

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

OSIYO
TEXNOLOGIYALAR
UNIVERSITETI

GLOBALASHUV DAVRIDA TURKIY TILLAR TARAQQIYOTI: TIL, TA'LIM, NAZARIYA VA AMALIYOT MUAMMOLARI

XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMANI MATERIALLARI

2025-YIL, 15-17-MAY

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

OSIYO TEXNOLOGIYALAR UNIVERSITETI

**GLOBALLASHUV DAVRIDA TURKIY
TILLAR TARAQQIYOTI: TIL, TA’LIM,
NAZARIYA VA AMALIYOT
MUAMMOLARI**

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari

2025-yil 15 – 17-may

QARSHI – 2025

UO’K 811.512.1

BBK -81.2.2 G-55

“Globallashuv davrida turkiy tillar taraqqiyoti: til, ta’lim, nazariya va amaliyot muammolari” mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Qarshi, 2025. – 926 bet.

Mazkur to’plamda globallashuv jarayonlari sharoitida turkiy tillarning bugungi holati, ularning taraqqiyot yo’llaridagi muammo va yechimlar xususida fikr-mulohazalar bildirilgan. Jumladan, turkiy tillarning zamonaviy kommunikatsion muhitdagi o’rni, ularni saqlash va asrab-avaylash, rivojlantirish, xususan, til siyosati, tilning ta’lim tizimidagi o’rni, o’quv dasturlari va zamonaviy metodikalarning ahamiyati ko’rsatilgan. Nazariy jihatdan tilshunoslik konsepsiyalari asosida turkiy tillarning integratsiyasi, ularning lingvistik va sotsiomadaniy xususiyatlari ko’rib chiqilgan. Amaliy jihatdan esa til o’rganish, o’qitish va standartlashtirishda uchraydigan dolzarb masalalar, shuningdek, raqamli texnologiyalar yordamida tilni rivojlantirish imkoniyatlari muhokama etilgan. To’plam keng kitobxonlar ommasiga mo’ljallangan.

MAS’UL MUHARRIR

Xo’jamurod Jabborov – filologiya fanlari doktori professori

Raxmonov L.T.	– Osiyo texnologiyalar universiteti rektori
Ibragimov E.X.	– Osiyo texnologiyalar universiteti Yoshlar masalalari va ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo’yicha birinchi prorektori
Axunjonov U.M.	– Osiyo texnologiyalar universiteti Xalqaro aloqalar bo’yicha prorektori
Abdullayev O’.Sh.	– Osiyo texnologiyalar universiteti Ilmiy-innovatsion tadqiqotlar departamenti boshlig’i
Pardayev A.B.	– Samarqand davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori
Hamidov X.X.	– Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti professori, filologiya fanlari doktori
Kuljanova B.R.	– Al-Farobiy nomidagi Qozog’iston Milliy universiteti professori, filologiya fanlari nomzodi (Qozog’iston)
Aynur O’z O’zgan	– Anqara universiteti professori, filologiya fanlari doktori (Turkiya)
Turdibekov M.	– Renessans ta’lim universiteti professori, filologiya fanlari doktori
Islomov I.X.	– Renessans ta’lim universiteti dotsenti, filologiya fanlari doktori
Erjigitova Sh.J.	– Batken davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi (Qirg’iziston)
Fayzulloev B.B.	– Akademik Bobojon G’afurov nomidagi Xo’jand davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi (Tojikiston)
Xo’jamurodova O.X.	– Osiyo texnologiyalar universiteti Tillar kafedrası mudiri
Normamatov X. M.	– Osiyo texnologiyalar universiteti katta o’qituvchisi
Jo’rayeva M.Y.	– Osiyo texnologiyalar universiteti o’qituvchisi

Ushbu ilmiy – amaliy anjuman materiallari Osiyo texnologiyalar universiteti Ilmiy Kengashining xulosasiga muvofiq nashrga tavsiya etilgan (2025-yil 28-aprel, 10-son bayonnoma)

To’plamga kiritilgan ma’lumotlarning to’g’riligi, stilistik bexatoligi uchun mualliflar mas’uldir.

© Osiyo texnologiyalar universiteti, 2025.

KIRISH SO'ZI

Raxmonov Lochin To'xtamishovich
Osiyo texnologiyalar universiteti rektori

Bugungi kunda zamonaviy dunyo taraqqiyoti bevosita globallashuv jarayonlari bilan chambarchas bog'liqdir. Bu jarayon Yangi O'zbekistonda ham madaniy-ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy va milliy sohalarida, ayniqsa, ilm-fanning tilshunoslik va adabiyotshunoslik sohasiga ham o'zining kuchli ta'sirini ko'rsatmoqda. Axborot texnologiyalarining keskin rivojlanishi, xalqaro aloqalarning jadallashuvi, transmilliy ommaviy axborot vositalarining kengayishi kabi omillar milliy tillarning hozirgi holati va kelajakdagi istiqbolini qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, turkiy tillarning bugungi rivojlanish holati va ularning global kommunikatsion makondagi nufuzi zamonaviy til siyosatida chuqur tahlilni talab qiladigan dolzarb ilmiy masalalardan biri sifatida maydonga chiqmoqda. Shu boisdan ham bugun **“Globallashuv davrida turkiy tillar taraqqiyoti: til, ta'lim, nazariya va amaliyot muammolari”** mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasining tashkil etilishi bejiz emas.

Ma'lumki, turkiy tillar dunyoning turli mintaqalarda tarqalgan bo'lib, ular olimlarning hisobicha 26 tadan ortiqdir. Oltoy tillar oilasining bir tarmogi bo'lgan turkiy tillar bir-biri bilan genetik jihatdan yaqin, tarixiy ildizlarga ega bo'lgan boy va qadimiy tillar majmuini tashkil etadi. Turkiy tillar oilasiga **o'zbek, turk, ozarbayjon, qozoq, qirg'iz, turkman, uyg'ur** va boshqa turkiy tillar nafaqat aloqa vositasi, balki milliy o'zlikni anglash, madaniy merosni asrab-avaylash va mustaqil fikrni shakllantirishning muhim omilidir. Shu nuqtayi nazardan, globallashuv sharoitida bu tillarning rivojlanishi, ularning o'zaro integratsiyasi va xalqaro maydondagi nufuzi tobora jiddiy masalaga aylanmoqda.

Zamonaviy global muhitda insoniyatni ma'naviy-intelektual tanazzuldan himoya qiluvchi eng kuchli vositalardan biri sifatida til va adabiyot fanlarining ahamiyati alohida e'tirof etilmoqda. Shu munosabat bilan, muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev quyidagi fikrlarni diqqatga sazovordir: *“Adabiyot xalqning yuragi, elning ma'naviyatini ko'rsatadi. Bugungi murakkab zamonda odamlar qalbiga yo'l topish, ularni ezgu maqsadlarga ilhomlantirishda adabiyotning ta'sirchan kuchidan foydalanish kerak...”*. Ushbu fikrlar xalqning ma'naviy immunitetini mustahkamlashda adabiyotning beqiyos o'rnini yana bir bor tasdiqlaydi.

Har bir xalqning o'ziga xos shakllanish jarayoni mavjud bo'lgani kabi, turkiy xalqlarning ham millat sifatida shakllanishi muayyan tarixiy, sotsiomadaniy va lingvistik omillar bilan belgilanadi. Sharq sivilizatsiyasining beqiyos hissasi, qadimiy Shumer davlatchiligi va ularning yaratgan “Bilgamish” dostoni singari yodgorliklar jahon adabiyoti tarixida alohida o'rin egallaydi. Turkiy tilli xalqlarning tili va adabiyoti Mahmud Qoshg'ariy,

Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Yunus Emro, Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy, Aziz Nesin, Rashod Nuri Guntekin kabi buyuk mutafakkirlar va ijodkorlar merosida yorqin ifodasini topgan.

Mazkur xalqaro ilmiy-amaliy anjuman mavzusining tanlanishiga sabab – globallashuv jarayonining ikki tomonlama ta'sirini kompleks o'rganish zaruratidir. Bir tomondan, bu jarayon turkiy tillar o'rtasidagi hamkorlik, madaniy almashinuv va lingvistik integratsiya imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Boshqa tomondan esa, ingliz tili singari dominant tillarning bosimi ostida ayrim turkiy tillarning ijtimoiy mavqeyi pasayishi, hattoki yo'qolib ketishi ehtimoli ham mavjud. Ana shunday sharoitda til siyosati, raqamli til texnologiyalari, adabiy va ilmiy asarlarning tarjima amaliyoti, shuningdek, ta'lim tizimidagi yondashuvlar kabi yo'nalishlar turkiy tillarning barqaror taraqqiyotini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

So'nggi yillarda ilmiy-adabiy tafakkur sur'at bilan yangilanib, yangi konseptual qarashlar va innovatsion metodologiyalar asosida rivojlanmoqda. Ayniqsa, o'zbek tili va adabiyotining jamiyatning ma'naviy hayotidagi tutgan o'rni, zamonaviy ilm-fan taraqqiyotiga qo'shayotgan hissasi bo'yicha qator ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Konferensiya doirasida globallashuvning turkiy tillar taraqqiyotiga ta'siri, ularning saqlanishi, rivojlanishi hamda zamonaviy kommunikatsion muhitdagi o'rni kompleks tahlil etiladi. Shuningdek, turkiy tillarning o'zaro ta'siri, umumiy til siyosatining shakllanishi va raqamli asrda ularning xalqaro mavqeini mustahkamlash yo'llari bo'yicha 200 dan ortiq ilmiy maqolalar taqdim etildi. Mazkur xalqaro ilmiy-amaliy anjuman esa ushbu izchil ilmiy va ma'naviy izlanishlarning uzviy davomidir.

Fursatdan foydalanib, anjumanda qatnashayotgan chet ellik olimlarimizga va barcha ishtirokchilarga universitetimiz jamoasi nomidan o'z minnatdorchiligimizni bildiramiz va tashakkurimizni izhor qilamiz. O'ylaymizki, bundan keyin ham o'zaro ilm yo'lidagi hamkorligimiz doimo davom etajak.

So'zimni oxirida barcha anjuman ishtirokchilariga mustahkam salomatlik, ilmiy faoliyatlarida ulkan zafarlar va konferensiya ishida muvaffaqiyat tilayman.

TURKIY TILLAR TARAQQIYOTIDA EKSTRALINGVISTIK OMILLAR TA'SIRI

Pardayev Azamat Baxronovich

Samarqand davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori

Til bugungi holatiga kelguncha juda uzoq vaqt davom etgan evolyutsion jarayonlarni bosib o'tdi. Shuning uchun tilning paydo bo'lishi insoniyatning evolyutsion taraqqiyotida hal qiluvchi rol o'ynagan voqelik sifatida baholanadi. Til taraqqiyoti bevosita jamiyat rivoji bilan chambarchas bog'liqdir. Yakob Grim bu holatni shunday baholagan edi: «Tillar tabiatning abadiy va o'zgarmas qonuni panohida rivojlanmadilar, balki ular halqlarning gullab-yashnashi bilan birga goh tez rivojlandilar, goh o'sha xalqlarning vahshiyligi natijasida rivojlanishni sekinlashtirdilar va shunday qilib, ular taraqqiyotning sevinchga to'la va turg'unlikning zerikarli onlarini boshdan kechirdilar»[3: 63; 7: 4].

Darhaqiqat, insoniyat tarixidagi har qanday ijtimoiy-siyosiy voqea, albatta, tilda o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Ilmiy adabiyotlarda til taraqqiyotida muhim o'rin tutuvchi faktorlardan biri sifatida ekstralingvistik omillar ham ko'rsatiladi. A.Hojievning «Lingvistik terminlarning izohli lug'ati»da bunga shunday ta'rif beriladi: «Ekstralingvistik faktorlar (lot. ekstra – tashqi+fran.linguistique – tilga xos). Til taraqqiyotida ta'sir ko'rsatuvchi ob'ektiv voqelikka doir shart-sharoitlar. Tilning rivojlanishidagi bunday ekstralingvistik shart-sharoitlarga birinchi navbatda ijtimoiy-siyosiy faktorlar kiradi»[8: 110]. o'

Tilshunoslikning etnik, ijtimoiy-tarixiy, geografik va boshqa faktorlarni tilning taraqqiyoti va funktsiyasi bilan bog'liq hodisalar sifatida o'rganuvchi sohasi bo'lgan ekstralingvistika muntazam rivojlantirib borishni talab etuvchi masalalardandir. Binobarin, jamiyatda yuz bergan ijtimoiy - siyosiy hodisalar bevosita tilga ta'sir qiladi va tildagi ayrim leksik va grammatik birliklarning o'zgarishiga yoki yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Jumladan, tarixiy ijtimoiy-siyosiy voqealar: arab istilochilari, somoniylar, qoraxoniylar, g'aznaviylar, saljuqiylar, mo'g'ullar, temuriylar, shayboniylar, ashtarxoniylar va boshqa sulolalarning hokimiyat tepasiga kelishi bilan bog'liq holda, ularning eski o'zbek tiliga qoldirgan izlarini kuzatishimiz mumkin. Ayniqsa, tilimizning leksikasiga, grammatikasiga o'zgarishlar yuz berishiga turli urug' va qabilalar vakillarining (qarluq, ug'uz urug'lari, mang'it, qo'ng'iroqli, barlos, keneges, qatag'on, ming kabi) hokimiyat tepasiga kelishi ham ta'sir qilgani bizga tarixdan ma'lum.

Til taraqqiyotida ekstralingvistik omillarning benihoya ta'siri kattaligi xususida buyuk qomusiy olim Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asaridan juda ko'p misollar keltirish mumkin. Mazkur «Devon»ning nechog'liq muhim ahamiyatga ega ekanligi xususida uni nashrga tayyorlagan olim S.Mutallibov shunday izoh beradi: «Mahmud

Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida Yuqori Chindan boshlab, Buxoroga qadar cho'zilgan keng va katta territoriyada yashagan halqlar, Xorazm, Farg'ona, qirg'iziston respublikasi territoriyasi, Toshkent va butun Movarounnahr xalqlarining tili va umumiy tarixiga doir ma'lumotlar ko'p va benihoyat qimmatlidir.

«Devon»da XI asrda yuzaga kelgan ijtimoiy, iqtisodiy sharoitlar talablariga muvofiq, ba'zan bir necha qabilalar birlashganiga doir ma'lumotlar ham nihoyat muhimdir. «Devon»da qabilalarning qaerdan kelib chiqqani, bir qabilaning bo'linib ketishi natijasida yangi kichik qabilacha holiga kelgan qabilalarni izohlovchi faktlar behad muhimdir. Chunki ularni diqqat bilan tekshirgan Mahmud Koshg'ariydangina o'rgana olamiz. Chunonchi, u davrda ilgarigi davrlarga nisbatan kengaygan chorvachilik mollariga yaylovlar torlik qilish bilan birgina qabilaning bir qismi yangi yaylovlarga joylashib, u yerlarda uzoq yashash bilan mustaqil katta va farqli bir ahvolga tushgan qabilalar haqida faqat masalani sinchiklab tekshirgan Mahmud Koshg'ariy ma'lumotlarigagina asoslanish mumkin. Xullas, «Devon»da u davrda mavjud barcha qabilalarning o'sha davr sharoitiga mos har qanday xususiyatlari keng va mufassal izohlangan. Ularning bir-biriga bo'lgan munosabatlari aniqlab berilgan»[6: 423].

Darhaqiqat, Mahmud Koshg'ariy XI asrda mavjud qabilalar hayotini ko'zi bilan ko'rib, ularning o'z qilog'i bilan eshitgan tilini leksikografik jamlash orqali kelajak avlodlarga yetkazishdek buyuk xizmatni bajargan. Biz olis ajdodlarimiz hayotini va ulardan qolgan yozma yodgorliklar tilini o'rganishda hamda tilimizning ming yillik o'tmishida qanday o'zgarishlar ro'y berganini bilishimizda muhim ko'priq vazifasini bajarayotgan mazkur asari uchun undan benihoyat minnatdor bo'lishimiz kerak. «Devon» orqali bir vaqtlar gullab yashnagan qabila va urug'lar hayotida ma'lum vaqt tanazzul yuz berganligini ham kuzatishimiz mumkin. Masalan, qarluq urug'larining hayotini S.Mutallibov shunday izohlaydi: «Devon»da oldingi davrlarda juda katta o'rin tutgan qarluqlarga juda kam o'rin berilishi masalasi hayratlanarlidir. Lekin «Devon»dagi bu ma'lumotlar asosan XI asrda yuzaga kelgan holat asosida ekanini nazarga olganda, bu masalalarda Mahmud Koshg'ariy mushohadalari to'g'ri bo'lib chiqadi. Chunki ilgarigi davrlardagi hokim qabilalar bu davrda boshqa tobe qabilalar qo'liga o'tgan bo'lishi, albatta, mumkin»[6: 423-424]. Qarluq urug'lari vakillarining keyinchalik yana hokimiyat tepasiga kelishi esa bizga tarixdan ma'lum.

S.Mutallibov «Devon»da uchrovchi jikil qabilasi to'g'risidagi ma'lumotlarni keltiradiki, bu aynan til taraqqiyotidagi ekstralingvistik omillarga misol bo'ladi: «jikil so'zi u davrda bir tarafdin, chikil qabilasi ma'nosida yuritilgan bo'lsa, ikkinchidan, bu so'z ma'lum bir territoriya, o'lka ma'nosida ham qo'llangan...

«Devon»ning II tomidagi ma'lumotlar bu qabila XI asrda ilg'or va boshliq qabila bo'lganligini tasdiqlaydi. Devondagi faktlar u davr beklari shu qabiladan bo'lganligini, bunga xos so'z shular tilida borligidan dalolat beradi. Jikiliya so'zi turli qabilalarning ko'pchiligi tilida so'zlash ma'nosida qo'llanar edi. Shuning o'zi ham jikillar mavqeini u davrda qanchalik kattaligidan dalolat beradi. Haqiqatan, ularning tili ko'p masalalarda

yag'mo, tuxsiy, arg'u, ayg'ir va yuqori Chingacha bo'lgan qabilalar tili uchun ilg'orlik rolini bajargan, umumlashishga asos bo'lgan edi. Chunonchi, harakatni bajaruvchi shaxs nomini yasashda qattiq tovushli so'zlarda -g'uchi, yumshoq tovushli so'zlarda -guchi, qo'shib yasash, asosan, jikil tili xususiyati edi. So'ng bu xususiyat boshqa qabilalarga o'tgan edi. Yoki – o'tgan zamon fe'lining tuslnishida ham jikillarning til xususiyati o'zlashgan edi. Joy ismi, qurol ismi yasashda ham shularning til xususiyati asos bo'lgan edi. Kiyim-kechak, shaklu qiyofa masalalarida ham shu qabila o'ziga xos bir holatda shakllangan edi. U davrda bu qabilaning tili, so'zlari mustaqil bir til holatiga ko'tarilgan edi.

Devonda jikil qabilasiga xos so'zlar, ularda xar xil kasb, savdo-sotiq ishlari taraqqiy qilganidan ko'pchilik qabilalar kiyim-kechak va boshqalarda ham ularga ergasha boshlaganlaridan darak beradi. Devonda jikil qabilasining u davrda tutgan ilg'or mavqeini ko'rsatuvchi turli xil faktlar juda ko'p. Ular maxsus ishda to'la bayon etiladi»[6: 424].

Darhaqiqat, Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari turkiy xalqlarning, shu jumladan, o'zbek xalqining qiymatini belgilab bo'lmas darajadagi bebaho xazinasidir. Buning uchun har bir o'zbek kitobxoni Mahmud Koshg'ariydan qanchalik minnatdor bo'lsa, shu bilan barobar devonni o'zbek tiliga tarjima qilib, nashrga tayyorlashdek sermashaqqat mehnatni bajargan olim Solih Mutallibovdan ham shunchalik minnatdor bo'lmog'i lozim. «Devon»ni sinchiklab o'rganish bizga juda ko'p estralingvistik omillarni anglab yetishimiz uchun muhim manba bo'ldiki, bu boradagi ayrim kuzatishlarimizni aytib o'tsak.

Tilimizga kuchli ta'sir etgan estralingvistik omillardan yana biri - VII asrning ikkinchi yarmi VIII asrda Qutayba boshchiligidagi arab istilochilarining o'rta Osiyoni o'zlariga bo'ysundirishlari bilan bog'liq. Shu davrdan boshlab arablar majburan islom dinini qabul qildirishadi va shu paytdan boshlab arab yozuvi ham ommalasha boshlaydi. o'qish va o'qitish, boshqaruv va idora ishlarining arab tillarida olib borilishi bu tilning mavqeini oshirish bilan birga o'zbek adabiy tiliga ham ta'sir eta boshladi. Bu tildan so'z, ibora va ayrim grammatik vositalar (bog'lovchilar, qo'shimchalar) o'zlasha boshladi.

Bu holat A.Aliev va Q.Sodiqov tomonidan shunday izohlanadi: «Arablar o'rta Osiyoga kelganlaridan keyin bu yerdagi mahalliy turk runiy, uyg'ur, xorazmiy, sug'd yozuvlarini siqib chiqardi va ularning o'rniga arab yozuvi ishlatila boshladi. Bu arab tili va yozuvining ta'sir doirasini yanada kengaytirib yuboradi. Madaniy saviyasi jihatidan arablardan ancha yuqori bo'lgan o'rta Osiyo xalqlari o'z adabiyoti va madaniyatlarini arablar ta'sirida davom ettirishga majbur bo'lganlar. Arab tili ilm-fan tiliga aylandi. Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Farobiy, Ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy kabi olimlar o'z asarlarini ana shu tilda yozdilar»[1: 26].

Ma'lumki, o'rta Osiyoda IX asrning oxiri – X asrning boshlarida arablar hukmronligi susayib, dariy qabilalar vakillari hokimiyat tepasiga kelishdi va bu o'lkada fors-tojik elat adabiy tilining shakllanib, rasmiy davlat tiliga aylanishiga olib keldi. Bu holatni A.Aliev va

Q.Sodiqovlar N.Mallaevning quyidagi fikrini keltirish bilan izohlashadi: «Bu territoriyada davlat tili va adabiy til dariy tili edi. g‘aznaviylar va saljuqiylar aslida turkiy qabilalardan bo‘lsalar ham, ular somoniylar traditsiyasining izidan borib, dariy tilini davlat tili va adabiy til sifatida qabul qildilar. Ular bosib olgan o‘lkalariga, jumladan, Kavkaz (Arron, Shirvon va qisman Gruziya hamda Armaniston) ga va Hindistonning shimoliy rayonlariga dariy tilini davlat tili va adabiy til sifatida olib kirdilar. Ular qaram qilingan o‘lka xalqlarining adabiy tili taraqqiyotiga to‘sqinlik qildilar. Masalan, saljuqiy podshohlari va ularning vassallari Ozarbayjonda shunday siyosat yurgizgan edilar. Shuning uchun ham ulug‘ ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy «Layli va Majnun» dostonining muqaddimasida o‘z asarlarini ona tilida – ozarbayjon tilida yozolmay, fors tilida yozishga majbur bo‘lganini achinish bilan ta’kidlagan edi». Shunday qilib, tojik-fors tili X-XV asrlarda juda ko‘p elatlarning mushtarak adabiy tili bo‘lib xizmat qilib kelgan[1: 23]

Bu boradagi turli qarashlarni akad. G‘.Abdurahmonov shunday xulosalaydi: «o‘rta Osiyoda hukm surgan arablar, forslar, mo‘g‘ullar mahalliy urug‘ va qabilalarning etnik tarkibiga va tiliga biror keskin ta’sir ko‘rsata olmadilar, faqat ma’lum davrlarda arab tili ilmiy til, fors tili rasmiy va qisman adabiy til sifatida qo‘llanildi. XIV-XV asrlarda mo‘g‘ul urug‘lari (jaloyir, barlas, qavchin, arlat, alchin, duglat, ming, sulduz, mang‘it, qo‘ng‘irot, nayman va b.)ning turkiy urug‘lari bilan aralashuvi va turklashish jarayoni kuchaydi.

Bu davrda o‘zbek adabiy tilining va o‘zbek halqining shakllanish jarayoni tugallandi va fan, madaniyat va adabiyot taraqqiy etdi» [2: 13]. Masalan, bugungi kunda tilimizda arab tilidan, fors-tojik tilidan o‘zlashgan barcha yordamchi so‘zlar ekstralingvistik omillar ta’siri ostida yuzaga kelgan. Binobarin, tilimizdagi har qanday o‘zlashma so‘zlar qatori yordamchi so‘zlar ham muayyan maqsadlar uchun o‘zlashtirilgan (nutqni ixchamlashtirish, qisqartirish, kuchni tejash, soddalashtirish kabi). Buni eski o‘zbek tilida iste’molda bo‘lgan ayrim yordamchilar bilan o‘zlashgan varinatlarni qiyoslash orqali ham ko‘rishimiz mumkin. Masalan, kim – ke, taqy – va, ne uchun kim / nevchunkim – chunki, illa – ammo, tegrasida-atrofida, ayru- o‘zga, baqa, taba – tomon, mabada- balki kabilar. o‘zlashtirilgan variantlar talaffuz uchun qulayligi bilan ajralib turadi. Jumladan, arab tilidan o‘zlashgan yordamchi so‘zlar: tufayli, asnoda, doir, asosan, muvofiq, dovur, nisbatan, binoan, qadar, xususida, huzurida, niyatida, sababli, mobaynida, asosida, atrofida, boisdan, sifatda, sifatig‘a, suratda, maqsadida, holda, va, ammo, balki, illa, ya’ni va b. Fors-tojik tilidan o‘zlashgan yordamchi so‘zlar: singari, ravishda, ko‘yi, soyasida, agar, magar, garchand, gar, lekin, ham, goh...,goh..., toki va b.

Yana ba’zi klassik adabiyotimiz durdonalari tilini tushunish borasidagi masalaga ham to‘xtalib o‘tishimiz zarur. Chunki, bizga ayrim o‘rinlarda bu asarlar tilini tushunish qiyinchilik tug‘diradi. Chunonchi, maktab o‘quvchisi Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abulg‘oziy Bahodirxon kabi mumtoz adabiyotimiz nomoyandalari asarlari tilini oson hazm eta olishmaydi. Chunki, hozirgi o‘zbek tili bilan eski o‘zbek tilining orasida ancha farqlanishlar yuzaga kelgani hammaga ma’lum. Bu holatni A.Nurmonov

shunday izohlaydi: «...turk-o'zbek tilining imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, o'zbek adabiy tilining me'yorlarini belgilash 20-30-yillar uchun eng dolzarb vazifa edi. Bu vazifani yechish esa, eng avvalo, matbuot zimmasiga tushar edi. Chunki bu davrgacha Alisher Navoiyning adabiyot olamidagi katta obro'-e'tibori tufayli uning asariga naziralar bag'ishlash, til uslubiga ergashish natijasida klassik o'zbek adabiy tili vujudga keldi. Nazmiy asarlar ana shu an'ana asosida klassik adabiy tilda yozildi. Bu adabiy til esa jonli o'zbek so'zlashuv tilidan ancha uzilgan, shuning uchun ham keng halq ommasi uchun tushunarsiz edi. Bu tilni tushunish uchun ma'lum tayyorgarlikka ega bo'lish, maktablarda saboq olgan bo'lish kerak edi. Cho'lpon Navoiydan to Muqumiygacha bir xillik mavjud ekanligini, shuning uchun «ko'ngli boshqa narsa istayotganligi», Abdulla Qodiriyni o'qib esa, ana shu bir xillik yo'qalayotganligidan «ko'ngli taskin topayotganligi»ni bayon qiladi.

Darhaqiqat, 20-yillarda o'zbek adabiy tilini jonli so'zlashuv tiliga yaqinlashtirish harakati boshlandi»[5: 120-121]. Olim ta'kidlaganidek, jonli so'zlashuvga asoslangan yangi o'zbek adabiy tilining shakllanishiga hamda jonli halq tilini adabiy tilga yaqinlashtirishga o'sha davrdagi matbuot tili asosiy vazifani o'tagan. Shuningdek, rus, usmonli turk, tatar tillarining XX asr boshlaridan boshlab o'zbek tiliga ta'siri natijasida juda ko'p leksik-semantik, funktsional-grammatik o'zgarishlar yuzaga keldi. Bu o'zgarishlar ham to'liq estralingvistik omillar bilan bog'liqdir.

o'rta asrlarning so'nggi bosqichida insoniyatning yangi davr – ijtimoiy va ilmiy texnika inqiloblari davriga qadam qo'yishi, XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida Yevropada yangi ijtimoiy tuzum - kapitalizmning vujudga kelishi va rivojlanishi bilan bog'liq holda tillar taraqqiyotida mislsiz o'sish ro'y berdi. Ishlab chiqarish, fan va texnika, dunyoviy, huquqiy, iqtisodiy bilimlarning gurkirab rivojlanishi, ijtimoiy harakatning xilma-xil shakllari avj olishi – mana shu va boshqa ko'plab omillarning hammasi tillar taraqqiyotida o'z aksini topdi; ularning lug'at tarkibi boyidi, struktural tuzilishi takomillashdi va hakoza[7: 4].

Masalan, koreys tilidagi xurmat ma'nosidagi -kkeyse yuklamasi, -kkey qo'shimchasining grammatikalizatsiyasi XVII asrda Koreya jamiyatida yuz bergan ijtimoiy o'zgarishlar bilan bog'lansa[9: 322-323], (aynan shu davrda jamiyatda Konfutsiy falsafasi asosiy rol o'ynay boshlab, kattalarga nisbatan alohida hurmat tushunchasi yuzaga kelgan), o'zbek tilidagi -lashtirish (elektrlashtirish, industrilashtirish, planlashtirish) qo'shimchasi vujudga kelishi Oktyabr to'ntarishidan keyin yuzaga kelib, keng miqyosda qo'llanila boshlangani barchaga ma'lum.

Ekstralingvistik omillarga misol tariqasida tilshunos U.Cheyf shimoliy irokez tillaridagi olmosh prefikslari tizimini keltiradi, chunki bu tizim boshqa qo'shni tillardan farqli o'laroq bu tilda yaxshi rivojlangan ekan. Bu tilda olmosh prefikslarining umumiy miqdori 60-70 tani tashkil etsa ham, mujskoy roddagi prefikslar soni jenskiy roddagi prefikslar sonidan ko'pligi ko'zga tashlanadi. Ba'zi hollarda jenskiy rod so'zlarini anglatish uchun sredniy rod (ono)

turlari yoki noaniq rod (nechto) soʻzlari qoʻllanilgan. Muallifning fikricha, mujskoy rodga nisbatan bunday eʼtibor sababi, irokez madaniyatining oʻziga xos jihatlari bilan bogʻliq boʻlib, unda asosiy ijtimoiy rolni erkaklar oʻynashgan, ayollar esa har qanday huquqdan mahrum boʻlishgan[4: 83]. Xuddi shuningdek, Mahmud Koshgʻariyning «Devonu lugʻotit turk» asarida keltirilgan aksariyat soʻzlar izohida ham asosan erkak jinsi bilan bogʻliq misollarga keng oʻrin berilganligi oʻsha davr ijtimoiy hayotida erkaklar roli ustunligidan dalolat beradi. Mazkur holatlar ham tilning ijtimoiy faoliyat bilan bogʻliqligi oʻzida mujassam etadi.

Hozirgi oʻzbek tilining tushunilishi oson boʻlgan bugungi koʻrinishga kelishi, undagi koʻp semantik konstruktsiyalarning soddalashishi, koʻpgina soʻzlar va grammatik vositalar tarkibidagi qisqarishlar yuqorida koʻrganlarimiz kabi koʻplab estralingvistik omillar bilan bogʻlanadi. Ana shuning uchun ham tillar taraqqiyotida estralingvistik omillarning taʼsirini oʻrganish biz uchun juda muhim. Natijada buni oʻrganish orqali tilimizda ming, ayniqsa, keyingi yuz yildan ortiq vaqt mobaynida yuz bergan turli oʻzgarishlarning nazariy bahosini berishga erishishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Алиев А. Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1994. 26-б.
2. Abdurahmonov Gʻ. Shukurov Sh. Mahmudov Q. Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi. – Т.: Oʻzbekiston Faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. 13-b.
3. Гримм Якоб. Происхождении языка. // хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков /составитель Звегенцов В.А./ - М.,1956. –с.63.
4. Майсак Т. Типология грамматикализации конструкций с глаголами движения и глаголами позиции. – М., 2005. с. 83
5. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон, 2002. 120-121-б.
6. Кошғарий М. Девону луғотит турк. II том.Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. – Т.: ЎзФА нашриёти, 1961. 423-б.
7. Элтазаров Ж.Тилдаги тежамлилик тамойили ва қисқарув. Монография. - Самарқанд, СамДУ нашри, 2004. -124 б.
8. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1985. 110-б.
9. Shon Sung-Osk. The grammaticalization of honorific particles in Korean // Wisher, Dieward 2002. p.322-323

TURKIY TILLAR TARAQQIYOTI, YANGI O'ZBEK ALIFBOSI VA TURKIY ALIFBO MASALALARI

Xo'jamurod Jabborov

Osiyo texnologiyalar universiteti professori,
filologiya fanlari doktori

Mazkur xalqaro anjuman turkiy tillar taraqqiyoti va undagi alifbo masalalariga bag'ishlangan ekan, biz bugungi anjumanga "Turkiy tillar taraqqiyoti, yangi o'zbek alifbosi va turkiy alifbo masalalari" bo'yicha fikr-mulohazalarimizni bayon etishga harakat qilamiz. Fikrlarimizni birinchi turkiy tillar taraqqiyoti haqida fikr yuritishdan boshlaymiz.

Turkiy tillar deyilganda, Sibirdan Bolqon yarim oroligacha bir chiziq bo'ylab cho'zilgan ulkan geografik hududda tarqalgan o'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, yoqut, tuva, xakas, oltoy, karagas, shor, turkman, ozarbayjon, turk, gagauz, tatar, boshqird, chuvash, qo'miq, no'g'ay, qorachoybolqor, to'fa, chuvash kabi 25 dan ortiq til tushuniladi. Turkiy tillar hozirgi tarqalish geografiyasiga ko'ra, quyidagi mintaqalarga ajratiladi: O'rta va Janubiy, Sharqiy Osiyo, Janubiy va G'arbiy Sibir, Volga-Kama havzasi, Shimoliy Kavkaz, Kavkazorti va Qora dengiz bo'yi.

Turkiy tillar – hozirgi va qadimgi turkiy ellar va elatlarning tillaridir. Bunday tillar O'zbekiston Turkiya, Ozarbayjon, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston, Xitoy xalq respublikasi Afg'oniston, Eron, Tojikistonda, shuningdek, Bolgariya, Ruminiya, Ukraina, Germaniya, Kipr, Shimoliy Makedoniya, Albaniya, AQSh, Saudiya Arabistoni va boshqa bir qancha mamlakatlarda tarqalgan. O'tgan asr oxiridagi ma'lumotlarga ko'ra, turkiy tillarda so'zlashuvchilarning umumiy soni 170 million kishidan ortiq.

Turkiyada ko'pchilikning fikri bilan turkiy tillar o'rniga turk lahjalari atamasi qabul qilingan. Turkiya, Ozarbayjon, O'zbek va ,shuningdek, hammasi turk tilining lahjalari hisoblanadi. Turk tili deganda, shuni unutmaslik keraki, Turkiya turkchasi emas, butun turkiy tillar va lahjalarni qamraydigan til sifatida tushunish kerak.

Ba'zi olimlar turkiy tillarni mo'g'ul tillari hamda tungus- manjur tillari bilan birga qo'shib, oltoy tillari oilasiga birlashtiradilar. Ye.D.Polivanov, G.Y. Ramstedt kabi tilshunoslarning fikricha, ushbu tillar oilasi koreys va yapon tillarini qo'shish hisobiga kengayishi mumkin. Oltoy nazariyasiga ko'ra, turkiy tillarning tarixi oltoy tillari bir til bo'lib tashkil topgan qadim zamondan— oltoy davridan boshlanadi. Oltoy bobotili (asos til) dastlab 2 ga— tungusmanjur va turk-mo'g'ul tillariga, so'ngra turk-mo'g'ul tili ham 2 ga— turk va mo'g'ul tillariga ajralgan.

Turkiy tillarning genetik, lisoniy xususiyatlar jihatidan o'zaro munosabati masalasiga qiziqish juda qadimdan davom etib keladi. Turkiy tillarni birinchi marta tasnif qilgan olim Mahmud Koshg'ariydir. Turkiy tillar tasnifi bilan qiziqish 19-asr oxiri va 20-asrda qayta avj

oldi va hozirgigacha ko'plab tasniflar vujudga keldi (rus olimlari I.N.Berezin, V.V.Radlov, F.Ye.Korsh, A.N.Samoylovich, V.A.Bogoroditskiy, N.A.Baskakov, B.A.Serebrennikov, turk olimi R.R.Arat, fin olimlari G. Y. Ramstedt va A.M.O.Ryasyanen, nemis olimlari I.Bensing va K.G. Mengeslarning tasniflari).

Bu tasniflar metodi, oldiga qo'ygan maqsadi nuqtai nazaridan xilma-xil. Shuning uchun bu tasniflarning birida biron bir guruhga mansub deb hisoblangan til ikkinchisida boshqa bir guruhga tushib qolishi mumkin. Turkiy tillarni tasnif qilishning o'ziga xos qiyin tomonlari bor. Bu qiyinchilik, avvalo, turkiy tillarning o'zaro fonetik, leksik, grammatik jihatdan yaqinligidan kelib chiqadi.

Ikkinchidan, alohida olingan har bir turkiy xalqning tarkib topishida turli xil qabilalarning ishtirok etganligi va bir qabila bir paytning o'zida bir necha turkiy xalqning shakllanishida ishtirok etganligi bilan izohlanadi. Masalan, V.A.Bogorodskiy o'z tasnifida turkiy tillarning geografik tarqalish xususiyatini asos qilib, ularni 7 guruhga ajratadi: 1.Shimoliy-sharqiy (yoqut, karagas va tuva tillari); 2.Xakas (mintaqadagi xakas aholining shevalari); 3.Oltoy (oltoy va teleut tillari, bir qancha lahjalar); 4.G'arbiy Sibir (sibir tatarlarining barcha laxjalari); 5.Volgabo'yi-Uraloldi (tatar va boshqird tillari); 6. O'rta Osiyo (o'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq tillari); 7.Janubiy-g'arbiy (turkman, ozarbayjon, qo'miq, gagauz, turk tillari va chuvash tili).

Bu tasnifda turkiy xalqlar va tillarning tarixiy taraqqiyoti hisobga olinmagan, qaram, no'g'ay kabi tillar e'tibordan chetdan qolgan. V.V.Radlov tomonidan ham turkiy tillar tasnif qilingan: Boshqa tasniflar ham u yoki bu darajada kamchiliklarga ega. Tasniflar orasida turkiy tillarning ham til xususiyatlarini, ham tarixiy taraqqiyotini, ham genetik qarindoshligini atroflicha hisobga olgan hamda turkiy tillarning barchasini to'liq qamrab olgan tasnif N.A.Baskakov tomonidan taklif etilgan va u ko'pchilik turkiyshunoslar tomonidan tan olingan.

Turkiy tillar oilasi uchun xos bo'lgan singarmonizm (turkiy tillarda va ba'zi boshqa tillarda unlilar uyg'unligi; qo'shimchalardagi unlilarning o'zakdagi unlilarga moslashuvi demakdir. Singarmonizmda so'z boshida undoshlarning ketma-ket kela olmasligi, o'zakning deyarli o'zgarmasligi, gap bo'laklarining joylashish tartibi kabi xususiyatlar uni boshqa til oilalaridan farqlab turadi. Turkiy tillarni bir til oilasiga birlashtiruvchi va boshqa til oilalaridan farqlovchi xususiyatlaridan biri lug'at tarkibining bir-biriga juda yaqinligi va grammatik qurilishining o'xshashligidir. Shuning uchun ham chuvash va yoqutlardan boshqa hamma turkiy xalqlar vakillari o'z ona tillarida gaplashganlarida bir-birini muayyan darajada tushuna oladi.

Eng qadimgi turkiy yozma yodgorliklar (Urxun Enasoy yozuvida) 7— 11-asrlarga mansub bo'lib, ular, asosan, qabrtoshlar tarzida Shimoliy Mongoliya, Qirg'izistonda, Enasoy daryosining yuqori qismi, Talas vodiysida va boshqa joylarda topilgan. Brahma va sug'd yozuvlarida bitilgan qadimgi turkiy yodgorliklar ham uchraydi (Sharqiy Turkiston va O'rta Osiyo). Keyinchalik uyg'ur va arab alifbolari asosidagi turkiy yozuv sharqda (Qashqar, O'rta

Osiyo, Oltin O'rda hududi, Volgabo'yida) va g'arbda (saljuqiylar davlatida, Ozarbayjon, Turkiya va boshqa hududlarda) rivojlandi. Xitoyda yashovchi uyg'urlar XI-asrdan hozirigacha arab alifbosi asosidagi yozuvdan foydalanadilar.

Qadimgi yozuv an'alariga ega bo'lgan turkiy xalqlarning aksariyati (o'zbek, uyg'ur, turk, ozarbayjon, turkman, tatar, boshqird kabi) 20-asrning 20-29yillarigacha arab alifbosi asosidagi yozuvga ega bo'lgan. O'zbek tili 1929-yilgacha arab alifbosiga asoslangan yozuvdan foydalangan. Demak, 1920 yildan lotin alifbosi asosidagi yozuvga o'ta boshlagan. Sobiq SSSRdagi barcha turkiy tillar uchun 20-yillar o'rtalarida lotin grafikasi asosida alifbolar ishlab chiqildi va ular 1930-yilgacha ixtiyoriy-majburiy tarzda ana shu yozuvga o'tkazildi; 1938—40 yillarda esa ayni shu tartibda rus grafikasi asosidagi yozuvga o'tkazildi. SSSR parchalanib ketgandan keyin 1991-yilda Ozarbayjon va Turkmanistonda, 1993-yilda O'zbekistonda lotin yozuviga asoslangan alifbo joriy etish haqida qaror qabul qilindi va bu qarorlar amalga oshirilmoqda.

Endi qisqacha yangi o'zbek alifbosi va turkiy alifbo masalasiga to'xtalamiz. Ma'lumki, 2024 yilda Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini takomillashtirish bo'yicha respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi bo'lib o'tgan edi. Konferensiyada taklif sifatida ishchi guruh tomonidan 28 ta harf, 1 ta harf birikmasi va tutuq belgisidan iborat takomillashtirilgan alifbo loyihasi taqdim etildi.

Ishchi guruh amaliyotda ko'p muammolarni keltirib chiqarayotgan quyidagi to'rtta harfni o'zgartirishni taklif etmoqda:

- O' o' — Ö ö
- G' g' — Ğ ğ
- Ch ch — C c
- Sh sh — Ş ş

O'zbek alifbosidagi muammoli 4 ta harf bo'yicha yangi taklif berildi. Alifboni takomillashtirish bo'yicha ishchi guruh eng muammoli to'rtta harf tarzida ifodalashni taklif qildi. – sh va ch harf birikmalari hamda okinali o' va g' harflarin ş, s, ö, ğ.

LOTIN YOZUVIGA ASOSLANGAN ÖZBEK ALIFBOSI LOYIHASI									
Nº	Harflar	Talaffuzi	Hozirgi	Kirill	Nº	Harflar	Talaffuzi	Hozirgi	Kirill
1	A a	a	A a	А а	16	O o	o	О о	О о
2	B b	be	B b	Б б	17	Ö ö	õ	О' о'	Ӧ ӧ
3	C c	ce	Ch ch	Ч ч	18	P p	pe	P p	П п
4	D d	de	D d	Д д	19	Q q	qe	Q q	Қ қ
5	E e	e	E e	Э э	20	R r	re	R r	Р р
6	F f	fe	F f	Ф ф	21	S s	se	S s	С с
7	G g	ge	G g	Г г	22	Ş ş	şe	Sh sh	Ш ш
8	Ğ ğ	ġe	G' g'	Ғ ғ	23	T t	te	T t	Т т
9	H h	he	H h	Х х	24	U u	u	U u	У у
10	I i	i	I i	И и	25	V v	ve	V v	В в
11	J j	je	J j	Ж ж	26	X x	xe	X x	Х х
12	K k	ke	K k	К к	27	Y y	ye	Y y	Й й
13	L l	le	L l	Л л	28	Z z	ze	Z z	З з
14	M m	me	M m	М м	29	ng	eng	Ng ng	Нг
15	N n	ne	N n	Н н	30	'	Tutuq b.	'	Ъ

IZOH: Alifbo loyihasi 28 ta harf, bitta harflar birikmasi va tutuq belgisidan iborat.

KUN.UZ

Endi turkiy alifbo haqida ikki og'iz so'z.

2024 yilning 9-11 sentabr kunlari Bokuda Turk dunyosi umumiy alifbo komissiyasining uchinchi yig'ilishi bo'lib o'tdi. Uchrashuvning asosiy maqsadi ikki yillik hamkorlikda to'plangan bilim va tajribadan foydalangan holda turkiy tillar uchun umumiy alifbo modelini ishlab chiqish bo'lgan. Ozarboyjonda o'tkazilgan turkiy davlatlar olimlari yig'ilishida Xalqaro turk akademiyasi va Turkiy davlatlar tashkiloti (TDT) tomonidan tuzilgan Turk dunyosi umumiy alifbo komissiyasi 34 harfdan iborat umumiy turk alifbosi bo'yicha o'zaro kelishuvga erishdi.

«Olimlar 1991 yilda taklif etilgan lotin alifbosiga asoslangan «Umumiy turkiy alifbo» loyihasini atroflicha ko'rib chiqdi. Komissiya a'zolari tomonidan mazkur loyihani takomillashtirishga qaratilgan takliflar muhokama qilinib, zarur xulosalar chiqarildi. Ushbu mashaqqatli mehnat natijasida 34 ta harfdan iborat umumiy turk alifbosi modeli taklifi bo'yicha kelishuvga erishildi», — deyiladi Xalqaro turk akademiyasi xabarida. Har bir harf turkiy tillarda uchraydigan turli fonetik tovushni ifodalaydi.

Shu o'rinda aytish joizki, ushbu uchrashuvning muvaffaqiyatli yakunlanishini tarixiy lahzada deb hisoblash mumkin. Mushtarak turkiy alifbo yo'nalishidagi ishlarning avj olishi turkiy xalqlarning til merosini asrab-avaylash, o'zaro hamjihatlik va hamkorlikni

mustahkamlashga xizmat qiladi. Barcha tegishli muassasalar taklif etilayotgan umumiy turk alifbosi modelini amalga oshirishni faol qo'llab-quvvatlashga taklif etiladi».

Turkiy davlatlar tashkilotining (TDT) Bishkekdagi yig'ilishida Turkiya prezidenti Rajab Toyyib Erdo'g'an hamkasblarini umumiy alifboga o'tish bo'yicha qaror qabul qilishga chaqirdi. Uning eslatishicha, sentabr oyida Bokuda TDT komissiyasi 34 ta harfdan iborat lotin alifbosidagi umumiy alifbo bo'yicha kelishib oldi va «bu tarixiy voqea bo'ldi».

«Bizning umumiy alifbomiz ham kelajakni birgalikda qurayotganimizdan dalolatdir. Endi ishtirokchi davlatlar ushbu alifbo asosida kerakli transformatsiyani amalga oshirishi kerak. Turkiya, Ozarboyjon va Shimoliy Kipr yagona turkiy alifboga o'tishga tayyor. Qirg'iziston, Qozog'iston, O'zbekiston va Turkmaniston yangi alifboga o'tish yo'lida qadam tashlashi maqsadga muvofiq bo'lardi», dedi Rajab Toyyib Erdo'g'an.

Turk tili va adabiyoti assotsiatsiyasi raisi Ekrem Erdemning qayd etishicha, umumiy turk alifbosi turkiy dunyo uchun muhim qadam hisoblanadi. «Turk alifbosidagi harflar sonining 29 tadan 34 taga oshirilishi Turk dunyosidagi mushtarak so'zlarimizning jonlanishini ta'minlaydi. Lug'atlarimiz qayta yoziladi va so'z zaxiramiz va nihoyat o'z imkoniyatini namoyon etadi», — deydi u.

Turkiya Buyuk Millat Majlisi spikeri No'man Qurtulmush Xorazmda bo'lib o'tgan «Yoshlar — turkiy dunyoning porloq yulduzi: umumiy merosimiz, umumiy kelajagimiz» anjumanida chiqish qildi. Tadbir Islom hamkorligi yoshlar forumi tashabbusi bilan Xiva shahrida tashkil etildi.

O'z nutqida Qurtulmush «Yer yuzidagi barcha jismoniy, ma'naviy va geografik farqlarning muvozanatida joylashgan turkiy dunyo o'z 300 millionlik aholisi bilan insoniyatning yangi yulduziga aylanmoqda, umumiy shaxsiyat va madaniy meros, ilmiy-texnologik taraqqiyot hamda iqtisodiy va savdo aloqalarni mustahkamlash. Uning fikricha, turkiy dunyo umumiy alifboga ega bo'lishi kerak. Keyin umumiy tarix yaratishimiz lozim. Bu eng muhim nizomlarimizdan biri. Shundagina 300 million kishi yagona shaxsiyat va umumiy meros vakiliga aylanadi», — dedi Turkiya parlamenti spikeri.

U turkiy xalqlar madaniyati davlat chegaralaridan ustun ekanini ta'kidladi: «Qozog'istondagi Ahmad Yassaviyni Xivadagi Yusuf Hamadoniyan ajratadigan chegara yo'q. Qirg'iziston bilan O'zbekistondagi madaniy meros o'rtasida masofa degan narsa yo'q».

Ilm-fan va texnologiyalar mavzusida Turkiyaning mudofaa sanoatidagi yutuqlarini tilga olar ekan, Qurtulmush mazkur yutuqlar butun dunyoda mudofaa strategiyalarini o'zgartirganini qayd etdi va turkiy davlatlar o'rtasida yuqori texnologiyalar sohasida hamkorlikni kuchaytirishga chaqirdi.

Professor Qozoqboy Yo'ldoshev turkiy xalqlarning umumiy alifbosi bo'yicha kelishib olinganini olqishlar ekan, qozoqlarning bir maqolini esladi: «Birlik yo'q joyda, tirlik (tiriklik) yo'q». Siyosatshunos Fazliddin Madiev turkiy birlikni yangi shakllanayotgan dunyo

tartibotida mintaqaviy xavfsizlikning muhim sharti deb atadi. 170 millionlik turkiy xalqlarning o'zaro yaqinlashuviga xizmat qiladigan navbatdagi qadam tashlandi. Lotin grafikasiga asoslangan bu harflar turkiy tillarda mavjud 34 ta tovushni aks ettiradi. Komissiya barcha manfaatdor institutlarni olimlar tomonidan taklif etilayotgan bu alifboni amalga tatbiq qilishni samarali qo'llab-quvvatlashga chaqirgan.

Turkiy xalqlarning umumiy alifbosini tayyorlash jarayonlarida bevosita qatnashgan Qozoqboy Yo'ldoshevning so'zlariga ko'ra, olimlar bu masala ustida ikki yildan beri bosh qotirayotgan edi, mana endi umumiy to'xtamga kelindi.

“Ko'pchilik umumiy alifbo tasdiqlandi degan noto'g'ri fikrga boryapti, ammo bu – birodar alifbo loyihasining taqdim etilishi bo'ldi. Turkiy davlatlar buni o'z imkoniyatlaridan kelib chiqib joriy etishlari mumkin”, deydi Qozoqboy Yo'ldoshev. Olim turkiy xalqlarning bir necha yuz yilliklardan beri birlashuviga to'sqinlik qilingani, bu jarayon tilga ham ta'sir qilganini ta'kidlaydi.

Umumiy alifbo turkiy o'zlikni namoyish etishga qaratilgan ramziy ishorami yoki real natijaga intilishmi? Qozoqboy Yo'ldoshevga ko'ra, bu yerda hech qanday ramziylik yo'q. “Bu yuz yillar avval qilinishi kerak bo'lgan ish edi”, deydi u.

So'zimni siyosiy tahlilchi Fazliddin Madiyevning quyidagi fikrlari bilan tugatmoqchiman. “Dunyo siyosatidagi vaziyatdan kelib chiqqan holda, umumiy alifboga turkiy xalqlarning birlashuviga olib boradigan omillardan biri deb qarash lozim. Dunyoda tillarning yo'qolish jarayoni tezlashgan. Biz turkiy makonda axborot almasha olishimiz uchun, makonimizni o'z qo'limizga olishimiz, yangi shakllanayotgan geosiyosiy tartibotda turkiy dunyoning alohida o'rnini yaratish uchun ham bu nihoyatda muhim. Birodar alifbo – o'tmishimiz uchun armon, lekin kelajagimiz uchun katta imkon. Hozirgi tarixiy shart-sharoit – turkiy mintaqa uchun oxirgi imkoniyat bo'lishi ham mumkin”.

ҰЛТТЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯ: ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ

КУЛЖАНОВА Бакытгул Райхановна

Ф.ғ.к., профессор,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
(Қазақстан)

Қазақ халқының ұлттық тілі төңірегінде күні бүгінге дейін әлі толық шешімін таппаған дүниелер баршылық. Соның бірі – бүгінгі күнге дейін бір ізге түсе қоймаған, нақты тұжырымы айтылмаған терминологияға қатысты мәселелер.

Қазақ терминологиясы тарихы бір күнде қалыптасқан жоқ. Терминолог ғалым Ш.Құрманбайұлы терминология дамуын төрт кезеңге бөледі: I кезең – XIX ғ. екінші жартысынан 1910 жылдарға дейін; II кезең – Алаш кезеңі (1910–1930 жж.); III кезең – Кеңестік кезең (1930–1990 жж.); IV кезең – Тәуелсіздік кезеңі [1].

Қазақ тілінің ұлттық терминдерін қалыптастырудың басында Ахмет Байтұрсынұлы бастаған Алаш зиялылары тұрды. Сондай-ақ Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағажан Жұмабаев сынды тұлғалардың есімдері де жиі аталады. Олар бөтен тілді алмай, ұлт тілінде сөз жасауда төл сөздерімізді пайдалануды басты ұстаным етті. Ана тілді басқа сөзбен шұбарламау, жат жұрттың сөзін алғыштап, тілді бөтен сөзбен бүлдірмеу керек деген пікірде болған. Пән кітаптарын аударғанда дайын терминдерге әуес болмайық, өз тілімізде сөз табуымыз керек деген. Термин жасауда ұстанатын принциптердің бірі әуелі ана тілдің ішкі мүмкіндіктерін барынша пайдалану ұстанымында болған. Осыдан бір ғасыр бұрын Халел Досмұхамедұлы: «Жат сөздерді қолданғандатіліміздің заңымен өзгертіп, тілімізге лайықтап алу керек. Жат сөзді өзгертпей, бұлжытпай алатын жер-дүниеде тіл жоқ деп айтса да болады» деген болатын. Шеттілдік сөздерді өз тілінің фонетикалық заңдылықтарына бағындырып қолдануда туыстас түрік халқынан үйренуімізге болады. Олар «музе», «өтөбус», «балкон», «шөфер» сынды сыңайда қолданады.

Ахмет Байтұрсынұлы бастаған Алаш ойшылдарының «Қазақтың терминдері қазақтың өз тілінде жасалуы керек» деген ұстанымын Кеңестік кезең «пантюркизм», «ұлтшылдық» деген атаулармен қоғамға жат, зиян нәрсе ретінде қатаң сыналды. Алаш ойшылдарының пікірлерін басшылыққа алу зиянды үрдіс ретінде тыйым салынды.

Кеңес заманындағы тіл тарихында басқа түркітілдес халықтар секілді қазақ халқы да өз ұлттық терминін жасаудан гөрі, өзгелер жасаған дайын терминдерді алу дәстүрін ұстанды. Анығында, осы ұстанымның дұрыс жол екенін кеңестік идеология күштеп танды десек дұрыс болатын шығар.

1926 жылы Бакуде өткен бүкілодақтық түркология съезінде ортақ терминқор, туыстас түркі тілдерінің бір-бірінен термин алу мәселесін А. Байтұрсынұлы көтеріп,

оны түркітанушылар бірауыздан мақұлдаған болатын. Бірақ, түбі бір түркінің ғылым тілін жақындастыру, ортақ терминдік қор құрып, өзара термин алмасамыз деген ойлары жүзеге аспай қалды. Көп ұзамай-ақ съезге қатысқан одақтық түркітанушылардың бәрі саяси қуғын-сүргін құрбандары болды. Олар бастаған істің бағыты түбірімен өзгертіліп, тіпті түркітанушылардың аттарын атауға да тыйым салынды. Кеңестік билік термин жасаудың жаңа қағидаттарын белгілеп, ғылым тілін дамытудың жаңаша жолдарын нақтылап берді. Одақ құрамындағы түркітөктес елдер терминдерді бір-бірінен емес, керісінше, орыс тілінен алу арқылы ортақ советтік терминқорын қалыптастырды. Осылайша, отызыншы жылдардан бастап, туыстас түркілер термин жасаудың жаңаша соқпағына түсті. Түбі бір қазақ пен қырғыз, өзбек пен әзербайжан, татар мен башқұрт терминді бір-бірінен алмай, өздері жасамай орыс тілінен алатын болды. Кеңес өкіметі кезінде терминжасам қатаң мемлекеттік бақылауда болды. 1930–1940 жылдары Қазақ КСР-інің Мемлекеттік терминология комиссиясы құрылды. Құдайберген Жұбанов осы комиссияны 1933–1937 жылдары басқарды және 1935 жылы терминология принциптерін ұсынды [6]. Ол кезеңде терминдер қалыптастыруға «жалпы одақтық тіл саясатының» талаптары әсер етті: терминдерді жасақтауда қазақша емлесіне сай жазу принциптері бекітілді. Жұбановтың 1935 жылғы қағидаттары кейінгі жиырма бес жыл бойы қазақ терминологиясының дамуына негіз болды. Сол дәуірде көп ұлтты Кеңес Одағының мәдени-идеологиялық басшылығы аударма және орыс тілінен тікелей алуларды қолдады. Сондай-ақ тоқсаныншы жылдарға дейін республика үкіметі жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясы тұрақты жұмыс істеп, ол жолымен терминдерді бекітіп отырды. Ш.Шаяхметов атындағы Тіл-Қазына орталығы шығарған «Бекітілген терминдер» жинағында 1971–2019 жылдар аралығында үкімет жанындағы термин комиссиясының мәжілістерінде бекітілген терминдер тізімі енгізілген. Бұл дерек Кеңес дәуірінен басталған терминкомиссия қызметінің бүгінге дейін жалғасып келе жатқанын дәлелдейді.

1991 жылы Қазақстан тәуелсіздік алған соң тіл саясатына көңіл бөлінді. Мемлекеттік бағдарлама аясында терминология саласына жүйелі қолдау жасалды. Мәселен, 1999–2000 жылдары мәдениет және ғылым министрліктерінің тапсырысы бойынша 31 томдық «Қазақша-орысша, орысша-қазақша салалық терминологиялық сөздіктер» топтамасы жарық көрді. Кейін 2012–2014 жылдары «2011–2020 жылдарға арналған тілдерді дамыту бағдарламасы» шеңберінде тағы 30 томдық ғылыми термин сөздіктерінің жинағы дайындалып, үкімет жанындағы Республикалық терминология комиссиясы мақұлдады. Бұл ірі сөздіктер топтамасы терминқорды жинақтауда негіз болды. Жаңа заманмен бірге тіл саясатында аздап өзгерістер еніп, байланыстар нығайып, жаңа ізденістермен алға ұмтылғанмен де, одақ құрамында болған түркітілдестер көбіне ескі сұрлеуден бірден шыға қоймады. Түрік пен әзербайжаннан басқа түркітілдес туыстарда терминдер қорының ортақ сипатынан гөрі алшақтық көп

байқалды. Түркітілдес халықтардың ортақ терминдік қорын жасау керек деген Алаш зиялыларынан басталған ұстаным бүгінгі күні де өз құндылығын жойған жоқ. Қайта осы істі барынша жұмылып, тездетіп қолға алып, бір арнаға түсіретін уақыт әлдеқашан келді. Иісі түркіге ортақ терминқор түзілсе, бір арнаға бағыттталып жұмыс жасалса деген ұсынысты қазақтың терминтанушы ғалымдары Ш. Құрманбайұлы мен Е. Қажыбек сан мәрте көтерген еді. Былтырғы жылы Баку басқосуында бұл ұсыныс қайта көтерілді. Алдағы уақытта осы игілікті істің тетігін жасалар, ұстанымы белгіленер.

Ғылым тілі сол тілде жазатын, сөйлейтін ғалымға тәуелді екені ақиқат. Ғалым Шерубай Құрманбайұлы: «А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы, Ж. Күдерин, Қ. Кемеңгерұлы, Е. Омарұлы, Қ.Сәтбаевтардың ісін жалғастыратын, қазақша ғылыми еңбектер жазатын, термин жасайтын ғалымдарды, қазақтың ұлттық ғылыми кадрларын өсірмесек, термин импорттаушы ел болып қаламыз. Ал термин шығармашылығы дамымаған жерде ұлттық ғылым тілі де байып, жетілмейді. Ол терминқоры жұтаң, сөз туғызуға қабілетсіз, ғылыми ойды жеткізе алмайтын, өзге тілде тәуелді тілге айналады» деп дабыл қағуда. Дұрыс пікір. Қазақ терминологиясының алғашқы өскен қадамдары XIX ғасырдың соңында басталды. Ол кезде мектеп, оқу, әдебиет, дін сияқты жаңа ұғымдарға аударма терминдер жасалды. Мысалы, сол дәуірде «мектеп», «мұғалім», «мектеп директоры» сияқты атаулар қалыптаса бастады (кейін қайта жаңғырды). Кеңес өкіметі орнағанға дейін (XIX ғ. аяғы – XX ғ. басында) қазақ зиялылары білім беру мен мәдениет саласына байланысты көптеген сөздерді қазақыландыруға атсалысты. Аталған кезеңде терминдер негізінен араб-парсы және отарлық орыс сөздерінен жасалды.

Алаш партиясы зиялылары жаңа ұғымдарға қазақ тілінде атау беру ісіне ерекше мән берді. Филолог Өмірзақ Айтбайұлының [2] айтуынша, бұл зиялылар сөзжасамның «әр алуан түрлеріне» мән беріп, қажетті түсініктердің қазақша баламасын іздеген. Алаш кезеңінде қазақ тілі ұлттық ғылым тілі болу жолында қазақыланған терминдерді көптеп жасап, қолданды. Сол кезеңде де туыстас түркі тілдерінен термин алу саясаты да талқыланды. Біреулер түркі тілдерінен термин алу тезірек енетінін алға тартса, басқалар «түркі халықтарында ғылым жоқ, орыс пен еуропа тілдерінен сөз іздеу керек» деген пікірді ұстанған. Алайда зерттеушілер атап өткендей, алаш зиялылары өздері түркі тілдерінен термин алмауға бейімді болды. Олардың көбі қазақ тілін «түркі тілдерінің ішіндегі ең бай әрі таза тіл» деп санағандықтан, көрші өзбек, қырғыз, татар тілдерінен терминдерді кеңінен пайдаланбаған. Бұл олардың ұлттық тілге деген сенімінің көрінісі және терминжасамда өз ішіміздегі сөз байлығын пайдалануға ұмтылыстың бір себебі болды. Сондай-ақ тәуелсіздік жылдары қазақ терминологиясын цифрландыру белсенді жүрді. Мысалы, халықаралық талаптарға сай Termincom.kz порталы іске қосылып, онда қазіргі уақытта 389 000-ға жуық қазақша

термин жинақталған. Мемлекеттік терминқорды жаңғыртуда республикалық терминология комиссиясының рөлі айрықша: ол бекітілген терминдер тізімін қалыптастырып, терминология мәселесін талқылайтын үкіметтік орган ретінде жұмыс істейді. Жоғарыда аталған 1971–2019 жылдардағы терминдер тізімі енген жинақ, сондай-ақ 9 томдық жаңа сөздіктер – осы комиссия мен Тіл-Қазына ғалымдарының еңбегі.

Терминологиялық ғылыми зерттеулер де жандана түсті. 1990–2010 жылдары терминологияға қатысты 4 докторлық, 40-қа жуық кандидаттық диссертация қорғалды. Мысалы, XX ғасырға дейін Кеңес кезеңінде терминология мәселесі жөнінде бірде-бір докторлық жұмыс қорғалмаған болса, тәуелсіздіктің 20 жылында 9 докторантуралық диссертация қорғалды. Мұның бәрі – тәуелсіздіктен кейін саланың қарқынды зерттеліп жатқандығына дәлел.

Сонымен бірге тәуелсіздік кезінде бұрынғы терминдер қайта оралды. Жақында айтылады, соңғы 10–15 жылда терминқорға енгізілген атаулар негізінен XIX ғ. соңынан XX ғ. басында қолданылған сөздер болған. Кеңес дәуірінде қолданыстан шығып қалған «мәтін» (текст), «құқық» (право), «құжат» (документ) сияқты терминдер қайта жаңғырып, жалпы ғылым тілінде қолданылуда.

Қазіргі ұлттық терминологияның бүгінгі күнгі проблемалары қандай? Қазақ терминдерінің толықтай бірізденбеу себебі неде? Ғалымдар бұл сауалға, біріншіден, біріздендіру жұмысының тиісті кәсіби деңгейде жүргізілмеуі десе; екіншіден. Қазақ тілінің ғылым саласында, өкінішке орай, екінші орында тұруы.

Атаулы салаларда терминдер бірнеше түрлі нұсқалармен беріліп, арасында синонимия, омонимия пайда болады. Мысалы, бір ұғымға қазақ тілінде әртүрлі баламалар (варианттар) жасалып, ол салаішілік түсініксіздік тудырады. Түрлі ғылым салаларында бір терминнің әр түрлі мағынасы болуы, немесе бір идеяға әр салада жеке термин қолданылуы терминологиялық тәртіптің бұзылуына әкеледі. Мысал ретінде а

йтар болсақ, кейбір жекелеген терминдер бекітілген болса да оны халық белсенді қолданбай жатады. Оның орнына басқа баламаларды қолдануды жөн көреді. Мәселен «семья» сөзіне балама ретінде алынған «отбасы» сөзі бекітілгеніне қарамастан, оның орнына «жанұя» сөзінің жиі қолданылуы кездеседі. Ал бұл сияқты мәселелердің орын алуы терминкомның бұл терминді (отбасы) қайта бекітуіне мүмкіндік туғызды.

Әсіре қазақшалау және жасанды сөздерге ұмтылу. Кейбір термин жасаушылар араб, орыс, ағылшыннан алынған сөздердің орнына мағынасыз ұзын-ырғасын «жалғастырып», тым қатты «қазақшаландыруға» ұмтылады. Нәтижесінде жаңа термин оқылуы қиын, түсініксіз болуы мүмкін. Жалғаулар мен морфологияның түсініксіз қолданылуы. Кейде терминдерге жалғаулар дұрыс жалғанбай, сөз таптары аралас пайдаланылады. Мысалы, бір термин бірнеше жалғанған нұсқада (көпше, жекеше түрінде) беріледі немесе бір ұғымға сөз тіркесі термин деп қабылданып, оның құрамындағы сөздердің құрылымы шатасып жатады

Соның салдарынан кейбір ресми бекітілген терминдердің қоғамдық қабылдауы төмен болуда. Жаңа терминдер кейде ортақ жұртшылық пен БАҚ-та кең таралмай, орыстілді баламалары немесе ескі сөздер қолданылып жатады. Мысалы, ғалым Б.Жонкешов дерегіне қарағанда, қазақ терминологиялық қорында 333 мыңға жуық бірлік болса да, көптеген термин әлі күнге дейін толық қоғамға сіңірілген жоқ. Осы қиындықтарды шешу үшін термин қабылдау қағидаттарын қайта қарастыру, терминологиялық сөздік жасау нұсқаулығын шығару және терминологиялық оқытуды күшейту сияқты шаралар ұсынылуда.

Термин шығармашылығының дамуы үшін ғылыми еңбектер қазақша жазылуы тиіс. Сол кезде термин шығармашылығы да дамиды. Қазақша терминге сұраныс тудыра білуіміз керек! Сұраныс туған жағдайда ғана туған тіліміздің термин жүйесін біріздендіруге, біркелі қолдануға, жүйелілілік туғызуға мүмкін болады.

Кез келген мемлекеттің ғылымы мен білімі, экономикалық қуаты өркендеген жағдайда сол тілдегі атаулар өзге халықтарға кең таралады. Олар «Халықаралық терминдер» деген атауға ие. Қазақ ойшылы Ахмет Байтұрсынұлы мұндай атауларды «Әлемге жайылған сөздер» деп атаған. Бүкіл әлем жұрты абсолютті өзгеріссіз қолдансын деген халықаралық термин жоқ. Кең таралған терминдердің өзін көптеген халықтар өз тілдеріне аударып алып, қолданып жүргені белгілі. Мысалға «аэропорт» сөзіне байланысты бұл пікірімізді дәлелдей аламыз. Қазақтар «әуежай», түріктер «хавалиманы», арабтар «эл матарум» түрінде қолданады. Қазіргі қазақ тілінің терминін қалыптастыруда да академик Ө. Айтбайұлы, Ш. Құрманбайұлы сынды ғалымдар термин жасауға да, термин жасаушыға тиісті талаптарды ұсынады

1. Терминнің бірмағыналыгы.
2. Термин мағынасының дәлдігі.
3. Терминнің қысқалығы.
4. Терминнің тілдегі сөзжасам заңдылықтарына сәйкес келуі.
5. Терминнің туынды сөз жасауға қолайлы болуы.
6. Терминде эмоционалды, экспрессиялықтың болмауы.
7. Эстетикалық талаптарға сай келуі. [3]

Ғылымның барлық саласында қазақтың тілін жетік білетін білікті мамандар көп болуы тиіс. Осындай мамандар арқасында біріздендіру, ретту, жүйелеу сияқты терминологиялық жұмыстар жоғары кәсіби деңгейде жүргізіледі. Яғни термин жасауға машықтанған терминшілер сол саланың маманы немесе сол кәсіпті қосымша игерген адам болуы шарт. Қазақ тілінің ғылым мен техниканың көптеген саласында еркін қолданылмау себебі неде деген сауалға келетін болсақ, қазақ тілі ғылым мен техниканың салаларында еркін

қолданылмайынша, ұлттық терминологияның жасалуы мен жетілуі кешеуілдеуі мүмкін.

Терминологиялық үрдістердің төл тілдік факторы терминологияның ұлттық бағытта, ұлттық негізде дамуына тілдік факторлар белгілі бір дәрежеде ықпал ете алады. Тілдік үрдістер мен терминология тұрғысындағы мәселелерге, екеуінің бір-біріне қатысты, бір-біріне байланысты екендігін көрсету қажеттігі туындайды. Бұл жайында терминолог ғалым Ш.Құрманбайұлы: «Терминтану ғылымы жақсы дамып, терминологиялық лексикасы дұрыс жүйеленген тілдерде ғылым мен техниканың әрбір саласының өзіне тән терминжасам үлгілері, сол саланың ұғымдар жүйенің ерекшелігін көрсете алатын терминдік элементтері қалыптасқан. Біздің тілімізде де ондай қызметтерді атқара алатын сөздер тобы мен қосымшалар жетерлік. Бірақ оларға нақты қызмет жүктеп, термин шығармашылығында іске қосу арқылы терминнің термин жасау мүмкіндіктерін дамыту да тиісті деңгейде жүргізілмей отырған жұмыстардың қатарында», - дейді [3, 29–30-бб.].

Сөзжасам, терминжасам тәсілдері, олардың термин қалыптастыруға қатыстылығы әлі де зерттеуді қажет етеді. Бұл мәселе қазақ терминологиясының қалыптасуының алғашқа кезеңінде де, тіпті одан кейінгі кеңестік кезеңде де орын алғандығы мәлім. Бұған қатысты С. Әбішұлының пікірін келтіре кетейік: «20–30 жылдары Нәзір Төрекұлов бастаған Москвадағы «Восток» баспаханасында істейтіндер Орта Азия халықтарына ортақ термин жасау мақсатында «баяндама, басқарма, тапсырма», т.с.с. секілді сөздерді шығарған-ды. Ұлы отан соғысының алдындағы жылдары қазақтың тіл мамандары мұндай үрдістің тіліміздің дамуына кері әсер ететінін ескеріп, болымсыз етістіктің –ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе жұрнақтарымен жаңа сөздер жасамауға келіскен-ді. Бірақ сол келісім 50-жылдардың аяғы мен 60-жылдардың басынан бастап қайтадан бұзыла бастады Міне осы кезде «Анықтау бюросы» емес, «Анықтама бюросы», «Түсіндіру сөздігі» емес, «Түсіндірме сөздігі» болып шықты. Бұл үрдіс бүгін де етек алуда» [4, 131-б.]. Терминдердің жасалуы барысында жұрнақтардың орынды қолданылғаны жөн болар еді, олай болмаған жағдайда жаңадан жасалатын терминдер терминге қойылатын талаптарға толық жауап бере алмайтын, орыс тілі не орыс тілі арқылы келген шет тілі сөздерінің мағынасын дәл бере алмайтын болады. Кейбір осындай әрекеттердің нәтижесі будан (гибрид) атаулардың пайда болуына алып келді.

Сондықтан да әр саланың маманы өз терминін өздері жасауы тиіс. Алайда техника, жаратылыстану саласындағы терминдерді жасауда терминжасам тәсілін жақсы білетін мамандармен бірлесу қажет.

Терминдерді жасау барысында пайдаланылатын қосымшаларды орнымен, дұрыс қолдану терминологиядағы жүйелілікке алып келген болар еді. Ал олай болмаған жағдайда кез келген ғылым саласында жүйесіздік орын алады. Бұл жайлы А. Арыстанбаев: «Қазіргі кезде бұрғылау, мұнай және газ өндіру, геология, геофизика,

мұнай және газ ұңғыларын бекіту т.б. сияқты мұнай және газға байланысты салаларда, кем дегенде, 35000 термин қолданылады. Ал қазақ тіліне, асырып айтатын болсақ, бұл терминдердің 5 мыңдайы ғана шешімін тауып, аударылған деп айта аламыз. Мұнай және газ саласы бойынша терминдерді бір қалыпқа келтіріп жүйелеу – шешімін күтіп тұрған мәселе. Терминдерді қалай болса солай, жүйесіз шетінен алып аудары бергеннен гөрі белгілі бір принциптерді ұстанған жөн [5, 39-б.]. Егемендік алған уақыттан кейінгі кезеңде терминологиядағы жүйелілік мәселесі қолға алына бастағаны мәлім. Бұл кезеңде, нақтырақ айтқанда 90-жылдары бұған қатысты зерттеулер тіптен аз болатын. Одан кейінгі жылдары ғана терминология мәселесімен жан- жақты айналысқан ғалымдар саны арта түскені белгілі. Ф.ғ.д. Қ. Айдарбектің «Академик Ө. Айтбайұлы қазақ тіл білімінің ұлттық терминология саласының танылуы мен қалыптасуының теориялық негізін қалаушы болып саналады. Мұны 1988 жылы шыққан «Қазақ терминологиясының қалыптасуы мен дамуы» атты монографияда тұңғыш рет акад. Ө. Айтбайұлы дәлелдеген... Ғалым осы еңбекте терминологиясының жалпы теориялық мәселелерін алғаш рет жазып, онда бұл саланың тұңғыш рет теориялық негізін белгілеген, оған жаңа теориялық бағыт берген. Сөйтіп қазақ терминологиясының жалпы теориялық мәселелерінің зерттелуіне, дамуына жол ашылды десек болады» [6, 9-б.]

Жалпы бүгінгі терминге қатысты жайттардан бірнеше мәселенің бір арнаға тоғысуын көреміз. Олар 1) терминдерді біріздендіруге, олардың бір нұсқада қолданылуына ықпал етуге тиіс Мемтерминкомның жұмысындағы кемшіліктердің, атап айтқанда, бекітілген терминнің қайта қаралуына жол берілуінің терминдерді қалыптастыру ісіне кедергі жасауы; 2) осы айтылған себепті қоса, жалпы терминология мәселелерінің кешенді түрде зерттелмеуі терминдердің жарыспалығы, терминнің мағына дәлдігі, бірмағыналық қағидаттарына сәйкеспеуі және т.б. қиындықтардың туындауына себеп болуы; 3) бүгінгі күні белгілі терминологиядағы жүйелілік, терминдерді қалыптастыруда түпнұсқа тілді негізге алу және т.б. ұстаным, бағыттардың іс жүзінде басшылыққа алынбауы. Мемлекеттік терминология комиссиясы бекіткен және келесі бір отырыстарында сол бекітілген терминдердің ішінен кейбір терминдерді қайтадан бекітіп берулеріне қатысты Б. Қалиев өз пікірін былай келтіреді: «Терминкомның жаңа құрамының терминдерді бекітуі, бұрын бұрыс бекітілген терминдерді қайта қарап, екінші рет бекітуі, сондай-ақ мерейтой/ мүшелтой деген сияқты жарыспалы сөздердің біреуін ғана қалдыруы құптарлық-ақ іс. Бірақ артық етемін деп тыртық етіп алмау жағын да ойластырған жөн сияқты. Мәселен, Мемтерминком 2002 жылғы 19 наурыздағы мәжілісінде бекіткен терминдердің қатарында бұрын әкім деп бекіткен терминді әкімші деп, әкімиятты – әкімдік «деп түзетіпті». Сонда халық әкімдікке барамыз, әкімшімен кездестім деп сөйлей ме?!

Оның үстіне тілімізде баяғыдан бері келе жатқан әкім сөзін жоғалтып алдық. Әкім сөзі дихан деген сияқты «адам», «кісі» дегенді қоса білдіреді. Диканды – диканшы демейміз ғой. Дәл сол сияқты, Терминкомның қазақша дәрісхана деп қалыптасып кеткен сөзді кері шегініп, аудитория деп бекітіп беруі де көкейге қонып тұрған жоқ. ...Екіншісі: Терминком акт, аудитория, кредит, лицензия деген сияқты батыс еуропаша, орысша сөздерді (терминдерді) бекітіп берумен әуестенбей, тек олардың қазақша баламаларын ғана бекітіп отырса деген тілегіміз бар. Өйткені әлгіндей сөздердің көбі тілімізде онсыз да сол орысша күйінде қолданылып жүр», – дейді [7, 25-б.]. Бұл терминдерге қатысты Мемлекеттік терминология комиссиясының өз дәлелдері, өз дәйектері бар екенін айта кету керек. Мұндай жағдайлардың орын алуының өзіндік себептері де жоқ емес. Оның басты себебі ретінде терминология мәселесінің, термин жасау тәсілдерінің кейінгі кездері ғана қолға алына бастауын айтуға болады. Бір рет бекітілген терминдерді қайта бекіту өз кезегінде терминдерді пайдаланушыны да шатастыруы мүмкін. Сол себепті де терминдерді бекіту барысында асығыстық танытпай, әбден сүзгіден өткізе отырып бекіту жөн болар еді.

Әдебиеттер:

1. Ш.Құрманбайұлы. Қазақ лексикасы терминденуінің кезеңдік сипаты. Астана.
2. Айтбаев Ө. Қоғамдық ғылымдар терминологиялық лексикасының қазақ тілінде қалыптасуы мен дамуы: филол. ғыл. док. ... дис: 10.02.02 / А. Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институты. – Алматы, 1991. – 350 б. 9.
3. 14. Құрманбайұлы Ш. Терминтану: оқу құралы. – Алматы: «Атлас баспасы-2001», 2006. – 244 б.
4. Әбішұлы С. Ойланарлық жайлар көп... // Кіт.: Салалық терминология: бүгіні мен болашағы. – Астана: «Астана полиграфия» ЖАҚ, 2003. – 245 б.
5. Арыстанбаев М. Терминология мәселесі төңірегінде // Терминологиялық Хабаршы. – 2002. – №2. – Б. 38–40.
6. Айдарбек Қ. Академик Ө. Айтбайұлының еңбектеріндегі қазақ терминологиясының ғылыми-теориялық мәселелері // «Мемлекеттік тіл саясаты: терминология, аударматану, ресми құжат тілі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2007. – 384
7. 10. Қалиұлы Б. Қазақ терминдеріне қамқорлық қажет! (Мемтерминкомға ашық хат) // Терминологиялық хабаршы. – 2002. – №2. – Б. 24–27.

***ON THE PSYCHOLOGICAL PREREQUISITES FOR
IMPROVING THE QUALITY OF RUSSIAN LANGUAGE
EDUCATION IN UNIVERSITIES AND SCHOOLS OF KYRGYZSTAN
AND UZBEKISTAN***

A. A. Mamasydykov

Rector of the Kyrgyz-Uzbek International University (KUU)

Shukur Adinaev Sydykova

Doctor and Associate Professor of the Department
of Russian Philology at the Kyrgyz-Uzbek

University (KUU) named after

Batyrally Sydykov,

Candidate of Pedagogical Sciences

(Qirg'iziston)

"Everything flows, everything changes," as a famous philosopher once said. Nowadays, with the emergence of new innovative sciences such as psycholinguistics, psychology, cognitive psychology, the theory of speech activity, and advanced learning theories—especially in foreign methodology—it has become clear that the use of theoretical data from these sciences in the teaching methodology of non-native languages fundamentally alters and contributes to qualitative changes in the methodology as a science. In this process, it is necessary to study and implement the following factors of the aforementioned sciences, especially the most important patterns such as understanding motives, understanding language and speech, and the theoretical postulates of cognitive psychology (understanding language and speech). The leading factor in forming learning motivation is the influence exerted on learners by teachers, university scholars, administration, and fellow students. A significant role in this process is played by the personality of the teacher, who, by example, can involve pupils and students in the educational process and learning activities (A.N. Leontiev). For diagnosing the motivation for learning activities in schoolchildren and students completing university studies and intending to continue research work, T.V. Razina's methodology for diagnosing the motivation for scientific activity can be utilized.

The next important scientific factor is the **Scientific Organization of Teaching Activity**, which involves creating the physical, sanitary-hygienic, aesthetic, psychological, and ethical conditions for the most productive teaching activity, professional growth, and satisfaction with one's work. Rational organization of intellectual work helps to unlock human intellectual reserves, direct activity, enhance critical and flexible thinking. Improper organization of a teacher's labor causes emotional tension, leading to reduced work efficiency. This is accompanied by a decline in critical thinking, mental passivity, decreased

attention, and productivity, along with feelings of professional inadequacy, dissatisfaction with oneself, and, ultimately, professional burnout. Personal scientific organization of a teacher's labor includes:

- rational planning based on clearly understanding both short-term and long-term goals;
- setting up for work intensification and gradual entry into tasks;
- optimal work rhythm, proper lighting, favorable sound environment, and temperature;
- systematic labor;
- a balanced ratio between work and rest (considering individual biorhythms);
- adequate passive and active rest;
- overcoming negative emotions and mental states through self-regulation techniques, distraction, and switching to other activities.

Besides personal work organization, the **corporate organization of a teacher's creativity** is becoming increasingly important. In recent years, the phenomenon of managerialism has spread widely in universities, manifesting in external formal, bureaucratic control and assessment of teacher quality, eroding trust in them as professionals. This substantially increases the workloads on teachers, dramatically heightens mental stress, and leads to destructive consequences, including reduced motivation, formalism in work, professional burnout, and stress. Under such conditions, it becomes impossible to talk about the scientific organization of a teacher's labor. Unfavorable working conditions at universities, such as social, material, professional, and especially organizational factors, subject teachers to constant intellectual and mental stress, leading to diseases of the cardiovascular and respiratory systems.

A decisive factor in improving the quality of education, especially in teaching non-native languages, is communication between the teacher, student, and pupil. "The dignity of any profession lies in the joy of communication," wrote the famous French pilot and writer Antoine de Saint-Exupéry. In the school and university practice of teaching non-native languages, including Russian, most teachers view their primary task as imparting grammatical knowledge to students, paying little attention to such an important factor as communication.

In psychological and pedagogical literature, pedagogical communication is defined as "the main form of the pedagogical process, a holistic system of socio-psychological interaction between the teacher and students, involving the exchange of information, educational influence, and organization of relationships through communicative means." This field has been explored by I.A. Zimnyaya, Ya.L. Kolominsky, S.V. Kondratyeva, N.V. Kuzmina, and A.A. Rean. One of the most well-known definitions of pedagogical communication was given by A.A. Leontiev, who saw it as professional communication between the teacher and students during lessons. It serves specific pedagogical functions aimed at creating a favorable psychological climate, optimizing learning activities, and enhancing relationships within the student body. Simply systematizing the knowledge

acquired does not form the student's personality but contributes to the development of individuality.

The main result of pedagogical activity is qualitative positive shifts in the personal and intellectual development of students. In this regard, a key characteristic of pedagogical activity is its productivity, which reflects the teacher's ability to form a professional stance that stimulates personal self-development.

Vysochansky notes that productivity is reflected not only in teaching but also in the teacher's communication with students. Pedagogical mastery lies in the fact that, during communication, the teacher not only serves as a role model but also demonstrates a subject-to-subject relationship, forming a basis for trustful and cooperative relationships between adults and children. The characteristics of pedagogical mastery include:

- psychological, pedagogical, and general erudition;
- a set of professional skills;
- proficiency in teaching techniques;
- specific personal qualities necessary for effective pedagogical activity (teaching orientation, flexibility, and competence).

Pedagogical mastery reflects the high flexibility of a teacher who can adjust to different conditions, adapt to new demands, and restructure the nature of pedagogical activity to meet changing conditions while preserving fundamental human and pedagogical principles (O.G. Ksenda).

The functions of **pedagogical communication** include:

- informational,
- contact,
- motivational,
- emotional (A.A. Leontiev),
- cognitive,
- emotive,
- educational,
- facilitative,
- regulatory,
- self-actualization (A.A. Rean, Ya.L. Kolominsky),
- social-perceptive,
- interactive,
- affective,
- self-presentation (L.M. Mitina) (Leontiev, "Communication as Value").

The components of pedagogical communication include:

- cognitive (knowledge of communication patterns, features of implementing all aspects of communication, psychological and pedagogical requirements),
- regulatory (the ability to convey information, organize relationships with students, understand their emotional state, and manage one's own state, behavior, and development),
- affective (reflecting emotional relationships between the teacher and students).

Pedagogical communication as a process is characterized by a multi-objective focus:

- on the interaction itself within the educational institution;
- on the students (their state and development);
- on the subject being learned.

The specificity and value of pedagogical communication lie in its simultaneous educational, developmental, and educational roles. The educational orientation involves students integrating and assimilating the information from the teacher—a distillation of human experience.

The developmental orientation reflects the psychological support for the individual development of each child. The educational orientation consists of students internalizing the universal values conveyed by the teacher and adopting some of them.

There are several classifications of pedagogical communication styles. Most often, the styles of student guidance by the teacher are classified based on the ideas of K. Lewin into:

- autocratic (authoritarian),
- authoritarian,
- democratic,
- indifferent,
- permissive,
- conformist,
- inconsistent.

V.A. Kan-Kalik proposed other styles:

- communication based on high professional attitudes (Uznadze's theory),
- communication based on friendly relations,
- communication-distance,
- communication-elimination,
- communication-flirting, which can combine in real practice, with one of them dominating.

Pedagogical communication may not always be optimal for both adults and children, as it can face issues such as communication barriers and pedagogical conflicts.

References

- Zvereva, V.I. "Diagnostics and Expertise of Pedagogical Activities of Certified Teachers." Moscow, 1998. 108 pp.

- Mitina, L.M. "Psychological Diagnosis of a Teacher's Communicative Abilities." Kemerovo, 1996. 50 pp.
- Fetiskin, N.P. et al. "Socio-Psychological Diagnosis of Personality and Small Group Development." Moscow, 2002. pp. 273–275.
- Basov, M.Ya. "General Foundations of Pedology." Moscow; Leningrad, 1928. 744 pp.
- Dauksha, L.M. et al. "Pedagogical Psychology." Grodno, 2008. 471 pp.
- Rean, A.A. et al. "Social Pedagogical Psychology." St. Petersburg, 2000. 416 pp.
- Yakusheva, S.D. "Fundamentals of Pedagogical Mastery." Moscow, 2008. 256 pp.
- Leontiev, A.A. "Pedagogical Communication." Moscow; Nalchik, 1996. 92 pp.
- Kotikova, O.P. et al. "Pedagogical Psychology." Minsk, 2007. 299 pp.

ESKI TURKIY TIL LEKSIKASIDA YUZAGA KELGAN O'ZGARISHLAR TAHLILI ("DEVONI LUG'OTIT TURK", "QUTADG'U BILIG", "HIBAT UL- HAQOYIQ" ASARLARI ASOSIDA)

Mo'minjon Turdibekov
Renessans ta'lim universiteti professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya

Ushbu maqolada "Devoni lug'otit turk", "Qutadg'u bilig", "Hibat ulhaqoyiq" asarlaridagi so'zlarni solishtirgan holda, eski turkiy til leksikonida yuz bergan o'zgarishlar va o'ziga xosliklar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Bilig, edgu, kedin, ko'ni, qara bash, qizil til, ko'dazmak.

XI asrning yetuk ijodkorlari, Qoraxoniylar adabiy muhitining yirik namoyandalari Yusuf Xos Hojib va Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Yugnakiylar tomonidan yaratilgan asarlar davrlar o'tsa-da, o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. Turkiy adabiyotning nodir namunasi Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari hijriy 462- yili – milodiy 1069-1070- yillarda yozilgan. Asarda ilm, odob-axloq, insoniylik, adolat, haqiqat xususida fikrlar bayon etilgan bo'lib, podshoh va amaldorlardan to oddiy dehqon-u hunarmandlargacha har bir kasb egasining jamiyatda tutgan o'rni, burch va majburiyatlari haqida so'z yuritiladi.

Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" asari turkiy tilning eng qadimiy lug'ati bo'lib, u arab tilida yozilgan. Muallif sakkiz mingdan ortiq turkiy so'zlarning to'g'ri

talaffuzini berish maqsadida arabcha harakat belgilari (harflardagi ost-ust ishoralar) dan foydalangan. Asarda yetti ming besh yuzdan ortiq turkiy soʻzlar va iboralarning izohini keltirish barobarida, turkiy xalqlar tarixiga oid qadimiy afsona va rivoyatlar, maqol-matallar, sheʼriy parchalar ham berib borilgan.

XII asr oxiri – XIII asr boshlarida yashab ijod qilgan turkiy shoirlardan biri Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul haqoyiq” asariga Qur’oni karim va hadislar ma’nolari singdirilgan. Axloq-odob, ma’rifat, saxiylik va baxillik kabi xislatlar haqida alohida boblarda fikr-mulohazalar bayon etilgan. Asar tilida qadimiy turkiy soʻzlar bilan bir qatorda arab va forsha soʻzlar ham koʻp uchraydi. Asar haqida mashhur sharqshunos olim Bertels: “Bu asar qadimiy oʻzbek adabiy tilidan mumtoz oʻzbek adabiy tiliga oʻtish uchun koʻprik vazifasini oʻtaydi”, – degan fikrlarni aytib oʻtgan.

Bu asarlarda uchraydigan baʼzi soʻzlar tahlilga tortilganda, eski turkiy tilning jozibadorligi yaqqol koʻzga tashlanadi. Masalan:

*Qara bash yagʻisi qizil til turur,
Necha bash yedi u, taqi ma yeyur.
Bashingni tilasang tilingni koʻdaz,
Tiling tegma kunda bashingni yeyur.*

“Qutadgʻu bilig”dan olingan ushbu sheʼriy parchada “yagʻi” – dushman, yov; taqi – yana; koʻdaz – asra, avayla; tegma - har doim kabi mazmunlarni ifodalaydi. Tilni koʻdazmoq - tilni tiymoq maʼnosini anglatadi. “Tilni koʻdazmoq” iborasi “Devoni lugʻotit turk”da quyidagicha qoʻllanilgan:

Erdam bashi til koʻdazmak

Erdam – odob demakdir. Odobning boshi tilni tiymoqlik.

Ahmad Yugnakiyning “Hibatul haqoyiq” asarida bu ibora quyidagi koʻrinishda uchraydi.

*Eshitgil biliklik negu deb ayur:
Adablar boshi til kudazmak turur.*

“Devoni lugʻotit turk”da “erdam” deya qoʻllanilgan boʻlsa, bu davrga kelib “adab” soʻzi qoʻllanilmoqda. “Bilik” soʻzi “Devoni lugʻotit turk”da,

“Ol bilik oʻgrandi – u ilm oʻrgandi”, tarzida uchraydi.

“Hibat ul haqoyiq”da esa bu soʻz quyidagi koʻrinishda uchraydi.

*Oʻga bilmas erga oʻga oʻgratur
Aning birri judi badi ehsoni.
Ul aql, uqush, xush xiradqa makoni
Bilik maʼdani ham fazilat koni.*

Oʻga bilmas-bilimsiz, oʻg-bilim, xirad-(forsha) aql, idrok, maʼdan-(arabcha) kon. “Oʻg” soʻzi “Qutadgʻu bilig” asarida quyidagicha qoʻllanilgan:

*Qayu erda boʻlsa uqush birla oʻg,
Ani er atagʻil, necha oʻgsa oʻg.*

Uqush, o'g, bilig kimda bo'lsa tugal

Yavuz ersa kaz te, kichik ersa o'g.

Bu yerda “o'g” so'zi uch xil ma'noda qo'llangan: 1) aql; 2) maqta; 3) ulug'la. O'g so'zi ulug'lash ma'nosi “Hibat ul haqoyiq” asaridagi quyidagi parchada uchraydi.

Biliklikni o'gdi Ajam ham Arab

Bilimlini Ajam ham Arab ham ulug'ladi degan ma'noni anglatayapti.

“Devoni lug'otit turk” asarida ham “o'g” so'zi, quyidagicha izohlanadi:

O'g – aql va ziyraklik shuning uchun yoshi ulug' va aqllilarga o'ga laqabi beriladi. Bu so'z o'rta yoshga yetib ulg'aygan hayvonga nisbatan ham ishlatiladi, shuningdek, to'rt yoshdan oshgan otlarga o'g at deyilar.

Qadimgi turkiy tilda “keyin” so'zi – “kezin” tarzida qo'llangan bo'lsa, “Hibat ul haqoyiq” yozilgan davrlarga kelib bu so'z fonetikasida qisman o'zgarishlar yuzaga kelgan. Quyida shularni misollar yordamida ko'rib chiqamiz:

Kedingi keligli kishilar aro

Aning zikri tongsuq, ediz qalsu tep.

* * *

Bilikli kishi ko'r bilur ish o'zin

Bilib etar ishni o'kunmas kendin.

* * *

Ko'ni bo'l, ko'ni qil otan ko'ni

Ko'ni teyu bilsun xaloyiq seni.

Ko'nilik to'nin kiy, qo'yub egrilik

Kedim to'n to'lusi ko'nilik to'ni.

Bu o'rinda: ko'nilik-to'g'rilik, kedim-kiyim degani.

* * *

Nekim kelsa erga tiltin kelur

Bu tiltin kim edgu kim aqir bo'lur.

Bu davrga kelib d lashish holati yuzaga kelganini ko'rish mumkin. Yuqoridagi misollardan shu narsa ma'lum bo'ladi-ki, bu davr tili d lashish jarayoni kechganligini ko'rish mumkin.

“Qutadg'u bilig” asaridagi misollarda ham bu holatni ko'rish mumkin.

Atim ezgu bo'lsun, o'zim o'lsuni

Tirik qalg'u axir, atim qalsuni

O'sa edgulik qil, at edgu tila

O'zung mangu, ating tirig bo'lsuni.

Bu parchada esa ham ezgu, ham edgu tarzida qo'llanishiga guvoh bo'lamiz. Bundan “Qutadg'u bilig” asari qadimgi turkiy tildagi fonetik o'zgarishlar endi yuzaga kelayotgan

paytda yozilganini taxmin qilish mumkin. “Devoni lug‘otit turk”dan parchalarni ko‘rib o‘tsak:

*Yay ko‘rkinga inanma,
Sular uza tayanma.
Esizligig anunma,
Tilda chiqar ezgu so‘z.*

* * *

*Neja munduz o‘rsa, esh ezgu
Neja egri ersa, yo‘l ezgu. (Maqol)*

* * *

*Bilga erig ezgu tutub so‘zin eshit
Erdamini o‘graniban ishqa sura.*

Eskii turkiy tilda at, ana, az faol qo‘llangan so‘zlar, “Hibat ul haqoyiq” va “Qutadg‘u bilig” asarlarida ot, ona, oz tarzida uchrashi bu asarlarning o‘ziga xos xususiyati hisoblanadi. Bu holat quyidagi misollarda ham yaqqol ko‘rinadi.

*Biro‘k dushman ersa, ming ul yasliqi,
Mingin do‘stung ersa, bir ul azliqi.
Kishi dushmanidan asig‘ qilmadi
Qali qildi ersa, o‘zi uzliqi.*

Bu yerda: uzliq-mohirlik ustalik, yasliqi-zararliligi, asig‘- foyda kabi ma‘nolarni bildiradi. Ushbu parchadagi “asig‘” so‘zi, “Hibat ul haqoyiq”da “osig‘” ko‘rinishida uchraydi.

*Bezadim kitobi mavoiz masal
Boqig‘li, o‘qug‘li osig‘ olsun tep.*

Baqmaq, asig‘, alsun so‘zlari ham boqig‘li-boquvchi, qaraguvchi, o‘qug‘li-o‘qiguvchi, o‘quvchi kabi ko‘rinishlarda ham uchraydi.

“Devoni lug‘otit turk”dan parchalarga nazar solsak:

*Eshitib ata, anangning
Savlarini qadirma.
Nes ko‘b bo‘lib go‘vazlik
Qilib jana quturma.*

Bu yerda: sav-so‘z, ko‘b-ko‘p, go‘vazlik-mag‘rurlik, jana-yana kabi ma‘nolarda qo‘llangan.

“Qutadg‘u bilik”dan olingan quyidagi parchada bu holatni aksini kuzatish mumkin.

*Atang pandini sen qatig‘ tut, qatig‘
Qutadg‘a kuning bo‘lg‘a kundan tatig‘.
Atangni anangni sevundur tashi
Yanut berga topg‘ung tuman ming asig‘.*

“Hibat ul haqoyiq” asarida esa, ko‘p so‘larda o fonemasi bilan qo‘llangandan:

*Bu ochun ko'r erga ko'rumluk toshi
Va lekin ichinda hazor noxushi.
Boqip tosh bezagin ko'rup sen munga
Ko'ngul bog'lamoq bil xatolar boshi.*

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqqan holda “Devoni lug‘otit turk” va “Qutadg‘u bilig” asarlari leksikasi bir-biriga yaqin bo‘lib, “Hibat ul haqoyiq” asari shu davrda yaratilgan bo‘lsa-da, bu asar leksikasida farqli tomonlari ko‘p uchrashini ko‘rish mumkin. “Qutadg‘u bilig” asari leksikasi fonetik jihatidan “Devoni lug‘atit turk” bilan juda yaqin bo‘lishiga qaramay, so‘zlarida bir qancha farqli tomonlari kuzatiladi. Bu farqli tomonlar xalq jonli tilining asarlar tiliga yaqqol ta’sir qilganligidan dalolat beradi. Eski turkiy til davrida yaratilgan asarlar bizga, o’sha davr tilining leksik-semantik xususiyatlarini o‘rganishimiz uchun dasturulamal bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu asarlardan biz tilimizning leksikasi, fonetikasi qay tarzda bo‘lgani va yillar davomida unda qanday o‘zgarishlar yuzaga kelganini ko‘rishimiz mumkin.

Xalq leksikasidagi o‘zgarishlar birdaniga amalga oshmaydi. Bu kabi o‘zgarishlar bir qancha yillar davomida amalga oshadi. Bu narsa tildagi har qanday hodisa o‘z-o‘zidan bo‘lmasligi, ma’lum bir sabab va qonuniyatlar asosida amalga oshadi degan xulosaga kelish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Девони луғатит турк. 1-жилд. Ўз ФА нашриёти. Тошкент: 1990 -й.
2. Юсуф Хос Ҳожиб. Қудадғу билиг. Ўзбекистон “Фан” нашриёти, Тошкент – 1971.
3. Адабиёт (мажмуа, 1-китоб). Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, Тошкент-2007.
4. Abdurahmonov G. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, Toshkent-2008.

ҲАЛИМА ХУДОЙБЕРДИЕВАНИНГ «БЕГИМ, СИЗНИ ХУДОЙИМ...» ШЕЪРИДА «СОВУҚ СУЛУВ» ТИМСОЛИ

Эрмухамедов Абдусамат Норматович
Академик Бобожон Ғафуров номидаги
Хўжанд давлат университети доценти,
филология фанлари номзоди,
(Тожикистон)

Қодирий ва унинг бадиий мўъжиза асарлари ҳақида кўп ва хўп ёзилди ва ёзилажак. Унинг машҳур романлари қаҳрамонлари борасида бадиий-назмий асарлар яратиш фаол тус олди. Бу адиб фожиавий ҳаёти ва миллий қомусий асарлари

қахрамонларининг юксак ибратомузлилигидан келиб чиқади. Биргина Отабек ва Кумушларнинг севгиси ва Кумуш Отабекни «бегим» деб аташи ҳақида кўплаб шеърлар ёзилди. Бундан огоҳ бўлган Абдулла Орипов: «... Ёш шоирларимизнинг кўпчилиги китоб қахрамонларига шеър бағишлайдилар. Улар мутлақ китобий шеърлардир ... Отабек ва Кумушбиби ҳақидаги ўнлаб шеърлар бунга мисол бўла олади. Майли ёзсинлар, лекин халққа манзур бўла оладиган асар яратиш учун, албатта, пешона тери тўкишлари керак» деган эди. Шоир айтганидек, пешона тери тўкиб, қиёмига етганлари сирасига Ҳалима Худойбердиеванинг «Бегим, сизни худойим...» шеъри шубҳасиз киради. Шоира адиб китобларининг теран мазмуни, китобхон қалбига чўғ ташлаган талмиҳлар яратди. Унинг юқорида зикр этилган шеъри сўнгги йиллар шеъриятида алоҳида равия пайдо қилди. Шеър аслида бегим – Отабек ҳақида Кумуш ўйлари тариқасида туғилган. Аммо шеър умумлашма даражада жавобсиз севги туфайли изтироб қуршовида тўлғанаётган қиз туйғуларига бағишлангандек. Қиз учун севги – бокира ва ҳаё дунёси. Аммо севги бобида тақдирга тан берувчи муҳаббат соҳиби эмас. У курашади, севгисига содик, унга эришишни ҳаёт мазмунининг муддаоси деб билади. Бунинг учун бевафони эритмоқчи, муҳаббат шарбатига йўғирмоқчи, унда севги туйғусини ниш урдириб, қалб интилиши ва интизорлигини оширмоқчи.

Шеърда «совуқ сулув» - прототипи ноаниқ тимсол – талмиҳ бор. Ана шу талмиҳнинг пайдо бўлиш омилини топиш тадқиқотимиз мақсади туфайли ниҳоят мароқлидир. Бунинг учун «Бегим сизни худойим...» шеърининг яратилиш тарихи, лирик қахрамон прототипларини аниқлашга тўғри келади.

Шеърдаги бегим – Отабек, жавобсиз севги изтиробида лов-лов ёнаётган маъшуқа – Кумуш, совуқ сулув эса муаммо. Роман воқеасидан аниқки, Отабек ва Кумуш севгисига совуқ булутдай кўланка солган, албатта, Зайнаблиги исбот талаб қилмас даражада ҳақиқатдир. Зайнаб Отабеклар ҳовлисига урфиятга кўра ота-она орзуси туфайли келин бўлиб тушган. У ҳам Кумуш сингари гўзалликка гўзал, адибнинг уқтиришича: «Ўн етти ёшлар чамалик, кулча юзлик, оппоққина, ўртача ҳуснлик».¹

Зайнаб ота-она орзуси ришталари туфайлигина хонадоннинг аъзоси. Зайнаб эрига нисбатан майлини пинҳон тутати. У Кумуш Тошкентга келиш олдидагина эрига нисбатан майлини кўз ёшлари билан тўкиб солади: «Менга сизнинг мижозингиз керак эмас ... ўзингиз» Воқеан ҳам Отабек у билан ота-она ҳаваси, дил тасаллиси учунгина яшаб турар, дилда эса унга нисбатан садоқат йўқ, меҳр ҳам қўя олмас эди. Шу лаҳзалар Ҳалима Худойбердиеванинг шеърида ҳам шоирона ўз ифодасини топган.

Қиз қалбига севмоқни осонга йўймагайсиз

¹ А.Қодирий. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. – Тошкент, 1992. 129-бет.

Қийнамангиз, у ўзи ўртангувчи бир бағир.²

Отабек ва Кумуш ўртасидаги севги имон қадарли. Ҳар иккисининг ишқу муҳаббатлари, ҳаракатлари, юриш-туришлари, имо – ишоралари, лутфлари, дилдан ҳурмат қилишлари, одобу услублари латиф. Қолаверса, улар бир-бирларига қуёш бўлиб ёнади. Ишонч улар севгисининг бош мақсад ва аъмоли. Аммо Отабек қутидор уйи орқасида уч душманини қатлга етказганда, Кумушда ўзгача тағирот пайдо бўлади. Кумуш буни муҳаббат хотираси деб эмас, балки ўз душманларидан ўч олиш деб тушунади. Чунки фожиавий воқеадан сўнг Отабек қутидор уйига, умуман келмай қўяди. Бундан Кумуш қаттиқ шубҳага тушади. Ораларидаги севги риштариларига яна бир имтиҳон назари билан қарайди. У ўзида ишонч ва инон топа олади. Аммо Отабекка нисбатан эса «суйганингиз – кенжангизнинг жеркиш, қарғишларидан кўрксам-да, сизнинг ҳузурингизга ота-онам рафоқатида хизматингизга-чўрилигингизга эртаиндин бораман» дейди, ўз мактубида Кумуш. У ўзини Отабекка нисбатан нолойиқ деб билишга тайёр ҳатто. Унинг мақсади «ниҳоят мақсадим икки дўстга бир чўрилик ва шу муносабат билан бировларни кўриб юриш» дейди. Боринги, Кумуш Отабек томонидан қувилишдан ҳам чўчийди. Бари бир ўша даргоҳга унинг юраги талпинади. Худди шу лаҳзалар шоира шеърида шундай жаранглайди:

Сизни мен ўзимга ҳам лойиқ кўрмам рост гап,
Ўзгага бермоқ эса тушимга кирмас ухлаб.
Ўзга билан кетсангиз, равон йўллар қолмасин,
Бегим, иккиланмасдан ер юзин ташланг михлаб,
Михнинг, тигнинг захрини сезмай ёниб борамен.

Тошкент сафари кўкламга қолганидан Кумуш торикса-да, дил-дилидан ошиқар. Кундошлик можароси, хархашаси, низою адоватлари, кинаю кудуратлари кўнглига ғашлик солса-да, боқий муҳаббат «шоҳи» Отабекка интилади.

Кумуш Отабекка гарчандики, ишонса ва уни муҳаббат синовларидан олий даражада ўтказса-да, ўз эри билан Зайнаб ўртасидаги муносабатни билиш, орани очик қилиш учун жиддий киришди. У Отабекка «суйганингиз-кенжангиз» каби дастлабки кесатиклар қилади. У кундошиникига «ўринлашиб олсам, у ёғини ўзим билар эдим...» деганидек, бир қалбга икки нарса сиғмаслигини баралла айтишга журъат ва жасорат топади. Бир қалбда икки нарсанинг яшашини «бу ҳеч бир вақт бўладига гап эмас» дея кескин ва узил-кесил масала қўяди. Бора-бора кундошлик можароси аланга ола бошлайди. Зайнаб кундан-кун Отабек ҳузурида тобора совуклашди. Бунда Кумуш совутгич вазифасини ўтади. Отабек Кумуш майлига тан беришга мажбур бўлмасдан иложи қолмади. Кумуш Зайнабнинг талоғини беришни Отабекдан хуфёна билиб олди.

² Худойбердиева Ҳ. Сайланма. – Тошкент, Шарқ, 2000. 51-бет.

Дарвоқе ҳам агар Отабек ва Кумуш ўртасидаги муҳаббат мусаффо, пок ва янгича бўлса, бир дил, бир қалбда ягона ишқ-муҳаббат макон қуриши керак. Бу билан яроқсиз, умри тугаган кундошлик урфиятига гўр қазиган бўлар эди. Зайнаб ҳам кундошлик мусобақасига қабихлик билан охирги нукта қўйди. Кумушни заҳарлади. Зайнаб Отабекнинг энг сўнгги ва инсон тилига олиб бўлмайдиган ҳақорат сўзини эшитди. У даргоҳдан мутлақо қувилди. Бу лавҳа ва лаҳзалар Ҳалима Худойбердиева шеърда шундай оҳанг олган:

Ҳайратларда қотгайсиз мени кўрганда ул дам
Ёнингиздаги совуқ сулувдан совурсиз ҳам,
Сизни обдан музлатгич ўзим қайтарман, чунки
Бунгача йўқ садоқат, бундан сўнг ҳам бўлар кам.

Роман ва шеър қиёсий таҳлилидан аён бўладики, «совуқ сулув» Зайнаб экан. Шундай қилиб «совуқ сулув» - талмиҳ. Унинг замирида Отабекнинг суймаган совуқ сулуви – Зайнаб фожиаси ётади. Шоиранинг «совуқ сулув» талмиҳи замирида аҳду вафо бобида беқарор, ҳавасни ишқ-вафо деб тушунувчи, умри қисқа севги ҳақида сеҳрли ва поэтикана фикр ётади. Шоира лирик қаҳрамони ўз бегини бевафо-вафосиз деб атайди. Аммо Кумуш ўз Отабегини сира-сира бевафо демайди ва демаган. (Ҳомиднинг сохта хати бундан мустасно – А.Э.)

Лирик қаҳрамон жавобсиз севгисига эришиш борасида барча руҳий қийноқ ва азобларга бардош беради. Қанча тўсиқ ва эътирозларга дучор келса-да, ўзи иқроф қўйган севгилисига эришиши унинг маслаги. Чунки у – севгида собит ва боқий. Севгилиси эса совуқ сулув билан сармаст. Совуқ сулув баҳор қоридек ўткинчи, аҳду вафода субутсиз.

Маълум бўладики, Отабек ва Кумушнинг оташин ва бокира севгисига Зайнаб совуқлик ва заҳар солди. Ҳар икки ошиқу маъшуқа, шамъу парвонага Зайнаб совуқ сулув бўлди. «Совуқ сулув» талмиҳи баҳонасида шоир севги бобида янги фикр, қараш ва тамойилга янгича баҳо беришга эришди. Воқеан ҳам Отабек ва Кумуш муҳаббати ўзбек адабиётида севгининг ифодаси эди. Яъни ҳар қандай ҳароратли ва оташин муҳаббат йўлида учраган совуқ сулувни «эритиб», бефарқ, лоқайд ошиқни вафо йўлига бошлаш мумкин, деган тугал поэтик хулоса шоиранинг зикримиздаги талмиҳидан келиб чиқади. Талмиҳ ўзбек шеърлятида мазмун ва моҳият жиҳатидан янгидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Зеҳний Т. Санъати сухан. – Душанбе, 1967. – С.108.
2. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Ленинобод, 1972. – С.70.
3. Қодирий А. Ўткан кунлар. – Тошкент: Зилол булоқ, 2019. – С. 129.
4. Худойбердива Ҳ. Сайланма. – Тошкент, 2000. – С. 51.

**ЎЗБЕК ВА ТОЖИК АДАБИЙ АЛОҚАЛАРИ
САҲИФАЛАРИДАН**
(Шароф Рашидов ва Мирзо Турсунзода ижоди мисолида)

ФАЙЗУЛЛОЕВ Бахтиёр Бобожонович,
Академик Бобожон Ғафуров номидаги
Хўжанд давлат университети доценти,
филология фанлари номзоди,
СҮЮНОВ Мавлонберди Раҳмонович,
филология фанлари номзоди, доцент
(Тожикистон)

Аннотация: Мақолада жамоат ва давлат арбоби бетакрор адиб ва шоир Шароф Рашидович Рашидов билан Тожикистон Қаҳрамони юксак истеъдод соҳиби таниқли шоир ва зукко таржимон Мирзо Турсунзода ўртасидаги ўзаро ижодий ҳамкорлик ҳақида айрим маълумотлар тақдим этилди.

Таянч сўз ва иборалар: мажозий тимсоллар, аслият, таржима, таржимон, эркин таржима, ижодий таржима, шакл ва мазмун бирлиги, матн, талқин.

XX аср замонавий тожик адабиётига жаҳоний шуҳрат келтирган таниқли шоир ва жамоат арбоби, Тожикистон халқ шоири ҳамда Тожикистон Қаҳрамони Мирзо Турсунзода билан ўзбек халқининг севимли ва ардоқли фарзанди, давлат арбоби талантли ёзувчи Шароф Рашидович Рашидов ўртасидаги ўзаро адабий ва ижодий ҳамкорлик алоқалари ўзбек ва тожик халқларининг том маънодаги дўстлиги рамзига айланган эди.

Мирзо Турсунзоданинг қатор асарлари ўзбек тилига таржима қилинган бўлиб, у ўзбек ўқувчилари учун ҳам севимли ижодкорларидан бирига айланган. Унинг ижодидан берилган намуналарни тожикистонлик ўзбек ўқувчилари ҳам ўрта мактабларда эмин - эркин дастур дотрасида ўрганиб келмоқдалар. Тарихдан маълумки, Мирзо Турсунзода ўз ижодий фаолияти даврида ўзбек адабиётига ва ўзбек ижодкорларига эҳтироми ғоят даражада баланд эканлигини унинг академик шоир Ғафур Ғулом, Шароф Рашидов ва Зулфия ҳамда бошқа ижодкорлар билан бўлган адабий-ижодий ҳамкор-ликлари мисолида кузатиш мақсадга мувофиқ. Айниқса, ўзбек халқининг фарзанди, сиёсий арбоб ва беназир қалам соҳиби Шароф Рашидович Рашидов билан бўлган ўзаро дўстона муносабатлари Мавлоно Абдурахмон Жомий ҳамда Амир Алишер Навоийнинг ижодий ҳамкорлигини XX асрдаги ўзига хос давоми дейишга имкон беради.

Одатда турли миллатга мансуб ижодкорларни бир-бирларига яқин бўлишларида ижодий ҳамкорлик йўлида таржимачилик анъанаси муҳим аҳамият касб этади. Шу ўринда таржимага доир баъзи маълумотларга эътибор қаратиш ўринлидир. Маълумки, ҳар бир халқнинг адабиёти ривожда адабий алоқалар муҳим ўрин тутди. Буни тожик ва ўзбек халқларининг илк оғзаки ҳамда ёзма адабиёт намуналари мисолида ҳам кузатиш мумкин. Адабий алоқалар турли кўринишларда намоён бўлади. Шулардан бири–таржимачиликдир. Унда бир халқнинг ижодкорлари томонидан яратилган асарлар иккинчи бир халққа таржима воситасида етиб боради ва уларнинг ҳам ўз маънавий мулкига айланади.

Таъкидлаш жоизки, XX аср ўзбек адабиётининг забардаст вакил-ларидан Чўлпон, Усмон Носир, Абдулла Қаҳҳор, Ғафур Ғулом, Ойбек ва Мақсуд Шайхзода, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Жамол Камол ҳамда кейинги йилларда Сирожиддин Саййид, Асқар Маҳкам, Одил Икром, Мирза Кенжабек каби кўплаб ижодкорларнинг таржима масаласига алоҳида эътибор қаратишлари бежиз эмас эди. Аслида ўзбек адабиётидаги таржимачилик ҳам узоқ тарихга эга. Буни қардош ҳамда жаҳон халқлари адабиётидан ўзбек тилига қилинган таржима асарлар мисолида кузатиш мумкин. Таржима асрлар туфайли ҳар бир миллат адабиётининг олтин хазинаси бадий мукаммал асарлар ҳисобига бойиб борганлигини ҳам қайд этиш лозим. Шу билан бирга, бадий таржималар ҳар қандай таржимон учун муҳим маҳорат мактаби эканлигини эътиборга олиш зарур. Бу анъанани истиқлол даврида ҳам ҳадди аъло даражада давом этганини биргина серқирра истейод соҳиби - ҳассос шоир, адабиётшунос олим, сермахсул ижодкор Жамол Камолнинг таржимонлик фаолияти мисолида кузатиш мақсадга мувофиқ. Унинг ўзи бир нечта таржимон қилиши мумкин бўлган катта миқёсдаги таржима ишларини амалга ошира олганини адабиётшунос Эргаш Очилов ўз кузатишларида алоҳида қайд этган³. Дарҳақиқат, Жамол Камол 30 га яқин асар ва 20дан ортиқ шоир шеърларини форс – тожик тилидан ўзбекчалаштириб, ўзбек китобхонларга тақдим этганлиги истиқлол даври адабий ҳаётида ўзига хос ҳодиса эканлиги-ни эътироф этиш айна адолатдандир.

Ўтган дафғали XX асрда ижтимоий ва сиёсий майдонида ўзига хос из қолдирган улкан жамоат ва давлат арбоби, ўзбек халқининг фахрига айланган Шароф Рашидович Рашидовнинг бадий адабиётга, бадий ижодга бўлган чексиз муҳаббати ва эҳтироми туфайли юзага келган шеърӣ ва насрий асарларидан намуналар дунёнинг жуда кўплар тилларига жумладан: рус, украин, қозоқ, озарбайжон, туркман, қорақалпоқ, урду, араб, форс, хитой ҳамда тожик тилига қилинган таржималари бир неча марота салмоқли адабларда нашр қилиниши ёзувчи ижодининг дунё миқёсидаги феноменидан дарак беради.

1. Очилов Э. Жамол Камолнинг таржимонлик маҳорати // ЎТА, 2009, 4-сон. 26 бет.

Шароф Рашидовнинг роман ва қиссалари ҳамда шеърӣ асарлари тожик тилига ҳам таржима қилинган бўлиб, улар шу кунга қадар қайта-қайта нашр этилган. Бу борада таниқли тожик шоири Мирзо Турсунзоданинг ҳам алоҳида хизматларини эслаш ўринлидир. У Шароф Рашидовнинг “Кашмир кўшиғи” асарини ўзбек тилидан тожик тилига “Таронаи Кашмир” номи билан таржима қилган. Кашмир халқининг қадимги севги достони ҳисобланган мазкур асар алоҳида китоб ҳолатида ҳамда Мирзо Турсунзода-нинг танланган асарларининг тўртинчи жилдида энг яхши таржима асарлар қаторида 1985 йили Тожикистон Республикасининг пойтахти Душанбе шаҳрида нашр этилиши ўша даври адабий ҳаётдаги муҳим воқеалардан бири бўлган [7; 352] .

Халқ оғзаки ижоди мотивлари йўналишида яратилган Кашмир халқи-нинг машҳур афсонаси асосида унинг гўзал Наргиз гули билан асалариси Бамбур муҳаббатлари, уларнинг бир-бирларига бўлган садоқатлари, адолат ва тинчлик учун олиб борган курашлари, уларнинг ажойиб дўстлари, дугоналари ҳақида, тинчлик ва фаровонлик душманлари Бўрон билан Хорудга қарши, уларнинг ёвузликларига қарши қаҳрамонона курашлари тўғрисидаги кўҳна, севимли эртаклари заминида яратилгани маълум бўлади [5;78-79]. Анъанавий мавзуда яратилган ушбу асар бошдан охир рамзий тимсоллардан иборатдир. Мазкур дoston сюжети ўзбек адабиётининг истеъдодли шоири Ўзбекистон Қаҳрамони Эркин Воҳидовнинг қуйидаги:

Эл устозим, мен эса толиб,
Сўз дурларин термоқдир ишим.
Одамларнинг ўзидан олиб,
Одамларга бермоқдир ишим, -

мисраларини эсга солади. Ҳамма гап бадиий адабиётдаги мўъжиза одамлардаги бор нарсаларни олиб, уларнинг ўзларига бадиий либосда тақдим этишда намоён бўлади. Шу маънода мазкур асардаги Наргиз, Бамбур, Лола, Атиргул, Наврўзгул, Оқ атиргул, Сарик гул каби бир-биридан гўзал мажозий образлар галлереяси бунга далилдир. Табиат ва инсон ҳаётининг гўзаллиги юксак уйғунликда теран ифодаланганлиги учун ҳам асар тезда кўплаб тилларига таржима қилинади ва дунё миқёсидаги энг кўп нашр қилинган китоблар қаторидан муносиб жой олади.

М.Турсунзоданинг бу таржимаси ҳам Тожикистонда қайта-қайта нашр қилинди. Чунки таржимон ушбу асарни юксак маҳорат билан тожик тилига таржима қилади. Шоир ўзбек тили ва унинг ўзига хос туркона нафосати ҳамда нозикликларини яхши биларди ва уларни қалбан шоирона ҳис қила оларди. Ўзбек ижодкорлари билан гуруглашган лаҳзаларида икки тилдаги ўзига хос лутфлари билан давраларга фойз киритар эди. Шунингдек, М.Турсунзода Шарқ мавзусида жуда кўплаб асарлар яратган дунёга машҳур шоир бўлган.

Турсунзода таржимаси китобхонда гўёки асар тожик тилида ёзилгандай таассурот қолдиради. Дарҳақиқат, таржимон Шароф Рашидовнинг дунёсига, руҳият оламига йўл топа олган эди. Асардаги лирик оҳангдорлик, содда ва равлон халқона тил, шакл ва мазмун мутаносиблиги ўз ифодасига эга.

Одатда шеърй таржималар ҳақида гап кеганида “Таржимада таржи-мон асар муаллифининг сўзларини эмас, балки унинг юрагини таржима қилиш керак”, - деган гап юради. Назаримизда, Мирзо Турсунзоданинг “Таронаи Кашмир” таржимаси ҳам юқоридаги ҳақиқатнинг бадийи далили дейишга тўла имкон беради.

Ш.Рашидов гулларнинг “кўклам либоси” билан ясанганини шундай ифода этади: “Гўзал водийдаги Гуллар боғи кўклам либоси билан ясанди. Кўзларни қамаштирувчи, дилларни севинч ва илҳомга тўлдирувчи турли туман гуллар баҳор тонгининг шуълалари ва шабнамларини эмиб, ноз билан жилва қилади.

Чечаклар бир-биридан гўзал, бир-биридан чиройли, бир-биридан сер-барг, бир-биридан серғунча” [6; 7].

Бу мисралар М.Турсунзода таржимасида куйидагича нақши нигор топган: “Боғи гулҳо, ки дар водии зебо воқеъ аст, бо либоси сабзи баҳорй зебу зинат ёфт. Гулҳои рангоранги чашмро асиркунанда, ба дилҳо муҳаббат ва илҳоми бепоён бахшида шуълаҳои бомдоди баҳорй ва шабнамҳоро макида-макида дар нозу карашма буданд.

Шукуфаҳо яке аз дигарй зеботар, яке аз дигарй хушрангтар, яке аз дигарй сербаргтар ва яке аз дигари серғунчатаранд” [7 ; 217] .

М.Турсунзода ўзбек тилининг тароватини тўлиқ ифода эта олгани юқоридаги матнда тўла намоён бўлган. Мумтоз тасвир ўзбекона содда тил ва тароват билан шоирона нигоҳ билан акс этган бўлса, тожикча таржимада ҳам худди шундай акс этган. Ёки қахрамонлар портретлари, руҳияти тасвирида ҳам таржимон ижодийликка эришишга ҳаракат қилади:

“...Мана у, энг гўзал оқ шоҳи кўйлаги устидан зангор бахмал нимчасини кийиб олган, бошига эса, барқ уриб очилган гулнинг барча гўзаллигини акс эттирувчи жажжигина шинам ва оппоқ дуррача ўраган, қулоқларига эндиgina очилган гулдан исирға тақиб, ясаниб, ёшлик ва гўзаллик севинч-ларига, орзу-умудларига маст бўлиб, Гуллар боғида товланиб турибди.

Аммо унинг тимқора кўзлари маъюс: кимнидир соғинади, кимгадир интизор, қалбидаги муштоқлик ўти тобора ловиллаб, авж олади, бағри ўрта-нади, унинг ёқимли куйи булбулларнинг ва жамики қушларнинг қўшиқларига жўр бўлиб, мусаффо тонг кучоғига, поёнсиз водийга тарқалади, ажиб акс садо беради”[6 ; 8-9].

Буни насрдаги шеър дейиш мумкин. Унда халқона анъанавий оҳанглар уйғунлиги билан юғрилган гўзал маъшуканинг сурат ва сийрати кўз ўнгимизда намоён бўлади. Бу тасвирлар Мавлоно Фурқатнинг “Сурмадин кўзлар қаро, қўллар хинодин лоларанг...”, - деб бошланувчи машҳур “Келин-чак” ғазалини ёдга солади.

Таржимада:

“...Мана, он арӯси бўстон, ки аз болои пирахани шаҳии сафед камзӯлчаи зангори махмалинро ба бар кардааст, ба сараш бош, аз шабнам як дуррачаи сап-сафед, ки ҳамаи зебу зиннати гули шукуфтаро акс мекунад, печонидааст. Ба гӯшҳояш аз гули навшукуфта гӯшворе овехта, аз давлати чавонӣ ва хусну чамоли оламро, аз умеду орзуҳои ширин маст гардида, дар Боғи гулҳо бо таровати бемислу монанд шаъшаапошӣ мекунад. Аммо чашмони шӯълабори он ғамангезанд: касеро ёд мекунад, ба роҳи касе интизоранд. Дар синааш оташи фироқ торафт балндтар шӯъла мезанад, дилашро пора месозад, оҳанги форами таронаи он ба таронаҳои булбулон ва дигар мурғон чӯр шуда, дар оғӯши мусаффоӣ бомдодон ва дар водии доманфарох паҳн мегарданд “

[7; 218] .

Яна шу нарсани таъкидлаш ўринлики, мазкур афсонавий севги қиссаси Шарк мумтоз адабиётидаги мавжуд халқ достонлари анъаналари асосида наср ҳамда назм уйғунлигида яратилган бўлиб, ўзига хос муסיқийликни юзага келишига хизмат қилган. Бу ҳол Наргис айтган халқона руҳдаги кўшиқларда шеърхонлар шуурига етиб боради. Тасвирдаги асосий ва ёрдамчи шеърӣ компонентлар, бадиӣ тасвирий воситлар бадиӣ матннинг таъсир кучини яна оширишга хизмат қилган. Айниқса, ундаги тўқ қофиядаги оҳангдош (*йироққа, фироққа, булоққа*) сўзлар ҳамда улардаги қофия товушларидан муҳим ҳисобланган равий ҳарфининг бир хил тартибда келиши мисраларга ўзгача жарангдорлик ва таъсирчанлик билан бирга муסיқийлик касб эта олгани маълум бўлади. Биринчи ўзбек адабиётшуноси “Фунун ул балоға” асарининг муаллифи Шайх Аҳмад Тарозӣ бундан саккиз аср муқаддам юқоридаги шеър илмига доир китобида қофияга ҳам алоҳида тўхталиб: “Шеърнинг асли қофия”, - деган муҳим назарӣ хулосасини Шароф Рашидовнинг қуйидаги мисраларига ҳам тадбиқ этиш мумкин:

Жоним, кетдинг йироққа,
Мени кўйиб фироққа.
Кела қолсангчи, ёшим

Тенг қилмайин булоққа.

Мирзо Турсунзода мазкур шеърӣ матнлар таржимаси жараёнида халқоналикни янада кучайтиришга эътибор бергани маълум бўлади. Айниқса, таъсирчанликни ошириш мақсадида ибораларни шеърӣ матнга сафарбар этади ва ўзига хос оригиналликка эришади.

Қоно, дилам афғор аст,
Чашмам ба раҳат чор аст.
Бе рӯи дар дунё

Гул дар назарам хор аст.

Чонана, раҳат дур аст,
Маъшуқи ту ранчур аст.
Ишқи ману дилдорам
Афсонаи машҳур аст.

Мирзо Турсунзоданинг мазкур таржимаси сўзма-сўз таржима бўлмас-дан, балки эркин яъни ижодий таржима бўлиб, унда ифода этилган халқона оҳангга эга жўшқинлик ва табиийлик мутолаа вақтида шеърхон қалбига кўчади. Буни “Кашмир кўшиғи”даги кўшиқлар мисолида ҳам кузатиш ўринлидир. Бу ҳол Шароф Рашидовнинг насрчилик бобида қанчалик иқтидорга эга бўлган бўлса, назмда ҳам шунчалик салоҳиятга эга эканлигидан гувоҳлик беради. Яна ана шундай халқона йўлда битилган мисраларга назар ташлайлик:

Гуллар кўп, чечаклар кўп,
Кўшиқлар, эртақлар кўп.
Боиси шу, ҳар гулнинг
Қалбида тилақлар кўп.
Аммо Наргис эртаги,
Унинг ишқи, тилаги
Хушбўй Гуллар боғининг
Энг чиройли чечаги [6 ; 23].

Таржимаси:

Аз ҳар гуле, ки дидй
Афсонае шунидй
Аз ишқ ғунча бар тан
Сад пирахон даридй.
Наргис агар сарояд,
Гул дар фиғон дарояд,
Аз қиссаи муҳаббат
Боби наве кушояд [7; 224].

Шеърӣ аслият билан таржима кузатилганда улардаги вазн ҳамда бўғинлар миқдоридаги шаклий ўхшашликдан ташқари мазмундаги мушта-раклик ва уйғунликни юзага келтирган. Бундай шеърӣ ифодалар Алишер Навоийнинг “Назмда ҳам асил анга маъни дурур. Бўлсун анинг сурати ҳарне дурурин”,- дейилган шакл ва мазмунга доир муҳим назарӣ фикрини эсга солади.[3 ; 21]. Бадиият илмидаги бу ҳақиқатни зукко шоир ва торжимон Мирзо Турсунзода ҳам назарда тутганлиги учун ҳам шеърӣ мисралар таржимада ҳам ўзининг халқона назмий тароватини тўла сақлаб қолган.

Умуман олганда, Мирзо Турсунзоданинг тожик тилидаги ”Таронаи Кашмир” (“Кашмир кўшиғи”) таржимаси бошқа қардош ҳамда жаҳон халқ-лари адабиёти вакилларида: Шота Руставелли, А.С.Пушкин, Т.Г.Шевченко, Самад Вурғун, Зулфия

каби ижодкорлардан қилган таржималари билан қиёсланганда тожикча таржима ўзининг ҳам шаклан, ҳам мазмунан бадиий мукамаллиги билан алоҳида ажралиб туради. Бу нарса Мирзо Турсун-зоданинг ўзбек адабиётига ва ўзбек ижодкорларига бўлган чуқур эҳтиро-мидан дарак беради.

Таржимадаги табиийлик, айниса, ўзбек ва тожик халқлари шеърятига хос миллийликнинг ҳадди аъло даражадаги бадиий ифодаси ҳассос таржимон Мирзо Турсунзоданинг бадиий маҳоратидан бир шингил холос. Аслида ҳар қандай асар таржима туфайли янгиланади. Бу янгиланиш таржимоннинг билими, ҳаётий тажрибалари, бадиий маҳорати ва таржима қилаётган асарининг муаллиф руҳий оламига қай даражада яқин эканлиги билан боғлиқ, албатта. Шароф Рашидов юқоридаги асари таржимасига ҳам худди шундай нуқтаи назардан ёндошилса мақсадга мувофиқ бўлади. Таъкидлаш жоизки, муаллиф ушбу асарида афсоналарга таяниб, бир-бирига талпинган икки ёш қалбнинг ишқи саргузаштлари фондида муҳим ҳақиқатни “коса тагида ним коса” тарзда кўрсата олгани асардаги давр талабларидан келиб чиқиб бадиий ифода эта олган умумбашарий мисралар сирасига киради. Муаллиф халқнинг енгилмас қудатли кучга эга эканлигини, дунё халқларининг мустақилликка ва озодлик сари интилаётганини қатор рамзий тимоллар мисолида маҳорат билан мисраларга нақшлай олганки, бу масала бугунги глобаллашув шароитида дунё миқёсидаги долзарб масалалар сирасига киради.

Бизнинг қисқача ушбу кузатишларимиз икки халқнинг икки забардаст ижодкорнинг ўзаро адабий ҳамкорликдаги ижодий фаолиятларига доир даст-лабки хулосалардир. Умид қиламизки, истиқлол даври муҳиtida мазкур мавзу доирасида алоҳида илмий тадқиқотлар олиб борилса, узоқ тарихга эга бўлган ўзбек ва тожик халқлари адабиётларининг адабий алоқалар саҳифалари янада янги ва муҳим хулосалар билан бойиши, шубҳасиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аббасов А. Адиб ва замонавийлик. – Тошкент: Фан, 1964
2. Зоҳидов В. Нафосат ижодкори. – Тошкент: 1967
3. Навоий А. Ҳайрат ул аббор. Ўзбек адабиёти бўстони . – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989, 21- б.
4. Очилов Э. Жамол Камолнинг таржимонлик маҳорати // ЎТА, 2009, 4-сон. 26 бет.
5. Рашидов Шароф Рашидович. Ўзбек совет энциклопедияси. 14 томлик , 9- том. Тошкент: ЎСЭ бош редакцияси, 1977, 198 –б.
6. Рашидов Ш. Кашмир қўшиғи. Қисса -Тошкент: “Ёш гвардия”, 1978, 80 б.

7. Турсунзода М. Куллиёт иборат аз чор чилд. Чилди чорум. Мақолаҳо ва тарҷумаҳо, - Душанбе: “Ирфон” 1985, 352 саҳ.

8. Туроб Тӯла Сӯнгсӯз. Кашмир кӯшиғи. Қисса -Тошкент: “Ёш гвардия”, 1978, 76 – 80 б.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ В НАШЕ ВРЕМЯ

Мингбоева Ойпарӣ Абдуворисовна

Махмадшоева Тахмина Максудшоевна

преподаватели Худжандского государственного
университета имени академика Б.Гафурова

(Таджикистан)

Аннотация: важность темы статьи заключается в том, что научно-исследовательскую деятельность следует начинать с раннего возраста. После начала обучения этот процесс становится систематическим и целенаправленным, учитывающим школьную программу. В статье определяется, что исследовательская деятельность является частью жизни учащихся, и главная задача учителя в этой связи - не только поддерживать интерес учеников к исследовательской деятельности, но и развивать этот интерес. Научная деятельность школьников является необходимым условием духовного и личностного развития.

Ключевые слова: познавательная деятельность, исследовательские умения, научно-исследовательская деятельность, наблюдательность, интеллектуальный и творческий потенциал, исследовательские умения школьников.

На протяжении многих лет ученые и методисты ищут, анализируют и исследуют эффективные подходы, методы, приемы и средства обучения и были представлены хорошие методы и идеи. В чем секрет, который мы ищем уже много веков, и который является одной из тем образовательных дебатов? Мы перейдем к сути этих обсуждений и идей. Верно говорят, что методов обучения столько же, сколько учителей в мире. Возможно, именно поэтому каждый педагог, который пишет несколько строк о своем опыте работы, подчеркивает, прежде всего, то, что он использует новые методы и приемы. Это хорошо, и мы рады, что некоторые учителя творчески подходят к своей работе и стремятся сделать свои уроки интересными и содержательными. Они также наблюдают, исследуют, ищут и делают свои выводы научно обоснованными и доступными для других. Они представляют собой

теоретическую и практическую деятельность человека, направленную на выполнение определенной цели и достижение конкретного объекта. Например, они говорят о методах выращивания новых сортов хлопка и зерна, методах сева, методах производства химических продуктов, методах литературной литературы, методах научного образования и т. д. [Андреев В.И.,189]

В своей преподавательской деятельности учителя всегда стремятся к тому, чтобы их ученики усваивали знания точнее и качественнее. Они находят и используют новые пути и средства в ходе своей деятельности и достигают целей и задач образования. Эта форма теоретического и практического усвоения учебного материала обозначается стилем.

Путь познавательной деятельности учителей и учащихся, в ходе которого они приобретают знания, формируют умения и навыки, развивают кругозор и интеллектуальные способности, называется методом обучения. Методы обучения связаны с целью образования - целостным развитием личности - и содержанием школьного образования. Стили преподавания также связаны с анатомо-физиологическими особенностями учащихся, учитывают их работоспособность, утомляемость, особенности нервной системы и т. д.

Сегодня мы живем в эпоху беспрецедентного развития науки и техники. В образовании продолжается поиск новейших методов, совершенствуются и укрепляются традиционные методы обучения, внедряются новые методы. Возрастает значение методов в образовательном процессе. На сегодняшний день проблемам обучения школьников исследовательским навыкам посвящено немало исследований, анализ которых позволяет сделать вывод о том, что научная деятельность школьников - это творческая деятельность, направленная на познание окружающего мира и открытие новых знаний. Она создает условия для развития их достоинства, интеллектуального и творческого потенциала, активизирует их, является средством формирования интереса к изучаемому материалу, дает возможность развивать научные и общенаучные умения. Данные исследований (Л.П. Виноградова, А.В. Леонтович, А.Н. Поддьяков, А.И. Савенков) показывают возможность успешного обучения элементам учебно-исследовательской деятельности школьного образования. [Бондаренко С. М., 28]

Не менее важно оценить исследовательские способности школьника. Чтобы понять результаты, учитель должен знать методы диагностики, уметь их применять, знать положительные и отрицательные стороны каждого метода, а также применять различные методы совместно

Одной из форм деятельности, применяемой в школах, является развитие исследовательских навыков. Использование этого метода было предложено

классиками педагогики Я.А. Коменский, И.Г. Песталоцци, Ж.Ж. Руссо и К.Д. Ушинский. «То, чего человек не достиг благодаря своей независимости, ему не принадлежит», - сказал А. Дистервег. Ряд ученых, в том числе С.Л. Рубинштейн, И.С. Якиманская и другие работали над этой проблемой. Развитие исследовательских умений с использованием различных методов заключается в целенаправленном познании объектов и явлений природы в процессе выявления их общих черт и различий, установления закономерностей и на их основе составления выводов и обобщений. [Константинов Н.А., 289]

Научно-исследовательская работа влияет на интеллектуальное развитие учащихся, помогая им не только запоминать, но и объяснять то, что они видят в классе и в природе. Ученики объединяют, сопоставляют и анализируют фактические данные, что влияет на развитие их памяти, логического мышления и их тесную связь с речью.

В процессе практической деятельности учащиеся готовятся к проведению научных исследований - организуют и проводят эксперименты. Это требование впервые выдвигает учитель начальной школы. Младшие школьники наблюдают за предметами и вещами, выделяя их общие и отличительные черты, явления природы и их изменения.

В процессе научной деятельности у младших школьников развиваются исследовательские навыки. По определению И.А. Зимняя и Е.А. Шашенкова подчеркивают, что научно-исследовательская деятельность - это «специфическая деятельность человека, направленная на удовлетворение познавательных, интеллектуальных потребностей, регулируемая мышлением и деятельностью человека и ее продуктом». Новые целенаправленные знания и законы, определяющие действительность и существующие условия, а также достижение цели через прогнозирование и проверку знаний, определение конкретных особенностей и характера деятельности, определяют конкретные способы и средства действия. [Выготский Л.С., 254]

Для полного понимания понятия «исследовательская деятельность» мы рассмотрели понятия «деятельность» и «исследование». Деятельность - процесс активного взаимодействия субъекта с миром, в ходе которого субъект удовлетворяет все свои потребности.

Деятельностью можно назвать любую человеческую деятельность, которая придает ей определенный смысл. Деятельность описывает сознательную сторону человека. Понятие деятельности можно определить как специфический вид сознательной человеческой деятельности, в ходе которой человек изучает и совершенствует окружающий его мир, а также себя и условия своей жизни. Исследование следует рассматривать как отдельный вид интеллектуально-творческой деятельности, который возникает в результате деятельности поисковых систем и

строится на основе исследовательского поведения, в отличие от спонтанных форм познания окружающего мира.

Исследование, исследовательское поведение является неотъемлемой частью каждого живого существа, особенно поведения учащихся начальной школы, поскольку в основе такого поведения лежит любопытство. Исследования помогают адаптироваться к постоянно меняющемуся миру, но также способствуют личностному развитию. Научно-исследовательская деятельность всегда активна, когда в знаниях есть несоответствия или пробелы. Ребенок, который постоянно занимается такой деятельностью, пытается объяснить все противоречия и заполнить все пробелы, тогда он чувствует удовлетворение, и его исследовательские способности качественно возрастают.

Исследования можно классифицировать по-разному:

- по количеству участников (групповые, индивидуальные);
- местонахождение (вне класса и в классе);
- по времени (краткосрочные и долгосрочные);
- по теме;
- по темам (усвоение программного материала, вопросы, не входящие в учебную программу). [Есипов Б.П.,116]

Уровень, форму и время проведения исследования учитель определяет в зависимости от возраста учащихся, успеваемости и склонности к решению конкретных педагогических задач. Что такое исследовательские навыки? Не существует точного определения исследовательского навыка, которое удовлетворило бы всех, что естественно и обычно происходит со сложными психологическими явлениями. Однако следует отметить, что различия незначительны.

Исследовательские навыки включают в себя:

1. Поиск информации.
2. Навыки, помогающие снизить тревожность, возникающую из-за неопределенности.

В этом контексте мы рассматриваем исследовательские навыки как тип обучения, основанный на исследовательских навыках и предметно-ориентированных навыках, базирующихся на психологических требованиях поисковой деятельности. Несомненно, что интерес ребенка к учебе во многом зависит от содержания образования. Поэтому данная проблема не только традиционно изучается педагогикой и педагогической психологией, но и занимает одно из центральных мест в этих дисциплинах.

Почему процесс обучения становится трудной и неприятной задачей? Это также очень сложная задача для учителей и родителей. Ученые нашли простой ответ на этот

вопрос: необходимо учитывать «природу» ребенка, которая от природы ориентирована на познание окружающего мира. Правильно структурированные упражнения следует выполнять без принуждения. Научная деятельность школьников является необходимым условием духовного и личностного развития. Необходимо развивать у них наблюдательность. Научно-исследовательскую деятельность следует начинать с раннего возраста. После начала обучения этот процесс становится систематическим и целенаправленным, учитывающим школьную программу.

Часто можно услышать школьника, не толкайте его беззаботно в этом возрасте, не закрывайте глаза детям, горящим любопытством, не гасите огромное стремление к их маленьким открытиям. Таким образом, стремление школьника к получению новых знаний, с одной стороны, и острая потребность в этих знаниях, с другой, создают благоприятную основу для начала научной деятельности уже со школьного возраста.

Одной из их главных особенностей является наблюдательность, способность замечать мелкие детали, которые не видны глазу взрослого человека. Нередко школьники замечают орфографические ошибки в учебниках, описки в словах учителя, логические несоответствия в книгах и иллюстрациях. Вопросы, ориентированные на анализ текста, диаграммы и задания, помогают развивать исследовательские навыки. Учитель, который поощряет исследовательскую деятельность, всегда спрашивает: «Что вам показалось здесь интересным?» Еще одной характерной чертой молодых исследователей является их точность и усердие. Они не допускают ошибок в организации образовательного процесса, не отклоняются от намеченного плана. Например, если необходимо регистрировать температуру каждое утро в 7 утра в течение месяца, такие дети будут рано просыпаться в выходные и готовы отказаться от увлекательной поездки, если продолжение наблюдений окажется под угрозой. Особое рвение, упорство и терпение проявляют школьники в процессе выполнения научной работы. Они могут найти и прочитать подборку книг по темам, которые их интересуют.

Для нас очевидно, что исследовательская деятельность является частью жизни учащихся, и главная задача учителя в этой связи - не только поддерживать интерес учеников к исследовательской деятельности, но и развивать этот интерес. Уровень развития исследовательских умений у школьников определяется также способностью ученика выполнять сложные действия.

В заключение мы считаем, что сложность диагностики исследовательских умений школьников заключается в том, что у них еще не сформировано умение ставить цели, задачи, выбирать тему в соответствии с особенностями возраста ребенка. Возможно, можно разработать новый метод диагностики исследовательских навыков, который позволит получить более надежные результаты.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. - Казань: 1998. -320с.

2. Бондаренко С. М. Урок - творчество учителя. - М.: Знание, 1974. -64 с.
3. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.:1991. - 479 с.
4. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. — М.: Педагогика, 1986. - 239 с.

АБДУЛЛА ОРИПОВНИНГ ИСТИҚЛОЛ ДАВРИДА ЯРАТГАН ТЎРТЛИКЛАРИДА МИЛЛАТ ВА ЮРТ ДАРДИ

АБДУЛЛОЕВ Олимжон Нусратиллоевич,
Академик Бобожон Ғафуров номидаги
Хўжанд давлат университети доценти,
филология фанлари номзоди (Тожикистон)

Аннотация. Абдулла Орипов замонавий ўзбек адабиёти тараққиётига улкан ҳисса қўшган ижодкордир. Унинг шеърлари барча шеър ихлосмандлари қалбидан чуқур жой олган. Шоир собиқ шўролар даврида ҳам, Истиқлол даврида ҳам янги-янги шеърлари билан ўзбек адабиёти хазинасини бойитган шоир ижоди мазмун қамрови жиҳатидан жуда кенгдир. Мақолада Абдулла Ориповнинг Истиқлол даврида яратган тўртликлари таҳлилга тортилган бўлиб, тўртликларда миллат ва юрт дардининг ифодаланиши таҳлилга тортилган. Баъзи тўртликлардаги бадиий санъатларга ҳам диққат қаратилган,

Калит сўзлар: Абдулла Орипов, шоир, ижодкор, юрт, миллат, Ватан, туйғу, дард.

Халқимизнинг севимли шоири Абдулла Орипов мустақилликкача бўлган ижодида ҳам, мустақилликдан кейинги даврдаги ижодида ҳам миллат ва юрт дардини ёниқ мисраларда тараннум этди.

Шоирнинг ижоди кўплаб адабиётшунослар томонидан ўрганилди, тадқиқ этилди [Афоқова, 1997, 142; Ашурова, 2008, 26 ва ҳ.к.]⁴, тадқиқ этилмоқда ва тадқиқ этилажак. Зеро, ҳар бир миллат фарзанди, ҳар бир юрт фарзанди ўз миллати, ўз юрти ҳақидаги мисраларни интиқиб ўқийди. Миллати ва юрти тўғрисидаги мисраларни ўқир экан, қалбининг туб-тубидан фахр-ифтихор ҳисларини туяди.

Миллат, юрт, Ватан ҳақидаги шеърларни деярли ҳар бир шоир ижодида учратиш мумкин. Хусусан, Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Ориповнинг собиқ шўролар даврида чоп қилинган тўпламларида ҳам, мустақиллик даврида нашр этилган тўпламларида ҳам шундай самимий рух билан ёзилган шеърларни кўплаб учратиш

⁴ Изох: Адабиётлар рўйхатида илмий ишлардан намуналар келтирилган.

мумкин [Орипов, 2000. 432 ва ҳ.к.]⁵. Шоир бу борадаги туйғуларини нафақат ҳажман катта шеърларида, балки ҳажман қисқа, хусусан, тўртликларида ҳам ёрқин ифодалаб бера олган.

Абдулла Ориповнинг Танланган асарларининг 6-жилди “Қуёш бекати” деб номланган. Адабиёт – сўз санъатининг донишманд устаси бўлган шоир томонидан китобга қўйилган шу номнинг ўзидаёқ Ватандан чексиз даражада фахрланиш, ифтихор ҳисси ўрин олган. Шу билан биргаликда, бадийлик – гўзаллик ўз ифодасини топган. Зеро, шоир “Қуёш бекати” деганда қўлига қалам олган илк лаҳзалариданок ёниб куйлаган, у ҳақда қайғурган, бободехқонларининг аҳволига ачинган, тупроғининг зарраси кўзига тўтиё бўлган жонажон ва севимли юрти – Ўзбекистонни назарда тутган. У буни ўзининг қуйида келтирилган мўъжазгина бўлса ҳам инсон қалбини жунбишга келтира олувчи “Қуёш бекати” номли тўртлигида юксак мамнуният билан изҳор этган:

**Сайр этиб юраркан олис Японда,
Ажиб фахр ҳисси жўшарди қонда:
Қуёш бу диёрдан чиқса ҳам гарчанд,
Бир кун тўхтаб ўтар Ўзбекистонда!**

Токио. 2007 йил 22 июнь [Орипов, 2010. 61].

2007 йилнинг 22 июнида Япония пойтахти Токио шаҳрида дунё юзини кўрган ушбу шеър ва ундаги туйғулар шеърни ўқиган ўқувчининг ҳам қалбида Ватандан фахрланиш ҳиссини уйғотади. Зеро, шоир бугунги кунгача бутун Ўзбекистон халқи томонидан қуйланиб келинаётган:

**Серқуёш, хур ўлкам, элга бахт, нажот,
Сен ўзинг дўстларга йўлдош, меҳрибон**

[Орипов, 2010. 190]

мисралари билан бошланувчи давлат мадҳиясида ҳам Ўзбекистоннинг серқуёш ўлка эканлигига алоҳида урғу қаратган. Бу ўлкани қуёш шу даражада яхши кўрар экан, бу Ватаннинг азиз халқи уни қандай яхш кўрмасин?!

**Бозор бу дунёни забтига олган,
Кимдир сийму зарин ўртага солган.
Мен-чи, қани дейман у сопол косам,
Сопол косам қани, отамдан қолган?..**

2007 йил 26 февраль [Орипов, 2010. 56]

2007 йилнинг 26 феврилида ёзилган ва “Қадрият” деб номланган ушбу тўртликда гарчанд бозор иқтисодиёти шиддат билан ривожланиб, бутун дунёни забтига олганлиги оқибатида дунё худди бозорга ўхшаб қолганлиги, олтину кумушлар воситасида савдо бўлаётганда ҳам шоирнинг ўз миллати фарзанди сифатида миллий қадриятларини унутмаганлиги ўз ифодасини топган.

⁵ Изох: Адабиётлар рўйхатида тўпламлардан намуналар келтирилган.

2007 йилнинг 14 июлида яратилган “Ватан” номли тўртлик орқали биз шеърятдаги қадимий анъаналарни кузатамиз ва ҳис қиламиз. Зеро, ётмишда шеърнинг тарбиявий аҳамиятга эга бўлиши лозимлигига алоҳида урғу қаратилган. Ушбу тўртлик воситасида биз ўша йили 66 ёшни қаршилаган отахон шоирнинг насихатига гувоҳ бўламиз ва ҳазрат Алишер Навоийнинг “Ғурбатда ғариб ...” сўзлари билан бошланучи рубоийси беихтиёр ёдимизга тушади.

**Ватан нимадир деб юргандан кўра,
Эсингни бир жойга йиғиб ол, жўра.
Дунёда ибратли дарсхоналар кўп,
Ватанни сен ватангадодан сўра.**

2007 йил 14 июль [Орипов, 2010. 66]

Худди шундай панд-насихат тарзида дидактик мазмунда ёзилган тўртликни биз шоирнинг 2008 йилнинг 9-10 сентябр кунлари Рим шаҳридалигида ёзган ижод намунасида ҳам кўришимиз мумкин:

**Кўрдим ҳаёт боғин кўп инъомини,
Кўрдим пишганин ҳам, кўрдим хомини.
Майли, сафарга чик, ҳар қайга боргил,
Ва лекин пок тутгин юртнинг номини.**

2008 йил 9-10 июль [Орипов, 2010. 112]

Шоир ҳаёт тажрибасидан келиб чиққан ҳолда ҳаёт синовларига дош бериб, унинг чиғириқларидан эсон-омон ўтиб “пишган”ларни ҳам, ҳали бундай синовларга дуч келмаган “хом”ларни ҳам кўрганлигини таъкидлар экан, инсон қаерга борган тақдирда ҳам юртининг номини пок тутиши лозимлигига урғу қаратмоқда. Чунки мусофирчиликда юриб яхши амал қилган ҳам, ёмон амал қилган ҳам алалоқибат “фалон юртдан” дея тилга олинади. Шахс ўз шахсияти ва хусусан амаллари воситасида она юрти фарзанди сифатида она-Ватани номини юксалишига ҳам, ва, аксинча, юрт номининг қадрсизланишига ҳам сабабчи бўлиши мумкин.

Она-Ватан номининг юксалишига сабаб бўлишни биз шоирнинг:

**Инсоннинг шарафи пул эмас фақат,
Қилган меҳнатинг ҳам топгайдир рағбат.
Данте сабаб бўлиб, итальян юрти
Кўргизиб турибди менга ҳам ҳурмат –**

2008 йил 9-10 сентябрь. Рим-Равенна. [Орипов, 2010. 112]

мисралари битилган тўртлиги воситасида ҳам кўришимиз мумкин.

Маълумки, Абдулла Орипов буюк италян шоири, мутафаккир ва давлат арбоби Данте Алигъери қаламига мансуб “Илоҳий комедия” асарининг “Дўзах” қисмини ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилган [Орипов, 2021. 148]. Ушбу тўртликда биз

бевосита шоирга кўрсатилган ҳурмат орқали унинг она юрти ҳам эъзозланаётганлигини, шоирнинг бу билан фахрланаётганлигини ҳис қиламиз.

Шеърда талмеҳ ва фахрия санъатлари маҳорат билан қўлланилган.

Шоирнинг навбатдаги тўртлиги ичи кир, ғаюр, фитна чиқариб юрувчи ғийбатчиларга қаратилган:

Макру ҳийлаларинг, замон, кўрсатма,

Менинг буғдойимни сомон кўрсатма,

Элимнинг номидан ҳар хил сўз айтиб,

Менинг миллатимни ёмон кўрсатма.

2008 йил 9-10 сентябрь. Рим-Равенна. [Орипов, 2010. 112]

Юқорида келтирилган тўртликда замон, буғдой ва сомон сўзларига ўзгача маъно юкланган бўлиб, замон тимсолида шоир миллатига қарши иғво таркатаётган, унга қарата тош отаётган нобакор кимсалар, буғдой тимсоли орқали шоир юртида амалга оширилган, амалга оширилиётган ва амалга оширилажак бадий, маданий ва ижтимоий соҳаларга оид барча ютуқлар, муваффақиятлар, музаффариятлар ифодаланган бўлса, сомон тимсоли орқали ўша ғалаба, зафар, қаҳрамонликларни тан олмаслик, камситиш ифодаси ўз аксини топган.

Шоир миллатини чин дилдан севганлигини, севажагини тўртликдаги охирги мисра яна бир бор қатъий исботлаб турибди. У ўз миллатини, Ватанини бор ҳолича, куамчилигу ютуқлари билан севади. Унинг дарди билан яшайди. Зеро, шоир кўнглидаги ана шу дард шундай мисраларнинг яратилишига, дунё юзини кўришига сабаб бўлган. Айни дамда келтирилган мисралар миллат, юрт ишқи билан яшовчи ҳар қандай шеър ихлосманди қалбида миллатга ва юртга бўлган мудроқ дардларни бедор қилишга шубҳа йўқ.

Фойдаланилган адабиётлар:

I. Илмий адабиётлар

1. Афоқова Н. Абдулла Орипов лирикасида бадий санъатлар: Филол.фан.номзоди...дис. – Тошкент: 1997. –Б. 142 .
2. Ашурова Г. Абдулла Орипов шеъриятида анъана ва бадий маҳорат (образ, ғоя ва тасвир). Филол.фанлари номзоди.....дисс. автореф.- Тошкент: 2008, -Б. 26.
3. Бегимқулов Д. Шеъриятимиз юлдузи. // Абдулла Орипов. Танланган асарлар. 4 жилдлик, 1 жилд. –Тошкент: 2000. – Б. 432.
4. Жабборов И. Абдулла Орипов шеъриятида тарихий шахс талқини. –Тошкент: Фан, 2008. –Б. 100.
5. Раҳмонова М. Абдулла Орипов шеъриятида бадий бутунлик. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент: 1998. – Б. 27

II. Бадий адабиётлар

1. Орипов А. Ишонч кўприклари. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.

2. Орипов А. Йиллар армони. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
3. Орипов А. Менга хуш хабар айт. Шеърлар. – Тошкент: Маънавият, 2009.
4. Орипов А. Сайланма. Шеърлар ва драматик дoston. – Тошкент: Шарқ, 1996.
5. Орипов А. Соҳибқирон. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.
6. Орипов А. Сурат ва сийрат. – Тошкент, 1996.
7. Орипов А. Танланган асарлар. 4 жилдлик, 1 - жилд. Шеърлар ва дostonлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – Б. 432;

***TURKIY TILLI DAVLATLARDA MILLIY TILLAR
TARAQQIYOTIDA TA'LIM TIZIMINING O'RNI (O'ZBEKISTONDA
"TEXNOLOGIYA" FANI O'QITILISHI MISOLIDA)***

Razzoqov Davron Niyozovich
Osiyo texnologiyalar universiteti dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi

Turkiy tilli davlatlarda ta'lim sohasi milliy tilning rivojlanishida asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Ona tili orqali ta'lim berish nafaqat bilim egallashning, balki milliy o'zlikni anglash, qadriyatlarni singdirishning eng samarali yo'lidir. Mustaqillikka erishganidan keyin O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Ozarbayjon, Turkmaniston va Turkiyada milliy tillarni davlat siyosati darajasida rivojlantirish yo'lga qo'yildi. Bu jarayonda, ayniqsa, barcha ta'lim bosqichlarida ona tilida o'qitish orqali milliy tilni ilm-fan, texnika va texnologiyalar vositasiga aylantirish maqsad qilindi.

Mazkur maqolada O'zbekistonda "Texnologiya" fani misolida ta'lim tizimi orqali milliy til va madaniyatni targ'ib qilish, texnologik tafakkurda ona tilining o'rne, shuningdek, bu tajribaning turkiy tilli davlatlar doirasidagi umumiy o'rne haqida tahlil beriladi.

1. Turkiy tilli davlatlarda milliy tillar rivojida ta'lim tizimining umumiy o'rne.

Turkiy tilli davlatlarda ta'lim tizimi milliy til siyosatining ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Har bir davlatda rasmiy til maqomini olgan milliy til orqali darsliklar, ilmiy ishlanmalar va o'quv jarayoni tashkil etilmoqda. Ayniqsa, umumta'lim maktablarida gumanitar va tabiiy fanlarning ona tilida o'qitilishi orqali tilga bo'lgan ehtiyoj va imkoniyat kengaymoqda.

O'zbekistonda 1990-yillardan boshlab barcha fanlar, jumladan, texnologik yo'nalishdagi fanlar ham o'zbek tilida o'qitilishi yo'lga qo'yildi. Bu orqali ona tilining ilmiy-texnik

salohiyatini mustahkamlashga harakat qilindi. Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, "Milliy tilni fan va ta'lim vositasiga aylantirish orqali xalqning intellektual salohiyati yuksaladi" [1;78].

Qozog'iston va Qirg'izistonda ham rasmiy til siyosatiga muvofiq o'quv adabiyotlari milliy til asosida yaratilmoqda. Turkiyada esa barcha ta'lim bosqichlari turk tilida olib borilishi orqali til birligi va intellektual ijtimoiylashuv ta'minlanmoqda [8].

2. O'zbekistonda "Texnologiya" fani orqali milliy til va kasbiy madaniyatni shakllantirish.

O'zbekistonda "Texnologiya" fani umumta'lim maktablarida o'quvchilarda kasbga bo'lgan dastlabki qiziqish va ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Muhimi shundaki, bu fan ona tilida o'qitiladi, bu esa o'quvchilarda texnik atamalar, hunar nomlari va kasbiy tushunchalarni o'zbek tilida o'zlashtirishga imkon beradi.

M.Hasanboyeva ta'kidlaganidek: "Texnologik ta'lim orqali o'quvchi hayotiy kasbga tayyorlanadi, bu jarayonda til — vosita emas, balki maqsadga aylanishi kerak" [1;81].

"Texnologiya" fanining o'quv dasturida milliy hunarmandchilik, tikuvchilik, yog'ochsozlik, metallga ishlov berish kabi sohalar asosiy yo'nalish sifatida ko'zda tutilgan bo'lib, barcha mashg'ulotlar o'zbek tilidagi atamalar va ko'rsatmalar bilan birga olib boriladi [5;2-12].

Q.Usmonov o'z maqolasida shunday fikr bildiradi: "Texnologik ta'limda milliy qadriyatlarga tayangan holda dars o'tish o'quvchilarning qiziqishini orttiradi va ularni faol ishtirokchi bo'lishga undaydi" [6;23].

Bunday yondashuv B.O.Tursunov tomonidan "ta'limning milliylik va texnologiyalashtirilishi" deb atalgan bo'lib, u o'quvchida ham til, ham amaliy faoliyatga bo'lgan barqaror munosabatni shakllantiradi [3;87-90].

3. Milliy tillarni texnologik fanlar orqali rivojlantirishning istiqbollari.

Texnologik fanlar — bu nafaqat kasbga yo'naltiruvchi, balki ona tilining zamonaviy zaminda o'rganilishini kuchaytiruvchi vositadir. "Texnologiya" fani orqali texnik atamalarni, mehnat madaniyatini, hunar sohalarini o'zbek tilida o'rgatish milliy tafakkurni boyitadi. Bu haqda O.Qosimov va S.Nishonova quyidagicha yozadi: "Texnologik bilimlarni o'zlashtirishda milliy til asosida ta'lim olish o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi" [4;67].

N.Saidova esa texnika va texnologiyada ona tilining o'rnini tahlil qilar ekan, uni "ilm-fanning milliy ko'zgusi" deb ataydi [7;16].

Bugungi kunda O'zbekiston va boshqa turkiy tilli davlatlarda bu boradagi integratsiya imkoniyatlari kuchaymoqda. Jumladan, turkiy tilli davlatlar o'rtasida umumiy darsliklar, atamalar lug'atlari, dars ishlanmalar va onlayn platformalar yaratish orqali ona tilini texnologik sohalarida yanada keng tatbiq etish mumkin bo'ladi [8].

Xulosa.Turkiy tilli davlatlarda ta'lim tizimi milliy til taraqqiyotining bosh omili sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, texnologik fanlar orqali o'quvchilarga nafaqat kasbiy ko'nikmalar, balki ona tilida fikrlash, texnik tafakkur yuritish, mehnat madaniyati va milliy qadriyatlar

singdirilmoqda.

O'zbekistonda "Texnologiya" fani misolida olib borilayotgan amaliy ishlar shuni ko'rsatadiki, texnik va kasbiy fanlar milliy til asosida o'qitilganda, o'quvchida kompleks dunyoqarash shakllanadi. Bu, o'z navbatida, ona tilining ijtimoiy mavqei, amaliy hayotdagi roli va zamonaviylik bilan uyg'unlashuvini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hasanboyeva M. Texnologik ta'lim asoslari. – Toshkent: "Innovatsiya ziyo", 2020. – 200 b.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. — Toshkent: "Ma'naviyat" nashriyoti, 2008. — 180 b.
3. Tursunov B.O. Pedagogik texnologiyalar. — Toshkent: "Fan va texnologiya", 2019. — 240 b.
4. Qosimov O., Nishonova S. Kasb-hunar ta'limida innovatsion texnologiyalar. — Toshkent: "Noshir", 2021. — 186 b.
5. "Texnologiya" fani o'quv dasturi (7–9-sinflar uchun). — Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, 2020.
6. Usmonov Q. Texnologik ta'limda milliy qadriyatlar asosida o'qitishning zamonaviy yo'nalishlari // "Ta'lim va amaliyot" ilmiy-uslubiy jurnali. — 2022, №4. — B. 22–27.
7. Saidova N. O'zbek tilining fan va texnologiyadagi tutgan o'rni // "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali. — 2021, №3. — B. 15–20.
8. "Turkiy tilli davlatlarda davlat tilini rivojlantirishda ta'limning o'rni" — <https://uzedu.uz> (murojaat qilingan sana: 2025-yil 25-aprel).

РОЛЬ УЧЕБНИКОВ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Пулатова Шоира Салиджановна,
кандидат филологических наук,
(Республика Таджикистан, г. Худжанд)

В статье рассматривается внимание Садриддина Айни к проблемам таджикской школы и образования, грамотности детей и подростков, роли учебников в развитии общества, поиску путей повышения духовности и культуры народа. Ссылаясь на ряд статей Айни, рассматривается ситуация с изданием учебников на таджикском языке в первые годы становления республик бывшего Советского Союза. Автор делится следующими предложениями Айни: устранение ошибок; очистка языка от перевода; нарушение закона; простота речи. Он считает полезным повышение

нормов литературного языка и т.п. в контексте порядка и регламентации издания учебников.

Key words: *Sadriddin Aini, Tajik language, education, national and moral values, education of students,*

Тяжелые условия жизни начала XX века в Средней Азии, духовный кризис этого периода потребовали особого внимания к сфере образования, просвещения, науки и знаний. С созданием первых школ нового образца возникла необходимость в составлении учебников, которые могли бы направить наших учеников к просветлению. С возникновением просветительского движения в Средней Азии произошли политические и экономические изменения, а также научное и культурное развитие, и его влияние, особенно на школы и образование было огромным. Будучи одним из основателей этого движения, Садриддин Айни внес значительный вклад в создание первых современных школ и неоднократно подчеркивал важность школ для общества: «Если само правительство находится на грани реформ и спрашивает меня, что нужно сделать для реформирования Бухары?» Я говорю: две вещи: Школа! «Газета». По его мнению, для достойной жизни человеку необходимы «правильный ум» и «правильный образ действий», а найти правильный и ясный путь можно только через изучение науки: «Правильный ум и правильный образ действий не могут быть найдены в человеке иначе, как через науку и знание. Науку и знание нельзя получить иначе, как через школы и медресе» [1, 103].

По данным исследований А. Сайфуллоева, как сына народа, Сайфуллоев вместе с другими просветителями и новаторами последовательно искал пути повышения уровня грамотности, духовности и культуры народа, предпринимал усилия по реформированию школы и образования в начале XX века: «Свободомыслящую таджикскую интеллигенцию на путь просвещения вели чувство заботы о трудящихся и улучшении условий их жизни, желание помочь им и спасти от невежества и необразованности. Организация школ нового поколения, где дети быстро становились грамотными, составление учебников, рекомендовавших овладение светскими науками, наконец, посредством интересных рассказов, призывающих к дружбе и товариществу, к достоинству других, к взаимопомощи, к помощи падшим и нуждающимся, были проявлениями их гуманизма» [3, 38].

По данным исследования Х. Бобоёровой, Айни понимая пути повышения уровня грамотности и духовности, поставил перед собой следующие задачи:

- внедрение новых методов и подходов обучения в школе Мунзим;
- помощь учителям в освоении передовых методов обучения;
- подготовка учебных пособий и учебников для школ [2, 14].

Реформы медресе, учебные программы и учебники нашли отражение не только в научных и художественных произведениях, но и в газетах, а также неоднократно

становились предметом глубоких и всесторонних дискуссий интеллектуалов. В частности, статьи Садриддина Айни и сегодня имеют большую ценность и значение и выполняют свою историческую миссию. Среди важнейших тем публицистики Айни вопросы школы и образования, статус таджикского языка, развитие национальной культуры и традиций в целом занимает большое место. Эти вопросы он поднимал в таких статьях, как «Теперь очередь за пером», «Вопрос образования и книги», «Таджикский народ и газета», «О таджикской школе и образовании» и других, стремясь к спасению нации, освобождению населения от тяжелых условий жизни, созданию духовного общества. Садриддин Айни один из основателей первых современных школ, искренне и серьезно подчеркивает важность школ для социального и экономического прогресса общества. С болью и скорбью говоря о нехватке времени, он приписывает неграмотность и причину упадка невежества разрушению собственных школ и медресе и невозможности открыть новые пути обучения и считает главным путем обращение к науке и просвещению.

В своих статьях Айни очень точно и конкретно анализирует состояние школ и образования, основываясь на документах и свидетельствах, и своим уникальным стилем и призывным тоном направляет читателя к выполнению важных задач — обратиться к мечу и перу. Эти две силы считаются главными гарантами прав человека. По его мнению, тело не может существовать без души, а душа не может существовать без тела, потому что человеческая жизнь зависит от этих двух великих сил и может оказать глубокое влияние на расширение и развитие мыслей общества: «Если мы хотим чести, если мы хотим достоинства и репутации, если мы хотим прав, короче говоря — если мы хотим жизни, мы должны не терять времени, и сражаться мечом и пером». Нам нужно как можно раньше вступить на путь просвещения и формирования идей и вывести на поле битвы выдающихся писателей из нашей среды» [1, 154].

Цель автора — реформирование и обновление общества, и с помощью критики и эффектных выражений он призывает своих современников изучать науку, чтобы дистанцироваться от «лени и эгоизма», которые после трех лет революции все еще «спят в постели равнодушия»: «Мы не хотим ни меча, ни пера, не помним свободы, не мечтаем о правах; мы хотим вечно оставаться в том же состоянии, в той нищете, в которой живем уже пятьдесят с лишним лет» [1, 154]. В другой статье на эту тему он выражает реальность ситуации еще более открыто, с болью и печалью, с символизмом и иронией: «...мы все еще думаем об этом потоке революции как о проплывающем облаке, обо всем этом шуме и суете как о бурях весны. Пока не прояснится погода, мы считаем своей добычей мирный сон и спим, завернувшись с головой в одеяло безопасности» [1, 104].

Это простое заявление является призывом к пробуждению для людей, призывающим их вырваться из темного мира и обратиться к школе и образованию, которые обеспечат светлое будущее и выживание народа и нации. Усилия просвещения в те судьбоносные исторические времена были необходимыми и своевременными, и, понимая дух времени и политику, они сыграли решающую роль в социальном, экономическом, культурном и политическом развитии. Успехи сферы образования Айни считает движущей силой жизни общества, и в статье «Теперь очередь за пером» он связывает невежество и апатию таджикского народа с его удаленностью от школы: «Образованный человек средних лет или пожилой, занятый делами жизни, имеет восемь или десять часов в день обязательной официальной и частной работы. Но этот человек может посвятить не менее двух часов каждый день и ночь, после работы, сна и других обязательных дел, изучению знаний...» [1, 162].

В статье «Проблема образования и книги» конкретно оцениваются методы развития школы и образования, а основа развития и цивилизации каждой нации и народа определяется образованием, а причина отставания народа — отсутствие опыта у учителей и отсутствие учебников. Он считает, что устранение первой причины зависит от времени и прохождения определенного периода времени: «Неопытность учителя — это естественное явление, которое со временем постепенно исчезнет». Например, учителя, которые пришли в профессию учителя в начале революции, сейчас очень опытные, в то время как те, кто начал эту профессию на более позднем этапе, будут иметь меньше опыта. Опыт зависит от закона постепенности. Но вторая причина, а именно отсутствие письменности, является главной причиной неиспользования современных школ» [1, 253].

Стремясь исправить недостатки, Айни поднял тревогу статьями. Продолжая вышеприведенную статью о прогрессе книгопечатания у киргизов и издании только одной книги на таджикском языке в 1921 году, он приписывает это отсутствию энтузиазма и равнодушию ответственных за эту область лиц: «Известно, что основа развития и цивилизации каждой нации и народа зависит от образования и школ... Киргизское племя, поскольку среди них были ученые люди, быстро принялось за работу и выпустило до сих пор много книг. Для персов Туркестана была издана только брошюра «Первый год», больше, кажется, ничего не было издано» [1, 253].

В статьях Айни высказываются интересные мысли об отставании таджикской школы и образования по сравнению с другими народами Средней Азии, а школа, освещающая путь в будущее нации, рассматривается как основа реформирования общества. Автор считает, что развитие мышления каждого человека, прогресс науки, развитие добродетели и искусства, совершенствование морали и этики зависят от издания учебников. В первые годы становления республик бывшего Советского Союза ситуация с изданием учебников на таджикском языке была тревожной. В статье «О литературе и школьных учебниках Таджикистана» обсуждается проблема издания

учебников на таджикском языке для школ Таджикистана, а также содержится призыв к разработке и изданию качественных книг. Предложения Айни по регулированию издания учебников выражены в следующих полезных идеях:

1. Разработка методических рекомендаций по организации работы издательства;
2. В состав рабочей комиссии должны входить лица, «знакомые с образом жизни, обычаями, терминологией и стилем таджиков»;
3. Создание команды авторов и переводчиков;
4. Поставить перед работниками республики задачу по эффективному и своевременному использованию мощностей книгопечатания.

Далее Айни сделал следующее заявление: «В Москве есть центральное издательство для народов Востока, узбекское, таджикское и туркменское издательские отделы. За печатание в 1925 году платили узбекам по 125, 25 и 40 листов, работа узбеков — двигаться вперед, а рабочих людей из таджиков или туркмен здесь нет. Только один алфавит составлен для таджиков братом Лохути» [1, 288].

Другим важным вопросом, касающимся учебников, является их язык и изложение, и важные моменты по этому поводу изложены в статье «О таджикских школьных учебниках». В 1920-е годы в периодической печати среди общественности развернулась дискуссия о таджикском литературном языке. Будучи хорошо знающим персидский язык таджиком, Устад Айни активно участвовал в этой дискуссии и внес непосредственный вклад в правильное решение вопроса о литературном языке, а также о неправильности и неуместности иранистских идей. В этой связи были написаны и опубликованы такие ценные статьи, как «Таджикский язык», «Таджикская пресса», «Вокруг персидского и таджикского языков», в защиту национального языка.

К сожалению, некоторые вопросы, обсуждаемые в статьях Айни, не нашли своего решения и сегодня. Прделана большая работа по обеспечению школ квалифицированными специалистами и составлению учебников, отвечающих современным требованиям, однако аналогичные проблемы наблюдаются и в наше время. В рецензии на учебники, составленной М. Шакури, это было выражено так: «Многочисленные недостатки и ошибки в переводе, которые встречаются в языке печати, в учебниках для средней и высшей школы, в тетрадях и т. д., в публичных выступлениях, в том числе и на школьных уроках, — все это результат удаления от этого существующего литературного языка, результат неподчинения правилам, законам и нормам языка, результат бунта и невежества. Это беззаконие, невежество и неграмотность должны быть искоренены» [4, 105].

Подобно тому, как вопросы школ и образования, особенно книгоиздания, поднимались интеллектуалами в то время, эти трудности существовали и в другие времена и требовали решения. Продолжая статью, автор также намечает пути

устранения ошибок: «Реформа языка будет заключаться: 1) в чистоты языка от следов перевода, беззакония и простодушия, опираясь на сегодняшний классический и народный язык; 2) в принятии языка Айни за образец, в улучшении норм существующего литературного языка, опять же опираясь на первоначальный классический и народный язык, используя творческий метод Айни» [4, 105].

Таким образом, сфера образования, являющаяся одним из факторов прогресса любой страны, волновала интеллектуалов и просвещенных мыслителей на том историческом этапе становления нации, побуждая их бить тревогу об улучшении состояния образования и науки. Болезненность публикации материалов статей свидетельствует о том, что уровень информированности и грамотности большинства людей крайне низок, и основным способом преодоления этого является издание своевременных и качественных учебников. В частности, статьи Садриддина Айни, посвященные школам и образованию, пробудили в людях стремление к духовному самосознанию и воплотили в себе важнейшие потребности населения. Большинство идей способствовало решению проблем таджикского образования в первые годы революции, улучшению преподавания в таджикских школах и облегчению вопроса издания учебников.

Айни был неравнодушен к будущим строителям нации — детям и подросткам — и всегда стремился к тому, чтобы они стали обладателями книг, знаний и просвещения. Как педагог и воспитатель подрастающего поколения он сумел внести значительный вклад в создание основ национального образования и самосознания.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Айни, С. Теперь моя очередь. Избранные произведения в 2-х томах. — Душанбе: Ирфан, 1977. — Вып. 1.
2. Бобоёрова Лутфия Холиковна. Айни и таджикская просветительская литература (автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук). — Душанбе, 2010 г.
3. Сайфуллоев А. Избранные произведения в десяти томах: Школа Айни. Том 10. - Душанбе, 2012
4. Шакурий Бухараи М. Великий просветитель истории. — Душанбе: Адиб, 2006
5. Шакури, М. Взгляд на таджикскую литературу XX века. Душанбе: Пайванд, 2006

O'ZBEK TILIDA O'SIMLIK NOMLARI VOSITASIDA METAFORALARNING HOSIL BO'LISHI

Xo'jamurodova Oydin Xo'jamurod qizi
Osiyo texnologiyalari universiteti
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Metafora nutqning ta'sirchanligi va buyoqdorligi vazifasiga muvofiq ravishda antik dunyoda ritorikada vujudga kelib, insoniyat intellektual olamining barcha sohalarini egalladi. Tilning butun qudrati metaforada mujassamlashgan, deyish mumkin. Eng kuchli tasvir vositalari ham metaforaga tayanadi. Umuman, metafora inson tilining, to'g'rirog'i, insoniyat tafakkurining eng muhim mahsulidir. Shuning uchun ham Y.S.Stepanov «Metafora tilning asosiy xususiyatidir. Metafora vositasida so'zlovchi vujudiga tutashgan va nutq so'zlagan paytiga to'g'ri kelgan yaqin doiradan boshqa dunyolarni izolyatsiyalaydi», deb ta'kidlaydi [1. 67].

Haqiqatan, metaforalarning ko'zga ko'ringan shakli bu belgi ifodalovchi birliklar orqali ifoda etilishidir. Ko'pincha metafora deganda, belgi bildiruvchi so'zlar ishtirokidagi qator ma'no ko'chish hodisalari namoyon bo'ladi. Sovuq gap, achchiq haqiqat, issiq yuz, xunuk xabar, shirin hayotkabilar. Ma'no ko'chish usullari haqida gap ketganda, ular orasida metafora asosiy o'rinni egallaydi. Ularning aksariyati metaforaning hosil bo'lishidagi omillar talqinida hamfikir ekanliklarini ko'rishimiz mumkin:

1.Ma'lum narsa – predmet va voqea-hodisa nomi (ya'ni,narsa predmet va voqea-hodisalarning birlamchi nomi).

2.Ayni shu nomni, voqea-hodisa va boshqalar.

3.Ana shu ikki unsur uchun umumiy bo'lgan o'xshashlik (belgi, shakl, harakat, holat, jins va h.)[2. 42].

Demak, borliqda predmetlik va belgi-xususiyat bir-biridan ajralmagan, birgalikda yashaydi va bir-birini qat'iy taqozo qiladi. Masalan, o'simlikshunoslik terminologiyasining tarkibiy turlaridan biri bo'lgan tok o'simligi l va undan hosil bo'lgan uzum mevasini olib ko'raylik. Uzum va uning sifat, belgi-xususiyat bilan munosabatini tekshiradigan bo'lsak, quyidagi lisoniy voqelanishlarni kuzatishimiz mumkin bo'ladi: uzum – shirin, nordon, asal uzum...; katta, kichik, dumaloq...; chillaki, doroyi...; kechagi, yangi (uzilgan), dadam olib kelgan... kabi qator belgilarga ega bo'lishi mumkin, ya'ni obyektiv voqelikda uzum, albatta, o'ziga xos belgisi bilan, sifati bilan mavjuddir. Borliqdagi belgi-xususiyatlar ham muayyan predmetlik(lar) bilan aloqadorlikdadir: shirin qovun – shirin olma – shirin so'z – shirin murabbo, shirin daraxt ...»

O'simlikshunoslik oid terminlar vositasida hosil bo'lgan metaforalar haqida gap ketganda bunda so'z yoki iborani to'g'ridan-to'g'ri emas, balki majoziy ma'noda qo'llash тушунилади.. Bu usul yordamida biror narsa yoki hodisa boshqa bir narsa bilan qiyoslanadi va o'xshash xususiyatlar asosida yangi ma'no kasb etadi. So'zning to'g'ridan-to'g'ri ma'nosi emas, balki ko'chma ma'noda ishlatiladi.

Misollarga murojaat qilaylik: "*Hayot daraxti*" birikmasida daraxt haqiqiy daraxt emas, balki inson hayoti bilan qiyoslanayotgan ramziy obraz ko'zla tutuladi. Yoki tasviriylilik va ifodalilikni oshirish maqsadida quyidagicha ifodalanishi mumkin. Masalan, "*Ko'nglim guldek ochildi*" deganda, insonning quvonchi go'zal gullarning ochilishiga o'xshatiladi. **Ta'sirchanlik va emotsionallik yaratish uchun** "*Ona chinor*" deganda, chinor onaga o'xshatiladi va unga nisbatan mehr-muhabbat ifodalanadi.

O'zbek tilida o'simlik nomlarining metaforik ishlatilishi juda keng tarqalgan bo'lib, ular odatda inson xulq-atvori, jismoniy xususiyatlari yoki ijtimoiy holatini ifodalashda qo'llaniladi. Quyida ushbu metaforik qo'llanilishga oid asosiy yo'nalishlarni ko'rib chiqamiz:

1. Insonning tashqi ko'rinishi va fe'l-atvorini ifodalaydi: Lola yuz – go'zal, jozibali ayol uchun ishlatiladi. **Guldek qiz** – nafis va chiroyli qizni tasvirlaydi. **Terakdek yigit** – bo'yi uzun, kelishgan yigitga nisbatan ishlatiladi. **Yantoqdek odam** – injiq yoki qo'pol fe'l-atvoriga ega shaxsni bildiradi. **Toldek qaddi-qomat** – nozik, chiroyli qaddi-qomatga ega bo'lishni bildiradi.

2. Insoning xulq va xarakterini ifodalash uchun ishlatiladi: Bodomko'z – yirik va chiroyli ko'zli odam haqida aytiladi. **Oqqovoq odam** – sodda, yengiltak yoki aqli sust insonni ifodalaydi. **Shoxdek odam** – o'ziga ishonchi baland, mag'rur shaxs uchun ishlatiladi. **Yong'oqcha odam** – dono, zukko va tajribali kishini anglatadi.

3. Jamiyat va ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liq ma'nolarni ifodalaydi: Novdasi chiqqan – yaxshi tarbiyaga ega bo'lgan yoki yaxshi naslga mansub odamga nisbatan ishlatiladi. **Piyoz xoqon bo'lgan joyda sarimsoq vazir bo'ladi** – zaif yoki uncha obro'li bo'lmagan kishilar orasida uncha yuksak bo'lmagan odam ham yetakchi bo'lishi mumkinligini ifodalaydi. **O'roq ichida boshqoq** – hamma joyda ham yaxshi, dono insonlar borligini bildiradi.

4. Hayot va taqdir ni ifodalash Gulgun umr – go'zal va baxtli hayotni anglatadi. **Bargdek to'kilmoq** – qariyalar yoki yoshi ulug' insonlarning birin-ketin vafot etishini anglatadi. **Tutday tokilmoq** – hayotda juda tez qarishni ifodalaydi.

5. Hosildorlik va unumdorlik bilan bog'liq metaforalar: Hosildor yurt – farovon va rivojlangan mamlakatni bildiradi. **Yaproqsiz daraxt** – umidsiz yoki kelajagi yo'q inson haqida aytiladi. **Ko'karmagan yer** – hali rivojlanmagan yoki natija bermagan harakatlar haqida ishlatiladi.

Qisqasi, o'zbek tilidagi o'simlikshunoslik terminlari vositasida hosil bo'lgan metaforalarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, metaforalar o'zbek xalqining dunyoqarashi, tabiiy muhit bilan aloqasi va madaniy hayoti haqida boy ma'lumot beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка. – М., 1995.- С. 67.
2. Аликулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. -1963.6-сон.-Б.42.

UMUMTURKIY DIGNITONIMLARNING LEKSIK- SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Xusanova Maksuda Nishonovna
Renessans ta'lim universiteti dotsenti (PhD)

Annotatsiya. Maqolada o'z qatlam va ularning yasalihi, shuningdek, o'zbek tili affiks bilan boshqa tildagi so'zlaridan yangi so'z hosil qilish, asl turkiy qatlamga mansub bo'lgan so'zlardan umumturkiy so'zlarni yasalihi va tahlili bayon qilingan.

Kalit so'zlar: o'z affiks, unvon, imom, nom, komponent, bosh, tillar, o'rin-joy

Har bir tilning shakllanishi va taraqqiyotida o'z qatlamning o'zini beqiyosdir. O'z qatlam deganda aslan shu tilniki bo'lgan leksemalar va ular asosida yasalihi, shuningdek, o'z affiks bilan boshqa til so'zlaridan hosil qilingan leksemalar tushuniladi. Qardosh tillar uchun turkiy so'zlarining aksariyati umumiy, ya'ni mushtarak qatlam hisoblanadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, asl turkiy qatlamga mansub so'zlar umumturkiy leksika, umumturkiy qatlam tushunchalari ostida tahlil qilinadi[1:53]. Ma'lumki, Markaziy Osiyoda qadimdan davlat boshqaruvida mansab-unvonlar shaxslarni taqdirlash maqsadida qo'llangan. Biz quyida til tarixida qo'llangan umumturkiy unvon va mansab nomlarini tahlil qilamiz.

Diniy dignitonimlardan biri "Imom Buxoriy" ordenidir. "Imom-arabcha so'z bo'lib "oldinda turuvchi rahbar" ma'nosini anglatadi, XIV asrdan imom so'zi faol qo'llanib kelgan. Quyidagi ma'nolarni bildiradi: 1. Islomda barcha musulmonlarning buyuk rahbari. Imom Muhammad. 2. Islomdagi mazhablarining asoschilari. Imom A'zam. 3. Taniqli ulamolarni[2:114]: Hujjat ul-islom Imom Muhammad G'azzoliy. Imom so'zi unvon bo'lib ruhoniylar boshchisi, masjid imomi, diniy xizmatchi va mulla kabi ma'nolarni anglatadi.

Otabek soʻzi umumturkiy dignitonim boʻlib, “ota oʻrnini tutgan kishi”, “tarbiyachi”, “ustoz” (NAL,63) maʼnolarini anglatadi. U shahzodalarga harbiy taʼlim, tarbiya berib, ustozlik qilgan. Hatto harbiy qoʻshinlarga boshchilik ham qilib, shahzodalar voyaga yetguncha hokimiyatni mustaqil boshqargan. Otabek va otaliq unvonlari sinonim sifatida qoʻllangan. XV asrga kelib otabek bilan bir qatorda atka, bekatka unvonlari ham ishlatilgan[2:107].

“Hamul Farhodga erdi otabek,
Koʻrib Farhod xud oni otadek” (FSH,79).

Ushbu dignitonim X-XI asrlarda saljuqiylar sulolasi davrida xonning ishonchli kishilariga berilgan. “Bobur Qobulga qaytgach, oʻgʻli Xumoyunni bekatka etib tayinlaydi”[3:620]. Otaliq soʻzining sinonimi Boburning “Boburnoma” asarida bekatka tarzda qoʻllangan. Qushbegilar, otaliqlari oʻzimizdan, oʻrtada ulardan bitta-yarimta dodhohlar boʻlsa bor![4:558]. Bu leksema keyinchalik kishi ismi sifatida ham qoʻllanadi, yani insonlarga Otabek deb ism qoʻyiladi.

Bek leksemasi ham turkiy boʻlib, uncha katta boʻlmagan qabila boshligʻi maʼnosini ifodalaydi. Bek soʻzi turkiy xalqlarning baʼzilarida xonliklar davrida davlat arboblari, shahar yoki viloyat hokimlariga, ularning bolalariga berilgan faxriy unvon[5:213] hamda shunday unvonga sazovor boʻlgan shaxs. Amakingiz bizning hovligʻa kelib turadigan vaqtlarida siz yosh bola edingiz, bek, -dedi[4:1].

Bek leksemasi V-VII asrdagi yozma obidalarida, xususan, Toʻnyuquq bitiktoshida bagʻ tarzda qoʻllangan. Oʻl sabigʻ asidip, oʻn oʻq bagʻlari boʻduni qoʻp kalti, yukunti (Oʻsha xabarni eshitib, oʻn oʻq beklari, xalqi, yoppasiga keldi, bosh egdi)[6:21]. Bek unvoni bekiy shaklida turkiy xalqlar lugʻat tarkibida mavjud boʻlib, ular fonetik jihatidan farqlanadi, biroq umumturkiy soʻz sifatida ishlatilib kelinadi.

Oʻtmishda biy unvoni urugʻ va qabilalarning eng yuqori tabaqa vakili[7:9] ga berilgan. A.Oʻrozboyev oʻz tadqiqotida bek leksemasiga toʻxtalib, genetik jihatdan eroniy yoki turkiy qatlamga mansubligi haqidagi bahsga oʻz qarashlari yuzasidan munosobat bildirgan. U bek leksemasi toshbitiklarda baga, “Avesto”da bagʻa, sanskritda bhaga, rus tilida bog, pahlaviyda bag yoki bak kabi berilishini taʼkidlasa, X.Mozandaroniy[8:70] bu soʻzni asosini eroniy tildan desa, M.Muʼin turkiy tillarga mansubligini qayd etgan. Baʼzi hollarda oʻzaro qarindosh boʻlmagan tillarning shakl va maʼnolari bir-biriga muvofiq kelishi ham mumkin. Bek leksema XV asrda ismdan keyin kelib, shaxsning bekligini yoki bek avlodidan ekanligini bildirgan. Ismdan keyin kelsa hurmat maʼnosida, ismdan oldin kelsa, uning jamiyatdagi oʻrinni anglatgan. “Barcha oni begimu mirzo debon” (HA, 270)

Yuzboshi – yuz nafar askarning boshligʻi[9:125]. Unga oʻnta oʻnboshi boʻysungan. Yuzboshilikka janglarda koʻp ishtirok etgan, tajribali va mohir bahodirlar tayinlangan. Odatda, yuzboshi mingboshiga boʻysungan. Yuz oʻnta oʻnlik degan maʼnoni anglatadi. Qadimgi turkiy tilda ham bu soʻz shunday maʼnoni bildirib, dastlab yoʻz tarzda talaffuz qilingan. **Bosh** turkiy leksemasi arab tilida [10:18] qoʻshma soʻzlarning birinchi komponenti

sifatida boshliq, boshchilik qiluvchi soʻzlarining maʼnosini anglatadi. Bosh muharrir, bosh muhandis.

Xotun/qatun–qadimgi turkiy tilda “malika, xaqonning zavjasi” degan maʼnoni anglatgan. Mahmud Koshgʻariy turkiy tilga xitoy tilidan erta kirib kelgan qunchuy oʻzlashmasini “sayyida xotin, yaʼni qatun” malika”dan bir pogʻona past darajada turuvchi zodagon ayol tarzida izohlaydi[11:49]. Bu soʻz Enasoy bitiktoshlarida “xonim”, “eʼtiborli odamning xotini” [12:442], “At- tuhfa” asarida “xonim”, “xonim afandi” [13:66] tarzda berilgan, keyinchalik turkiy tillarda mazkur soʻz ayol kishi, uy bekasi, xotin (erning jufti) maʼnolarida qoʻllanmoqda. Qipchoq turkiy tillarda qatyn soʻzi turli fonetik variantlarda katyn, qorachoy-bolqor, qumiqda qatyn koʻrinishida qoʻllanadi. Mirzo Ulugʻbekning “Toʻrt ulus tarixi” asarida xotun leksemasi malika maʼnosida qoʻllangan. Zulintiqom jabbor, taqdir taqozosi bilan oʻshanda Turkon xotun Ilol qalʼasida yashab turganida yomgʻir suvi toʻxtab qoldi[14:154]. Xotun leksemasining sinonimi malika unvoni hozirda Yevropa va Osiyo mamlakatlarida qoʻllanmoqda.

Maʼmumki, umumturkiy dignitonim va faleronimlar oʻz affiks bilan boshqa til soʻzlaridan hosil qilingan leksemalardan tashkil topadi. “Oʻzbek” soʻzi ot turkumiga mansub boʻlib, unga – iston soʻz yasovchi qoʻshimcha qoʻshilgach, oʻrin-joy oti – Oʻzbekiston hosil boʻlgan. Davlat nomi Oʻzbekiston yoki Oʻzbekiston Respublikasi tarzida yoziladi. “Respublika” lotincha res-“ish”, publika-“ijtimoiy, umumxalq” soʻzlaridan tashkil topgan boʻlib, davlat hokimiyati maʼlum muddatga saylangan (prezident yoki parlament)ga tegishli boʻlgan boshqaruv shakliga ega boʻlgan davlat hisoblanadi. Oʻzbekiston va Respublika soʻzlariga oʻrin-payt kelishigi -da qoʻshimchasi qoʻshilib, oʻrin-joy nomini hosil qiladi. “Xizmat” soʻzi esa hozirgi oʻzbek tilida ikki maʼnoda qoʻllaniladi, yaʼni biror bir ish, mehnat bilan shugʻullanish; biror bir ishni bajarish, mehnat maʼnolarini bildirsa, ikkinchisi xizmat koʻrsatgan mehnati eʼtirof etilgan kishilarga beriladigan faxriy unvon(OʻTIL,VI,55).tarkibida ishlatiladi.

Foydalangan adabiyotlar roʻyxati

- 1.Бегматов Э. Ўзбек тили тарихий лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 53.
- 2.Хусанов. Н .Ўзбек антропонимлари тарихи . – Тошкент, 2014. –Б. 114.
- 3.Бобур энциклопедияси. – Тошкент, 2014. – Б. 620.
4. Абдулла Қодирий. Танланган асарлар. – Тошкент, 2019. – Б. 558.
- 5.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Тошкент , 2006. – Б.213.
- 6.Исҳоқов М., Содиқов Қ., Омонов Қ. Мангу битиглар. – Тошкент, 2009.
- 7.Мўминова А. Ўзбек тилида мансаб-унвонларнинг лексик–семантик таркиби: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000.-Б.9
8. Ўрозбоев А. Огаҳийнинг тарихий асарлари лексикаси.Тошкент, 2013. Б-70.

9. Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. Тошкент, 1999. - Б. 125
10. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 181-182.
11. Дадабоев Х. “Девону луғатит турк”нинг тил хусусиятлари. – Тошкент, 2017. – Б. 49.
12. Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. – М.–Л., 1952. – С. 442.
13. Аттухфатуз закияту фил-луғатит туркия. Муталлибов С. таржимаси. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 66.
14. Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи». – Тошкент: Чўлпон, 1994. – Б. 154.

BOLA TILI- ONA TILI

Jumayev Eshtemir Toshmamatovich
Osiyo texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi (PhD)

Yosh avlodda milliy ruhni, vatanga, onaga bo'lgan muhabbatni shakllantiradigan, uni asrab-avaylaydigan ichki xis tuyg'ular, avvalo, ona tili yordamida singdirilishi hech kimga sir emas, albatta. Buning sababini tilshunos olimlarimiz quyidagicha ifodalaydi: ... Til xalqning, millat ruhining betakror va hech zamonda xira tortmas ko'zgusi hisoblanadi. Har bir tilda shu til egasi bo'lgan millatning saviyasi, ruhiyati aks etadi. Shuning uchun ham bolaning tili ona tili sifatida kamol topgandagina uning shuurida tom ma'nodagi milliy ruh barqaror bo'ladi.

Darhaqiqat, ona tili bola ongiga ona allasi-yu, ona mehri bilan singadi. Bejizga biz ona vatan, ona tuproq, ona tili deb atamaymiz, chunki ular kishi hayotida boshqa narsalar bilan tenglab bo'lmaydigan, qiyoslanmaydigan bebaho qiymatga ega bo'lgan tushunchalardir. Kishi uchun kindik qoni to'kilgan joy ona vatan bo'lganidek ilk bor ma'lum ma'noga ega bo'lgan so'z aytgan tili uning uchun ona tili deb ataladi. Dunyoga keltirgan zot ona, biz tug'ilgan makon Vatan bitta bo'lgani kabi til ham yagonadir.

Shuning uchun ham barcha xalqlar o'z tilini ardoqlab ona tili deb ataydi. Kishining vatani, kindik qoni to'kilgan makon, uni o'z vatanida bog'lab turganidek xuddi ona tili ham uning o'zligini eslatib turadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, har bir narsa kishi uchun ma'lum ma'noda tarbiyaviy ahamiyatga ega. Shunday ekan biz o'zbek millatining o'z ona tilimiz, o'zbek tili, ham o'zining talaygina tarbiyaviy ahamiyatiga ega. Buni biz tilimizning boy imkoniyatlarida ham ko'rishimiz mumkin. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilgani mustaqilligimizga qo'yilgan ilk qadam bo'lganidek, ona tilini mukammal o'rganish kishining barkamol shaxs sifatida shakllanishi uchun ilk bosqichdir. Bugungi kunda chet tillarini bilish

zamon talabi bo'lib borayotgan bir davrda ona tilini bilmasdan hech qanday tilni o'rganish mumkinmasligini alohida ta'kidlab o'tish mumkin. Chunki har qanday chet tilini biz, avvalo, ona tilimiz orqaligina o'rganishimiz mumkin, qolaversa, o'z tilida tushuncha va predmet birligini bilmagan kishi o'zga tilni o'rganishi mumkin emas.

Til – millatning ma'naviy boyligi bo'lishi bilan bir qatorda xalqning madaniyati, urf-odati, uning turmush tarzi hamda tarixi hamdir. Bu haqida ustozlarimiz fikriga e'tibor qaratadigan bo'lsak, so'z mulkingning sultoni, Alisher Navoiy “ Ko'ngil maxzanining qulfi til va ul maxzanning kalitin so'z bil” deb uqtirsa, Abdulla Avloniy “ Har bir millatning dunyoda borligini ko'rsatadigan oyinayi hayoti til va adabiyotdir. Milliy tilni yo'qotmak millat ruhini yo'qotmakdir” – deb ta'kidlaydi. Shu o'rinda rus tarixchisi Shobelevning ona tilining xalqlar hayotidagi o'rnini anglab bejizga “ Millatni yo'q qilish uchun u yerga qurol ko'tarib borish shart emas, uning tilini, ma'naviyatini, adabiyotini yo'q qilish kerak, shunda millatning o'zi yo'q bo'lib ketadi” degan fikrini ham keltirishimiz mumkin.

Tilning tarbiyaviy ahamiyati deganda ushbu tilda yozilgan bir-biridan ajoyib yozma manbalarni ham ko'rsatishimiz mumkin. Ularda hayotni tarix bilan bog'laydigan hamda ulg'ayayotgan yosh avlodni ajdodlarga munosib avlod sifatida tarbiyalaydigan xususiyat ham borki, ularning barchasi til yordamida yuzaga chiqqan. Negaki aynan shu asarlar orqali til avloddan avlodga o'tib, yashab kelmoqda. Zamon rivojlanishi bilan birgalikda til ham o'zga tillardan rang olgan holda boyib, taraqqiy etibboraveradi. Negaki, til turg'un xarakterga ega bo'lmay, bolani zamon talablaridan kelib chiqqan holda tarbiyalash uchun zarur bo'ladigan xarakter kasb etib boraveradi. Hozirda tilimiz o'zining boy imkoniyatlariga tayanib bugungi kun farzandini turli davralarda bo'ladigan muloqotga mos nutq egasi sifatida ham tarbiyalaydi, ya'ni kim bilan qanday muomala qilish, kabi sifatlar ham borki, ularsiz kishi qanotini yo'qotganqushga o'xshab qoladi. Zero dono xalqimiz bejizga “Til – dil kaliti” deb uqtirmaydi. Ona tilimiz, o'zbek tilimizning keng imkoniyatlarini ilg'ab rossiyalik tilshunos olimi A.M. Kozlyanina “O'zbek tili nafis va musiqa ohangiday jarangdor” deb tan olgani ham bejiz emas, albatta.

Ta'limning dastlabki bosqichi boshlang'ich ta'limda bola voqea-hodisalarni chuqur anglab uni ongida tafakkur qila boshlaydi. Tafakkur esa o'z navbatida til bilan bevosita bog'liq. Biz til vositasida bir-birimizning fikrimizni anglaymiz, narsa va hodisalarning mohiyatini bilib olamiz. Bu jarayonlarning barchasi esa tafakkur vositasida amalga oshadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib biz ona tilimiz o'zbek tilining millatimiz hayotida tutgan ahamiyatini ta'limning ilk bosqichi ya'ni boshlang'ich ta'limdanoq o'quvchilar ongiga singdirib boshlasak, kelajak egalari sifatida tarbiyalanayotgan o'quvchilar o'z tili va o'z vataniga sodiq, ona tilimizning serqirra jilolarini teran anglaydigan hamda uning kelajagiga befarq bo'lmagan shaxslar sifatida yetishish muqarrardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nizomiddin Mahmudov. Tilimizning tilla sandig'i. Toshkent: "G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi", 2012, 150b.

TURKIY TILLI MAMLAKATLARDA TURK TILINING MILLIY TARAQQIYOTDAGI O'RNI VA TA'SIRI.

Xolmurodov Dilmurod Sobir o'g'li

Osiyo texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy davlatlarda turk tilining mintaqaviy birdamlik, madaniy merosni saqlash va o'zaro hamkorlikni rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, tilning zamonaviy davrdagi roli, uning talim, iqtisodiyot va xalqaro munosabatlardagi o'rni haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: turk tili, turkiy tillar, Turk Davlatlari Tashkiloti, madaniy integratsiya, iqtisodiy hamkorlik, talim almashinuv.

Turkiy davlatlar azaldan o'zaro madaniy, tarixiy va til birligi bilan ajralib turgan. Turk tili ushbu davlatlar o'rtasidagi birdamlikning muhim asosi hisoblanadi. Zamonaviy dunyoda globalizatsiya jarayonlari kuchayib borayotgan bir paytda turkiy tillarning roli ham iqtisodiy va siyosiy sohalarida ortib bormoqda. Bu til faqatgina muloqot vositasi emas, balki turkiy xalqlarning ozligini saqlab qolish va rivojlantirish vositasi sifatida katta ahamiyatga ega.

Turkiy tillar oilasi dunyoning keng geografik hududlarini qamrab olgan bolib, Markaziy Osiyo, Kavkaz, Sharqiy Yevropa va Yaqin Sharq mintaqalarida tarqalgan. Ushbu tillar tarixan bir-biriga yaqin bolishiga qaramay, XX asrdagi siyosiy va ijtimoiy ozgarishlar tufayli turkiy xalqlarning o'zaro aloqalari vaqtincha zaiflashdi. Mustaqillikdan so'ng turkiy davlatlar o'rtasida o'zaro hamkorlikni tiklash va mustahkamlash zarurati yuzaga keldi. Bu jarayonda turk tili muloqot vositasi sifatida alohida o'rin tutmoqda. Turk tili hozirgi kunda nafaqat Turkiyaning rasmiy tili, balki butun turkiy dunyo uchun mushtarak til sifatida xizmat qilmoqda.

Bugungi kunda Turkiy davlatlar —jumladan, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston, Ozarbayjon va Turkiya —umumiy tarixiy ildizlarga ega bo'lgan madaniy va lingvistik aloqalarni mustahkamlamoqda. Ushbu maqolada turk tilining turkiy davlatlar orasidagi o'rni, uning madaniy, siyosiy va iqtisodiy ahamiyati ko'rib chiqamiz. Agar biz turk tilining tarixiy rivojiga nazar soladigan bolsak, turkiy tillar o'zining uzoq tarixiga ega bo'lib, ularning dastlabki yozma yodgorliklari VII-VIII asrlarda O'rxon-Enasoy bitiklari shaklida

paydo bo'lgan. Bu yodgorliklar hozirgi turkiy tillarning umumiy ildizlari borligini ko'rsatadi. Turk tili ham o'sha davrlardan boshlab shakllana boshlagan va keyinchalik Usmoniylar imperiyasi davrida xalqaro miqyosda keng tarqalgan. X-XII asrlarda Markaziy Osiyoda hukm surgan Qoraxoniylar davlati davrida turkiy tillar davlat tili sifatida rivojlandi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u Bilig" asari bu davrning eng mashhur asarlaridan biri hisoblanadi.

Turk tilining keyingi rivojlanish bosqichi Usmoniylar imperiyasiga to'g'ri keladi, bu davrda til xalqaro diplomatiya va adabiyotda keng qo'llanildi.

Turkiy tillar oilasi va turk tilining o'rni.

Turkiy tillar oilasi dunyodagi eng qadimiy tillardan biri hisoblanadi. Bu oilaga kiruvchi tillar quyidagicha tasniflanadi:

- Oguz guruhi:** Turk, ozarbayjon, turkman tillari.
- Qipchoq guruhi:** Qozoq, qirgiz, tatar, qoraqalpoq, boshqird tillari.
- Qarluq guruhi:** O'zbek va uygur tillari.
- Chuvash va yukun** tillari kabi alohida yo'nalishlar.

Turk tili O'g'uz guruhining asosiy vakili sifatida koplab turkiy xalqlar uchun tushunarli va organishga qulay til hisoblanadi. Tarixan Usmonli imperiyasi davrida turk tili mintaqaviy tillardan xalqaro miqyosdagi davlat tiliga aylangan. Bugungi kunda ham bu til dunyo boylab 200 milliondan ortiq inson tomonidan qollaniladi.

Turk Tilining Lingvistik va Madaniy Ahamiyati. Turkiy tillar bir-biriga juda yaqin bo'lib, ularning umumiy lug'at boyligi va grammatik tuzilishi tilni o'rganishdagi osonlikni ta'minlaydi. Turk tili bu tillar orasida eng ko'p so'zlashiladigan va xalqaro miqyosda tan olingan tildir. Turkiyada 85 milliondan ortiq kishi ushbu tilni ona tili sifatida ishlatadi, va bu til Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan aloqa o'rnatishda ko'prik vazifasini bajaradi.

Madaniy jihatdan, turk tili turkiy xalqlarning boy madaniyatini asrab-avaylash va uzviy ravishda kelajak avlodlarga yetkazishda muhim rol o'ynaydi. Jumladan, turk tilida yozilgan adabiyotlar, shoirlar va yozuvchilarning asarlari boshqa turkiy davlatlarda katta etirofqa sazovor bo'lmoqda. Masalan, Jaloliddin Rumiy, Yunus Emre kabi buyuk shaxslarning merosi umumturkiy madaniyatni shakllantirishga hissa qo'shgan.

"Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı" ning Roli.

Turk tilining xalqaro miqyosda rivojlanishi va turkiy davlatlar bilan aloqalarni mustahkamlashda "Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı" (YTB) muhim rol o'ynaydi. Ushbu tashkilot 2010-yilda Turkiyada tashkil etilgan bo'lib, uning maqsadi xorijdagi turk diasporasi va turkiy xalqlar bilan madaniy, ta'lim va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlashdir. YTB orqali turkiy davlatlardan kelgan talabalar uchun turli grant dasturlari amalga oshirilmoqda. Masalan, Turkiya stipendiyalari dasturi (Türkiye Bursları) orqali minglab yoshlar Turkiyaning yetakchi universitetlarida ta'lim olmoqda. Bu esa nafaqat ta'lim imkoniyatlarini kengaytiradi, balki yoshlar o'rtasida til va madaniy yaqinlikni

kuchaytiradi. Shuningdek, YTB turkiy xalqlar orasida umumiy tarix va madaniyatni targ'ib qilish uchun bir qator loyihalar va konferensiyalarni amalga oshiradi. Ushbu tashkilot faoliyati turk tilining xalqaro nufuzini oshirish va turkiy davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni yanada rivojlantirishga qaratilgan.

Turk Tilining Siyosiy Ahamiyati. Turkiy davlatlarning siyosiy hamkorligi turk tilining muhim rol o'ynashini taqozo etadi. Turk kengashi (hozirgi Turkiy davlatlar tashkiloti) turli mamlakatlar o'rtasidagi siyosiy va iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashda asosiy platformalardan biri hisoblanadi. Ushbu tashkilot doirasida turk tilini ishlatish davlatlar o'rtasida hamjihatlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. 2021-yilda Turkiy davlatlar tashkilotiga a'zo davlatlar —Turkiya, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston va Ozarbayjon —o'zaro til va madaniyatni rivojlantirish bo'yicha bir qator muhim qarorlar qabul qilishdi. Bu qarorlar nafaqat madaniy aloqalarni kuchaytirish, balki siyosiy manfaatlarni birlashtirishga ham qaratilgan edi.

Turkiy davlatlar ortasidagi hamkorlik va turk tilining ahamiyati. Mustaqillikka erishgan turkiy davlatlar (O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Ozarbayjon va Turkmaniston) ozaro aloqalarni qayta tiklashda til omiliga katta etibor bermoqda. Bunda quyidagi tashkilotlarning roli katta:

1. Turk Davlatlari Tashkiloti (TDT) 1992 yil asos solinib, 2009-yilda asosiy faoliyatini bo'lagan Türk davlatlari tashkiloti (TDT) (sobiq Turkiy Kengash) turkiy davlatlar ortasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy hamkorlikni mustahkamlashda muhim rol oynamoqda. Bu tashkilot doirasida turk tili muloqotning asosiy vositasi sifatida qabul qilingan. TDTning asosiy maqsadlaridan biri —turkiy tillarni, xususan, turk tilini umumiy aloqa vositasi sifatida targ'ib etish va rivojlantirishdir.

2. Talim va madaniy almashinuv dasturlari. Turk tilini targ'ib qilish va yoshlar o'rtasida uni o'rganishni rag'batlantirish maqsadida quyidagi loyihalar amalga oshirilmoqda:

•**Yunus Emre instituti:** Turkiya tomonidan tashkil etilgan bu markaz dunyoning ko'plab davlatlarida turk tili va madaniyatini o'rgatish bilan shugullanadi.

•**Talim almashinuvi:** Turkiyaning madaniy va talim dasturlari orqali minglab yoshlar Turkiyada tahsil olmoqda. Bu kelajakda turkiy davlatlarning o'zaro integratsiyasini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Turk tilining iqtisodiy va diplomatik ahamiyati

1. Iqtisodiy hamkorlikTurk tili turkiy davlatlar o'rtasida iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishda ham muhim vosita hisoblanadi. Turkiya Yevropa va Osiyo o'rtasidagi muhim iqtisodiy ko'prik bo'lib, uning iqtisodiy salohiyati turkiy davlatlar bilan savdo va sarmoya aloqalarini kuchaytirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Turk tilini bilish ushbu davlatlarning ishbilarmonlari va tadbirkorlari uchun xalqaro savdo bozorlariga chiqishda katta ustunlik beradi. Masalan, Turkiya va O'zbekiston o'rtasidagi savdo hajmi so'nggi yillarda sezilarli darajada oshdi. Turk tilini bilgan o'zbek tadbirkorlari Turkiya bilan biznes

olib borishda muvaffaqiyat qozonmoqda. Shuningdek, turkiy davlatlar o'rtasidagi madaniy tadbirlar va ko'rgazmalar ham iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytirishda muhim o'rin tutadi.

Turkiya dunyoning rivojlanayotgan davlatlaridan biri bo'lib, turkiy davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarni kengaytirishda til birligi muhim rol o'ynaydi. Turk tilini bilish:

- Savdo va biznes aloqalarini kuchaytiradi.
- Turkiyaning yirik kompaniyalari bilan hamkorlik imkoniyatlarini oshiradi.
- Turizm va xizmat korsatish sohalarida qulaylik yaratadi.

2. Diplomatik aloqalarda til omili. Turk tili turkiy davlatlar ortasidagi diplomatik muloqotda asosiy tillardan biri sifatida foydalaniladi. Bu nafaqat o'zaro muloqotni osonlashtiradi, balki diplomatik munosabatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Turk tilining madaniy va ilmiy ahamiyati. Turkiya madaniy mahsulotlari, jumladan, turk seriallari, adabiyot va musiqalari butun dunyoda katta qiziqish uyg'otmoqda. Ayniqsa:

•**Turk seriallari:** O'zbekistonda, Ozarbayjonda va boshqa turkiy davlatlarda katta auditoriyaga ega bolgan seriallar turk tilini ommalashtirishda katta rol oynamoqda.

•**Adabiyot va ilm-fan:** Turkiya akademik doiralari va ilmiy markazlari bilan hamkorlik qilish imkoniyatlari ortib bormoqda.

Turk tilini o'rganish istiqbollari. Turk tilini o'rganish turkiy davlatlarning yosh avlodi uchun quyidagi imkoniyatlarni taqdim etadi:

1. Talim imkoniyatlari: Turkiyada oliy talim olish uchun grant va stipendiyalar.
2. Ish bilan taminlanish: Turkiya kompaniyalarida va xalqaro tashkilotlarda ishlash imkoniyati.

3. Madaniy aloqalar: Mushtarak madaniy merosni chuqurroq o'rganish va targ'ib qilish. Bugungi kunda turk tili internet va media sohalarida ham keng qo'llanmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda turkiy xalqlarning o'zaro aloqasi turk tilidan keng foydalanishni taqozo qilmoqda. Shuningdek, turkiy davlatlarda turk tili o'qitiladigan maktablar va universitetlar soni ortmoqda. Bu esa yosh avlodni birlashtiruvchi vosita sifatida xizmat qilmoqda.

Xulosa. Turk tili turkiy davlatlar orasida tarixiy, madaniy, siyosiy va iqtisodiy jihatlarni bog'lovchi kuchli vosita hisoblanadi. Ushbu tilning rivoji va keng qo'llanilishi turkiy xalqlarning hamjihatligini kuchaytiradi va ularning global miqyosdagi nufuzini oshiradi. Shu bilan birga, "Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı" kabi tashkilotlarning faoliyati bu sohada katta hissa qo'shmoqda. Ularning grant dasturlari, madaniy va ilmiy loyihalari turkiy xalqlarni yanada yaqinlashtirib, ularning hamkorlik doirasini kengaytiradi. Turk kengashi va boshqa tashkilotlarning qarorlari bu jarayonni strategik darajada mustahkamlab kelmoqda. Kelajakda turk tilini yanada rivojlantirish va uni turkiy davlatlar orasida birlashtiruvchi vosita sifatida mustahkamlash barcha turkiy davlatlar manfaatiga xizmat qiladi. Shunday ekan, turkiy xalqlar orasida til o'rganishni rag'batlantirish va turk tili mavqeini oshirish ustuvor vazifalardan biri bo'lib qolishi lozim. Bu nafaqat turkiy

davlatlarning ichki birligini kuchaytiradi, balki ularni xalqaro sahnada ham yanada kuchliroq va ta'sirchanroq pozitsiyaga olib chiqadi.

TURKIY TAOM NOMLARINING ALISHER NAVOIY ASARLARIDAGI TADQIQI

Jo'rayeva Laylo Jiyanqulovna

Buxoro davlat pedagogika instituti, o'qituvchi

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asaridagi oziq-ovqat hamda ichimlik nomlari lingvomadaniy aspektda tadqiq etilgan, ularning o'zbek lingvokulturologik realiyalar tizimidagi o'rni va ifodalanishi yoritilgan, hozirgi o'zbek adabiy tilining mazkur nomlarga munosabati o'rganilgan, leksik ma'no va fonetik shaklda yuz bergan muayyan o'zgarishlar ochib berilgan va badiiy matnlardagi ashyoviy maeriallar bilan dalillangan.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, lingvomadaniy, assotsiativ, til, realiya, leksema, lug'at, arxaizm, tarixizm

Buyuk adib Alisher Navoiyning she'riy asarlarida ishlatilgan turli sohalarga oid leksemalar qatorida oziq-ovqat nomlari ham katta ahamiyatga egadir. Ular uzoq tarixga ega xalqimizning ijtimoiy-siyosiy hayoti haqida katta ma'lumotlar beradi. Navoiy asarlaridagi realiyalarni har tomonlama chuqur tadqiq qilish bugungi kun tilshunosligimizning ham rivojiga ulkan hissa qo'shadi. Navoiy ijodida ham oziq-ovqat nomlari bir necha xil betakror nomlar bilan yuritilganing guvohi bo'lamiz.

...Va yana ba'zi yemaklardin **qaymog'** va **qatlama** va **bulamog'** va **qurut** va **uloba** va **mantu** va **quymog'** va **urkamochni** ham turkcha ayturlar. Va **qimizni** va **suzmani** va **boxsumni** va **bo'zani** dag'i turkcha ayturlar. Yana **tutmoch** va **umoch** va kumoch va **tolg'onni** ham turkcha ayturlar. Va bu nav' juz'iyotqa mashg'ulluq qilsa bag'oyat ko'p topilur.[2,157]

Ushbu parchada Hazrat Navoiy umuman turkiy xalqlarning bir necha xil taom tularini keltirganini uchratamiz. Ular: qaymog', qatlama, bulamog', qurut, uloba, mantu, quymog', urkamoch, qimiz, suzma, boxsum, bo'za. Nomlari sanab o'tilgan bu kabi oziq-ovqat nomlari asl turkcha so'z ekanligiga ishora qilinmoqda. Qaymog' bu bugungi kundagi timimizda ham faol bo'lgan leksema sanaladi. Ammo bu leksema hozirgi kunda fonetik o'zgarishga uchrab, qaymoq tarziga o'tgan. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ushbu so'z quyidagicha izohlanadi.

QAYMOQ 1 Bir necha vaqt turgan, saqlangan sut betida paydo bo'ladigan yoki sutdan

separator yordamida yoki boshqa yo'l bilan ajratib olingan quyuq, yog'li mahsulot. Quyuq qaymoq.

Qaymoq bog'lamoq 1) betida qaymoq qatlami hosil bo'lmoq; 2) ko'chma ma'noda beti qaymoq kabi parda bilan qoplanmoq. Suv qaymoq bog'labdi (ya'ni yupqa muz bilan qoplanibdi). Murabbo qotib, qaymoq bog'labdi.

2 ko'chma ma'noda kishi yoki narsalarning eng yaxshi qismi, sarasi, asillari. Yigitlarning qaymog'i frontda.. Lekin ish sustlashgani yo'q. S. Zunnunova Olov .

3 ko'chma ma'noda biror ish, narsa va shu kabilarning natijasi, hosili, xullasi. Yerning qaymog'i- mehnat qilganniki. Oybek , Olov shabadalar.

4 Suv betiga yalpoq tosh yoki boshqa narsani otganda, uning bir necha bor suv betiga tegishi, shu tegishdan hosil bo'ladigan holat. Nodir bilan Muzaffar pastroqda kim ko'p «qaymoq» qilish o'ynashardi. Nodir.. yassiroq tosh olib, suv oqimiga qarata otar, tosh esa suv yuzida sakray sakray, besh-olti «qaymoq» hosil qilardi. J . Abdullaxonov, To'fon .

Qatlama- oddiy xamirdan yupqa yoyib, yog'da pishirib olinadigan xalqimizning azaliy hamda milliy taomlaridan biri sifatida bugungi kunda xuddi shu tarzda nomlanadi. Hech qanday fonetik o'zgarishga uchramagan leksema sanaladi. Ushbu leksema bugungi kunda omonim leksema sanaladi.

I Qatlama- taom nomi

II qatlama- harakatni bildirib, fe'l so'z turkumini ifodalaydi.

Bulamog' / bulamig' tarzida ifodalanib ovqatning bir turi ma'nosini anglatadi. Har ikki leksemaning ham tarkibi fonetik o'zgarishga uchragan bo'lib, bulamoq hamda bulamiq holiga kelib qolgan. Ushbu leksemalar oldin bitta ma'noni anglatgan bo'lsa, bugungi kunda ularning ifodalaydigan ma'nosi bir-biridan keskin farqlanadi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ushbu so'z quyidagicha izohlanadi. **BULAMIQ 1** Unni sutga bulab (qorib) tayyorlanadigan atalasimon ovqat. Bir ikki kun sutli ovqatlar, bulamiq yeb tursinlar. Mirmuhsin, Umid.

2 ko'chma s. t. Aralash-quralash, chalkash narsa. Ishni bulamiq qilib yuboribsiz.

BULAMOQ 1 Yuqadigan narsaga botirib yoki belab, hamma yog'ini qoplamoq, aylan tirib botirmoq. Unga bulamoq. Qaymoqqa bulamoq. shshj Qani, nonni sindirib, qaymoqqa bulab-bulab urib olinglar-chi. E. Raimov,

2 ko'chma ma'noda bo'lar-bo'lmas ayblar bilan qoralamoq, asossiz ayblamoq; fosh qilmoq. Salima yig'ilishda Qodirni rosa buladi.

Qurut- leksemasi ham bugungi kun tilimizda ham mavjud bo'lib, ammo fonetik o'zgarishga uchragan holda uchratamiz. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ushbu so'z quyidagicha izohlanadi. **QURT 1** Uzun tanasini egib-yozib yoki juda ko'p oyoqlari vositasida sudralib yuradigan umurtqasiz mayda jonivor . Ko'k qurt.

QURT II s.t. ayn. qurut. Javhar ham har kirganda qurtmi, bir dona shokoladmi tashlab ketishni unutmadi hech. J . Abdullaxonov , Xonadon.

Uloba-leksemasi ham muayyan bir turdagi taom ma'nosini anglatuvchi leksema sanaladi. Ushbu so'z bugungi kunda ishlatilmaydi, arxaizm sanaladi. Ushbu leksema taom ma'nosida Hazrat Navoiy davrida keng iste'moldagi leksemalardan biri sifatida faol ishlatilgan.

Mantu- leksemasi ham bugungi kunga qadar o'zi ham ma'nosi ham saqlanib qolgan leksema sanaladi. Ammo tovushlar tarkibi o'zgarishga uchraganini ko'rish mumkin. Mantu-manti shaklida iste'molda faol bo'lib, qo'llanish doirasi chegaralanmagan leksema sanaladi. Manti o'zlashma qatlam so'z bo'lib, milliyligimizga aylanib ulgurgan taomlarimizdan biridir.

Quymog'- leksemasi ham turkiy xalqlarda ma'lum va mashhur iste'mol taomdir. Ammo, fonetik o'zgarishga uchrab, quymoq holiga kelib qolgan. Tuxumga un chalib yog'da qovurib olinadigan taom turi sanaladi.

Urkamoch-leksemasi ham taom turlaridan birining nomi. Bugungi kun tilimizda ishlatilmaydi. Eskirgan leksema sanaladi.

Qimiz- biya sutidan maxsus idishlarda bijg'itish yo'li bilan tayyorlanadigan, yengil kayf beruvchi, shifobaxsh ichimlik. Dala havosi, qimiz, ko'kalamzor dardimga naqdavo. Oybek, Tanlangan asarlar.

Ushbu leksema bugungi kunda ham tilimizda mavjud bo'lgan leksema sanaladi. Qo'llanilish davri hamda doirasi chegaralanmagan. Ushbu so'z hech qanday fonetik o'zgarishga uchramagan holda bizga qadar saqlangan. Qimiz odatda qozoq xalqlarining milliy ichimligi sifatida qaraladi.

Boxsum-tariq hamda bug'doydan tayyorlangan ichimlik. Ushbu leksema bugungi kunda iste'molda emas. Boxsum leksemasi ichimlik nomi sifatida Hazrat Navoiy asarlarida ancha keng ishlatilgan.

Xulosa qiladigan bo'lsak Hazrat Navoiy she'riy asarlarida oziq-ovqat hamda ichimlik ma'nosini ifodalovchi leksemalar salmoqli miqdorni tashkil etadi. Ular bir necha xil nomlar bilan yuritilgan. Ularni ikki guruhga arxaizm va istorizm leksemalarga ajratish mumkin. Ular o'zbek xalqining qadimiy urf-odat hamda ananalaridan darak beradi. Shunga adib asarlaridagi realialarni lingvokulturologik aspektda o'rganish hozirgi zamon tilshunosligimiz uchun ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. / Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн олтинчи том. – Тошкент: Фан, 1989.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-V. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008. – Т. I. 417,6

3. Саидов Ё., Умурова Х. Лингвокультурологик тадқиқотлар методологияси / Наманган давлат университети илмий ахборотномаси. - Наманган: 2020. -№ 5. –Б. 297-304.

***PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT AND
PROSPECTS OF NATIONAL LANGUAGES IN TURKISH-SPEAKING
COUNTRIES***

Rakhmatova Aziza Rustam qizi
Asian university of technology

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy tilli davlatlarda milliy tillarning rivojlanishi va ularning istiqbollari psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Milliy tillarning jamiyatdagi oʻrni, shaxsiy va ijtimoiy identifikatsiyadagi roli, shuningdek, til siyosatining psixologik taʼsiri yoritilgan. Oʻzbekiston, Qozogʻiston, Qirgʻiziston kabi davlatlar misolida til siyosatining samaradorligi va aholi ongidagi oʻzgarishlar koʻrib chiqiladi. Maqola mahalliy va xorijiy manbalarga tayangan holda milliy tillarni saqlab qolish va rivojlantirish strategiyalarini taklif etadi.

This article examines the psychological characteristics influencing the development and future prospects of national languages in Turkic-speaking countries. It explores how sociocultural identity, intergenerational language transmission, and state policies affect language evolution. Using comparative analysis of linguistic trends in Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and other Turkic regions, the paper identifies key psychological factors that contribute to language preservation and modernization. The study relies on both local and international scholarly sources to outline strategies for fostering national languages in the face of globalization and dominant foreign languages. Introduction

In recent decades, the development and preservation of national languages have become increasingly significant in Turkic-speaking countries. As instruments of cultural identity and collective memory, these languages carry deep psychological meaning for their speakers. The Turkic world, encompassing nations such as Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Azerbaijan, and Turkey, is experiencing a linguistic awakening that aims to revitalize native languages after years of foreign influence.

This study uses a qualitative comparative method to analyze the psychological and sociolinguistic trends in Turkic-speaking countries. Data were collected from scholarly

literature, official language policies, and interviews with educators and linguists. The focus is on understanding the cognitive and emotional dimensions of language use and the sociopolitical mechanisms influencing language planning.

The findings reveal that psychological attachment to native language correlates strongly with national pride and identity among speakers. In Uzbekistan and Kazakhstan, language revitalization programs are viewed as psychological tools for restoring cultural autonomy. Conversely, in regions with strong bilingual pressure, such as Kyrgyzstan and parts of Russia, linguistic identity tends to be fragmented. The presence of Russian and English as dominant languages creates a hierarchy of prestige that influences young people's attitudes toward their mother tongue.

The development and sustainability of national languages in Turkic-speaking countries are not only sociopolitical processes but also deeply rooted in psychological and cultural frameworks. National languages are central to personal and collective identity, serving as vehicles for cultural transmission and historical continuity. The psychological attachment individuals form with their mother tongue often reflects broader issues of self-conception, group belonging, and emotional security.

In many Turkic republics, especially Uzbekistan and Kazakhstan, the revival of the national language has become a symbol of post-colonial self-assertion. Language policies that prioritize the national tongue in education, media, and public life are interpreted not only as administrative reforms but also as acts of psychological emancipation from former hegemonic influences, particularly Russian. However, the effectiveness of such policies is largely dependent on how deeply they resonate with people's internal values, emotional attitudes, and cognitive associations with their native language. For example, in Kazakhstan, while the Kazakh language is gaining prominence in schools and governmental institutions, Russian remains dominant in urban communication and professional spheres. This linguistic duality creates cognitive dissonance in younger generations who may value the national language symbolically, yet prioritize Russian or English for pragmatic reasons. This internal tension highlights the importance of psychological readiness and motivation in language revitalization efforts.

Moreover, language prestige plays a crucial psychological role. Languages associated with economic opportunity, modernity, or internationalism often enjoy higher status in the minds of speakers. For this reason, revitalization efforts must go beyond policy and integrate symbolic and emotional reinforcement strategies — such as promoting literature, media content, and digital tools in national languages. Only then can national languages compete with global ones in both utility and psychological appeal.

Another key issue is the generational transmission of language. The family unit is a critical space where emotional bonding and identity formation occur. If parents and elders do not model native language use or do not instill its cultural value, the next generation will likely lack the intrinsic motivation to maintain it. Research indicates that children who

associate their native language with warmth, belonging, and cultural pride are more likely to maintain it in adulthood. Additionally, minority language speakers within Turkic-speaking nations (e.g., Uighurs, Karakalpaks, or Tatars) face even more complex challenges. Their linguistic identities intersect with ethnic and regional affiliations, requiring more sensitive and inclusive language policies that address not only functionality but also emotional significance.

In light of globalization, language development must also contend with digitalization. Young people today live in an information ecosystem where English dominates. If national languages do not evolve with technological trends — such as through mobile apps, online education platforms, and social media — they risk marginalization. Thus, psychological alignment with digital relevance is essential for survival.

Ultimately, successful language planning must be grounded in an understanding of linguistic psychology. Emotional resonance, identity linkage, and motivational dynamics are just as crucial as legal mandates. National languages must not only be taught — they must be loved, respected, and felt. Creating that feeling is the core psychological challenge of modern language policy in Turkic-speaking societies.

In conclusion, the development of national languages in Turkic-speaking countries is a multidimensional process that extends beyond political or educational reforms. It encompasses a complex interplay of psychological, cultural, and social dynamics. As this study has shown, language is not merely a tool for communication but a deep-rooted symbol of identity, historical memory, and emotional continuity.

The experiences of countries such as Uzbekistan and Kazakhstan demonstrate that successful language planning requires an integrated approach. Alongside legislative support and institutional implementation, there must be a sustained effort to build emotional value and social prestige around the national language. This includes investing in culturally relevant content, encouraging creative expression in the native language, and leveraging modern digital platforms to make the language visible, useful, and appealing to younger generations. Furthermore, language development should not be viewed as a temporary campaign but as an ongoing process tied to broader goals of nation-building, social cohesion, and cultural self-determination. Only when a national language becomes an integral part of people's internal world — their thoughts, feelings, aspirations — can it truly thrive.

Finally, this paper calls for further interdisciplinary research that combines linguistics, psychology, education, and digital innovation to formulate more effective strategies for language preservation and modernization. As globalization continues to exert pressure on local languages, a psychologically informed and culturally rooted approach will be critical for ensuring the long-term vitality of the Turkic linguistic heritage.

References:

- [1: 56] Karimov, I. (1998). High Spirituality is an Invincible Force. Tashkent.
[2: 56] Fishman, J.A. (1991). Reversing Language Shift. Multilingual Matters.
[3: 56] Назарбаев, Н. (2003). В потоке истории. Астана.
[4: 56] Crystal, D. (2000). Language Death. Cambridge University Press.
[5: 56] Shohruh, R. (2022). 'Milliy tillarni rivojlantirishda psixologik omillar'. O'zbek tili va adabiyoti jurnali.

**ALISHER NAVOIY ASARLARIDAGI MILLIY KIYIM
NOMLARINING LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQI**

Jo'raeva Laylo Jiyanqulovna

Buxoro davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Azimova Nilufar Dilshod qizi

Talaba

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiy she'riy asarlaridagi kiyim nomlari lingvomadaniy aspektda tadqiq etilgan, ularning o'zbek lingvokulturologik realiyalar tizimidagi o'rni va ahamiyati baholangan, hozirgi o'zbek adabiy tilining mazkur nomlarga munosabati belgilangan, leksik ma'no va fonetik shaklida yuz bergan muayyan o'zgarishlar ochib berilgan va nazarda tutilgan badiiy matnlardagi ashyoviy materiallar bilan dalillangan.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, lingvomadaniy, til, madaniyat, realiya, so'z, leksema, lug'at, arxaizm, tarixizm.

Buyuk adib Alisher Navoiy she'riy asarlarida qo'llangan turli sohalarga oid leksik birliklar qatorida maishiy sohaga oid so'zlarni, xususan, kiyim-kechak leksemalarini tadqiq qilish xalqimizning o'sha davrdagi turmush tarzi, madaniyati, urf-odati, an'analari, jamiyat va til tarixi hamda o'zbek tilining lug'at boyligidan boxabar bo'lishda muhim rol o'ynaydi. Bu orqali o'zbek adabiy tilining ma'lum rivojlanish bosqichida leksemalar va ularning ma'no taraqqiyotini aniqlash, tarixiy-maishiy terminologiya va uning rivojlanishi bo'yicha tegishli xulosalarga kelish, leksik-semantik jarayonlarni kuzatish imkonini beradi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanuvchi kiyim-kechak nomlari uzoq tarixga egadir. Ular jamiyat taraqqiyoti va turmushdagi o'zgarishlarga mos ravishda tilning o'z ichki imkoniyatlari va chetdan so'z o'zlashtirish orqali boyib borgan. Ularning ko'pchiligi hozirgi o'zbek adabiy tilida mavjud bo'lsa, muayyan qismi o'zbek shevalarida uchraydi. Tabiiyki,

davr o'tishi bilan kiyim-kechakni ifodalagan bir qator leksemalar arxaiklashgan. Umumturkiy bo'lgan ko'pgina kiyim nomlari bugungi kunda ham turkiy tillarda qo'llanib kelmoqda.

Shu jihatdan bu kabi leksemalarni ikki guruhga bo'lish mumkin: hozirgi o'zbek adabiy tilida iste'molda bo'lgan va bugungi adabiy tilida ishlatilmaydigan eskirgan kiyim nomlari. Ahamiyatli tomoni shundaki, eski o'zbek adabiy tili, chunonchi, Alisher Navoiy asarlari tilida kiyim nomlari miqdori ko'pchilikni tashkil etadi.

Shomi vasling topmag'ang'a subhi soduq har sahar

Panjai xurshid ila pirohanin aylar qabo.[2,7]

Baytda shom vaqtida yor vaslini topmagan oshiq uchun har tong saharining shamoli quyoshning sochilgan nurlari ila ko'ylagini qilur qabo. Ushbu baytdagi panjai xurshid-quyoshning sochilgan nurlari, pirohan- ko'ylak, **Qabo**-erkaklarning uzun va keng ust kiyimi ma'nolarini anglatib kelgan. Ushbu so'zlarning barchasi shakl o'zgarib, ma'nosi saqlangan leksema sanaladi. Chunki, hozirgi o'zbek adabiy tilida pirohan, qabo kabi leksemalar iste'molda mavjud emas, ularning o'rniga boshqa leksemalar qo'llaniladi. Shuningdek, ushbu so'z o'zlashma qatlamga mansub bo'lib, arab tilidan o'zlashgan so'z sanaladi. Qabo bu- xalqimizning hayotida muhim ahamiyat kasb etgan kiyim turlaridan biri sanalgan, hamda kundalik turmushda erkakalar kiyib yurishgan bo'lsa, bugungi kunda faqatgina ta'ziya marosimlaridagina marhumning yaqin qarindoshlarigina kiyadigan kiyim nomini anglatadi. O'TILda bu so'z quyidagicha izohlangan.

QABO [a. — ustki kiyim, chakmon] esk. Uzun va keng ustki kiyim. Xonzoda begimning nafis qaddi-qomati, ipak matodan kiygan kamalakday tovlanuvchi sabosi Axmad Tanbalga bugun har qachongidan ham jozibali ko'rinadi. P. Qodirov, Yulduzli tunlar.

Ikki yonimni shigof aylabturur bu rashkkim,

Ikki yonidin shigofin bog'lamay qapton kiyar.[2,120]

Baytda majoziy ma'no ifodalangan bo'lib, oshiq o'z ahvolini rashki tufayli yomon bo'lganini, hattoki urushga to'n kiymay kiradigan holda deya ta'riflanmoqda. **Qapton** bu- urushda sovut tagidan kiyiladigan va ikki yonidan bog'lanadigan paxtali kamzul, katta to'n. Azal-azaldan xalqimiz kiyim nomlarini bugungi kundagi kabi xilma-xil nomlar bilan ifodalab kelishgan. Sovut tanani nayza, o'q, qilich zarbidan saqlash uchun kiyiladigan, po'lat simdan tayyorlangan harbiy kiyim bo'lib, jang jarayonlarida kiyilgan hamda u qattiq bo'lganligi uchun ostidan qapton kiyilgan, qapton ham yumshoq hamda issiq saqlagan insonni. Oldingi davrlarda juda ko'p jangu-jadallar, urushlar bo'lganligi sabab, harbiy kiyim nomlari ham keng iste'molda bo'lgan. Bugungi tinch kunlarimizda bu kabi kiyimlarga ehtiyoj ham yo'q hamda iste'molda ham mavjud emas.

Sahroda ne lola bo'lsa barbod,

Parvez **kuloh**idin berur yod.[9,78]

Parvez- Xusrav Parvez- Sharq xalqlari og'zaki ijodi va yozma adabiyotida keng tarqalgan obraz. Uning tarixiy ildizi sosoniylar podshohlaridan Xusrav Parvez (VI asr oxiri) faoliyatiga borib taqaladi. Badiiy adabiyotda, chunonchi, Firdavsiyning

«Shohnoma»si, Nizomiyning «Xusrav va Shirin»ida ideal shoh, Navoiyda esa Xusrav mutlaqo salbiy qahramon sifatida talqin etiladi. Navoiy «Tarixi muluki Ajam» asarida u haqida yozadi: «Parvez Madoyin taxtiga o'lturub, ko'p mamolikni hiytai tasarrufiga qo'pordi. Va mainat va shavkati bir yerga yettikim, andin burungi

salotinga muyassar bo'lmaydur erdi. Va ba'zi muarrixlar anga muyassar bo'lgon nimalarni (toji, taxti, kulohi ham shu jumladan) hayrat tariqi bila iste'dod qilibturlar». (Alisher Navoiy. «Tarixi muluki Ajam». (14-tom, 229-bet).

Navoiy bu yerda talmeh san'atidan mohirona foydalangan. Unga ko'ra tasvirda. tarixiy shaxslar, voqealar, geografik nomlar, afsona va ayrim asarlarga ishora qilinadi. Baytda «sahrodagi lola yaproqlarining uchishi Parvez kulohini eslatadi», degani uning kulohi rangiga hamda uning shahid qoniga -o'g'li tomonidan o'ldirilganiga ishoradir.

Qadimdan xalqimizda bosh kiyimiga o'zgacha ixlos bilan qarashgan. Bosh kiyimiga davlatboshi deya uni har qaerga tashlamaslik, har kimga ham berilmagan. Bugungi kunda bo'lgani kabi eski turkiy tilda ham bosh kiyimi nomlari turli xil nomlar bilan turlicha izohlangan. Kuloh leksemasi bugungi kunda iste'molda mavjud emas, arxaik leksema sanaladi. Kuloh-bosh kiyim, kajkuloh ham deyiladi. O'TILda bu so'z shunday izohlangan:

KULOH [f. — bosh kiyimi , kuloh] Tapa tomoni ingichkalashib chiqqan qalpoq , bosh kiyimi (asosan, qalandar , darveshlar kiyadigan uchli qalpoq).Do'kon og'zida boshiga kuloh kiygan.. qalandar hadeb aylanishib, isiriqdonini u yoqdan-bu yoqqa silkitaverdi. A. Muxtor, Opa-singillar. -Bosh ustiga, - dedi kulohiga oq salla o'ragan.. vazir ta'zim qilib. M. Osim , Karvon yo'llarida.

Lola kibi zohir aylabon ko'rk,

Egri qo'yubon qizil teri **bo'rk**,[9,42]

Baytda bosh kiyimining tasviri aks ettirilgan bo'lib, lola kabi namoyish etib, ko'rk, egri qo'yib, qizil teri bo'rk deyilgan. Bo'rk bu bosh kiyimi bo'lib, eski o'zbek adabiy tilida keng iste'molda bo'lgan, bugungi kunda iste'molda mavjud emas.

BO'RK esk. Oshlangan qorako'l teridan silindr shaklida tikilgan bosh kiyim, telpak. Bosh omon bo'lsa, bo'rk topiladi. Maqol. Boshsiz bo'rk bo'lmas, Toysiz-turk. Maqol. iish Shu payt shiyp on ichidan boshiga bo'rk kiygan Botir chiqdi. P. Qodirov, Yulduzli tunlar. Kilich zarbidan Xonzoda begimning boshidagi bo'rki uchib ketdi-yu, uzun sochlari yoiilib, yelkasiga tushdi. P. Qodirov, Yulduzli tunlar. Bosh yorilsa, bo'rk ostida (yoki ichida)

Oilaviy yoki ichki janjal, nizolarni tashqariga chiqarmaslik kerakligi haqida aytiladigan ibora. Bosh yorilsa, bo'rk ichida, deydilar, - bo'lar-bo'lmasga kattalarni ishdan qo'yib g'irillayverish xunuk narsa. S.Ahmad, Hukm. Ehtimol, boshqalarning xotinlari ham shunaqadir, u qayoqdan bilsin:

bosh yorig'i bo'rk ichida, qo'l sinig'i yeng ichida. Shuhrat, Jannat qidirganlar. Bo'rk ol desa, bosh (yoki kalla) olmoq Buyurilgandan ortiq jazolamoq, haddan oshirmoq. Bo'rk ol desa, bosh olib keladigan dovyurak yigit eding-ku!

Nima bo'ldi? Uyg'un, Asarlar. Sanamay sakkiz deydigan, bo'rk ol desa, kalla oladigan ba'Zi tergovchilar qo'lini tizzasiga urib, shoshib qoldilar. Gazetadan.

Tugma gulgun deklayida la'l paykoni emas,

Gulga bog'labtur ko'ngul bulbullar, ammo barcha qon.[5,325]

Deklay /dakla -yengi qisqa ust kiyim. Tugmali qizil rangli yengi qisqa ust kiyimida qizil tosh kamoni emas, bulbullar gulga ko'ngil bog'labtur, ammo barchasining yuragi qon. Ushbu baytdagi deklay -yengi qisqa ust kiyim ma'nosini anglatib, milliy kiyim turlarimizdan biri sanaladi. Ammo ushbu leksema bugungi kunda iste'molda mavjud emas. Ushbu so'z ikki xil shaklda deklay/ dakla shaklida ham qo'llanilgan.

Xulosa qiladigan bo'lsak, Hazrat Navoiy she'riy asarlarida kiyim tushunchasini ifodalovchi realiyalar salmoqli miqdorni tashkil etadi. Aniqlandiki, shoir asarlari tilida realiyalar, asosan, so'z va so'z birikmalari tarzida ifodalangan. Ular lisoniy hodisa, lisoniy boylik sifatida o'zbek xalqining madaniyatida voqelangan, jamiyat kishilari tafakkurining tarixiy taraqqiyotida o'ziga xos ahamiyatga ega. Adib asarlaridagi kiyim tushunchasin ifodalovchi realiyalarni davriy qo'llanishiga ko'ra ikki guruhga – realiya-arxaizm va realiya-istorizmlarga ajratish mumkin. Qo'llangan realiyalarning asosiy qismini otlar tashkil etadi, ular orasida fe'llar uchramaydi, chunki ularda harakat alomati ko'zga tashlanmaydi. Alohida e'tirof etish kerakki, shoir she'riy asarlaridagi kiyim-kechak tushunchasini bildiruvchi realiyalar o'zbek xalqining tarixi, madaniyati, dunyoqarashi va maishiy hayotini bevosita aks ettiradi. Shunga ko'ra adib badiiy asarlaridagi realiyalarni lingvokulturologik aspektida o'rganish o'zbek milliy tilshunosligi uchun ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Navodir un-nihoya / Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. Ikkinchi tom. – Toshkent: Fan, 1987.
2. Alisher Navoiy. Badoe' ul-vasat / Xazoyin ul-maoniy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. Beshinchi tom. – Toshkent: Fan, 1990.
3. Alisher navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildli. Ix-jild. -t.: fan, 1998.
4. Laylo j. O. R. Navoiy asarlaridagi oziq-ovqat va o'simliklarning lingvomadaniy tadqiqi //news of uzmu journal. – 2024. – t. 1. – №. 1.3. – c. 299-302.
5. Jiyanqulovna, j. R. L., & ilhomovna, s. D. (2024). O'zbek tili va xalqining shakllanishida alisher navoiy asarlarining o'rni. Образование наука и инновационные идеи в мире, 44(4), 127-130.

6. Zhiyankulovna, j. L. (2024). A linguopoetic and linguocultural study of craft names in alisher navoi's poetry. Journal of intellectual property and human rights, 3(4), 147-152.
7. Jo'rayeva, l. (2024). Alisher navoiy asarlaridagi kiyim nomlarining lingvopoetik va lingvokulturologik tadqiqi. Development of pedagogical technologies in modern sciences, 3(3), 124-127.

XORAZM FOLKLORIDA ONOMASTIK BIRLIKLAR ASOSIDA SHAKLLANGAN MUROJAAT BIRLIKLARINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Ro'zmatova Nargiza Ollashukur qizi

Nukus davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm folkloriga oid asarlarda uchraydigan onomastik birliklar – antroponimlar, toponimlar, teonimlar va zoonimlar bilan ifodalangan murojaat birliklarining lisoniy va madaniy xususiyatlari tahlil etiladi. Onomastik birliklar faqat nomlash vositasi emas, balki xalqning tarixiy-madaniy qarashlari, estetik didi va milliy o'ziga xosligini ifoda etuvchi muhim til birliklari sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: onomastik birliklar, murojaat birliklari, antroponim, toponim, teonim, zoonim.

Folklor asarlari tilida uchraydigan onomastik birliklarning lisoniy xususiyatlarni o'rganish bugungi kunda, lingvistik va nolingvistik sathning dolzarb muammolaridan biridir. Folklor asarlari onomastikasi (qahramon, dev, parilarning ismi, laqab, taxallus, otlarning nomi, hayvon nomi, jonli va jonsiz narsalarga qaratilgan nomlar, folklor asarlarida uchraydigan turli-tuman joy nomlari: tog', cho'l, ko'l, shahar, mamlakatlarning atoqli otlari) hali yetarli darajada to'planmagan. Xususan, Xorazm folklori onomastikasi shular jumlasidandir.

Atoqli otlar til lug'at sistemasida o'z o'rniga ega bo'lib, katta bir guruh so'zlarni tashkil qiladi. Atoqli otlar fanda onomastik birliklar tizimida o'rganiladi. Shu o'rinda onomastik birlik tushunchasiga aniqlik kirib olsak. Tilning leksik boyligi konkret lug'aviy birliklar (leksemalar) dan iborat bo'lganidek, tilning onomastik fondini onomastik leksika doirasi tarkibiga kiritadigan atoqli otlar tashkil qiladi. Ushbu konkret nomlar onomastikada "til birliklari", "leksik birliklar", "nutq birliklari" deb yuritiladigan terminlarga o'xshatib onomastik birliklar deb yuritilmoqda. Onomastik birlik deyilganda, donalab nomlangan

konkret atoqli ot ko'zda tutiladi⁶. Onomastika – grekcha so'z bo'lib, nom qo'yish san'ati degan ma'noni anglatadi. Onomastika fani atoqli nomlarni olgan ob'ektlarning toifalariga ko'ra quyidagi guruh (bo'lim)larga ajratadi: *antroponimiya* – kishilarning atoqli nomlari (ismlari, familiyalari, ota ismlari, laqablari, taxalluslari), *toponimiya* – geografik ob'ektlarning atoqli nomlari, *teonimiya* – turli diniy tasavvurlar bo'yicha xudolar, ma'budlar, diniy-afsonaviy shaxs va mavjudotlarning nomlari, *zoonimiya* – hayvonlarga qo'yiladigan (shartli) atoqli nomlar, laqablar, *kosmonimiya* – fazoviy bo'shliq hududlari, galaktikalar, burjlar va boshqalarning ilmiy muomalada va xalq orasida tarqalgan nomlari, *astronimiya* – ayrim osmon jismlari (planeta va yulduzlar) nomlarining majmuini o'zida ifodalaydi.

1. Antroponimlar bilan ifodalangan murojaat birliklari. Xorazm folklor namunalarida quyidagi shakllari mavjud:

a) Konkret shaxs nomiga ishora qiluvchi murojaatlar: bu turkumda shaxsning to'liq yoki qisqa ismi bilan murojaat qilinadi. Bunday murojaat birliklari odatda do'stona, samimiy ruhdagi muloqot jarayonlarida qo'llanilib, ba'zan undov shaklida yoki nasihat, iltimos mazmuniga ham ega bo'ladi.

Ayoz, ko'rgan kuniñ unutm, kön chorig'ij quritma. (XM.18)

*O'g'rilarining boshlig'i: "Barakalla, **Qurbonboy**, qani endi shu kishining eshagi bilan yukini ham olib kel-chi!" (Q.Y.o'e.82)*

*Ey, **Dastagul**, ko'p so'zlamak na hojat,*

G'ofil ersang, so'zing erur ishorat. (O.G'.H p.28)

*Kel, **Shohsanam**, shukur aylag'il bu dama,*

Bu yera keldim deb zarra g'am yema. (Ed.239)

Kishi bilmas sira mani aslimni,

*Olur bo'lsang qul joyina ol, **Sanam**. (O.G'.Sh.27)*

b) Laqablar bilan bog'liq murojaat birliklari: ba'zan shaxsning ismi emas, balki uning laqabi yoki unvoni bilan murojaat qilinadi. Bunday murojaatlar ko'pincha ehtirom yoki hajviy ma'noda ishlatilib, nutqda obrazlilikni kuchaytiradi.

*So'zingiz jon olg'ich, **hay Ahmad baxshi**,*

Soz chertkich ullari ko'p elat yaxshi

Bir yorg'a so'z bermak sevgining naqshi,

O'ynop so'zlab edim, uxlop qolibman! (A.B.K 121)

*Quloq solib eshit, **Hamza qizilbosh**,*

Sening beklaringdin bizning qul yaxshi. (Y.A.75)

c) Ota ismi bilan bog'liq murojaat birliklari: bunday murojaat qilish Sharq adabiyotida va xalq og'zaki ijodida keng qo'llanilgan. Bu kabi murojaatlar hurmat-

⁶ Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б.11-35.

ehtirom ma'nosida, shaxsni boshqalardan ajratib ko'rsatish maqsadida qo'llanilib, insonning kelib chiqishini yoki ijtimoiy mavqeini o'zida aks ettiradi.

*Sizga aytur, xo'ja qizi Navbahor,
Omon tutsa bolam yaratgan jabbor,
Ma'lul bo'lma ayo xo'jam beshumor,
Sabr aylang, ey xo'jam kelur o'g'lingiz. (Ed.239)
Paridur kiygani ekan qirmizi,*

*Oti Lolagudur shoh Farruh qizi,
Shakardin shirindur har aytgan so'zi,
Manga bir davlatli Sulton ko'rindi. (G.S.252)
Necha avom savash bilan,
Ustodlardin ta'lim olg'on,
Go'ro'g'lini ko'rib qolg'on,*

Safo o'g'li Chagon kelsun. (Y.A.157)

Misli pari odam o'zi,

Aqlim oldi jodu ko'zi,

Ey kofir Hamzaning qizi,

Chashmi jilovim, Qorako'z. (Y.A.80)

2. Toponimlar bilan ifodalangan murojaat birliklari.

Toponimlar (joy nomlari) she'riyatda ko'pincha muayyan his-tuyg'ularni, milliy o'ziga xoslikni, tarixiy tafakkurni ifodalashda qo'llanadi. Quyidagi misollarda **Xorazm** (toponim), **Hisor tog'i** (oronim) kabi toponimik birliklar ishlatilgan. Bu nomlar nafaqat geografik tushunchalarni anglatadi, balki muayyan tarixiy-madaniy bag'rikenglikni ham ifoda etadi.

*Sening kabi shahar hech yerda bo'lmas,
O'tgan kun aylanib o'rniga kelmas,
Haqdan umid etgan noumid qolmas,
Emdi bo'lg'oy Xudo yoring, **Xorazm**. (Sh.X.XF.XI tom 118)*

*Sayilgohim, **Hisor tog'i**,
Bek erur yo'llaring saning,
Ochilganda gulshan bog'ing,
Sayrar bulbullaring saning. (Y.A.69)*

Birinchi she'riy parchada Xorazm murojaat birligi nafaqat geografik hudud sifatida, balki milliy o'zlik, tarix va madaniyat ramzi sifatida gavdalandirilgan. She'rda Xorazmga shaxsan murojaat qilinib, u jonli mavjudotga o'xshatiladi. Shu bois, Xorazm obrazini faqat biror joy nomi sifatida emas, balki tarixiy va madaniy merosni mujassam etgan timsol sifatida qabul qilish mumkin. She'rda taqdir va ilohiy adolat mavzusi ham ko'tarilib, Xorazmning kelajagi, uning tarixiy taqdiri bilan bog'liq umid va tashvishlar aks ettiriladi. Jonlantirish (personifikatsiya) san'ati orqali Xorazm shaxs sifatida tasvirlanib, unga bevosita murojaat qilinadi. Biroq Xorazmga murojaat folklor manbalarida turlicha talqin qilinishi mumkin.

Ayrim hollarda bu atama geografik hududni emas, balki aniq shaxsni anglatuvchi timsol sifatida ham ishlatilgan. Masalan, quyidagi folklor parchasida Xorazmga murojaat konkret shaxsga qaratilgan holda qo'llangan:

Ey Xorazmin, Sherali bilan do'st tutinding, senga otang qilmagan yaxshiliklarni qildi. (G.206)

Bu misolda, Xorazm obrazining keng ma'noga ega ekanligini ko'rish mumkin. Folklorda Xorazm ba'zan butun xalqni yoki muayyan shaxsni anglatadigan ramziy ma'no kasb etadi. Bu esa Xorazm nomining faqat geografik tushuncha bilan chegaralanib qolmay, tarixiy-madaniy kontekstga bog'liq holda turli xil ma'nolarda qo'llanishini anglatadi.

Hisor tog'i murojaati ham alohida ahamiyat kasb etib, u faqat geografik atama emas, balki tabiatning go'zalligi, ilhom manbai sifatida ifodalangan.

3. Teonimlar bilan bog'liq murojaat birliklari:

O'zbek xalqi nutq jarayonida yagona Yaratuvchiga nisbatan Alloh, Tangri, Haq, Xoliq, Razzoq, Robbi, Parvardigor, Xudo, Rahmon, Qodir, G'affor, Yaratgan, Sattor egam, Subhon Alloh singari teonimlardan foydalanadi. Bu kabi murojaat birliklarini ikki turga: sodda va murakkab murojaat shakllariga ajratish mumkin. U, Tangri, Alloh, Xudo kabi leksemalar sodda birliklarga kirsam, Yaratgan egam, Parvardigori olam, Subhon Alloh kabi birikmalar murakkab murojaatlardir. Murakkab murojaat birliklari muqaddaslik darajasini oshirish uchun ishlatiladi: pok Tangri, oliy Tangri, buyuk Parvardigor kabi. Xalq og'zaki ijodi manbalaridagi bu kabi murojaat birliklari ibodat, duo, qasam ichish yoki ta'zim maqsadidagi jarayonlarda qo'llanilgan va xalqning e'tiqodiy-madaniy qarashlarini o'zida aks ettirgan. Xorazm folklori manbalarida keltirilgan teonimlar bilan bog'liq murojaatlarni bir necha guruhlariga ajratdik:

a) Allohning ismlari (Asmo ul-Husna):

Qodir Ollo, mani hayron aylading,

Dargohingda ne bo'libdi gunohim. (Ed.165)

Yo rabbim, ey qodir Xudo,

O'zing yetkur yora mani. (OG'.SH.25)

Yo rabbano, ber dardima davosi,

Ajal mandin jon olmoqchi havosi (O.A.182)

Dushmanlar etdi xoru zor,

O'zing saqlag'il, Olloyim. (Sh.354)

b) Payg'ambarlar, farishtalar va diniy shaxslar:

Bahaqqi Rasuli sarvari olam,

Mushkulim oson et, qo'lim tut budam. (M.D.299)

Pag'ambar sarvari hazrati Odam,

Ibrohim, Ismoil, Muhammad, Hotam,

Xudoning hurmati ul Iso, Maryam,
Yo ol omonating, yo yetur yorim. (R.Ch.156)

Dargohingga yuzim qo'yib, yo Ali,
Zorim aytib bir bora yig'larman. (A.K.254)

Habibim Fotima, Zuhro,
Torting bolamni qirog'a. (M.Z.265)

c) Pirlar va avliyolar nomlari:

Hasan ota pirim, yo Shayhi-Jalil,
Rahm aylangiz man g'aribg'a ushbu kun. (Ed.168)

Sadog'ang bo'layin, Hakim Sulaymon,
Madad aylang man g'aribga ushbu kun. (Ed.168)

Suton Vays pirim, yo Zangibobo,
Madad aylang man g'ariba ushbu kun. (Ed.168)

Xitoy, Xo'tan, Chin mochinini pirlari,
Adashg'on qulingiz salom yeturdi. (R.CH.155)

Daryo piri G'avsulg'iyos,
Torting bolamni qirog'a. (M.Z.265)

d) Afsonaviy va diniy mavjudotlar nomlari

Sulaymon tulpori aspi Jahongir,
Bugun saning madad berar kuningdir. (SH.401)

Aspi Jahongir nomi "asp" va "jahongir" qismlaridan iborat bo'lgan murakkab tarkibli murojaat birligidir bo'lib, ma'nosi esa "jahonni aylanuvchi ot"ni anglatadi.

Hey Hashtiruh dev, qani berroq kel, sango bir gap bor. (H.H.300)

Hey Qaqnus dev, darhol sen bog'i Siyminga bor. (H.H.301)

4. Zoonimlar bilan bog'liq murojaat birliklari:

Zoonimlar bilan bog'liq murojaat birliklari tilshunoslikda hayvonlarga nisbatan ishlatiladigan murojaat shakllari sifatida qaraladi. Ular asosan badiiy adabiyot, xalq og'zaki ijodi va jonli og'zaki nutqda qo'llanilib, insonning hayvonlarga bo'lgan munosabatini aks ettiradi.

G'iro't, ketsang, borsang Chandibellarga,
Go'ro'g'libek omon-eson, degaysan. (G.230)

Yusufbekning o'z otiga qilgan murojaati:

Morgirim, dudul padarsan,
Ko'nglimni ma'lul etarsan,
Oxir qayon ketarsan,
Xabar bergin holdin bukun. (Y.A.14)

U mushukni ko'rib: "Qani, Moshshi, mening oldimga kel-chi!" debdi. (G.U. Xe, 23)

Zoonimik murojaatlar inson va hayvon o'rtasidagi yaqinlikni, mehr-muhabbatni yoki hissiy munosabatni ifodalashi mumkin. Masalan, "G'iro't" ot nomiga murojaat qilib, unga

ishonch va umid bog'langan bo'lsa, "Moshshi" (mushukka murojaat) kundalik hayotdagi yaqinlik va erkalash ma'nosini anglatadi. Bunday murojaatlar folklor va adabiyotda keng qo'llanilib, obraz yaratish, shaxsiy munosabatni ifodalash hamda jonlantirish san'ati (personifikatsiya) vositasi sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, ular xalq mentaliteti va dunyoqarashini aks ettiruvchi til birliklaridan biri hisoblanadi.

Xorazm folkloridagi onomastik birliklarning turli kontekstlarda qo'llanilishi shuni ko'rsatadiki, ular oddiy nomlash vositasi bo'libgina qolmay, balki milliy o'ziga xoslikni, madaniy merosni va tarixiy tafakkurni yodga soluvchi muhim lingvistik birliklardir. Ushbu maqola folklor tilining onomastik jihatlarini o'rganishda yangi izlanishlar olib borishga turtki bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б.11-35.
2. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Nega shunday deymiz: O'zbek maqollarining izohli lug'ati. – T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987.324.
3. Madrahimov O. O'zbek tilining o'g'uz lahjasi leksikasi. – Toshkent, 1973.
4. Ошиқнома, 2-китоб. – Урганч: Хоразм, 2006. – 324 б.
5. Ошиқнома, 3-китоб. – Урганч: Хоразм, 2008. – 158 б.
6. Гўрўғли, 1-китоб. – Урганч: Хоразм, 2004. – 438 б.

“XAZOYIN UL-MAONIY” DEVONIDAGI TURKIY MUAMMOLARNING QOFIYA TIZIMI

Jumayeva Shahrigul Shavkat qizi
O'zbekiston Milliy universiteti magistranti

Alisher Navoiy ijodi haqida so'z ketganda, avvalo uning turkiy tilga qo'shgan hissasini e'tirof etmay iloj yo 'q. u turkiy til taraqqiyotiga o'zining ulkan hissasini qo'shib, bugungi istiqbolga erishuvi uchun tamal toshini qo'ygan mutafakkirdir. U fors-tojik tili davlat va adabiy tilga aylanib ulgurgan bir paytda, o'z zamonida "avom tili, adabiyot uchun faqir" deya o'ta past baholangan boy va beqiyos tilimizda jahonni lol qoldirgulik asarlar yaratadi. Ulardan biri uning o'z ichiga to'rt asarni jamlagan "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotidir. Ushbu devonda nafaqat, g'azal, qit'a, ruboiy-u fardlar balki, o'sha davrda bu janrda qalam tebratish ilm hisoblangan muammo janridagi she'rlarini ham kiritgan. Alisher Navoiy "Xazoyin ul – maoniy" devoniga kiritgan muammolari nafaqat ma'noviy xilma -xilligi, umumbashariy

mavzusi bilan balki, aruz tizimining mukammalligi, qofiyalanishi, vaznning to'g'ri tanlangani, uning imkoniyatlari turkiy tilda ham to'la qonli ochib berilgani bilan ahamiyatlidir.

Navoiy muammolari, umuman, muammo janri qofiyalanishi haqida gap ketar ekan, avvalo uning tuzilishiga e'tibor qaratish lozim. Ma'lumki, muammo janri ham baytlardan tashkil topadi. U shoir talab – istagiga ko'ra bir yoki ikki baytdan iborat bo'ladi, Navoiy ijodida, hatto, uch baytli muammoni ham ko'ramiz. Forsiy tilda yaratilgan ushbu muammo *b-a*, *c-a*, *d-a* tarzida qofiyalangan:⁷

Miri falak janobi Alisher k-az sharaf, - b
Ojiz buvad z-darki kamoloti o' xirad. - a
Devon neshast oxiri sha'bon ba dodu adl, - c
Az lutfi shohi odil al-haq chunin saza. - a
Chun muhr zad ba davlati sultoni ro'zgor, - d
Ta'rix shud haminki "Alisher muhr zad". – a

Muammolar necha baytdan tashkil topmasin, uning qofiyalanishi ijodkor istagiga bog'liq. Masalan, bir baytli muammolar asosan *a -a* tarzida qofiyalanadi, yoki *a -b* tarzida qofiyalanmasligi ham mumkin. Biroq muammo ikki baytdan tashkil topgan bo'lsa, u *a-a*, *b-a* tarzida qofiyalanishi kerak.⁸

Shuningdek, muammolar qofiya tizimiga ko'ra tahlil qilinganda, ular qofiyaning o'zak tarkibigako'ra, tuzilishiga ko'ra bir nechta guruhlariga bo'lib tasniflanadi. Shu qoidalarda amal qilgan holda "Xazoyin ul – maoniy" kulliyotidan joy olgan bir nechta muammolarni tahlil qilib o'tsak.

"Odam" nomiga yozilgan muammo:

Qon to'kar yuzdin damodam ashku, vahkim, har zamon,
Bog'lanib ohimdin aylar ko'kka mayl ul qatra qon.

Yuqoridagi muammo *a – a* tarzida qofiyalangan bo'lib, o'zak tarkibiga ko'ra murdaf qofiya bo'lib, raviy hisoblangan *n* undoshidan oldin cho'ziq ridfi asliy – *o* unlisi kelgan. Shuningdek, baytdagi "zamon" va "qon" so'zlari qofiyaning tuzilishiga ko'ra muqayyad qofiya turini yuzaga keltirgan. Navoiyning keyingi muammolaridan biri bo'lgan "Yusuf" nomiga yozilgan muammoda ham qofiyaning tuzilishi va o'zak tarkibiga ko'ra xuddi shu turlari ishtirok etgan:

Sayr ichra qachonkim yuzungga etti quyosh,
Ter oqib, aning chehrasidin bordi yosh.

Baytdagi "quyosh" va "yosh" so'zlari qofiyadosh so'zlar bo'lib, yuqoridagi singari *a – a* tarzida qofiyalangan. O'zak tarkibiga ko'ra "Odam" ismidagi muammo singari murdaf qofiya, qofiya tuzilishi jihatidan muqayyad guruhiga mansub.

⁷ Hamroyeva O. Mumtoz qofiya nazariy asoslari. O'quv qo'llanma. Toahkent:Bookmany print – 2022 b:31

⁸ Hamroyeva O. Mumtoz qofiya nazariy asoslari. O'quv qo'llanma. Toahkent:Bookmany print – 2022 b:31

Navoiyning turkiy muammolari orasida shoir dahosining qobiliyat darajasi va til imkoniyatlarining kengligi bois *a-b* tarzidagi bir baytli muammolar uchramaydi, Navoiy qalamiga mansub barcha turkiy muammolar qofiyadosh so'zlarga ega, 52 turkiy muammodagi ikki misraning barchasi o'zaro qofiyalangan, ammo muammoning qofiyaning o'zak tarkibi va tuzilishiga ko'ra bir nechta guruhiga misollar topiladi. Misol uchun, "Ahmad" nomiga yozilgan muammo garchi tuzilishiga ko'ra muqayyad qofiya bilan yaratilgan bo'lsa-da, uni o'zak tarkibiga ko'ra tahlil qilganda mujarrad qofiya guruhiga mansubligini ko'ramiz:

Mayda ikki yuz agar ko'rsatmasa ul mahjabin,
Durd dardin istabon jon bermag'ay ahli yaqin.

Baytdagi "mahjabin" va "yaqin" so'zlari qofiyadosh bo'lib, ikki so'z ham raviy undosh – *n* bilan yakunlangan va raviydan oldin *tavjih* – qisqa *i* unlisi kelgan.⁹

Navoiyning shuningdek, "Junayd" nomiga yozilgan muammosi qofiyaning tuzilishiga ko'ra mutlaq qofiya turiga asoslanib, yaratilgan.

Oh o'qin jondin ki cheksam ul parivash yodidin,
Qolmas ul yodimda ham faryod aning bedodidin.

"yodidin" va "bedodidin" so'zlari ikki misradagi qofiyadosh so'zlar bo'lib, qofiyadagi raviy – *d* undoshi bo'lib, raviydan so'ng *-din* kelishik qo'shimchasi qo'shilishi natijasida o'zak tarkibiga ko'ra muassas qofiya turiga misol bo'luvchi bu qofiyadosh so'zlar tuzilishi jihatidan mutlaq qofiya turiga namuna bo'ladi.

"Farhod" nomiga yozilgan muammo:

Har kecha ko'nglum g'aming tog'ida faryod aylagay,
O'ylakim, faryod faryodini Farhod aylagay.

Ushbu muammoning qofiya tizimi tahlil qilinganda, avvalo, ikki qofiyadosh so'z ajratib olinadi, "faryod", "Farhod" so'zlari aynan shu qofiyadosh so'zlar bo'lib, o'zak tarkibiga ko'ra murdof qofiya, ridfi asliy – *o* unlisi raviy – *d* undoshidan oldin kelganligi sabab qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra shu guruhiga kiradi. Tuzilishiga ko'ra muqayyad qofiya bo'lgan bu qofiyadosh so'zlar baytda muntazam takrorlangan "aylagay" radifidan so'ng kelgan. Bu jihat "Xazoyin ul – maoniy" devonidan o'rin olgan she'rlarning deyarli teng yarmida uchraydi.¹⁰

Qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra yana bir turi – muassas qofiya turi bo'lib, bunda o'cho'ziq unlisi va raviy o'rtasida bir undosh va undan keyin bir unli keladi.¹¹ Bu qoidaga mos ravishda Navoiy o'zining "Qubod" nomidagi muammosini yaratgan:

Soching g'ubori gahi yuz yopar, gahi yuz ochar,

⁹ Qofiya tuzilishi va o'zak tarkibi haqidagi ma'lumotlar Yusupova D.ning Aruz va mumtoz poetikaga kirish darsligidan olindi.

¹⁰ Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. Darslik. T: Tamaddun-2022 b:242

¹¹ Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. Darslik. T: Tamaddun-2022 b:242

Ne zulfdurki, yopar oni, nechukki, mushk sochar.

Go'zal tasviriy ifoda va o'xshatishlarga bosh bo'lgan ushbu ikki misrali kichik muammoda "ochar" va "sochar" so'zlari o'zaro qofiyadosh, qofiyalanish $a - a$ tarzida, qofiya tuzilishiga o'tra muqayyad qofiya turiga kiradi va yuqorida aytilgan qoidaga muvofiy o'zak tarkibiga ko'ra muassas qofiya, negaki, baytdagi ikki qofiyadosh so'z tarkibidagi *o unlisidan* so'ng bir undosh va bir qisqa unli qo'llanilgan. Shuningdek, qofiyaning muassas turiga asoslanib Navoiyning "Hamza" nomidag muammosi ham yaratilgan. Ushbu muammodagi "jamoli" va "xayoli" so'zlari o'zaro qofiyadosh so'zlar bo'lib, tuzilishiga ko'ra mutlaq qofiya turiga mansub:

Yoshun ey gul, ki ul gulrux jamoli,
Erur ham sodayu ham toza xayoli.

Bundan tashqari "Xazoyin ul – maoniy" devoniga kiritilgan "Zayni" va "Zayd" ismlariga atab yozilgan muammo ham qofiyalanishning aynan muassas qofiya turiga misoldir. Qofiyadosh so'zlar "sohir" va "somir" so'zlari bo'lib, tuzilishiga ko'ra muqayyad qofiya turiga mansub.

"Zayni" va "Zayd" ismlaridagi muammo:

Ko'z uchi, qoshi yosidur sohir,
Oni yod ol alardin, ey somir.

Qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra muqayyad de nomlanuvchi guruhi hammavjud bo'lib, bu qofiyalanish turi qisqa unidan keyin qator undosh kelishini talab qiladi.¹² Navoiyning ushbu usulda "G'arib" nomiga yozilgan muammosi yaratilgan. Ushbu muammodagi qofiya tuzilishiga ko'ra muqayyad bo'lib, qofiyadosh so'zlar "parkand" va "payvand" so'zlaridir.

"G'arib" nomidagi muammo:

Chok bag'rim tarafin aylading ikki parkand,
Birini tashlabon oxir, birin etding payvand.

Qofiyaning murdaf qofiya turida ham Navoiy muammolarida bir nechta misollar topiladi. Jumladan, yuqorida tahlil qilingan "Odam" va "Yusuf" nomlaridagi muammolar, bulardan tashqari tuzilishiga ko'ra muqayyad qofiya turi asosida yaratilgan "Boqi" va "Boqir", "Taqi", "Samud", "Ja'far", "Zohid" kabi muammolar qofiyaning shu guruhiga mansub bo'la oladi.

"Boqi" va "Boqir" nomlariga yozilgan muammo:

Jannat gulu nasrinig'a bo'lsang mushtoq,
Goh yor yuziga, goh kafi poyiga boq;

"Taqi" nomiga bitilgan muammo:

Mustaqim erdi ko'ngul ishqingda, ey oromijon,
O'rtanur ul mustaqimim emdi g'amdin har zamon;

¹² Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. Darslik. T: Tamaddun-2022 b:242

“Samud” nomidagi muammo:

Tanimda dog‘lar uzra g‘amingki, o‘rtadi dog‘,
Ko‘rindi o‘zgacha ul dog‘din tanimda farog‘;

“Ja‘far” nomidagi muammo:

Jonondin ayru topti ko‘ngul, umrdin malol,
O‘zdin kechibtur emdiyu aylar vafo xayol;

“Zohid” nomiga yozilgan

Oy yuzinda xolini ko‘rgach, ul oy topdi jamol,
Oxir ul yuzdinki yopti, vahki pinhon bo‘ldi xol.

Yuqoridagi muammolarda uchraydigan “mushtoq”, “boq”, “oromijon”, “zamon”, “dog‘”, “farog‘”, “malol”, “xayol”, “jamol”, “xol” so‘zlari o‘zaro qofiyadosh so‘zlar bo‘lib, muammo tarkibidagi bu so‘zlar qofiyaning o‘zak tarkibiga ko‘ra murdof qofiya qoidasiga muvofiq raviy undoshdan oldin, cho‘ziq unli bo‘lgan *ridfi asliy – o unlisi* uchraydi.¹³

Qofiyaning mujarrad qofiya turida ham Navoiy muammolarida misollar talaygina. Masalan, turkiy muammolar orasidagi “Hasan”, “Xolid”, “Zunnun”, “Rustam”, “Rajab” va boshqa bir necha muammolar shu turga asosan yaratilgan. Qofiyaning bu turida qofiyadosh so‘z tarkibidagi raviy cho‘ziq unlidan iborat bo‘lishi yoki raviy undosh bilan yakunlanib, undan oldin tavjih – qisqa unli kelishi asosiy talab hisoblanadi.¹⁴

“Hasan” nomidagi muammo:

Qoshing karashmasi chekkali g‘amzadosin,
Yangi oyning ustida ko‘rguzdi yosin;

“Xolid” ismiga yozilgan muammo:

Nuqtai mushkinki ul yuz uzra bo‘lmish jilvagar,
To hisobin anglasun el, yuz yoshur, ey siymbar;

“Zunnun” nomidagi muammo:

Vasl sa‘idin emish ishq ahli ichra mojaro,
Zavqdin ko‘r kim, yuzum oltundek o‘lmish ishq aro.

“Rustam” ismida:

Necha kim yor sitam etkon ila uzdi vafo,
Yodin etgoncha oti viridi zabon bo‘ldi mango;

“Rajab” nomidagi muammo:

Oy - u quyosh ayladi yuzung bila da‘vo,
Bizga alardin ajab bo‘ldi bu ma‘no.

Navoiy o‘z muammolarida janr imkoniyatlari, turkiy til so‘z boyligi kengligini ko‘rsatish bilan birgalikda qofiyaning deyarli barcha turlarini ijod namunalari orqali yoritib bera olgan.

¹³ Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. Darslik. T: Tamaddun-2022 b:243

¹⁴ Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. Darslik. T: Tamaddun-2022 b:242

Garchi uning boshqa zamondoshlari tominidan bu janrda bayt bitish turkiy tilda ilojsizdek hisoblangan bo'lsa-da, Navoiy dahosi buni boshqa janrlardagi singari mohirlik bilan uddalagan. Muammolardagi bir-biridan go'zal qofiyadosh so'zlar tilimiz naqadar boy va serma'no ekanini isbotlagan. Sharq she'riyatidagi boshqa janrlarga nisbatan muammo anchayin hajman kichik bo'lsa-da, u she'riy talablarning, qofiya tizimining turli yo'nalishlaridan foydalandi. Turkiy tilda bitilgan muammolarida qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra yoki tuzilishiga ko'ra bo'linuvchi guruhlarining hammasi muntazam qatnashgan. Shoirning aynan shu mahorati, nafaqat, janrning, balki, tilning ham imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qilgan. Aynan shu jihatlarga ko'ra ham, Navoiy shaxsiyati, uning ijodkorlik mahorati bugungi kunga qadar ulug'lanib kelayotgan bo'lsa ajab emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Hamroyeva O. Mumtoz qofiya nazariy asoslari. O'quv qo'llanma. Toshkent: Bookmany print – 2022
2. Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. Darslik. T: Tamaddun-2022
3. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik 4 -jild T: Fan –2003
4. Boboyev T. She'r ilmi ta'limi, - Toshkent. O'qituvchi, 1996.
5. Hojiahmedov A. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa konserni bosh tahririyati, 1998.

TIL VA SO'Z ODOBI MASALALARINING ILMIY-NAZARIY VA METODOLOGIK MUAMMOLARI

Karimova Guzal Xolmurat qizi

Osiyo texnologiyalar universiteti magistranti

Annotatsiya. Maqolada til va so'z odoobi masalalarining ilmiy-nazariy va metodologik muammolari yoritilgan. Unda muammoning nazariy va amaliy jihatlarini, bu borada mualliflar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlari haqida so'z borgan. Mualliflar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar mazkur muammoni o'rganish bugungi kunda ham juda dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

Ma'lumki, har qanday davlat mustaqilligining belgilaridan biri uning davlat tiliga ega ekanligi hisoblanadi. 1989 yil 21 oktabr kuni yurtimizda "Davlat tili haqida"gi qonun qabul qilishi xalqimiz hayotidagi muhim voqea bo'lib, bu o'zbek tilining mavqei yanada tiklanishi, uning ijtimoiy hayotning barcha sohalarida amal qilinishiga katta imkoniyatlar yaratilishiga sababchi bo'ldi. O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi va davlat tili haqidagi qonunning joriy etilishi mustaqilligimiz poydevoriga asos bo'ldi. Istiqlol sharofati bilan o'zbek tilining mavqei yanada tiklandi, uning ijtimoiy hayotning barcha

sohalarida amal qilinishiga katta imkoniyatlar yaratildi. Xullas, barcha jabhalarda “Davlat tili haqida”gi qonunning ijrosi hayotga izchil targʻib etib kelinmoqda, koʻlamli ishlar qilinmoqda. Oʻtgan yillar davomida oʻzbek tili – ona tilimiz davlat tili sifatida xalqimizni birlashtiradigan, jamiyatimizni ulugʻ maqsadlar sari safarbar etadigan qudratli kuch boʻlib maydonga chiqdi. Bugungi kunda davlatimiz madhiyasining xalqaro maydonlarda oʻzbek tilida yangray boshlaganligi, ayniqsa, ona tilimiz Birlashgan Millatlar Tashkilotining yuksak minbarida, ulkan siyosiy sammit va uchrashuvlarda baralla yangrab, tinchlik, doʻstlik va hamkorlik vositasiga aylanib borayotgani barchamizni quvontirmoqda. Bundan nafaqat quvonishimiz, shuning bilan birga ona tilimizning xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obroʻ-eʻtiborini tubdan oshirishimiz, yosh avlodni vatanparvarlik, milliy anʼana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalashimiz, davlat tilini hayotga toʻlaqonli tatbiq etishda barchaga oʻrnak boʻlishimiz fuqarolik burchimiz hisoblanadi.

Bugungi kunda ham mamlakatimiz hukumati tomonidan oʻzbek tilining davlat tili sifatidagi maqomi va obroʻ-eʻtiborini tubdan oshirish boʻyicha tarixiy farmon va qarorlar qabul qilinayotganligi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu oʻrinda mamlakatimiz Prezidentining 2020 yil 20 oktabrdagi “Mamlakatimizda oʻzbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi Farmonining qabul qilinishi muhim voqea boʻlib, unda oʻzbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obroʻ-eʻtiborini tubdan oshirish, unib-oʻsib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy anʼana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini toʻlaqonli joriy etishni taʼminlash, Oʻzbekistondagi millat va elatlarning tillarini saqlash va rivojlantirish, davlat tili sifatida oʻzbek tilini oʻrganish uchun shart-sharoitlar yaratish, oʻzbek tili va til siyosatini rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yoʻnalish va vazifalarini hamda istiqboldagi bosqichlarini belgilash kabi muhim vazifalar belgilab berilganligi muhim huquqiy asos boʻlib xizmat qilmoqda [1]. Natijada bugun davlat tilining hayotimizdagi oʻrni va nufuzi tobora oshib borayotgani eʼtiborga molik boʻlib, bu oʻzbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida hamda xalqaro miqyosdagi obroʻ-eʻtiborini tubdan oshirishga imkon yaratmoqda.

Maʼlumki, til mamlakat timsoli, uning qimmatbaho mulki hisoblanadi. Har bir millat uchun tilni sevis, ardoqlash millatni sevis va uni qadrlash bilan teng hisoblanadi. Har qaysi xalqning turmush tarzi, urf-odatlar, madaniyati uning tilida oʻz ifodasini topadi. Millatning til madaniyatiga amal qilmasligi, uning oʻz milliy madaniyatini hurmat qilmasligi bilan barobardir. Hozirgi kunda til odobi va nutq madaniyati deb yuritilayotgan nuqtai nazarlar juda qadimda yashab oʻtgan ajdodlarimizning tafakkuri mevasidir. Buning yorqin namunalari yozma manbalarda, xalqning udumlarida saqlanib, bizgacha yetib kelganligi diqqatga sazovordir. Biz fikr yuritilayotgan muammoning nihoyatda qadimiyligini Markaziy Osiyo xalqlari ajdodlari tomonidan yaratilgan ulkan obida – “Avesto” asaridan ham bilsak

bo'ladi. Ma'lumki, ushbu asar bundan ikki ming yetti yuz yil oldin yaratilgan bo'lib, o'zbek xalqi uning qonuniy ma'naviy merosxo'ri hisoblanadi. Chunki "Avesto" qadimiy Xorazm zaminida Amudaryoning ko'hna qirg'oqlari bo'yida ijod qilingan bo'lib, unda o'tmish ajdodlarimizning tarixiga oid juda ko'p qimmatli ma'lumotlar o'z aksini topgan [7: 53]. Mana shunday ma'lumotlar orasida til, nutq, nutq odobi, tilga munosabat, tilni ulug'lashga oid fikrlar ham mavjud. Kitobda o'sha davr dini va ma'naviyatining asosini e'tiqod, ezgu niyat, ezgu so'z va ezgu amal tushunchalari tashkil qilishi aytib o'tilgan.

Nutq odobi borasida qadimiy turkiy xalqlar, jumladan, o'zbeklar amal qilgan asosiy qonun-qoidalar, rasm-rusumlar va meyorlar qadimiy turkiy til, eski o'zbek tilida yozilgan ba'zi yozma obidalarda yaxshi saqlanib qolgan. Biz ushbu mazmundagi asarlar jumlasiga Unsuru-l-Maoliy Kaykovusning "Qobusnoma", Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Ahmad Yassaviyning "Hikmatlar" asarlarini misol sifatida keltirishimiz mumkin. Masalan, Kaykovus o'zining "Qobusnoma" asarida so'zdan foydalanish odoblari haqida so'zlab, avvalo odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda so'zning, so'z san'atining ahamiyati va mavqeyini yuqori bo'lishi kerakligini bildirgan. U "Qobusnoma"da tilni egallash, undan yaxshi foydalana olish har bir kishi uchun muhim ekanligini aytib, asarda "kishi suxandon va notiq bo'lishi lozim", deya ta'kidlab o'tadi. Muallif inson nutqi va unda ifodalanadigan mazmunni to'rtga bo'ladi va ularning xususiyatlarini ko'rsatib beradi: "Ey farzand, So'z to'rt nav' bo'ladi: birinchisi – bilishga aytishga hojati yo'q so'zlar; ikkinchisi – bilishga va aytishga zarur bo'lgan so'zlar, uchinchisi – bilishga zaruriyati yo'q, ammo aytsa bo'ladigan so'zlar; to'rtinchisi – bilsa bo'ladigan, ammo aytishga hojati yo'q so'zlar..." Bu to'rt so'zni bayon qildim. Bularning yaxshisi – ham bilish, ham aytish zarur bo'lgan so'zdir" [4: 98].

Buyuk mutafakkir, g'azal mulkining sultoni Alisher Navoiyni o'zbek adabiy tilining asoschisi sifatida ham e'tirof etamiz. U tarixda yuksak mahorat bilan yozilgan asarlari, qimmatli fikrlari bilan o'zbek tili va nutq madaniyatining rivojiga salmoqli ulush qo'shgan alloma sifatida tan olinadi. Muallif ko'plab asarlarida o'zining nutq madaniyatiga oid mulohazalarini bayon qilgan. Jumladan, "Mahbub ul-qulub" asarining birinchi qismidagi yigirma to'rtinchi fasl "Nasihat ahli va voizlar zikrida" deb nomlanib, unda nutq odobi va notiqlik san'ati haqida muhim ma'lumotlarni ilgari surgan: "Voiz uldurki, majlisig'a xoli kirgan to'lg'ay va to'la kirgan xoli bo'lg'ay...Ulki buyurib o'zi qilmag'ay, hech kimga foyda aning so'zi qilmag'ay..." [6: 471]. Bu o'rinda notiqning dili va tili bir bo'lishi, aytgan so'ziga amal qilishi zarurligi, so'zi boshqa-yu ishi boshqa bo'lgan notiq nutqining qadri bo'lmasligi nazarda tutiladi, ya'ni notiq shaxsiyati masalasiga e'tibor qaratiladi. Muallif insonlararo munosabatda xushmuomalalik katta ahamiyatga egaligi, dilozorlik esa jiddiy muammolarni keltirib chiqarishi, achchiq so'z ko'ngilda bitmas jarohat ochishi, tig' yarasi bitsa-da, til yarasi bitmasligi, shirin so'z ozurda qalbga malhamdek ta'sir ko'rsatishi, hatto, hayvonlar bilan do'stlashish imkonini ham berishi, ilon o'ynatuvchi afsun bilan ilonni inidan chiqarishini ta'kidlaydi.

Sharq mumtoz madaniyatining butun dunyoga mashhur yirik namoyondalaridan biri Ahmad Yugnakiy bo'lib, o'zining "Hibat ul-haqoyiq" nomli asarida insonning axloqligini ko'rsatuvchi eng muhim belgilardan birinchisi til odobi hisoblanadi, deydi. U tilni tiymaslik yomon oqibatlariga olib kelishini ta'kidlab, "tilingni tiy tishing sinmasin, agar (so'zlab yuborsang) tiling chiqib qolsa, tishingni sindiradi. So'zingni bo'sh qo'yma, tilingni tiyib tut, erk berilgan til bir kun boshingga yetadi", deydi. Adibning fikria, insonda ikki narsa bo'lsa, unga muruvvat yo'li yopiladi, bular – biri behuda so'zlarni ko'p gapirsa, ikkinchisi uning so'zlari yolg'on bo'lsa. Shunga ko'ra adib yolg'on va ko'p so'zlashning oldini olish yo'llarini bayon etadi. U kishilarni yolg'onchi odamlardan uzoqroq yurishga, umrini to'g'rilik bilan kechirishga chaqiradi. Og'iz va tilining bezagi to'g'ri so'zdir, so'zni to'g'ri so'zla, dilingni beza, deb, to'g'ri so'zni asalga, insonni davolovchi shifoga o'xshatadi. Adib to'g'ri so'zlash bilan birga sir saqlash haqida ham foydali nasihatlar beradi [2: 20].

Bizga ma'lumki, odamlar bir-biri bilan munosabatga kirishishda tildan muomala vositasi sifatida foydalanadilar. Bunda til muomalaga kirishuvchilar o'rtasidagi kommunikatsiyani ta'minlaydi, chunki uni axborot beruvchi ham, uni qabul qiluvchi ham birday tushunadi. Boshqa kishiga axborot beruvchi (kommunikator) va uni qabul qiluvchi (retsipiyent) muloqot jarayonida bir xil tildan foydalanishi kerak, aks holda bir-birini to'g'ri tushunolmaydi. Hamkorlikdagi faoliyatda zaruriyat tufayli inson boshqa kishilar bilan birlashishi, ular bilan munosabatga kirishishi, aloqa o'rnatishi, o'zaro tushunishga erishishi va kerakli axborotni olishi, shunga mos javobni berishi kerak. Bunda muloqot faoliyatning bir tomoni, uning axborot aspekti – kommunikatsiya sifatida namoyon bo'ladi. Muloqotning ikkinchi tomoni muomalaga kirishuvchilarning o'zaro ta'siri bo'lib, bunda faqat so'zlar emas, balki harakat va holatlar ham almashinadi. Muloqotning uchinchi tomoni muomalaga kirishuvchilarning bir-birini idrok qilishidir. Muomalaga kirishuvchilarning bir-birini to'g'ri tushunishi muhim ahamiyatga ega. Shunday qilib, muloqotning shartli uch tomonini ajratish mumkin: kommunikativ (axborot berish), interaktiv (o'zaro ta'sir) va perseptiv (o'zaro idrok qilish).

Shaxsning barkamol inson sifatida shakllanganligini belgilovchi eng muhim omillardan biri uning so'zlashuv, nutq madaniyatini egallaganligi hisoblanadi. O'z navbatida so'zlashuv madaniyati har bir til birligini sharoitga qarab, yillar mobaynida qabul qilingan meyorlar asosida qo'llash san'ati hisoblanadi. Masalan, so'rashish, salomlashish madaniyatini olaylik. So'rashish barcha xalqlarning muomala madaniyatidagi muhim vosita bo'lib, u har bir xalqning milliy xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'ziga xos ko'rinishga ega bo'ladi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, so'rashish bilan salomlashish aynan bir tushunchalar emas. Salomlashish barcha xalqlarda salom berish odobi qoidalariga asoslanadi, u faqatgina qo'l berib ko'rishishdan iborat emas. Biror notanish kishi bilan ko'rishib-tanishmoqchi bo'lsangiz, salom berishingiz bilan gap-gapga qovushadi, o'rtadagi begonasirash, noqulaylik

barham topadi. Hatto muxolifingizning huzuriga “Assalomu alaykum” (Sizga tinchlik-omonlik bo‘lsin) deb kirsangiz, u jahlidan tushadi, keki yo‘qoladi, ko‘ngli sizga moyillashadi. So‘rashish esa so‘z, imo-ishora, mimika va xatti-harakat orqali ham amalga oshiriladigan jarayon bo‘lib, u inson faoliyatining barcha jihatlarini qamrab oladi.

Nutq madaniyati chinakam ma’noda til bilan bog‘liq hodisadir. Uning paydo bo‘lishi, talab va mezonlari adabiy til va uning mezonlari bilan bog‘liq. Notiqalar orasida adabiy til talablariga to‘la amal qilmaydiganlar, ma’lum lahja yoki shevada ham chinakam notiqlik san’atini namoyish qiluvchilar uchraydi. So‘zga chechanlik nutqning ta’sirchanligiga, nutqiy san’atga qarab belgilanadi. Mutaxassislarning fikricha, har bir inson turli yoshdagi, jinsdagi insonlar bilan o‘zaro munosabatga kirishar ekan, avvalo nutq odobi va muloqot madaniyatiga amal qilgan holda muomalada bo‘lishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bunda o‘zaro so‘zlashish jarayonida muloqot maromi, muomala turlari, tarkiblari, nutqli va nutqsiz (so‘zsiz) vositalar orqali muloqotga kirishish uning samarali bo‘lishini ta’minlab beradi. Shuningdek, o‘zaro munosabatlarda suhbatdosh bilan yaqindan tanishish, suhbat davomida muomalaning etnik xususiyatlariga, milliy an’analar hamda rasm – rusmlarga rioya qilgan holda muomalaga kirishish eng oqilona yo‘l hisoblanadi. Masalan, o‘zbek madaniy muhitida nutqiy muomala madaniyatida jamoa, odamlar bilan hamjihatlikda bajariladigan ishlarga, ya’ni hashar va obodonlashtirish ishlarida ishtirok etayotganlarga “Hormanglar” deb murojaat qilish, ular tomonidan esa “Salomat bo‘ling” yoki “Bor bo‘ling” deb javob qaytarish odat tusiga kirgan. Mazkur so‘rashish madaniyatiga e’tibor bersangiz, murojaat ohangi ham, javob ohangi ham mantiqiylik, nafosat hamda kishiga xush yoqadigan tarzda ifoda etilishiga guvoh bo‘lamiz. Bu so‘zlarning qudrati shundaki, ularni jahl ustida, g‘azab bilan aytsangiz ham birovga og‘ir botmaydi, buning o‘rniga ular orasidagi munosabatlarning qaytadan qurilib, ijobiylashishiga sababchi bo‘ladi.

Albatta, til, inson qiyofasi va ichki go‘zalligini namoyon etadigan go‘zal tuyg‘u hisoblanadi. Odamning martabasi uning aqli, shaxsiy qobiliyat himmati – hamiyati o‘z tilini qanchalik e’zozlashi, asrab-avaylashi bilan ham o‘lchanadi. Yaxshilikning, odamiylikning mezonini bu xalq manfaati uchun ishlash, xalq g‘am-tashvishi bilan yashash, millat g‘ururi bo‘lgan o‘z ona tilini asrashdir. Ayniqsa, suhbatdoshlar o‘rtasidagi muloqot jarayonida o‘zaro hurmat, do‘stlik, samimiylilik, xushmuomalalik va hamdardlik munosabatlarining yo‘lga qo‘yilishi o‘zaro munosabatlarning samarali yakun topishida muhim o‘rin tutadi. Suhbatdoshga nisbatan shirin, yokimli so‘z aytish, murojaat, munosabat, so‘zlashuv va umuman mulokot jarayonida shirinso‘zlikka amal qilish muhim insoniy fazilatlaridan hisoblanadi. Shirinso‘zlik inson chiroyining o‘ziga xos sifatlaridan biri hisoblanadi va unga amal qilishning kuyidagi talablari bor: 1) so‘zni chiroyli talaffuz qilish, uni qo‘llash va maromini bilish; 2) shirin so‘zni o‘rnida gapirish; 3) shirin so‘zning mas’uliyatini his etish va anglash. Shu o‘rinda muloyim, mayin va ovozni pastlatib gapirish ham shirinso‘zlik shartlaridan biri bo‘lib, bunda so‘zning ohangi, aytilishi, ta’sirchanligiga jiddiy e’tibor berish lozim.

Suhbatlashishning asosi faqat gapirishdan iborat emas, balki tinglashdan ham iborat bo'ladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, nemis faylasufi A.Shopengauer "Odamlarni o'zingiz to'g'ringizda yaxshi fikrga ega bo'lishlarini xohlasangiz, ularni tinglang" deb yozgan ekan. Darhaqiqat, agar siz kuyunib gapirsangizu, suhbatdoshingiz sizni tinglamasa, boshqa narsa bilan ovora bo'laversa, undan ranjiysiz, nafaqat ranjiysiz, balki u bilan aloqani ham uzasiz. Mashhur amerikalik notiq, psixolog Deyl Karnegi "Yaxshi suhbatdosh – yaxshi gapirishni biladigan emas, balki yaxshi tinglashni biladigan suhbatdoshdir" deganda aynan shu qobiliyatlarning insonlarda rivojlangan bo'lishini nazarda tutgan edi. Ammo, tinglash faqat eshitib o'tirish degani ham emas. Yaxshi suhbatdosh suhbatdoshining fikrini tinglaydi, gapining mag'zini chaqishga harakat qiladi, fikrlaridan mantiqiy xulosalar chiqaradi.

Xulosa qilib aytganda, bir qarashda oddiygina so'zlashuvga, o'zaro suhbatlar uchungina asqotuvchi tilimiz – nutqimizning imkonlari shu tariqa beqiyos ko'lamga ega ekanligi oydinlasha boradi. Til nafaqat muomala vositasi, balki xalqning madaniyati, urf-odati, turmush tarzi hamda tarixi ekani, tilni asrash, rivojlantirish, davlat siyosati darajasidagi muhim masala ekanini anglab olish unchalik ham qiyin emas. O'zbek tili bugungi kunda o'zbek millatining fikr almashish quroli sifatida katta ijtimoiy vazifani ado etmoqda. Bu millat vakillarining ijtimoiy aloqasini to'liq ta'minlashga xizmat qilmoqda. Respublikamizda davlat ishlari, o'qish-o'qitish va targ'ibot-tashviqot ishlari shu tilda olib borilmoqda. O'zbek tilida O'zbekistonda yashovchi xalqlarning tarixini, bugungi fidokorona mehnatini ulug'lovchi yuksak saviyadagi badiiy asarlar yaratilmoqda. Bir so'z bilan aytganda, ona tilimiz o'zbek xalqining har jihatdan kamol topishi va taraqqiyotiga xizmat qilmoqda. Ayni chog'da yoshlarga xorijiy tillarni o'rgatish bilan birga ona tiliga muhabbat, yurtga sadoqat tuyg'ularini shakllantirish, ularga to'g'ri so'zlash va nutq madaniyatiga amal qilish zarurligini o'rgatish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-sonli "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-5058351>
2. Ahmad Yugnakiy. Hibat ul-haqoyiq (She'riy tabdilni amalga oshiruvchi, so'zboshi va izohlar muallifi: E.Ochilov). - T.: "Sharq", 2013. - 40 b.
3. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. -T.: "Fan va texnologiya", 2012. -172 b.
4. Kaykovus Unsurilmaoniy. Qobusnoma. -T.: "Meros", 1992. -176 b.

GUL KONSEPTINING LINGVOMADANIYATSHUNOSLIK YO'NALISHDAGI TADQIQI

Elmirzaeva Zarina Obidin qizi

Osiyo texnologiyalar universiteti magistri

Mazkur maqolada gul konseptining lingvomadaniy xususiyatlari xususida fikr yuritish maqsad qilib olindi. Maqsaddan oldin qisqacha konsept va lingvokulturologiya terminlarining ma'nolari haqida fikr yuritishga harakat qilamiz.

1. Xo'sh, konsept termini qanday ma'noni anglatadi? Uning mazmuni nima-u, mohiyati nimalardan iborat? Ushbu savollarga hozircha to'liq javob topilganicha yo'q va uning topilishi ham gumonli. Gumon tug'ilishining, albatta, sabablari bor. Dastavval, "konsept" tushunchasining o'ta mavhum hodisa ekanligini, uning zamiridagi "mental struktura" aniq moddiy ko'rinishga ega bo'lmasdan (mavhum), balki aqliy idrok jarayonida hosil bo'ladigan, tasavvurdagi tuzilma ekanligini unutmaslik lozim. Boz ustiga «konsept» atamasi «tushuncha», «ma'no», «mazmun» kabi boshqa ma'nodosh hodisalar bilan yonma-yon turadiki, ularning o'zaro munosabatini aniqlash, farqli belgilarini ajratish muammosi ham paydo bo'ladi.

Konsept tushunchasi haqida Sh. Safarov o'zining "Semantika" nomli monografiyasining "Konsept va ma'no" deb nomlangan 8-bobida fikr yuritar ekan quyidagicha yozadi: "Hozirgi vaqtda konsept muammosi barchaning diqqatini jalb etmoqda. Ushbu atamaning kognitologiya, semasiologiya) lingvokul'turologiya, psixolingvistika, pragmalolingvistika kabi sohalarda keng qo'llanishining sababi tilshunoslikning psixologiya, falsafa, sotsiologiya fanlari bilan yaqinlashuvi va shu asnda fanlararo munosabatlarning faollashuvi bilan bog'liqdir.

Ma'lumki, «konsept» atamasi lotin tilidagi concipere («to'plamoq, ilib ketmoq, o'ylab qolmoq, boshlab yubormoq») fe'lining sifatdash formasi bo'lgan conceptus so'zidan olingan. Barcha roman tillarida saqlangan (fr.soncept; ital. soncetto-, isp.soncepto; port.sonceito) ushbu so'z ingliz tiliga fransuz tilidan soncept ko'rinishida (conceive - «tushunmok», «tasavvur kilmok») o'zlashtirilgan. Termin maqomini olgan bu so'z keyinchalik barcha tillar (shu jumladan, rus va o'zbek tillari) ilmiy muloqot lug'atidan o'rin oldi [1. 259-285].

Umuman olganda, "konsept" kognitiv tilshunoslik birligi sifatida talqin qilinadi. Lingvokulturologiyaga oid tadaqiqotlarning aksariyati sohaning asosiy terminlaridan bo'lgan "konsept" tushunchasi tahliliga bag'ishlangan.

2. Lingvomadaniyatshunoslik til va madaniyat munosabatlarini o'rganuvchi fan bo'lib, madaniy yondashuv doirasida shakllangan. Lingvomadaniyatshunoslikning maqsad va usullari madaniy yondashuv doirasida rivojlanayotgan boshqa fanlardan farq qiladi. Tahlil

diaxronik tarzda amalga oshiriladigan va odamlarning dunyo va madaniy elementlarga qarashlari til ma'lumotlariga ko'ra tuzilgan etnolingvistikadan farqli o'laroq, madaniy tilshunoslik sinxron tahlilga yo'naltirilgan.

Lingvokulturologiyada "olamning lisoniy manzarasi", dunyoni idrok etish, "lisoniy shaxs", "konsept", realiya, lakuna, ekzotik leksika kabi tushunchalar tahlil qilinadi. Olam manzarasini aks ettirish, har bir tilda olam manzarasining o'ziga xos tarzda namoyon bo'lishi, olamni milliy lisoniy ong orqali idrok etish natijasida milliy lisoniy manzara shakllanishi, borliq tushunchalarini kategoriyalashtirish masalalari talqin qilinadi.

Lingvokulturologiya yoki lisoniy madaniyatshunoslik tilni "til-madaniyat-inson" uchligi doirasida o'rganadi. Lingvokulturologiya keng iste'molda bo'lgan milliy ong, milliy tafakkur, milliy madaniyat, milliy ma'naviyat, milliy mentalitet, milliy xarakter kabi tushunchalarning negizini tashkil etishi, tilsiz ularning mohiyati barqaror bo'la olmasligini ochib berishni maqsad qiladi.

O'zbek tilining lug'at boyligida minglab so'zlar borki, ular nafaqat narsa va hodisalarning oddiy ifodalovchisi, balki dunyoqarashimiz, madaniyatimiz va ma'naviyatimizning ham yorqin ifoda vositasidir. Har bir xalqning o'ziga xos turmush-tarzi, madaniyati va qarashlariga turlicha bo'lib, bu holat uning tilida ham aks etib turishi tabiiy. Tilda, uning har bir lug'aviy birligida til egalarining qarashlari, madaniyati aks etmasdan qolmasligi haqida ham e'tiborli fikrlar bayon etilgan. Fikrlarimizni tilimiz tarkibidagi alohida birlik **gul** so'zi misolida asoslashga harakat qilamiz.

Bugungi kunda tilshunoslikda sinxron aspektdagi tadqiqotlar **gul** tushunchasini ifodalovchi so'zlarni til sohibining dunyoqarashi, yashash tarzi, madaniy munosabatlari nuqtayi nazaridan tahlil qilishga qaratilgan lingvokulturologik yo'nalishda bo'lsa, antropotsentrik yo'nalishdagi tadqiqotlarda esa til birliklarining ijtimoiy munosabatlarga aloqadorligi, sotsial qiymatga ega bo'lgan belgilari alohida e'tiborga molik. Sinxron lingvokulturologiya. Lingvokulturologiyaning bu yo'nalishida ma'lum bir xalq yoki millat nutqida namoyon bo'ladigan milliy-madaniy munosabatlar, ijtimoiy voqelik aks etgan madaniy semalar tahlil qilinadi [2.152].

Tadqiqotchi O. Xo'jamurodovanning ta'kidlashicha, "gul so'zi har bir millat yoki xalq hayotida ko'lam doirasi keng o'ziga xos ifoda vositasi sifatida o'rin egallaydi. Xususan, o'zbek madaniy hayotida ham mazkur lisoniy va madaniy birlik o'ziga xos o'rin tutadi, ijtimoiy hayotda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki gul tushunchasi xalqimiz madaniy hayotida uzoq davrlardan beri yashab keladi, madaniyatimizning tarkibiy qismida milliy dunyoqarashi asosida qayd qilinadi. Gul so'zi muloqot jarayonida turli vaziyat va maqsadlardan kelib chiqib, serqirra birlik sifatida kundalik nutqda, xalq ijodiyotida, maqol va matallarda, badiiy asar va san'at namunalari ifodalanadi. Xususan, xalq hikmatlari va maqollarida, badiiy adabiyot durdonalarida, xalq iboralarida *gulin*ing semantik, xususiyatlari

namoyon bo'lganligiga guvoh bo'lish mumkin. Shuningdek, gul bilan bog'liq o'zbekona qarash, qadriyat, madaniyat kabilarga xos qiyofaning yanada yorqin tasavvur etilishi kuzatiladi[3.32-35].

Darhaqiqat, gul va u bilan bog'liq har bir lug'aviy birliklarda lisoniy belgilar bilan uyg'un holda til egalarining milliy, madaniy qarashlari ham mujassam tarzda ifodasini topgan bo'ladi. Endi fikrlarimizni tilimiz tarkibida o'zining barqaror o'rniga ega bo'lgan, o'zbek jamiyatida keng va muhim o'rin egallovchi gul tushunchasi hamda so'zining lisoniy tabiatini kuzatish orqali davom ettiramiz. Shu o'rida aytish lozimki, aslida turkiycha chechak leksemasi XI-XIII asrlar yozma yodgorliklarda turli fonetik o'zgarishlarda qo'llangan bo'lib, XIV asrlardan boshlab fors tilidan o'zlashgan gul uning o'rnida faol qo'llanishda bo'lgan. Chunki gul leksema sifatida har bir millat, xalq hayotida o'ziga xos madaniy tushunchalarni ifodalab keladi.

Gul leksemasi o'zbek tiliga o'zlashgandan so'ng o'zbek madaniy hayotida ham gul atamasi o'ziga xos o'rin tutadi, ijtimoiy hayotda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki gul tushunchasi xalqimiz madaniy hayotida uzoq davrlardan beri yashab keladi, madaniyatimizning tarkibiy qismida milliy dunyoqarashi asosida qayd qilinadi. Buning sababi esa o'sha davr tilida fors tilining badiiy adabiyotda va xalq orasida ko'proq ishlatilganidan, qolaversa, gul so'zining semantik ko'lami va so'z yasashdagi imkoniyatlari asos bo'lgan deyish mumkin.

“Leksemaning lingvomadaniy xususiyati muayyan matn, nutq orqali namoyon bo'lar ekan, buni quyidagi misol asosida ham kuzatishimiz mumkin. “Ammo Zaynabning xufton dili bundan yorisharmikin? Ayriliq dardi yengilib, umid guli ochilarmikin? Quyosh botmay turib, ko'z o'ngida borliq xira tortdi” (Tohir Malik. “Shaytanat” 1-kitob, 201-bet). Bu gapda gul so'zi sof nutqiy ma'nosi bilan qatnashib, umid so'zi orqali hosila ma'no ifodalashini ko'ramiz. Gul mavhum tushuncha ifodalovchisi bilan birikib, umid, orzu, niyat, istak, xohish kabi insoniy tuyg'ular bilan mazmunan bog'langan. Inson ruhiy olamidagi ijobiy o'zgarishning yuzaga kelishi bevosita gul va uning ochilishiga aloqador qilib ko'rsatilgan. Hayotga bo'lgan muhabbat, yashashga bo'lgan umid va ularning amalga oshishi real hodisa orqali ochib berilgan. Demak, mazkur gapdagi gulning lingvomadaniy belgisini “yashashga bo'lgan ishtiyoq, yorug' olamga bo'lgan muhabbat” tarzida belgilashimiz mumkin”[4. 43].

Gul leksemasining lingvomadaniyatshunoslik yo'nalishidagi tadqiqini o'rganish shuni ko'rsatadiki, gul bilan bog'liq juda ko'plab tushunchalar shakllanib, madaniyatimizning tarkibiy qismi bo'lgan tilimizda o'z aksini topgan. Tilimizda gul tushunchasi bilan bog'liq ko'plab so'zlar borki, ular ichida kishi ismlari, narsa-buyum, o'simlik, o'rin-joy, san'at va adabiyot durdonalari, marosim nomlari sifatida ham ancha miqdorni tashkil qiladi Ularning semantik strukturasini aniq tasavvur qilish orqali til va madaniyat munosabatlariga ham oydinlik kiritishga erishiladi.

OLIIY TA'LIM TIZIMIGA OID TERMINLARNI O'RGANILISHIGA DOIR MASALALAR

Saidnabieva Lobar Xursanovna
Osiyo texnologiyalar universiteti magistri

Bugungi kunda zamonaviy ta'lim muassasalarida o'zbek tilinigng oliy ta'limga oid terminlarni o'rganish dolzarb masalalardan biridir Yangi O'zbekistonning hozirgi jadal rivojlanish bosqichida ta'lim tizimi va uning mazmunini modernizatsiya qilish, sifatli ta'limga erishish o'zbek tili sohaviy terminologiyasini bevosita o'rgatish va o'qitish bilan bog'liqdir. Mazkur maqolada o'zbek tilining oliy ta'lim tizimi terminlarining o'rganilishi xususida fikr yuritiladi.

Bugungi kunda jahon tilshunosligida, xususan, soha terminologiyasini o'rganishga qiziqish kuchaymoqda va birinchi darajali ahamiyat kasb etmokda. Bu jarayon esa O'zbekistonda istiqloq davri milliy til talablaridan kelib chiqqan holda har bir millat tilining rolini oshirish, xususan, jamiyatda o'zbek tilini o'rganishga bo'lgan qiziqishning ortib, o'sib borayotganligi bilan uzviy bog'liqdir. Ayniqsa, bunday qiziqishning o'sib borayotganligi o'zbek tili oliy ta'lim tizimining quyi bosqichida yoshlarni barkamol avlod sifatida yaxshi tarbiyalash va o'qitishga, yuqori bosqichida esa yuqori malakali kadrlar etib yetishtirishga bo'lgan talab va ehtiyojdan kelib chiqmoqda. Bunday talab va ehtiyojlarni qondirish uchun, albatta, bu sohada qo'llaniladigan terminlarning ma'nolari o'rganish zarurati mavjud.

So'nggi o'ttiz besh yil ichida oliy ta'limdagi islohotlar O'zbekistonning ta'lim tizimini butunlay o'zgartirmoqda. O'zbekistonda 1997 yil 29 avgustda qabul qilingan "Ta'lim" to'g'risidagi qonun, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" barcha umumta'lim maktablari va oliy ta'limda o'rganilishi kerak bo'lgan fanlar, o'quv dasturlari va dasturlarning doirasini belgilaydigan umumiy ta'limning milliy standarti yaratilishiga zamin yaratdi. O'zbekiston respublikasida ta'lim tizimi markazlashtirildi. Bu markazlarda o'quv dasturlarini tuzildi, yangi darsliklar yaratildi. Shuning uchun bu islohotni inqilobiy o'zgarishlar deb atash mumkin. Ta'lim sohasidagi yana bir muhim o'zgarish - bu ota-onalarning o'quvchilar jarayoniga va o'quv sharoitlariga ta'sirining sezilarli darajada oshishi bo'ldi.

Jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy, ma'rifiy-ma'naviy, ta'limiy va tarbiyaviy, siyosiy-huquqiy tizimlaridagi islohotlar, ishlab chiqarishning jadallik bilan rivojlanishi tilning terminologik tizimiga ham ta'sir etadi. Bu esa turli sohaga oid ko'plab terminlarning sonini bir tildan ikkinchi bir tilga o'zlashishiga sabab bo'ladi. Bu holat shu sohada faoliyat yuritayotgan insonlardan o'z kasbiga oid termin va tushunchalar haqida to'liq va aniq ma'lumotga ega bo'lishlarini talab etmoqda. Shu sababli o'zbek tili oliy ta'lim tizimi

terminologiyasida sodda, qo'shma, birikmali terminlar va ularning komponentlari o'rtasidagi semantik-sintaktik munosabatlarni o'rganishni davrning o'zi talab etmoqda.

Inson faoliyatining ushbu sohasini isloh qilish jarayoni deyarli uzluksiz davom etmoqda. Oliy ta'lim tizimining turli qismlarining tuzilishi va tashkil etilishida ma'lum o'zgarishlar yuz bermoqda. Shu bilan birga, ta'lim tizimining rivojlanishi doimiy tub islohotlarni amalga oshirishni talab etadi. Tabiiyki, bunday ta'lim tizimidagi islohotlar va o'zgarishlar natijasida har bir tilning terminologiyasi ham o'zgarib, boyib boradi. Amalga oshirilayotgan bunday o'zgarishlar nazariy va amaliy nuqtai nazardan zamonaviy tilshunoslik uchun qiziqish uyg'otadigan tegishli ta'lim terminologiyasini aks ettira boshladi

Jahon tilshunosligida bizning mavzumizga yondosh, ya'ni maktab ta'limi terminologiyasi [Zavrajnova, Nurushva, 1986: 79-92] [Kochegarova, 1984: 13], [Nusenbaum, Majarova: 1965: 226-238], [Ощепкова, 1990: 80-84], [Sarev, 1968: 79-84] lar tomonidan, oliy ta'lim terminologiyasi esa [Volkov, 2000: 192.]; [Nikolaev, 2000: 199] lar tomonidan olib borilgan.

O'zbek tilshunosligida terminologiya masalalari [X. Dadabaev, 2016: .4-13], [O. Usmonov, Z. Hamidov, 1981: 56-63], [R. Doniyorov, 1977: 69-87], [Qosimov, 1985: 124] kabi tilshunoslar katta hissa qo'shishdi. Ammo o'zbek tili oliy ta'lim tizimidagi terminlar va terminologik so'z birikmalarining leksik-semantik, yasaliş va semantik-sintaktik xususiyatlari hozirgacha masus tadqiqot ob'ekti sifatida o'rganilmagan.

Mustaqillik davrida ayrim-ayrim sohalarning boshqa soha bilan integratsiyalashuvi jarayoni yuz berib, bir soha terminologiyasi tarkibida bir necha soha uchun mushtarak bo'lgan terminlarning paydo bo'lishi tabiiy hol bo'lsa, maktabgacha va oliy ta'lim sohasining ayrimlarida yangi islohotlarning olib kirilishi ta'sirida mazkur sohaning tarmoqlashuvi yangi fanlarni yuzaga keltirib, shu fanlarga tegishli tushunchalarning nomi sifatida yangi terminologik sistemalarni ham yuzaga keltirmoqda. Boshqa bir soha terminologiyasining vaqt e'tibori bilan taraqqiy etishi ta'sirida shu soha terminologiyasi ham boyib bormoqda va ularni o'rganish ehtiyoji sezilmoqda. Ayniqsa, o'zbek tili oliy ta'lim tizimiga oid terminlarning lingvistik tahlilini amalga oshirish, ulardagi bu soha til materiallarini chog'ishtirish orqali ko'plab muammolarini tadqiq etishni kun tartibiga qo'ymoqda. Shunday soha terminologiyalaridan biri – o'zbek tilining oliy ta'lim tizimiga oid terminologiyasidir.

O'zbek tili oliy ta'lim terminologiyasining shakllanish manbalarini aniqlash, taraqqiyot bosqichlarni belgilash, o'zlashish omillari va yasaliş xususiyatlarini o'rganish asosida tasniflash, tub, yasama, birikma terminlarning paydo bo'lishi, shakllanishi, shuningdek, ta'lim tizimiga oid terminlar tarkibida mavjud sinonimiya, omonimiya polisemiya hodisalarini tahlil etish, umuman, bu soha terminologiyasini tartibga solish yuzasidan tavsiyalar berish ishning maqsad va vazifalari doirasiga qiradi.

O'zbek tilidagi oliy ta'lim tizimi terminologiyasiga oid yozma tarixiy manbalar, ta'lim va tarbiyaga oid ilmiy va ommaviy adabiyotlarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu soha terminologiyasi termin va birikmali terminlarga ancha boy: *universitet, institut, oliy maktab,*

o'qish, o'rgatish, ilm olish, o'qituvchi domla, talaba, auditoriya, magistr, bakalavr, magistratura, rektor, dekan, kafedra, o'quv dasturi, fan dasturi va boshqalar

O'zbek tili oliy ta'lim tizimi terminologiyasida tub terminlarga nisbatan ikki va uch komponentli birikmali terminlar katta miqdorni tashkil etadi: Masalan: *o'qishga kirish, ta'lim olish, oliy o'quv yurti, bilim manbai, talabalar yotoqxonasi, kafedra yig'ilishi, oliy ta'lim muassasalari, universitet ilmiy kengashi, oliy ta'limdan keyingi ta'lim, talabalarning reyting jamlanmasi* va shu kabilar.

Yuqorida keltirilgan so'z va birikmalar genetik jihatdan arab, fors-tojik, lotin, rus va o'zbek tillarga mansub. Ba'zilari iste'moldan chiqqan, tarixiy asarlarda qayd qilingan, qadimiy toponim va gidronimlar tarkibida saqlanib qolgan.

O'zbek tili oliy ta'lim tizimidagi terminlarni o'rganish va unga murojaat qilish o'z vaqtida yangi tushunchalar va terminlarning ma'nolarini aniqlashga, oliy ta'lim tizimi terminologik lug'atini yaratishga imkon beradi. Bundan tashqari, oliy ta'limga oid turli xil terminlarni o'rganish va kuzatish bizga ta'lim tizimida jamiyatning tilga ta'sirini, shuningdek, ularda yuzaga keladigan til jarayonlarini, umumiy adabiy tilning rivojlanishidagi asosiy tendensiyalarni tahlil qilish orqali kuzatishga imkonini beradi, chunki terminologik lug'at bu tilda sodir bo'ladigan barcha o'zgarishlarni qamrab oladi.

O'zbek tili oliy ta'lim tizimiga oid termin va birikmali terminlarni o'rganish zarurati tilshunoslikning terminologiyani tartibga solish va soddalashtirish, lug'atlar tuzish, chet tillarini o'qitishning turli muammolarini hal qilish va yetarli tarjima masalalarini hal etish kabi amaliy vazifalari bilan ham bog'liqdir.

Xullas, o'zbek tili oliy ta'lim tizimiga oid terminlarni o'rganishning dolzarbligi shundaki, oliy ta'limga oid terminlar, shubhasiz, fan va metodika sohasidagi tadqiqotlarning mukammal tahlil qilinishini ta'minlaydi. Bu terminlar talabalarga o'zgarishlar va taraqqiyotlarni tushunish va nazorat qilish imkonini beradi. Agar terminlar aniq va to'g'ri ishlatilsa, ta'lim jarayonidagi muammolarni tushunish osonlashadi. Bu terminlar ta'limning nazariy va amaliy jihatlari bilan bog'liq bo'lib, yangi bilimlarni, metodologiyalarni va ta'lim tizimini targ'ib qilish uchun muhim vositadir.

Адабиётлар:

1. Завражнова С.И., Нурушева Т.И. Системный анализ английской лексики школьного дела // Семантические особенности и функции слов и словосочетаний в английском языке. – М., 1986. – с. 79-92.
2. Кочегарова Л.И. Лингвострановедческое описание лексики школьного дела Англии: Автореф. дис. канд. филол. наук. – М., 1984. – 13 с.
3. Нусенбаум А., Мажарова С. Некоторые английские педагогические термины (в Англии и США) // Язык и стиль. – М., 1965. – с. 226-238.

TOG'AY MURODNING "OTAMDAN QOLGAN DALALAR" ROMANIDAGI IBORALARI HAQIDA

Tursunova Muborak Nurmahmatova
Osiyo texnologiyalar universiteti magistri

O'zbek tilshunosligida frazeologizmlarning semantik-uslubiy tahlili Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, B.Yo'ldoshev, A.Mamatov, A.Rafiyev kabi olimlarning ilmiy asarlari, o'quv qo'llanmalari, ilmiy maqolalarida tadqiq etilgan. Shu bilan birga, frazeologizmlar komponent tarkibi va tahlili, ularning shaklan va mazmunan tarkib topishidagi o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish o'zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biridir. Frazeologizmlar til birligi va nutqning ko'rki, xalqning ma'naviy va madaniy merosi sifatida ilmiy o'rganilishi, talqin va tahlil etilishi zarur. Mazkur maqolada Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" romanida qo'llangan iboralar haqida so'z yuritiladi.

Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" romanida qo'llangan iboralar rang-barang ligi bilan asarning g'oyatda milliy koloriti va xalqchilligini ta'minlagan. Asardagi iboralarning asar g'oyasini, obrazlarning xarakterini ochib berishdagi o'rni beqiyos.

Yozuvchi Tog'ay Murod roman oxiridagi ilovasida "Men o'zbek xalqiga haykal qo'yaman!" – deb bejizga yozmagan edi. Ushbu roman bilan xalqimizga chindan ham katta haykal qo'ydi. Yozuvchi o'z asari tilining tabiiyligini ta'minlash uchun ham Surxon vohasi shevalari, so'zlashuv nutqidagi hikmatli so'zlar va xalq iboralaridan mahorat bilan foydalangan. Asar juda sodda tilda, haqiqiy dehqon tilidan bayon etilgani tufayli ham unda qo'llangan jaydari so'zlar, birikmalar va iboralar o'quvchini tezda o'ziga rom etadi. Tog'ay Murod asar qahramoni Dehqonqulning sodda xarakteriga mos iboralarni topib qo'llaydi. Yozuvchi qahramonlari tilidan iboralarni ishlatganida, ularning ichki dunyosini, boshqalarga munosabatini ham hisobga oladi. Shuning uchun ham Dehqonqulning onasi uni koyir ekan og'ir so'zlar bilan qarg'amaydi, balki:

"Onamiz ketimdan tosh otib qoladi. – Ha, oshingni yeyin sen tentakni, oshginangni yeyin![1.29] – deydi". Maktab direktorining nutqidagi ibora esa o'z o'quvchisini odam o'rnida ko'rmaydigan, o'ta qo'pol, bemehr bir kimsa, qahri qattiq odamligidan darak beradi: "Jasadingni qara! Jasadingdan eshak hurkadi! O'l-e, shu kuningga-e!"[1.54]. Aslida xalq "haybatidan ot hurkadi" deydigan iborani uning tilidan "Jasadingdan eshak hurkadi" deb ishlatadi. Tog'ay Murod asarlari iboralarini o'rganish xalq orasida keng o'llanilayotgan, ammo hali badiiy adabiyotga, adabiy tilga kirib kelmagan iboralarni aniqlash, ular asosida badiiy asar tili iborolari lug'atini yaratish imkonini beradi.

Tog'ay Murodning asarlarida milliy ruh, qadimiy an'ana va marosimlar, unutilish arafasida turgan qadriyatlarni yoritish alohida o'rin tutadi. Milliy qadriyatlarimiz kitobxon qalbiga

birinchi navbatda tilimiz orqali jo bo'ladi. Romanda Surxon vohasining so'lim qir-adirlari, tanti va mehnatsevar odamlari hayoti, tog'-u toshlarining betakror manzaralari tasvirlanadi. Tabiat manzaralarini qahramonlar xarakter-holati, kechinmalari bilan uzviy bog'liq holda tasvirlash – adib asarlariga xos yetakchi xususiyatdir. Asarda tabiat o'zgarishlari qahramonlar kayfiyatiga qarab o'zgacha uslubda ifodalangan. Masalan: "Tulki qiziga to'y berdi. Kun qiyalab-qiyalab nur to'kdi. Kun sariq-sariq nur to'kdi. Kun betini ko'rib bo'lmadi. Kun nuriga qarab bo'lmadi. Olam iliq-iliq bo'ldi. Olam sariq-sariq bo'ldi. Havoda oppoq-oppoq bir nimalar uchdi. Havola-havola uchdi. Aylana-aylana uchdi. Burala-burala uchdi.

Osmon misoli un elaklamish-un elaklamish bo'ldi. Oppoq bulutlar orasidan kun to'kilib-to'kilib turdi"(OQD,105-bet.).

"Tulki qiziga to'y berdi"[2.45-47. Ushbu jumlaning adib o'zi o'ylab topmagan. Bu, otobobolarimizdan qolgan ibora. Bunday holat osmonda yirik-yirik qor parchalari o'ynoqlab ko'rinish berganda, quyosh zangori tus olsa ham, o'z tarovatini yo'qotmay turgan payt bo'ladi. Shu manzaraga qarab dehqonlar "Tulki qiziga to'y berdi" deyishadi. "Otamdan qolgan dalalar" romani tilining o'ziga xosligi yana shundan iboratki, ko'p hollarda asarning ta'sir kuchini oshirish niyatida adib so'zlarni takror-takror qo'llaydi. Masalan: "Yormazorda muhtasham masjid-madrasa bo'ladi. Oqqoshsho mo'min-mazlumni ana shu Yormazor masjid-madrasa qoshida to'dalaydi. Mo'min-mazlum mung'ayib-mung'ayib turadi. Mo'min-mazlum birov-birovini ko'ksiga yig'laydi. Mo'min-mazlum uzun kun ana shunday turadi" (15-bet). Ushbu misolda yettita gap, o'ttiz uchta so'z bo'lib, ularda "Mo'min-mazlum" sifati olti marta takrorlanib kelgan, ya'ni har bitta gapda shu sifat qayta-qayta qo'llanilgan. "Yormazor", "bir-birovi", "yig'laydi" kabi so'zlar ikki martadan qo'llanilgan. Bundan ko'rinish turibdiki, takror qo'llanilayotgan so'zlar soni o'n to'rtta, matnda esa jami o'ttiz uchta ishlatilgan, ya'ni, gaplarning deyarli yarim so'zlari takror qo'llanilgan. Asarda qo'llanilgan so'zlarning ko'pida milliy qadriyatlarimiz aks etgan. Masalan, yuqorida keltirilgan misoldagi "muhtasham bir masjid-madrasa", "mo'min-mazlum", "ko'ksiga yig'laydi" va "yelkasiga yig'laydi" kabi so'z-iboralar milliy qadriyatlarimiz, kechmishimiz aks ettirilgan, milliylik nafasi ufurib turgan til birliklaridir. "Otamdan qolgan dalalar" asari o'quvchilarning milliy qadriyatlarimiz haqida tasavvurga ega bo'lishlariga yordam beradi.

Tog'ay Murod romanlari adibning, qolaversa, milliy adabiyotimizning shunchaki navbatdagi namunalari emas. XX asr, aniqrog'i, salkam bir asr davom etgan istibdod nihoyasida maydonga kelgan "Otamdan qolgan dalalar" bilan "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" romanlari o'sha asr intihosida o'lkada yuz bergan milliy uyg'onish natijasida boshlangan millatning bir necha avlod asl o'g'lonlari – yorqin iste'dodlar qalbini olov bo'lib o'rtaqan nido bo'lib yangraydi. "Otamdan qolgan dalalar" bosh qahramonining nomi qahhorona tarzda ismi jismiga mos – Dehqonqul. Muallif roman yaratilishi jarayonidagi ijodiy-ruhiy holati ustida to'xtalib: "Endi qonim o'z g'animlarim uchun qaynamadi. Yo'q, o'z

gʻanimlarim oʻz yoʻlida qoldi. Endi qonim...qudratli gʻanimlarim uchun qaynadi..., –deb yozadi. Bu loʻnda eʼtirofda romanning asosiy ruhi – pafosi aniq ravshan ifodalangan. Aniqroq qilib aytadigan boʻlsak, bu roman Olloh inʼom etgan eng ulugʻ neʼmat-hurligini, mustaqilligini, erkini, ozodligini boy bergan, bosqinchilar boʻyinturugʻini boʻyniga ilib, istibdod iskanjasida qulga aylangan xalqning ayanchli holi, u chekkan zahmatlar tufayli adib dilidagi oh-armon, nola-figʻon, bir asrdan ortiq davom etgan imperiya zulmi, zugʻumiga qarshi zoʻr nafrat-tugʻyon kabi yangradi. Roman markazida Dehqonqul obrazi turadi. Asar voqealari hayoti, taqdiri, qismati, ruhiy dunyosi ona yer, kindik qoni toʻkilgan muqaddas tuproq bilan mustahkam bogʻliq. Xullas, har bir yozuvchi frazeologizmlardan oʻz imkoniyati doirasida ustalik bilan foydalanadi. Yozuvchi iboralarni asar qahramonlari tilidan ishlata ekan, ularning ichki dunyosi, maʼnaviyatini yaqqol koʻrsatishga harakat qiladi.

Xulosa sifatida aytish joizki, Togʻay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” romani XX asr oʻzbek adabiyotiga va bugungi oʻzbek adabiy tiliga katta hissa boʻlib qoʻshilgan, desak mubolagʻa boʻlmaydi. Uning iboralardan foydalanish mahoratini chuqur va keng koʻlamda oʻrganish oldimizga qoʻygan asosiy maqsad larimizdan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. T.Мурод. Отамдан қолган далалар. – Тошкент: 1994.
2. Ўрозов А.Т.Муроднинг “Отамдан қолган далалар” асарининг тил хусусиятлари ҳақида//Тил ва адабиёт таълими, 2009, 5-сон

OʻZBEK NUTQ MADANIYATIDA ISM VA MUROJAAT ODOBI

Javliyeva Guljahon Murodovna
Osiyo texnologiyalar universiteti magistri

Antroponimika (grekcha «inson» + «ism») onomastikaning bir boʻlimi boʻlib, ismning kelib chiqishi, taraqqiyoti (evolyusiyasi) va funksiyalanishini tadqiq etadi. Shaxslar nomini ifodalovchi har qanday xususiy ism antroponim deb atalib, ular: shaxsiy ism (Guljahon, Murod), otasining ismi (Javlieva, Murodovna), familiya (Saidov, Jalilov), taxallus (Navoiy, Muqimiy)lar hisoblanadi.

Ot, nom yoki ism insonlar va barcha jonli-jonsiz borliq dunyoning muhim belgilaridan biridir. Insonlar koʻp qadim zamonlardan boshlab nafaqat oʻzlarini, balki tevarak-atrofdagi barcha narsalarni belgilash, tanib olish va bildirish uchun muayyan va munosib soʻzlar bilan nomlashga intilganlar. Bu esa insonlar turmush faoliyati uchun kerakli va muhim bir ehtiyojga aylanib qolgan. Bugungi kunda kishilar va barcha mavjudotlarning otlari va, ayniqsa, atoqli otlar har bir tilning muhim tarmoqlaridan hisoblanadi.

Kishilar nomi yoki atoqli otlarning paydo bo'lishi, shakllanishi, o'zgarishi bevosita tilning tarixiy rivoji hamda millatning ijtimoiy-iqtisodiy turmushi bilan chambarchas bolliqdir.

Jahonda har bir o'lka, elat va hatto har bir mintaqaning tili, madaniy va ijtimoiy tuzumi bilan uyg'unlashgan holda, o'ziga xos ism qo'yish odati bor. Shuning uchun ham, har bir millatning tilidagi otlar o'sha millatning turmush sharoiti, saviyasi, qaysi bir etnik guruhga mansubligi va, shuningdek, ularning rasm va anoanalarini ham aks ettiradi.

Kishi nomi muayyan zamon va makonda o'z egasining tutgan o'rnini ham belgilaydi [1.23]. Masalan, buyuk sarkarda sohibqiron Amir Temur Tarag'ay Qo'ragoniy bobokalonimizga Sohibqiron va Ko'ragon nomlari berilgan. Sohibqiron nomi ikki sharofatli sayyora – Zuhro va Mushtariy samoviy doirasida Tur (jaddiy) burjida o'zaro yaqinlashgan vaqtda tug'ilganligi uchun berilgan. «Amir Temur Saroymulkxonimni o'z nikohiga kiritgach, mashhur «Ko'ragon» nomini olishga musharraf bo'ladi» deyiladi. Ko'ragon so'zi mo'g'ul tilidan o'zbek tiliga o'girilsa, «kuyov» degan maononi anglatadi [5.5].

Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin, har holda qadim zamonlardan beri allomalar va ulamolar kishilarni yaxshi va qulay ism qo'yishga targ'ib qilganlar. Xususan, payg'ambarimiz hazrati Muhammad alayhissalom bu haqda shunday deganlar: otaga farzand haqlari jumlasidan buldurkim, unga yozishni o'rgatib, otini yaxshi saylasa va balog'at chog'i uni uylantirsa...

Payg'ambarimiz yana boshqa bir joyda kishi ismining yaxshi va chiroyli bo'lishi kerakligini ta'kidlab: «Mening oldimga odam yubormoqchi bo'lsangiz, yaxshi suratli va yaxshi ismli kishini yuboringlar» [3.55] degan ekanlar. Bugungi kunda ham o'zbek oilalarida farzandga ma'noli va chiroyli ism qo'yish an'anasi saqlanib kelmoqda.

Kishi ismlarining etimologiyasi, ularning ma'nolari haqida tilshunos olim E.Begmatov ko'plab tadqiqotlar olib borgan. Antroponimlar haqida bizgacha yaratilgan ishlardan farqli o'laroq bizning ishlanishlarimiz kishi ismlari bilan bog'liq bo'lgan murojaat shakllarini ijtimoiy-lisoniy aspektda tadqiq etishga qaratilgan.

Oilada farzand tug'ilar ekan, ota-onasining birinchi farzlaridan biri chaqaloqqa chiroyli ism qo'yishdir. Zero, ana shu qo'yilgan ism chaqaloqning voyaga yetib, kamol topishida ma'lum darajada ruhan ta'sir qo'rsatadi. Musulmonchilik qonuniyatlariga amal qiluvchi o'zbek xalqida ism qo'yish, asosan, oilaning yoshi ulug' kishilari tomonidan bajariladi. Ism qo'yishda esa qo'yiladigan ism ma'nosiga katta e'tibor beriladi. Jumladan, Ollohning to'qson to'qqiz fazilati nomlari, payg'ambarlar ismlari, aziz kishilar ismlari, o'tmishda o'tgan buyuk shaxslar nomlari, orzu-umidni, havasni, murodni ifodalovchi ismlarni ko'proq qo'yadilar. Bundan tashqari, yoqtirgan kishilarining, yaxshi fazilatli do'st-yorlarining, mashhur kishilarning ismlarini qo'yish ham uchrab turadi.

O'z ismini boshqalardan to'liq eshitish inson uchun hamisha xush yoqadi. Amerikalik psixolog D.Karnegi bu haqda shunday yozadi: «O'z ismini boshqalardan eshitish inson uchun yoqimli musiqaga o'xshaydi. Uning ismini aytib chaqirish, bu insonni shaxs sifatida tan olishdir».

O'zbek xalqida ismlarni aytib chaqirishda ismlarga qo'shimcha tarzda hurmat, erkalash, kichraytirish maonolarini ifodalovchi qo'shimchalarni qo'shib murojaat qilish ham mavjud. Erkak adresatga nisbatan jon, ba'zan xon, xo'ja, hoji (hajga borib kelganlarga nisbatan), bek, boy, to'ra, ali kabilar.

Kichik yoshdagi adresatlarga nisbatan esa erkalash, kichraytirish maonolaridagi toy, sher, -cha, -chik kabi so'z va qo'shimchalarni qo'shib murojaat qilinadi. Alibek, Hasanboy, A'zamhoji kabi. Ilhomsher, Behzodchik kabi.

Xuddi shunday holat ayol adresatlarga nisbatan qilingan murojaat shakllarida ham kuzatiladi. Lekin ayollar ismlariga qo'shib aytiluvchi qo'shimchalar erkak adresatlarnikiga nisbatan farq qiladi. Adresant tomonidan ayol adresatning ismini chaqirib murojaat qilishda ismga mos keladigan qo'shimchalar qo'shib murojaat qilinadi. –Xon: Oyxon, To'raxon, -oy: Oygul, Oydin, -bibi: Zarbibi, Oybib, -nisa: Xolnisa, Oynisa, -gul: Tozagul, Bog'dagul, poshsho: Oyposhsho, Poshshooy kabi affiksoidlar shular jumlasidandir.

Kichik yoshdagi adresant katta yoshdagi ayol adresatga murojaat qilganda adresat ismiga -xon, -oy, -gul so'zlaridan tashqari, -opa, -aya, -xola, -amma, -ena, -momo kabi qarindosh-urug' nomlarini ifodalovchi so'zlarni qo'shib aytadi. Oygul, O'g'iloy, Oyshaxon, Hadichaxola, Marjonena kabilar.

Xulosa qilib aytish joizki, o'zbek nutq madaniyatida ism va murojaat odobi masalalarini o'rganish o'zbek milliy va ma'naviy madaniyati, urf-odatlarimizni targ'ib qilishda muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ёркин Муҳаммад Ҳалим. Отлар ва от қўйиш// Ўзбекистон адабиёт ва санъати, 1993, 23 апрел.
2. Яхшибоев Я. Яна кўрагон ҳақида. Туркистон газетаси, 1992, 5-феврал.
3. Муҳаммад Пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. –Тошкент, 1991, 55-бет.

РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЯЗЫКОВ В ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВАХ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Маматова Мохинур Музаффаровна

Бухарский государственный педагогический институт студент

Аннотация: Данная статья рассматривает ключевые вызовы и перспективы развития национальных языков в тюркоязычных государствах. Основное внимание уделено влиянию глобализации, разнообразию диалектов и недостаточной цифровой интеграции. Предложены пути решения, включая совершенствование языковой политики, цифровизацию, международное сотрудничество и популяризацию культуры. Автор подчёркивает необходимость гармоничного сочетания сохранения традиций и модернизации для укрепления национального единства и культурной идентичности.

Ключевые слова: Национальные языки, тюркоязычные государства, глобализация, цифровизация, диалектное разнообразие, языковая политика, культурная идентичность.

Введение: Развитие национальных языков в тюркоязычных странах представляет собой важнейшую задачу для сохранения культурного наследия и укрепления национальной идентичности. В условиях глобализации, стремительно развивающихся технологий и усиливающегося влияния иностранных языков перед тюркоязычными государствами встает целый ряд вызовов, требующих комплексного подхода и решения. Национальные языки играют ключевую роль в укреплении государственной независимости, социальной сплоченности и культурной уникальности, что делает их сохранение и развитие особенно актуальными.

Одним из наиболее значимых вызовов является влияние глобализации, которое способствует распространению международных языков, в частности, английского и русского. Эти языки становятся основными в науке, образовании, бизнесе и международной коммуникации, что снижает престиж и использование национальных языков в повседневной жизни. Множество тюркоязычных стран сталкивается с проблемой доминирования иностранных языков, что особенно ярко проявляется среди молодежи, ориентированной на мировые стандарты и возможности, открываемые владением иностранными языками.

Другим важным аспектом является богатое диалектное разнообразие тюркских языков. Различия в диалектах значительно усложняют стандартизацию литературного языка и разработку единого образовательного стандарта, что влияет на эффективность обучения и взаимодействие в рамках одной страны. В некоторых случаях сохраняется низкая интеграция диалектов в единый национальный язык, что сказывается на уровне языковой идентичности и единства нации.

Цифровизация и недостаточная представленность национальных языков в цифровом пространстве становятся еще одной серьезной проблемой. В условиях стремительного развития информационных технологий и интернета языки, которые не имеют достаточного контента в цифровом формате, оказываются в невыгодном положении. Отсутствие качественных интернет-ресурсов, программного обеспечения и автоматических систем перевода на тюркских языках ограничивает их использование в сферах науки, образования, технологий и бизнеса.

Таким образом, перед тюркоязычными странами стоит задача найти баланс между сохранением традиционных языков и адаптацией к современным условиям. Важно не только развивать и поддерживать национальные языки на всех уровнях — от образовательных стандартов до цифровых технологий — но и стимулировать их использование в различных сферах жизни общества. Это требует комплексного подхода, который включает разработку эффективной языковой политики, содействие цифровой интеграции и активизацию международного сотрудничества.

Основная часть: Методология: Развитие национальных языков в тюркоязычных странах требует разработки многоуровневой стратегии, которая будет охватывать различные аспекты языковой политики, образовательных систем, культурной и цифровой интеграции. Методология данного исследования основывается на анализе существующих проблем, выявленных в контексте глобализации и цифровизации, а также на применении сравнительного анализа языковой политики в различных тюркоязычных государствах. Важным аспектом методологии является изучение практик, направленных на сохранение и развитие национальных языков, а также анализ существующих программ поддержки на национальном и международном уровнях.

Анализ языковой политики: В первую очередь, для разработки эффективной стратегии необходимо провести анализ действующих языковых политик в тюркоязычных странах. Для этого было проведено сравнительное исследование законодательных актов, направленных на поддержку национальных языков в Узбекистане, Казахстане, Турции, Азербайджане и других странах. Особое внимание уделено изучению законодательства в области образования, медиа и цифровых технологий. Методика анализа включала сбор и обработку данных о государственных программах, финансировании языковых проектов, а также анализ доступности образовательных ресурсов на национальных языках. [1]

Исследование образовательных систем: Образование играет ключевую роль в развитии национальных языков, поскольку именно через систему образования формируются навыки и знания, связанные с использованием родного языка. В рамках исследования были рассмотрены основные учебные программы, которые включают изучение национальных языков, а также использование этих языков в преподавании других дисциплин. Применялась методика контент-анализа учебных материалов, образовательных планов и программ для выявления уровня интеграции национальных языков в образовательный процесс.

Цифровая интеграция и создание контента: Одним из современных вызовов для национальных языков является недостаточная цифровая представленность. Для изучения данного аспекта использовалась методика анализа контента, доступного в интернете, а также разработки и внедрения новых платформ и приложений, предназначенных для поддержки национальных языков. Оценивались также перспективы создания автоматических переводчиков и технологий распознавания речи, что позволит интегрировать национальные языки в сферу высоких технологий. [2]

Международное сотрудничество и культурный обмен: Для успешного продвижения национальных языков в мировом контексте необходима активная международная поддержка. Методология включала исследование существующих международных проектов, направленных на сохранение и развитие тюркских языков. Особое внимание уделено сотрудничеству между тюркоязычными государствами в области образования, культуры и научных исследований.

Результаты исследования: Исследование показало, что языковая политика в тюркоязычных странах развивается, но она остается фрагментированной. В некоторых странах, таких как Турция и Казахстан, приняты национальные программы, направленные на поддержку и развитие языка в образовательных и культурных сферах. Однако в большинстве стран тюркоязычного мира существуют проблемы с недостаточным финансированием, недостаточной координацией и отсутствием ясных стандартов для интеграции диалектов в литературный язык. [3]

Эффективность образовательных программ: Результаты исследования образовательных программ показывают, что в некоторых странах тюркоязычного мира образовательные программы успешно поддерживают использование родных языков. Однако в большинстве случаев существует недостаток учебных материалов и квалифицированных преподавателей, что сказывается на качестве обучения. В то же время, в крупных городах, где доминируют иностранные языки, наблюдается снижение интереса к родным языкам среди молодежи.

Цифровизация и создание контента: Анализ цифровой интеграции показал, что тюркоязычные страны активно работают над созданием интернет-ресурсов на своих языках, однако этот процесс требует дальнейших усилий. В частности, в Турции и Азербайджане наблюдается рост числа онлайн-платформ и приложений на национальных языках, однако в других странах этот процесс развивается медленно. Одна из проблем заключается в нехватке автоматических переводчиков и технической базы для их создания.

Международное сотрудничество: Результаты исследования показывают, что сотрудничество между тюркоязычными государствами в области языковой политики и культурного обмена активно развивается. Особенно успешными являются совместные научные и культурные проекты, направленные на популяризацию тюркских языков в международной среде. Однако для более эффективного продвижения национальных языков необходимы усилия на уровне международных организаций и укрепление связи между тюркоязычными странами. [4]

Выводы и перспективы исследования: Развитие национальных языков в тюркоязычных странах — это многогранный процесс, который тесно связан с социально-экономическими, культурными и политическими факторами. Результаты проведённого исследования показывают, что перед тюркоязычными странами стоит множество вызовов, связанных с глобализацией, доминированием международных языков и недостаточной цифровой интеграцией. Однако, несмотря на эти проблемы, существует ряд успешных практик и значительный потенциал для дальнейшего развития и распространения национальных языков. В результате анализа данных можно выделить несколько ключевых выводов, которые определяют дальнейшие направления исследований и политики в данной области.

Одним из наиболее ярких вызовов для тюркоязычных стран остаётся глобализация, особенно влияние английского и русского языков, которые занимают доминирующие позиции в мировой экономике, науке и культуре. Несмотря на это, в странах, таких как Турция и Казахстан, активно предпринимаются усилия для создания и укрепления национальных языков как основы культурной идентичности и государственного суверенитета. Эти страны разрабатывают и внедряют программы, направленные на продвижение своих языков в образовательных учреждениях, медиа и официальных документах. В то же время в других тюркоязычных странах наблюдается менее активное развитие языковой политики, что связано с недостаточными инвестициями и недостаточной координацией действий. [5]

Диалектное разнообразие остаётся одной из существенных проблем для стандартизации литературных языков. Исследование показало, что в тюркских странах существует значительное количество диалектов, которые затрудняют интеграцию и создание единого литературного языка. В некоторых странах, таких как Узбекистан, Кыргызстан и Туркменистан, продолжают усилия по унификации

литературных норм, но этот процесс требует времени и поддержки на всех уровнях — от государственной политики до локальных инициатив. Без комплексного подхода в стандартизации диалектов и интеграции их в литературный язык существует риск утраты уникальных особенностей культуры и языка.

Отсутствие достаточного контента на национальных языках в цифровом пространстве является серьёзным ограничением для их использования в высоких технологиях и интернете. Развитие информационных технологий и создание платформ для цифровой интеграции являются важными шагами в обеспечении доступности национальных языков в современном мире. Тем не менее, наблюдается значительная нехватка специализированных программных продуктов и интернет-ресурсов, которые бы поддерживали тюркоязычные языки. Страны, такие как Турция, Азербайджан и Казахстан, делают успехи в создании онлайн-платформ на национальных языках, однако другие страны сталкиваются с серьёзными проблемами в этом направлении. Это требует от правительств и частного сектора дополнительных усилий по развитию технологий и созданию инновационных цифровых ресурсов. [6]

Международное сотрудничество между тюркоязычными странами в области языковой политики и культуры является важным элементом сохранения и распространения тюркских языков. Сотрудничество в сфере образования, научных исследований, культурного обмена и туризма играет ключевую роль в укреплении позиций национальных языков на международной арене. Успешные примеры таких проектов можно наблюдать в рамках Совета тюркских государств и других международных организаций. Однако для более эффективного продвижения тюркоязычных языков необходимо создать условия для укрепления связей между странами, обмена опытом и совместных культурных инициатив.

Перспективы исследования в области языковой политики в тюркоязычных странах должны сосредоточиться на улучшении координации действий между государственными и частными структурами. Необходимо разработать долгосрочные стратегии, которые будут включать комплексные меры для повышения статуса национальных языков, их стандартизации и интеграции в образовательные и цифровые системы. Одним из ключевых направлений является создание национальных программ, направленных на поддержку малых и менее распространённых диалектов, а также повышение осведомлённости о важности сохранения языкового разнообразия.

Внедрение новых технологий и разработка инновационных решений для цифровой интеграции национальных языков станет одним из приоритетных направлений. Развитие автоматических переводчиков, приложений для мобильных устройств, а также платформ для создания контента на тюркских языках является

необходимым шагом для усиления позиций этих языков в информационном обществе. Перспективы включают в себя не только разработку новых инструментов, но и улучшение существующих технологий с учётом особенностей тюркских языков.

Перспективы также заключаются в активизации международного сотрудничества между тюркоязычными странами и укреплении культурных связей. Культурная дипломатия, направленная на продвижение тюркских языков и культуры через международные проекты и программы, станет важным инструментом для их сохранения и развития. Важно продолжить работу над созданием совместных научных, образовательных и культурных инициатив, которые будут способствовать популяризации тюркских языков на международной арене.

Развитие национальных языков в тюркоязычных странах является важной и неотъемлемой частью их культурной и социальной идентичности. В процессе исследования было выявлено, что несмотря на многочисленные вызовы, такие как влияние глобализации, диалектное разнообразие и недостаточная цифровая интеграция, тюркоязычные страны предпринимают шаги для укрепления своих языков. Результаты анализа показали важность разработки эффективной языковой политики, обеспечения доступа к образовательным ресурсам на национальных языках, а также продвижения цифровых технологий, которые позволят обеспечить их дальнейшее развитие.

Однако для достижения устойчивого и комплексного прогресса необходимо продолжить работу над устранением существующих проблем, таких как снижение популярности национальных языков среди молодежи, недостаток квалифицированных специалистов в области языков и диалектов, а также отсутствие достаточного контента в цифровом пространстве. Совершенствование образовательных программ и усиление международного сотрудничества являются важнейшими направлениями для обеспечения долгосрочного успеха в данной сфере.

Будущее национальных языков в тюркоязычных странах зависит от гармоничного сочетания традиционных ценностей и адаптации к современным вызовам. Переход к цифровому обществу и глобальная интеграция ставят перед странами новые задачи, но одновременно открывают возможности для развития и распространения тюркских языков. Тщательная разработка языковой политики, активная поддержка национальных языков в разных сферах жизни общества и стимулирование их использования на международной арене помогут сохранить их богатство и уникальность.

Таким образом, только комплексный подход, включающий активное использование технологий, улучшение образовательных стандартов и усиление культурных связей, обеспечит успешное будущее тюркских языков, способствуя их сохранению и укреплению национального единства в условиях глобализирующегося мира.

ТИЛШУНОСЛИКНИНГ ДОЛЗАРЪ МАСАЛАЛАРИ ТАДҚИҚИ ВА ИЛМ ФИДОЙСИ

Шеронов Бойир Ғозибекевич

Академик Бобожон Ғафуров номидаги

Хўжанд давлат университети доценти

Жабборов Баҳром Абдурасулович

Доцент (Тожикистон)

Аннотация. Мақолада профессор А.Бердиалиевнинг ўзбек тилшунослиги фанига қўшган ҳиссаси таҳлил этилади. Олимнинг ўзбек тили фонетикаси ва фонологияси, морфемика ва сўз ясалиши, лексикология ва фразеология, морфология ва синтаксиси соҳасида тақдим этилган оригинал назарий қарашлари баҳоланади. Чунончи, морфология соҳасида профессор А.Бердиалиевнинг сўз туркумларининг янгича таснифи, конверсия ва транспозиция, прономонизация жараёнлари билан боғлиқ илмий, назарий жиҳатдан асосланган мақолалари илмий жамоатчиликка тақдим этилган. Олим мазмуний синтаксисда ўзбек тили эргаш гапли қўшма гапларда синтактик семантика, синтактик омонимия, синтактик полисемия, синтактик полифункционаллик, синтактик бирликларда синтактик омонимия ва полисемия билан қоришиқ синтактик амфиболия, синтактик алоқа ва синтагматик муносабатлар ҳар томонлама тўлақонли тадқиқ этганлиги таъкидланади.

Таянч сўзлар: профессор А.Бердиалиев, ўзбек тили фонетикаси ва фонологияси, морфемика ва сўз ясалиши, лексикология ва фразеология, морфология ва синтаксис

Ўзбек тилшунослиги давр билан ҳамқадам, муаммолар ечимида илгарилиб бормокда ва бунда кўпгина олимларнинг хизмати бекиёсдир. Шу ўринда фан равнақи йўлида заҳмат чеккан устозлардан бири таниқли ва иқтидорли олим филология фанлари доктори, профессор Абдували Бердиалиев алоҳида мавқе ва мақомга эга. Олимнинг илмий мероси тил илмини бойитибгина қолмасдан, ўнлаб тадқиқотлар учун дастурамал вазифасини ўтади.

А.Бердиалиев 1939 йил 10 мартда Фарғона вилояти, Бешариқ тумани, Совуртепа кишлоғида дунёга келган эди. Ота иккинчи жаҳон урушидан қайтмаган, муштипар она тарбиясида оғир болаликни бошдан кечириб, бир бурда нон топиш қийин бўлган даврда ўрта мактабни битиради. Шароит оғир бўлишлигига қарамасдан илмга бўлган иштиёқ аввал Конибодом педагогика билим юртига, сўнг Ленинобод давлат педагогика институти (Ҳозирги Хужанд давлат университети)га етаклади. Устозда бўлган илмий иқтидорни эътиборга олиб, ўзбек тили ва адабиёти кафедраси Тошкент

давлат университети аспирантурасига йўллади. Аспирантурада ўзбек тили синтаксиси билимдони профессор Аюб Ғуломов раҳбарлигида “Ўзбек тилида сўз ясовчи кўшма аффикслар” (1970) мавзусида номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. Унда сўз туркумлари асноида от яовчи кўшма аффикслар, сифат ясовчи кўшма аффикслар, феъл ясовчи кўшма аффикслар, равиш ясовчи кўшма аффикслар таҳлил этилди. Ҳар бир кўшма аффикслар таҳлилида ўрганилиш тарихи, ҳосил бўлиш йўллари, маҳсулдорлик-бемахсуллик, луғавий-семантик ва грамматик хусусиятлари, диалектик хусусиятлар ва бошқа жиҳатлар тадқиқ этилади (1, 8).

Профессор А.Бердиалиев Тожикистонда ўзбек тилшунослигининг деярли барча соҳаларида долзарб мавзуларда илмий-тадқиқот ишларини олиб борди. Фонетика ва фонология соҳасида “Ўзбек тили синтактик парадигматикаси асослари” (Тошкент, 1991) китобининг “Тил бирликларининг парадигматик ва синтагматик асослари қисмида ўзбек адабий тилида унли фонемаларнинг парадигматик кўлами таҳлил этилган бўлса, “Фонетика ва фонология ҳамда уларнинг ўзаро муносабати масласига доир” мақоласида (Тилшунослик ва адабиётшунослик масалари. Илмий мақолалар тўплами. 3-китоб.-Хужанд, 2015. Б. 5-10) фонемалар табиатига ойдинлик киритилиб, фонема тилнинг психик характердаги энг кичик сегмент бирилиги сифатида тушунилиши зарур”, деган хулосага келинади.

Профессор А. Бердиалиев морфемика ва сўз ясалиши соҳаси бўйича ишлари номзодлик рисоласи ва у билан боғлиқ мақолаларида ўз ифодасини топган. Сўз ясалиш жараёнида иштирок этган мураккаб аффикслар ва тилда кечган тарихий эврилишлар чуқур таҳлил этилган. Олимнинг илмий изланишлари Т.Мирзакуловнинг “Ўзбек тилида шакл ясовчи аффикслар” номзодлик рисоласи (1980, Тошкент) “Ўзбек тили морфем парадигматикаси ва синтагматикаси асослари” (Тошкент, 1994) докторлик диссертацияси (илмий маслаҳатчи) ва Ш.Мирзакулов, Д.Ҳасанова, О.Бойматов номзодлик рисоаларида давом этдирилди.

Профессор А.Бердиалиев лексикология ва фразеология соҳасида луғавий бирликлараро лисоний муносабатларни замонавий тилшунослик тадбиллари асосида, анъавий тилшунослик тадбилларида кескин фарқ қилувчи бошқача йўсинда талқин этади. Олим “Супплевитизм ва унга дахлдор баъзи тушунчалар ҳақида” (Ўзбек тилшунослиги масалалари. Илмий мақолалар тўплами. 7-китоб. -Хужанд, 1996. -Б. 3-14) мақоласида тил илмига номаълум бўлган луғавий сатҳнинг долзарб бир муаммоси ҳақида фикр юритади. Маълум бўладики, умумий классема асосида икки луғавий бирлик – луғавий супплетив синтагматик муносабатга киришиб, синтагма (бирикма) ҳосил қилади.

Профессор А.Бердиалиевнинг “Семантик ассимиляция ва семантик диссимиляция ҳодисалари ҳақида” (Ўзбек тилшунослиги масалалари. Илмий мақолалар тўплами. 10-китоб. -Хужанд, 1997. -Б. 5-12) мақоласида фонетик жараёнларнинг изоморфизм қонунияти таъсирида тилнинг луғавий сатҳида рўй

берадиган ўзгаришлар тавсифи берилади. Олимнинг эътироф этишича, семантик ассимиляция ва семантик диссимиляция билан мантикий-лисоний жиҳатдан ўзаро боғлиқ ҳар хил тушунчалардир. А. Бердиалиевнинг бу икки мақоласи келгусида монографик планда ишланиши мумкин бўлган долзарб мавзулар ҳисобланади.

Мофология соҳасида профессор А.Бердиалиевнинг сўз туркумларининг янгича таснифи, конверсия ва транспозиция, прономонолизация жараёнлари билан боғлиқ илмий, назарий жиҳатдан асосланган мақолалари илмий жамоатчиликка тақдим этилган.

Тожикистонда ўзбек тили назарий синтаксиси масалалари етакчи тадқиқотчиси проф. А.Бердиалиевдир. Олим ўзбек тили эргаш гапли кўшма гаплари мазмуний жабҳаси билан шуғулланди. Профессор А.Бердиалиев “Ҳозирги ўзбек адабий тили эргаш гапли кўшма гап қурилишида семантик-сигнификатив парадигматика ва синтагматик муносабатлар” мавзусида (1.XII.1989) Ўзбекистон Республикаси ФА Тил ва адабиёт институтида докторлик илмий даражасини олиш учун ихтисослашган кенгашида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Ҳимоя Кенгашида юқори баҳоланган диссертация мазмуни “Ўзбек тили эргаш гапли кўшма гап қурилишида семантик-сигнификатив парадигматика ва синтагматик муносабатлар” (Тошкент, 1989), “Ўзбек тилида омоним модели эргаш гапли кўшма гаплар (Тошкент, 1989), “Ўзбек тили эргаш гапли кўшма гапларда синтактик алоқа ва синтактик муносабатлар” (Тошкент, 1993) ва ўттиздан ортиқ мақолаларда ўз инъикосини топган.

Профессор А.Бердиалиев ўзининг докторлик рисоласи ва ўз илмий мақолалари билан ўзбек тилшунослиги мазмуний синтаксиси муносиб ҳисса қўшди. Рисолада илк марта ўзбек тили эргаш гапли кўшма гапларда синтактик семантика, синтактик омонимия, синтактик полисемия, синтактик полифункционаллик, синтактик бирликларда синтактик омонимия ва полисемия билан қоришиқ синтактик амфиоболия, синтактик алоқа ва синтагматик муносабатлар ҳар томонлама тўлақонли тадқиқ этилди. (2. 6-7). Олимнинг назарий қарашлари би неча номзодлик рисоалар (қуйида келтирилади)ига мавзу бўлди ва шогирдлар томонидан муваффақиятли ҳимоя қилинди.

Профессор А.Бердиалиев Тожикистон олий ва ўрта мактаблари учун дарслик ва дарслик ўқув-қўлланмалар яратишда фидоийлик кўрсатди. Шогирдлар билан ҳамкорликда нашр этилган олий мактаблар учун “Ўзбек тили синтаксиси” (2010, Хужанд, ҳаммуаллиф Б.Шеронов), “Ўзбек ва тожик лисоний алоқалари (Душанбе, 2011), “Ҳозирги ўзбек адабий тили. Лексикология. Фразеология. Лексикография” (Хужанд, 2013, ҳаммуаллиф Р.Хидиров), “Ҳозирги ўзбек адабий тили. Морфемика. Сўз ясалиши. Морфонология” (Хужанд, 2015, дарслик-қўлланма), “Умумий тишунослик”

(Хужанд, 2015 рус тилида), “Ўзбек тили синхрон социолингвистикаси (Хужанд, 2015, дарслик-қўлланма), “Ўзбек ва рус тиллари норматив грамматикаси” (Хужанд, 2016 рус тилида), “Умумий тилшунослик асослари” (Бишкек, 2018 рус тилида), “Ҳозирги ўзбек адабий тили. Морфология” (Хужанд, 2016, дарслик-қўлланма), ўзбек тилида таълим олиб бориладиган мактаблар учун “Она тили” фанидан 5-, 6-, 7-, 8-, 9, 10-, 11-синфлар учун дарслик-ўқув қўлланмалари шулар жумласидандир.

Машҳур доғистонлик шоир Р.Ҳамзатов ўзининг «Она тилим» шеърида тушида ногоҳон ўлиб қолганлиги, авар сўзини эшитиб, тирилганлигини, қашшоқ ва беҳашам бўлса ҳам, жаҳон минбаридан янграса ҳам она тили муқаддас буюк эканлигини уқтиради. Шундай экан, тилга муҳаббат элга, юртга, халққа, Ватанга муҳаббатдир. Бу иқдомлардан муддао ҳаётини танҳо илм билан зийнатлаган улуғ устоз, Хужанд тилшунослик мактаби асосчиси, Тожикистонда илк туркийшунослик бўйича филология фанлари доктори, профессор Абдували Бердиалиевнинг тилшунослик илмига қўшган беназир ҳиссаси илм зарварақларида муҳрланиб қолди. Фанга фидойилик тилшунос Айюб Ғуломовдан ўтганлиги айтилиши ҳақиқатдир. Устоз ва шогирд ўртасидаги илмий ришталарни устознинг докторлик, шогирднинг номзодлик рисола билан бир соҳага – сўз ясалишига бағишланганлигидан англаса бўлади. Зукко шогирд ниҳоятда фахмлаш мушқил бўлган сўз ясалиши орқали тилнинг фонем-фонологик, морфем-морфологик, луғавий-этимологик, синтактик сатҳларида чуқур ва фавқулудда фикрлаб, жуда кўп тадқиқотлар яратиш билан бирга, янги ва янада янги мавзуларга раҳнамолик қилди, қарийиб, қирқ нафар шогирдни илмий даража соҳиби бўлишларига ҳидоят қилдилар. Ўзбек тилшунослигида Тошкент тилшунослик мактабида профессор Н.Маҳмудов, Бухорода профессор Ҳ.Неъматов, Андижонда профессор А.Нурмонов, Хужандда профессор А.Бердиалиев мактаблари илмий жамоатчилик томонидан аллақачонлар эътироф этилган. Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт институти директори марҳум академик А. Ҳожиёв (номзодлик рисоласига ҳакамлик қилганлар) «Абдували нафақат шогирд етиштириш билан балки кўплаб ҳалталаб муаммолар ечимига эътибор қаратиб, жонбозлик қилмоқда, у ўтиш даврининг қийинчиликлариغا қарамасдан, тилшунослик мажмуалари нашр этдириётганлиги, шогирдлари илмий анжуманларда иштирок этаётганлиги, раҳнамолик қилаётганлиги таҳсинга сазовордир», деган эдилар. Биз, шогирдлар билан учрашувларнинг бирида академик М. Асқарова «Мен Абдували танлаган илмий мавзуларга қойил қоламан. Улар ҳали оҳори тўкилмаган, ишланмаган, Абдувалининг илмий иқтидори чексиз», - деган эдилар, ҳайратланиб.

Устознинг ажиб бетакрор хислатларидан бири илмга ҳайрихоҳлик, илмга раҳнамоликдир. Бевосита бугун илмий даражага сазовор бўлган шогирдларнинг тадқиқотлари устознинг илмий нигоҳидан ўтган, сайқал топган ишлардир. Шогирдлар томонидан тадқиқ этилган мавзулар тилнинг деярли барча соҳаларини қамраб олади. Муҳими шундаки, бажарилган ишлар анъанавий тилшунослик

пойдеворига таянган ҳолда, унда эътиборда четда қолган масалаларни ойдинлаштириш билан фаннинг айрим шуъла топмаган қирраларини ёритишга, мукаммаллаштиришга хизмат қилди.

Бир қатор шогирдлар, жумладан, Р. Абдусаматовнинг «Ўзбек тилида гап бўлакларинг ноамалий мавқеи» (1995), Ш. Мирзакулов «Ўзбек тилида сўз ясалиши» (1996), Т. Турдибоев «Ўзбек тили ёрдамчи сўзлар конверсияси» (1996), Б. Шеронов «Ўзбек тили гап қурилишида лисоний ортиқчалик» (1996), С. Иноятов «Ўзбек тилида предикатив муносабат» (1999), Б. Эшонқулов «Ҳозирги ўзбек адабий тилида арабча луғавий ўзлашмаларнинг мавқеи» (2005), Э. Эшмуродов «Ўзбек тилида координатив алоқа» (2002), Б. Нишонов «Ўзбек тилида тенгланиш алоқаси. Конъюнкция ва дизъюнкция» (2002), Р. Абдуллаев «Синтактик алоқаларни умумтаълим мактабларида ўрганиш» (2002), устоз раҳбарлигида номзодлик рисоаларини ҳимоя қилдилар. Устознинг яна бир бетакрор хислатларидан бир неча тилларни билганлигидир. Шу боис, кўплаб бажарилган тадқиқотлар қиёсий тилшунослик соҳасидадир. Боиси шундаки, устоз умумий тилшуносликнинг Бодуэн де Куртенэ, И.А. Фердинад -де Соссюр, В.В.Виноградов, Г. Паул, А.М. Пешковский, Л.В.Щерба сингари забардаст вакиллари таълимотларидан баҳрамандлигидадир. Устоз раҳбарлигида қиёсий-тарихий тилшунослик жабҳасида бажарилган ишлар бунинг исботидир. Ф. Ҳамроқулов «Ўзбек ва рус тилларида бошқарув» (2001), А. Машрабов «Қирғиз ва ўзбек тилларида қариндошлик терминлари ва уларнинг ифодаланиши» (1999,) Г. С. Мусурмонова «Ўзбек ва қирғиз тилларида ҳиссиёт феъллари» (2005), Д.М. Саидрахимова «Ўзбек ва тожик тилларида равишларнинг умумлингвистик хусусиятлари» (2008), Б. Жабборов «Ўзбек ва тожик тилларида яқинлик номлари» (2009), Р. Хидиров «Тожик ва ўзбек тилларида XX асрнинг охири ва XX1 асрнинг бошларида луғавий ўзгаришлар» (2009), З. Абдувалиева «Рус ва ўзбек тилларида зоонимлар тизимида гипоним-эквонимик муносабатлар» (2010), О.Мавлонбердиева «Рус ва ўзбек тилларида ҳаракат феъллари» (2012) сингари тадқиқотчилар бевосита устоз раҳбарлигида қиёсий тилшунослик масалалари билан шуғулландилар.

Устоз илмий салоҳиятини, педагогик маҳоратини юзлаб шогирдлар такрор-такрор хотирлайдилар, синф тахтасига тўлдирилиб ёзилган қизиқарли ашёвий далиллар, мазмунли суҳбатлар, ўта ҳозиржавоблик, сафарларда қолган ажойиб хотиралар ҳаммаси илмий-ҳаётий, ҳаётий –илмий сабоқлар... Боиси шундаки, улар умр сўқмоқларида асқотади, ўзлари айтганларидек, порлоқ келажак сари етаклайди, илмга қадам қуйган, муршидга эришганлар, ҳали бўш оппоқ қоғоз сингари ҳаётни илм билан тўлдирса, касбга садоқатли бўлса, у ҳаёт саодатига эришади. Баъзи касблар эски либос сингари яроқсиз бўлиб қолиши мумкин, лекин ўқитувчилик ҳеч қачон барҳам

топмайди, олимлик унга зеболик бағишлайди. Ўзлари таъкидлагандек. «Кимки илм шамидан нур олса, у тоабод ўлим кўрмайди (Бедил)». Рус ёзувчиси М.Горький асарларининг бирида афсонавий ҳақиқат битилган: унда ўсмир йигит зим-зиё, қоронғу ўрмонда қолган қавмни қутқариш учун раҳнамолик қилади, кўкрагидан юрагини суғуриб олиб, ундан таралган шуъла билан йўлларни ёритиб, жонфидолик ила, уларга рўшнолик, ҳаёт бахш этади. Бунда фидойийлик, жоннисорлик мужассам. Зулматда, жаҳолатда қолган қавмни кимдир жоҳилликдан қутқармоғи лозим.

Маълум бўладики, кимдир халқига, юртига, маърифат йўлида яловбардор бўлади. Устоз профессор Абдували Бердиалиев чин маънода илм фидойиси, устоз, Хужанд тилшунослик мактабига асос солиб, ёрқин из, теран илмий мерос қолдирган мутафаккир олимдир.

НАВОИЙНИНГ МАВЪИЗА ҒАЗАЛНАВИСЛИК МАҲОРАТИ *(Ҳофизга татаббуълари мисолида)*

СУЮНОВ Мавлонберди Раҳмонович,
Академик Бобожон Ғафуров номидаги
Хўжанд давлат университети доценти,
филология фанлари номзоди
(Тожикистон)

Аннотация. Мақолада Навоий ғазалларида махсус мавъега эга бўлган мавъиза ғазаллар ҳақида фикр юритилган.

Мавъиза сўзи панд-ўғит, насиҳат қилиш, бирор ишга тасвия бериш маъноларини англатади.

Мавъиза ғазаллар Навоий ижодида муҳим ўрин тутди. Шоирнинг мавъиза ғазалларидан айримлари таҳлил қилинган ва Ҳофиз татаббуълари билан қиёсланган.

Калит сўзлар: маҳорат, ғазал, татаббуъ, мавъиза, воиз.

Алишер Навоий назмида мавъиза шеър катта ўрин эгаллайди. Мавъиза шеър бирикмасидаги мавъиза сўзи панд-ўғит, насиҳат қилиш, бирор ишга тасвия бериш маъноларини англатади. Мавъиза шундай мазмунда бўлиб, унда панд-насиҳатга оид фикрлар бадий тарзда ифодаланади. Мазмунига мавъиза сингдирилган бадий асарлар дидактик адабиётга киради.

Шарқда панднома деб аталган дидактик адабиёт қадимдан кенг ривожланган. Қадимий ва бой Шарқ адабиёти, хусусан, форс-тожик ва ўзбек мумтоз шеърляти кўздан кечирилса, унда мавъиза асарлар катта ўрин тутганини кўриш мумкин. Чунки Шарқда бадий адабиёт асосий тарбия воситаси сифатида қаралгани учун ижодкорлар унинг панднома хусусиятини кучайтиришга алоҳида эътибор берар эдилар. Шу сабабли тўлалигича панднома мазмунида бўлган дoston ва шеърлардан ташқари, турли мавзулардаги асарлар, хусусан, кичик жанрлардаги шеърларнинг айрим байтлари ҳам кўпинча мавъиза мазмунида яратиларди. Буни Навоий девонларидаги шеърларда ҳам яққол кўриш мумкин.

Навоийнинг ўзи 1470-1476 йиллар орасида тузган биринчи девони “Бадоеъ ул-бидоя”нинг дебочасида ҳар бир ҳарф билан бошланадиган ғазалларининг дастлабкисини ё ҳамд ғазал билан ёки наът ғазал билан бошлаганини қайд этар экан, ёзади: “... ҳар ҳарф ғазалиётининг аввалги ғазалини ... ё бир мавъиза билаким муваззах қилинди” (Навоий – 1. 21). Демак, Навоий девондаги ҳар бир ҳарф билан

бошланадиган ғазалларининг дастлабкиларидан бирини мавъиза ғазал сифатида ҳам яратган. Шоир фикрини давом эттириб, баъзилар шеър ёзиш ва девон тузишдан мақсад “мажозий ҳусну жамол тавсифи” ва “хату хол таърифи” деб ўйлайдилар. Дарвоқе, шундай девон учрайдики, унда илм-маърифатга оид бирорта ғазал ҳам йўқ ва шу хил ғазал борки, “анда мавъизатангиз бир байт бўлмағай”, яъни унда панд-насихат мазмунидаги бир байт ҳам топилмайди, дейди ва яна давом этиб ёзади: “Мундоқ девон битилса, худ асру беҳуда заҳмат ва зойиъ машаққат тортилган бўлғай. Ул жиҳатдин бу девонда ҳамду наът ва мавъизадин бошқа ҳар шўрангиз ғазалданким, ... бирор-иккироп насихаторо ва мавъизатосо байт иртикоб қилинди” (Навоий – 1, 21).

Навоийнинг бу фикрларидан маълум бўладики, у “Бадоеъ ул-бидоя” девонида ҳамд, натъ ва мавъиза ғазаллардан ташқари, бошқа ғазалларига ҳам панд-ўғит ва насихат мазмунидаги бир ёки икки байтни илова қилган. Навоий нима учун бундай йўл тутганлигини шарҳлаб, одоб-ахлоқ, ақл ва динга хилоф ишлар юз бермаслигининг олдини олиш, шу хил ножўя хатти-ҳаракат қилувчиларга панд-насихат берадиган кишиларга кўмаклашиш мақсадида шундай усулни қўллаганини таъкидлайди. Навоийнинг бошқа девонларида ва хусусан, “Хазойин ул-маоний” да ҳам мавъиза ғазаллар, шунингдек, турли мавзулардаги ғазаллари орасида мавъиза байтлар изчил тарзда берилганини кўриш мумкин. Бу ҳол Навоийнинг татаббуъ ғазалларида ҳам ёрқин акс этади. Шу сабабли уларни мавъиза татаббуълар дейиш мақсадга мувофиқ бўлади. Муҳими, бундай татаббуъларнинг кўпчилиги форс-тожик шоирлари шеърларига ва хусусан, Ҳофиз Шерозийнинг мавъиза ғазалларига боғланганлиги эътиборлидир. Зеро, Ҳофиз ижодида ҳам мавъиза ғазаллар ва мавъиза байтлар муҳим ўрин тутди. Буни қиёслар асосида ҳам кўриш мумкин. Чунончи, Ҳофизнинг “Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро” (Агар қалбимни ром этса ўшал Шероз жонони) мисраси билан бошланган ғазалида қуйидаги мавъиза байт бор:

Ҳадис аз мутрибу май гўю рози даҳр камтар чў,

Ки кас накшуду накшояд ба ҳикмат ин муъамморо (Ҳофиз, 6).

Таржимаси:

Ғапир чолғучидан, майдан, жаҳон сиррини кам изла,

Ечолмас ҳеч киши ҳикмат-ла бу оғир муаммони.

(Хуршид таржимаси)

Навоийнинг “Сиёсат этти сочинг мушк чун хато қилди” мисраси билан бошланадиган ғазалида Ҳофиз мавъизаси бир оз ўзгарган ҳолда такрорланган:

Қадах келтургул дам урма даҳр сирридин

Ки, мубҳам ўлди бу сўз ҳар нечаки айтилди (Навоий – 3, 414).

Ҳофиз ўз байтида умрни шод-хуррамлик билан ўтказишга чорлаб, олам сир-асрорини камроқ билишга даъват этади. Чунки бу дунё сиррини ҳеч ким еча олмаган ва бундан кейин ҳам ҳар қанча ҳикмат ишга солинса-да, уни ечиб бўлмайди. Шоир бу фикр билан дунё сирларининг ғоят мураккаблигини таъкидлаб, уни тўла англаб

бўлмаслигини, шу сабабли инсон кўлидан келган даражада оламни англашга интилиши лозимлигини қайд этади. Шоирнинг “рози даҳр камтар чў”, яъни дунё сирини камроқ изла дейиши шунга ишорадир. Навоий эса олам сиридан оғиз очмасликка чақиради. Чунки олам ўзининг яратилиши, мавжудлиги, тузилиши ва ривожланишига кўра илоҳий моҳиятга эга. Гарчи инсон ақл соҳиби бўлса-да, у ҳам шу оламдаги мавжудотлардан биридир. Шундай экан, у ўзи яратган ва ундан қадимий ҳамда мустақил бўлган оламни англаш ғоят мушкилдир. Шу сабабли олам сирини англашга интилишдан кўра, унинг яратувчисига муҳаббат кўйган афзал. Шоир “қадах келтургил” жумласида шунга ишора қилиб, унда Аллоҳга ишқни мужассамлайди.

Ҳофиз байтининг иккинчи мисрасида олам сирини ҳеч ким донишмандлик билан еча олмаганлиги таъкидланган бўлса, Навоий байтдаги иккинчи мисрада ҳам шунга яқин фикр айтган. Яъни олам сирини очиш учун қанчалик фикрлар айтилган бўлса ҳам, у барибир яширин сирлигича қолган. Чунки унинг илоҳий моҳиятини англашга инсон қодир эмасдир. Кўринадики, Ҳофизнинг мавъиза байтида ҳам, унинг фикрлари ривожлантирилган Навоийнинг мавъиза байтида ҳам илмий аҳамиятга эга бўлган чуқур фалсафий-тасаввуфий фикр катта маҳорат билан бадиий тарзда ифода этилган. Бу анъана бошқа мавъиза байтларда ҳам мавжуд. Воқеан, буни Ҳофизнинг “Мекунанд” радифли ғазалидаги мавъиза мазмунига эга бўлган биринчи байтнинг Навоий ижодидаги ифодасида ҳам кўриш мумкин. Ҳофиз ёзади:

Воъизон ин чилва дар болои минбар мекунанд,

Чун ба хилват мераванд, он кори дигар мекунанд (Ҳофиз, 119).

Мазмуни:

Воизлар минбар уза ҳикмат дегайлар ўзгача,

Лек қилур хилватга бориб, турли ишлар ўзгача.

Навоий Ҳофизнинг шу байт билан бошлаган ғазалига тожик тилида татаббуъ ҳам боғлаган бўлиб, унинг биринчи байти қуйидагичадир:

Воъизон то чанд манъи чому соғар мекунанд.

Чун димоғи хешро ҳам гаҳ-гаҳе тар мекунанд (Навоий – 4, 484).

(Воизлар жом билан соғарни манъ этадирлар, ҳолбуки, баъзи-баъзида ўзлари ҳам димоғларини ҳўллаб оладилар-ку?)

Воиз ваъз ўқувчи демакдир. Ўтмишда турли диний ва дунёвий масалаларни халққа тушунтириб берувчи, жума намозларидан кейин оммага панд-насихат қилувчи махсус кишилар бўлганки, уларни воиз дейилган. Уларнинг кўпчилиги ниҳоятда донишманд, покиза ва олим кишилар бўлишган. Масалан, Навоийнинг замондошлари бўлган машҳур воизлар Ҳусайн Воиз Кошифий, Муин Воиз Ҳиравий кабилар шундай пок, олим ва нотик кишилар эди. Аммо воизлар орасида алдамчи, одамларга насихат қилиб, ўзи эса айтганларига амал қилмайдиганлари ҳам бўлган. Ҳофиз байтида худди

шу хил воизлар танқид қилинган. Шоир фикрича, бу хил воизлардан хушёр бўлиш лозим. Чунки бундай риёкор воизлар халққа зарар етказади. Бу борада Ҳофиз анъаналарини давом эттирган Навоий воиз қандай бўлиши ҳақида фикр юритиб, “Махбуб ул-қулуб” асарида шундай ёзади: “Воиз улдурки, мажлисиға холи кирган тўлғай ва тўла кирган холи бўлғай. Воизким, бўлғай олим ва муттақий, анинг насиҳатидин чиққан шақий. Улки буюриб ўзи қилмағай. Ҳеч кимга фойда ва асар анинг сўзи қилмағай” (Навоий –5, 33).

Навоий воизга доир юқоридаги байтда келтирган фикрини “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги “Воиз” радифли ғазалида “Малола кичқириб май манъин элга айламак не суд, Эрур чун хилват ичра май ичарга муттаҳам воиз” тарзида (Навоий – 5, 235) ва “Наводир уш-шабоб” девонидаги “Эй воиз” радифли ғазалида “Кеча ичмак маю кундуз демак ичманг ани. Ҳикмат ичра бу эрур яхши сифат, эй воиз?” шаклида (Навоий – 7, 208) бир оз ўзгартириб такрорланган. Шу билан бирга, шоир “Эй воиз” ғазалида Ҳофиз ғазалидаги байт мазмунига яқин бўлган мисралар ҳам яратган:

Ўзгача бўлмоқу ўзгача ўзин кўрсатмоқ,

Кўз тут ўз ҳолинга тафзиҳни. эй воиз (Навоий –7, 208).

Аммо бунга нисбатан ҳам шоирнинг “Ғаройиб ул-кибар” девонидаги 195-ғазалда берилган қуйидаги байт мазмунан Ҳофизникига анча яқиндир:

Воизеким ўзи қилмас амалу элга берур панд,

Гар эмас уйқуда бас мунчаки дер не хазёндур (Навоий – 8, 132).

Ҳофиз байтидаги минбарда халққа насиҳатгўйлик қилиб, панада ўз гапларига хилоф иш қилувчи воиз билан Навоий байтидаги воиз бир хилдир. Навоий талқинича, бу хил воизнинг барча айтганлари беҳуда бўлиб, бундан унинг ўзи шарманда бўлади. Иккала шоир ҳам шундай воизлар устидан қаттиқ қилади. Аммо масала уларни фақат танқид қилиш ва устларидан қулишдан иборат эмас. Балки кишиларни гапи ва иши бир-бирига тўғри келмайдиганлардан эҳтиёт бўлишга чорлашдир.

Ўзининг пандига ўзи амал қилмайдиган воизлар баҳонасида иккала шоир ҳам ҳаётда шу хил кишилар борлигига ва улар турли муҳим соҳаларда ишлаб, жамиятга катта зарар етказишига ишора қилади. Шу сабабли бундай риёкорлардан хушёр бўлишга, фаолиятда уларни намуна қилиб олмасликка, муҳими, улардай бўлмасликка даъват этиладики, бу байтдаги асосий мавъиза фикр дейиш мумкин.

Ҳофизнинг мавъиза байти ҳам Навоийнинг мавъиза байтлари шам бадий тасвирий воситалар қобиғида берилган. Чунончи, Ҳофиз байтидаги “чилва” сўзида ийҳом санъати берилган. Унинг биринчи маъноси ўзини чиройли кўрсатишни, учинчи маъноси эса ҳаммани ўзига мафтун этишни англатади. Ийҳомнинг бу маънолари байт мазмуни билан яхлит олинса, чуқур киноявий моҳият касб этади. Шундай киноя Навоий байтларида ҳам мавжуд. Шу билан бирга, Навоий татаббуъсидаги байтда таносиб. “Воиз” ғазалидаги байтларда эса тазод (кеча-кундуз), қайтариқ (ўзгача-

ўзгача). тавзиъ (ғзгача-ўзин) санъатларидан фойдаланиб. бадий таъсирчанликка эришилган.

Адабиётлар:

1. Навоий А. МАТ. 20 томлик, 1-том. –Т.:Фан. 1987.
2. Ҳофиз Ш.Куллиёт. –Техрон: Нашри замон, 2001.
3. Навоий А. МАТ. 20 томлик, 5-том. –Т.:Фан. 1990.
4. Навоий А. МАТ. 20 томлик, 18-том. –Т.:Фан. 2002.
5. Навоий А. МАТ. 20 томлик, 14-том. –Т.:Фан. 1998.
6. Навоий А. МАТ. 20 томлик, 3-том. –Т.:Фан. 1988.
7. Навоий А. МАТ. 20 томлик, 4-том. –Т.:Фан. 1989.
8. Навоий А. МАТ. 20 томлик, 6-том. –Т.:Фан. 1990.

EMPOWERING LEARNERS THROUGH INNOVATIVE ASSESSMENT: TRANSFORMING CLIL PRACTICES WITH ALTERNATIVE TECHNIQUES

Afroza Akhter Tina

Adjunct Assistant Professor at Webster University

Abstract. *This demonstration explores innovative assessment methods within the framework of Content and Language Integrated Learning (CLIL), focusing on four interactive and alternative techniques designed to gauge learners' understanding of course content effectively. The primary objective is to present four alternative assessment activities: 'Individual Assessment Cards,' 'Progressive I-Can Statements,' 'Portfolio Assessments,' and 'Reflective Diaries.' Each of these tools is crafted to reduce the assessment burden on educators while empowering students to articulate their understanding and insights following each lesson. Integrating these assessment strategies highlights the essential role of supporting effective learner techniques in language acquisition. By emphasizing skills such as obtaining, storing, retrieving, and using language appropriately, the approach fosters a more profound engagement with both content and language. The incorporation of alternative assessments not only enriches the learning experience but actively engages students in their own educational journey, thus allowing them to express their unique understanding, growth, and progress over time.*

Keywords: *Assessment, CLIL (Content and Language Integrated Learning), Alternative Techniques, Reflective Practices, Student Engagement*

The 'I-Can Statements' serve a dual purpose: they enhance learner confidence in literacy skills, paving the way for more assertive language use. Furthermore, 'Portfolio Assessments' and 'Reflective Diaries' are essential components that facilitate continuous feedback, promoting an ongoing dialogue between students and teachers. These reflective practices encourage self-assessment and critical thinking, enabling learners to set personal goals and articulate their learning journeys. Ultimately, this demonstration emphasizes the transformative potential of innovative assessment strategies within a CLIL context. By fostering a more engaging and reflective learning atmosphere, these techniques not only support student development in both language and content areas but also contribute to the professional growth of educators. The integration of such assessments aligns with the contemporary educational paradigm, which values student agency and teacher adaptability, thereby creating a more effective learning environment tailored to the needs of diverse learners. This synthesis of theory and practice exemplifies how alternative assessment methodologies can lead to meaningful educational outcomes, preparing students for successful communication and critical thinking in an increasingly interconnected world.

This demonstration highlights innovative assessment strategies within the Content and Language Integrated Learning (CLIL) framework, designed to foster learner autonomy while easing the assessment burden on educators. Grounded in current theories of formative assessment, learner agency, and metacognitive development, the session introduces four student-centered techniques: *Individual Assessment Cards*, *Progressive I-Can Statements*, *Portfolio Assessments*, and *Reflective Diaries*. These approaches empower students to track and articulate their learning, creating more dynamic, responsive classroom environments.

Targeted at secondary CLIL classrooms through to university learners—especially those with multilingual backgrounds or English as an Additional Language (EAL)—the session addresses the dual demands of language acquisition and content mastery. By integrating alternative assessment into content lessons, students from diverse linguistic backgrounds are supported in developing both subject knowledge and language competence.

The session is divided in four parts. It begins with a brief introduction to the theoretical foundation, drawing on the work of Vygotsky, Wiggins and McTighe. Next, attendees are guided through the four assessment strategies with real classroom examples, student outputs, and sample materials. The third section engages participants in a collaborative activity, where they create their own “I-Can” statements or reflect on a sample diary prompt. Finally, the session concludes with a Q&A and practical tips for implementation.

Visuals such as annotated student samples, a flowchart of assessment progression for audience responses are used throughout to model the strategies in action. These elements ensure the session is both informative and interactive.

Ultimately, this poster presentation promotes a shift toward learner-centered assessment in CLIL contexts. Participants will leave equipped with practical tools and a renewed understanding of how alternative assessments can enrich language learning, support student voice, and promote deeper engagement across diverse educational settings.

INGLIZ VA O'ZBEK SH'ERIYATIDA AMIR TEMUR SIYMOSI YORITILISHINING LISONIY TAHLILI

Yaxshiyeva Zebo Rashidovna
Turon universiteti professori,
Filologiya fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya: Ushbu tezisda Angliya va jahon, shiningdek o'zbek adabiyotshunosligida yaratilgan she'riyat namunalari, xususan buyuk tarixiy shaxs, sarkarda va fotih Amir temur siymosining badiiy inkishof etilish masalalari qalamga olinadi. Tanlab olingan she'r namunalari tarjima qilish jarayonida ko'zga tashlangan ma'naviy unsurlarni ifodalashda amaliy til ko'nikmalari va meyyorlaridan foydalanish borasida ilmiy qarashlar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: zaruriyat (motiv) – obyekt – mohiyat (natija), sintaktik tahlil, lisoniy unsur, Amir Temur, prototip.

Jahon va o'zbek adabiy olamida liro-epik janrga mansub asarlarda Sohibqiron Amir Temur qahramonliklarini madh etish, ularni keng qamrovli tahlil etish maqsadidida she'rlarni sintaktik tadqiq etishga ahamiyat qaratilmoqda. Liro-epik janrda ifoda imkoniyatlarining keng bo'lishi tarixiy shaxs haqida ham, u yashagan davr hayotining murakkabliklarini ham keng ko'lamda qalamga olish imkonini paydo qilishi ijodkorlarga yuklangan ijod mas'uliyati sifatida baholanadi [1;31]. Angliyada tug'ilib o'sgan, shu diyorning Temur haqidagi afsona va tasavvurlari bilan ulg'aygan inglizzabon shoir Viktor Jeyms Deyl ijodida ham osiyo sarkardasiga nisbatan bir yoqlama qarashlar ta'siri ko'zga tashlanadi. Tarjima jarayonida ushbu tarixiy shaxsni salbiy ifoda bo'yoqlari bilan tasvirlanishida foydalanilgan til unsurlari ma'naviy bir tomonlama fikrlarni to'ldirib beradi:

LO, upon the carpet, where
Throned upon a heap of slain
Blue-eyed dolls of beauty rare
(Ah, they pleaded all in vain!)
Sits the Infant Tamerlane!
Broken toys upon the floor
Scattered lie-a ruined rout.
Thus from all things evermore
Are-the fact is past a doubt-
Hidden virtues hammered out [2].
Ma'nosi: Qay yerdadir ostonada, LO,

Talay zamon o'tib taxtga erishdi.
Moviy ko'z, xushro'y siymo qo'g'irchoqlari
(Eh, ularning behuda iltijolari)
Yosh Tamerlan endi o'z taxti uzra!
Yerda o'sha singan o'yinchoqlari
Ro'parada ro'yo - vayron bo'lgan yo'l.
Sarob kabi endi arg'umoqlari
Haqiqat gumondan bir qadam ildam -
Ro'yobda jamiki zohir o'ylari. (tarjima bizniki –Z.Y)

Sohibqiron Amir Temur haqida ingliz adabiyotda ham shu kunga qadar ko'plab nasriy, dramatik va lirik asarlar yaratilgan. E'tiborlisi, har qanday hodisaning, jumladan, adabiy hodisaning paydo bo'lish sababi, zaruriyati mavjud. Qiyoslash chog'ida albatta, ularni ham e'tiborga olish zarur. Har bir hodisaning vujudga kelishi, mavjudligi, rivojlanishi va faoliyat ko'rsatishida ko'plab ehtiyoj va zaruriyatlar rol o'ynaydiki, ularning ba'zilari ustuvor ahamiyatga ega bo'ladi. Buni adabiyotda ko'pincha motiv deb ataymiz. Demak, bizga kerak narsaning qiyosiy tahlilini amalga oshirishdan oldin, uni yuzaga keltirgan ehtiyoj va zaruriyatlarni ham taqqoslash kerak. Bu bizga qiyoslanayotgan obyektlarning mavjudligi sabablariga o'xshash va xos tomonlarni ochishga yordam beradi. Buning uchun biz zaruriyat (motiv) – obyekt – mohiyat (natija) algoritmi asosida qiyosiy tahlilni amalga oshirishimiz maqsadga muvofiq bo'ladi[3;19].

Fitratning "Yurt qayg'usi" she'rida ezilib-talangan, talanib-yiqilgan, yiqilib-yaralangan xalq faryodini eshitgan Sohobqiron arvohi elni qalqishga, o'lkani tuzatishga, avlodlarning hur yashashini ta'minlashga da'vat etishi mumkin, deb ishonadi. O'zining iztirobli dard va alamlarini Yigit obrazi orqali ifodalagan Fitrat uchun shu davrda na tiriklar va na o'liklar orasida Amir Temur ruhidan bo'lak biror najotkor yo'q edi. Shuning uchun ham, u o'z asarida Amir Temur ruhini markaziy obraz darajasiga ko'targan. U vatandoshlarini ana shu bayroq ostida erk va ozodlik uchun kurashga chaqirmoqchi va birlashtirmoqchi bo'lgan. Shuningdek, Fitrat 1917-yili "Hurriyat" gazetasining iyul, avgust, oktyabr va dekabr sonlarida milliy istiqlol g'oyasi bilan yo'g'rilgan "Yurt qayg'usi" nomli turkum she'rlarini chop etar ekan, ulardan biriga "Temur oldinda" degan izoh bilan berilgan bo'lib, Fitrat unda Amir Temurning barhayot ruhiga lirik qahramon nomidan murojaat qiladi, "egilgan boshim, qisilgan vijdonim, kuygan qonim, o'rtangan jonim uchun bu sag'anangdan davo izlab keldim", deydi.

Jahon she'riyatiga nazar solar ekanmiz, Bijay Kant Dubey ijodida ham Sohobqiron Amir Temurga bag'ishlangan bir qator she'riy asarlar mavjudligini alohida qayd etganmiz. Amir Temurni vayronkorlarning sababchisi sifatida talqin etishga intiladi, ammo ularning qarashlari, ba'zan tarix haqiqatiga zid ham keladi. Bu Fitratning millatning ong-u shuurini

uygʻotishda Temurdek buyuk bobolar yodi, ruhi madadkor ekanligi haqidagi sochmalarida tamomila zid maʼno kasb etadi. Ammo tarix haqiqatiga nazar solinsa, uning ulugʻ bunyodkor shaxs sifatidagi faoliyati asarda namoyon boʻladi.

Edgar Allan Po ham yuqoridagi ziddiyatli qarashlarni oʻz ijodi ila davom ettirgan. (1809–1849) ning mashhur “Temur” sheʼrida keltirilganidek:

Kind solace in a dying hour!
Such, father, is not (now) my theme –
I will not madly deem that power
Of Earth may shrive me of the sin
Maʼnosi: Oʻlim onlarida tasalli taskin!
Padarim, ayni dam bu maqsad ermas –
Men bu – yengilmas, qudrati, shoni beqiyos
Yer mening gunohimla evrildi xolos. (tarjima bizniki – Z.Y)

Misralarga nazar solinsa, badiiy mukammalikning oʻziga xos tamoyillarini kuzatamiz. Buning zahirida maʼlum maʼnoda, insonni anglash, olamga boʻlgan munosabatlarning teranlashish holatlari yetakchilik qiladi.

Ingliz adiblari Robert Xovard “Samarqand hukmdori” (Lord of Samarkand, 1932), Kristofer Marlo “Buyuk Temur” (Tamburlaine the Great, 1587), Charlz Sanderz “Buyuk Temur” (1681), Nikolas Rou “Temurleyn” (1702), Charlz Lemb “Malika Ariananing orzusi” (Queen Oriana’s Dream, 1818), Edgar Allan Po “Temur” (1827) Viktor Jeyms Deyli “Temurleyn” (1905) kabi oʻnlab Amir Temurga bagʻishlangan nasriy va nazmiy asarlari hozirgacha dunyo kitobxonlari tomonidan zoʻr qiziqish bilan oʻqilmoqda, oʻquvchilarni hayratga solib kelmoqda, yangi ilmiy tadqiqotlarga turtki boʻlmoqda. Gyote (1749-1832) ijodida ham Amir Temur haqidagi sheʼrlar mavjudligi ushbu buyuk allomalar hayrati va izlanishlarida bizning ajdodimiz nomi uchrashi shu millatning har bir vakilini gʻururlantirishi shubhasiz[4;25].

Sohibqiron Amir Temur hayoti va faoliyatini aks ettirishga bagʻishlangan liro-epik asarlarning mavzu-mundarijasiga baho berish jarayonida isteʼdodli shoir va yozuvchi Muhammad Alining “Gumbazdagi nur” dostonini yodga olish zarur. Asar 1967-yilda yozilgan boʻlib, Amir Temur va boshqa tarixiy siymolarning yurt obodligi yoʻlida qilgan mehnat-mashaqqatlari, bunyodkorlik faoliyatini madh qilishga hamda oʻz zamonida jamiyat osoyishtaligi uchun kamarbasta boʻlgan kishilarni ulugʻlashga bagʻishlangan. Doston Goʻri Amir maqbarasi qoshida turgan bolaning oʻtmish meʼmorchiligi namunasi boʻlgan gumbaz qarshisida hayratlanishi tasviri bilan boshlanadi. Muallif oʻzi oʻsgan elining buyuk tarixi bezagi boʻlmish bunyodkorlik va meʼmorchilik ishlarini ulugʻlar ekan, oʻtmishda yashab oʻtgan ota-bobolarning bu boradagi xizmatlari hozirgi avlodlar uchun ibrat namunasi ekanligini taʼkidlaydi. 1966-yilda roʻy bergan mudhish zilzilaning asoratlarini bartaraf etish uchun qilingan saʼy-harakatlar qadimda yashagan bobolarning bunyodkorlik yoʻlida qilgan ishlari bilan mazmunan hamohang ekanligi muallifning eʼtiborini tortadi. Nabirasi

Muhammad Sultonning vafotidan qattiq qayg'uga tushgan Sohibqiron Amir Temurning iztiroblari ta'sirchan shaklda tasvirlangan. Sohibqiron nabirasining xotirasini abadiylashtirish hamda o'zidan keyingi avlodlarga yana bir yodgorlik qoldirish maqsadida Go'ri Amir maqbarasini qurishga farmon beradi. Mamlakatning turli chekkalaridan bu inshootni barpo etish uchun mohir quruvchilar jalb qilinadi.

“Buxorodan kelmish sangtarosh,
Farg'onalik gilkor ham bunda.
Naqqoshini yuboribdi Shosh,
Xorazmlik ganchkor ham bunda”[5;247].

Muallif doston yozilayotgan paytda jamiyatda milliy o'zlikni anglash jarayoni oz bo'lsa-da, sodir bo'layotganini e'tiborga oladi. Maqbara qoshida turgan, o'tmish obidasining mahobatidan hayratlanayotgan bola XX asrning 60-yillariga kelib, biroz erkinlashgan sovet jamiyatida o'z bobolarining ulug'vor qiyofasi va olamshumul ishlari bilan endigina tanisha boshlagan yosh avlodning umumlashma badiiy obrazidir.

Adabiyotshunos S.Mirzayev Abdulla Oripovning “Sohibqiron” dramasi haqida so'z yuritib, quyidagi tushunchalarni ilgari suradi: “Yoshligidan adolat uchun kurashishni o'ziga maqsad va maslak qilib olgan Amir Temur ezgulik yo'lida jahonning qariyb yarmini zabt etib, Buyuk Turon saltanatini barpo etadi. Ortirgan behisob boyliklarini adolat uchun, yaxshi ishlar uchun xarjlaydi. El-yurti obod qildiradi, yangi shahar va qishloqlar bunyod ettiradi...”[6;217]

O'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotida Amir Temurga bag'ishlangan ko'plab she'riy va nasriy ijod namunalari ham mavjud. XX asr boshlariga kelib, Turkiston o'lkasida jadidchilik g'oyalarining keng tarqalishi milliy o'zlikni anglash jarayonini kuchaytirdi. Jadid shoirlari o'tmishda butun turkiy xalqlarning hamda Turkiston o'lkasining shuhratini olamga taratgan Sohibqiron Amir Temur haqida ko'plab she'rlar yaratdilar. Abdurauf Fitrat “Temur sag'anasi” she'riga timsollar vositasida bobolar ruhidan najot izlaydi. “Yurt qayg'usi” she'rida esa muallif vatanga “Ona” deya murojaat qilar ekan, Temur singari bobolarning qoni tomirlarda jo'sh urayotganini ta'kidlaydi.

“Onam! Seni qutqarmoq uchun jonmi kerakdir?
Nomusmi, vijdon bila imonmi kerakdir?
Temur bila Chingiz qoni toshdi tomirimizdan,
Aytgil! Seni qutqarmoq uchun qonmi kerakdir?”[7;32]

Mutafakkirlar ushbu she'rning teran ma'nolarini o'zida joylagan ona tilidad g'aflat uyqusidagi xalqni uyg'otish uchun uning tarixini eslatish, targ'ib qilish zarur ekanligini ta'kidlaydilar. Bu yo'lning to'g'ri ekanligini chuqur anglagan Abdurauf Fitrat millat kishilariga o'zlarining katta ishlarga qodir ekanliklarini anglatish uchun Sohibqiron bobosining qahramonliklarini eslatishni xohlaydi. Fitrat “Yurt qayg'usi” turkumidagi

sochmalaridan birida Amir Temurga murojaat qiladi. Temur maqbarasiga kelgan shoir millat ahvolining achinarli ekanligini aytib, uyushiq bo'laklar vositasida Sohibqironga xalq dardiga davo topish uchun faryod qiladi.

“Bag‘rim yoniq, yuzim qora, ko‘nglim siniq, bo‘ynim bukuk. Sening ziyoratingga keldim, sultonim! Ezilgan boshim, qisilgan vijdonim, kuygan qonim, o‘rtangan jonim uchun bu sag‘anangdan davo izlab keldim, hoqonim! Yuz yillardan beri jafo ko‘rub, g‘am chekib kelgan turning qonli ko‘z yoshlarin etaklaringga to‘karga keldim. Qorong‘uliklar ichra yog‘dusiz qolgan o‘zbek ko‘zlari uchun tuprog‘ingdan surma olg‘ali keldim”[8;138].

Shunday mashaqqatli izlanishlar va nadomatlar, umid va orzu istaklar silsilasida badiiy til asosida tarixiy zamon, buyuk tarixiy siymolar taqdiri va qismat yozuqlari jahoniy asarda ochib berildiki, bu esa, davr adabiyotining badiiy takomili sari qadam tashlanishiga va ijodkorlarning Amir Temur kabi tarixiy shaxslarni badiiy inkishof etishda individual uslubini yuzaga chiqarishga imkon berganligini dalillaydi. Badiiy obrazlar olamini talqin etishda xalq tilidan unumli foydalanish, badiiylilik funksiyasining o‘ziga xos tamoyillarini kashf etishga imkon berganligi esa ularni turfa tahlil va tadqiqlarida ochib berilishiga zamin hozirlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar royhati:

1. Fitrat A. Tanlangan asarlar. She‘rlar, nasriy asarlar, dramalar. – T: Ma’naviyat, 2000. – B. 31.
2. Victor James Dale. Tamerlane. <https://www.poemist.com/victor-james-daley/tamerlane>.
3. Xalliyeva G. Qiyosiy adabiyotshunoslik. – T: Akademnashr, 2020. – B.19.
4. Yaxshiyeva Z.R. Alisher Navoiy va ingliz adiblari ijodida Amir Temur obrazi talqinlari. Alisher Navoiy. Xalqaro jurnali. ISSN. 2181-9904. Doi Jurnal. 10.26739/8121-9904. 2023.3-jild, 2 son. 25-30.
5. Ali M. Saylanma: She‘rlar, dostonlar, she‘riy roman va tarjimalar. – T: Sharq, 1997. – B. 247.
6. Mirzayev S. Hayot va adabiyot. – Toshkent: Sharq, 2001. – B. 217.
7. Fitrat A. Tanlangan asarlar. She‘rlar, nasriy asarlar, dramalar. – T: Ma’naviyat, 2000. – B. 32.
8. Yaxshiyeva Z.R. G‘arb va Sharq adabiyotida Amir Temur prototipi asossida yaratilgan asarlar tadqiqi. O‘zbekiston: til va madaniyat. Adabiyotshunoslik. 2024. Vol. 1[2] ISSN 2181-92-2x. www.literature.tssull.uz 120-138.

RECIPROCITY IN THE LANGUAGES OF THE WORLD: TYPOLOGY AND CROSS-LINGUISTIC OVERVIEW

Sharipov Bobur Salimovich

Teacher of the department of Languages,
Samarkand Zarmed University

Abstract. *This article analyzes the phenomenon of reciprocity, a linguistic means of expressing mutual action in the world's languages, from a typological point of view. Reciprocity, as a semantic-syntactic phenomenon, expresses mutual action between participants and occupies an important place in the grammatical structure of many languages. The article examines the ways in which this phenomenon is expressed through morphological markers, pronouns, verbs, and contextual structures. The relationship of reciprocity with grammatical categories such as reflexivity, plural, and aspect is also analyzed.*

Key words: *reciprocal device, cognitive unit, language units, grammatical aspect, phenomenon, context, typology.*

Introduction. The relevance of reciprocity research in linguistics is determined by its importance for understanding the universal and specific characteristics of the world's languages. Reciprocity, as a semantic-syntactic phenomenon, reflects the concept of mutual action between subjects, which makes it an integral part of the grammatical structure and communicative strategies of most languages. The study of the mechanisms of expression of reciprocal relations allows us to identify both universal patterns and typological diversity, which, in turn, contributes to a deeper understanding of the interaction between semantics, syntax and morphology. Modern typological studies demonstrate that reciprocity can be expressed in various ways: through special morphological markers, pronouns, constructions with serial verbs or even through contextually conditioned structures. This diversity raises a number of issues related to cross-linguistic classification, cognitive interpretation and the interaction of reciprocity with other grammatical categories, such as reflexivity, aspect and number.

Of additional interest is the culturally specific determinacy of reciprocal constructions, which allows us to explore how languages represent concepts of reciprocity within different cultural paradigms. Given the growing interest in typological and cognitive studies, the study of reciprocity provides valuable data for theoretical linguistics, interdisciplinary research and practice, including automatic analysis and text processing.

Thus, the relevance of the study lies in the need to systematize knowledge about reciprocity, study its typological characteristics and identify universal and unique features inherent in different language systems.

The purpose of this article is to conduct a cross-linguistic analysis of reciprocity expression strategies in the languages of the world with an emphasis on their typological diversity, universals and specific features.

The research material is foreign-languages and English-language scientific articles devoted to reciprocity in the languages of the world, published in leading domestic and foreign scientific journals in the period from 2000 to 2024. The following criteria for selecting materials were used to determine the degree of study of this phenomenon, analysis and systematization of existing knowledge:

- a) the sources of theoretical material were authoritative scientific journals and monographs with high publication activity in the field of linguistics and language typology;
- b) all the scientific works under consideration were written by professional researchers, candidates and doctors of science, and represent a significant contribution to the study of reciprocal constructions;
- c) the analyzed articles are directly related to the study of reciprocity, its grammatical, semantic and pragmatic aspects, as well as its interaction with other categories of language.

The specifics of the study, its goals and objectives determined the choice of analysis methods. The step-by-step procedure included:

1. Search and selection of relevant publications by monitoring scientific articles that meet the specified criteria.
2. Analysis of reciprocity research directions, including consideration of morphosyntactic strategies, semantic and pragmatic characteristics.
3. Determination of the main methods used in this area, identification of universal and specific patterns in the representation of reciprocity in languages of various typological groups.
4. Generalization of the obtained data and formulation of prospects for further study of this phenomenon.

Reciprocity as a linguistic phenomenon has attracted the attention of researchers since the mid-20th century, when typological studies began to systematize grammatical constructions that reflect mutual actions. One of the first significant works in this area was the research of B. Comrie [1], in which reciprocity was considered as a universal category that included morphological, syntactic and semantic aspects.

An important contribution to the study of reciprocity was made by the works of N. Evans [2] and S. Levinson [3], who focused on cross-linguistic differences and the contextual determinacy of constructions. These studies revealed a variety of strategies for expressing reciprocity, ranging from special morphemes and pronouns to complex syntactic structures such as serial verbs and compound sentences. At the present stage, works devoted to the

interaction of reciprocity with other grammatical categories, for example, with reflexivity [4] and plurality of subjects [5], have acquired particular significance. Studies of universals [6] made it possible to identify recurring patterns in the ways of encoding reciprocal relations in different languages, which formed the basis for typological classifications. An important direction has been the study of the cultural determinacy of reciprocal constructions. For example, in the languages of the Australian Aborigines [7] or the Polynesian languages [8], unique forms of expression of reciprocity are found that are associated with cultural concepts of community and social hierarchy.

Despite significant advances, many aspects of reciprocity remain poorly understood. In particular, the interaction of reciprocity with cognitive processes and its reflection in discursive structures require further study. This article aims to complement the existing picture by summarizing data from different languages and approaches.

Reciprocity is a linguistic phenomenon that denotes the relationship of mutual action or influence between two or more participants in a situation. Within the linguistic system, reciprocity is an expression of a semantic concept associated with an equal exchange of actions or states between subjects, which makes it an integral part of interpersonal communication and cognitive reflection of social interaction.

The semantic core of reciprocity lies in the designation of mutuality, which can be conveyed using various grammatical, lexical and syntactic means. Typical examples are constructions expressing actions directed at each other, or situations in which all participants are simultaneously agents of action.

The role of reciprocity in language is multifaceted. Firstly, it serves to encode social relations, emphasizing the symmetry of interaction between participants. Secondly, reciprocity reflects cognitive models of perception of mutual action, which are universal for human thinking, but are expressed differently in the languages of the world. Thirdly, it helps to save linguistic resources, since it allows complex concepts associated with multipolar interaction to be conveyed compactly.

Moreover, reciprocity is closely related to other grammatical categories such as reflexivity, plurality and aspectuality, which emphasizes its functional significance in language. Its study allows us to gain a deeper understanding of the nature of linguistic universality and variability, as well as to identify cultural features that influence the formation of reciprocal constructions. Thus, reciprocity occupies an important place in linguistic research, since it not only reflects fundamental cognitive and social principles, but also demonstrates the wealth of grammatical and semantic resources available to the languages of the world.

The semantic and pragmatic aspects of reciprocity form the basis of its functioning in language, revealing the relationship between the meaning of constructions and their use in the context of communication.

Semantically, reciprocity is defined as a category that expresses a mutual action, state, or relationship between two or more participants in a situation. It is based on the idea of symmetry, in which each participant simultaneously acts as an agent and a patient of the action. For example, in the sentence "They looked at each other," both subjects equally participate in the action directed at each other. The main semantic parameters of reciprocity include:

Number of participants: reciprocal constructions usually require at least two participants.

Reciprocity of actions: the action of one participant is necessarily directed at the other and implies a reciprocal action.

Intensity of reciprocity: in some languages, there is a distinction between partial and full reciprocity, which can be expressed lexically or grammatically [9].

The semantic structure of reciprocity is closely related to other categories, such as reciprocity (they defended themselves), causativity (they made each other laugh), as well as to the aspectual characteristics of the action.

Pragmatic foundations. From a pragmatic point of view, reciprocal constructions serve to convey social and communicative relations, emphasizing the interaction of participants. The context of use plays a key role in the interpretation of such constructions. The main pragmatic aspects of reciprocity include:

Contextual conditioning: reciprocal constructions often require clarification of the context to determine the nature of the mutual action.

Cultural factors: the ways of expressing reciprocity may vary depending on cultural traditions, where reciprocity may be a key element of social relations.

Functional focus: reciprocity can express both equal and hierarchical relations, which is also reflected in the choice of linguistic means [10].

The semantic and pragmatic aspects of reciprocity interact, forming a flexible tool for expressing mutual actions in language. Their study allows us to identify both the universal characteristics of this category and its variability due to linguistic, cultural and cognitive factors [11].

Conclusion. Typological studies of reciprocity in linguistics open up important prospects for a deeper understanding of the mechanisms of interaction between languages and their structural features. The analysis conducted has yielded several key findings that confirm the importance of this area of scientific research. First, reciprocity as a linguistic phenomenon requires a comprehensive approach that combines syntactic, semantic, and pragmatic analysis. Understanding how different languages express mutual actions and

relationships allows us to identify common patterns and take into account the cultural and cognitive features of each language.

List of references:

1. Comrie B. Reflections on subject and object control //Journal of semantics. – 1985. – T. 4. – №. 1. – C. 47-65.
2. Evans N. et al. Reciprocal constructions: Towards a structural typology //Reciprocals and reflexives: Theoretical and typological explorations. – 2008. – C. 33-103.
3. Levinson S. C. Language as nature and language as art //Plenary Session of the Pontifical Academy of Sciences. – Pontificae Academiae Scientiarum Scripta Varia, 2000. – C. 257-287.
4. Heine B., Miyashita H. The intersection between reflexives and reciprocals: A grammaticalization perspective //Reciprocals and reflexives: Theoretical and typological explorations. – 2008. – T. 192. – C. 169-224.
5. Kemmer S. The middle voice //Typological Studies in Language. – 1993. – T. 23.
6. Haspelmath M. Pre-established categories don't exist: Consequences for language description and typology. – 2007.
7. Evans N. The syntax and semantics of body part incorporation in Mayali //EMPIRICAL APPROACHES TO LANGUAGE TYPOLOGY. – 1995. – C. 65-110.
8. Duranti A. From grammar to politics: Linguistic anthropology in a Western Samoan village. – Univ of California Press, 1994.
9. Haug D. T. T., Dalrymple M. Reciprocity: Anaphora, scope, and quantification //Semantics and Pragmatics. – 2020. – T. 13. – C. 10: 1-62.
10. Дамбуева П. П. Конструкции реципрока в монгольских языках //Вопросы филологии. – 2009. – №. 2. – С. 36-42.
11. König E., Gast V. Reciprocity and reflexivity–description, typology and theory //Reciprocals and reflexives: Theoretical and typological explorations. – 2008. – C. 1-32.

TURKIY TILLARDA SO'Z MA'NO TARAQQIYOTIDAGI O'ZGARISHLAR

Rozikova Gulbahor Zaylobidinovna

Farg'ona davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori (DSC)

Annotation: *The changes in the meaning development of noun lexemes in particular, the narrowing and broadening of meaning are discussed in this article.*

Key words: *leksikography, vocabulary, semantic change, meaning shrinking, meaning expanding*

Mahmud Koshg'ariy yashagan davr, ya'ni XI asr tili ilmiy adabiyotlarda turlicha nomlanadi: A.N.Samoylovich X-XI asrlarni qoraxoniylar davri adabiy tili deb atasa, A.M.Shcherbak X-XIII asrlarni o'zbek adabiy tilining eng qadimgi davri deb nomlaydi. O.Usmonov IX-XII asrlarni qadimgi o'zbek tili davri deb hisoblaydi. G'.Abdurahmonov XI-XIII asrlarni eski turkiy til deb atasa [1:18-19], A.Muxtorov va U.Sanaqulovlar VII asrdan XIII asrgacha bo'lgan davrni qadimgi turkiy adabiy til davri deb nomlaydilar [5:23]. N.Rahmonov VI-XI asrlarni qadimgi turk davri deb ataydi [6:18]. XI- XIV asrlar U.Tursunov va B.O'rinboyevlar tomonidan ilk davr o'zbek xalq tili deb nomlansa [7:31], H.Dadaboyev bu davrni eski turkiy til deb ko'rsatadi [3:267].

Ko'rinadiki, XI asr tilini nomlashda tilshunoslar o'rtasida mushtaraklik yo'q. Bu davr ilmiy adabiyotlarda *qadimgi turk davri, qadimgi turkiy adabiy til davri, o'zbek adabiy tilining eng qadimgi davri, qoraxoniylar davri adabiy tili, qadimgi o'zbek tili davri, eski turkiy til, ilk davr o'zbek xalq tili* kabi terminlar bilan nomlanadi.

“Lug‘at” arabcha so‘z bo‘lib, til, sheva, lahja, so‘z, ibora kabi ma‘nolarni bildiradi. Hozirgi kunda ushbu so‘z ikki ma‘noda: 1) muayyan tilda, uning hududiy yoki ijtimoiy lahjasida mavjud bo‘lgan, shuningdek, u yoki bu yozuvchi asarlarida uchraydigan so‘zlar yig‘indisi, ya‘ni leksika; 2) so‘zlar (yoki morfemalar, so‘z birikmalari, iboralar va sh.k.) muayyan tartibda (alifboli, uyali, mavzuli) joylashtirilgan, tavsiflanuvchi birliklar, ularning kelib chiqishi, ma‘nolari, yozilishi (imlosi), talaffuzi, uslubiy mansubligi, boshqa tillarga tarjimasi haqida ma‘lumotlar jamlangan kitob ma‘nolarida qo‘llanadi. Ana shu ikkinchi ma‘nodagi lug‘atlar ma‘naviy madaniyat sohasida muhim o‘rin egallaydi, chunki ularda jamiyatning ma‘lum davrda erishgan bilimlari aks etadi [2:462]. Shu jihatdan olib qaralganda, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari ham o‘zbek leksikografiyasi tarixida muhim o‘rin tutadi. Asarda XI asrda yashagan turkiy urug‘ va qabilalar tilida qo‘llangan ijtimoiy-siyosiy, madaniy, maishiy sohalarga doir so‘zlar izohlangan. N.Mahmudovning “...qadimiy yozma obidalar xalqning tili, tarixi, madaniyati, ruhiyati, orzu-umidlarini o‘zida mujassam qilib, asrlardan asrlarga olib o‘tadigan ulug‘

vosita, madaniy yodgorlik, milliy qadriyatlardir” [4:27] degan fikrlari bevosita Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asariga ham taalluqlidir.

“Muayyan jamiyat yoki davlat hayotidagi evrilish-o‘zgarishlar, eng avvalo, tilning lug‘at zaxirasida aks etadi, ya’ni jamiyat va til, umuman, xalq va til o‘rtasidagi izomorfizm aynan lug‘atda o‘zining bevosita va konkret tajassumini topadi” [4:14].

Turli davrlarda jamiyat hayotida sodir bo‘ladigan o‘zgarishlar, eng avvalo, uning leksik qatlamida o‘z aksini topadi. Buning natijasida tillardagi ayrim so‘zlar eskirishi, iste’moldan chiqishi yoki yangisi bilan almashinishi mumkin. “Til doimo harakatda, u doim o‘zgarib turadi. Tilning barcha qatlamlari (fonetik, leksik, morfologik, sintaktik) yillar davomida kengayib, takomillashib boradi. Jamiyat taraqqiyoti natijasida yangi tushunchalar tilga yangi lisoniy birliklar ko‘rinishida qo‘shilishi mumkin. Yoki yillar davomida foydalanilgan birliklar vaqt o‘tib eskirishi, iste’moldan chiqishi mumkin. Bu tabiiy ko‘rsatkich, tilga xos xususiyat sifatida baholanadi” [8:55]. Bunday semantik o‘zgarishlarni tadqiq qilish tillar tarixi, tadrijiy rivojlanishi to‘g‘risida muhim xulosalar chiqarish imkonini beradi. Zero, H.Dadaboyev ta’kidlaganidek, “turkiy (o‘zbek) tilining shakllanish va rivojlanish dinamikasini o‘zida ro‘y-rost aks ettirgan ko‘hna yodgorliklar til xususiyatlari, ularda in’ikosini topgan turfa fonetik-fonologik, morfem-morfologik, leksik-semantik va sintaktik jarayonlarni anglamay, ularning mohiyatini tushunmay turib, hozirgi o‘zbek adabiy tilining statik holati to‘g‘risida biror jo‘yali mulohaza yuritish amri mahol” [3:267].

Eski turkiy tilda qo‘llangan ba’zi so‘zlar hozirgi o‘zbek tilida ma’lum jihatdan ma’noviy o‘zgarishlarga uchragan. Ayrim so‘zlarning ma’nosi toraygan, ayrimlariniki kengaygan bo‘lsa, ba’zilari o‘zi anglatgan ma’noga qarama-qarshi ma’noda ham qo‘llangan.

XI asrda *köl* so‘zi “hovuz” “ko‘l”, “to‘planib qolgan suv; ko‘lmak” va “dengiz” (Devon, III, 91) ma’nolarida qo‘llangan bo‘lib, til taraqqiyoti davomida bu so‘z semantik differentsiatsiyaga uchragan: “suv saqlash uchun xizmat qiladigan, maxsus qazilgan chuqurlik” (O‘TIL, V, 542) *hovuz* leksemasi bilan; “quruqlikning suvga to‘lgan (suv qoplagan), atrofi berk, chuqurlikdan iborat tabiiy suv havzasi” (O‘TIL, II, 453) *ko‘l* leksemasi bilan; “okeanning quruqlikka tutashgan yoki quruqlikka yorib kirgan bo‘lagi, okeanning quruqlik yoki orol va yarimorollar bilan ajralgan qismi” (O‘TIL, I, 597) *dengiz* leksemasi bilan ataladigan bo‘lgan. *Köl* so‘zining dastlab har qanday suv havzasiga nisbatan qo‘llangani, keyinchalik ma’noda torayish voqe bo‘lib, daryo, dengizlarni anglatmay qo‘ygani mutaxassislar tomonidan ham ta’kidlanadi (O‘TEL, I, 225). Qadimda *daryo*, *dengiz* so‘zlari o‘rnida *suw* so‘zidan ham foydalanilgan: Masalan, *Etil suwi aqa turur* (Devon, I, 67). Etil – qipchoq ellaridagi bir daryoning nomi, I.Kormushin izohiga ko‘ra, Etil Volga daryosi yoki Volga daryosi Kama irmog‘i bilan (Devon, I, 67). Demak, hozirgi o‘zbek tilida *ko‘l* so‘zining, yuqorida ta’kidlanganidek, faqat bitta ma’nosi, ya’ni “quruqlikning suvga to‘lgan (suv qoplagan), atrofi berk, chuqurlikdan iborat tabiiy suv havzasi” ma’nosi

mavjud. “Devon”da, shuningdek, “dengiz” ma’nosini ifodalovchi *teñiz* so’zi ham qo’llangan (Devon, III, 240). Asarda *köl* so’zining ko’chma ma’noda *köl irkin* tarzida qarluqlarning kattalariga nisbatan qo’llangani haqida ham ma’lumot beriladiki, bu “limmo-lim ko’l kabi aqli ko’p, aqli to’lgan, aqli to’plangan odam” demakdir (Devon, I, 90).

Tilshunoslikda leksemaning ma’no hajmida tor ma’nodan keng ma’noga qarab siljishning yuz berishi ma’noning kengayishi deb nomlanadi. “Devon”da *qışlay* (qishloq) so’zi “qishlanadigan joy” (Devon, I, 308), *jajlay* so’zi “yozda turiladigan yer” (III,34) ma’nosida izohlangan. *Jajlay* so’zi qadimgi turkiy tilda “bahor”, “yoz” ma’nolarini (asli “yilning issiq qismi” ma’nosini) anglatgan yay otidan (Devon, III, 175; DS, 226) -la qo’shimchasi bilan yasalgan fe’lga (PDP, 383; Devon, III, 325; DS, 226) -g’ qo’shimchasini qo’shib yasalgan (PDP, 383; Devon, III,54; DS, 227); keyinchalik so’z oxiridagi g’ undoshi v undoshiga almashgan (KRS, 216) (O’TEL, I,130-131). *Jajlay* “yaylov” (Devon, III, 236) ma’nosini ham ifodalagan. Bu leksema dastlab “tog’ning tepasidagi o’tloq” ma’nosini anglatgan bo’lib, asosan, chorvachilik bilan shug’ullangan turkiylar yoz payti chorva mollarini tog’ning tepasidagi o’tloqlarda, ya’ni *jajlay*da boqish uchun o’sha joylarga ko’chib borganlar. Asarda *jaj* so’zidan yasalgan *jajladi* fe’li qo’llangan bo’lib, *er tag’da jajladi* “odam tog’da yozni o’tkazdi” (Devon, III, 210) demakdir. Qishda esa *jajlay* dan *qışlay*ga tushib yashaganlar. Hozirgi o’zbek tilida *yaylov* so’zi faqat tog’ning tepasidagi “mol boqiladigan o’tloq”ni emas, balki umuman “mol boqiladigan maydon”ni anglatadi. Bunday maydonlar tog’ning tepasida ham, dasht-adirlarda ham, hatto pasttekisliklarda ham bo’lishi mumkin.

Mahmud Koshg’ariy “qishlanadigan joy” ma’nosidagi *qışlay* leksemasiga izoh berar ekan, uning tog’dagi kungay tomonga joylashgan hudud ekanligi, u yerda o’t ko’p, qor oz bo’lishi, ekin yaxshi bitishi haqida ham keng ma’lumotlar beradi (Devon, I, 308). Demak, mazkur hududning kungay tomonga joylashganligi, u yerda qorning oz bo’lishi o’sha davr kishilarining qishni ana shunday maskanlarda o’tkazishlariga sabab bo’lgan. Bu so’z hozirgi o’zbek tilida “aholisi, asosan, qishloq xo’jalik ishlari bilan shug’ullanuvchi joy, maskan, hudud” (O’TIL, V, 315) ma’nosini bildiradi.

Xulosa qilib aytganda, leksemalardagi ma’noviy o’zgarishlarni tadqiq etish tilimiz tarixiga oid muhim xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G., Shukurov Sh. O’zbek tilining tarixiy grammatikasi. –Toshkent: O’qituvchi, 1973.
2. Gak V.G. Slovar // Lingvisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar. – M., 1990.
3. Dadaboyev H. Ko’hna obidalar so’z boyligini atroflicha tadqiq etish – o’zbek tilshunosligining dolzarb masalasi // «O’zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. –Toshkent, 2019.
4. Mahmudov N. Til tilsimi tadqiqi. –Toshkent: «MUMTOZ SO’Z», 2017.

5. Muxtorov A., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. –Toshkent: O'qituvchi, 1995.
6. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009.
7. Tursunov U., O'rinboyev B. O'zbek adabiy tili tarixi. –Toshkent: O'qituvchi, 1982.
8. Yusupova Sh. Diniy matnlarning lingvopragmatik tadqiqi: Filol.fan.b. fals. d-ri (PhD) ...diss. – Farg'ona, 2021.

O'ZBEK VA TURK TILLARIDA AKSIOLOGIK BIRLIKLARNING LUG'AVIY-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Boymatova Dilnoza Baxtiyorovna,
Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti

Annotatsiya: *Mazkur tadqiqot ishida o'zbek va turk tillaridagi aksiologik birliklarning lug'aviy-semantik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Aksiologik birliklar insoniy qadriyatlar, axloqiy me'yorlar, ijtimoiy-madaniy qarashlar hamda milliy ongni ifodalovchi til birliklari sifatida e'tirof etiladi. Tadqiqotda bu birliklarning semantik maydonlari, sinonimiya va antonimiya munosabatlari, konnotativ ma'nolari, shuningdek, ularning xalq og'zaki ijodi va zamonaviy adabiyotdagi aks etish shakllari tahlil qilinadi. O'zbek va turk tillaridagi umumiylik va farqlarning ochib berilishi bu tillararo madaniy va semantik tafovutlarni tushunishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari tilshunoslik, tarjima nazariyasi, madaniyatlararo kommunikatsiya hamda tillarni o'qitish sohalarida amaliy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so'zlar: *aksiologik birliklar, qadriyat, semantika, lug'aviy tahlil, o'zbek tili, turk tili, qiyosiy tilshunoslik, konnotatsiya, milliy ong, madaniyatlararo kommunikatsiya.*

O'zbek va turk tillari tarixan yaqin bo'lgan turkiy tillar qatoriga kirib, ularning lug'at tarkibida qadimiy aksiologik birliklar muhim o'rin tutadi. Aksiologik birliklar jamiyatdagi madaniy, tarixiy va ijtimoiy qadriyatlarni ifoda etuvchi til birliklari hisoblanadi.

Insonning tashqi muhitga bildirayotgan munosabati baho berish mazmunida aks etadi. Negaki, tanlangan obyekt haqidagi bildirilayotgan fikrlar ijobiy yoki salbiy xarakterda bo'lishi aniqlangan. Falsafa va tilshunoslikda bahoning bir nechta ko'rinishlari mavjud. Shulardan biri aksiologik bahodir. "Aksiologik baho insonning lingvokognitiv faoliyat mahsuli sifatida milliy qadriyatlarimiz aks etayotgan tushunchalarga nisbatan qay darajada berilishi muallif intensiyasiga bog'liqdir. Milliy qadriyat tushunchasi juda keng qamrovli bo'lib, har bir millatning asrlar davomida ardoqlab, e'zozlab kelayotgan, o'zga millatda takrorlanmas marosim, tantana va shu kabilarni ham o'z ichiga oladi" [1: 40].

Aksiologiyat sohasida aksiologik birliklar insoniyatning ma'naviy dunyoqarashini shakllantiruvchi asosiy lingvistik vositalardan biri sifatida qaraladi. O'zbek va turk tillarida bu birliklar ko'pincha frazeologik birliklar, maqollar, iboralar va emotsional leksikada namoyon bo'ladi. Masalan, o'zbek tilidagi "oq yuvib, oq tarash" iborasi hamda turk tilidagi "akanın akını" (haqiqiy do'st) ifodalari bir xil aksiologik mazmunga ega bo'lib, ular axloqiy poklik va sadoqatni ifodalaydi.

1. O'zbek va turk tillarida aksiologik birliklarning semantik xususiyatlari.

O'zbek va turk tillaridagi aksiologik birliklarning semantik jihatlarini quyidagi yo'nalishlarda ko'rib chiqish mumkin:

1). Etik qadriyatlar bilan bog'liq birliklar: Masalan, o'zbek tilidagi "halol luqma" iborasi va turk tilidagi "hellal lokma" ifodalari o'xshash semantik tarkibga ega bo'lib, har ikki tilda ham halollik qadriyatining muhimligini ifodalaydi.

2). Milliy va madaniy qadriyatlar aks etgan birliklar: O'zbek tilidagi "ota-onaning duosi" iborasi turk tilida "annenin duasi" tarzida ifodalanib, oilaviy qadriyatlar umumiylikidan dalolat beradi.

3). Estetik qadriyatlar aks etgan birliklar: Masalan, o'zbek tilidagi "go'zallik dunyoni qutqaradi" degan tushuncha turk tilida "güzellik dünyayı kurtarır" tarzida ifodalangan.

2. O'zbek va turk tillarida aksiologik birliklarning funksional jihatlar.

O'zbek va turk tillaridagi aksiologik birliklar nutqning har xil kontekstlarida qo'llanilishi bilan o'ziga xos pragmatik xususiyat kasb etadi:

Rasmiy nutqda: O'zbek tilida "adolat tantana qiladi" iborasi va turk tilida "adalet yerini bulur" iborasi davlat va huquqiy nutqlarda ishlatiladi.

Badiiy adabiyotda: O'zbek adabiyotida "qalbi pok inson" ifodasi turk adabiyotida "temiz kalpli insan" shaklida uchraydi.

Kunlik nutqda: Oddiy suhbat jarayonida "mehmondo'stlik" tushunchasi turk tilida "misafirperverlik" sifatida ishlatiladi.

3. Aksiologik birliklarning o'zbek va turk jamiyatidagi roli.

Har ikki lisoniy hamjamiyatda aksiologik birliklar milliy o'zlikni shakllantirishda katta ahamiyat kasb etadi. O'zbek va turk xalqlari tarixiy jihatdan yaqin bo'lgani uchun ularning lingvistik qadriyatlari ham bir-biriga o'xshashdir. Lekin turk tiliga arab va fors tillarining ta'siri ko'proq bo'lsa, o'zbek tilida qadimiy turkiy unsurlar nisbatan ko'proq saqlangan.

"Qadimgi G'arb faylasuflari ham qadriyatni turlicha talqin etganlar. Qadriyatga tegishli go'zal va xunuk, yaxshi va yomon, baxt va baxtsizlik tushunchalarini turli davrlarda turlicha va turli odamlar tasavvurida tushunganlar. Ular asosiy aksiologik masalalami shakllantirishga harakat qilganlar: oliy baxt mavjudmi? Inson hayoti mazmuni nimada? Haqiqat nima? Sevgi nima va ayriliq nima? Go'zallik nima? Qadriyatlar tabiatidagi qaramaqarshiliklarni aniqlashgan: go'zal narsalar insonni jinoyatga boshlashi mumkin; go'zal so'z salbiy ko'rinishdagi mazmunni ifoda etishi mumkin; tashqi go'zallik – ma'naviy qashshoqlik" [3: 299]. O'zbek va turk tillaridagi aksiologik birliklar milliy va madaniy

qadriyatlarning til vositasida aks etishining yorqin namunasidir. Ularning semantik va funksional tahlili bu birliklarning ikki xalq tafakkurida muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Kelajakda bu boradagi tadqiqotlar kontrastiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan yanada chuqurroq o‘rganilishi lozim. Bu esa ikki tilning leksik-semantik va aksiologik o‘xshashliklarini va farqlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Aksiologingvistika zamonaviy tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, unda til va madaniyatning o‘zaro ta’siri, til birliklarining qadriyatlar bilan bog‘liqligi o‘rganiladi. O‘zbek va turk tillari turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, ularning semantik va pragmatik jihatlar qadriyatlar tizimi bilan uzviy bog‘liqdir. Mazkur maqolada o‘zbek va turk tillaridagi aksiologik birliklar tahlil qilinadi, ularning o‘xshashlik va farqlari ham ko‘rib chiqiladi.

1. Aksiologingvistika va uning mohiyati.

Aksiologingvistika qadriyatlar va til birliklarining o‘zaro munosabatini o‘rganadigan yo‘nalish bo‘lib, unda milliy mentalitet, tarixiy jarayonlar va ijtimoiy omillar aks etadi. Har bir tilning aksiologik birliklari xalqning madaniyati, urf-odati, hayot tarzi va dunyoqarashini aks ettiradi. O‘zbek va turk tillaridagi aksiologik birliklarni o‘rganish orqali bu tillar sohiblarining qadriyat tizimi, ijtimoiy munosabatlari va mental xususiyatlari haqida muhim ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin.

2. O‘zbek va turk tillarida qadriyat ifodalovchi leksik birliklar.

O‘zbek va turk tillarida qadriyatlar tizimi o‘z ifodasini paremiologik birliklar, frazeologizmlar, metaforalar va boshqa semantik guruhlarda topadi. Masalan, o‘zbek tilida "ota-onani e‘zozlash" qadriyati "onangni onadek, otangni otadek bil" maqolida o‘z ifodasini topsa, turk tilida bu g‘oya "ana gibi yar, baba gibi diyar olmaz" iborasi orqali ifodalanadi.

"Maqollar tilning ko‘rki hisoblanadi. Ulardagi ixcham hajm va ma’no xalq ma’naviyati, zakovati mahsulidir. Maqollardan nutqda foydalanish mazmunni boyitishga, ta’sirchanlikni oshirishga va shuning barobarida tilning ko‘rkamdorligini namoyon etishga olib keladi, nutqning xalq tiliga yaqin bo‘lishiga olib keladi" [2:797]. Yaqin qardosh bo‘lgan tillarda ham maqollarning bu xususiyatlari to‘la namoyon bo‘ladi. Ba’zi qadriyatlar o‘zbek va turk tillarida ham o‘xshash tarzda aks etadi. Masalan, mehmondo‘stlik qadriyati o‘zbek tilida "Mehmon otangdan ulug‘", turk tilida esa "Misafir Tanrı misafiridir" shaklida berilgan. Biroq, har ikkala tildagi qadriyatlarning semantik va pragmatik xususiyatlari o‘ziga xos jihatlar ega.

3. Milliy mentalitet va aksiologik birliklarning o‘zaro bog‘liqligi

O‘zbek va turk tillarida aksiologik birliklarning shakllanishida milliy mentalitet muhim o‘rin tutadi. O‘zbek tilida jamiyatning ijtimoiy tuzilmasi va qadriyatlari aks etgan birliklar ko‘p uchraydi, masalan, "bir yotning gapidan bir elning gapi yaxshi" iborasi jamoatchilik fikrining muhimligini anglatadi. Turk tilida esa tarixiy va harbiy ruhiyat aks

etgan birliklar keng tarqalgan: "Ne mutlu Türk'üm diyene" iborasi milliy faxr hissini ifodalaydi.

4. O'zbek va turk tillarida aksiologik birliklarning grammatik jihatdan ifodalanishi

O'zbek va turk tillarida aksiologik birliklarning grammatik ifodasi o'xshash bo'lishiga qaramay, ayrim farqlar mavjud. O'zbek tilida qadriyat ifodalovchi birliklar asosan maqollar va iboralar shaklida bo'lsa, turk tilida esa bu birliklar ba'zan yakka so'zlar orqali ham beriladi. Masalan, "adil" (o'zbekcha) va "adalet" (turkcha) so'zlari adolat tushunchasini anglatib, qadriyatlarga ishora qiladi.

O'zbek va turk tillaridagi aksiologik birliklar har ikki til sohiblarining mentaliteti va qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim omillardan biridir. Bu birliklar tahlili shuni ko'rsatadiki, har ikkala tilda milliy o'ziga xoslik saqlangan holda, umumiy qadriyatlar tizimi mavjud. O'zbek va turk tillari o'rtasidagi aksiologik birliklarning o'xshashligi va farqlari chuqur lingvistik tadqiqotlarni talab qiladi. Kelgusida bu mavzuga oid ilmiy tadqiqotlar orqali yanada keng qamrovli xulosalar chiqarish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Boymatova, D. Murakkablashgan sodda gaplarda aksiologik modallikning semantik-pragmatik tadqiqi. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – 116 b.
2. Teshaboyev D., Ibroximjonova Z. Maqollarning morfologik, sintaktik va semantik xususiyatlari // O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. 2023, № 9. – B. 795-799.
3. Islomova Z. O'zbek tilshunosligida aksiologik birliklarning o'rganilishiga doir // O'zMU xabarlari, 2024 [1/9/1]. – B.298-299.

TURK, O'ZBEK VA OLTOY LAHJALARIDAGI JO'NALISH KELISHIGI QO'SHIMCHASI HAQIDA LINGVISTIK TAHLIL

Bayram BILIR

Samarqand davlat chet tillar universiteti (PhD)

Sevinch Nizomova

talaba

Annotatsiya. Turkiy tillar morfologiyasi ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, ularning umumiy leksik va grammatik xususiyatlari bugungi kunga qadar saqlanib kelgan. Ushbu tillarda kelishik kategoriyasi harakatning qaratilganlik, yo'nalganlik, joylashuv kabi xususiyatlarini ifodalaydi. Jo'nalish kelishigi ham shunday grammatik kategoriyalardan biri bo'lib, u harakatning qaysi yo'nalishga qarata sodir bo'layotganini ifodalaydi. Ushbu maqolada Turk, O'zbek va Oltoy lahjalaridagi jo'nalish kelishigi qo'shimchalarining shakllari, ularning fonetik, morfologik va semantik xususiyatlari tarzda tahlil qilinadi. Bu orqali til o'rganishda o'quvchilar uchun bir qancha qulayliklar yaratiladi va ularga yordam bo'ladi.

Kalit so'zlar: morfologiya, leksik, grammatik, kelishik, qaratilganlik, yo'nalganlik, joylashuv, Turk, O'zbek, Oltoy, fonetik, semantik.

Qo'shimcha - so'z tarkibida keladigan, o'zi mustaqil ma'noga ega bo'lmagan va ishlatilmaydigan, faqat so'zlar bilan birikish orqali ishlatiladigan hamda ma'no bilan bog'liq vazifani bajaradigan shaklga aytiladi. Qisqasi, qo'shimchalar so'z tarkibidagi grammatik vazifali shakllardir. Asoslardan so'zlarni yasash hamda asos va so'zlarni faol shaklga keltirish, shuningdek, yangi so'zlarni hosil qilish vazifasi tabiiyki, barcha tillarda qo'shimchalarga yuklatilgan (M.Ergin, 2009: 114).

Kelishik qo'shimchalari - ot so'z turkumiga mansub bo'lgan so'zni boshqa so'zlar bilan bog'lab, ular orasida munosabat hosil qiladigan qo'shimchalar. Ot so'z turkumiga mansub so'zlar gapda boshqa so'zlar bilan munosabatda bo'ladi va bunga ko'ra ular kelishik qo'shimchalarini qabul qiladi. Dativ kelishigi (yaklaşma halı): Bu kelishik ismning o'ziga yaqinlashuvni bildiruvchi fe'llarga bog'lanish uchun ishlatiladi va u o'z qo'shimchasiga ega bo'lib, uning qo'shimchasi dativ qo'shimchasi hisoblanadi. Demak, dativ qo'shimchasi ham ismni fe'lga bog'lovchi bir qo'shimchadir (Ergin, 2009: 226-228).

Jo'nalish kelishigi - so'z birikmalari va gaplarda fe'l bildirgan harakat yo'nalgan ot, ya'ni, bunda fe'l anglatgan harakat otga yo'naltirilgan bo'ladi. Shu sababdan, bu kelishik qo'shimchasi yo'nalish kelishigi deyiladi. Jo'nalish kelishigi "qayerga?", "kimga?" kabi savollarga javob beradi. Bu kelishik harakatning yo'nalishini, ya'ni subyektning yoki narsaning qaysi manzilga qaratilganini ko'rsatadi.

Misol: O'zbek tilida: uyga, bozorga, do'stga;

Turk tilida: eve (uyga), pazara (bozorga);

Oltoy tilida: ajaqa (uyga), ertke (cho'qqiga) (Ercilasun 2007:52-53).

1. O'zbek Tilida Jo'nalish Kelishigi Tahlili:

Jo'nalish kelishigining shakli va qo'llanilishi:

O'zbek tilida jo'nalish kelishigi -ga / -ka / -qa shaklidagi qo'shimchalar bilan ifodalanadi. Bu qo'shimcha so'zning oxirgi tovushiga mos ravishda tanlanadi. Agar so'z oxiridagi tovush -q yoki -g' bilan tugagan holatda bo'lsa, -qa tarzida; -k bilan tugagan bo'lsa, -ka tarzida va qolgan holatlarda -ga tarzida qo'llanadi.

Misollar: Uy + ga = uyga;

Koptok + ga = koptokka;

Tog' + ga = toqqa.

1.1. Fonetik uyg'unlik:

O'zbek tilida so'z oxirida qanday tovush kelishiga qarab qo'shimchaning mos shakli tanlanadi. Ammo O'zbek tilida boshqa turkiy tillardan farqli ravishda qalin va ingichka unli tovushlarga asoslangan fonetik uyg'unlik mavjud emas. Yuqorida aytib o'tilganidek, so'z oxiridagi tovush qo'shimchaning o'zgarishida ahamiyat kasb etadi.

1.2. Semantik xususiyatlar:

O'zbek tilida jo'nalish kelishigi quyidagi semantik ma'nolarni bildiradi:

1.3. Harakat yo'nalishi:

Bozorga bordim – Harakatning bozorga qaratilganligini bildiradi.

1.4. Qabul qiluvchi tomon:

Do'stinga xat yozdim – Harakat qaratilgan shaxsga tegishli ma'no bildiradi (Öztürk, 2007: 312).

2. Turk Tilida Jo'nalish Kelishigi Tahlili:

Jo'nalish kelishigining shakli va qo'llanilishi:

Turk tilida jo'nalish kelishigi -e / -a qo'shimchalari bilan ifodalanadi. Qo'shimchalar so'z oxiridagi unlining qalin yoki ingichka bo'lishiga qarab tanlanadi (Prof. Dr. A. B. Ercilasun 2007:52-53).

Agar so'z oxirida ingichka unlilar (e, i, ö, ü) bo'lsa, -e qo'shimchasi qo'shiladi:

Ev (uy) + e = Eve (uyga)

Köy (qishloq) + e = Köye (qishloqqa)

Agar so'z oxirida qalin unlilar (a, ı, o, u) bo'lsa, -a qo'shimchasi qo'shiladi:

Misol: Pazar + a = pazara (bozorga)

Okul + a = okula (maktabga)

2.1. Fonetik uyg'unlik:

Turk tilida fonetik uyg'unlik tamoyili qat'iy saqlanadi. Bu til qadimiy turkiy tillarning qalin va ingichka unlilar uyg'unligi qoidalarini to'liq amalda saqlab keladi. Misol uchun: Ingichka unlilar bilan uyg'unlik:

Şehir (shahar) + e = Şehire

Bundan anglashiladiki, agar soʻz tarkibidagi oxirgi boʻgʻin ingichka unli tovush boʻlsa, ingichka unli bilan davom etadi.

Qalin unlilar bilan uygʻunlik:

Kapı (eshik) + a = Kapıya

Bu holatda esa oxirgi boʻgʻin qalin unli boʻlganligi sababli qalin unli bilan davom etgan. Bu qoidalariga amal qilgan holda turk grammatikasi oʻrganilsa, oʻquvchiga ancha qulay va oson boʻladi. Chunki, ingichka va qalin unlilar uygʻunligi faqat joʻnalish kelishigiga taalluqli emas.

2.2. Semantik xususiyatlar:

Turk tilida joʻnalish kelishigi quyidagi semantik vazifalarni bajaradi:

2.3. Harakat yoʻnalishi:

Pazara gittim – Bozorga bordim.

2.4. Maqsad yoki manzil qaratilgan shaxs:

Doktora soru sordum – Doktorga savol berdim (Kartallıoğlu, 2007: 52).

3. Oltoy Lahjasida Joʻnalish Kelishigi Tahlili:

Joʻnalish kelishigining shakli va qoʻllanilishi:

Oltoy lahjasida joʻnalish kelishigi qoʻshimchalari -ka / -qa / -ke / -ge shakllarida boʻlib, ular soʻz oxiridagi unlining qalinligi yoki ingichkaligiga qarab tanlanadi.

Agar soʻz qalin unlilar bilan tugasa, -qa yoki -ka qoʻshimchalari ishlatiladi:

Ajak (uy) + qa = Ajaqa (uyga)

Tag (ost) + qa = Tagqa (ostiga)

Agar soʻz ingichka unlilar bilan tugasa, -ke yoki -ge qoʻshimchalari ishlatiladi:

Ert (choʻqqi) + ke = Ertke (choʻqqiga)

Köb (koʻp) + ge = Köbge

3.1. Fonetik uygʻunlik:

Oltoy tilida qalin va ingichka unlilar uygʻunligi qatʼiy saqlanadi:

Qalin unlilar bilan uygʻunlik:

Qon (qon) + qa = Qonqa

Ingichka unlilar bilan uygʻunlik:

Köng (koʻngil) + ge = Köngge

Bu til grammatikasida ham turk tili kabi qalin va ingichka unlilar qoidasiga qatʼiy amal qilinadi.

3.2. Semantik xususiyatlar:

Oltoy tilida joʻnalish kelishigi quyidagi semantik maʼnolarni bildiradi:

3.3. Harakatning yoʻnalishi:

Ajakka bardı – U uyga bordi.

Bunda shaxsning qayerga borishiga urg'u berilgan.

3.4. Manzil qaratilgan shaxs yoki predmet:

Köbge aytdi – Ko'plarga aytdi.

Bu holatda esa shaxsning shaxsga yoki predmetga murojaati tarzida ifodalashi asosiy vazifasi hisoblanadi (Dilek, 2007: 1037-1038).

4. Xulosa

O'zbek, Turk va Oltoy tillaridagi jo'nalish kelishigi turli shakllarda ifodalansa-da, ularning o'xshash tomonlari ko'p. Barcha tillarda fonetik uyg'unlik tamoyili asosiy ahamiyatga ega bo'lib, so'z oxiridagi tovushga mos ravishda qo'shimcha tanlanadi. Turk va Oltoy tillarida qalin va ingichka unlilar uyg'unligi qat'iy saqlangan bo'lsa, O'zbek tilida bu qoidalar mavjud emasligi bilan farqlanadi. Shu bilan birga, barcha tillarda jo'nalish kelishigi harakat yo'nalishi va qaratilgan shaxs yoki manzilni ifodalashda muhim rol o'ynaydi.

Adabiyotlar:

1. Karimov N., "Turkiy tillar grammatikasi", Toshkent, 2018.
2. Ercilasun, A. B., "Türk Lehçeleri Grameri", Ankara, 2007.
3. Kartallıoğlu, Y., "Türk Lehçeleri Grameri", Ankara, 2007.
4. Öztürk, R., "Türk Lehçeleri Grameri ", Ankara, 2007.
5. Dilek, F. G., "Türk Lehçeleri Grameri " Ankara, 2007.
6. Ergin, M., "Türk Dil Bilgisi", Istanbul, 2009.

TURKIY TILLARGA XOS AYRIM FRAZELOGIZMLARNING QIYOSIY TAHLILI

Shodmonova Dildor Ergashevna

Qarshi davlat universiteti,

Ne'matova Yulduz Odiljanovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Annotatsiya. Turkiy tillar oilasiga mansub bo'lgan o'zbek va ozarbayjon tillari uzoq tarixiy ildizlarga ega bo'lib, ularning frazeologik tizimi ko'plab o'xshashlik va farqlarga ega. O'zbek tili qarluq guruhiga, ozarbayjon tili esa o'g'uz guruhiga kirgan bo'lsa-da, ularning frazeologik birliklari umumiy til asoslari, madaniy va tarixiy aloqalar natijasida ko'plab umumiy jihatlarga ega bo'lib kelmoqda. Bu o'xshashliklar, asosan, umumturkiy asosga ega bo'lgan iboralar, xalq og'zaki ijodi hamda yozma adabiyotlarda qo'llaniladigan iboralar orqali namoyon bo'ladi. Ikkala til ham turkiy tillarga xos grammatik va leksik xususiyatlarni saqlab qolgan bo'lib, frazeologik birliklari semantik va tarkibiy jihatdan bir-biriga yaqin. Bu esa o'zbek va ozarbayjon tillari o'rtasidagi lingvistik hamkorlikni yanada mustahkamlab, ularning frazeologik tizimlarini chuqurroq o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi. Ushbu tadqiqot o'zbek va ozarbayjon tillaridagi frazeologik birliklarning qiyosiy tahliliga bag'ishlangan. Frazeologizmlarning kelib chiqishi, semantik, stilistik va strukturaviy xususiyatlari o'rganildi. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy, tipologik va strukturaviy tahlil metodlaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, ushbu ikki tilning frazeologik tizimi umumturkiy asoslarga ega bo'lib, ular orasida ko'plab o'xshash va farqli jihatlar mavjud. Ushbu tadqiqot natijalari tilshunoslik va qiyosiy frazeologiya sohalari uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: frazeologik birliklar, qiyosiy tahlil, turkiy tillar, semantika, stilistika, strukturaviy xususiyatlar, lingvistik tadqiqot.

Kirish Turkiy tillar uzoq tarixiy davrlar mobaynida Markaziy Osiyo, Sharqiy Yevropa, Kavkaz, Sibir va Kichik Osiyo hududlarida keng tarqalgan. Ushbu tillar turkiy tillar oilasiga mansub bo'lib, rivojlanish jarayonida turli lahja va shevalarga ajralib borgan. Hozirda bu tillar turli guruhlariga bo'linib, har biri o'ziga xos fonetik, grammatik va leksik belgilarga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Turkiy tillar lingvistik jihatdan agglutinativ tuzilishga ega bo'lib, bunda grammatik shakllar va yangi so'zlar asosan qo'shimchalar orqali hosil qilinadi. Bunga qo'shimchalarning o'zgaruvchan emasligi va ularning qat'iy tartibda joylashishi misol bo'la oladi. Shu bilan birga, turkiy tillar fonetik uyg'unlik qonuniga (singarmonizm) asoslangan

bo'lib, bunda unlilar va undoshlarning o'zaro uyg'unlashuvi muhim rol o'ynaydi. Bu tillarga xos yana bir jihat – egalik affiksalarining barqaror qo'llanilishi va so'z tartibining asosan subyekt–obyekt–fe'l (SOV) shaklida kelishidir.

Frazeologik birliklar esa turkiy tillarning ajralmas qismi bo'lib, ularning tuzilishi va ishlatilish xususiyatlari ko'plab o'xshashliklarga ega[1, 95]. Frazeologizmlar nutqqa ta'sirchanlik, obrazlilik va emotsional ifodalilik bag'ishlaydi. Ular o'zining barqaror tarkibiy tuzilishiga ega bo'lib, iboradagi so'zlar alohida olinganda o'zining dastlabki ma'nosini yo'qotib, umumiy frazeologik ma'no ustuvorlik qiladi[2, 112]. O'zbek va ozarbayjon tillari frazeologik birliklari ko'plab o'xshash jihatlarga ega bo'lsa-da, ularning o'ziga xos farqlari ham mavjud. Ushbu o'xshash va farqlarni o'rganish esa ikki xalq o'rtasidagi tarixiy, madaniy va lingvistik bog'liqlikni yanada chuqurroq tushunishga xizmat qiladi[3, 134].

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi Ushbu maqolada o'zbek va ozarbayjon tillaridagi frazeologik birliklarni har tomonlama o'rganish uchun qiyosiy-tarixiy, tipologik hamda strukturaviy tahlil metodlaridan foydalanildi. Bu usullar yordamida mazkur tillarning frazeologik tizimlari tadqiq etilib, ularning paydo bo'lish sabablari, umumiy manbalari, tarixiy taraqqiyoti, grammatik va semantik jihatlari hamda stilistik qo'llanilish xususiyatlari chuqur o'rganildi. Xususan, har ikki tilning frazeologik birliklari qiyosiy tahlil qilinib, ularning o'zaro o'xshash va farqli jihatlari aniqlab berildi. Frazeologizmlar masalasi o'zbek va ozarbayjon tilshunosligida ko'plab tadqiqotchilar tomonidan atroflicha o'rganilgan bo'lib, bu boradagi ilmiy ishlar asosan frazeologik birliklarning kelib chiqishi, semantik va strukturaviy xususiyatlarini tahlil qilishga qaratilgan. O'zbek tilshunosligida G'. Rahimov, M. Jo'rayev, N. Mahmudov, U. Normatov va A. Madvaliyev singari olimlar frazeologizmlarning nazariy asoslarini ishlab chiqib, ularning tarkibiy va semantik xususiyatlarini lingvistik, sintaktik hamda stilistik jihatdan o'rganishga katta e'tibor qaratishgan. Ozarbayjon tilshunosligida esa A. Quliyev, M. Shiraliyev, H. Mirzəzadə, S. Vəlixanlı va Ə. Cəfərov kabi olimlar frazeologizmlar tuzilishi va ularning leksik-semantik tahlili borasida tadqiqotlar olib borganlar[4, 103]. Xususan, U. Normatov va A. Quliyev o'zbek hamda ozarbayjon tillarining frazeologik tizimlarini qiyosiy jihatdan tahlil qilishga e'tibor qaratgan[5, 118]. H. Mirzəzadə va N. Mahmudov ushbu tillarning frazeologik birliklari semantik va strukturaviy xususiyatlarini tadqiq qilgan[6, 126]. M. Jo'rayev va S. Vəlixanlı esa o'zbek va ozarbayjon tillaridagi frazeologik birliklarning umumturkiy ildizlarini ilmiy asosda o'rganishgan[7, 138].

Natija va muhokama Frazeologizmlar til tizimida barqaror birlik sifatida mavjud bo'lib, ularning tarkibiy qismlari o'zgartirilmaydi yoki faqat ma'lum doirada o'zgarishi mumkin. Frazeologik birliklar tarkibidagi so'zlarning umumiy ma'nosi har bir komponentning alohida ma'nosidan farqlanadi. Masalan, "ko'ngli tog'dek" iborasi insonning ruhiy holatini tasvirlash uchun qo'llaniladi, lekin uning tarkibidagi "tog'" so'zi asl geografik ma'noda tushunilmaydi. Frazeologik birliklar nutqqa obrazlilik, ta'sirchanlik-hissiylik va ifodalilik bag'ishlaydi. Har bir tilning frazeologik tizimi milliy madaniyat va xalqning dunyoqarashini aks ettiradi.

Frazeologik birliklar semantik jihatdan idiomatik (tub ma'nosi tushunilmaydigan), yarim idiomatik (qisman tushunarli) va so'z birikmalariga yaqin bo'lgan birliklarga bo'linadi. O'zbek va ozarbayjon tillaridagi frazeologik birliklar umumturkiy ildizlarga asoslangan bo'lib, ularning tarkibi, ma'nosi va qo'llanilishi bo'yicha o'xshash va farqli jihatlari mavjud. O'zbek va ozarbayjon tillari bir til oilasiga mansub bo'lgani uchun ularning frazeologik tizimlari ham ko'plab umumiyliklarga ega. Masalan: **O'zbek tilida: Ko'ngli tog'dek** – (Yuragi keng, saxovatli) **Ozarbayjon tilida: Ürəyi dağ kimi** – (Yuragi tog' kabi, ya'ni, bag'rikeng). Bu frazeologik birliklar tarkibiy va semantik jihatdan bir-biriga juda yaqin bo'lib, ikkalasi ham insonning ruhiy holatini, ya'ni ochiqko'ngillilik va saxovatni ifodalash uchun ishlatiladi. Yoki: **O'zbek tilida: Ko'zdan g'oyib bo'lish** (Ko'rinmay ketish) **Ozarbayjon tilida: Gözdən itmək** (Ko'zdan yo'qolish). Bu iboralar ham tarkiban o'xshash bo'lib, ikkala tilda ham bir xil "ko'rinmay qolish, yo'qolish" ma'nosini anglatadi.

Har ikki tildagi frazeologizmlar til sathlari yuzasidan tahlil qilinganda qarluq va o'g'uz lahjalarining asosiy farqlarini ko'rish mumkin.

Quyida ushbu frazeologizmlarning qiyosiy tahlili yuzasidan fikrlar bildiriladi.

Fonetik jihatdan qiyoslaganimizda ikki tilning fonetik xususiyatlari ko'rinadi

O'zbekcha	Ozarbayjoncha	Farqlar
Ko'z	Göz	O'zbek tilida "o" unlisining yumshoq talaffuzi, ozarbayjon tilida esa old qator [ø] (gö) unlisining ishlatilishi
dan	dən	O'zbek tilida "a", ozarbayjon tilida esa "ə" unlisi bor
G'oyib	itmək	O'zbek tilida arabcha so'z, ozarbayjon tilida turkiy ildizga ega so'z
bo'lish	(yo'q)	O'zbek tilida fe'l yordamchi sifatida ishlatilgan, ozarbayjon tilida esa ishlatilmagan

O'zbek va ozarbayjon tillari fonetik jihatdan yaqin bo'lsa-da, ayrim tovush o'zgarishlari mavjud. O'zbek tilida "o" yumshoq talaffuz qilinsa, ozarbayjon tilida "ö" (gö) talaffuzi mavjud^[8, 117].

O'zbek va Ozarbayjon tillarida leksik umumiyliklar bo'lib, har ikki tilda semantik-struktur jihatdan bir xil leksemalar, qisman fonetik farqli bo'lgan leksemalar ko'p. Frazeologik birliklar tahlili jarayonida bu holat aniq ko'rinadi.

O'zbekcha	Ozarbayjoncha	Izoh
Ko'z	Göz	Ikkalasi ham umumturkiy so'z bo'lib, bir xil ma'noga ega (ko'rish organi)

O'zbekcha	Ozərbayjoncha	Izoh
dan	dən	Ikkalasi ham kelishik qo'shimchasi sifatida ishlatiladi (manbani bildiradi)
G'oyib	itmək	"G'oyib" – arabcha so'z, "itmək" esa turkiy so'z (yo'qolmoq, g'oyib bo'lmoq)
bo'lish	–	O'zbek tilida yordamchi fe'l ishlatilgan, ozarbayjon tilida esa ishlatilmagan

Ikkala ibora ham tarkibiy jihatdan o'xshash, lekin asosiy farq "g'oyib" va "itmək" so'zlarining kelib chiqishidadir.

Qiyoslanayotgan tillar morfologik jihatdan ham umumiyliklar anchagina bo'lib ular ayrim xususiy farqlarga egadir. Chunonchi,

O'zbekcha	Ozərbayjoncha	Tahlil
Ko'z (ot)	Göz (ot)	Har ikkala til uchun mustaqil ot
dan (kelishik)	dən (kelishik)	Har ikkala tilda ham ajralish kelishigi (-dan, -dən) ishlatilgan
G'oyib (sifat)	itmək (fe'l)	O'zbek tilida sifat, ozarbayjon tilida fe'l
bo'lish (yordamchi fe'l)	–	O'zbek tilida harakatni to'liq ifodalash uchun yordamchi fe'l ishlatilgan, ozarbayjon tilida esa kerak bo'lmagan

O'zbek tilida frazeologik birlik tarkibida sifat va yordamchi fe'l ishlatilgan, ozarbayjon tilida esa faqat ot va fe'l qo'llangan. Bu ozarbayjon tilidagi fe'llarning mustaqil qo'llanilishi bilan bog'liq.

Demak, o'zbek va ozarbayjon tillaridagi **"Ko'zdan g'oyib bo'lish"** va **"Gözdən itmək"** frazeologik birliklari umumiy semantik mazmunga ega bo'lsa-da, ularning tarkibiy tuzilishi va kelib chiqishi bo'yicha farqlari bor. O'zbek tilida arabcha element ishlatilgan bo'lsa, ozarbayjon tilida turkiy ildizga ega so'z qo'llanilgan. Bundan tashqari, o'zbek tilida yordamchi fe'l bilan qo'shimcha ravishda ma'no mustahkamlangan, ozarbayjon tilida esa asosiy fe'lning o'zi yetarli bo'lgan.

Semantik-struktur jihatdan o'zbek va ozarbayjon tillaridagi o'xshash ma'noli va tarkibli frazeologizmlar ham mavjud. Masalan, :

-O'zbekcha: *"yuzni yorug' qilish"* – Ozarbayjoncha: *"üzünü ağ etmək"* (shon-sharaf topish).

-O'zbekcha: *"qo'li ochiq"* – Ozarbayjoncha: *"əliaçıq"* (saxovatli, sahiy odam).

-O'zbekcha: *"tili zahar"* – Ozarbayjoncha: *"dili zəhər"* (achchiqso'z, zaharxanda odam).

-O'zbekcha: *"boshi berk ko'cha"* – Ozarbayjoncha: *"başı bağlı küçə"* (chiqish yo'li yo'q vaziyat, qiyinchilik).

-O'zbekcha: *"suvga tushgan mushukday"* – Ozarbayjoncha: *"suya düşən pişik kimi"* (noqulay ahvolda qolish, yomon ahvolga tushish).

Misollardan ko'rish mumkinki, o'zbek va ozarbayjon tillarining frazeologik tizimi o'rtasida kuchli o'xshashliklar bo'lib, umumturkiy ildizlardan kelib chiqqan iboralar ushbu tillarning madaniy yaqinligini tasdiqlaydi. Shuningdek, ayrim frazeologik birliklar o'ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarga ega, har bir tilning individual taraqqiyotini aks ettiradi. Frazeologik birliklarning stilistik qo'llanilishi, asosan, badiiy va og'zaki nutqda o'z aksini topgan bo'lib, ularning ekspressivligi va tasviriyligi o'zbek va ozarbayjon adabiy tilining muhim jihatlaridan biridir.

Xulosa. O'zbek va ozarbayjon tillarining frazeologik tizimlari qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, har ikkala til umumturkiy ildizlardan kelib chiqqan bo'lishiga qaramay, ularning har biri o'ziga xos fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarini shakllantirgan. Frazeologik birliklarning tarkibi va semantik tuzilishi tarixiy va madaniy ta'sirlar bilan uzviy bog'liq. Xususan, o'zbek tilida arabcha va forsha elementlarning saqlanib qolishi kuzatilsa, ozarbayjon tilida turkiy ildizli so'zlarning ustunligi seziladi. Ushbu omillar frazeologik birliklarning shakllanishiga ham bevosita ta'sir etgan. Frazeologizmlar har ikkala tilda asosan badiiy va og'zaki nutqning ajralmas qismi bo'lib, ularning obrazlilik va ekspressivlik darajasini oshiradi. Ular nafaqat tilning ifodalilik xususiyatini kuchaytiradi, balki xalq dunyoqarashi va milliy madaniyatning o'ziga xos jihatlarini ham aks ettiradi. Shu bilan birga, ayrim frazeologik birliklar faqat bitta tilda uchrab, o'sha tilga xos milliy-madaniy xususiyatlarni namoyon etadi. Frazeologik birliklarning stilistik ishlatilishi ushbu tillarning adabiy-estetik qadrini belgilashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu tadqiqot natijalari kelajakda frazeologizmlarning qiyosiy tahlilini chuqurlashtirish, tarjima jarayonlaridagi o'rni va madaniy kontekstdagi xususiyatlarini o'rganish uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Aliyev, V. Azərbaycan dili frazeologizmləri. – Baku, 2015.
2. Rahmatullayev, Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Tashkent, 1982.
3. Hajiyeu, A. Ozarbayjon va o'zbek tillari qiyosiy tahlili. – Baku, 2010.
4. Aliyev, V. Azərbaycan dili frazeologizmləri. – Bakı: Elm, 2015. – 103 b.
5. Normatov, U., Quliyev, A. O'zbek va ozarbayjon tillarining frazeologik birliklari. – Toshkent-Boku, 2016. – 118 b.
6. Mirzəzadə, H., Mahmudov, N. Frazeologizmlarning semantik-strukturaviy tahlili. – Boku: Elm, 2014. – 126 b.
7. Jo'rayev, M., Vəlixanlı, S. Turkiy tillarda frazeologizmlar evolyutsiyasi. – Toshkent-Boku, 2018. – 138 b.
8. Vəlixanlı S. *Frazeologizmlarning qiyosiy tadqiqi*. – Toshkent: Ilmiy meros, 2019. – 117 b.

YASAMA SO'Z BILAN BOG'LIQ ASOSIY TUSHUNCHALAR.

Tursunov Akmal Raxmatullayevich

Navoiy davlat konchilik va
texnologiyalar universiteti dotsenti

Tilshunoslik masalalarini to'g'ri va mukammal yoritish, birinchi navbatda, uning sohalarini aniq belgilashga bog'liqdir. Bu faktni akademik V.V.Vinogradov o'z vaqtida ta'kidlab, shunday yozgan edi: "Tilshunosligimiz oldiga tilshunoslik fanining tuzilishi, lingvistikaning alohida sohalarga bo'linishi, ularning o'zaro munosabati va bog'lanishi kabi masalalar qo'yilgan. Shu narsa ravshanki, tilshunoslikning to'g'ri bo'linishi turli qismlar yoki tilning tomonlari, strukturasining ichki bo'linishlari bilan muvofiq bo'lishi shart". [1:1].

Bundan ancha yillar muqaddam aytilgan bu fikr hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Buni birgina so'z yasalishi hodisasi misolidayoq aniq ko'rish mumkin. So'z yasalishi, u bilan bog'liq hodisalar, shuningdek, so'z yasalishi bahsining predmeti aniq bo'lsa-da, lekin uning boshqa sohalarga, tilshunoslikning boshqa bo'limlariga aloqasi, uning tilshunoslikdagi o'rni masalasi bo'yicha hanuz bir fikrga kelingan emas.

Ko'pchilik ishlarda so'z yasalishi grammatikaning bir qismi sifatida talqin etilgani holda, ayrim ishlarda esa, u leksikologiyada beriladi, hatto so'z yasalishining mutlaqo leksikologiyaga mansubligi ta'kidlanadi.

Til sistemasining har tomonlama ilmiy ravishda chuqur o'rganila boshlashi natijasida so'z yasalishi morfologiyadan ham, leksikologiyadan ham ajralib, tilshunoslikning bir sohasi sifatida shakllandi. Bu esa so'z yasalishi sistemasi ilmiy tarzda atroflicha o'rganilishi uchun imkoniyat yaratdi. So'z yasash leksikaning o'sishida muhim rol o'ynaydigan omillardan biri bo'lib, (uning mahsuli tilda so'zlarni ko'paytiradi, leksikaga xizmat qiladi), ular butun bir sistemani tashkil qiladi.

So'z yasalishi tilshunoslik fanining bir bo'limi, ya'ni mustaqil lingvistik soha bo'lib, u so'zlarning yasalishini, yangi so'z hosil qilishning qonun-qoidalarini, modellarini, turli vositalarini, shu bilan bog'liq holda, so'zlarning tuzilishini tekshiradi. Demak, bu sohaning obyekti so'zdir. So'zni leksikologiya ham, grammatika ham tekshiradi, lekin bu ikki xil tekshirish bir-biridan ma'lum belgilar bilan ajralib turadi. Shuningdek, so'z yasalishi qaysi jihatdan tekshirilishi o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Tilshunoslikning bu bo'limida, birinchidan, yangi so'zlarning qanday hosil qilinishi, ikkinchidan, mavjud yasalmalarning qanday paydo bo'lgani tekshiriladi.

Soʻz yasash sohasining bir qancha umumiy hodisalari, tushunchalari mavjud. Oʻzbek tilshunosligida bunday umumiy tushunchalar aniq belgilanmagan.

Rus tiliga oid ishlarda soʻz yasashining umumiy tushunchalari, asosan, aniq belgilangan va bular yuzasidan deyarli bir fikrga kelingan. Oʻzbek tili soʻz yasashining umumiy tushunchalarini belgilash va bayon etishda ana shu ishlardagi fikrlarga tayaniladi.

Soʻz yasashining ana shunday tushunchalaridan biri soʻz yasash omillari tushunchasidir. Soʻz yasash, qanday usul bilan boʻlsa ham, yangi soʻz hosil boʻlishi ekanligi yuqorida aytiladi. Bunda ikki xodisani farqlash kerak boʻladi:

- 1) tilda umuman yangi soʻzning hosil boʻlishi;
- 2) tilga xos maʼlum (qatʼiylashgan) usul asosida shu til materiallari bilan yangi soʻz yasash (yangi soʻz hosil qilish).

Tilda, jumladan, oʻzbek tilida soʻz yasashining xilma-xil usullari borligi maʼlum. Lekin bu usullarning miqdori va turlarini belgilashda, shuningdek, ularni nomlash masalasida hanuz yagona bir fikrga kelingan emas. Oʻzbek tiliga, shuningdek, boshqa turkiy tillarga oid adabiyotlarda soʻz yasashining ikkitadan to yettitagacha boʻlgan turi koʻrsatiladi.

XX asrning 30-yillaridan boshlab S.O.Karsevskiyning asimmetrik dualizm, Sh.Ballining funksional transpozitsiya haqidagi fikrlari tilshunoslik fanini yanada kengaytirdi va hodisalararo oraliq jarayonlarni tavsiflash, baho berish imkoniyatini yuzaga keltirdi. Ana shunday hodisalaridan biri tilning qoʻshimchalar tizimi sohasida oʻzgarish va boyish jarayonlarini ifodalash uchun qoʻllanilgan affiksoid tushunchasidir.

Bu tushuncha funksional jihatdan bir vaqtning oʻzida ham soʻz (oʻzak), ham affiksga xos belgilarni mujassam etgan va shunday belgilarga ega boʻlgan birliklarga nisbatan tatbiq etila boshlandi. XX asrning 50-yillarida bu tushunchani german tillari boʻyicha yirik mutaxassis M.D.Stepanova “yarim affiks” (“poluaffiks”, “poluprefiks”, “polusuffiks”) nomi bilan kiritgan edi.

“Yarim affikslar” soʻz qoʻshish va qoʻshma soʻzlar hosil qilish jarayonida maʼno va vazifa siljishi asosida bir qismning oʻxshashlik yoʻli bilan yangi asoslarga qoʻshila borishi natijasida paydo boʻlib, muayyan til tasvirida bu xil birliklar ham oʻz oʻrni va izohini topishi kerak: “qoʻllanilishdan umuman chiqib ketmagan holda soʻz qoʻshishda ular koʻpgina holatlarda uchraydi, oʻz maʼnosini qisman yoki toʻliq yoʻqotib, amalda affiks vazifasini bajaradi”. [2:25].

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida soʻz yasashining asosiy usuli affiksatsiya usulidir. Hozirgi adabiy tilda yangi-yangi soʻzlar yasashi ham, asosan, affiksatsiya usuli bilan soʻz yasashida koʻrinadi. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida soʻz yasovchi affikslar, aniqrogʻi, soʻzning morfem strukturasida soʻz yasovchi sifatida ajraladigan affikslar juda koʻp. Lekin

ularning hammasi ham yangi-yangi soʻzlar yasashida qatnashavermaydi. Ulardan ayrimlari hozirda ham yangi soʻzlar yasashida qoʻllanayotgan boʻlsa, baʼzi affikslar esa soʻz yasash funksiyasini deyarli yoki butunlay toʻxtatgan. Hozirgi oʻzbek adabiy tili soʻz yasash sistemasining tahlilida birinchi tipdagi, yaʼni soʻz yasash funksiyasi davom etayotgan affikslar yordamida soʻz yasashini yoritish muhimdir.

Shuning uchun har bir soʻz turkumidagi soʻz yasashini oʻrganishda, avvalo, ana shunday affikslar bilan soʻz yasashi yoritildi. Maʼlumki, ayrim soʻz turkumlarida soʻz yasashida affiksoidlar ham qatnashadi. Ular yordamida ham sodda yasama soʻzlar hosil qilinadi. Shu tufayli bunday soʻz turkumlarida, affikslar yordamida soʻz yasashidan soʻng affiksoidlar bilan soʻz yasashi ham berildi.

M.D.Stepanova tomonidan bildirilgan bu fikr tilshunoslikda muhokama va munozaraga sabab boʻldi. Bu oʻzbek tilshunosligida ham oʻz ifodasini topdi. Jumladan, “Hozirgi zamon oʻzbek tili”da xona elementiga shunday izoh berilgan: xona mustaqil maʼnoli soʻz boʻlib, hozirgi oʻzbek tilida asosan affiks vazifasida qoʻllanadi va u juda mahsuldordir: **choyxona, yotoqxona, oshxona, issiqxona** kabilari. Jon soʻzi oʻz maʼnosidan tashqari, affiks vazifasida erkalash uchun (bolajon), badiiy ifoda vositasi sifatida qoʻllanadi: **onajon, otajon, xolajon, ammajon opajon** kabilari.

Affikssimon birliklar borasidagi muhokama va munozaralar taʼsirida boʻlsa kerak, ushbu masala boʻyicha S.Usmonov “Soʻz yasovchi affiksoidlar” nomi bilan maqola eʼlon qiladi. Uning fikricha, oʻzakdan keyin qoʻshiladigan **-xona, -noma, -poya, -kor, -soz, -furush** (ishxona, pashshaxona, taklifnoma, joʻxoripoya, paxtakor, uysoz, kitobfurush) kabi birliklar, negizdan oldin qoʻshiladigan umum-, ham-, xush- (umumshahar, hamqishloq, xushbichim) kabi birliklar urgʻusiz talaffuz qilinadi va bu “morfemalar yordami bilan yasalgan soʻzlar qoʻshma сўзлар каторига emas, morfologik usulda yasalgan yasama soʻzlarga kiritilishi kerak”. [3:11].

S.Usmonov shu oʻrinda mustaqil soʻzlarning affiksga aylanishidagi muhim bir jihat - turkiy tillarda mavjud boʻlgan bir tipologik hususiyatga ahamiyat beradi. Bu turkiy tillarda gap qurish modeli, andazasi, gap tuzishning tarixan shakllangan turlari bilan bogʻliq hususiyatdir. Jumladan, ot eganing kesimdan keyin takrorlanishi kesim tarkibidagi hukm maʼnosini yanada kuchaytirish uchun xizmat qiladi. Ular, odatda, sifat bilan ifodalangan kesimlardan keyin takrorlanadi.

Bu xil holatlarga turkiyshunoslikda “Oltoy tili grammatikasi” tuzuvchilari, P.M.Melioranskiy, M.Z.Zakiyev, M.B.Balakayev, A.Ibraimov kabi olimlar ahamiyat berib, **sening oting - yaxshi ot, bul at - jaksi at, Bezneng uram - zur uram (Bizning koʻcha - katta koʻcha. Bu gap -katta gap. Bu qiz - aqlli qiz)** modelidagi kesimdan keyin takrorlanuvchi otning maʼno-vazifasida yuz beruvchi oʻzgarishlarga eʼtibor qaratgan edilar.

Bunda “turdosh ot oʻzining konkret predmetlik maʼnosini yoʻqotadi va umumiy maʼnoga ega boʻlgan holda kesim tarkibiga kiradi. Bunday paytda ega aniq deb hukm qilingan belgi-xususiyat sifat orqali ifodalanadi. Bu esa, affiksoidlik belgisidir. Ammo

shunga qaramay, bunday soʻzlarni soʻz yasovchi affiksoidlar kabi affiksoid deb boʻlmaydi, chunki bunday takrorlanish ayrim soʻzlar doirasi bilangina chegaralanmaydi”. [4.19].

Demak, affiksoidlarning paydo boʻlish sabablari turlicha boʻlib, ular maʼno, vazifa omili, qoʻshimcha qiymat-pragmatik-konnotativ maʼno ifodalash ehtiyoji kabi sabablar bilan izohlanishi mumkin.

Turkiy tillarda zanjirsimon tizmalardagi oʻzgarishlarning yoʻnalishi haqida fikr bildirib, S.Usmonov shunday deb yozadi: “Oʻzbek tilida bunday zanjirsimon oʻzgarish, bor deb aytishga hozircha hech qanday asos yoʻq”. Yuqorida koʻrib oʻtilgan soʻz yasovchi, forma yasovchi va soʻz oʻzgartuvchi affiksoidlar yoki ulardan tugʻilgan affikslar dastlab soʻz yasovchi vazifasini bajarmagan.

“Oʻzbek tili grammatikasi”da A.Gʻ.Gʻulomov shunday yozadi: “Affikslarning tugʻilishida shunday hol ham uchraydi: baʼzi soʻzlar affiks funksiyasini bajarib, ergash morfemaga yaqinlasha boshlagan boʻlsa ham, hali affiksga aylanib yetmagan boʻladi. Bular affiksoid sanaladi. **Masalan**, bu uyda toʻrt xona bor. Biz ishxonaga bordik.

Koʻrinadiki, xona elementi oʻrni bilan soʻz boʻlib ham qoʻllanadi, affiks boʻlib ham qoʻllanadi (keyingi holda oʻrin bildiradigan affiksga juda yaqin keladi). U bir oʻrinda oʻzak morfema, boshqa oʻrinda ergash morfema: molxona, muzxona (chogʻishtiring: muzlik. Oʻzbek tilida affiksoidlar soʻz-affiks, affiks-soʻz, deb ham yuritiladi). Qoʻshimchalarning, jumladan, affiksoidlarning shakllanish va ularning kelib chiqish yoʻllarini oʻrganish muhimligini A.Gʻ.Gʻulomov quyidagi natija, vazifa hamda muammolar bilan bogʻlaydi: “Affiksoidlarning tarixini, hayot yoʻlini oʻrganish, ularning aktiv-passivligini, unumli-unumsizligini, mahsulli-mahsulsizligini yana konkretlashtirishga ham yordam beradi, shuningdek, soʻz yasash usullarining va vositalarining turli davrlarda tutgan oʻrni, oʻzaro munosabati kabi hodisalarni oydinlashtirishda ham uning oʻrni bor. Masalan, qoʻshma soʻz bilan sodda yasama soʻzning soʻz qoʻshish bilan affiksatsiya usullarining, ayrim affikslarning “toʻla va qisqa” (qisqargan) formalarining oʻzaro munosabatini aniqlash kabi”. [5:23].

A.P.Hojiyevning “Oʻzbek tili soʻz yasalishi tizimi” kitobida “soʻz yasovchi” termini mazmunidagi umumiy (asosiy) hususiyat haqida fikr bildirilib, soʻz yasalish birligi va material birlik tushunchalari oʻzaro farqlangan: “soʻz yasovchi” termini ham yasama soʻzning ikkinchi tarkibiy qismini umumiy (asosiy) xususiyatiga koʻra ataydi va bu nomda uning material jihatdan qanday birlik ekani aks etmaydi. Masalan, **rangdor, qabulxona, kamchiqim** soʻzlaridagi **-dor, -xona, kam-** soʻz yasalish birligi sifatida soʻz yasovchi hisoblanadi.

A.P.Hojiyev soʻz yasalishi tizimida affiks, affiksoid va yordamchi soʻzning vazifa jihatidan oʻxshashligi, mushtarakligini alohida taʼkidlaydi: affiksoid va yordamchi soʻzlar “soʻz yasovchi sifatida, soʻz yasovchi affikslardan farqli biron belgiga ega emas. Aksincha, soʻz yasovchi affikslarga xos umumiy xususiyatlarga ushbu soʻz yasovchilar ham ega. Hatto,

kam-va ham-soʻz yasovchilari soʻz yasovchi **ser-va-dosh** affikslariga antonim, maʼnodosh: **kamhosil-serhosil, hamsuhbat - suhbatdosh**. Shuning uchun ularni soʻz yasovchi affikslardan ajratib (alohida olib) tahlil etishning hojati yoʻq”. [6:36].

Sh.U.Rahmatullayev shu oʻrinda **“formula”**, **“qolip”** tushunchalaridan foydalanadi: “Mustaqil soʻzdan, shuni fonetik soyasi, formulasi asosida juftlash juda faol yoʻl boʻlib, ularni deyarli har bir ot asosida tuzish mumkin; shunga koʻra, bu tur juftlikni til birligidan koʻra nutq birligi deb qarash toʻgʻriroq: setka-petka, daftar-saftar kabi. [7:187].

Tilda bunday fonetik soylarni hosil qilish qoliplari bor, ana shu qoliplar bilan istagan ot asosida juftlik tuzaveramiz.

Bu xil juftliklar maʼlum formula, model asosida tuzilar ekan, yuzaga kelgan konkret tuzilmalar nutq birligi, til egalari ongida mavjud boʻlgan modellarning mahsuli, hosilasi deb baholanishi zarur. Demak, takrorlarning modeli til birligi boʻlsa, shu modellar asosida paydo boʻluvchi konkret birliklar nutq birligidir.

Adabiyotlar roʻyxati.

- 1.Hojiyev A. Oʻzbek tili soʻz yasalishi tizimi. –T.: 2007. –B. 40 .
- 2.Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка. - М. 1953.-С.165-168.
- 3.Usmonov S. Soʻz yasovchi affiksoidlar. // Oʻzbek tili va adabiyoti. –T .:1963. №3. – B.40-44.
4. Mirzakulov T. Oʻzbek tili morfemikasida paradigmatic va sintagmatic munosabatlar. II kitob. –Xoʻjand: 1993 –B. 8.
- ⁵Gʻulomov A. Gʻ. Morfologiya (Kirish). Oʻzbek tili grammatikasi, II tomlik, I -tom, T.: 1975. –B. 82 .
- 6.Hojiyev A., “Oʻzbek tili soʻz yasalishi tizimi” kitobida, T.:2007.–B. 23.
- 7.Rahmatullayev Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. –T.: 2000. –B. 151

OLFAKTOR TIZIMGA OID ILMIY PARADIGMANING SHAKLLANISH TARIXI

Burxanova Mashxuraxon Muhammad qizi

Farg'ona davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Dunyo tilshunosligida noverbal vositalar sistemasi paralingvistika, kinesika, jestikulyatsiya kabi umumiy nomlar bilan o'rganib kelingan. Bugungi zamonaviy tilshunoslikda u o'zining yangi yo'nalishlariga ega bo'lib bormoqda. Xususan, paralingvistika va yuqorida qayd qilingan ayrim terminlar tarkibiga sig'maydigan, noverbal vositalar tizimida endigina shakllanayotgan, tilshunoslik uchun mutlaqo yangi hisoblangan "...okulesika, auskultasiya, olfaktorika, gaptika, gastika, proksemika, xronemika, sistemalogiya"³ [1] kabi sohalar ham mavjuddir. Bu yangi yo'nalishlarga oid muammolarni tadqiq etish va o'rganish bugungi tilshunoslik uchun muhim bo'lgan masalalardir. Bu haqda shunday deyiladi: "...noverbal signallarning soni hozirda to'rttadan o'ntagacha o'zgarib turadi, ulardan paralingvistika, okulesika, kinesika, gaptika va proksemika kabilar dunyo tilshunosligida ma'lum ma'noda tadqiq etilgan. Gastika, xronemika, sistemologiya, auskultasiya va olfaksiya kabi yo'nalishlar umuman o'rganilmagan"⁴[2].

Dunyo tilshunosligida paralingvistika, kommunikatsiya nazariyasi, psixologiya, etnologiya kabi fan sohalarida muloqotning yangi sifatlarini aniqlashga doir qator izlanishlar amalga oshirilgan. Ushbu tadqiqotlar boshqa xalqlar tilshunosliklaridagi sohalar rivojiga ham ta'sir qilmoqda. Bunday izlanishlar o'zbek tilshunosligidagi shunday yo'nalishlar uchun ham ilmiy asos bo'lib xizmat qilmoqda. Jumladan, G.Y.Kreydlin⁵ [3]ning noverbal vositalar masalalariga bag'ishlangan tadqiqoti fikrimiz dalilidir. Mazkur ish shu paytga qadar paralingvistika nomi bilan o'rganilgan sohaga oid izlanishlardagi mavjud muammolarga aniqlik kiritganligi bilan ham muhimdir. Tadqiqotning asosiy yutuqlaridan biri shundaki, unda noverbal vositalar nomi bilan umumlashtiriluvchi belgilar sistemasi o'zining aniq ilmiy paradigmalari bilan alohida yo'nalishlarga ajratilgan holda beriladi. Bu esa noverbal vositalarning o'ziga xos tasnifida ko'rinadi.

Natijada "paralingvistika", "kinesika", "okulesika", "auskultatsiya", "gaptika", "gastika", "olfaksiya", "xronemika", "proksemika", "sistemologiya" kabi ichki sohalar

³ Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной. Автореф. дисс. ... док.филол.наук. – М., 2000. – С.362.

⁴ Дронова А.Л. Специфика передачи невербальных способов коммуникации в художественном тексте (на материале произведений И.С.Тургенева). Автореф.дисс. ... док. филол. наук. – Калининград, 2016. – С.8.

⁵ Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной. Автореф.дисс. ... док. филол. наук. – М., 2000. – С.17-19.

maxsus terminlar negizida differensiatsiyanmoqda. Bu boradagi aksariyat izlanishlarda noverbal semiotikaga tegishli muloqot birliklarining yangi tasnifi G.Y.Kreydlin qarashlari asosida amalga oshirilganini kuzatish mumkin⁶ [4]. Xususan, V.D.Narojnaya⁷ [5] ham o'zining mazkur masalalarga bag'ishlangan izlanishlarida noverbal vositalarning o'nga yaqin ichki tasnifi va tavsifini beradi. Demak, noverbal semiotika tizimida yangi sohalar o'zaro farqlanuvchi ilmiy definitiv paradigmaga ega bo'layotganligi kuzatilmogda. "Noverbal semiotika masalalari bilan professional darajada shug'ullanayotgan, o'zini u yoki bu falsafiy ilmiy maktabning vakili deb hisoblaydigan olimlar guruhi mazkur yo'nalishdagi muammolar aspekti va sohasini turlicha ajratadilar. Shunday bo'lishiga qaramasdan, barcha olimlar tomonidan noverbal semiotikaning paralingvistika va kinesika kabi ikki asosiy bo'limi e'tirof etiladi"⁸[6]. Noverbal semiotika doirasidagi izlanishlarda shuni kuzatish mumkinki, soha vakillarining paralingvistika va kinesika tasnifidagi qarashlarida yakdillik kuzatiladi. Xususan, paralingvistika kommunikatsiya tizimiga aloqador ifoda vositalarini o'rganuvchi fan sohasi bo'lib, u nutq mazmunini kompensatsiyalaydigan ikkilamchi paratovush va paragrafem ekstralingvistik kodlar tadqiqi bilan shug'ullanuvchi yo'nalishdir.

Kinesika imo-ishoralar haqidagi fandir. Kinetik vositalar vizual kanal sistemasiga taalluqli bo'lib, u so'zlashuvchilar muloqotida vizuallik belgisiga ega bo'ladi. Kinetik vositalarga ifodalilik, tana a'zolari harakati – jestlar, yuz harakati bilan bog'liq – mimika, kommunikantlar muloqotida ro'y beruvchi individual harakat (yurish-turishdagi o'ziga xoslik yoki xos harakatlar) kabilar mansubdir. "Sistemologiya"⁹ [7] (gr."sosemo" – qismlardan tashkil topgan butunlik, "logos" – ta'limot) borliq obyektlarining tizimli munosabati haqidagi soha bo'lib, noverbal aloqa jarayonida mazkur tizim birliklari ifodalaydigan axborotga asoslangan g'oya, fikr va funksiyalarni o'rganadi. Mazkur sohaning tadqiqot obyekti ekstralingvistik birliklarni ham qamrab oladi. Yozuvchi borliqdagi barcha narsa-buyumlardan ularning egalariga xos xususiyatlarni ifodalashda foydalanadi. Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, bunday vositalar asarning badiiyligini ta'minlash bilan birga, matn diskursiv xususiyatining asosiy omili bo'lib xizmat qiladi. Masalan:

Bo'rixon u yonboshidan bu yonboshiga ag'darildi. Shunda... shunda uning ustidagi oq choyshab sirg'alib yelkalari, ko'ksi ochilib qoldi. Kampir badanidan chayon

⁶ Дронова А.Л. Специфика передачи невербальных способов коммуникации в художественном тексте (на материале произведений И.С.Тургенева). Автореф. дисс. ... док. филол. наук. – Калининград, 2016. – С.24; Жен Фей. Невербальная коммуникация и её отражение в художественном тексте (на материале произведений А.П.Чехова). Автореф.дисс. ... канд.филол.наук. – Киров, 2016. – С.196.

⁷ Нарожная В.Д. Основы межкультурной коммуникации (ЮКГПИ). <http://ecoling.sfu-kras.ru/wp-content/uploads/2019/10/6-an-Narozhnaya-V.D. ru.pdf>. Мурожаат санаси: 31.01.2022.

⁸ Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной. Дисс. ... док. филол. наук. – Россия, 2009. – С.17.

⁹ Системология (от др.-греч. σύνστημα — целое, составленное из частей; λόγος — «слово», «мысль», «смысл», «понятие») —область научного знания, ставящая своей целью описание объекта (явления) как элемента некоторой системы с учетом его взаимосвязей с другими элементами, что позволяет выявить *общие* свойства, характерные для определенных групп (классов) объектов (явлений).^[1] ru.wikipedia.org/wiki/Системология

*o'rmalagandek seskandi. O'zini orqaga tashladi. Bo'rixonning bo'ynidagi **zanjir uchida but** yaltiradi. Kampirning ko'zlari tindi. Bir dam uni shuur tark qildi. Telbadek sapchib o'rnidan turdi-yu, ayvon tomonga chekindi... Bo'rixon armiya xizmatini o'tagandan keyin ham uyga qaytmadi. O'rmon ichkarisidagi qishloq butxonasi qo'ng'iroqchisining erdan qolgan qiziga oshiq-u beqaror bo'lib qoldi. Qallig'ining otasi, boshqa dindagi odamga qizimni bermayman, deb turib oldi. Qiz Bo'rixonni xristian diniga kirishga undadi. Ishq-muhabbatdan ko'zini parda bosgan Bo'rixon hech ikkilanmay rozi bo'ldi. Uni cherkovda cho'qintirishdi. Keyin cherkov oqsoqoli kelin bilan kuyovga toj kiydirib, nikoh o'qidi. Ana shundan keyin Bo'rixon xotini, qaynonasi bilan har kuni cherkovga borib cho'qinadigan bo'ldi. Qaynotasi o'lgandan so'ng uning o'rniga cherkov qo'ng'iroqchisi qilib qo'yishdi. Nimaiki ish bo'lsa, barini u bajaradigan bo'ldi. **Piligi so'xta bo'lgan shamlarning uchini** qaychilaydi, yonib tamom bo'lganlarini almashtiradi.*

“Kitoblar borki, ularda aks ettirilgan voqealar va qahramonlar birinchi qarashda unchalik muhim va zamon nuqtayi nazaridan zarur emasdek ko'rinadi. Ammo ularni hayajonsiz o'qiy olmaysiz, chunki bunday kitoblarning g'oyalari muallif tomonidan ustalik bilan tekst tagiga..., singdirib yuboriladi. Ularda yozuvchi ishlatgan badiiy vositalar ham “ana men” deb ko'zga tashlanavermaydi”¹⁰ [8]. Yozuvchi o'z asari uchun dastlab ma'lum bir g'oyani tanlaydi. Asar g'oyasini ochish uchun mavjud barcha ifoda vositalaridan foydalanadi. Muallif tomonidan o'rta tashlangan g'oyani ochishga xizmat qiladigan bunday vositalar sirasiga so'z, imo-ishora, badiiy detal¹¹ [9] va boshqa ekstralingvistik omillar ham kiradi. Yuqoridagi parchada retsiyent badiiy detal orqali o'zga diniy e'tiqodga sig'inuvchi, o'sha din ibodatlarini sidqidildan bajaruvchi personaj hayotidan ma'lum bir epizodlarni bayon qiladi. Detallar esa belgi sifatida yozuvchi o'rta tashlagan g'oyani ochishga va shu g'oyaga xizmat qiluvchi syujetlarni to'ldirishga xizmat qiladi. Tilshunoslikda ekstralingvistik omil deb nomlanuvchi ifodaning bunday vositalari matn diskursini shakllantiruvchi birlik vazifasini bajaradi, asarning badiiyligini ta'minlaydi. Badiiy asarda qo'llangan **zanjir uchida but, piligi so'xta bo'lgan shamlarning uchi** kabi detallar semiologik birlik sifatida axborot ifodalashga xizmat qiladi. Ular o'zga diniy e'tiqodning ramziy belgilari sifatida asar syujetining mukammallashishi va g'oyaning yanada kengroq yoritilishida muhim o'rin tutadi. Bunday ifoda vositalari asarning badiiyligini, matnning diskursiv xususiyatlarini ko'rsatadi. Shuning uchun ham yozuvchi asar g'oyasini ochib berishda badiiy detallardan mohirlik bilan foydalanadi. Detallar tili lingvistikada

¹⁰Бу ҳақда қаранг: Ҳакимов М., Газиёва М. Прагмалингвистика асослари. – Фарғона, 2021. – Б.104; Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. – Б3.

¹¹ Кистян Н.В. Художественная деталь как пространственный оператор художественного текста (на материале разножанровых художественных текстов О.Уайльда) // Перспективы развития современной филологии. Материалы 9-международной научной конференции. – Санкт-Петербург, 2014. – С.80-86.

metatil deb nomlanib, u paralingvistikaning yangi tasnifiga oid sistemologiya, auskultatsiya sohalariga taalluqliligi bilan ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной. Автореф. дисс. ... док.филол.наук. – М., 2000. – С.362.
2. Дронова А.Л. Специфика передачи невербальных способов коммуникации в художественном тексте (на материале произведений И.С.Тургенева). Автореф.дисс. ... док. филол. наук. – Калининград, 2016. – С.8.
3. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной. Автореф.дисс. ... док. филол. наук. – М., 2000. – С.17-19.
4. Дронова А.Л. Специфика передачи невербальных способов коммуникации в художественном тексте (на материале произведений И.С.Тургенева). Автореф. дисс. ... док. филол. наук. – Калининград, 2016. – С.24; Жен Фей. Невербальная коммуникация и её отражение в художественном тексте (на материале произведений А.П.Чехова). Автореф.дисс. ... канд.филол.наук. – Киров, 2016. – С.196.
5. Нарожная В.Д. Основы межкультурной коммуникации (ЮКГПИ). <http://ecoling.sfu-kras.ru/wp-content/uploads/2019/10/6-an-Narozhnaya-V.D. ru.pdf> .
6. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной. Дисс. ... док. филол. наук. – Россия, 2009. – С.17.
7. Системология (от др.-греч. σύστημα — целое, составленное из частей; λόγος — «слово», «мысль», «смысл», «понятие») —область научного знания, ставящая своей целью описание объекта (явления) как элемента некоторой системы с учетом его взаимосвязей с другими элементами, что позволяет выявить *общие* свойства, характерные для определенных групп (классов) объектов (явлений).^[1]. ru.wikipedia.org/wiki/Системология
8. Бу ҳақда қаранг: Ҳакимов М., Газиёва М. Прагмалингвистика асослари. – Фарғона, 2021. – Б.104; Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. – Б3.
9. Кистян Н.В. Художественная деталь как пространственный оператор художественного текста (на материале разножанровых художественных текстов О.Уайльда) // Перспективы развития современной филологии. Материалы 9-международной научной конференции. – Санкт-Петербург, 2014. – С.80-86.

TILSHUNOSLIKNING BUGUNGI KUNDAGI DOLZARB MASALALARI VA ULARNI HAL ETISH

E.T.Jumayev

Osiyo texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi (PhD)

Til – bu ijtimoiy hodisa bo'lib, insoniyatni maxluqot dunyosidan ajralib chiqishida muhim ahamiyatga egadir. Ana shu ijtimoiy hodisa orqali insonlar bir-biri bilan o'zaro fikr almashinadi, so'zlashishadi. Tilsiz jamiyat rivojlanmaydi, taraqqiy etmaydi. Suvsiz daryo, gulsiz gulzor bo'lmaganidek tilsiz millat ham vujudga kelmaydi. Tilning ahamiyatini dunyo faylasuflari fikrlarida ham ko'rishimiz mumkin:

“Til tafakkurni ifoda qiluvchi ishoralar majmuidir” (F.de Soseyur). “Til – odam ongining ishtirokisiz, uning tashqi dunyoga nisbatan bo'lgan mexanik harakatidir” (L.Blumfil'd).

“Til fikrni ifoda qilishga mo'ljallangan, talaffuz qilinadigan, chegaralangan tovushlar majmuidir” (B.Grosse).

Tilshunoslik ya'ni lingvistika til haqidagi mustaqil va aniq fan bo'lib, tilning kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyot jarayonlari va qonuniyatlarini ilmiy asosda o'rganadi.

Bu fan muayyan va umumiy tilshunoslik sohalaridan iborat. Muayyan (xususiy) tilshunoslik ma'lum bir tilning lug'at tarkibi, fonetik tizimi va grammatik qurilishi, taraqqiyot yo'llari hamda qardosh tillarga munosabatini ilmiy asosda sinchiklab o'rganadi va shu yo'l bilan tilning lug'at boyligi, fonetikasini sinchiklab tekshiradi, ilmiy grammatikasini yaratib beradi.

Umumiy tilshunoslik esa umuman tilning kelib chiqishi, ijtimoiy mohiyatini, jamiyatdagi o'rni va vazifasini, taraqqiyot yo'lini, til bilan tafakkurning bir-biriga uzviy bog'liqligini, tilning o'zaro munosabatini o'rganadi hamda tilshunoslikni tekshirish usullarini yaratadi. Umumiy tilshunoslik ayrim tilshunoslikni, bir guruh tilshunoslikni va qardosh tilshunoslikni o'rganish, tekshirish natijasida aniqlangan til hodisasini, til dalillarini umumlashtirib, ilmiy xulosalar chiqaradi va shu asosda til qonuniyatlarini aniqlab beradi.

Insoniyat jamiyati uzoq tarixiy davrlarni boshdan kechirib intellektual yutuqlar asri – XXI asrga qadam qo'ydi. Odamzot o'zining aql-zakovati va mehnati bilan ijtimoiy hayotning barcha sohalarida juda ko'p yangiliklar yaratdi. Yaratilgan ma'naviy boyliklar orasida tilshunoslik ilmida to'plangan bilimlar muhim o'rin tutadi. Xalqni buyuk maqsadlar sari yetaklovchi bayroq sifatida namoyon bo'ladigan g'oyalarning muayyan davr mafkurasiga aylanishida tilshunoslik bilimlari katta ahamiyat kasb etadi. Jamiyat rivojlanishi va inson aqliy salohiyatining oshishi

natijasida bugungi kunda tilshunoslik sohasida bir qancha dolzarb muammolar va masalalar vujudga kelmoqda.

Til va jamiyat muammosi doirasida ko'zdan kechirish lozim bo'lgan masalalardan biri har bir tilning vazifaviy uslublari. Vazifaviy uslublarning rivojlanishi tarixiy va zaruriy hodisa bo'lib, bu rivojlanayotgan hamda shakllanayotgan milliy birlikning ijtimoiy-siyosiy, xo'jalik va madaniy hayotning yanada o'sishi, jamiyatda tilga bo'lgan yangi ehtiyojlarning paydo bo'lishini taqozo etadi. Bu jarayonda har bir tilda uslublarning quyidagi guruhlari shakllandi:

1. Adabiy-badiiy uslub. Bu usul she'riy uslub va nasriyga bo'linadi.
2. Ijtimoiy-publitsistik uslub. Bunga gazeta-jurnal, adabiy-tanqidiy ishlar, pamfletlar, maqolalar va ocherklar uslubi kiradi.
3. Ilmiy bayon uslubi. Buning tarkibi nutq vositalarining turli ko'rinishidan iborat (tibbiyot, huquq, falsafa va boshqalar). Ilmiy, ilmiy-ommabop asar, maqola, risolalarning uslubi ham o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi.
4. Kasb-hunar, texnika uslubi. Bu ishlab chiqarish, texnika adabiyotlari uslubidir. Bu uslub ishlab chiqarish, texnika, harbiy va boshqa turli xil kasblar sohasida ish quruvchilar uchun xizmat qiladi.
5. Qonunlashtiruvchi hujjatlar, buyruqlar, topshiriqlar uslubidan iborat rasmiy hujjatlar uslubi.
6. Har xil yozishmalar, kundaliklar va xatlarga xos bo'lgan maktubiy uslub. Jamiyatning madaniy saviyasi har bir kishining tildagi uslubiy jihatlarni egallab olishini, ya'ni uslublardan vaziyatga qarab foydalanishini taqozo etadi. Bu uslublarni to'g'ri qo'llay olish tilshunoslik sohasi ilmini mukamal bilishni talab etadi.

Til va jamiyat muammosini yanada chuqurroq va aniqroq anglash uchun ularning til tizimi, til qurilishiga munosabatini to'g'ri anglash muhimdir. Har bir adabiy tilde so'zlaydigan yoki yozadigan kishi sharoit taqozasiga ko'ra tilda mavjud so'zlar, grammatik shakllar, so'z birikmalari va gap tuzilishining ma'lum qismidagina foydalanadi. Mana shu ma'noda tilning zahiraviy imkoniyatlari hattoki jamoa nutqi doirasida ham hech qachon to'lig'icha ishga solinmaydi. Ayniqsa nihoyatda boy tilimiz – o'zbek tilida bu muammoni ko'proq ko'rishimiz mumkin. Bu holatlar esa o'z navbatida til zahirasi kamayishiga, tilga oid ba'zi so'z va tushunchalarning yo'qolishiga sabab bo'ladi. Dunyodagi ko'plab o'lik yoki yo'qolib ketayotgan tillarning asl sababi ham shundadir.

Hozirgi vaqtda har bir tilda bir qancha dialekt va shevalar mavjud bo'lib, ular o'zlariga xos xarakterli xususiyatlarini saqlab kelmoqda. Bu shevalarning saqlanib kelishi feodal tarqoqligi davri bilan bog'langan bo'lsa ham, ularning paydo bo'lishi davri va saqlanib kelishining asl sababini juda qadim zamondan, ibtidoiy jamoa tuzumi va undan ham oldin boshlangan deb izohlash mumkin. Dialekt va shevalar qadimgi ajdodlarimizning o'zaro so'zlashadigan, aloqa bog'laydigan birdan-bir yagona va maxsus tillari bo'lib xizmat qilgan. Ularning har biri o'z davriga qarab o'zgarib, rivojlanib kelgan.

Tilshunoslik sohasidagi yana bir muamolardan biri shevaga xos soʻzlarning ommalashuvi oqibatida adabiy tilning ahamiyati yoʻqolib, foydalanish darajasi kamayib borayotganidir. Inson hayotini ommaviy axborot vositalarisiz tasavvur qila olmaymiz. Ammo bugungi kunda turli televidion serial, kino, koʻrsatuvlarni tomosha qilish jarayonida ularda adabiy tilga ahamiyat berilmaganligini, asosan shevaga xos soʻzlar ishlatilganligini koʻrishimiz mumkin. Bu holat kelajak avlod – yoshlarga, farzandlarimizga qanday taʼsir koʻrsatadi? Ular ham shevaga moslashib qolmasmikan? Adabiy tildagi soʻzlar faqatgina ilmiy yoki badiiy asarlardagina qolib ketadimi? Axir adabiy til asrdan asrga kelajak avlod orqali oʻtib kelganku.? Bu muammoni hal etishda televideniya ham adabiy til ishlatilishini nazorat qilish, yosh avlodga taʼlim berish jarayonida shevaga xos soʻzlarni qoʻllashni cheklash, koʻproq badiiy adabiyot oʻqishni targʻib qilish muhim deb hisoblaymiz. Badiiy adabiyot adabiy tildan unumli foydalanaishni oʻrgatsa, ikkinchi tomondan dunyoqarashni kengayishiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azizov O. Tilshunoslikka kirish.- Toshkent: Oʻqituvchi, 1996, 148-166 - betlar.
2. Abduazizov A.A. Tilshunoslikka kirish, I qism. Fonetika va fonologiya. Maʼruza matni. – T.:Universitet, 1999. –72 b.
4. <http://hozir.org/tilshunoslik-fanining-organish-sohasi-va-mavzulari-reja-lsh.html>
5. <https://kun.uz/uz/news/2016/04/15/ozmuda-%E2%80%9CZamonaviy-tilshunoslik-vatarjimashunoslikning-dolzarb-muammolari%E2%80%9D>
6. <https://samdhti.uz/kafedralar/til-nazariyasi-va-adabiyotshunoslik-kafedراس>
7. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Tilshunoslik>

TURKIY TILLARDA SON-MIQDOR MA'NOSINING IFODALANISHI

Kimsanboyeva Basoat Nabiyevna,

Fargʻona davlat universiteti katta oʻqituvchisi
filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD),

***Annotatsiya:** qadimgi turkiy tillarda qoʻllangan miqdor ifodalovchi birliklar, xususan, “Devonu lugʻoti-t-turk” asarida maʼnosi izohlangan miqdor ifodalovchi birliklarni tahlil qilish.*

***Kalit soʻzlar:** aniq miqdor, noaniq miqdor, morfemik ifodalanish, leksik ifodalanish, sintaktik ifodalanish, morfema, leksema, koʻplik, birlik.*

Oʻzbek tilining rivojlanish jarayoni davomida uning morfologik qurilishi ham rivojlanib, takomillashib keldi: yangi grammatik shakllarning vujudga kelishi natijasida qadimdan faol isteʼmolda boʻlib kelgan shakllarning bir guruhi oʻzining mavqeyini yoʻqota bordi, ayrimlari esa maʼlum davrlarga kelib isteʼmoldan chiqdi, yonma-yon qoʻllanib kelgan grammatik shakllar vazifasi jihatdan oʻzaro farqlana bordi; ayrim grammatik shakllar shaklan oʻzgarib, takomillasha bordi. Yozma manbalarning koʻrsatishicha, oʻzbek tilining morfologik qurilishi taraqqiyotini uchta katta bosqichga boʻlish mumkin:

I. XIV asrning oxirlarigacha boʻlgan davr. Bu davr eski oʻzbek adabiy tilining shakllanish arafasi boʻlib, yonma-yon qoʻllanuvchi vazifadosh shakllarning koʻpligi, qadimgi shakllarning keng qoʻllanib kelishi, dialektal yoki boshqa turkiy tillarga mansub boʻlgan shakllarning koʻplab isteʼmolda boʻlishi kabi holatlar bilan izohlanadi.

II. XIV asr oxirlaridan XIX asrning ikkinchi yarmiga qadar boʻlgan davr. Bu davrda eski oʻzbek adabiy tili shakllangan boʻlib, uning grammatik qurilishi maʼlum darajada tartibga tushganligi koʻrinadi.

III. XIX asrning ikkinchi yarmidan keyingi davr. Bu davrda matbuot vujudga keldi va oʻzbek tilida gazeta, jurnal, kitoblar nashr etila boshladi. Bu esa, oʻz navbatida, adabiy til bilan soʻzlashuv tilining yanada yaqinlasha borishiga va adabiy tilning, xususan, uning morfologik qurilishining soʻzlashuv tili hisobiga boyib borishiga zamin yaratdi [1:33].

Mahmud Koshgʻariy eski oʻzbek adabiy tilining shakllanishi davridayoq turkiy tillarni barcha sathlar boʻyicha oʻzaro qiyoslab, umumiy va farqli jihatlarini koʻrsatib berdi hamda turkiy tillarni dastlab ikki guruhga ajratdi:

- 1) turklar (chigil, qoshgʻar, argʻu, barsagʻon, uygʻur);
- 2) oʻgʻuz va qipchoq qabilalari tillari [2: I.40-42].

Bu jarayonda olim doimo qiyoslashda asos qilib turklarning tillarini oladi, turklarning tili o'g'uz va qipchoq qabilalari tillariga qiyosalanadi. Xususan, fonetik jihatdan so'z boshidagi "y" o'g'uz va qipchoqlarda "nol" yoki "j" bilan, turklarda so'z boshida kelgan "m" o'g'uz va qipchoqlarda "b" bilan almashinishi misollar bilan izohlanadi. Asarda qo'llangan miqdor ifodalovchi birliklarni o'rganish jarayonidagi kuzatishlarimizdan aytilish mumkinki, olim o'sha davr tilida qo'llangan miqdor ifodalovchi birliklarni ham sathlar bo'yicha farqlagan va o'zaro qiyoslagan.

Insoniyat eng qadim zamonlardan buyon hayotiy zarurat tufayli o'zini o'rab turgan atrof-muhitdagi narsalarning miqdorini aniqlashga qiziqqan va bunga harakat qilgan. Narsa-buyumlarning miqdorini aniqlash uchun sonlardan foydalanilgan. Turkiy tillar tarixida sanoqning kelib chiqishi kishining o'zidan boshlangan. To'g'rirog'i, kishi o'z barmoqlarini sanash orqali sonlarga ot qo'ygan. E'tibor qaratadigan bo'lsak, o'ngacha bo'lgan sonlarning etimologiyasi, ularning tub, lug'aviy ma'nosi inson barmoqlarining nomi, o'rni yoki holati bilan bog'lanadi. Masalan, *bir* soni bosh barmoq (xalq tilida *başmaldaq*)qa bog'lanadi. *Ikki* undan keyingi (bosh barmoqdan keyingi ilk barmoq); *üç* – qo'lning eng uchida joylashgani uchun shunday atalgan [2 :125-130]. O'ngacha bo'lgan sonlarning atalishi etimologik jihatdan o'rganib chiqilsa, bu fikr o'z tasdig'ini topadi. Bu hodisa turkiy tillarda son turkumining kelib chiqishi, eng muhimi, turkiy tillarning tarixiy ildizlari kishilik jamiyatining ilk chog'lariga, tilning yuzaga kelish paytlariga borib taqaladi. Demak, turkiy xalqlar tilida son turkumiga kiruvchi til birliklari dastlab kishilar sanashni o'rgana boshlagan davrlardan boshlab turli shakllarda aniq miqdor ma'nosini ifodalash uchun qo'llangan.

Qadimgi turkiy til davri VIII-X asrlarda esa son turkumi takomillashib, tugal bir tizimga aylangan edi. Qadimgi turklarda "nol" yo'q, chunki "nol" – yo'q son. Sanoq "bir"dan boshlanadi. Kishi tug'ilgan chog'da bir yosh sanalgan, ona qornidagi davri qo'shib hisoblangan. Bir yil o'tgach, ikki yoshga to'lgan va shu sanoqda yoshiga yosh qo'shila borgan. Sanoqda *bir* – so'zlovchi demak, ya'ni "men"dir (mening o'zim, men turgan yer yoki men tutgan narsa). "Men" qadimgi turkiy tilda *bi* bo'ladi. Bu so'z *birü~berü* ko'makchisining tarkibida ham saqlangan. *-rü* – jo'nalish kelishigi qo'shimchasi, *berü* – "men tomon" degani, hozirgi o'zbek adabiy tilida *beri* deyiladi. Masalan, *beri kel, köpdän beri*. *Bir* ning tarkibidagi *bi* – so'zlovchi ("men")dir [3:140-145]. Demak, sanoq so'zlovchining o'zidan boshlanadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida sonlarda yasaliş xususiyati yo'q. Qadimgi turkiy tillarda esa sonlarda yasaliş bo'lgan. Yasalgan sonlarning morfem tarkibini tiklash ham mumkin. Masalan, *iki* ning asli *ilki* dir (*ilki>ilki>iki*). Hozirgi o'zbek adabiy tilida *ikki*. Qadimgi turkiyda *il* – "old" degani. "Poygak" ham *il* bo'ladi, antonimi *tör* dir. *İl* ning "qutb, tomon" ma'nosi ham bor: *il* deganda "Sharq" tushuniladi, chunki Sharq qadimgi turklarning o'y-tushunchasida old tomonda, *-ki* – tegishlilikni bildiruvchi qo'shimcha, *ilki* – "oldindagi, dastlabki, avvalgi" degan ma'noni beradi. Lekin mantiqqa ko'ra, "so'zlovchi (*bir*)dan

keyingi”dir. Shuning uchun tartibda ikkinchi bo‘lib turadi. Boshqa bir qator sonlarda ham yasaliş bor. “Yigirma” soni *iki* dan hosil bo‘lgan: *iki-r-mi>yiki-r-mi>yigirmi*. *ellik* soni *el* (barmoq) so‘zidan yasalgan: *ellik* – “beshta o‘nlik” degani. Yoki: *altı-mış>altmış, yeti-mış>yetmiş*. Demak, *-miş, -miş* qo‘shimchasi birlikni o‘nlikka aylantirmoqda. Sonlarning yasalişiga yana misol keltiramiz: *sekiz on>säksän* (“sakkizta o‘n”), *toquz on>toqsan* (“to‘qqizta o‘n” degani). *Toquz* soni *toq* so‘zidan yasalgan. *Toq* so‘zi “qoniqish hosil qilish; to‘lishish; sokinlik” ma‘nolarini anglatadi. Hozirgi *toxta* (<*toq-ta*), *könli toq*, *qarni toq*, *toqli* so‘zlari ham ayni o‘zakdan. *Toquz* soni birliklarning yakunlovchisi (ya‘ni, oxirgi birlik) bo‘lgani uchun shunday atalgan, “to‘xtagan, yakunlangan” ma‘nosini beradi, *-(u)z* yasovchi qo‘shimcha. Yoki *yüz* sonining kelib chiqishi *yüz* (“sirt, yuza”)ga bog‘lanadi. O‘nliklarning yakunida, sirtida turgani uchun shunday atalgan. “Kishining yuzi” ma‘nosidagi *yüz* ham shu ma‘noda. Demak, *säkiz* (<*säk-iz*), *toquz* (<*toq-uz*), *otuz* (<*ot-uz*) sonlari *-z* qo‘shimchasi bilan yasalgan; *altmış* (<*altı-mış*), *yetmiş* (<*yeti-mış*) sonlari esa *-miş, -miş* qo‘shimchasi bilan yasalgan. Qadimgi turkiy til VIII-X asrlarda ham sonning hozirgi o‘zbek tilidagi kabi semantik turlari mavjud bo‘lgan va bu sonlarning ifodalanish usullari, shakllari bo‘yicha o‘ziga xos jihatlari bilan farqlangan. Son va raqamlarning nomlanishi, qo‘llanilishi haqidagi qarashlar Mahmud Koshg‘ariyning “Devon”ida bayon qilingan. Aynan son so‘zining o‘zi ham alohida, misollar bilan izohlanadi:

سان san – son, adad. قوی سانی نجا qoj sanī nechā – qo‘yning soni, sanog‘i qancha (III.107)

Lug‘atshunos sonlarning qanday atalishini batafsil, misollar asosida keltiradi: *tort* تورت *to‘rt*. تورت يрмаق *tort jarmaq* – *to‘rt* tanga. Bu umuman *to‘rt* sonini anglatadi. Muallif تورت tarzida “vov” bilan yozish tuzukroq ekanligini ta‘kidlaydi yoki *اچ* o‘ch– *uch* (son). *اچ يрмаق* *uch jarmaq* – *uch* tanga (I.44).

بیش besh – besh (son) (III.83)

یetti jetti – yetti (III.20)

Mahmud Koshg‘ariy sonlarning atalishi bilan bir qatorda, bu sonning qanday paydo bo‘lgani, tarkibi haqida ham ma‘lumot berib ketgan. *Sakson*, *to‘qson* sonlari *sekiz* va *toquz* sonlariga *on* sonining qo‘shilishidan paydo bo‘lgan, *seksan*, *toqsan* shakllari keyingi davrlarda shakllangan. *Sekiz on*, *toquz on* shakllari qadimgi turkiy tildagi yozma yodgorliklarda qo‘llangan. Bu haqda “Devon”da quyidagicha izoh berilgan:

سکسون *säksön* – *sakson*. Asli سکیزاون *säkiz on*. Ikki so‘z birlashtirilib, bir so‘z holiga keltirilgan

تقوز *toqson* – *to‘qson* Asli اون *toquz on*– *to‘qqiz o‘n* bo‘lib, ikki so‘z keyin birlashib ketgan (I.292).

Mahmud Koshg‘ariy sonlarning ma‘no turlari haqida ham qimmatli ma‘lumotlar bergan. Qadimgi turkiy tillarda ham son o‘zagiga turli qo‘shimchalar qo‘shish bilan sonlarning ma‘no turlari hosil qilingan. Tartib son sanoq songa *-nchi, -inchi, -unchi* qo‘shimchalarini qo‘shish bilan hosil bo‘ladi. Qadimgi yozma manbalardagi namunalardan ko‘rishimiz mumkinki, turkiy tillarda dastlab tartib sonlar oxirgi bo‘g‘indagi [i] unlisiz

hosil qilingan. O'rxun-Enasoy, qadimgi turkiy (uyg'ur) tili yodgorliklarida tartib son shu shaklda qo'llangan. Tartib sonning shu shaklda yasalişini Mahmud Koshg'ariy ham alohida izohlab bergan.

اكندى *ikindi* – ناك *ikindi ney* – ikkinchi narsa. Sira son. Xuddi shu so'zning quyidagi izohi ham keltirilgan:

اكندى *ikindi* – namozi asr (kun botishdan oldingi nomoz) vaqti (I.111).

Ikkinč tartib soni XIII-XIV asr ayrim yozma yodgorliklarida “Devon”dagidek *ikindi* shaklida uchraydi: “*ikindi namaziga tegi*” (Q.R.)

اجنج *üchünč* – uchinchi. Tartib soni. Bu qoidadirki, o'ndan quyi sonlarda tartib (ma'nosini ifoda etish)da o'zidan oldingi sondan keyin, davom etish ma'nosi bayon etilsa, sonning o'zagiga ن va ج harflari qo'shiladi: تورتنج *törtünč*, بيشنج *bešinč* so'zlari kabi. To'rtinchi, beshinchi demakdir. Bularning asli, تورت *tört*, بيش *beş* edi. Tartib soni ma'nosini anglatish maqsadida bu so'zlar oxriga g'unnali ن va ج orttirildi (III.293).

تورتنج *törtünč* – to'rtinchi. Borliq olam ifodasida to'rtlik juda muhim miqdor. Bizni qurshab turgan olamni shu son bilan, shu miqdor va shu turdagi bosqichda tavsif etish mumkin. Aslida bu ko'hna olam to'rt unsur birligidan (havo, suv, tuproq va olovdan) tashkil topgan. Bu to'rt unsurlik bevosita yer yuzi va undagi insonlarning tabiatida ham qaror topadi: *issig' -u sovuq ho'l -u quruq* tarzida. Bu xossalar tabiatda havo, suv, olov va tuproq ko'rinishida namoyon bo'ladi. Odam mana shu to'rt unurning mahsuli bo'lib, bu har bir xalq tafakkurida birday e'tirof etiladi. Tabiblar quruqni issiq bilan; sovuqni ho'l bilan; quruqni esa ho'l va nihoyat, quruqni sovuq bilan birlashtirib inson tabiatidagi to'rt mijozni ta'riflaydilar.

Buni har qanday son so'zlariga qo'shish ham mumkin: اوننج *önünč* – o'ninchi, يكرمنج *jigirmünč* – yigirmanchi, chunki yigirma o'n to'qqizning keti, davomidir. Bu qoida umumiydir (III.293).

Lekin shu davrga oid bo'lgan “Qutadg'u bilig” asarida tartib son -nchi, -inchi shaklida qo'llanganini ko'ramiz: bir – adl, ikkinchi – davlat, üçünchi – aql, tortinchi – qanoät. Demak, XI asr tilida tartib sonning har ikkala shakli ham qo'llangan.

سكز *sekiz* – sakkizning yengili, qisqargani.

Mahmud Koshg'ariyning shu so'z ustidagi izohiga ko'ra, sakkiz so'zi ikki k bilan ham, bir k bilan ham qo'llanadi. Lug'atshunos xuddi shunday izohni yana bir qancha so'zlar xususida ham keltirgan. U *to'qqiz*, *ikki* va hatto *tikan* so'zida shu xususiyatni qayd etgan. *Ikki*, *yetti*, *säkkiz*, *toqqiz*, *ottiz*, *ellik* sonlari tarkibidagi o'rtada kelgan [k], [t], [q], [l] tovushlari arab yozuvida bir harf bilan beriladi: اكي (*iki*), سكز (*sekiz*) shaklida. Bu sonlardagi undoshlarning tashdid bilan (ikkilanishi) ifodalanishi XIII-XIV asrga oid ayrim manbalarda uchraydi. *O'ttiz* va *ellik* sonlari “Devon”da tashdid bilan yozilganini ko'ramiz: اتر *ottuz*: اتر *ottuz jarmaq* – o'ttiz tanga (I.112), ەللک *ellik*: ەللک *ellik jarmaq* – ellik tanga (I.113).

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G'., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent, 2008. – B.30-33.
2. Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк) [3жилдлик]. 1-жилд. Нашрга тайёрловчилар: Рустамов А., Болтабоев Х. –Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2016. – 388 б.
3. Abdurahmonov G'., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent, 2008. – B.120-130.

NOMINATIV MA'NO IFODALOVCHI OKKAZIONAL BIRLIKLAR

Qurbonova Moxinur Abdusoli qizi

Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Okkazional birliklarning eng asosiy vazifasidan biri uning *nominativ vazifasi* hisoblanadi. Aynan ana shu vazifasi o'zbek tilshunosligida ilk bor tilshunos olim S.Mo'minov tomonidan monografik tarzda o'rganilgan. "Har qanday nutqiy nominatsiya dastlab okkazional nominatsiya sifatida yuzaga keladi. Ammo nutqiy nominatsiyaga o'tganidan keyin undagi okkazionallik xususiyati yo'qoladi"[1]. Olim o'z tadqiqotida nominatsiyaning *til va nutq nominatsiyasi* kabi turlari borligini ta'kidlaydi. Nominatsiyaning bu ikki tipi, eng avvalo, nominant xarakteri jihatidan farqlanadi, ya'ni til nominatsiyasi signifikat (umumiy tushuncha) nominat hisoblansa, nutqiy nominatsiyada denotat (konkret obyekt) nominat hisoblanadi[2].

Milliy uyg'onish davri adabiyoti vakillari rus tili va rus tili orqali boshqa tillardan kirgan so'zlarni ishlatar ekanlar, ba'zan bu so'zlarga muqobil so'zni ishlatsalar, ba'zan ularni fonetik o'zgarishlar bilan qo'llaydilar. Shuningdek, qavs ichida yoki tire bilan, ba'zan *ya'ni* so'zi bilan uning qaysi so'z ma'nosida qo'llanganini ko'rsatib o'tadilar.

Behbudiy *pansionat* so'zini **tarbiyaxona** so'zi orqali ifodalaydi: *Bolalar uchun tarbiyaxona (pansion) ochmoq kerak* (Behbudiy, "A'molimiz yoinki murodimiz").

Misolda keltirilgan *tarbiyaxona* so'zi okkazional xarakterga ega bo'lib, bu so'z-shaklni hosil qilishga muallif yashagan davrda o'zbek tiliga arab tilidan o'tgan shakllar rus tilidan o'zlashgan variantlarga nisbatan faol qo'llanilganligi sabab bo'lgan. So'z keyingi davrlarda o'zbek tilining lug'at tarkibiga muallif nazarda tutgan ma'noda singib ketmagan, shi sababli ham bizning tadqiqotlarimizda u alohida belgiga ega birlik sifatida tadqiqot obyektiga tortilmoqda. Keyinchalik lug'at tarkibiga o'zlashib, singib, faollashib ketgan birliklarda okkazionallik belgisi yo'qoladi.

Tyurma so'zi ma'nosida *turma, turmaxona, hibsxona, bandixona, oboxta, mahbusxona*; poezd so'zi ma'nosida *poyiz, otash aroba, o't aroba, temir aroba* kabi so'zlar ishlatilgan.

Kech **otash arobag'a o'lturdim** (Behbudiy, "Qasdi safar").

Ko'z oldidagi madaniyat asari bo'lgan shahar va **otash arobadan** ibrat olmaydurlar (Behbudiy, "Qasdi safar").

Otasharoba so'zi qo'shma so'z, ya'ni otash+aroba so'zlarining qo'shilishidan hosil bo'lgan. Yuqoridagi misolda u "poezd" ma'nosida qo'llangan. Keyinchalik o'zbek tilining izohli lug'atiga ham kiritilgan. Otasharava [otash+arava] s.t. esk. Parovoz, poyezd (O'TIL, III, 153).

Muqimiy poyezd so'zi o'rniga **otash** so'zini qo'llagan:

To vidolashmakg'a borildi ketoringda sani,

Yig'ladim pinhon otashga tushoringda sani (Muqimiy, "Maktublar"). Natijada metonimiya asosida ma'no ko'chishi hosil bo'lgan.

Rus tilidan qabul qilingan ba'zi so'zlarning ma'nosi Muqimiy asarlari tilida ancha kengaytirilgan. Bu holni *vagon* va *samovar* so'zlarining ma'nosida ko'rish mumkin. *Vagon* so'zi rus tilida butun bir poezd tarkibini tashkil qiluvchi bo'laklardan biri ma'nosini beradi, Muqimiyda esa bu so'z umuman "poyezd" ma'nosiga ko'chgan. Demak, bunda *sinekdoxa* hodisasini kuzatishimiz mumkin, ya'ni qism (*vagon*) nomi bilan butun (*poyezd*) nomi atalgan:

Sur'at ila hayr ulusdin yetib,

Borlig'i ham xayriyat o'ldi vog'un ("Tarixi zilzilai Andijon").

Cho'lponning "Kecha va kunduz" asarida poyezd so'zi ma'nosida **rel (rels)** so'zi ishlatilgan. Rels [ingl.rails – to'sin < lot. regula – to'g'ri tayoq] Temir yo'l transporti, tramvay, ko'tarma kran, vagonetka g'ildiraklari yuradigan po'lat iz (O'TIL, III, 375). Poyezd so'zining **rel** so'zi bilan ifodalanishida metonimiya, ya'ni aloqadorlik hodisasini ko'rishimiz mumkin:

Bu hovli-joy otangdan qolgani uchun o'zinniki deysanmi yo? Unday desang, boshput olib, o'rusvoyning religa tushib, "hayt!" deb... Makkatulloga jo'nab qolaman! Hovling boshingdan qolsin, Fitna! (Cho'lpon "Kecha va kunduz").

Ibrat tomonidan poyezd **foyizi arzoqi insoniy vagon** deb tasvirlanadi. U bilan birga xalq uchun don, ya'ni hayot uchun eng kerakli narsa – *non kelganligi*, Namangan ahliga yaxshi zamon kelganligi quvonch bilan ta'kidlanadi:

Namangan ahlig'a xo'b o'ldi bir yaxshi zamon keldi,

Murodoti xaloyiq uzra bir jon-u jahon keldi,

Dema jon-u jahon avqot uchun bu xalqqa don keldi,

Dema don, balki bunlarga maishat uzra non keldi,

Ajib bir foyizi arzoqi insoniy vagon keldi

(Ibrat, "Tarixi vagon Is'hoqxon Ibratdin" muxammas).

S.Xalimova "Sadoyi Turkiston" gazetasida qo'llangan neologizmlar – yangi so'zlar xususida fikr yuritadi: Gazetada **jadalgoh** so'zi "dunyo" ma'nosida ishlatilgan (2-son). **Sanoatxona** "korxona" ma'nosida kelgan (3-son). **Tijorat** (olish-verish), **kiyim saqlamak** (vishulka, 1-son), **istansiya** (manzil) deb berilgan (3-son). "Sadoyi Turkiston" gazetasi qo'llagan har bir yangi so'zning o'quvchiga tushunarli bo'lishi uchun harakat qilgan. Shu bois boshqa tillardan kirgan so'zlarga izoh berib o'tgan. Jumladan, **novometodniy** (usuli jadida) shaklida, **amala** (ishchi) shaklida izohlangan (3-son). Aksincha, o'zbek so'zlarining ruscha muqobillari yonma-yon keltirilgan. Anglashiladiki, gazeta o'zbek tili taraqqiyotida yuz berayotgan o'zgarishlardan o'quvchilarini doimo xabardor etib borgan. "Xalq o'z foydasin anglab milliy maktab va madrasalar ochsa, Ovrupo dorulfununlariga bolalarin yuborsalar, duxtur, advokat, muharrir va hunarmand, savdogar va muhandis (injener)lar chiqsa, bularning har biri o'z vazifalarida turub ishlarini tartib ila yurguzsalar va xalqimizning foydasini kuzatsalar na qadar oliy va na qadar go'zal bo'lur edi" (Sadoyi Turkiston, 1914, 29-oktabr)[3].

Yaxudiylarni hozirgi dorulfunun maktablari va idorai baladiyalari turklar nazoratidan ozod, na unga turk inspektor – **mufattish ilmiyasi** va na po'lisi qaraydur (Behbudiy, "Qasdi safar").

Dastlab ajratib ko'rsatilgan so'zning lug'atdagi ma'nosini ko'rib chiqamiz.

Mufattish [nozir, nazoratchi] Taftish qiluvchi. O'zi bo'ri bo'lsa ham, qo'y terisini yopinib olgan Marg'ilon moliya mufattishi. "Mushtum" (O'TIL, II, 655).

Ijodkor "mufattish ilmiyasi" atamasini **inspektor boshqarmasi** ma'nosida qo'llagan.

Cho'lponning „Shaharni yoritish ishlari“ nomli maqolasida neft so'zi o'rniga **yer yog'i** ishlatilgan. „Elektirik istansiyalarida ko'b xarajat **yer yog'i** (neft) g'a ketadir“, ba'zan xuddi shu so'z o'rniga **qora moy** so'zini ham qo'llagan. „47000 put **qora moy** yuklab keldi“.

Cho'lpon chet tildagi so'zning mohiyatini yaxshi anglagan holda uning ma'nosini o'zbek tili vositalari bilan ifodalaydi. Masalan, "postanovshik" so'zini "**qo'yuvchi**", "postanovka" so'zini esa "**joylanish**" so'zi bilan ifodalaydi: "Faqat asarning **joylanishi** (postanovkasi) uchun qimmatli Uyg'urimiz ko'p tirishqon" (Cho'lpon, "Chin sevish").

"Bir kuni tomoshabog' yonidagi Kaufman gubernaturning haykaliga yaqin bir chorpoyada hushum og'ub o'tturib edim. Toshkandimizning mashhur boylaridan birining bir aqllik oti bo'lur ekan. Mazkur boyning bankag'a to'ldurg'on "platuji" bo'lur ekan. Boy afandi shul kuni to'lovni esdan chiqorub to'ydami, ziyofatdami, to'lovdan ko'ra **oshovni** g'animat bilib kayf - safo qilub yurgan ekan... Insof qiling. Boy afandi to'yda yursa, to'lovga to'ldirgan oqcha uyda tursa, jonivor aqllik ot Halokuning itidek yugurib yursa, borsa-yu vekselining muddati o'tub prosent bo'lib qolsa, bechora otning chekkan mehnati bekorg'a ketarmikun deb munda bir xangum uchdi" (Behbudiy, "Qasdi safar").

Behbudiy tomonidan qo'llangan “*oshov*” so'zini tahlilga tortsak, asosi *osh* so'zi bilan bog'langan. *Osh* so'zining bir necha ma'nolari bor: [yovg'on sho'rva, xo'rda, ovqat] 1. Pishirilgan issiq ovqat. Ugra osh. Sovchilarni yaxshi so'zlar va quyuq-suyuq oshlar bilan jo'natib, ikkinchi kelishiga o'ylashib javob beradigan bo'lishdilar. Qodiriy. O'tkan kunlar. 2. Umuman har qanday ovqat. 3. ayn. palov. 4. etn. Ba'zi munosabat bilan o'tkaziladigan ziyofatlar. Qiz oshi, xotin oshi (O'TIL, III, 168).

Behbudiy *oshov* so'zini *ziyofat* ma'nosida qo'llagan. *Oshov* so'zi *to'lov* so'ziga qofiyadosh sifatida yasalgan.

Muallif barchaga o'xshab sayohatga chiqmoqchi bo'ladi. “*Uzoqqa borishga kuchim yetmasa ham, o'z shahrimni aylanib sayohat qilub turay*” deb **ko'nka arabag'a** (tramvay) o'tirib yo'l oladi.

Yuqoridagi misolda “**ko'nka araba**” “tramvay” ma'nosida qo'llangan. Keyinchalik bu so'z o'zbek tilining izohli lug'atiga kiritilgan.

Ko'nka esk. ayn. konka. Ot bilan yurgan tramvay; umuman tramvay. Shaharda ilgari ko'nkani ot surgan edi. Mana endi ko'nka otsiz yuribdi. Oybek, Tanlangan asarlar (O'TIL, II, 461).

Cho'lpon asarlarida *reklama* so'zi *muqaddima*, *tryuk* so'zi *qo'rqinch* so'zlari orqali ifodalangan va o'ziga xos okkazonal leksika yaratilgan. *E'londa: bir – ikki soatlik muqaddima* (to'g'risi, *reqlam*) dan so'ng “*Farg'ona fojealari*”ning *sahnag'a qo'yilg'usi xabari berilgan* (Cho'lpon, “Tarixning zararlik takarruri”).

“Muqaddima” so'zi aslida boshlanma, gapning asosiy qismi, kirish qism ma'nolariga ega. Cho'lpon uni “reklama” ma'nosida qo'llagan.

Bu hikoyaning “*avji joyi*” g'alati bir “**qo'rqinch**” (*tryuk*) ni ko'rsatadi (Cho'lpon, “Yana uylanaman”).

Behbudiy asarlarida “*kachalka*” so'zini **dengiz kursisi** deya nomlaydi: *Loiloj, xuftong'a turolmay, uch-darajaning anborig'a tushub, janobi hoji Baqo bergon amonat dengiz kursisi* (*kachalka*) *ustig'a uzandim* (Behbudiy).

Behbudiy kerosin so'zini **naft**, istansa so'zini **mavquf** nomi bilan ataydi.

Bul shaharning yeridan **naft** (kerosin), boshqa til ila oltin chiqar (Behbudiy, “Qasdi safar”).

Fitratning tilshunosligimizga qo'shgan eng katta hissasi shuki, u ilk bor o'zbek tili grammatikasini mukammal holatda ishlab chiqdi. Yangi ilmiy terminlarni yaratdi.

Qo'zg'atish fe'li. Shart fe'llarga “chi – chi” qo'shilg'anda “qo'zg'atish fe'l” bo'latur: -chi Yozmasa-chi 2. Yozsam-chi 3. Yozsang-chi-yozmasang-chi. 4. Yozsalar-chi-yozmasalar-chi. 5. Yozsoq-chi-yozmasoq-chi. 6. Yozsang(iz)-chi- yozmasang(iz)-chi (Fitrat, “O'zbek tili qoidolari to'g'risida bir tajriba. Sarf”).

Abdurauf Fitrat ilmiy asarlarida kichraytirish qo'shimchalarini olgan otlarni **“kichiklangan otlar”** termini bilan ataydi: *“Kichiklangan otlar bir narsani, yo bir kishini siylamak, yo uning kichikligini ko'rsatmak uchun uni berilgan otg'a **“kichiklangan ot”** deyiladi. Kichiklangan otlar yasamoq uchun otg'a -cho -cha; -gina -g'ina; -gina -kina qo'shiladi: og'acho, kitobcha, kelicha, qizgina, qushqina kabi. -chiq, -choq, -chak, -loq bilan yasalmish kichraygan otlar bo'lsa ham ozdir: chaqaloq, qizaloq, kelinchak, qopchiq kabi* (Fitrat, “O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba. Sarf”).

“Tayyora” so'zi samolyotga nisbatan qo'llangan: *Bu zamon ustimizda bir **turk tayyorasi** uchub, muallaq urmoqda* (Behbudiy, “Qasdi safar”).

*Yana bular uchun bir necha ibtidoia maktablar, shaharda musulmon arablardan **ajza'xona** – aptik bor. “Ajza'xona” so'zining asosi “ajza” “ajz” so'zidan kelib chiqqan.*

Ajz [zaiflik] esk. kt. Qurbi yetmaslik; ojizlik, zaiflik. Birodar, haqiqiy inson o'z ajzini iqror qilmoqdan zavq olur. Oybek. Navoiy (O'TIL, I, 44).

Behbudiy zaiflik bemorlik so'zi bilan bog'liq bo'lganligi uchun apteka, ya'ni dorixonaga nisbatan *ajza'xona* so'zini qo'llagan.

*Ba'zilar va e'tiroz etar, go'yo onda yigirma-o'ttuz nafar a'zolik bir parlament – **majlisi millat** ochilgandur* (Behbudiy, “Qasdi safar”).

Behbudiy *parlament* so'ziga nisbatan *majlisi millat* izofiy birikmasini sinonim sifatida qo'llagan.

Okkazional so'zlarning eng asosiy vazifasi bu nominativ, ya'ni nomlash vazifasidir. Muallif so'z yaratar ekan, ana shu obyektning qaysidir bir xususiyatidan kelib chiqib yaratadi. Masalan, Fitrat asarlaridan birida *qo'shtirnoq* tinish belgisiga nisbatan *tirnoqlar* so'zini qo'llagan. Chunki bu belgi shakl o'xshashligiga ko'ra tirnoqni eslatadi.

Ko'rinadiki, okkazionalizm hodisasi til uslublarining barchasida uchrashi mumkin. Ular faqat so'zlashuv yoki badiiy uslubda emas, hatto ilmiy uslubda ham uchraydi. Ularning yana bir ahamiyatli belgisi shuki, ular ishlatilayotgan paytda okkazional leksika tarkibida bo'lishi yoki umumiste'molga singib ketishi haqida aniq fikr aytib bo'lmaydi. Bu taraqqiyot jarayonida – ma'lum vaqt o'tishi bilan aniqlashadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мўминов С. Окказионал нутқий номинацияда мотивациянинг роли: Филол. фанлари номзоди дисс. –Тошкент, 1990. – Б.88.
2. Мўминов С. Окказионал нутқий номинацияда мотивациянинг роли: Филол. фанлари номзоди дисс. –Тошкент, 1990.
3. Халимова С. Убайдулла Асадуллахўжаев ва “Садойи Туркистон”. Тошкент: Университет, 2021. –Б.85.

QADIMGI TURKIY TILLARNING O'ZIGA HOS XUSUSIYATLARI

Otayev O'tkirbek Matyoqubovich

O'zbekiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti

katta o'qituvchisi, podpolkovnik

Annotasiya: Mazkur maqolada Qadimgi turkiy tillarning o'rganilishi, ularning ayrim fonetik, grammatik xususiyatlari Turkiy tillar, Turkiyshunoslik, Eski o'zbek tilining mohiyatiga nazariy va amaliy jixatlariga ilmiy asoslangan tavsiyalar berilgan.

Tayanch so'zlar: Turk, Turkiylar, Turkiy tillar, Urxunenisey, Dialektologiya, Fonetika, Leksika, Grammatika.

Turk, turkiylar - jahondagi turkiy tillardada so'zlashuvchi xalqlarga nisbatan ishlatiladigan nom. Turk so'zi baquvvat, barkamol, odillik kabi ma'nolarni anglatadi, degan fikrlar mavjud. Qadimgi turklar genetik va fenotipik jihatdan Sharqiy osiyoliklar va sibirliklar bilan chambarchas bog'liq. Turkiy xalqlar mo'g'ullar va koreyslar bilan alohida yaqin munosabatda bo'lishi mumkin. Turkiy tillarda so'zlashuvchi, shimoliy va markaziy Yevroosiyoda yashovchi xalqlar guruhidir. Bu xalqlar u yoki bu darajada umumiydashgan madaniyat va an'analarga ega. Turkiy xalqlar tayinli bir irqqa tegishli emas, ularni bog'lovchi unsur asosan etnogenezlarda joy olgan Turk urug'lari va tillaridir.

Qadimgi turkiy tillar - turli turkiy xalqlar yozma yodgorliklarida saqlangan, lekin hozirgi kunda aloqaaralashuv vazifasini yo'qotgan tillarni bildiruvchi shartli atama. Bu tillar amal qilgan vaqt chegarasi ancha katta davrni qamrab oladi.[1:5]

Qadimgi turkiy tillarning eng qadimiysi urxunenisey (turkrunik) yodgorliklari tili bo'lib, uning adabiy varianti VIII-IX asrlarga to'g'ri keladi. Qadimgi turkiy yozuvi (Urxun-yenisey yozuvi) yoki Qadimgi turk runik yozuvi tosh, metall, yog'och va boshqa ga o'yib bitilgan qadimiy turkiy yozuvlar. V-VII asr (ba'zi manbalarda VIII-X asr)larga mansub. Urxun va Yenisey daryolari havzalaridan topilganligi sababli shu nom bilan yuritiladi. Tashqi ko'rinishidan got (qad. german) yozuviga o'xshash bo'lganligi uchun runik yozuv deb ham atalgan. Urxun-Yenisey yozuvi haqida dastlab XVIII asrning boshlarida rus olimi S.Remezov, keyinroq shved olimi F.Stralenberg hamda nemis olimi D.G.Messerschmidtlar xabar bergan. Bu yozuvlarning turkiy xalqlarga mansubligini birinchi marta fransuz olimi J.P.AbelRemyuza (1820), so'ngra rus olimi N.M.Yadrinsev (1889) isbotlagan. 1890 yil. N.M.Yadrinsev va 1891-yil V.V.Radlov rahbarligida Urxun daryosi bo'yiga uyushtirilgan arxeologik ekspeditsiyalar natijasi sifatida 1892-yil 2 ta atlas e'lon qilindi. Bu atlaslarda bosilgan Urxun-Yenisey yozuvi matnlarini birinchi bo'lib daniyalik tilshunos V.Tomsen

o'qishga muvaffaq bo'ldi (1893-yil noyabr). V.Tomsendan so'ng V.V.Radlov turk shahzodasi Kultegin (VIII-asr) xotirasiga bitilgan ulkan toshdagi matnning transliteratsiya va transkripsiyasini tuzib, nemis tiliga tarjima qildi. Bu material qadimgi turkiy til qurilishi, fonetikasi, morfologiyasi va leksikasi yuzasidan dastlabki tasavvurni shakllantirdi. Umumiy runik tilning shakllanishiga o'g'uz qabilalarining tili asos bo'lgan. Adabiy til sifatida runik tildan turli qabilaurug'lar va ijtimoiy tabaqalar foydalangan tufayli ma'lum darajada vazifaviyuslubiy va mintaqaviy variantdorlikka, muayyan ishlanganlik, me'yoriylikka ega bo'lgan [2:56].

Uyg'urlar 9-asrda Turfon (Sharqiy Turkiston) hududiga ko'chib kelganlaridan keyin o'z adabiy tilini yaratganlar. Uning asosini barcha turkiy qabilalar uchun umumiy bo'lgan va uyg'urlar ham foydalanib kelgan runik til tashkil etadi. Unga hozirgi uyg'ur tiliga yaqin bo'lgan Turfon shahri shevasi elementlari qo'shib, uyg'ur yozma manbalarida "turk uyg'ur tili" deb ataladigan strukturalash til paydo bo'lgan. Uyg'urlar runik alifbodan tashqari, sug'd va shu asosda yaratilgan uyg'ur yozuvidan, moniy (manixey) va brahmi yozuvlaridan foydalanganlar. V.V.Radlov qadimiy uyg'ur adabiy tili 8-9-asrlar oralig'ida to'liq shakllangan va keyinchalik ibodatxonalarda o'zgarishsiz qo'llanib kelgan, deb hisoblaydi.

S.E.Malovning topilmalari esa uyg'ur yozuvi 19-asr boshlarigacha Ganchjou uyg'urlari orasida ishlatib kelinganini tasdiqlaydi. Qadimgi turkiyzabon elatlarga yaxshi ma'lum bo'lgan qadimgi uyg'ur tili bir qancha adabiy tillarni shakllantirishda asos vazifasini o'tagan. Masalan, 11-12-asrlarda uning ta'siri ostida qoraxoniylarning musulmon davlatida (markazi Qashg'ar shahri) shu davlatning "qoraxoniyyug'ur tili" deb ataluvchi o'z adabiy tili shakllangan. Ushbu tilning uyg'ur asosi yana shunda ko'rinadiki, ba'zi asarlarni yaratishda arab alifbosi bilan bir qatorda uyg'ur alifbosidan ham foydalanilgan. "Qoraxoniyyug'ur" atamasi unchalik to'g'ri emas; o'rta asr mualliflari boshqacha nomlardan foydalanganlar: Yusuf Xos Hojib uni "Bug'ro xon tili", Mahmud Koshg'ariy "xoqoniy tili", Ahmad Yugnakiy esa "koshg'ariy til" deb atagan.

13-14-asrlarda Sirdaryoning quyi oqimida joylashgan hududda (Xorazm bilan birga) va Oltin O'rda hududida Sharq manbalarida xorazmiy turk imlo yozuvi deb ataluvchi adabiy til paydo bo'ladi. Xorazmning 11-12-asrlardagi adabiy va ilmiy hayotida faol qatnashgan o'g'uz va qipchoq qabilalarining tillari mazkur adabiy tilning asosini tashkil etadi. Ushbu davrdagi asarlarning an'anaviy o'g'uzuyg'ur qismi qoraxoniylar davridagi tilning barcha unsurlarini to'liq aks ettira olmaydi. Unga qipchoq tillariga xos ko'plab yangi unsurlar qo'shilgan. Garchi bunda uyg'ur tilining hissasi katta bo'lmasa ham, o'sha davr yodgorliklarida uning ta'siri grafikada saqlanib qolgan: bir qancha yodgorliklar uyg'ur alifbosida yozilgan edi. [4:61]

O'rta asr turkiy adabiy tillari tarixidagi eng katta va ahamiyatli davr eski o'zbek tili (ba'zi adabiyotlarda, manbalarda "chig'atoy tili" deb noto'g'ri ataladi) davridir. Yuqorida sanab o'tilganlardan tashqari boshqa geografik mintaqalar: Kavkazorti, G'arbiy Osiyo, Volgabo'yi, Misrda tarqalgan Qadimgi turkiy tillar. ham ma'lum. Ushbu tillar o'zaro

bironbir yagona an'ana bilan bog'lanmagan va ularning ta'sir doirasi ham Markaziy va O'rta Osiyodagi til guruhlariniki singari keng emas. Bular quyidagilardir: G'arbiy Osiyo va Kavkazortida 13—14-asrlarda arab grafikasida yaratilgan saljuq yodgorliklari tili (januboy o'g'uz guruhiga mansub hozirgi tillarga yaqin), Misr va Suriyada 13—14-asrlarda arab grafikasida yaratilgan qipchoq yodgorliklari tili ("mamlukqipchoq" deb ham ataluvchi bu til shim. qipchoq guruhiga mansub hozirgi tillar bilan umumiy belgilarga ega), Volgabo'yida 13—14-asrlarda arab grafikasida bitilgan qabrtosh yozuvlari tili ("bulg'or tili" deb ham ataluvchi bu til an'anaviy tarzda hozirgi chuvash tiliga yaqin deb hisoblanadi). Turkiy tillardagi qadimiy yodgorliklar ichida adabiy tilni emas, balki so'zlashuv, sheva tillarini ifodalovchi yodgorliklar ham bor: lotin grafikasida bitilgan qipchoq tili yodgorligi "Soyex Siptashsiz" (13—14-asrlar) va arman yozuvida qipchoq tilida bitilgan qozilik hujjatlari (Kamenets Podolsk, 15—17-asrlar). [5:86]

20 asr oxiri - 21 asr boshlarida turkiy tillarni qiyosiy o'rganish sohasida bir qator izlanishlar yuzaga keldi. Rossiya Fanlar akademiyasining Tilshunoslik instituti turkiy tillar bo'limi. uning Sankt-Peterburg va Sibir tarmoqlari tilshunoslari tomonidan turkiy tillar fonetikasi, leksikasi, grammatik qurilishini o'rganish yuzasidan ilmiy izlanishlar yaratildi. Turkiy tillar tarixini o'rganishda ikki yo'nalish tarixiy grammatika va adabiy tillar tarixini yaratish yuzasidan izlanishlar olib borildi. 1960- 1970- yillarda turkiy tillar tarixi bo'yicha bir qancha monografiyalar, darsliklar, qo'llanmalar yaratildi. Turkologiya tarixida sinxronik va diaxronik aspektdagi tadqiqotlar yuzaga keldi. Turkiy tillar tasnifi, turkiy tillar fonetikasi, leksikologiyasi, semasiologiyasi, terminologiyasi, leksikografiyasi, grammatikasiga doir izlanishlar olib borildi, monografiyalar, qo'llanmalar yaratildi, ilmiy maqolalar chop qilindi. Turkiy tillarda yaratilgan yozma yodgorliklar o'rganildi, nashr etildi. Turkiy tillar fonetikasi sohasida jiddiy yutuqlarga erishildi. Eksperimental-fonetik tekshirishlar asosida turkiy tillarning fonematik sistemasi (unli va undosh tovushlar tizimi), aksentuatsiyasi, gap intonatsiyasi yoritildi. Turkiy tillar leksikologiyasi, leksikografiyasi bo'yicha olib borilgan ishlar turkiy tillar leksikasini ham sinxron, ham diaxron aspektda tekshirishga qaratilgan tadqiqotlar uchun zamin yaratdi. Turkiy tillarga oid ikki tilli lug'atlarda turkiy bo'lmagan til (masalan, rus tili)ning leksikgrammatik xususiyatlarini turkiy til vositasi orqali aks ettirish, ko'chma m'a'nodagi so'z va iboralarni tarjima qilish, old qo'shimcha (prefiks) li so'zlam ing turkiy tillardagi muqobilini topish, ularning semantik xususiyatlarini har jihatdan yoritish masalalariga e'tibor qaratildi. Turkiy tillar morfologiyasi, xususan, so'z turkumlarining leksik-semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlari ilmiy asosda tadqiq qilindi. Ot, sifat, ravish va fe'l turkumiga xos kategoriyalar o'rganildi. Turkiy tillar sintaksisi bo'yicha ham bir qator ishlar amalga oshirildi. So'z birikmalari, sodda va qo'shma gap sintaksisiga oid fundamental tadqiqotlar yaratildi.

Turkiy tillar dialektologiyasi turkologiyaning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Turkiy tillar dialektologiyasi masalalariga bag'ishlangan ilmiy konferensiyalarning muntazam ravishda otkazilishi, "Turkiy tillar dialektologiyasi masalalari" to'plamining nashr etilishi dialektologiyaning turkiy tillar fonetik, leksik, grammatik sohalariga doir masalalarni hal qilishdagi ahamiyatini yoritishga xizmat qiladi. Turkiy tillarning sheva va lahjalari monografik tarzda o'rganilganligi sababli turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi uchun muhim qiymatga ega bo'lgan fonetik, grammatik va leksik xususiyatlar aniqlandi. Turkiy tilli respublikalarning dialektologlari tomonidan dialektologik atlslarning tuzilishi soha taraqqiyotidagi muhim qadamlardan hisoblanadi. Turkiy tillarning sheva va lahjalari bo'yicha to'plangan faktik materiallar asosida bir qator lug'atlar ham tuzilgan. Qayd etilgan tadqiqotlar, amalga oshirilgan ishlar "Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi" masalalariga doir manbalar sifatida ahamiyatlidir [6:4].

Keying yillarda turkologiya sohasida bir qator yangi tadqiqotlar yuzaga keldi. Eng qadimgi sug'd, ko'k turk (o'rxun-enasov, turkiy run), eski uyg'ur (turk) yozuvlaridagi yodgorliklarni o'rganishga oid izlanishlar olib borilmoqda. K o'k turk xoqonligi davrida yaratilgan Bug'ut mangutoshi, uning tiklanish tarixi, yodgorlikda saqlanib qolgan sug'dcha bitig talqini, sug'd tilidagi arablar istilosi bilan bog'liq nazariy qarashlar, ko'k turk bitiglari, ko'k turk yozuvining o'ziga xos jihatlari, imlo xususiyatlari, ko'k turk xatida bizgacha yetib kelgan To'nyuquq, O'ngin, Kul tegin, Bilga xoqon, Suji bitiglarining matni talqini. turkiy yozma yodgorliklar asosida rasmiy uslubning yuzaga kelishi, taraqqiyot bosqichlari, hujjat turlari haqida muhim ma'lumotlar qayd etilgan.

Turkiy aholi soni taxminan 200-250 million nafarga yetgan. Shulardan 70 millioni Turkiya turklaridir. Hozirda oltita mustaqil turkiy davlat mavjud:

- Ozarbayjon
- Qozog'iston
- Qirg'iziston
- Turkiya
- Turkmaniston
- O'zbekiston [7:2]

Shunday qilib, Qadimgi turkiy tillart. 2 xil: adabiy va og'zaki so'zlashuv (dialektal) tillarni o'z ichiga oladi. Adabiy tillar, o'z navbatida, 2 ga: keng makonda tarqalgan va uzoq vaqt amalda bo'lgan tillar (Markaziy va O'rta Osiyoda) hamda kichik hududlarda tarqalib, o'zaro yagona an'ana bilan bog'liq bo'lmagan tillarga bo'linadi. Og'zakiso'zlashuv va dialektal turdagi tillarda yaratilgan yodgorliklarga qaraganda adabiy Qadimgi turkiy tillart.da yaratilgan yozma yodgorliklar miqsori anchagina ko'p. Bu nomutanosiblik, birinchidan, turkiy elat va xalqlardagi tarixiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarning jadalligi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, turkiy xalqlar davlat tuzilmalarining rivojlanish darajasi hamda ularning yuksak darajadagi kitobiy savodxonligi bilan bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Malov S.E., Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti, 1951yil.
2. Nasilov V.M., Yazik orxonoyeniseyskix pamyatnikov, 1960 yil.
3. Gserbak A.M., Grammatika starouzbekskogo yazmka, 1962yil.
4. Faznlov E.I., Xorezmiyskiye pamyatniki XIV veka, 1966 yil.
5. Baskakov N.A., Vvedeniye v izucheniye tyurkskix yazmkov. 1969 yil.
6. Dadaboyev X.A., Xolmanova Z.T., Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. 2015 yil.
7. https://uz.wikipedia.org/wiki/Turkiy_xalqlar

SIFAT SO'Z TURKUMINING FUNKSIONAL-SEMANTIK MAYDONI

Aslanova Ozoda Ibrohimovna

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti, katta o'qituvchi

Sifat so'z turkumi ot, fel, ravish kabi har bir tilda tayanch so'z turkumi hisob-lanadi. Bu so'z turkumining asosiy va birlamchi ma'nosi predmet belgisini bildirishdir. Demak, til tizimida so'z turkumlari qatoridan o'rin olishi, umumiy kategoriyalarning real ma'nosi predmet belgisini anglatishdir.

Sifatlarning paydo bo'lishi dastlabki davrlarda predmetga xos belgilarni, predmetning inson sezgilari (ko'rish, hid bilish, ta'm bilish, tana orqali – retseptorlar, analizatorlar orqali bilish) orqali aniqlangan umumiy jihatlarni nominativ– onomasiologik tasavvur asosida so'z tushunchalarga aylantirish jarayoni bilan bog'liq.

Borliqda predmetlarning turli belgilari o'zaro bog'langan, eng muhim belgisi aks etgan so'z tushunchaning yaqqol bilinib turgan xossasini ifodalagan, chunki tushuncha hajmi keng bo'lib, sifat–so'z uning eng avval tasavvur qilingan bir belgisinigina til tizimida, ong va tafakkurda mustahkamlaydi. Masalan, qizil olma, shirin qovun, xushbo'y ko'kat, tekis yo'l kabi birikmalarda predmetlarning inson uchun muhim bo'lgan (nutq vaziyatidan kelib chiqqan holda) belgisi ajratib ko'rsatilgan. Bu vazifa insonning predmetlarni nomlash, belgilarni ko'rsatishdagi tavsiflovchi (xarakterlovchi, xarakteristika berish-tavsiflash kabi) funksiyasi deb yuritiladi.

Sifatlarning paydo bo'lishi ot so'z turkumi birliklari oldidan ularning tabiiy belgilarini ko'rsatuvchi so'zlarning muayyan belgini ajratib ko'rsatish vazifasida kelishi amorf (shaklsiz) birikish oldinma-keyin kelish, so'z tartibi usuli orqali amalga oshgan : predmet belgisini bildiruvchi so'z (sifat) + predmet (ot): keng uy, zangori osmon, uzun daryo.

Keyinchalik o'xshatish, solishtirish, chog'ishtirish kabi inson tafakkuri jarayonlari oq-qora, kata-kichik, qari-yosh ko'rinishidagi oppozitiv, qarama-qarshi qo'yish – antonimik hamda sinonimik qatorlarni vujudga keltirgan.

Turkiy tillarda sifat+ot birikuvi eng qadimgi birikuvlardan biri bo'lib, turkiy izofa, birinchi izofa nomi bilan yuritiladi. Bunda nafaqat sifatlar, balki ot so'zlarning ham sifat vazifasida kelishi nazarda tutiladi (oq ko'ylak, issiq havo, iliq suv sifat+ot birikuvi; tosh ko'prik, zig'ir yog', tuxum sho'rva, sut choy, sher yurak kabi ot+ot birikuvi). Keyinchalik tilda forsiy izofalar ham paydo bo'lgan: tarjimai hol, shahri azim, ko'hi baland (yo shahri azim, yo ko'hi baland).

Professor A.G'.G'ulomov "O'zbek tilida so'z yasash yo'llari haqida" (1949-yil e'lon qilingan) nomli maqolasida so'z yasashning affiksatsiya, kompozitsiya, leksik yo'l bilan yasash (bir turkumdan so'zni boshqa turkumga ko'chirish yo'li bilan yasash), semantik yo'l bilan yasash, fonetik yo'l bilan yasash turlarini belgilaydi [1:32].

Sifatlarning mustaqil so'z turkumiga aylana borishi umumturkiy davr bosqichidan boshlangan deb hisoblash mumkinligi ana shu davrdan sifatlarning hosil bo'lishi ikki yo'nalishda borgan: 1) otlarning semantik-funksional transformatsiyasi usuli; 2) sifatning nisbiy mustaqil tizimini morfologik vositalar (affiksatsiya, kompozitsiya usullari) orqali boyitib borish. Professor A.G'.G'ulomov so'z yasash usullari munosabati, ulardagi tarixiylik nisbati haqida fikr yuritib, quyidagi holatni maxsus qayd etadi: "Tug'ilish tarixi jihatidan qarasak, affiksatsiya boshqa ba'zi usullarga nisbatan yangi yo'ldir. Affiksatsiyaning aslida kompozitsiyadan tug'ilganligi bugun aniq hodisa. Qo'shma so'zning bir elementi (o'zbek tilida odatda keyingi elementi) o'z mustaqillik holatini yo'qotib, affiksga aylangan; natijada, qo'shma so'zdan yasama so'z kelib chiqadi" [3:108-109].

Hozirgi tilshunoslikda mustaqil so'zlardan qo'shimchalarning hosil bo'lishi agglyutsinatsiya usuli, o'zaklarning qo'shimchalar bilan birikib, yangi o'zaklar hamda qo'shimchalarning o'zaro birikib, yangi qo'shimchalar hosil qilishi jarayoni fuziya usuli deb yuritiladi. Solishtiring: mustaqil so'z qo'shimchaga aylanadi: bora > borodur > boradi: bor+a+di qirg'iz tilida borot shakliga kelgan, tatar tilida esa tushib qolib, Ø(nol morfema maqomini egallagan) bora-, kila; bora yotibdi > borayapti: bor+a+yapti; ozchillik > ozchilik: oz+chilik; oq+im+til > oq+imtil; bos+in+qi+ra > bos+inqira (chunki hozirgi tilda bosin-, bosinqi- so'zlari ishlatilmaydi, shu sababli, -in, -qi elementlari -ra affiksi bilan birlashib, -inqira shaklini – yangi morfemani hosil qiladi).

Qadimgi davrlardan hozirgacha turkiy tillarda izofali birikmalarning keng qo'llanilishi yasama sifatlarning paydo bo'lishi bilan ham bog'liq. Ot+ot birikmasida birinchi qismning atributiv (aniqlovchi) vazifasida kelishi (tosh yo'l, temir daftar) qo'shimchalar o'rnini bosa olmaydi, ular yordamida hosil bo'lgan nisbiy sifatlar izofa imkoniyatlarini cheklamagan holda har ikki usul bir-birini to'ldirish xususiyatigi ega [4:152].

O'zbek tilida sifat ma'nosiga ko'ra ikki turga bo'linadi: asliy sifatlar va nisbiy sifatlar. Asliy sifatlar predmetning o'ziga xos belgilarini ifodalaydi, bu belgilar predmetga to'liq

tarzda tegishlidir. Nisbiy sifatlarda esa predmet belgisi boshqa biror-bir predmet belgisiga nisbatlangan holda beriladi, shuningdek, nisbiy belgi o'rin va paytga ham qiyoslangan ko'rinishda ham bo'lishi mumkin. Shuni ham ta'kidlash zarurki, asliy va nisbiy sifatlarni barcha o'rinlarda ham farqlash, ular orasiga keskin chegara qo'yish o'zini oqlamaydi, negaki, ular formal-funksional jihatdan birmuncha umumiy – birlashtiruvchi belgilarni ham o'zlarida mujassam etgan.

So'z yasalishi belgisi barcha mustaqil so'zlar uchun birdek emas. Yangi so'zlar hosil qilish ot, sifat, fel va ravish so'z turkumlarida uchraydi. Shu bilan birga, "O'zbek tilida yasovchilarning eng ko'pi ot va fe'l turkumlariga xosdir (so'z turkumlarining asosiy guruhi ham shulardir), ularning o'z ichidagi nisbatiga qarasak, ustunlik otlardir. Buning sababi, qisman, fe'llarda ayrim semantik ottenkalarining tasviriy yo'l bilan – affiks yordami bilan emas, balki yordamchi so'z orqali ifodalanishi bo'lsa kerak", -deb, til rivojining muhim tendensiyalaridan biri – qo'shimchalar hamda yordamchi so'zlar o'rtasidagi raqobat, til egalari ongida qaysi usulda ifodalanishga imtiyoz berilayotganligi ta'kidlanadi.

Affiksatsiya orqali yasalish ikki turga bo'linadi: 1) tashqi yasalish (boshqa so'z turkumidan yasash); 2) ichki yasalish (bir turkum doirasidagi yasalish. Masalan, otdan ot yasash): yasalishning bu ikki turini semantik jihatdan solishtirsak, ko'pincha, tashqi yasalishda ma'no o'zgarishi kuchli bo'ladi.

Umuman, yasovchi affikslar o'zakka semantik o'zgarish kiritish darajasi jihatidan xilma-xildir, ba'zi affikslar ma'noni tubdan o'zgartirib yuborgani holda, ba'zilari o'zakni salgina o'zgartirib, so'z formasini yaratuvchi elementga bir qadar o'xshab qoladi.

Yuqorida qayd etilgan holatlarni sifat so'z turkumi misolida ham ko'rishimiz mumkin. Sifatlarda yasalish tashqi yasalish ko'rinishida bo'lib, otdan sifat yasash (aqlli, ishchan), feldan sifat yasash (ochiq, quvnoq) kabi tegishli modellar orqali amalga oshadi.

Sifatning funksional – semantik maydonida asliy sifatlar markaz – yadroni tashkil etsa, nisbiy sifatlar uni qurshab turgan periferiya maqomidadir. Nisbiy sifatlar - tashqi yasalish tufayli hosil bo'lgan sifatlar miqdor jihatidan ko'pchilik-ni tashkil etadi. Asliy sifatlar (oq, qora, qizil, shirin, issiq, sovuq, keng, tor, kata, kichik kabi) sifat darajalari, belgini ortiqkamligi, me'yordan oshiqchaligi, inten-sivligi holatlari bilan o'zgara oladi. Nisbiy sifatlarning bir qismida ham bunday xususiyatlar ko'rinsa-da (aqlli- aqlliyoq- juda aqlli kabi), ularning asosiy qismi bunday xususiyatlarni ko'rsata olmaydi.

Turkiy tillar tarixiga bag'ishlangan ishlarda asliy va nisbiy sifatlarni farq-lash qiyinligi haqida fikrlar bildirilgan. Jumladan, eng faol qo'llanadigan -li va -siz qo'shimchalari ham asliy, ham nisbiy sifat yasash qobiliyatiga ega.

Ot va sifat so'z turkumlarining funksional – semantik maydoni qadimdan, o'rta asrlardan ko'p o'rinlarda tutash, o'zaro o'tish, keskin farqlanmaslik kabi belgilarga ega. Masalan, -lyq /-lik/-lyg' /-lig ko'rinishidagi to'rt variantli affiksning oxirgi undoshi jarangli

(g', g) yoki jarangsiz (q, k) undosh bilan tugashi tarixan ma'no farqlash bilan bog'liq bo'lgan, ya'ni jarangsiz undosh bilan kelgan -lyq / -lik variantlari ot yasovchi jarangli undosh bilan kelgan -lyg' / -lig shakllari sifat yasagan. Bu hol "Devonu lug'atit turk" da o'z ifodasini topgan. Mahmud Qoshg'ariyning o'zi ham bu hodisaga alohida e'tibor berib, XI asr tilida bu affiksning jarangsiz (q, k) undoshlari bilan kelgan variantlari ot yasash uchun, jarangli (g', g) undoshlari bilan kelgan variantlari sifat yasash uchun xizmat qilganini uqtirgan [5: 62].

XV asr va keyingi adabiy manbalarda bu variantlar farqlanmagan holda ot yasash uchun xizmat qilgan: ashlyq // ashlig'; yaxshylyq // yaxshylyg'; bashlyq // bashlyg'...: "Demak, eski o'zbek tilida ot yasashda bu affiksning jarangli yoki jarangsiz variantda qo'llanishi deyarli farqsiz bo'lgan".

Hozirgi o'zbek adabiy tilida bu to'rt variantli affiksning faqat -lik shakli qat'iylashib, u polifunksional affiks bo'lib, so'z yasash, shakl yasash (tor ma'noda) hamda sintaktik birikmalar hosil qilish kabi uch funksiyada keladi.

Tarixiy taraqqiyot jarayonida – ma'noda maxsuslanish tufayli (nominativ - onomasiologik talab jihatidan) jarangsiz variantlari omonimik qator hosil qiladi. Solishtiring: borlik (nimaningdir egasi bo'lmoq) – borliq (atrof dunyo); otalik – otaliq (homiylilik); sog'lik – sog'liq (sog'liqni saqlash vazirligi) kabi. Ayrimlari esa yakka holda ot so'z turkumining funksional – semantik maydonidan o'rin olgan: otliq, boshliq, oraliq, ayriliq.

Sifatning funksional – semantik maydonida markaz (yadro) qism o'zgarishlarga nisbatan kam uchraydigan qism bo'lib, uning birliklari qisman fonetik boshqaliklar, tovush tarkibi biroz o'zgargan holda asrlar mobaynida yashab kelmoqda. Nisbiy sifatlar (yasama va qo'shma sifatlar) miqdori esa doimo yangilanib, ayrimlari til lug'at tarkibidan tushib qolib, maydon tarkibining tebranuvchanligidan dalolat beradi.

Akademik A.P.Hojiyevning ko'rsatishicha sifat yasashida ham, affiksatsiya asosiy, sermahsul usul bo'lib, bu usul bilan sifat yasagan, hozirda ham yangi sifatlar yasash uchun xizmat qilayotgan affikslar ellikka yaqin miqdorni tashkil etadi. Lekin ularning ko'pchiligi juda kam miqdorda sifat yasaydi.

Ayrimlari esa so'z (sifat) yasash vazifasini to'xtatgan – mahsulsiz qo'shimchaga aylangan. Masalan, -oq (qo'rqoq, qochoq), -aki (og'zaki, shartaki), -chang (ko'ylakchang, yaktakchang), -chil (dardchil, xalqchil, kamchil).

Hozirgi o'zbek tilining taraqqiyoti jarayonida so'z yasash vazifasi kengaygan va yangi sifat yasashida qo'llanayotgan, mahsulli affikslar quyidagilardir: -kor (tadbirkor, ehtiyotkor), -dor (guldor, xabardor), ser (sersuv, serg'ayrat), -chan (ishchan, harakatchan), -siz (tuzsiz, aqlsiz), no- (noo'rin, noma'lum), kam- (kammahsul, kamqat-nov), g'ayri- (g'ayriilmiy, g'ayriqonuniy), -gi (kuzgi, kechki, sirtqi), -lik (ko'ylaklik chit, urug'lik bug'doy), -iy / -viy (ilmiy, ommaviy) va boshqalar. Shu bilan birga, oliy ma'lumotli, o'n gektarli, yuqori hosilli kabi birikmalarga qo'shilgan -li affiksi shaxs yoki predmetning o'zi qo'shilgan birikmadananglashilgan nersaga egaligini bil-diruvchi ot birikmani sifatlovchi

birikmaga aylantiradi. Demak, bunda u grammatik vazifa bajaradi, grammatik ma'no ifodalaydi [7:114].

Yuqoridagi kabi birikmalarni (yuqori hosilli...) qo'shma sifatlar qatoriga kiritish to'g'ri emas. Ularning qo'shma sifatlarga yaqinligi faqat sintaktik vazifasiga ko'radir (aniqlovchi vazifasida kelish xususiyati bilan bog'liq).

Demak, -li qo'shimchasi tarixiy tabiati, ma'no – vazifasi tufayli hozirgi tilda faol, ko'p qo'llanadigan ham so'z yasash, ham shakl yasash vazifasini bajaradigan, ana shu xossalarni o'zida jamlagan polifunksional birlikdir.

Sifat so'z turkumining funksional – semantik maydonida -li affiksli so'zlar va birikmalar markaz (yadro) bilan tutashadigan, nisbiy sifatlarga mansubligi jihatidan periferiyaga taaluqli bo'lgan, hatto sintaktik sathga ham ko'tarila oladigan, birikuvchanligi (valentligi) keng qamrovga ega bo'lgan birliklar qatoriga kiradi.

Turkiyshunoslikka doir adabiyotlarda -lik, -li, -siz, -gi (-dagi) qo'shimchalarining keng qo'llanilishi, til egalari ongidagi egalik – ega emaslik, mansublik, nisbat berish kabi umumkategorial ma'nolarni ifodalash ehtiyoji bu qo'shimchalarning ma'no vazifasi kengayishiga olib kelgan. Bu esa ularning mavqeini belgilashda turli xil fikrlarni yuzaga keltirgan. Bu qo'shimchalarning o'rni – vazifasi tadqiqotchilar tomo-nidan so'z yasovchi (ot va sifat yasovchi), morfologik shakl yasovchi, sintaktik shakl yasovchi (-li, -siz, -dagi qo'shimchalari kelishik qo'shimchalari deb ham qaraladi.

Akademik A.P.Hojiyevning ta'kidlashicha, -lik affiksi hozirgi o'zbek tilida gapga teng konstrutsiyani gapning biror bo'lagi vazifasida keladigan konstruksiya aylantirish xususiyatiga ham ega. Bunda u so'z yasovchi affiks hisoblanmaydi. Misol: Isroil juda odobli yigit – Isroilning juda odoyuli yigitligini bilaman. U kecha kelgan – uning kecha kelganligini bilaman, -lik affiksining bu vazifasida to'liqsiz

Fe'lning ekani, ekanlik shakli ham qo'llanadi: kecha kelganligini aytdi – kecha kelgan ekanini aytdi – kecha kelgan ekanligini aytdi [6:181].

Asosiy, tayanch so'z turkumlari – ot, sifat, fel, ravish so'z turkumlari o'zlashma so'zlar hisobiga boyib boradi. Bu jixatdan o'zlashma so'zlar bilan boyib boradigan so'z turkumlaridan ot so'z turkumi eng ko'p darajada yangilanib boradi. Jamiyat o'z taraqqiyotida yuksalib borar ekan, birinchi navbatda, ot so'z turkumining lug'at tarkibi turmush talabi, ishlab chiqarishning o'sishi, yangi texnologiyalarning paydo bo'lishi, ma'naviyat va ma'rifatning jamiyatni olg'a siljituvchi bunyodkor kuchga aylanishi tufayli to'xtovsiz boyib, til manbalari (resurslari) dan hozirjavoblik (mobil) bilan foydalanishdek qobiliyati va imkoniyatini ko'rsatadi. Bu fikr sifat so'z turku-miga ham tegishlidir.

Sifat so'z turkumining ham o'z so'zlari, ham o'zlashma so'zlar hisobiga boyib borishi qo'shimchalar qo'shib yangi so'z yasash usuli – affiksatsiya usuli orqali ham amalga oshadi. Bunga -iy // -viy nisbiy sifat yasovchi qo'shimchaning funksional – semantik

maydonga kirib kelishi, ushbu maydondan qay darajada o'rin egallaganligi, hozirgi mavqeyi, bu xil yasalmalarning adabiy me'yorlarga munosabati kabi jarayonlarni kuzatish o'zbek tili rivoji tendensiyalarini aniqlash imkonini beradi.

Bu qo'shimcha dastlab arab tilidan olingan so'zlar tarkibida kirib kelgan: madaniy, ma'rifiy, maishiy, jiddiy, lug'aviy kabilar (bu so'zlar morfem birliklar-ga ajralmaydi, lekin, -iy // -viy qo'shimchasi tufayli hozir ular "bog'li" asoslar kabi o'qiladi). O'zbek tilida arabcha o'zlashmalarning faol qo'llanilishi, -iy // -viy affiks-li asoslarning mustaqil birlik sifatida qo'llanilishi azaldan davom etib kelgan.

Akad. A.P.Hojiyevning ko'rsatishicha, -iy // -viy affiksi ko'p vaqtlarga qadar faol so'z yasovchiga aylanmadi, ya'ni yangi sifatlar yasash uchun undan foydalanilmadi. 30-yil-lardan boshlab to 70-yillargacha o'zbek tilida -iy // -viy affiksi yordamida sifatlar yasalishi deyarli ko'zga tashlanmadi. Lekin hayotda bo'layotgan o'zgarishlar, yangi tushuncha-larning paydo bo'lishi va ularni tilda ifodalash talabi, ayniqsa, rus tilidagi sifat+ot tipidagi birikmalarni o'zlashtirish jarayoni, baribir, -iy // -viy affiksi-ning o'zbek tilida sifat yasashda faollashuviga olib keldi [7:139].

Demak, -iy // -viy qo'shimchasi dastlab arabcha so'zlar bilan kelib, arabcha asoslarning faollashuvi bilan yangi nisbiy sifatlar hosil qilgan, so'ng o'xshashlik (analogiya) qonuniyati ta'siri tufayli rus – yevropa tillaridan olingan asoslardan ham yangi nisbiy sifatlar yasalishi imkoniyatini ham ko'rsatgan (ijodiy, axloqiy, tar-biyaviy - arabcha asoslar; muzikaviy, texnikaviy, ximiyaviy – rus-yevropa tillariga xos muzika, texnika, ximiya kabi asoslar)

XX asrning 80-yillaridan to shu davrgacha ot+ot (turkiy izofa) modelidagi birikmaning birinchi qismi (g'isht ko'prik, tosh yo'l, qo'l soati, tunuka tom) ni sifatga aylantirish tendensiyasi amal qilib kelmoqda. Jumladan, bu jarayonda ma'no aniq-ligi kuzatiladi. Ot+ot tipidagi tarbiya ishlari va sifat+ot tipidan tarbiyaviy ishlari o'zaro vazifadosh bo'lsa-da, ularning har biri o'ziga xos (farqli) xususiyatga ham ega.

"Mushtum" jurnali (1979-yil, 17-son, 8-bet) da ayni shu holatlarga bag'ishlanib, "Yorug'liqiy" nomli tanqidiy maqola e'lon qilingan (muallif - jurnalist Rustam Abdurahmonov). "O'qituvchi" nashriyotida chop etilgan "Fizikadan ruscha-o'zbekcha terminlar lug'ati" ning 205-betida Svetovoy so'zi yorug'liqiy deb tarjima qilingan. Holbuki, V.V.Reshetov rahbarligida tuzilgan "Russko-uzbekskiy slovar" (Toshkent, 1972-yil, 443-bet) da svetovoy so'zi sifat deb ko'rsatilib, "yorug'likka, shu'laga, chiroq-qa oid"; svetovoy signal – yorug'lik signali deb tarjima qilingan.

Yuqorida qayd etilgan fizikaga oid terminlar lug'atida akodaviy yorug'lanish, katodaviy yorug'lanish, elektromagnitaviy kvant, rentgenaviy kvant, kvaziontikaviy, molekulaviy shkala kabi tarjimalar keltirilgan. "Yorug'liqiy" taxallusli tarjimon davom etib, shunday fikr bildiradi: "Menga qolsa, o'zbek tilida hozirga qadar so'zla-nib va yozilib kelayotgan tunuka tom, yog'och qoshiq, temir karavot kabi so'zlarni ham tunu-kaviy tom, yog'ochiy qoshiq, temiraviy karavot deb yozgan bo'lardim", - deb izoh beradi.

Falsafaga oid darslikdan mualliflar didiga yoqmagan obektiv, real, rol, ideya degan soʻzlar oʻchirib tashlangan va barcha oʻrinlar metodologiyaviy, fiziologiyaviy, biologiyaviy kabi soʻzlar bilan toʻlib ketadi. Qirq ming nusxada bosilib chiqqan bu kitob ham yaroqsiz (brak) deb topilgan. Demak, yuqoridagi misollarda ot+ot tipidagi birikmalarni sifat+ot tipidagi birikmalarga aylantirishda -iy //-viy qoʻshimchalari adabiy meʼyorga zid holda qoʻllangan, bu qoʻshilmalar adabiy meʼyorga mos kelmaydigan soʻz birikmalaridir.

Prof. A.Gʻ.Gʻulomov ot+ot tipidagi birikmalar hosil boʻlishi haqida shunday fikr bildiradi: “Tuxum shoʻrva, sut choy kabi qoʻshilmalarda ot (tuxum,sut) oʻzi uchun tipik boʻlgan sintaktik funksiyada emas, balki sifat bajaradigan funksiyada qoʻllan-gan, lekin uning sifat kabi oʻqilishi boshqacha soʻz bilan birikishda va shu qoʻshilishda-gi maʼnosi asosida kelib chiqadi, bu qoʻshilishdan ajralgach, yana otligicha qoladi. Demak bu soʻzni oʻsha pozitsiyada ot sanaymiz (otning sifat vazifasida qoʻllanishi). U “tuxumli“, “sutli“ kabi formalarda shakllangach, endi sifat sanaladi... sostavida ham shu predmetning ham borligini (ganch devor, tuxum shoʻrva, par yostiq, duxoba koʻrpa, qovoq somsa) anglatganda (bu predmet oʻsha narsaning asosini tashkil qilishi yoki uning tarkibida qisman boʻlishi mumkin) ... affiksatsiya yoʻli bilan yangi derevat hosil qil-maguncha, hali sifat emasdir (sut choy – sutli choy, akor yuz – akordek yuz...) [2:7-8].

Hozirgi oʻzbek tilida -li qoʻshimchasi eng faol sifat yasovchi sanaladi. “Lekin keyingi vaqtlarda - deb yozadi akad. A.P.Hojiyev -li affiksningmaʼno va vazifasiga mos kelmaydigan holdagi yasalishlar ham boʻldi. Bu hodisa, ayniqsa, turli sohalarga oid terminlar yasalishida koʻzga tashlanadi. Masalan, davrli kasr, chiziqli funksiya, bur-chakli tezlik, nuqtali faza, chiziqli tenglama, polosali spektr va boshqalar.

Maʼlumki -li affiksi predmetning biror narsaga egalik (egalik bilan bogʻliq boʻlgan) belgisini bildiruvchi sifat yasaydi. Yuqorida keltirilgan misollarda bun-day maʼno yoʻq. Binobarin, bu “sifatlar“ni hozirgi oʻzbek adabiy tili soʻz yasalishi nuqtai nazaridan meʼyorga mos holda yasalgan sifatlar deb boʻlmaydi. Ayrim mualliflarning ishlarida esa -li affiksi oʻrnida -iy // -viy affiksi-ni qoʻllash hollari ham yuzaga keldi. Masalan, burchakli tezlik emas, burchakiy tezlik, chiziqli tenglama emas, chiziqiy tenglama kabi. Lekin bunday yoʻl tutish maqbul emas va u toʻgʻri natija beravermaydi, -iy // -viy qoʻshimchasi yordamida sifat yasalishi nisba-tan yangi hodisa boʻlgani sababli u bilan sunʼiy (meʼyorga mos boʻlmagan) tarzda soʻz yasa-lish hollari uchrab turadi. Bular oʻtkinchi hodisa sifatida qaralishi kerak.

Xullas, -iy // viy affiksi yuzaga kelishi, uning yordamida soʻz yasalishi boshla-nishi bilan oʻzbek tili sifat yasalishidagi bir boʻshliq toʻldirildi.

Yuqorida qayd etilgan fikrlardan maʼlum boʻladiki, morfologiya sathi inson-ning, jamiyat aʼzolarining ongida tartibga soluvchi, tizim doirasida farqli va oʻx-shash tomonlarni birlashtiruvchi maʼno – vazifa qiymatiga ega boʻlgan sathdir. Masalan, kelishik, egalik, shaxs-son qoʻshimchalari inson fikrini soʻz birikmasi va gap modellari orqali tanlash,

saralash, shakl va mazmun muvofiqligi asosida nutq ashyola-riga aylantiradi. Darslik va qo'llanmalarda morfologik birliklar (grammatik kategoriyalar, paradigmatic shakllar) asosiy ma'nosi hamda vazifasi (nimaga mo'ljallanganligi, so'z yoki shakl yasashi mumkinligi, imkoniyatiga qarab) har bir so'z turkumi doirasida alohida qoraladi. Chunki tildagi har bir birlikning asosiy, birlamchi vazifasi (nimaga mo'ljallanganligi) uning tabiatini belgilovchi xususiyat sanaladi. Ana shu nimaga mo'ljallanganlik uning til sistemasi va strukturasiidagi o'rnini, qanday shakllar bilan birika olish imkoniyatlari ko'lamini belgilab beradi.

ТИЛ – ҰЛТТЫҢ РУХАНИ ӨЗЕГІ

Байтлес Тоғжан

**Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті магистранты
(Қазақстан)**

Кіріспе. Түркі тілдес халықтар – тарихи-мәдени тамыры ортақ, тілі ұқсас, дүние жүзінің әртүрлі аймақтарында қоныстанған үлкен этнолингвистикалық қауым. Қазіргі таңда Түркия, Әзербайжан, Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан, сондай-ақ Ресей, Қытай, Моңғолия, Иран және Ауғанстан аумағындағы түркі тілді халықтар ұлттық тілдерін дамыту бағытында әртүрлі деңгейде әрекет етіп келеді. Бұл мақалада түркі тілдес елдердегі ұлттық тіл саясаты, тіл дамуының мүмкіндіктері мен кедергілері салыстырмалы түрде талданады.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан және Қырғызстан өз ұлттық тілдерін мемлекеттік тіл мәртебесіне көтеріп, білім беру, БАҚ және мемлекеттік басқару салаларында кеңінен қолдануға бағытталған заңнамалық реформалар жүргізді. Тәуелсіздігін жаңа алған түркі елдері ұлттық рәміздермен қатар, ұлттық тілді дамытуға басымдық берді. Мысалы, Қазақстанда "Тілдер туралы" заң қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе беріп, оның қоғамдық өмірдің барлық саласында қолданылуын қамтамасыз етуге бағытталған. Әзербайжан мен Түркия елдерінде де тіл саясаты ұлттық бірегейлікті нығайтудың басты құралы ретінде қарастырылады. Түркиядағы түрік тілі – тек ұлттық қана емес, халықаралық деңгейде де ықпал етуші тілдердің бірі. Түрік халқы – тілді реформалау үдерісін ерте бастаған елдердің бірі. Мұстафа Кемал Ататүріктің 1928 жылғы жазу реформасы латын графикасына көшуді жүзеге асырып, түрік тілін модернизациялауға жол ашты.

Профессор Қ. Жұбанов атап өткендей: «Ұлттық тіл – ұлттың рухани тірегі. Ол саясат пен экономикадан кем емес стратегиялық құрал». Түркітілдес мемлекеттердің ТҮРКСОЙ, Түркі академиясы, Түркі кеңесі секілді ұйымдар аясында бірлесіп атқарып жатқан жобалары тілдік байланыстарды нығайтуға елеулі үлес қосуда. Сонымен қатар, көптеген түркі елдері ұлттық тілдің дамуында бірқатар қиындықтарға тап болуда. Ең бастысы – орыс, ағылшын және басқа да доминант тілдердің ықпалы. Қазақстан мен Қырғызстанда орыс тілі әлі де біршама басым қолданса ие. Бұл өз кезегінде қазақ және қырғыз тілдерінің мемлекеттік дәрежеде толық қолданылуына кедергі келтіреді. Өзбекстанда өзбек тілінің жазуын латын графикасына көшіру 1993 жылы басталғанымен, әлі күнге дейін бірыңғай стандартқа толық көшпеген. Бұл білім беру мен әкімшілік істерде қосарланған жүйеге әкеліп отыр.

Түркия мен Әзербайжанда тіл мәселесі көбірек диалектілер мен аймақтық

айырмашылықтар тұрғысынан көрініс табады. Түрік ғалымы Хасан Эреннің пікірінше «Тіл бірлігі болғанымен, тіл саясаты мен тіл мәдениетінің әртүрлілігі ұлттың тұтастығына ықпал етуі мүмкін». Көптеген елдерде тіл саясаты ұлттық стратегияның бір бөлігі ретінде жүргізіледі. Қазақстанда 2011–2020 және 2020–2025 жылдарға арналған Тілдерді дамыту мен қолданудың мемлекеттік бағдарламалары қабылданып, мемлекеттік мекемелерде қазақ тілінің қолданылуын арттыру бағытында жұмыстар жүргізілуде. Цифрлық технологиялар да ұлттық тілдерді ілгерілетуге септігін тигізіп отыр. Түркия мен Әзербайжан өздерінің телерадио арналарын, онлайн платформаларын белсенді дамытып, түрік тілінің халықаралық кеңістіктегі ықпалын күшейтіп отыр. Қазақстанда “Balapan”, “Qazaqstan”, “Til-Qazyna” сынды жобалар арқылы балалар мен жастарға арналған қазақтілді контент көлемі артып келеді.

Қорытынды

Түркітілдес халықтар үшін ұлттық тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ұлттың рухани-мәдени өзегін сақтаудың негізі болып табылады. Тілдік саясаттағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды зерделей отырып, әр ел өзіне тән жолмен даму үстінде. Ұлттық тілдерді дамытуда мемлекет тарапынан жүйелі қолдау, білім беру жүйесінде ана тілінің басымдығы, БАҚ-тағы белсенділік пен цифрлық кеңістіктегі қатысу – басты басымдықтар болуға тиіс. Түркі халықтарының тарихи тамырластық негізінде бір-бірімен тәжірибе алмасып, ортақ тіл кеңістігін қалыптастыруы – болашақта тілдік тұтастыққа апарар сенімді жол болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999.
2. Хасан Эрен. Türk Dili Üzerine Araştırmalar. – Ankara, 2002.
3. «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Заңы, 1997.
4. Қортабаева Г. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.
5. Түркі академиясының ресми материалдары – www.turk-akademi.org

THE ROLE OF LANGUAGE IN SOCIAL IDENTITY CONSTRUCTION AND GROUP RELATIONSHIPS

Meliqo'ziyev Azimjon Latifjon o'g'li

Fergana state technology university, senior teacher

Sayidov Shukrullo Khaliljonovich

assistant teacher

Abstract: *This paper explores how language serves as a tool for expressing and constructing social identities, focusing on the use of foreign words, discourse configurations, and social categorization in communication. Drawing from various social and cultural contexts, including the reunification of Germany and immigration in Argentina, the paper investigates how linguistic forms and membership categorization shape social identities. It examines the impact of foreign borrowings (foreignisms), the ways in which group relations are communicated, and the influence of social categorization in the construction of group dynamics. Through an analysis of conversational practices, this study demonstrates that group relationships are not static but are continuously constructed and negotiated through discourse. Additionally, the paper addresses the complexities of how different social groups use language to define boundaries, express solidarity, and assert power, arguing that the structure of group relations is a constant mechanism, while the content varies according to the context and linguistic properties.*

Keywords: *social identity, foreign borrowings, language power, group relationships, social categorization, discourse, membership categorization, solidarity, language in communication.*

Language is not merely a means of communication but a tool for expressing social identities. It carries cultural, national, ethnic, professional, gender, and political meanings, all of which are enacted through discourse. The construction and management of social identities are dynamic processes that engage with various discourse configurations such as recipient design, genre characteristics, intentions, and goals. A key aspect of social identity construction is understanding how language, especially specific words or categories of words, cues and marks individuals as part of distinct social groups. While it remains unclear whether social identities can be triggered solely by words or whether certain words inherently carry social values, the paper contends that foreign words, especially recent borrowings, play a crucial role in the construction of social identities in the receiving language. The interaction

between language and social categorization is central to understanding how individuals construct and negotiate their positions within social groups.

Methods

Foreign borrowings, or “foreignisms,” are recent linguistic acquisitions that retain phonetic, grammatical, and textual significance in the new linguistic context. These words often lack precise meanings, are vague, and may be incomprehensible to wide sections of the target community. However, they carry a default value of “otherness,” as they are linked to foreignness and social alienation. Interestingly, foreign words can also create solidarity among speakers and assert power or alienation, depending on the context and speakers’ intentions.

The paper argues that comprehension and attitudes toward foreign words can significantly influence the perception of social identities. Individuals’ cognitive and linguistic accommodation to foreign elements reflects asymmetries in how different groups interpret these elements, which in turn can cue in-group or out-group meanings.

Results

Social categorization, a key concept extensively explored in social psychology, plays a crucial role in how individuals and groups are perceived, organized, and communicated in society. This process is not merely a cognitive mechanism but a dynamic aspect of language use that significantly influences social interactions and group dynamics. By categorizing themselves and others, individuals align themselves with particular social groups whether defined by age, gender, occupation, nationality, or any other characteristic and position others in relation to these categories. These categorizations are more than just labels; they are fundamental tools for creating social order, establishing group boundaries, and negotiating social identities within different contexts. [5, 78]

The concept of membership categorization devices (MCDs), introduced by Harvey Sacks, highlights how these labels – such as “schoolboy,” “woman,” “baker,” or even “immigrant” – are not neutral descriptors but are imbued with specific social meanings and expectations. These categories are often linked to normative behaviors, roles, and duties that individuals within these groups are presumed to enact. For instance, a “schoolboy” is not just a male child who attends school; the label carries with it expectations of behavior, such as being in school, following educational rules, and participating in student life. Similarly, a “woman” is often associated with particular social roles, such as caregiving, which vary across cultures and time periods. These categories are tools through which individuals make sense of the social world, helping them to distinguish between those who belong to particular groups and those who do not, thus contributing to social cohesion within groups while also highlighting the differences between groups. [2, 95]

Sacks’s groundbreaking work on membership categorization and category-bound activities – activities that are commonly associated with the roles of particular groups – shows how language functions as a powerful tool for social control, group identity, and collective

sense-making. [2, 68] By using language to categorize others, individuals in conversations establish social boundaries that define who is an “insider” and who is an “outsider.” For example, when individuals refer to someone as a “baker,” they are invoking not only the person's profession but also the expectations associated with that role—such as skill in baking, reliability, and a certain social status. By positioning others within these categories, people can assert their membership in a group while simultaneously asserting the perceived boundaries of that group. Through categorization, individuals engage in a process of identity negotiation – asserting who they are in relation to others, positioning themselves within a given social order, and often challenging or redefining that order. This constant negotiation not only strengthens group cohesion but also helps maintain societal norms, as people adjust their behavior to fit the expectations associated with their category. At the same time, these categorization practices can also create tensions between groups, particularly when categories are used to exclude or marginalize others, as seen in discussions surrounding race, ethnicity, gender, and immigration. [3. 168]

In this way, membership categorization and category-bound activities provide an essential framework for understanding how social relationships are constructed, maintained, and contested in everyday life. The linguistic categorization of groups is not merely about classification; it is a dynamic, ongoing process through which individuals actively engage with, construct, and sometimes disrupt the social fabric.

Analysis

Group comparison is a fundamental and pervasive phenomenon in the process of social categorization. Individuals and groups constantly engage in comparative assessments to define their social identity in relation to others, shaping their sense of belonging and self-worth. This comparative process is vital for maintaining a positive self-image, as people often derive their sense of value from their position within the social hierarchy. In this context, social comparison theory suggests that individuals are motivated to view their own group more favorably, especially when confronted with out-groups perceived as different or inferior. This dynamic is clearly observable in various socio-political contexts, such as the reunification of Germany and the immigration debates in Argentina. In Germany, for example, the process of reunification involved the merging of two historically distinct political and economic entities – East and West Germany – each with its own identity, values, and social norms. The process of reintegration required a significant amount of comparison, not only between the two former nations but also between the “German” identity and those of neighboring European countries. [6. 13] This comparison contributed to the redefinition of what it means to be “German” in a unified Europe, often through contrasting the experiences, economic prosperity, and cultural differences between the East and West. Similarly, in Argentina, the immigration debates surrounding the arrival of newcomers from

Latin America and Asia raised questions about national identity, cultural purity, and integration. The influx of immigrants led to a process of group comparison in which native Argentinians assessed the perceived differences between themselves and the new arrivals, considering issues such as race, class, and cultural background. These comparisons were not merely abstract; they were deeply tied to the socio-political climate and discussions of nationalism, belonging, and social cohesion. [1, 36]

In both cases, the comparative process was instrumental in establishing and maintaining the relative positions of different social groups within a broader socio-political context. Whether framed through the lens of national unity or the challenges of multiculturalism, group comparison helped define the boundaries of inclusion and exclusion, determining who belongs, who is “other,” and what it means to be a part of the national fabric. Through these comparisons, social identities are continuously negotiated and contested, with groups seeking to assert their superiority, preserve their distinctive characteristics, or forge new collective identities in response to changing political and cultural landscapes.

Discussion

The paper discusses two ways in which groups are related: contrasting two groups with each other and dividing a social group into sub-groups. Using data from Germany and Argentina, the paper shows how group relations are constructed through discourse, illustrating that the structure of these relationships remains constant, while the content and linguistic forms vary according to the specific groups being compared.

Conclusion

The communicative construction of group relationships is an essential process in social categorization. By comparing and contrasting social groups, individuals draw boundaries between “us” and “them,” express solidarity, and assert power. The structure of these group relationships is consistent across different social situations, while the content and linguistic forms adapt to the particular groups being compared. Through the lens of foreign borrowings and discourse analysis, this paper highlights the complex interplay between language, social identity, and group relations in communication.

Bibliography

1. Bourdieu, Pierre. *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Harvard University Press, 1984.
2. Sacks, Harvey. *Lectures on Conversation*. Blackwell, 1992.
3. Sacks, Harvey. *On Ethnomethodology*. University of Chicago Press, 1989.
4. Tajfel, Henri, and Forgas, Joseph. *Social Identity and Intergroup Relations*. Cambridge University Press, 1981.
5. Ubaydullayeva, D. R., Maxkamova, D. B., & Sayidov, S. X. (2023). Metafora va uning jahon va O'zbek tilshunosligida o'rganilish tarixi. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(3), 794-797.
6. Melikuziev, A. (2022). Features of using foreign experiences in the modernization of continuing education. *Asian Journal of Multidimensional Research*, 11(10), 250-255.
7. Sayidov, S., & Mirzaeva, D. (2023). Unveiling the power of metaphor. In *Fergana state university conference* (pp. 134-134).
8. Melikuziev, A. (2023). Technologies of using reading comprehension exercises in the development of communication competences of students. *Solution of social problems in management and economy*, 2(11), 60-64.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA LUG'AT USTIDA ISHLASH

X.Beknazarova

Osiyo texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini boyitish va lug'atini faollashtirish masalalari haqida fikrlar bayon etilgan.

Tayanch tushunchalar: leksikologiya, lug'at, lug'atni boyitish, lug'atni faollashtirish, so'z ma'nosi, ko'p ma'noli so'zlar.

Har qanday nutqiy bayon grammatik jihatdan o'zaro bog'langan, mazmunga mos so'z va so'z birikmalarining ma'lum izchilligida tuziladi. Kishining lug'ati qanchalik boy va rivojlangan bo'lsa, uning nutqi ham shunchalik boy bo'ladi: o'z fikrini aniq va ifodali bayon etishiga keng imkoniyat yaratiladi. Shuning uchun lug'atning boyligi, xilma-xilligi, harakatchanligi nutqni muvaffaqiyatli o'stirishning muhim sharti hisoblanadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili ulkan lug'at boyligiga ega. Besh jildlik "O'zbek tilining izohli lug'ati" da 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi berilgan bo'lib, bular umumiy qo'llaniladiganlaridir. Bunga o'zbek tilida nashr etilgan turli terminologik lug'atlarda, o'zbek tili sinonimlari, antonimlari, frazeologik lug'atlarida va turli izohli lug'atlarda berilgan so'zlar qo'shilsa, lug'at boyligi yana ming-minglab oshadi. Bulardan tashqari, jnda ko'p so'zlar ko'p ma'noni bildiradi. Masalan, shu izohli lug'atda bosh so'zining 40 dan ortiq asosiy va frazeologizm bilan bog'langan ma'noda ishlatilishi berilgan.

Boshlang'ich sinflarda nutq o'stirishning muhim vazifalaridan biri lug'at ustida ishlashni yaxshilash, tartibga solish, uning asosiy yo'nalishlarini ajratish va asoslash, o'quvchilarning lug'atini boyitish jarayonini boshqarish hisoblanadi.

Maktabda lug'at ustida ishlash to'rt asosiy yo'nalishni ko'zda tutadi:

1. *O'quvchilar lug'atini boyitish*, ya'ni yangi so'zlarni, shuningdek, bolalar lug'atida bo'lgan ayrim so'zlarning yangi ma'nolarini o'zlashtirish. Ona tilining lug'at boyligini bilib olish uchun o'quvchi o'z lug'atiga har kuni 8—10 ta yangi so'zni, shu jumladan, ona tili darslarida 4—6 so'zni qo'shishi, ya'ni shu so'zlar ma'nosini o'zlashtirishi lozim.
2. *O'quvchilar lug'atiga aniqlik kiritish*. Bu o'z ichiga quyidagilarni oladi:
 - a). o'quvchi puxta o'zlashtirmagan so'zlarning ma'nosini to'liq o'zlashtirish, ya'ni shu so'zlarni matnga kiritish, ma'nosi yaqin so'zlarga qiyoslash, antonim tanlash yo'llari bilan ularning ma'nosiga aniqlik kiritish;
 - b). so'zning kinoyali ma'nosini, ko'p ma'noli so'zlarni o'zlashtirish;
 - s). so'zlarning sinonimlarini, sinonim so'zlarning ma'no qirralarini o'zlashtirish; d). ayrim frazeologik birliklarning ma'nosini o'zlashtirish.

3. Lugʻatni *faollashtirish*, yaʼni oʻquvchilar maʼnosini tushunadigan, ammo oʻz nutq faoliyatida ishlatmaydigan nafaol lugʻatidagi soʻzlarni faol lugʻatiga oʻtkazish. Buning uchun shu soʻzlar ishtirokida soʻz birikmasi va gaplar tuziladi, ular oʻqiganlarni qayta hikoyalash, suhbat, bayon va inshoda ishlatiladi.

4. *Adabiy tilda ishlatilmaydigan soʻzlarni oʻquvchilar faol lugʻatidan nafaol lugʻatiga oʻtkazish*. Bunday soʻzlarga bolalarning nutq muhiti taʼsirida oʻzlashib qolgan adabiy til meʼyoriga kirmaydigan, ayrim adabiy asar va soʻzlashuv tilida qoʻllanadigan sodda soʻz va iboralar, sheva va ijtimoiy guruhga oid soʻzlar kiradi. Adabiy til meʼyori degan tushunchani oʻzlashtirgach, oʻquvchilar yuqorida izohlangan soʻzlar oʻrniga adabiy tildagi soʻzlardan foydalana boshlaydilar. Adabiy tilga oid malakalari mustahkamlangan sayin shevaga, jargonga oid soʻzlar, soʻzlashuv tilida ishlatiladigan sodda soʻz va iboralar oʻquvchilarning faol lugʻatidan chiqib keta boshlaydi.

Oʻquvchilar lugʻati quyidagi manbalar asosida boyitiladi va takomillashtiriladi:

1. Atrof-muhitni: tabiatni, kishilarning hayoti va mehnat faoliyati, bolalarning oʻyini va oʻqish faoliyatini, kattalar bilan munosabatni kuzatish. Tabiat qoʻyniga, turli joylarga, muassasalarga ekskursiya vaqtida bolalar narsa va hodisalarni kuzatish bilan koʻpgina yangi nom va iboralarni oʻrganadilar. Bu ekskursiyalar yuzasidan oʻtkazilgan suhbat vaqtida ularning bilimi chuqurlashtiriladi, ayrim soʻzlar maʼnosiga aniqroq kiritiladi. Oʻquvchilar lugʻatini va nutqini boyitishda eng ishonarli manba badiiy asarlar hisoblanadi.

Bolalar mustaqil oʻqishga oʻrganganlaridan keyin ular lugʻatiga kitob, gazeta, jurnal materiallari katta taʼsir qiladi. Shuning uchun ham sinfdan tashqari mustaqil oʻqish va unga rahbarlik shakllari oʻquvchilar lugʻatini boyitishning, nutqini oʻstirishning eng muhim manbalaridan hisoblanadi.

2. Maxsus mashqlar yordamida grammatika va imloni oʻrganish darslari koʻpgina soʻz va atamalarni oʻzlashtirishga yordam beradi, oʻquvchilar predmet, belgi, harakat, sanoq, tartib ifodalaydigan soʻzlarni bilib oladilar. Bu darslarda oʻquvchilar lugʻati tartibga solinadi, soʻz turkumlarini oʻrganish jarayonida gunihlanadi, soʻz tarkibi, soʻz yasalihi, soʻzlarning oʻzgarishini oʻrganish bilan esa lugʻatga aniqroq kiritiladi; ular oʻrgangan soʻzlaridan oʻz nutqlarida foydalana boshlaydilar, natijada lugʻatlari faollashadi. Oʻquvchilar lugʻati maxsus lugʻaviy-mantiqiy mashqlar yordamida ham boyiydi, tartibga tushadi. Bulardan tashqari, kinofilm va tele koʻrsatuv matnlari, oʻqituvchi va boshqa maktab hamda maktabdan tashqari muassasalar xodimlarining nutqlari ham oʻquvchilar lugʻatini boyitish va takomillashtirish manbalari hisoblanadi.

Lugʻatni boyitishda turli lugʻatlar juda foydali qoʻllanmadir. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun „Imlo lugʻati“ mavjud. Oʻqituvchi maʼlumot uchun ham, material tanlash uchun ham turli lugʻatlardan (oʻzbek tilining sinonimlar, antonimlar, frazeologik lugʻatlaridan, turli terminologik hujjatlaridan) muvaffaqiyatli foydalanadi.

Soʻz maʼnosini tushuntirish. Soʻzlarning maʼnosini tushuntirish oʻquvchilar lugʻatini boyitadi, nutqini oʻstiradi. Boshlangʻich sinflarda oʻqitiladigan fanlarining atamalari ham

tushuntirilishi lozim bo'lgan so'zlar qatoriga kiritiladi. Atamalarning ma'nosini tushuntirish mazkur so'z anglatgan tushunchani yaxshi fahmlab olishga yordam beradi. Masalan, predmet atamasining ma'nosini tushuntirish bilan o'quvchilar predmet keng ma'noda qo'llanishini, tabiatdagi barcha narsa, hodisa, tushunchalar predmet deyilishini bilib oladilar. Bu ot, sifat, son, fe'l kabi atamalarni tez fahmlab olishda ularga yordam beradi.

So'zning ma'nosini tushuntirish juda kam vaqt olishi va darsning asosiy mavzusidan o'quvchilar diqqatini chalg'itmasligi kerak. Buning uchun o'qituvchi har bir darsga tayyorlanish jarayonida ma'nosi tushuntirilishi lozim bo'lgan so'zlarni, uni tushuntirishning eng qulay usullarini va darsning qaysi o'rnida tushuntirishni belgilab oladi.

O'qish kitoblaridagi matniarda birinchi marta uchragan, bolalar ma'nosini bilmaydigan ayrim so'zlar matn o'qishdan oldin tushuntiriladi. Matn o'qish jarayonida so'z ma'nosini tushuntirishga chek qo'yish kerak. Agar biror so'zni matn o'qish vaqtida tushuntirish zaruriyati tug'ilsa, matn mazmunidan o'quvchilar diqqatini chalg'itmagan holda shu so'z ma'nosi qisqacha tushuntiriladi.

Ko'chma ma'noda ishlatilgan obrazli so'zlar va badiiy nutq biriiklari matn o'qilgandan keyin tushuntiriladi, chunki ularning ma'nosi matn mazmunidan, kontekstdan yaxshi tushuniladi. Ayniqsa, masallar o'qilganda, undagi allegorik, ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlarni asarni o'qishdan oldin yoki o'qish jarayonida tushuntirib bo'lmaydi.

So'z ma'nolarni tushuntirishning quyidagi usullaridan foydalaniladi:

1. *So'zni kontekst asosida tushuntirish.* Bunda o'quvchilar tushunmaydigan so'z ularga tushunarli so'zlar qo'llangan gap (yoki matn) yordamida tushuntiriladi.
2. *So'z ma'nosini lug'aldan va o'qish kitoblarida matn ostida berilgan izohdan foydalanib tushuntirish.* Bunda o'quvchilarni izohdan mustaqil foydalanib, so'z ma'nosini mustaqil tushunib olishga o'rgatish muhim ahamiyatga ega.
3. *So'z ma'nosini shu so'zning ma'nodoshi yordamida tushuntirish.* Masalan, sabo — shabada, mudofaa — himoya, sozanda — musiqachi, diyor - vatan, inshoot — bino, same — osmon kabi. So'zni sinonim tanlash bilan tushuntirganda, shu so'zning stilistik (uslubiy) ahamiyatini ham ko'rsatish zarur.
4. *Tanish bo'lmagan so'z bilan ifodalangan tushunchani tanish bo'lgan so'z bilan ifodalangan tushunchaga (uning antonimiga) taqqoslash orqali tushuntirish.* Masalan, ishchan tushunchasini dangasa tushunchasiga, rostgo'y so'zini yolg'onchi so'ziga taqqoslab tushuntirish mumkin.

Ko'chma ma'noda ishlatilgan so'z va so'z birikmalari, tasviriy vositalar, maqollar ham taqqoslash usulidan foydalanib tushuntiriladi.

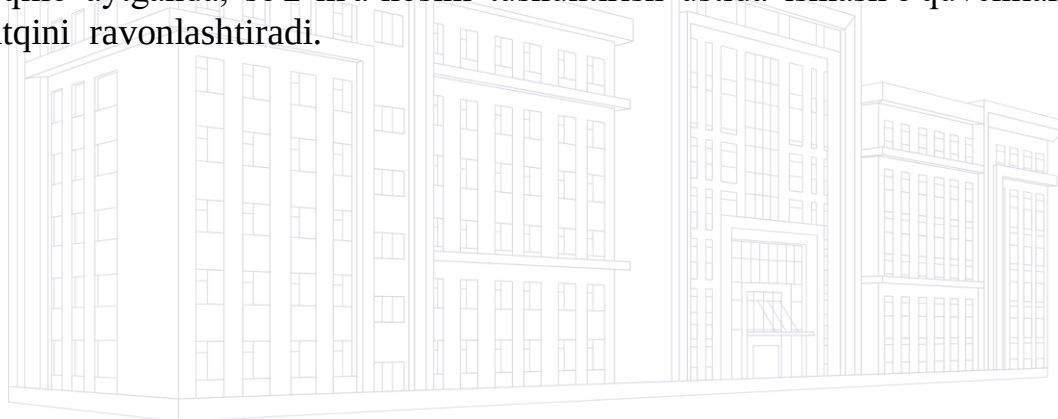
5. *So'zni o'ziga yaqin tushuncha — boshqacha ifoda etish bilan tushuntirish.* Bunda tushuntiriladigan so'zning izohi qisqa va aniq bo'lishi kerak. Masalan, o'zboshiinchalik — o'z xohishicha ish tutish, ishni o'zi xohlaganicha bajarish; mutaxassis — biror hunar egasi; shiinqor — uzoq uchadigan ko'zi o'tkir qush; mesh — mol terisidan tikilgan idish; guidon — gul solib qo'yiladigan idish va boshq.

Ba'zi so'zlar ularning vazifasini izohlash orqali tushuntiriladi. Masalan, kombayn — bir vaqtning o'zida donni o'radigan, yanchadigan, tozalaydigan qishloq xo'jalik mashinasi; ekskavator - bir vaqtning o'zida erni qazib tuproqni yuk mashinasiga ortadigan mashina; aerodrom — samolyotlar turadigan, uchib ketadigan yoki kelib qo'nadigan joy va hokazo.

6. *So'zni predmetning asosiy belgisini izohlash orqali tushuntirish.* Masalan, yantoq — suvsiz joyda o'sadigan ninasimon tikanli o'simlik; akula — okeanlarda yashaydigan juda katta yirtqich baliq.

7. *Axloqiy, mavhum tushunchalarni ifoda etuvchi so'zlarning m a'nosini misollar yordamida tushuntirish.* Buning uchun o'quvchilar o'rgangan badiiy asardan axloqiy fazilatga ega bo'lgan asar qahramonining qilgan ishlari tahlil qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, so'z m a'nosini tushuntirish ustida ishlash o'quvchilar lug'atini boyitadi, nutqini ravonlashtiradi.

O'QUVCHILARNING IMLO SAVODXONLIGINI OSHIRISH OMILLARI

X.Beknazarova

Osiyo texnologiyalar universiteti
katta o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning imlo savodxonligini oshirish yo'llari, o'quvchilarning to'g'ri va xatosiz yozuvini ta'minlovchi mashqlar to'g'risida fikrlar bayon etilgan.*

Kalit so'zlar: *yozuv, imlo, savodxonlik, ta'lim, o'quvchi, metod, mashq.*

Bugungi kunda ta'lim sifatini oshirishning eng muhim omillaridan biri sifatida o'quvchilarning imlo savodxonligini oshirish masalasi katta o'rin egallaydi. O'quvchilarni yozma savodxonligini oshirish lug'at ustida ishlashni tashkil etish, ularning nutqini o'stirish bilan uzviy bog'liqdir. Ta'lim jarayonida imlo savodxonlikni oshirishning bir necha omillari bo'lib, bularga mantiqiy fikrlash, xotira ziyrakligi kabilar kiradi. O'quvchilarni yozma savodxonligini oshirishda so'zlarni to'g'ri yozishga o'rgatish muhim rol o'ynaydi, ya'ni bu o'rinda yozma mashqlarning ahamiyati katta.

Boshlang'ich sinflardan o'qituvchi o'quvchilarga so'zlarning qanday yozilishi haqida izchillik bilan bilim berib boradi. Natijada ularning lug'at boyligi o'tilgan mavzularga oid so'zlar hisobiga boyiydi. Imlo savodxon bo'lish o'qituvchi va o'quvchilardan katta mehnat talab qiladi. Bunda takrorlash darslari orqali yaxshi natijalarga erishish mumkin. Ba'zi so'zlar ayrim matnlarda bir necha marta takrorlanadi. Ularni o'quvchi bir necha marta yozadi va shu orqali endi o'tilgan qoidani eslamasdan ham to'g'ri yozib keta oladi, demak yozuv ko'nikmaga aylanadi. Bunga birdan erishib bo'lmaydi, albatta, sababi bu uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, tinimsiz mashqlar samarasida yuzaga chiqadi.

Yozuvning ko'nikmaga aylanishi o'quvchining yetarli savodli bo'lganligidan dalolat beradi. Biroq, ayrim hollarda o'quvchi ba'zi so'zlarni yozishda xatolikka yo'l qo'yishi mumkin. Bu hol boshlang'ich sinf o'qituvchisi tomonidan muntazam mashq o'tkazmaslik, shu bilan birga o'quvchining ham o'z ustida ishlamasligi natijasida kelib chiqadi. Mashqsiz savodxon bo'lish, savodxonlik ko'nikmasini saqlab qolish yoxud uni rivojlantirish mumkin emas. O'quvchilarni yozma savodxon qilib tarbiyalashda quyidagi qoidalarga amal qilinsa, ijobiy natijaga erishish mumkin:

1. Ongli o'qitish.
2. Nutq madaniyatini o'stirish.
3. Yozma va og'zaki nutq mashqlarini uyg'un holda olib borish.
4. O'quvchilarning mustaqil ishlashini tashkil etish va bunga sharoit yaratib berish.

Imlo savodxonlikni oshirishda o'qituvchining xilma-xil metodlarni tanlay bilishi, mashqlardan o'rinli foydalana olishi, har bir darsni ko'rgazmali vositalar asosida o'tishi muhim. Psixologik tomondan u yoki bu usulni qo'llashda o'quvchilarning xotira, diqqat, qabul qilish, tushunish qobiliyati, yoshi, individual xususiyatlari hisobga olinadi. Metodik tomondan esa qaysi usulni qo'llash afzalligi quyidagi holatlarga bog'liq:

- matnning berilayotgan mavzuga mos bo'lishi;
- o'quvchilarning berilayotgan bilim va ma'lumotlarni qabul qilishga tayyorligi, masalan, grammatika bo'yicha yangi mavzuni o'tish uchun o'quvchi ilgari o'tilgan qoidalarini bilishi shart;
- yozma ishlar uchun tanlangan matn mazmuni jihatdan DTS talablariga mos bo'lishi;
- matnlarda imlo qoidalariga amal qilinishi;
- mashqlar o'quvchilarning mustaqil ishlash malakasiga mos bo'lishi;
- matnlarning izchil bo'lishi, ya'ni nazorat diktantdan oldin ko'chirib yozish, ta'limiy diktantdan oldin mustahkamlash uchun mashqlar o'tkazilishi;
- yozma mashqlardan oldin og'zaki mashqlar bajarish;
- tanlangan matn hajmi sinfga mos bo'lishi lozim.

To'g'ri va xatosiz yozishga o'rgatishda yozma mashqlar bilan og'zaki mashqlarning mutanosibligiga erishish lozim. O'quvchilarning yozma va og'zaki nutqini o'stirishda, ayniqsa, diktantlarning ahamiyati katta. O'quvchi diktant yozayotganda xato qilmaslik uchun orfografik va punktuatsion qoidalarini eslashga, ularni ko'z oldiga keltirishga harakat qiladi. Diktantlar o'quvchilarning savodxonligini aniqlab qolmay, ta'limiy xarakterga ega, ya'ni bunda ko'pgina imlo qoidalarini esga tushiriladi.

Diktantda yo'l qo'yilgan xatolar o'rganiladi. Barchaga ma'lumki, diktantlar vazifasiga ko'ra ikki turga ajratiladi:

1. Ta'limiy diktant.
2. Nazorat diktant.

Bu diktantlarni o'tkazishda har birining o'z qonun-qoidalarini bor. Ta'limiy diktant turlaridan biri izohli diktant bo'lib, o'quvchilar savodxonligini oshirishda ahamiyatga ega. Bu diktant turida o'qituvchi matnni o'qib berib, o'quvchilar uni yozib bo'lganidan so'ng suhbat tashkil qiladi.

Imlo savodxonlikni oshirish borasidagi yana bir usul "Imlo lug'ati" bilan ishlashdir. "Imlo lug'ati" bilan ishlash o'quvchilarni to'g'ri yozishga o'rgatishning muhim vositalaridan hisoblanadi. Ta'limning bu turi o'quvchilarda kuzatuvchanlikni tarbiyalaydi, ularning nutq madaniyatini, fikrlash qobiliyatini o'stiradi, lug'at boyligini kengaytiradi, o'quvchilarda savodli yozish malakasini takomillashtiradi. "Imlo lug'ati" bilan ishlashga alohida e'tibor berilishi kerak. "Imlo lug'ati" ustida ishlash alifboni o'rganish bilan bog'liq. O'quvchilar alifboni o'rganib olgach, "Imlo lug'ati" bilan ishlashga o'tiladi. Bunda ko'proq imlosi qiyin so'zlarni o'rgatish ko'zda tutiladi. Masalan, "allaqaysi", "allaqaer", "parvona", "vazifa", "insof" kabi so'zlar tanlanadi. O'quvchilarda "Imlo lug'ati" bor-yo'qligi aniqlanadi, kimda

lugʻat boʻlmasa, tayyorlab qoʻyilgan lugʻat beriladi. Darsda “allaqaysi” soʻzini topish topshirigʻi berilsa, oʻquvchi alifboni yaxshi bilsa, tezda topadi va yozish-oʻqishni yaxshi oʻzlashtirib oladi. Bunda shunday ham boʻladiki, oʻquvchi ayrim soʻzlarning birinchi harfini bilmaganligi uchun topishda qiynaladi. Bu koʻproq “**p**” yoki “**f**”, “**x**” va “**h**” harflari bilan boshlanuvchi soʻzlarda kuzatiladi.

Taʼlim jarayonida yozma savodxonlikni oshirishdagi yana bir usul “Lugʻat doskasi”dir. Oʻquvchilarning savodxonlikni oshirishda “Lugʻat doskasi”dan ham keng foydalaniladi. Oʻquvchilarning yozma ishlarida koʻpincha xato yozilgan soʻzlar, yozilishi har xil boʻlgan soʻzlar, ruscha va internatsional soʻzlar “Lugʻat doskasi” orqali oʻrgatiladi va har haftada yangilab turiladi. Oʻquvchilar koʻproq qoʻshma otlarda adashishlarini inobatga olib, mashqlarni shunga qaratish kerak. Masalan, “olaqargʻa”, “qizilishton”, “achchiqtosh”, “koʻzoynak”, “nosqovoq” kabilar.

Bugungi kunda texnika tez surʼatlar bilan rivojlanib borayotganligi sababli boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlarni ham yozib borish talab etiladi. Masalan, “akademik”, “akkordeon”, “aksionerlik”, “kalkulyator”, “kaleydoskop” kabilardir. Mana shu usullar yordamida ham oʻquvchilarning yozma savodxonligini oshirish mumkin. Ayni damda shuni unutmasligimiz lozimki, oʻquvchining yozma savodxonlikni oshirishda uyda mustaqil ishlash juda ham yaxshi samara beradi. Bu borada oʻquvchilarning ota-onalari bilan doimiy hamkorlik qilib turish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. “Milliy taraqqiyot yoʻlimizni qatʼiyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga koʻtaramiz”. 1-jild.-T.; “Oʻzbekiston”. 2017.
2. Gʻulomov A.Q., Neʼmatov H. “Ona tilidan taʼlim mazmunini yangilashning asosiy yoʻnalishlari”.-T.; “Oʻqituvchi”. 2019.
3. Qosimova K. va boshqalar. “Ona tili oʻqitish metodikasi”.-T.; “Noshir”. 2009.

ПРОБЛЕМЫ ТИПИРОВАНИЯ ИМЕННЫХ ИНФИНИТИВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Яфасова Анжела Анваровна

преподаватель кафедры языков,
Азиатского университета технологий

Аннотация В статье исследуются именные инфинитивные предложения с точки зрения их грамматического разбора. Для этого был применен структурно-семантический метод. При структурном анализе предложения у учащихся часто возникают трудности с выделением в нем подлежащего и сказуемого.

Ключевые слова: классификация; фантазия; ономастика; топоним; топонимия; топонимическое пространство.

Целью данной работы является решение трудностей определения подлежащего и сказуемого в предложении при изучении русского языка в школе или вузе. Обосновывается специфика использования инфинитива в качестве подлежащего; описываются семантические группы существительных, которые вступают в связь с инфинитивами. Определено, что в именных инфинитивных предложениях инфинитив выступает в качестве подлежащего, а существительное выполняет функцию главного компонента связочно-номинативного сказуемого. В большинстве случаев прилагательное, относящееся к существительному, выступающему в качестве сказуемого, рассматривается как часть этого сказуемого. В именных инфинитивных предложениях функционирует ограниченная группа специальных связей.

В русском языке есть группа предложений, которые достаточно сложны для структурного анализа. Это предложения следующего типа:

Дарить было её любимым занятием (To give was her favorite act) (Татьяна Толстая);

Отделяться так дешево – редкая удача (To get off so cheap is a great piece of luck)

(Макс Фрай). [Для передачи грамматической структуры исходных предложений, используемых в качестве примеров, применяется дословный перевод с русского на английский]. Мы относим их к двусоставным предложениям и называем именными инфинитивными [1]. Традиционной формой выражения подлежащего в русском языке является именительный падеж существительного, но в именных инфинитивных предложениях он обычно выступает в качестве именной части сказуемого, а инфинитивный глагол играет роль подлежащего. Расхождения в обозначении главных членов предложения наблюдаются как в классических работах по синтаксису, так и в современных работах. Например, А.А. Шахматов относил такие предложения к типу двусоставных несогласованных предложений. Он отмечал возможность их

обратимости, то есть, изменение порядка главных членов такого предложения вызывает изменение их функций. Принципиальная противоречивость главных членов в таком предложении заключается в отсутствии соответствия грамматических категорий у существительного и инфинитива. Даже категория грамматического числа, которой обладают глаголы и существительные, не проявляется в глагольном инфинитиве. Инфинитив, стоящий перед существительным, представляется как первый член, а инфинитив, стоящий в постпозиции к существительному, – как второй член [2]. Термины «первый член» и «второй член» по А.А. Шахматову номинально соотносятся с современным пониманием подлежащего и сказуемого и отражают положение главных членов предложения. П.А. Лекант в своих работах высказал схожее мнение: «Инфинитив, принадлежащий составному именному сказуемому, имеет установочное значение за счет соотнесенности с субъектом, имеющим абстрактную семантику: «задание» (цель, задача, назначение и т. п.) или «деятельность» (действие, работа и т. п.)» [3].

В академической «Русской грамматике» приводится следующее рассмотрение именных инфинитивных предложений: «Субъектно-предикативные предложения строятся по тем схемам, в которых семантическое подлежащее выражено через именительный падеж существительного или через инфинитив; первый компонент – существительное в именительном падеже или инфинитив, означающий смысловое подлежащее; второй компонент – форма, воплощающая значение предикативного признака; она называется сказуемым» [4]. Теоретически обозначена функция подлежащего, свойственная как именительному падежу, так и инфинитиву, однако в примерах приведены две структурно-семантические схемы: N1 – Inf (Задача – учиться) и Inf – N1 (Трудиться – доблесть), что позволяет убедиться в справедливости теории Шахматова о обратимости именных инфинитивных предложений. Уточнение этой традиции можно найти в словаре-справочнике «Грамматическая терминология» В. Н. Немченко. Автор спорно рассматривает именные инфинитивные предложения. С одной стороны, этот тип предложений описан в словарной статье «Обратимое двусоставное предложение»: «Двусоставное предложение, в котором допускается перестановка главных членов местами» [5]. В качестве примеров приводятся грамматически неоднородные предложения: Отец –(есть) рабочий; Моя мечта –(есть) учиться. С другой стороны, именное инфинитивное предложение представлено одним из примеров в статье «Именное предложение (инфинитивно-именного порядка): «Именное предложение, в котором сказуемое выражено через существительное и связку в форме инфинитива, например: Ему быть учителем (He (is) to be a teacher); Его цель – сделаться героем романа (His goal (is) to become the hero of a novel)» [5]. В последнем случае не проводится различия между односоставным инфинитивным

предложением и обратным именным инфинитивным предложением. Б. Н. Головин объяснил типологию русского подлежащего в соответствии со способом морфологического выражения как противопоставление субстантивных, субстантивированных, бессубстантивных и замещающих форм подлежащего [6]. Эта типология обозначила инфинитивное подлежащее бессубстантивным формам; вопрос о сочетаемости инфинитива с существительным в предикативном употреблении не рассматривался. Однако, перечисляя способы выражения сказуемого, Головин не называет форму инфинитива [6]. Представленный краткий обзор мнений об именных инфинитивных предложениях свидетельствует о необходимости изучения этих предложений и определения их места в системе русских двусоставных предложений.

В современном русском языке все чаще используются синтаксические конструкции аналитический характер [7, 8], в том числе именные инфинитивные предложения (аналитичность этих предложений проявляется в том, что предикативные значения выражаются через копула): И чем меньше и беззащитней населяющие дом существа, тем больше чудом покажется жить с ними под одной крышей, пить единую воду, вдыхать воздух, в котором с таким старанием вплетают свои струйки резные носы кота и щенка (И чем менее и уязвимее существа, населяющие дом, тем большим чудом казалось бы жить с ними под одной крышей, пить одну и ту же воду, вдыхать воздух, в который вплетают свои шаги резные носы кота и щенка такое усердие) (М. Тарковский). Это объясняется многими факторами, но в первую очередь, как нам кажется, интеллектуализацией современного языка [9]. Использование аналитических конструкций в речи отражает мыслительные операции, совершаемые говорящим. Это могут быть операции идентификации, интерпретации, характеристики, сравнения, оценки и т. д. Речь современного человека отражает возросшее внимание общества к личности, проявлениям как интеллектуальных, так и эмоциональных, психических качеств личности. Отсюда и возросшая роль характеризующих и установочных высказываний в современной художественной литературе, языке СМИ и разговорной речи. Именно инфинитивные предложения, а также в двусубстантивных, субстантивно-адъективных и подобных аналитических типах двусоставных предложений дают модальную характеристику: оценку самостоятельного признака (процесса), названного подлежащим:

Гладить костюмы – моя обязанность (Е. Чижова); Кошунство было даже думать об этом (Богохульство было даже подумать об этом). (Л. Улицкая). Трудность в различении функций предмета и сказуемого в именном инфинитивном предложении привели к необходимости исследования этих тип предложений. Примерно 350 примеров именных инфинитивных предложений, которые вошедшие в картотеку исследования, были отобраны методом сплошной выборки из произведений современные авторы (художественные книги XX-XXI веков), средства массовой информации (в основном Газета «Комсомольская правда», некоторые гляцевые

журналы): А вот реализовать мечту – это настоящее искусство! (Осуществить мечту – настоящее искусство!) (Комсомольская Правда); Вообще полагают, что музыка приносит пользу обществу, - заблуждение (В на самом деле полагать, что музыка приносит пользу обществу, — заблуждение) (А. Червинский). Эти примеры ясно выражают точку зрения говорящего, которая заключается в оценке возможного процесса «осознавать» как искусства, а процесса «верить» как заблуждения.

Многомерность русского предложения во многих случаях затрудняет определение функций подлежащего и сказуемого, поскольку семантика морфологических форм вступает в противоречие с коммуникативным (фактическим) разбором предложения, а грамматика - с логическим разбором [10] и т. д. Вышесказанное указывает на необходимость более глубокого изучения функций главных членов именных инфинитивных предложений. Адекватный анализ главных членов таких предложений помогает правильно понять смысл фразы, что является важнейшей частью обучения русскому языку. Современный структурно-семантический метод лингвистического исследования, вобравший в себя достижения семантического, когнитивного и коммуникативного синтаксиса, но при этом отдающий приоритет структурно-семантическому анализу, наиболее соответствует цели данной работы.

Описанные особенности именных инфинитивных предложений показывают, что инфинитив выполняет функцию подлежащего, а существительное вместе со связкой выполняет функцию подлежащего копулятивно-субстантивное сказуемое. Инфинитив, обозначающий потенциальное действие, получает установочная или модально-установочная характеристика в двусоставном предложении.

Литература:

1. Герасименко Н.А. Русская грамматика: Структурная организация языка и процессы языкового функционирования (М., ЛЕНАНД, 2019)
2. А.А. Шахматов, Синтаксис русского языка (М., Редакция УРСС, 2001)
3. Русский язык (М., Издательский центр «Академия», 2001)
4. Русская грамматика. Т. 2. Синтаксис (М., Наука, 1980)
5. В.Н. Немченко, Грамматическая терминология: словарь- справочник (М., ФЛИНТА: Наука, 2011)
6. Б.Н. Головин, Основы теории синтаксиса современного русского языка (Нижний Новгород, Изд-во Нижегородского университета, 1994)
7. Н.С. Валгина, Активные процессы в современном русском языке (М., Логос, 2003)
8. П.А. Лекант, Типы и формы сказуемого в современном русском языке (М., ИИУ МГОУ, 2017)
9. Юдина Н.В. Русский язык в XXI веке: кризис? эволюция? прогресс? (М., Гнозис, 2010)
10. В.В. Бабайцева, Синтаксис русского языка: монография (М., ФЛИНТА: Наука, 2015)

PEDAGOGIK MULOQOTDAGI DEFORMATSIYALARNI OLDINI OLISH USULLARI

Xolliyeva Maftuna Baxtiyor qizi

Osiyo texnologiyalar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarbiya darsi misolida deformatsiyalar profilaktikasini amalga oshirishning samarali usullari, hamda sog'lom muhit yaratishga yordam berish haqida to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: muloqot, pedagogik muloqot, pedagogik deformatsiya, axloqiy deformatsiya, ijtimoiy deformatsiya, madaniy deformatsiya, profilaktik kommunikatsiya jarayoni

Rivojlanib borayotgan jamiyatimizda sog'lom avlodni, komil insonlarni voyaga yetkazish masalasiga katta e'tibor berilmoqda. Komil insonning muhim sifatlaridan biri muloqot madaniyatidir. Muloqot davomida ijtimoiy va shaxsiy munosabatlar amalga oshadi, uning vositasida hamkorlikdagi faoliyat ro'yobga chiqariladi. Muloqot - kishining ichki va tashqi olamini namoyon etuvchi o'zaro munosabatlarning muhim shaklidir. Avvalo, talabalar o'z jamoalari, guruhlari va o'zaro bir-birlari bilan muloqotga kirishadilar. Shuningdek, turli marosimlarda, transport, jamoat joylarida muloqotga kirishganlarida uning me'yorlariga, ya'ni milliy va umuminsoniy muloqot qoidalariga rioya qilishlari talab etiladi. Muloqot jarayon me'yorlari axloq-odobga oid hadislarda o'z ifodasini topgan. Azal-azaldan ota-ona munosabatlaridagi sabrlik, oilaviy muammolarini birgalikda hal etish, farzandlar, qo'ni-qo'shnilarga bo'lgan samimiy muomaladan farzandlar andoza olganlar. Muloqotda kutilayotgan natija, tarbiya asosida o'quvchining ongini va tafakkurini boyitish va o'zgartirishdir. Muloqot madaniyatida dastlabki mezon xushmuomalalik hisoblanadi.

Pedagogik muloqot deganda - o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro hamkorlik tizimi tushuniladi. Uni asosiy faoliyat mazmuni o'zaro axborot almashish, shaxsni bilish, tarbiyaviy ta'sir o'tkazish sanaladi. Biz bilamizki, o'qituvchi bu jarayonni faollashtiradi va uni tashkil etadi va boshqarib boradi.

Pedagogik muloqot jarayonida muloqotga kirishuvchilarning o'zaro o'z-o'zini namoyon qilishi, pedagog va o'quvchilarning o'zaro kommunikativ (fikir almashinish) yuz beradi, bu esa pedagog va o'quvchilarning ijodiy hissiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bunda o'zaro o'z-o'zini namoyon qilish pedagog va o'quvchilarning emotsional hissiyoti uzviyligi asosida yuz beradi, uni mustahkamlaydi, emotsional birlik natijasi sifatida namoyon bo'ladi. Pedagogik muloqot jarayonida hamda muomala jarayonidagi to'siqlarning mavjud bo'lishi ko'pincha dialog qatnashchilari orasida turli ziddiyatli vaziyatlarni keltirib chiqaradi.

Pedagogik muloqot deformatsiyalar - bu o'qituvchi va o'quvchi (pedagog va talaba) o'rtasidagi kommunikatsiya jarayonida yuzaga keladigan buzilishlar bo'lib, ta'lim-tarbiya samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida sodir bo'ladigan tarbiyaviy jarayonning asosiy vositasi bo'lib, u orqali shaxsiy fazilatlar, ijtimoiy qadriyatlar, axloqiy me'yorlar shakllantiriladi. Tarbiya darslaridagi muloqot faqat axborot yetkazish bilan cheklanmaydi, balki shaxsga ta'sir qilish, uni ruhlantirish va faol ishtirokchi sifatida shakllantirishga qaratiladi.

Tarbiya darslarida o'quvchilarning axloqiy, ma'naviy va shaxsiy rivojlanishiga xizmat qiladi. Tarbiya darslarida pedagogik deformatsiyalar (so'zlarning buzilishi) ni oldini olish uchun qulay yondashuvlar mavjud.

Tarbiya jarayonida deformatsiyalarga quyidagi yondashuvlarni keltirish mumkin;

1. Axloqiy deformatsiya – yoshlar orasida halollik, qadriyatlarning qadrsizlanishi , ota-onaga yoki ustozlarga hurmatsizlikning kuchayishi mumkin;
2. Ijtimoiy deformatsiya – internet va ijtimoiy tarmoqlarning noto'g'ri ta'siri va yolg'on do'stlik hissini paydo bo'lishi;
3. Shaxsiy deformatsiya - o'ziga past baho berish yoki layoqatlilikni kuchayishiga sabab bo'ladi;
4. Madaniy deformatsiya – milliy qadriyatlar , urf-odatlar va o'z tiliga bo'lgan loqaytlik tuyg'usini shakllanishi;
5. Oilaviy tarbiyaning buzilishi – oiladagi zo'ravonlik, ota-ona va farzand o'rtasidagi bir-biriga bo'lgan loqaydlikni bartaraf etish;

Tarbiya darsi misolida deformatsiyalar profilaktikasini amalga oshirishning samarali usullarini keltirib o'tamiz;

- O'qituvchi o'zining muloqot uslubini doimiy ravishda tahlil qilib borishi kerak;

- O'qituvchi bilan ochiq va samimiy muloqot qilib borishi kerak;

- O'quvchilarning hissiy holatini inobatga olib, moslashuvchanlik bilan yondashish kerak;

Shunday ekan, muloqotga kirishishimizda o'zaro fikrimizni almashamiz, kishilar bilan so'zlashganimizda bir qancha so'zlarimizda deformatsiya (buzilish) yuzaga keladi.

Pedagogik muloqotda deformatsiyalarni kamaytirish ta'lim jarayoning samaradorligini oshirishga va sog'lom muhit yaratishga yordam beradi. Bunday deformatsiyalarni oldini olishda, birinchi navbatda sog'lom muhit yaratish, tarbiyaviy suhbatlar bilan ishlash, sport , san'at va yoshlarni ijobiy yondashuvga yo'naltirish zarur bo'ladi.

Shuning uchun, so'zlayotgan nutqimiz boshqalarga qanday ta'sir qilishi mumkinligini o'ylashimiz kerak.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA STEAM LABORATORIYALARINI TASHKIL ETISH

Esanova Maysara Umirovna

Osiyo texnologiyalar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha ta'lim yoshdagi bolajonlarni aqliy bilimdonligini oshirish atrof-olam, ularni ilm-fan markazida o'tkaziladigan kichik tajribalar hamda maktabgacha ta'lim tashkilotida STEAM laboratoriyalarini tashkil etish, bolajonlarni tadqiqotchilik qobiliyatini rivojlantirish haqida ko'rsarmalar berilgan. Ushbu maqola O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 22 dekabrda „Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standarti“ 802 qarori hamda „Ilk qadam“ Davlat o'quv dasturi (takomillashtirilgan ikkinchi nashr 2022 yil) asosida ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Maktabgacha ta'lim tashkiloti, jonli tabiat, jonsiz tabiat, faoliyat, kichik tajribalar, kuzatish, laboratoriya.

So'nggi yillarda maktabgacha ta'limni rivojlantirishga doir bir qancha normativ-huquqiy hujjatlar ishlab chiqildi. Ularda sohada o'z yechimini kutayotgan vazifalar aniq ko'rsatildi. Xususan, maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari bo'yicha qabul qilingan huquqiy hujjarlarda „ilg'or xorijiy tajribani hisobga olgan holda bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish sharoitlarini yaratish, maktabgacha ta'lim sifatini oshirish, maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni maktabga sifatli tayyorlashni tubdan yaxshilash, ta'lim-tarbiya jarayoniga jahon amaliyotida keng qo'llanadigan zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini joriy etish“ kabi vazifalar belgilangan.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida STEAM laboratoriyalarini tashkil etishda har bir guruhlardagi „Ilm-fan va tabiat markazi“dagi bolalarning mustaqil faoliyatini o'rganish maqsadga muvofiqdir. Ilm-fan va tabiat markazida bolalar ilk tabiiy-ilmiy tushunchalarni o'rganib boradilar. Ushbu markazda bolalarning tabiat xodisalarini haqida bilib olgan tushunchalari va ko'chadan topilgan narsalar bilan mashg'ul bolishlari uchun foydalaniladi. Bolalar kichik tajribalar o'tkazishi, laboratoriya tashkil etishi va o'zlari narsa va hodisalarni o'rganib, o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydilar. Masalan, tabiatdagi tabiiy unsurlar suv, havo va qum, tuproqning xususiyatlarini o'rganadilar. Amaliyotda sinab ko'radilar. Ushbu markazda bolalar loy va qum xususiyatlarini ajrata oladi, turli tuzilmalarni qurishi mumkin bo'ladi.

Bolajonlar STEAM laboratoriyalarda tajriba yoki tadqiqot o'tkazib nafaqat yangi ma'lumot olishi, balki yangicha izlanishlar, kashfiyotlar yaratishga harakat qilish kerak. Tarbiyachi

bolani bilimlarni o'zlashtirishga ortiqcha majburlamasligi, "nima uchun" va "qanday" savollariga o'zi mustaqil javob izlashi uchun pedagogik sharoit yaratishi lozim. "Ilm-fan va tabiat" markazida bolalar kichik tadqiqotlar o'tkazadi. Tajriba o'tkazish orqali bolalarning bilish faolligi rivojlanadi, qiziquvchanligi oshadi, mustaqil fikrlash va tushunishga intilishi kuchayadi. Tabiat haqidagi bilim va ko'nikmalari kengayadi, ularni amaliyotda qo'llab tajribada sinovdan o'tkazish orqali tabiat haqidagi tasavvurlari chuqurlashadi. Tajriba o'tkazish orqali bolalarda fanlarga oid elementar bilimlar shakllanadi, atrof olam haqidagi tasavvurlari kengayadi, mustahkamlanadi. Tajriba vaqtida bolalarda mikroskop, lupa va jihozlardan foydalanish ko'nikmalari shakllanadi. Eng muhimi bolalarda aqliy qobiliyat rivojlanadi, kommunikativlik, mustaqillik, kuzatuvchanlik, o'zini nazorat qilish va o'z harakatlarini boshqarish kompetensiyalari shakllanadi. Bolalarning tadqiqotchilik faoliyati yo'nalishlaridan biri bu shaxsiy tajribadir. Bolalar tajribada sinab ko'rishni juda yoqtiradilar. Maktabgacha yoshda tajriba metodi yetakchilik qiladi, 5-7 yoshda bolalar atrof olamni amaliy va tabiiy usulda anglaydilar. Har bir tarbiyalanuvchini shaxsiy tajribani mustaqil bajarishiga undash lozim. Bola kuzatuvchi emas, balki tadqiqotchi bo'lishi uchun sharoit yaratilishi kerak. Tarbiyachining harakatlari qiziqarsiz bo'lsa, bola uni kuzatishdan tez charchab qoladi. Natijada bolalarda bilim olishga bo'lgan motivatsiya pasaya boshlaydi. Mashg'ulotlardagi ishtiroki ham samarasiz bo'ladi. Tajribalar bolalarning, masalan taxmin, kutilayotgan natija, vazifalarni yechish yo'lini izlash, sinab ko'rish haqidagi fikr va farazlarni ilgari surishi bilan olib boriladi. Tajriba yordamida bolalar mustaqil tadqiqot o'tkazishni o'rganadi, fikrlaydi, o'z fikrini himoya qiladi, tajriba natijalarini umumlashtiradi. Tajriba o'tkazish bolalarda ekologik madaniyatni shakllantirishning eng samarali yo'li bo'lib, tafakkur, mantiq, ijodkorlik rivojlanadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida STEAM laboratoriyalarini tashkil etishga qo'yiladigan talablarda har bir yosh guruhlaridagi tabiat markazidagi jonli burchak, xonaki gullarni parvarishlashga e'tibor beriladi. Tarbiyachi rivojlantiruvchi markazlarni tashkil etishda shuningdek Ilm- fan va tabiat markazlarida quyidagi o'ziga xos talablarni inobatga olishi maqsadga muvofiqdir.

1. Eng avvalo markazlarda toza havo, toza joy, normal harorat bo'lib rivojlanish markazlari yorug' xonalarda tashkil etilishi lozim.
2. Har bir markaz bolani noxush, kutilmagan hodisalardan saqlaydigan xavfsiz joyda bo'lishini ta'minlash zarur.
3. Markazlarda bolalarning harakat, tajriba, va kashf qilishlarini rag'batlantirish, buning uchun zarur shart-sharoitlar yaratish. Masalan jihozlarning yetarli bo'lishi, kichik tadqiqot va tajribalar uchun ham qulay joy tanlanishi lozim.
4. Markazlardagi barcha jihoz va qo'llanmalar bolaning bo'yi yetadigan balandlikda bo'lishi g'amda bola ulardan bema'lol foydalana oladigan bo'lishi kerak.

5. Markazlardagi faoliyat davomida bolalar o'rtasida hamkorlik va muloqotni rag'batlantirish (kichik guruhlar, juft bo'lib va o'yin o'ynashlariga sharoit yaratilgan bo'lishi kerak.)
 6. Bolalarda muassasaga tegishlilik, markazlarda jihozlarni o'z joyida turishi, mavzular bo'yicha taqsimlanishi zarur.
 - 7 Markazlar mazmunli qismlarga bolinishi va uerda bola uchun kerakli va qiziqarli ashyolar, jihozlar, o'yinchoqlar, tarqatmalar aks etishi lozim.
 8. Markazga tegishli mebel jihozlari bolaning jismoniy holatiga va erkin harakatlana olishiga to'siq boimaydigan qilib joylashtirilgan boiishi, bola o'ziga tegishli jihozlarni bemalol harakatlantira olishi, nogironlarga mos mebel ham bo'lishi kerak.
 9. Markazlardagi rivojlantiruvchi muhit tarbiyachilarga ham, bolalarga ham qulay boiishi kerak.
 10. Bolaga erkin tanlash imkoniyatini berish va mustaqil qaror qabul qilishga undash muhim.
 11. Bolaning o'z tengdoshlari bilan munosabatga kirishishiga yordam berish zarur.
 12. Markazlardagi bolalar faoliyati samarasini ya'ni kundalik qilinadigan ishlarni biror jadvalda bola ko'ra oladigan va tushunadigan holatda ilib qo'yish.
- STEAM laboratoriyalari uchun asbob-uskunalar va jihozlarni tanlashda maxsus idishlar, xavfsiz bo'lishi, bolalar hayotiga xavf tug'dirmaydigan holatda bo'lishi talab etiladi.
- Xulosa: Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida STEAM laboratoriyalarini tashkil etishda har bir guruhlardagi "Ilm-fan va tabiat markazi"dagi bolalarning mustaqil faoliyatini o'rganish maqsadga muvofiqdir. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida STEAM laboratoriyalarini tashkil etish bugungi kunda muhim masalalardan biri hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiiy muhitda kichik tajribalar o'tkazish va ilk tadqiqotchilik faoliyatiga tayyorlashda STEAM laboratoriyalarini o'rni va o'ziga xos xususiyatlari kata ahamiyatga ega. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida STEAM laboratoriyalarida bolajonlarni ishlashlarini to'g'ri yo'lga qo'ya olsak, kelajakda o'z ishini zukko bilag'onlarini jamiyatda tayyorlab bergan bo'lamiz.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoev Sh.M. 2017- 2021 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida qaror. 29.12.2016 y., PQ-2707, Таълим ва инновацион тадқиқотлар (2022 йил
2. O'zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablari. Maktabgacha ta'lim vazirligi MH-1- son buyrug'i. T.: 2018. 18 iyun. -31b.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasi maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standarti. 8.12. 2020 y. 802
4. Maxmutazimova Yulduz Raxmatovna Maktabgacha ta'limda STEAM texnologiyalari / O'quv qo'llanma/- Toshkent: "TAMADDUN", 2022,
5. Grosheva I.V., Yevstafeva L.G., Maxmudova D.T., Nabixanova Sh.B., Pak S.V., Nazarova V.A., Isxakova M.R., Abdunazarova N.F. "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi (takomillashtirilgan ikkinchi nashr) – T.:2022

USMON AZIM SHE'RLARIDA BAHO MUNOSABATINING IFODALANISHI

Dilnoza Sarbarova Nosirjon qizi
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi
Dinora Ravshanova Jahongir qizi
talaba

***Аннотация:** В данной статье рассматривается отражение оценочных отношений в поэзии одного из крупнейших представителей современной узбекской литературы Усмона Азима. Анализируются общие направления оценочности в поэтике поэта, его личностно-эстетический и философский подходы, а также отображение социальных, нравственных и духовных ценностей. Стихи Усмона Азима исследуются с точки зрения теории оценочности.*

***Key words:** poetika, baholovchanlik, shaxsiy-estetik munosabat, falsafiy-estetik yondashuv, axloqiy va ruhiy qadriyatlar*

Usmon Azim zamonaviy o'zbek adabiyotining yirik namoyondalaridan va uning she'riyati o'z zamonasidagi shoirlarning she'rlaridan o'zgachaligi bilan ajralib turadi. Uning badiiy olamida estetik-falsafiy fikrlar teran ifodalangan bo'lib, shoir dunyoni, insonni va jamiyatni baholovchi jihatdan yondoshadi. Baholovchanlik bu faqatgina she'rdagi poetik mazmunning estetikasini belgilovchi jihat emas, balki shoirning ideologik qarashlarini, shaxsiy-estetik pozitsiyasini namoyon qiluvchi vositadir. Usmon Azim ijodida baholovchanlik shaxsiy-estetik va falsafiy qarashlar orqali namoyon bo'ladi. Shoir real voqelikni tasvirlash bilan bir o'rinda, undagi ijtimoiy-axloqiy masalalarga ham alohida to'xtalib o'tadi. Shunga ko'ra, uning she'rlarida inson, vatan, hayot, o'lim, baxt, mehr singari tushunchalarga baho beriladi. Berilayotgan baholar ko'pincha umumlashtirilgan xulosalar bilan emas, balki individual-falsafiy anglashlar vositasida ifodalanadi. Ushbu baholarning o'ziga xosligini shoir tafakkurining serqatlamliligi, badiiy obrazlarining murakkabligi, tilning ohangdorligi kabi vositalar asosiy omillar sifatida ko'rsatib beradi. Shoirning poetikasida ruhiy va axloqiy qadriyatlar asosiy ahamiyat kasb etadi. Aynan shu qadriyatlar tizimiga bog'liq holda baholovchanlik shakllanadi. Baholovchanlik poetik matnda ikki asosiy yo'nalishda ko'rinadi:

1. Sub'ektiv-estetik baho – lirik qahramonning ichki kechinmalari asosida.
2. Ob'ektiv-falsafiy baho – jamiyat, tarix, axloqiy qadriyatlarga nisbatan.

D.Xudoyberganova ta'kidlaganidek, "Baholovchanlik tilning barcha darajalarida aks etadi: fonetik, morfologik, sintaktik, leksik va stilistik¹²". Shuningdek, Sh.Qosimov bahoni "inson ruhiyatining eng teran qatlamlarini ifodalovchi til birligi" sifatida baholaydi¹³.

Usmon Azimning poetik olamida insonning ichki kechinmalari, ijtimoiy voqelikka nisbatan munosabati, ma'naviy izlanishlari yuksak darajadagi falsafiy tahlil asosida ochib beriladi. Masalan, shoirning "Qorong'udan qorong'u" nomli she'rini oladigan bo'lsak, unda insoniyatning tarixiy-fojiaviy holati baholovchi ruhda ifodalanadi:

"Qorong'udan qorong'u bir tun bor, U tunda yuraklar so'nadi, to'nadi..."

Bu misra orqali shoir nafaqat tarixiy holatni tasvirlaydi, balki u orqali insoniyatga nisbatan baho beradi. Demak, baholovchanlik poetikaning mazmuniy va shakliy qatlamlariga singib ketgan holatda, u shoir dunyoqarashining ajralmas qismi hisoblanadi. Usmon Azim poetikasidagi baholovchanlik omili falsafiy-estetik tafakkur bilan bevosita uyg'unlashgan. Shoir o'z she'rlarida tasvirlangan voqelikka tanqidiy nazar bilan qaraydi, ammo bu tanqidiylik faqatgina ijtimoiy-siyosiy emas, balki ruhiy-ma'naviy jihatlarni ham qamrab oladi. Masalan, uning "Quyosh bilan suhbat" she'rini tahlil qilsak, unda quyosh obrazining timsolida insoniyatning o'z mohiyatini anglashiga, qadriyatlarini qayta ko'rib chiqishga da'vat mavjud:

"Quyosh, sen ayt, nechun tong yana Qon ichida chiqdi bu borliq?"

Bu satrlar orqali shoir hayotning iztirobli manzaralariga baho beradi. U hayot go'zalligi va fojeasi o'rtasidagi ziddiyatni ko'rsatibgina qolmay, estetik tahlil orqali o'quvchini baholovchan fikr yuritishga undaydi. Shoir falsafiy obrazlar vositasida jamiyat va shaxsiyatga baho beradi. Ayniqsa, vaqt, haqiqat, yolg'on kabi tushunchalar baholovchanlik ruhini yanada oshirib beradi.

*"Vaqt — bu bir aybsiz aybdor,
U hukm chiqaradi hammasiga."*

Bu misralarda vaqt personifikatsiya qilingan — "aybsiz aybdor" paradoksi orqali shoir zamon ruhiga, ijtimoiy sharoitga baho beradi, ya'ni vaqtning "hukm chiqarishi" — uni oliy mezon sifatida baholashdir¹⁴. Shu o'rinda, Usmon Azim she'riyatida lirik "men" orqali o'zlikni izlash, o'z holatiga baho berish juda kuchli ifodalanadi. Ayniqsa, u she'rda o'z ruhiy kechinmalarini baholovchi obrazlar bilan berishni yoqtiradi:

*"Men bir so'zman — yurakdan tug'ilgan,
Men bir toshman — ko'ngil to'lib quyg'an".*

Bu misralarda shoir o'zini "so'z" va "tosh" orqali ifodalaydi. "Yurakdan tug'ilgan so'z" — estetik, ruhiy qadriyatni bildiruvchi baho hisoblanadi. "Ko'ngil to'lib quyg'an tosh" esa azob,

¹² Xudoyberganova D. Baholovchanlik kategoriyasi va uning til vositalari, Fan, 2009.
A. Stilistika, O'zbekiston, 2006.

¹³ Qosimov Sh. Badiiy matnda baholash kategoriyasi, O'zMU, 2008.

¹⁴ Qosimov Sh. Badiiy matnda baholash kategoriyasi, O'zMU, 2008.
tafakkur va baho, Samarqand, 2014.

sukut, sabrni bildiradi. Bu – shaxsiy-estetik bahoning yuksak namunasi sifatida ifodalanagan. Shoir nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy hodisalarga ham baho beradi. U zamon, jamiyat, xalq, tarix haqidagi o'z qarashlarini nozik ramzlar orqali ifodalaydi.

“Ey zamon! Yana kimni yutmoqchisan?!”

Yuragimdan o'tma, iltimos...”

“Zamon” bu yerda sub'ektlashtirilgan, insonga o'xshatilgan. U salbiy kuch — yutuvchi, yo'qotuvchi tarzda baholangan. “Yuragimdan o'tma” degan ibora esa mudofaa, norozilik, salbiy munosabat ifodasidir¹⁵. Usmon Azim she'riyatida “ona”, “yurak”, “ko'z” kabi obrazlar baholovchanlik ramzi sifatida ko'rinadi.

Onamning ko'zida bir daryo oqadi,

Yomg'irdan emas — yurakdan to'kilar.

Bu yerda “daryo” – ko'z yoshi, “yurakdan to'kilar” – chuqur dard, samimiy baho ifodasi. Shoir “ko'z” orqali mehrni, “yurak” orqali azobni baholaydi¹⁶. Shoir axloqiy qadriyatlar — oriyat, vijdon, sadoqat kabi tushunchalarni ham baholovchi vosita sifatida ishlatadi.

“Men oriyatimni yo'qotmadim —

O'zimni yo'qotgan kunim ham”.

Bu yerda “oriyat” — eng yuksak axloqiy baho mezon sifatida ko'rilmogda. Shoir o'zini yo'qotgan bo'lishi mumkin, ammo “oriyat” saqlangani — baholashning ijobiy konnotatsiyasidir. Shoirning she'rlari ko'pincha jamiyatda sodir bo'layotgan axloqiy muammolarni ko'rsatadi. Axloqiy baho shaxsning jamiyatdagi o'rni, mas'uliyati va burchini anglash orqali ifodalanadi.

“Inson qadri va hurmatni unutgan,

Agar yerga tushgan ko'z yoshlari”.

Bu yerda inson qadri va hurmat axloqiy asosda baholangan. Shoir jamiyatdagi axloqiy tushkunlikni, shaxslarning o'zini hurmat qilishini ta'kidlash orqali baholaydi¹⁷. Shoir ko'pincha ijtimoiy masalalarni tanqid qiladi va bu orqali jamiyatdagi axloqiy muammolarni ko'rsatadi. Shoirning axloqiy baholari ijtimoiy holatlarning asliyatini ochib beradi, unda jamiyatning o'zgarishi va ularning falsafiy yo'nalishlarini keltirib chiqarish zarurati mavjud.

“Ularning yuragi tug'ilganida sodir bo'ldi,

Ular — endi odam emas, shunchaki qop”.

Ushbu misolda shoir ijtimoiy holatlarni axloqiy nuqtai nazardan baholaydi. Shoirning fikricha, jamiyatda o'zligini yo'qotgan insonlar mavjud, ular o'z qalbini yo'qotib, faqat shaxsiyatni aks ettirgan xususiyatlarga ega. Shoir jamiyatning ruhiy va axloqiy tushkunligini

¹⁵ Xudoyberganova D. Baholovchanlik kategoriyasi va uning til vositalari, Fan, 2009. // Sultonova M. Til va poetika, Akademnashr, 2010.

¹⁶ Usmon Azim. Tanlangan asarlar, Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2016. // Mirzayev B. Ijod va estetik tafakkur, O'zMU, 2005.

¹⁷ Usmon Azim. Tanlangan asarlar, G'afur G'ulom nashriyoti, 2016.

tanqid qiladi. Bu baho jamiyatdagi o'zgarishlar va unga bo'lgan qarashlarni aks ettiradi. Axloqiy baholash jamiyatda ijtimoiy adolat va haqiqiy qadriyatlarni qayta tiklash zaruratini ta'kidlaydi¹⁸.

Usmon Azimda ayrim she'rlar "bo'lish" emas, "bo'lmaslik" orqali baho berishga qurilgan. Bu — nihilistik poetika, ya'ni mavjudlikni inkor etish orqali jamiyatga yoki voqelikka salbiy baho berish.

*"Bu dunyoda yo'q biror to'kis chizg'u,
Hamma yoq – egri, hamma narsa soxta".*

Bu misralarda "yo'q" orqali to'kislik inkor qilinadi va "egri, soxta" birliklari orqali keskin baho beriladi. Shoir jamiyatdagi haqiqatni izlab, uni topolmasligini tan oladi.¹⁹ Baholashning yana bir kuchli shakli — bu umidning yo'qligi orqali ifodalanadigan baho. Shoir orzular, ideal holatlar haqida yozmaydi, aksincha, yo'qotilgan umidni ifoda qiladi.

*"Ko'kka qarab tilak qilgan odam —
Tosh tushganini kutdi, yulduz emas".*

Bu yerda yulduz tilagining o'rniga "tosh" tushganini kutish — jamiyatdagi ishonchsizlik va umidsizlikni ko'rsatadi. Bu baho psixologik va ijtimoiy tushkunlik sifatida baholanadi. Usmon Azimning she'rlarida ko'pincha psixologik tavsiflar yordamida baholashni kuzatishimiz mumkin. Bu baholovchanlik nafaqat tashqi voqelikni, balki shaxsiy ruhiy holatni aks ettiradi. Shoirning ichki dunyosidagi o'zgarishlar voqealar orqali baholanadi.

*"Qalbmida qorong'ulik, lekin o'zim porlamoqchiman,
Yuragimdagi shovqinni sevinch bilan yutmoqchiman".*

Bu yerda qorong'ulik — ichki qo'rquv va porlash — ruhiy yuksalishni ifodalaydi. Shoirning ruhiy holatiga psixologik baho berilgan va bu holat yo'qotish va qaytadan tiklanish mavzusini ko'rsatadi²⁰.

Usmon Azim she'riyatida tabiat va inson o'rtasidagi ramziy munosabatlar ko'plab tahlil qilingan. Shoir tabiatni faqat tashqi hodisa sifatida ko'rmaydi, balki uni insonning ichki holatlari bilan bog'lab, ramziy tarzda tasvirlaydi. Tabiat insonning ruhiy va ma'naviy holatlarini aks ettirishda muhim rol o'ynaydi.

*"Yulduzlar yaltirab, ko'zlarimda nur,
Men ularni o'zimni his qilish uchun ko'rdim".*

Shoir yulduzlarni insonning ruhiy holatiga nisbatan ramziy tarzda ishlatadi. Yulduzlar — insonning ma'naviy holatini aks ettiradi, unda ular ichki yuksalishni va ichki nurni tasvirlaydi. Shoir tabiatning estetik va ruhiy mohiyatini ramziy tarzda ko'rsatadi²¹. Shoirning tabiat elementlarini ramziy tarzda ishlatishi uning ruhiy holatiga qarshi ko'rsatilgan bir ichki dunyoni aks ettirishga yordam beradi. Shoirning yulduzlarni, quyoshni va boshqa tabiat

¹⁸ Durkheim, E. (2014). The Division of Labor in Society. Free Press.

¹⁹ Qosimov Sh. Badiiy matnda baholash kategoriyasi, O'zMU, 2008

²⁰ Qosimov Sh. Badiiy matnda baholash kategoriyasi, O'zMU, 2008

²¹ Camus, A. (2000). The Myth of Sisyphus. Penguin Classics.

elementlarini o'z ruhiy holatini anglatish uchun ishlatishi, ichki iztiroblar va tashqi dunyo o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi.

“Yulduzlar so'nib borayotganini sezdim,

Lekin, men uchun ular o'zining yorug'ligini tarqatishda davom etadi”.

Shoir bu misolda yulduzlarni insonning ichki ruhiy dunyosining aksidir deb tasavvur qiladi. Yulduzlar — har bir insonning orzu va umidlarini ifodalaydi. Shoir bu misolda yulduzlarning so'nishini sezadi, bu uning ichki iztiroblarini, quvonchlari va orzularining tugashini aks ettiradi. Ammo shoir buni yulduzlarning yorug'ligini tarqatishda davom etishi bilan birga, ruhiy tiklanish va umidni saqlaydi

Xulosa qilib shuni aytib o'tishimiz joizki, Usmon Azim she'riyatidagi baholovchanlikni ilmiy yondashuvda o'rganish, uning she'riyatidagi psixologik, falsafiy, ijtimoiy va estetik jihatlarini chuqurroq tushunishga imkon beradi. Shoirning she'rlarida baholovchanlikni ifodalashdagi usullar ko'plab zamonaviy ilmiy nazariyalar bilan uyg'un keladi, bu esa uning she'rlari orqali insonning ichki ruhiy holatlari, jamiyatdagi o'zgarishlar va tabiat bilan munosabatlarini tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Xudoyberganova D. Baholovchanlik kategoriyasi va uning til vositalari, Fan, 2009.
2. Rasulov A. Stilistika, O'zbekiston, 2006.
3. Qosimov Sh. Badiiy matnda baholash kategoriyasi, O'zMU, 2008.
4. Bobojonov Sh. Poetik tafakkur va baho, Samarqand, 2014.
5. Sultonova M. Til va poetika, Akademnashr, 2010.
6. Mirzayev B. Ijod va estetik tafakkur, O'zMU, 2005.
7. Zufarova D. Poetik semantika, Fan, 2012.
8. Usmon Azim. Tanlangan asarlar, G'afur G'ulom nashriyoti, 2016.
9. Usmon Azim. Tanlangan asarlar, Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2016.
10. Sarbarova D.N. Matn va diskurs tushunchalari. Science and innovation international journal. June2,2022. <https://zenodo.org/records/7998832>
11. Sarbarova D.N. Usmon Azim she'rlarida deysisning noodatiy turlari tahlili. Science and innovation international journal. Volume ISSUE 8. UIF-2022:8.2. <https://scientists.uz/uploads/202208/B-419.pdf>

BADIIY-TASVIRIY VOSITALARNING “ALPOMISH” DOSTONIDA QO‘LLANILISHI

Navbahor Kamolova,

Osiyo texnologiyalari universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: maqolada xalq dostonlari matnida tilning badiiy-tasviriy vositalaridan mahorat bilan qo‘llanish, ularning qahramonlar ruhiy holati, xatti-harakatlarining jozibadorligini ta’minlashdagi ahamiyati Umir shoir Safarov repertuaridan yozib olingan “Alpomish” dostoni misolida tahlilga tortiladi.

Tayanch so‘z va iboralar: xalq tili, doston, tasviriylik, obrazlilik, o‘xshatish, sifatlash, takror.

Badiiy asarda ijodkor o‘ziga xos obraz yaratishda tilning badiiy-tasviriy vositalaridan o‘rinli foydalanadi. Chunki ijodkor o‘zi bayon qilayotgan fikrni o‘quvchiga ixcham, aniq, ta’sirchan va tushunarli qilib yetkazib berishga harakat qilar ekan, albatta, badiiy-tasviriy yaratadi. Shu asosda tinglovchining sezgisiga ta’sir qilish bilan bir qatorda matn ta’sirchanligiga ham erishadi. Ayniqsa, doston badiiyligini oshiruvchi vositalardan ramziy obrazlar, doimiy sifatlash va o‘xshatishlar, mubolag‘a, turg‘un iboralar, doston tilida erkalovchi, kichraytiruvchi qo‘shimchalarning qo‘llanishi, saj’ va takrorlar baxshi mahorati asosida jonli kartina yaratadi hamda tinglovchiga badiiy quvvat bag‘ishlaydi. “Maxsus konkretlashtirishning rayelistik vositasi hamdir. Asarda hayotning haqqoniy aks ettirilishi, xarakterlarning tipikligi, san’atkor talqin etgan estetik idealning muhimligi, asarning xalqchilligi, yozuvchining shakl va mazmun birligiga erishishdagi mahorati, asarning ma’rifiy va estetik-tarbiyaviy ta’sirining kuchli bo‘lishi – badiiy tasviriy vositalarning mohirona ishlata bilish san’atiga ham bog‘liq”[1:324]ligi masalasini xalq dostonlari, ayniqsa, qahramonlik epos namunasi hisoblangan “Alpomish” misolida kuzatish mumkin.

Ma’lumki, “Alpomish” dostonida xalq tilining jozibadorligi ko‘zga tashlanib, baxshi-etilishida ustoz-shogird an’anasi, baxshi ijrosi muayyan badihago‘ylikning epik xotira va bilim o‘lchovi asosida shakllanib, mana shu uzviylik tizimida xalq tili va uning boy qatlami tayyor bilimlarni takrorlash va ularni yangidan badiha qilish imkoniyatini yaratsa, ikkinchidan, xalqning kuzatuv asosida an’anaga aylangan ramziy ifodalar, tasvir elementlari epik ta’sirchanlikni oshirish orqali ma’lum tarixiy voqelikka munosabatni ifodalaydi.

Uchinchidan, xalq tilining jozibasi ma'lum voqea-hodisalar uchun tasviriylilikni kuchaytirishga harakat qiladi. "Alpomish" dostonida esa tilning badiiy-tasviriyl vositalaridan sifatlash, o'xshatish, jonlantirish, kinoya, mubolag'a va boshqa tasvir ko'chimlarni qo'llash asosida badiiy mukammallikka erishilgan. Dostonning bugungi kunda oltmishdan ortiq variantlari turli ko'rinishlarda yozib olingan bo'lsa-da, biz Umir shoir Safarov repertuaridan y

Umir shoir Safarov varianti Janubiy O'zbekiston baxshilaridan yozib olingan variantlar ichida an'analarni saqlagani va badiiy mukammali hisoblanadi. "Umir Safar o'g'li varianti xususiyatlarini o'zida saqlagan bo'lib, bu vohadan yozib olingan variantlar orasida eng mukammali hisoblanadi"[3:48]. Dostonda baxshi qahramonlar ruhiy holati, xatti-harakatini tinglovchiga ko'taringki kayfiyat berish bilan bir qatorda voqealarga munosabat ifodalash, tomonidan juda o'rinli ifodasini topa boradi.

l
i
n
g

...Ko'zi lovullab yonar

Bo'ktargi go'shtiga qarasa,

Boychiyor harakatda ekan, uning chopqirligi baxshi tomonidan birma bir jonli tasvirini ko'rsata boriladi. Ushbu misralarda Boychiyorning chopqirligiga xos xususiyatlarni ko'rsatish asosida sodir etilib, ayniqsa, ko'zining lovullab yonishi osmonda charoqlab turgan yulduzlarga o'xshatilmoqda. Baxshi Boychiyor ruhiyatini tinglovchiga ko'rsatish uchun turli-tuman o'xshatish usullaridan mahorat bilan foydalana boradiki, bu tasvirning real ko'rinish holatini ifodalashga harakat qiladi. "Havoning yulduziday" kabi birikmani keltirish orqali Boychiyor harakatidagi shiddatkorona tasvirga e'tibor qaratadi. Chunki qorong'u osmonni yulduz yorug' qilgani kabi Boychiyorning shiddatli harakati yo'lni yaqin, qahramon orzularining tez ushalishiga sabab bo'ladi. Bu tasvirda o'xshatilgan narsa –otning ko'zi, o'xshatiladigan narsa – yulduz, o'xshatish asosi – osmon, o'xshatish vositasi – day bo'lib, o'xshatishning to'rt asosiy qismdan tashkil topganini ko'rsatmoqda. Uchinchi va to'rtinchi misralarda bu holat yanada kuchaytirib boriladi. Umir shoir narsa-hodisalarni shunchaki qiyoslash, o'xshatish vositasidan foydalanib qolmasdan balki, ularning kuzatuvi va an'anaviy qoliplashgan shakliga ham e'tibor qaratadi. "Bo'ktargi go'shtiga qarasa, Chillaning qotgan muziday" misralarida mana shunday xususiyatlar ko'zga tashlanadi.

E'tibor qaratilsa, otning "bo'ktargi go'shti" parvarish va harakat mobaynida organizmida yig'ilib qolgan eti bo'lsa, u chopayotgan vaqti qattiq bo'lib bo'rtib chiqadi. Baxshi hayvonda

ro'y berayotgan ushbu holatni chilla vaqtida muz qotish holatiga qiyos qilmoqda. O'zbek xalq taqvimiga ko'ra "to'qson" hisobi yigirma beshga to'lgach, ya'ni jaddaning oxirida muddatga – katta va kichik chillaga bo'lgan. "Chilla" atamasi fors-tojik tilidagi "chil" (qirq) so'zidan olingan bo'lib, yoz va qish fasllarining eng issiq va eng sovuq qirq kunlik muddati atamasidir. Qish fasli 90 kundan iborat bo'lib, 20- dekabrda 30- yanvargacha bo'lgan muddat "katta chilla" deyiladi. Bu muddat qishning eng og'ir va sovuq kunlari deb tasavvur qilingan bo'lib, mana shu vaqtda muzlagan narsalar ancha vaqt saqlanadi. Baxshi esa mana shu xususiyatlarni anglab, kuzatib, Boychibor harakatiga uyg'unlashtirmoqda. Doston matnlarida o'xshatishlarning an'anaviy va real kuzatuvlar asosida yuzaga kelgan juda ko'plab namunalari mahorat bilan ifoda etila boradi.

...Tuyog'i yerga botibdi

Katta korsonning og'ziday.
Tuyodan chang cho'zilar
Cho'llarning to'zon-duziday.
Qulog'ining kattaligi

"Alpomish" dostoni faqatgina o'xshatishlar bilan emas, balki sifatlash va takrorlarning ham o'ziga xos badiiy ifodasidir. Sifatlashlar voqea-hodisa, predmet-narsa, kishilarning belgi xususiyatlarini aniqlash hamda tavsiflash maqsadida qo'llanilib, tasvirlanayotgan ifodalarga qo'shimcha mazmun yuklaydi. Efitetlarning ushbu xususiyatlari borasida L. Ozerov quyidagicha fikr yuritadi: "Efitet san'atkorning inson qalbini, buyumlar tabiatini, u yoki bu hodisani qanday idrok etishini o'lchab beradi"[4:354]. Doston matnida sifatlashlar ko'plab o'rinlarda foydalansa-da, ko'chma ma'noda qo'llanuvchi – metaforik efitetlarga alohida o'rin beriladi. Doston matnida Alpomishning Qultoydan duo olib, qalmoq yurti tarafga safarga o'tlanish epizodi bo'lib, xayrlashuv pallasida singli Qaldirg'ochning ko'ngli buzilib, yig'lab turgan epizodida quyidagi sifatlashlardan o'rinli foydalaniladi:

Qizil gulsan, sarg'ayib ham so'lmagin,
Qaldirg'ochjon, xafa bo'lib qolmagin.

Ushbu misralarda keltirilgan "qizil" efiteti shunchaki gulning belgisini anglatib qolmasdan, balki u qadimiy asosiga ham egaligi bilan alohida ajralib turadi. Chunki tasvirda "gul" poetik ifoda sifatida Qaldirg'ochga parallel qilib olinmoqda. Gulning qizil efiteti bilan birgalikda bir butun holda tasvirlanayotganligi esa qadimiy asoslariga ko'ra osmon ma'budlariga aloqadorlikning ramziy ifodasidir. Ya'ni, quyosh qanchalik yer yuzini nuri bilan isitib tursa, Qaldirg'och ham avlodning davomchisi sifatida parallellik kasb etadi. Sarig'lik, albatta, yaxshilik alomati emas. Dostonlarda qizil sifatlashining qiz bolaga nisbatan parallel qilib, an'anaviylashgan ko'rinishi mana shu bilan aloqadorligini saqlab, uning boshqa rangda tasvirlanishi epik an'anaga zid tasvirni shakllantiradi. Demak, efitetlar doston

matnlarida shunchaki qo'llanmasdan, balki an'anaviy poetik aniqlovchi vazifasini o'tab kelishi bilan ham ahamiyatlidir. Shu bilan bir qatorda hissiylik hosil qilishi, ko'chma ma'noda ishlatilishi bilan ham ajralib turadi. "Alpomish" dostonida badiiy-tasviriy vositalardan hisoblangan epitetlarning go'zal namunalari keltirilganki, ular alohida izlanish va tadqiqotlarni talab etadi. Biz esa maqolamiz doirasida tilning badiiy-tasvir vositalaridan faqatgina o'xshatish va sifatlashlarni keltirish orqali birinchidan, doston voqealarining shunchaki bayon etilish emas, balki badiiy-estetik ahamiyatini oshirishdagi o'rnini ko'rsatib berish bo'lsa, ikkinchidan, ushbu tasvir vositalari an'anaviy qoliblashib, ma'lum bir xalqning dunyoqarashi va e'tiqodiy tasavvurlarini ham o'z ichiga qamrab olishiga e'tibor qaratdik.

Xulosa qilib aytganda, tilning badiiy-tasviriy vositalari voqelikni faqatgina tasvirlash xususiyati bo'lmasdan, balki qahramon xatti-harakati, ruhiy holati, doston g'oyasi va strukturasidagi o'rnini ham ochishda muhim vosita sifatida alohida ajralib turadi.

1. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. Darslik. –Toshkent: O'zbekiston, 2002. –B.324 ytuvchi Umir shoir Safarov. Nashrga tayyolovchilar T.Mirzayev, J.Eshonqulov. –Toshkent: Akademnashr, 2019. Misollarni ushbu variantdan olib, sahifasini qavs ichida ko'rsatamiz.
3. Мирзаев Т. Эпос и сказитель. –Ташкент: Фан, 2008. -Стр. 48.
4. Озеров Л. Мастерство и волшебство. –М.: Наука, 1972. – С.354.

TURKIY TILLARDA CHET SO'ZLAR IMLOSI VA ULARNI MOSLASHTIRISHNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI

Sohiba Usmonova

Namangan davlat chet tillari instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada globallashuv sharoitida turkiy tillarga kirib kelayotgan chet so'zlar, ularni tilga moslashtirishning lingvistik asoslari va amaldagi tajribalar hamda yondashuvlar qiyosiy o'rganiladi. Ilmiy tadqiqot natijalari asosida turkiy tillarda chet so'zlar imlosini tartibga solish bo'yicha amaliy tavsiyalar taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: turkiy tillar, chet so'zlar, imlo, alifbo, transliteratsiya, moslashtirish, til siyosati, lingvistik me'yorlashtirish.

Bugungi kunda globallashuv jarayonlari tufayli dunyoning barcha tillari tashqi ta'sirlarga duch kelmoqda. Tillar orasidagi aloqalar tobora kuchayib, so'z o'zlashtirishlar sur'ati keskin ortmoqda. Turkiy tillar, jumladan o'zbek, qozoq, qirg'iz, ozarbayjon, turkman va turk tillari ham bundan mustasno emas. Bu tillar zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, ilm-fan, madaniyat va san'at sohalarida yangi tushuncha va atamalarni ifodalovchi ko'plab chet so'zlarni o'zlashtirishmoqda. Biroq bu o'zlashmalarni milliy alifbolar tizimiga moslashtirish va yagona imlo qoidalariga bo'ysundirish masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda.

Professor A.T. Qaydarov ta'kidlaganidek, "Til taraqqiyotida chet so'zlar masalasi ikki tomonlama jarayon bo'lib, bir tarafdin tilning lug'at boyligini oshirsa, boshqa tarafdin uning imlo tizimiga jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi"¹. Ayniqsa, turkiy tillarning o'ziga xos fonetik, morfologik va grammatik xususiyatlari chet so'zlarni o'zlashtirishda ma'lum qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi:

1. Fonetik moslashtirish muammolari

Turkiy tillarning aksariyatida unli tovushlar uyg'unligi (singarmonizm) qonuniyati mavjud bo'lib, bu chet so'zlarni o'zlashtirishda asosiy muammolardan biri hisoblanadi. Masalan, qozoq tilidagi *интернет* so'zini lotin alifbosiga moslashtirish masalasida turli yondashuvlar mavjud: *internet*, *internet* yoki *internyet* kabi variantlar muhokama qilinmoqda².

O'zbek tilidagi chet so'zlar imlosida ham fonetik moslashtirish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Tilshunos olim Sh. Rahmatullayev ta'kidlaganidek, "O'zbek tilida chet so'zlarni talaffuzga ko'ra emas, balki o'zak va qo'shimchalarning yozilishiga ko'ra imlolash tamoyili qabul qilingan bo'lsa-da, amalda bu tamoyil har doim ham izchil qo'llanilmaydi"³.

Turk tilida esa chet so'zlarni fonetik jihatdan moslashtirish ancha izchil amalga oshiriladi. Profesori Mehmet Kalpakli ta'kidlaganidek, "Turk tili chet so'zlarni o'z fonetik

tizimiga moslashtirish borasida eng muvaffaqiyatli tajribaga ega turkiy tillardan biridir"⁴. Masalan, ingliz tilidagi *station* so'zi turk tilida *istasyon* shaklida o'zlashtirilgan.

2. Alifbo va transliteratsiya muammolari

Turkiy tillarning har xil alifbolardan foydalanishi (kirill, lotin, arab) chet so'zlar imlosida qo'shimcha muammolarni keltirib chiqaradi. Professor G. Sirojiddinov fikricha, "Turkiy tillardagi alifbo farqlari nafaqat o'zaro muloqotda, balki chet so'zlarni o'zlashtirish va imlolashda ham qiyinchiliklar tug'diradi"⁵.

Qozoq tiliga so'nggi yillarda lotin alifbosiga o'tish jarayonida chet so'zlar imlosi bo'yicha muhim qarorlar qabul qilindi. Professor A. Junibekov ta'kidlaganidek, "Qozoq tilining yangi lotin alifbosiga o'tishi chet so'zlarni asliyatga yaqinroq shaklda yozish imkonini beradi, biroq bunda milliy til xususiyatlarini saqlab qolish masalasi ham muhimdir"⁶.

Ozarbayjon tilida lotin alifbosiga o'tish jarayoni nisbatan ertaroq amalga oshirilgan bo'lib, bu tajriba boshqa turkiy tillar uchun ham foydali bo'lishi mumkin. "Ozarbayjon tilida lotin alifbosiga o'tish chet so'zlar imlosini xalqaro me'yorlarga yaqinlashtirish imkonini berdi", deb yozadi tilshunos A. Mamedov⁷.

3. Imloviy me'yorlashtirish muammolari

Turkiy tillarda chet so'zlarning imlosini me'yorlashtirish masalasi ham muhim ahamiyatga ega. Professor T. Mirzayev ta'kidlaganidek, "Chet so'zlar imlosini me'yorlashtirishda ikki qarama-qarshi yondashuv mavjud: konservativ (milliy shakllarni saqlab qolish) va liberal (xalqaro shakllarni qabul qilish)"⁸.

Qirg'iz tilida chet so'zlar imlosini me'yorlashtirishda milliy til xususiyatlarini saqlash tamoyili ustuvor hisoblanadi. Qirg'iz tilshunosi K. Sadirov fikricha, "Chet so'zlarni kirill alifbosida yozishda qirg'iz tilining fonetik qonuniyatlariga mos kelishini ta'minlash zarur. Masalan, *физика* so'zi *рузика* shaklida yozilishi maqsadga muvofiq"⁹.

Turk tilida esa chet so'zlarni me'yorlashtirishda Turk Til Qurumi (TDK) hal qiluvchi rol o'ynaydi va bu borada ancha izchil siyosat yuritiladi. "TDK chet so'zlarni turk tili fonetikasiga moslashtirgan holda qabul qilish tamoyili asosida faoliyat yuritadi", deb yozadi professor Ismail Parlatir¹⁰.

So'nggi yillarda turkiy tillardagi imloshunoslikda milliy va xalqaro yondashuvlarni uyg'unlashtirish tendensiyasi kuzatilmoqda. Tilshunos N. Mahmudov ta'kidlaganidek, "Chet so'zlar imlosini tartibga solishda til o'ziga xosligini saqlagan holda, xalqaro me'yorlarni ham inobatga olish zarur. Aks holda, til global kommunikatsiya vositasi sifatidagi ahamiyatini yo'qotishi mumkin"¹¹.

Qozoq tilshunosi A. Baitursinuli nomidagi Til instituti direktori E. Qojabergenova fikricha, "Qozoq tilining lotin alifbosiga o'tishi chet so'zlar imlosini tartibga solishda yangi imkoniyatlar yaratadi. Bunda milliy va xalqaro yondashuvlar muvozanatini saqlash muhimdir"¹².

Raqamli texnologiyalar rivojlanishi turkiy tillarda chet so'zlar imlosiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Professor D. Nabiyeva ta'kidlaganidek, "Internet va ijtimoiy tarmoqlar foydalanuvchilari ko'pincha rasmiy imlo qoidalariga rioya qilmasdan, inglizcha so'zlarni asl shaklida yoki fonetik jihatdan soddalashtirilgan shaklda ishlatishadi. Bu jarayon vaqt o'tishi bilan rasmiy imlo qoidalariga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin"¹³.

Turk tilshunosi F. Özkan fikricha, "Raqamli kommunikatsiya vositalarida turk tiliga kirib kelayotgan inglizcha so'zlarning aksariyati hech qanday moslashtirmasiz ishlatilmoqda. Bu esa til me'yorlarini buzilishiga olib kelmoqda"¹⁴. Bu muammo deyarli barcha turkiy tillarga xos bo'lib, uning yechimini izlash dolzarb vazifa hisoblanadi.

Turkiy tillarda ilmiy-texnik terminologiyani unifikatsiyalash masalasi ham chet so'zlar imlosiga bog'liq muammolardan biridir. Professor A. Axmedov fikricha, "Turkiy tillar orasida terminologik hamkorlikni kuchaytirish va umumiy terminologik fond yaratish uchun chet so'zlar imlosini birxillashtirish bo'yicha ishlarni olib borish zarur"¹⁵.

Bu yo'nalishda Turkiya va Ozarbayjon tajribasi diqqatga sazovor. "Turkiy tillarda terminologik birlikni ta'minlash borasida TÜRKSOY tashkiloti doirasida olib borilayotgan ishlar kelajakda chet so'zlar imlosini ham tartibga solishga yordam berishi mumkin", deb yozadi O. Musayev¹⁶.

Turkiy tillarda chet so'zlar imlosini tartibga solish uchun quyidagi tavsiyalar taklif etiladi:

1. **Milliy imlo qo'mitalarining faoliyatini kuchaytirish.** Professor S. Karimov fikricha, "Har bir turkiy tilda chet so'zlar imlosini tartibga soluvchi maxsus komissiyalar tuzish va ularning faoliyatini muvofiqlashtirish zarur"¹⁷.

2. **Turkiy tillar orasida imloviy hamkorlikni rivojlantirish.** Bu borada professor B. Yunusov quyidagi fikrni bildiradi: "Turkiy tillar orasida chet so'zlar imlosini tartibga solishda hamkorlik qilish, tajriba almashish va umumiy yondashuvlarni ishlab chiqish zarur"¹⁸.

3. **Muvozanatli yondashuvni qo'llash.** Tilshunos N. Xudoyberganova ta'kidlaganidek, "Chet so'zlarni o'zlashtirishda na konservativ, na liberal yondashuvni mutlaqlashtirish to'g'ri emas. Har bir so'zning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, muvozanatli yondashuvni qo'llash maqsadga muvofiq"¹⁹.

4. **Amaliy qo'llanmalar yaratish.** Tilshunos A. Nurmanova fikricha, "Keng jamoatchilik uchun chet so'zlarni to'g'ri yozish bo'yicha amaliy qo'llanmalar yaratish va ularni ommalashtirish zarur"²⁰.

5. **Elektron imlolash tizimlarini rivojlantirish.** "Turkiy tillar uchun avtomatik tekshirish tizimlari (spell checker)ni yaratish va ularni chet so'zlar imlosini tekshirish imkoniyati bilan boyitish zarur", deb yozadi professor R. Rasulov²¹.

XULOSA

Turkiy tillarda chet so'zlar imlosi va ularni moslashtirish masalasi murakkab va ko'p qirrali muammo bo'lib, uning yechimi kompleks yondashuvni talab etadi. Globallashuv

sharoitida til sofliğini saqlagan holda, xalqaro kommunikatsiya talablariga javob beradigan imlo tizimini yaratish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Professor F. Abdullayeva ta'kidlaganidek, "Chet so'zlar imlosini tartibga solish – bu faqat lingvistik emas, balki madaniy va ijtimoiy-siyosiy masala hamdir. Shuning uchun bu jarayonda tilshunoslar bilan bir qatorda, jamiyatning barcha qatlamlari ishtirok etishi zarur"²².

Turkiy tillarda chet so'zlar imlosini tartibga solish bo'yicha ishlarni davom ettirish, ilg'or tajribalarni o'rganish va amaliyotga tatbiq etish muhim ahamiyatga ega. Bu esa o'z navbatida turkiy tillarning jahon tillari orasida munosib o'rin egallashiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Qaydarov A.T. Turkiy tillarda chet so'zlarni o'zlashtirish muammolari // Til va jamiyat. – Almati, 2018. – B. 45-52.
2. Qojabergenova E.S. Qozoq tilining yangi alifbosi va chet so'zlar imlosi // Qozoq tilshunosligi. – Nur-Sulton, 2020. – №2. – B. 23-31.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilida chet so'zlar imlosi muammolari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2019. – №3. – B. 12-18.
4. Kalpakli M. Türkçede yabancı kelimelerin yazımı ve telaffuzu // Türk Dili Araştırmaları. – Ankara, 2018. – S. 67-75.
5. Sirojiddinov G. Turkiy tillarda alifbo islohotlari va ularning imlo tizimiga ta'siri // Turkologiya. – Toshkent, 2021. – №1. – B. 34-42.
6. Junibekov A.K. Qozoq tili lotin alifbosida: imlo masalalari // Qozoq tilshunosligi. – Nur-Sulton, 2021. – №4. – B. 56-64.
7. Mamedov A. Azərbaycan türkçesinde latin alfabesine geçiş ve yazım sorunları // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – Ankara, 2017. – №44. – S. 157-165.
8. Mirzayev T. Turkiy tillarda chet so'zlar: tarix va hozirgi holat // Til va madaniyat. – Toshkent, 2019. – B. 78-86.
9. Sadirov K. Qirg'iz tilida chet so'zlar imlosi // Qirg'iz tilshunosligi masalalari. – Bishkek, 2020. – B. 112-120.
10. Parlatir I. Türk Dil Kurumu ve yabancı kelimeler politikası // Türk Dili. – Ankara, 2019. – №806. – S. 23-32.
11. Mahmudov N. O'zbek tilida chet so'zlar: imlo va talaffuz // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2020. – №5. – B. 3-10.
12. Qojabergenova E.S. Qozoq tilida chet so'zlarni moslashtirish tamoyillari // Qozoq tili va adabiyoti. – Almati, 2021. – №2. – B. 45-53.
13. Nabyeva D. Raqamli davrda o'zbek tili imlosi: muammolar va yechimlar // Zamonaviy tilshunoslik. – Toshkent, 2022. – №1. – B. 67-75.
14. Özkan F. Sosyal medyada Türkçenin kullanımı ve yabancı kelimeler sorunu // Türk Dili Araştırmaları. – İstanbul, 2020. – S. 124-132.

TURKIY TILLAR TURKUMIDAGI ONA TILI FANINI TASAVVUR VA ZEHN ASOSIDA O'RGATISH TASNIFI

Nigoraxon Mamajonova

Andijon davlat pedagogika instituti
o'qituvchisi

Annotatsiya: Bugungi ilmga tashna avlodni bilimini mustahkamlash va milliy ona tilimiz ruhida tarbiyalash, Yangi O'zbekiston mutaxassis pedogok kadrlarining dolzarb masalasidir. Buning zamirida o'qituvchi o'z faning yetuk mutaxasisi bo'lish bilan birga o'quvchilarning psixologiyasi bilimdoni bo'lish ham talab etiladi. Shundagini muallim ona tilimizga o'quvchini jalb qila oladigan va uni muhim ekanligini anglatadigan metodika yarata oladi. Yangi pedogogik texnologiyalar o'quvchini, ayniqsa, bitiruvchi sinflar tanlagan yo'nalishi doirasida pedogogik-psixologik yondashilgan holda ona tilimizni muhimlik darajasini oshirish muhimdir.

Kalit so'zlar: ta'lim standarti, tasavvur, zehn, tasavvuriy hodisalar, pedogogik-psixologik texnologiyalar, PISA.

Bugungi kunda ta'limning muhim yangiliklaridan biri Davlat ta'lim standartlarini o'quv jarayoniga tatbiq etishdan iborat. Bu ishni amalga oshirmas ekanmiz, ta'lim-tarbiya sohasida sifat va samaradorlikni oshirish, o'quv jarayonini barkamollashtirish murakkab kechishi mumkin. Umumta'lim fanlarini oqitishning asosiy maqsadi shundan iboratki, o'quvchilarda fanlar bo'yicha egallangan bilim, ko'nikmalarni muloqot va hayotiy faoliyati jarayonida qo'llash malakasini shakllantirishga qaratiladi. Chunki bugungi rivojlanayotgan davr o'quvchisi kundalik hayotda uchraydigan turli holatlarda o'zini erkin tuta olishi, fikrini tushuntira olishi, ommaviy axborot vositalaridan, ijtimoiy tarmoqlarda ko'rsatilayotgan lavhalarni o'rganib, o'zi uchun muhim bo'lgan manbalarni olishi, baxs-munozaralarda erkin ishtirok etishi, shaxsiy dunyoqarashi hamda fikrlarini ifoda eta olishi lozim sanaladi. Umumta'lim maktablarida yangi ta'lim texnologiyalarini o'quvchilarga taqdim etish, avvalo, o'quvchilarning o'ylash, tasavvur qilish, fikrlash bilan birga zehn qobiliyatlarini, ularning psixologiyasini chuqur o'rganishni talab qilmoqda. Bugungi kunda o'quvchilarning bilimlarini chuqur o'zlashtirish usullari bo'yicha tadqiqot olib borish, ularni mustahkamlash yo'llarini izlab topmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar rivojlangan va chet tillarini bilish zamon talabi hisoblangan bir muddatda, yoshlarning ongi va maqsadlarini to'g'ri shakllantirish, uni milliy ta'lim dasturlariga asoslangan holda tarbiyalash oliy maqsadimizdir. O'quvchining qiziqish va imkoniyatlaridan kelib chiqib ma'lum fan doirasida, balki xorijiy tillarni bilish va o'rganish bosqichi doirasida ona tilimizni muhim hamda tillarni o'rganish asosi sifatida tushuntirish muhimdir. Uning muhimlik darajasini o'quvchilarga anglatgan holda dars

tashkil etish texnologiyalarini tatbiq qilish o'rinli. Bugungi ilmga tashna avlodni bilimini mustahkamlash va milliy ona tilimiz ruhida tarbiyalash, Yangi O'zbekiston mutaxassis pedagog kadrlarining dolzarb masalasidir. Buning zahirida o'qituvchi o'z faning yetuk mutaxassisi bo'lish bilan birga o'quvchilarning psixologiyasi bilimdoni bo'lish ham talab etiladi. Shundagini muallim ona tilimizga o'quvchini jalb qila oladigan va uni muhim ekanligini anglatadigan metodika yarata oladi. Yangi pedagogik texnologiyalar o'quvchini, ayniqsa, bitiruvchi sinflar tanlagan yo'nalishi doirasida pedagogik-psixologik yondashilgan holda ona tilimizni muhimlik darajasini oshirish muhimdir.²² O'z tilini anglamagan uning mazmun mohiyatini tushunmay turib har qanday sohada yetuk mutaxassis bo'la olmasiligi, til bilish darajasida tez va yuqori natijalarga erishish ham mushkuldir. Har qanday tilning nazariy asosini bilish uchun o'z ona tili grammatikasini yaxshi bilish lozim. Shu kabilarni pedagogik-psixologik texnologiyalar orqali yetkazish o'quvchilar ongida ona tilimizga qiziqish uyg'onadi. Shu kabi psixologik, pedagogik izlanishlar maktablarda darslarni to'g'ri rejalashtirish, tashkillashtirish va o'tkazish dolzarb omillardan biri ekanligini ko'rsatmoqda. O'quvchilarda ona tili fanini o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini orttirish, ularning bilim va salohiyatini ongli ravishda O'zlashtirishlariga yordam beradigan, raqobatbardoshligini oshiradigan, mustaqil tafakkur yuritish, topshiriqlarni to'g'ri va dadillik bilan bajara olish ko'nikmalarini rivojlantiradigan o'qitish usullaridan unumli foydalanishda tasavvur va zehning o'zni beqiyos. Bugungi kunda ta'lim olish uchun yetarlicha imkoniyatlar yaratilganligi barchamizga ma'lum. Tegishli axborot resurslaridan, badiiy va ilmiy adabiyotlardan keng miqyosda, shu o'rinda, qishloq joylarda ham foydalanish uchun barcha shart-sharoitlar yaratilgan. Jumladan, Ziyonet ta'lim berish portalidan har qanday ma'lumotlar, fikrlar, ta'limga oid videolar, ta'limiy grandlar, uzedu.uz xalq ta'limi vazirligining rasmiy portalidan barcha o'quv fanlaridan DTS va ularga sharxlar, barcha o'quv fanlaridan taqvimiy-mavzuiy rejalar, barcha o'quv fanlaridan metodik tavsiyalar, dars ishlanmalari va testlar to'plami, ilg'or pedagogik tajribalar, vazirlikning barcha buyruq va farmoyishlari to'plami, vazirlik rahbariyati bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'lanish, fikr almashish imkoniyati va eduportal.uz axborot ta'lim portalidan eng so'nggi dars ishlanmalar, o'quv qo'llanmalar, laboratoriya ishlarini ko'rishimiz mumkin. Darslarni to'g'ri rejalashtirish, tashkillashtirish va o'tkazishda ayrim o'rinlarda kompyuter texnologiyalaridan foydalanib borishimiz o'rinli va dolzarbdur. Biz ishimiz mobaynida shuni ham amalga oshirdikki, Samarqand viloyati Xalq Ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish hududiy markazi xodimi Turopov Vohid Mamadiyorovich tavsiya etgan "Ona tili va adabiyoti fanini o'qitishda prezidant dasturidan foydalanish" dasturi bilan tanishib o'rganib chiqdik. Bu haqida so'nggi tajriba sinov bobimizda batafsil yoritib o'tamiz.

²² Yusupova Sh, G'oziyeva O. Ona tili o'qitishda interfaol usullar va kompyuter dasturi. -T; "Bayoz" nashriyoti. 2013.

Demak, ko'rib turganimiz, borliq va bilish nazariyalarining mutaxassis olimlarimizning qarshlarini inobatga olib, ta'limda muhim burilish yasay olish darkor. Ta'limda, aynan, ona tili ta'limida bugungi yetuklikka intilayotgan yoshlarni fanga jalb eta olish muhimdir. Bugungi kunda dunyo tillari va IT sohasi rivojlanayotgan bir pallada o'quvchilar ichidan ayrimlarini shu fan sohasiga olib kirish dolzarbdir. Biz bilamizki, barcha yoshlar xorijiy tilni va boshqa sohalarni o'zlashtirishga kirishmoqda, shu avlodni ona tili ruhida to'g'ri va mukammal tarbiyalamog'imiz muhim. Chunki millatning o'z ona tilisini anglamagan, uning salohiyatini his qilmagan, uning grammatikasini va so'z boyliklarini puxta egallamagan yoshlar boshqa tilni ham mukammal bila olmasligini uqtirishimiz lozim. Ona tilida to'g'ri va ravon muloqot qila oladigan va so'zlardan o'z o'rnida ma'no jilolari bilan to'g'ri qo'llay oladigan o'quvchigini o'zga tilni puxta bilishi mumkinligini amaliy isbotlashimiz lozim. To'g'ri, jamiyatdagi har bir avlodni tilshunos yoki metodist olim qila olasmiz, lekin o'sha harbiyni, axborot texnologiyalari faolini, matematikni til imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanishga yokida to'g'ri yozishga o'rgatgan bo'lamiz.²³

Ana shu muhimlik darajasini oshirish uchun, avvalo, pedagog ona tili darslari uchun belgilangan Ta'lim standarti, ta'lim dasturi, darslik, mashq daftari, o'qituvchi uchun metodik qo'llanma, darsliklarning multimediali ilovalari va ularning sharxi kabi tushunchalarni bilishi va chuqur anglagan holda dars jarayonlariga tatbiq etishi kerak. Masalan,

Ta'lim standarti – ma'lum fan yuzasidan, ta'limning ma'lum bosqichi (davri)da ta'lim oluvchi o'rganishi, o'zlashtirishi lozim bo'lgan ko'nikmalar jamlanmasi. Oddiyroq aytganda, ta'lim orqali boriladigan manzil. Masalan, o'quvchi o'quv yili oxiriga borib nimalar qila olishi kerakligi ta'lim standartlarida aks etadi.²⁴ Shuning uchun uni malaka talablari, ta'lim natijalari deb ham nomlashadi. Ta'lim standartlari har bir sinf uchun alohida ishlab chiqilishi to'g'ri bo'ladi. O'zbekistonda avvalgi Davlat ta'lim standartlarida har bir sinf kesimida o'quvchilarga malaka talablari qo'yilmagan edi. 4-sinfga, 9-sinfga, 11-sinfga mavjud edi xolos. Shu muammoni hal qilish uchun Milliy o'quv dasturi loyihasi yo'lga qo'yildi. Milliy o'quv dasturi nomi ostida umumiy o'rta ta'lim maktablarining 1-11-sinf o'quvchilari uchun barcha fanlardan ta'lim standartlari ishlab chiqilgan. Milliy o'quv dasturi qisman tasdiqlangan bo'lib, hozircha 4-, 5-, 8, 9-, 11-sinflar loyiha darajasida turibdi. Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi 2025-yildan Milliy o'quv dasturi to'liq joriy qilinishini aytmogda. Dasturning to'liq joriy etilishi ham qaysidir o'rinda o'qituvchiga

²³ Saidahmedov N. Pedagogik amaliyotda yangi texnologiyalarni qo'llash namunalari. Monografiya. – Toshkent: RTM, 2000. – B. 46.

²⁴ To'xliyev. B, Shamsiyeva. M, Ziyodova. T. O'zbek tili o'qitish metodikasi. o'quv qo'llanma – T.; O'YU adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006. 192b.

bog'liq ekanligini kop'rishimiz lozim. Ushbu fikrlarni inobatga olgan holda, pedagog ta'lim standarti, ta'lim dasturi, darslik, mashq daftari, o'qituvchi uchun metodik qo'llanma, darsliklarning multimediali ilovalari haqidagi ilmiy yangiliklardan boxabar bo'lishi darkor. Demak, har biri bir-birini taqazo qilishini biri ikkinchisidan ajralmasligini tushunib dars tashkil etishi o'rinlidir. Bularning barchasi chambarchas bog'liqlik asosida o'quvchi nutqi, tafakkuri, tasavvuri, intellekti uchun xizmat qilishi shubhasiz. Ana o'shanda bizning kelajagimiz yangi metod va texnologiyalar asosida yangi bilimlar egallashi, jahon standartlari bilan tenglasha oladigan avlodni tarbiyalagan bo'lamiz. Bugungi kun uchun qo'yilayotgan pedagogik-psixologik talablar ham shundan iboratdir. Yuqorida keltirib o'tilgan fikrlar amaldagi isbotini topishi maqsadga muvofiqdir. Bugungi kun darsliklari davlat ta'lim standartlariga mos tarzda yangi usullarda tuzilmoqda va uni yanada salohiyatli tarzda yangiliklar bilan boyitib boorish va u darslik o'quvchi savodxonligiga xizmat qilishi muhim. O'quvchi har qanday darslik yangi tuzilsa ham, u o'quvchining kelajak bilimi poydevori mustahkamligi yo'lida tuzilishi, darslik va dastur yozish uchun tinimsiz izlanishlar, o'quvchilar bilan tajriba-sinovlar o'tkazgan, yaxshi natijaga erishgan bo'lsagina, uni ilmiy asoslar bilan tushungan holda pedagog va olimlar hamfikrligi mahsuli bo'lishi o'rinlidir. Shundagini biz bugungi internetlashgan zamon va chet tillarini o'rganish muhim bo'lgan, ayni vaqtda o'quvchilarni ona tiliga muhabbatini oshirish va bu faninig muhimlik darajasini oshirishimiz lozim. Chunki o'z ona tilisini bilmagan inson boshqa tillarni ham mazmun-mohiyatini to'laligicha tushunolmaydi. O'z tilini yaxshi bilgan o'quvchigina o'zga fan doirasida yuqori natijalar ko'rsatishi mumkin. Mana shukeltirilgan fikrlarni o'quvchi tasavvuridan kelib chiqqan holda yetkazilsa, uning tafakkuri o'sishi va rivojlanishi ortadi. Shu o'rinda, professor Sh.Yusupova o'zining "Tafakkur rivojlanishida tasavvurning o'rni"²⁵ deb nomlangan maqolasida tasavvur va tafakkur haqida uni ona tilimizga tadbiq qilish haqida fikrlari keltirib o'tilgan. Mana shunday muhim ma'lumotlarni o'rganib uni maktablarda joriy etish va shunday texnologiyalardan foydalanish yuqori natijalarga erishishni talab etadi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, bugungi rivojlanayotgan davrning rivojlanayotgan avlodlari har vaqt pedagogdan yangilik kutib turibdi. Ana shu yangilikni maktab o'quvchilarining ona tili darslariga olib kirish, uning qanday tashkil etish ko'nikmalarini shakllantirish uchun Oliy ta'limda tahsil olayotgan bo'lajak ona tili o'qituvchilariga (bakalavriat ta'limida) yetkazish va maxsus metodika fanlarini o'rgatish chog'ida PISA ni ham ona tili grammatikamizni uyg'unlashtirib dars o'tishni anglatish muhim. Ana o'sha yangi darsliklarimizda tasavvuriy hodisalar va uni uni grammatika bilan ustalik bilan bog'lash mumkin bo'lgan o'rinlar talaygina. Ana o'sha yangilangan darsliklarimizni tasavvur bilan bog'lagan holda o'quvchilarga o'rgatish kelajakni jahonning

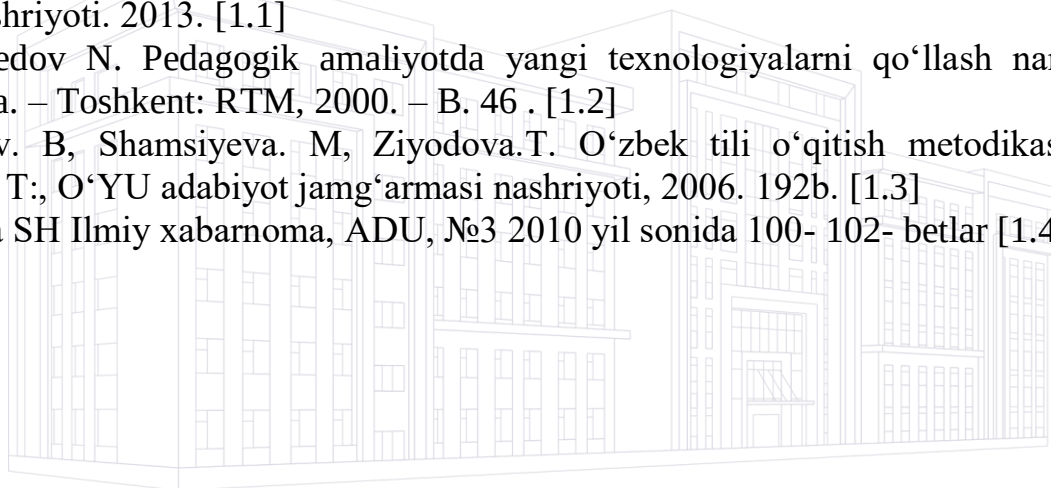
²⁵ Yusupova SH Ilmiy xabarnoma, ADU, №3 2010 yil sonida 100- 102- betlar

rivojlangan davlatlari bilan tenglash aoladigan avlodlarni tarbiyalagan bo'lamiz. Uni bugundan boshlashimiz darkor. Har bir yangilik ortida bir hikmat borligi kabi darsliklar yangilanishining yangi tamonlari va yangi qirralari ochildi. Uni o'qituvchilar o'quvchilarga to'g'ri tushuntirishi uchun oliy ta'limdagi bo'lajak pedagoglarni va maktablarda o'qituvchilarni qayta tayyorlov tariqasida yangi darsliklarga moslab qayta o'qitish lozim. Ayrim joylardagi ona tili va adabiyot o'qituvchilari yangilangan ona tili darsligini o'quvchiga to'g'ri yetkazib bermayapti. Mana shu o'rinlarda darslik mualliflaridan biri Sh.Tursun qarashlari deya telegram ijtimoiy tarmog'ida o'z postlarini yozib qoldirmoqda. Unda, asosan, yangi darsliklarni qay holda o'quvchiga yetkazish yoki uni foydali tomonlarini sanab o'tmoqda. Shulardan umumiy xulosa chiqargan holda ona tili darslarini pedagogik-psixologik jihatdan yondashgan holda tsavvur rivoji orqali dars jarayonlarini tashkil etish o'rinli.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Yusupova Sh, G'oziyeva O. Ona tili o'qitishda interfaol usullar va kompyuter dasturi. -T; "Bayoz" nashriyoti. 2013. [1.1]
2. Saidahmedov N. Pedagogik amaliyotda yangi texnologiyalarni qo'llash namunalari. Monografiya. – Toshkent: RTM, 2000. – B. 46 . [1.2]
3. To'xliyev. B, Shamsiyeva. M, Ziyodova.T. O'zbek tili o'qitish metodikasi. o'quv qo'llanma – T.; O'YU adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006. 192b. [1.3]
4. Yusupova SH Ilmiy xabarnoma, ADU, №3 2010 yil sonida 100- 102- betlar [1.4]

O'ZBEK VA INGLIZ DISKURSIDA TOLERANTLIKNING MADANIY JIHATDAN IFODALANISHI

Gavharoy Yormatova

FarDU akademik litseyi ingliz tili o'qituvchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek va ingliz diskursida tolerantlikning madaniy jihatdan ifodalanishi tahlil qilinadi. Shuningdek, tolerantlikning tarixiy ildizlari, uning zamonaviy diskursda o'rni va madaniy kontekstdagi ifodalash vositalari o'rganiladi.*

Kalit so'zlar: tolerantlik, diskurs, madaniyat, kommunikatsiya, bag'rikenglik, madaniyatlararo muloqot

Tolerantlik – bu turli madaniyat, millat, e'tiqod va qarashlarga hurmat bilan munosabatda bo'lish tamoyili bo'lib, u jamiyatning barqarorligi va taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi (Rawls, 1995; Kant, 1996). Har bir til va madaniyat tolerantlikni o'ziga xos usullar bilan ifodalaydi. Ingliz va o'zbek diskurslarida tolerantlik nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy va madaniy fenomen sifatida ham namoyon bo'ladi [6:56].

Bugungi globallashuv sharoitida tolerantlikni o'rganish nafaqat inson huquqlari va tenglikni ta'minlashda, balki madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy hamkorlikni mustahkamlashda ham muhim rol o'ynaydi [12:526]. Xususan, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi tolerantlik diskursiga yangi ta'sir ko'rsatmoqda [3]. Tolerantlik tushunchasi tarixiy jihatdan turli falsafiy, huquqiy va lingvistik tadqiqotlarda keng o'rganilgan. Masalan, Jon Lokk (2010) o'zining Letter Concerning Toleration asarida tolerantlikni jamiyat barqarorligining asosi sifatida ko'rsatgan bo'lsa, Emmanuel Kant [7:56] tolerantlikni axloqiy majburiyat sifatida ta'riflaydi. Karl Popper [11] esa “The Open Society and Its Enemies” asarida tolerantlikning chegaralari va totalitarizm xavfi haqida bahs yuritgan.

Zamonaviy lingvistika va sotsiologiyada tolerantlik tushunchasi diskursiv jihatdan ham o'rganilmoqda. Fairclough [5:56] keltirganidek, til nafaqat ijtimoiy kuch munosabatlarini aks ettiradi, balki ularni shakllantiradi ham. Van Dijk [15] esa tolerantlikning ijtimoiy kognitiv modellar asosida qanday shakllanishini tahlil qilib, matn va nutq orqali jamiyatdagi ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi tenglik va hurmatni targ'ib qilish mumkinligini ko'rsatgan.

Bundan tashqari, ta'lim tizimida tolerantlikning o'rni alohida e'tiborga loyiqdir. UNESCO tomonidan 1995-yilda qabul qilingan Declaration of Principles on Tolerance hujjatida ta'lim tolerant jamiyatni shakllantirishdagi eng muhim vositalardan biri ekani ta'kidlangan. Daniels [4:126] esa Zero Tolerance Policies in Schools asarida ta'lim muassasalarida bag'rikenglikni targ'ib qilish strategiyalarini tahlil qiladi. Ushbu maqolada

o'zbek va ingliz diskursida tolerantlikning madaniy jihatdan qanday ifodalanishi tahlil qilinadi. Xususan, lingvistik vositalar, ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlardagi nutq odoblari va ta'lim tizimidagi tolerantlik masalalariga e'tibor qaratiladi. Shu bilan birga, tarixiy va zamonaviy yondashuvlar solishtirib tahlil qilinadi hamda tolerantlik diskursining madaniyatlararo xususiyatlari yoritiladi.

Ingliz va o'zbek tillarida tolerantlikning madaniy jihatlari

Tolerantlik madaniyatning ajralmas qismi bo'lib, har bir xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari va ijtimoiy tuzilishiga ko'ra shakllanadi. Ingliz va o'zbek tillarida tolerantlikning ifodalanishi ham turlicha bo'lib, bu lingvistik vositalar va ijtimoiy amaliyotlar orqali namoyon bo'ladi.

1. Tolerantlikning madaniy ildizlari

Tolerantlik tushunchasi ingliz va o'zbek jamiyatlarida har xil tarixiy asosga ega. Ingliz jamiyatida tolerantlik tushunchasi asosan John Locke [9] va John Stuart Mill [10] kabi faylasuflarning asarlarida rivojlangan. Ushbu mutafakkirlar inson huquqlari va erkinliklari, jumladan, fikr erkinligi, vijdon erkinligi va din erkinligi haqida bahs yuritganlar. Bugungi kunda ingliz tilida tolerantlik "diversity" (turli xil madaniyatlarning mavjudligi) va "inclusivity" (har kim uchun ochiqlik) tushunchalari bilan bog'liq.

- O'zbek madaniyatida esa tolerantlik asosan "bag'rikenglik" va "insonparvarlik" tushunchalari orqali namoyon bo'ladi. O'zbek xalqining tarixiy shakllanishida turli etnik guruhlar va dinlarning birgalikda yashashi muhim rol o'ynagan. Amir Temur (XIV asr) va Bobur (XVI asr) kabi hukmdorlarning siyosiy merosida diniy va etnik bag'rikenglik muhim o'rin tutgan [6:46].

2. Lingvistik vositalar orqali tolerantlikning ifodalanishi

Turli tillar tolerantlikni ifodalashda o'ziga xos leksik va pragmatik usullardan foydalanadi.

a) Ingliz tilida tolerantlikning lingvistik ifodasi

Ingliz tilida tolerantlikni ifodalovchi asosiy lingvistik birliklar quyidagilar:

- Nevtral va genderga asoslanmagan so'zlashuv: Masalan, "they" olmoshi erkak yoki ayol kishi haqida gap ketayotganida, aniq gender ko'rsatmasdan ishlatiladi. Bu til orqali gender tengligini rag'batlantirishga xizmat qiladi (Lazar, 2005).

- Pozitiv so'zlashuv uslubi: "Respect for diversity", "embracing differences", "cultural awareness" kabi iboralar turli madaniyat va shaxslarning tengligini ta'kidlaydi.

- Til va diskursda inklyuzivlik

BBC yoki The Guardian kabi media vositalarida ko'pincha "non-discriminatory language" uslubi qo'llaniladi [3].

b) O'zbek tilida tolerantlikning lingvistik ifodasi

O'zbek tilida tolerantlikni ifodalash uslublari o'ziga xosdir:

- Bag'rikenglikni ta'kidlovchi iboralar:

“Hamma inson teng huquqlidir”, “Turfa xil madaniyatlar bizni boyitadi”, “Mehmondo‘stlik xalqimizning qadriyatidir” kabi iboralar ko‘p ishlatiladi.

- Hurmat ifodalovchi til birliklari: O‘zbek tilida “siz” va “janob/janoblar” kabi murojaat shakllari insonlarga hurmat ifodalashda ishlatiladi.

- Diniy va milliy bag‘rikenglik ifodalari

“Din erkinligi muqaddas”, “O‘zbek xalqi doimo mehmondo‘st va bag‘rikeng bo‘lgan” kabi jumlar matbuot va rasmiy chiqishlarda ko‘p uchraydi [16].

3. Ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlardagi namoyon bo‘lishi

Zamonaviy axborot makonida tolerantlik ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda turlicha shakllanadi.

- Ingliz tilida:

- BBC, The Guardian, New York Times kabi xalqaro media nashrlari turli millat, irq va gender vakillarini o‘z platformalarida faol yoritadi [3].

- Internet muhitida “hate speech” (nafratga asoslangan nutq) va “cyberbullying” (kiberhujumlar) bilan kurashish muhim ahamiyat kasb etadi.

- O‘zbek tilida:

- O‘zbekiston milliy matbuoti bag‘rikenglikni asosan milliy qadriyatlar va davlat siyosati orqali targ‘ib qiladi.

- Ijtimoiy tarmoqlarda tolerantlik mavzusi hali keng o‘rganilmagan, lekin diniy va millatlararo bag‘rikenglik masalalari ommaviy axborot vositalarida yoritilib borilmoqda.

4. Tolerantlik va nutq odobi

Nutq odobi jamiyatdagi tolerantlik darajasini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

- Ingliz madaniyatida:

- Bahslarda “politeness strategies” (muloyimlik strategiyalari) keng qo‘llaniladi. Masalan, “I see your point, but...”, “Would you mind if I say...?” kabi iboralar bahs va tortishuvlarda ko‘p uchraydi.

- O‘zbek madaniyatida:

- Hurmat va ehtirom muhim hisoblanadi. Masalan, yoshlarga kattalarga murojaatda “ustoz”, “domla” kabi hurmat ifodalovchi so‘zlarni ishlatish o‘rgatiladi.

- O‘zbek jamiyatida bahs madaniyati an‘anaviy qadriyatlarga asoslanadi, ya‘ni shaxsiy fikr bildirishda keskin nutqdan qochiladi.

Ingliz va o‘zbek tillarida tolerantlikning madaniy jihatlari turli lingvistik va kommunikativ vositalar orqali namoyon bo‘ladi. Ingliz tilida tolerantlik ko‘proq inklyuziv til, erkin fikr bildirish va xilma-xillikni qabul qilish bilan bog‘liq bo‘lsa, o‘zbek tilida esa bag‘rikenglik, hurmat, hamjihatlik va an‘anaviy qadriyatlarga tayanadi [1:51]

Tolerantlik madaniyati nafaqat til vositasida, balki ijtimoiy amaliyotlar, ta‘lim tizimi va ommaviy axborot vositalari orqali ham shakllanadi. Ingliz tilida tolerantlikni

mustahkamlashga qaratilgan strategiyalar fikr erkinligi, gender tengligi va inklyuziv tildan foydalanishni rag'batlantirsa, o'zbek tilida bu tushuncha ko'proq axloqiy qadriyatlar, mehmondo'stlik va ijtimoiy birdamlik bilan bog'liq.

Har ikkala madaniyatda ham tolerantlik jamiyatning barqaror rivojlanishi va tinch-totuv yashashi uchun muhim omil hisoblanadi. Bugungi globallashgan dunyoda turli xalqlar va madaniyatlarning bir-biri bilan o'zaro muloqot qilishi kengayib borayotgan bir paytda, tolerantlikni rivojlantirish yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli, ta'lim tizimida bag'rikenglik va o'zaro hurmatni shakllantirish, ijtimoiy media va ommaviy axborot vositalarida diskriminatsiya va nafrat nutqiga qarshi kurashish muhim strategik vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Kelajakda til va madaniyatlararo muloqotni yanada rivojlantirish orqali har ikki jamiyatda ham tolerantlik darajasini oshirish, turli dunyoqarash va e'tiqodlarga hurmat bilan yondashish muhim vazifa sifatida qoladi.

Xulosa qilib aytsek, ingliz va o'zbek tillarida tolerantlikning madaniy jihatlarini turli lingvistik va kommunikativ vositalar orqali namoyon bo'ladi. Ingliz tilida tolerantlik inklyuziv til va erkin ifoda qilish imkoniyati bilan bog'liq bo'lsa, o'zbek tilida esa hurmat va bag'rikenglik qadriyatlari bilan chambarchas bog'liq. Har ikki jamiyatda ham tolerantlikni rivojlantirish uchun ta'lim, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy muloqot muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. BBC News. Non-discriminatory language in media. – London, 2023.
2. Daniels N. Zero Tolerance Policies in Schools. – Nyu-York: Routledge, 2008.
3. Fairclough N. Discourse and Social Change. – Cambridge: Polity Press, 1992.
4. Heyd U. Tolerance in Islam. – London: Routledge, 2003.
5. Kant I. Practical Philosophy / tarj. M. Gregor. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
6. Karimova E. Tolerantlik va hozirgi zamon. J. Falsafa va huquq. – T., 2008. – №3. – B.51
7. Lazar M. Feminist Critical Discourse Analysis: Gender, Power and Ideology in Discourse. – London: Palgrave Macmillan, 2005.
8. Locke J. A Letter Concerning Toleration / tahr. J. Horton & S. Mendus. – London: Routledge, 2010.
9. Mill J.S. On Liberty. – London: John W. Parker and Son, 1859.
10. Popper K. The Open Society and Its Enemies. – Princeton: Princeton University Press, 1971.
11. Rawls J. Political Liberalism. – Nyu-York: Columbia University Press, 1995.
12. The Guardian. Diversity and inclusivity in modern discourse. – London: Guardian Media Group, 2023.
13. UNESCO. Declaration of Principles on Tolerance. – Parij: UNESCO, 1995.
14. Van Dijk T. A. Discourse and Power. – London: Palgrave Macmillan, 2008.
15. Žižek S. Violence: Six Sideways Reflections. – Nyu-York: Picador, 2009.

O'QIB TUSHUNISH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISHDA VIZUAL MATERIALLAR VA INTERAKTIV METODLARDAN FOYDALANISH

Abdiraimova Xusnobod Samat qizi
ToshDO'TAU doktranti

Annotatsiya. Maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishda vizual va interaktiv metodlarning ta'sirini tahlil qiladi. Maqolada o'quvchilarning matnni anglash va tahlil qilish jarayonini yaxshilash uchun zamonaviy ta'lim metodlarini qo'llashning ahamiyati ko'rsatilgan. Vizual metodlar (rasmlar, diagrammalar, grafiklar) o'quvchilarga matnni yaxshiroq qabul qilish va eslab qolish imkonini yaratadi, interaktiv metodlar esa o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi va o'zaro muloqotni rivojlantiradi.

Kalit so'zlar: o'qib tushunish, vizual metodlar, interaktiv metodlar, boshlang'ich sinf, o'quvchilar faoliyati, ta'lim jarayoni, ko'rgazmali vositalar, interaktiv o'qish strategiyalari.

Kirish. Boshlang'ich sinf davrda o'qib tushunish faqat matnni ovoz chiqarib yoki ichida o'qish emas, balki uning mazmunini anglash, asosiy fikrni ajratish, muallifning maqsadini tushunish va xulosa chiqarish jarayonidir. Agar bola matnni to'g'ri o'qib, lekin uni anglamasa, keyingi fanlar bo'yicha ham bilim olishi qiyinlashadi. Chunki barcha fanlarda matnli materiallar bilan ishlashni talab etadi. Shu sababli o'qib tushunish ko'nikmasini shakllantirish va rivojlantirish o'quvchining nafaqat o'qish savodxonligi va ona tili fanlariga, balki matematika, tabiiy fanlar kabi boshqa fanlarga oid matnlarni ham to'g'ri tushunish va tahlil qilishiga zamin yaratadi.

Asosiy qism. Ta'lim jarayonida o'qib tushunish ko'nikmasini rivojlantirish uchun an'anaviy va zamonaviy metodlarning o'rni muhim. An'anaviy metodlar uzoq yillardan buyon maktab amaliyotida qo'llanib kelinayotgan, o'qituvchi asosiy boshqaruvchi bo'lib, o'quvchilar esa tinglovchi va ijrochi sifatida ishtirok etadigan uslublardir. Bular: matnni o'qib berish va tushuntirish, matn yuzasidan savol-javob, matn bo'yicha oddiy testlar va matn mazmunni qayta aytib berish. An'anaviy metodlar o'quvchilarda matnni to'g'ri o'qish va asosiy mazmunni tushunishga tayyorlash bosqichida samarali hisoblanadi. Ular orqali o'quvchilar matn tuzilishi va o'qish qoidalarini o'zlashtiradilar. Zamonaviy metodlar esa o'quvchilarni faollikka, mustaqil fikrlashga, muloqotga undaydigan, texnologiya va interaktiv vositalarga asoslangan uslublardir. Bularga: kognitiv va metakognitiv strategiyalar; guruhli ishlar va rolli o'yinlar; interaktiv test va viktorinalar; vizual materiallar (rasm, sxema, video, multimedia) orqali matn tahlili; onlayn platformalar va mobil ilovalar yordamida matnni o'qish kabilar.

Zamonaviy metodlar bolalarda tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirib, matn ustida mustaqil ishlash, asosiy g'oyani topish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Shuningdek, zamonaviy usullar o'quvchilarni dars jarayoniga faol jalb etadi, o'qishga qiziqishini oshiradi. Mutaxassislar ta'kidlashicha, o'qib tushunish bu nafaqat matnni o'qish, balki undan kerakli ma'lumotlarni topish, asosiy g'oyani ajratish, sabab-oqibat bog'liqligini aniqlash va xulosa chiqarish jarayonidir. [2:132]

Tadqiqotchilar o'qib tushunish ko'nikmasi quyidagi qismlarga ajratiladi:

1. *Matnni to'g'ri o'qish.* O'quvchi matndagi so'z va gaplarni to'g'ri talaffuz qiladi, punktuatsiya belgilariga amal qiladi va mazmunini urg'ularni to'g'ri qo'yadi;
2. *Matn mazmunini anglash.* O'qilgan matnning asosiy mazmunini, voqealar rivoji va muallif g'oyasini tushunish jarayonidir. Bu bosqich o'quvchining fikrlash va tahlil qilish qobiliyatini talab etadi;
3. *Asosiy fikr va muhim tafsilotlarni ajratish.* Matndan asosiy fikrni topish, muhim va ikkilamchi tafsilotlarni farqlash, matnning tuzilishiga e'tibor berish;
4. *Matn yuzasidan savol va topshiriqlarga javob berish.* O'qilgan matn asosida savollarga javob topish, sabab-oqibat bog'liqligini aniqlash va umumlashtirish;
5. *Matn asosida xulosa chiqarish.* O'quvchi matn asosida shaxsiy fikr bildirishi, matn voqealariga munosabat bildirish olishi va o'z mulohazasini asoslay olishi kerak. [1:98]

Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'qib tushunish ko'nikmasini rivojlantirishda vizual metodlar muhim o'rin tutadi. Chunki kichik yoshdagi o'quvchilar obrazli va ko'rgazmali ma'lumotlarni eslab qolish va tushunishga moyil bo'ladilar. Shuning uchun ta'lim jarayonida matn mazmunini tushuntirishda vizual vositalardan foydalanish o'quvchilarning diqqat-e'tiborini jalb qilish, matnni anglash va asosiy g'oyani tushunishga katta yordam beradi. [2:55]

Vizual metodlar -o'quv materialini rasm, sxema, diagramma, grafik, video va boshqa ko'rgazmali vositalar orqali bayon etish va tahlil qilish usullaridir. Vizual metodlar matnni anglashni osonlashtiradi, o'quvchilarda obrazli fikrlashni rivojlantiradi va matn mazmunini boshdan kechirish imkonini beradi. [3:76]. Ta'lim jarayonida keng qo'llaniladigan vizual metodlar: rasmlar asosida matnni tahlil qilish, sxematik tasvirlar bilan asosiy fikrni ajratish, jadval va diagrammalar yordamida sabab-oqibat bog'liqligini tushuntirish, multimedia vositalari (video, animatsiya) orqali matn mazmunini jonlantirish, klaster va mantiqiy zanjir metodlari bilan matn asosiy qismlarini belgilash. Boshlang'ich sinf darslarida vizual metodlarni samarali qo'llash, o'quvchilarning nafaqat o'qish, balki fikrlash va tahlil qilish ko'nikmalarini ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

Interaktiv metodlar esa, o'quvchilarni dars jarayoniga faol jalb etish, ularning mustaqil fikrlashini rag'batlantirish va o'zaro muloqot orqali bilimlarni chuqurlashtirishga yo'naltirilgan o'qitish usullaridir. Bu metodlar o'quvchilarning o'qib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi, chunki ular matn bilan faol ishlash,

savollar berish, muhokama qilish va xulosa chiqarish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Interaktiv metodlarning asosiy turlari:

1. *Savol-javob va muhokama.* O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida savol-javob asosida muloqot olib boriladi, bu esa o'quvchilarning matnni chuqurroq tushunishiga yordam beradi;
2. *Guruhli ishlar.* O'quvchilar kichik guruhlarda ishlash orqali bir-birlarining fikrlarini tinglaydi, muhokama qiladi va umumiy xulosaga keladi;
3. *Rolli o'yinlar.* Matn mazmuniga asoslangan rolli o'yinlar orqali o'quvchilar voqealarni jonlantiradi va ularni yaxshiroq anglaydi;
4. *Interaktiv o'qish.* O'qituvchi va o'quvchilar birgalikda matnni o'qib, uni tahlil qiladi va muhokama qiladi. Interaktiv metodlar o'quvchilarning o'qib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi.

Vizual va interaktiv metodlarning o'qib tushunishga ta'siri. Tadqiqotlarga ko'ra, matnni rasmlar, sxemalar va grafiklar bilan boyitish bolalarda matnni qabul qilish va asosiy g'oyani anglashni oshiradi. A.S. Palincsar va A.L. Brown o'qib tushunishda savol-javob, taxmin qilish, izohlash va xulosa chiqarish jarayonlarini bosqichma-bosqich interaktiv muloqot asosida olib borishni taklif etadi. Tadqiqot natijalari bu metodikani qo'llagan guruhlarda o'qib tushunish darajasi sezilarli oshganini ko'rsatgan. [4:48]

Shuningdek, Rowena Ashford tadqiqotida Buyuk Britaniya boshlang'ich sinflarida interaktiv o'qish strategiyalari joriy etilganidan so'ng, matn anglash ko'rsatkichlari 32% ga oshgani aniqlangan. [5:46] Pedagogik tajriba va ilmiy manbalar vizual va interaktiv metodlarni birgalikda qo'llash o'quvchilarning matnni yaxlit anglash, asosiy g'oyani tez ajratish, tahlil va xulosa qilish, savol-javob va muloqot orqali matnga qayta murojaat qilish ko'nikmalarini ancha rivojlantirishini ko'rsatmoqda. O'qib tushunish jarayonida vizual va interaktiv metodlarni uyg'unlashtirib qo'llash o'quvchilarning matn mazmunini to'liq anglash, asosiy va ikkilamchi fikrlarni ajratish, muloqot va muhokama orqali xulosaga kelish qobiliyatlarini samarali rivojlantiradi. Bu metodlar orqali bolalarda faqat matnni o'qish emas, balki u bilan faol ishlash madaniyati ham shakllanadi.

Xulosa. Tadqiqot va amaliy tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, an'anaviy usullarni zamonaviy metodlar, ayniqsa vizual va interaktiv metodlar bilan uyg'unlashtirish o'quvchilarning matnni anglash, asosiy fikrni ajratish va tahlil qilish ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Vizual metodlar o'quvchilarning matnni obrazlar va sxemalar orqali yaxshiroq qabul qilish va eslab qolishiga imkon bersa, interaktiv metodlar esa ular orasida faol muloqot va fikr almashish asosida matn mazmunini chuqurroq anglashni ta'minlaydi.

Tavsiyalar:

1. O'quvchilarning matnni tushunishini yaxshilash uchun ko'rgazmali vositalar, diagrammalar, rasm va sxemalardan foydalanish tavsiya etiladi. Masalan, matn bo'yicha asosiy mavzularni ko'rsatuvchi rasm yoki grafiklar orqali tushunishni osonlashtirish

mumkin. Vizual yordamlar nafaqat o'qish savodxonligini, balki yaratuvchanlik va tasavvur qobiliyatini ham rivojlantiradi. Shu bilan birga, o'quvchilarning matnni yaxshiroq eslab qolishlariga yordam beradi;

2. O'quvchilarga matnni o'qishdan oldin taxminlar qilish va savollar berish orqali darsni boshlash ularning e'tiborini jalb qiladi va o'qish jarayonini faollashtiradi. O'quvchilarning o'zaro muloqotini rag'batlantirish uchun guruhlarda ishlashni qo'llash, shuningdek, rolli o'yinlar va muhokama usullarini darsda kiritish foydali bo'ladi. O'quvchilarga matnni o'qib chiqqach, qo'shimcha savollar berish, izohlar so'rash va mavzuga oid muhokamalar olib borish orqali o'qish natijalarini mustahkamlash mumkin;

3. Interaktiv metodlarning samaradorligini oshirish uchun individual va guruhli ishlarni uyg'unlashtirish kerak. Masalan, matnni o'qishdan so'ng guruhlariga bo'lish va har bir guruhga o'z savollarini tayyorlashni so'rash o'quvchilarning faolligini oshiradi va ko'proq bilim olishlariga imkon yaratadi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. G'ulomova D.X. O'quvchilarning o'qib tushunish ko'nikmasini rivojlantirish usullari. Fan va Texnologiya. – Toshkent. 2019. – 98 b.
2. Yoqubova N.A. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligini rivojlantirish metodikasi. Ilm Ziyo. – Toshkent. 2020. – 132 b.
3. Abduvaliyeva N.A. Ta'lim jarayonida vizual metodlardan foydalanish usullari. Fan va Texnologiya. – Toshkent. 2021. – 76 b.
4. Palincsar A.S., Brown A.L. Reciprocal Teaching: Teaching Reading as Thinking. Oak Brook, IL: North Central Regional Educational Laboratory. 1986.
5. Ashford R. The Role of Interactive Reading Strategies in Enhancing Reading Comprehension of Lower Primary Students. Research and Advances in Education, 3(12), 2024. -B. 46–53.
6. Aabdiraimova X.S. Boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligini rivojlantirish // "Sifatli ta'lim – taraqqiyot poydevori" mavzusidagi II Respublika ilmiy-amaliy konferensiya to'plami – Toshkent, 2024. – B. 202-205.

NUTQ O'STIRISH TEXNOLOGIYASI USTIDA ISHLASHNING ZAMONAVIY METODLARI

Abdugopporova Odinaxon Hoshimjon qizi
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: *Nutq o'stirish texnologiyasi sohasida zamonaviy metodlar va yondashuvlar doimiy ravishda rivojlanib bormoqda. Bu jarayon o'quvchilarning nutq qobiliyatlarini yaxshilashga yordam berish bilan birga, ularning o'zaro muloqot qilish ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Zamonaviy ta'lim tizimida nutq o'stirish jarayoni ko'plab innovatsion usullar va texnologiyalarni o'z ichiga oladi. Ushbu metodlar o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashgan holda, individual va guruhli faoliyatlar orqali amalga oshiriladi.*

Kalit so'zlar: *nutq, raqamli platformalar, bilim, ko'nikmalar, interaktiv ta'lim platformalari, individual va guruhli faoliyatlar.*

Zamonaviy nutq o'stirish metodlaridan biri interaktiv o'quv materiallari va raqamli platformalardan foydalanishdir. O'quvchilar turli xil o'yinlar, testlar va vazifalar orqali o'z nutq qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bunday platformalar, masalan, mobil ilovalar va veb-saytlar, o'quvchilarga nutqni yaxshilash uchun maxsus dasturlar taklif etadi. Ushbu dasturlar orqali o'quvchilar nutqni to'g'ri talaffuz qilish, so'z boyligini oshirish va nutqni ravon qilishda yordam oladilar. Interaktiv materiallar yordamida o'quvchilar o'z bilimlarini mustahkamlash va yangi ko'nikmalarni o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bundan tashqari, virtual haqiqat va kengaytirilgan haqiqat texnologiyalari ham zamonaviy nutq o'stirish jarayonida muhim o'rin tutadi. Ushbu texnologiyalar yordamida o'quvchilar real hayotdagi vaziyatlarga o'xshash muhitda nutqni rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Masalan, virtual haqiqat muhitida o'quvchilar insonlar bilan muloqot qilish, nutqni amaliyotda qo'llash va turli xil vaziyatlarda o'zlarini sinab ko'rishlari mumkin. Bu metodlar o'quvchilarning o'z-o'ziga ishonchini oshirishga va nutq qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Audio va video materiallardan foydalanish ham zamonaviy nutq o'stirish metodlaridan biridir. O'quvchilar nutqni rivojlantirish uchun turli xil audio va video materiallarni tomosha qilib, eshitib o'rganishlari mumkin. Bunday materiallar orqali o'quvchilar nutqning talaffuzi, intonatsiyasi va ritmini yaxshilashlari mumkin. O'quvchilar o'z nutqlarini yozib olib, keyinchalik ularni tahlil qilishlari va o'z xatolarini aniqlashlari mumkin. Bu jarayon o'quvchilarga o'z nutq qobiliyatlarini mustahkamlashda yordam beradi.

Guruhli mashg'ulotlar ham zamonaviy nutq o'stirish metodlaridan biridir. Bunday mashg'ulotlar o'quvchilarga bir-birlari bilan muloqot qilish, fikr almashish va birgalikda ishlash imkoniyatini beradi. Guruhli faoliyatlar o'quvchilarning ijtimoiy ko'nikmalarini

rivojlantirishga ham xizmat qiladi. O'quvchilar o'z fikrlarini erkin ifoda etish, boshqalar bilan muloqot qilish va turli xil nuqtai nazarlarni tushunishga o'rganadilar. Guruhli mashg'ulotlar orqali o'quvchilar o'z nutq qobiliyatlarini rivojlantirish bilan birga, bir-birlaridan yangi bilimlar va ko'nikmalar olish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Individual yondashuv ham zamonaviy nutq o'stirish jarayonida muhim ahamiyatga ega. Har bir o'quvchining nutq qobiliyati va ehtiyojlari turlicha bo'lishi sababli, individual yondashuv o'qituvchilarga har bir o'quvchining kuchli va zaif tomonlarini aniqlab, ularga mos ravishda o'quv dasturlarini tayyorlash imkonini beradi. Bunday yondashuv o'quvchilarning individual ehtiyojlariga mos keladigan ta'lim jarayonini tashkil etishga yordam beradi. Individual yondashuv orqali o'quvchilar o'z qobiliyatlarini yanada rivojlantirishlari mumkin.

Ko'ngilochar faoliyatlar ham nutq o'stirish jarayonida muhim rol o'ynaydi. O'quvchilarning nutq qobiliyatlarini rivojlantirishda ko'ngilochar faoliyatlar, masalan, teatrlashtirilgan sahnalar, rol o'ynash va boshqa ijodiy faoliyatlar muhim ahamiyatga ega. Bunday faoliyatlar o'quvchilarga nutqni amaliyotda qo'llash, o'z hissiyotlarini ifoda etish va ijodiy fikrlash imkoniyatini beradi. Shuningdek, ko'ngilochar faoliyatlar orqali o'quvchilar o'zaro munosabatlarni mustahkamlash va jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Onlayn kurslar va vebinarlar ham zamonaviy nutq o'stirish texnologiyalarining ajralmas qismidir. Ushbu platformalar orqali o'quvchilar mutaxassislar bilan bevosita muloqot qilish, savollar berish va o'z bilimlarini oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Onlayn kurslar ko'pincha o'quvchilarga o'z vaqtida va o'z joyidan qatnashish imkonini beradi, bu esa ta'lim jarayonini yanada qulay va samarali qiladi. O'quvchilar onlayn platformalar orqali o'z qobiliyatlarini mustahkamlash va yangi bilimlar olish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Psixologik yondashuvlar ham zamonaviy nutq o'stirish jarayonida muhim o'rin tutadi. Nutq o'stirish jarayoni ko'pincha psixologik omillar bilan bog'liq bo'ladi. O'quvchilarning o'z-o'ziga ishonchi, qo'rquv va stress darajasi nutq qobiliyatlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun, psixologik yondashuvlar yordamida o'quvchilarning o'z-o'ziga ishonchini oshirish, stressni kamaytirish va ijobiy fikrlarni rivojlantirish muhimdir. O'qituvchilar o'quvchilarning psixologik holatini inobatga olib, ularni qo'llab-quvvatlashlari va motivatsiya berishlari kerak. Zamonaviy nutq o'stirish texnologiyalarida o'qituvchilar va mutaxassislarning roli juda muhimdir. O'qituvchilar o'z bilim va tajribalarini o'quvchilarga yetkazish, ularni qo'llab-quvvatlash va motivatsiya berish orqali nutq qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydilar. O'qituvchilar o'z bilimlarini doimiy ravishda yangilab borishlari, zamonaviy metodlar va texnologiyalardan foydalanishlari zarur. Bu o'qituvchilarning o'z o'quvchilari uchun eng yaxshi natijalarni ta'minlashlariga yordam beradi.

Xulosa:

Nutq o'stirish texnologiyalarining zamonaviy metodlari doimiy ravishda rivojlanib bormoqda. Raqamli texnologiyalar, innovatsion yondashuvlar va interaktiv usullar

yordamida o'quvchilarning nutq qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatlari kengaymoqda. Nutq o'stirish jarayonida zamonaviy metodlardan foydalanish, o'quvchilarning qobiliyatlarini yanada rivojlantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, zamonaviy metodlar o'quvchilarga o'zlarini ifoda etish, muloqot qilish va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatini beradi. Nutq o'stirish jarayoni davomida o'qituvchilar va mutaxassislarning roli juda muhimdir, chunki ular o'quvchilarga bilim va tajribalarini yetkazish, ularni qo'llab-quvvatlash va motivatsiya berish orqali nutq qobiliyatlarini rivojlantirishda yordam beradilar. Nutq o'stirish texnologiyalarining zamonaviy metodlari kelajakda yanada rivojlanishi kutilmoqda va bu jarayon o'quvchilarning nutq qobiliyatlarini yanada yaxshilashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonova, D. (2020). "Zamonaviy ta'limda nutq o'stirish metodlari." Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi.
2. Karimova, M. (2021). "Psixologik yondashuvlar va nutq o'stirish." Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti.
3. Tashkentov, S. (2022). "Interaktiv o'quv materiallari yordamida nutq qobiliyatlarini rivojlantirish." Buxoro: Buxoro Davlat Universiteti.
4. Rasulova, N. (2023). "Onlayn ta'lim va nutq o'stirish jarayoni." Toshkent: Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti.
5. Murodova, L. (2022). "Guruhli mashg'ulotlar orqali nutq qobiliyatlarini oshirish." Farg'ona: Farg'ona Davlat Universiteti.
6. Yusupov, A. (2021). "Zamonaviy texnologiyalar va nutq o'stirish." Andijon: Andijon Davlat Universiteti.
7. Xolov, O. (2023). "Innovatsion yondashuvlar va nutq o'stirish metodlari." Namangan: Namangan Davlat Universiteti.

SIFATLASH BADIY NASRNING MUHIM VOSITASI (ODIL YOQUBOV ASARLARI MISOLIDA)

Ergasheva Dilrabo Allanazarovna
Termiz davlat universiteti doktoranti (DSc)

Tilda tasviriylilikni ta'minlovchi, fikrni obrazli ifodalash asosida badiiy ta'sirchanlikni kuchaytiruvchi, badiiy matnda qahramonlar ruhiy holatini yorqin ifodalovchi vositalardan biri sifatlashlardir.

Sifatlash tropning bir turi bo'lib, unga badiiy obrazlilikni ta'minlovchi tasviriyy vosita sifatida qaralgan. A.T.Rubaylo sifatlash tropning metafora va metonomiyaga yaqin bo'lgan turi ekanligini ta'kidlab, uni badiiy aniqlovchi deb ataydi. [1; 46] M.Mukarramov esa sifatlash va aniqlovchilarning ma'no va grammatik jihatdan farqlanuvchi beshta xususiyatini ajratib ko'rsatgan. [2; 15-16] R.Qo'ng'urov sifatlashning doimiy aniqlovchilardan farqli ravishda ekspressivligi, ko'chma ma'noda ishlatilishi kabi xususiyatlari mavjudligini ta'kidlab, uni poetik aniqlovchi deb ataydi. [3; 27] M.Kojina sifatlashni narsa-hodisani obrazli ifodalovchi, xarakterli xususiyatlarini ta'kidlovchi, ko'proq badiiy nutqda qo'llanilib, estetik vazifa bajaruvchi so'z sifatida talqin qiladi. [4; 97] B.Umurqulov sifatlashlar mohiyatan aniqlovchilarga yaqin bo'lib, aniqlovchilardan emotsional ta'sirchanligi, badiiy nutqqa xosligi jihatidan farq qilishini ta'kidlab, badiiy matnlarda uchraydigan sifatlashlarni xarakteriga ko'ra ikki turga: umumnutq sifatlashlari va badiiy sifatlashlarga bo'lib tasniflaydi. [5; 107]

Bizningcha sifatlashlar badiiy nutqqa xos umumuslubiy vosita bo'lib, badiiy nutqning barcha turlarida qo'llaniladi. Sifatlashlar obrazlilik darajasi, emotsional-ekspressiv bo'yoqdorligi kuchliligi jihatidan aniqlovchilardan farq qiladi hamda badiiy matnlarda ijodkorlar tomonidan qahramonlar ruhiy holatini tasvirlashda ham foydalaniladi. Binobarin, Odil Yoqubov asarlarida keltirilgan *mudhish o'y, mudhish qo'rquv, ma'yus yuz, ma'yus chehra, tizginsiz izzitirob, mas'ud damlar, tizginsiz bir dard, mungli ovoz, o'ychan nigoh, so'lg'in yuz, g'am-anduhga to'la ovoz, sovuq muomala, kinoyali tabassum* kabi sifatlashlar ifodadorlik ko'lami bilan ajralib turadi, shuningdek, mazkur sifatlashlar inson ruhiy holatini, qahramonlar o'y-kechinmalarini tasvirlash vazifasini bajaradi. Masalan, *Marjonoy zinaga cho'kkanicha unga jimgina tikilib o'tirar, o'tirgan sayin vujudi zirqirab, bir-biridan vahimali o'ylardan yuragi bezillab og'rirdi* ("Adolat manzili"). Bu matnda qahramonning ruhiy holati *vahimali o'ylar* sifatlashi orqali ifodalangan. Ushbu sifatlash asar qahramonining qayg'uga botish holatini ko'rsatib, sodir bo'lishi mumkin bo'lgan allaqanday nohushlikni bildiruvchi vosita vazifasini bajargan. Odil Yoqubov asarlarida *vahimali o'y* sifatlashi qatorida *mudhish o'y, mudhish manzara* kabi sifatlashi bilan sinonim tarzda qo'llaniladi.

Masalan: *Bibisora momo, harchand urinmasin, allaqachon yodidan chiqa boshlagan **mudhish manzaralar**, chekkan uqubatlar, dard-u hasratlar esiga tushaverdi* (“Adolat manzili”). Bu matnda qahramonning qayg‘urish, bezovtalik, g‘am chekish holatlarini *mudhish manzaralar* sifatlashi ifodalab kelgan. Ba‘zan bitta matnda birdan ortiq sifatlashlar qo‘llanilib, unda ikki yoki undan ortiq qahramonning ruhiy kechinmalari yoritilgan bo‘lishi mumkin. Masalan, *U (Marjonoy) bu safar odatdagi so‘roq emas, boshqa bir yomon, **mash‘um gap** chiqqanini ich-ichidan sezar, biroq shiddatli qoramtir yuzida **tizginsiz iztirob**, xayolan birovlar bilan olishayotgan eriga gap qotishga jur‘at etmasdi* (“Adolat manzili”). Ushbu matnda *mash‘um gap, tizginsiz iztirob* kabi sifatlashlar qo‘llangan bo‘lib, kichik mikromatn orqali asardagi ikki qahramonning ruhiyatida kechayotgan o‘y-kechinmalari ochib berilgan. Asar qahramoni Marjonoyning o‘z erining ahvolidan ruhiy azoblanishi, kelishi kutilayotgan xatarni haydab yuborishga o‘zirligi, jur‘atsizlik holati ***mash‘um gap*** sifatlashi orqali ifodalangan bo‘lsa, ***shiddatli qoramtir yuz, tizginsiz iztirob*** sifatlashlari vositasida ikkinchi personajning qalb tug‘yonlari, qattiq ta’sirlanish natijasida g‘am-alamga botish holati yoritib berilgan.

Sifatlashlar inson holatini ta’riflash vazifasini bajaradi va badiiy asarlarda bu tipdagi sifatlashlar orqali inson o‘y-kechinmalari, narsa-hodisaga munosabati kabilar ifodalanadi. Ruhiy holat ifodalovchi sifatlashlar asosan “xafalik”, “xursandlik”, “notinchlik”, “bezovtalik”, “sarosimaga tushish” kabi kuchli ruhiy iztirobning turli ko‘rinishlarini ifodalab keladi. Bu holatlar sifatlashlarning xilma-xil individual ko‘rinishlari asosida Odil Yoqubov tomonidan qahramon ruhiy holatini yorqin gavdalantirish uchun qo‘llanganki, yozuvchi qalami bilan chizilgan olam manzaralari har bir o‘quvchi qalbini larzaga soladi. Masalan, *Shahzoda turgan joyida gilamga tiz cho‘kib, sajdaga bosh qo‘yarkan, ko‘ksidan **achchiq faryod aralash bir nido** otilib chiqdi* (“Ulug‘bek xazinasi”). Ushbu matnda qahramonning ruhiyatida kechayotgan tug‘yonlar: qilmishidan pushaymonlik, afsuslanish, ich-ichidan tavba-tazarru qilish holati ***achchiq faryod aralash bir nido*** sifatlashi orqali yoritib berilganki, yozuvchi inson qalbining tub-tubida yotgan, yashirin manzaralarni o‘zining individual so‘z qo‘llash mahorati ila o‘quvchiga yetkazib beradi. Ba‘zan qahramon ruhiy holatini ochib berishda yozuvchi bir matnning o‘zida birdan ortiq badiiy sifatlashlar qo‘llaydi. Masalan, *Biroq sal o‘tmay ko‘z oldiga so‘ngi uchrashuv kelar, Mehrinisoning **sovuq muomalasi**, lablaridagi **kinoyali tabassum**, gulday ochilib ketgan ruxsori, bashang ust-boshlari namoyon bo‘lardi-yu, xayolidan zo‘r-bazo‘r haydagan **mudhish o‘ylar** qayta yopirilib kelib, o‘rnidan sapchib turib ketardi* (“Oqqushlar, oppoq qushlar”). Ushbu matnda *so‘ngi uchrashuv, sovuq muomala, kinoyali tabassum, gulday ochilib ketgan ruxsor, bashang ust-boshlar, mudhish o‘ylar* kabi oltita sifatlash qo‘llangan. Ammo matndagi barcha sifatlash ham qahramon ruhiy holatini ifodalab kelmagan. Matn tarkibidagi *kinoyali tabassum, sovuq muomala, mudhish o‘ylar* kabi sifatlashlar inson ruhiyatidagi tasviriylilikni ta’minlagan.

Ushbu sifatlashlar orqali yozuvchi qahramonning sarosimaga tushish, biron narsadan tashvishlanish holatlarini yoritib bergan.

Sifatlashning badiiy nutq jarayonidagi asosiy vazifasi tasviriylilikni ta'minlashdir. Badiiy matnda inson ruhiy holatining turfa ranglarini ifodalashda ketma-ket kelgan sifatlashlardan ham foydalaniladi. Bu kabi sifatlashlarni Odil Yoqubov qahramonlar holatini tasvirlash uchun qo'llaydi. Masalan, *Shahzodaning dilini ma'yus, ammo har kungi mudhish tuyg'ularga o'xshamagan, allaqanday pokiza hislar chulg'ab oldi: Shaxzoda majruh qalbini iliq nurga yug'irgan bu esdaliklar olami bilan vidolashgisi kelmay bir-bir bosib "Chil ustun"ga qaytdi.* ("Ulug'bek xazinasi"). Mazkur matnda *ma'yus, ammo har kungi mudhish tuyg'ular, allaqanday pokiza hislar, majruh qalb, iliq nur* kabi ketma-ket sifatlashlari qahramon ruhiyatidagi o'tmish esdaliklaridan entikish, xotirlash, qumsash holatini tasvirlagan.

Adib asarlarida inson ruhiyatiga moslik, uning eng chuqur qalb turidagi tug'yonlariga ishora sezilib turadi. Chunki, sifatlash ham boshqa badiiy vositalar va so'zlar singari ijodkorning so'z qo'llash mahoratini namoyon qiladi. Chunki, inson ruhiy holatini ushbu vosita orqali ko'rsatish ko'pincha ijodkor mahoratiga bog'liq bo'ladi. Odil Yoqubov o'z asarlarida badiiy individual sifatlashlarning o'ziga xos, hech qaysi yozuvchi uslubiga o'xshamagan turlarini qo'llaydiki, o'quvchi qahramon holatini bevosita o'ziniki deb qabul qiladi, qahramon dardini o'ziniki hisoblaydi, ularga qo'shib goh shodlanadi, goh qayg'u chekadi, goh nafrat chulg'ab oladi. Masalan, *Sovuq shabadaning sovuq sharpasini boshlab kelgan bu turqi yomon tergovchilarning nomuborak poyqadamlari odamni seskantiradi.* ("Adolat manzili") Mazkur matnda qo'llangan *sovuq shabadaning sovuq sharpasi, turqi yomon tergovchilar, nomuborak poyqadamlari* kabi sifatlashlar yozuvchi badiiy tafakkurining mahsuli hisoblanadi. Qahramonlar hayotidagi kutilayotgan mudhish xabar, g'am-anduhga to'la kunlar ushbu badiiy sifatlashlar vositasida yanada teranroq yoritib berilgan. Yoki yana bir misol, *O'lan oxiridagi mungli satrlarga, doim mehribon Marjontovning bugun, farzandlari boshiga qora bulut kelganda nechundir sukut saqlayogan Bobotog'ga murojaat qilganlarida Burgutning ovozi shunday tizginsiz bir dard bilan yangradiki, son-sanoqsiz qiz-kelinchaklar mo'ralab qarashdi...* ("Adolat manzili") Ushbu matnda keltirilgan *mungli satrlar, tizginsiz bir dard* sifatlashlari orqali o'lan chog'idagi qahramonlarning holati (g'am-alam, qayg'uga botish, xo'rlikdan iztirob chekish holatlari) tasvirlab berilganki, o'quvchi asar qahramoniga hamdarddek qayg'u chekadi, u bilan birga o'sha davr zulmiga qarshi qalban isyon ko'taradi. Bu esa yozuvchining boshqalardan ajralib turadigan olamni idrok eta olishi, har qanday qalbni larzaga soluvchi so'z qo'llash san'ati mavjud ekanligidan dalolat beradi.

Qahramon ruhiy holatini ifodalashda sifatlashning o'xshatishli sifatlash turi ham juda ko'p uchraydi. Masalan, ... *lekin bu ovoz, nogiron go'dakning yig'isiday bu zorli yig'i yuragini tilka-tilka qilayotganday qiynalar, iztirob chekar edi* ("Ulug'bek xazinasi"). Ushbu matnda 3 oy oldin zindonga tashlangan Mavlono Muhiddinning ruhiy azob tortish holati

tasvirlangan bo'lib, matnda qahramonning nihoyatda qayg'uga, g'amga botishi *nogiron go'dakning yig'isiday bu zorli yig'i* o'xshatishli sifatlash orqali tasvirlangan. Ya'ni yoshi ulug' otaxonning zorli, o'jiz yig'isi *nogiron go'dakning yig'isiga* o'xshatilyapti. Ba'zan sifatlashning o'xshatishli sifatlash turi insonning bir necha holatini ajratib ko'rsata olish xususiyatiga ham ega bo'ladi. *U bot-bot orqasiga o'girilib qarar, shunda yupqa lablariga bilinar-bilinmas kulgu* yugurib, *simobday miltiragan mungli ko'zlarida hayratomuz bir ifoda* jilva qilardi ("Oqqushlar, oppoq qushlar"). Mazkur matnda *bilinar-bilinmas kulgu, simobday miltiragan mungli ko'zlari, hayratomuz bir ifoda* kabi sifatlashlar qo'llangan bo'lib, qahramonning ham xursandlik, ham nimadandir qayg'urish, hayratlanish holati ifodalangan. Odil Yoqubov asarlarida sifatlashning o'xshatishli turi juda ko'p qo'llangan bo'lib, bu tipdagi ifodalarda ham predmet belgisi ajratib ko'rsatiladi hamda shu belgi boshqa bir predmet belgisiga qiyoslanadi. *Haydarning vujudidan ilonday sovuq bir vahima o'rmalab o'tdi*. ("Oqqushlar, oppoq qushlar"). Matnda vahimaning o'zi ilonning sovuqligiga o'xshatilgan, ilonning o'rmalashi insondagi seskanish holatini ifodalaydi. Qahramon ruhiyatidagi kechayotgan holat *ilonday sovuq bir vahima* o'xshatishli sifatlashi orqali yorqinroq tasvirlangan. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, sifatlash va o'xshatish baholash funksiyasida uzviy aloqada bo'lib, badiiy buyoqdorlikda bir-birini to'ldiradi, qahramon ruhiy holatini yanada yorqinroq ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Obrazli idrok etish natijasida hosil bo'lgan sifatlashlar Odil Yoqubovning so'z ijodkorligidan dalolat beradi. Masalan: *Mudhish qo'rquv uni karaxt qilib qo'ygan, u holdan toyib "shilq" etib yiqilib tushishga tayyor, lekin yiqilib tushishdan qo'rqrar, zero, ko'zini yumsa oltin barkashda qonga belanib tiryayib yotgan o'z boshini ko'rishini bilar edi. Nigohi oldidan ketmayotgan bu daxshatli manzarani* unutish umidida u yana bir piyola may ichdi ("Ulug'bek xazinasini"). Bu matnda qo'llangan *mudhish qo'rquv, daxshatli manzara* kabi sifatlashlar matnda bir-birini to'ldirib, qahramon ruhiyatida kechayotgan bezovtalik, behalovatlik, vahima kabi holatlarni ifodalagan va o'ziga xos obrazlilikni ta'minlagan. Obrazlilik asosida vujudga kelgan sifatlashlar asosan inson ruhiy holatini obrazli tasvirini yaratish, nutqning badiiy-bo'yoqdorligini ta'minlash maqsadida ijodkorning til vositalaridan foydalanish mahoratini ko'rsatadi.

Adib asarlarida qahramon ruhiyatini tasvirlar ekan, go'yo ular bilan bir davrda yashayotgandek, ularga hamdardlik bildirayotdek tuyuladi. Yozuvchi Mirzo Ulug'bek obrazini yaratar ekan asarning boshidan oxirigacha buyuk olimning dard-u hasratlarini takrorlanmas lingvistik vositalar asosida tasvirlaydi. Bu tasvirlardan ko'pchiligini sifatlashlar tashkil etadi: *Mirzo Ulug'bek a'zoyi-badanini chulg'ab olgan sovuq vahimadan tirnoqlarigacha muzlab, garang bo'lib turar, xayolida esa yana notinch va isyonkor o'ylar quyunday charx urardi* ("Ulug'bek xazinasini"). Qahramonning qattiq iztirobdan azoblanish holati *sovuq vahima, notinch va isyonkor o'ylar* sifatlashlari orqali tasvirlangan. Mirzo

Ulug'bek alamli dud ko'ksini o'rtab borayotganday, uf tortdi-da, boshini ko'tardi ("Ulug'bek xazinasini"). Matndagi *alamli dud ko'ksi* sifatlashi qahramonning g'am-alam chekish holatini ifodalagan. *Mirzo Ulug'bek yuragida ko'tarilgan alamli tug'yonni ichiga yutib, Muhammad Xisravning ust-boshiga razm soldi* ("Ulug'bek xazinasini"). Bu matnda ham *alamli tug'yonni* sifatlashi qahramonning ruhiyatidagi qalb nidosini yorqin ifodalagan. Mazkur matnlarda keltirilgan sifatlashlarning barchasi Mirzo Ulug'bekning ruhiyatida kechayotgan dard, alam, qayg'u, tashvishli holatlarini ifodalab kelgan. Demak, sifatlashlar qahramon ruhiy holatining turfa ranglarini tasvirlashning eng go'zal namunasi sifatida lingvistik o'ziga xos xususiyat kasb etadi.

Sifatlash boshqa uslubiy vositalar singari badiiy nutqning serjiloligini, ifodali ta'sirchanligini ta'minlovchi lingvislik vosita hisoblanadi. Odil Yoqubov asarlaridagi bu kabi lisoniy jihatlarning o'ziga xosligi uning badiiy mahorati yetuk ijodkor ekanligidan dalolat beradi. Odil Yoqubovda yozuvchilikka ishtiyoq uyg'otgan kuch ham, uning qobiliyatini ulg'aytgan omil ham, asarlariga takrorlanmas rang va ohang bag'ishlagan qudrat ham hayotdir. Yozuvchi bosib o'tgan hayot yo'li, shu yo'l davomida yig'ilgan taassurotlar, yurakni yondirgan kechinmalar, xayolni band etgan fikrlar saralangan, umumlashgan, badiiy libosga burkangan holda uning asarlarida qayta jilolanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Рубайло А.Т. Художественные средства языка. – М., 1961. – С. 46.
2. Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – В. 15–16.
3. Қўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1980. – В. 27.
4. Кожина М.И. Стилистика русского языка. – С. 97.
5. Умуркулов Б. Ўзбек бadiiy насрининг лингво-услубий шаклланиш асослари: Филол. фан. док. дисс. – Тошкент, 2020. – В. 271.

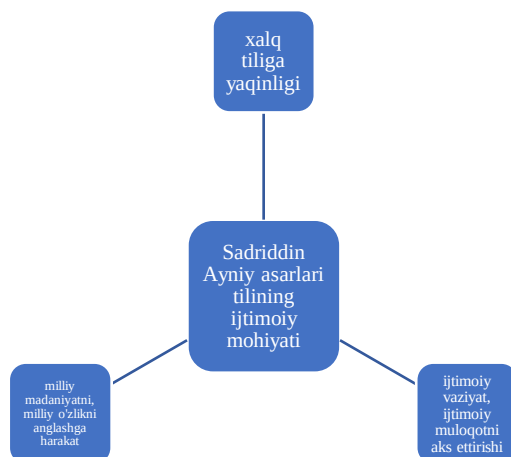
AYNIY ASARLARI TILINING IJTIMOIIY MOHIYATINI ANIQLASHDA MILLAT OMILINING O'RNI

Axtamova Bibisora Akram qizi
Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqola Sadriddin Ayniy asarlari tilining ijtimoiy mohiyati haqida bo'lib, uni ochiqlashda millat omili muhim ahamiyatga ega. Ayniy asarlarida xalqning hayoti, turmush-tarzi aks etgan bo'lib, uning tili orqali millatning o'ziga xosligi, madaniyati, tarixi va ijtimoiy muammolari yaqqol namoyon bo'ladi va Ayniy o'z asarlari bilan tilning jamiyat hayotida naqadar muhim rol o'ynashini ko'rsatib bergan. Ayniy asarlari murakkab bir tarixiy davrda yaratilgan bo'lib, uning tilini o'rganish o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy sharoitlari, xalqning ahvoli va dunyoqarashini bilishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy mohiyat, ijtimoiy vaziyat, kommunikant, tamoyil, muloqot, sotsial ma'no

O'zbek adabiyotida, balki jahon adabiyotida Sadriddin Ayniy asarlari o'zining til xususiyatlarini namoyon qilishda o'rganishimiz kerak bo'lgan chuqur merosga egaligi bilan ajralib turadi. Sadriddin Ayniy ijodiga mansub bir nechta tarixiy asarlar, xususan "Qullar" epopeyasi makon- zamon tamoyil va talablariga amal qilinadi. Xususan, ijtimoiy davr va muhit, hayot va sharoitni yorqin ifodalash, hayot haqiqatiga mos voqelik tasvirini berish maqsadida asar matnini tarixiy so'zlarga boy tarzda shakllantiradi, tarixiy so'zlarni badiiy maqsadni amalga oshirishga xizmat qildiradi, ulardan unumli foydalanadi. "Qullar" romani matnlarida istorizm va arxaizm birliklar ko'pchilikni tashkil qilib, ular asar personajlari nutqini individuallashtirish va voqealar bo'lib o'tgan davr, zamonni jonlantirish, uning yorqin tasavvurini hosil qilishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Sadriddin Ayniy asarlari tilining ijtimoiy mohiyati juda chuqur va ko'p qirrali bo'lib, tarixiy bir davrdagi jamiyatning, xalqning hayoti, orzu-umidlari, kurash va ziddiyatlarini aks ettirishi bilan ahamiyatlidir. Ayniy asarlarini tahlil qilish davomida tilning ijtimoiy xususiyatlarini quyidagi jihatlarida yaqqol ko'rish mumkin:

Ayniy asarlarida kommunikativ muloqot jarayonida xalq tilidan keng foydalangan. Oddiy odamlarning soʻzlashuv uslubini, maqol va matallarini, iboralar va dialektik soʻzlarini mohirona qoʻllagan. Bu esa asarlari tilining hamma uchun tushunarli va qiziqarli chiqishini taminlagan.

Badiiy matnning antroposentrik tadqiqida uning ijtimoiyligi xususiyatini oʻrganish muhim ahamiyatda ega. Badiiy matnning ijtimoiylik belgisi unda tasvirlangan personajlarning millati, yoshi, jinsi, ijtimoiy mavqeyi, jamiyatda bajaradigan roli, vazifasi, kasb-kori kabi sotsial xususiyatlarining nutqida namoyon boʻlishida yuzaga chiqadi. [Yoʻldosheva X, 2023:26]

Sadriddin Ayniy asarlari tili birinchi navbatda estetik koʻlamdorlikni taʼminlovchi vositalarga boyligi bilan ajralib turadi. “Qullar” epopeyasida obrazlar tilidan xalqning, insonlarning dunyoqarashini anglab olish mumkin. Asar tilining ijtimoiy ahamiyat kasb etishi haqida soʻz borar ekan, yuqorida aytilgan sifatiy belgilar badiiy asar tilining ijtimoiylik xususiyatini oʻrganishga asos boʻladi. Asar tili doirasida mavjud boʻlgan tilning soddaligi, oddiy va tushunarli, badiiy tilning ijtimoiy munosabatlardagi oʻrnining muhimligidan dalolat beradi. Badiiy asar tilini tadqiq etishning muhimligi ham shundandir. “Doxunda” asarida ham asar tilining ijtimoiy sotsial maʼnodagi oʻrnini belgilovchi omillar talaygina. Asardagi til umumxalq tilining bir koʻrinishi boʻlib, unda soʻz xoh oʻz manosida, xoh koʻchma maʼnoda boʻlsin, ijtimoiy munosabatlarda oʻz taʼsirchanligini bildirib turadi. Shuning uchun ham Sadriddin Ayniy asarlarining tili oʻziga xos maʼno kasb etadi. Aytib oʻtish joizki, asarda barcha xalqlarda bir xil, lekin har bir xalqning urf-odati, yashash tarzi, shu xalqning ijtimoiy xususiyatlari har xil boʻladi, bu esa Sadriddin Ayniy asarlarida xalq tilining bir-biridan farqlovchi baʼzi muhim va muhim boʻlmagan belgilari mavjud ekanini koʻrsatadi. Demak, Ayniy asarlari tilining ijtimoiy mohiyatini ochib berishda xizmat qiluvchi kommunikantlarga xos jihatlarni sanab oʻtamiz:

- yoshi
- jinsi

- millati
- ijtimoiy roli
- ijtimoiy mavqeyi
- ijtimoiy vazifasi
- kasb-kori

Sadriddin Ayniy asarlari tilining ijtimoiy mohiyati tilning oddiy, ravon, sodda va xalqchil ekanligi bilan ahamiyatlidir. Kommunikativ muloqot jarayonida bu muhim hisoblanib, ijtimoiy munosabatlarda ko‘rinib turadi. Aynan shu xususiyati bilan turli xalqlar : tojik, o‘zbek, turkman va boshqa millatlarning ham ijtimoiy madaniyati, turmush -tarzini aks ettirib, o‘sha davr tilining hozirgi umumxalq tiliga ta’siri va aloqasini kuzatishda imkon yaratadi.

Muhimi shundaki, badiiy asar tili umumxalq tilida mavjud bo‘lgan lug‘aviy vositalarni o‘zida aks ettirib, til vositalarining ijtimoiy ma’no ifodalovchi ko‘lamini ko‘rsatuvchi uni rivojlantirish yo‘llarini ham belgilab beruvchi manbadir.[Normurodov R, 2008:18] Sadriddin Ayniy asarlari tilining xususiyatlarini o‘rganish davomida kommunikanlarning turli millat va xalqlarga oid kishilar ekanini ko‘ramiz. Ularga xos turli madaniyat, urf-odat va ijtimoiy-siyosiy tushunchalar ham aynan nutqiy faoliyatlari davomida kuzatiladi. Yozuvchi ularni faqatgina nutq jarayonidagina emas, o‘zining tasvir mahorati orqali ham bayon etadi:

Bir-biridan ikki-uch chaqirim uzoqlikda solingan paxsa gumbazlar, unda-munda uchraydigan loydan yasalgan jevaxonalar u zamonlardagi turkman madaniyatining ko‘rkam qurilishlaridan sanalar edi. [“Qullar” 7-bet]

“Qullar” epopeyasida turkman xalqining urug‘-aymoqchilik asosida yashashi, xuddi o‘zbeklarga xos urf-odatlar yoki salomlashish, hol-ahvol so‘rash kabi kommunikativ muloqotga ega xalqligini anglaymiz:

–Ha Abdurahmon sardor, kel, kiringlar!–dedi.

Sardor yo‘ldoshlarini uyga boshlab kirib, joynamoz ustida tikka turgan chol bilan salomlashib ko‘rishdi.

–So‘ra, sardor!–dedi chol.

–Sizdan, xalifa og‘a!–deb javob qaytardi sardor. [“Qullar” 10-bet] Ushbu muloqot vaziyati orqali turkmanlarga xos kattalarga hurmat, ayni damda kichik bo‘lsa-da, obro‘-martabali shaxsga nisbatan izzatda bo‘linishi aks etgan va bu kabi vaziyatda muloqot odobiga rioya qilingan. Sadriddin Ayniy Turkman xalqining hurmat, so‘rashish kabi kommunikativ jarayondan tashqari ularga xos tashqi qiyofani ham chizadi va bu o‘z navbatida o‘quvchi uchun turkmanlarning ko‘rinishini aniq va tiniq ko‘rish imkonini beradi:

Hasan boyo‘g‘ini urolmay qolganiga afsuslanib, hasrat ichida qush uchib ketgan tomonga qarab turganida bog‘ning devori orqasida qator boshlari ko‘rinayotgan turkmanlarning

qora, baland, junli va katta telpaklariga ko'zi tushdi. ["Qullar" 21-bet] Turkmanlarning xos kiyim: qora, baland, junli va katta telpaklari ularning milliy xususiyatlarini bildirib, muayyan etnik va ijtimoiy guruhga tegishli ekanini bildiradi. Ayniy o'sha davr voqea tasvirini aniqroq yetkazish, muhitni jonlantirish uchun turkmanlarning qanday kiyinishi haqida tushuncha beradi va ularni kuzatayotgan Hasanning esa ulardan emasligini aynan "turkman"lar haqida o'ylaganidan ham bilib olamiz:

Zotan, Hasanlarni bolalik chog'larida yig'laganida onalari: "jim bo'l, ana turkman keldi, turkmanga berib yuboraymi?"..deb qo'rqitib tarbiya qilgan va o'stirgan edilar. Buning ustiga har yili qo'ni-qo'shni boshiga bir-ikki marta kelib turgan turkman chopqini yaxshigina qo'rqitgan edi. ["Qullar" 21-bet]

Yuqoridagi parchadan bilish mumkinki, Hasan bolaligidan siyosiy bosqinlarni ko'rib ulg'aygan, hozirda o'rtayoshlardagi ikki bolaning otasi bo'lishiga qaramay, hirotliklar va turkmanlar o'rtasida o'tgan turli siyosiy-ijtimoiy vaziyatlar til xususiyatlari orqali ko'rinadi. Bundan tashqari tilning tarbiyaviy vosita vazifasini ham sezish mumkin, onalar bolalarini tinchlantirish va tarbiyalash maqsadida ularni "turkman keldi" kabi iboralar bilan qo'rqitishgan, bu esa bolalar ongida stereotip bo'lib xulq-atvorga ta'sir etish vositasi sifatida ishlatilganini ko'rsatadi. Sadriddin Ayniy asarlarida yuqoridagi parchada aytilganidek, xalqlar o'rtasidagi siyosiy vaziyatlar tilning ijtimoiy xususiyatlari orqali tasvirlanib, asarning jonli va xalqchil chiqishini ta'minlagan. Turkmanlarning chopqin qilishi odatiy holat sifatida tasvirlanib, til orqali boshqa guruh haqida ijtimoiy tasavvurlar shakllantirilganini anglatadi. O'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayot, qo'shni xalqlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar va urf-odatlar til xususiyatlari orqali ochiqatlanadi.

Xulosa o'rnida aytganda, Sadriddin Ayniy asarlari tilining ijtimoiy mohiyatini aniqlashda millat omili asosiy o'rinlardan birini egallaydi va millatning o'zligini, ijtimoiy hayoti hamda muammolarini oydinlashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Normurodov R. Sotsiolingvistika. – Termiz, 2008. – B.18.
2. Yo'ldosheva X. Badiiy matnning sotsiopragmatik tadqiqi. Filol.fan.dok...diss. – Qarshi, 2023. – B.26
3. Muhamedova S, Saparniyozova M. Matn lingvistikasi. – Toshkent, 2011
4. Sadriddin Ayniy. Asarlar. (Sakkiz tomlik, uchinchi tom). Qullar. Toshkent, 1964.
5. Sadriddin Ayniy. Asarlar. (Sakkiz tomlik, ikkinchi tom). Doxunda. – Toshkent, 1964

ЗНАЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Хайдарова Г.Н.
Докторант КарГУ

***Аннотация.** Социальная сеть представляет собой онлайн-платформу, сервис или сайт, который позволяет создавать, демонстрировать и структурировать социальные связи, отображаемые через социальную графику. В современном мире всё большее значение приобретает использование социальных сетей преподавателями для обучения своих студентов. В данной статье рассматривается влияние социальных сетей на образовательный процесс.*

***Ключевые слова:** информация, информационные технологии, социальная сеть, сайт, социальные сети, непрерывное образование, электронное портфолио, студент, преподаватель, образовательный ресурс.*

Термин «социальная сеть» в контексте информационных технологий обозначает интерактивный веб-ресурс, содержание которого формируется и пополняется самими его пользователями {1}. Это определение отличается от социологического, где под социальной сетью обычно понимают структуру, состоящую из группы элементов (узлов), представляющих собой социальные объекты, и связей между ними. Социальная сеть в данном случае является автоматизированной платформой, предоставляющей возможность взаимодействовать пользователям, объединенным общими интересами.

Сегодня преподаватели обязаны интегрировать возможности социальных сетей в образовательный процесс, используя их для преподавания.

Рассмотрим некоторые из социальных сетей, активно используемых пользователями и студентами:

- Facebook
- Instagram
- Telegram
- YouTube
- Twitter
- ВКонтакте
- Одноклассники
- «Мой мир»

Также существуют платформы, ориентированные на более специфические цели:

- LinkedIn — деловая и профессиональная сеть

- Pinterest — сервис для обмена изображениями
- Discord — платформа для общения среди геймеров
- Reddit — социальная сеть, акцентирующая внимание на новостях
- SoundCloud — ресурс для музыкантов и диджеев

Сегодня половина мирового населения (3,8 миллиарда человек) активно использует социальные сети, и эта цифра продолжает расти — с 2019 года количество пользователей увеличилось на 9,2%.

Основные причины для использования социальных сетей в образовании включают следующие аспекты:

1. **Создание и распространение контента.** В социальных сетях можно делиться научными исследованиями в определенной области, публиковать статьи, новости из образовательной сферы, видео для YouTube, а также объявления о новых технологиях.

2. **Ответы на вопросы и взаимодействие с аудиторией.** Студенты могут выражать свои мнения о значимых общественных событиях, а также участвовать в флешмобах и других активностях

3. В последние годы появились специализированные образовательные и научные социальные сети. Например, существуют сети для каждого факультета или группы студентов, которые используют преподаватели и студенческие коллективы. Такие сервисы удобны для хранения заметок, лекций, публикации расписаний и домашних заданий, обсуждения актуальных вопросов и обмена материалами. {2}

Подытожив вышеизложенное, можно заключить, что интеграция социальных сетей в образовательный процесс способствует развитию творческих способностей и познавательных интересов учащихся, а также увеличивает их мотивацию к учебе. Мы уверены, что использование социальных сетей в обучении позволит расширить информационное пространство, создать доступные и открытые образовательные ресурсы, а также сформировать новую культуру мышления среди всех участников образовательного процесса.

Использованная литература:

1. Абрамова О.М., Соловьева О.А. Использование социальных сетей в образовательном процессе // Молодой ученый. 2016. №9. С. 1055-1057.
2. Архипова Т.Л., Осипова Н.В., Львов М.С. Социальные сети как средство организации учебного процесса // Информационные технологии в образовании. 2015. № 22. С. 7-18.

AKMEOLOGIK YONDASHUVNING TALABALARNI IJODIY-PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLASHDAGI AHAMIYATI

Bobonazarova Sevara Odiljon qizi
Qarshi davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada akmeologik yondashuvning talabalarni ijodiy-pedagogik faoliyatga tayyorlashdagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: akmeologiya, ijodiy-pedagogik faoliyat, ta'lim jarayoni, talabalar, kasbiy rivojlanish.

Abstract: This article analyzes the issues of preparing students for creative-pedagogical activities based on the acmeological approach.

Key words: acmeology, creative-pedagogical activity, educational process, students, professional development.

Аннотация: В данной статье анализируются вопросы подготовки студентов к творчески-педагогической деятельности на основе акмеологического подхода.

Ключевые слова: акмеология, творчески-педагогическая деятельность, образовательный процесс, студенты, профессиональное развитие.

Hozirgi kunda ta'lim sohasida shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni amaliyotga tatbiq etish dolzarb masalalardan biridir. Bu jarayonda akmeologiya fanining o'rnini alohida ahamiyatga ega bo'lib, u shaxsning eng yuqori rivojlanish bosqichlarini o'rganishga qaratilgan. Talabalarni ijodiy-pedagogik faoliyatga tayyorlashda akmeologik yondashuvdan foydalanish ularning nafaqat nazariy bilimlarini, balki amaliy ko'nikmalarini ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda zamonaviy ta'lim o'z oldiga qator vazifalarni qo'yimoqdaki, bular o'z navbatida ta'lim jarayonini tubdan yangilashga nisbatan bir qancha vazifalarni yuklaydi. Jumladan:

-yoshlar o'zlarining ijod qobiliyatini qonuniy meyor orqali boshqara olishi va bu jarayondagi faoliyatini yuqori cho'qqiga ko'tarish;

-shaxs estetikasi va intellektining yuqori bosqichga yetishdagi ob'yektiv va sub'yektiv birliklardagi ziddiyatli ta'sir omillari;

-o'z-o'zini o'qitish, o'z-o'zini takomillashtirish va boshqarish.

Akmeologiya – bu shaxsning intellektual, ma'naviy va kasbiy jihatdan rivojlanishini tadqiq qiluvchi fan. Ushbu fan XX asrda paydo bo'lib, insonning o'sish va rivojlanish bosqichlarini chuqurroq o'rganishni maqsad qilgan.

Akmeologik yondashuvning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

Individduallik tamoyili: Har bir shaxsning rivojlanish yo'li o'ziga xosdir.

Yaxlitlik tamoyili: Shaxsni intellektual, jismoniy va ma'naviy jihatdan bir butun sifatida o'rganish.

Dinamik rivojlanish tamoyili: Shaxsning rivojlanishi doimiy va izchil jarayon ekanligi.

Akmeologik yondashuv talabani shaxsiy rivojlanishiga ko'maklashib, uni kasbiy jihatdan puxta tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Talabalarni ijodiy-pedagogik faoliyatga tayyorlashda quyidagi usullar samarali hisoblanadi:

Muammoli ta'lim: Talabalar oldiga dolzarb muammolar qo'yiladi va ularni hal qilish jarayonida ijodiy yondashuv shakllanadi.

Muammoli ta'lim bu ta'limning talabalarning mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish va ijodiy yondashuvni shakllantirishga yo'naltirilgan shaklidir. Ushbu usulda talabalar oldiga muayyan masalalar yoki muammolar qo'yiladi va ularni hal qilish uchun o'quvchilar izlanishga, tahlil qilishga va o'z yechimlarini taklif qilishga undaladi.

Muammoli ta'limning asosiy xususiyatlari:

Talabalarning faol ishtiroki: Ta'lim jarayonida talabalar passiv kuzatuvchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida qatnashadi.

Mustaqil fikrlashni rivojlantirish: Muammolarni hal qilishda talabalardan mustaqil qarorlar qabul qilish talab etiladi.

Ijodkorlikni shakllantirish: Talabalar muammolarni turli yo'llar bilan hal qilishni o'rganadi, bu esa ijodkorlik va innovatsion fikrlashni rivojlantiradi.

Amaliy mashg'ulotlarga e'tibor: Muammolar ko'pincha real hayotga oid bo'lib, talabalarga nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniyatini beradi.

Muammoli ta'limni tashkil etish bosqichlari:

Muammoni qo'yish: O'qituvchi talabalarga dolzarb va qiziqarli muammoni taqdim etadi. Masalan, darsda "O'quvchini qiziqtiradigan dars qanday bo'lishi kerak?" kabi savollar o'rtaga tashlanadi.

Muammoni tahlil qilish: Talabalar muammoni chuqur o'rganib, uning sabablarini va hal qilish yo'llarini aniqlaydi.

Muammoni hal qilish variantlarini taklif etish: Talabalar o'z yechimlarini ishlab chiqadi va ularni muhokama qiladi. Guruhda ishlash orqali turli fikrlar almashinadi.

Yechimni baholash va tahlil qilish: Taklif etilgan echimlar amaliy jihatdan qay darajada samarador ekanligi muhokama qilinadi. Bu jarayon refleksiya orqali talabalarning bilimlarini chuqurlashtirishga yordam beradi. Masalan, pedagogika yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalar uchun quyidagi muammoli vaziyat qo'yilishi mumkin:

"Sinfdagi passiv o'quvchilarni darsga qanday jalb qilish mumkin?"

Talabalar muammoni tahlil qilib, turli usullarni, masalan, interaktiv o'yinlar, guruhli ishlar yoki rag'batlantirish mexanizmlarini taklif qiladilar.

Treninglar va interaktiv mashg'ulotlar: Kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan amaliy mashg'ulotlar o'tkazish.

Treninglar va interaktiv mashg'ulotlar talabalarni kasbiy va shaxsiy jihatdan rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim uslublaridan biridir. Bu metodlar talabalarning faol ishtirokini ta'minlash, nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalarga aylantirish va ijodiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Treninglar – bu maqsadli ta'lim shakli bo'lib, unda talabalarga muayyan ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan amaliy mashqlar taklif etiladi. Treninglar odatda kichik guruhlarda o'tkaziladi va talabalar o'zaro muloqot orqali bilim almashadilar. Treninglarning asosiy maqsadi shundan iboratki, ular orqali talabalarda qator kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish mumkin bo'ladi (masalan, pedagogik ko'nikmalar, kommunikatsiya texnikalari, jamoada ishlash va muvofiqlashuv ko'nikmalari shuningdek, qiyin vaziyatlarni hal qilishda ijodiy yondashuvni rivojlantirish).

Interaktiv mashg'ulotlar – bu ta'lim jarayonida talabalar bilan o'qituvchi o'rtasida faol muloqotni ta'minlaydigan metodlar yig'indisi. Bu metodda talabalarning bilim olishdagi ishtiroki kuchayadi, fikrlash va muloqot qilish ko'nikmalari rivojlanadi. Interaktiv mashg'ulotlar orqali talabalar butun dars davomida faollik ko'rsatadilar va o'z fikrlarini mustaqil bayon qilishga o'rganadilar.

Amaliy tajriba: Nazariy bilimlar real hayotiy vaziyatlarda qo'llaniladi.

Ijodiy fikrlash: O'quvchilarda yangi g'oyalar va echimlar ishlab chiqish ko'nikmasi shakllanadi.

O'zaro muloqot: Talabalarning bir-biri bilan ishlash va o'zaro fikr almashish qobiliyatlari rivojlanadi.

Treninglar va interaktiv mashg'ulotlarning shakllari:

Rol o'yinlari: Talabalar muayyan kasbiy vaziyatda (masalan, sinfdagi dars jarayonida o'qituvchi va o'quvchi sifatida) ishtirok etib, o'z vazifalarini bajaradi.

Misol: Talabalar "sinfdagi qiyin bolalar bilan muloqot qilish usullari" mavzusida o'z rollarini bajaradi.

Munozara va debatlar: Dolzarb masalalar bo'yicha talabalarning turli nuqtai nazarlarini o'rganish va muhokama qilish tashkil etiladi.

Misol: "Zamonaviy ta'limda ijodkorlikning o'rni" mavzusida munozara.

Jamoaviy loyihalar: Talabalar birgalikda loyiha ishlab chiqadi va taqdimot qiladi.

Misol: "Qiziqarli dars dizayni" mavzusida loyiha yaratish.

Feedback sessiyalari (Qayta aloqalar): Talabalar bir-birining faoliyatini baholab, takliflar beradi.

Misol: Guruhda "o'zaro o'qituvchilarni kuzatish va takliflar berish" sessiyasi.

Misol: Trening va interaktiv mashg'ulotni tashkil etish

Mashg'ulot mavzusi: "Samarali muloqot qilish ko'nikmalari"

Boshlanish: Talabalarga qisqacha nazariy ma'lumot beriladi (muloqot turlari, samarali aloqa tamoyillari).

Asosiy qism: Talabalar kichik guruhlariga bo'linib, turli vaziyatlarni (o'qituvchi-o'quvchi, ota-ona-o'qituvchi) hal qilishni mashq qilishadi.

Tahlil: Har bir guruh o'z ishini taqdim etadi va boshqa guruhlarining fikrlarini tinglaydi.

Refleksiya: Talabalar mashg'ulot haqida o'z fikrlarini bildiradi va natijalar baholanadi.

Xulosa

Treninglar va interaktiv mashg'ulotlar talabalarni faollikka, ijodiy yondashuvga va kasbiy rivojlanishga yo'naltiruvchi muhim metodlardan biridir. Bu jarayon talabalarni mustaqil va hamkorlikda ishlashga, real vaziyatlarda o'zlarini sinab ko'rishga yordam beradi. Zamonaviy ta'lim jarayonida ushbu metodlarni qo'llash talabalarning nafaqat bilimlarini, balki ko'nikmalarini ham rivojlantirishga imkon yaratadi.

Portfolio yaratish: Talabaning ijodiy ishlari va pedagogik faoliyat natijalarini jamlash orqali uning rivojlanishini monitoring qilish.

Refleksiya va o'zini baholash: Talabalarni o'z faoliyatlarini tahlil qilishga o'rgatish, bu orqali ularda o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini shakllantirish.

Ta'lim jarayonida akmeologik yondashuvning afzalliklari.

Akmeologik yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonining quyidagi afzalliklarini ajratish mumkin:

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim: Har bir talabaga individual yondashuv qo'llaniladi.

Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish: Talabalarda ijodkorlik va innovatsion fikrlashni shakllantirishga ko'maklashadi.

Kasbiy tayyorgarlikni oshirish: Amaliy ko'nikmalar va nazariy bilimlar uyg'unligi ta'minlanadi.

Xulosa

Akmeologik yondashuv asosida talabalarni ijodiy-pedagogik faoliyatga tayyorlash zamonaviy ta'limning muhim vazifalaridan biridir. Ushbu yondashuv talabalarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga ko'maklashib, ularni kelajakda malakali mutaxassis sifatida shakllanishiga asos yaratadi. Mazkur yondashuvni ta'lim jarayoniga keng joriy etish orqali ijodkor va tashabbuskor kadrlar tayyorlashga erishish mumkin.

Adabiyotlar

Abduqodirov A. "Akmeologik yondashuv va ta'lim texnologiyalari" – Toshkent, 2020.

Hasanov B. "Ijodiy fikrlashni rivojlantirish metodlari" – Samarqand, 2019.

Nazarova D. "Ta'limda innovatsion yondashuvlar" – Buxoro, 2021.

SHAROF RASHIDOVNING “G‘OLIBLAR” ASARIDA QO‘LLANILGAN AYRIM SOMATIK IBORALARNING SEMANTIK TAHLILI

Gulrux Abduaziz qizi Abdushukurova

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch doktorant

Annotatsiya: Mazkur maqolada romanda frazeologik birikmalarning tutgan o‘rni, ularning turli xarakterlarni tasvirlashda o‘zining ixchamligi, siqqligi, ma‘no ifodasining ta‘sirchanligi kabi masalalar yoritilgan. Shu bilan birga, somatik iboralardan foydalanishda ijodkorning mahorati va undan foydalanish individualligi yoritilgan. Frazeologik birikmalar, ularning ko‘chma ma‘nolari, poetik aktuallashuvi va so‘z qo‘llashdagi individuallik xususiyatlari badiiy adabiyotda yozuvchining ijodiy imkoniyatlarini kengaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: frazema, ko‘chma ma‘no, poetik aktuallashuv, mahorat, so‘z qo‘llashdagi individuallik, sillabik tenglik, ekspressivlik, turg‘un birikmalar, somatik iboralar.

Somatik iboralar — bu odam tanasi, uning qismlari va his-tuyg‘ulari bilan bog‘liq bo‘lgan atamalarni o‘z ichiga oladi. Badiiy asarlarda somatik iboralar ko‘pincha personajlarning hissiyotlarini, ichki holatini yoki tashqi dunyo bilan o‘zaro aloqasini ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Turg‘un o‘xshatishlar tarkibida o‘xshatish obrazi, ya‘ni o‘xshatish etaloni alohida ahamiyat kasb etadi. Bu unsur o‘xshatishning markazini, mag‘zini tashkil etadi, boshqa unsurlar ayni shu etalon atrofida birlashadi. Eng muhimi shuki, xalqning dunyoni tasavvur etishi va anglashidagi o‘ziga xoslik, ya‘ni milliy madaniy va milliy konnotativ ma‘lumot bevosita ayni shu o‘xshatish etalonida tajassum topadi.²⁶

Sharof Rashidov o‘zining badiiy asarlarida, ayniqsa, personajlar ruhiy va jismoniy holatini ifodalashda somatik iboralardan keng foydalanadi. U, o‘zining turli asarlarida, somatik iboralarning yordamida personajlarning ichki dunyosini, his-tuyg‘ularini va tashqi muhitni jonlantirib, o‘quvchiga har bir sahnani sezdirishga muvaffaq bo‘lgan.

Somatik iboralar odam tanasi va uning qismlari bilan bog‘liq bo‘lgan so‘zlar, iboralar yoki tasvirlardir. Ular odatda biror holat, his yoki voqeani ifodalashda ishlatiladi va badiiy asarda personajning ichki dunyosini yoki tashqi muhitni jonlantirishga yordam beradi. Masalan, “yuzi qizarib ketdi”, “yuragi tez urdi” yoki “qalbi sovudi” kabi iboralar somatik tasvirlar bo‘lib, ularning maqsadi o‘quvchiga personajning hissiyotini yoki holatini yetkazishdir.

²⁶ Махмудов Н., Худойберганава Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати.-Тошкент: Маънавият, 2013.-Б.10.

Sharof Rashidovning eng mashhur asarlaridan biri bo'lgan **"G'oliblar"** asarida somatik iboralar personajlarning ichki kechinmalarini tasvirlashda muhim rol o'ynaydi. Ularning hissiy holati, hayotdagi turli o'zgarishlar, g'am-tashvishlar somatik iboralar bilan kuchaytirilgan.

Somatik iboralar, ayniqsa, personajlarning hissiyotlarini ko'rsatishda juda samarali. Misol uchun, asar davomida biror xarakter qo'rquv, xafa bo'lish yoki baxtiyorlik kabi hislarni his qilsa, bunday holatlar somatik tasvirlar yordamida yanada kuchaytiriladi. Odamning yuz ifodasi, tana harakati, nafas olish tezligi yoki terlash kabi jismoniy alomatlar orqali uning ruhiy holati o'quvchiga yetkaziladi.

"Birpasdan keyin es-hushini yig'ib, atrofga quloq soldi." "...Vahimali yirtqich uzun-uzun tirnoqlari orasiga changallab olgan suyakni kemirarkan, qizdan ko'zini uzmasdi".²⁷ Bu yerda somatik ibora –*quloq soldi* personajning voqea-hodisaga nisbatan diqqat bilan, jiddiy yondashgan holatini tasvirlab bermoqda. *Ko'zini uzmasdi* iborasi qiz bilan bo'lgan voqeani qo'rqinchli, ta'sirli hamda vahimali qilib tasvirlashga xizmat qilmoqda. Birvaqtning o'zida burgutning bunday tik boqishidan qizning sarosimaga tushmaganligi va Oyqizning jasoratini ham o'quvchiga yetkazib bermoqda.

Badiiy asarda somatik iboralar muhitni tasvirlashda ham ishlatiladi. Misol uchun, qorong'i zaldagi qo'rqinchli voqea, yomg'ir yoki issiq havodagi jismoniy holatlar kutilgan yoki tajriba qilingan holatlar orqali o'quvchiga yetkaziladi. Somatik iboralar muhitni jonlantirish va o'quvchining tajribasini kuchaytirish uchun qo'llaniladi.

"...Ikkinchi kuni qiz maktabdan xafa bo'lib qaytdi. Uchinchi kuni esa *labini tishlab* o'qish qiyinligini bildirdi".²⁸

Bu yerda somatik iboralar orqali atrof-muhit va uning personajga bo'lgan ta'siri *labini tishlab* iborasi orqali ochib berilgan.

Badiiy asarlarda somatik iboralar ko'pincha simvolizm va metaforalar sifatida ishlatiladi. Sharof Rashidovning asarlarida ham juda ko'plab uchratish mumkin. Ayniqsa *"G'oliblar"* asarida obrazlarning ruhiy holati hamda ichki dunyosini tasvirlashda foydalanilgan. Masalan, "yuragi to'ldi" iborasi shaxsning ruhiy holatini emas, balki uning ichki va tashqi dunyosidagi katta o'zgarishlarni ifodalash uchun ishlatilishi mumkin. *"G'oliblar"* asarida Oyqizning holatiga nisbatan ham ishlatilgan: "... –Dovon ustida tursang yomonmi? Hech xavfli joyi yo'q, hammayoq ko'z oldingda, *yuraging quvonchga to'ladi* – dedi u shivirlab. Sharof Rashidovning asarlaridagi somatik iboralar o'quvchiga personajlarning ichki va tashqi dunyosini chuqurroq tushunishga imkon beradi. Ularning hissiyotlarini, ruhiy holatini, jismoniy holatini tasvirlashda somatik iboralar katta ahamiyat

²⁷ Rashidov Sharof, Besh jildlik asarlar, Birinchi jild, *"G'oliblar"*. -Toshkent: G'ofur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981-yil.

²⁸ Rashidov Sharof, Besh jildlik asarlar, Birinchi jild, *"G'oliblar"*. -Toshkent: G'ofur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981-yil.

kasb etadi. Bu iboralar orqali yozuvchi o'quvchiga nafaqat voqeani, balki uning ichki olamini ham yetkazadi, bu esa asarlarni yanada jonli va haqiqiy qiladi.

“..Nazarida hammasi kuppa-kunduz kuni tog'lardan o'pirilib tushgan qorday ustiga ag'darildi-yu, *ko'zlari tinib, boshi aylanib qoldi*”. Berilgan misolda ham qahramonning ruhiy holati, ichki kechinmalarini o'quvchiga yanada ravshanroq yetkazib berish maqsadida aynan bosh va ko'z bilan bog'liq bo'lgan somatik iboralarni keltradi.

Yuqorida keltilgan somatik iboralar orqali o'quvchi personajlarning hissiyotlariga chuqurroq kirib borishi mumkin. Bu orqali o'quvchi asarga yanada yaqinlashadi va uni yaxshiroq tushunadi. Odam tanasi va uning qismlariga oid tasvirlar, badiiy asarda o'quvchining hissiy aloqasini mustahkamlaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, badiiy asarda somatik iboralarning qo'llanilishi yozuvchiga personajlar va muhitni jonlantirishda, hissiy tasvirlar yaratishda va o'quvchining o'ylashini kuchaytirishda yordam beradi. Ular yordamida o'quvchi nafaqat voqeani, balki uning ichki olamini, hissiyotlarini va ruhiy holatini ham sezishi mumkin. Somatik iboralar badiiy asarni yanada chuqurroq, sezgirroq va estetik jihatdan boyitadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Махмудов Н., Худойберганава Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати.-Тошкент: Маънавият, 2013.-Б.10.
2. Rashidov Sharof, Besh jildlik asarlar, Birinchi jild, G'oliblar. -Toshkent: G'ofur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981-yil.
3. www.ziyo.com kutubxonasi.

SIYOSIY TIL USLUBI VA UNING NUTQ JANRLARIDA NAMOYON BO'LISHI

Ismatova Shaxnoza Axror qizi

Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada siyosiy til uslubining xususiyatlari hamda uning turli siyosiy nutq janrlarida qanday namoyon bo'lishi tahlil qilinadi. Siyosiy tilning leksik-semantik va stilistik xususiyatlari, uning ritorik hamda manipulyativ vositalari o'rganiladi. Shuningdek, rasmiy bayonotlar, saylovoldi nutqlari va diplomatik nutqlar singari siyosiy nutq janrlarining uslubiy o'ziga xosliklari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, siyosiy tilning kommunikativ ahamiyati va uning ommaviy ongga ta'sir qilish mexanizmlari aniqlanadi.

Kalit so'zlar: siyosiy til uslubi, siyosiy nutq janrlari, leksik-semantik xususiyatlar, stilistik vositalar, ritorik usullar, manipulyativ ta'sir, kommunikativ ahamiyat.

Siyosiy til uslubi, milliy tilning nutqiy shakli bo'lib, ma'lum bir siyosiy oqim, partiya yoki tashkilotga xos bo'lgan til vositalarining ifodalanishidir. Siyosiy til o'zining leksik-semantik, stilistik, va kommunikativ xususiyatlari bilan boshqa til uslublaridan ajralib turadi. Uning asosiy maqsadi axborotni yetkazish, auditoriya ongiga ta'sir ko'rsatish, siyosiy g'oyalarni targ'ib qilish va rasmiylikni saqlashdan iboratdir. Siyosiy nutq har doim o'zining kommunikativ vazifasiga, ya'ni auditoriyani ishontrish, manipulyatsiya qilish va siyosiy agendaning targ'ibotini amalga oshirishga xizmat qiluvchi vosita sifatida qaraladi.

Siyosiy til uslubining o'ziga xosligi uning til vositalarining tanlovi va ishlatilishiga bog'liq bo'lib, bu tilning maqsadli kommunikatsiya jarayonida qanday ishlashini belgilaydi. Siyosiy nutq orqali siyosatchilar, davlat rahbarlari yoki tashkilotlar o'z fikrlarini bildirish va ijtimoiy xulq-atvorni shakllantirishda keng foydalanadilar. Nutq janrlari, o'z navbatida, siyosiy tilning turli shakllarda namoyon bo'lishini ta'minlaydi. Bular o'z ichiga og'zaki siyosiy nutq janrlarini (miting, ma'ruza, suhbat, intervyu va boshqalar) hamda yozma siyosiy nutq janrlarini (dasturlar, gazeta maqolalari, siyosiy hujjatlar va boshqalar) oladi.

Siyosiy nutqni o'rganish siyosiy diskursning pragmatik va lingvistik xususiyatlarini chuqur tahlil qilishni taqozo etadi. Har bir siyosiy nutq janri o'ziga xos til va stilistik qoidalariga ega bo'lib, ularning ta'sirchanligi auditoriyaning xulq-atvorini va siyosiy qarorlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Bu jarayonni o'rganish siyosiy tilning nafaqat kommunikativ maqsadlariga, balki uning tasavvurga ta'sir ko'rsatadigan manipulyativ va ritorik usullariga ham diqqatni qaratadi[1:45].

Siyosiy til uslubi va uning janrlarini o'rganish siyosiy tilshunoslikning asosiy tadqiqot sohalaridan biri bo'lib, siyosiy nutqning ijtimoiy, madaniy va kommunikativ aspektlarini tahlil qilish orqali siyosiy jarayonlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi [2:87].

Har bir siyosiy nutq janrining o'ziga xos lingvistik va pragmatik belgilarini tahlil qilish orqali siyosiy tilning qanday tarzda ijtimoiy hayotda, axborot almashuvda va siyosiy qarorlar qabul qilishda ishlatilishini ko'rsatish mumkin. Bu esa siyosiy kommunikatsiyaning samaradorligini oshirish va uning auditoriyaga ta'sirini kuchaytirishning asosiy omili hisoblanadi.

Shu ma'noda, siyosiy nutqning turli janrlari va ularning uslubiy xususiyatlarini chuqur o'rganish siyosiy tilning kommunikativ qudratini yanada oshirishga xizmat qiladi. Nutqning tahlili siyosiy tilshunoslikda til va nutqning siyosiy hayotdagi roli haqida yangicha yondashuvlarni shakllantirishga yordam beradi.

Siyosiy til uslubining o'ziga xos xususiyatlari, asosan, til vositalarining tanlovi va ularning qanday ishlatilishi bilan bog'liq bo'lib, bu esa siyosiy tilning kommunikativ maqsadlariga xizmat qiladi. Misol uchun, zamonaviy Rossiya siyosatining yetakchi vakillari tomonidan jurnalistlarga berilgan intervyularni tahlil qilganda, M.S. Gorbachyovning javoblarining ko'p so'zli ekanligi, B.N. Yelsinning javoblarining esa qisqaroq bo'lishi aniqlandi. M.S. Gorbachyov, ko'pincha, chet eldan kelgan, kitobiy umumiste'molga kirmagan so'zlarni ishlatgan bo'lsa, B.N. Yelsinning nutqida ba'zan jargon so'zlar va iboralar mavjud bo'ladi[3: 64].

Ko'plab ilmiy tadqiqotlarda, alohida siyosatchilarning til xususiyatlarini emas, balki ma'lum siyosiy partiyalar yoki harakatlarga xos bo'lgan ifoda usullarini tahlil qilishga qaratilgan. Masalan, mahalliy liberal qadriyatlarni ilgari suruvchi siyosatchilar (B. Nemsov, I. Xakamada, Y. Gaydar) siyosiy atamalardan faol foydalanishga moyil bo'ladilar, aksincha, milliy-vatanparvarlikni targ'ib qiluvchi siyosiy kuchlar vakillari an'anaviy ruscha ifodalarga e'tibor qaratadilar. Bu jarayonda siyosiy tilning leksik tarkibi va strukturalaridagi xususiyatlar, ularning o'ziga xosligi va funksional jihatlari tadqiqotlarda alohida o'rganilishi lozim.

Zamonaviy milliy siyosiy tilshunoslikda ham siyosiy partiyalarning uslubiy xususiyatlari, ham ayrim siyosatchilarning nutqiy uslublari faol o'rganilmoqda.

Siyosiy til o'zining leksik-semantik xususiyatlari, stilistik vositalari va kommunikativ strategiyalari bilan boshqa til uslublardan ajralib turadi. Uning asosiy vazifasi axborotni yetkazish bilan birga, auditoriya ongiga ta'sir o'tkazish, muayyan siyosiy g'oyalarni targ'ib qilish va rasmiylik darajasini ta'minlashdan iboratdir. Shu sababli, siyosiy nutq turli janrlarda namoyon bo'lib, har bir janr o'ziga xos lingvistik va pragmatik belgilar bilan ajralib turadi.

Siyosiy nutq janrlari -Janr shakllari tilshunoslikda shaxsning fikrlash jarayonlari va diskursiv xatti-harakatlarini aniqlovchi asosiy omil sifatida xizmat qiladi. Ijtimoiy-lingvistik

kompetentsiyaning rivojlanishi jarayonida janrlar tizimi shaxsning ongida o'ziga xos tuzilishga ega bo'ladi, bu esa fikrlarni shakllantirish va tuzish jarayonlarini yengillashtiradi hamda boshqa shaxsning bayonotini idrok etishni soddalashtiradi.

Siyosiy nutqdagi har bir kommunikativ vaziyatga mos keladigan janrlar korpusi mavjud bo'lib, og'zaki siyosiy nutq janrlari (mitingda chiqish, ma'ruza, suhbat, debat, intervyu va boshqalar) hamda yozma siyosiy nutq janrlari (dastur, varaqa, gazeta maqolasi, siyosiy yetakchiga maktub va boshqalar) farqlanadi. Janr, shuningdek, matnni individuallashtirish va uni nutqiy faoliyat shart-sharoitlariga moslashtirishning muhim vositasidir. Har bir janr o'ziga xos matnni tashkil etishning aniq va qat'iy qoidalariga ega bo'lib, bu qoidalar matnning kommunikativ samaradorligini ta'minlaydi.

Funksiyasiga ko'ra, marosim janrlari (inaturatsion murojaat, tabrik so'zi va boshqalar), oriyentatsion janrlar (ma'ruzalar, farmonlar, shartnomalar, bitimlar), agonal janrlar (slogan, varaqa, mitingda chiqish, nutq) va informativ janrlar (gazeta axboroti, fuqarolarning siyosatchilarga yoki ommaviy axborot vositalariga murojaatlari) farqlanadi[5:93].

Siyosiy nutq janrlari o'rtasida axborot hajmiga ko'ra kichik (shikoyat, shior, nutq), o'rta (miting yoki parlamentda chiqish, varaqa, gazeta maqolasi va boshqalar) va yirik (partiya dasturi, siyosiy ma'ruza, siyosiy publitsistika kitobi va boshqalar) turlari farqlanadi.

Siyosiy kommunikatsiyada bayon qilish maqsadiga ko'ra, odatda informativ, baholovchi va imperativ janrlar farqlanadi. [6:52]. Ushbu janrlarning har biri o'ziga xos vazifani bajaradi va bir matnda bir necha janrni birlashtirish mumkin. Masalan, saylovoldi tashviqoti materiallarida nomzod haqida axborot, uning faoliyatiga nisbatan baholar va unga ovoz berishga chaqiruvlar mavjud bo'lishi mumkin.

Shu bilan birga, ayrim matnlarda yuqorida keltirilgan janr xususiyatlaridan biri ancha ustun bo'lishi ham mumkin. Masalan, siyosiy yetakchilarning avtobiografik asarlari asosan informativ janrga mansub bo'lib, unda shaxsiy hayot va siyosiy faoliyat haqida batafsil axborot taqdim etiladi. Bu kabi matnlar, odatda, muallifning shaxsiy tajribalari va ularning siyosiy kontekstda qandayrivojlanganini ko'rsatish maqsadida yaratiladi.[7:134].

Siyosiy til uslubi va siyosiy nutq janrlari siyosiy kommunikatsiyaning muhim tarkibiy qismlaridir. Siyosiy til o'zining leksik-semantik va stilistik xususiyatlari bilan ajralib turib, auditoriyaga ta'sir ko'rsatish, ishontirish va muayyan siyosiy g'oyalarni targ'ib qilish vazifalarini bajaradi.

Siyosiy nutq turli janrlarda namoyon bo'lib, rasmiy bayonotlar, saylovoldi nutqlari va diplomatik chiqishlar har biri o'ziga xos lingvistik va pragmatik xususiyatlarga ega. Ushbu janrlarning o'ziga xos uslubiy belgilarini o'rganish siyosiy matnlarning ta'sirchanligini tushunishga yordam beradi.

Siyosiy til uslubi va siyosiy nutq janrlarini o'rganish siyosiy kommunikatsiyaning lingvistik va pragmatik jihatlarini chuqurroq tushunishga imkon beradi. Siyosiy til o'zining leksik, stilistik va kommunikativ xususiyatlari orqali siyosiy g'oyalarni targ'ib qilish, auditoriyani ishontirish va manipulyatsiya qilishda muhim rol o'ynaydi. Har bir siyosiy nutq

janri o'ziga xos lingvistik qoidalar va stilistik vositalar orqali tashkil etilib, maqsadli kommunikatsiyaning samaradorligini oshiradi. Siyosiy nutq janrlarini o'rganish, nafaqat siyosiy tilning tasavvurga ta'sirini, balki siyosiy ijtimoiy jarayonlarga qanday ta'sir ko'rsatishini ham aniqlashga yordam beradi[8:256].

Shu bilan birga, siyosiy tilning manipulyativ va ritorik usullaridan foydalanish orqali siyosatchilar auditoriyani o'z g'oyalariga jalb qilishda samarali bo'lishadi. Bunday jarayonlar siyosiy nutqni o'rganishda muhim tadqiqot yo'nalishlarini tashkil etadi, chunki siyosiy tilning qanday ishlashini tushunish orqali siyosiy qarorlar va ijtimoiy xulq-atvorni shakllantirishning ta'sirchan mexanizmlarini aniqlash mumkin.

Natijada, siyosiy tilshunoslikning zamonaviy tadqiqotlari siyosiy nutq va uning uslubiy jihatlarini tahlil qilish orqali siyosiy kommunikatsiyaning chuqurroq anglashini ta'minlaydi va siyosiy tilning ijtimoiy, madaniy va siyosiy kontekstdagi rolini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Siyosiy til uslubi va nutq janrlarini o'rganish orqali siyosiy matnlarning samaradorligini oshirish, auditoriyaning reaksiyalarini oldindan bilish va siyosiy jarayonlarga ta'sir etish imkoniyatlarini yaxshilash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Синельникова Л. Н. Политическая лингвистика: координаты междисциплинарности // Политическая лингвистика. — 2009. — № 30. — С. 41-47.
2. Будаев Э. В., Чудинов А. П. Современная политическая лингвистика. Екатеринбург: УрГПУ, 2006. — 252 с.
3. Попова Т. Г. Категория информативной насыщенности юридического дискурса // Профессионально ориентированное обучение иностранному языку и переводу в вузе. Материалы международной конференции. — Москва, 2011. — С. 275. (273-285)
3. Чудинов А. П. Политическая лингвистика: Учеб. пособие / А. П. Чудинов; Изд-ва «Флинта», «Наука». — Москва. 2006. — 31-42 с.
4. Abdullaevna, N. S. (2020). Lexical-semantic and cognitive specifics of political discourse (based on Si Jinping's speeches). ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 10(5), 1086-1092.
5. Nasirova, S. A., Hashimova, S. A., & Rikhsieva, G. S. (2021). THE INFLUENCE OF THE POLITICAL SYSTEM OF CHINA ON THE FORMATION OF SOCIAL AND POLITICAL TERMINOLOGY. Journal of Central Asian Social Studies, 2(04), 10-17.
6. Насирова, С. А. (2022). СИСТЕМА ТИТУЛОВ В ДРЕВНЕМ КИТАЕ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(2), 93-98.
7. Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. — Ташкент: Ёзувчи. 1991. — 185 б.
8. Denton R.E. Jr., Woodward G. C. Political communication in America. — New York: Praeger, 1985. — 366 p.

O'ZBEK AYOLLARI MULOQOTIDAGI KOMMUNIKATIV MAQSADNING LINGVOPRAGMATIK TAHLILI

Abdurasulova Dilnoza

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada pragmalingvistikaning yangi yo'nalishlaridan biri — kommunikativ tilshunoslikning asosiy jihatlarini tahlil qilingan. Kommunikativ intensiya muammosini o'rganishning ilmiy-nazariy ahamiyati o'zbek ayollari nutqi asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Pragmalingvistika, kommunikativ intensiya, nutqiy akt, nutqiy ta'sirchanlik.

Abstract. This article analyzes the main aspects of one of the new directions of pragmalinguistics - communicative linguistics. The scientific and theoretical significance of studying the problem of communicative intention is analyzed in the context of Uzbek women's speech.

Keywords: Pragmalinguistics, communicative intention, speech act, speech expressiveness.

Bugungi kunda tilshunoslikning pragmalingvistika yo'nalishi nutq jarayonida subyektlar o'rtasidagi muloqotni, uning strategik-taktik tomonlarini, kommunikativ niyat va baholash mezonlarini o'rganishga alohida e'tibor qaratmoqda. Ayniqsa, nutqning genderga oid xususiyatlarini o'rganish zamonaviy tilshunoslikning muhim masalalaridan biriga aylanib bormoqda. Ushbu dissertatsiya o'zbek ayollari nutqining pragmalingvistik xususiyatlarini aniqlash, ularni erkaklar nutqidagi ifodalanish bilan solishtirish hamda bu orqali o'zbek muloqot madaniyati va ijtimoiy til me'yorlaridagi farqlarni yoritishga qaratilgan.

Bu boradagi ilk yirik tadqiqotchilardan biri, ingliz tilshunosi J.Ostin [1]bo'lib, u nutq akti tushunchasini kiritdi. Bu nazariyaga ko'ra, so'zlovchining maqsadlari, ya'ni kommunikativ niyatlari nutqning asosiy tarkibiy qismini hosil qiladi. **Tilshunos Graysning "Kommunikativ maqsadlar nazariyasi"**[2] kommunikativ intensiyani tushunishda muhim ahamiyatga ega. U suhbat ishtirokchilarining maqsadlarini aniqlash uchun maxsus kommunikativ qoidalar va axborotlarni ko'rib chiqadi, bu esa til orqali ifodalanadigan maqsadlarning rivojlanishini anglatadi.

Mavzu doirasida jahon tilshunosligida D. Lakoff, D. Tannen kabi olimlarning gender va muloqot uslublari haqidagi qarashlari, o'zbek tilshunosligida esa Xususan, S. Mo'minovning "O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari" (2021) nomli monografiyasida tadqiqotlari tahlil qilindi. Shu bilan birga, pragmatika va muloqot

nazariyasiga oid J. Ostin, J. Sorl, P. Grais kabi olimlarning qarashlari ham nazariy asos sifatida xizmat qildi.

Pragmalingvistikada intensiya deganda, soʻzlovchining nutqdagi maqsadi, niyati, xohishi yoki istagi tushuniladi. Bu komponent muloqotning illokutsion kuchi orqali yuzaga chiqadi. Ayollar nutqida intensiya ifodalanishi, odatda, muloyim, emotsional va bilvosita (indirekt) shakllarda yuzaga keladi.

Ayollar nutqini pragmalingvistik oʻrganish ularning nutq faoliyatini, muloqot jarayonida qanday semantik, sintaktik va pragmatik strategiyalarni qoʻllashini tahlil qilishni oʻz ichiga oladi. Pragmatik yondashuv, tilning kontekstga, ijtimoiy vaziyatlarga, maqsad va niyatlarga asoslangan ishlatilishini oʻrganadi. Ayollar nutqi esa, koʻplab omillar, jumladan, gender, madaniyat, ijtimoiy status va shaxsiy tajribalarga bogʻliq holda shakllanadi.

Oʻzbek ayollarining ogʻzaki nutqida quyidagi vositalar orqali intensiya ifodalanishi mumkin.

1. Modal birliklar: kerak, mumkin, lozim, boʻlsa yaxshi boʻlardi, yana bilmadim-ku kabi soʻzlar orqali ehtiyotkorlik bilan soʻzlovchi niyati bildiriladi.

Masalan: *“Dadasiga roʻzgʻor qilaman deb koʻp ishlayapsiz, buguncha biroz dam olsangiz yaxshi boʻlardi, desam koʻnmadilar”* (Shukurova Saodat, 28yosh) Bu yerda oshkora buyruq emas, balki tavsiya yuzaki iltimos shaklida ifodalanmoqda.

2. Ergash gapli tuzilmalar:

Shart-istak gapli ergash gaplar orqali istak bildiruvchi intensiyalar:

“Agar siz oʻqishga ketgunizcha, tushlik tayyorlab ketsangiz, erkaklarga oʻzim suzib berardim.” Bu yerda ayol bevosita talab qoʻymayapti, balki yumshoq ohang bilan taklif bildirgan. Soʻzlovchi kelinidan ishni qilishini nafaqat talab qilishi, balki shuni kutishi ham yaqqol koʻzga tashlanmoqda. “Erkaklar” deganda erkak jinsiga mansub oila aʼzolari (turmush oʻrtogʻi, oʻgʻil)ni nazarda tutgan.

3. Ritorik savollar bunda ayollar koʻpincha ochiq buyruq yoki tanqid oʻrniga savol shaklidan foydalanadi: *“Yana ovqat qilish kerakmi?”* – aslida bu norozilik bildiruvchi ifoda, lekin yumshoq shaklda. Bu savolda soʻzlovchi ovqat tayyorlashdan charchaganini anglash qiyin emas, shu bilan bir qatorda, jumla ochiq tarzda *“Har doim ovqatni men tayyorlashim kerakmi?”* savoliga ham oʻxshaydi. Agar bu savoldan umidsizlik, charchoq yoki zerikish maʼnolari anglashilsa, bunda boshqalardan yordam soʻrash ehtiyoji oydinlashadi.

4. Emotsional vositalar:

“Voy, shunaqa charchab ketdimki...”, *“Obbo, bunaqa boʻlishini kim oʻylabdi deysiz?”* — bu kabi gaplarda ayolning ichki holati, kayfiyati bilan bogʻliq intensiyalar ifodalanadi.

5. Kinoya va bilvosita murojaat:

“Yaxshi, siz yaxshiroq bilasiz-da!” – ochiq tanbeh emas, lekin kinoyaviy tanqid sifatida aytilgan boʻlishi mumkin.

Bu holatlar o'zbek ayollarining muloqotda mo'ʻtadil, ijtimoiy maqomga mos, o'zbek xalqi qadriyatlariga mos tarzda niyatni ifodalashga moyilligini ko'rsatadi. Ayollar ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri buyruq yoki norozilikdan ko'ra, yuzaki ifoda, emotsional niyat, ehtiyotkorlik bilan fikr bildirishga urinishadi. Bu esa ularning nutqidagi pragmatik strategiyalarini ifodalaydi. Misol: *"Ishlarim bo'lmaganda, bolani bog'chagaga men olib borardim, lekin siz bo'shmasiz mobodo?"* (Miraxmedova Sa'diya, 22 yosh) Bu yerda ayol bevosita "Bolani siz olib boring" demayapti, balki ehtiyotkorona savol ergash gap orqali o'z istagini bildirgan. Bu intensivlik muloyimlik bilan markerlangan.

O'zbek ayollarining nutqida intensiya, odatda, yumshoq, emotsional va bilvosita shakllarda ifodalanadi. Bu xususiyatlar o'zbek ijtimoiy madaniyati, ayollarning ijtimoiy roli, muloqotdagi odob me'yorlari bilan chambarchas bog'liq.

1. Bilvosita niyat ifodasi: *"Yangi ko'ylak olib bersangiz, yaxshi bo'lardi."* Bevosita iltimos shaklida emas, balki xohish bildiruvchi yumshoq tavsiya tarzida ifodalangan. Ayol o'z niyatini muloyimlik bilan bildirmoqda.

2. Ritorik savol orqali tanbeh yoki istak:

"Men aytmasam, birortangni esingdayam yo'q, to'g'rimi?" (Ahmedjanova Gulnoza, 30 yosh) Agar "Men aytmasam" qismiga urg'u berilsa, bu juda muhim bir narsani ta'kidlashni ko'rsatadi. Bu boshqalar o'z fikrlarini bildirishi zarurligini anglatadi. "Birortangni esingdayam yo'q" kabi ibora esa, boshqa shaxslardan ma'lumot yoki fikr taqdim etishni talab qiladi. "Shundaymi?" deb tugashi, faqat tasdiqlovchi so'rov emas, balki tinglovchini javob berishga, muhokama qilishga undaydi. "Birortangni esingda yo'q" degani, so'zlovchi tomonidan boshqalarga o'z fikrlarini bildirish uchun imkoniyat berilayotgani, uning bu esa munozaralarga ochiq ekanligini ko'rsatadi. Ayol bevosita tanbeh bildirmaydi, balki sababini tushuntirishni kutayapti, diqqat tortish niyatida aynan ritorik savoldan foydalanmoqda.

3. Emotsional baholovchi intensiya:

"Voy, opam, buyurtmalaringiz rosa ko'p ekan-da. Meni ko'ylagimning "peredelka" siga chaqirmayotganingiz bekorga emas ekan-da..." (Qurbonova Aziza, 33yosh)

"Buyurtmalaringiz rosa ko'p ekan-da" jumlasini — muloqot ishtirokchisining ish yukini tan olish, ya'ni boshqalar tomonidan ko'plab talablar borligini bildirsa, "Meni chaqirmayotganingiz bekorga emas ekan" jumlasini esa o'zini e'tiborsiz qoldirilganini anglatadi. Ayol bevosita norozilik bildirmasdan emotsional ohang orqali o'z noroziligi va kinoyaviy niyatini ifodalayapti.

4. Ergash gap orqali bilvosita murojaat:

"Mushtariyxon qizim, agar siz mehmonga borishimga "dasturxon" qilib bersangiz, bolalaringizga qarab turardim." (Mahmudova Mahfuza, 53yosh). Bu oddiy iltimos emas. Ayol bevosita "bir tog'ora tansiq yegulik tayyorlab bering" demayapti, balki shart-istak gap orqali o'z xohishini bildirayapti. Bu — muloyimlik va oraliq intensivlikdir.

5. Kamroq bo'ysunuvchi (assertiv) shakl:

“**Menimcha**, “kalla”ni pastroq olovda, uzoqroq kuydirish kerak edi.” (Tursunxo‘jayeva Zarifa, 44 yosh). Bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri tanqid emas, nutqni “Menimcha” deb boshlab, ayol subyektiv baho orqali o‘z nuqtayi nazarini bildirmoqda.

6. Ko‘rsatmasiz maslahat:

“**Yana bilmadim-ku**, lekin yosh bola bilan to‘yga bormaganingiz ma‘qul.” (Yo‘lchiyeva Sharofat, 57 yosh) Bunda so‘zlovchining maqsadi “to‘yga ya‘ni odamlar gavjum va shovqin joyga yosh bola bilan borish qiyinchiliklarga olib kelishi mumkinligini suhbatdoshiga uqtirishdir. “Yana bilmadim-ku” ifodasi bilan shaxs, muloqotga qatnashishda ehtiyotkorlik va nazoratni saqlab qolishga intilayotgani seziladi.

“Biz paytimizda odatda, chaqaloqlar tinch uxlashi uchun yo‘rgak qilardik, **yana bilmadim**, siz yoshlar o‘zlaring bilasizlar.”

“Ko‘rsatma” yoki “buyruq” sifatida emas, balki bilvosita maslahat tarzida ifodalangan. Bu ham ayollarga xos intensional uslubdir.

Bu misollar o‘zbek ayollarining nutqida intensiyaning ifodalanishi ko‘pincha yumshoq, muloyim va bilvosita shakllarda bo‘lishini ko‘rsatadi. Ayollar ko‘p hollarda ochiqcha buyruq yoki talab o‘rniga ehtiyotkor, emotsional va shaxsiy yondashuvlar orqali niyat bildiradilar. Bu muloqotda konfliktlarni oldini olish, ijtimoiy maqomni saqlash, o‘z nuqtayi nazarini yumshoq yetkazish kabi maqsadlarga xizmat qiladi.

Mazkur xususiyatlar o‘zbek ayolining muloqotda o‘z o‘rnini topish, ijtimoiy maqomni saqlash, qarshisidagi shaxsga hurmat bilan yondashish, ammo o‘z fikrini ham bildirish kabi maqsadlarga xizmat qiladi.

Ayollar nutqi o‘rganilishiga oid tadqiqotlar, til va jinsning o‘zaro aloqasini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Ushbu tadqiqotlar ayollar nutqining ixtiyoriy va ijtimoiy xususiyatlarini tahlil qilib, til va jamiyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashga xizmat qiladi. Bu o‘rganishlar, shuningdek, gender rollari, komunikativ strategiyalar, ijtimoiy maqom va tilning ijtimoiy funksiyalari haqida yanada kengroq tushuncha beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Остин Ж. / Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XVII. Теория речевых актов. Составление, вступительные статьи, послесловие и перевод на русский язык. – Москва: Прогресс, 1986.
2. Grice, H. P. Logic and conversation. // In P. Cole and J. Morgan (eds) *Studies in Syntax and Semantics III: Speech Acts*, New York: Academic Press, 1975.
3. Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2013.
4. Курбонова М.А. Ўзбек болалар нуткининг прагматик хусусиятлари: ф.ф.номз. ...дисс. – Т., 2009
5. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. – Тошкент, 2008.

“TARJUMON TURKI, AJAMIY, MO‘G‘ULIY VA FORSIY” – TURKIY XALQLAR YOZMA OBIDASI

G‘aniyeva Barchinoy Mahmud qizi

Namangan Davlat universiteti mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIV asr yozma obidasi bo‘lgan ko‘p tilli lug‘at sifatida tuzilgan “Tarjumon turki” asari tahlili yoritilgan. Qo‘lyozmaning o‘rganilishi bo‘yicha tadqiqotlar tahlil qilinib, asarning tuzilishi asosiy tarkibiy qismlari, til xususiyatlari va grammatik jihatlari tadqiq etilgan. “Tarjumon turki” obidasi asosan arablarga turkiy tilni o‘rgatish maqsadida bitilgan bo‘lib, tarkibida turkiy, forsiy, mo‘g‘uliy va arabiy tillarga oid so‘zlarni qamrab olgan. Shuningdek, qo‘lyozmada ayrim grammatik qoidalar, xususan, fe‘l tuslanishi va gap qoidalari berilgan.

Kalit so‘zlar: ko‘p tilli lug‘at, ajamiy, grammatik qoidalar, mamluklar, qipchoq tili, turkiy til.

“Mamluk” so‘zi, arabcha “malaka” fe‘lining ko‘plik shaklidan kelib chiqqan. Uning leksik ma‘nosi “egallik qilgan; xizmatkor, oq qul” kabi ma‘nolarni anglatib, vaqt o‘tishi bilan “mamluk” so‘zi tarixda “xos qo‘shinni tashkil etuvchi askarlar va urushda ham, sotib olish orqali ham qo‘lga olingan inson va ular tomonidan tashkil etilgan davlat” nomiga aylandi. Mamluklar Misrda hukmronlik qilgan Ayyubiylar sulolasi (1171—1250)ning so‘nggi hukmdorlari qo‘shinini tashkil qilgan, nasl nasabi turkiy va Kavkaz xalqlari, xususan gruzin, cherkas va boshqalardan bo‘lgan qul jangchilar bo‘lgan. Ularni yoshligidan asir qilib olib ketishgan va maxsus harbiy ilmga o‘rgatishgan. Ular nihoyatda qahrli, jasur qilib tarbiyalangan. Eng jasurlari oddiy mamlukdan sarkarda, podsho darajasigacha ko‘tarilgan. Ulardan ayyubiylarning qo‘shin gvardiyasi tashkil etilgan. Mamluklar 1250-yildan Misrda (1517-yilgacha) va Suriyada (1516-yilgacha) davlatni mustaqil boshqarishgan. Misr Mamluk davlati davrida yozilgan lug‘atlar va grammatik adabiyotlari bu davlatning ilmiy, diniy, adabiy, filologik va harbiy mavzularda mamluk-qipchoq masalalarini qamrab olgan. Ushbu lug‘atlar va grammatika kitoblari arablarga turkiy tilni o‘rgatish uchun yozilgan. Garchi asarlardagi materiallarning bir qismi adabiy tilga asoslangan bo‘lsa-da, asosan qipchoq tilining dialektik xususiyatlarini aks ettiruvchi materiallar ham kiritilgan[1]. Shunday ilmiy asarlardan biri XIV asr yozma obidasi bo‘lgan “Tarjumon turki ajamiy, mo‘g‘aliy va forsiy” qo‘lyozmasidir.

Turkiy tilda yozilgan yozma manbalar orasida XIV asr yozma obidasi bo‘lgan “Tarjumon turkiy va ajamiy va mo‘g‘aliy va forsiy” qo‘lyozmasining o‘rni beqiyos. “Tarjumon turki” qo‘lyozmasi asosan ikki yirik qismdan iborat, ya‘ni birinchi qism turkiy

tildagi soʻzlar va ikkinchi qism mogʻulcha soʻzlar va ularning arab tilidagi tarjimasini hamda aynan shu qism atoqli otlarning turkcha – moʻgʻulcha atalishlarini qamrab olgan.

“Tarjumon turki” yozma obidasida yozuv qizil va qora siyohlar bilan bitilgan. Asar 76sahifadan iborat boʻlib, shundan 62sahifasi turkiy – arabiy, qolgan qismi esa moʻgʻulcha – foscha va arabcha – moʻgʻulcha lugʻatlardan iboratdir. Ushbu asar oʻz ichiga 1800dan ortiq soʻzni qamrab oladi. “Tarjumon turki” qoʻlyozmasi ham boshqa ilmiy asarlar singari nasx yozuvida bitilgan. Asar arab tili qoidalariga amal qilgan holda, yaʼni arab alifbosi tartibida(Feʼllarga oid bob) va arabcha izohlar bilan bitilgan boʻlsa-da, koʻplab oʻrinlarda turkiy til anʼanasiga amal qilingani koʻzga tashlanadi: feʼllarning tuslanishida masdar va buyruq maylining asos qilib olinishi, turkiycha soʻzlarning shevalarda atalishlari boʻyicha izohlar berilishi kabilar.

“Tarjumon turki” qoʻlyozmasi Gollandiyaning Leyden kutubxonasida 517chi raqam ostida saqlanadi. Dozi[2] bu asarning yana ikki nusxasi Oksfordda ham mavjud ekanligini aytgan. Biroq, Leyden kutubxonasida saqlanayotgan qoʻlyozma nodir nusxa hisoblanadi[9]. Qoʻlyozmaning bu nusxasi Turkiyaning Niderlandiyadagi elchisi sharqshunos Levin Varnerning[8] toʻplamidan olingan.

“Tarjumon turki” qoʻlyozmasini ilk bor sharqshunos Houtsma[4] tomonidan oʻrganilgan. Keyinchalik Qurishjonov [12;13] “Tarjumon turki”ning leksikasi boʻyicha tadqiqot olib borgan. Shuningdek, Barbara Flemmingning qoʻlyozmaning yaratilish sanasini aniqlashga qaratilgan maqolasi ham qimmatli manba hisoblanadi[3]. Shuningdek, ushbu qoʻlyozma yana juda koʻplab olimlarning eʼtiborini tortgan. Xususan, Dozi[2], Melioranskiy[14], Inon[6], Garkavets[10], Muhammedova[15], Yunusov[9], Jafarov[11] va boshqa olimlarning bu boradagi tadqiqotlari katta ahamiyatga ega.

Asarning muallifi kim ekanligi va uning yozilish sanasi boʻyicha turli tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, 1968-yilda Barbara Flemming M.T. Houtsmaning²⁹ 1894-yildagi tadqiqotida “Tarjumon turki” obidasining yozilgan sanasi boʻyicha qarashlarini toʻgʻirlaydi va bu sanani 1245-yil emas, balki, 27- Shaʼbon xijriy 743-yil, yaʼni 25-yanvar 1343-yil sifatida keltirgan.

“Tarjumon turki” qoʻlyozmasining turkiycha qismi yakunidagi izohda asarning yakunlanish sanasi haqida qizil siyohda sahifa oʻrtasida quyidagicha yozilgan:

“Ushbu kitobni yakshanbada³⁰, Hijriy 743- yil, Shaʼbon oyining 27-kuni yakunladim.(62b sahifa)”

Yuqorida berilgan izohda qoʻlyozma yozilish sanasi “hijriy 743-yil, yakshanba (haftaning birinchi kuni), Shaʼbon oyining 27-kunida yozilgan” deb aniq maʼlumot berilgan,

²⁹ Houtsma M., *Ein türkisch-arabisches Glossar, nach der Leidener Handschrift. Herausgegeben und erläutert von M. Th. Houtsma.* – Leiden: E. J. Brill, 1894: 2: “der Abschreiber seine Arbeit beendigt hat am 27sten Saʼbān des Jahres 643 (28 Jan. 1245)”.

³⁰ Muallif Qoʻlyozmada “يَوْمَ الْأَحَدِ” yaʼni “birinchi kun” deb yozgan.

bu esa milodiy 1343-yil 25-yanvariga to'g'ri keladi. Arabcha “يَوْمَ الْأَحَدِ” so'zma-so'z “birinchi kun” degan ma'noni anglatadi. Musulmonlar taqvimiga ko'ra, yakshanba shanba kuni quyosh botgandan keyin boshlanadi va yakshanba kuni quyosh botgunga qadar davom etadi. Hijriy 743 yil, Sha'bon oyining yigirma yettinchi kuni quyosh botgunga qadar milodiy 1343 yil, 25-yanvar, Yulian taqvimiga ko'ra yarim tungacha shanba kuniga to'g'ri kelgan. Bu islomiy juma kunidan keyingi birinchi kun hisoblanadi, yahudiy shanba kunidan keyingi kun emas edi[10; 5-bet].

Asarning muallifi kim ekanligi bo'yicha olimlar orasida turli qarashlar mavjud bo'lib, bu borada aniq bir to'xtamga kelinmagan. Jumladan, Melioranskiy[14] bu asarni Muhammad ibn Qays yozgan deb taxmin qilgan bo'lsa, Abduqodir Inon [6] ushbu qo'lyozma muallifi yoki uning ko'chiruvchisi o'g'uz-turkman tilida so'zlashuvchi kuniyalik Halil ibn Muhammad Yusuf ekanligini ta'kidlagan. Qolaversa, A. Garkavets[10] ham aynan Halil ibn Muhammad Yusuf Qunaviy ushbu qo'lyozmaning muallifi ekanligiga ishongan va o'z tadqiqot ishlarida buni bir necha bor ta'kidlab o'tgan. Qolaversa, Muhammedova[15] Halil ibn Muhammadni qadimgi Rum saljuqiylarining avlodidan bo'lganligini qayd etish bilan birga, bu shaxsning asarni boshqa bir nusxadan ko'chirib olgani haqida ma'lumot bergan.

“Tarjumon turki” qo'lyozmasining turkiycha qismi yakunidagi izohda Halil ibn Muhammad ibn Yusuf al-Qunaviy nomi quyidagicha kelgan:

“Bu asarni oxiriga yetkazish Allohning izni bilan amalga oshdi. Ulug' Robbinga hamdlar bo'lsin, unga shukronalar... Men, Allohning eng pastki qullaridan biri va eng zaif bandasiman, faqat Allohning rahmatiga umid bog'lagan holda, Halil ibn Muhammad ibn Yusuf al-Qunaviy tomonidan izohlangan. Alloh unga o'z ishlarini yaxshi yakunlashni nasib qilsin, uning, ota-onalari, ustozlari va barcha musulmonlardan rozi bo'lsin. Ajma'iyn. (62b sahifa)”

Yuqorida berilgan izohga tayangan holda qo'lyozmaning muallifi Halil ibn Muhammad al-Quvaniy deb taxmin qilish mumkin biroq bu bo'yicha turli olimlar tomonidan turli qarashlarning mavjudligi tufayli “Tarjumon turki” obidasi hanuzgacha muallifi noma'lum asar sifatida izohlanadi. Birinchidan, Halil ibn Muhammad al-Quvaniy nomi kelgan yuqoridagi izoh asarning turkiycha qismi oxirida, mo'g'ulcha qism boshlanishidan oldin berilgan bo'lib, unda muallif asarni “yakunladim” so'zini ishlatgan. Bu esa agar Halil ibn Muhammad asar muallifi bo'lsa, asarning mo'g'ulcha qismini boshqa bir inson yozgan bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Shuningdek, Halil ibn Muhammadning asarni yakunlagani faqatgina uning asarni o'zi tuzganligini emas, balki uni ko'chirib tugatganligini ham bildirishi mumkin, ya'ni bu shaxs muallif emas balki xattot bo'lishi ham ehtimoldan holi emas. Bunday farazning kelib chiqishiga yana bir sabab asarning yozilgan sanasi asarning oxirida berilganligidir. Odatda, asarlarning yozilgan sanasi kitobning boshida beriladi, qo'lyozmada esa turkiycha qismdan so'ng berilgan. Asarning yakunlangan kunining aniq belgilanishi ham ko'proq kitoblarning ko'chirilish sanasi berilishi kabidir. Shunday qilib,

agar Halil ibn Quvaniy asarning muallifi bo'lsa, asar shu berilgan sanada yozilgan, agar u xattot bo'lsa, bu sanada ko'chirib tugatilgan deb taxmin qilish mumkin.

Shuningdek, "Tarjumon turkiy" qo'lyozmasining turkiycha qismi yakunida berilgan izohdan so'ng mayda arab harflari bilan boshqa bir husnixatda yozilgan bir turkiycha hikoya yoki ertak berilgan. Bu hikoya kitobga keyinchalik boshqa biror shaxs tomomonidan ko'chirilganligini taxmin qilish mumkin. Birinchidan, undagi husnixat tubdan farq qiladi. Qolaversa, qo'lyozmada berilgan izoh sahifaning o'rtasida yozilgan bo'lsa, bu hikoya uning atrofidagi bo'sh o'rinlarga goh ko'ndalang, goh teskari ko'rinishda yozilgan, ya'ni bu sahifaga hikoyani sig'dirishga urinish yaqqol ko'zga tashlanadi.

Qo'lyozmaning yakuniy qismida ya'ni, mo'g'ulcha qism oxirida esa muallif asarni tamomlaganini bildirib Allohga hamd va Muhammad(s.a.v)ga hamd aytib o'tgach, kichik bir izoh qoldirgan va Qozi Jamoliddinni madh etib yozilgan 10 misrali she'r va uning ostida she'r muallifi – Ahmad ismi ham berilgan bu shoirning taxallusi esa o'chib ketgan. Quyida shu she'rdan bir parcha berildi:

"Mamlakat beyga ulus Qozi Jamoliddin durur,
Ahli qalam hurmati Qozi Jamoliddin durur,
Qozi Karimiddin kabi nazarxas ul durur,
Qozi Faxriddin kabi Qozi Jamoliddin durur.(76a sahifa)"

"Tarjumon turki" yozma obidasi ko'plab turkolog olimlarning diqqat markazida bo'lganiga qaramay, bu borada bir qator munozaralarning mavjudligi asarning turli jihatlari o'rganilishi lozimligini taqozo qiladi.

Asarning birinchi sahifasida kitobning nomi alohida ajratib yozilgan bo'lib, uning ostida asarning yozilish sanasi haqida ma'lumot berilgan. Keyingi sahifa asarning kirish qismi bo'lib, u Allohga hamd va Muhammad(s.a.v)ga salavotlar bilan boshlangan. Bu o'rinda muallif asarni yozishdan asosiy maqsadini bayon qiladi va o'zidan oldin turkiy tilning tarjimasi bo'yicha kitob yozgan olimlarning yo'lidan borganini ta'kidlaydi. Shuningdek, asarning kirish qismida turkiy tilda uchramaydigan tovushlar (ثَاء (tsā'), حَاء (hā'), خَاء (hā'), ضَاد (dād), ظَاء (zā'), عَيْن ('ayn), فَاء (fā'), هَاء (hā') haqida izoh ham keltiradi, bunda ushbu tovushlar orqali turkiy tilga forsiy yoki turkmanchadan kirib kelgan so'zlarni aniqlash mumkinligiga ishora qilinadi. Shuningdek, muallif turkiy tilga xos bo'lgan "p" tovushi ostida uch nuqta bilan yozilgan "ba(پ)" harfi bilan ifodalanishini ta'kidlaydi(1b – 2b sahifaga qadar asarning kirish qismi berilgan). 2b – 3a sahifada *Tangri2b/11*, *Yaratqan2b/13*, *farishta3a/1*, *payg'ambar3a/2* kabi mazmundagi 8ta(aslida 3ta so'zning turlicha atalishlari va turli shakllari) so'zlar va ularning tarjimalari berilgan. 3a sahifadan boshlab muallif asarning turkiycha qismi to'rt qismdan iborat ekanligi bo'yicha ma'lumot bergan. Bu bo'limlarning tarkibidagi bob va fasllar o'z ichiga qanday mavzudagi so'zlarni qamrab olishini birma bir sanab o'tgan, ularni arab raqamlari bilan tartiblagan. Asarning ushbu mundarija qismi 3a –

5b sahifaga qadar berilib, unda faqat qo'lyozmadagi birinchi qismining tarkibiga kiruvchi 26ta fasl tartiblangan.

Umuman olganda, "Tarjumon turkiy" qo'lyozmasi 2 ta asosiy qismdan iborat bo'lib, birinchi qism turkiy – arabiy so'zlar va turkiy til grammatikasiga oid arabcha qoidalarni qamrab olgan. Bu bo'limni muallifning o'zi to'rtta qismga ajratgan.

Qo'lyozmaning turkiycha qismidagi birinchi bo'lim 26ta fasllarga bo'linadi va o'z ichiga ismlar(fe'ldan boshqa so'z turkumlari)ga oid so'zlar va ayrim mavzuga oid fe'llarni qamrab olgan. Bu haqida muallif asarning mundarija qismini boshlashdan oldin "ismlarga oid so'zlar va fe'llarning masdarlari quyidagi to'rt qismga bo'lingan..." deya ta'rif bergan. Ushbu qism o'z ichiga turli mavzularni: osmon, yer, suv, daraxt va o'simliklar, qushlar, hayvonlar, oziq-ovqatlar, asbob-anjomlar, kiyim-kechaklar, tana a'zolari, sonlar, kasbiy atamalar, inson sifatlari, davr va yil, turkiycha ismlar, ranglar, ma'danlar, qarindoshlar, kasalliklar kabi juda ko'plab mavzularga oid so'zlarni qamrab olgan bo'lib, undagi so'zlar asosan tematik jihatdan tartiblangan. Masalan, "Birinchi fasl: Osmon va unga tegishli narsalar ismi haqida": *kök* – osmon va bu ko'k rang; jins; asl; tiniq suv demakdir; *kün* – quyosh; kun (kunduz); *bulit* – bulut; *tuman* – tuman kabi so'zlar; "Oltinchi fasl: Qushlar va ularga o'xshash narsalar": *kuş* – qush; *qanat* – qanot; *toğan* – umuman yovvoyi qush; *balaban* – lochinsifat yirtqich qush; *laçın* – lochin; *köverçin* – kabutar kabi so'zlar berilgan.

Ikkinchi qismda esa fe'llar alifbo tartibidagi 26ta boblarga ajratilgan holda tartiblangan. Bunda fe'llar arab harflari nomi bilan atalgan boblar tarkibida alifbo bo'yicha tartiblangan va ikki harf – Kaf(ك) va Yo(ي) harflari bilan boshlanuvchi fe'llar berilmagan. Ma'lumki, ko'pchilik lug'atlarda arabcha so'zlar o'zak e'tibori bilan alifbo tartibida beriladi[5; 33-b.]. "Tarjumon turkiy" qo'lyozmasida fe'llarning tartiblanishida muallif asosan, so'zning o'zagining bosh harfiga emas, balki tuslangan holatida birinchi harfiga ko'ra tartiblaganligi ko'zga tashlanadi. Xususan, "Alif harfi(35a-40a sahifaga qadar "alif" bilan boshlanuvchi fe'llar, ja'mi 227ta fe'l berilgan)" bobida so'zning o'zagi "alif(ا)" harfi bilan boshlangan fe'llar emas, balki turli harflar bilan boshlanuvchi buyruq mayli qolipidagi fe'llar berilgan. Arab tilida buyruq maylining shaxs-son, ikkilik shakli, jinsda hamda noto'g'ri fe'llarda turli qoliplarda tuslanadi, biroq turkiy tillarda bu kabi tuslanishlar mavjud emas. Jumladan, "Tarjumon turkiy" qo'lyozmasining fe'llarga bag'ishlangan qismida "Alif bobi"da asosan, "Af'alu(أَفْعُلْ)" qolipi ya'ni, I bob fe'lining ikkinchi shaxs buyruq mayli shaklidagi fe'llar berilgan va ushbu fe'l qolipi "alif(ا)" harfi bilan boshlanganligi bois bu kabi so'zlarning qo'lyozmadagi o'rni "Alif bobi" tarkibidadir: "aktabu(اَكْتُبْ)"- *çaz*, *çizg'il*, turkmanchada *yazg'il35a/11*; "Absaru(اَبْصُرْ)"-*kürgil35b/1*, "uxruj(اُخْرُجْ)"-*çiq qil* kabi so'zlarning o'zagidagi birinchi harf ("kaf(ك)", "ba(ب)", "xo(خ)") turlicha bo'lsa-da, ular buyruq maylining "Af'alu" qolipida bo'lganligi uchun ular "Alif bobi(اَلِفِ)" tarkibida kelgan. "Ba harfi", "Ta harfi" boblarida ham buyruq maylining turli shakllarida tuslanishlari yuqoridagi kabi berilgan. Shuningdek, arab tilidagi lug'atlarda odatda so'zlarning infinitiv shakli o'rniga III shaxs birlik o'tgan zamon shakli beriladi va turkiy tillarda esa aksincha,

lugʻatlarda soʻzlar harakat nomi shaklida keladi. “Tarjumon turki”da esa muallif feʼllarning buyruq mayli bilan bir qatorda feʼllarning masdar(harakat nomi) shakllarini ham keltiradi: “العدد” sanamoq(masdar)dan “عده” – *sanagʻil* 44a/6 kabi . Muallif har bir oʻrinda batafsil izohlar keltirgan boʻlib, ularda turkiy tilda buyruq mayli yasovchi – “-gil”, “-kil”, “-gʻil”, “-qil” qoʻshimchalarga ham toʻxtalgan.

Uchinchi qismda esa feʼl tuslanishi, oʻtgan, hozirgi va kelasi zamon kabilarga oid qoidalar berilgan.

Toʻrtinchi qism esa gap qoidalarini oʻz ichiga olgan. Bu qoʻlyozmaning turkiycha qismi boʻlib, uning moʻgʻulcha qismi ham shunga oʻxshash bob va fasllarga ajratilgan.

Asarning ikkinchi boʻlimi – moʻgʻulcha qismi ham oʻz navbatida toʻrtta qismga boʻlinadi. Ulardan birinchisi moʻgʻulcha – forsha boʻlib, bunda moʻgʻulcha soʻzlarning forsha tarjimalari berilgan. Ikkinchisi, arabcha – moʻgʻulcha, uchinchisi esa turkiycha-moʻgʻulcha soʻzlar berilgan boʻlsa, toʻrtinchi qismida arabcha- moʻgʻulcha iboralar berilgan.

Xulosa oʻrnida shuni aytish joizki, XI - XIV asrlar tukiyl tillarning rivojlanish bosqichida alohida ahamiyatga ega, bunga shu davrda yaratilgan asarlar va ilmiy qoʻlyozma manbalar dalil boʻla oladi. Xususan, muallifi nomaʼlum boʻlgan “Tarjumon turki” qoʻlyozmasining turkiy tilni arab tilida soʻzlashuvchilarga oʻrgatish uchun yozilganligi ham oʻsha davrda turkiy tillarning ahamiyati nechogʻlik yuqori boʻlganini koʻrsatadi. Mazkur qoʻlyozmaning yozilish sanasi va muallifi kim ekanligi boʻyicha munozaralarning mavjudligi bu boradagi tadqiqotlarning dolzarbligini koʻrsatadi. Shuningdek, qoʻlyozmada berilgan grammatik qoidalar va turkiy tildagi soʻzlarning aksariyati bugungi kunda barcha turkiy tillar, xususan, oʻzbek tilida ham saqlanib qolganligi tadqiqotimizning ahamiyatini oshiradi va kelgusidagi bu boradagi ishlar uchun dasturulamal boʻlib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Al- Turk Gulhan, Kitābu bulḡatuʼl-muṣṭāk fi luḡatiʼt-türk weʼl-ḳifḳāk üzerine dil incelemesi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara – 2012.
2. Dozy R. Catalogus codium Orientalium Bibliothecal akademial Lighuno Bataviae. E. J. Brill, 1851, No. CCXII.
3. Flemming B. Ein alter Inrtrum bei der chronologischen Einordnung des “Targuman turki va agami va mugali”, Der Islam, 44, Hamburg, 1968.
4. Houtsma M. Ein turkisch-arabisches Glossar. Nach der Leidener Handschrift herausgegeben und erlautert von M. Th. Houtsma. Leiden – E. J. Brill, 1894.
5. Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi I jild., “Oʻz. ME” Davlat ilmiy nashriyoti Toshkent – 1997.

MATN BIRLIKLARINING NAZARIY VA KOMMUNIKATIV TAHLILI

Qo'shbaqova Muhayyo Azamatovna

Samarqand davlat chet tillar instituti PhD doktranti

***Annotatsiya.** Maqolada matn birliklarining kommunikativ xususiyatlari va ularning diskursiv tahlil bilan bog'liqligi o'rganiladi. Tadqiqot lingvistik va kommunikativ funksiyalarni aniqlashga qaratilgan.*

***Kalit so'zlar:** Matn birliklari, kommunikativ lingvistika, diskurs tahlili, pragmatik yondashuv, koherensiya, kohesiya, lingvistik birliklar.*

Matn lingvistikasida matn birliklari muammosi zamonaviy tilshunoslik tadqiqotlarida yetakchi mavzulardan biri hisoblanadi. Matn birliklari tushunchasi matnning strukturasini tashkil etuvchi elementlarni aniqlash, ularning o'zaro bog'liqligi va lingvistik xususiyatlarini belgilashga yordam beradi. Ushbu tushuncha matnning grammatik, semantik va pragmatik jihatlarini aniqlashga xizmat qiladi [1:70]. Mazkur maqolada matn birliklarining nazariy jihatdan tahlili, ularning lingvistik va kommunikativ o'ziga xosliklari hamda turli olimlarning ushbu masalaga yondashuvlari haqida batafsil fikr yuritiladi. Shuningdek, matn birliklarining matnning yaxlitligi, muloqot jarayonidagi funksiyasi va semantik bog'liqlik darajasidagi o'rni muhokama qilinadi [2:50].

Matn birliklari tilshunoslikda matnni tashkil etuvchi eng kichik elementlar sifatida qaraladi. Ular odatda leksik, grammatik, semantik va pragmatik mezonlar asosida tahlil qilinadi. Matn birliklari so'z birikmalari, gaplar, paragraf va butun matn darajasida turlicha namoyon bo'lishi mumkin. Ularning o'zaro bog'lanishi, koherensiya va kohiziya kabi tamoyillar orqali aniqlanadi [3:100].

Matn birliklarini tahlil qilish bo'yicha turli nazariy yondashuvlar mavjud bo'lib, ularning har biri matnning tuzilishi va funksional xususiyatlarini o'ziga xos tarzda izohlaydi. Masalan, G. Ya. Solganik matn birliklarini grammatik va semantik jihatdan o'rganib, ularning matnning yaxlitligi va izchilligini ta'minlashdagi roliga urg'u beradi [4:57]. T. A. Van Deyk esa matn birliklarining kommunikativ ahamiyatiga e'tibor qaratib, ularning muloqot jarayonida qanday shakllanishini va tushunilishiga ta'sirini tahlil qiladi [5:132].

Bundan tashqari, matn birliklari lingvistik struktura bilan bir qatorda, kognitiv yondashuvlar doirasida ham ko'rib chiqiladi. Kognitiv tilshunoslik doirasida matn birliklari inson ongida qanday qayta ishlanishi, ularning mantiqiy bog'liqligi va diskursiv hodisalarga ta'siri o'rganiladi. Ushbu yondashuvlar matn birliklarining faqat sintaktik yoki semantik darajada emas, balki pragmatik va psixolingvistik jihatdan ham tahlil qilinishi lozimligini ko'rsatadi [6:88]. Shunday qilib, matn birliklari matnning tarkibiy qismi sifatida nafaqat

grammatik va semantik, balki kommunikativ va kognitiv jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning matndagi funksional yuklamasi va kontekstga bog'liq holda o'zgarishi lingvistik tadqiqotlarning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi [7:31].

Matn birliklarini aniqlash masalasi lingvistika doirasida fundamental muammolardan biri bo'lib, ushbu tushunchaga oid turli nazariy yondashuvlar mavjud. Har bir yondashuv matnning tuzilishi, funksional yuklamasi va kommunikativ ahamiyatini turlicha talqin qiladi, bu esa matn birliklarini har tomonlama tahlil etish imkonini beradi. Masalan, G. Ya. Solganik matn birliklarini grammatik va semantik mezonlar asosida aniqlab, ularning lingvistik xususiyatlariga urg'u beradi [8:57]. Uning konsepsiyasiga ko'ra, matn birliklari sintaktik va semantik izchillik tamoyillari asosida shakllanadi va ushbu birliklar matnning yaxlitligini ta'minlovchi asosiy unsurlar hisoblanadi. Solganik matn birliklarini an'anaviy sintaktik strukturalar doirasida o'rganib, ularning o'zaro bog'liqlik xususiyatlarini tadqiq etadi. Boshqa bir yondashuv vakili T. A. Van Deyk matn birliklarini faqat grammatik va semantik nuqtai nazardan emas, balki kommunikativ kontekst doirasida ham tahlil qiladi [9:132]. Uning nazariy qarashlariga ko'ra, matn birliklari nafaqat semantik bog'liqlikni ta'minlaydi, balki muloqot jarayonida pragmatik ahamiyat kasb etib, diskursiv strukturalar bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Van Deyk ushbu birliklarning kohiziya, koherensiya va konnektiv vositalar bilan aloqadorligini chuqur tahlil qilib, ularning ijtimoiy-madaniy kontekstda qanday shakllanishini o'rganadi.

Matn birliklari funksional va kognitiv lingvistika doirasida ham keng tadqiq etilgan. Funksional lingvistika nuqtai nazaridan M. A. K. Halliday matn birliklarini matnning kommunikativ yukini belgilovchi vosita sifatida ko'rib chiqadi [10:45]. U matn birliklarining mantiqiy bog'liqligini aniqlashda ularning kontekstual va pragmatik xususiyatlariga e'tibor qaratadi. Kognitiv lingvistika esa matn birliklarining inson ongida qanday qayta ishlanishi, semantik strukturalarning shakllanishi va matnni idrok etish jarayonidagi rolini tadqiq qiladi [11:90]. Ushbu yondashuvlar matn birliklarining nafaqat grammatik va semantik jihatdan, balki psixolingvistik va neyrolingvistik mezonlar asosida ham o'rganilishini taqozo etadi. Matn birliklari turli nazariy paradigmalar doirasida o'rganilib, ularning lingvistik va kommunikativ ahamiyati yanada kengroq yoritilmoqda. Har bir yondashuv matn birliklarining o'ziga xos jihatlarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, bu esa matn strukturasining murakkabligini anglash va uni lingvistik hamda pragmatik nuqtai nazardan izohlash imkonini beradi.

Matn birliklari faqatgina grammatik va semantik jihatdan emas, balki kommunikativ nuqtai nazardan ham chuqur tahlil qilinishi lozim. Matn birliklarining kommunikativ funksiyasi ularning pragmatik kontekstdagi qo'llanilishiga bevosita bog'liq bo'lib, bu esa matnning umumiy muloqot samaradorligini belgilaydi. Matn ichidagi birliklarning o'zaro

aloqadorligi, ularning diskurs davomiyligi va koherensiyasi kommunikativ samaradorlikni ta'minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi [12:45].

Matn birliklarining kommunikativ roli, birinchi navbatda, informatsion yaxlitlik va matnning tushunarlik darajasi bilan bog'liqdir. Xususan, matn pragmatikasi doirasida matn birliklari muloqot jarayonida axborotning to'g'ri kodlanishi va dekodlanishini ta'minlaydi. Bunda konnektiv birliklarning roli muhim ahamiyat kasb etib, ular matnning mantiqiy uzviyligini saqlashga xizmat qiladi [13:97]. Matn pragmatikasi matn birliklarining kontekstga mos tushishini ham nazarda tutadi, chunki har qanday matn birliklari o'z ma'nosini faqatgina umumiy kommunikativ vaziyatda namoyon qila oladi. Shuningdek, matn birliklarining kommunikativ aspekti nutq aktlari nazariyasi doirasida ham o'rganiladi. Pragmatik jihatdan har bir matn birligi ma'lum bir kommunikativ maqsadga qaratilgan bo'lib, u muloqot jarayonida ishtirokchilarning intensionalligi va intersub'yektiv munosabatlariga ta'sir ko'rsatadi [14:120]. Shu boisdan, matn birliklarining kommunikativ potentsiali faqat sintaktik va semantik bog'liqlik bilangina emas, balki pragmatik strategiyalar yordamida ham shakllanadi.

Bundan tashqari, matn birliklarining kommunikativ jihatlarini tahlil qilishda diskurs tahlili yondashuvi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv matnning turli kommunikativ muhitlardagi dinamik xususiyatlarini ochib berishga imkon yaratadi. Masalan, rasmiy va norasmiy matnlardagi birliklarning tanlanishi va o'zaro bog'lanishi turlicha bo'lib, ularning kommunikativ yuklamasi ham farq qiladi [15:56]. Pragmatik kontekst va matnning ijtimoiy vazifasi ushbu birliklarning shakllanishida asosiy omil hisoblanadi. Matn birliklarining kommunikativ xususiyatlarini chuqurroq tushunish uchun matnning koherensiya va kohesiya darajasiga ham e'tibor qaratish lozim. Matnning koherensiyasi uning mantiqiy yaxlitligini ifodalasa, kohesiya matn ichidagi sintaktik va semantik bog'liqlikni anglatadi. Ushbu ikki tushuncha matn birliklarining muloqot samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi [16:78].

Matn birliklari muammosi zamonaviy tilshunoslik tadqiqotlarida dolzarb mavzulardan biri bo'lib, u turli nazariy yondashuvlar asosida har tomonlama o'rganilib kelinmoqda. Ushbu masala grammatik, semantik va ayniqsa, kommunikativ nuqtai nazardan tahlil etilganda, matn birliklarining til tizimidagi o'rni va funksional imkoniyatlari yanada aniqroq namoyon bo'ladi. Xususan, matn birliklarining kommunikativ jhati muloqot jarayonidagi axborot uzatish, matnning yaxlitligi va uning pragmatik samaradorligini ta'minlash bilan chambarchas bog'liqdir [17:110]. Ushbu maqolada matn birliklarining nazariy jihatdan tahlil qilinishi, ularning lingvistik tavsifi hamda turli olimlarning yondashuvlari keng ko'lamda o'rganildi. Tadqiqot davomida matn birliklarining struktura va funksional xususiyatlari, ularning kommunikativ ahamiyati va pragmatik kontekstda qo'llanilish masalalariga e'tibor qaratildi. Shuningdek, matn birliklarining diskursiy bog'liqlik va koherensiya jihatidan tahlili ham muhim omil sifatida ko'rib chiqildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yartseva, V. M. *Text Linguistics*. Moskva: Nauka, 2020.
2. van Dijk, T. A. *Introducción a la Lingüística Textual*. Madrid: Gredos, 1990.
3. de Beaugrande, R. A. *Theories of Text and Discourse*. London: Longman, 1981.
4. van Dijk, T. A. *Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. London: Longman, 1980.
5. Galperin, I. R. *Tekst kak obyekт lingvisticheskogo issledovaniya*. Moskva: Nauka, 1981.
6. de Saussure, F. *Course in General Linguistics*. New York: McGraw-Hill, 1916.
7. Dressler, W. U. *Linguistic Dimensions of Text and Discourse*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1996.
8. Solganik, G. Ya. (1981). *Teoriya teksta*. Moskva: Nauka.
9. van Dijk, T. A. (1977). *Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. London: Longman.
10. Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. London: Longman.
11. Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
12. Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. London: Longman.
13. Brown, G., & Yule, G. (1983). *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
14. Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press.
15. Schiffrin, D. (1994). *Approaches to Discourse*. Oxford: Blackwell.
16. van Dijk, T. A. (1980). *Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. London: Longman.
17. Biber, D. (2010). *Corpus Linguistics and the Study of Language Variation*. Cambridge: Cambridge University Press.

TILSHUNOSLIKDA SO'Z TURKUMLARI O'RTASIDAGI KO'CHISH HODISASINING TAHLILI

Temirova Dilnoza Akmaljonovna
Samarqand davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Tilshunoslikda so'z turkumlari o'rtasidagi ko'chish hodisasi - so'z turkumlarining grammatik xususiyatlariga qarab boshqa turkumga o'tish jarayonini o'rganadi. Ushbu tadqiqot ishida tilshunoslik nuqtayi nazaridan so'z turkumlari o'rtasidagi ko'chish hodisasi tahlil qilinadi. Ushbu jarayonning lingvistik mohiyati, so'zlarning bir turkumdan boshqasiga o'tish sabablari va mexanizmlari yoritiladi. Tadqiqotda so'z turkumlari o'rtasidagi ko'chishning morfologik, sintaktik va leksik-semantik asoslari o'rganilib, uning til tizimidagi roli aniqlanadi. Shuningdek, turli tillarda ushbu hodisaning namoyon bo'lish xususiyatlari va funksional ahamiyati ko'rib chiqiladi. So'z turkumlari dinamikasi, ularning fleksibil tabiati va nutqiy jarayondagi o'zgarishlari misollar orqali izohlanadi. Tadqiqot natijalari til taraqqiyotida so'z turkumlari o'rtasidagi ko'chish hodisasining ahamiyatini hamda lingvistik izlanishlardagi o'rnini belgilashga xizmat qiladi. Maqolada nazariy tahlillar va misollarga asoslangan holda mavzuga yondashuv shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: so'z turkumlari o'rtasidagi ko'chish, transpozitsiya, sintaktik transpozitsiya, konversiya, ko'char va ko'chkin so'z, til transformatsiologiyasi.

So'z turkumlari o'rtasidagi ko'chish hodisasi tilshunoslikda so'z turkumlarining grammatik va funksional xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularning boshqa turkumga o'tish mexanizmlarini tahlil qiladi. Bu jarayon tilning dinamik tabiati, uning moslashuvchanligi va so'z boyligining kengayish mexanizmlarini aniqlashda fundamental ahamiyat kasb etadi. So'z turkumlarining ko'chishi natijasida muayyan turkumga mansub leksemalar boshqa turkum sintaktik va semantik vazifalarini bajarishi mumkin. Masalan, otning sifat vazifasida yoki sifatning ot sifatida qo'llanilishi lingvistik jihatdan keng kuzatiladigan hodisalar sirasiga kiradi. Tilning leksik-grammatik tizimi taraqqiy etishi jarayonida so'zlar turli funksional va grammatik xususiyatlarni egallab, bir so'z turkumidan boshqa turkumga o'tishi kuzatiladi. Ushbu hodisa ko'pincha leksik-semantik omillar, sintaktik struktura va kommunikativ ehtiyojlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, til tizimidagi doimiy o'zgarishlarning tabiiy ko'rinishi hisoblanadi. So'z turkumlari o'rtasidagi ko'chish tahlili nafaqat grammatik kategoriya chegaralarini aniqlash, balki nutqiy jarayonda yangi birliklarning shakllanish mexanizmlarini tushunish uchun ham muhim ahamiyatga ega.

O'zbek tilshunosligida so'z turkumlarining o'zaro aloqasi va ko'chish jarayoniga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar yetarli darajada chuqur o'rganilmagan bo'lib, ushbu masala grammatik kategoriyalar tizimidagi eng murakkab yo'nalishlardan biri sifatida qolmoqda. Bu esa tilning strukturaviy rivojlanishini tadqiq qilish hamda funksional-sintaktik jihatdan mukammal tavsif berish zaruratini yuzaga keltiradi. Shu boisdan, so'z turkumlari o'rtasidagi ko'chish hodisasini keng qamrovda o'rganish, uning grammatik va semantik mezonlarini tizimli ravishda tahlil qilish zamonaviy tilshunoslik uchun dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu masala bo'yicha prof. J. Eltazarov "So'z turkumlari paradigmasidagi o'zaro aloqa va ko'chish hollari" nomli monografiyasida atroflicha fikrlar yuritgan. Undan keyin ham tilshunoslikda bu boradagi bir necha tadqiqotlar ko'zga tashlandi, ammo bunday tadqiqotlar so'z turkumlarining aloqasi va ko'chishi fenomenining ichki qonuniyatlarini ochib berish uchun yetarli manba bo'la olmaydi. Holbuki, zamonaviy lingvistika tajribasida, xususan, fransuz, ingliz, nemis va rus tilshunoslik maktablarida ushbu jarayon turli grammatik, semantik va pragmatik mezonlar asosida batafsil tahlil qilingan bo'lib, so'z turkumlarining o'zaro aloqasi va ko'chish jarayoni eng kichik strukturaviy birliklar darajasida ham puxta tadqiq etilgan.

So'z turkumlari o'rtasidagi ko'chish jarayonini ilmiy asosda keng qamrovli o'rganish uchun avvalo til transformatsiologiyasi nazariyasini shakllantirish zarur. So'z turkumlari o'rtasidagi almashinuvning umumiy qonuniyatlari aniqlanib, ushbu hodisaning o'zbek tilining morfologik va sintaktik tuzilishidagi amalga oshish mexanizmlarini izohlash lozim. Bu haqida prof. J. Eltazarov quyidagicha fikr bildiradi:

"So'z turkumlari o'rtasidagi ko'chish hodisasini kengroq o'rganish uchun esa avvalo til transformatsiologiyasi masalasi xususida va mazkur qonuniyatning o'zbek tilining turli sathlarida amal qilinishi shakllari va hollari haqida, ko'chish (transpozitsiya, konversiya, translyatsiya...) hodisasining umumiy ta'rifi va uning turlari, So'z turkumlari o'rtasidagi ko'chishning motivatsion asoslari, ko'chish mexanizmi va So'z turkumlari o'rtasidagi ko'chishning har bir so'z turkumi darajasidagi turlari to'g'risida mulohazalar yuritish hamda amalga oshirilajak tadqiqotlarning uslub va xarakterini tilimizning tabiati bilan bog'lagan holda olib borish kerak bo'ladi".³¹

Avvalo, til transformatsiologiyasi haqida qisqacha ma'lumot beradigan bo'lsak, ushbu yo'nalish zamonaviy tilshunoslikning dinamik rivojlanayotgan sohalaridan biri bo'lib, tabiiy tillarning o'zgarish jarayonlarini, ularning evolyutsiyasi hamda turli lingvistik birliklarning bir shakldan boshqa shaklga o'tish mexanizmlarini tizimli ravishda o'rganadi. Til transformatsiologiyasi lingvistik strukturalarning o'zgarish dinamikasini tahlil qilish bilan shug'ullanib, til birliklarining sintaktik, morfologik, fonologik va semantik jihatdan

³¹ Eltazarov. J.D. So'z turkumlari paradigmasidagi o'zaro aloqa va ko'chish hollari. Monografiya. –Toshkent: Milliy ensiklopediya, 2006. 82-b.

o'zgarish jarayonlarini chuqur tadqiq etadi. Ushbu yo'nalish til tizimida sodir bo'ladigan leksik-semantik rekategorizatsiya, grammatik almashinuv va morfosintaktik transformatsiyalarni tahlil qilish orqali tilning ichki mexanizmlarini chuqur anglashga xizmat qiladi. Til transformatsiologiyasining lingvistik tadqiqotlardagi dolzarbligi shundaki, u til tizimida yuzaga keladigan o'zgarishlarni ilmiy asosda tahlil qilish orqali til strukturasining ichki qonuniyatlarini aniqlashga, til taraqqiyoti bosqichlarini belgilashga va turli tillar o'rtasidagi tipologik o'xshash hamda tafovutlarni ochib berishga imkon yaratadi. Shuningdek, ushbu yo'nalish tarixiy, tipologik va kognitiv tilshunoslik bilan uzviy bog'liq bo'lib, lingvistik o'zgarishlarning universal va xususiy xususiyatlarini tahlil qilishga yo'naltirilgan.

Prof. J.Eltazarovning ta'kidlashicha, til va nutq sathlarida yuz beradigan ko'chish hodisalarini til transformatsiologiyasi (ko'chish nazariyasi) fani o'rganadi. Ushbu fan dastlab tilning material tomonini, ya'ni tovushlar, o'zaklar va qo'shimchalarni tahlil qilish jarayonida shakllangan. Ilk bosqichda ko'chish faqat tilning tashqi, tovush-akustik jihati bilan bog'liq deb qaralgan. Biroq keyinchalik bu jarayon nafaqat shakliy, balki mazmuniy o'zgarishlarga ham taalluqli ekani aniqlangan. Shu boisdan tilning turli sathlarida ro'y beradigan transformatsiyalar keng qamrovli tadqiqot obyekti sifatida ko'rib chiqila boshlagan. Tilshunoslikda ko'chish hodisasi ko'pincha faqat so'z turkumlari doirasida, ya'ni otlashish, sifatlashish, olmoshlashish kabi jarayonlar bilan bog'liq holda o'rganiladi. Biroq til transformatsiologiyasi faqat so'z turkumlari o'rtasidagi ko'chish bilan cheklanmay, undan ancha kengroq qamrovga ega. So'z turkumlari o'rtasidagi ko'chish til transformatsiologiyasining faqat xususiy ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, til tizimidagi transformatsiya jarayonlari faqat morfologik sathdagina emas, balki fonetik, sintaktik va semantik sathlarda ham faol namoyon bo'ladi. Shu boisdan, til transformatsiologiyasi til birliklarining barcha darajalarida sodir bo'ladigan o'zgarishlarni tizimli ravishda o'rganish imkonini beruvchi muhim lingvistik yo'nalish hisoblanadi.

Sintaktik transpozitsiya - bunda so'z boshqa so'z turkumiga xos vazifani bajaradi, ammo morfologik jixatdan bu turkumga o'zlashmaydi.³²

Prof. J.Eltazarov so'z turkumlari o'rtasidagi ko'chish hodisasini natija emas, balki jarayon, nutqiy hodisadir deya fikr bildiradi:

“So'z turkumlari o'rtasidagi ko'chish, ma'lumki nutqiy hodisadir va uning, L.Ten'er so'zlari bilan aytganda, «cheksiz», had-hiasobsiz variantlari bor, ko'chishning ba'zi hosilalarigina til materialiga aylanadi (olimning ta'rifiga ko'ra “ qotib qolgan ko'chish») . Demak, STDK ni tekshirganda nutqiy hodisa sifatida tekshirish lozim va shu tufayli bu

³² Eltazarov. J.D. So'z turkumlari paradigmasidagi o'zaro aloqa va ko'chish hollari. Monografiya. –Toshkent: Milliy ensiklopediya, 2006. 90-b.

hodisaning yuz berish mexanizmlarini funksional-sintaktik omillardan qidirgan ma'quldir"
33

So'z turkumlari o'rtasidagi ko'chish quyidagi asosiy mexanizmlar orqali sodir bo'ladi:

- leksik-semantik omillar: So'zning yangi ma'no kasb etishi natijasida uning funksional xususiyatlari o'zgaradi va u boshqa so'z turkumiga yaqinlashadi. Masalan, otlarning fe'llashtirilishi yoki sifatlarning otlashuvi ushbu jarayonning yorqin namunasidir;

- morfologik omillar: So'zning affiksatsiya yoki boshqa grammatik shakllanishlar orqali boshqa so'z turkumiga moslashishi. Masalan, ba'zi qo'shimchalar yordamida fe'llarning otga aylanishi yoki otlarning sifatga aylanishi sodir bo'lishi mumkin;

- sintaktik omillar: So'zning gapda tutgan o'rni va uning sintaktik funksiyasi o'zgarishi natijasida yangi so'z turkumiga o'tishi. Misol uchun, ba'zi sifatlarning ot sifatida ishlatilishi yoki fe'llarning modal birliklarga aylanishi kuzatiladi;

- kommunikativ omillar: Nutq jarayonida ma'lum kontekstda so'zning yangi grammatik va semantik xususiyat kasb etishi. Masalan, omonim so'zlarning turli ma'noda qo'llanilishi natijasida ularning so'z turkumlari o'zgarishi mumkin.

So'z turkumlari o'rtasidagi ko'chish jarayonida ko'char va ko'chkin so'zlar juftligi lingvistik tahlilda asosiy tushunchalardan biri hisoblanadi. Ushbu birliklarning o'zaro munosabatini aniqlash hamda ularning grammatik va semantik o'zgarishlarini tizimli ravishda tadqiq etish uchun quyidagi mezonlarga asoslanish lozim:

- shakliy aynanlik: Ko'char va ko'chkin so'zlarning shakliy jihatdan bir xil bo'lishi talab etiladi. Bu degani, ko'char so'zning tashqi tuzilishi ko'chkin so'z bilan mutlaqo mos kelishi lozim. Bunda, ko'char so'z o'zining asosiy, dastlabki ma'nosini saqlab qoladi, ko'chkin so'z esa ikkilamchi, ya'ni boshqa ma'noni ifodalaydi. Masalan, Alimardon bir qarashdayoq otalik mehri bilan shu bola Shavkat ekanini, o'zining o'g'li, *yagona* ovunchog'i ekanini aniq bilib olgandi. **(O'tkir Hoshimov, Bahor qaytmaydi, 1969, 124-b).** Endi u *yagona* bir narsaning – pulning hisobini bilardi. Pul uchun dunyoning narigi chekkasiga borishdan ham toymas, to'ylarda tongotar ashula aytib, xirillab qolardi. **(O'tkir Hoshimov, Bahor qaytmaydi, 1969, 105-b).** Ushbu gaplarning birinchisida *yagona* so'zi sifat so'z turkumi vazifasida, ikkinchi gapda esa yuklama vazifasida kelib, ko'char va ko'chkin so'z sifatida shakliy jihatdan bir xil bo'lib kelmoqda.

- turkumlarga oid farqlilik: Ko'char va ko'chkin so'zlarning bir-biridan ajralib turuvchi eng asosiy belgilaridan biri – ularning turkum jihatdan farqli bo'lishidir. Boshqacha aytganda, ko'chkin so'z albatta boshqa so'z turkumiga o'tishi kerak. Shu bilan birga, sintaktik strukturaning turli a'zolariga mansubligi ularning asosiy farqli xususiyatlaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Bu holat turli grammatik kategoriyalar orasidagi o'zaro bog'liqlik va

³³ Eltazarov. J.D. So'z turkumlari paradigmasidagi o'zaro aloqa va ko'chish hollari. Monografiya. –Toshkent: Milliy ensiklopediya, 2006. 95-b.

o'tish jarayonlarining aniq tizimli asosga egaligini ko'rsatadi. Masalan, **Shuni bir yaxshilab gazetaga yozinglar. Sobir qo'shiq yozadi. Usta kuy bastalaydi. Sen ocherkmi yo she'rmi yozasan.** (Said Ahmad, Ufq, 1976, 94-bet) Bu olamga qadam qo'yuvchi bir narsani aniq anglab yetishi shart : **ishqning oliy bosqichi – Allohni sevmqlikdir.** (O'tkir Hoshimov, Bahor qaytmaydi, 1969, 5-b) Ushbu gaplarda *bir so'zi bir o'rinda son so'z turkumi vazifasida, bir o'rinda esa yuklama vazifasida kelib, so'z turkumlari o'rtasidagi ko'chish hodisasining turkumlarga oid farqlilik mezoniga javob bermoqda.*

- morfologik moslashuv: Ko'chkin so'z o'zi ko'chgan yangi so'z turkumining kategorial ma'nosini ifodalash bilan birga, unga xos bo'lgan yasovchi qo'shimchalar va boshqa morfologik formantlarni ham qabul qila olishi lozim. Bu jarayon tilning o'zlashuv va rivojlanish qonuniyatlarini aks ettirib, yangi birliklarning hosil bo'lish mexanizmini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, sifat turkumidan ot turkumiga ko'chgan so'zlarning otlarga xos ko'plik, egalik, kelishik qo'shimchalarini qabul qilishi ushbu hodisaga yaqqol misol bo'la oladi: Yomonning yaxshisi bo'lgandan yaxshining yomoni bo'l, yomondan – yomonlik yuqadi. Yaxshidan – yaxshilik. (O'tkir Hoshimov, Daftar hoshiyasidagi bitiklar, 20-b) Ushbu gapda sifat so'z turkumiga kiruvchi yomon va yaxshi so'zlari otga xos bo'lgan grammatik shakllarni(yomonning, yaxshisi, yaxshining, yomoni, yomondan, yaxshidan) olgan holatda otlashib kelmoqda .

Xulosa qilib aytganda, so'z turkumlari o'rtasidagi ko'chish til tizimidagi murakkab va tabiiy jarayonlardan biri bo'lib, uning lingvistik mohiyatini to'liq anglash uchun ushbu hodisani nafaqat leksik-semantik nuqtayi nazardan, balki sintaktik, morfologik va funksional jihatdan ham chuqur tahlil qilish zarur. Ushbu yondashuv so'zlarning turkumlararo harakatchanligi, ularning kontekstga moslashuvchanligi hamda nutqiy strukturadagi roli kabi muhim omillarni aniqlashga yordam beradi. Bundan tashqari, so'z turkumlari o'rtasidagi ko'chish jarayoni turli tillardagi universal va o'ziga xos xususiyatlarni aniqlash imkonini berib, tilshunoslik tadqiqotlarida ushbu fenomenning yanada chuqur va mukammal tahlil qilinishiga zamin yaratadi. Bu esa til taraqqiyoti, grammatik rivojlanish va semantik transformatsiyalarni o'rganishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Eltazarov. J.D. So'z turkumlari paradigmasidagi o'zaro aloqa va ko'chish hollari. Monografiya. – Toshkent: Milliy ensiklopediya, 2006. -170 b.
2. Пардаев, А. Б. (2021). O'zbek tili yordamchi so'zlarida farqlash va zidlanish. Международный журнал искусство слова, 4(3).
3. Pardayev A.B. Gramatizatsiya va yordamchi so'zlar. -Samarqand: SamDU nashri, 2012.-138b ;
4. R. Sayfullayeva. Hozirgi o'zbek adabiy tili.-Toshkent, Fan va texnologiya, 2009 ;
5. Пардаев А.Б. Тил тизимида ёрдамчи сўзлар. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2011. - 160 б.

TURKIY TILLARDA TILSHUNOSLIKNING AMALIY VA NAZARIY MASALALARI

Xalilova Gulnoza Abdimannonovna
Osiyo texnologiyalar universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqola turkiy tillarda tilshunoslikning nazariy va amaliy masalalarini o'rganadi, ayniqsa turkiy tillar orasida umumiy bo'lgan fonologik, morfologik, sintaktik va leksik xususiyatlarga e'tibor qaratadi. Tadqiqotda nazariy bilimlarning amaliy qo'llanilishini, jumladan til o'qitish, lug'atshunoslik va raqamli tilshunoslik sohalarida qanday foydalanilishi ko'rsatilgan. Maqolada turkiy tillardan turkcha, o'zbekcha va qozoqcha tillardan olingan konkret misollar orqali ushbu xususiyatlarning ahamiyati ochib berilga

Kalit so'zlar. Turkiy tillar, nazariy tilshunoslik, amaliy tilshunoslik, morfologiya, fonologiya, sintaksis, leksikon.

INTRODUCTION. Turkiy tillar — bu dunyodagi eng katta va keng tarqalgan tillar oilalaridan biri bo'lib, ular 30 dan ortiq tilni o'z ichiga oladi. Bu tillar Markaziy Osiyo, Sharqiy Yevropa va Sibirning ayrim hududlarida keng tarqalgan va 150 milliondan ortiq kishilar tomonidan so'zlashiladi. Ushbu maqola turkiy tillarda tilshunoslikning nazariy asoslari va amaliy qiyinchiliklarini ko'rib chiqadi. Maqola, shuningdek, fonologiya, morfologiya, sintaksis va leksikon kabi tilshunoslikning asosiy sohalarining qanday amaliy qo'llanilishini tahlil qiladi, bu esa til o'qitish, tarjima va tilni saqlashda qanchalik muhimligini ko'rsatad

Ushbu tadqiqot, turkiy tillarning fonologik, morfologik va sintaktik tuzilmalarini taqqoslash va tasvirlash usulini qo'llaydi. Tadqiqotda bir qator birlamchi manbalar, masalan, tilshunoslik darsliklari, nashr etilgan ilmiy maqolalar va til korpuslari, shuningdek, mahalliy suhbatdoshlar bilan olib borilgan intervyular o'rganildi. Tadqiqotda an'anaviy grammatika va zamonaviy tilshunoslik nazariyalarining qanday o'zaro uyg'unlashishini tahlil qilishga alohida e'tibor qaratilgan.

Ammo, turkiy tillarda ba'zan so'z tartibi fleksiv bo'lishi mumkin, ayniqsa turk tilida, unda so'z tartibi urg'u berish yoki uslubiy maqsadlar uchun o'zgarishi mumkin. Shunga qaramay, umumiy SOV tartibi o'rganish va kompyuter tilshunosligi uchun asosiy norma sifatida qoladi.

RESULTS

Fonologiya

Turkiy tillar fonologik jihatdan bir nechta umumiy xususiyatlarga ega, eng muhimlaridan biri — unli tovushlarning uyg'unligi (vowel harmony). Unli tovushlarning uyg'unligi deganda, bir so'z ichidagi unli tovushlar bir xil guruhga mansub bo'lishi kerak (oldin va orqa, yumshoq va qattiq). Masalan:

- Turkiy tilida: *ev* (uy) so'zi *evler* (uylar) shaklida bo'ladi, unli tovushlar uyg'unligi qo'llaniladi.

- O'zbek tilida: *uy* (uy) so'zi *uylar* (uylar) shakliga o'zgaradi, shu bilan birga unli tovushlarning uyg'unligi saqlanadi.

Ushbu printsiptil o'rganish uchun qulaylik yaratadi, chunki unli tovushlarning joylashuvi va o'zgarishini tushunish o'quvchilar uchun oson bo'ladi. Buning ustiga, fonologik uyg'unlik raqamli tilshunoslik va kompyuterlingvistikasi uchun foydalidir, chunki unli tovushlarning tartiblarini kompyuter algoritmlarida kodlash mumkin.

Turkiy tillarda, shuningdek, undoshlarning almashishi ham keng tarqalgan. Masalan, qozoq tilida *bar* (borish) fe'li birinchi shaxs birlikda *baramyn* (men boraman) shaklini oladi, bu esa unli va undoshlar o'rtasidagi aloqani ko'rsatadi.

Morfologiya

Turkiy tillar asosan agglutativ (qo'shish) tillardir, ya'ni so'zning ildiziga qo'shimchalar qo'shish orqali grammatik ma'lumotlar (masalan, zamon, shaxs, holat) ifodalanadi. Misollar:

- O'zbek tilida: *kel-* (kelmoq) fe'li *kelayapman* (kelmoqdaman) bo'ladi, bunda -*ayapman* qo'shimchasi qo'shiladi.

- Turkiy tilida: *gel-* (kelmoq) fe'li *geliyorum* (kelmoqdaman) bo'ladi.

Ushbu agglutativ xususiyat turkiy tillarni kompyuterlingvistikada, masalan, morfologik tahlil va mashina tarjimasida bo'yicha ishlashga qulay qiladi. Morfologik analizatorlar, turkiy tillarda qo'shimchalar va affiksatsiyalarni qayta ishlashda samarali ishlaydi.

Sintaksis

Turkiy tillarda asosan SOV (Subyekt-Obyekt-Fel) so'z tartibi mavjud. Bu turkiy tillarning aksariyatida bir xil bo'lib, o'rganish va taqqoslashni osonlashtiradi. Masalan:

- O'zbek tilida: *Men kitob o'qiyman.*

- Qozoq tilida: *Men kitap okimyn.*

- Turkiy tilida: *Ben kitap okuyorum.*

Ammo, turkiy tillarda ba'zan so'z tartibi fleksiv bo'lishi mumkin, ayniqsa turk tilida, unda so'z tartibi urg'u berish yoki uslubiy maqsadlar uchun o'zgarishi mumkin. Shunga qaramay, umumiy SOV tartibi o'rganish va kompyuter tilshunosligi uchun asosiy norma sifatida qoladi.

Leksikon

Turkiy tillar orasida leksik jihatdan o'xshashlik juda katta, chunki ko'plab ildiz so'zlar umumiydir. Masalan:

- Sonlar: *bir* (1), *ikki* (2), *uch* (3) — bu soʻzlar oʻzbek, turk, qozoq tillarida mavjud.
- Oddiy feʼllar: *bor-* (borish), *kel-* (kelmoq), *oq-* (oʻqish) — bu soʻzlar ham umumiydir.

Bu leksik oʻxshashlik turkiy tillarda taqqoslash lugʻatlari, ikki tilni birlashtiruvchi korpuslar va koʻp tilli matnlarni tahlil qilish vositalarini yaratishga yordam beradi. Bundan tashqari, turkiy tillarning leksik rivojlanishi tilni saqlashda muhim ahamiyatga ega, ayniqsa oʻzgarishlar xavfi ostida boʻlgan kichik tildagi turkiy tillar uchun.

Amaliy qoʻllanmalar

1. Til oʻqitish:

Vokal uygʻunligi, soʻz shakllanishi va sintaksis nazariyalari til oʻqitish dasturlarini yaratishda qoʻllaniladi. Masalan, vokal uygʻunligi jadvali va agglutinatsiya modellari yordamida oʻquvchilar turkiy tillarning tuzilishini tezda tushunishlari mumkin.

- Vokal uygʻunligi (vowel harmony):

Oʻqituvchilar, yangi boshlovchi oʻquvchilarga turkiy tillardagi vokal uygʻunligini tushuntirishda osonroq oʻrgatish uchun maxsus misollarni keltiradilar. Masalan, turk tilida *ev* (uy) soʻzi *evler* (uylar) shakliga oʻzgarganida, bu soʻzdagi unli tovushlar uygʻunlashadi. Oʻquvchilar uchun vokal uygʻunligining qoʻllanishi turkiy tillarning oʻxshashliklari va farqlarini osonroq anglashga yordam beradi.

- Agglutinatsiya (qoʻshish):

Oʻqituvchilar turkiy tillarda morfologiyani agglutinatativ xususiyatlarini tushuntirish uchun oʻzbek tilidagi feʼlni oladilar: *kel-* (kelmoq) + *-ayapman* (hozirgi davomli zamon) = *kelayapman* (men kelmoqdaman). Bu jarayonni oʻrgatish orqali oʻquvchilar soʻz shakllarini osonroq anglashadi va tilni toʻgʻri oʻrganishga yordam beradi.

2. Tarjima va lingvistik resurslar

Turkiy tillardagi fonologik va morfologik xususiyatlar tarjima amaliyotida ham oʻz aksini topadi. Turkiy tillar orasida oʻzaro tarjima qilishda quyidagi masalalar yuzaga keladi:

- Morfologik farqlar:

Masalan, oʻzbek tilidagi *yordam* (yordam berish) soʻzi turk tilida *yardım* (yordam) shaklida boʻlib, bu tillarda morfologik oʻxshashlik mavjud. Ammo baʼzi oʻzbekcha soʻzlar, masalan *bilim* (bilim), turk tilida *bilgi* shaklida oʻzgaradi. Bu kabi misollar yordamida tarjimonlar har bir tilning oʻziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda aniq tarjima qilishadi.

- Sintaksisdagi farqlar:

Turkiy tillarda sintaksis (soʻz tartibi) oʻzgarishi mumkin. Masalan, turk tilida *Ben kitap okuyorum* (Men kitob oʻqiyman) gapida, oʻzbek tilida esa *Men kitob oʻqiyman* tarzida ifodalash mumkin. Tarjimon bu kabi farqlarni inobatga olgan holda, soʻz tartibini moslashtirishi kerak.

3. Kompyuterlingvistikasi va mashina tarjimasi

Turkiy tillarning fonologiyasi, morfologiyasi va sintaksisi kompyuterlingvistika va mashina tarjimasida sohasida ham muhim rol o'ynaydi. Turkiy tillarning agglutinatив va fonologik xususiyatlari mashina tarjimasida uchun murakkablik yaratishi mumkin, lekin bu ham yangi texnologiyalar orqali engillashadi.

- Morfologik tahlil:

Turkiy tillarda morfologik tahlilchilar (morphological analyzers) tilning qo'shimchalarini avtomatik ravishda aniqlash va qayta ishlashga yordam beradi. Masalan, *gitmek* (borish) fe'li turk tilida ko'plab shakllarga ega bo'lishi mumkin: *gidiyorum* (borayapman), *gidemedim* (bora olmadim) va hokazo. Bu shakllar morfologik tahlilchilarning algoritmlari yordamida aniqlanadi va mashina tarjimasida uchun ishlatiladi.

- Sintaktik parserlar:

Turkiy tillarda SOV so'z tartibi va uning o'zgaruvchanligi sintaktik parserlar yordamida to'g'ri tahlil qilinadi. Masalan, o'zbekcha *Men kitob o'qiyman* jumlasini turk tiliga *Ben kitap okuyorum* deb tarjima qilishda, sintaktik parserlar yordamida bu tuzilma o'zgaradi. Kompyuter dasturlari bu farqlarni aniqlab, to'g'ri tarjimani taqdim etadi.

4. Tilni saqlash va revitalizatsiya

Turkiy tillarda leksik xususiyatlar va morfologik tuzilmalarni saqlash va revitalizatsiya qilish jarayonlarida amaliy masalalar yuzaga keladi. Masalan:

- Leksik o'xshashliklar:

Turkiy tillar orasidagi o'xshashliklar, xususan umumiy ildizlardan kelib chiqqan so'zlar tilni saqlashga yordam beradi. O'zbekcha va turkcha tillarda *birinchi* (birinchi), *uchinchi* (uchinchi), *kitob* (kitob) kabi so'zlar bir xil ma'noni anglatadi. Bu so'zlar bir-biriga o'xshash bo'lgani uchun tilni saqlash va rivojlantirishda ko'mak beradi.

- Kam rivojlangan turkiy tillar:

Turkiy tillarning ba'zi kichik turlari, masalan, Xakas tilida morfologik va fonologik farqlar mavjud. Bu tillar uchun tilni saqlash dasturlari va lug'atshunoslik ishlari olib boriladi. Bu turli tillarning o'xshashliklari va farqlarini hisobga olgan holda, o'zaro tarjima va matnlarni qayta ishlash osonlashadi.

2. Lug'atshunoslik:

Lugatshunoslik — bu tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, unda tilning lug'at (leksik) xususiyatlari, so'zlarning shakllanishi, ularning ma'nosi, tarixi va ularning o'zgarishi o'rganiladi. Turkiy tillarda lug'atshunoslikning o'ziga xos jihatlarini o'rganishda, ayniqsa, so'z boyligi, leksik birikmalar va leksik rivojlanish jarayonlariga e'tibor qaratiladi. Mana, lug'atshunoslikka oid ba'zi misollar:

1. Turkiy tillarda leksik o'xshashliklar

Turkiy tillarda leksik o'xshashliklar juda ko'p, chunki ularning ko'pchiligi umumiy ildizlardan kelib chiqqan. Bu o'xshashliklar lug'atshunoslar uchun qiziqarli mavzudir, chunki ular tilning tarixiy rivojlanishini, umumiy ildizlarni va tillar o'rtasidagi qarindoshlikni ko'rsatadi. Misollar:

- O'zbekcha: *kitob*

Turkcha: *kitab*

Qozoqcha: *kitap*

Bu so'zlar turkiy tillarda umumiy ildizga ega bo'lib, hamma tillarda *kitob* degan ma'noni anglatadi.

- O'zbekcha: *yordam*

Turkcha: *yardım*

Qozoqcha: *yardım*

Ushbu so'zlar turkiy tillarida o'xshash bo'lib, "yordam berish" degan ma'noni anglatadi.

- O'zbekcha: *yosh*

Turkcha: *yaş*

Qozoqcha: *жас*

Bu so'zlar ham bir xil ildizdan kelib chiqqan bo'lib, *yosh* (yoshlik) ma'nosini beradi.

2. Leksik ma'nolar va ularning o'zgarishi

Leksikshunoslikda so'zlarning ma'no o'zgarishi va evolyutsiyasi muhim o'ringa ega. Turkiy tillarda so'zlar ko'pincha bir vaqtning o'zida bir nechta ma'nolarni ifodalashi mumkin, va bu ma'nolar o'z vaqtida o'zgarib boradi. Misollar:

- O'zbekcha: *yuqori*
- Birinchi ma'no: *baland* yoki *yuqori daraja*
- Ikkinchi ma'no: *boshqa kishiga nisbatan yuqoriroq ahvolda bo'lish*
- Misol: "U yuqori martabaga erishdi."

Bu so'zning ikkinchi ma'nosi so'zning tarixiy rivojlanishi bilan kelib chiqqan. Turkiy tillarda ham bu ma'no o'zgarishi mavjud.

- Turkcha: *büyük*
- Birinchi ma'no: *katta, ulkan*
- Ikkinchi ma'no: *muazzam yoki ahamiyatli*
- Misol: "Büyük bir şehirde yaşıyorum" (Men katta shaharda yashayman) va "Büyük bir başarı" (Katta muvaffaqiyat).

3. Kompilyatsiya va yangi so'zlar yaratish

Turkiy tillarda, ayniqsa, agglutinatív (qo'shish) tillar bo'lgani uchun, yangi so'zlarni yaratishda morfologik tuzilmalar va qo'shimchalar muhim rol o'ynaydi. Leksik o'zgarishlar va yangi so'zlar yaratish jarayonida bu tuzilmalar ishlatiladi. Misollar:

- O'zbekcha: *kompyuter* + *-chi* = *kompyutermarkazchi* (kompyuter markazi bilan shug'ullanadigan odam)

Bu yerda *kompyuter* so'zi va *-chi* qo'shimchasi yordamida yangi so'z yaratilgan. Bu tipik turkiy tillarga xos xususiyat bo'lib, yangi leksik birliklar yaratishda keng qo'llaniladi.

- Turkcha: *televizyon* + *-cu* = *televizioncu* (televizorni sozlovchi yoki televizion ishchi)
- Bu ko'p hollarda turkiy tillarda ishlatiladigan agglutinatív tuzilmalardan biridir.

4. Leksik taqqoslash va turkiy tillarning o'ziga xosligi

Turkiy tillar orasidagi leksik farqlarni tahlil qilishda, ayniqsa, ba'zi so'zlarning boshqa tillarda mavjud emasligini ko'rsatish mumkin. Misol uchun:

- O'zbekcha: *samimiy*

Turkcha: *samimi*

Bu so'zlarning turkiy tillarda bir xil ma'noga ega bo'lishi mumkin, ammo ba'zi holatlarda o'zbek tilida so'zlarning qo'llanishi boshqacha bo'lishi mumkin.

- O'zbekcha: *zor* (boshqacha, kuchli)

Qozoqcha: *зор*

Bu so'z, turkiy tillarning ba'zi turlarida o'xshash bo'lishiga qaramay, o'zbek tilida kuchliroq va qisqaroq shaklda qo'llanadi.

5. Leksik me'yorlar va normalar

Turkiy tillarda leksik me'yorlar va normalar tili rivojlanishida katta ahamiyatga ega. Har bir til o'zining standart lug'atini yaratadi, bunda ba'zan dialektal farqlar va leksik farqlar mavjud bo'ladi. Misol uchun:

- O'zbekcha: *qiziq* (qiziqarli)

Qozoqcha: *қызық* (qiziqarli)

Turkcha: *ilginç*

Bu so'zning turli tillarda farqli ishlatilishi, leksik normalar va dialektal farqlarning tasviridir.

Turkiy tillarning umumiy morfologik va fonologik xususiyatlari lug'atshunoslarga yanada aniqroq lug'atlar yaratish imkonini beradi, bu esa raqamli resurslar va kam ommalashgan tillarni saqlash uchun muhimdir.

3. Kompyuter lingvistikasi:

Turkiy tillarda morfologik analizatorlar va sintaktik parserlar ishlab chiqilgan bo'lib, ular mashina tarjimasini, nutqni tanib olish va avtomatik matn yaratish kabi vazifalar uchun ishlatiladi.

4. Til siyosati:

Turkiy tillar tilshunosligi, hukumatlar va tashkilotlar uchun tilni standartlashtirish va qayta tiklash uchun muhim ma'lumotlarni taqdim etadi. O'zbekiston va Qozog'iston kabi mamlakatlar tilshunoslik

tadqiqotlarini qo'llab-quvvatlashda foydalanadi, bu esa tilni rivojlantirish va modernizatsiya qilish uchun zarurdir

CONCLUSION. Ushbu maqola turkiy tillarning fonologik, morfologik va sintaktik jihatlarida o'xshashliklarini namoyish etdi, bu esa turli tillarda o'rganish va taqqoslashni osonlashtiradi. Nazariy va amaliy tilshunoslik sohalarining uyg'unlashuviga olib keladi

O'ZBEK TILIDA BAHO MUNOSABATINING TIL SATHLARDA IFODALANISHI

Husanova Nilufar Saydulloyevna
Farg'ona davlat universiteti magistranti

Annotatsiya *Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tilida so'zlovchining obyektga subyektning munosabatini bildirishda ijobiy yoki salbiy uslubiy bo'yoqni yuzaga keltiruvchi sath birliklarining so'zlashuv, badiiy, publitsistikada ifodalanishi haqida.*

Kalit so'zlar: *subyekt, obyekt, leksik sath birlik, morfemik sath birlik, fonetik sath birlik, baho munosabati.*

Til - har bir millatning mavjudligi va har bir xalqning ma'naviy-madaniy yuksalishini harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. Tilimizning tarixi, buguni va ertasi haqida qayg'urish tilshunoslik fanining oldinda turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Tilshunoslik fani ham boshqa fanlar singari sistemaviy tadqiqotlarga katta e'tibor berilmoqda. Shu boisdan, fanlarning o'zaro aloqasini tadqiq etish muhim ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Fanlararo munosabatlarni o'rganish natijasida maxsus fanlar oldiga qo'yilgan dolzarb muammolarni yechish uchun katta yo'l ochilmoqda. Bu hol ingliz va o'zbek tilshunosligida barcha sathlarida chuqur izlanishlar olib borishga katta imkoniyatlar yaratadi. Bundan leksik sathning asosiy birligi hisoblanuvchi so'z va uning ma'nosi ham mustasno emas.

Baho - har bir insonning o'zigagina tegishli bo'lgan induvidual munosabat shakli. Biror narsa-buyum to'g'risida bir xil munosabat bildirilishi hamfikr, hamdid odamlar o'rtasidagina uchraydigan holat. Shuningdek, har bir so'zlovchi bahoni o'ziga xos nom bilan atashga haqli. Shunga ko'ra sifatlarda baho munosabatining aks etishini o'rganish ham qiziqarli, ham murakkab, ham dolzarb masaladir.

Bizningcha, baho ifodalovchi affiksial morfemalarga sifat so'z yasovchilari ham kiradi, chunki baho munosabati yangi hosil qilingan belgi, xususiyat, holat predmet, harakat ifodalovchi leksemalarda namoyon bo'ladi.

Shunga ko'ra, sifat yasovchi elementlar natijasida ham baho munosabati ifodalanishi mumkin. Masalan, "qo'rqmoq" fe'lida baho aniq namoyon bo'lmaydi.

Shu fe'l o'zagiga - oq affiksini qo'shish bilan yasalgan "qo'rqoq" so'zida baho aniq ifodalangan.

Shu bilan birga ijobiylik va salbiylik ma'nolari mavjud sifat so'z yasovchilari borki, bunday qo'shimchalar o'zakdan anglashilgan narsaga ijobiy yoki salbiylik ma'nosini

yuklaydi: bad-, xush- prefikslari. Xush - tojik tilidan kirgan, asosan, otlar oldida kelib, “yaxshi”, “yoqimli” ma’nosidagi sifat hosil qiladigan affiksoid: xushbichim, xushmuomala.

Bad - passiv, tojik tilidan kirgan, otdan salbiy ma’noli -“yomon” ma’nosidagi sifatni yasaydi: badfe’l, badbaxt.

Hozirgi kunda kognitiv lingvistikaning umumiy muammolaridan biri hisoblangan aksiologik munosabatning til sathida o’rganilishi muhim ahamiyatga ega. Tilshunoslikda funksional yo’nalishning rivojlanishi, pragmatik aspektga murojaat baho fenomenining nafaqat g’arb tilshunosligida, balki rus tilshunosligida ham markaziy o’rinlardan birini egallashiga turtki bo’ldi.

Inson nutqi kimga yoki nimaga qaratilganligi, qanday niyat bilan sodir etilganligi masalasi tilni mantiqiy nuqtai nazardan o’rganish va baho berish bilan chambarchas bog’liqdir. Ilmiy adabiyotlarda “baho” tushunchasi, bahoning til tabiati va tiplari, baho maqomining lingvistik kategoriyalari masalalarining hajmi va mazmunini o’rganish ancha faol yo’lga qo’yilmoqda.

Aksiologik baho masalasi falsafiy kategoriya hisoblanadi. Bu masalaning lingvistik kategoriya sifatida o’rganilishi uchun avvalo, uning falsafa fanidagi ko’rinishlarini yoritib berish zarur. Aksiologik bahoning ham falsafiy, ham lingvistik kategoriya sifatida namoyon bo’lishini isbotlab berish hozirgi kunda tilshunoslik fani oldida turgan eng dolzarb masalalardan biri sanaladi. Zero, tilshunoslik fanining bosh maqsadi ham til va nutq hodisalarining shakl va mazmun o’rtasidagi munosabatini, o’ziga xos tomonlarini ochib berishdan iboratdir. Boshqa fanlar singari tilshunoslik fanida ham sistemaviy tadqiqotlarga katta e’tibor berilmoqda.

Tilshunoslik fanining ma’lum bosqichlarida tadqiqotchilarni qadr-qimmatni baholashning turli jihatlari o’ziga tortdi, yangi usullar paydo bo’ldi, baholovchi kategoriyalarni tahlil qilishda yondashuvlar, ularning tabiati, tuzilishi va tashkil etish tamoyillari haqidagi bilimlar to’plandi. Baholashni o’rganish nafaqat til fanlari tomonidan hal qilingan, balki falsafa, etika, mantiq, psixologiya va aksiologiya doirasida ham tadqiq qilingan bir qator muammolar bilan chambarchas bog’liq. Eng muhim muammolar baholashning turli kontseptsiyalarini ishlab chiqish, kontekst va taxminiy qiymatning o’zaro ta’siri masalalari va boshqalar bilan bog’liq.

Baholash keng tavsiflangan kategoriya bo’lishiga qaramay, u hali ham mulohaza yuritish va tahlil qilish uchun murakkab, murakkab hodisadir.

Baholash tushunchasi tilshunoslik sohasiga baholash mantig’idan kirdi, bunda umumiy ma’noda baholash qadriyatlar haqidagi bayonot sifatida ta’riflanadi.³⁴

Shu bilan birga, qiymat deganda har qanday qiziqish, istak, intilish va hokazolarning har qanday obyekti tushuniladi, bunda ijobiy va salbiy qadriyatlar o’rtasida farqlanadi.

³⁴ Qambarov G’. S. Baho munosabati va uning o’zbek tilida ifodalanishi. Filol.fan.nomz. diss.avtoref. –T., 2008, 3-b. ,B.26.

Boshqacha qilib aytganda, baholash deganda obyektning ijobiy-salbiy ma'nosi ochiladigan obyektning shunday ta'rifi tushuniladi.³⁵

Baholash tushunchasini mantiqdan meros qilib olgan tilshunos olimlar asosiy e'tiborni baho qadriyatlari muammosiga va ularning tilda ifodalanishiga qaratgan.³⁶

An'anaviy tilshunoslikda baholashni ko'rib chiqishda asosiy vazifalar qatori semantikaning umumiy masalalari va baholash tuzilishini tahlil qilish, baholash strukturasining asosiy elementlarining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish, baholash bayonotlarining funktsional xususiyatlarini aniqlashdan iborat edi. Belgilangan vazifalar strukturalizm va funktsional grammatika vakillari tomonidan amalga oshirilgan baholash ma'nolarining semantik, pragmatik va funktsional xususiyatlarini o'rganishga turtki bo'ldi.

Ma'lumki, pragmatikaning markaziy tushunchalaridan biri baho hisoblanadi. Baho falsafiy-mantiqiy kategoriya sanalib, uning nazariy asoslanishi formaal aksiologiyada o'z aksini topgan. Bu masala tilning semantik yo'nalishi bilan aloqador bo'lib, unda ko'proq til yoki nutq birliklarining mazmun jihatiga e'tibor qaratiladi va falsafiy qarashlar asosida tadqiq etiladi. Mazkur masala bo'yicha tilshunoslikda bir qator tadqiqotlar olib borilgan (V.N.Teliya, E.M.Volf, V.I.Abaev, N.D.Arutyunova, V.A.Vasilenko, M.A.Lukyanova, T.V.Markelova, O.V.Saxarova, M.Yakubovich³⁷ va Boshqalar.)

O'zbek tilshunosligida tilning turli sathlarida baho ifodalovchi vositalarni aniqlashga bag'ishlangan A.G'ulomov, A.Hojiev, R.Qo'ng'urov, R.Rasulov kabilarning ishlari mavjud bo'lsa ham, lekin ularda aksiologik baho alohida lingvistik kategoriya sifatida yaxlit holda monografik tadqiqot obyekti bo'lgan emas. Shuni ham aytish kerakki, ushbu muammo yuzasidan dastlabki qadamlar qo'yildi lekin ularda aksiologik baho haqidagi umumiy fikrlar berilgan bo'lib, uning har bir sathda namoyon bo'lishi keng planda o'rganilmagan. Shu jumladan, o'zbek tilida bahoning aksiologik talqini hamon o'z echimini kutmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Balli, Sh. French style. / Sh. Bally; per. from French K.A. Valley. – M.: URSS, 2003. – 394 p.
2. Bednarek, M. (2006a) Evaluation in Media Discourse: Analysis of Newspaper Corpus. London, NY: Continuum
3. Hyland, K. (2004) „Engagement and Disciplinarity: the other side of Evaluation“. In Academic Discourse: New Insights into Evaluation. (ed. G. Del LungoCamiciotti& E. TongnelliBonelli) Bern: Peter Lang A.G. pp.13-30.

³⁵ Арутюнова Н.Д. Aksiologiya v mexanizmax zhizni i yazyka // Problemy strukturnoy lingvистики 1982. M., 1984. S. 5-23.

³⁶ Арутюнова Н.Д. Ob ob'ekte obshchey otsenki //Voprosy yazykoznanija, 1985. №3.c.13-14.

³⁷ Хидекель С.С., Кашель Г.Г. Природа и характер языковых оценок //Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака. –Воронеж, 1983,

THE TYPES OF MEANING IN SEMANTIC AND PRAGMATIC PERSPECTIVES

Ubaydullayeva Mohinur Zayniddinovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi magistranti

Abstract: *This article looks at language's meanings from a pragmatic and semantic standpoint. While pragmatics focuses on meaning influenced by context and speaker intention, semantics deals with the conventional, context-independent meanings of words and sentences. Key meaning categories included in the study include lexical, grammatical, implicative, presuppositional, denotative, connotative, and speech acts. It emphasizes how language structure and situational circumstances interact to produce meaning in communication and stresses the importance of integrating both viewpoints for a more comprehensive understanding of language use.*

Keywords: *pragmatics, semantics, meaning types, lexical meaning, grammatical meaning, implicature, presupposition, speech acts, context, speaker purpose, denotative meaning, and connotative meaning.*

INTRODUCTION

One of the most important tools in human society is language, which allows people to express their feelings, communicate, share knowledge, and form bonds. Meaning is the fundamental component of all linguistic expressions; it is what binds language to the outside world and enables interpersonal understanding. Semantics and pragmatics are two complimentary disciplines of linguistics that have long been at the heart of the study of meaning. Words, phrases, and sentences' systematic, context-free meanings have historically been the focus of semantics. It investigates how linguistic units convey meaning within a language system by use of accepted conventions. Lexical meaning, grammatical meaning, denotative (literal) meaning, and connotative (associative) meaning are some of the different types of meanings that are frequently classified within this subject. Pragmatics, on the other hand, studies meaning as it is applied and understood in real-world communication contexts. In contrast to semantics, pragmatics examines meaning as it is used and interpreted in real communicative situations, acknowledging that meaning is not fixed but can shift depending on the speaker's intention, the listener's interpretation, and the situational context. It is essential for anyone studying language, translation, discourse analysis, or language instruction to comprehend the various types of meaning from both semantic and pragmatic perspectives because it clarifies how language conveys not only information but also attitudes, intentions, and social relationships.

This article primary goal is to investigate and categorize the different meaning types as they are defined by pragmatic and semantic theories. By contrasting different methods, the study aims to highlight the dynamic construction of meaning in communication and the interaction between contextual elements and linguistic forms. By doing thus, this research advances our knowledge of how language functions as a system and as a useful tool for communication in a variety of social settings.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY

John Lyons' book *Semantics* (1977) laid the groundwork for the field of semantics research. He divided meaning into three primary groups: expressive, social, and descriptive. Lyons also made a distinction between connotative (associative) and denotative (literal) meaning. Within a semantic framework, his work established a crucial theoretical basis for comprehending how language transmits meaning both directly and indirectly [3].

In his seminal work *Semantics: The Study of Meaning*, Geoffrey Leech (1981) considerably broadened the classification of meaning. Leech distinguished seven categories of meaning: theme, reflected, social, emotive, connotative, conceptual, and collocative. He underlined that language carries social roles, emotional attitudes, and stylistic choices in addition to factual information. Semantic analysis still relies heavily on Leech's classification [2].

A significant advancement in pragmatics occurred with the introduction of the theory of conversational implicature by H. Paul Grice in 1975. Grice developed the Cooperative Principle and included four conversational maxims in his paper *Logic and Conversation*: quantity, quality, relevance, and manner. His thesis clarifies how listeners deduce intended meanings from common knowledge and contextual cues, and how speakers frequently imply more than is expressed directly [1].

George Yule's popular book *Pragmatics* (1996) made a contribution to pragmatic theory. Yule methodically investigated pragmatic ideas like speech acts, implicature, and assumption. He illustrated how cultural context, social norms, and speaker purpose all affect communication meaning. Yule's work has had a particularly significant impact on language teachers' and students' understanding of pragmatic ideas [7].

In his textbook *Semantics*, John I. Saeed (2003) gave a thorough explanation of semantics and pragmatics. Saeed gave many examples from many languages to illustrate the differences and relationships between various forms of meaning. Because he investigated both context-free (semantic) and context-dependent (pragmatic) meaning, linguistics scholars and students can benefit much from his work [5].

Jenny Thomas (1995) emphasized the dynamic and interactive character of meaning in communication in her book *Meaning in Interaction*. Thomas highlighted how speaker-hearer interactions, cultural background, and social context frequently influence pragmatic

meaning. She promoted a well-rounded method of language analysis that takes into account both pragmatic and semantic considerations [6].

Jacob Mey's *Pragmatics: An Introduction* (2001) provided additional understanding of pragmatic theory. Mey studied how context affects meaning and how language is used in authentic social contexts. He also talked about how language, power, and society are related, demonstrating how pragmatic meaning is created and understood in various communication contexts [4].

Methodology

With an emphasis on examining the many forms of meaning from pragmatic and semantic viewpoints, this study employs a qualitative research design. Using a comparative-analytical methodology, the study closely examines important language frameworks while also incorporating theoretical analysis. The following phases comprise the research methodology:

Review of Literature and Theoretical Structure A thorough review of the literature was part of the research's initial phase. Based on their applicability to the study of meaning in pragmatics and semantics, the primary sources were chosen. The works of Lyons (1977), Leech (1981), Grice (1975), and other important linguists were reviewed. This made it possible for the study to create a conceptual framework for categorizing the different kinds of meaning found in the two domains. While pragmatic meaning was explored through theories that concentrate on context, implicature, presupposition, and speech acts, semantic meaning was conceptualized using classical approaches that prioritize denotation, connotation, and lexical structure.

Analysis of Texts Textual analysis was the second step after the theoretical framework was developed. In order to investigate how semantic and pragmatic meanings function in practice, linguistic texts—including scholarly papers and real-world communication examples—were examined. Finding the essential characteristics that differentiate pragmatic meaning—like implicatures and presuppositions—from semantic meaning—like word definitions and literal meaning—was the main goal of the textual analysis. The study investigated the usefulness of both semantic and pragmatic theories by examining texts from a variety of genres, such as literary works, academic discourse, and conversational speech.

A Comparative Analysis of Pragmatic and Semantic Interpretations A comparative analysis of pragmatic and semantic meaning forms formed the basis of the methodology. This analysis looked at the ways in which the two viewpoints approach meaning construction differently and in common. In both domains, distinct meaning categories were distinguished (e.g., implicature vs presupposition, denotative versus connotative meaning), and instances were methodically contrasted to demonstrate the functions of each meaning type in communication.

Examples and Case Studies Case studies and real-world examples were utilized to show how meaning is negotiated in various circumstances in order to better comprehend the

practical applications of semantic and pragmatic meanings. Multimedia communications, literary materials, and conversational analysis were used as case studies. This made it possible to observe how people dynamically switch between the two meaning kinds in everyday language use and to contextualize theoretical distinctions in real-world contexts.

Conclusion and Synthesis Ultimately, the study combined the results to provide a thorough examination of the ways in which pragmatic and semantic meanings work together in language. The study emphasizes the interconnectedness of pragmatics and semantics, demonstrating how each field advances our knowledge of how contextual elements and linguistic structures influence meaning. The findings' ramifications for fields including discourse analysis, translation, and language instruction are covered in the study's conclusion.

RESULTS AND DISCUSSION

The study of semantic meaning identified three main categories: lexical meaning, which describes the direct relationship between words and their referents; connotative meaning, which involves the emotional or psychological associations associated with words; and denotative meaning, which is the literal, dictionary definition of words. For instance, the word “home” has additional emotional connotations like warmth and security, yet the word “dog” designates a particular animal.

According to pragmatics, societal norms, speaker intentions, and circumstance all affect meaning. It was discovered that implication, in which speakers suggest more than is said directly, was important. For example, pragmatically speaking, “Can you pass the salt?” is interpreted as an indirect request. As seen by expressions such as “John stopped smoking,” which assumes that John used to smoke, presupposition—presumptions taken for granted in communication—was also noted. Furthermore, it was discovered that speech behaviors like commanding or promising do more than only convey the exact meaning of words.

It was discovered that pragmatic and semantic meanings were intertwined. For instance, depending on the context, the word “bank” may refer to a financial organization in one situation and to the edge of a river in another. Since context impacts the speaker's intentions and affects how messages are perceived, it has been proven to be essential in the interpretation of pragmatic meaning.

Discussion

The results highlight how pragmatic and semantic meanings interact dynamically. While pragmatics adds subtlety through context, speaker intents, and cultural influences, semantics gives words their basic, literal meaning. As demonstrated by instances where a sentence's literal meaning deviates from its intended pragmatic interpretation—for instance, the phrase “It's getting late,” which may subtly ask someone to leave—this link is essential to comprehending communication.

A key component of pragmatic interpretation has been identified as context. The study demonstrates how speakers use context to subtly transmit meaning, which is consistent with Grice's Cooperative Principle. This supports the notion that language encompasses more than simply words; it also includes the context in which they are utilized. These results have important ramifications for translation and language instruction. In addition to teaching words' exact meanings, language education should emphasize how context affects meaning. Producing accurate and contextually relevant translations requires an awareness of both semantic and pragmatic components of the translation process. Misunderstandings may result from ignoring the pragmatic element, especially when translating colloquial language or indirect speech acts.

CONCLUSION

In conclusion this study has studied the varieties of meaning from both semantic and pragmatic viewpoints, highlighting the deep link between the two. While semantics offers the underlying and literal meanings of words, pragmatics enriches communication by highlighting the significance of context, speaker intentions, and social norms. Semantics' differentiation of denotative, connotative, and lexical meanings emphasizes how crucial it is to comprehend both the explicit and implicit components of language. On the other hand, pragmatics' examination of implicature, presupposition, and speech acts emphasizes how meaning is dynamic and context-dependent. The study demonstrates that meaning is dynamic and influenced by a complex interaction between pragmatic environment and semantic structure.

Because of this dependency, both factors must be taken into account in order to completely comprehend how language works in communication. Additionally, the results have significant ramifications for domains like translation, where knowledge of both dimensions is critical for precise, contextually relevant translations, and language instruction, where an emphasis on both semantic and pragmatic meanings is necessary for the development of effective communication skills. This article's conclusion emphasizes the necessity of a thorough approach to meaning that takes pragmatic and semantic considerations into account. Since language is a dynamic, context-dependent instrument, being able to comprehend how these two aspects of meaning interact can help us communicate more successfully.

REFERENCES

1. Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and semantics*, Vol. 3: Speech acts (pp. 41–58). Academic Press.
2. Leech, G. (1981). *Semantics: The study of meaning*. Longman.
3. Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge University Press.
4. Mey, J. (2001). *Pragmatics: An introduction*. Blackwell.
5. Saeed, J. I. (2003). *Semantics* (2nd ed.). Blackwell.
6. Thomas, J. (1995). *Meaning in interaction: An introduction to pragmatics*. Longman.
7. Yule, G. (1996). *Pragmatics*. Oxford University Press.

O'ZBEK VA RUS TILLARIDA SIFAT SO'Z TURKUMI

Nabiyeva Rohilaxon Sherzod qizi
Farg'ona davlat universiteti talabasi
Xamidova Maxbuba Kaxarovna
o'qituvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va rus tillarida sifat so'z turkumining grammatik va semantik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Sifatlarning morfologik shakllari, darajalari, vazifalari va turli ifoda shakllaridagi o'xshashlik va tafovutlar ko'rib chiqiladi. Qiyosiy yondashuv orqali til o'rganishda madaniy va grammatik jihatlarining ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: sifat, so'z turkumi, daraja, o'zgaruvchanlik, morfologiya, qiyosiy tilshunoslik, o'zbek tili, rus tili

Tilshunoslikda so'z turkumlari tilning asosiy grammatik birliklari bo'lib, ular orasida sifat muhim o'rin egallaydi. Sifatlar predmetlarning belgi-xususiyatlarini ifodalaydi va har ikki til – o'zbek va rus tillarida ham muhim so'z turkumi sifatida qaraladi. Ushbu maqolada o'zbek va rus tillarida sifatlarning umumiy va farqli jihatlari tahlil qilinadi.

O'zbek tilida, sifat predmetning rangini, hajmini, shaklini, xususiyatini bildiradi. Ular nimaqanday? qanday? qanaqa? degan savollarga javob beradi:

Masalan: oq uy, katta daraxt, shirin meva.

Rus tilida ham sifat (прилагательное) predmetning xossasini bildiradi va какой? какая? какое? какие? kabi savollarga javob beradi:

Masalan: белый дом, большое дерево, сладкий фрукт.

Sifatlarning turlari.

O'zbek tilida:

Asliy sifatlar	Nisbiy sifatlar
Belgining to'g'ridan-to'g'ri ifodalaydigan va uni darajalash imkoniyatiga ega bo'lgan sifatlar	Belgining to'g'ridan-to'g'ri emas, balki boshqa bir tushunchaga nisbatlangan holda ifodalaydigan va daraja ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lmagan sifatlar
Misol: go'zal, chiroyli, shirin	Misol: devoriy, oilaviy, kuzgi

Rus tilida:

Виды прилагательных:	Качественные прилагательные	Относительные прилагательные	Притяжательные прилагательные

Определение:	Качественные прилагательные обозначают такие признаки предмета, которые могут проявляться в разной степени: цвет, размер, вкус, темперамент и т.д. (Bu turdagi sifatlar predmetning ichki yoki tashqi xususiyatini, ya'ni sifat sifatini bildiradi. Ular darajalarga ega bo'ladi (лучше, самый красивый) va mustaqil ishlatilishi mumkin.)	Относительные прилагательные обозначают признак предмета через его отношение к другому предмету или явлению. Они не имеют степеней сравнения и не употребляются самостоятельно. (Bu sifatlar predmetning boshqa narsa yoki hodisaga aloqadorligini bildiradi. Ular odatda darajalarga ega bo'lmaydi va mustaqil qo'llanilmaydi.)	Притяжательные прилагательные обозначают принадлежность предмета кому-либо или чему-либо. (Bu sifatlar biror narsa yoki shaxsga tegishli ekanligini bildiradi, ya'ni egalik ma'nosini ifodalaydi.)
Примеры:	красивый — красивая девушка сильный — сильный человек умный — умный студент быстрый — быстрая машина	деревянный — деревянный стол зимний — зимняя одежда школьный — школьная форма железный — железный мост	мамин — мамина сумка папин — папин телефон волчий — волчий след бабушкин — бабушкин платок
Особенности:	-Могут иметь степени сравнения: умный — умнее — самый умный	-Не имеют степеней сравнения -Не употребляются без существительного	-Обозначают принадлежность (чаще всего — к живым существам) -Образуются с помощью

	-Могут употребляться самостоятельно: Этот мальчик умный. -Образуются с помощью суффиксов или из корней.	-Обозначают материал, место, время, назначение и т.д.	суффиксов: -ин, -ов, -ев, -ий Употребляются как определения к существительным

Rus tilida predmetning kimga qarashli ekanligini bildiruvchi nisbiy sifatlar bor. Bunday sifatlar чей?, чья?, чьё?, чьи?, soʻroqlariga javob beradi va rus tilida притяжательные прилагательные deb yuritiladi. Bunday sifatlar jonli predmetni bildiruvchi otlar orqali yasaladi.

Masalan: Из далекого ущелья послышался медвежий рёв (Алексей Толстой. Пётр Первый).

Sifatning morfologik xususiyatlari

Oʻzbek tilida:

Sifatlar jins, son va kelishikka koʻra oʻzgarmaydi.

Koʻpincha aniqlovchi sifatida ot oldidan keladi: yashil barg, katta uy.

Rus tilida:

Sifatlar jins (мужской, женский, средний), son (единственное, множественное) va otning holatiga (падеж) qarab oʻzgaradi:

новый стол (yangi stol – erkak jins)

новая книга (yangi kitob – ayol jins)

новое окно (yangi deraza – oʻrta jins)

Sifat darajalari

Oʻzbek tilida:

1. Oddiy daraja ➡ yaxshi; qoʻpol; aqli; katta; asosiy; sersavol.
2. Qiyosiy daraja ➡ yaxshiroq; qoʻpolroq; aqliroq; kattaroq; asosiyroq; sersavolroq.
3. Orttirma daraja ➡ eng yaxshi; oʻta qoʻpol; eng aqli; gʻoyat katta; eng asosiy; eng sersavol.

Rus tilida:

1. Положительная степень (oddiy) ➡ красивый (chiroyli); умный (aqli); быстрый (tez); высокий (baland); сильный (kuchli); сладкий (shirin); холодный (sovuq); чистый (toza).

2. **Сравнительная степень (taqqoslov)** ➔ красивее (chiroyliroq); красивее (chiroyliroq); умнее (aqliroq); выше (balandroq); быстрее (tezroq); сильнее (kuchliroq); холоднее (sovuqroq).

3. **Превосходная степень (orttirma)** ➔

Oddiy orttirma daraja (простая форма):	Murakkab orttirma daraja (составная форма):
Sifatga -ейший/-айший qo'shimchalari qo'shiladi	«самый + прилагательное» orqali yasaladi
красивейший (eng chiroyli) умнейший (eng aqli) сильнейший (eng kuchli) быстрейший (eng tez)	самый красивый (eng chiroyli) самый высокий (eng baland) самый умный (eng aqli) самый интересный (eng qiziqarli)

Misollar bilan:

Это самая красивая картина./Он самый умный в классе.

Sifatning gapda vazifasi

Ikkala tilda ham sifatlar:

- Aniqllovchi vazifasida: katta uy, большой дом
- Bog'lovchi fe'l bilan birikib kesim bo'lishi mumkin: Bu kitob qiziqarli, Эта книга интересная.

Har ikki tilda ularning vazifasi o'xshash bo'lsa-da, morfologik jihatdan rus tilida ko'proq o'zgaruvchanlik mavjud. Bu esa rus tilidagi sifatlarni o'rganishda e'tiborli bo'lishni talab qiladi. Tillarni qiyosiy o'rganish tilshunoslikda umumiy qonuniyatlarni anglashga yordam beradi. O'zbek va rus tillaridagi sifatlarning qiyosiy tipologiyasini o'rganish jarayonida bu ikki tilning o'xshash va farqli tomonlari aniqlandi. Sifatlarning joylashish tartibidagi tafovutlar va qiyosiy konstruksiyalardan foydalanish xususiyatlari ham aniqlandi. Natijalardan ushbu ikki til o'rtasida matnlarni samaraliroq o'qitish va tarjima qilish, shuningdek, ularning madaniy va lingvistik xususiyatlarini chuqurroq tushunish uchun foydalanish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. A. Rasulov, D. Jo'raev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: O'zbekiston, 2005.
2. O. Azizov va boshqalar. O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi. Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti. 1986.
3. V.V. Vinogradov. "Russkij yazyk. Grammatikicheskoe uchenie o slove". Moskva: Nauka, 1972.
4. O.A. Sirotina. Russkaya grammatika. Morfologiya. Moskva: Drofa, 2003.
5. M. Mirtojiyev. Tilshunoslikka kirish. Toshkent: Fan, 1997.

ZAMONAVIY ADABIY JARAYON (NASR)

Usmonaliyeva Mohidil

Farg'ona davlat universiteti talabasi

Karimjonova Shahlo Ravshanjonovna

f.f.f.d. (PhD), katta o'qituvchi

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek nasrining shakllanishi, rivojlanishi va bugungi holati har tomonlama tahlil qilingan. Maqolada nasrga ta'sir etgan ijtimoiy, madaniy va texnologik omillar, nasrdagi yetakchi mavzular, adabiy yo'nalishlar, psixologik chuqurlik, ramziy ifoda, uslubiy izlanishlar hamda yetuk yozuvchilar ijodiga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, milliylik, zamonaviylik, tarixiylik va global tendensiyalar o'zaro qanday uyg'unlashgani yoritilgan. Maqola zamonaviy o'zbek adabiyotini o'rganayotganlar, adabiyotshunoslar va yosh ijodkorlar uchun muhim ilmiy-nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.*

***Kalit so'zlar:** zamonaviy nasr, realizm, psixologiya, o'zbek adabiyoti, badiiy izlanish, yozuvchilar.*

Adabiyot har bir xalqning ma'naviy hayotida beqiyos o'rin tutadi. U xalq ruhiyatining, tarixiy xotirasining, dunyoqarashining, orzu-umidlarining ifodasi sifatida asrlar davomida shakllanib kelgan. Bugungi kunda esa zamonaviy adabiy jarayon, ayniqsa, nasr janri doirasidagi o'zgarishlar, yangilanishlar, mualliflik individualizmining kuchayishi bilan yanada murakkablashib, turfa yondashuvlar, badiiy shakllar, mavzular orqali boyib bormoqda.

Nasr boshqa adabiy janrlarga nisbatan voqelikni batafsil tasvirlash, obrazlarni ruhiyati bilan birga yashash, hayotiylikni chuqur aks ettirish hususiyatiga ega. U hikoya, povest, roman kabi shakllarda rivojlanadi. Har bir janring ichki tuzilishi, syujet yuritilishi, konfliktlar ochilishi o'ziga xos yo'llar bilan amalga oshadi.

Zamonaviy adabiy jarayon deganda, ma'lum bir davr mobaynida yuzaga kelgan, rivojlangan va shakllangan adabiy tendensiyalar, janrlar, uslublar, mualliflar hamda ularning asarlaridagi g'oyaviy-badiiy izlanishlar majmui tushuniladi. Nasr esa adabiyotning eng hayotiy, xalqchil va keng qamrovli janrlaridan biri sifatida har bir davrda o'ziga xos yuksalish bosqichlarini bosib o'tgan. Ayniqsa, XXI asr o'zbek nasri ko'p qirrali, g'oyaviy-badiiy yondashuvlarga boyligi bilan ajralib turadi. Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek nasrining rivojlanish jarayoni, muhim yo'nalishlari, asosiy mualliflar va ularning ijodiy izlanishlari tahlil qilinadi.

Zamonaviy o'zbek nasrining rivojlanishiga ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy omillar muhim ta'sir ko'rsatdi. Mustaqillikdan so'ng adabiyot erkinlikka erishdi, senzura yo'qoldi va yozuvchilar o'z fikrini erkin bayon qilish imkoniga ega bo'ldilar. Bu holat nasrda ham mavzularning kengayishiga, ichki erkinlikning kuchayishiga olib keldi.

Avvalgi yillarda o'zbek nasrida ko'proq tarixiy mavzular, milliylik, ma'naviy o'zlik, urush yillari yoki qishloq hayoti asosiy o'rinda bo'lgan bo'lsa, bugungi nasrda shahar muhitidagi odamlar ruhiyati, yolg'izlik, ijtimoiy muammolar, migratsiya, ayollarning jamiyatdagi o'rni, yoshlar ongida yuz berayotgan o'zgarishlar kabi zamonaviy hayotning dolzarb masalalari keng yoritilmoqda.

Mualliflar endilikda voqelikni faqat bayon qilish emas, balki uni chuqur falsafiy, psixologik tahlil asosida yoritishga intilmoqda. Ayniqsa, shaxs ichki olami, ichki ziddiyatlar, ong osti hodisalari tasviri tobora ko'proq dolzarblik kasb etmoqda.

Zamonaviy nasrning o'ziga xos jihatlaridan biri bu — yangi shakllarga intilish, badiiy eksperimentlarga ochiqlikdir. Bu holat, ayniqsa, yosh avlod ijodkorlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ular badiiy matnning an'anaviy tarkibini buzib, yangi uslubda hikoya qilishga, o'quvchining tafakkurini faollashtirishga harakat qiladilar.

Internet va raqamli texnologiyalar ham zamonaviy nasrga ta'sir ko'rsatdi. Elektron kitoblar, bloglar, onlayn nashrlar va ijtimoiy tarmoqlar orqali yozuvchi bilan o'quvchi o'rtasida yangi aloqa shakllari paydo bo'ldi. Bu esa nasrning yangi shakl va mazmunlarga ega bo'lishiga zamin yaratdi.

Postmodernizm ta'sirida yozilgan asarlarda an'anaviy syujet emas, balki parcha-parcha voqealar, kollaj usuli, intertekstual elementlar ustuvor bo'lmoqda. Misol uchun, real voqealar bilan mistika yoki fantastik elementlarning birga qo'llanilishi, zamon va makon tushunchasining murakkab tasvirlari nasrni yangilanish sari yetaklamqda.

Bugungi nasrda muallif va o'quvchi o'rtasidagi munosabat ham yangicha tus olmoqda. Endi yozuvchi o'quvchiga tayyor g'oyani emas, balki o'zini izlashga undaydigan, savollar tug'diradigan, ko'p qavatli ma'nolarga ega bo'lgan asarlar taqdim etmoqda. Bu esa o'quvchining tafakkur darajasini oshirishga, uni matn ustida o'ylashga, bahs-munozaraga undashga xizmat qiladi.

Ayni paytda, mualliflar o'z asarlarida jamiyatdagi og'riqli nuqtalarni ko'tarib chiqish, tanqidiy yondashuvni kuchaytirish, ijtimoiy adolatsizlik, ma'naviy inqiroz, biroq umidga eltuvchi yo'llar haqida fikr yuritishga ko'proq e'tibor qaratmoqda.

Zamonaviy yozuvchilarning ijodiy uslubi

Bugungi nasrda ijod qilayotgan yozuvchilar orasida O'zbekistonda va xorijda e'tirof etilgan ko'plab nomlar bor. Ulardan Muhammad Ali, Erkin A'zam, Xurshid Do'stmuhammad, Nazar Eshonqul, Abdulla Oripov (nasrda ham ijod qilgan), Hamid Ismoilov, Usmon Azim kabi yozuvchilar zamonaviy nasr taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shgan.

Yosh ijodkorlar orasida esa Matluba Eshonqulova, Maftuna Karimova, Shavkat Riza, Zulfiya Mirzaeva kabi nomlar o'z uslubini shakllantirgan, o'zgacha tematik yondashuvlar bilan ajralib turadi.

Asosiy yo'nalishlar va mavzular

1. Reallik va hayotiylikka intilish

Zamonaviy nasrda real hayot voqealari, inson taqdiri, ijtimoiy muammolar, ma'naviy inqiroz holatlari keng yoritilmoqda. Bu yo'nalishda yozilgan asarlar o'quvchining qalbiga yaqin, uning ichki dunyosi bilan uyg'unlashgan bo'ladi.

2. Psixologik tahlil va ichki monologlar

Bugungi nasrda insonning ruhiy holatini chuqur tahlil qilish, ichki kechinmalar, ong va ongsizlik chegaralarini yoritish tendensiyasi kuchaygan. Asarda voqealardan ko'ra, obrazlarning fikrlari, xotiralari, sezgilari markaziy o'rinni egallaydi.

3. Falsafiy va simvolik yondashuvlar

Ko'plab zamonaviy yozuvchilar hayotning falsafiy mazmunini izlashga intilmoqda. Asarlarda timsollar, ramzlar orqali murakkab g'oyaviy qatlamlar yaratiladi.

4. Tarix va zamon oralig'ida

Nasrda tarixiy voqealar bilan zamonaviy muammolarni qiyoslash, o'zaro bog'lash orqali yangi badiiy kontekst yaratilmoqda. O'tmish va bugunning o'zaro muloqoti orqali asarlarga chuqur g'oyaviy mazmun berilmoqda.

Asosiy yozuvchilar va ularning ijodiy yondashuviga to'xtaladigan bo'lsak:

Erkin A'zam – O'zbek nasrida milliylik, xalqona ruh, odamiylik va axloqiy mezonlar mavzusini chuqur yoritgan yozuvchi. “Usta G'iyos”, “Ko'chadagi odam” singari asarlarida oddiy inson taqdiri orqali katta hayotiy falsafa berilgan.

Xurshid Do'stmuhammad – Uning asarlarida tarixiylik, falsafiylik va tahliliy yondashuv ustuvor. “Jimjitlik”, “Bedil va nabirasi” kabi asarlar zamonaviy o'zbek falsafiy nasrining namunalari.

Murod Muhammad Do'st – Adibning “Lolazor” romanida tarixiylik va zamonaviylik uyg'un holda yoritilgan. U asarlarida jamiyatdagi o'zgarishlar fonida inson ruhiyatini ko'rsatishga uringan.

Isajon Sulton, Muhammad Ali, Nurulloh Muhammad Raufxon – bular zamonaviy o'zbek nasrida o'z yo'lini topgan, tajriba va izlanishlarga boy ijodkorlardir. Ularning asarlarida jamiyat, inson va zamon o'rtasidagi murakkab aloqalar ko'rsatiladi.

Zamonaviy nasrda an'anaviy syujet va kompozitsiya o'rniga kollaj, retrospektiv tahlil, ichki monolog, paralel hikoya, metaforik ifoda, intertekstual aloqa kabi postmodernist uslublar keng qo'llanilmoqda. Shuningdek, nasrda publitsistik uslub, she'riy ifoda, satirik til va xalq og'zaki ijodi unsurlari bilan badiiy shakllar boyitilmoqda.

Zamonaviy adabiy jarayonda yozuvchilar o'zbek xalqining madaniy merosi, qadriyatlari, urf-odatlar va ma'naviyatini asarlari orqali aks ettirmoqda. Garchi mavzular zamonaviy bo'lsa-da, asarlarda milliy ruh, til va mentalitet saqlanib qolmoqda. Bu esa nasrni o'zbekona qilishda muhim rol o'ynaydi.

Zamonaviy o'zbek nasri – bu o'ziga xos hayotiy, falsafiy va badiiy tajribalarni aks ettiruvchi adabiy maydondir. U jamiyatdagi o'zgarishlar, inson ruhiyati, tarixiy xotira va zamonaviy muammolarni chuqur tahlil etuvchi ko'zgudek xizmat qilmoqda. Har bir asar – bu davrga berilgan ijodiy javob, yozuvchining zamonga va hayotga munosabatidir. Kelajakda ham zamonaviy nasr yangilanib, rivojlanib, xalqimiz ma'naviyatini boyitishda davom etadi.

Zamonaviy o'zbek adabiyoti tobora kengayib, yangi qiyofaga ega bo'lib bormoqda. Texnologiyalar, janrlar xilma-xilligi va badiiy tajribalar orqali adabiyotimiz yangi bosqichga ko'tarilmoqda. Zamonaviy o'zbek adabiyoti va uning yangi tendensiyalari bo'yicha quyidagi fikrlarni bildirish mumkin:

1. Janrlar xilma-xilligi – An'anaviy epik asarlar bilan bir qatorda detektiv, fantastika, ilmiy-fantastik va psixologik romanlar kabi janrlar rivojlanmoqda.

2. Modern va postmodern yo'nalishlar – Yozuvchilar o'z asarlarida zamonaviy jamiyat muammolarini badiiy jihatdan chuqurroq aks ettirishga intilmoqda.

3. Texnologiyalar ta'siri – Elektron kitoblar, audiokitoblar va raqamli platformalarning keng tarqalishi bilan o'quvchilarning kitobga bo'lgan yondashuvi o'zgarmoqda.

4. Globalizm va milliylik uyg'unligi – Adabiyotda milliy o'zlikni saqlagan holda dunyo miqyosidagi masalalar ham yoritilmoqda.

Bugungi nasrning muhim xususiyatlaridan biri — raqamli adabiyotning rivojlanishidir. Ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, onlayn nashrlar orqali nasriy asarlar keng ommaga tezda yetib bormoqda. Bu esa yozuvchiga nafaqat ijodiy erkinlik, balki auditoriya bilan bevosita aloqa imkonini beradi. Shu bilan birga, bu holat yozuvchidan yuqori madaniy daraja, mas'uliyat, muayyan etik mezonlarga rioya qilishni ham talab qiladi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, zamonaviy adabiy jarayon, xususan nasr janrida kuzatilayotgan tendensiyalar shuni ko'rsatadiki, bugungi o'zbek adabiyoti jahon adabiyoti bilan hamqadam rivojlanmoqda. Yangi mavzular, shakllar, uslublar, mualliflik ovozi yangilanishi, nasrning zamonaviy o'quvchi bilan bog'liq holda yangicha tus olishini ta'minlamoqda.

Shuningdek, adabiyotdagi ijtimoiy mas'uliyat hissining oshib borishi, yozuvchining faqat go'zallik yaratish emas, balki jamiyatga ta'sir ko'rsatish istagi, uni anglashga chorlovchi asarlarning ko'payishi — zamonaviy nasrning dolzarbligini belgilab bermoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rasulov, B. Zamonaviy o'zbek nasri: taraqqiyot bosqichlari va tendensiyalar. — Toshkent: Fan, 2019.
2. Quronov, D. Adabiyotshunoslikka kirish. — Toshkent: Akademnashr, 2021.

ODIL YOQUBOVNING “KO’HNA DUNYO” ASARIDA QORA RANG KONSEPTINING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Xasanova Madina Aliqul qizi
Samarqand davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: maqolada qora rang konseptining badiiy matnda uslubiy jihatdan xilma-xil semantik ma’nolarni ifodalashi O.Yoqubovning “Ko’hna dunyo” asari misolida yoritildi.
Kalit so’zlar: qora, konsept, leksema, “Ko’hna dunyo”, funksional-semantik maydon tizimi.

Fanda rangga shunday ta’rif beriladi: «Rang moddalar chiqargan yoki qaytargan nurlanish spektriga mos ravishda yorug’likning muayyan ko’rish tuyg’usini hosil qilish xossasi. Rang (tasviriy san’atda) rang-tasvirning asosiy ifoda va tasvir vositasi. Rang orqali rassom mavjud borliqni hakkoniy aks ettiradi. Tabiatdagi bor ranglar axromatik va xromatik ranglarga bo’linadi. Axromatik ranglarga oqdan to’q koragacha bo’lgan bo’yoqlar, qolganlari xromatik (qizil, sariq, ko’k va h.k.) ranglarga kiradi. Xromatik ranglar, o’z navbatida, issiq (kizil, sarik, zarg’aldoq) va sovuq (ko’k, moviy, binafsha), shuningdek, har ikkisiga kiruvchi (binafsha, yashil) ranglarga ajratiladi» [5:49]. Buyuk faylasuf Abu Nasr Forobiy "Falsafiy savollar va ularga javoblar" asarida "Rang nima?" degan savolga: "Rang yaltiroq jismning nimaga yaltiroq bo’lganining chegarasidir, u jismlarning yuzida ifodalanadi", deya javob bergandi [1:74].

Ingliz etnografi va folklorshunosi Viktor Ternerning Afrika qit’asida yashovchi xalqlar marosim va rituallarida istifoda etilgan rang bilan bog’liq ramzlarning ramziylik tarixida tutgan o’rni haqidagi tadqiqotlarida rang-ramzlar ilg’ab olinish va anglab olinish jihatidan ancha qadimiyroq ekanligi isbotlab berilgan [8: 45]. Olimning fikricha insonlar dastlab oq, qora, qizil bilan bog’liq ranglar asosida turli ramzlarga murojaat qilgan bo’lsa, vaqtlar o’tishi bilan yashil, ko’k, sariq, qizil bilan aloqador ramzlarni yaratishgan. O’zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligida rang mavzusiga alohida o’rin berilgan ishlar mavjud. Shulardan biri N.Jumatovanning “Hozirgi o’zbek she’riyatida rang bilan bog’liq ramziy obrazlar” deb nomlangan nomzodlik dissertatsiyasi hisoblanadi. Bu ishda muallif har bir ranga alohida to’xtalib o’tadi. Ranglar ifodalaydigan ramzlar paydo bo’lishida ikki xil ta’sirni ajratib ko’rsatadi. Birinchisi ijtimoiy hayot tarzida yuz beradigan hodisalar natijasida, jumladan, qora va oq ranglari haqida shunday deydi: “Inson dastlab yorug’lik va qorong’ulikni farqlagan. Kunduzi u ovda yoki o’zgalar bilan jang olib borishda turli qiyinchiliklarga uchramagan. Sababi u o’z atroflarini yaxshi ko’ra olgan, turgan joyining jug’rofiy tuzilishini to’la idrok eta olgan. Tun qorong’usida esa buning butunlay aksi bo’lgan

va ko'p zarar ko'rgan. Mana shuning uchun qorong'ulikdan qo'rqgan. Bu qo'rqish esa uning ongida qora rangni yovuzlik va dahshat ramzi sifatida shakllanishiga olib kelgan. qora rangi dahshat o'lim". Ikkinchisi esa diniy e'tiqod bilan uzviy aloqada hosil bo'lgan ramzlardir. "Qora rangi dahshat, o'lim va yovuzlik yer osti ramzi sifatida barcha marosim va udumlarimizda chuqur o'rin olgan" [2:13]. Bundan tashqari muallif qora so'zi boshqa leksemalar bilan birikma hosil qilishini ham aytib o'tgan. Masalan, "Er bo'l, er bo'lmasang, qaro yer bo'l" [9:55] maqolida "qaro yer" birikmasi o'lim ma'nosini bildiruvchi ramziy obraz ekanligi keltirilgan [2:16].

Sharq xalqlari haftaning har bir kunini ma'lum bir rang bilan ataganlar. Bunda qora – shanba – Zuhul (Saturn). Dunyoning to'rt tomonida shimol – qora [6:31]. N.Mironovanning "Цветоведение" kitobida esa yil fasllaridan qish, unsurlar va narsalarni suv, yer tomonlaridan shimol, planetalardan Merkuriy, hayvon ramzlaridan toshbaqa – qora rang timsoli hisoblangan [3:10]. Folklorda esa qora rangi bilan bog'liq ko'plab misollarni uchratishimiz mumkin. «...Turkiy xalqlar qadimdan oq, ko'k, qora ranglarni o'z ibtidoiy turmushlarining ma'lum qirralari bilan bog'lab tushunganlar. Masalan, ular dunyoning bir qismi bo'lmish o'liklar olamini oppoq yo'klik rangida idrok etishgan va uni ko'rib bo'lmaslik misolida buni tasdiklashga urinishgan. Azada oq rangdagi kiyim o'liklar va tiriklar dunyosi o'rtasidagi aloqa timsolida kiyiladi. Qora rangdagi kiyim esa odam o'lgan yomon kunda shu yomonlikning, og'ir musibatning ramzi sifatida kiyiladi. Chunki ajdodlarimiz yomonlik va o'limni qora rangda tasavvur qilishgan [10:77-78]. Tarix kitoblarida keltirilishicha, qoraxoniylar davrlarida: "Mazkur davlat hukmdorlari "jabg'u" deb yuritilgan unvonning o'rniga o'zlarini "qoraxon", ya'ni "buyuk xon" deb ataydilar [4:55]. Bundan kelib chiqadiki, qora rangi faqat salbiy ramz ifodalab qolmasdan, balki, ijobiy ma'nolarni ham ifodalagan.

"Ko'hna dunyo" asarida qora rang, asosan, salbiy ma'nolarni shakllantirishdan tashqari ajratuvchi, turni bildiruvchi, salobatni oshiruvchi sifatida qo'llaniladi. Masalan, *Bukriy degan, o'zi pakanagina bo'lsa ham boshi xumday, nimasi bilandir katta qora o'rgimchakka o'xshab ketadigan keksa naychi kirib kelishdi* [7:5], jumlasida Bukriyning qora o'rimchakka o'xshatilishi uning rangi qoraligiga, ham ta'na tuzilishining o'rgimchakka qiyoslanishi, ya'ni qaddini egib yurishi, ham fe'l-atvorining yomonligini anglatib turibdi.

Qoralik insonning ba'zi a'zolariga xos bo'lganda u go'zallikni, nafislikni o'zida mujassam etadi, ayniqsa, sharq ayol-qizlarida bu xususiyat yaqqol ko'zga tashlanadi. Buni ijodkorning Sadafbibini tasvirlashida ko'rish mumkin: *Nargizabonu, ikki barmog'i kesilgan mayib qo'li bilan to'zg'igan sochlarini tuzatarkan, katta-katta tim qora ko'zlari allaqanday charaqlab: – Bu so'z rostmi, mirzam? – deb so'radi. – Hazrat Ibn Sino...[7:16]; Sadafbibi esa qoramag'izdan kelgan, yuzlari yum-yumaloq, qosh-ko'zlari qop-qora* [7:24]. *O'tovning to'rida, baland qilib to'shalgan oq kigizlar ustida, uzun tim qora sochlariga behisob kumush tanga va mitti qo'ng'iroqchalar taqilgan bir qiz yotibdi* [7:214]. Yutinganda go'dakning tomog'iday nimjon, oppoq tomog'ining ostidagi moshdek qora xoli qandaydir ojizgina qimirlab qo'yadi... [7: 214]. Ijodkor yolg'iz qora sifatini keltirish bilan qoniqmay, unga tim,

qop-qora kabi orttirma darajani qo'shish orqali go'zallikka go'zallik qo'shadi, Sadafbibini ko'z oldimizda turgandek mahliyo qilishga majbur qiladi.

Ma'no ko'chishi orqali qora leksemasi orqali hosil qilinganda ko'p hollarda soya so'ziga ishora qilinadi. Bunday hollarda qora metaforasi qaysidir tilidan aytiladi va salbiy ma'no ishtirok etadi. *Shu bugundan boshlab saroyda sening **qorangni** ko'rmayin, Qutlug'qadam! Seni ham, **Qorag'ulom!**.. Bilamen, sen menga salkam yigirma yil halol xizmat qilding. Ammo bugun men seni farzandingga qo'shib dargohimdan haydamoqdan boshqa choram yo'q... Ayb menda emas, Qorag'ulom, ayb takabbur zurriyotingda! Bergan tuzimga rozimen, **Qorag'ulom!**.. Valine'mat padari Qorag'ulom, – Alloh uning ruhini shod etgay, – cho'yanday **qop-qora**, alpqomat odam edi [7:19].* Keltirilgan parchada sulton Qutlug'qadamning birgina aybi uchun yigirma yillik mehnatlariga qaramay unga Qorag'ulom undalmasi bilan murojaat qiladi. Bu yerda ruhiy holardan tashqari, Qutlug'qadamning oddiy, qora ishlarni qiladigan cho'ri ekanligi ham nazarda tutilgan. Oq tan va qora tan bu irqlarni belgilovchi belgilardan biridir. O.Yoqubov hind so'zini keltirish bilan qanoatlanmay, uning asosiy belgisini ham keltirishni joiz deb hisoblaydi:

*«O't» so'zini eshitganda yaqindagi chakalakzorda g'uj bo'lib yotgan, hammasi bir xil sariq ko'ylak, bir xil sariq ipak shalvar kiygan **qora tanli** hind zodagonlari orasida g'ala-g'ovur ko'tarildi [7:51].*

qorida keltirilgan misollarda shaxsga murojaat etilgan bo'lsa, qora leksemasini narsa va hodisalarga ham qo'llab, uni turli maqsadlarda ishlatadi: *Nafis kumush taqsimchalarda po'sti yupqa g'alvirak bodomlar, xurmo va pistalar, **qora mayiz** va ko'k kishmish, qaymoqqa qorilgan issiq patirlar, somsa va bedana qovurdoqlar, bug'i burqirab turgan sho'rvayi sher, qo'yingki, olamda neki ne'mat mavjud, hammasi muhayyo bo'ldi [7:245].* Bu gapda qora yerto'laning burchagida ulkan **qora kalamushday** g'imirlab, yum-yumaloq qutichani topib chiqqani, uning ichidagi bebaho javohirni ko'z-ko'z qilib, Sadafbibini so'rab yalinib-yolvorganlari xayolida jonlandi-yu, a'zoyi badanini sovuq ter bosdi [7: 253]. Qora kalamush kalamushning bir turi bo'lib, uy kalamushi deb ham yuritiladi. Demak, bu yerda hayvon turini anglatmoqda. *Saropardaning chap tomonida, baland qilib to'shalgan oq kigizlar ustida... boshiga **qora telpak**, egniga uzun **qora jun** chakmon kiygan bir odam... [7: 256].* Bu misollarda esa telpak va junning sifatini ifodalamoqda.

Xulosa qilib aytganda, qora rang konsepti faqat salbiy emas, balki ijobiy xususiyatga ham egadir. Shunga qaramasdan unda salbiylik bo'yog'i ustuvorlik qiladi. Qora rang konsepti O.Yoqubovning "Ko'hna dunyo" romanida eng faol qo'llangan rang konseptidir. Ijodkor uni shaxslarga, narsalarga, hodisalarga, holatlarga nisbatan qo'llab, turli ma'nolarni ochib berishda, turli o'rinlarda ishlatgan.

TURKIY TILLARNING QIYOSIY FONETIKASI

Nabiyeva Rohilaxon Sherzod qizi
Fargʻona davlat universiteti talabasi
Karimjonova Shahlo Ravshanjonovna
f.f.f.d. (PhD), katta oʻqituvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkiy tillarning fonetik tizimi tarixiy-qiyosiy yondashuv asosida tahlil qilinadi. Unli va undosh tovushlar tizimi, fonetik oʻzgarishlar, urgʻu va fonologik tafovutlar asosida tillar oʻrtasidagi oʻxshashlik va farqlar ochib beriladi. Maqolada qadimgi turkiy til bilan zamonaviy turkiy tillar oʻrtasidagi fonetik transformatsiyalar va dialektologik omillar ham koʻrib chiqiladi.

Kalit soʻzlar: fonetika, tovush tizimi, til taraqqiyoti, undosh, unli, fonologik oʻzgarishlar, turkiy tillar, fonologik tafovut, qiyosiy tahlil, fonetik oʻzgarishlar, urgʻu, tarixiy tilshunoslik
Annotation. This article presents a comparative-historical analysis of the phonetic systems of Turkic languages. It explores vowel and consonant systems, phonetic changes, stress, and phonological differences to reveal the similarities and divergences among Turkic languages. The article also discusses phonetic transformations from Old Turkic to modern varieties and highlights dialectological influences.

Keywords: phonetics, sound system, language development, Turkic languages, vowel, consonant, phonological differences, comparative analysis, phonetic change, stress, historical linguistics

Turkiy tillar oilasiga mansub tillar fonetik jihatdan bir-biriga juda yaqin boʻlib, ularning taraqqiyotida ayrim xususiy fonologik oʻzgarishlar kuzatiladi. Ushbu maqolada aynan fonetik darajadagi oʻxshashlik va tafovutlar qiyosiy tahlil qilinadi. Turkiy tillar oilasi — bu oʻzaro tarixiy, fonetik, leksik va grammatik oʻxshashliklarga ega boʻlgan tillar guruhidir. Ushbu tillar asosan Markaziy Osiyo, Sharqiy Yevropa, Sibir, Kavkaz, Xitoyning shimoli-gʻarbi, va Turkiya hududlarida tarqalgan. Turkiy tillar oilasi turkologiya fanining asosiy tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Turkiy tillarning tasnifi:

- Turkiy tillar odatda quyidagi guruhlariga boʻlinadi:
- Gʻarbiy turkiy tillar (Oʻgʻuz guruhi): turk, ozarbayjon, turkman tillari.
- Sharqiy turkiy tillar (Qarluq guruhi): oʻzbek, uygʻur tillari.
- Shimoliy turkiy tillar (Qipchoq guruhi): qozoq, qirgʻiz, qoraqalpoq, nogʻay, boshqird, tatar tillari.
- Sibir turkiy tillari: xakas, tuva, altay, shor va boshqalar.
- Chuvash tili — baʼzan alohida "bulgʻor guruhi" sifatida qaraladi.

Turkiy tillarda unli tovushlar tizimi. Turkiy tillarning barchasida unli tovushlar muhim o‘rin egallaydi. Unli tovushlar soni, ularning artikulyatsiya xususiyatlari (lablangan-lablanmagan, orqa-old, keng-tor) bo‘yicha tillar orasida farqlar mavjud.

Unli tovushlar soni (qiyosiy):

Til	Unli tovushlar soni	Misol
O‘zbek	6	a, e, i, o, u, o‘
Qozoq	9	a, ä, e, i, i, o, ö, u, ü
Qirg‘iz	8	a, e, i, o, ö, u, ü, ы
Turkiya turkchasi	8	a, e, i, i, o, ö, u, ü

Ba'zi tillarda /ö/, /ü/ tovushlari saqlangan bo‘lsa, o‘zbek tilida ular to‘liq saqlanmagan yoki fonematik vazifasi o‘zgargan [4: 33].

Bir qator turkiy tillarda ikkilamchi cho‘ziq a unlisi shakllangan: gag., xak., tuv., shor. a:r (agir) “o g‘ir”, a:z (agiz) “og‘iz”, tuv. ada:m (adagam) “oyog‘im”, xak. aza:m (azagam) “ovog‘im”, xak. pa:r (bagir) “bag‘ir”, turk. a:c (agach) "daraxt", gag. sa:r (sagir) "sag' ir". tuv., xal., shor. a:l “ovul”. Turkiy tillarda cho‘ziq unlilar so‘z ma’nolarini farqlashga ham xizmat qiladi: bar “bor” - baar “bag‘ir”, ol “u” -ool “o ‘g ‘il”, sok “ur” - sook “sovuq”, suk “chorlamoq”-suuk “suyuqlik”, ur “uzoq” - uur “uya”, dun l'turi'-duun “kecha”, it “it”- ut “tovush”, cm “yoritmoq” – ciru “yorug‘i”. Oltoy. gagauz, qirg‘iz, tuva, turkman, yoqut tillarida va o'zbek tilining qorabuloq shevasida unlilar uzun-qisqaligiga ko'ra farqlanadi. Bu holat fiziologik farq bo‘lib, ma’noni farqlash uchun xizmat qiladi. Masalan, qorabuloq shevasida: a:t “ism” - at “ot”(hayvon) , a:c “och” (sifat) - o:c- “och-” (fe’l). Bu so‘zlar tarkibidagi unlilar birlamchi cho‘ziq unlilar hisoblanib, shu so‘z tarkibida azaldan cho‘ziq holda mavjud bo‘lgan [1:24].

Undoshlar tizimi: o‘xshashliklar va tafovutlar. Turkiy tillarda undoshlar tizimi boy. Undosh tovushlar soni va ularning qo‘llanilish doirasi tillarda farq qiladi. Masalan, Turkchada /ğ/ tovushi mavjud, ammo o‘zbek tilida u yo‘qolgan yoki boshqa tovush bilan almashtirilgan.

O‘zbekcha so‘z	Turkcha so‘z		O‘zbekcha so‘z	Turkcha so‘z
yurak	yürek		suv	su
ko‘z	yürek		bosh	baş
til	dil		o‘g‘il	oğul
kitob	kitap		ona	anne
qora	kara		o‘qituvchi	öğretmen

Turkiy tillarda ayrim undosh tovushlarning mavjudligi:

Tovush	O'zbek	Qozoq	Zamonaviy turk tili (Turkiya turkchasi)
q	+	+	+
g'	+	-	-
g	-	-	+
h	+	-	+

Shuningdek, /h/ tovushi ba'zi turkiy tillarda yo'qolgan (qozoq tili), biroq turk va o'zbek tillarida faol ishlatiladi

Fonetik o'zgarishlar: tarixiy yondashuv. Turkiy tillar rivojlanishida ko'plab fonetik o'zgarishlar yuz bergan. Masalan, qadimgi turkiy tildagi "yog'" → turkchada "yağ", o'zbekchada esa yog' shaklida saqlanadi.

Misollar:

Qadimgi turkiy	O'zbek	Zamonaviy turk tili
kök	ko'k	gök
til	til	dil
yag	yog'	yağ

Bu o'zgarishlar ba'zan fonetik qonuniyatlarga asoslangan, ba'zan esa dialektologik ta'sir bilan bog'liq.

Assimilatsiya va dissimilatsiya hodisalari. Turkiy tillarda so'z ichidagi tovushlar bir-biriga ta'sir qilishi fonetik o'zgarishlarga olib keladi. Masalan, qozoq tilida "kitap" so'zi so'nggi undosh ta'sirida "kitap" shaklida talaffuz qilinadi, lekin o'zbek tilida bu so'z "kitob" tarzida o'zgargan

Urg'u va intonatsiya tizimi. Turkiy tillarda urg'u o'rni ham muhim fonetik xususiyatlardan biridir. Turk tilida urg'u ko'pincha so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi, lekin ba'zi otlar va joy nomlarida bu o'zgaradi: **kalem** (ruchka), **kitap** (kitob), **öğretmen** (o'qituvchi), **üniversite** (universitet), **Istanbul**. O'zbek tilida esa erkin urg'u mavjud: **bo'ldi** (tugadi), **bo'ldi** (yetarli), **o'yinchi** (o'ynovchi kishi), **o'yinchi** (sportchi yoki aktyor), **maqsad**. Qozoq tilida urg'u odatda oxirgi yoki oxirga yaqin bo'g'inga tushadi. Biroq ayrim so'zlarda bu istisno bo'lishi mumkin: **bala** (bola), **kitap** (kitob), **mektep** (maktab), **azamat** (yigit), **örken** (taraqqiyot).

Fonetik o'zgarishlar natijasida ayrim morfemalar shaklan o'zgargan bo'lishi mumkin. Masalan:

Qadimgi turkiy "barur" → o'zbekcha "boradi"

Qadimgi turkiy "kelür" → "keladi"

Bu o'zgarishlar zamonaviy turkiy tillar morfologiyasini ham belgilaydi.

SEVGI VA VAFO DOSTONI YOHUD SAIDNOSIROVANING MASHAQQATLI UMR YO'LI...

Hamidaxon Marufova,
Toshkent to'qimachilik va yengil sanoati instituti talabasi
Yaxyayeva D
katta o'qituvchi,

Annotatsiya: Ushbu maqolada Zarifa Saidnosirova tomonidan yozilgan “Oybegim mening” biografik asari haqida soʻz boradi. Shuningdek, Oybek va Zarifaxonimning buyuk sevgisi, mashaqqatli umr yoʻli, tuganmas sabr-qanoati yoritiladi.

Kalit soʻz va iboralar: adabiyotshunoslik, sheʼriyat, muhabbat, vafo, qissa

“Men Zarifa opaning xotiralarini oʻqir ekanman, unda Oybekning shaxsiy hayotinigina emas, balki bir-biriga munosib ikki ulugʻ siymoning sevgi va vafo dostonini xam varaqlagandek boʻlaman. Va bu doston bilan tanishish meni ruhan poklagandek, boyitgandek boʻladi”

Naim Karimov.

Oʻzbek adabiyotining yorqin namoyondasi, taniqli adib Muso Toshmuhammad oʻgʻli Oybek umr yoʻliga nazar tashlaydigan boʻlsak, bir qator yangidan yangi goh ajinarli, goh quvonchli sahifalarga duch kelamiz. Azaldan maʼlumki, har qanday kuchli erkakning ortida uni qoʻllab-quvvatlaydigan oilasi boʻladi. Shoirlik hammaga ham berilavermaydigan Alloh tomonidan yuqtirilgan isteʼdoddur. Bu imkoniyatni yuzaga chiqarish esa vaqt, koʻnikma, albatta yaxshi sharoitni talab qiladi. Zarifaxonim ana shu mahoratni yuksak darajaga chiqib, Oybekni qoʻllab-quvvatlab unga dalda bergan ayol edi. Barchamizga maʼlumki, mashhurlarning oilasi haqida gap ketganda, jamiyat koʻz oʻngida ular avvvalambor “Palonchining xotini, qizi” sifatida gavdalanadi. Saidnosirova esa mashhur yozuvchi “Oybekning xotini” boʻlibgina qolmay, birinchi rassom oʻzbek qizi, kimyogar olim, shoir, fizik, biolog, adabiyotshunos sifatida tanildi. Farqli ravishda, u adabiyot sohasida samarali ijod qilgan boʻlsa-da, na Oybekning tiriklik vaqtida, na undan keyin asarlarini chop ettirmadi. Asosiy sabab yozilgan sheʼrlaridan qoniqmaslik emas, balki u oʻzini Oybek domlaga tenglashtirishni xohlamas edi. Har doim unda bir pogʻona pasda yurar edi. Mana shu oddiygina misoldan koʻrishimiz mumkinki, Zarifaxonim buyuk iffat, nazokat, madaniyat egasi edi.

Saidnosirova Zarifa 1908-yil 31-sentyabrda Turkiston shahrida dunyoga kelgan. Toshkentda "Pestolotssi" maktabi (1922—26), Navoiy nomidagi taʼlim-tarbiya texnikumi

(1924— 1936) va so'ngra Rozanov tasviriy san'at studiyasida (1924—26) o'qigan. So'ng O'rta Osiyo universiteti fizika-matematika fakultetining kimyo bo'limini tugatib (1926—30), o'rta maktablar, xotin-qizlar bilim yurti va ishchilar fakultetida fizika, matematika va kimyo fanlaridan dars bergan. Qishloq xo'jalik institutida o'qituvchi, dotsent va kafedra mudiri (1930—86), Toshkent tibbiyot institutida o'qituvchi (1932—37), O'quvpedagogika nashriyotida muharrir (1934—35). O'rta maktablar va texnikumlar uchun "Kimyo" darsligi (1933) muallifi.³⁸

“Oybegim mening” asari Oybek domla vafotidan so'ng Z.Saidnosirova va uning shogirdlari tomonidan ishlab chiqilib, nashrdan chiqarilgan. “Oybegim mening” asari nafaqat biografik asar, balki tarbiyaviy ahamiyati katta bo'lgan, jonli va yorqin tasvirlarga ega chiroyli muhabbat qissasidir. Kitobda Oybekdan tashqari yana bir asosiy qahramon bor. Bu butun hayotini Oybekka bag'ishlagan, uning mashaqqatli qismatini yengillashtirishga intilgan, unga munosib yor bo'lgan Zarifa opaning o'zidir. Oybekning shaxsiy hayotinigina emas, balki bir-biriga munosib ikki ulug' siymoning sevgi va vafo dostonidir. “Oybegim mening” asarini o'qir ekansiz, ular boshidan o'tkazgan qiyinchiliklar, ularga qilingan tuhmatlardan lol qolasiz, kitob sizni shunchalik qiziqtirib qo'yadiki, go'yo bu voqealar o'zingiz bilan yuz berayotganday tuyiladi. Asar ularning qanday tanishgani va Oybek domlaning so'nggi yillari bilan tugaydi. Zarifa Saidnosirova buyuk bir ishq egasi deya ayta olaman. Tuhmatlar, moddiy qiyinchiliklar, har qanday odamni ham sindiradi. Bunday vaziyatda sabr bilan hammasini yengish, to'g'ri yo'ldan adashmaslik muhim jihatlardan biridir. Asarda ta'riflanadiki, ular hattoki bir burda nonga zor bo'lishgan, ammo Oybek bunga qaramasdan ijod qilgan, izlanishda davom etgan. Uydagi eng oxirgi bir hovuch masalliqdan unga ovqat pishirib berib “Siz ishlayapsiz, toliqib qolmang” deydigan ham, bolalariga “Adang ishlayaptilar, bezovta qilmanglar” deb tanbeh beradigan ham Zarifa opa edi. U ana shunday sabrli, matonatli, oqila ayol edi. Oybek domla oxirgi nafasigacha adabiyot bilan hamnafas bo'ldi. Yaqin insnlari, kasbdoshlari tomonidan tuhmat va hiyonatga uchragan Oybek shol bo'lib qoladi. Har kuni Zarifa opaning ishdan kelishini kutar, kelishi bilanoq miyyasida tahlangan asar g'oyalarini Zarifa opaga aytib turar u esa oq qog'ozga ko'chirar edi. Kunlardan bir kuni leksiyalarimni tugatib, toliqib uyga qaytdim. Har doimgidek oybek meni kutib turgan edi, kelganimni ko'rib sevindi, ammo men Oybek bugun emas, juda charchaganman dedim. Uning yuziga birdaniga g'am yog'irildi va ko'zlaridan yosh chiqdi. Bu holatni ko'rganimdan keyin Oybek uchun adabiyot uning bir bo'lagi bo'lib ulgurganini yana ham chuqur his etdim. Har qanday holatda bo'lsam ham endi Oybek yoniga kulib borar, u aytgan jummalarni bitta qoldirmay oqqa ko'chirar edi deb yozadi u kitobda.

Oybek adabiyot uchun, she'riyat uchun yaratilgandek edi go'yo. Samimiy, bolalarcha o'ylaydigan, barchaga birdek yordam beradigan Oybekka taqdir ham oqila ayolni nasib etgan

³⁸ https://uz.wikipedia.org/wiki/Zarifa_Saidnosirova

edi. Bu esa taqdirning ajoyib sovgʻasi desak yanglishmaymiz. Uning qanchalik adabiyot ixlosmandi ekanligini ushbu parchalar orqali bilib olishimiz mumkun:

Xastamen...Fikrga, tuygʻuga toʻlib
Oy menga hamqadam sokin yuramen,
Sogʻaysam bir kuni yozamen toʻyib,
Hislarga qalbmni qoʻshib yozamen.
Kechalar yururmen telbaday horib,
Boshimda oy borur, menga hamqadam.
Xayollar uchadi mashʼalday yonib,
Toʻyib yozajakmen bir kun sogʻaysam...³⁹

Asar faqatgina ikki qalb muhabbatidan iborat emas, ota va qiz, buvi va nabiralar oʻrtasidagi sogʻlom, samimiy munosabatlar hozirgi kun uchun ham dolzarb ahamiyatga ega. Saidnosirova qanday qilib birinchi oʻzbek rassomi, kimyogar olimasi boʻlib yetishdi? Vaholanki u yashagan davr anchagina qaltis va odamlarning qizlar oʻqishi haqidagi fikr doirasi anchagina past edi. Otasining koʻmagi, ishonchi, yordami albatta unga bu yoʻlda madad boʻldi. Oʻylaymanki, ota-ona tomonidan bildirilgan ishonch va madad farzandlarning isteʼdodlarini namoyon etishlari uchun darcha ochib beradi. Uning aksi esa mahoratlarni yoʻqqa chiqaradi, ziyo istagan qalblarni esa qorongʻulik tubiga koʻmadi..

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Саидносирова, З ар и ф а Ойбегим менинг: Хотиралар [Нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир Н. Каримов.]. — Т.: «Шарк->, 2005. — 256 б.
2. Muso Toshmuhammad oʻgʻli Oybek. Mukammal asarlar toʻplami, 19 jildlik. 1-jild: Sheʼrlar (1922-1935). Т.: «Fan», 1975.
3. https://uz.wikipedia.org/wiki/Zarifa_Saidnosirova
4. <https://mutolaa.com/uz/book/oybegim-mening>
5. <https://tafakkur.net/xastamenfikrga-tuyguga-tolib/muso-toshmuhammad-ogli-oybek.uz>
6. Саидносирова, З ар и ф а Ойбегим менинг: Хотиралар [Нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир Н. Каримов.]. — Т.: «Шарк->, 2005. — 256 б.
7. Muso Toshmuhammad oʻgʻli Oybek. Mukammal asarlar toʻplami, 19 jildlik. 1-jild: Sheʼrlar (1922-1935). Т.: «Fan», 1975.

³⁹ <https://tafakkur.net/xastamenfikrga-tuyguga-tolib/muso-toshmuhammad-ogli-oybek.uz>

“QISASI RABG‘UZIY” ASARIDA “SO‘Z” LEKSEMASI ASOSIDA SHAKLLANGAN FRAZEOLOGIZMLAR

Farmonova Umida Maxsutaliyevna

Annotatsiya: mazkur maqolada “Qisasi Rabg‘uziy” asarida qo‘llangan frazeologik birliklarning shakllanish asoslari tahlil qilingan. So‘z leksemasi asosida hosil qilingan iboralar tahlil qilingan.

Kalit so‘z va iboralar: frazeologizm, frazeologik birlik, frazema, leksema, somatizm.

So‘z tilning eng muhim birliklaridan biri hisoblanadi va u ko‘plab ma’nolarni ifodalaydi. So‘z orqali biz turli narsa-hodisalar, jarayonlar, shaxslar, belgi va miqdorlar, harakat va holatlarni nomlaymiz. Shuningdek, so‘zlar turli grammatik ma’no va vazifalarni ham bajaradi. Tilimizning boyligi va ko‘p qirraliligi aynan shunday birliklar yordamida yuzaga keladi hamda bu birliklar muloqot va fikr ifodalashda muhim o‘rin tutadi. So‘z tilda ifoda vositasi sifatida keng qo‘llaniladi va turli ma’no nozikliklarini, uslublarni, maqollarni, matallarni, iboralarni, gap-so‘zlarni, mish-mishlarni, o‘gitlar va pand-nasihatlarni ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

So‘z jamiyat taraqqiyoti bilan bog‘liq holda rivojlanadi, yangi ma’nolar kasb etadi, ma’no qirralarini vujudga keltiradi. Paydo bo‘lgan sema yoki ma’no nozikliklari keng jamoatchilik tomonidan e’tirof etilib, umumxalq tilidan mustahkam o‘rin oladi. Shu o‘rinda so‘z semalari va ma’no nozikliklari o‘rtasidagi semantik bog‘lanish hamda chegarani farqlash, ularga to‘g‘ri izoh berish muhim vazifalardan hisoblanadi. Har bir so‘z o‘rni bilan bir-biriga yaqin yoki bir-biridan uzoqroq tushunchalarni ifodalashi mumkin[1.148]. Bu jarayonda so‘zning ma’no qatlamlarini tahlil qilish, ular o‘rtasidagi semantik aloqalar va chegaralarni aniqlash muhim hisoblanadi. Shuning uchun tilshunoslikda so‘zlarning ma’no rivojlanishini o‘rganish va ularning semantik tahlilini to‘g‘ri olib borish tilning to‘liq tushunilishi va boyligini saqlash uchun muhim vazifa sanaladi.

“Qisasi Rabg‘uziy” asarida so‘z leksemasi qo‘llangan frazemalarning umumiy soni 48 tani tashkil qiladi. So‘z leksemasi ishtirok etgan iboralar o‘zining frazeologik ma’nolariga ko‘ra turli guruhlariga bo‘linishi mumkin. Ular ko‘pincha ma’lum bir fikr yoki holatni ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Yodnomada so‘zning frazeologik guruhlariga bo‘linishi uning nutqiy faoliyat, miqdorni ifodalash, xatti-harakat yoki holatni tasvirlash kabi turli jihatlarini namoyon etadi: **1) nutqiy faoliyat bilan bog‘liq iboralar:** nutqiy faoliyat bilan bog‘liq frazemalar aslida tilning qudratini, insonning ruhiy holatini va nutq jarayonining turli jihatlarini ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu frazemalar nafaqat axborot yetkazishda, balki fikr va his-tuyg‘ularni aniq hamda ta’sirchan tarzda ifodalashda ham katta ahamiyatga

ega. Soʻz nutq va muloqot faoliyatining asosiy vositasi boʻlganligi sababli, “Qisasi Rabgʻuziy”dagi koʻplab iboralar nutqni ifodalash va muloqot qilish bilan bogʻliq. Bunday iboralar soʻzning harakat, taʼsir yoki aloqani koʻrsatishi jihatidan muhim ahamiyat kasb etadi: *dam urmadi* iborasida “gapirmaslik” semasi mavjud: *Umar qilič uči birlä qarindaşini sančti. Yemädi, däm urmadi* [TAD 352].

2) miqdorni ifodalash bilan bogʻliq iboralar: soʻz bilan bogʻliq frazeologik birliklarning yana bir guruhini miqdor ifodalovchi iboralar tashkil etadi. Bu iboralar, koʻpincha, maʼlum bir miqdor yoki chegarani koʻrsatish uchun qoʻllaniladi. “Qisasi Rabgʻuziy”da ham miqdor va hajmni bildiruvchi iboralar biror voqea yoki narsaning koʻlamini tasvirlashda ishlatilgan. Oddiy soʻzlashuv uslubida faol qollaniladigan *ikki ogʻiz* [ozgina, andak (“gap” yoki “gapirmoq”) iborasi mavjud boʻlib, asardagi parchadan olingan *iki soʻz soʻzlamog* iborasiga sinonim hisoblanadi. Varianti: *bir-ikki ogʻiz; ikki-uch ogʻiz*. Sinonimi: *ikki shingil* (OʻTFL.194)]: ... *Bilqis haqida iki söz sözlädilär* [TAD 268]. Berilgan gapdagi *iki soʻz soʻzladilar* iborasi gapda miqdor ifodalash uchun qoʻllanilgan va “soʻzlamog” feʼlini toʻldirgan. Bu birlik miqdor belgisining kamligini ifodalashga xizmat qilgan.

3) xatti-harakat yoki holatni tasvirlash bilan bogʻliq iboralar: soʻzning frazeologik maʼnosi baʼzan insonlarning xatti-harakatlari, holatlari yoki feʼl-atvoriga bogʻliq boʻladi. Oʻrganilayotgan obidada bu turdagi iboralar qahramonlarning ichki dunyosini, ruhiy holatini yoki tashqi munosabatlarini ifodalashda qoʻllaniladi: *gap talashmog* iborasi “oʻzinikini maʼqullab gap aytishmog” va koʻpincha kimnidir bahslashayotganini yoki gapda oʻzining nuqtayi nazarini himoya qilishini ifodalaydi. Bu ibora asarda *soʻz talashmog* shaklida ifodalangan: ... *Azräil birlä söz talaşdi* [TAD 39] – *soʻz talashdi* iborasi kimdir Azroil bilan bahslashayotganini ifodalaydi.

Koʻni soʻzluk iborasi tarixiy matnlarda “toʻgʻri soʻz” maʼnosini anglatgan boʻlib, insonning har qanday vaziyatda ochiq va adolatli gapirishi, halollikni saqlab qolishi bilan bogʻliq tushunchani ifodalagan. Hozirgi oʻzbek tilida bu ibora oʻrniga “toʻgʻri soʻzli” va “toʻgʻri soʻzligi” kabi zamonaviy shakllar qoʻllaniladi. Asarda bu ibora, odatda, odil va toʻgʻri soʻz aytadigan kishini tasvirlashda ishlatgan: *Agar köni sözlük ersäñiz ...* [TAD 19].

Qatigʻ soʻzladilar iborasi “qattiq botadigan darajada soʻzlamog”, “ayamasdan tanqid qilish” maʼnosini ifodalaydi. Ushbu iboraning muqobili sifatida esa bugungi kunda *qattiq gapirmog* variant qoʻllanadi: *Yahudäğä qatigʻ sözlädilär, ...* [TAD 122]; *Bu söz Musäğa yawlaq qatigʻ keldi* [TAD 219].

Sir ichinda tutmog iborasi zamonaviy tilda oʻzgarishga uchragan va oʻrnini *sir saqlamog* iborasi egallagan. *Sir ichinda tutmog* iborasi asosan tarixiy va adabiy manbalarda uchraydi, ammo hozirgi paytda keng qoʻllanilmaydi. Bunday oʻzgarishlar tilning tabiiy

rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, eski iboralar vaqt o'tishi bilan zamonaviy tilda o'z o'rnini yangi ifodolarga bo'shatib beradi: *"Ey Umar, bu sözni sir içindä tutğil"* [TAD 352].

So'zini qaytarmoq iborasi muloqotda rad etish, qarshilik bildirish yoki muayyan fikrni tasdiqlamaslik ma'nosini ifodalashda qo'llaniladi. Bu ibora odatda aytilgan gapga quloq solmaslik yoki buyruq va iltimosni bajarishdan bosh tortishni anglatadi. Uning *gapini qaytarmoq* va *iltimosini qaytarmoq* kabi shakllari mavjud bo'lib, ular kontekstga qarab biroz farq qilishi mumkin: *Zulayhä sözini sindürmayin čiqib keldi* [TAD 149]; *Manim sözümğa kirmäs ersäñiz, ...* [TAD 410]; *... mäniñ qulim bar sözümni almas* [TAD 204]. Birinchi gapda – *so'zini sindirmaslik* (gapini qaytarmaslik uchun); ikkinchi gapda – *so'ziga kirmaslik* (gapiga kirmaslik); uchinchi gapda – *so'zini olmaslik* (gapini olmaslik) iboralari qo'llanilgan. Frazеologik birliklar muloqot madaniyatining muhim qismi hisoblanib, odamlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishda katta ahamiyatga ega.

So'zum tutsa erdingiz iborasi o'zbek tilining boy frazeologik qatlamidan o'rin olgan bo'lib, odamning so'zga quloq solishi, maslahatga amal qilishi yoki kimningdir ko'rsatmasi bo'yicha harakat qilishi ma'nosini ifodalaydi: *... meniñ sözüm tutsa erdiñiz sizlärğa emğäk, balä yetmäğay erdi* [TAD 100].

Asarda *so'zingcha yurugaling* iborasi tarixiy matnlarda qo'llanilib, bugungi o'zbek tilida *gapga kirmoq*, *so'zga kirmoq* kabi iboralar bilan ma'nodosh munosabatda bo'lishi tilning rivojlanishi va frazeologik birliklarning shakllanish jarayonini yaqqol ko'rsatadi: *"Bizgä ne öğüt qilursen, söziñča yürügälin"* [TAD 166]. Bu iboralarning zamonaviy ko'rinishlari nutq madaniyatida muhim o'rin tutadi, chunki ular insonning biror fikr yoki maslahatga amal qilishi, quloq solishi va muayyan yo'nalishga mos ravishda harakat qilishini ifodalaydi.

Gapida turmoq, *so'zida turmoq* va *lafzida turmoq* iboralari insonning o'z so'zida qat'iy turishi, bergan va'dasini saqlashi va e'tiborli bo'lishini ifodalaydi. Buning aksi – *so'zidan qaytmoq* iborasi esa aynan va'dasidan voz kechish, aytganidan orqaga chekinish holatini aks ettiradi. Asarda qo'llangan *so'zingga yetgil* iborasi ham o'z ahdiga sodiq qolishni anglatadi, ya'ni inson so'ziga amal qilishi va o'zini ishonchli shaxs sifatida namoyon etishi muhimligini uqtiradi: *Musä Fir'avngä keldi, sözüñğa yetğil, tedi* [TAD 202]. Frazеologik birliklarning tarixiy shakllari va zamonaviy variantlarini o'rganish til rivojlanishini tushunishda g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi.

Asarda qo'llangan iboralarning asl mazmuni, qo'llanish sababi kontekstning talabiga, yozuvchining mahoratiga qarab tanlanadi. *So'z uzatmagil* iborasining qo'llanish sababini aniqlash uchun asarda tasvirlangan voqealarni kengroq yoritish va voqealar rivojini kuzatish kerak bo'ladi. Lut (a.s) payg'ambarlik davrida xalq gunoh ishlarga berilib ketgan, zinoning eng razil ko'rinishlari bilan shug'ullanishga ruju qo'ygan zamon edi. Ana shu sabab o'n ikki farishta xalqni jazolash uchun Lut (a.s) nikiga mehmon qiyofasida tashrif buyuradilar. Qabiladagi erkaklar bu mehmonlar bilan zino qilish maqsadida Lut (a.s) huzuriga kelib, do'q-

po'pisa qilishadi. Bu holatdan Lut (a.s) tashvishga tushib, hattoki o'z qizlarini ham ularga berish taklifini bildiradi. Biroq qabila sardori: *“Ey Lut, söz uzatmağil, qonoqlariñni bizga bergil”* [TAD 106], – deya Lut (a.s)ga po'pisa qiladi. Rabg'uziy *so'z uzatmagil* iborasini aynan shu voqealar sababli qo'llaydi. Bu ibora bugungi kunda *gapni cho'zmoq* iborasi bilan ma'nodosh bo'lib, hozirda eskirib, arxaiklashgan ibora hisoblanadi.

“Qisasi Rabg'uziy”dagi frazeologik birliklarni turli guruhlarga ajratilishi mumkin bo'lib, har bir guruh o'zining frazeologik ma'nosi va kontekstiga ko'ra tahlil qilinishi lozim. Asardagi har bir so'z va ibora ma'lum bir voqea yoki qahramon holatini ta'kidlash, tasvirlash va o'quvchiga yangi ma'no uzatish maqsadida qo'llaniladi. Asarda so'zlarning frazeologik ma'nolari va ularning ishlatilishi orqali ko'plab ijtimoiy va ruhiy holatlar, xatti-harakatlar hamda munosabatlar yoritib beriladi.

X U L O S A

Xalq og'zaki ijodidagi maqol va iboralar uzoq asrlar davomida jamiyatning hayotiy tajribasi va donishmandligini aks ettirib, kelajak avlodlarga bebaho meros bo'lib qoladi. Har bir maqol va iborada xalqning turmush tarzi, axloq-odobi, mehnatsevarligi va ijtimoiy munosabatlari haqidagi fikr-mulohazalari, qadriyatlari hamda dunyoqarashi o'z ifodasini topgan. Ular xalqning ma'naviy olami, ijtimoiy tajribasi va hayot falsafasini aks ettiribgina qolmay, balki ularning tarixiy-madaniy va etnik-ma'naviy boyligini ham yaqqol namoyon etadi.

Shu ma'noda, maqol va iboralar xalqning o'ziga xos “til xazinasini” hisoblanadi. Ularda har bir millatning o'ziga xos dunyoqarashi, ichki kechinmalari va his-tuyg'ulari aks etadi. Bu xalqning lisoniy manzarasi, ya'ni dunyoni qanday idrok etishi va tushunishi haqida boy ma'lumot beradi. Shu bois, maqol va iboralar nafaqat muloqot vositasi, balki xalqning azaliy bilimi va madaniyatini asrash uchun xizmat qiladigan bebaho merosdir.

Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziyning “Qisasi Rabg'uziy” asari XIV asrda yaratilgan nodir adabiy yodgorlik sifatida alohida ahamiyatga ega. Muallif qozilik faoliyati davomida diniy manbalarni ko'p o'qigan, tarixiy voqealarni chuqur tadqiq qilgan. Rabg'uziy Sharq xalqlari og'zaki badiiy ijodi an'alaridan bevosita va bilvosita foydalanib, yuksak ijodiy mahorati tufayli o'zbek adabiyotida birinchilardan bo'lib, badiiy nasrning go'zal namunasini yaratdi.

Nasiruddin Burhonuddin Rabg'uziyning “Qisasi Rabg'uziy” asari o'zbek adabiyoti tarixida muhim o'rin egallaydi va XIV asrda yaratilgan noyob adabiy yodgorlik sanaladi. “Qisasi Rabg'uziy” asarida muallif Sharq xalqlarining og'zaki badiiy ijodi an'alaridan foydalanib, diniy va tarixiy voqealarni o'ziga xos uslubda bayon etgan. Rabg'uziyning yuksak ijodiy mahorati tufayli ushbu asar o'zbek adabiyotida badiiy nasrning eng qadimiy va go'zal namunalardan biri sifatida e'tirof etiladi.

THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES OF LINGUISTICS OF TURKIC LANGUAGES

Yunusova Sevilya Ruslanovna

Scientific supervisor: Shabidinova Zera Ismetovna

Student of Chirchik State Pedagogical University

Abstract: *This article explores the Turkic language family, one of Eurasia's most widespread groups, comprising approximately 40 languages spoken by over 130 million people. It highlights the linguistic diversity and the significance of investigating crucial theoretical and practical issues within Turkology. The methodology involves extensive scrutiny of scientific literature across comparative-historical linguistics, areal linguistics, typology, sociolinguistics, and applied linguistics, utilizing methods such as comparative-historical analysis and areal typology. The literature review identifies the reconstruction of Proto-Turkic as a central theoretical challenge, noting persistent uncertainties regarding its phonological (especially the vowel system) and morphological frameworks, despite significant scholarly progress. The article aims to illuminate pivotal topics in Turkology, illustrating their scope and importance with specific examples.*

Keywords: *Turkic languages, Turkology, Proto-Turkic, reconstruction, theoretical linguistics, comparative-historical method.*

INTRODUCTION: The Turkic language family stands out as one of the most prevalent language groups across the vast expanse of Eurasia, encompassing approximately 40 diverse spoken languages that connect over 130 million individuals (Johanson & Csató, 1998). Spanning from the Balkan Peninsula to the far reaches of Eastern Siberia, the geographical spread of Turkic languages fosters a rich tapestry of linguistic variety, fostering robust language interaction and exchange over generations. Delving into the study of this linguistically abundant family unveils a treasure trove of opportunities for scholarly investigation, encapsulating a myriad of crucial theoretical facets and urgent practical concerns that warrant meticulous examination. The goal of this article is to embark on a comprehensive exploration of pivotal topics within the domain of Turkology, illustriously augmented by specific instances and, when feasible, empirical data illustrating the extensive scope and importance of these matters within the field.

METHODOLOGIES: Within the realm of Turkic language linguistics, extensive scrutiny was undertaken in this study, delving deep into a diverse array of scientific literature covering multiple facets. The comprehensive exploration encompassed a wide range of fields, including comparative historical linguistics, areal linguistics, typology, sociolinguistics, and applied linguistics. Noteworthy emphasis was placed on investigations

containing comparative data on various Turkic languages, findings related to the reconstruction of the Proto-Turkic language, analyses of language interactions, alongside rich materials on orthography, lexicography, pedagogical approaches, and challenges concerning the preservation of linguistic heritage. Methodologies employed varied extensively, incorporating techniques such as comparative historical analysis, areal typology, statistical analysis where relevant, all complemented by an examination of linguistic corpora and lexicographic sources.

LITERATURE REVIEW: Subsequent to the meticulous analysis carried out, a multitude of core theoretical and practical issues pertaining to Turkic language linguistics were meticulously unraveled and detailed. Among the central theoretical quandaries identified is the persistent challenge surrounding the reconstruction of the Proto-Turkic language and its intricate nuances. While significant strides have been made in reconstructing Proto-Turkic (evidenced through works by prominent scholars like Kloson, Dybo, and Mudrak), uncertainties linger over various aspects of its phonological, morphological, and lexical frameworks. For instance, the definitive elucidation of the phonological repertoire of the proto-language, with a particular focus on the vowel system, retains an element of contention. The comparative analysis of vocabulary across Turkic language groupings showcases both conspicuous cognates (e.g., the term "hand," universally present in all Turkic languages) and lexical discrepancies necessitating further etymological investigations. Additionally, navigating the reconstruction of the Proto-Turkic morphological system, entailing the sequencing of affixes and discerning their semantic roles, proves to be a formidable undertaking given the intricate processes of grammaticalization and reinterpretation evident within individual language branches.[8]

Genetic classification and the influence of linguistic unions: The traditional genealogical classification of the Turkic languages (for example, the division into Oguz, Kipchak, Karluk, Siberian, and other groups) needs further verification, taking into account the influence of linguistic unions. For example, many Kipchak and Oghuz languages, geographically adjacent, exhibit similar phonetic and grammatical features that could have arisen as a result of prolonged contact, rather than exclusively of common origin.[1] Thus, the weakening and loss of the initial h in some Oguz and Kipchak languages (for example, Turkish ev vs. Yakut dyie "house") may be the result of areal influence. Determining the extent and nature of this influence requires the use of methods of areal linguistics and the construction of more complex phylogenetic models.[2]

Evolution of grammatical structure and typological features: The Turkic languages are known for their agglutinative morphology, but interesting evolutionary processes are observed within the family. For example, the development of analytical constructions in

some newly written Turkic languages under the influence of contacting languages (for example, the appearance of postpositions that perform the functions of case affixes).[5]

The study of word order, particularly the dominant SOV structure and its various manifestations across different syntactic frameworks, provides valuable insights into the evolutionary trajectories of Turkic languages. Delving deeper into linguistic processes such as the grammaticalization of lexical elements into functional morphemes, like the transformation of postpositions into case markers, contributes significantly to our comprehension of Turkic language typology.

Moreover, investigating semantic transitions and lexicon expansion within a socio-cultural milieu has the dual advantage of elucidating traditional customs and illuminating the historical narratives of Turkic language speakers. By scrutinizing shifts in meaning within kinship terms, names of flora and fauna, and vocabulary linked to nomadic traditions, researchers can unearth ancient familial ties and migration patterns among Turkic communities. Additionally, the integration of loanwords from Arabic, Persian, and Russian unveils rich cultural exchanges, exemplified by the extensive presence of Arabic and Persian borrowings in Ottoman Turkish, indicative of profound cross-cultural influences.[9]

On a practical front, issues like spelling standardization and transcription harmonization pose significant challenges, especially in languages undergoing script transitions. Establishing coherent spelling norms across diverse Turkic languages is crucial for fostering seamless communication and facilitating a unified educational sphere. The divergence in romanization systems for Kazakh, for instance, underscores the need for transcription standardization, ensuring data comparability in linguistic research endeavors.[3]

What is more, in lexicography and corpus development, the creation of comprehensive multi-volume dictionaries capturing the complete lexical panorama and historical evolution of Turkic languages is paramount. Building diverse and representative text corpora spanning different genres and epochs serves as a linchpin for corpus-driven studies, machine translation advancements, and other language technologies. The emergence of resources like the National Turkish Language Corpus underscores the importance of such efforts, yet many Turkic languages lack robust corpora for in-depth linguistic analyses.

In a global educational context, the increasing significance of Turkic languages necessitates the implementation of modern and tailored teaching methodologies grounded in linguistic and cultural nuances. From the proliferation of interactive learning tools and authentic educational resources to the cultivation of proficient language instructors, the objective is to enhance access to Turkic language education through innovative platforms like online courses and mobile applications.

Lastly, safeguarding and documenting endangered Turkic languages is a critical endeavor, given that numerous lesser-spoken dialects are at risk of vanishing, jeopardizing invaluable cultural heritage and linguistic diversity. Supporting documentation initiatives

through educational programs and multimedia interventions is vital in preserving languages such as Tofalar, Chulym, and South Altai.[4] The creation of educational materials, language courses, and multimedia resources plays a pivotal role in revitalizing endangered languages like Tofalar in the Irkutsk Region, ensuring their survival and continuity in a rapidly changing linguistic landscape.

DISCUSSION: The identified theoretical issues emphasize the depth and versatility of comparative historical study of the Turkic languages. Further detailing of the reconstruction of the Proto-Turkic language requires the use of new methodological approaches and the analysis of a larger amount of linguistic data. The problem of distinguishing between genetic relationships and areal influences is a complex task that requires the integration of methods of phylogenetic and areal linguistics. The study of the evolution of grammatical structures and semantic changes makes it possible to better understand the universal and specific patterns of linguistic development.

Practical issues reflect the urgent needs of modern society in the field of language policy, education and the preservation of cultural heritage. The standardization of spelling and transcription contributes to the development of communication and information exchange. The creation of linguistic resources, such as dictionaries and text corpora, is the basis for scientific research and the development of linguistic technologies. The development of effective methods of teaching Turkic languages plays an important role in the training of qualified specialists. Finally, efforts to preserve and document endangered languages are a moral duty of the linguistic community and an important contribution to the preservation of global cultural diversity.[7]

CONCLUSION: The study and exploration of the linguistic aspects specific to the Turkic languages encapsulate a profound and ever-evolving niche within the broader field of linguistic research. Delving into the theoretical foundations and tangible applications inherent in these languages requires a collaborative effort that unites the expertise of linguists, historians, cultural researchers, educators, and individuals from Turkic communities. By intertwining various disciplines and perspectives, a comprehensive approach can be fostered to tackle the intricate challenges encountered in understanding and advancing the linguistic landscape of the Turkic language group.

In this interdisciplinary endeavor, the utilization of contemporary linguistic methodologies stands as a cornerstone for unraveling the complexities embedded within the linguistic structures of Turkic languages. The application of cutting-edge linguistic tools and techniques not only enhances our comprehension of these languages but also plays a pivotal role in driving innovation and progress in Turkology. Furthermore, the integration of avant-garde educational strategies tailored to the linguistic nuances of the Turkic languages can

significantly amplify learning outcomes and cultivate a deeper appreciation for the cultural heritage intertwined with these unique linguistic forms.

Navigating through this multifaceted terrain with an eye toward preserving the linguistic legacy and cultural vibrancy of the Turkic world constitutes a noble pursuit that necessitates thoughtful and strategic planning. The development and implementation of robust programs aimed at safeguarding the linguistic heritage of Turkic languages serve as a testament to the dedication and commitment of scholars and practitioners invested in the continuity of these invaluable cultural assets. By fostering a conducive environment for linguistic preservation and revitalization, Turkic communities can celebrate and honor their rich linguistic heritage while simultaneously adapting to the demands of a rapidly evolving global landscape.

REFERENCES:

1. Baxodirovna B. M. CONTRASTIVE ANALYSIS OF PAREMIOLOGICAL UNITS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES //Modern education and development. – 2025. – T. 19. – №. 1. – C. 157-162.
2. Clauson, G. (1972). An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford University Press.
3. Dybo, A.V. (2007). Chronology of the Turkic languages and linguistic contacts of the early Turks. Oriental literature.
4. Kornfilt J. The Turkic Languages. – 2002.
5. Johanson, L., & Csató, É. Á. (Eds.). (1998). The Turkic languages. Routledge.
6. Madina T. Folklore text as an object of linguistic research in philology //American Journal of Philological Sciences. – 2025. – T. 5. – №. 01. – C. 26-28.
7. Mudrak, O. A. (2006). Etymological dictionary of Turkic languages (proto-Turkic lexical fund). Oriental literature.
8. Türkiye Türkçesi Derlemi. (n.d.). Retrieved from [address of the National Turkish Language Building]
9. UNESCO. (n.d.). Atlas of the world's languages in danger. Retrieved from [UNESCO website on Endangered Languages]

DAVLAT TILIDA O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING NAZARIY MASALALARI

N. Ochilov

filologiya fanlari doktori, professor.
Qarshi davlat universiteti

Davlat tilining ijtimoiy hayotimizda keng o'rin egallaganligi, uning imkoniyatlaridan tobora samarali foydalanilayotganligi ona tilimizga bo'lgan faxr-iftixor tuyg'usi yosh avlod tarbiyasida muhim o'rin tutmoqda. Ushbu islohotlar yangi davrning zamoniy talablariga mos ravishda olib borilib, o'qitish jarayoniga ilg'or pedagogik texnologiyalar, innovatsion yondashuvlar va zamonaviy ta'lim uslublarning keng joriy etilishiga zamin yaratdi. Ayniqsa, ta'lim oluvchilarning **kreativ fikrlash qobiliyati, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish va intellektual salohiyatini rivojlantirishga** xizmat qiluvchi metodlarning tatbiq etilayotgani ta'lim samaradorligini oshiruvchi omillardan hisoblanadi.

Ta'lim jarayonida davlat tilining mavqei alohida o'rin tutadi. Davlat tiliga bo'lgan e'tibor, uning nufuzini oshirish borasida olib borilayotgan izchil siyosat bu sohada ijobiy natijalarga olib kelmoqda. Ayniqsa, keyingi vaqtda davlat tiliga bo'lgan g'amxo'rlik Prezidentimiz Shavkat Mirziyovning bir qator qaror va farmonlari asosida tizimli amalga oshirib borilmoqda. 2019 - yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-5850-son farmoni, 2020-yil 10- apreldagi "O'zbek tili bayramikunini belgilash to'g'risida"gi 615- O'RQ, 2020-yilning 20- oktabr sanasida qabul qilingan "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" farmoni va shu farmon asosida Davlat tilini rivojlantirish departamenti tashkil etilishi, "2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi" ning kuchga kirishi fikrimizning asosi bo'ladi. Bugungi kunda o'zbek tilini davlat tili sifatida ta'lim jarayonining har bir bo'g'inida o'rgatish, o'qitish va yosh avlod ongiga singdirish bo'yicha tizimli ishlar olib borilmoqda. Davlat tilining ilm-fan tili sifatidagi mavqei, axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga integratsiyasi hamda xalqaro miqyosdagi obro'sini oshirish asosiy vazifalar sifatida belgilangani nutqiy savodxonlik, ijodiy tafakkur omili sifatida o'quvchi talabalarda qiziqish uyg'otmoqda.

O'zbek tilining keng imkoniyatlari, boy leksik-semantik zahirasi, nutqiy uslublari orqali har qanday fan sohalarida ilmiy, kasbiy, ijtimoiy muloqotni amalga oshirish imkoni mavjud. Aynan shu jihatlar, uni zamonaviy ta'lim tizimida ham asosiy vosita sifatida qo'llashga xizmat qilmoqda. Xurshid Davronov ta'kidlaganidek: "O'zbek tili

imkoniyatlari shunchalik kengki, bugungi kunda zamonaviy fan va texnologiyalar tilini ham o'z ifoda vositalari bilan bayon qila oladi. Buning uchun esa, avvalo, tilni o'rganish va o'rgatishdagi yondashuvlarni zamonaviylashtirish muhim"ligini ta'lim jarayoni misolida ko'rsatish mumkin. Shuningdek, ta'limda pedagogik va axborot texnologiyalarning joriy etilishi orqali o'zbek tilining o'qitish samaradorligi sezilarli darajada oshmoqda. Interaktiv metodlar, multimedia vositalari, sun'iy intellekt asosida ishlaydigan elektron lug'atlar, "smart" platformalardagi testlar, taqdimotlar va elektron darsliklar orqali tilni egallash jarayoni yanada oson va mazmunli bo'lib bormoqda. Yuqoridagilardan kelib chiqib, aytish mumkinki, o'zbek tilini davlat tili sifatida o'rganish va o'rgatish bugungi kunda nafaqat madaniy-ma'naviy ehtiyoj, balki ijtimoiy taraqqiyotning zaruriyati sifatida qaralmoqda. Til orqaligina milliy tafakkur, madaniyat va tarixiy meros avloddan-avlodga o'tadi, ijtimoiy birdamlik, o'zlikni anglash va yuksak fuqarolik mas'uliyati shakllanadi.

Bugungi ta'lim jarayonining milliy qadriyatlar asosida uyg'unlashtirilayotganligi yosh avlodni ona-Vatanga muhabbat, ajdodlar merosiga hurmat ruhida tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy va milliy talablar asosida yaratilayotgan darslik, o'quv qo'llanmalarda o'zbek tilini davlat tili sifatida o'rgatishga qaratilgan mavzular boy ma'naviy merosimiz hisoblangan madaniy tilimiz qonun-qoidalarini talabalar tomonidan o'zlashtirish muhim omillardan hisoblanadi. Shulardan kelib chiqqan holda ta'lim jarayonida ona tilimizning boy va betakror imkoniyatlaridan foydalangan holda talaba-yoshlarning ilmiy va aqliy tafakkurini o'stirishga e'tibor qaratilmoqda. Ta'limning barcha turlari kabi oliy ta'limning nofilologik yo'nalishlarida o'zbek tilini davlat tili sifatida o'qitishga mo'ljallangan "O'zbek tilining sohada qo'llanilishi", "Davlat tilida ish yuritish va imlo qoidalari" kabi fanlarining o'quv jarayoniga kiritilganligi talabalarni sohaga yo'naltirilgan termin va tushunchalarni mazmun mohiyatini o'zlashtirish usullarini tezlashtiradi. Ikkinchidan, o'zbek tilining sohada qo'llanishi fanini o'zlashtirish orqali davlat tilida og'zaki va yozma muloqot yuritish, tilning orfoepik va imlo qoidalari, sohaviy terminologiya, mutaxassislik tili, nutqiy ko'nikma, sohaviy hujjatlarni to'ldirish va rasmiylashtirish masalalarini o'rganish talabalarining ilmiy dunyoqarashini, mutaxassis nutqining til xususiyatlaridan maqsadli foydalanish ko'nikmalarini shakllantiradi. Bu kabi xususiyatlarni amalga oshirish masalalarida matniy didaktik o'yinlar yordamida tilni tizimli, sohaviy o'rgatish malakalarini o'stirishda muhim omil vazifasini o'taydi. Talabalarga davlat tilini o'rgatish asosida o'zbek tilidan egallagan bilim va ko'nikmalarini mustahkamlash, tanlagan ixtisosligi doirasida tilni mukammal o'zlashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shulardan kelib chiqqan holda, davlat tilini nofilologik ta'lim yo'nalishi talabalariga tizimli o'rgatish masalalarini yo'lga qo'yish orqali nutq jarayonida o'zbek tili imkoniyatlaridan to'g'ri

foydalanish, kasbiy muloqot yuritish ko'nikmalarini oshirishdagi amaliy va nazariy masalalardan biridir.

Davlat tilini o'qitish jarayonida fanning eng so'nggi yutuqlarini e'tiborga olgan holda talabalarni soha yo'nalishlari yuzasidan ilmiy ijodkorligini oshirish vositalarini ishlab chiqish va shu asosda ularni muammo ustida bosh qotirishga undovchi matnli topshiriqlar, test va krassvordli boshqotirmalardan unumli va samaralif foydalanish talabalarni ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirishdagi asosiy omillardan biridir. Ayniqsa, mashg'ulotlarni turli ta'lim texnologiya va metodlari asosida tashkil etishda til imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda hisobga olinishi lozim. Kichik guruhlarda ishlash, o'yinli texnologiyalar, taqdimot qilish, sinkveyn, klaster, debat hamda boshqa interfaol va innovatsion metodlardan foydalanib mashg'ulotlarni tashkil etish maqsadga muvofiq. Shuningdek, ta'lim jarayonida ish yuritish, rasmiy uslubga xos hujjatlarni rasmiylashtirish masalalari borasidagi izlanishlar, bunda hujjatchilikning zamonaviy elektron shaklidan foydalanish malakalarini takomillashtirishga qaratilgan dasturiy qo'llanmalarni yaratish, ko'rsatmalar ustida bosh qotirish o'qituvchilar zimmasida ekanligini hisobga olsak, o'qituvchilarning ish yuritishdagi malakasini oshirish ham dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Ma'lumki, ish yuritish muayyan tashkilot yoki muassasaning davlat va hukumat oldidagi o'z majburiyatlarini qay tarzda hamda qay darajada bajarishini ko'rsatuvchi omillardan biridir. Korxonada ish yuritishning tashkil etilish darajasi esa ijro intizomiga bevosita ta'sir etadi. Shuning uchun keyingi paytda tadqiqotchilar ish yuritish madaniyati to'g'risida ham fikr-mulohazalarini bildirishmoqda.

Ta'lim jarayonida o'zbek tilini davlat tili sifatida o'qitishning quyidagi mezonlariga e'tibor qaratish lozim:

Birinchidan, talabalarni ta'lim yo'nalishlari imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ixtisoslikka oid turli nutq uslublarida matn tuza olish ko'nikmalarini shakllantirish, o'zbek tilini o'qitishning zamonaviy metodikasini yaratish bo'lib, zamonaviy ta'limda lingvistik kompetensiya muhim tarkibiy qism hisoblanadi. Talabalar o'z mutaxassisligiga oid ilmiy, rasmiy, kasbiy yoki publitsistik uslubda matn tuza olish ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim. Tilshunos olimi Gulchehra Bobojonovanning ta'kidlashicha: "Til uslublarini egallash orqali shaxs o'z fikrini mazmunli, uslubiy jihatdan to'g'ri va aniq yetkaza oladi, bu esa ijtimoiy faollikning asosi hisoblanadi"[3]. Masalan, tibbiyot sohasida o'qiyotgan talaba tibbiy xulosa, holat tarixi yozish matnlarini tuzishni o'rganishi zarur bo'lsa, iqtisodiy yo'nalishdagi talabalar esa hisobot, moliyaviy tahlil, audit xulosasi kabi hujjatlarni rasmiy uslubda bayon eta olishi kerak. Bu borada interfaol metodlar – rol o'yinlari, muammoli vaziyatlarda matn tuzish amaliy mashg'ulotlari yuqori samara beradi.

Ikkinchidan, o'zbek tilida nutqiy savodxonlikni ta'minlash masalalariga e'tibor qaratish. Bunda talabalar sohaga oid lug'atlar ustida ishlash, termin va tushunchalarning mohiyatini anglash, mutaxassilikka oid nazariy tushunchalarini o'zbek tili adabiy meyorlari asosida

takomillashtira olish xususiyatiga ega bo'lishini ta'minlash hisoblanadi. Til madaniyatining asosi savodxonlikdan boshlanadi. Bunda orfoepik, grammatik, leksik va uslubiy normalarni egallash muhim ahamiyat kasb etadi. Akademik Shukrullo Rajabov bu borada shunday deydi: "O'zbek adabiy tilining me'yorlarini puxta o'zlashtirish – bu nafaqat tildagi xatolardan saqlanish, balki fikrni ravon, mantiqan aniq, adabiy normalarga mos ifoda eta olish san'atidir". Talabalarning sohaga oid lug'atlar bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish, terminologik resurslardan to'g'ri foydalanish, atamalarni o'zlashtirish orqali til va kasb integratsiyasini amalga oshirish mumkin. Masalan, yuristlar uchun "normativ-huquqiy hujjat", "shartnoma tuzilmasi", "da'vo arizasi" atamalari bilan ishlash savodxonlikni oshiradi.

Uchinchidan, mutaxassis nutqining kommunikativ sifatlarini shakllantirish, madaniy nutq mezonlariga e'tibor qaratish asosida ilmiylik, mantiqlilik va xulosaviylik kabi jarayonlarni shakllantira olish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim. Ta'lim yo'nalishlari hisobga olingan holda lingvistik, sohaviy-terminologik, izohli lug'atlarni yaratish ishlarini amalga oshirishda mutaxassis nutqining kommunikativ sifatlarini shakllantirish e'tiborga olinadi. Nutq faqat grammatik to'g'riligidan iborat emas, balki mantiqiylik, ilmiylik, ravonlik va xulosalilik kabi kommunikativ fazilatlar bilan to'lishi zarur. Professor Xurshid Davronov bu haqda yozadi: "Mutaxassis nutqining asosiy ko'rsatkichi – u o'z sohasi doirasida mustaqil fikr bildirishi, ilmiy asosli izoh bera olishi va xulosa chiqarish malakasiga ega bo'lishidir". Bu maqsadda talabalarni sohaviy-terminologik lug'atlar bilan ishlashga jalb etish, mavzuga oid ilmiy maqola tuzish, sohaviy matnni tahlil qilish mashg'ulotlari orqali ularda ilmiy tafakkurni rivojlantirishga erishiladi.

To'rtinchidan, o'zbek tilini davlat tili sifatida o'rgatishda davlat tilida ish yuritish hujjatlaridan foydalanish malakalarini shakllantirish, hujjatlarning leksik, grammatik va uslubiy xususiyatlarini zamonaviy metodlarini ishlab chiqish. Ish yuritish hujjatlarini tuzish malakalarini shakllantirish, Rasmiy uslubda ish yuritish – har qanday sohaning amaliy faoliyati uchun muhim. Hujjatlar – bu tashkilotlar va shaxslar o'rtasidagi rasmiy muloqot vositasidir. Bu borada huquqshunos olimlar, jumladan M. Xolbo'tayev ish yuritish madaniyatini tashkilot faoliyatining samaradorligiga bevosita ta'sir qiluvchi omil sifatida baholaydi. Ushbu hujjatlarning leksik, grammatik va uslubiy xususiyatlarini tushuntirishda amaliy topshiriqlardan, namuna asosidagi tahlillardan samarali foydalanish tavsiya etiladi.

Beshinchidan, o'zbek tilini davlat tili sifatida o'rgatish imkoniyatlarini ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalari asosida o'qitish ishlarini yo'lga qo'yish orqali darsning mazmuni, samaradorligini oshirish, shuningdek, talabalarni sohaga oid muammolarni til imkoniyatlaridan foydalanish usullarini maqsadli tashkil etishni yo'lga qo'yish. Bugungi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylangan. Darslarda multimedia taqdimotlari, onlayn test platformalari, elektron lug'atlar,

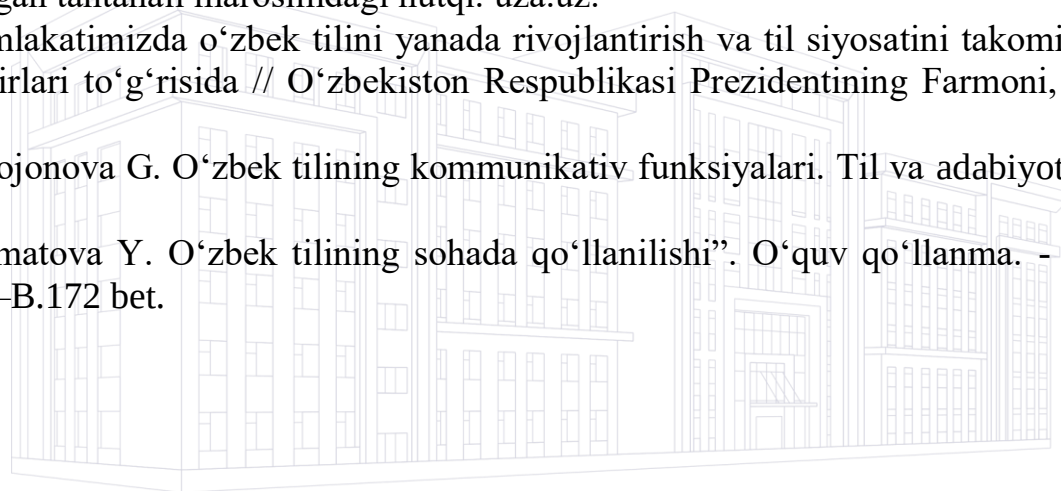

mobil ilovalardan foydalanish dars samaradorligini oshiradi. Bu metodlar orqali talabalar nafaqat tilni o'rganadi, balki uni kasbiy muammolarni hal qilishda vosita sifatida ishlatishga o'rganadi. Yuqoridagi mezonlar asosida o'zbek tilini o'qitish – bu faqat tildagi bilimlarni o'rgatish emas, balki talabaning **kasbiy salohiyati, nutq madaniyati va intellektual darajasini shakllantirish** vositasidir. Har bir yo'nalish uchun mos metodologik yondashuvlar ishlab chiqilishi, ta'lim resurslari yangilanib borilishi zamon talabi hisoblanadi.

Umuman olganda, Davlat tilini o'qitish masalalarini ilmiy-metodik, nazariy tomonlarini hisobga olgan holda yangicha tashkil etish mezonlari ona tilimizning imkoniyatlarini oshirish, muloqot tizimlarining samarali tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. uza.uz.
2. Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida // O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 2020- yil 20- oktabr.
3. Bobojonova G. O'zbek tilining kommunikativ funksiyalari. Til va adabiyot, №2-soni 2019-yil.
4. Ne'matova Y. O'zbek tilining sohada qo'llanilishi". O'quv qo'llanma. - Toshkent, 2023- yil. –B.172 bet.

TEACHER TRAINING EXPERIENCE IN THE 100TH YEAR OF THE REPUBLIC OF TÜRKİYE

Mubarakova Dilshoda Abduraxmatovna

Associate professor, PhD

Uzbekistan Journalism University

Department of Foreign Languages

Abstract. *Every culture creates its own educational system. Education in every society is shaped according to the knowledge, experience and values existing in the culture of that society. In this sense, educational understanding and practices are specific to the culture in which they develop and are national. When looking for solutions to the problems of an education system, it is necessary to take into account the characteristics of the culture and society that created that system. However, humans are humans everywhere, their needs are universal and they need education. A culture that does not have education and does not teach itself to its members cannot continue its existence. The education process has three basic elements that constantly interact. These three basic elements are; They are called student, teacher and program. The effectiveness and efficiency of an education system depends on the harmony of these three elements towards a certain goal. A malfunction, malfunction or malfunction that may occur in any of these elements disrupts the functionality of the entire system.*

Key words. *education system, functionality, culture, teaching, system*

In recent years, the country has paid special attention to a radical reform of the higher education system, ensuring transparency in the process of admitting students to study, improving the quality of training of highly qualified specialists, and the widespread introduction of digital and pedagogical technologies, as well as modern methods, into the educational process.

The point that almost everyone agrees on in the information age is the importance of liberated and empowered people. Today's teacher training challenges will be society's challenges tomorrow. The answer to the question "what kind of education" is hidden in the answer to the question "what kind of teacher".

Individuals who are creative, critical, thinking, questioning, researching, on the one hand, and on the other hand, learning to learn, structuring knowledge, mastering and using technology and being sensitive to society and their environment actually give clues about how education and therefore teacher training should be.

The issue of teacher training has always been one of the most current issues in Uzbekistan and Turkey. In line with the problems experienced in the field of teacher training and the new models and developments that have emerged, new searches have been made in teacher education, and as a result, new regulations or structurings have been made. It can be said that these regulations are pedagogical, scientific and rational decisions aimed at solving the problems experienced. Especially in recent years, there have been serious pedagogical and ethical developments in the training of teachers in the two countries. In this context, in this article it will be seen what methods have been followed in training teachers in Turkey until today.

Today, Turkey is a reliable long-term partner of Uzbekistan in political, trade-economic, investment, transport-communication and other fields. The relations established between the states of the Uzbek and Turkish peoples are combined with centuries of common history, common language and religion, common values and similar traditions. In this sense, it is important for us to study the experience of Turkey. In particular, in accordance with the Concept for the development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030, it is determined to meet the needs of the population and rapidly developing sectors of the economy by gradually increasing the level of youth enrollment in higher education to 50 percent and expanding the scale of quality higher education services in the regions. In recent years, Türkiye has significantly reformed its educational system. In the republic, educational institutions receive great support from the state, including private schools. The government of the country strives to create equal conditions for all children to develop their abilities. [5. 27]

The transition to new federal state educational standards has confronted universities with the problem of a new organization of the educational process, including for the training of teaching staff. Of particular importance are the requirements for the level of training of teachers capable of initiating the search for effective models for organizing and managing the educational and cognitive activities of students at school. The competitiveness and professional competence of graduates of pedagogical specialties is a requirement of the time. In the context of modernization of higher pedagogical education, the problem of improving teacher training arises.

Turkey is among the countries with a deep-rooted tradition in terms of teacher training system. This experience, which started on March 16, 1848 and was transferred to the Republic administration with its structure shaped in the following years, was further enriched by placing education on a secular and scientific axis during the Republic period, and especially in the first years of the Republic, unique models were found that could serve as examples for other countries.

METHOD

This research is essentially a theoretical study based on literature review. It was carried out by scanning, interpreting, synthesizing and presenting research and theoretical studies on teacher education in a system integrity. A literature review was conducted to collect data and the information obtained was interpreted.

FINDINGS

From this point of view, this study examines the issue of teacher training in Turkey, especially the studies, developments and trends carried out by the Council of Higher Education, universities and Faculties of Education on this subject in the quarter-century period after the task of teacher training was transferred to universities (Faculties of Education), based on documents. to submit for their evaluation. For this purpose, programs developed and implemented especially in the last quarter century, academic structure, quotas, number of students, graduates, teacher employment and Public Personnel Selection Examination (KPSS) results of education faculty graduates and other relevant documents are presented in the appendices of the book for policy makers and researchers.

Teacher Training Practices in Turkey

1. In the first years of the Republic, great importance was given to village education, and two village teacher schools with 3 years of education were opened in Kayseri and Denizli in the 1927-1928 academic year, with emphasis on training separate teachers for the village, whose living conditions were completely different from the city. The Village Institutes Law was enacted in 1940.

2. With the Basic Law on National Education No. 1739, enacted in 1973, the national education system was determined as a whole in terms of purpose, principle, structure, organization and operation, while compulsory education was increased to 8 years in the form of 5 + 3 under the name of Basic Education. With the same law, pre-service teacher education was raised from secondary education to higher education level with the provision that "It is essential to ensure that teacher candidates receive higher education, regardless of the level of education they are in."

3. Starting from the 1974-75 academic year, Primary Teacher Schools were named Teacher High Schools, while some primary teacher schools were transformed into two-year Education Institutes in order to train teachers for the 1st Level of basic education. Basic Education School II. Industrial Arts Higher Teacher Training School was opened in Ankara in 1975 in order to train teachers who would teach business technical, home economics, commerce and agriculture courses at the first level. With the Decree Law No. 41 issued in 1982, 2-year Education Institutes were transferred to universities under the name of Education High School.[1. 187]

4. In the first years of the Republic, important efforts were made to train teachers for general and vocational secondary education institutions. While improvements were being

made to the Higher Teacher Training School, the Gazi Education Institute (1926), the Girls' Technical Higher Teacher Training School (1934), and the Boys' Technical Higher Teacher Training School (1937), which continued their existence in the first fifteen years of the Republic and still continue to this day, were opened. While the number of Education Institutes increased over time, the Commerce and Tourism Higher Teacher Training School was opened in 1955 in order to train vocational course teachers for commerce high schools. These schools, which are affiliated with the Ministry of National Education, almost all of which are boarding schools and which admit students by selecting them, were transferred to universities in 1982.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

When one hundred years of teacher training practices are evaluated, the following can be said:

1. Turkey has a deep-rooted education tradition and a rich teacher training experience within this tradition.

2. It is seen that even at the beginning of the education reform studies, the place and importance of teachers in the education system was well understood, teacher training was planned very well, and practices that can be used even today were implemented, from the selection of teacher candidates to their training and appointment. In order to train teachers who undertake the sacred duty of raising the generations that will protect the Republic and raise the society to the level of modern civilization, in the first years of the Republic, especially during the Atatürk period, while the legal foundations of the education system and teaching were being established, existing teacher schools were reformed and improved, and new ones were opened according to need.

3. These mentioned institutions continued their teacher training duties under the Ministry of National Education until 1982; Issues such as opening and closing these schools, appointing and changing teachers and administrators, making and organizing educational programs, recruiting students, etc. are under the control of the Ministry of National Education.[3.60]

4. In 1982, all teacher training institutions were transferred to universities, and our teacher training system gained an academic structure, status and functioning. The diversity seen in every dimension of teacher training institutions before 1982 was put to an end, a minimum unity was achieved and certain standards were introduced. While this new regulation provides integrity by including our teacher training system within an autonomous and academic structure, it aims to take these institutions out of the influence of politicians; It has also made positive developments in terms of having academic staff with academic careers and having the opportunity for specialization, research and publication. While universities have gained a certain experience in training teachers in the period from 1982 to the present, important studies have been initiated especially in recent years to solve the problems, and

since 1992, pre-school and classroom teachers have started to be trained in undergraduate programs in the Faculties of Education.

As a result of all this, it can be said that Turkey's strengths in teacher training are:

1. Teacher training periods for pre-school and primary education should be four years, like other fields,
2. Conducting teacher training within universities,
3. Qualifications of faculty members,
4. Selection of teacher candidates (more homogeneous),
5. Having doctoral programs and research in the fields of teacher education and educational sciences.

RESOURCES

1. Çelik, Z., Bozgeyikli, H. (2019, Mart). Dünyada ve Türkiye’de öğretmen yetiştirme, istihdam ve mesleki gelişim politikaları (Odak Analiz No. 2). Ankara: EBSAM.
2. Bursalıoğlu, Z. (1994) Okul Yönetiminde Yeni Yapı ve Davranış. PEGEM Yayınları. No:9, Ankara
3. İlkay Abazaoğlu (2016) Geçmişten Günümüze Türk Eğitim Sisteminde Öğretmen Yetiştirme. Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi (4 Sayı/Issue:6Nisan)
4. Öğretmen Yetiştirme Ve Eğitim Fakülteleri (1982-2007) (Öğretmenin Üniversitede Yetiştirilmesinin Değerlendirilmesi) Ankara: YÖK.
5. Mubarakova, D. A., & Yunusova, N. K. (2021). A study of translation science initiating gender bias index and gender quotas. Asian Journal Of Multidimensional Research, 10(5), 797-806G.

QARDOSH TILLI SINFLARDA O'ZBEK TILI FONETIKASINI O'QITISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

G.Yusupova

Nukus davlat pedagogika instituti dotsenti

U.Almambetova

doktorant

Bugungi globallashuv davrida ta'lim sohasi ham zamon bilan hamnafas bo'lishni taqozo etmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal sur'atlarda rivojlanishi ta'lim tizimiga ham chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, raqamli texnologiyalarni ta'limda qo'llash bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan biriga aylangan. Bu holat zamonaviy o'quvchilarning ehtiyojlari, o'qitish metodikalarining yangilanishi va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash zarurati bilan bevosita bog'liqdir.

Raqamli texnologiyalar yordamida ta'lim jarayonining sifati, qulayligi va samaradorligi sezilarli darajada oshadi. Dars jarayonida elektron doskalar, interaktiv taqdimotlar, 3D-modellar, videodarsliklar va virtual laboratoriyalarni qo'llash o'quvchilarning mavzuni yanada oson va chuqurroq anglashlariga yordam beradi. Bundan tashqari, o'quvchilar uchun masofaviy ta'lim, mustaqil o'rganish imkoniyatlari ham kengaymoqda. Hozirgi kunda internet orqali mavjud bo'lgan turli onlayn platformalar (Coursera, Khan Academy, Google Classroom va boshqalar) o'quvchilarga va talabalarga dunyo bo'ylab sifatli bilim olish imkonini bermoqda.

Ta'limda raqamli texnologiyalarni joriy etish o'qituvchilar uchun ham katta qulayliklar yaratadi. Dars rejalashtirish, testlar tuzish, bilim darajasini nazorat qilish va tahlil qilish imkoniyatlari kengaymoqda. Raqamli vositalar yordamida o'quvchilarning individual xususiyatlariga qarab, shaxsiylashtirilgan ta'lim yo'nalishlarini shakllantirish mumkin bo'lmoqda.

Hozirda raqamli texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish kundan-kunga ortib bormoqda. Chunki, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchilar faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topish, mustaqil o'rganish va fikrlash, tahlil qilish, hatto yakuniy xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishga o'rgatadi. Bu orqali o'quvchilarda kreativlik, kommunikativlik, jamoa bilan ishlash kabi xususiyatlari yaxshi shakllanadi va rivojlanadi.

Bizning ishimiz, asosan ta'lim qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning boshlang'ich sinflarida o'zbek tili fonetikasini o'qitish metodikasini takomillashtirishga qaratilgan. Bizga ma'lum boshlang'ich sinf o'quvchilarining diqqatini bir joyga jamlashi,

darsga e'tiborli o'tirishi biroz qiyinroq. Bunday vaziyatlarda biz raqamli texnologiyalardan foydalansak darsimiz qiziqarli tus oladi va o'quvchilar bor diqqat-e'tiborini darsga qaratishga harakat qiladi. Raqamli texnologiyalar orqali ta'lim berish natijasida ularga bilim berish tezligi oshadi. Bunda esa ta'lim tizimi vositalari ro'lini multimediyalar, kodoskop, kompyuter, noutbuk, internetga ulangan televizorlar, telefon liniyalar, smart doska, proyektorlar bajarib beradi. Har xil qiziqarli mashg'ulotlar yaratish uchun esa quyidagi platformalardan foydalanish mumkin: *LearningApps*, *Flippity*, *Wordwall*, *Educaplay*, *Canva*, *Padlet*, *JeopardyLabs*, *Etherpad*, *Lumio*, *Liveworksheets*. Ta'lim beruvchilarga bunday vositalar bilan dars mashg'ulotlar o'tkazish ta'lim sifatini oshirishni ta'minlaydi.

LearningApps. Bu platforma bugungi kunda turli xil interfaol ta'lim resurslari va multimediali vositalarni yaratish maqsadida foydalanilmoqda. Bundan foydalanish uchun dastlab ro'yxatdan o'tiladi va shaxsiy kabinetdagi mening mashqlarim bo'limiga yaratgan mashqlaringizni saqlab qo'yishingiz mumkin bo'ladi. Yangi interfaol ta'lim resursini yaratish uchun *Create App* bo'limiga kiramiz va biz bu yerda yigirmadan ortiq qiziqarli mashqlarni yaratishimiz mumkin. Masalan, "Matching Pairs" nomli interfaol o'yin yaratish uchun mo'ljallangan shablondan boshlang'ich sinflarda fonetika bo'limini o'qitishda foydalanishimiz mumkin. Buning uchun o'sha shablonga kiramiz va "Kim topqir" deb o'yin nomini kiritamiz, so'ng birinchi juftlikni biriga rasm joylaymiz, keyingisiga o'sha rasmda qanday harflar bor o'shalardan bir nechtasini kiritamiz. Shu zayilda bir nechta juftlik yaratishimiz mumkin. O'quvchi rasmda berilgan narsada qanday harflar bor, shuni aniqlab o'sha harflar berilgan ustunni topib rasmning ustiga joylashi kerak bo'ladi. Misol uchun kitobning rasmi qo'yilgan bo'lsa, unda o'quvchi *k*, *t*, *o* harflari bor ustunni, qalamning rasmi qo'yilgan bo'lsa *q*, *l*, *m* harflari bor ustunni rasm ustiga joylaydi. Bu interfaol o'yin o'quvchilarda topqirlikni shakllantiradi. Bundan tashqari bu platforma orqali "Ot poygasi" o'yinini ham yaratishimiz mumkin. Bunda o'quvchilar guruhlariga bo'linib berilgan savollarga javob berishi mumkin. Qaysi guruhning oti birinchi marraga yetib kelsa o'sha guruh g'olib bo'ladi. Bu o'quvchilarga jamao bo'lib ishlashni o'rgatadi.

Flippity. Bu platforma orqali ham bir necha qiziqarli o'yinlarni yaratish mumkin. Masalan, *Flippity Random Name Picker* shabloniga kirib, unga o'quvchilarning rasm familiyalarini kiritamiz, so'ng *Flippity Randomizer* bo'limiga harflarni yozib chiqamiz. Randomda qaysi o'quvchining familiyasi chiqsa o'sha o'quvchiga randomizerni aylantirib beramiz. O'quvchi o'ziga tushgan harfdan boshlanadigan kamida uchta so'z aytishi kerak bo'ladi. Masalan, o'quvchiga "*t*" harfi tushsa, o'quvchi *taroq*, *taxta*, *tosh* deb, "*b*" harfi tushsa, *barmoq*, *baliq*, *bosh* deb javob berishi mumkin. Bundan tashqari *Flippity Snowman* shabloni orqali "*Qorbolani saqlab qol*" o'yinini yaratishimiz mumkin. Bunda qorbolaning tagidagi katakchalarga yashiringan so'zlarning harflarini to'g'ri joylashtirishimiz kerak bo'ladi. Har bir qo'yilgan notog'ri harf natijasida qorbolaning burunlari, qo'llari tushib, eriy

boshlaydi. O'quvchilar qorbolani saqlab qolish uchun harflarni to'g'ri topishga harakat qiladi. Bunday o'yinlarni foydalanishdan maqsad o'quvchilarni darsga qiziqtirish, ularda chaqqonlikni va kreativlikni shakllantirish hisoblanadi.

Bundan tashqari video darslar va animatsiyalar orqali fonetik o'rgatishda yaxshi samara beradi. Bunda har bir tovush (masalan, "g" tovushi) qanday aytilishini ko'rsatadigan animatsion videolar orqali o'rgatiladi.

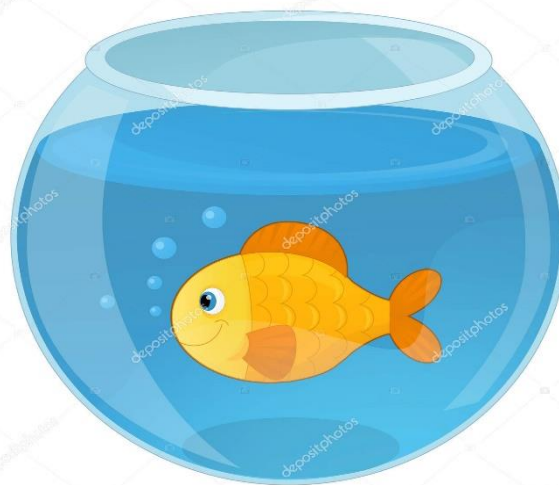
Platformalar: YouTube (maxsus o'zbek fonetikasiga oid kontent), Edpuzzle (video ichiga savollar qo'yish mumkin), Powtoon yoki Animaker (o'qituvchi o'zi ham animatsiya yarata oladi). Afzalligi shundaki, vizual yondashuv orqali fonetik tushunchalarni tushunish osonlashadi.

Fonetik o'yinlar va quizzlar yordamida ham mashg'ulot tashkil qilish mumkin. Fonetik jihatdan yaqin, lekin ma'nodosh bo'lmagan so'zlar ustida ishlanadi. Masalan, "kul" va "ko'l", "toq" va "to'q". So'zlar to'g'ri aytilganida ball beriladi. Platformalar: Kahoot (fonetik testlar), Wordwall (interaktiv o'yinlar: "Matching", "Whack-a-mole"), LearningApps kabilar. Bunday tashkil qilingan darslar o'quvchilarda bir tomondan darsga qiziqishi ortadi, ikkinchi tomondan raqobatlashgan holda o'quvchilar tovush talaffuz qilishdagi farqlarini tezroq o'zlashtiradi va bilimga ega bo'lishadi.

Yana bir metodlardan biri *akvarium metodi*. Bu metodning maqsadi o'quvchilarning yozma savodxonligini oshirishdir.

Metodning qo'llanilishi: Qog'ozchalarga xato va to'g'ri yozilgan so'zlar alohida-alohida yoziladi. 0,5 sig'imdagi oddiy suv idishini olamiz va suv ichiga qog'ozchalarimizni joylaymiz. O'quvchilarni guruhlariga bo'lib shu suvli idishni ularga beramiz. Topshiriq sifatida suv ichidagi xato yozilgan so'zlarni toping yoki to'g'ri yozilgan so'zlarni toping deb topshiramiz. Ular suvning ichidagi qog'ozchalarda yozilgan to'g'ri yoki noto'g'ri so'zni topishi va daftariga yozishi kerak.

Umuman olganda, ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Buni dars jarayoniga tadbiq qilish esa darsning yanada qiziqarli va samarali bo'lishi uchun kata hissa qo'shmoqda. Shuning uchun hozirgi davr pedagoglari raqamli texnologiyalardan foydalangan holda dars o'tishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Chunki, davr o'qituvchidan ham, o'quvchidan ham o'z ustida izlanishni, yangiliklardan to'g'ri foydalanishni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A. Abduazizov. Tilshunoslikka kirish. 1-qism. Fonetika va fonologiya. Toshkent. Universitet, 1999.
2. A. G'ulomov, M.Qodirov, M.Ernazarova, A.Bobomurodova, N.Alavutdinova, V.Karimova. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent – 2012.
3. E.Berdimuratov, Q.Allanazarov, G.Patullaeva. Qaraqalpaq tili (5-klass ushi'n sabaqliq). Toshkent – 2015
4. M.Abdullayeva. Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent – 2017.
5. Tursunov S.Q. Ta'limda elektron axborot resurslarini yaratish va ularni joriy qilishning metodik asoslari. Monografiya. -T.: Adabiyot uchqunlari, 2018.
6. X.Muxitdinova. O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish metodikasi. Toshkent – 2023.

DAVLAT TILINI O'QITISH: SAMARALI METODLAR VA O'QITUVCHILARGA QO'YILADIGAN TALABLAR

L.O'rimbetova

Qoraqalpog'iston Respublikasi Pedagoglarni
yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi

Annotatsiya: Ushbu maqola davlat tilini o'qitishning dolzarb masalalarini, xususan, matn bilan ishlashning ahamiyati va samarali o'qitish metodlarini ko'rib chiqadi. Shuningdek, davlat tili o'qituvchilariga qo'yiladigan asosiy talablar tahlil qilinadi. Maqolada o'qitish jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilish uchun turli interaktiv va kommunikativ metodlar, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish zarurligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: davlat tili, o'qitish metodlari, matn bilan ishlash, o'qituvchi talablari, kommunikativ metod, interaktiv metodlar, AKT, til ko'nikmalari.

Bugungi kunda davlat tilini o'qitish jarayoni mamlakatimizning madaniy va ma'naviy yuksalishida muhim o'rin tutadi. Til nafaqat muloqot vositasi, balki milliy o'zlikni saqlash va kelajak avlodlarga yetkazishning asosiy ko'prigidir. Shunday ekan, davlat tilini o'qitishning samarali usullarini qo'llash va bu sohada faoliyat yuritayotgan o'qituvchilarga yuqori talablar qo'yish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Til o'rgatishning ajralmas qismi bo'lgan matn bilan ishlash o'quvchilarga tilning turli qirralarini chuqur anglash imkoniyatini beradi. Matn orqali o'quvchilar yangi so'zlar va iboralarni kontekstda o'rganadilar, so'zlarning ma'nodosh va zid ma'nolarini aniqlaydilar.

Idiomalar, maqollar va frazeologizmlar bilan tanishish nutqning boy va rang-barang bo'lishiga xizmat qiladi.

Quyida matn bilan ishlash uchun namuna taqdim qilamiz. Bu matnni har bir o'qituvchi dars jarayonidan kelib chiqib foydalanishi mumkin. O'quvchilarga kichik ikkita hikoya matni o'qib beriladi. Matn o'qituvchi o'qib bergach quyidagi shaklda tushib qolgan so'zlarni joy-joyiga qo'yib chiqishlari lozim.

1. “Aqilli va Ahmoq odamni farqi”

Tog' yonbag'rida bir donishmand yashab, u juda kamgap edi. Bir kuni uning oldiga yosh yigit keldi.

– Menga aqlli bilan, ahmoqning o'rtasidagi farqini ko'rsating, – dedi u donishmandga. Donishmand yigitga bir muddat qarab turdi. Keyin esa, qo'li bilan ma'lum bir uzoqlikdagi qoyadan dumalab tushgan toshlarni ko'rsatdi.

– Bunda senga shu toshlar yordam beradi. Ularni qoya tepasiga tashib chiq. Yigit “ho'p” deb, ishga kirishdi. Keyin qabarib, terga botib, ancha vaqt shu toshlarni tashish bilan band bo'ldi. Nihoyat ishni bitirgach, kelib:

– Tashib bo'ldim, – deb aytdi. – Lekin hech narsani tushunolmayapman, ularni aynan nima uchun tashidim? U qanday qilib mening savolimga javob topib berishi mumkin?

– Mana shu ahmoq bilan aqllining o'rtasidagi farqdir, – dedi donishmand.

– Aqlli bu haqida toshni tashishdan oldin o'ylab ko'rgan bo'lardi.

2. “Qor parcha”

Osmondan ikkita qor parchasi yonma-yonlikda tushib kelishar edi.

– Uchish qanchalar yaxshi, to'g'rimi? – deb so'radi ulardan biri.

– Yo'q, – dedi bunga javoban ikkinchisi.

– Uchmayapmiz, axir biz qulayapmiz!

– Lekin yaqinda qo'namiz va birodarlarimiz bilan bir butun qatlamga aylanamiz...

– Qo'ysang-chi... Pastda halok bo'lamiz, bizni oyoq-osti qilishadi!

– Oyoq osti bo'lmaymiz, kunlar iliganda oqar suvga aylanishimizni, hatto daryogacha oqib borishimiz mumkinligina o'ylab ko'rgin...

– Hecham – da! Suvga aylanarmishmiz!...

Erisak ham loyqa suvga aylanamiz, hamda behuda yo'q bo'lib ketamiz!...

Ular shunday baxs bilan yergacha yetib kelishdi. Keyin... keyin esa har ikkisi o'z tasavvuridagi taqdirni kutib oldilar.

O'quvchilar matnlarni o'qib chiqqach quyidagi savollarga javob berishlari kerak.

1. Aqlli bilan ahmoq odamning farqiga borasizmi, qaysi xususiyati ularni bir-biridan ajratib turadi deb hisoblaysiz.

2. Inson aqlli bo'la turib bilimsiz bo'lishi, yoki bilimli bo'la turib aqlsiz bo'lishi mumkinmi? Nega?

3. “Yaxshi niyat yarim mol” maqolini izohlang.

4. Yuksak marralarga, yaxshi hayotga erishish uchun niyatni o'zi yetadimi? Buning uchun nimalar qilish lozim deb hisoblaysiz?

Bir paytning o'zida matn asosida tinglab tushunish, o'qib tushunish, gapirish va yozish ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan maxsus topshiriqlar tizimi ishlab chiqilib, dars jarayonida qo'llab ko'rilsa, nutqiy malakalarni tizimli tarzda shakllantirishga erishish mumkin.

Grammatik ko'nikmalarni mustahkamlashda matnning ahamiyati beqiyosdir. O'quvchilar grammatik qoidalarining amaliy qo'llanilishini ko'rib, gap tuzilishini tushunadilar. Turli xil grammatik shakllarni kontekstda o'zlashtirish bu jarayonni yanada samarali qiladi.

O'qish ko'nikmalarini rivojlantirishda matn bilan ishlash tez o'qish va tushunish, tafsilotlarni anglash, xulosa chiqarish va tahlil qilish kabi muhim qobiliyatlarni shakllantiradi. Yozish ko'nikmalarini takomillashtirishda esa matnlar to'g'ri yozish namunasi bo'lib, uslub va stilni o'rganishga yordam beradi. Fikrni aniq va ravon ifodalash ko'nikmasi ham matnlar bilan muntazam ishlash natijasida rivojlanadi.

Nutq ko'nikmalarini rivojlantirishda matnlar to'g'ri talaffuzni o'rganish, so'z boyligini nutqda qo'llash va muloqot madaniyatini o'zlashtirish uchun muhim manba hisoblanadi. Bundan tashqari, matnlar o'quvchilarni o'zbek xalqining tarixi, madaniyati va urf-odatlarini bilan tanishtirib, ularning dunyoqarashini kengaytiradi.

Shuningdek, Davlat tilini o'qitishda turli xil metodlardan foydalanish o'quv jarayonini qiziqarli va samarali qiladi. Dars jarayonida kutilgan natijaga erishish uchun bilishimiz zarur bo'lgan metodlar quyidagilardan iborat:

1. *Kommunikativ metod*. Real hayotiy vaziyatlarda tilni amalda qo'llashga yo'naltirilgan (rolli o'yinlar, dialoglar, munozaralar, guruhli ishlar).

2. *Interaktiv metodlar*. O'quvchilarning faolligini oshirishga qaratilgan ("aqliy hujum", kichik guruhlarda ishlash, munozarali darslar, loyihalar metodi).

3. *Vaziyatli o'qitish (Case Study)*. Real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish va yechim topish orqali tilni o'rganish.

4. *O'yin texnologiyalari*. O'quv jarayonini qiziqarli va motivatsion qilish uchun turli xil o'yinlardan foydalanish.

5. *Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)*. Multimedia vositalari, onlayn resurslar va interaktiv dasturlardan foydalanish.

6. *Birlashtirilgan o'qitish (Blended Learning)*. An'anaviy va onlayn o'qitish elementlarini uyg'unlashtirish.

O'qituvchi o'quvchilarning yoshi, til darajasi va qiziqishlariga mos ravishda turli metodlarni dars jarayoniga tadbiq etishi mumkin.

Bundan tashqari Davlat tilini muvaffaqiyatli o'qitish o'qituvchidan yuqori darajadagi kasbiy kompetentlik va shaxsiy fazilatlarini talab qiladi. Davlat tili o'qituvchilar Davlat tilini

mukammal bilishi, zamonaviy o'qitish metodikasidan xabardor bo'lishi va mas'uliyatlilik, sabr-toqatlilik, adolatlilik, talabchanlik va ijodkorlik kabi shaxsiy fazilatlariga ega bo'lishi lozim. Shuningdek doimiy ravishda o'z ustida ishlash va kasbiy mahoratini oshirishga intilish talab etiladi.

Xulosa o'rnida aytish joizki, Davlat tilini o'qitish jarayoni o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishi, milliy o'zligini anglashi va kelajakda jamiyatning faol a'zolari bo'lib yetishishida muhim rol o'ynaydi. Samarali metodlarni qo'llash va yuqori malakali o'qituvchilarni tayyorlash orqali biz ushbu maqsadlarga erishishimiz mumkin. Davlat tili o'qituvchilarining fidoyi mehnati va doimiy izlanishlari bu yo'lda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. K. Ражапова Нутқий кўникмаларни ривожлантиришга тизимли ёндашишнинг илмий-методик асослари. Педагогика фанлари бўйича фал.д-ри. (PhD) диссертацияси автореферати– Жиззах, 2022
2. F.Хамроев. Умумий ўрта таълим мактабларида фонетикага доир ўқув методик таъминотни такомиллаштириш. Педагогика фанлари бўйича фал.д-ри. (PhD) диссертацияси –Самарқанд. 2019.
3. Mahmudov N., SobirovA., Sattorov Sh., Toshmirzayeva Sh., Mannopova D. Ona tili. 5-sinf o'uvchilari uchun darslik. To'la yangilangan 5-nashr. –T.: G'.G'ulom nashryoti 2020. 192 b.

TURKIY TILLI DAVLATLARDA DAVLAT TILIDA O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH VA ISH YURITISH MUAMMOLARI (TEXNOLOGIK TA'LIMNI O'QITISH MISOLIDA)

Razzoqov Davron Niyozovich

Osiyo texnologiyalar universiteti dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy tilli davlatlarda, xususan, O'zbekiston misolida davlat tilida texnologik fanlarni o'qitish samaradorligi va ish yuritishdagi dolzarb muammolar tahlil qilinadi. Terminologiya, metodika, raqamli resurslar va ish yuritish madaniyati bilan bog'liq muammolar yoritilib, ularni hal etish bo'yicha takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: texnologik ta'lim, davlat tili, terminologiya, ish yuritish, ta'lim samaradorligi, turkiy tilli davlatlar.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya jarayonlari ta'lim tizimi oldiga yangi vazifalarni qo'yimoqda. Jumladan, davlat tilining barcha sohalarda, ayniqsa, texnologik ta'limda samarali qo'llanilishi – mamlakat taraqqiyotining muhim omillaridan biridir. Turkiy tilli davlatlarda o'zbek, qozoq, turk, qirg'iz va ozarbayjon tillari rasmiy maqomga ega bo'lib, ular orqali ta'lim, ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonlari olib boriladi.

Texnologik ta'lim sohasida davlat tilida o'qitish muhim bo'lishiga qaramay, bir qator tizimli muammolar saqlanib qolmoqda. Jumladan, fan va texnika atamalarining yagona standartda bo'lmasligi, o'quv adabiyotlarining yetishmasligi, raqamli resurslar kamligi va ish yuritishdagi chalkashliklar – o'qitish sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda.

1. Texnologik ta'limda davlat tilining ahamiyatli. Texnologik ta'lim – zamonaviy ilmfan, ishlab chiqarish, innovatsiya va kasbiy tayyorgarlik asoslarini o'rgatadigan yo'nalishdir. Ushbu yo'nalishda davlat tilida ta'lim olib borish o'quvchilarning ona tilida texnik tafakkurini shakllantirishga xizmat qiladi.

“Texnologik ta'limda zamonaviy o'qitish metodlari va milliy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlash ta'lim samaradorligini oshirishda muhim omil bo'la oladi” [1;45-b].

Demak, davlat tilida ta'lim olish texnik kasblarni egallashda milliy ruhni uyg'otadi va o'zlikni anglashni mustahkamlaydi.

2. Turkiy tilli davlatlar tajribasi. Turkiy davlatlar texnologik ta'limni milliy tillarda olib borishga intilyapti. Misol uchun, Qozog'istonda qozoq tilida texnik fanlarni o'qitish bo'yicha davlat dasturlari mavjud bo'lsa-da, muammolar ham mavjud:

“Qozog‘istonda texnologik ta’limni qozoq tilida olib borishga qaratilgan davlat dasturlari mavjud, ammo fan va texnika atamaları bo‘yicha yagona lug‘at yaratish zarurati mavjud” ([7;101-b].

O‘zbekistonda ham shunga o‘xshash vaziyat mavjud bo‘lib, texnik sohalarda darslar rus yoki ingliz tiliga suyanadi. Bu esa talabalar bilimni to‘liq anglashiga to‘sqinlik qiladi.

3. Terminologik va metodik muammolar. Texnik fanlarda aniqlik va izchillik juda muhim. Shuning uchun, atamalarni to‘g‘ri tarjima qilish va ulardan yagona shaklda foydalanish muhim hisoblanadi.

“Fan-texnika sohaslarida mavjud bo‘lgan terminlarning davlat tilida yagona standartga keltirilmaligi o‘quv jarayonini murakkablashtiradi” [3;112-b].

Metodik ta’minot borasida esa, ko‘plab darsliklar tarjima asosida tayyorlangan bo‘lib, ularning ilmiy va uslubiy darajasi talabga javob bermaydi.

4. Ish yuritishdagi dolzarb masalalar. Texnologik sohalarda davlat tilida ish yuritish hamon murakkab muammo bo‘lib qolmoqda. Turg‘unov B. bu holatni quyidagicha ta’riflaydi:

“Texnik yo‘nalishlarda yozilayotgan hujjatlarning ko‘p qismi hanuzgacha rus yoki ingliz tilida olib boriladi, bu esa davlat tilining mavqeini pasaytiradi” [6;58-b].

Muammo yechimi sifatida yagona namunaviy hujjatlar to‘plami, sohaslar bo‘yicha rasmiy terminlar ro‘yxatini ishlab chiqish, o‘qituvchilarning til kompetensiyasini oshirish muhimdir.

Texnologiya fanini umumiy o‘rta ta’lim maktablarida o‘qitishda kompetentlikning ahamiyati yuqori darajada bo‘lib, u orqali o‘quvchilarda ko‘nikma va malakalarni shakllantirish jarayoni mazmunli kechadi. Bu haqda D.Razzoqov shunday fikrlaydi: “Matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo‘lish hamda foydalanish kompetensiyasi aniq hisob- kitoblarga asoslangan holda shaxsiy, oilaviy, kasbiy va iqtisodiy rejalarni tuza olish, kundalik faoliyatda turli diagramma, chizma va modellarni o‘qiy olish, inson mehnatini yengillashtiradigan, mehnat unumdorligini oshiradigan, qulay shart-sharoitga olib keladigan fan va texnika yangiliklaridan foydalana olish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi. Mazkur kompetensiyalar umumta’lim fanlari orqali o‘quvchilarda shakllantiriladi.

Bundan tashqari, ta’limda har bir o‘quv fanini o‘zlashtirish jarayonida o‘quvchilarda, shu fanning o‘ziga xosligi, mazmunidan kelib chiqqan holda, sohaga tegishli xususiy kompetensiyalar ham shakllantiriladi.

Demak, ta’limning yuksak sifatini hamda mamlakatda amalga oshirilayotgan chuqur ijtimoiy islohotlar, rivojlangan demokratik davlat barpo etish talablariga javob beruvchi kadrlar tayyorlanishini ta’minlash, umumiy o‘rta ta’lim tizimida faoliyatli yondashuvga asoslangan ta’lim bugungi kun talablariga mos kelmayotganligi sababli umumta’lim fanlarini o‘qitishning prinsipial yangi metodologiyasi sifatida kompetensiyaviy yondashuvga

asoslangan davlat ta'lim standartlari, darslik, o'quv qo'llanma, o'quv- metodik qo'llanma va tavsiyanomalarni ishlab chiqish va joriy etishni taqozo qilmoqda" [10;18-b].

5. Zamonaviy yondashuvlar va takliflar.

Turkiy tilli davlatlarda davlat tilida texnologik ta'lim samaradorligini oshirish uchun quyidagilar muhim yo'nalish hisoblanadi:

- Texnik atamalar bo'yicha yagona lug'at va elektron baza yaratish;
- Texnologik fanlarga oid darslik va qo'llanmalarni davlat tilida ishlab chiqish;
- O'qituvchilar uchun til va metodika kurslarini yo'lga qo'yish;
- Sun'iy intellekt asosidagi tarjima platformalaridan foydalanish (www.scienceweb.uz,

2023);

- Davlat tilida raqamli o'quv platformalarini ishlab chiqish.

Xulosa qilib aytganda, texnologik ta'limda davlat tilida o'qitish va ish yuritish samaradorligini oshirish masalasi turkiy tilli davlatlar uchun strategik ahamiyatga ega. Ona tilida o'qitish nafaqat kasbiy bilimlarni mustahkamlashga, balki milliy qadriyatlarni saqlashga xizmat qiladi. Texnik atamalarni standartlashtirish, darsliklar yaratish, tilga oid metodik qo'llanmalarni ishlab chiqish, o'qituvchilar malakasini oshirish – bu boradagi eng asosiy vazifalardir. Texnologik fanlarni milliy tillarda rivojlantirish – bu nafaqat til siyosati, balki texnik va ilmiy mustaqillik sari dadil qadamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Normurodov A. *Oliy ta'limda texnologik yondashuvlar*. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021. – 188 b.

2. Sharipov U., Rasulov A. *Pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot*. – Toshkent: O'qituvchi, 2020. – 240 b.

3. Yuldasheva N. *Texnologik ta'lim fanlarini o'qitishda zamonaviy metodlar*. – Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 2022. – 176 b.

4. Jabborov A. *Kasbiy ta'limda til va kasb integratsiyasi*. – Namangan: NamDU nashriyoti, 2021. – 154 b.

5. Abdullaeva G. "Turkiy tilli davlatlarda ta'lim va til siyosati integratsiyasi." // *O'zbekiston pedagogik jurnali*, №3, 2023. – B. 42–47.

6. Turg'unov B. "Texnik sohalarda davlat tilining qo'llanilishi muammolari." // *Kasbiy ta'lim muammolari*, №2, 2022. – B. 55–61.

7. Kazakbaev T. *Til va texnologiya: Qozog'iston tajribasi*. – Ostona: Nur Print, 2020. – 164 b.

8. www.til.gov.uz – O'zbekiston Respublikasi Davlat tilini rivojlantirish departamenti rasmiy sayti. (Murojaat sanasi: 2025-yil 2-aprel)

9. www.scienceweb.uz – Ilmiy maqolalar va raqamli ta'lim tadqiqotlari portali. (Maqola: "Til va texnologiya integratsiyasi", 2023)

O'QUVCHILARDA MUSTAQIL VA IJODIY FIKRLASH KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH USULLARI

G.Yusupova

Nukus davlat pedagogika instituti dotsenti

Sh.Polvanova

doktorant

Mustaqil fikr ijtimoiy hodisa bo'lib, u shaxsning sotsiodinamik holati, ya'ni yoshi, jinsi, etnik birlikka mansubligi, ma'lum bir stivilizastion-sostiopsixologik arxitipga aloqadorligi, mamlakatda hukm surayotgan siyosiy tizim, mafkura, oila, ijtimoiy muhitning tabiati hamda intilishi, maqsadi va ichki ma'naviy intellektual energiyasi, tashqi ijtimoiy muhit ta'siriga qarshi tura olish immuniteti bilan bog'liqdir. Shundan kelib chiqqan holda, o'quvchilarning mustaqil fikri va ularning mustaqil fikrlashini ko'rib chiqar ekanmiz, birinchi navbatda, biz mazkur hodisaning quyidagi jihatlariga ahamiyat bermog'imiz lozim:

1. Biror predmet, voqea-hodisa, jarayonni mustaqil idrok etish.
2. Biror predmet, voqea-hodisa va jarayonga o'zida mavjud bo'lgan intellektual potentsiallarga asoslangan holda baho bera olish.
3. O'quvchining hayotiy tajribalari, o'qib o'rgangan bilimlari hamda kuzatuvlari natijasida erishgan malakasiga ko'ra o'zini, atrof-muhitni, ishtirok qilayotgan o'quv-mehnat jarayonini o'zgartirishga oid o'z qarashlarini va takliflarini ilgari surish.
4. O'quvchining badiiy, tarixiy adabiyotlarni o'zlashtirishi va shu asosda shakllangan sodda ilmiy-fantaziyasiga muvofiq kelajak to'g'risidagi fikrlari, rejalari va ularni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan amaliyotlar majmuasi to'g'risidagi mulohazalari uning tarkibiy qismini tashkil etadi. Mustaqil fikrlash esa mustaqil fikrning harakatdagi holatidir, ya'ni o'quvchining ma'lum bir predmet, voqea, hodisa, jarayonlarni o'zi egallagan bilimi, malakasi asosida taqqoslash, tahlil qilish, sodda fikrdan murakkab fikrlarga va ayni vaqtda murakkab fikrlardan sodda fikrlarga o'tish vaziyatlarida hamda mavjud ijtimoiy- tarixiy holatni hisobga olgan holda o'ziga xos mulohaza yuritishdir.

Fikrlash qobiliyati tafakkur jarayonining muhim jihatini tashkil qiladi. Biz sezgilar yordamida olingan ma'lumotlarni tafakkur jarayonida ishlab chiqib, narsa va hodisalarning mohiyati, ularning o'zaro bog'lanishi va taraqqiyotiga oid yangi bilimlar tizimiga ega bo'lamiz. Insonning aqlli, ongli bo'lishini ta'minlovchi tafakkur jarayoni tushuncha, hukm va xulosa kabilar orqali mavjud. Agar tushuncha ma'lum predmet va xulosalar xususiyatlarining umumiy hamda muhim belgilarini yaxlit holda ifodalasa, hukm predmet va hodisalar o'rtasidagi aloqa, munosabat jarayonini ifodalaydi. Tafakkurning muhim shakli bo'lgan xulosa yoki xulosa chiqarish ikki va undan ortiq predmetlar o'rtasidagi bog'lanish

munosabatlarini anglatadi. Tafakkur yuqorida qayd qilingan asosiy shakllardan tashqari o'zining maxsus qonunlariga, uning to'g'riligini ta'minlovchi qoidalarga ham egadir. Bu qoidalarga rioya etilmasa, fikrlar to'g'ri bo'lmaydi. Demak, u voqelikni to'g'ri aks ettira olmaydi.

Mustaqil fikr va mustaqil fikrlash, bir tomondan, alohida olingan o'quvchi shaxsi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, jamiyatning unga nisbatan bo'lgan talabi bilan ham uzviy bog'liqdir. O'quvchining shaxsi haqida gapirganimizda 5-sinf o'quvchisining modellashtirilgan shaxsini nazarda tutamiz. Mustaqil fikrlovchi o'quvchi shaxsi takrorlanmas individualliklar majmuasidir. Shuning uchun ham biz mazkur masalaga hozirgi zamon psixologiyasi, pedagogikasi va ta'limning yangi pedagogik texnologiyasi nuqtai nazaridan yondashmog'imiz, o'quvchi shaxsi to'g'risidagi umumiy modelni aniq individga yaqinlashtirmog'imiz lozim. Bu o'rinda mustaqil fikrlash malakasiga egalik qilish bir qator yondashuvlarni talab etadi. **Birinchidan**, o'quvchilarning nihoyatda keng axborot olamiga kirib borishini ta'minlashdir. Bunda, albatta, maktablarning moddiy-texnikaviy va informastion qurilmalar bilan ta'minlanishi muhim o'rin tutadi. **Ikkinchidan**, o'quvchilarning o'z ona tillarini va ayni vaqtda, xorijiy tillarni mukammal bilishi va tillardagi axborot mazmunini solishtira olishi, chog'ishtirma induktiv xulosalar chiqarishi. **Uchinchidan**, axborotlarni to'plash, qayta ishlashda o'quvchining ma'lum bir tamoyillarga asoslanishi hamda dunyoqarash madaniyatiga ega bo'lishi. **To'rtinchidan**, fikrlar tahlilini amalga oshirishda zarur bo'lgan sodda tushunchalarning aniq mohiyatiga egalik qilishi va ulardan omilkorlik bilan foydalana bilish malakasi talab qilinadi. Mazkur yondashuvlar negizida o'quvchi shaxsining tilga bo'lgan munosabati va undan foydalana olish malakasi, nutqni tahlil qilish madaniyati kabilar muhim o'rin egallaydi. Ma'lumki, til kishilarning o'zini, borliqni bilishi hamda ularning xatti-harakatlarini boshqarishning muhim vositasidir. Til va nutq bir hodisa emas. Nutq ma'lum bir aniq munosabatdagi mavjud til bo'lib, ayni vaqtda muloqot va uning natijalarini ifodalaydi. To'g'rirog'i, nutq fikrning moddiylashgan ifodasidir. SHunga ko'ra, u kommunikativ fikrlash, ifodalash va ta'sir etish vazifalarini bajaradi. Nutq yordamida tafakkur reallikka aylanadi. Ayni vaqtda tafakkurning mavjudlik mexanizmi esa fikr va fikrlararo munosabatlardir. Har qanday fikrda ma'lum bir predmet yoki predmetlararo munosabat, jarayon va jarayonlararo munosabatlarning rost yoki yolg'on ekanligi tasdiqlanadi yoki inkor etiladi. Fikr hamisha gaplar yordamida voqelikka aylanadi. Shuning uchun ham biz fikrsiz gap va gapsiz fikr bo'lmaydi, deb hisoblaymiz. Gap ayni vaqtda shakl vazifasini o'tab, fikr uning mazmunini tashkil qiladi. Gapdagi ega va kesim o'rtasidagi munosabat gap mazmunining tugallanganligini bildirsa, fikrda gapning egasi uni o'zidan oldingi fikr bilan bog'laydi, kesimi esa yangi fikrning vujudga kelishiga zamin yaratadi. Shu tarzda fikrlar bir jihatdan bir-birlari bilan bog'lanadi, ikkinchi jihatdan muntazam boyib boradi.

Bugungi kundagi zamonaviy ta'limda o'quvchilarda mustaqil va ijodiy fikrlash ko'nikmasini shakllantirish ta'limning asosiy maqsadlaridan biridir. Bunda o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, yangi g'oyalar yaratish va o'z fikrlarini erkin ifodalash qobiliyatlarini rivojlantirish muhim o'rin tutadi.

Zamonaviy ta'limda o'quvchilarda mustaqil va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan asosiy yondashuvlar va usullar:

1. Muammoli o'qitish metodlari: Zamonaviy ta'limda muammoli o'qitish metodlari o'quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantirishda samarali usul bo'lib, o'quvchilarga aniq bir masala yoki muammoni hal qilishni taklif etadi. O'quvchilar bu jarayonda o'z bilimlarini va kreativ fikrlashni qo'llab, masalani hal qilish usulini topadilar. Masalan: O'quvchilarga dunyo miqyosidagi ekologik muammolarni hal qilish bo'yicha topshiriqlar berish. Ular bu masala yuzasidan fikr yuritishadi, tadqiqotlar olib borishadi va o'z yechimlarini ishlab chiqadilar.

2. Kreativ yondashuv va ijodiy loyihalar: O'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish uchun ijodiy loyihalar yaratish zarur. Bu loyihalar o'quvchilarga yangi g'oyalarni yaratishga, o'zining fikrini ochiq ifodalashga va ijodiy fikrlashni amalda qo'llashga yordam beradi. Masalan: O'quvchilarga "Kelajakdagi shahar" yoki "Yangi texnologiya" mavzusida loyiha yaratishni so'rash. Bu jarayonda ular o'z g'oyalarini taqdim etishlari va o'z tasavvurlarini haqiqatga aylantirishlari kerak.

3. O'qituvchining savol-javob metodikasi: O'qituvchining savol-javob usuli, o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rag'batlantirishda muhim rol o'ynaydi. Savollar o'quvchilarning o'z bilimlarini va fikrlarini sinovdan o'tkazish, yangi yondashuvlarni aniqlash imkoniyatini yaratadi. Masalan: "Agar siz qahramon bo'lganingizda, qanday qarorlar qabul qilardingiz?" yoki "Bugungi dunyo muammolariga qanday ijodiy yechimlar topish mumkin?" kabi savollar orqali o'quvchilarni fikrini chuqurlashtirish mumkin.

4. Badiiy va analitik o'qish: Badiiy va ilmiy matnlar o'quvchilarda fikrlashni rivojlantirish uchun juda muhim vositadir. Matnni o'qib chiqqandan so'ng, uning mazmuni, shakli va maqsadini tahlil qilish orqali o'quvchilar mustaqil fikrlash va tahliliy fikr yuritishni o'rganadilar. Masalan: Biror badiiy matnni o'qishdan so'ng, o'quvchilarga matndagi asosiy g'oya va muallifning fikrini qanday ifodalashini tahlil qilishni so'rash. Bunday faoliyat ularning analitik qobiliyatini oshiradi.

5. Kolaborativ (hamkorlikda) o'qish va muhokama: O'quvchilarni hamkorlikda ishlashga o'rgatish, ularning ijodiy va mustaqil fikrlashini kuchaytiradi. Guruhlar ichida o'zaro fikr almashish, yangi g'oyalarni kashf etishga yordam beradi. Masalan: O'quvchilarni guruhlariga bo'lib, har bir guruhga turli ijtimoiy yoki ilmiy masalani taqdim etish va ularni hal qilish bo'yicha birgalikda ishlashni taklif etish. Bu jarayon ijodiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi.

6. Kritik fikrlashni rivojlantirish: O'quvchilarda kritik fikrlashni shakllantirish uchun ular ma'lum bir vaziyatni, muammoni yoki fikrni turli nuqtai nazardan tahlil qilishga o'rgatiladi. Bu jarayon o'quvchilarning mustaqil va ehtiyotkorona fikr yuritish qobiliyatini rivojlantiradi. Masalan: O'quvchilarga biror siyosiy yoki ijtimoiy voqeani taqdim etib, uning ijobiy va salbiy tomonlarini tahlil qilishni so'rash.

7. Texnologiyalardan foydalanish: Zamonaviy texnologiyalar, masalan, interaktiv dasturni yoki internet resurslarini o'quvchilarning ijodiy fikrlashlarini shakllantirishda qo'llash mumkin. Ular o'z bilimlarini yangi vositalar orqali kengaytiradilar, yangi g'oyalarni o'rganadilar va amaliyotda qo'llashadi. Masalan: O'quvchilarga onlayn loyiha ishlab chiqish, video yoki roliklar tayyorlash, o'zlarining ijodiy ishlarini boshqa o'quvchilar bilan bo'lishish imkonini yaratish. 8. O'z-o'zini baholash va refleksiya: O'quvchilarga o'z-o'zini baholash va refleksiya qilishni o'rgatish ularning o'z fikrlarini mustaqil ravishda baholashga yordam beradi. O'quvchilar o'z yutuqlari va xatolarini tahlil qilib, o'zlarini yanada rivojlantirishga intiladilar. Masalan: Dars oxirida o'quvchilardan o'zlarining ijodiy ishlari va natijalari haqida fikr yuritish, baholash va o'z-o'zini tahlil qilishni so'rash.

Shunday qilib, bugungi kunda maktab ta'limda o'quvchilarda mustaqil va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish jarayoni har doim faol va ko'p tomonlama yondashuvni talab qiladi. Bu yondashuvlar o'quvchilarga nafaqat bilim olish, balki uni amaliyotda qo'llash, yangi g'oyalar ishlab chiqish va kritik fikrlashni rivojlantirish imkonini beradi. Mustaqil va ijodiy fikrlashga asoslangan ta'lim jarayoni o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytiradi va ularni kelajakdagi murakkab muammolarni hal qilishga tayyorlaydi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Mirmaxsudova M. O'quvchilar nutqini takomillashtirishda grammatik terminlardan foydalanishning lingvometodik asoslari (5-7-sinf ona tili darslari misolida). Ped.fan.nomz. ... diss. – Toshkent, 2004. – 160 b.
2. Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. – T.: O'qituvchi, 1993. - 32 b.
3. Qodirov M., Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullaeva R., Abduraimova M. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik.
4. Rahmatullaev Sh. O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1984.-214 b.
5. Rahmatullaev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 408 b.

BOSHLANG'ICH SINF ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA O'QUVCHILARNI MANTIQIY FIKRLASHGA O'RGATISH

Yo'ldoshev N. O'.

Osiyo texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. *Fikrlash qobiliyati insonga in'om qilingan ulug' ne'mat bo'lishi bilan bir qatorda u tabiat va jamiyat rivojining harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Shuning uchun fikr inson faoliyati va ma'naviyati negizini tashkil qiladi. Chunki, har qanday ezgu ish ham yoki ezgu maqsadni ko'zlamagan ish ham fikrlashdan boshlanadi. Mazkur maqolada fikrlash jarayoni va uning yosh avlodni tarbiyalashdagi o'rni haqida qisqacha ma'lumot keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *zamonaviy ta'lim konsepsiyalari, ustuvor masala, reyting nazorat, tashabbuskorlik, mustaqillik, ijodkorlik, kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish, hukm va mulohaza, insonning dunyoqarashi, fikrlash tarbiyasi, fikr, mulohaza, g'oya, faraz, maqsad.*

O'zbekiston o'zining mustaqilligiga erishgach, o'sib kelayotgan yosh avlodni barkamol tarbiyalash masalasi davlat miqyosida ustuvor masala etib belgilandi, bu yo'nalishda Respublika Prezidentining ko'plab qarorlari, farmonlari qabul qilinib muhim islohotlar amalga oshirildi va yanada mukammal holda davom ettirilmoqda.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'lim-tarbiya sifatini yaxshilash, samaradorligini oshirishga yo'nalgan keng qamrovli tadbirlar amalga oshirilmoqda: avvalo, zamonaviy ta'lim konsepsiyalari asoslanib, davr talablariga mos dastur, darsliklar yaratilmoqda. Bu shubhasiz, ta'lim jarayonida bolalar o'zlashtirishini ilmiy asosda tashkil etish, boshqarish va nazorat qilishning imkoniyatlarini oshirmoqda. O'qituvchilar faoliyatida pedagogik texnologiya g'oyalaridan foydalanish, o'quvchilar o'zlashtirishini testlar orqali aniqlash, reyting nazoratini joriy qilish kabi yangiliklar munosib o'rin ola boshladi. Endigi bosh vazifa ta'lim jarayonida o'quvchilarning tashabbuskorligi, mustaqilligi, ijodkorligini va mustaqil fikrlashga yo'naltiradigan interfaol metodlardan foydalanish usullari, vositalari, shakllarini asoslashdan iborat. „Til va adabiyot fanlari bloki yo'nalishidagi fanlar orqali o'quvchining o'zlashtirgan bilimlari asosida o'zini o'zi mustaqil rivojlantirish, egallangan bilim, ko'nikma va malakasini turli vaziyatlarda qo'llay olishga qaratilgan tayanch kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat. Jumladan, kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishda davlat tili hamda xorijiy tillarni o'zlashtirishda mustaqil, ijodiy fikrlash, yozma va og'zaki ravon

bayon etish malakalarini shakllantirishda ona tili bo'yicha o'zlashtirgan bilimlarini muloqot jarayonida qo'llash malakasini rivojlantirish lozim¹

O'qituvchi darsda ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy elementlari, o'qitishning maqsadi, mazmuni, vositalari, metodlarini bir-biri bilan uzviy bog'liq holda amalga oshirish bilan birga o'quvchilarni butun dars davomida faolligini, mantiqiy fikrlashini, fanga bo'lgan qiziqishlarini oshirishga qaratadi.

Mantiqiy fikr-boshqalarning fikridan mustaqil va o'zga ta'sirdan xoli xulosa, hukm va mulohazalar, insonning dunyoqarashi va aqliy salohiyatini ifodalaydigan tushuncha, Mantiqiy fikr milliy ong, milliy o'zlikni anglash, milliy g'urur, milliy ma'naviyat tushunchalari ta'sirida shakllanadi. „Mustaqil fikrli kishilar o'zi yashayotgan jamiyat bilan faol ijtimoiy-siyosiy munosabatga kirisha oladi, o'zining jamiyat oldidagi huquq va majburiyatlarini teran anglab uni amalga oshirishda layoqatli bo'ladi²”.

Mustaqil fikr individlar, guruhlar va jamiyatning barcha a'zolariga xos xususiyat sanaladi. Jamiyatda bunday shaxslarning ko'payishi uning taraqqiyotiga xizmat qiladi. Mustaqil fikrga ega odam o'z dunyoqarashi aqliy salohiyati orqali jamiyatning asosiy maqsadini chuqur anglab, o'z faoliyatini shu asosda yo'naltiradi. Bunday shaxs tevarakatdagi har qanday voqea-hodisalarga nisbatan ongli munosabatda bo'ladi. U har bir harakatini mulohaza bilan amalga oshirishga o'rganadi.

Fikrlash tarbiyasi tabiatning insonga oliy siymosi hazrati insonga in'om qilishgan ulug' ne'mat bo'lishi bilan bir qatorda u inson, tabiat, jamiyat rivojining harakatlantiruvchi kuchi ekanligi tobora namoyon bo'lmoqda. Shuning uchun fikr inson faoliyati va ma'naviyati negizini tashkil qiladi. Chunki, har qanday ezgu ish ham yoki ezgu maqsadni ko'zlamagan ish ham fikrdan boshlanadi.

Tafakkur mustaqilligi muammosini maktabda o'quvchilarning o'quv vazifalarini hal qilishi nuqtai nazaridagina emas, balki ularga hayot vujudga keltirayotgan muammolar nuqtai nazaridan o'rganish zarur. Fikrimizcha, tafakkur mustaqilligini fikrlash jarayoni sifatida o'rganish maqsadga muvofiq. Fikr yuritish (tafakkur) hazrati inson aqliy faoliyatining, aql-zakovatining, muomala jarayonining, ongli hatti-harakatlarining yuksak shakli hisoblanadi. Mustaqil fikrlash tevarakatrofni, ijtimoiy muhitni hamda voqelikni bilish quroli shuningdek, insonning keng ko'lamdagi faoliyatini oqilona, omilkorlik bilan amalga oshirishning asosiy sharti sanaladi. Mustaqil fikr yuritish jarayonida insonda fikr, mulohaza, g'oya, faraz, maqsad kabilar vujudga keladi va ular ongida tushunchalar, hukmlar, xulosalar shaklida ifodalanadi. Mustaqil fikr yuritish til va nutq bilan chambarchas bog'liq ravishda namoyon bo'ladi hamda ular uzluksiz tarzda bir-birini taqozo qiladi. Xuddi shu boisdan inson

¹ Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi. Ona tili (1-11-sinr) 2020 yil.47-b.

² Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi. Ona tili (1-11-sinr) 2020 yil.51-b.

o'zining mustaqil fikrlashi, nutqi hamda ongli xulq-atvori tufayli borliqdagi mavjudotlardan tubdan ajralib turadi.

Boshlang'ich ta'lim uzluksiz ta'lim tizimining eng muhim bo'g'inlaridan biri bo'lib, bu bosqichda bolalarning dunyoqarashi, didi, olamni anglashga bo'lgan bilish imkoniyatlari taraqqiy etib, nutq ko'nikmasi shakllanadi. Kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish boshlang'ich ta'lim oldida turgan eng muhim dolzarb vazifalardan biri sanaladi. Keyingi yillarda ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlar o'qitish jarayoniga bir qator kechiktirib bo'lmaydigan vazifalarni qo'ymoqda. Bunday vazifalar sirasiga o'quvchilarda mustaqillikni shaxsiy sifat shaklida shakllantirish, o'quvchini mustaqil fikrlashga o'rgatish kabilar kiradi. Shunday ekan, biz, o'quvchini qanday qilib mantiqiy fikrlashga o'rgatamiz?

Mantiqiy fikrlash inson hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, erkin fikr yuritish nafaqat o'quv predmetini o'zlashtirishga, ayni paytda o'quvchi tafakkurini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Mantiqiy fikrlash—bu inson sezgi organlari va aqliy faoliyatining birligi o'laroq, mustaqil ravishda tahlil qilish, umumlashtirish, induktiv va deduktiv xulosalar chiqarish, taqqoslash, aniqlashtirish, mavhumlashtirish kabi fikriy operatsiyalardan foydalangan holda amalga oshiriladigan aqliy faoliyatdir. Boshlang'ich sinflarda o'qitilayotgan o'qish o'quv fani dasturining o'qish va nutq o'stirish bo'limida o'tkaziladigan mashg'ulotlar mazmuniga; o'quvchilarni to'g'ri, tez, ongi va ifodali o'qishga o'rgatish; bolaning ona - Vatan, uning tabiati, kishilar mehnatidagi qahramonlik, jasurlik, milliy istiqlol g'oyalarini ular ongiga singdirish kabi bilimlarni boyitish orqali o'quvchilarning bilim, ko'nikma, malakalari kengaytiriladi, shakllanadi va mustahkamlanadi.

O'qish darslarini hayotiy tajribalarga, kuzatishlarga suyanib, hayotga bog'lab o'tish uning ta'sirchanligi, ongli idrok etishlarini ta'minlaydi. O'qish va nutq o'stirishning ta'limiy-tarbiyaviy maqsadlari, sinflar bo'yicha o'qish mazmunini o'qish ko'nikmalarining og'zaki va yozma nutqlarini rivojlantirish usullarini, o'qish mashg'ulotlarining yozma nutq bilan bog'lanish kabi masalalar aniq kiritilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1.Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. -T.: Bayoz. 2022. -304 b.

2.Yusupov M. Boshlang'ich sinf o'qish darslarining o'ziga xos xususiyatlari. T.: 2020, 36- bet.

3. Nishonova Sanobar. Mustaqil fikrlash ijodiyot sari qo'yilgan qadam.-T.: „Xalq ta'limi jurnali. 2006 y. 6-son.

4.<https://bt-jurnal.uz/2020/06/02/mustaqil-oqishga-orgatish-bosh-ozlashtiruvchi-oquvchilar-bilan-ishlashning-samarali-usuli/>

5.https://kopilkaurokov.ru/nachalniyeKlassi/presentacii/oquvchilarni_mustaqil_fikrlashga_orgatish

TURKIY TILLARDA SHEVASHUNOSLIK VA ADABIY TIL MEYORLARI

M.N.Xo‘jamberdiyeva

Osiyo texnologiyalari universiteti katta o‘qituvchisi
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (Phd),

G.O‘.Xolmo‘minova
talaba

***Anotatsiya.** Ushbu maqolada turkiy tillar haqida ma'lumotlar kelib chiqishi va qayerlarda uchrashi keltirib o'tilgan. Shular bilan birga turkiy tillarda qadimgi meroslar orqali shevashunoslik tasnifi va adabiy til me'yorlari haqida bir qancha ma'lumotlar aytib o'tilgan.*

***Kalit so'zlar:** turkiy tillar, o'zbek, qozoq, shor, turkman va boshqalar, fonetika, leksik, grammatik, O'rxun-Enasoy.*

KIRISH. Turkiy tillar – hozirgi va qadimgi turkiy ellar va elatlarning tillari. Asosan, O'zbekiston, Turkiya, Ozarbayjon, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston, Afg'oniston, Eron, Tojikistonda va boshqa bir qancha mamlakatlarda tarqalgan. O'tgan asr oxiridagi ma'lumotlarga ko'ra, turkiy tillarda so'zlashuvchilarning umumiy soni 130 million kishidan ortiq.

Ba'zi olimlar turkiy tillarni mo'g'ul tillari hamda tungus, manjur tillari bilan birga qo'shib, oltoy tillari oilasiga birlashtiradilar. Turkiy tillar Sibirdan Bolqon yarim oroligacha bir chiziq bo'ylab cho'zilgan ulkan geografik hududlarida tarqalgan o'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, shor, turkman, ozarbayjon, turk, tatar, chuvash kabi 25dan ortiq tillar tushiniladi. Turkiy tillarni birinchi marta tasnif qilgan olim Mahmud Koshg'ariydir. Turkiy tillar tasnifi bilan qiziqish 19 asr oxiri va 20 asrda qayta avj oldi va hozirgigacha ko'plab tasniflar vujudga keldi. Bu tasniflar metodi, oldiga qo'ygan maqsadlari nuqtai nazaridan xilma-xil. Shuning uchun bu tasniflarning birida biron bir guruhga mansub deb hisoblangan til ikkinchisidan boshqa bir guruhga tushib qolishi mumkin.

Turkiy tillarni tasnif qilinishining o'ziga xos qiyin tomonlari mavjud. Bu qiyinchilik, avvalo, Turkiy tillarning o'zaro fonetik, leksik, grammatik jihatdan yaqinligidan kelib chiqadi. Ikkinchidan, alohida olingan har bir turkiy xalqning tarkib topishida turli xil qabilalarning ishtirok etganligi va bir qabila bir paytning o'zida bir necha turkiy xalqning shakllanishida ishtirok etganligi bilan izohlanadi.

Turkiy tillar oilasi uchun xos bo'lgan singarmonizm (hozirgi o'zbek adabiy til bundan mustasno), so'z boshida undoshlarning ketma-ket kela olmasligi, o'zakning deyarli

o'zgarmasligi, gap bo'laklarining joylashish tartibi kabi xususiyatlar uni boshqa til oilalaridan farqlab turadi. Turkiy tillarni bir til oilasiga birlashtiruvchi va boshqa til oilalaridan farqlovchi xususiyatlaridan biri lug'at tarkibining bir-biriga juda yaqinligi va grammatik qurilishlarning o'xshashligidir.

Turkiy tillardagi shevashunoslik haqida gapiradigan bo'lsak tarixiy meroslarga nazar solamiz. Biz O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklari tili qarluq, chigil, o'g'uz, qipchoq, yag'mo singari urug' qabilalar nomlari bilan bog'lab o'rganamiz. Ular tillarining ta'siri XII- XIII asrlar yozma manbalarida ham saqlanib qolgan. Bu manbalarga "Devonu lug'otit turk", "Qutadg'u bilig", "Hibatul haqoyiq", "Qissai Rabg'o'ziy", "O'rta Osiyo tavsifi", "Guliston bit turkiy" kabi ona tilimizning boyligini o'ziga saqlab qo'ygan manbalarda o'zbek xalq shevalarini tarixiy jihatdan o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu ma'lumotlar orqali turkiy til shevalarning qadimgi ko'rinishlarini ko'rishimiz va ma'lumotlar olishimiz mumkin, bunda qadimgi meroslar katta ro'l o'ynaydi.

Umumiy turkiy tillarga tegishli so'zlarning dastabki qo'llanishini runik yozma yodnomalarida uchratishimiz mumkin. O'rta Osiyo va Qozog'istondagi turkiy xalqlarga aloqador bo'lmagan so'zlarning dastlab ishlatila boshlanishi X-XIII asrlar yodgorliklarida ko'ramiz. O'zbek tilida boshqa turkiy tillarga xos xususiyatlar bilan birga turkiy bo'lmagan tillarda so'zlashuvchi unsurlarning ta'siri ham bor. Bu hol o'zbek tili materiallari asosida turkiy tillarga oid bir qator muammolarni hal qilishda qiyosiy tarixiy usulni joriy qilishga imkon yaratdi.

O'rxun-Enasoy yozuvi yodgorliklarida hozirgi turkiy tillarga xos so'zlar uchraydi: el(el), ben(men), ilig(qo'l), siz ,o'g'lan,yash,at,altmish kabi. Lekin semantik xususiyatlari bilan iste'moldan chiqib ketgan so'zlar ham mavjud: bodun(xalq), bag'(ittifoqchi),sabim(so'zim),iti(yubordi),ukush (ko'p) kabi.

Qadimgi turkiy tilning janubiy guruh dialekti uyg'ur yozuvi asosida paydo bo'lgan. Bularga Selenga, Suji va Turfon yodgorliklari kiradi. Janubiy guruhdagi tillar fonetik jihatdan shimoliy guruhdagi tillardan oxiri n,ng bilan uchraydigan so'zlar boshidagi b tovushining m tovushiga o'zgarishi bilan farqlanadi: ban-men.

XULOSA. Xulosa qilishimiz mumkinki, turkiy tillardagi shevashunoslikni o'rganishda har xil qadimgi qabillarni o'rganish va shu qabilalarni shevasini qadimgi tarixiy meroslari orqali o'rganishimiz mumkin. Bu o'rganishlarda olimlarning izlanishlari, o'rganishlari orqali katta hissa qo'shgan. Turkiy tillardagi adabiy me'yorlarni o'rganishda ham qadimgi tarixiy meroslarning ahamiyati katta.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Baskakov N.A., Vvedeniye v izucheniye tyurkskix yazikov, 2 izd., M., 1969; Kononov A. N., Istoriya izucheniya tyurkskix yazikov v Rossii, L., 1972; Serebrennikov B.A., Gadjiyeva M.Z., Sravnitelnoistoricheskaya grammatika tyurkskix yazikov, Baku, 1979; Qo'ch qortoyev I., Isabekov B., Turkiy filologiyaga kirish, T., 1984.

***BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARIDA KREATIV
FIKRLARDAN FOYDALANISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI***

Raxmatova Nodira Imamovna
Osiyo texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi

Dunyoda keng qamrovli tushuncha sifatida «kreativ fikrlash» konseptini tahlil qilish, psixologiya fanlarini o'qitishda ta'lim oluvchilarni kreativ fikrlashga yo'naltirish, ta'limning kompetensiyaviy talablari tarkibini kreativ fikrlash darajasiga oid me'zonlar, xususiyatlar asosida kengaytirishga oid ilmiy-tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratilishi kuzatiladi.

Psixologik mazmunga ko'ra, insonning biror sohaga bo'lgan nazariy va amaliy tayyorgarligi kompetentlik sanalib, u kreativ fikrlash bilan kengroq tushuntiriladi. Y.M.Pamoxovanning aytishicha, «kreativ fikrlash» mohiyatan, keng qamrovli psixologik tushuncha sanalib, unda shaxsga xos refleksiv, prognostik, analitik, tashkiliy, kommunikativ, proyeksion hamda tashkiliy jihatlar mujassamdir. Demak, kreativ fikrlash – insonning qadriyatlar olamiga kirishi hisoblanib, aynan unda inson mutaxassis sifatida o'zini angelaydi va yangilik yaratadi. Shuningdek, kreativ fikrlash insondagi sohaga oid bilim, ko'nikma, malaka, tajriba, qobiliyat, iste'dod, kasbiy fazilatlar, motivatsiya hamda qator xarakterologik sifatlar mazmuniga ham javob beruvchi fenomen hisoblanadi. Uni tadqiq etish kasb va shaxs haqida o'ta ahamiyatli, qiziqarli ma'lumotlarni aniqlashga imkon berishi ehtimoldan holi emas.

B.G.Myasherkova hamda P.I.Zinchenkolar tomonidan yaratilgan «Psixologiyadan katta lug'at» kitobida qayd etilishicha, kreativ fikrlash xususiyati insonda autoidentifikatsiya jarayoni bilan bog'liq holatda shakllanib, u (inglizcha self-identification)-o'zini-uzi aniqlash, o'zini boshqalarga o'xshatish, aynanlashtirish hamda tenglashtirishdir. Bunda tashqari, A.Reber tomonidan yaratilgan «Psixologik katta lug'at» nomli kitobda ta'riflanishicha, «autoindentifikatsiya»ni shaxsning o'zini-o'zi anglashi va «Men» - obrazining shakllanish jarayoni bilan bir deb qarash noto'g'ri ekanligi ta'kidlanib, u shaxsning ongli intilishlari va say-harakatlari natijasidir deb ta'riflangan. Mazkur mulohazadan shuni anglash mumkinki, shaxsning o'z menini anglashi faqat boshqalarga o'zini tenglashtirishi emas, u ongli istak va xohishlar dinamikasi majmuidir.

Kreativ fikrlash xususiyati xuddi kasbiy shakllanish kabi, davriy shakllanish xarakteridagi hodisa sanalib, ba'zi tadqiqotlarda aynan shu masalaga oid e'tiborga molik fikr-mulohazalarni ham uchratish mumkin. Kasbiy shakllanishni davrlashtirish masalasiga turli xil yondashuvlar mavjud. T.V.Kudryavsev shaxsning kasbga munosabati va faoliyatni

samarali bajara olish darajasi mezoniga ko'ra, shaxsga xos bo'lgan kasbiy shakllanish jarayonining quyidagi bosqichlarini ajratib o'tadi:

- Kasbiy moyillikning paydo bo'lishi va shakllanishi;
- Kasbiy ta'lim va kasbiy faoliyatga tayyorgarlik ko'rish;
- Kasbiy faoliyatga kirishish, jamoada o'z o'rnini topishga faol intilish;
- Kasbiy mehnat faoliyatida shaxsning o'zini to'liq namoyon etishi va hokazo.

Agarda, kreativ fikrlashni tahlil etish masalasida, so'z kasbiy rivojlanish va kasbiy yetuklik haqida ketadigan bo'lsa, unda A.K.Markovanning izlanishlari diqqatga sazovor ishlar turkumidandir. Muallifning aytishicha, kasbiy muvaffaqiyatlar sohaga oid mahorat orqali ta'minlanib, unda rivojlanishning quyidagi bosqichlari mavjud:

- Mahoratgacha bo'lgan bosqich kasb bilan dastlabki tanishishdan boshlanadi;
- Kasbiy mahorat uchta bosqichni: kasbga moslashish, o'zini dolzarblashtirish, namoyon etish va o'z kasbining mohir ustasi sifatida kasb bilan erkin shug'ullanish;
- Super yuqori kasbiy mahorat ham uchta bosqichni o'z ichiga oladi: kasbiy faoliyatga ijodiy yondashishi, turdosh kasblarni o'zlashtirish, shaxs sifatida o'z faoliyatini ijodiy loyihalashtira olish;
- Poprofessionallik - mehnat faoliyatini shaxs deformatsiyasi ta'sirida qisqartirilgan shaklda bajarish;
- Professionallikdan keyingi davr - kasbiy faoliyatni yakunlash.

Demak, kasbiy mahorat ham, mazmunan kreativ fikrlash tushunchasini to'ldirib, ular bir-biri bilan uyg'un holda tahlil etilishi lozim.

Ta'kid joizki, bugungi kunda kreativ fikrlash muammosi barcha davlatlarda mutaxassislar tomonidan shiddat bilan o'rganilmoqda. Ya'ni ushbu xususiyat "mutaxassislarni tayyorlash sifatining o'ziga xos xususiyati, mehnat faoliyati samaradorligining muhim omili" sifatida qaralmoqda.

V.Dmitriyeva o'zining «Tafakkur» nomli monografiyasida nostandart topshiriqlar masalasiga alohida to'xtalib, u haqda shunday yozadi: «Agar bola nostandart muammolarni qanday hal qilishni bilsa, ularning yechimini osongina topsa, u oddiy vazifalarni ham osonlik bilan yengadi. Kichik yoshdagi o'quvchilar uchun nostandart muammolarni hal qilish bo'yicha maxsus treninglar mavjud». Ana shu treninglarni qo'llash orqali o'quvchilarni topqirlikka, hozirjavoblikka, ijodkorlikka va innovatsion fikrlashga o'rgatiladi.

Demak, bo'lajak o'qituvchilar muhim kasbiy bilimlarni egallash bilan birga, o'quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantiruvchi, nostandart masalalar va qiziqarli arifmetik amallar, jumboqli savollar, mantiqqa asoslangan masalalar to'plamini ham puxta o'zlashtirishlari lozim hisoblanadi.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA IJTIMOY-HISSIY KOMPETENTSIYANI SHAKLLANTIRISH

Ibragimova Gulobat Raxmat qizi
Osiyo texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi

Yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev o'z nutqida “Qaysi sohani olmaylik, biz zamonaviy yetuk kadrlarni tarbiyalamasdan turib biron-bir o'zgarishga, farovon hayotga erisha olmaymiz. Bunday kadrlarni, millatning sog'lom genofondini tayyorlash, avvalo, maktabgacha ta'lim tizimidan boshlanadi”- deb qayt etgan edilar. Bolaning rivojlanishi ijtimoiy holati hamda faoliyatidagi mustaqil harakatlari bilan belgilanadi. Bu davrda bolalarda shaxs sifatleri shakllanib, ularda kattalarga taqlid qilish, o'zaro munosabatga kirishish, g'amho'rlik, mehribonlik, qiziquvchanlik, o'ziga nisbatan talabchanlik hislari paydo bo'ladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy munosabatlarning asosiy jihatlari harakatlarning maqsadli yo'naltirilganligi bilan belgilanib, bola xulq-atvori va o'zlashtirish darajasining faolligi orqali rivojlana boradi. osabatlar, jarayon uchun ijtimoiylashuv, bu L. S. Vygotskiyning fikriga ko'ra «Insoniyat madaniyatiga aylanish».Uslubiy asos ijtimoiy rivojlanish falsafaning yagona jarayon bilan tavsiflanadigan inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlardagi pozitsiyasidir. Ijtimoiy taraqqiyot - bu ijtimoiylashuvning yagona jarayoni – individualizatsiya bola uch yoshga to'lganda uning atrofida qilarga munosabati hamda qiziquvchanligi kuchayadi. Shuningdek, bolalarning o'rtoqlari bilan birgalikda faoliyatga kirishishga moyilligi oshadi. Bu jarayonda ular hamma ham aynan ular kabi o'ylamasligini va ularning har bir o'yindoshining o'ziga xos fazilatleri borligini, ba'zilar jozibali, ba'zilar esa yo'qligini tushunishadi. 3 yoshga to'lgan bolalarning ba'zi bolalarga qarab intilganini va ular bilan do'stlik rishtalarini rivojlantira boshlaganini ko'ramiz. Bunday do'stliklarni yaratishda, bolalar o'zlarining har birida o'ziga xos fazilatlariga ega ekanligini bilib olishadi, bu esa ularda yoqimli hislarni his qilishi, ya'ni o'z-o'zini hurmat qilish uchun muhim turtki beradigan holat kuzatiladi. Maktabgacha bolalik davrida bolaning nutqi va tafakkuri faol rivojlanmoqda. Bolaning shaxsiyatining rivojlanishi turli xil faoliyatlarda tengdoshlari va kattalar bilan muloqot qilishda eng samarali hisoblanadi.

Bolalar xulq-atvoriga, ularning tengdoshlari bilan o'zaro munosabatlariga qo'yiladigan talablar murakkablashadi. Shu bilan birga irodaviy sifatlar shakllana boradi, xarakter xislatleri barqarorlashadi, unda mustaqillika intilish tuyg'usi paydo bo'ladi. Bolaning ijtimoiy munosabatlarga kirishishida uning dunyoqarashi ham muhim rol o'ynaydi. Hozirda maktabgacha ta'lim tashkiloti har tamonlama barkamol, faol, ijodkor va ma'naviy jihatdan boy shaxsni shakllantiruvchi ilk pog'onasi hisoblanadi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida

ta'lim-tarbiya jarayonini yuqori darajada tashkil etish tarbiyalanuvchilarga ta'limning keyingi bosqichlarida qiynalmasdan davom ettirishga imkoniyatlar yaratishga asoslangan bo'lib, bolalarni qiziqish va qobiliyatlarini inobatga olishda muhim jihatlarga e'tibor berish lozim bo'lib kelmoqda. Bolalar ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirish orqali diqqatini jamlashi, yangi bilimlarni o'zlashtirishi, esda saqlab qolishi oson bo'ladi. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni o'yin kompetensiyasini rivojlantirishda tarbiyachining turli qiziqarli o'yinlarga bolalarni jalb qilishi, mashg'ulotlar va sayr jarayonida ular bilan birgalikda shug'ullannishi, ularni yangi bilim ko'nikma bilan qurollantirishi orqali amalga oshiriladi. Ijtimoiy-emotsional kompetentsiyani rivojlantirish erta bolalik davrida, ayniqsa maktabgacha yoshda muhim ahamiyatga ega. Biz ham ko'pincha erta bolalik ta'limi aqlni oshirish uchun akademik ko'nikmalarni rivojlantirishga e'tibor qaratish kerak, deb hisoblaymiz va shuning uchun ijtimoiy va hissiy ta'limning ahamiyatini e'tiborsiz qoldiramiz. Ijtimoiy va hissiy jihatdan yaxshi moslashgan bolalar maktabda yaxshiroq o'qiydilar, o'ziga bo'lgan ishonchi ortadi, yaxshi munosabatlarga ega bo'lishadi, qiyin vazifalarni o'z zimmlariga oladilar va qat'iyatli bo'lishadi va yaxshi muloqot qilishadi. Maktab muhiti ijtimoiy-emotsional kompetentsiyani oshirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish uchun maqbul muhitdir. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni o'yin kompetensiyasini rivojlantirishda tarbiyachining turli qiziqarli o'yinlarga bolalarni jalb qilishi, mashg'ulotlar va sayr jarayonida ular bilan birgalikda shug'ullannishi, ularni yangi bilim ko'nikma bilan qurollantirishi orqali amalga oshiriladi. Ijtimoiy-emotsional kompetentsiyani rivojlantirish erta bolalik davrida, ayniqsa maktabgacha yoshda muhim ahamiyatga ega. Biz ham ko'pincha erta bolalik ta'limi aqlni oshirish uchun akademik ko'nikmalarni rivojlantirishga e'tibor qaratish kerak, deb hisoblaymiz va shuning uchun ijtimoiy va hissiy ta'limning ahamiyatini e'tiborsiz qoldiramiz. Ijtimoiy va hissiy jihatdan yaxshi moslashgan bolalar maktabda yaxshiroq o'qiydilar, o'ziga bo'lgan ishonchni oshiradilar, yaxshi munosabatlarga ega bo'lishadi, qiyin vazifalarni o'z zimmlariga oladilar va qat'iyatli bo'lishadi va yaxshi muloqot qilishadi. Maktab muhiti ijtimoiy-emotsional kompetentsiyani oshirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish uchun maqbul muhitdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2017-yil 19-oktabrda Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish masalalariga bag'ishlangan yig'ilishdagi nutqidan <https://president.uz>
2. maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy rivojlanish Jumayeva Malika Aliyevna
Termiz davlat pedagogika instituti Maktab gacha ta'lim nazariyasi kafedrası o'qituvchisi Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar (2023 йил No2) ISSN 2181-1709 (P)
3. Buronova Dिल्фуза To'htaevna, 2Qayumova Matluba Abduxalikovna maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish international scientific-practical conference "preschool education: quality and efficiency, development perspectives", december 4-5, 2024
4. Esanova Sarvinov U'ktamovna, Mamatqulova Nozimaxon Shavkat qizi Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy-hissiy kompetentsiyani rivojlantirish международный научный журнал № 5 (100), часть 1 «Новости образования: исследование в XXI веке» декабрь, 2022 г

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К РАЗВИТИЮ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ

Рахматова Нодира Имамовна

Старший преподаватель Азиатского технологического университета

В идеях древнегреческих мыслителей также утверждалось, что для совершенствования доказательства мысли необходимо опираться на принцип логического наблюдения. Платон (муж. АВ.427-347) продолжает мысль своего учителя Сократа о том, что общие понятия выражают сущность предметов. Он интерпретирует общие понятия как абсолютные идеи, отделенные от предметов и людей, рассматривая их как первичные и рассматривая суждение как фундаментальный элемент мышления при обучении точным наукам.

В таких работах Аристотеля, как «Категории», «Первая аналитика», Вторая аналитика», «О софистических опровержениях», «Топика» широко трактуются вопросы логического наблюдения, формирования этих умений. Он также пытался найти решение этих проблем в работах «Риторика», «Поэтика», «метафизика». Именно подобные мысли можно стереть в произведении Абу Али Ибн Сины «о душе». Рассматривая рассуждения как психические явления, он рассматривает их как логическую форму в своих работах «толкование метафизики Аристотеля», «О толковании». В конце XIX-начале XX века в таких странах, как Англия, США, Франция, Бельгия, Швейцария, возникло педагогическое течение под названием «Новые школы», основателем которого был французский педагог Э.Демолен пропагандировал идеи, касающиеся совершенствования системы воспитания, повышения активности учащихся, формирования навыков логического наблюдения.

Создание в Женеве «Международной ассоциации новых школ» определило инновационные требования к этим школам, то есть были созданы полностью оборудованные кабинеты и лаборатории, а в образовании использовались «свободные и активные» методы. Учащиеся научились делать научные наблюдения, строить гипотезы, проверять свои предположения. В истории психологии многие ученые в качестве одного из условий формирования творческого мышления у личности обращались к методу диалога (А.Дестервег, М.Н.Монтен, Н.И.Новиков, Н.И.Пирогов, В.Я.Стоюнин, К.Д.Ушинский Р.Р.Калилина, Л.Ф.Баянова И.И.Семина, О.Е.Смирнова и др.). Исследователи, анализируя результаты респондентов, отмечают, что у респондентов с более высокими навыками «преодоления противоречий» и «раскрытия новой реальности» коммуникативные навыки сформировались намного лучше».

К заслуживающим внимания психолого-педагогическим исследованиям по проблеме развития креативного мышления и технологии его совершенствования В.В.Баженова, Е.В.Яковлева, М.А.Экимова, И.Д.Колдунова, Е.В.Морозова, примером могут служить исследования таких ученых, как Хотченкова. Например, В.В.Баженова утверждает, что логичность у учащихся в процессе обучения, как условия развития умений, отражается в:

- Выполнение логических действий;
- Уметь работать с понятиями, устанавливать между ними различные отношения (вид-тип, причина-следствие, последовательность, отношения части и целого, противоречия, функциональные отношения и др.), правильно формулировать определения понятий;
- Четко, последовательно, аргументированно излагать свои мысли и доказывать их истинность, используя правдивые и убедительные доказательства (И.И.Черемешкина);
- Уметь делать выводы, проверять правильность выводов, опровергать ошибочные выводы, выявлять логические ошибки в рассуждениях и т.д.

Воображение-это развитие мышления, логического мышления. Одна из основных задач в дошкольной деятельности – представить в детском мозгу информацию о предметах и явлениях. Например, рисуя, играя в различные игры, делая что-нибудь из кубиков, ребенок развивает в своем мышлении эту информацию. Этот тип мышления лежит в основе других видов мышления и способствует формированию словарного запаса, логического мышления, отличному усвоению будущих школьных уроков. Дети будут чрезмерно любопытны по своей природе. Очень важно, чтобы они знали все: пробовали на вкус, улавливали, придумывали собственные объяснения непонятного и нового, экспериментировали и проверяли свои гипотезы. Необходимо, чтобы каждый родитель помогал своему ребенку познавать окружающий его мир.

Е.В.Яковлева отмечает, что "подавляющему большинству первокурсников не хватает даже минимальных логических навыков, необходимых для успешного обучения в вузе. Многие из них механически запоминают определения, правила, аргументы, они не могут дать определение общеизвестному понятию, им крайне сложно сделать простые рассуждения, определить правильность сделанных выводов и определений»".

Например, от ученых В.М. Аганисян, Н.А. Подгорецкая, Н.Ф. Талызины, как трудности, с которыми сталкиваются студенты при изучении определенного предмета, объясняют присущую данному предмету сложность, не сформированность общих логических способов мышления при поступлении в высшие учебные заведения. М.В. Ларионова пишет, что в настоящее время актуальной педагогической проблемой рассматриваются проблемы обогащения системы высшего образования технологиями,

основанными на творческом мышлении, их применении в различных сферах жизни, в том числе и в быту.

А.Е.Николаева пишет, что обучение будущих учителей практике творческого мышления – это комплекс действий, направленных на реализацию логических действий или логических законов. С другой стороны, основной отличительной чертой логического устройства являются логические законы, вытекающие из логики, и ссылки, на которые дается ответ. Кроме того, классификация, сравнение, анализ, умозаключение под понятием, причинно-следственные связи и многое другое являются типами творческих способов мышления.

Согласно взглядам Р.М.Магомедовой, в педагогической модели формирования логического мышления у будущих педагогов должны присутствовать следующие педагогические условия:

1. Целостный педагогический процесс;
2. Правильная постановка цели;
3. Логически структурированное содержание науки;
4. Современные методы обучения;
5. Современные информационные и коммуникационные технологии;
6. Наличие новой специальной литературы.

Кроме того, для организации практических занятий также должны быть доступны компьютерные классы и доступ в интернет. Исследователь С.И.Ген своей монографии «Мир логики» особо остановившись на роли креативного мышления в учебной деятельности, трактует его так: «Креативное мышление отражает социально обусловленный уровень развития учебной деятельности, является ценностью, имеющей профессиональное и личностное значение для будущего педагога.»

Критическое мышление – отражает по своему содержанию способность субъекта к критическому, творческому, новаторскому мышлению, к формированию взглядов, ориентированных на явление, выдвижению гипотез, умение аргументировать. В то же время креативное мышление также оказывает широкое влияние на процессы самопознания, самовоспитания, самореализации личности и дает возможность выйти за рамки взаимосвязей, которые формируются в личности».

Таким образом, овладев творческим мышлением, будущие учителя начальных классов также приобретают способность ставить собственные цели, проектировать, программировать и корректировать свои действия, оценивать результат своей деятельности. Также вопрос развития креативного мышления у учащихся является одной из самых актуальных проблем, стоящих перед сегодняшним образованием.

“URUSH” LEKSEMASINING LINGVOPOETIK TASVIRI ERICH MARIA REMARKNING “G‘ARBIY FRONTDA O‘ZGARISH YO‘Q” ROMANIDA

Elyor Murtazayev
Osiyo texnologiyalar universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Erich Maria Remarquening “G‘arbiy frontda o‘zgarish yo‘q” romani asosida urushning lingvopoetik tasviri o‘rganiladi. Til vositalari orqali frontdagi insoniy fojia, ruhiy sinishlar va urushning ma‘naviy og‘irligi tahlil qilinadi. Roman tilining emotsional ifodaliligi, stilistik konstruksiyalar va tasvir vositalari filologik nuqtai nazardan tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: Remarque, urush, lingvopoetika, stilistika, fojia, psixologizm.

Kirish. Urush mavzusi XX asr adabiyotining eng og‘riqli va murakkab masalalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, Birinchi jahon urushi insoniyat ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan tarixiy hodisalardan biridir. Bu jarayonni o‘z boshidan o‘tkazgan yozuvchilarning tasvirlari zamonaviy adabiy tilning shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Nemis yozuvchisi Erich Maria Remarque aynan urush fojiasini til va obrazlar orqali chuqur yoritgan adiblardan biridir. Uning “G‘arbiy frontda o‘zgarish yo‘q” (Im Westen nichts Neues) romani butun jahon adabiyotida urushning til orqali berilgan eng kuchli tasvirlaridan biri sifatida tan olinadi.

1. Metodologik asoslar. Ushbu maqolada lingvopoetik yondashuv asosida tahlil o‘tkaziladi. Til vositalari – metafora, epitet, gradatsiya, parallelizm, inversiya, antonimiya, affektiv leksika va psixologik nutq shakllari – asosiy tahlil obyekti sifatida olinadi. Tahlil jarayonida quyidagi yondashuvlar amal qiladi:

Stilistik tahlil (Galperin I. R.)

Lingvopoetik yondashuv (Lotman Yu. M., Vinogradov V. V.)

Psixologik-funksional analiz (Гачечиладзе Г. Г.)

Shuningdek, filologik interpretatsiyada Remarquening biografik konteksti va tarixiy vaziyat hisobga olinadi.

2. Urush tilining metaforik modeli. Romanda urush bevosita nomlanmasdan, ko‘pincha metaforik obrazlar orqali tasvirlanadi. Urush – bu “yirtqich hayvon”, “sukutdagi qatliom”, “qo‘rqinchli daryo” kabi metaforalarda mavjud:

“Urush bizni yutmoqda. Har kuni bizdan bir parcha yulib oladi...”
(Remarque, “Im Westen nichts Neues”)

Metaforalarning asosiy vazifasi — urushni real emas, balki psixologik tajriba sifatida ko‘rsatishdir. Bu usul insonning urushga bo‘lgan ichki munosabatini til orqali ochib beradi.

3. Emotsional soʻzlashuv va psixolinguistik elementlar. Remarquening uslubi askarlar oʻrtasidagi oddiy, baʼzan qoʻpol til vositalariga asoslangan. Bu orqali u realistik obraz yaratadi va urushning insoniy qiyofasini ifodalaydi. Soʻzlar odatiy grammatik strukturadan chekinib, ichki ruhiy holatni ifodalovchi kuchli ekspressivlik bilan ajralib turadi:

“Men faqat yashashni istayman... Na shon-sharaf, na gʻalaba. Faqat nafas olish.” (Remarque), Romanda koʻplab aforizmga aylangan jumlar mavjud boʻlib, ular psixologik taʼsir kuchiga ega va urushning maʼnosizligini ochadi. Ushbu leksik birliklar — psixolingvistik jihatdan individual ruhiy halokatni belgilovchi semantik bloklardir.

4. Stilistik vositalar orqali vahshiylik va begonalashuvning ifodasi. Romandagi oʻxshatishlar, antonimiya va gradatsiya vositalari yordamida frontdagi holatga qarama-qarshi emotsiyalar beriladi. Masalan:

“Tinchlik – bu portlashdan oldingi eng ogʻir jimlik”

“Biz inson emasmiz – biz choʻqqilar ostidagi soya, tuproqdagi qum, harbiy etik tagidagi loymiz.”

Bunday stilistik vositalar orqali inson qadr-qimmati yoʻqolgan, oʻlim oddiy hodisaga aylangan urush olami yaratiladi.

5. Tilning gumanistik funksiyasi. Remarquening tili urushni emas, odamni markazga qoʻyadi. Shuning uchun ham roman soʻzlariga yuksak gumanizm singdirilgan. Har bir tasvir, har bir ogʻriq – bu inson qismati, ruhiy iztirob. Til – bu yerda qurol emas, balki urushga qarshi kurash vositasi.

Xulosa. Erich Maria Remarque “Gʻarbiy frontda oʻzgarish yoʻq” romanida urushni lingvopoetik vositalar orqali fojiali, begona va ogʻriqli hodisa sifatida koʻrsatadi. Til vositalari orqali urushning nafaqat tashqi, balki ichki, ruhiy manzarasi ochiladi. Roman uslubi psixologik taʼsir kuchiga ega boʻlib, oʻquvchini tafakkur va hissiy mushohadaga undaydi. Bu esa asarni nafaqat adabiy, balki filologik tahlil nuqtai nazaridan ham muhim manba sifatida belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ремарк Э. М. На Западном фронте без перемен. — Москва: Эксмо, 2018. — 320 с.
2. Гачечиладзе Г. Г. Художественная структура романа. — Москва: Наука, 1979.
3. Галперин И. Р. Стилистика английского языка. — Москва: Высшая школа, 1981. — 335 с.
4. Виноградов В. В. Стиль художника. — М.: Наука, 1972.
5. Lotman Yu. M. The Structure of the Artistic Text. — Bloomington: Indiana University Press, 1977.

ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТАМИ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ

Файзуллаева Зулфизар

Азиатский университет технологий

***Аннотация.** Перед современной лингводидактикой остро стоят вопросы интенсификации процесса обучения иностранным языкам учащихся различных контингентов. Это связано с множеством факторов, прежде всего с интеграционными процессами, которые происходят в Новом Узбекистане во всех областях культурной, экономической, общественно-политической жизни общества. Целью статьи является исследование и систематизация существующих решений проблемы повышения качества обучения русскому языку как иностранному в современной лингводидактической парадигме. Делается вывод о необходимости учитывать отличительные особенности узбекского языка и культуры в сопоставлении с русской лингвокультурой в целях продуктивной работы над устранением ошибок в речи обучающихся.*

***Ключевые слова:** интенсификация обучения, оптимизация обучения, инновационные методики обучения, профессионально ориентированное обучение*

Методическое осмысление понятийной системы и методов новых отраслей языкознания - один из факторов, стимулирующих лингводидактические исследования. В новых стандартах образования формирование языковой личности провозглашается в качестве основной цели лингвистического образования. В научно-методической литературе разрабатываются проблемы повышения теоретического уровня содержания обучения иностранному языку, взаимосвязанного изучения языка и культуры, коммуникативно-ориентированного обучения.

Знание иностранного языка для студентов очень важно, так как вся дальнейшая профессиональная деятельность во многом будет зависеть от того, как они им овладеют.

Опираясь на основные свойства и характеристики языка, лингвистика создает образ языка как объекта изучения, причем каждое новое лингвистическое направление дорисовывает этот образ.

Актуальная задача современного профессионального образования - успешная подготовка к будущей профессиональной деятельности - должна достигаться общей системой обучения, направленной на формирование личности с широким диапазоном языковых возможностей: человека культуры, хорошо говорящего, правильно

пишущего, способного понять и интерпретировать текст, передать свои мысли и чувства в собственных текстах. Такая подготовка предполагает восхождение языковой личности от элементарной грамотности до сформированности лингвистической, коммуникативной и культурологической компетенций в полиэтнической среде.

В процессе изучения русского языка представителями тюркских народов, в частности узбеками, возникают трудности, когда можно говорить о неязыковой (экстралингвистической) интерференции, то есть об ошибках, обусловленных отсутствием некоторых фоновых знаний (сведений страноведческого и культурно-исторического плана) и собственно языковыми. В последнее десятилетие русский язык, сохраняя определенную распространенность среди городского населения (прежде всего в Ташкенте), фактически является лишь одним из иностранных языков, изучаемых в школах, колледжах и вузах республики.

Хотя фрагментарные знания у студентов имеются, отсутствуют базовые коммуникативные навыки общения в официальной обстановке, учебно-профессиональной и научной сферах. В связи с тем, что базовые знания о русском языке имеются, начальный этап обучения должен быть направлен на преодоление коммуникативных барьеров. Сами студенты быстро и зачастую спонтанно начинают общаться на русском языке. Однако впоследствии отсутствие системного и сознательного подхода в изучении языка может создать трудности при овладении письменной речью научного стиля.

Для взаимопонимания между носителями разных языков очень важно уметь преодолевать трудности, возникающие при взаимодействии разных культур, обусловленных различным историческим, политическим и культурным развитием. Чтобы избежать непонимания, необходимо знать национальные особенности, традиции и обычаи друг друга. Общеизвестно, что важнейшими составляющими национального самосознания являются язык и культура.

На примере изучения языка у учащихся формируется наглядное представление об Узбекистане как о многонациональном государстве, студенты получают возможность реально наблюдать языковую ситуацию доброжелательного межкультурного взаимодействия.

Особое внимание следует уделить собственно языковым трудностям, возникающим у студентов в области фонетики, грамматики и орфографии. В основном они объясняются существенными различиями в системах изучаемого русского и родного узбекского языка, относящегося к группе тюркских. Кроме того, латинская графика, вполне освоенная молодым поколением, создает дополнительные трудности при чтении и письме по-русски на начальном этапе. Такие ошибки устраняются, как правило, в ходе многочисленных тренировок, упражнений в чтении и письме.

Научить студентов правильно произносить звуки и звукосочетания - немаловажная задача. При этом не нужно забывать, что исправить ошибочное произношение труднее, чем сразу же научить правильно произносить звуки с момента начала обучения их русскому языку.

Эффективным методом, помогающим закреплению навыков правильного русского произношения, являются специальные фонетические упражнения. Под фонетическими упражнениями предлагаем тренировку в слушании (восприятия) и произношении (воспроизведении) трудных для студентов русских звуков.

В процессе обучения фонетика русского языка постоянно нуждается в тренировках. Например, гласная **ы** в узбекском языке отсутствует, а потому ее произношение вызывает затруднения, особенно заметно это в письменных работах: вместо этой буквы студенты используют букву **и**. Особого внимания требуют слова с шипящими **[ш]**, **[щ]**, **[ж]**. Студенты часто делают ошибки в словах с этими буквами. Свою эффективность показало аудирование в решении разнообразных фонетических и орфоэпических проблем. Очень распространенная ошибка студентов в написании слов с мягким знаком. Это объясняется тем, что в узбекском алфавите отсутствует такая буква. Разъясняться преподавателем должны основные случаи использования мягкого знака в середине слова, на конце существительных и глаголов, а также обычно перечисляются грамматические формы, где он отсутствует.

Большое значение на первом этапе имеет также параллельное с другими аспектами изучение морфологии русского языка. Особое внимание следует уделить категории рода, поскольку в узбекском языке данная грамматическая категория полностью отсутствует. Названия лиц мужского и женского пола, а также некоторых животных носят только лексико-семантический характер, никакого грамматического значения рода не имеют. Это не влияет ни на склонения, ни на формы падежных суффиксов этих существительных.

Постоянно на занятиях должна вестись работа над орфографией русского языка. Расхождение письменной и устной речи рождает большое количество ошибок.

Научный стиль речи, язык специальности также должен вводиться уже на первом курсе вуза при изучении русского языка как иностранного, студент обязательно знакомится с лексикой и терминологией специальных дисциплин, сложными грамматическими конструкциями книжного языка.

Отметим некоторые достижения в решении обозначенной проблемы.

- обоснована необходимость переориентации методики преподавания русского языка с учетом достижений науки лингвистики и в соответствии с социальным заказом общества - переход к антропоцентрической парадигме с ориентацией на формирование языковой личности, ее языковой, лингвистической, коммуникативной и культурологической компетенций;

- разрабатываются основы концепции, методические принципы и технология формирования билингвальной языковой личности;
- создается учебно-методическая база (учебники, словари, учебные курсы); намечены пути усвоения национально-специфических групп лексики в контексте понятий «языковая картина мира», «языковая личность».

Опыт работы показывает, что основные трудности освоения русского языка как иностранного студентами и их коммуникативные ошибки связаны, в первую очередь, с несовпадением систем двух языков, отсутствием ряда грамматических явлений в родном языке обучающихся, с которым постоянно бессознательно на уровне интуиции соотносится осваиваемый языковой материал. Учет охарактеризованных выше особенностей узбекского языка и культуры в сопоставлении с русской лингвистической культурой позволит продуктивно работать над устранением ошибок в речи обучающихся.

Литература:

1. Национальная учебная программа непрерывного образования Республики Узбекистан по русскому языку (как иностранному). – Т.: 2021, - 192 с.
2. Ахмедова Л.Т. Лагай Е. Современные технологии преподавания русского языка и литературы. – Т.: Fan va texnologiya, 2016 – 296 с.
3. Джалалова С.М. Научный подход к интенсификации обучения русскому языку как иностранному в неязыковых вузах. Вестник науки и образования. №4 (147). Часть 3. 2024, С.43-47
4. Карапетян Н.Г, Дискуссия как метод интерактивного обучения студентов иностранцев профессиональному общению на русском языке.// Полилингвильность и транскультурные практики. -М.: 2015, № 1, С. 18-24
5. Поливанов Е.Д. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком. 2018. – 182 с.

QASHQADARYO VILOYATI MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARIDAGI KADRLAR MASALASI

Ilxomova Go'zal Ilxomovna
Osiyo texnologiyalar universiteti magistranti

Mamlakatimizga maktabgacha tarbiya tarmog'ining kirib kelishi bilan uning to'laqonli rivojlanib ketishi uchun bir qator muammolar mavjudligi ko'zga tashlandi. Shulardan biri va eng muhimi malakali kadrlarning yetishmasligi edi. Malakali kadrlarsiz soha rivojlanmasligini anglagan hukumat turli tadbirlarni amalga oshirgan.

Afsuski, mustaqillikning dastlabki yillarida ta'lim tizimida amalga oshirilgan islohotlar va ijtimoiy rivojlanish yo'nalishlari aholining o'sish dinamikasi, yoshlarning qiziqishlari va jahon tajribasi yutuqlariga nomutanosib rivojlandi. Albatta, bunda kechiktirib bo'lmaz boshqa yo'nalishlardagi qilinishi lozim bo'lgan ishlar yo'l bermadi deyish mumkin.

Bu holat yillar davomida yig'ilib qolgan muammolarni oxir oqibat yuzaga chiqishi bilan ham izohlanadi. Shu boisdan, salkam 80 yil ittifoq tarkibida bo'lgan O'zbekiston uchun bunday muammolar doimo bo'lganligi ko'rsatadi. Xususan, ittifoq davriga nazar tashlansa, butun O'zbekiston misolida oliy ma'lumotli kadrlar bilan ta'minlanganlik darajasi o'rtacha bo'lgan deyish mumkin. Buni boshqa ittifoqdosh respublikalardagi holat bilan taqqoslab ko'rish orqali tushunish mumkin. Ittifoq respublikalarida har 10 000 nafar fuqaroga to'g'ri keladigan oliy ma'lumotli mutaxassisslar soni bo'yicha qaydlar statistik to'plamlarda o'z aksini topgan. SSSR bo'yicha bu ko'rsatkich 1970-yilda o'rtacha 26 nafar, 1980-yilda 31 nafar, 1988-yilda 27 nafar bo'lib, shundan RSFSRda 1970-yilda o'rtacha 28 nafar, 1980-yilda 33 nafar, 1988-yilda 30 nafar, Ukrainada 1970-yilda o'rtacha 25 nafar, 1980-yilda 30 nafar, 1988-yilda 25 nafar, O'zbekistonda 1970-yilda o'rtacha 28 nafar, 1980-yilda 28 nafar, 1988-yilda 21 nafar ni tashkil etgan. Aytish mumkinki, O'zbekiston bu yo'nalishda Boltiq bo'yi davlatlari va boshqa qo'shni davlatlardan ko'ra balandroq, Armanistondan esa pastroq bo'lgan³. Bu raqamalni respublika kesimida tahlil qilganda Toshkent shahri 90-128 nafar oliy ma'lumotli mutaxassislar (har 10 000 nafar fuqaroga nisbatan) bilan yaqqol peshqadam bo'lgan bo'lsa, Xorazm, Namangan va Surxondaryo 7 nafar bilan eng quyi, Qashqadaryo viloyati esa 10-11 nafar bilan o'rta darajani qayd etgan.

Ma'lumki, O'zbekiston mustaqillikka erishgan dastlabki yillarda og'ir iqtisodiy sharoitlarda yashashga majbur bo'ldi. Rejali iqtisod va markazdan keladigan topshiriqlar asosiga qurilgan rivojlanish tizimi barbod bo'lgach, yangidan iqtisodni yo'lga qo'yib olish oson bo'lmagan. Bu o'z navbatida, hamma sohaga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatgan.

³ Народное хозяйство СССР в 1988 г. Статистический ежегодник. Москва. "Финансы и статистика" 1989 г. – С. 204

Maktabgacha ta'lim sohasi ham huddi shunday muammolar bilan rivojlanishdan ortda qolib ketdi. Bu paytga kelib bolalar bog'chalarini bolalarning qamrovi kamayib ketganligi sababli birin ketin yopilar va xususiy sektorga sotilar edi. Sohani xususiylashtirish ham unchalik yaxshi samara bermadi, sababi mamlakatni qamrab olgan ishsizlik qamrov darajasini yuqori bo'lishiga yo'l qo'ymas edi. Shunday murakkab vaziyatda bolalar bog'chalarining mudiralari o'ziga xos jonbozlik ko'rsatib, davlat maktabgacha ta'lim muassasalarini saqlab qolishga erishgan. Shu sababdan ham har bir soha rivoji uchun to'g'ri tanlangan kadrlar va tajribali mutaxassislarning ahamiyatini e'tirof etmasdan imkon yo'q.

O'zbekistonning siyosiy jarayonlar ortidan mustaqillikka erishishi, aytish joizki, barcha sohalarda bo'lgani kabi ta'limda ham kutilmagan qiyinchiliklar tug'dirdi. SSSRda olib borilgan siyosat ham iqtisodiy ham siyosiy jihatdan tanazzulga yuz tutdi va bu og'ir yukni O'zbekiston meros qilib oldi. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov yuksak ma'rifiy-madaniy jamiyat qurish, buyuk kelajakni va'da qilgan davlat barpo etish sari siyosiy harakat qilib borar ekan, avvalombor yig'ilib qolgan muammolarni bartaraf etish yo'llarini qidirdi. Buning uchun albatta, aholini savodli qilish, ma'naviy yuksaltirish lozim edi. Ma'lum bir tartiblarga asoslangan, yuqoridan keladigan buyruqlarga qarab ish ko'rib kelgan tizim uchun mustaqillik sharoitida buni amalga oshirish turli qiyinchiliklarga yuz tutishi tabiiy hol edi.

Ushbu vazifalarni amalga oshirishda eng muhim hisoblanadigan tizim bu – xalq ta'limi sohasi, ya'ni maktabgacha va maktab ta'limi bo'lib, mazkur tizimda faoliyat olib borayotgan mutaxassislarga alohida e'tibor qaratish eng oldi vazifalardan biri bo'lib qolgan edi. Zotan, o'zining ming yillik tarixiga ega va ayni paytda mustaqillikka endi erishgan mamlakat uchun hur fikrli, puxta bilimga ega, kasb-hunarli va ma'rifatli fuqarolar zarur edi. Chunki, shu kabi fuqarolar bilangina mustaqillikni saqlab qolish va buyuk kelajakni qurish mumkin edi. Bunda eng avvalo bog'cha va maktab yoshidagi bolalardan boshlash samarali ekanligi aniqlandi. Sababi bu yoshdagi bolalar hali sotsialistik g'oyalar ta'siriga tushmagan va yozilmagan qog'oz kabi toza edi. Shu kabi sabablar tufayli ta'limda qilinishi kerak bo'lgan islohotlar kechiktirib bo'lmas xarakter kasb etdi. Islohotlar natijasida O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1992-yil 2-iyuldagi qaroriga asosan "Ta'lim to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonuni qabul qilindi⁴. Ushbu qonun 1997-yil 24-avgustda qayta tahrir qilinib yangi ko'rinishda qabul qilindi. Ta'lim-tarbiya sohasini isloh qilish dastlab huquqiy bazani mustahkamlashdan boshlanadi. Bu boradagi ilk huquqiy asos yuqoridagi hujjat bo'lib, keyinchalik, ya'ni 1997-yil 29-avgustda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" qabul qilindi⁵.

⁴ O'zbekiston Respublikasining 02.07.1992 yildagi "Ta'lim to'g'risida"gi 636-XII-son Qonuni <https://lex.uz/docs/56418>; O'zbekiston Respublikasining 29.08.1997 yildagi "Ta'lim to'g'risida"gi 464-I-son Qonuni. <https://lex.uz/docs/16188>.

⁵ O'zbekiston Respublikasining 29.08.1997 yildagi 463-I-son "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" <https://lex.uz/docs/48401>

Mustaqillik yillarida ta'lim sohasini rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosatida huquqiy-me'yoriy bazani yaratish va modernizatsiya qilish muhim ahamiyat kasb etdi. Buning asosiy sabablari quyidagilardan iborat edi:

- tajribali pedagog va murabbiylarga bo'lgan ehtiyojning ortishi;
- iqtisodiy qiyinchiliklar tufayli ta'lim sohasidagi kadrlarning yanada daromadli sohalarga o'tib ketishi;
- aksariyat soha vakillarining zamon talablariga to'liq javob bera olmasligi;
- vatanparvarlik ruhida tarbiyalangan, erkin fikrlaydigan barkamol avlodni yetishtirishga qaratilgan davlat darajasidagi amaliy chora-tadbirlarni rivojlantirish zaruratining ortishi;
- ta'limni rivojlantirish yo'lida davlat byudjetidan tashqari qo'shimcha sarmoyalarni jalb qilish imkoniyatining cheklanganligi;
- nodavlat ta'lim sektorlarini tashkil qilish va ta'lim muassasalari o'rtasida sog'lom raqobat muhitini shakllantirishning yetishmasligi.

Ushbu muammolar ta'lim tizimini tubdan modernizatsiya qilish zarurligini ko'rsatib berdi. Bu borada, O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A. Karimov o'z fikrlarini bildirib o'tgan. Uning ta'kidlashicha: "...nafaqat umumiy ma'lumot va tarbiyani, balki kadrlarning kasb-korga yo'nalish olishini, ularni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishni o'z ichiga oluvchi yagona uzluksiz milliy ta'lim tizimini yaratish vazifasi qo'yilmoqda. Bunda O'zbekistonning o'ziga xos xususiyatlari, xalqning milliy-ruhiy turmush tarzi, ta'limdagi butun jahon va Sharq tajribasining eng yaxshi yutuqlari har tomonlama e'tiborga olinishi kerak. Oliy va o'rta maxsus ta'limning butun tizimini tubdan qayta ko'rish, talabalar o'qiydigan mutaxassisliklar tarkibini jiddiy o'zgartirish kerak. O'quv yurtlarining yangi shakllari – gimnaziya, litseylar, kollejlarni rivojlanadi. Malakali ishchi kadrlar tayyorlash tizimi yangi xususiyatlarga ega bo'ladi. Iqtidorli yoshlarni xorijiy mamlakatlarning yetakchi o'quv, ilmiy markazlari va firmalariga o'qishga va stajirovkaga yuborishga muhim ahamiyat beriladi"⁶.

Yuqoridagi sabablardan ham ko'rish mumkinki, asosiy e'tibor kadrlar masalasiga qaratilgan. Sababi har qanday tizimni yurdirish uchun malakali kadrlar lozim bo'ladi. Inson yashash uchun kurashar ekan, albatta o'z ishidan manfaat topishi, o'z-o'zini va oilasini ta'minlashni ko'zda tutadi. Kadrlar qo'nimsizligiga asosiy sabablardan biri ham shu bo'lgan deyish mumkin.

O'tish davrining keskin qiyinchiliklarini inobatga olib, mamlakatning muhim qadriyatlarini saqlash, kadrlar tayyorlash tizimining asosiy tarkibiy qismlarini tubdan modernizatsiya qilish va aholining ta'lim sohasidagi salohiyat darajasini har tomonlama yuksaltirish maqsadida yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va "Kadrlar tayyorlash

⁶ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 54.

Milliy dasturi” (1997-yil avgust) qabul qilindi. Ushbu hujjatlarda uzluksiz ta’limning yangi modeli taklif qilindi⁷.

Bu model ta’lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish, xalqaro standartlar asosida kadrlar tayyorlash tizimini yangilash, shuningdek, ta’lim-tarbiya jarayonining barcha bosqichlarida sifatni oshirishga yo’naltirilgan. Ta’limdagi islohotlar natijasida, pedagoglar va murabbiylarning malakasini oshirishga qaratilgan dasturlar, ilmiy tadqiqotlarni rag’batlantirish mexanizmlari ishlab chiqildi.

Bundan tashqari, aholining barcha qatlamlari uchun ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish, ayniqsa, qishloq joylarida ta’lim sifatini yaxshilashga alohida e’tibor qaratildi. Ushbu yangi model, ta’lim sohasini yanada demokratik va gumanistik ruhda rivojlantirishni, innovatsion texnologiyalar va xalqaro tajribalardan foydalangan holda, ta’limni ilmiy asosda tashkil qilishni nazarda tutadi.

Shu tariqa, yangi tahrirdagi qonun va dasturlar asosida O‘zbekiston ta’lim tizimi jahon andozalariga mos keladigan sifatli kadrlarni tayyorlashga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlarni amalga oshirdi.

Darhaqiqat, O‘zbekistonda ta’lim sohasini tubdan isloh qilish jarayoni 1997-yilda qabul qilingan “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”dan boshlandi. Ushbu dasturda mamlakatda uzluksiz ta’lim tizimini joriy qilishga alohida e’tibor qaratildi⁸.

Uzluksiz ta’limning dastlabki bosqichi maktabgacha ta’lim bo‘lib, bu bosqich bolani sog‘lom va yetuk shaxs sifatida maktabga tayyorlash maqsadini ko‘zlaydi. Maktabgacha ta’lim olti-yetti yoshgacha bo‘lgan bolalar uchun oilada, bolalar bog‘chalarida va mulk shaklidan qat’i nazar boshqa ta’lim muassasalarida olib boriladi.

Bu jarayonda bolaning jismoniy, ruhiy va intellektual rivojlanishiga alohida e’tibor qaratilgan. Maktabgacha ta’lim muassasalaridagi dasturlar bolalarning umumiy rivojlanishini ta’minlash uchun turli xil o‘yinlar, ijodiy faoliyatlar va jamoaviy tadbirlar orqali olib boriladi. Shuningdek, bolalarda mustahkam salomatlik va sog‘lom turmush tarzini shakllantirish uchun sport va sog‘lomlashtirish mashg‘ulotlari ham tashkil etiladi.

“Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” uzluksiz ta’lim tizimining maktab, o‘rta maxsus va oliy ta’lim bosqichlarini ham o‘z ichiga olib, har bir bosqichda zamonaviy ta’lim standartlarini joriy qilishni nazarda tutadi. Bu islohotlar natijasida ta’lim sifati yuksalib, kadrlar tayyorlash tizimi jahon andozalariga mos ravishda takomillashtiriladi.

Shuningdek, ta’lim tizimi islohotida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 10-iyundagi PF-1869-sonli “Ta’lim va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish,

⁷ O‘zbekiston Respublikasining 29.08.1997 yildagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi 464-I-son qonuni <https://lex.uz/docs/16188>;
O‘zbekiston Respublikasining 29.08.1997 yildagi 463-I-son “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” <https://lex.uz/docs/48401>

⁸ O‘zbekiston Respublikasining 29.08.1997 yildagi 463-I-son “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” <https://lex.uz/docs/48401>

barkamol avlodni tarbiyalash to'g'risida"gi farmoni⁹, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 5-yanvardagi "Uzluksiz ta'lim tizimi uchun davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish va joriy qilish to'g'risida"gi 5-sonli qarori¹⁰ muhim ta'sirga ega. O'z navbatida, 2010-yil 27-yanvardagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-1721 sonli "Barkamol avlod yili" davlat dasturi haqidagi Qarori Respublika ta'lim tizimini modernizatsiyalash tadbirlariga ijobiy ta'sir o'tkazdi.

90-yillar oxirlarida "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi" xalqaro miqyosda tan olindi. Buni 1998-yil Avstraliyada "Osiyo va Tinch okeani mintaqasida XXI asrda ta'lim muammolari" mavzusidagi xalqaro anjumanda ta'limni rivojlantirishga qaratilgan maxsus davlat dasturi faqat AQSH va O'zbekistonda mavjudligi ta'kidlanganidan ham ko'rish mumkin¹¹. Shuningdek, "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi" 2000-yilda xalqaro darajada qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'lgan va O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning yaratuvchilik qobiliyati e'tirofi sifatida modelga "Prezident Islom Karimovning "Nou-xau"si" nomi berilgan¹².

1989-yildan beri Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti maktabgacha tarbiya muassasasi tarbiyachisi va qo'shimcha xorijiy tillar, 1994-yildan esa Qarshi va Guliston pedagogika bilim yurtlarida maktabgacha tarbiya muassasa tarbiyachisi va ingliz tili o'rgatuvchisi mutaxassisligi bo'yicha kadrlar tayyorlash tajribasi boshlangan. Ammo bu sohada tayyorlanayotgan kadrlar respublika bog'chalarining ehtiyojini to'liq qoplay olmagan.

Respublikadagi barcha pedagogika o'quv yurtlarining "Maktabgacha tarbiya" mutaxassislarini tayyorlovchi fakultet va bo'limlarida mutaxassis kadrlar tayyorlashni takomillashtirish va maktabgacha tarbiya muassasalarida qabul qilingan ta'lim-tarbiya tilidan tashqari ingliz, rus va o'zbek, Qoraqalpog'istonda esa o'zbek, qoraqalpoq, rus va ingliz tillarini o'rgatuvchi mutaxassislar tayarlashga o'tish maqsad qilingan.

Bu say'-harakatlardan ko'rish mumkinki, bolalarni ta'limning dastlabki bosqichlaridan til o'rganishga rag'batlantirish ishlari kuchaytirilgan. Bu Jahon hamjamiyati uchun ochilib borayotgan yangi mustaqil davlat uchun eng kerakli jihat hisoblanadi.

Bu maqsadlarni amalga oshirish uchun 1996-yilning 1-fevraliga qadar barcha oliy va o'rta maxsus pedagogika o'quv yurtlari "Maktabgacha tarbiya" mutaxassisligini bitiruvchi kursi talabalari orasidan bolalar bog'chasida ingliz va rus (ta'lim rus tilida olib boriladigan guruhlar uchun o'zbek) tillarini o'rgatishga qiziqish-qobiliyati borlarini tanlab kamida 1 maxsus ixtisoslashtirilgan guruhlarini tashkil etish buyurilgan. Shuningdek, 1996-yilning

⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 06.10.1997 yildagi PF-1869-son "Ta'lim-tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni voyaga yetkazish to'g'risida"gi Farmoni. <https://lex.uz/docs/179650?ONDATE=06.10.1997>

¹⁰ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 05.01.1998 yildagi 5-son "Uzluksiz ta'lim tizimi uchun davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish va joriy etish to'g'risida qarori. <https://lex.uz/docs/622242?ONDATE=28.03.2024>

¹¹ Каримов И.А. Баркамол авлод орзуи. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2000. – Б. 174.

¹² Шукшунув М. "Нау-хау" Президента Республики Узбекистан // Труд (Москва). 5 января, 2000 г.

fevral oyidan mazkur ixtisoslashtirilgan guruhlar uchun haftalik o'quv soatlarini 4-6 soatga ko'paytirish hisobiga ingliz tili va uni o'rgatish metodikasiga 200, rus /o'zbek, qoraqalpog'itilini o'rgatish metodikasiga esa 70 soat ajratilgan.

Qayd etilishicha, abituriyentlarning qabul kvotalari, qabul imtihonlari va boshqa tashkiliy masalalari ham shu qoidalarga moslashtirilishi belgilangan.

Mazkur masalalarni amalga oshirish maqsadida ilmiy salohiyatli professor-o'qituvchilardan iborat Ishchi guruhlar tuzilib qilinishi zarur bo'lgan ishlar belgilab berilgan.

Faoliyat olib borayotgan tarbiyachi-pedagoglarning ham malakasini oshirish bo'yicha ishlar yo'lga qo'yilgan bo'lib, bunga Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti, Toshkent jahon tillari universiteti qoshidagi Respublika til o'rgatish markazi va xalq ta'limi xodimlari malakasini oshirish Markaziy instituti mutaxassislari keng jalb qilingan.

Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahar va viloyat o'qituvchilar malakasini oshirish institutlariga topshiriq asosida tayyorlangan ma'ruzachilar yordamida maktabgacha tarbiya muassasalari xodimlari uchun bir oy muddatli bolalar bog'chalarida ingliz, rus va o'zbek tillarini o'rgatish bo'yicha maqsadli tayyorlov kurslarini tashkil etish topshirilgan.

Maktabgacha ta'lim tizimi xodimlarining malakasini oshirish, ularni rivojlangan davlatlardagi innovatsion uslublar va qo'llanmalar bilan tanishtirish va o'zlashtirishi uchun respublika davlat tashkilotlari bilan bir qatorda xalqaro tashkilotlar ham faol ishtirok etdi. 2005-yildan boshlab, Respublika miqyosida Xalq ta'limi vazirligi va Jahon banki hamkorligida maktab ta'limini rivojlantirish loyihasining 2-komponenti doirasida maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari uchun seminar-treninglar o'tkazildi. Shuningdek, yangi uslubiy ko'rsatmalar bepul tarqatildi¹³.

Mustaqillik yillarida viloyatda maktabgacha ta'lim sohasida samarali mehnat faoliyatini olib borgan xodimlar rag'batlantirib kelingan. Xususan, "Shuhrat" medali bilan Tursunova Munavvar, "Sog'lom avlod uchun" ordeni bilan G'aniyeva Mahfuza, Murodova Dilbar, Haydarova Sojida, Murodova Navbahor, "O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligining 25 yilligi" ko'krak nishoni bilan To'rayeva Shoir, "O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligining 30 yilligi" ko'krak nishoni bilan Sultonova Xolnisa, Saidaliyeva Gulmira, Akbarova Maqsuda, Akbarova Mavluda, "Xalq maorifi a'lochisi" unvoni bilan Haydarova Sojida, Karimova Xadicha, Muhammadiyeva Gulbahor, Ibodullayeva Nigora va boshqalar taqdirlangan¹⁴.

¹³ Курбонов Ш. Илғор педагогик технологиялар тизимдаги самарадорликни янада оширади // Миллий тикланиш. 2011 йил 12 октябрь. 40 (153).

¹⁴ Qashqadaryo viloyati Maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasi joriy arxivi.

2022-yilga kelib Qashqadaryo viloyatida maktabgacha ta'lim muassasalarida 8 ming nafardan ziyod pedagoglar faoliyat olib borgan¹⁵. Oldingi boblarda qayd etilganidek, nafaqat Qashqadaryo viloyati, balki butun respublika bo'yicha maktabgacha ta'lim muassasalari soni 2016-2017-yillarga qadar keskin kamayib borgan. Shunga parallel ravishda ularda mehnat qiladigan pedagoglar soni ham kamayib ketgan. Xususan, 2010-2016-yillarda viloyat bo'yicha ularning soni 3 ming nafar atrofida bo'lgan bo'lsa, 2017-yildan boshlab ularning sonida o'sish kuzatilgan. Shunday qilib, 2022-yilga kelib sohada mehnat qilayotgan pedagoglar soni 2 barobarga ortgan.

Raqlamlar tumanlar kesimida tahlil qilinsa, quyidagi natijalarni kuzatish mumkin bo'ladi¹⁶:

	2016- y.	2017- y.	2018- y.	2019- y.	2020- y.	2021- y.	2022- y.
Qashqadaryo viloyati	3068	3113	4487	5315	7387	7562	8321
Qarshi sh.	622	606	823	773	1277	1082	928
Shahrisabz sh.	-	289	389	438	432	475	389
<i>tumanlar</i>							
G'uzor	311	324	404	447	464	533	666
Dehqonobod	64	65	84	163	209	213	220
Qamashi	123	124	189	232	382	323	436
Qarshi	181	204	309	402	566	392	848
Koson	317	311	348	441	867	979	1059
Kitob	187	183	226	334	401	472	517
Mirishkor	201	209	313	376	268	354	358
Muborak	95	114	229	253	231	229	252
Nishon	108	114	177	166	370	418	440
Kasbi	135	137	225	270	471	473	478
Chiroqchi	90	88	116	179	276	532	477
Shahrisabz	424	136	287	343	440	509	537
Yakkabog'	210	209	368	498	733	578	595

Jadvaldagi ma'lumotlar asosan 2016-yildan boshlab berilgan bo'lib, o'tgan yillardagi raqamlar asosan pasayish va o'zgarishsiz holatda turganligi bilan izohlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-3261-sonli qarorida belgilab berilgan zamonaviy talablar asosida tarbiyachilarning vazifalari mazmuni hamda ularning kasbiy

¹⁵ Qashqadaryo viloyati Maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasi joriy arxivi.

¹⁶ Qashqadaryo viloyati Statistika boshqarmasi ma'lumoti. <https://qashstat.uz/uz/rasmiy-statistika/social-protection-2>

kompetentligini oshirishga alohida e'tibor qaratilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan 5 tashabbus loyihasi doirasida mazkur ishlarni amalga oshirishda ta'lim-tarbiyaning samarali tashkiliy va pedagogik usullari, o'qitishning zamonaviy ilg'or shakllarini, yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini o'quv tarbiya jarayoniga joriy etish orqali tarbiyalanuvchilarning har tomonlama mukammal bo'lishiga erishilgan deyish mumkin¹⁷.

2018-yilda MTT (Maktabgacha ta'lim muassasalari) soni 326 ta bo'lgan bo'lsa, 2021-yilga kelib bu raqam 1954 taga yetgan. Bu, o'z navbatida, maktabgacha ta'lim tizimidagi muassasalar sonining 6 baravarga oshganligini ko'rsatadi.

Jami pedagoglar soni ham sezilarli darajada oshgan. 2018-yilda 3056 nafar bo'lgan bo'lsa, 2021-yilda 7631 nafarga yetgan. Bu esa pedagoglar sonining ikki baravardan ko'proq oshganligini ko'rsatadi.

2018-yilda 551 nafar oliy ma'lumotli pedagoglar bo'lgan bo'lsa, 2021-yilda bu ko'rsatkich 2438 nafarga yetgan. Oliy ma'lumotli pedagoglar sonining 4,4 baravarga oshganligi pedagoglarning ta'lim darajasini yaxshilashga qaratilgan sa'y-harakatlar natijasi ekanligini ko'rsatadi.

2018-yilda 2505 nafar o'rta ma'lumotli pedagoglar bo'lgan bo'lsa, 2021-yilda bu ko'rsatkich 5153 nafarga yetgan. Bu esa o'rta ma'lumotli pedagoglar sonining ikki baravardan ko'proq oshganligini ko'rsatadi.

2018-yildan 2021-yilgacha bo'lgan davrda maktabgacha ta'lim muassasalari soni va ularda ishlovchi pedagoglar soni juda katta sur'atda oshgan. Bu maktabgacha ta'lim sohasidagi ijobiy o'zgarishlar va rivojlanishlarning yaqqol dalilidir. Shuningdek, oliy va o'rta ma'lumotli pedagoglar sonining oshishi ta'lim sifati va pedagoglarning malakasini yaxshilashga qaratilgan chora-tadbirlar samaradorligini ko'rsatadi.

Ijtimoiy rivojlanish amalga oshirilgan islohotlarning ko'лами va kerakliligi bilan chambarchas bog'liq. Faqat puxta o'ylab amalga oshirilgan islohotlar ijtimoiy muammolarni bartaraf etishi, qiyinchiliklarni yengillashtirishi, yaxshi hayotni ta'minlashi mumkin. Islohotlar nafaqat mavjud muammolarni hal qilishi, balki yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni ham yechish yo'llarini ko'zda tutishi kerak.

Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligidagi islohotlar esa asosan demografik o'zgarishlarni, urbanizatsiya darajasini, mafkuraviy evrilishlarni, ijtimoiy madaniy ong va jamoat manfaatlarini chuqur o'rgangan holda amalga oshira boshladi. Mamlakat mustaqillika erishganiga 30 yildan ortiqroq vaqt o'tib bunday islohotlarning ijobiy natijalarini ko'rish fursati yetganligi ayon bo'ldi. Tarixiy jihatdan qisqa bo'lishiga qaramay, o'ttiz yil jamiyat

¹⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 09.09.2017 yildagi "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi PQ-3261-son Qarori. <https://lex.uz/docs/3334234>

taraqqiyotida katta ahamiyatga ega bo'lib, ushbu davrda erishilgan yutuqlar va kamchiliklar haqida xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Maktabgacha ta'lim sohasining to'laqonli rivojlanib ketishi uchun oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimining ahamiyati katta hisoblanadi. Ta'lim tizimidagi, xususan, oliy ta'lim sohasidagi islohotlar chuqur ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, iqtisodiy va ma'naviy ahamiyatga ega. Ushbu islohotlar nafaqat mamlakatdagi ijobiy o'zgarishlarni quvvatlaydi, balki xalqaro miqyosda ham mamlakat obro'sini oshiradi. Prezident Mirziyoyev ta'lim sohasidagi kamchiliklarni bartaraf etar ekan, pedagogik taraqqiyot, texnologik integratsiya va o'qituvchi-murabbiylarning imkoniyatlarini kengaytirish zarurligini ta'kidlab, bu borada katta sa'y-harakatlar olib bormoqda¹⁸.

Viloyatda pedagog kadrlar tayyorlash bo'yicha Qarshi davlat universitetining o'rni katta hisoblanadi. Qarshi davlat universitetida 2021/2022 o'quv yilida jami 24 431 nafar (o'g'il bolalar – 9 451 nafar, xotin-qizlar 14 980 nafar) talabalar tahsil olgan. Shundan kunduzgi ta'lim – 13 113 nafar (o'g'il bolalar – 4 698 nafar, xotin-qizlar 8 415 nafar); sirtqi ta'lim – 8 722 nafar (o'g'il bolalar – 3 692 nafar, xotin-qizlar 5 030 nafar); magistratura – 678 nafar (o'g'il bolalar – 255 nafar, xotin-qizlar 423 nafar); ikkinchi va undan keyingi oliy ta'lim (sirtqi) – 1 711 nafar (o'g'il bolalar – 733 nafar, xotin-qizlar 978 nafar); ikkinchi va undan keyingi oliy ta'lim (kechki) – 207 nafar (o'g'il bolalar – 73 nafar, xotin-qizlar 134 nafar)ni tashkil etgan. 2021-yilda Qarshi davlat universitetida 14 ta fakultet, 42 kafedra faoliyat ko'rsatgan. Ularning barchasida o'quv jarayoni bilan bir vaqtda ilmiy-tadqiqot ishlari va innovatsion faoliyatni olib borish reja asosida yo'lga qo'yilgan. Kafedralarda olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlari respublikaning ilmiy tadqiqot ishlarini rivojlantirish dasturi va ustuvor yo'nalishlariga mos tarzda shakllantirilgan bo'lib, ularda 86 ta ustuvor mavzu bo'yicha ilmiy ishlar bajarilgan. Shular jumlasiga maktabgacha ta'lim pedagogikasi va tarixi yo'nalishi ham kiradi. Universitetda 652 nafar asosiy shtatda professor-o'qituvchilar faoliyat olib borgan. Universitetda jami 225 nafar ilmiy darajali professor-o'qituvchilar faoliyat ko'rsatib, shundan 31 nafari fan doktori professorlar, 116 nafari fan nomzodi va dotsentlar va 78 nafari falsafa doktori (PhD). Ilmiy salohiyat 34,5 % ni tashkil qilgan¹⁹.

Ushbu universitetning Pedagogika institutini tashkil etish ishlari 2019-yilda boshlangan bo'lib, u Shahrisabz shahrida joylashishi belgilab qo'yilgan. Hudud uchun ilk oliy ta'lim muassasasi hisoblangan mazkur institutni tashkil etish uchun asosiy qadam O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2018-yilning 13-14- dekabrida Qashqadaryo viloyatga tashrifidan so'ng qo'yilgan²⁰.

¹⁸ Олий таълим ислохотлари: муаммолар, ечимлар, ютуқлар. <https://yuz.uz/news/oliy-talim-islohotlari-muammolar-echimlar-yutuqlar>

¹⁹ Qarshi davlat universitetining 2022 yil 15 maydagi 658-son ma'lumotnomasi

²⁰ Shahrisabz davlat pedagogika institutining joriy arxivi.

Qarshi davlat universiteti Pedagogika institutida maktabgacha ta'lim va umumiy o'rta ta'lim muassasalari uchun pedagog kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yilishi ko'zda tutilgan. 2019-yil 4-sentyabrdan maktabgacha ta'lim, boshlang'ich ta'lim va sport tarbiyaviy ish, xorijiy tillar (ingliz tili) va ona tili adabiyoti rus tili adabiyoti o'zga tilli guruhlarda yo'nalishlarida filial o'z faoliyatini boshlagan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2022-yil 21-iyundagi PQ-289-son qarori bilan Qarshi davlat universitetining Pedagogika instituti negizida Shahrisabz davlat pedagogika instituti tashkil etilgan²¹.

Bugungi kunda Shahrisabz davlat pedagogika institutida 3 ta fakultet, 11 ta kafedra faoliyat yuritib kelmoqda. Institutda umumiy 8856 nafar talabar tahsil olib, ularga 248 ta yuqori malakali professor-o'qituvchilar ta'lim berib kelmoqda (6 ta fan doktori, 30 ta PhD darajasida). So'nggi yillarda professor-o'qituvchilar tomonidan 325 ta darslik va o'quv qo'llanmalar va 36 tamonografiyalar nashr ettirilgan. Ta'lim yo'nalishlarining soni bakalavr kunduzgi 16 ta, sirtqi 11 ta, ikkinchi oliy 11 ta va magistratura bosqichida 12 ta yo'nalish faoliyat olib bormoqda²².

Keyingi yillarda oliy ta'lim sohasida amalga oshirilgan islohotlar natijasida, sohaga xususiy investorlarning kirib kelishida faollik kuzatila boshlandi. Bu nafaqat oliy ta'lim bilan qamrov darajasini oshiradi balki sog'lom raqobat tufayli yuqori o'sishni ham ta'minlaydi

Qashqadaryoda faoliyat olib borayotgan oliy ta'lim muassasalarining ro'yxati^{23*}

1.	Toshkent kimyo-texnologiya instituti Shahrisabz filiali
2.	Qarshi davlat universiteti
3.	Shahrisabz davlat pedagogika instituti
4.	Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti
5.	Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Qarshi filiali
6.	Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti
7.	Qarshi xalqaro universiteti
8.	Effect EDU
9.	Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
10.	Qarshi innovatsion ta'lim universiteti
11.	Turon universitet
12.	Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

²¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 21.06.2022 yildagi "Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-289-son qarori. <https://lex.uz/docs/6079561?ONDATE=04.07.2023>

²² Shahrisabz davlat pedagogika institutining 2024 yil 16 apreldagi 38-sonli ma'lumotnomasi

²³ Ochiq ma'lumotlar portali ma'lumoti . [tps://data.egov.uz/uzbKr/data/6102947d2a2e256d868e8365](https://data.egov.uz/uzbKr/data/6102947d2a2e256d868e8365)

Birinchi Prezident davrida tanqidiy qaralgan ustoz-shogird tizimi hozirda yangicha ko'rinishda qaytadan yo'lga qo'yildi. O'z davrida tanish-bilishchilik, korrupsiya va boshqa salbiy holatlarga olib kelgan bu tizimning, agar undan oqilona foydalanilsa yaxshi samara berishi mumkinligi isbotlangan. Shu boisdan bu tizim maktabgacha tarbiya sohasiga g'am tatbiq etila boshlangan. Viloyatda ham "Ustoz-shogird maktabi" ishlarini tashkil etish bo'yicha "Tayanch MTTlar" faoliyati yo'lga qo'yilgan bo'lib, chora-tadbirlar rejasi ishlab chiqilgan va bosqichma-bosqich ijro qilib borilgan. Mazkur an'anani qaytadan joriy etish pedagog kadrlarning uzluksiz malakasini oshirishga, ilg'or ish tajribalarni o'rganishga va ommalashtirishga, ta'lim sifatini yaxshilashga va tarixdan saboq chiqarishga qaratilgan. "Ustoz-shogird maktabi" tizimi mas'ul idoralar nazoratida har bir MTT rahbari, metodisti, tarbiyachisi, jismoniy tarbiya yo'riqchisi, musiqa rahbari va boshqalarning ta'lim tarbiyaviy va jamoatchilik ishlarini muvofiqlashtirib borilgan. Bu tizim nafaqat tajribaviy bilim, balki uslubiy ko'nikmalar berishga ham ixtisoslashgan. Jumladan, ilk qadam Davlat dasturi asosida viloyatda MTTlarda olib borilayotgan ta'lim-tarbiya berish ishlarining zamonaviy usullarini amaliyotga tatbiq etishda pedagoglarga metodik yordam berilgan, pedagoglarning kasbiy mahorati, ijodiy tajriba almashishi hamda pedagoglarda o'zaro hamkorlik ishlari rivojlantirib borilgan. Viloyatdagi MTTlarning ta'lim jarayoniga tatbiq etish uchun barcha yo'nalishlar bo'yicha tashkilotlarning pedagog xodimlari tomonidan seminarlar, ma'ruzalar, konsultatsiyalar uyushtirilgan. Viloyat Maktabgacha tarbiya boshqarmasi tomonidan mazkur ishlarini yanada yaxshilash maqsadida metod uyushmalarning har ikki oyda bir marta, zarur hollarda navbatdan tashqari yig'ilishlari ham o'tkazilgan.

Kadrlar malakasi oshirish hozirgi axborotlashgan jamiyatda raqamli texnologiyalarsiz bo'lishi mumkin emas. Tizimda faoliyat olib borayotgan pedagog kadrlarning tashkilotlarning o'zida uzluksiz malakasini oshirish maqsadida masofaviy malaka oshirishni tashkil etilib, Maktabgacha ta'lim boshqarmasining "Ta'lim sifatini ta'minlash-2022" telegramm guruhi faoliyati yo'lga qo'yilgan. U orqali maktabgacha ta'lim tashkilotlarining direktorlari, tarbiyachilari, psixologlari, metodistlari, til o'qituvchilari, musiqa rahbarlari va boshqalarning tegishli mutaxassislik yo'nalishlari bo'yicha malakalari oshirib kelingan. Ushbu telegram guruhlarida tizimga oid yangiliklar va tajriba almashinish ishlari yo'lga qo'yilgan. Telegram guruhlarida viloyatdagi pedagoglarni masofadan uzluksiz metodik xizmatini ko'rsatish malakaviy o'qitish tizimli tashkil etilgan. Ushbu telegram guruhlari pedagoglar uchun o'quv material va videoroliklar shaklida ta'lim resurslari bazasini shakllantirishni nazarda tutgan holda faoliyat olib borgan.

Kadrlarning malakasini oshirib borishda seminar-treninglarning ham o'rni katta bo'lgan. Bu usuldan foydalanib kaskad usulida yanada ko'proq mutaxassislarning salohiyatini oshirish imkoni yaratilgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirining 2019-yil 30-avgustdagi 155-sonli buyrug'i ijrosini ta'minlash maqsadida viloyat darajasidagi seminar-trening Qarshi shahridagi 18-DMTTda bo'lib o'tgan. Seminarda barcha

tuman (shahar) MTB ta'lim sifatini ta'minlash bo'yicha sho'ba rahbarlari hamda tayanch DMTTlar direktorlari, trener tarbiyachilar ishtirok etgan va kaskad usuli qo'llanilgan. Bu kabi seminarlar turli masalalar doirasida har yili o'nlab o'tkazib kelingan.

2019-yilda boshlangan va 2020-yildda O'zbekistonga ham kirib kelgan Kovid-2019 pandemiyasi masofaviy o'qitishning afzalliklarini ko'rsatib berdi. Bunday usulda ta'lim berish mablag' va vaqtni tejashi, bir vaqtda katta miqdordagi tinglovchilarni jalb qila olishi va boshqa afzalliklari bilan hayotga kengroq kirib keldi. Maktabgacha ta'lim sohasi ham uning imkoniyatlarini o'zida to'liq joriy eta boshlagan. Jumladan, ZOOM dasturi orqali ko'plab seminar-treninglar tashkil etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirining 2019-yil 30-avgustdagi "Davlat maktabgacha ta'lim muassasalari pedagoglarining ish hujjatlari to'g'risida"gi 155-sonli buyrug'i ijrosini ta'minlash maqsadida 2022-yil 14-15-yanvar kunlari MTT rahbarlari va barcha yo'nalish bo'yicha davlat va nodavlat, DXSH va xonadon MTTlar pedagog xodimlari uchun semiran-treniglar o'tkazilgan.

O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligining 2020-yil 8-yanvardagi "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 5-sonli buyrug'i ijrosini ta'minlash maqsadida zamonaviy talablar asosida maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'lim tarbiya samaradorligini oshirish, pedagoglarning kasbiy kompetentligini muntazam oshirib borish ishlari jadallashtirilgan. DMTT direktorlari uchun 2022-yil 12-fevral kuni seminar-trening uyushtirilgan. Kadrlar masalasiga oid bu kabi tadbirlar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 30-sentyabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3955-sonli qarori, MTVning 2018-yil 6-dekabrdagi "Maktabgacha ta'lim tashkilotlarining Kuzatuv kengashlari faoliyatini tashkil qilish haqida"gi 2-mx-son buyrug'ining ilovasi asosida tasdiqlangan" MTTning kuzatuv kengashi haqidagi" nizom va me'yoriy-huquqiy hujjatlar asosida ham tashkil etilgan.

“ALPOMISH” DOSTONINING TURKIY XALQLAR FOLKLORSHUNOSLIGIDA O‘RGANILISHI TAHLILI

Kamolova Navbahor

Osiyo texnologiyalar universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Turkiy xalqlarning og‘zaki ijodi xalq ma’naviyati, tarixiy xotirasi va madaniy merosining ajralmas qismi hisoblanadi. Uzoq asrlar davomida turkiy xalqlar o‘z epos va dostonlari orqali o‘zining qahramonlik, vatanparvarlik, jasorat va muhabbat singari muhim qadriyatlarini ifoda etib kelgan. Shu jihatdan "Alpomish" dostoni turkiy xalqlar folklorining buyuk namunasi bo‘lib, nafaqat o‘zbek xalqiga, balki keng turkiy dunyoga tegishlidir.

Kalit so‘zlar: Alpomish dostoni, turkiy xalq eposi, folklorshunoslik, mifologik yondashuv, qahramonlik eposi, tarixiy-etnografik tahlil.

“Alpomish” dostoni turkiy xalqlarning xalq og‘zaki ijodi, qahramonlik eposlari va baxshichilik an‘analarining umumiy xususiyatlarini o‘zida mujassam etadi. Shu sababli, "Alpomish" turkiy xalqlar folklorshunosligida uzoq yillardan buyon o‘rganilib, turli nazariy yondashuvlar asosida tadqiq etib kelinmoqda. Ushbu maqolada dostonning turkiy xalqlar folklorshunosligida o‘rganilish tarixi, nazariy asoslari va qiyosiy tahlil metodlari haqida umumiy tavsif beriladi.

1. "Alpomish" Dostonining Turkiy Xalqlar Orasida Tarqalishi

"Alpomish" dostoni nafaqat o‘zbek xalqining madaniy merosi, balki butun turkiy dunyoning umumiy epos an‘analariga mansub yodgorlik hisoblanadi. Bu doston turkiy xalqlar orasida turli nomlar va variantlarda saqlanib kelgan:

O‘zbek va qoraqalpoq folklorida – "Alpomish"

Qozon tatarlarida – "Alpamysha"

Bashqird xalq eposida – "Alpamsha"

Qozoq xalq eposida – "Alpamys batir"

Qirg‘iz xalq og‘zaki ijodida – "Alpomish" yoki "Almambet"

Dostonning bu variantlari syujet, qahramon obrazlari va poetik tuzilma jihatidan o‘zaro yaqin bo‘lsa-da, har bir xalq o‘z tarixiy va madaniy xususiyatlariga mos ravishda uni qayta shakllantirgan.

2. Folklorshunoslikda "Alpomish" Dostonining O‘rganilish Tarixi

"Alpomish" dostoni XIX asrdan boshlab yevropalik olimlar va turkiy xalqlar folklorshunoslari tomonidan ilmiy asosda o‘rganila boshlangan.

2.1. Ilmiy tadqiqot bosqichlari.

XIX asr oxiri – XX asr boshi

Ilk bor V. V. Radlov, N. I. Ilminskiy, A. N. Samoylovich singari olimlar tomonidan qayd etilgan va yozib olingan.

V. V. Radlov "Alpomish"ning qirg'iz va qozoq variantlarini nashr etgan.

Bartold esa bu dostonning turkiy xalqlarning umumiy merosi ekanligini ta'kidlagan.

XX asr o'rtalarida: O'zbek olimi Hodi Zarif, Oybek, V. Ya. Propp, M. Orynbaev, A. Qayumov kabi tadqiqotchilar "Alpomish" dostonining turli variantlarini qiyosiy tahlil qilgan. Sovet folklorshunosligi doirasida doston turli xil epos nazariyalari asosida o'rganilgan, xususan, mifologik, tarixiy va struktural yondashuvlar qo'llanilgan.

XXI asrda: Zamonaviy folklorshunoslar dostonning lingvistik, semantik va madaniy jihatlarini o'rganishmoqda. Genetik va intertekstual tahlil usullari yordamida "Alpomish"ning boshqa turkiy qahramonlik eposlari bilan o'zaro bog'liqligi ochib berilmoqda.

3. "Alpomish" Dostonining Nazariy Talqini

Folklorshunoslikda "Alpomish" dostonini o'rganishda bir necha asosiy yondashuv mavjud:

3.1. Mifologik yondashuv. Ba'zi tadqiqotchilar "Alpomish" dostonini archaik mifologik obrazlar va kosmogonik g'oyalar bilan bog'laydi. "Qahramonning tug'ilishi, sinovlardan o'tishi va yuksalishi" singari motivlar qadimiy miflarning o'zgarishidan kelib chiqqan deb talqin qilinadi. "Alpomish" dostonidagi bo'ri, ot va tog' tasvirlari ko'chmanchi turkiy mifologiyaning izlarini aks ettiradi.

3.2. Tarixiy-etnografik yondashuv. Bu yondashuv bo'yicha "Alpomish" real tarixiy hodisalarga asoslangan bo'lib, unda turkiy xalq qabilalarining ijtimoiy hayoti, urf-odatlar va qadimiy urush an'analari aks etadi. Qahramonning yurtni himoya qilishga intilishi, turli sinovlardan o'tishi ko'chmanchi turkiy xalqlarning tarixiy tajribasi bilan bog'lanadi.

3.3. Struktural yondashuv. "Alpomish" dostonining kompozitsion tuzilmasi o'rganilib, proppian funksiyalar (qahramonning yo'li, sinovlardan o'tishi, dushman ustidan g'alaba qozonishi) doirasida tahlil qilinadi. Bu yondashuv orqali dostonning qahramonlik eposlariga xos umumiy struktural xususiyatlari aniqlanadi. "Alpomish" dostoni turkiy xalqlar og'zaki ijodining eng qadimiy va yuksak namunalaridan biri bo'lib, u xalqning qahramonlik eposi, madaniy xotirasi va tarixiy tafakkurining yorqin ifodasi hisoblanadi. Ushbu doston turli turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan bo'lib, har bir xalq uni o'z tarixiy, madaniy va adabiy an'analari asosida shakllantirgan.

Folklorshunoslikda "Alpomish" dostoni uzoq yillar davomida turli nazariy yondashuvlar asosida o'rganilgan: mifologik, tarixiy-etnografik, struktural va intertekstual tahlillar uning turkiy epik an'analari ichidagi o'rnini chuqur anglash imkonini beradi. Mifologik yondashuv orqali dostonning arxaik ildizlari, tarixiy yondashuv orqali esa uning real tarixiy jarayonlar

bilan bog'liqligi o'rganilgan. Struktural yondashuv dostonning kompozitsion qurilishi va syujet tizimini tahlil qilish imkonini bergan bo'lsa, intertekstual tahlil uning boshqa epik asarlar bilan aloqalarini ochib beradi. Dostonning Qashqadaryo, Surxondaryo, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tatariston, Bashqirdiston kabi hududlardagi variantlari epik va poetik jihatdan farqlansa-da, umumiy qahramonlik motivlari va epik tuzilishi bir xil. Bu esa dostonning turkiy xalqlarning umumiy madaniy merosi va qadimiy epos an'analarga oidligini tasdiqlaydi.

"Alpomish"ning folklorshunoslikda chuqur o'rganilishi nafaqat epik san'atni anglash, balki turkiy xalqlarning tarixiy ildizlarini chuqur tadqiq etish uchun ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu doston turkiy xalqlarning birligi va tarixiy umumiyligini ifodalovchi epik madaniy meros sifatida kelajak avlodlarga yetkazilishi zarur. Kelajakda "Alpomish" dostonining yangi metodologik yondashuvlar asosida chuqur tadqiq etilishi uning boshqa madaniyatlar va eposlar bilan bog'liqligini aniqlash, lingvistik va semiotik tahlillar orqali epik an'analarni yanada kengroq o'rganish imkonini yaratadi. Bu esa folklorshunoslik va adabiyotshunoslik fanlarining rivojlanishiga ham o'z hissasini qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zarif, H. (1949). *O'zbek xalq eposi va uning manbalari*. Toshkent: O'zSSR Fanlar Akademiyasi nashriyoti.
2. Propp, V. Ya. (1958). *Epos va uning struktural tahlili*. Moskva: Akademkniga.
3. Qayumov, A. (1978). *O'zbek xalq dostonlarining poetik xususiyatlari*. Toshkent: Fan nashriyoti.
4. Orynbaev, M. (1985). *Qozog'iston xalq eposi va uning tarixiy ildizlari*. Olmaota: Qozog'iston Respublikasi Fanlar Akademiyasi.
5. Karimov, O. (1995). *Baxshichilik san'ati va xalq dostonlari*. Toshkent: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi.
6. Ismoilov, N. (2010). *Turkiy xalqlarning qahramonlik eposlari va ularning qiyosiy tahlili*. Toshkent: Akademnashr.
7. Hasanov, U. (2015). *O'zbek va qozoq xalq dostonlari qiyosi*. Toshkent: Universitet nashriyoti.

INNOVATIVE APPROACHES TO EDUCATIONAL DESIGN IN PROFESSIONAL EDUCATION INSTITUTIONS

Avazova Munisa Sharof qizi

Assistant-teacher, Asian technologies university

Abstract. *This article explores the issue of organizing educational design in professional education institutions based on modern approaches. Educational design is an activity aimed at organizing the learning process effectively and systematically, in which curricula, methodological support, pedagogical technologies, and assessment mechanisms are harmoniously integrated. The article analyzes the possibilities of enhancing student engagement through planning educational projects, enriching them with visual and digital materials, and using interactive tools.*

Keywords: *educational design, distance learning, hybrid learning, digital platform.*

Education is the societal development. The technological and social changes occurring in the 21st century require a fundamental reconsideration of the educational process. Today, a teacher is expected not merely to deliver knowledge, but to act as a designer, manager and personalizer of learning. The modern professional education system is not only focused on providing knowledge but also on fostering independently thinking, socially active, and professionally prepared personnel. To achieve this, the concept of educational design is becoming increasingly important. Educational design is a method of organizing the learning process effectively by pre-planning learning objectives, tools, methods, and assessment criteria. In effectively organizing educational design, Bloom's taxonomy, the phases in Gagné's model, and the ADDIE model serve as essential guidelines for educators. These models enable instructors to plan, analyze, and evaluate their teaching in a step-by-step manner.

In distance and hybrid learning formats, the design process gains particular importance. In such cases, lesson content is delivered through assignments that encourage students to work independently, visualized resources, and various interactive tools. Furthermore, educational design facilitates the creation of customized resources that consider students' individual learning paces and styles. This enables the practical implementation of the principle of differentiated instruction. Educational technology based on instructional design is characterized by being student-centered, constructive, and interactive. Each stage of the lesson is clearly planned: introduction (motivation), main activity (acquiring knowledge and skills), and conclusion (reinforcement and assessment).

The main elements of educational design include: learning objectives, educational content, forms of learning activities, didactic materials, teaching methods, and assessment mechanisms. In professional education, integrating these elements systematically allows for the individualization of student activities and the formation of flexible and creative approaches. To increase the effectiveness of instructional design, visual materials (graphics, infographics, tables), digital platforms (Google Classroom, Moodle, Teams), and alternative assessment methods (portfolio, project-based assessment, peer assessment) play an important role. Educational design based on innovative approaches demands not only technological literacy from the teacher, but also pedagogical reflection, design skills, and the ability to consider student needs.

In conclusion, educational design serves to create an effective, result-oriented, creative, and communicative learning environment in professional educational institutions. Therefore, planning the educational project must become an integral part of pedagogical activity. Consequently, approaches based on educational design in professional education institutions are a crucial factor in improving the quality of teaching, preparing competitive specialists, and ensuring educational efficiency.

REFERENCES

1. Reigeluth, C.M. *Instructional-Design Theories and Models*. New York: Routledge, 1999.
2. Merrill, M.D. *First Principles of Instruction*. San Francisco: Pfeiffer, 2002.
3. Azizkhojaeva, N.N. *Pedagogical Technologies and Pedagogical Skills*. Tashkent: Fan, 2006.
4. Hasanboyeva, O.Kh. *Interactive Methods in Vocational Education*. Tashkent: TDPU, 2018.
5. *Concept for the Development of the Education System of the Republic of Uzbekistan until 2030*. Tashkent, 2019.

THE APPLICATION OF SECOND LANGUAGE ACQUISITION THEORIES TO ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Mahmudova Maftuna Zafar qizi
Asian technology university

Annotation. *Second Language Acquisition (SLA) theories provide a framework for understanding how individuals learn a language other than their native tongue. These theories play a critical role in shaping the methods and practices used in English language teaching (ELT). By applying SLA theories to ELT, educators can tailor their teaching strategies to suit the cognitive and emotional processes that learners undergo while acquiring a second language. This article explores several key SLA theories and examines their application to English language teaching, offering insights into how they inform teaching methods, classroom activities, and learner outcomes.*

Keywords: *Second Language Acquisition (SLA), English Language Teaching (ELT), language learning theories, Krashen's Input Hypothesis, Vygotsky's Social Interaction Theory, Communicative Language Teaching, Task-Based Language Teaching, language acquisition, pedagogical approaches.*

Introduction. The study of Second Language Acquisition (SLA) has provided significant insights into how individuals learn languages other than their native one. These insights have profound implications for the field of English Language Teaching (ELT). By understanding how learners acquire a second language, educators can develop more effective teaching methodologies and create learning environments that are conducive to language development. Over the years, various SLA theories have shaped ELT practices, guiding educators to design lessons that cater to learners' cognitive, social, and emotional needs.

This article examines the application of prominent SLA theories to English language teaching, highlighting how these theories inform pedagogical approaches and instructional strategies. By exploring theories such as Krashen's Input Hypothesis, Vygotsky's Social Interaction Theory, and the Communicative Language Teaching approach, we can better understand how SLA principles influence the way English is taught and learned.

To explore the principles influencing English language, this study employs key second language acquisition theories and their application to ELT:

1. Krashen's Input Hypothesis. One of the most influential theories in SLA is Stephen Krashen's Input Hypothesis, which emphasizes the role of comprehensible input in language acquisition. According to Krashen, language learners acquire a second language most

effectively when they are exposed to language that is just beyond their current proficiency level—referred to as “ $i+1$.” This input must be understandable yet challenging enough to stimulate language growth. Krashen argues that exposure to rich, meaningful language input is more important than explicit grammar instruction.

In the context of ELT, teachers can apply the Input Hypothesis by providing learners with authentic and varied language input, such as stories, articles, podcasts, and videos, that match their proficiency level. Teachers should also focus on creating a language-rich environment where learners are surrounded by English in real-life contexts, allowing them to absorb vocabulary, grammar, and usage naturally. Classroom activities such as listening to songs, watching films, and participating in interactive discussions align with Krashen's theory, providing learners with “ $i+1$ ” input that enhances their comprehension and language acquisition.

2. Vygotsky's Social Interaction Theory. Lev Vygotsky's Social Interaction Theory emphasizes the role of social interaction and collaborative learning in language acquisition. Vygotsky argued that language learning is a social process that occurs through communication and interaction with others, particularly more knowledgeable individuals. According to Vygotsky, learners progress through their Zone of Proximal Development (ZPD), which is the gap between what a learner can do independently and what they can do with guidance from a more experienced speaker.

In an ELT context, teachers can apply Vygotsky's theory by facilitating collaborative learning opportunities such as pair work, group discussions, role-playing, and peer teaching. These activities enable learners to interact with others, practice language in real contexts, and receive scaffolding from peers and teachers. By providing opportunities for social interaction and guided learning, teachers help students move through their ZPD and progress in their language acquisition.

3. The Communicative Language Teaching (CLT) Approach. The Communicative Language Teaching (CLT) approach is grounded in the belief that language is best learned through communication. It emphasizes the functional use of language rather than the rote learning of grammatical structures. CLT focuses on teaching learners to use language for real-world communication, with an emphasis on speaking, listening, reading, and writing in authentic contexts.

In ELT, the application of CLT involves creating communicative activities that simulate real-life situations, such as interviews, debates, presentations, and problem-solving tasks. This approach encourages students to engage in meaningful conversations, express their thoughts, and negotiate meaning. Rather than focusing on isolated grammar lessons, CLT fosters fluency and communicative competence, allowing students to use language confidently in social, academic, and professional settings. Teachers can apply CLT by

designing lessons that prioritize communication over perfection, encouraging learners to take risks and experiment with the language.

4. Task-Based Language Teaching (TBLT). Task-Based Language Teaching (TBLT) is another approach influenced by SLA theories, particularly those related to the importance of meaningful communication. TBLT focuses on using tasks—such as problem-solving, planning, and creating projects—as the central unit of instruction. These tasks require students to use English in realistic and purposeful ways, engaging them in language use that mirrors real-world communication.

In the classroom, TBLT involves students working on tasks that require them to actively use English to complete a goal. For example, learners might plan a vacation, conduct a survey, or design a product in groups. The focus is not on learning grammar rules in isolation but on using language to accomplish tasks. Through these tasks, students develop their language skills in context, improving their ability to use English meaningfully and appropriately. Teachers play a role in guiding students through these tasks, providing support when necessary, but allowing learners to take responsibility for their learning.

5. The Affective Filter Hypothesis. Krashen's Affective Filter Hypothesis suggests that learners' emotional and psychological states play a significant role in language acquisition. According to this theory, learners with high motivation, self-confidence, and low anxiety are more likely to have a "low affective filter," which allows them to absorb language more effectively. Conversely, learners who are anxious or unmotivated have a "high affective filter," which can impede language learning.

In ELT, teachers can apply this hypothesis by creating a supportive and positive learning environment where students feel safe, motivated, and encouraged. Activities that build students' confidence, such as group discussions, collaborative projects, and role-playing, help lower the affective filter and promote a more conducive learning atmosphere. Additionally, offering praise, creating engaging lessons, and encouraging student autonomy can help maintain low levels of anxiety, thus facilitating better language acquisition.

The application of SLA theories to English Language Teaching (ELT) provides educators with a framework for more effective, learner-centered instruction. Understanding how students acquire a second language allows teachers to create engaging, meaningful, and supportive learning environments. Below are several practical implications for teachers, informed by SLA theories, along with specific strategies that can be implemented in the classroom.

1. Provide Comprehensible Input (Krashen's Input Hypothesis)

Strategy:. To foster language acquisition, it is essential that learners receive comprehensible input that is slightly beyond their current proficiency level. This is often

referred to as the "i+1" principle, where learners are exposed to language that is just a bit more challenging than what they already know.

Implementation: Contextualized Language Use: Teachers should expose students to authentic texts, videos, and spoken language that reflect real-life use of English. For example, showing a short documentary, news clip, or conversation among native speakers can expose students to natural language in context.

- **Scaffolding:** Support learners with pre-teaching vocabulary and providing summaries or visual aids to help them understand challenging material.

- **Gradual Complexity:** Introduce slightly more complex structures or vocabulary once students have mastered basic concepts. This helps ensure that learners are continuously challenged without feeling overwhelmed.

2. Facilitate Social Interaction and Collaboration (Vygotsky's Social Interaction Theory)

Strategy: Since language acquisition occurs through social interaction and collaborative learning, teachers should create opportunities for learners to engage in meaningful communication with their peers, teachers, and even native speakers.

Implementation:

- **Group Work and Pair Work:** Design tasks that encourage collaboration, such as discussions, debates, or joint problem-solving activities. For example, students can work in pairs to complete a task such as planning a trip or solving a cultural puzzle.

- **Peer Teaching and Feedback:** Implement peer teaching strategies, where advanced students help their peers understand new concepts. Peer feedback during writing or speaking tasks fosters mutual learning.

- **Role-Playing and Simulations:** Create realistic scenarios in which students must use English in communicative exchanges. For instance, simulate a job interview, a shopping scenario, or a doctor's visit, allowing students to practice language in an authentic, interactive setting.

- **Online Language Exchanges:** Utilize technology to connect learners with native speakers or other English learners through virtual exchanges, helping them practice their speaking and listening skills in a natural setting.

3. Emphasize Communication Over Perfection (Communicative Language Teaching - CLT)

Strategy: The focus in CLT is on developing communicative competence, which allows learners to express themselves effectively, even if their language skills are not yet perfect. Teachers should foster an environment where the focus is on fluency rather than accuracy.

Implementation: Real-Life Tasks: Design communicative activities that mirror real-life tasks, such as giving presentations, writing emails, or making phone calls. For example,

students might role-play ordering food at a restaurant or participating in a job interview, focusing on expressing ideas rather than perfect grammar.

- **Task-Based Activities:** Encourage learners to use language for a purpose, such as solving a problem, completing a project, or making decisions. For instance, a task-based lesson could involve students creating a presentation on a topic of interest and delivering it to their peers.

- **Encouraging Risk-Taking:** Create a classroom atmosphere where mistakes are seen as a natural part of learning. Praise efforts to communicate effectively rather than solely focusing on grammatical accuracy, helping learners feel more confident in taking risks with language.

4. Utilize Task-Based Language Teaching (TBLT)

Strategy: Task-Based Language Teaching emphasizes using tasks as the central unit of language instruction, encouraging learners to use language meaningfully to achieve specific outcomes. This approach ensures that learners use English in real-world contexts.

Implementation: Task Design: Break lessons into practical tasks that require students to use English for communication. For example, tasks might include writing a letter to a friend, creating a business plan, or planning a community event.

- **Real-World Contexts:** Select tasks based on real-world situations relevant to the learners' lives. If students are preparing for travel or work, design activities that mirror those scenarios. Students might plan a holiday or participate in a virtual meeting, practicing specific language skills related to those contexts.

- **Pre-Task, During Task, Post-Task:** Structure tasks with phases that allow students to prepare, engage with the task, and reflect on their learning. For instance, before the task, provide key vocabulary and phrases; during the task, allow for interaction and communication; and afterward, offer feedback and reflection.

5. Create a Positive Learning Environment (Affective Filter Hypothesis)

Strategy: According to Krashen's Affective Filter Hypothesis, learners acquire a second language more effectively when they are motivated, confident, and emotionally engaged. Teachers should create a supportive and non-threatening environment to help lower the affective filter and encourage optimal learning conditions.

Implementation:

- **Building Motivation:** Integrate topics and activities that resonate with learners' interests. For example, if students enjoy sports, design lessons that focus on discussing their favorite games or athletes. Motivation can also be enhanced by showing students how English will benefit them in achieving personal goals.

- **Celebrating Small Wins:** Recognize and praise students' efforts, even for small achievements, to build their confidence. Positive reinforcement can include verbal praise, certificates, or a simple acknowledgment of progress.
- **Creating a Safe, Respectful Space:** Foster an inclusive classroom atmosphere where students feel comfortable making mistakes. Ensure that there is no fear of judgment, and encourage peer support.
- **Diverse Learning Styles:** Recognize that students have different learning preferences. Offer varied lesson formats (visual, auditory, kinesthetic) and create a flexible classroom environment that allows for different approaches to learning.

6. Provide Continuous Feedback (Krashen's Affective Filter and Constructivist Learning)

Strategy: Ongoing, constructive feedback is essential for reinforcing language learning and improving learners' language skills. Continuous feedback helps students identify areas for improvement, boosting their motivation and guiding their learning process.

Implementation:

- **Formative Assessments:** Regularly check student progress through quizzes, oral presentations, or written exercises that provide insights into their understanding. These assessments should be low-stakes, helping learners to gauge their improvement.
- **Peer and Self-Assessment:** Encourage learners to evaluate their own work or their peers' work. This reflection helps students develop critical thinking skills and a greater awareness of their strengths and weaknesses.
- **Prompt Feedback:** Offer timely and constructive feedback that focuses on areas for improvement while also acknowledging successes. Feedback should be clear, specific, and actionable. For example, if a student makes a grammatical error, explain the mistake and provide the correct form while explaining why it matters.

7. Incorporate Technology and Digital Tools

Strategy:

Technology offers new opportunities for enhancing language learning, enabling students to interact with English in dynamic and interactive ways. Digital tools can make language learning more engaging and accessible.

Implementation:

- **Language Learning Apps:** Use language learning applications such as Duolingo, Memrise, or Babbel to supplement lessons and encourage independent practice. These apps often offer interactive activities tailored to students' proficiency levels.
- **Online Discussion Forums:** Create virtual discussion boards or groups where students can communicate outside the classroom. Platforms like Edmodo or Google Classroom allow students to share thoughts, ask questions, and participate in ongoing discussions.

- **Interactive Online Platforms:** Tools like Kahoot, Quizlet, and Padlet enable teachers to create quizzes, flashcards, and collaborative boards that make learning more interactive and fun.

Conclusion. The theories of Second Language Acquisition offer invaluable insights into the ways in which learners acquire a second language, providing a theoretical foundation for English language teaching. By applying SLA theories such as Krashen's Input Hypothesis, Vygotsky's Social Interaction Theory, the Communicative Language Teaching approach, Task-Based Language Teaching, and the Affective Filter Hypothesis, teachers can create more effective and engaging learning experiences. These theories not only guide teaching practices but also support the development of learners' linguistic, cognitive, and emotional skills, fostering a more holistic approach to English language learning.

By integrating the principles of SLA theories into their teaching practices, educators can create more effective and engaging learning experiences for English language learners. From providing comprehensible input to emphasizing communication, encouraging social interaction, and fostering a positive emotional environment, these strategies enable students to acquire language in meaningful, real-world contexts. Teachers who thoughtfully apply SLA theories not only enhance students' linguistic abilities but also support their overall development as confident, motivated, and capable language learners.

References

- Cook, V. (2016).** *"Second Language Learning and Language Teaching."* — Routledge.
- Gass, S. M., & Selinker, L. (2008).** *"Second Language Acquisition: An Introductory Course."* — Routledge.
- Ellis, R. (2008).** *"The Study of Second Language Acquisition."* — Oxford University Press.
- Krashen, S. D., & Terrell, T. D. (1983).** *"The Natural Approach: Language Acquisition in the Classroom."* — Alemany Press.
- Larsen-Freeman, D. (2000).** *"Techniques and Principles in Language Teaching."* — Oxford University Press.
- Lightbown, P. M., & Spada, N. (2013).** *"How Languages Are Learned."* — Oxford University Press.
- Pica, T. (2005).** *"Sociocultural Theory and Second Language Learning: An Introduction."* — *Language Teaching*, 38(3), 235-250.
- Sociocultural Theory and SLA: A Study of its Impact on Language Teaching.** (2011). — *Language Teaching*, 44(4), 455-476.
- Tomasello, M. (2003).** *"Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition."* — Harvard University Press.

ПОНЯТИЯ ИНФИНИТИВА И ВИДОВ ГЛАГОЛА В УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Яфасова Анжела Анваровна

преподаватель Азиатского университета технологий

***Аннотация** В статье рассматривается, что в русском и узбекском языках глагол является самостоятельной частью речи, которая занимает особое место в системе инфинитивных форм русского языка и отличается своими уникальными характеристиками. В узбекском языке, несмотря на точность временных форм, отсутствуют ограничения, связанные с типами глаголов, которые присущи русскому языку.*

***Ключевые слова:** инфинитив, формальные показатели, время, вид, видовая пара.*

И в узбекском, и в русском языках глаголы, как самостоятельный класс слов, обозначают действие или состояние, однако их морфологические характеристики и синтаксические функции в определенной степени различаются в узбекском и русском языках. Например, в узбекском языке больше временных форм, чем в русском, а также существуют значительные различия между инфинитивом в русском языке и существительным, обозначающим действие, в узбекском языке. [1.15].

Имя действия и инфинитив, в узбекском языке имя действия образуется путем прибавления к корню или инфинитиву глагола одного из аффиксов -moq, -sh (ish), -v (-uv): chiz+moq — рисовать, chiz+ish — рисовать, chiz+uv — рисовать, qara+moq — смотреть, qara+sh, turt+moq — толкать, turt+ish — толкать, как haydov. Существительное действия является одновременно глаголом и существительным имеет конные характеристики. По значению оно обозначает как действие, так и объект, но классифицируется как существительное, принимая различные суффиксы, как существительное: yozish, yozishim, yozishda, yozishga, yozuv, yozuvning.

В узбекских словарях глаголы приводятся с аффиксом -moq: например, yozmoq, ishlamoq, yozdirmoq, keltirmoq, ishlatilmoq. Наклонение, время, лицо и другие формы глагола образуются от основы или неопределенной формы глагола: yoz-a-man (напишу), ketsa (если он уйдет), o'qi-yotir-man (я учусь), o'ylagansan (ты думал). Неопределенная форма глагола в русском языке образуется с помощью суффиксов -ть, -ти. В узбекском языке их значение в основном передается через глагольную форму, образованную с помощью аффикса -moq: работать — ishlamoq, приходить — kelmoq, пойти — bormoq. В узбекском языке нет глагольной формы, которая бы полностью соответствовала инфинитиву в русском языке. В русском языке инфинитив

является начальной формой глагола, а глаголы. В словаре оно приводится именно в такой форме. В русском языке инфинитивная форма глаголов не принимает аффиксов лица, числа и времени; от них, взяв суффиксы -ть, -ти. Если вы его отбросите, то останется основа инфинитива: например, читать, писа-ть, виде-ть, гуля-ть, нес-ти, пой-ти. [1.132]

На самом деле инфинитив в русском языке принадлежит к системе глагольных форм и отличается своей уникальностью. Инфинитив (неопределенная форма) семантически аналогичен именному словосочетанию в именительном падеже в значении действия: ловить – ловля, покупать – покупать и т. д. «ловить, ловля» означает действие, но существительное «ловля» относится к действию как объекту, а глагол «ловить» неоднозначен а форма понимается как процесс. Между глаголом и его неопределенной формой существует тесная морфологическая и синтаксическая связь: сюда относятся различия в типах (делать – сделать), переходность и непереходность (видеть – сидеть), возвратность и необратимость (купать – купаться), переходность-непереходность. Все эти категории не изменяют слово, поэтому инфинитив считается неизменяемой формой глагола.

Инфинитив имеет формальные показатели -аффиксы -ть, -ти, -сти, (-сть), -чь. Показатели инфинитива делятся на разные группы: -ть, -ти определяются как суффиксы (как инфинитив) и как дополнения (окончание). (т.е. опускается при образовании глагольных форм и не входит в основу) такие случаи отражены в научной и учебной литературе. Например, «Академическая грамматика» (1980), В.А.

В учебнике «Современный русский язык» (1981), подготовленном под редакцией Велюшапковой, показатели инфинитива также рассматриваются как дополнение в школьных учебниках. Н.И. Шанский, А.Н. Тихоновы (1981), «Современный русский язык» и П.А. В учебниках Леканта - указан как формообразующий суффикс.

Аналогично существуют разные мнения среди ученых относительно суффикса -чь. В некоторой научной литературе -чь выделяется как часть основы, то есть как формообразующий -нулевой аффикс: например, беречь, стечь. Л.Ю. В учебнике Максимовой «Русский язык» (1987) -чь указана как часть основы.

Одной из важнейших морфологических особенностей инфинитива является его тип (вид). Тип — глагольная категория, выражающая отношение к результату действия. К этой категории относятся все глаголы русского языка. Глаголы обоих типов образуют пары типов, имеющие одинаковое лексическое значение, но различающиеся по значению типа.

Особенно в русском языке бывают случаи, когда смысл предложений не находит своего места из-за неправильной классификации типов в структуре предложений или в нашей разговорной речи. Например, при использовании глаголов помогать и

помогать важна завершенность или незавершенность действия. Я сейчас тебе помогу? или помочь? такой же например: Я всегда помогаю своей маме? или я всегда помогала маме? Здесь выражения "сейчас" и "постоянно", которые идут с глаголом, указывают на то, что действие или время ограничены или продолжаются. Часто в предложениях слова "каждый день", "каждый час", "каждый месяц", "иногда", "часто", слова «everyday» и «always» указывают на использование несовершенного вида глагола. Он летает на самолете каждый день. Сегодня он летит в Москву.

Кроме того, в русском языке существуют пары (омографы), которые отличаются только тем, что ударение падает на другие слоги в слове: разр'езать – разрез'ать, зас'ыпать – засып'ать, отрезать-отрез'ать и т. д.

Проф. Как отметил О. Азизов, как бы четки ни были временные формы в узбекском языке, они не имеют тех же ограничений по типу глагола, как в русском языке. В русском языке совершенная форма глаголов, как уже упоминалось выше, употребляется в двух временах (прошедшем и будущем) и не имеет формы настоящего времени. Кроме них, в русском языке есть такие глаголы, как организовывать, ранить, жениться, пересекать, казнить, обещать, действовать, типы которых трудно определить по самим глаголам. В этом отношении этот тип глагола похож на узбекские глаголы. Их конкретные значения определяются только контекстом. Например: Представитель отправлял еженедельные телеграммы о ходе работ по заготовке овощей. В этом предложении глагол телеграфировал употреблен в несовершенном виде. Вчера он телеграфировал о выполнении плана по заготовке овощей. В этом предложении глагол телеграфировал употреблен в совершенном времени. Следует также отметить, что значение глаголов несовершенного вида в русском языке может быть выражено в узбекском языке различными глагольными формами. Например: я учился в Москве два года. – Men Moskvada ikki yil o'qidim (o'qiganman, o'qigan edim). Студент идет на консультацию. – Student konsultatsiyaga qatnaydi (qatnab yuribdi, qatnayapti, qatnayotir). В целом большинство глаголов в русском языке употребляются в несовершенном виде. Типы глаголов, употребляемых в совершенном виде, включают в себя очень мало слов, таких как дать, сесть, встать, лечь, стать. Совершенная форма глаголов образуется путем добавления к несовершенной форме следующих суффиксов:

1. ин- (ва-), ин-(вс-), ин-, ин-, ин- (ис-). на-, над- (надо-), о-(об-, обо-),

Добавляя продуктивные префиксы, такие как от-(ото -), пере-, по-, под- (подо-), при-(про-), раз-(разо-, рас-), с-(со-): входить, въезжать, лететь, выписывать, доставлять, готовить, публиковать, находить, записывать, срывать, описывать, читать, достигать, давать, увозить, передавать, бежать, подбирать, прилетать, выносить, распределять, сортировать, устраивать, списывать, собирать, улетать.

2. Добавляя суффикс -ну: крикнуть, пригнуться, свистнуть.

3. Заменяя суффикс -а на суффикс -и-: например: решать – решать, пускать – пускать, изучать – учиться, лишать – лишивать.

Из вышеприведенного анализа можно сделать вывод, что на самом деле сама категория типа в русском языке представляет собой сложный грамматический процесс, и хотя в узбекском языке соответствующей категории нет, наши ученые показали, что с помощью этой категории типа можно выразить самые красивые понятия и предложения на узбекском языке.

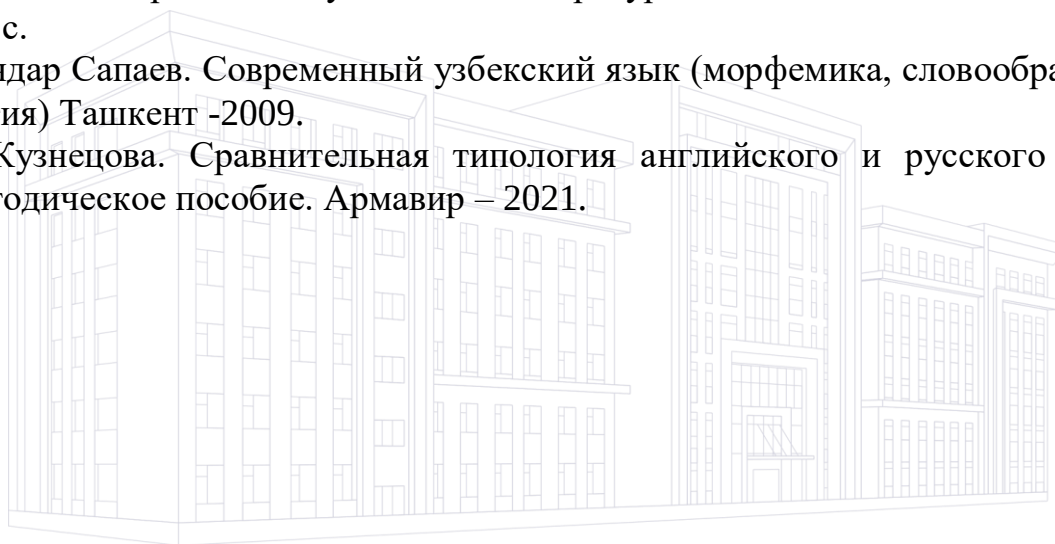
Список использованной литературы:

1. О.Азизов, А.Сафаев, Х.Джамолханов. Сравнительная грамматика узбекского и русского языков. (Фонетика, лексика, морфология и синтаксис) – Ташкент, «Учитель» 1986.

2. Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Бокиева Г.Х., Курбанова М.М., Юнусова З.К., Абузалова М.К. Современный узбекский литературный язык. Учебник. – Ташкент, 2009. – 391 с.

3. Каландар Сапаев. Современный узбекский язык (морфемика, словообразование и морфология) Ташкент -2009.

4. Л.Е.Кузнецова. Сравнительная типология английского и русского языков. Учебно-методическое пособие. Армавир – 2021.

ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТАМИ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ

Файзуллаева Зулфизар
Азиатский университет технологий

***Аннотация.** Перед современной лингводидактикой остро стоят вопросы интенсификации процесса обучения иностранным языкам учащихся различных контингентов. Это связано с множеством факторов, прежде всего с интеграционными процессами, которые происходят в Новом Узбекистане во всех областях культурной, экономической, общественно-политической жизни общества. Целью статьи является исследование и систематизация существующих решений проблемы повышения качества обучения русскому языку как иностранному в современной лингводидактической парадигме. Делается вывод о необходимости учитывать отличительные особенности узбекского языка и культуры в сопоставлении с русской лингвокультурой в целях продуктивной работы над устранением ошибок в речи обучающихся.*

***Ключевые слова:** интенсификация обучения, оптимизация обучения, инновационные методики обучения, профессионально ориентированное обучение*

Методическое осмысление понятийной системы и методов новых отраслей языкознания - один из факторов, стимулирующих лингводидактические исследования. В новых стандартах образования формирование языковой личности провозглашается в качестве основной цели лингвистического образования. В научно-методической литературе разрабатываются проблемы повышения теоретического уровня содержания обучения иностранному языку, взаимосвязанного изучения языка и культуры, коммуникативно-ориентированного обучения.

Знание иностранного языка для студентов очень важно, так как вся дальнейшая профессиональная деятельность во многом будет зависеть от того, как они им овладеют.

Опираясь на основные свойства и характеристики языка, лингвистика создает образ языка как объекта изучения, причем каждое новое лингвистическое направление дорисовывает этот образ.

Актуальная задача современного профессионального образования - успешная подготовка к будущей профессиональной деятельности - должна достигаться общей системой обучения, направленной на формирование личности с широким диапазоном языковых возможностей: человека культуры, хорошо говорящего, правильно

пишущего, способного понять и интерпретировать текст, передать свои мысли и чувства в собственных текстах. Такая подготовка предполагает восхождение языковой личности от элементарной грамотности до сформированности лингвистической, коммуникативной и культурологической компетенций в полиэтнической среде.

В процессе изучения русского языка представителями тюркских народов, в частности узбеками, возникают трудности, когда можно говорить о неязыковой (экстралингвистической) интерференции, то есть об ошибках, обусловленных отсутствием некоторых фоновых знаний (сведений страноведческого и культурно-исторического плана) и собственно языковыми. В последнее десятилетие русский язык, сохраняя определенную распространенность среди городского населения (прежде всего в Ташкенте), фактически является лишь одним из иностранных языков, изучаемых в школах, колледжах и вузах республики.

Хотя фрагментарные знания у студентов имеются, отсутствуют базовые коммуникативные навыки общения в официальной обстановке, учебно-профессиональной и научной сферах. В связи с тем, что базовые знания о русском языке имеются, начальный этап обучения должен быть направлен на преодоление коммуникативных барьеров. Сами студенты быстро и зачастую спонтанно начинают общаться на русском языке. Однако впоследствии отсутствие системного и сознательного подхода в изучении языка может создать трудности при овладении письменной речью научного стиля.

Для взаимопонимания между носителями разных языков очень важно уметь преодолевать трудности, возникающие при взаимодействии разных культур, обусловленных различным историческим, политическим и культурным развитием. Чтобы избежать непонимания, необходимо знать национальные особенности, традиции и обычаи друг друга. Общеизвестно, что важнейшими составляющими национального самосознания являются язык и культура.

На примере изучения языка у учащихся формируется наглядное представление об Узбекистане как о многонациональном государстве, студенты получают возможность реально наблюдать языковую ситуацию доброжелательного межкультурного взаимодействия.

Особое внимание следует уделить собственно языковым трудностям, возникающим у студентов в области фонетики, грамматики и орфографии. В основном они объясняются существенными различиями в системах изучаемого русского и родного узбекского языка, относящегося к группе тюркских. Кроме того, латинская графика, вполне освоенная молодым поколением, создает дополнительные трудности при чтении и письме по-русски на начальном этапе. Такие ошибки устраняются, как правило, в ходе многочисленных тренировок, упражнений в чтении и письме.

Научить студентов правильно произносить звуки и звукосочетания - немаловажная задача. При этом не нужно забывать, что исправить ошибочное произношение труднее, чем сразу же научить правильно произносить звуки с момента начала обучения их русскому языку.

Эффективным методом, помогающим закреплению навыков правильного русского произношения, являются специальные фонетические упражнения. Под фонетическими упражнениями предлагаем тренировку в слушании (восприятия) и произношении (воспроизведении) трудных для студентов русских звуков.

В процессе обучения фонетика русского языка постоянно нуждается в тренировках. Например, гласная **ы** в узбекском языке отсутствует, а потому ее произношение вызывает затруднения, особенно заметно это в письменных работах: вместо этой буквы студенты используют букву **и**. Особого внимания требуют слова с шипящими **[ш]**, **[щ]**, **[ж]**. Студенты часто делают ошибки в словах с этими буквами. Свою эффективность показало аудирование в решении разнообразных фонетических и орфоэпических проблем. Очень распространенная ошибка студентов в написании слов с мягким знаком. Это объясняется тем, что в узбекском алфавите отсутствует такая буква. Разъясняться преподавателем должны основные случаи использования мягкого знака в середине слова, на конце существительных и глаголов, а также обычно перечисляются грамматические формы, где он отсутствует.

Большое значение на первом этапе имеет также параллельное с другими аспектами изучение морфологии русского языка. Особое внимание следует уделить категории рода, поскольку в узбекском языке данная грамматическая категория полностью отсутствует. Названия лиц мужского и женского пола, а также некоторых животных носят только лексико-семантический характер, никакого грамматического значения рода не имеют. Это не влияет ни на склонения, ни на формы падежных суффиксов этих существительных.

Постоянно на занятиях должна вестись работа над орфографией русского языка. Расхождение письменной и устной речи рождает большое количество ошибок.

Научный стиль речи, язык специальности также должен вводиться уже на первом курсе вуза при изучении русского языка как иностранного, студент обязательно знакомится с лексикой и терминологией специальных дисциплин, сложными грамматическими конструкциями книжного языка.

Отметим некоторые достижения в решении обозначенной проблемы.

- обоснована необходимость переориентации методики преподавания русского языка с учетом достижений науки лингвистики и в соответствии с социальным заказом общества - переход к антропоцентрической парадигме с ориентацией на формирование языковой личности, ее языковой, лингвистической, коммуникативной и культурологической компетенций;

- разрабатываются основы концепции, методические принципы и технология формирования билингвальной языковой личности;
- создается учебно-методическая база (учебники, словари, учебные курсы); намечены пути усвоения национально-специфических групп лексики в контексте понятий «языковая картина мира», «языковая личность».

Опыт работы показывает, что основные трудности освоения русского языка как иностранного студентами и их коммуникативные ошибки связаны, в первую очередь, с несовпадением систем двух языков, отсутствием ряда грамматических явлений в родном языке обучающихся, с которым постоянно бессознательно на уровне интуиции соотносится осваиваемый языковой материал. Учет охарактеризованных выше особенностей узбекского языка и культуры в сопоставлении с русской лингвистической культурой позволит продуктивно работать над устранением ошибок в речи обучающихся.

Литература:

6. Национальная учебная программа непрерывного образования Республики Узбекистан по русскому языку (как иностранному). – Т.: 2021, - 192 с.
7. Ахмедова Л.Т. Лагай Е. Современные технологии преподавания русского языка и литературы. – Т.: Fan va texnologiya, 2016 – 296 с.
8. Джалалова С.М. Научный подход к интенсификации обучения русскому языку как иностранному в неязыковых вузах. Вестник науки и образования. №4 (147). Часть 3. 2024, С.43-47
9. Карапетян Н.Г, Дискуссия как метод интерактивного обучения студентов иностранцев профессиональному общению на русском языке.// Полилингвильность и транскультурные практики. -М.: 2015, № 1, С. 18-24
10. Поливанов Е.Д. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком. 2018. – 182 с.

STRUCTURAL CHANGES IN THE JUDICIAL SYSTEM

OF THE UZBEK SSR (For example, 1930-1938.)

Komolov Dilshod Pulatovich,
University of Economics and Pedagogy
Doctor of Historical Sciences (DSc), professor

ANNOTATION: Based on the analysis of archival documents and historical sources, this article highlights such provisions as the negative impact of structural changes in the judicial system of the Uzbek SSR from 1930 to 1938, the level of professionalism of judges, ethnic composition, the economically poor state of the courts, insufficient working conditions for full-fledged activity. It also talks about violations in the judicial system and the factors that led to staff turnover.

Key words: people's court, district court, verdict, decision, collegium, personnel problems

In the 30s of the 20th century, the judicial system of the Uzbek SSR changed several times in accordance with the reforms that took place in the administrative-territorial structure of the republic. In Stalin's article entitled "The Year of the Great Turn", published on November 7, 1929, he justified the "theoretical" aspect of rapid collectivization [1, P.347]. In order to increase the effectiveness of the policy of violence called collectivization, on July 23, 1930, the USSR Central Committee and the Central Committee of the USSR adopted the decision "On Termination of Districts", which provides for the implementation of a new administrative-territorial division. In particular, the decision stated the following: "... the widespread movement of collectivization in the countryside and the destruction of kulaks as a class, the demand to bring the lower bodies of Soviet power as close as possible to the population in order to ensure the active participation of peasants, poor and middle-class peasants in the socialist reconstruction of the national economy is enough. Bringing the power closer to the population will help to attract the masses of workers and peasants to the practical work of the Soviets" [2, P.676-678].

Clause 1 of the resolution stipulated the complete liquidation of districts by October 1, 1930. In paragraph 14, within twenty days, the leadership of the allied republics was assigned the task of submitting a report to the Presidium of the Ministry of the Interior of the USSR on the measures taken to abolish districts and strengthen the activities of district executive committees.

On August 17, 1930, on the basis of the above decision, the MIQ of the Uzbek SSR made a decision to liquidate the districts. After the termination of the districts, the districts

were directly subordinated to the republic. Thus, Uzbekistan was divided into 71 districts, in which 1698 village councils were established.

On December 3, 1930, the Central Executive Committee of the USSR and the Soviet of People's Commissars adopted a decision "On changing the foundations of the judicial system of the USSR and allied republics" [2, P. 1137-1139] in connection with the termination of the districts. Based on the decision, 12 articles of the Law on Courts were amended. In particular, it was stated in the decision that due to the abolition of the district courts, the Supreme Court is the highest instance in relation to the people's courts, and that appeals against the verdicts and decisions of the people's courts will be considered in the Supreme Court in the cassation and control procedure.

At the end of 1930, there were 166 people's courts in Uzbekistan, their number was 147 before the abolition of districts. 49 people's courts operated in cities and 117 in rural areas[3, P.407].

On January 1, 1931, in the joint decree of the People's Commissariat of Justice of the Uzbek SSR and the Supreme Court, an order was given to expand the powers of the people's courts in connection with the abolition of the district courts [4]. In connection with these changes, on July 20, 1931, the Ministry of Justice of the Uzbek SSR adopted the "Regulation on the structure of the judiciary of the Uzbek SSR" of 1926 in a new version [5]. If in the 1926 statute there was a three-level court system in Uzbekistan consisting of the people's court, the district court and the Supreme Court, then a two-level court system consisting of the people's court and the Supreme Court was established based on the new version of the statute.

In accordance with the regulations, people's court precincts were established in each district of the Uzbek SSR. The judge of the People's Court worked alone or together with two people's advisers. A people's judge is elected by the district or city executive committee for a term of one year and approved by the People's Commissariat of Justice. The number of people's court precincts in the district is also determined by the local executive committee.

The list of advisers participating in the People's Court is formed by a special commission formed by local executive committees. Based on the list, 3 people's councilors were summoned to court sessions. 2 of them participated directly in the court sessions, and one of them stood in reserve. In this manner, each people's councilor participated in the court for 10 days during the year. The procedure and conditions for the election of people's councilors were left almost unchanged compared to the previous regulation.

In connection with the abolition of district courts, the powers of the Supreme Court of the Uzbek SSR were expanded accordingly. Including:

a) providing leadership explanations on the application of laws to all courts of the republic and interpreting the laws of the Uzbek SSR;

- b) canceling or changing the judgments, decisions and rulings of the Supreme Court panels in case they contradict the laws of the entire Union or the Republic;
- c) consideration of cassation appeals and protests against judgments and decisions of people's courts;
- d) consider criminal and civil cases as a court of first instance within the scope of the authority established by law.

The High Court was composed of the Presidium, the Plenum, the commission on criminal cases, the commission on civil cases and the disciplinary commission.

The implementation of zoning in Uzbekistan caused a number of problems in the judicial system, which has not yet been fully formed: firstly, it eliminated the possibility of eliminating cases of law violations committed by people's courts in the territory itself, as it was during the existence of district courts; secondly, it led to an excessive increase in the volume of work in the Supreme Court, which performed the function of the cassation instance in relation to the people's courts; thirdly, at a time when the communication system was not yet well developed, it caused the people who lived in remote districts of the republic to wander for months, waiting for the Supreme Court to positively resolve their complaints about the wrong judgments and decisions of the people's courts.

The above-mentioned problems are especially evident in the southern regions far from the center of the republic and Khorezm. Reorganization of intermediate courts between the Supreme Court and the People's Courts became a vital necessity. Initially, Khorezm district was re-established on April 23, 1932, taking into account the special conditions related to the remoteness of Khorezm [6, P.154]. In this regard, the Khorezm District Court began work based on the decision of the Ministry of Internal Affairs of the UZSSR dated July 27, 1933.

The composition of the district court was elected by the district executive committee for a period of one year and approved by the People's Commissariat of Justice of the UzSSR. The composition of Khorezm district court consisted of the Presidium, Plenum, and commissions for criminal and civil cases. The powers of the District Court Presidium, Plenary, and Panels were virtually unchanged from the 1926 statute.

The district court had jurisdiction to:

- A) supervising the activities of the people's courts as the central court office in the district;
- B) consideration of appeals and protests against judgments and decisions of people's courts as a cassation instance;
- C) considering criminal and civil cases that are not within the jurisdiction of the people's courts as a court of first instance.

Later, Kashkadarya and Surkhondarya districts were reorganized based on the decision of the Central Committee of the USSR on February 23, 1935. District courts also functioned in these districts[3, P.628].

By 1935, the UzSSR administratively consisted of 3 districts and 94 districts. People's courts operating on the territory of Uzbekistan can be divided into the following 4 groups:

- A) 164 people's courts located in the districts directly subordinated to the republic;
- B) 14 people's courts located in Khorezm district;
- C) 17 people's courts located in the territory of Kashkadarya district;
- D) 13 people's courts located in Surkhandarya district [7].

Complaints regarding verdicts and decisions of the people's courts operating in the districts under the republic were considered in the Supreme Court of the UzSSR in the cassation procedure. In relation to the people's courts located in Khorezm, Kashkadarya and Surkhandarya districts, the respective district courts performed the function of cassation instance. Thus, in 1935, in the judicial system of the UzSSR, the courts of general jurisdiction consisted of the following: 1) people's court; 2) district court; 3) Supreme Court of the Uzbek SSR.

In 1935, the Supreme Court of the UzSSR as a court of first instance received 410 cases, of which 395 were considered, and the remaining 15 were left for the next year [8].

One of the most serious and unsolved problems in the People's Courts was the issue of personnel. Most of the judges did not have specialized knowledge and professional training. These opinions are confirmed by the information recorded in the archive documents. For example, on July 27, 1936, Saidali Khojaev, People's Commissar of Justice of the UzSSR, submitted a report on the results of the inspection of people's courts to N.V. Krylenko, People's Commissar of Justice of the UzSSR. According to him, 35 percent of the people's judges in the Uzbek SSR reported that they were released from their positions because they did not have enough knowledge and skills and regularly violated the law. In particular, according to the results of the audit, 66 people's judges were sent to study for retraining, 61 were released from their positions, and 14 were transferred to lower positions [9].

The level of professional training of people's judges can be learned from the annulled judgments and decisions. For example, during 1936, 1,660 criminal cases and 2,715 civil cases tried by the people's courts were considered and canceled by the higher courts in the cassation and control procedure.

In 1937, 209 people's courts were registered in the Uzbek SSR, but 201 of them were functioning, and the remaining 8 were not functioning due to lack of specialists.

The level of knowledge of the existing 201 people's court judges in Uzbekistan in the legal field was as follows: 10 had a higher education, 15 had an elementary education, 74 had completed a three-month training course for lawyers, and 102 had no education[10]. Judging from the above figures, more than half of the judges of the people's court in Uzbekistan did not even have basic education.

People's Commissar of Justice S. Khojaev spoke about 10 highly educated judges of the people's court and noted that although they graduated from the Institute of Soviet Law and Construction in Tashkent in 1936, they did not have practical experience in the field.

The national composition of the judges of the People's Court was very diverse. At this point, it should be noted that Uzbeks made up a large part of the judges. For example, out of 201 people's court judges, 123 were Uzbek, 32 Russian, 15 Kazakh, 10 Jewish, 9 Tatar, 4 Bashkir, 4 Tajik, 2 Turkmen, 1 Uyghur, 1 Chuvash [11].

The shortage of experts in the field of judicial law was a situation not only in Uzbekistan, but also in all the republics of the former Soviet Union. For example, the following information was published in one of the central publications of the Soviet judiciary: "At the moment, the legal training of the current composition of judges is at an extremely low level. As of January 1, 1937, 2,202 out of 4,616 judges in the RSFSR did not have a higher education, or even legal courses. The situation is similar in other allied republics. 206 out of 311 judges in Belarus, 170 out of 239 judges in Georgia, 305 out of 490 judges in Uzbekistan, 735 out of 1264 judges in Ukraine do not have legal education" [12, P.10-11]. When information is given about 490 judges in Uzbekistan, the entire judicial system, in particular the judges of military tribunals and line courts, is also included.

In a number of districts of the Uzbek SSR, people's courts were not provided with sufficient buildings, inventories, codes and other necessary regulatory and legal documents for their operation. Most of the buildings allocated for the People's Courts were in a state of disrepair, and the government had not allocated sufficient funds to repair them. For example, in 1937, the People's Commissar of Justice S. Khojaev asked the government to allocate funds from the budget for the construction of 15 people's courts[13]. However, the government refused to this reasonable request. People's courts in Kashkadarya stated that there was a shortage of paper for proceedings, and a lack of Criminal and Civil Codes[14].

In 1936, the territory of the Karakalpakstan ASSR was removed from the RSFSR and included in the UzSSR. This situation was formalized in the Constitution of the UzSSR adopted in 1937.

In 1938, an administrative-territorial division was implemented in the UzSSR in order to quickly guide the development of the national economy. On January 15, 1938, districts were abolished in Uzbekistan for the second time, and Tashkent, Samarkand, Bukhara, Fergana and Khorezm regions were established on the territory of the republic. In connection with the formation of regions, regional courts started working in these regions. As a result, the courts of general jurisdiction in the judicial system of the Uzbek SSR became the following: 1) People's Court, 2) Regional Court, 3) Supreme Court of the Karakalpakstan SSR, 4) Supreme Court of the Uzbek SSR.

As of July 1, 1938, there were 221 precincts of people's courts in the Uzbek SSR. In practice, only 196 of them worked, and the remaining 25 were declared vacant due to the

lack of specialists. 11 judges of the people's court in Uzbekistan had higher education, 37 had secondary education, and 148 had primary education[15].

The Stalinist repression of 1937-1938, as in other areas, caused some of the judges of the People's Court to be unjustly accused and punished. In particular, in 1938, 6 people's judges were imprisoned as enemies of the people, and 53 others were released from their positions.

The situation in the regional courts was also not satisfactory. 14 people worked in the Tashkent regional court, while 21 employees were supposed to work by state. A similar situation prevailed in other regions. In particular, 13 judges worked in Bukhara region, 12 in Samarkand region, 12 in Ferghana, and 7 in Khorezm. 11 of the regional court judges in the entire republic had higher education, 18 had secondary education, and 34 had primary education[16].

The Supreme Court of the Uzbek SSR employed 25 employees statewide. Of these, 7 had higher education, 9 had secondary education and 9 had Primary Education[17].

This system was in effect until the adoption of the law "On the structure of the judiciary of the USSR and allied republics" on August 16, 1938.

In conclusion, when studying the activity of the judicial system of the Uzbekistan SSR between 1930 and 1938, it was found that despite some structural changes in the field, there were no positive changes. Firstly, the implementation of changes in the administrative-territorial structure without a good study of existing internal opportunities and conditions caused instability and anarchy in the judicial system. Secondly, in the 30s of the 20th century, the personnel problem did not find its solution. Not only in people's courts, but also in district and regional courts, most of the judges remained unqualified. Thirdly, the election of the judges of the people's court, the district court, and later the regional court for a period of one year and the replacement of judges every year harms the authority and reputation of the courts of general jurisdiction. In addition, the election of judges by local executive committees, rather than by the central government agencies, created dependence on these agencies. Fourthly, as a result of the implementation of Stalinist repressions in the 1930s, attention was paid to the OGPU, NKVD, "special troika", "special two" agencies, which were given emergency judicial powers by the authoritarian Soviet government, and the courts of general jurisdiction were limited in all respects. Even industry representatives were repressed. Fifth, the courts were not well financed. Judges were not paid on time and did not have the necessary inventory for proceedings.

So, in a word, the people's courts and the judges in the system could not become the defenders of the people's interests. Courts of general jurisdiction remained unsupplied, as in the 20s of the 20th century, and most of their employees remained legally ignorant.

References

1. New history of Uzbekistan. Book 2. Uzbekistan in the period of Soviet colonialism / Scientific editor M. Jo'raev. - Tashkent: Sharq, 2000. - 668 p.
2. Collection of laws and orders of the Workers and Peasants Government of the USSR for 1930 - Moscow: Published by the Administrative Department of the Council of People's Commissars of the USSR and STO., 1930. -1300 p.
3. Sulaymanova Kh.S. History of the Soviet state and law of Uzbekistan: 1924-1937 - Tashkent: Academy of Sciences of the UzSSR, 1963. - T. 2. – 628 p.].
4. National Archive of Uzbekistan Fund R-904, list 9, case 29, sheet 2.
5. National Archive of Uzbekistan Fund R-904, list 9, case 40, page 89.
6. Rasulev A. Creation and development of the Soviet court in Uzbekistan. - Tashkent: Gosizdat UzSSR, 1957. - 188 p.
7. National Archive of Uzbekistan Fund R-904, list 9, case 395, page 59.
8. National Archive of Uzbekistan Fund R-904, list 9, case 395, page 76.
9. National Archive of Uzbekistan Fund R-904, list 9, case 395, page 92.
10. National Archive of Uzbekistan Fund R-904, list 9, case 395, page 214.
11. National Archive of Uzbekistan Fund R-904, list 9, case 395, page 213.
12. Sklyarsky. Training and retraining of judges. // Soviet justice. -Moscow, 1937. -№ 8. - P.10-11.
13. National Archive of Uzbekistan Fund R-904, list 9, case 395, page 97.
14. State archive of Kashkadarya region 46 fund, 1 list, 30 cases, 14 pages.
15. National Archive of Uzbekistan Fund R-904, list 9, case 364, page 20.
16. National Archive of Uzbekistan Fund R-904, list 9, case 364, pages 17-19.
17. National Archive of Uzbekistan Fund R-904, list 9, case 364, page 16.

O'QUVCHILAR FAOLIYATINI RAG'BATLANTIRUVCHI ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Amanov Asliddin Sunatovich
Osiyo texnologiyalar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarni darsga faol jalb qilish, ularning motivatsiyasini oshirish hamda mustaqil ta'lim olishga undovchi ilg'or pedagogik texnologiyalar yoritiladi.

Abstract: This article discusses advanced pedagogical technologies that actively engage students in the lesson, increase their motivation, and encourage independent learning in the modern educational process.

Аннотация: В статье рассматриваются передовые педагогические технологии, которые активно вовлекают учащихся в процесс урока, повышают их мотивацию и стимулируют самостоятельное обучение в современном образовательном процессе.

Kalit so'zlar: rag'batlantirish, motivatsiya, zamonaviy texnologiyalar, faol ta'lim, kreativ metod, interfaol usul, tanqidiy fikrlash, didaktik o'yinlar, individual yondashuv.

Key words: encouragement, motivation, modern technologies, active learning, creative method, interactive method, critical thinking, didactic games, individual approach.

Ключевые слова: поощрение, мотивация, современные технологии, активное обучение, творческий метод, интерактивный метод, критическое мышление, дидактические игры, индивидуальный подход.

Kirish. Ta'lim jarayonida o'quvchining faol ishtiroki — dars samaradorligining eng muhim ko'rsatkichidir. O'quvchining darsga bo'lgan qiziqishini oshirish, uni mustaqil fikrlashga, tadqiqotga, yangilik yaratishga undash zamonaviy pedagogik yondashuvlarning asosiy vazifasiga aylangan. Aynan shuning uchun ham o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki rag'batlantiruvchi, yo'naltiruvchi va ilhomlantiruvchi shaxs bo'lishi lozim.

Bugungi ta'limda o'quvchini "passiv eshituvchi" emas, balki **faol ishtirokchi**, hamkorlik qiluvchi shaxs sifatida shakllantirish zarur. Bunga erishish uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida qurilgan rag'batlantiruvchi metodlar muhim ahamiyatga ega.

Rag'batlantirishning pedagogik-psixologik asoslari

Rag'bat — bu o'quvchida ichki harakatga sabab bo'luvchi kuchdir. Psixologlar fikricha, o'quvchi biror faoliyatga ijobiy baho, e'tibor yoki qiziqish tufayli kuchliroq kirishadi. Shuning uchun, ta'limda quyidagi ikki asosiy rag'bat turi qo'llaniladi:

- **Ichki rag'bat:** o'quvchining qiziqishi, qoniqish hissi, o'zini namoyon etish istagi.

• **Tashqi rag‘bat:** baho, maqtoʻv, sertifikat, sovrin va boshqa moddiy/nomoddiy vositalar.

Pedagogik nuqtayi nazardan rag‘batlantirish – bu o‘quvchining ta’limga nisbatan ijobiy munosabatini shakllantirish va uni doimiy rivojlanishga yo‘naltirish vositasidir. Psixologik jihatdan esa, rag‘bat o‘quvchining emotsional holati, o‘z-o‘ziga ishonchi, tashabbuskorligi, faoliyatga bo‘lgan munosabatiga ta’sir ko‘rsatadi. Aynan shu sababli, rag‘batlantirish nafaqat dars jarayonida, balki sinfdan tashqari faoliyatda ham muhim o‘rin tutadi.

Zamonaviy psixologlar (Maslou, Vroom, Dechi va Rayan) ta’kidlashicha, ichki motivatsiya tashqi motivatsiyadan ko‘ra barqarorroq va uzoq muddatli bo‘ladi. Shuning uchun ham o‘qituvchilar o‘quvchining ichki ehtiyojlarini (bilishga qiziqish, o‘zini namoyon qilish, mustaqillik) aniqlab, rag‘batlantirishda shularni asos qilishlari lozim.

Shuningdek, Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasiga ko‘ra, o‘quvchiga berilgan yordam va rag‘bat uning imkoniyatlaridan to‘laqonli foydalanishga imkon yaratadi. Bu esa rag‘batlantirishni individual yondashuv bilan uyg‘un qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi.

Pedagogik-psixologik asoslar quyidagi jihatlarni qamrab oladi:

- O‘quvchining yosh va individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish;
- Rag‘bat turi va intensivligining mosligi;
- Rag‘batning barqarorlik va ijobiy kayfiyat uyg‘otish qobiliyati;
- O‘quv muhitining motivatsion jihatdan boyitilganligi (masalan, rag‘bat doskalari, yutuqlar jurnali);
- Rivojlanish dinamikasiga asoslangan baholash tizimining mavjudligi.

Demak, rag‘batlantirishning pedagogik-psixologik asoslari o‘quvchining shaxs sifatida kamol topishida, ta’lim jarayonini faol va samarali kechishida muhim o‘rin tutadi. Bu asoslar o‘qituvchidan chuqur psixologik bilim va nozik pedagogik sezgirlikni talab qiladi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va rag‘batlantirish usullari

1. Interfaol ta’lim texnologiyalari

Bu texnologiyalar o‘quvchini fikrlashga, fikr almashishga, muammoni hal qilishga undaydi. Masalan:

1. **“Aqliy hujum”** – erkin fikr bildirgan o‘quvchi rag‘batlanadi;
2. **“Insert”** – matn bilan ishlaganda, o‘quvchi belgilar orqali o‘z munosabatini bildiradi;
3. **“Zina”** yoki **“Galereya yurishi”** – harakatli, jamoaviy metodlar orqali qiziqish uyg‘otiladi;
4. **“Rangli fikrlar”, “Konseptual xaritalar”** – ijodiy tafakkurni rag‘batlantiradi.

2. Konstruktiv baholash texnologiyasi (rubrikalar orqali)

O‘quvchini faqat natijasi emas, balki harakati ham baholanadi:

1. jarayon uchun rag‘batli baho (masalan, “Harakat uchun rahmat!”);
2. o‘z-o‘zini baholash, juftlikda baholash – bu o‘quvchini faollikka undaydi;

3. “Men bugun nima o‘rgandim?” deb nomlangan refleksiv yozuvlar orqali o‘quvchining o‘z ustida ishlashi rag‘batlanadi.

3. O‘yin texnologiyalari

O‘yin faoliyati orqali o‘qitish, ayniqsa, kichik yoshdagi o‘quvchilarda yuqori motivatsiyani yuzaga keltiradi:

1. “Kim topqir?”, “Test-marafon”, “Krossvord bo‘yicha musobaqa”;
2. QR-kodli izlash o‘yinlari, mobil ilovalar asosida testlar;
3. Jismoniy faollikka asoslangan “Harakatli o‘yinlar” – aqliy va jismoniy uyg‘unlikni ta’minlaydi.

4. STEM texnologiyasi

STEM loyihalari o‘quvchini ijodiy fikrlash, konstruktorlik, tadqiqotchilik faoliyatiga undaydi. Har bir loyiha yakunida taqdimot va baholash orqali o‘quvchi muvaffaqiyati tan olinadi.

5. Differensial yondashuv

O‘quvchilarning darajasiga qarab vazifalar berish (A, B, C bosqichlari) – o‘zini sinab ko‘rish, muvaffaqiyatga erishish istagini kuchaytiradi.

6. “Rag‘bat qutisi”, “Ilhom burchagi”

Sinfda alohida rag‘bat doskasi tashkil etish: har bir yaxshi fikr, savol yoki harakat uchun maxsus belgilar beriladi. Bu motivatsiyani oshiradi. O‘quvchilar o‘z yutuqlarini ko‘rib, o‘zaro ilhomlanadilar.

7. Raqamli texnologiyalar asosida rag‘batlantirish

- Quizizz, Kahoot, Wordwall kabi raqamli vositalar orqali onlayn bellashuvlar tashkil etish;
- Google Forms asosida baholash testlari orqali tezkor baholash va e’tirof;
- O‘quvchining virtual portfelini yuritish – o‘zini rivojlantirishga undaydi.

Amaliy dars namunasi (Ona tili, 2-sinf)

Mavzu: So‘z turkumlari: ot va sifat

Dars maqsadi:

- O‘quvchilarni ot va sifat tushunchasi bilan tanishtirish;
- So‘zlar guruhlariga ajratilishi, belgilar asosida tavsiflanishi haqida tasavvur berish;
- Yozma va og‘zaki nutqda o‘z fikrini ifodalashga o‘rgatish.

Rag‘batlantirish usullari:

- To‘g‘ri javoblar uchun “Qizil gul” belgisi;
- Yaxshi misol keltirgan o‘quvchiga “Ijodkor” yorlig‘i;
- Eng faol ishtirokchi uchun “Yozuvchi chaqalog‘i” sertifikati;
- Jamoaviy o‘yin orqali eng ko‘p so‘z to‘plagan guruhga “Bilimdonlar kubogi” belgisi.

Qo‘llaniladigan texnologiyalar va usullar:

- Rangli kartochkalar bilan soʻzlarni ot va sifatga ajratish;
- “Soʻz topishmoq” oʻyini orqali egallangan bilimlarni mustahkamlash;
- “Toʻgʻri joylashtir” topshirigʻi: tasvirli kartochkalarni kerakli ustunga joylashtirish;
- “Mini-esse” usuli – oʻquvchi “Mening doʻstim qanday?” mavzusida 2-3 gap yozadi va “Baholovchi yulduzcha” oladi.

Natija:

- Oʻquvchilar ot va sifatni farqlaydi;
- Mustaqil fikrlash, jamoada ishlash, oʻz fikrini asoslash koʻnikmalari shakllanadi;
- Ragʻbat orqali ishtirokchilar faollashadi.

Xulosa

Oʻquvchini ragʻbatlantirish — bu uni faollashtirish, darsga, hayotga, oʻz shaxsiy kamolotiga qiziqtirish deganidir. Bugungi kunda pedagog oʻqituvchi emas, balki faoliyat tashkilotchisi sifatida ragʻbatlantiruvchi texnologiyalarni chuqur egallashi va darslarda samarali qoʻllashi zarur. Zero, harakatlantirilgan oʻquvchi — bu faol, mustaqil va ijodiy fikrlovchi shaxsdir. Ragʻbatlantirish orqali oʻquvchida oʻziga boʻlgan ishonch ortadi, darsga boʻlgan muhabbat shakllanadi va taʼlim jarayoni samara beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Oʻzbekiston Respublikasi Taʼlim konsepsiyasi, 2019 yil.
2. Yusupova G. “Innovatsion pedagogik texnologiyalar”, T., 2020.
3. Zamonaviy dars. Metodik qoʻllanma. – T.: Oʻqituvchi, 2021.
4. UNESCO, “Active learning strategies”, 2020.
5. Xalq taʼlimi vazirligi. Oʻquvchilarning oʻzlashtirishini ragʻbatlantirish boʻyicha tavsiyalar, 2022.
6. Andinjonova S., “Pedagogik psixologiyada motivatsiyaning oʻrni”, Ilmiy maqolalar toʻplami, 2021.
7. Rahmonov O., “Interfaol metodlar orqali oʻquvchilarni ragʻbatlantirish”, Ustoz jurnali, 2023.

NEMIS TILIDAGI POLISEMANTIK BIRLIKLARNING SEMANTIK STRUKTURALARI: KOGNITIV VA KONTEKSTUAL YONDASHUVLAR

Boboqulova Gullola
Osiyo texnologiyalar universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada nemis tilidagi ko'p ma'noli (polisemantik) birliklarning semantik strukturasi tahlil qilinadi. Kognitiv semantika va kontekstual yondashuvlar asosida polisemantik birliklarning asosiy ma'no va derivativ ma'nolari o'rtasidagi bog'liqlik o'rganiladi. Tadqiqot doirasida tanlangan nemischa so'zlar asosida ma'no o'zgarishining kontekstga bog'liqligi va mantiqiy-kognitiv mexanizmlari ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: nemis tili, polisemantik birlik, kognitiv semantika, kontekstual tahlil, semantik struktura.

Kirish. Til semantikasi, xususan polisemantik birliklarni o'rganish tilshunoslikda muhim o'rinni egallaydi. Nemis tilida ko'p ma'nolilik keng tarqalgan bo'lib, bir so'z bir nechta semantik vazifani bajara oladi. Bunday birliklarning mazmuniy tuzilmasini kognitiv nuqtai nazardan tahlil qilish semantik yadro va uning kengaymalari o'rtasidagi bog'liqlikni tushunish imkonini beradi. Ushbu maqolada zamonaviy semantik nazariyalarga tayangan holda nemis tilidagi ba'zi ko'p ma'noli so'zlar tahlil qilinadi.

1. Tadqiqot asoslari va metodologiya. Tadqiqotda quyidagi yondashuvlar qo'llanilgan: Kognitiv semantika (Lakoff, Langacker): ma'no konseptual xarita orqali tushuntiriladi. Kontekstual yondashuv: ma'no kontekstga ko'ra aniqlanadi (Cruse, Geeraerts).

Semantik tarmoq modeli: asosiy ma'no (noyau) va ikkilamchi ma'nolar (radial uzvlar) o'rtasidagi munosabatlar tasniflanadi.

Tahlil materiali sifatida Duden va DWDS korpuslaridan olingan 20 ta polisemantik so'z o'rganildi.

2. Polisemiya va asosiy semantik model

Nemis tilidagi "Schloss" so'zini olaylik:

Asosiy ma'no: замок (qulf)

Ikkinchi ma'nosi: дворец (saroy)

Ushbu holat ko'rsatyaptiki, ikkala ma'no bir ob'ekt (yopiladigan joy, yopiq inshoot) atrofida shakllangan. Bu model metonimik kengayishga misoldir. Shuningdek, "laufen" fe'lining quyidagi variantlari ham muhim:

Er läuft schnell. — "U tez yugurmoqda."

Der Motor läuft. — "Motor ishlayapti."

Die Uhr läuft. — “Soat ishlayapti.”

Bu yerda dinamiklik, harakat, ish faoliyati kabi umumiy semantik yadro seziladi.

3. Kontekstual farqlanish va ma’no chegaralari. Soʻzning turli kontekstlarda ma’no almashtirishi nemis tilida juda koʻp uchraydi. Masalan, “Bank” soʻzi quyidagicha ma’nolarga ega:

Ich sitze auf der Bank. — skameyka

Die Bank hat geschlossen. — moliyaviy muassasa

Bu yerda homonimiyaga yaqinlashuvchi holat yuz bersa-da, nutqdagi pragmatik va sintaktik kontekst yordamida farqlanish yuz beradi. Shuningdek, “ziehen” (tortmoq, koʻchmoq, oʻziga jalb qilmoq, natija chiqarish) kabi feʼllar yuqori darajadagi koʻpmaʼnolilikka ega boʻlib, ularning har biri kognitiv ramka doirasida maʼnosini topadi.

4. Semantik yadro va periferik maʼnolar oʻrtasidagi mantiqiy bogʻliqlik. Polisemantik birliklarda asosiy maʼno va hosilaviy maʼnolar orasidagi semantik zanjirlar oʻrganildi. Masalan:

Kopf — bosh (anatomya), yuqori qism (togʻ), yetakchi (rahbar), boshlanish (roʻyxat boshida).

Bularning barchasi “yuqorilik”, “boshqaruv”, “asliyat” kabi semantik mezonlar orqali bir-biriga ulanadi. Bu polisemantik tarmoqning kognitiv strukturasini anglatadi.

Xulosa. Nemis tilidagi polisemantik birliklar semantik jihatdan murakkab, lekin izchil tuzilishga ega. Har bir qoʻshimcha maʼno asosiy semantik yadrodan kontekst orqali hosil boʻladi. Bu oʻzgarishlar kognitiv asosga ega boʻlib, soʻzning umumiy konseptual modeli doirasida tushuniladi. Zamonaviy tilshunoslikda bu turdagi tahlillar tarjima, til oʻrgatish va til texnologiyalarini rivojlantirishda muhim oʻrin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Duden Online. <https://www.duden.de>
2. Geeraerts, D. (2010). Theories of Lexical Semantics. Oxford University Press.
3. Lakoff, G. (1987). Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago University Press.
4. Langacker, R. (2008). Cognitive Grammar: A Basic Introduction. Oxford University Press.
5. Cruse, D. A. (2004). Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics. Oxford University Press.
6. DWDS Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. <https://www.dwds.de>
7. Apresjan, Yu. D. (1995). Izbrannye trudy. Leksicheskaya semantika. Moskva: Shkola “Yazyki russkoy kultury”.

TEACHING IN THE STATE LANGUAGE IN TURKIC-SPEAKING COUNTRIES

Buzurukov Azbarkhuja Ulugkhuja Ugli
Pedagogical skills center of Ferghana region

Abstract. *This article explores the implementation and challenges of teaching in the state language across Turkic-speaking countries, particularly in the post-Soviet Central Asian republics. It highlights historical influences, current educational policies, the balance between national identity and multilingual realities, and the tension between global language trends and local linguistic heritage. Drawing on recent academic sources, the study identifies key issues in state language instruction and provides recommendations for more inclusive and effective language education practices.*

Keywords. *Turkic languages, language policy, state language, Central Asia, education, multilingualism*

Introduction

In recent decades, language education policy in Turkic-speaking countries has undergone significant transformation. Driven by post-independence nation-building efforts, the increasing demand for global integration, and internal sociolinguistic dynamics, these policies reflect attempts to balance national identity with linguistic diversity. Central to this debate is the role of the state language in education systems across countries where Turkic languages are spoken—most notably in Central Asia, Azerbaijan, and parts of Eastern Europe and Anatolia. This paper examines how state languages are taught in educational institutions, particularly in post-Soviet Turkic-speaking republics, the implications of bilingualism or multilingualism, and the challenges of implementing language policy amidst globalization and linguistic diversity.

Historical Background of State Language Policy in Turkic Societies

The concept of the “state language” in Turkic societies, though formally modern, is rooted in historical practices dating back to medieval times. Turkic languages served as both administrative and literary tools under empires such as the Gokturks, Khazars, and later the Ottomans and Timurids. With the rise of literary traditions in Chagatai and Ottoman Turkish, the linguistic foundation for a common Turkic cultural identity was laid [4 : 329]. However, these traditions evolved separately, shaped by divergent political trajectories and external cultural influences.

The Soviet era marked a significant departure from traditional Turkic language practices. Soviet language policies promoted Russian as the lingua franca, subordinating local Turkic

languages in education and administration. Although literacy campaigns included instruction in local languages, centralization and Russification gradually diminished their status [3 : 5]. After the collapse of the Soviet Union, newly independent states began reasserting their national languages as symbols of sovereignty and identity [3 : 6].

Language Policy in Central Asia

The language situation in Central Asian republics—Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, and Tajikistan—reveals both commonalities and divergences in policy and implementation. Kazakhstan, for instance, has declared Kazakh as the state language while maintaining Russian as an official language for interethnic communication. Despite constitutional support, actual fluency in Kazakh remains limited in urban centers where Russian continues to dominate professional and educational domains [3 : 2]. In 2007, only 39.5% of the population reported fluent Kazakh proficiency, though over 88% spoke Russian [3 : 2].

Similarly, Kyrgyzstan recognizes both Kyrgyz and Russian as official languages, but Russian still dominates in education, particularly in urban areas and higher education [3 : 4]. Many parents prioritize Russian for its perceived socio-economic advantages, despite growing nationalistic rhetoric emphasizing Kyrgyz [3 : 4].

Uzbekistan has taken a more assertive stance by making Uzbek the sole state language. However, enforcement is uneven, particularly in regions with large Russian or Tajik-speaking minorities. Language transition in public services and education has faced resistance due to a shortage of qualified teachers and materials in Uzbek [3 : 5].

Turkmenistan stands out for its strong monolingual policy. Turkmen is the exclusive language of instruction in public education, and efforts to reduce Russian-language usage are extensive. However, this rigid approach has created challenges for interethnic communication and limited access to global knowledge [3 : 5].

State Language and Educational Practice

Despite declarations of support for state languages, the actual use of Turkic languages in classrooms varies widely. Many countries face practical difficulties including a lack of textbooks, insufficient teacher training, and limited institutional support for minority language education.

In Kazakhstan, for example, although Kazakh is the official language of instruction in many schools, Russian continues to be the language of higher education and technical disciplines. The tension between promoting Kazakh and meeting international academic standards (often available in Russian or English) complicates implementation [3 : 6].

Kyrgyzstan's bilingual education model has led to compartmentalized language zones, with some schools exclusively teaching in Russian and others in Kyrgyz. This separation has deepened ethnic divisions and limited social cohesion [3 : 4]. Similarly, Uzbekistan's policy of enforcing Uzbek as the medium of instruction has improved national language visibility

but also marginalized ethnic Russians and Tajiks who face linguistic barriers in education and public life [3 : 5].

Higher Education and Turkic Language Teaching

In higher education, the teaching of Turkic languages faces different but equally significant challenges. One of the central issues is the lack of systematization in the teaching of these languages across institutions. Recent research points to the need for pedagogical restructuring to improve coherence and fluency in students' use of Turkic languages [2 : 37].

Studies suggest that students often struggle with cohesion and discourse integration due to an overemphasis on grammar and vocabulary disconnected from communicative contexts. The proposed solution is a structured approach that systematizes vocabulary and grammar through a pedagogically scaffolded curriculum [2 : 42]. Furthermore, the similarity of Turkic languages presents both an opportunity and a challenge: while mutual intelligibility can be leveraged for regional integration, it also demands careful curriculum planning to avoid confusion and ensure linguistic clarity [2 : 43].

Modern Challenges: Globalization, English, and Linguistic Prestige

A significant modern pressure on state language teaching arises from the dominance of English. In many Turkic-speaking countries, English is increasingly viewed as essential for economic opportunity, global mobility, and academic advancement. This has created a prestige hierarchy where English and Russian often outrank Turkic state languages in terms of social and professional capital [1 : 8].

For instance, in Kazakhstan, knowledge of English increases a graduate's market value by up to 20%, while bilingualism in two or more languages boosts it by 35% [3 : 3]. As a result, elite schools and universities often prioritize English or Russian-medium instruction, marginalizing Kazakh, Kyrgyz, and Uzbek in advanced academic and professional settings [1 : 7].

This hierarchy is further reinforced by the influence of private education, where English-medium schools often operate outside of national policy frameworks. In Kyrgyzstan and Uzbekistan, private institutions frequently offer instruction primarily in Russian or English, undermining state efforts to promote Turkic languages [1 : 8].

Ideological Underpinnings of Language Policy

The preference for monolingual state language policies in many Turkic-speaking countries is closely tied to postcolonial ideologies of national unity. The "one nation – one language" model, inherited from European Enlightenment thinking, underpins many policy decisions despite the multilingual realities of these societies [1 : 6].

While such policies aim to strengthen national identity and political cohesion, they often marginalize minority languages and inhibit educational access for non-native speakers. In some contexts, like Kazakhstan and Kyrgyzstan, this has resulted in ethnic tensions and

reduced social mobility for Russian-speaking minorities [1 : 5]. A more inclusive approach would recognize linguistic diversity as a national asset rather than a threat to unity.

Recommendations and Conclusion

To improve the effectiveness of state language education in Turkic-speaking countries, several steps are necessary:

- Invest in teacher training and the development of high-quality materials in state languages, particularly in higher education.
- Systematize Turkic language instruction across universities to enhance coherence and facilitate cross-border academic collaboration [2 : 44].
- Promote additive bilingualism that strengthens state language proficiency without undermining Russian or English, especially in scientific and technical fields.
- Encourage multilingual policy frameworks that reflect the linguistic realities of each nation and respect minority rights [1 : 10].

In conclusion, the role of state languages in education in Turkic-speaking countries remains a dynamic and contested field. While national policies have advanced the symbolic status of Turkic languages, practical implementation lags behind. A balanced, inclusive, and pedagogically informed approach to language education can bridge the gap between policy and practice, ensuring that state languages remain vibrant, functional, and unifying forces in these linguistically rich societies.

References

1. Kirkpatrick, A. & Liddicoat, A. J. (2019). The Routledge International Handbook of Language Education Policy in Asia. Routledge.
2. Sarbalina, A. et al. (2024). Systematization of the Teaching of the Turkic Languages in Higher Education. Novitas-ROYAL, 18(1), 37–47.
3. Aminov, K. et al. (2010). Language Use and Language Policy in Central Asia. Central Asia Regional Data Review, 2(1).
4. İbrahimov, E. (2023). Language Policy in Turkic States and Societies: Historical Aspect. Selçuk Türkiyat, 60, 327–352.

XORIJIY ADABIYOTLARNING O'ZBEK TILIGA TARJIMASI VA ULARNING TANQIDIY MUAMMOLARI

Sayidov Shukrullo Xaliljonovich

Farg'ona davlat texnika universiteti, assistent

Annotatsiya: *Xorijiy adabiyotlarning o'zbek tiliga tarjimasi o'zbek tilshunosligi va adabiyoti uchun muhim o'rin tutadi. Biroq, tarjima jarayoni faqatgina tilni o'zgartirishdan iborat emas, balki madaniy, tarixi va ijtimoiy kontekstlarni hisobga olishni talab qiladi. Ushbu maqola xorijiy adabiyotlarning o'zbek tiliga tarjimasi jarayonidagi asosiy muammolarni ko'rib chiqadi va tarjimaning adabiy, madaniy, va lingvistik jihatlarini tahlil qiladi.*

Kalit so'zlar: *tarjima, xorijiy adabiyot, o'zbek tili, madaniy tarjima, lingvistik muammolar, adabiy tarjima*

Kirish. Xorijiy adabiyotlarning o'zbek tiliga tarjimasi o'zbek madaniyati va adabiyoti uchun katta ahamiyatga ega. Tarjima nafaqat yangi bilimlarni olishning yo'li, balki ikki madaniyatni bir-biriga yaqindashtirishning vositasi sifatida xizmat qiladi. Ammo tarjima jarayoni o'z ichiga bir qancha muammolarni oladi: bularning ichida tilning o'ziga xosligi, madaniyat farqlari, shuningdek, adabiy asarlarning mualliflik uslubi va tiliga sodiqlik masalalari mavjud. O'zbek tiliga tarjima qilingan xorijiy asarlar ko'pincha o'zbek o'quvchisiga yangi dunyoqarashlarni keltirsa-da, tarjimadagi adabiy va madaniy muammolar o'quvchi uchun ba'zan tushunarsiz yoki begona bo'lishi mumkin. Bu jarayonda tarjimonning mahorati, til va madaniyat o'rtasidagi aloqalar, hamda asarning madaniy konteksti muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqolada xorijiy adabiyotlarning o'zbek tiliga tarjimasi bilan bog'liq asosiy muammolar va ularni hal etish usullari tahlil qilinadi.

Usullar. Maqolada xorijiy adabiyotlarning o'zbek tiliga tarjimasi bo'yicha tadqiqotlar va tahlillar olib borildi. Tadqiqotda asosiy e'tibor tarjima jarayonining adabiy va madaniy jihatlarini, lingvistik muammolar va tarjimadagi xatoliklar kabi omillarga qaratildi. Tadqiqotda adabiy tarjima va madaniy tarjima sohalaridagi asosiy nazariyalarni o'rganish, shuningdek, o'zbek tiliga tarjima qilingan xorijiy asarlardagi muammolarni tahlil qilish usullari qo'llanildi.

Tadqiqot metodlari sifatida quyidagi usullar ishlatildi:

Adabiy tahlil: Xorijiy adabiyotlarning o'zbek tiliga tarjima qilingan namunalarini taqqoslash, adabiy uslublar, madaniy kontekstlar va tarjimadagi noaniqliklarni aniqlash.

Lingvistik tahlil: Tarjima jarayonida til va struktura o'zgarishlarini o'rganish, xususan, grammatik, semantik va leksik xatoliklarni aniqlash.

Intervyu: O'zbek tarjimonlari va adabiyotshunoslari bilan intervyular o'tkazildi, ularning tajribalari va fikrlari to'plandi.

Natijalar. Xorijiy asarlarda aks etgan madaniy elementlar, odatlar, urf-odatlar va ijtimoiy kontekstlar o'zbek o'quvchisi uchun tushunarsiz bo'lishi mumkin. G'arb madaniyatidagi diniy, siyosiy yoki ijtimoiy tafovutlar, masalan, diniy e'tiqodlar yoki yirik ijtimoiy voqealar, o'zbek tiliga tarjima qilinayotganda o'z asl ma'nosini yoki muhimligini yo'qotishi ehtimoli bor. Shunday qilib, tarjimonning vazifasi faqat so'zlarni tarjima qilish emas, balki madaniy kontekstni o'zbek o'quvchisi uchun tushunarli va qiziqarli qilib taqdim etishdir. [1, 26]

Misol uchun, G'arb adabiyotidagi xristianlikka oid iboralar yoki ramzlar, o'zbek madaniyatida to'g'ri moslashma topolmasligi mumkin. Bunday holatlarda tarjimonlar, odatda, tafsiflar yoki tushuntirishlarni qo'shishlari zarur, lekin bu holatlarning haddan tashqari ko'payishi, matnning tabiiyligini va adabiy ifodasini buzishi mumkin.

Tarjimada leksik va grammatik farqlar, ya'ni o'zbek tilida ba'zi so'zlarning to'liq ekvivalentlari yo'qligi yoki sintaktik xususiyatlaridagi farqlar, tarjimadagi muhim qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Masalan, ba'zi inglizcha yoki ruscha so'zlar o'zbek tilida biror aniq tushuncha yoki izoh beruvchi so'z bilan almashmasa, tarjimonlar noaniqliklarni bartaraf etish uchun sinonimlar yoki paraphrasalarni ishlatishga majbur bo'lishadi. Bu esa o'z navbatida matnning original ma'nosini o'zgartirishi yoki yanglish talqinlarga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, sintaksisning noaniqliklari va tilning qoidalaridagi farqlar, ya'ni so'z tartibi, grammatik shakllar va ularning foydalanilishi, tarjimadagi ohang va ma'noning buzilishiga olib kelishi mumkin. Misol uchun, ingliz tilida passiv shaklda ishlatilgan jumlar o'zbek tilida ba'zan noqulay yoki mantiqsiz bo'lishi mumkin. Bunday holatda tarjimon sintaktik moslashuvni to'g'ri amalga oshirishga harakat qilishi zarur.

Asar muallifining uslubini saqlash, uning asaridagi ruhni o'zgartirmaslik, tarjimaning eng muhim jihatlaridan biridir. Ammo, tarjimonlarning ba'zan asar uslubini haddan tashqari soddalashtirishi yoki o'zbek tilining strukturaviy xususiyatlariga moslashtirishi, asar ruhini yo'qotishga olib kelishi mumkin. Muallifning original uslubini saqlab qolish uchun tarjimonlar, odatda, o'xshash uslubiy usullarni o'zbek tilida topishga harakat qilishadi, lekin bu jarayonda haddan tashqari soddalashtirish yoki stilistik noaniqliklar yuzaga kelishi mumkin. Shuningdek, adabiy asarlarning ba'zi murakkab yoki yuqori ma'noli ifodalarini o'zbek tilida to'g'ri aks ettirish qiyin bo'lishi mumkin. Bu holda, tarjimonning mahorati, tilning boyligi va uning nozik jihatlarini tushunishiga qarab, muallifning asariga sodiq qolish zarur.

Tarjimada idiomatik ifodalar, yoki maxsus so'z birikmalarini noto'g'ri tarjima qilish, ko'pincha xatoliklarga olib keladi. Ba'zi iboralar boshqa tilga ko'chirilganda, ularning

ma'nosi yoki qimmatli xususiyati yo'qolib ketishi mumkin. O'zbek tilida ba'zi inglizcha yoki boshqa tillardagi idiomatik ifodalar to'g'ri ekvivalentga ega bo'lmasligi sababli, tarjimonlar ma'nolarni saqlash uchun qayta ishlashga majbur bo'lishadi. Tarjimadagi so'z boyligi cheklangan bo'lishi mumkin, chunki o'zbek tilida ba'zi so'zlar yoki iboralar boshqa tilga to'liq mos kelmasligi mumkin. Bunday vaziyatlarda tarjimonlar, o'zbek tilidagi keng tarqalgan sinonimlarni ishlatish orqali ma'noni qoplashga harakat qilishadi, lekin bu ba'zan asl matnning nozik va boy ma'nolarini yo'qotishga olib kelishi mumkin.

Tarjimadagi xatoliklarni tahlil qilishda metodologik muammolar va tarjimonlarning malakasizligi muhim ahamiyat kasb etadi. Tarjimonning malakasizligi, yomon tayyorgarlik va tilni chuqur bilmaslik, asarning sifatsiz tarjima qilinishiga sabab bo'ladi. Tarjimaga alohida e'tibor bermaslik yoki jarayonni tezlashtirish uchun soddalashtirishga harakat qilish, asl asarlarning ahamiyatini yoki ma'nosini yo'qotishga olib kelishi mumkin.

Muhokama. Xorijiy adabiyotlarning o'zbek tiliga tarjimasi nafaqat tilshunoslik nuqtai nazaridan, balki madaniyatlararo aloqalar, xalqaro muloqot va dunyoqarashning shakllanishi uchun ham katta ahamiyatga ega. Tarjima jarayonida tilning o'ziga xos strukturalari, leksik tarkibi, grammatik tizimlari va ma'no qatlamlari o'zgartirilmasdan saqlanishi kerak, ammo shuningdek, bu jarayonda madaniy tafovutlar, o'zgacha hayotiy tajribalar va boshqa xalqlarning an'anaviy qadriyatlari ham hisobga olinishi lozim.

O'zbek tiliga tarjima qilishda, tarjimonlar ko'pincha o'zbek tilining nutq xususiyatlariga mos ravishda, o'zgartirishlar kiritishlari kerak bo'ladi. Bu, albatta, tilning semantik va sintaktik xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq. Misol uchun, o'zbek tilidagi ba'zi ifodalar va iboralar, boshqa tilda yoki madaniyatda to'liq mos kelmasligi mumkin, shuning uchun tarjimon bu kabi vaziyatlarda moslashtirishni amalga oshirishi lozim. Bunday vaziyatda, tilning o'ziga xosligi va madaniy konteksti yuqori darajada ahamiyat kasb etadi. [1, 24]

Madaniy elementlarni saqlash, ayniqsa adabiy tarjimada muhim ahamiyatga ega, chunki har bir millatning adabiyati, urf-odatlar, tarixi va tili o'zgacha yondashuvlarni talab qiladi. Masalan, biror xalqning an'analari, diniy e'tiqodlari yoki turmush tarziga oid elementlar tarjimadan o'zbek tiliga to'g'ri ko'chirilishi kerak. Tarjima jarayonida madaniy xususiyatlarni tushunish va aks ettirish tarjimonning muvaffaqiyatini belgilaydi. Shu bilan birga, bunday kontekstual o'zgarishlar ko'pincha to'g'ri ekvivalentlarni topishda qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin.[2. 33] Tarjima va madaniyatshunoslik sohasida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar, zamonaviy tarjima usullari va metodologiyalarini o'rganish, tarjimonlarning malakasini oshirishga yordam beradi. Tarjima jarayonini takomillashtirishda, ayniqsa, madaniy tafovutlar, lingvistik va psixologik xususiyatlar, va umuman, tarjimonning umumiy dunyoqarashi muhim o'rin tutadi. Bunda tarjimonning vazifasi – faqatgina so'zlarni tarjima qilish emas, balki, matnning asl ma'no va mazmunini to'liq o'zbek tilida va madaniyatida aks ettirishdir.

Bundan tashqari, adabiy va madaniy tarjima sohasida ilmiy metodlarni rivojlantirish va yangi texnikalarni qo'llash, tarjima sifatini oshirishi mumkin. Tarjimonlarning metodologik yondoshuvlarini yaxshilash, o'zbek tilining xususiyatlarini hisobga olgan holda, texnologiya va kompyuter yordamida tarjima qilish jarayonlarini yaxshilashning yangi yo'llari mavjud. Bu, o'z navbatida, adabiyotlar bilan yanada oson va aniqroq aloqalar o'rnatish imkoniyatini beradi. [5, 13] Shunday qilib, tarjima jarayoni nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, psixologiya va sotsiologiya kabi sohalar bilan ham chambarchas bog'liq. Har bir tarjima yangi madaniyatni o'rganish va o'zingizni boshqa bir xalqning ko'zlari bilan ko'rish imkoniyatini beradi. Bu jarayonda, har bir tarjimonning madaniy sezgirligi va bilim doirasi uning muvaffaqiyatini belgilaydi.

Xulosa. Xorijiy adabiyotlarning o'zbek tiliga tarjimasi adabiyotshunoslik va madaniyatni birlashtiruvchi muhim faoliyatdir. Tarjima jarayonida uchraydigan lingvistik va madaniy muammolarni yengib o'tish uchun, tarjimonlar yuqori malakaga ega bo'lishi, madaniy tafovutlarni hisobga olishlari va asarning mualliflik uslubini saqlashlari kerak. Tarjima nafaqat tilni o'zgartirish, balki madaniyatni o'rganish va o'zaro aloqalarni rivojlantirishning samarali vositasi bo'lib qoladi. Shuning uchun tarjima ilmiy tadqiqotlar va tajriba asosida rivojlantirilishi lozim.

Adabiyotlar:

1. Nida, W. (2001). *Language and Culture: A Social Linguistic Introduction*. Blackwell Publishing.
2. Toury, G. (1995). *Descriptive Translation Studies and Beyond*. John Benjamins Publishing.
3. Abdullayev, I. (2017). *O'zbek tilidagi tarjimadagi ba'zi muammolar*. Tashkent: Fan va texnologiya.
4. Suleymanov, T. (2019). *Adabiy tarjima va madaniy tafovutlar*. Tashkent: Sharq.
5. Ubaydullayeva, D. R., Maxkamova, D. B., & Sayidov, S. X. (2023). Metafora va uning jahon va O'zbek tilshunosligida o'rganilish tarixi. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(3), 794-797.
6. Melikuziev, A. (2022). Features of using foreign experiences in the modernization of continuing education. *Asian Journal of Multidimensional Research*, 11(10), 250-255.
7. Sayidov, S., & Mirzaeva, D. (2023). Unveiling the power of metaphor. In *Fergana state university conference* (pp. 134-134).
8. Melikuziev, A. (2023). Technologies of using reading comprehension exercises in the development of communication competences of students. *Solution of social problems in management and economy*, 2(11), 60-64.

**ZAMONAVIY TA'LIMDA TA'LIM DIZAYNI: NAZARIY ASOSLAR, METODIK
MODEL VA AMALIY UYG'UNLIK**

Avazova Munisa Sharof qizi

Assistant-teacher, Asian technologies university

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim tizimida ta'lim dizaynining nazariy asoslari, xorijiy va o'zbek olimlarining yondashuvlari, shuningdek, amaliy qo'llanilishi tahlil qilinadi. ADDIE modeli, konstruktivistik yondashuv, kompetensiyaga asoslangan baholash va raqamli vositalar integratsiyasi orqali ta'lim dizaynining samaradorligi yoritiladi. Shuningdek, o'zbek xalq pedagogikasining zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashuvi misollar orqali ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: ta'lim dizayni, ADDIE modeli, kompetensiya, raqamli pedagogika, konstruksionizm,

Ta'lim inson hayoti va jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biridir. XXI asrda yuz berayotgan texnologik va ijtimoiy o'zgarishlar ta'lim jarayonini tubdan qayta ko'rib chiqishni talab qilmoqda. Endilikda o'qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki o'quv jarayonini dizaynlovchi, boshqaruvchi va shaxsiylashtiruvchi mutaxassisga aylanishi kerak. Shu nuqtai nazardan, ta'lim dizayni tushunchasi zamonaviy ta'limning asosiy poydevorlaridan biri sifatida ko'rilmogda. O'zbekiston Respublikasining "2030-yilgacha ta'limni rivojlantirish strategiyasi"da ham o'qituvchilarning dizaynga asoslangan yondashuvlardan foydalanishi zarurligi alohida qayd etilgan. Ushbu maqolada mazkur yondashuvning ilmiy-nazariy asoslari, xorijiy va mahalliy tajriba, hamda amaliy jihatlari yoritiladi.

Ta'lim dizayni pedagogika, psixologiya, raqamli texnologiyalar va tizimli yondashuv kesishmasida shakllanadi. ADDIE modeli – tahlil, dizayn, ishlab chiqish, amalga oshirish va baholash bosqichlaridan iborat bo'lib, o'quv jarayonining har bir bosqichini samarali tashkil etishda qo'llaniladi. Gagné (1985) o'zining to'qqiz bosqichli modeli orqali diqqatni jalb qilishdan boshlab, bilimni mustahkamlashgacha bo'lgan jarayonni izchil ta'riflaydi. Bundan tashqari, Bruner va Vygotskiylarning konstruktivistik yondashuvi o'quvchini bilim oluvchi emas, balki bilim yaratuvchi subyekt sifatida ko'radi. O'qituvchi esa bilim manbai emas, balki yo'naltiruvchi, fasilitator rolini bajaradi. Reigeluth (1999) esa ta'lim dizaynini shaxsga yo'naltirilgan, moslashuvchan va ko'lamli model sifatida talqin qiladi. Merrill (2002) tomonidan ishlab chiqilgan "first principles of instruction" modeli ham

muammo asosidagi o'qitishni, faollikni va refleksiyaning asosga oladi. Bularning barchasi o'quv jarayonini individuallashtirish va motivatsiyani oshirishga qaratilgan.

Shu o'rinda zamonaviy ta'lim tizimida "flipped classroom", "problem-based learning", va "project-based learning" metodlari keng qo'llanilmoqda. Masalan, O'zbekiston universitetlarida "Axborot texnologiyalari" fanida Gagné modeli asosida darslar tashkil etilib, nazariya mustaqil o'zlashtiriladi, amaliyot esa darsda bajariladi. Ta'lim platformalari – Ziyonet, Talaba.uz, LMS.test – dizayn asosida tuzilgan bo'lib, ularning interfeysi, modullari, topshiriq va baholash tizimi dizaynerlik asosida ishlab chiqilgan. Salmon (2000) tomonidan ishlab chiqilgan "5 bosqichli e-moderatsiya modeli" aynan raqamli ta'lim uchun qo'llaniladi va talabaning faolligini bosqichma-bosqich oshirishga yordam beradi. Bates (2003) tomonidan taklif etilgan SECTIONS modeli esa raqamli resurslarni tanlashda: talabalar, osonlik, xarajat, texnologik moslik, interaktivlik, tashkiliy moslashuv, etik talablar va pedagogik foydalilik mezonlarini taklif qiladi.

Ta'lim dizayni o'qituvchining kompetensiyasini oshirish bilan birga, o'quvchining faolligi, tanqidiy fikrlashi, mustaqilligi va ijodkorligini kuchaytiradi. Ergasheva (2023) ta'kidlaganidek, zamonaviy o'qituvchi individual rivojga yo'naltirilgan modellarni tahlil qilish va qo'llash ko'nikmasiga ega bo'lishi zarur. Kompetensiyaviy yondashuv asosida baholash mezonlari ishlab chiqilib, o'quvchining faolligi, mas'uliyati va natijadorligi kuzatiladi. O'zbek xalq pedagogikasidagi usta-shogirdlik, ertak asosidagi ta'lim kabi uslublar esa zamonaviy dizayn usullari bilan uyg'unlashmoqda. Bu esa ta'lim samaradorligini yanada oshiradi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, ta'lim dizayni — zamonaviy o'quv tizimining yuragi bo'lib, bilimni samarali, tizimli va innovatsion asosda berishning asosiy vositasidir. ADDIE modeli, konstruktivizm, raqamli yondashuvlar, xalq an'analari bilan uyg'unlashgan metodlar orqali ta'lim sifatini oshirish mumkin. Kelgusida dizayn asosida ishlab chiqilgan darsliklar, platformalar va metodik qo'llanmalar o'quvchida mustaqil fikrlash, refleksiya va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Reigeluth C. M. Instructional Design Theories and Models. Routledge, 1999.
2. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. IJITDL, 2005.
3. Bates A. W. Technology, E-Learning and Distance Education. Routledge, 2005.
4. Salmon G. E-Moderating: The Key to Teaching and Learning Online. Kogan Page, 2000.
5. Jo'rayev X. T. Ta'lim dizaynining metodik asoslari. Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021.
6. Mamatova M. U. Raqamli pedagogikada innovatsion dars dizayni // O'zbekiston pedagogika jurnali. 2022. №2. B. 132–135..

STEAM TA'LIM TEXNOLOGIYASINI QO'LLASHDA PEDAGOGNING MEDIA SAVODXONLIGI

Esanova Maysara Umirovna

Osiyo texnologiyalar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. *STEAM ta'lim texnologiyasini qo'llashda pedagogning media savodxonligi mavzusidagi maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarga samarali ta'lim tarbiya berishda media savodxonligining o'rni undan to'g'ri foydalana olish, rivojlantiruvchi muhitda media savodxonligining bolani aqliy va axloqiy kamolotidagi ahamiyati haqida ma'lumotlar yoritilgan. Ushbu maqola O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 22 dekabrda „Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standarti“ 802 qarori hamda „Ilk qadam“ Davlat o'quv dasturi (takomillashtirilgan ikkinchi nashr 2022 yil) asosida ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *Maktabgacha ta'lim tashkiloti, axborot, media savodxonlik, internet, multimedia, axborot texnologiyalari vositalari, tarbiyalanuvchi, media ta'lim, kompyuter, kommunikatsiya.*

So'nggi yillarda multimedia vositalaridan ta'limning barcha sohalarida keng qo'llanilmoqda. Shu sababli, yosh avlodning media savodxonligini shakllantirish maktabgacha ta'lim tashkilotlaridan boshlanishi maqsadga muvofiq bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonunning 53- moddasida maktabgacha ta'lim va tarbiya tizimini ilmiy-uslubiy jihatdan ta'minlash vazifalar belgilangan bo'lib, jumladan, ta'lim tarbiya jarayoniga ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etish ko'zda tutilgandir

Hozirgi kunda texnik yo'nalishga ustuvor ahamiyat berilmoqda. Ko'pgina bolalar muassasalarida: maktabgacha ta'lim tashkilotlarida, to'garaklarda, maktablarda IT texnologiyalari bo'yicha sinflar, STEAM laboratoriyalari va LEGO markazlari yaratilmoqda. Bolalar uchun tashil etilayotgan qo'shimcha ta'lim va tarbiya formati o'zgarmoqda. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarga steam texnologiyasi asosida bilim berilsa, maktab yoshiga yetganida innovatsion tadqiqotlarni mustaqil ravishda amalga oshira oladi.

Media - atrofdagi olamni o'zlashtirishning kompleks vositasi hisoblanib, u bolalarning madaniy rivojlanishi, ta'lim-tarbiyasi hamda boshqaruv jarayonlarida, jamoatchilik fikrining shakllanishida juda muhim ahamiyat kasb etadi. Ilm-fan taraqqiy etgan bugungi zamonimizda media inqilob o'zining dastlabki belgilarini ko'rsatmoqda. Kundalik hayotimizda ekranlarning o'mi va hissasi tobora oshib borib, turmushimizning ajralmas

qismiga aylanib bormoqda. Zamonaviy maktabgacha yoshdagi bolalar qiyinchiliklarsiz, qat'iyat bilan televizion va kompyuter texnikalarining sirlarini o'zlashtirmoqdalar, ma'lum bir media tajribaga, shuningdek ma'lum bir media tanlovga egadirlar, ya'ni ularning o'z sevimli multfilmlari, kompyuter o'yinlari, jurnallari, teleko'rsatuvlari bor. Darhaqiqat, zamonaviy olamni ko'p sonli kommunikatsiyalar olami deb nomlashadi. Negaki, bizni o'rab turgan olamning hech bir nuqtasini media vositalarisiz tasavur etib bo'lmaydi. Bunday axborotlar oqimida har qanday inson shoshib qolishi tabiiy. Shu bois maktabgacha yoshdagi bolalardan tortib, jamiyatimizning eng ziyoli qatlamigacha media savodxonlikka ega boiishi lozim. Buni yo'lga qo'yish uchun esa maktabgacha ta'lim muassasalari ta'lim dasturlariga media savodxonlik ta'limi kiritilishi va mazkur holat davlat ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanishi muhim. Negaki, cheksiz media vositalari qurshovida qolgan bolalar ulardan to'g'ri va maqsadli foydalanishni bilmasdan faoliyat ko'rsatadilar. Aynan media vositalaridan savodsizlarcha foydalanish bolalarimizning intellektual va ijodiy salohiyatlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Demak, yuqorida qayd qilinganidek, media savodxonlik masalasi davming eng dolzarb masalalaridan biriga aylanmog'i lozim.

Shunday qilib, media savodxonlik tushunchasida fikr yuritganda, bugungi kunda uning juda ko'p talqini mavjudligini ta'kidlash lozim. Shu jihatdan media pedagogika sohasining mutaxassislaridan biri Dafna Lemish (Isroil) ning nuqtayi nazariga tayanamiz. Uning fikricha: «media savodxonlik tushunchasining barcha ta'riflari bir-birini to'ldiradi yoki aynan bir narsa haqida gapiriladi.

Media savodxonlik eng dastlabki media ta'limning natijasi hisoblanadi. Zero, media savodxonlik natijasida media axborot ehtiyoji shakllantiriladi, zaruriy axborotlar izlanadi, tanlanadi, baholanadi va tahlil qilinadi, oqibatda yangi media axborot mahsuloti xususida bola tafakkurida ma'lum bir nuqtayi nazar shakllanadi. Bunda ikkita eng muhim jihat mavjud. Birinchidan, media ehtiyojni shakllantira olish ya'ni muhim manbalarni ajrata olish. Zamonaviy pedagogik adabiyotlarda, bilish va bilmaslikning chegaralarini to'g'ri ajrata olish. Ikkinchidan, media axborotni interpretatsiya qila olish (tahlil qilish) va shunga muvofiq ravishda xulosalar chiqarib, media axborot qidiruvining mazmuniy natijalarini ongli ravishda shakllantirishdan iboratdir. Shunday qilib, maktabgacha yoshdagi bolalarning media savodxonligini shakllantirishga yo'naltirilgan uzluksiz ta'lim joriy etilishi, oila va maktabgacha ta'lim tashkilotining o'zaro hamkorligi muhim. Zero, ularning o'zaro media hamkorligi kelajakda media ziyoli, media madaniyatli, barqaror media mentalitetga ega shaxsning shakllanish garovidir.

Maktabgacha ta'lim tashkilotida tarbiyachi tarbiyaviy faoliyat jarayonida har bir mavzu bo'yicha to'liq ma'lumot beruvchi va bolalarning yosh davrlariga mos ravishda animatsion video roliklar yaratib faoliyat olib borsa, shuningdek har bir mavzuni mustahkamlashga oid qiziqarli interfaol kompyuter o'yinlarini tashkillashtirsa, o'quv faoliyati bolalar uchun ancha samarali va qiziqarli hamda foydali tarzda bo'ladi. Zamonaviy axborot texnologiyalari ya'ni

multimedia vositalari orqali bilim berishning an'anaviy usullardan afzalligi shundaki, har bir videorolik orqali o'quv faoliyat mavzulari multfilmlar orqali bola tilida yoritiladi, bu orqali esa bolaning bilim olishga ishtiyoqi va qiziqishi sezilarli darajada ortadi. Kompyuter o'yinlari orqali bolalar mustaqil ravishda topshiriqlarni bajarishda xato javobni belgilasada unga kompyuter tanbeh bermaydi, do'stlari orasida izza qilmaydi, natijada bolaning o'ziga bo'lgan ishonchi ortadi, bola o'zini boshqalar oldida erkin yengil his qiladi va fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Yosh bolalar tevarak-atrofga, voqea va xodisalarga, narsa va buyumlarga qiziquvchan bo'ladi. Hamma narsani ushlab, paypaslab, yurgizib, harakatga keltirib ko'rishni yoqtiradilar. Kompyuter o'yinlari tarbiyalanuvchilarning ushbu qiziquvchanlik xususiyatini oshiradi. Natijada, ularning aqliy rivojlanishi shakllana boradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarga tarbiyachi ta'lim faoliyat jarayonida zamonaviy axborot texnologiya va dasturiy vositalardan foydalanishi unga bir qancha imkoniyatlar yaratadi. Masalan:

- Mashg'ulotlar uchun ajratilgan vaqtni tejashga;
- Mashg'ulotlarni "o'yin" tarzida olib borishga;
- O'qitishning motivatsiyasini kuchaytirishga;
- Bolalarni turli ko'rinishidagi faoliyat turlariga jalb qilishga;
- Fikrlash, mulohaza qilish va bahslashishga;
- Mashg'ulot jarayonida audio, video va multimedia materiallaridan foydalanishga imkon

beradi.

Multimedia vositalaridan foydalanish bolalarning bilim olishida, mavzuni o'zlashtirishga qiziqishlarini ortishida; mustaqil ravishda o'qish, sanash va qo'shishni o'rganishlarida; predmetlar, sonlar orasidagi bog'liqlikni tushunishlariga katta yordam beradi. Bundan tashqari, media vositalari bolalarda atrof-muhitdagi voqea-hodisalarni tadqiq qilishlari va kuzatishlariga; mulohaza qilish va fikrlash qobiliyatlarini ortishiga olib keladi. Zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish o'z navbatida bir qancha xususiyatlarni o'z ichiga olib, tarbiyalanuvchilarning faolligini oshirishda, o'rganiladigan o'quv materiallarni hajmini ko'paytirishda, ta'lim jarayonini oldindan loyihalashda, natijani kafolatlashda, ta'lim shaklini qulaylashtirishda, shuningdek, ta'lim mazmunida, tuzilishida, uslublarida va turli shakllarida namoyon bo'ladi. Tarbiyalanuvchilar olgan bilimlarini uzoq vaqt xotiralarida saqlash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Xulosa: Maktabgacha yoshdagi bolalar media savodxonligini shakllantirish juda murakkab, mashaqqatli va uzoq davom etuvchi jarayon. U bir necha omillar: oila muhiti, ota-ona va qarindoshlar bilan muloqot, ularning media texnologiyalarga munosabati (oiladagi media savodxonlik), maktabgacha ta'lim tashkiloti va tashqi muhitdagi munosabat kabilar ta'sirida kechadi. Shuningdek, maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyachilaridan yuksak kasbiy mahorat va digital kompetensiyalarini muntazam takomillashtirib borishni talab

etadi. Har bir tarbiyachi pedagog o'z tarbiyalanuvchilariga media madaniyatda yashash uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni beruvchi media pedagog bo'lishi lozim. Tarbiyachilar bolalarga tanishtirayotgan media turlari xilma-xil bo'lsa media ta'lim shuncha sermazmun va samarali bo'ladi. Bugungi kunda tarbiyachi-pedagoglar duch kelayotgan eng katta vazifa-bu bolalar va yoshlarni axborot dengizida o'z yo'lini topishga ko'maklashishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 16 dekabrda "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi 595-sonli Qonunning 53-moddasi. Mediasavodxonlik va u nima uchun kerak? – hurriyat (uzhurriyat.uz)
2. <https://cyberleninka.ru/article/n/maktabgacha-talim-tashkilotlarining-talim-tarbiya-jarayonida-multimediaga-asoslangan-kompyuter-o'yinlarini-qo'llash/viewer>
3. <https://www.journals.uz/wp-content/uploads/2020/06/ADU-Xalqaro-konferensiya-4.pdf>
4. <http://marifat.uz/marifat/ruknlar/umumiy-o'rta-talim/Media-va-axborot-savodxonligi.htm>

INTEGRATING CULTURAL AWARENESS INTO ENGLISH LANGUAGE PEDAGOGY

Mahmudova Maftuna Zafar qizi
Asian technology university

Annotation. *In today's globalized world, the ability to communicate effectively in English extends beyond linguistic proficiency—it also requires cultural understanding. English language learners (ELLs) are not only acquiring a new language but also connecting with diverse cultural contexts where English is spoken. Therefore, integrating cultural awareness into English language pedagogy is essential for fostering meaningful communication and cross-cultural competence. This article explores the importance of cultural awareness in English language teaching (ELT), examines strategies for incorporating culture into lessons, and discusses the benefits of this integration for both learners and educators.*

Keywords: cultural aspects, pedagogy, communication, stereotypes, language learning, integrating

Introduction

Language and culture are deeply intertwined. Language is not just a set of words and grammatical rules—it is also a reflection of the values, traditions, and worldviews of a

particular community. Thus, when learners acquire a language, they also need to understand the cultural nuances and social contexts in which that language is used. Without cultural awareness, learners may struggle to communicate effectively or misinterpret meanings, even if they have a strong command of grammar and vocabulary.

Cultural awareness in language learning refers to the ability to recognize and understand the cultural perspectives, practices, and values of different communities where the language is spoken. This includes understanding idiomatic expressions, social norms, historical contexts, and communication styles. When students are exposed to the cultural elements of the language, they gain a deeper understanding of its nuances and are better equipped to communicate appropriately and confidently.

To explore the importance of cultural awareness in ELT, this study employs:

1. Enhanced Communication Skills Effective communication involves more than just speaking or writing correctly; it also requires understanding the social context in which language is used. In English, expressions, gestures, and conversational norms often vary between cultures. For example, directness may be valued in some English-speaking cultures (e.g., the United States), while indirect communication may be more common in others (e.g., the United Kingdom or India). Integrating cultural awareness into English lessons helps learners navigate these differences, promoting more successful and meaningful interactions.

2. Promoting Tolerance and Respect Exposure to diverse cultures through language learning helps students develop empathy, tolerance, and respect for people from different backgrounds. By learning about various cultural practices, traditions, and perspectives, students can challenge stereotypes and biases, fostering a more inclusive and respectful classroom environment. Cultural awareness promotes global citizenship, encouraging students to appreciate cultural diversity and communicate with an open mind.

3. Facilitating Global Communication English is often used as a lingua franca in international settings. As learners interact with people from different countries and cultures, they need to understand cultural subtleties to ensure that their communication is effective. For instance, understanding the concept of "politeness" in different cultures can help students avoid misunderstandings. Therefore, integrating cultural knowledge into English language pedagogy ensures that learners are not only linguistically proficient but also culturally competent in their interactions.

4. Improving Motivation and Engagement Incorporating cultural content into language lessons can make learning more engaging and relevant to students. Exploring real-world topics such as food, festivals, traditions, and media from English-speaking countries can spark students' interest and curiosity. This increased engagement can motivate students to continue learning the language, as it feels more connected to their own lives and the world around them.

The study reveals several significant patterns that English language teachers can incorporate cultural awareness into their lessons. Below are some strategies to help teachers integrate culture meaningfully into their teaching practices.

1. Use Authentic Materials

Authentic materials—such as newspapers, television shows, films, podcasts, and websites—offer learners a window into the culture of English-speaking communities. These materials provide exposure to real-life language use, idiomatic expressions, cultural references, and humor. By analyzing authentic materials, students gain insight into how culture influences language and communication. For example, watching a documentary about a cultural festival in the UK can help students learn about traditions while also improving their listening comprehension and vocabulary.

2. Incorporate Cultural Themes into Lessons

Teachers can incorporate cultural topics into existing language lessons to enhance students' understanding of the language. Topics such as holidays, food, family dynamics, education systems, and social customs provide rich opportunities to explore cultural differences and similarities. For example, when teaching vocabulary related to food, a teacher can compare different cuisines in English-speaking countries, discussing not only the names of foods but also their significance in various cultures.

3. Encourage Cross-Cultural Comparisons

Encouraging students to compare and contrast their own culture with that of English-speaking countries can promote deeper cultural awareness. For instance, students can discuss their cultural practices and compare them with those in the United States or the UK. These comparisons help students develop critical thinking skills and understand how culture shapes language use. Activities like debates, group discussions, or presentations on cultural topics foster engagement and enable students to appreciate the diversity of cultural perspectives.

4. Invite Guest Speakers or Native Speakers

Inviting native speakers or people from different cultural backgrounds to speak in class can provide authentic insights into the culture and language. Guest speakers can share their personal experiences, customs, and traditions, offering students a firsthand account of life in an English-speaking country. This interaction allows learners to ask questions, participate in discussions, and hear authentic language in context, making the cultural learning experience more engaging and impactful.

5. Role-Playing and Simulations

Role-playing and simulations are effective ways to help students practice cultural norms and social interactions. For example, students can simulate different social situations, such as dining in a restaurant, attending a job interview, or making small talk at a party. Teachers can provide context and guide students in using appropriate language and behavior for

different cultural settings. This approach helps learners internalize cultural norms while practicing language skills in a safe, supportive environment.

6. Integrate Technology and Virtual Exchanges

Virtual exchanges and online language-learning platforms offer opportunities for students to interact with native speakers and learners from other countries. Platforms like Skype, Zoom, or language exchange apps connect students across cultures, enabling them to practice English while also learning about cultural differences. This real-time interaction provides a practical context for cultural exchange and can significantly enhance students' global awareness and communication skills.

Benefits of Integrating Cultural Awareness

1. Increased Language Proficiency When learners are exposed to cultural contexts, they are better able to understand the language in its natural usage. They will recognize how cultural factors influence word choices, humor, and conversational patterns. This results in more accurate and fluent language use.

2. Broader Worldview Integrating cultural awareness into English language teaching helps students develop a more open-minded and global perspective. By learning about other cultures, students can see the world from multiple viewpoints and become more adaptable to different cultural settings.

3. Greater Employability In today's global economy, employers value cultural competence and the ability to work effectively in international environments. Students who have a deep understanding of cultural differences are better prepared to succeed in diverse workplaces and international collaborations.

Conclusion

Integrating cultural awareness into English language pedagogy is essential for developing well-rounded, competent language learners. Culture is an integral part of communication, and without an understanding of cultural contexts, even the best language skills may fall short. By incorporating cultural content and activities into language lessons, educators can help students become more effective communicators, more tolerant individuals, and more engaged global citizens. As English continues to serve as a bridge between cultures, the role of cultural awareness in language teaching will only become more important in ensuring meaningful and respectful communication across the world.

References

Bennett, J. M. (2009). *"Transformative Training: An Integrative Approach to Intercultural Training."* — In *Handbook of Intercultural Training*.

Bennett, M. J. (1993). *"Towards Ethnorelativism: A Developmental Model of Intercultural Sensitivity."* — In *Education for the Intercultural Experience*. Intercultural Press.

Byram, M., Gribkova, B., & Starkey, H. (2002). *"Developing the Intercultural Dimension in Language Teaching."* — Council of Europe.

Byram, M. (1997). *"Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence."* — Multilingual Matters.

Cortazzi, M., & Jin, L. (1999). *"Cultural Mirrors: Materials and Methods in the EFL Classroom."* — Prentice Hall.

"Cultural Awareness in Language Learning and Teaching: A Literature Review" (2013). — *Language Teaching Research*, 17(3), 1-20.

Hinkel, E. (2011). *"Culture in Second Language Teaching and Learning."* — Cambridge University Press.

Kramsch, C. (1993). *"Context and Culture in Language Teaching."* — Oxford University Press.

Kramsch, C. (1998). *"Language and Culture."* — Oxford University Press

Liddicoat, A. J., & Scarino, A. (2013). *"Intercultural Language Teaching and Learning."* — Wiley-Blackwell.

ПОНИМАНИЕ СТРУКТУРЫ РУССКОЙ ГРАММАТИКИ: ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ТРУДНОСТИ ОСВОЕНИЯ

Яфасова А.А.

преподаватель русского языка и литературы,
Азиатского университета технологий

***Аннотация.** В статье рассматриваются ключевые особенности русской грамматической системы, включая морфологическое богатство, гибкий синтаксис и падежную систему. Особое внимание уделяется трудностям, с которыми сталкиваются изучающие русский язык, а также эффективным стратегиям освоения грамматических категорий.*

***Ключевые слова:** русская грамматика, морфология, синтаксис, падежи, вид глагола, флексия, грамматическая компетенция, русистика, обучение русскому языку, лингводидактика, коммуникативный подход, трудности изучения грамматики, языковая система, структура предложения.*

Введение. Русский язык как представитель славянской языковой группы характеризуется высокой степенью грамматической сложности. Он отличается разветвлённой системой флексий, свободным порядком слов и богатой системой видо-временных и падежных форм. Изучение этих особенностей имеет важное значение как

для теоретического языкознания, так и для практического овладения языком. Цель данной статьи — проанализировать основные элементы русской грамматики и рассмотреть трудности, с которыми сталкиваются изучающие язык.

2. Морфологическая структура русской грамматики. Русский язык является флективным, то есть слова изменяются по формам для выражения грамматических значений. Морфология играет ключевую роль в построении высказывания.

2.1. Имя существительное и категория рода. Существительные в русском языке относятся к одному из трёх родов: мужскому, женскому или среднему. Род влияет на формы прилагательных, местоимений и глаголов в прошедшем времени.

2.2. Падежи и склонение. В русском языке существует шесть падежей: именительный, родительный, дательный, винительный, творительный и предложный. Каждый падеж выполняет определённую синтаксическую функцию и выражается характерным окончанием, которое зависит от рода и числа.

2.3. Вид глагола и спряжение. Русские глаголы имеют категорию вида — совершенного и несовершенного. Также они изменяются по лицам, числам, временам, а в прошедшем времени — по роду. Существует два типа спряжения, с множеством исключений и особенностей.

3. Синтаксические особенности русского языка. Русский язык допускает свободный порядок слов, что обусловлено наличием падежной системы. Хотя базовый порядок — подлежащее–сказуемое–дополнение (SVO), он может изменяться для акцентирования определённой информации.

3.1. Типы предложений. Предложения в русском языке бывают повествовательными, вопросительными, побудительными и восклицательными. В вопросительных предложениях важны вопросительные слова (кто, что, где, почему), интонация и порядок слов.

3.2. Согласование и отрицание. Существуют строгие правила согласования подлежащего и сказуемого, а также прилагательных с существительными. Отрицание формируется с помощью частицы «не», при этом возможны особенности в значении и аспекте глагола.

4. Основные трудности при изучении русской грамматики. Изучающие русский язык как иностранный часто сталкиваются с рядом трудностей:

Запоминание и правильное употребление падежных окончаний;

Выбор между совершенным и несовершенным видом глагола;

Обилие морфологических исключений и чередований;

Трудности с ударением и произношением, влияющими на грамматическую форму.

Преодолеть эти сложности помогает систематическая практика, визуальные схемы и использование языка в контексте.

5. Эффективные стратегии овладения русской грамматикой

Использование грамматических таблиц и схем;

Контекстное обучение: выполнение упражнений на основе текстов и диалогов;

Регулярная практика: грамматические тренажёры, упражнения, тесты;

Анализ ошибок: осознание типичных трудностей и работа над ними;

Языковая среда: прослушивание, чтение, общение с носителями языка.

Заключение. Русская грамматика — это система, сочетающая сложность и логичность. Её овладение требует усилий, особенно в аспекте падежей, вида и согласования, однако при системном подходе она открывает широкие возможности для точного и выразительного общения. Понимание грамматической структуры русского языка необходимо как для успешного языкового образования, так и для полноценной коммуникации в профессиональной и социальной сферах.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. — М.: Академия наук СССР, 1972. — 456 с.
2. Бабайцева В. В. Современный русский язык. Морфология. Синтаксис. — М.: Дрофа, 2004. — 512 с.
3. Зализняк А. А. Русское именное словоизменение. — М.: Русские словари, 2002. — 368 с.
4. Ильиш Б. А. Современный русский язык. — СПб.: Лань, 2003. — 384 с.
5. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Современный русский язык: Учебник для вузов. — М.: Айрис-пресс, 2008. — 416 с.
6. Львов М. Р. Методика преподавания русского языка в средней школе. — М.: Просвещение, 2001. — 320 с.
7. Еськова Н. А. Современный русский язык. Морфология. — М.: Флинта, 2013. — 288 с.
8. Щерба Л. В. Очерки по русской грамматике. — Л.: Наука, 1975. — 276 с.
9. Головина И. Б. Русский язык и культура речи. — М.: Академия, 2010. — 240 с.
10. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). — М.: Высшая школа, 2002. — 253 с.

DISTINCTIVE FEATURES OF ENGLISH LANGUAGE INSTRUCTION IN A DISTANCE LEARNING ENVIRONMENT

Mahmudova Maftuna Zafar qizi
Asian technology university

Annotation. *The rise of digital technologies and the ongoing development of online education have significantly transformed English language instruction. Distance learning environments, powered by virtual classrooms, learning management systems (LMS), and digital resources, present unique opportunities and challenges for both learners and educators. This article examines the distinctive features of English language instruction in a distance learning environment, highlighting the advantages, limitations, and pedagogical strategies necessary for successful teaching and learning. The article also addresses the role of technology in fostering engagement, communication, and personalized learning experiences for English language learners.*

Keywords: *Distance learning, English language instruction, virtual classrooms, learning management systems, online education, pedagogical strategies, e-learning, engagement, personalized learning*

Introduction. The field of English language instruction has witnessed a remarkable transformation over the past few decades, largely due to technological advancements and the increasing popularity of distance learning. With the growth of online education, English language teachers have adapted their methodologies to suit the demands of virtual classrooms. Unlike traditional face-to-face settings, distance learning environments present unique features that impact both teaching and learning processes. The integration of technology into English language instruction provides various benefits, including flexibility, accessibility, and personalized learning. However, it also poses challenges, such as maintaining learner engagement and fostering meaningful communication in a digital space.

This article explores the distinctive features of English language instruction in a distance learning environment, focusing on the ways in which technology shapes teaching practices and learning outcomes. It examines the advantages and limitations of online learning and discusses how educators can leverage digital tools to enhance the language learning experience.

Distinctive Features of Distance Learning in English Language Instruction

1. Technological Mediation

In a distance learning environment, English language instruction is mediated by various technologies, such as virtual classrooms, learning management systems (LMS), video conferencing tools, and online resources. These tools allow educators to deliver content, assess learners, and facilitate interaction remotely. Unlike traditional classrooms, where teachers and students share physical space, distance learning platforms enable asynchronous and synchronous learning experiences.

- **Synchronous Learning:** Real-time online sessions via video calls or live chats allow for immediate interaction, feedback, and discussions.
- **Asynchronous Learning:** Learners engage with pre-recorded lessons, online exercises, and discussion forums at their own pace, which promotes flexible learning schedules.

Technology provides learners with access to a wide range of digital resources, such as multimedia content, interactive grammar exercises, language games, and online language exchanges. These tools help to create a more engaging and immersive learning experience, enabling learners to practice English in a variety of contexts and at their own convenience.

2. Enhanced Flexibility and Accessibility

One of the most significant advantages of distance learning is its inherent flexibility. Learners can access English language lessons from anywhere in the world, provided they have an internet connection. This flexibility is particularly beneficial for students with diverse schedules, geographic locations, and learning needs. For instance, individuals who work full-time or live in remote areas can now access high-quality English language education without the need to attend traditional in-person classes.

Additionally, distance learning platforms often offer various modes of content delivery, which can cater to different learning styles. Students can choose to learn through video lectures, written materials, quizzes, or interactive exercises, giving them control over how they engage with the content.

3. Personalized Learning Experiences

Online learning platforms enable a high degree of personalization, allowing teachers to tailor instruction to individual learners' needs. For example, learning management systems (LMS) can track students' progress, identify areas where they need improvement, and recommend targeted activities or resources. This personalized approach fosters self-directed learning and helps learners stay on track with their goals.

Moreover, distance learning environments often support differentiated instruction, where learners can work at their own pace, receive personalized feedback, and set individual learning objectives. Adaptive learning technologies, which adjust the difficulty of tasks based on a learner's performance, can further enhance the individualized learning experience.

4. Collaborative and Interactive Learning

Though distance learning is often perceived as a solitary activity, virtual classrooms provide opportunities for collaborative and interactive learning. Through discussion forums, group projects, and peer feedback, students can engage in meaningful interactions with their classmates and teachers. Online collaborative tools, such as shared documents, online whiteboards, and virtual breakout rooms, encourage students to work together, practice communication skills, and share ideas.

For English language learners, collaboration is particularly valuable, as it fosters language practice in authentic contexts. Learners can engage in real-time discussions, debates, or role-playing activities with their peers, providing them with the opportunity to use English in a social, supportive environment. Teachers can also facilitate interactive activities, such as quizzes, polls, and virtual games, to reinforce learning and maintain engagement.

5. Continuous Assessment and Feedback

Distance learning environments often feature tools that enable continuous assessment and instant feedback, which are essential for language learning. For instance, quizzes and assignments can be automatically graded, providing students with immediate results and suggestions for improvement. Teachers can also provide timely feedback on written tasks, recorded speaking assignments, and group work.

Continuous formative assessment allows students to track their progress and identify areas where they need further practice. The instant feedback provided in an online environment also helps learners correct mistakes and reinforce their understanding of key language concepts. Additionally, distance learning platforms may feature peer review mechanisms, where learners can evaluate each other's work, further promoting collaborative learning and self-reflection.

6. Challenges in Engagement and Communication

Despite the many advantages of distance learning, one of the primary challenges is maintaining student engagement. In a virtual environment, it can be difficult for learners to remain motivated and focused without the physical presence of a teacher or classmates. The lack of face-to-face interaction can also hinder the development of strong relationships between students and teachers, making it harder to create a supportive classroom community.

To address these challenges, instructors must be creative in designing interactive lessons that capture students' attention. This can involve incorporating multimedia content, real-world scenarios, and activities that require active participation. Additionally, maintaining regular communication through virtual office hours, one-on-one meetings, and discussion forums can help foster a sense of connection and support.

7. Cultural and Contextual Considerations

Distance learning environments often bring together students from diverse cultural backgrounds, which presents both opportunities and challenges for English language instruction. Educators must be mindful of cultural differences in communication styles, learning preferences, and attitudes toward language learning. Teachers can integrate intercultural learning into the curriculum by exploring topics such as global issues, cross-cultural communication, and different cultural perspectives on language use.

Furthermore, instructors should consider the technological context in which their students are learning. Internet access and technological proficiency vary across regions, and these factors can impact students' ability to participate fully in distance learning. Educators must be flexible and adapt their teaching strategies to accommodate learners with varying levels of access to technology and digital resources.

Conclusion

English language instruction in a distance learning environment offers numerous benefits, including flexibility, accessibility, and the ability to tailor learning experiences to individual needs. However, it also presents unique challenges, such as maintaining engagement and fostering meaningful communication. By leveraging technology, using interactive and collaborative teaching methods, and considering students' cultural and contextual backgrounds, educators can create a rich, engaging, and effective online learning environment. As the field of distance learning continues to grow, it is essential for teachers to stay adaptable and innovative to meet the evolving needs of English language learners.

References

"Best Practices for Teaching English as a Foreign Language Online" (2017). — *TESOL International Journal*, 12(1), 15–22.

Blin, F., & Munoz, C. (2016). *"Digital Literacies in English Language Teaching."* — Springer.

Chapelle, C. A. (2001). *"Computer Applications in Second Language Acquisition: Foundations for Teaching, Testing, and Research."* — Cambridge University Press.

"Distance Education for English Language Teaching" (2016). — *TESOL Quarterly*, 50(3), 646-659.

"Distance Learning and Teaching English as a Foreign Language" (2014). — *Journal of English Language Teaching*, 68(2), 45–57.

Godwin-Jones, R. (2018). *"Emerging Technologies for Language Learning."* — *Language Learning & Technology*, 22(2), 1-20.

Graham, C. R. (2006). *"Blended Learning Systems: Definition, Current Trends, and Future Directions."* — *Handbook of Research on Educational Communications and Technology*, 3rd Edition, 299-320.

Gruba, P., & Hinkelman, D. (2013). *"Language Learning and Technology: The Role of Distance Education."* — *Language Teaching Research*, 17(3), 345-365.

EFFECTIVE METHODS OF TEACHING ENGLISH IN PRIMARY CLASSES

**Nematova Arofatoy Doniyorbek qizi
Jalolova Muqaddas**

Abstract: *Teaching English to young learners in primary schools requires special methods that suit their cognitive and emotional development. This article explores effective strategies for teaching English in primary classes, focusing on interactive, play-based, and visual learning techniques. The importance of motivation, teacher creativity, and age-appropriate materials is emphasized. Practical classroom techniques and methods are also discussed to help enhance children's listening, speaking, reading, and writing skills.*

Keywords: *primary education, English teaching, young learners, interactive learning, play-based learning, language skills*

In today's globalized world, learning English from an early age is becoming increasingly important. Primary school is the foundation stage where students begin to develop their basic language skills. At this age, children are naturally curious, energetic, and eager to explore new things. Therefore, teaching English in primary classes requires special attention to methodology. The methods used must align with the developmental needs of young learners to ensure that they not only understand the language but also enjoy the learning process. This article discusses some effective teaching methods suitable for primary school students and provides practical tips for classroom application.

1. Age-Appropriate Teaching Methods

Children in primary classes learn best through play, songs, stories, and visual materials. Unlike older students, they cannot focus for long periods and need constant engagement. Using methods such as Total Physical Response (TPR), storytelling, and songs helps create a positive and interactive learning environment. These methods also reduce anxiety and encourage participation.

2. Use of Visual Aids and Multimedia

Visual materials like flashcards, pictures, videos, and realia make lessons more interesting and understandable. Young learners rely heavily on visual input, and such aids help them remember new words and concepts more effectively. Interactive whiteboards and language learning apps can also be used to support digital learning.

3. Play-Based Learning

Games are a powerful tool for teaching English to young learners. Word games, role-play, memory games, and interactive board games help students practice vocabulary and

grammar in a fun and engaging way. Through games, children learn to communicate without fear of making mistakes.

4. Developing the Four Language Skills

Teaching English in primary schools should focus on developing listening, speaking, reading, and writing skills gradually.

Listening: Songs, audio stories, and teacher's instructions develop listening comprehension.

Speaking: Daily routines, greetings, and short dialogues encourage oral communication.

Reading: Simple illustrated texts and phonics-based activities introduce basic reading skills.

Writing: Tracing letters, copying words, and filling in blanks help students begin to write.

5. Motivation and Positive Reinforcement

Motivation is a key factor in language learning. Teachers should use praise, stickers, stars, and other forms of positive reinforcement to encourage effort and participation. Creating a friendly and supportive classroom atmosphere helps build confidence in shy learners.

6. Teacher's Role and Creativity

A teacher in a primary classroom should be enthusiastic, patient, and creative. Using puppets, role-playing, and crafting simple teaching materials can make the lessons more enjoyable. Teachers should adapt their teaching style according to the learners' needs and interests.

7. Assessment in Primary Classes

Assessment should be informal and stress-free at the primary level. Observations, classroom participation, simple oral quizzes, and drawing-based tasks can be used to evaluate progress. Focus should be on learning and improvement rather than grades.

Conclusion

Teaching English in primary classes requires a thoughtful and child-centered approach. Young learners benefit most from interactive, playful, and visually stimulating methods that match their developmental stage. By incorporating songs, games, stories, and hands-on activities, teachers can create an engaging and effective learning environment. The role of the teacher is not only to deliver knowledge but also to inspire curiosity and build students' confidence in using a new language. With creativity, patience, and the right strategies, English learning in primary school can be both enjoyable and successful, laying a strong foundation for future language development.

ТУПРОҚШУНОСЛИК ТЕРМИНЛАРИНИНГ АФФИКСАЦИЯ УСУЛИ БИЛАН ЯСАЛИШИДА –ЧИ ВА -ЧИЛИК АФФИКСЛАРИНИНГ ЎРНИ

Ҳамидова Моҳларбегим Ҳамид қизи
Ахборот технологиялари ва менежмент
университети ўқитувчиси

***Аннотация.** Ушбу мақолада тупроқшунослик терминларининг аффиксация усули билан ясалишида –чи ва –чилик аффиксларининг ўрни ҳақида сўз юритилган.*

***Калит сўзлар:** тупроқшунослик, сўз ясалиши, аффикс, аффиксация, ясалиш, усул, термин, ясама сўз, ясалма, ўрин.*

Кириш. Тилшуносликда сўз ясалиши, тўғрироғи, ясалиш усуллари белгилаш борасидаги фикрлар, қарашлар турлича. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, тилшуносликнинг бир неча минг йиллик тарихи давомида сўз яшаш усуллари ва унда ҳар бир сўз ясовчи қўшимчаларнинг ўрнига эътибор доимо тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиб келган.

Асосий қисм. Ушбу қисмда, аввало, тупроқшунослик термини ва унинг луғавий маъносига эътибор қаратамиз, сўнг мавзунинг ёритишга ҳаракат қиламиз. **Тупроқшунослик** - тупроқ ҳақидаги фан бўлиб, табиий жисм ва ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланган тупроқнинг келиб чиқиши, таркиби ва хоссалари, тараққиёти, географик тарқалиш қонунлари, унумли фойдаланиш усуллари ва унумдорлигини ошириш йўллари ўрганади. Тупроқ бу қишлоқ хўжалигида асосий ишлаб чиқариш воситаси, қайта тикланмайдиган табиий ресурс ҳисобланади. Тупроқ инсоният жамиятига нисбатан икки хил аҳамиятга эга: биринчи томондан, бу физик муҳит, инсонларнинг яшаши учун, ҳаёт учун макон, иккинчи томондан - бу иқтисодий асос, ишлаб чиқариш воситасидир²⁴.

Аффиксация усули билан сўз ясалиши ҳақида гап борганида аффикслар сўз яшаш миқдори, ҳозирги кунда янги сўзлар яшаш ёки ясамаслиги ва шу қабиларга кўра турлича тасниф қилинади ва турлича номлар билан аталади. Масалан, кўп ёки кам миқдорда сўз яшашига кўра унумли ва унумсиз аффикслар; ҳозирги сўз ясалишидаги фаол ёки нофаоллигига кўра фаол аффикслар ва нофаол аффикслар фарқланади. Ҳозирги замон ўзбек тилида сўз яшашнинг кенг қўлланиладиган, энг унумли, етакчи

²⁴ Сулаймонов И ва бошқалар. Тупроқшунослик ва агрокимё. - Самарканд: 2021. Б.6-7.

типлари аффиксал йўл ва композиция — сўз қўшиш йўлидир... Ҳамма типдаги сўз ясашиш учун умумий белги янги лексема ҳосил қилишдир.

Маълумки, “ўзбек тилида сўз ясалишининг бир неча усули бўлиб, улардан фақат аффиксация ва композиция усулларидагина синхрон (ҳозирги) сўз ясалиши бор. Фонетик, семантик, лексикализация усуллари билан сўз ясалиши диахрон (тарихий) ясалишга оид сўзлардир. Ҳозирги ўзбек адабий тили лексикасининг сўз яшаш йўли билан бойиши деганда фақат аффиксация ва композиция усуллари билан сўз ясалишини назарда тутиш мумкин”²⁵.

Демак, ўзбек тилида сўз ва терминлар қандай йўллар билан юзага келадиган бўлса, уларнинг ҳаммаси сўз яшаш усули деб қаралапти ва ҳар бир „усул“ сўзнинг юзага келиш йўли билан аталапти. Бошқа ишларда ҳам худди шундай.

Ўзбек тили терминологик тизимининг луғат таркибида ҳар бир фан соҳасига тегишли терминлар алоҳида ўрин тутди. Ана шундай соҳага тегишли терминлар мажмуини ташкил этувчи терминология бу ўзбек тилининг тупроқшунослик терминологиясидир. Тупроқшунослик терминологияси - тил ва табиат фанларининг туташуш нуктасида вужудга келган муҳим илмий терминологиялардан бири ҳисобланади. Ушбу соҳада қўлланиладиган терминлар ўзининг луғавий, морфологик ва семантик хусусиятлари билан ажралиб туради.

Демак, ўзбек тилидаги тупроқшунослик терминларини тадқиқ этиш, хусусан, аффиксация усули билан ясалишида ҳар бир сўз ясовчи қўшимчани алоҳида ўрганиш нафақат тил тараққиёти, балки деҳқончилик соҳасида меҳнат қилаётган кишиларнинг ўзаро мулоқоти ва мурожаати жараёнида бир-бирини тушунишда, тупроқшунослик бўйича амалий муаммоларни ҳал қилишда, иш жараёнларини тўғри ташкил этишда ҳам катта аҳамиятга эга.

Ўзбек тили тупроқшунослик терминларининг аффиксация усули воситасида термин яратишнинг асосий мақсади - тупроқ турлари, унинг хусусиятлари, тузилиши, таркиби ва босқичларини ўз маъносида аниқ ифода этадиган миллий ўзбекона терминлар ҳосил қилишдан иборат. Мазкур жараёнда қўлланиладиган аффикслар асосан, эгалик, ҳослик, хусусият, мансублик, нисбат, ҳаракат, миқдор, ҳолат ва жараёни ифода этадиган маъноларни ифода қилади.

Энди –чи ва –чилик қўшимчаларининг тупроқшунослик терминлари ясалишидаги ўрни хусусида фикр юритамиз. Уларни қуйидагича икки гуруҳга ажратиб таҳлил қилиш мумкин:

1. **-чи аффикси.** Ўзбек адабий тилида **-чи** қўшимчасининг вазифаси, сўз ясалишидаги ўрни, маҳсулдорлиги ва бошқа хусусиятлари хусусида туркий ва ўзбек тилшунослигида жуда кўплаб мисоллар асосида батафсил фикрлар билдирилган

²⁵ Аюб Ғуломов илмий мероси. (2-китоб) – Тошкент: Университет, 2006.. Б. 17-18.

бўлса-да, бу кўшимчанинг келиб чиқиши, сўз ясалишидаги имкониятлари хусусида баъзи мулоҳазаларимизни билдириш лозим кўрилди.

М. Кошғарийнинг ДЛТда **-чи** кўшимчаси хусусида батафсил маълумотлар учрайди. У куйидагича ёзади: «исмларга **جى** **чї** кўшиб, ҳунар эгаси исмлари ясашда ҳамма қабилалар иттифокдирлар, бунда фарқ қилмайдилар». Чунончи, **ترغ** **тарїғ** – дон, **ترغچى** **тарїғчї** – дон экувчи, **اتك** **этүк**, **اتكچى** **этүкчї** – этик тикувчи бўлиб, уларда исм ясовчи кўшимча **ج** билан **ى** яъни – **чї** экани аниқдир²⁶.

Бу кўшимчанинг туркий тилларда қандай келиб чиқиши хусусида аниқ фикрлар бўлмасада, «лекин шу нарса маълумки, бу кўшимча қадимги туркий (олтой) тилларида асрлар давомида яшаб келаётган ўзининг товуш таркиби ва маъно кўламига эга»²⁷.

А.Ҳожиев **-чи** аффикси ёрдамидаги от ясалиш типларининг ҳаммаси ҳозирги тилда маҳсулдор, жонли, яъни иш кўриши тўхтамаган сўз ясалиши типларидир²⁸ деб таъкидлайди.

Тадқиқотчи Х. Жабборов ўзбек тили деҳқончилик лексикасида **-чи** аффикси воситасида сўз ясалиши бўйича олиб борган кузатишларида бу кўшимчанинг анча маҳсулдор эканлигини, **-чи** аффикси воситасида 110 дан ортиқ сўз ва терминлар ясалганлигини қайд этади²⁹.

-чи аффикси билан ясалган тупроқшуносликка оид терминларни маъносига қараб куйидагича таснифлаш мумкин:

а) асосдан англашилган предмет билан боғлиқ бўлган ишни қилувчи шахс маъносидаги отлар: *шудгорчи, араваchi, темирчи, қўшчи, галтакчи, тариқчи, экинчи, бошоқчи, кетмончи, ўроқчи, плугчи, чизелчи*;

б) асосдан англашилган нарсани етиштирувчи, юзага чиқарувчи, шу нарса билан шуғулланувчи шахсни билдирадиган отлар: *уруғчи, ўғитчи, кўкатчи, кўкчи, дончи, сабзавотчи, полизчи*;

в) тупроқшуносликда ишлатиладиган машина, трактор, курул ва асбобларнинг номларини англатувчи терминларга қўшилиб шу машина, трактор, курул, асбоб, сув йўли ва шу қабилар воситасида иш юритувчи, қолаверса, бу соҳада ишловчи касб-ҳунар эгаларини англатувчи отлар ясалиши аниқланди: *тракторчи, бульдозерчи, жўячи, молачи, қўшчи, комбайнчи, ҳашарчи, ҳайровчи, чопиқчи* ва бошқалар.

Тупроқшуносликда - чи кўшимчаси билан ҳосил қилинган касб-кор терминларини қўлланиш даврига қараб икки гуруҳга бўлиш мумкин:

²⁶ Кошғарий М. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). 3 томлик, II том. – Тошкент: Фан, 1963. - Б.54.

²⁷ Гарипов Т. М. Башкирское именное словообразование. –Уфа: Башкирское АН. 1969. - С. 62.

²⁸ Ҳожиев А. Кўрсатилган асар, - 38 б..

²⁹ Жабборов Х. Ўзбек тилининг деҳқончилик лексикаси. – Тошкент: Фан, 2011.-Б 104-105.

1. XX аср бошларига қадар бўлган даврда тупроқшуносликка оид -чи аффикси билан ясалган от+шахс оти ясовчи кўшимча моделида ясалган луғавий бирликлар қуйидагича: *зироатчи, қўшчи, молачи, закотчи, капсанчи, галлачи, даракчи, коризчи, ҳайровчи, сепоячи, жўячи, пуштачи, ўроқчи, ўтоқчи, хирмончи* ва бошқалар.

2. XX асрнинг 20 - йилларидан сўнгги даврда -чи аффикси билан ясалган терминлар: *тракторчи, гектарчи, насосчи, ҳисобчи, ишчи, табелчи, плугчи, бороначи, пудратчи, ижарачи, бульдозерчи, комбайнчи, чизелчи, скреперчи, экскаваторчи* ва бошқалар.

-чи шахс оти ясовчи кўшимча яна қуйидаги маъноларда сўз ясалишида иштирок этади. Бу аффикс воситасида сўз ясалиши асосидан англашилган иш-ҳаракат қатнашчисини англатади: *кавловчи, сочувчи, лойчи, сувчи, ишчи* каби. Шу ўринда айтиш лозимки, айни бир сўздан -чи кўшимчаси ёрдамида ясалган сўз „курувчи“, „тайёрловчи“ деган маънони аниқ ифодалай олмаслиги, хатто бошқа маъно ифодалаш мумкин. Масалан, тракторчи, экскаваторчи сўзлари, асосан, „трактор ҳайдовчи“, „экскаватор ҳайдовчи“ (русча „тракторист“, „экскаваторшик“) маъносини билдиради. **-чи.** Сув+чи=сувчи. Экин майдонини суғорувчи шахс.

2.—**чилик аффикси.** Бу кўшимча шахс оти ясовчи -чи ва мавҳум от ясовчи -лик аффиксининг кўшилиувидан ҳосил бўлган кўшма аффикс (чи+лик=чилик) дир. Тупроқшунослик терминологиясида -чилик аффикси от ва сифатга бирикиб келиб, тупроқшуносликка оид қадимий сўзларни яшагга хизмат қилган: *шудгорчилик, сувчилик, шўрчилик, пишиқчилик тариқчилик, арпачилик, деҳқончилик, дончилик экинчилик* ва бошқалар. Бу аффикс воситасида касб-кор, соҳа, яъни асосдан англашилган нарсаси етиштирилаётган, ўстирилаётган экинчилик турлари номларини билдирувчи отлар ясайди: *кўчатчилик тамакичилик, кўкчилик, қовоқчилик, узумчилик, анорчилик, шоличилик, кўкчилик* (сабзи, шолғом, қарам, турп билан шуғулланувчи соҳа номи. Косон туманининг Эсабой, Тинибек қишлоқларидаги сабзи, шолғом, қарам етиштирувчиларни маҳаллий аҳоли **кўкчи** деб юритишади. Кўкчи сўзидан -лик аффикси қўшилиб **кўкчилик** сўзи ҳам яратилган. Бу сўзнинг қуйи Қшқадарё шеваларида **кўкатчилик**, яъни кўкат етиштирувчи жараён оти ҳам халқ нутқида қўлланиши аниқланди.

Демак, соҳа сўзини қўллаш талаб этиладиган ҳолларда ҳозир ҳам -чилик аффикси қўлланади. Бу типдаги сўзларнинг айримларида охириги -лик аффиксидан қолган қисми ҳам мустақил лексема сифатида қўлланиши мумкин. Шу туфайли уларда -чи ва -лик мустақил аффикслардек туюлади. Аслида бундай эмас. Чунки касб-хунар эгасини билдирувчи сўзга (шунингдек, -чи аффикси билан ясалган шахс отига) -лик аффиксининг қўшилишидан касб оти ясалади, -чилик аффикси ёрдамида эса соҳа оти ясалади. Қиёсланг: ўқитувчи+лик – касб, пахта+чилик – соҳа (қишлоқ хўжалигининг

пахта етиштириш билан шуғулланувчи соҳаси)³⁰. Ҳозирги мустақиллик даврида, айниқса, бу аффикс билан сўз ясалиши анча фаоллашди: *фермерчилик, ижарачилик, пайчилик, ширкатчилик* ва бошқалар.

Хулоса. Ўзбек тили тупроқшунослик терминларининг аффиксация усули билан ясалишида –чи ва –чилик қўшимчаларининг ўрни бекиёс. Бу қўшимчалар воситасида сўз ясалиши тилнинг жонли ва янги сўз яшаш имкониятига эга эканлигини кўрсатади. –чи ва –чилик қўшимчалари воситасида ясалган терминларнинг шаклланиш манбалари турлича: халқ оғзаки ижоди, диалектал сўзлар, араб ва форс-тожик, рус тилларидан кириб келган терминлар ва, албатта, ўзбек тилининг ўз ички имкониятлари асосида сўз ҳосил қилиш асосий манбалардан ҳисобланади.

IMPROVING STATE LANGUAGE EDUCATION IN TURKIC-SPEAKING COUNTRIES

Dilnoza Altinova Buribayeva

Student, Chirchik State Pedagogical University

Saida Turgunova Gaziyeva

Scientific advisor, teacher at Chirchik State pedagogical university

Annotation: This paper explores the effectiveness of teaching in the state languages of Turkic-speaking countries, with a particular focus on challenges and ways to enhance educational practices. It also draws a connection between these issues and the practical benefits of using games in English language classrooms. The study highlights how active, interactive teaching methods especially those involving games can be adapted to improve the teaching of the state language and encourage better language use among students. This paper suggests that applying such methods could address key gaps in student motivation and teacher confidence.

Keywords: state language, Turkic-speaking countries, education, teaching challenges, English language games, active learning, language policy, multilingualism

Introduction: In Turkic-speaking countries such as Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Azerbaijan, teaching in the state language is a national priority. However, despite official language policies and growing awareness of the importance of native

³⁰ Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясалиши. 1989. –Тошкент: Фан, -Б. 45-46.

languages, the effectiveness of state language education remains a challenge. Many students still rely on Russian or English materials, and teachers often lack training in modern, engaging teaching strategies. At the same time, English language classrooms have seen a noticeable improvement in student performance and motivation when teachers use interactive methods such as games. This paper explores how similar strategies could be used to enhance state language instruction across the region.

Literature review and methodology: Many researchers have emphasized the importance of teaching in one's native or state language as a way to preserve cultural identity and improve comprehension. However, in Turkic-speaking countries, challenges remain in making these lessons effective and engaging. Aitbayev highlights that in Kazakhstan, although Kazakh is the state language, many students still rely on Russian due to better materials and more experienced teachers.

Meanwhile, studies in foreign language education, especially English, show that game-based learning helps improve student motivation, attention, and speaking skills. These interactive strategies make students more active and confident participants in class.

To explore this issue, this paper uses qualitative methods, including classroom observations, teacher interviews, and student surveys. A comparison was made between 10 native language lessons and 12 English lessons in Uzbekistan and Kazakhstan. The aim was to identify successful techniques in English classrooms that could be applied to improve teaching in the state language. Teachers and students both pointed out that English classes felt "livelier" because of games and interactive tasks, which suggests strong potential for adapting these methods to native language education.

Results and discussion: Teachers across the Turkic-speaking world face a variety of challenges when teaching in the state language. Many classrooms lack up-to-date materials, and teacher training often does not focus on interactive methodologies. Students, in turn, often see the state language as less «practical» than English or Russian, which are more widely used in science and international communication.

However, English teachers who use games in the classroom report improved student motivation, language use, and participation. Games such as role plays, vocabulary puzzles, and group competitions help students overcome their fear of making mistakes and encourage them to speak more confidently. This same strategy can be applied to lessons in the state language.

For example, storytelling games in Uzbek or Kazakh can help students practice formal language structures in a fun and low-pressure environment. Simple activities like "guess the word," "debate circles," or team challenges can be modified to include academic vocabulary and grammar structures relevant to the native language curriculum.

Students who have experienced such activities in English classes are more open to similar formats in other subjects. Teachers also benefit from using games because they create a more

dynamic and responsive classroom environment, which is often lacking in traditional lecture-based teaching. In many rural schools, where access to technology is limited, paper-based games and physical classroom activities can still be highly effective.

Another important observation is that using games helps normalize the use of the state language in both academic and creative settings. It moves the language beyond textbook reading and into interactive communication, which is essential for true fluency.

Moreover, the digital tools often used in English lessons like Kahoot, Wordwall, and Quizizz can be easily translated and adapted for use in state language lessons. This brings modernity and relevance to the classroom experience, which students appreciate.

Conclusion: Enhancing the effectiveness of teaching in the state languages of Turkic-speaking countries requires not only policy support and materials but also a change in classroom methodology. By borrowing successful strategies from English language classrooms especially the use of games teachers can create more engaging and effective lessons in their native languages. Game-based learning can boost student confidence, participation, and long-term language development. Investing in teacher training and interactive learning resources in the state language will help promote cultural identity, improve academic outcomes, and encourage multilingual competence across the region.

References

1. Wright, A., Betteridge, D., & Buckby, M. (2005). Games for Language Learning. Cambridge University Press.
2. Garton, S., & Copland, F. (2019). Language Policy and Education in Multilingual Settings. Routledge.
3. UNESCO. (2022). Policy guidelines on inclusion in education. Retrieved from <https://en.unesco.org>
4. OECD. (2023). Education Policy Outlook in Turkic-speaking countries. Organisation for Economic Co-operation and Development.
5. European Commission. (2021). Digital Education Action Plan 2021–2027.
6. Ministry of Public Education of Uzbekistan. (2022). State Language Development Strategy 2020–2030.
7. Mavlonova, R. (2020). “Challenges of Teaching in Uzbek in Multilingual Environments.” Uzbek Journal of Pedagogical Studies, 18(2), 45–59.
8. ENISA. (2023). Digital tools in modern education. Retrieved from <https://www.enisa.europa.eu>
9. Aitbayev, S. (2021). “Language and Identity in Kazakhstan’s Schools.” Central Asian Journal of Education, 7(1), 12–26.

TALABALARNING IJTIMOY MOSLASHUVCHANLIGIDA IRODAVIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISH

Ibragimova Gulobat Raxmat qizi
Osiyo texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi

Ta'lim jarayonida talabalarning ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish uzluksiz davom etadigan ijtimoiy pedagogik jarayon hisoblanadi. Shuning uchun ham ushbu jarayonning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilish va aniqlash alohida ahamiyatga ega. Mazkur yo'nalishdagi tadqiqot doirasida ushbu masalaning tarixi, rivojlanish tendensiyalarini o'rganish va har tomonlama tahlil qilish talab etiladi. Tahlillar jarayonida shu narsa aniqlandiki, kishilik jamiyati taraqqiyotida shaxsning faolligini oshirish asosida ijtimoiy munosabatlar ishtirokchisiga aylantirish muammosi uzoq yillar davomida ajdodlarimizning e'tiborini o'ziga jalb qilib kelgan. Shaxs ijtimoiy kompetentligini rivojlantirishga yo'naltirilgan yondashuvlarning retrospektiv tahlili berilgan. Demak, ijtimoiylashuv - insonning uning barsha yosh bosqishlaridagi tabiiy, maqsadli yo'naltirilgan hayot sharoitlari bilan o'zaro muvofiqlikda sodir bo'ladigan, madaniyatni egallashi va qayta tatbiq etishi jarayonidagi rivojlanishi va o'z-o'zini o'zgartirib borishidir. Mazkur jarayonda pedagogning eng asosiy vazifasi - insonning mustaqil fikrli, jamiyatdagi o'z o'rnini va shaxsiy orzu intilishlari yo'nalishini anglaydigan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni saqlash va mustahkamlashga qodir shaxs bo'lib etishishiga erishishdan iboratdir. Ushbu holatda, pedagogik faoliyat esa, muhim bunyodkor ijtimoiy vazifani bajaradi: bu jarayonda nafaqat yaxlitlikda shaxs shakllanadi, balki mamlakatning kelajagi aniqlanadi va ishlab chiqarish salohiyati ta'minlanadi. Pedagogik faoliyatning kelajakni oldindan ko'ra olish bilan bog'liqlikdagi tavsifi uning maqsadlarining ko'p qirraliligini, faqat bugungi kun uchun shaxs va jamiyat ehtiyojlarini qondirishnigina emas, balki kelajak uchun yo'naltirilganligini, yosh mutaxassislarni ijtimoiy hayot va kasbiy faoliyatga moslashuvinigina emas, ularning faoliyat sohasini innovatsiyalanib borishini ham aniqlab beradi. Talabalar o'quv faoliyati muvaffaqiyatining muhim sharti oliy o'quv yurtidagi ta'lim jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish, diskomfort, (noqulay, nohush) tuyg'usini bartaraf qilish, mikromuhitda yuz beradigan ziddiyatlarning oldini olishdan iboratdir. Odatda quyi kurs talabalari o'quv faoliyatini mumkin qadar to'laroq tasavvur etishga harakat qiladilar, lekin uni boshqarish to'g'risida yetarli ma'lumotga ega bo'lmaydilar. Ko'pincha ular o'quv faoliyatini boshqarish deganda o'quv materiallarini o'zlashtirilishini rejalashtirish, nazorat qilish, baholash kabilarni tushunadilar. Talabalarda o'quv faoliyati tizimini tasavvur etishdan tashqari uni boshqarishning ayrim imkoniyatlari yuzasidan muayyan bilimlar ham bo'lishi shart. Shaxsiy faoliyatni boshqarish deganda ular o'zlashtirilayotgan o'quv materiallarini

ko'p marta takrorlash jarayonini tushunadilar, uning bosh maqsadi matnning mohiyatini aniq anglashdan iborat deb biladilar. Talabalarda uchraydigan muammolar 3 guruhga bo'linadi:

1. Bilishdagi qiyinchiliklar: o'quv materiallarining mazmun va ko'lami jihatdan keskin farqlanishi, o'qitishning turli shakl va usullarining murakkabligi, ular uchun material olish manbalari xilma-xilligi, mustaqil bilim olish malakalari yetishmasligi va boshqalar.

2. Ijtimoiy-psixologik qiyinchiliklar: atrof muhit va hayot sharoitining o'zgarishi; hayot va faoliyatning barcha jabhalarida mustaqillikka o'tilishi, irodaviy zo'r berish, qobiliyat, aqliy imkoniyatlar bo'yicha qat'iylasizlik, masalan, sessiyalarda, o'qishdan haydalanishdan cho'chish, qo'rqish, xavfsirashning paydo bo'lishi.

3. Kasbiy qiyinchiliklar: Oliy maktab shart-sharoitlariga moslashish jarayonini noto'g'ri tasavvur qilish, mutaxassislik – ixtisoslik amaliyotidan unumli foydalana olmaslik. Talabalarning o'quv va kasbiy faoliyatga moslashish dinamikasi mos keladi, chunki rivojlanish intuitiv darajadan ijodiy darajaga ko'tariladi; O'quvchilarni o'quv va kasbiy faoliyatga moslashtirish ob'ektning ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'sirini ta'minlaydi; Shaxsiyatning yangi xususiyatlarini shakllantirish; kasbiy identifikatsiya va hk.; Yangi ijtimoiy maqomni shakllantirish, yangi ijtimoiy rollarni ishlab chiqish, yangi qadriyatlarni egallash, kasbiy faoliyat an'alarining ahamiyatini tushunishni o'z ichiga oladi. O'quvchilarni o'quv va kasbiy faoliyatga moslashtirish - bu kelajakda faoliyat ko'rsatadigan mutaxassisning ijtimoiy, kasbiy, psixofiziologik o'sishining boshlang'ich bosqichi bo'lib, u erda o'zini o'zi amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Universitet talabalarini o'quv va kasbiy faoliyatga moslashtirish jarayoni, shu tariqa, qarama-qarshi tomonlarning dialektik birligi vazifasini bajaradi: shaxsni atrof-muhitga moslashishi va ushbu muhitni faol ravishda o'zgartirish. Bundan tashqari, har ikkala tomon ham bir-birisiz mavjud emas va inson o'zining moslashishi mumkin bo'lgan muhit tomonidan rivojlanishning yagona jarayonining ifodasi sifatida yig'ilgan holda xizmat qiladi. Shuning uchun moslashuv jarayoni shaxsning o'ziga xos ijtimoiy-psixologik holati sifatida shaxsning faoliyatida ro'y beradi. Boshqa tomondan, ajralib turadigan xususiyatlar kasb-hunar ta'limi muammolarini aktuallashtiradi, turli vaziyatlardagi ishlarga misollar keltiradi, vaziyatga oid o'zarotajribani umumlashtirishga imkon beradi va shaxslararo munosabatlar tizimiga bilvosita ta'sir qiladi Xulosa qilib aytganda, talabalarni oliy ta'limda o'qish sharoitlariga moslashtirish muammosi hozirgi kunda oliy ta'lim pedagogikasi va didaktikasida o'rganilayotgan muhim vazifalardan biridir. Kasbiy ta'limning zamonaviy tizimi nafaqat ixtisoslashgan bilimlarni uzatishga, balki kelajakdagi mutaxassisni ma'lum bir madaniyatning vakili va tashuvchisi sifatida rivojlantirishga xizmat qiladi, bu bilim, ko'nikma, shuningdek, ma'lum bir dunyoqarash, nuqtai nazar va qadriyatlar va kasbiy xulq atvorning kombinatsiyasi bilan ajralib turadi. Moslashish muammosining ilmiy va amaliy dolzarbligi zamonaviy jamiyat insonning jismoniy va ruhiy salomatligini saqlash va yaxshilash, ularning intellektual salohiyatini

oshirishdan manfaatdor ekanligidir. Shu sababli, turli darajadagi turli xil sanoat va ijtimoiy sharoitlarda insonning moslashish mexanizmlari va shakllarini o'rganish hozirgi kunda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. TALABALARNING IJTIMOY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS JIHATLARI Raxmanova Muqaddas Chirchiq davlat pedagogika universiteti
2. TALABALARNING IJTIMOY MOSLASHUVCHANLIGIDA IRODAVIY SIFATLARNING AHAMIYATI M. Mirqosimova O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi professori S. Sobirova O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistr
3. TALABALARNI OLIY O'QUV YURTIDAGI O'QUV FAOLIYATIGA MOSLASHISH MUAMMOLARI Tillayeva Nodira Iskandar qizi Toshkent Amaliy fanlar universiteti

TURKIY TILLI DAVLATLARDA DAVLAT TILI DA ŐKITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH VA ISH YURITISH MUAMMOLARI (MAKTABGACHA TA'LIM FANINI ŐKITISH MISOLIDA)

Бахромова Фаёза Ойбек қизи

Осиё технологиялар университети магистранти

Razzoqov Davron Niyozovich

OTU dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi

Бугунги кунда туркий тилли давлатлар – Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркманистон, Озарбайжон ва бошқалар, миллий ўзлигини сақлаш ва ривожлантиришда давлат тилига алоҳида эътибор қаратишмоқда. Давлат тили – миллатнинг қалбидир, миллатнинг тафаккури ва истикболнинг ифодасидир. Айниқса, таълим тизимида, хусусан, мактабгача таълим жараёнида давлат тилини тўғри ва самарали ўргатиш, болалар онгини миллий руҳда шакллантиришда катта аҳамиятга эгадир.

Ушбу мақолада туркий тилли давлатларда давлат тилида ўқитишнинг самарадорлигини ошириш, мактабгача таълим соҳасида мавжуд муаммолар ва уларни ҳал этиш йўллари таҳлил қилинади.

Туркий тилли давлатларда давлат тили сиёсати. Туркий тилли давлатларда давлат тили миллий сиёсатнинг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Масалан:

- **Ўзбекистонда** ўзбек тили давлат тили сифатида ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланган, давлат идоралари, таълим муассасалари фаолиятида фаол қўлланилмоқда.

- **Қозоғистон** 2025 йилга қадар қозоқ тилида тўлиқ иш юритишга ўтишни мақсад қилган.

- **Озарбайжон** тили барча таълим босқичларида асосий ўқув тили ҳисобланади.

Бу сиёсат давлат тилининг барча жабҳаларда, айниқса, таълимда устуворлигини таъминлашга қаратилган.

Мактабгача таълимда давлат тилида ўқитишнинг аҳамияти. Мактабгача таълим инсоннинг шахс сифатида шаклланишида асосий босқич ҳисобланади. Болада тил қобилияти айнан шу даврда шаклланади ва мустаҳкамланади.

- Психологик жиҳатдан: бола ўз она тилида фикрлай бошлайди.

- Ижтимоий жиҳатдан: бола жамиятда ўз ўрнини топишга ўрганади.

- Маданий жиҳатдан: тил орқали миллий қадриятлар билан танишади.

Шу боис мактабгача таълим муассасаларида давлат тилидаги саводхонлик дарслари, гапиришга ва тинглашга оид машғулотлар муҳим аҳамиятга эга.

Давлат тилида ўқитиш самарадорлигини ошириш омиллари. **Малакали педагоглар** – давлат тилида эркин сўзлашадиган, методик билимларга эга мутахассислар.

- **Дарсликлар ва ўқув қўлланмалар** – мактабгача ёшга мос, рангли, қизиқарли материаллар.

- **Инновацион методлар** – аудиовизуал технологиялар, мультимедиа, мобил иловалар.

- **Миллий тарбиявий контент** – миллий қўшиқлар, эртаклар, шеърлар, халқ оғзаки ижоди намуналари.

- **Ота-оналар билан ҳамкорлик** – боланинг таълим жараёнида ота-онанинг иштирокини таъминлаш.

Давлат тилида иш юритишдаги муаммолар. Рус тилига боғлиқлик – ҳали ҳам кўп мактабгача таълим муассасаларида ҳужжатлар рус тилида юритилади.

- **Кадрлар етишмаслиги** – давлат тилини мукамал билувчи, ҳужжат юритишга қобил кадрлар кам.

- **Методик қўлланмаларнинг камлиги** – айрим давлатларда давлат тилида тайёрланган таълим-тарбия ресурслари етарли эмас.

- **Ижтимоий стереотиплар** – айрим ота-оналар хорижий тилни афзал кўради, давлат тилини иккинчи даражали деб билишлари мумкин.

Ўқитиш методикаси ва инновацион ёндашувлар:

- **Театрлаштирилган ўйинлар** – болалар иштирокида эртакларни саҳналаштириш орқали тилга қизиқиш уйғотиш.

- **Интерактив машғулотлар** – мультимедиявий ўйинлар, тақвим, карточкалар билан ўқитиш.

- **Шеър ва кўшиқлар** – ритм ва мусиқа боланинг тилни ёдлашини осонлаштиради.

- **Лойиҳа асосида ўқитиш** – болалар ўз фаолияти орқали тилда мулоқотга киришишади.

Муҳит таъсири – гуруҳ хоналарида давлат тилида ёзилган баннерлар, кўргазмалар, китоблар бўлиши керак. **Амалий мисоллар: Туркий давлатлардаги тажрибалар: Ўзбекистон-** Сўнгги йилларда мактабгача таълим тизимида ўзбек тилида ўқув дастурлари ишлаб чиқилди. "Илк қадам" дастури асосида болаларнинг тил ривожига алоҳида эътибор берилмоқда. **Қозоғистон:** Қозоқ тилини оммалаштириш бўйича "Үш тўғрылы тил" (Уч тиллилик) дастури жорий этилган. Мактабгача таълимда қозоқ тилига кўпроқ эътибор қаратилмоқда.

Озарбайжон:

Озарбайжон тили мактабгача таълимда асосий ўқув тили ҳисобланади. Барча ҳужжатлар, машғулотлар давлат тилида амалга оширилади.

Хулоса ва тавсиялар:

- Мактабгача таълимда давлат тилидаги таълимни устувор йўналиш сифатида белгилаш зарур.

- Мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш курсларида давлат тили бўйича модулларни кучайтириш керак.

- Давлат тилида дарслик, методик қўлланмалар ва аудиовизуал материаллар базасини янгилаш лозим.

- Барча иш юритиш ҳужжатларини давлат тилида амалга ошириш тизимли равишда назорат қилиниш керак.

- Туркий тилли давлатлар ўртасида тажриба алмашиш, қўшма лойиҳалар ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг "Давлат тили тўғрисида"ги Қонуни.
2. Қозоғистон Республикаси Таълим вазирлиги ахборот бюллетени, 2021.
3. "Мактабгача таълимда инновация ва миллий қадриятлар", М.Содиқова, Тошкент, 2022.
4. UNESCO. "Early Childhood Care and Education in Central Asia", 2020.
5. Туркий давлатлар ташкилоти ахборот ресурслари, 2023.

THE EFFECTIVENESS OF TASK-BASED LEARNING IN TEACHING ENGLISH AS A SECOND LANGUAGE

Mamarasulova Gulnoz Abdulqosimovna,

Associate Professor, PhD,

Tashkent International University of Financial Management and Technology

Safarov Ilyosbek Isroilovich

Student of the 1st Year,

Tashkent International University of Financial Management and Technology

Abstract. *This article examines the effectiveness of Task-Based Learning (TBL) in teaching English as a second language. TBL allows students to apply the language in real-life situations, enhancing communication skills, critical thinking, problem-solving, and teamwork. This approach not only improves language proficiency but also enriches the overall educational experience.*

Keywords: *Active learning, communicative competence, language acquisition, problem-solving, collaborative learning, motivation, task design.*

Introduction. English has become one of the most important tools for communication and exchanging knowledge globally. This article focuses on the effectiveness of Task-Based Learning (TBL) as an approach to teaching English as a second language. TBL is aimed at activating students' participation in the learning process, enhancing their communication culture, and preparing them for real-life situations. By engaging in real-world tasks, students not only learn to communicate effectively but also develop problem-solving skills and critical thinking abilities.

Main Body

Task-Based Learning (TBL) is an educational methodology where language learning is based on completing meaningful tasks, rather than focusing on grammar rules or isolated language structures. TBL emphasizes practical language use, where students are encouraged to use the language they are learning in authentic contexts, simulating real-world situations [1]. This is a shift from more traditional methods where language learning is often centered around memorization of vocabulary or syntax rules.

Below are deeper insights into the advantages and challenges of Task-Based Learning:

Experiential Learning. Task-based activities allow students to learn by doing. This hands-on approach enables learners to engage with language in a realistic manner, as they apply it to accomplish tasks such as solving problems, conducting research, or collaborating with

others [2]. The experiential nature of TBL leads to higher retention rates since students remember and internalize language more effectively when they use it in meaningful contexts. For example, when students plan a trip together or negotiate a deal, they learn to use the language in a manner that is both functional and relevant to their everyday lives.

Increased Motivation. TBL naturally increases motivation because students feel that they are learning for a purpose, not just for exams or assessments. Tasks that simulate real-life situations tend to be more engaging, allowing students to see the immediate relevance of language learning [2]. Motivated students are more likely to take ownership of their learning, and the process becomes more enjoyable. By designing tasks that are challenging yet achievable, educators can enhance students' intrinsic motivation, which is crucial for sustained language learning. For instance, students who are tasked with preparing a presentation or role-playing a job interview will have a concrete reason to improve their language skills.

Promotes Social Interaction and Collaboration. Task-based activities often require students to work together, encouraging interaction in the target language. This is a significant advantage in language learning, as it provides students with opportunities to use the language socially. Social interaction not only enhances linguistic competence but also builds confidence, as students feel less isolated and more engaged in the learning process. Collaboration also fosters teamwork skills, which are essential in both academic and professional environments. By discussing and negotiating solutions, students naturally reinforce language patterns and expressions, further improving their communication abilities. For example, group discussions or collaborative problem-solving tasks in English expose students to diverse vocabulary, sentence structures, and speaking styles [3].

Preparation for Real-Life Situations. A major strength of TBL is that it prepares students to use English in the real world. Unlike traditional methods that often prioritize passive knowledge acquisition, TBL involves tasks that require active communication. Whether it's ordering food in a restaurant, negotiating in a business setting, or conducting an interview, students are better equipped to face the challenges they may encounter outside the classroom. Real-life tasks help learners develop both practical language skills and the ability to adapt their language to different contexts. This is especially important in a globalized world where English serves as the lingua franca for international communication.

Cognitive Skill Development. TBL promotes cognitive skills such as critical thinking, problem-solving, and creativity. Students often need to think on their feet while completing tasks, which strengthens their ability to analyze situations and respond appropriately. For instance, when given a scenario requiring them to devise a solution to a problem (e.g., how to plan an eco-friendly event), students must critically evaluate various factors, make decisions, and communicate their ideas clearly. These cognitive skills, developed through language tasks, extend beyond language learning and are valuable in many areas of life.

Despite its benefits, TBL also presents certain challenges that need to be addressed for successful implementation:

Resource Constraints. For Task-Based Learning to be most effective, sufficient resources are required, such as high-quality learning materials, technology, and experienced teachers. Unfortunately, not all educational institutions have access to the necessary resources. For instance, tasks may require digital tools, videos, or interactive platforms that are unavailable in underfunded institutions. The lack of such resources may hinder the implementation of TBL, making it difficult for students to engage with tasks that are relevant and stimulating. Therefore, there is a need for educational policymakers and institutions to allocate resources for training, infrastructure, and educational materials that support TBL [4].

Teacher Preparation. The success of TBL depends heavily on the teacher's ability to design, manage, and assess tasks effectively. Teachers must possess strong pedagogical skills to ensure that the tasks are appropriately aligned with the students' proficiency levels and learning objectives. Furthermore, they need to be able to facilitate group work, provide guidance, and offer constructive feedback. Unfortunately, many teachers are not adequately trained in the principles of Task-Based Learning, which can lead to ineffective implementation [5]. Professional development programs and workshops are essential to equip teachers with the skills and knowledge necessary to apply TBL effectively in the classroom.

Differences in Student Proficiency. Another challenge of TBL is that students often have varying levels of language proficiency, which can affect their ability to participate equally in tasks. Some students may struggle to contribute in group settings or complete tasks efficiently due to language barriers. To mitigate this, teachers can differentiate tasks based on students' abilities, providing support and scaffolding for those who need it. Additionally, students can be paired or grouped according to their proficiency levels to ensure that tasks remain challenging but achievable for everyone.

Conclusion

TaskBased Learning is an effective and innovative method for teaching English as a second language. By emphasizing real-world tasks, it not only enhances language acquisition but also develops cognitive, social, and problem-solving skills. Although challenges such as resource limitations, teacher preparedness, and student proficiency disparities exist, these obstacles can be overcome through thoughtful planning and support. TBL offers a dynamic and engaging approach to language learning that prepares students for the complexities of communication in real-life contexts.

TALABALARGA EKOLOGIK TERMINLARNI O'RGATISH XUSUSIDA

Jabborova Tozagul Xujamurodovna

Osiyo texnologiyalar universiteti dotsenti
Biologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada ekologiya terminlarini talabalarga o'rgatish yo'l-yo'riqlari xususida so'z yuritilgan. Ekologiya fanining asosiy tushunchalari va terminologiyasini talabalarga samarali tarzda yetkazish, ularni atrof-muhitga bo'lgan mas'uliyatli munosabatini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Maqolada ekologik terminlarni o'rgatishda qo'llaniladigan metodik yondoshuvlar, interaktiv o'qitish usullari, vizual vositalar va amaliy mashg'ulotlar taqdim etiladi. Ekologiya terminlarini o'rgatishda o'quvchilarning bilimlarini mustahkamlash va ekologik ongni rivojlantirishda innovatsion pedagogik metodlarning o'rni alohida ta'kidlanadi. Ushbu maqola talabalarga ekologik bilimlarni samarali o'rgatishda qo'llanma sifatida xizmat qiladi va o'qituvchilar uchun foydali tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: pedagogik metodlar, ekologik ta'lim, interaktiv yondoshuvlar, vizual vositalar, ekologik ong, ekologik muammolar, ekologik mas'uliyat, ekologik bilimlar

KIRISH. Bugungi kunda ekologik ta'limning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Ekologiya fani inson faoliyatining tabiiy muhitga ta'sirini o'rganadigan va atrof-muhitni himoya qilishga yo'naltirilgan ilmiy soha sifatida nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy va madaniy jihatdan ham muhimdir. Ekologik bilimlarni yosh avlodga yetkazish, ularning ekologik ongini rivojlantirish va atrof-muhitga bo'lgan mas'uliyatni shakllantirish o'qituvchilarning asosiy vazifalaridan biridir. Bu jarayonning muhim jihatlardan biri ekologiya terminlarini talabalarga aniq, tushunarli va samarali tarzda o'rgatishdan iborat.

Ekologik terminlar ko'pincha murakkab va anglash qiyin bo'lib, ularni to'g'ri tushunish va amaliyotda qo'llash talabalar uchun muhim ko'nikmalarni rivojlantiradi. Shu bois, ekologiya terminlarini o'rgatish uchun samarali pedagogik metodlar va usullarni tanlash zarur. Ushbu maqolada talabalarga ekologiya terminlarini o'rgatishning metodikasi, pedagogik yondoshuvlar, interaktiv o'qitish usullari, vizual materiallar va amaliy mashg'ulotlarning o'rni tahlil qilinadi. Maqola ekologik ta'limni yanada samarali tashkil etish va talabalarda ekologik muammolarni oldini olishga tayyorlashga xizmat qilishni maqsad qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Ekologiya fani va ekologik ta'lim sohasidagi adabiyotlar talabalarga ekologiya terminlarini o'rgatish metodikasining ahamiyatini ta'kidlaydi. Ko'plab ilmiy tadqiqotlar ekologik ta'limning boshlang'ich bosqichdan boshlab samarali tashkil etilishi kerakligini ko'rsatadi.

Tadqiqotlarda ekologiya terminlarini o'rgatishdagi yondoshuvlar va pedagogik metodlar yoritilgan. U ekologiya fanini o'rgatishda faqat nazariy bilimlar bilan cheklanmasdan, ekologik ongni shakllantirish va talabalarda atrof-muhitga mas'uliyatni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratishni taklif etadi. Uning ishida ekologiya terminlarini o'rgatishda amaliy mashg'ulotlar va o'yinlarni qo'llashning samaradorligi haqida ma'lumot beriladi [1].

Ekologik ta'limda metodik yondoshuvlarning o'zgarishini va ekologiya fanining yangi talablarga mos ravishda o'qitilishini muhokama qilgan muallifning fikriga ko'ra, ekologiya terminlarini o'rgatishda didaktik materiallarning samarali ishlatilishi, masalan, vizual vositalar, infografikalar va videolar talabalarning tushunishini osonlashtiradi[5]. Bu adabiyotda ekologik atamalarni o'rgatishda interaktiv metodlar, jumladan, guruhli muhokamalarga oid loyihalar orqali bilimlarni mustahkamlash haqida ma'lumot berilgan.

Golish tadqiqotida ekologiya terminlarini o'rgatishda o'qituvchilar uchun qo'llaniladigan metodik usullar taqdim etiladi. U ekologik muammolarni tushunishda talabalar uchun metodik vositalarning roli katta ekanligini ta'kidlaydi. Uning ishida o'qitishning metodologik asosi sifatida pedagogik texnologiyalarni qo'llash, o'yin texnologiyalari, interaktiv metodlar va ekologik laboratoriya ishlari kabi usullarni qo'llash muhimligi ta'kidlanadi[4].

Muhokama va natijalar. Ekologiya sohasidagi terminologiyaning talabalarga yetkazilishi muhim ahamiyatga ega, chunki bu terminlar ekologik bilimlarning asosiy qismini tashkil qiladi. Shuningdek, ekologik sohada yangi tushunchalar va atamalar tez-tez paydo bo'layotgani sababli, talabalarga to'g'ri metodikalar orqali o'rgatish zarur. Ekologik terminlarni o'qitishda quyidagi metodik yondoshuvlar e'tiborga olinishi kerak[3].

Terminlarning aniqligi: Ekologik terminlar murakkab va o'ziga xos ma'nolarga ega bo'lishi mumkin. Shuning uchun, o'qituvchilar talabalar bilan atamalarning aniq va tushunarli bo'lishi uchun misollar va vizual materiallar yordamida ishlashlari lozim.

Interaktiv metodlar: Ekologik terminlarni o'rgatishda interaktiv usullar, masalan, guruhli ishlash, o'yinlar, simulyatsiyalar yoki masalalar orqali mustahkamlash, talabalarning faolligini oshiradi va mavzuga bo'lgan qiziqishni kuchaytiradi.

Kontekstual yondoshuv: Har bir ekologik terminning ma'nosi va ahamiyatini talabalarga real hayotdagi misollar yordamida tushuntirish kerak. Masalan, ekologik muammolarni o'rganish jarayonida atamalarni amaliyotga tadbiq qilish, talabalarga ularning haqiqiy dunyodagi rolini anglatishga yordam beradi[6].

Ko'p tilli resurslar: Ekologik terminlar turli tillarda farq qilishi mumkin. Shu sababli, global o'qitish jarayonida ko'p tilli resurslardan foydalanish talabalar uchun ekologik bilimlarni yaxshiroq o'zlashtirishga yordam beradi.

Dijital texnologiyalar: Ekologik terminlarni o'rgatish jarayonida onlayn resurslar, kompyuter qurilmalari, videoproyektor, dasturiy ta'minot va mobil ilovalar kabi texnologiyalarni qo'llash talabalar uchun yanada qiziqarli va samarali bo'lishi mumkin[4].

Ekologik terminlarni o'qitishda samarali metodlarni qo'llash orqali talabalarning terminologiyani to'g'ri tushunishi va uni amalda qo'llay olishlari mumkin. Interaktiv metodlar va real hayotiy misollar ekologiya faniga bo'lgan qiziqishni oshiradi va talabalarni yanada faolroq ishtirok etishga undaydi. Ekologik terminlarni o'rgatish jarayonida talabalarda nafaqat nazariy bilimlar, balki ekologik masalalarni hal qilishda amaliy ko'nikmalar ham shakllanadi. Shu tarzda, ekologik terminlarni o'qitish metodikasiga yondashish o'qitish jarayonining samaradorligini oshiradi, ekologik bilimlarning to'g'ri va chuqur o'zlashtirilishini ta'minlaydi.

Ekologik terminlarni o'qitishda interaktiv metodlarni qo'llash talabalarning faol ishtirokini ta'minlaydi, ular o'z bilimlarini mustahkamlash va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Keling, bir nechta interaktiv metodlarni ko'rib chiqaylik, ular orqali ekologik terminlarni samarali o'rgatish mumkin.

Ekologik Termin: "Bio xilma-xillik" (Biodiversity)

1. Debatlar tashkil qilish

Debatlar ekologik terminlarni o'rgatishda yaxshi interaktiv metod bo'lishi mumkin. Misol uchun, talabalarga "Bio xilma-xillikni saqlashning ahamiyati" mavzusida debat o'tkazish uchun bir nechta guruhlarini tashkil etiladi. Har bir guruh turli nuqtai nazardan, masalan, iqtisodiy, ekologik, ijtimoiy, ilmiy yondoshuvlar asosida fikr yuritadi.

Ketma-ketlik:

O'quvchilarni guruhlariga bo'lish.

Har bir guruhga "Bio xilma-xillik nima va uning ahamiyati" haqidagi ma'lumotlar beriladi.

Guruhlar o'z pozitsiyalarini tayyorlaydi (misollar, dalillar va fikrlar asosida).

Debat davomida talabalarga ekologik terminlarni to'g'ri ishlatish, tushuntiriladi va masalani kengroq tahlil qilishni o'rgatiladi.

Bu metod talabalar o'rtasida faol muloqotni rag'batlantiradi va ekologik terminlarni amaliyotda ishlatish imkoniyatini yaratadi.

2. Interaktiv jadvallar va kartalar yaratish

Ekologik atamalarni ko'proq vizual tarzda o'rganish uchun talabalarga interaktiv xaritalar yoki diagrammalar yaratishni taklif etiladi. Misol uchun, "Bio xilma-xillik"ni o'rganishda talabalar uchun turli xil ekosistemalar (o'rmonlar, suv havzalari, cho'llar) haqida ma'lumotlar berib, ular har bir ekosistema uchun "Bio xilma-xillik"ni ifodalovchi asosiy o'zgaruvchilarni xaritada ko'rsatadilar.

Tartib:

Har bir talaba yoki guruhga turli ekosistemalar (o'rmon, dengiz, tog'lar) beriladi.

Ular ekologik tizimda turli xil hayot shakllari (o'simliklar, hayvonlar, mikroorganizmlar) ni aniqlashadi va ularning "bio xilma-xillik"ga qanday ta'sir ko'rsatishini tushuntiradilar.

Diagrammalar, kartalar yoki vizual materiallar yordamida ekologik terminlarni ko'rsatish va talabalarga o'z ishlarini taqdim etish imkoniyati yaratiladi.

3. Simulyatsiyalar va rolli o'yinlar

Simulyatsiya metodini qo'llash orqali talabalarga ekologik muammolarni hal qilishni o'rgatish mumkin. Misol uchun, "Bio xilma-xillikni yo'qotish" ni simulyatsiya qilish.

Ketma-ketlik:

O'quvchilarga bir nechta rollar (biolog, ekolog, davlat idorasi vakili, fermer va boshqalar) beriladi.

Har bir talaba o'z roliga muvofiq "Bio xilma-xillik"ni qanday saqlash yoki yo'qotish mumkinligi haqida qarorlar qabul qiladi.

Simulyatsiya jarayonida talabalarga ekologik terminlarni aniq ishlatish, o'z fikrlarini asoslash va muammoni hal qilishda "Bio xilma-xillik"ning ahamiyatini tushunishga yordam beriladi.

Xulosa o'rnida ekologik terminlarni o'rgatish bo'yicha turli yondoshuvlar va metodlarni sinovdan o'tkazish, shuningdek, ekologik ta'limning sifatini oshirish uchun samarali usullarni aniqlashga xizmat qilishini ta'kidlash lozim. Metodologiyaning asosiy maqsadi ekologik bilimlarning sifatini oshirish va talabalarning ekologik muammolarni tushunish darajasini yaxshilashdir. Ekologiya terminlarini o'rgatishning metodikasi faqat nazariy bilimlarni o'rgatish bilan cheklanmasdan, talabalarni ekologik ongini rivojlantirish va atrof-muhitga bo'lgan mas'uliyatni shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Interaktiv o'qitish metodlari, amaliy mashg'ulotlar, vizual vositalar va innovatsion texnologiyalar talabalarning ekologik terminlarni samarali o'rganishlariga yordam beradi.

ADABIYOTLAR:

1. <https://lex.uz/docs/-4354743>
2. Richard J. Wike. (1912, ISBN-13) Environmental Education Teacher Resource Handbook: A Practical Guide for K-12 Environmental Education
3. Abdullayeva, M.T., Maqsudova, G.M. Ekologik ta'lim va tarbiyada xorijiy tajriba, Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences VOLUME 1 | ISSUE 10 ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor SJIF 2021: 5.423
4. Golish L.V., Fayzullaeva D.M. (2010) Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish: O'quv uslubiy qo'llanma/ Ta'limda innovatsion texnologiya seriyasi. – T.
5. Tursunova, N.K. (2020). Ekologik masalalarni o'qitishda interaktiv metodlar. Toshkent: O'zMU nashriyoti.
6. Rahmatova, G. R. (2022). Ekologiya fanini o'qitishda pedagogik innovatsiyalar. Nukus: QDU nashriyoti.

SPEECH PRODUCTION AND ITS FEATURES

Jo'rayeva Mohira Yunus qizi

Osiyo texnologiyalar universiteti o'qituvchisi

Abstract. *Speech production is a fundamental skill in students' academic and social development. It involves the ability to articulate thoughts clearly, use appropriate vocabulary, and maintain fluency. However, various factors, including cognitive development, linguistic background, and educational practices, influence students' speech production. This study explores strategies to improve students' speech production using interactive learning techniques, digital tools, and structured speaking activities. The findings suggest that an encouraging environment, exposure to rich linguistic input, and practice opportunities significantly enhance students' speech production. Future research should focus on the long-term impacts of these strategies on students' academic performance and communication skills.*

Key Words. *Speech production, student communication, verbal fluency, language development, articulation, public speaking, speech pedagogy*

Introduction. Speech production is an essential component of communication that allows students to express their ideas clearly and effectively. It is crucial for both academic success and social integration. However, students often face difficulties in speech production due to various factors, such as limited vocabulary, articulation issues, anxiety, and lack of practice opportunities. Understanding these challenges and implementing effective strategies can help improve students' ability to produce speech confidently and fluently.

Methods. This study employed a qualitative approach to examine the factors affecting students' speech production. Data were collected through classroom observations, interviews with educators, and a review of existing literature. Interactive speaking activities, the use of digital speech analysis tools, and structured speaking tasks were assessed for their impact on students' fluency and articulation. Additionally, the effectiveness of language-rich environments in enhancing speech production was explored.

Results. Findings indicate that various pedagogical strategies positively influence students' speech production. Key observations include:

Interactive Activities: Group discussions, debates, and storytelling exercises encouraged active speech production.

Digital Tools: The use of speech recognition and analysis software improved pronunciation and fluency.

Structured Speaking Tasks: Regular presentations, role-playing, and guided speaking exercises helped students develop confidence and coherence.

Language Exposure: A language-rich environment, including reading aloud and listening activities, contributed to better vocabulary and sentence structure.

Teacher Feedback: Constructive feedback from educators played a crucial role in improving articulation and speech clarity.

Discussion. The results emphasize the importance of a supportive learning environment in fostering speech production skills. Encouraging students to engage in interactive speech activities enhances their ability to communicate effectively. Digital tools, such as speech recognition applications, provide real-time feedback that helps students improve their pronunciation and fluency. Moreover, structured speaking tasks give students the necessary practice to build confidence in their verbal skills.

Cultural and linguistic diversity also play a role in students' speech production. Students from multilingual backgrounds may experience different developmental timelines in their speech abilities. Therefore, tailored interventions, such as differentiated instruction and targeted vocabulary exercises, are necessary to support diverse learners. Additionally, addressing speech anxiety through gradual exposure and positive reinforcement can significantly improve students' speech performance.

Future research should explore the integration of AI-powered language learning tools in speech production training. Longitudinal studies examining the long-term effects of interactive and technological interventions on students' speech development could provide deeper insights into best practices in speech pedagogy.

Conclusion. Students' speech production is a vital skill that influences their academic performance and social interactions. Implementing interactive speech activities, leveraging digital tools, and providing structured speaking opportunities significantly enhance students' verbal fluency and articulation. Educators should foster a language-rich environment and offer constructive feedback to support students' speech development. Future research should continue exploring innovative strategies to optimize speech production in educational settings, ensuring students develop strong communication skills for academic and professional success.

References

1. Brown, G., & Yule, G. (1983). Teaching the spoken language: An approach based on the analysis of conversational English. Cambridge University Press.
2. Ellis, R. (2003). Task-based language learning and teaching. Oxford University Press.
3. Harmer, J. (2007). The practice of English language teaching (4th ed.). Pearson Longman.

МЕТАФОРИЧЕСКИЕ КОНСТРУКЦИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАХХАРА: СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА

Мавланова Нозик Абдурашидовна

Преподаватель Азиатского технологического университета

Аннотация: В данной статье анализируется литературное наследие Абдуллы Каххара, исследуется структура и семантика метафорических конструкций в его произведениях. Метафора является важным элементом художественного стиля, используемым писателем для создания образов, обогащения художественного выражения и усиления эмоционального воздействия на читателя. В исследовании рассматриваются лингвистические и стилистические особенности метафор в произведениях Каххара, выявляются их функциональные и семантические характеристики.

Ключевые слова: метафора, художественный образ, семантика, стилистика, Абдулла Каххар, литературный анализ, метафорическая конструкция, создание образа, язык и поэтика.

Введение. Метафора играет важную роль в художественной литературе, являясь одним из ключевых средств выразительности. В произведениях Абдуллы Каххара метафорические конструкции не только украшают текст, но и помогают глубже раскрыть замысел автора, передать эмоциональное состояние героев и создать яркие художественные образы.

Исследование структуры и семантики метафорических конструкций в произведениях Каххара позволяет выявить особенности его стиля и литературного мастерства. Анализ метафор показывает, как писатель использует языковые и стилистические приемы для усиления выразительности текста.

В данной статье рассматриваются различные виды метафор в произведениях Каххара, их функции и семантические особенности. Исследование поможет глубже понять роль метафор в создании художественного мира писателя и их влияние на восприятие читателя.

Изучение метафорических конструкций в художественной литературе является актуальной темой для лингвистов и литературоведов. В различных научных трудах рассматриваются функции метафоры, ее структурные особенности и роль в создании художественного образа.

Теоретические основы метафоры подробно изложены в работах таких исследователей, как Аристотель, М. Блэк, Ю. М. Лотман и В. В. Виноградов. Они

подчеркивают значимость метафоры в языке и литературе, анализируя ее семантическую глубину и выразительные возможности.

В исследованиях, посвященных узбекской литературе, большое внимание уделяется стилистическим особенностям произведений Абдуллы Каххара. В работах отечественных и зарубежных ученых анализируется художественный стиль писателя, его оригинальность и способы использования метафорических конструкций для передачи смысла и создания выразительных образов.

Настоящее исследование основано на сравнительном анализе метафорических конструкций в произведениях Каххара, а также на научных трудах, посвященных теории метафоры, стилистике и семантике художественного текста.

В данном исследовании использованы комплексные методы анализа, направленные на изучение структуры и семантики метафорических конструкций в произведениях Абдуллы Каххара.

1. Метод контекстуального анализа – применяется для выявления значений метафор в зависимости от их употребления в тексте, а также для определения их роли в создании художественного образа.

2. Стилистический анализ – позволяет изучить выразительные особенности метафор и их влияние на эмоциональное и смысловое восприятие текста.

3. Сравнительно-сопоставительный метод – используется для анализа метафорических конструкций в контексте узбекской и мировой литературы, что помогает выявить уникальные черты стиля Каххара.

4. Лексико-семантический анализ – применяется для классификации метафор по их семантическим характеристикам и выявления закономерностей их употребления в произведениях писателя.

Использование этих методов позволяет глубже понять специфику метафорического языка Каххара, а также определить его роль в развитии узбекской художественной прозы.

Анализ произведений Абдуллы Каххара показал, что метафорические конструкции играют важную роль в формировании художественного образа и передаче глубинного смысла текста. Писатель использует широкий спектр метафор, включая природные, социальные, психологические и бытовые образы, что делает его язык выразительным и многослойным.

1. Структурные особенности метафор Исследование выявило, что в произведениях Каххара встречаются как простые, так и сложные метафорические конструкции. Простые метафоры представлены в форме переноса значения на основе сходства («камень души» – тяжесть на душе), тогда как сложные метафоры формируются за счет сочетания нескольких образных выражений, создавая многозначные смыслы.

2. Семантическая глубина метафор. Большинство метафор в произведениях Каххара имеют не только описательную, но и философскую нагрузку. Они помогают автору раскрывать темы социальной несправедливости, человеческой судьбы, любви и нравственных ценностей. Например, в его произведениях часто встречаются метафоры, связанные с природными явлениями, символизирующими жизненные перипетии героев.

3. Функции метафор

Образотворческая функция – метафоры помогают создать яркие и запоминающиеся художественные образы, усиливая эмоциональное воздействие на читателя.

- Эмоционально-экспрессивная функция – использование метафор придает тексту эмоциональную насыщенность, делая повествование более выразительным.
- Концептуальная функция – через метафорические конструкции автор передает глубокие философские и моральные идеи, затрагивающие важные аспекты жизни общества.

Анализ метафорических конструкций в произведениях Абдуллы Каххара показал, что писатель мастерски использует метафору как важный стилистический инструмент. Его метафоры не только украшают текст, но и служат средством выражения авторской позиции, помогая глубже раскрыть характеры героев и передать социальные и моральные проблемы своего времени. Исследование подтвердило, что метафорический язык Каххара является значимым элементом его художественного стиля и вносит вклад в развитие узбекской литературы.

Результаты исследования показывают, что метафорические конструкции в произведениях Абдуллы Каххара являются важным инструментом художественной выразительности. Их анализ позволяет глубже понять стиль писателя, его мировоззрение и способы передачи смыслов через образную систему.

Сравнивая метафорический язык Каххара с другими представителями узбекской литературы, можно отметить, что его метафоры отличаются особой глубиной и многозначностью. В отличие от традиционных литературных приемов, его метафоры не только украшают текст, но и играют концептуальную роль, раскрывая философские идеи и социальные проблемы.

Исследование также выявило, что Каххар активно использует метафоры, связанные с природными явлениями, человеческими эмоциями и социальными реалиями. Например, он часто прибегает к символическим образам солнца, воды, камня, которые несут скрытые смысловые оттенки. Это подтверждает, что его произведения насыщены метафорическим мышлением, что делает его стиль уникальным и легко узнаваемым.

Кроме того, лексико-семантический анализ показал, что метафорические конструкции Каххара могут иметь универсальные значения, понятные не только

узбекскому читателю, но и представителям других культур. Это свидетельствует о высокой художественной ценности его произведений и их значимости в мировой литературе.

Таким образом, исследование подтверждает, что метафоры в произведениях Каххара играют не только стилистическую, но и концептуальную роль. Они служат важным средством выражения авторского взгляда на мир и помогают читателю глубже осмыслить его произведения.

Исследование метафорических конструкций в произведениях Абдуллы Каххара показало, что метафора является неотъемлемой частью его художественного стиля. Она не только придает тексту выразительность, но и выполняет важные смысловые и концептуальные функции.

Основные выводы исследования:

1. Структурное разнообразие метафор – Каххар использует как простые, так и сложные метафорические конструкции, которые усиливают художественную образность его произведений.

2. Глубина семантики – метафоры в его произведениях передают не только описательные характеристики, но и сложные философские, социальные и эмоциональные смыслы.

3. Функциональная значимость – метафоры выполняют не только эстетическую роль, но и помогают раскрыть характеры героев, передать атмосферу произведения и выразить авторскую позицию.

Таким образом, метафорический язык Каххара является важной составляющей его художественного метода. Он не просто украшает текст, а служит мощным инструментом для передачи идей и смыслов. Дальнейшее изучение метафорических конструкций в узбекской литературе поможет глубже понять особенности национального литературного стиля и его эволюцию.

Список литературы:

1. Аристотель. Поэтика / Пер. с древнегреч. – М.: Искусство, 2019. – 192 с.
2. Блэк, М. Метафора / М. Блэк. – М.: Прогресс, 1990. – 248 с.
3. Виноградов, В. В. О языке художественной литературы / В. В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1980. – 320 с.
4. Лотман, Ю. М. Анализ поэтического текста. Структура стиха / Ю. М. Лотман. – Л.: Просвещение, 1972. – 304 с.
5. Каххар, А. Избранные произведения / А. Каххар. – Ташкент: Изд-во литературы и искусства, 1987. – 512 с.
6. Реферовская, Е. А. Лексическая семантика и метафора / Е. А. Реферовская. – Л.: Наука, 1988. – 272 с.
7. Узбекская литература XX века: История и поэтика / Под ред. Х. Рахматуллаева. – Ташкент: Фан, 2001. – 376 с.
8. Чернявская, В. Е. Стилистика текста / В. Е. Чернявская. – М.: Флинта, 2014. – 284 с.
9. Якобсон, Р. Лингвистика и поэтика / Р. Якобсон. – М.: Прогресс, 1987. – 312 с.
10. Художественная речь: теория и практика / Под ред. Н. Д. Арутюновой. – М.: Наука, 1990. – 400 с.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA RIVOJLANTIRUVCHI MARKAZLARNI TASHKIL ETISH.

Muratova Shaxnoza Ibatovna
Osiyo texnologiyalar universiteti o'qituvchisi

Har bir mamlakatning taraqqiyoti, istiqboli, farovonligi, ma'naviy yuksalishi, jahonning eng rivojlangan davlatlar qatoridan o'rin olishi, bilimli, yuqori intellektual salohiyatli, qalbiga va ongiga ezgu fazilatlarni mujassamlagan yoshlarga bo'liq hisoblanib, har jihatdan yetuk va barkamol, Vatan taqdiri uchun sidqi dildan xizmat qiladigan fidoyi, iymonli avlodni voyaga ytkazish, o'qitishni sifatli va mazmun jihatidan yuqori pog'onalarga olib chiqish avvalo o'qituvchi, tarbiyachi, murabbiylar vazifasiga sharaflari va ayni paytda mas'uliyatli vazifani yuklaydi.

Hozirgi kunda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida innovativ g'oyalarni shakllantirish asosida faoliyat ko'rsatishi zarur. A.A.Leontyevning fikricha, bola nutqini rivojlantirish, eng avvalo, til qobiliyatini shakllantirishni talab qiluvchi muloqot shakllarini rivojlantiruvchi demakdir.

Bola hayotining barcha ko'rinishlarida til rivojlanishining ahamiyatini oshirish mushkul. Hayotiy qobiliyat kalit sifatida aloqa va tilning asosiy roli haqida ishonchli dalillar keltirish mumkin. Til va boshqa muhim qobiliyatlarning o'sishi o'qishga tayyorgarlik, savodxonlik va hisob-kitobni o'z ichiga olgan. Bundan tashqari, hozir aloqa va til rivojining qiyinchiligi butun umr ta'sirining dalilidir. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning yuqori darajasiga quyidagilarga e'tibor qaratamiz:

- tilning adabiy me'yorlari va qoidalaridan xabardorlik;
- o'z fikr-mulohazalarini erkin bayon eta olish;
- muloqotga kirish bilish, kattalar va tengdoshlar bilan muomala qila olish;
- suhbatdoshni tinglay bilish, so'rash (savollarni to'g'ri bera olish), javob berish, e'tiroz bildirish, zarur bo'lganda esa tushuntirish, izohlash.

MTTda rivojlanish markazlarini tashkil etish Davlat talablari va «Ilk qadam» davlat o'quv dasturini amalga oshirishni nazarda tutadi. Markazlarda ishlash har bir bolaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda eng samarali rivojlanishiga imkon beradigan tarzda, uning individual qobiliyatlari, qiziqishlari, faoliyat darajasini inobatga olgan holda tashkil etiladi.

Mulkchilik shaklidan qat'i nazar, boshlang'ich ta'limga majburiy bir yillik bepul tayyorgarlik ko'rish uchun barcha guruhlarda rivojlanish markazlari, shu jumladan maktabgacha ta'limda kun bo'yi bo'lish uchun tayyorgarlik guruhlari mavjud.

Maqsad: bolaning har tomonlama rivojlanishi, tarbiyalanishi, o'qishi va uning maktabga samarali tayyorgarligini ta'minlash uchun sharoit yaratish.

Vazifalar:

- bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan ehtiyojni shakllantirish;
- individual manfaatlarni qo'llab-quvvatlash;
- fikrlash jarayonlarini va kognitiv qiziqishni faollashtirish;
- rivojlanish faoliyati;
- nostandart holatlarda samarali harakatlarga tayyorlikni rivojlantirish;
- tashabbuskorlikni rivojlantirish, o'z fikrlarini ijodiy ifoda etish qobiliyatini rivojlantirish;
- bolalarni texnik va badiiy ixtiro bilan tanishtirish;
- vizual - majoziy idrokni rivojlantirish;
- xotirani, nozik vosita ko'nikmalarini, fikrlash, tasavvurni rivojlantirish;
- kommunikativ ko'nikmalarni, muloqot qobiliyatini va jamoaviy ijodkorlikni rivojlantirish;
- bolalarda izlanish va kognitiv faoliyatni rivojlantirish istiqbollari kengaytirish; barkamol shaxsni rivojlantirish.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalashda rivojlanish markazlarini tashkil etishning asosiy sharti pedagogdan tayyor bilim olishdan ko'ra, bolaga rivojlanish markazlarida faoliyatni tanlash imkoniyatini berish, bunda u atrofdagi dunyo haqida bilimlarni mustaqil ravishda egallashi, ko'nikmalari va qobiliyatlarini rivojlantirish, bolaga qiziquvchanlik, mustaqil izlanish, tadqiqot jarayoniga qo'shilish imkoniyatini berishdir. Rivojlanish markazlari ta'lim, rivojlantiruvchi, o'qitish, rag'batlantiruvchi, uyushgan, kommunikativ funksiyalarni bajarishi kerak. Eng muhimi, ular mustaqillikni rivojlantirish ustida ishlashlari kerak, bolalar va kattalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning shaxsga yo'naltirilgan ta'limga asoslangan bolaning tashabbusini rag'batlantirishi kerak. Guruh xonasidan moslashuvchan va o'zgaruvchan tarzda foydalanish talab etiladi. Rivojlanish markazlaridagi tematik, didaktik materiallar bolaning ehtiyojlari va manfaatlarini qondirishga xizmat qilishi kerak.

Markazlarning dizayni estetik, bolalar uchun jozibali bo'lishi kerak va mustaqil faoliyatga bo'lgan istakni keltirib chiqarishi kerak. Guruh xonasida rivojlanish markazlarini yaratishda o'yin faoliyatining etakchi rolini hisobga olish kerak. Rivojlanish markazlaridagi jihozlar xavfsiz va didaktik materiallar bolaga tegishli bo'lishi va bolalarning yoshiga mos bo'lishi kerak. Rivojlanish markazlaridagi didaktik materiallar tematik vazifalarni hisobga olgan holda o'zgarishi kerak. Markazlarni uskunalar bilan ortiqcha jihozlamaslik zarur. Rivojlanish markazlari bolalar va kattalar bilan aloqa qilish va birgalikdagi faoliyatni, shuningdek o'z-o'zi bilan shug'ullanish imkoniyatini ta'minlashi kerak. Tematik rejalashtirishga ko'ra, pedagog rivojlanish markazlarini didaktik materiallar va o'yin

uskunalar bilan ta'minlash ustida o'ylashi va to'ldirishi kerak. Markazlarni bolalar va pedagoglarning birgalikdagi faoliyati va hunarmandchilik mahsulotlari bilan to'ldirish mumkin. Har bir markazning maqsadiga muvofiq haftaning boshida pedagogning tematik rejasiga binoan, materiallar tayyorlanadi va jihozlanadi.

➤ **Qurilish, konstruktorlik va matematika markazi:**

har xil qurilish to'plamlari - kublar, legolar, bloklar, konstruktorlar, o'ynash uchun didaktik o'yinlar va boshlang'ich matematik tasavvurlarni rivojlantirish uchun o'quv materiallari.

➤ **Syujetli-rolli o'yinlar va dramalashtirish markazi:** teatrning barcha turlari uchun atributlar va o'yin materiallari, rolli, dramatik, rejissyorlik va dramatizatsiya o'yinlari, shlyapalar - maskalar, o'yin to'plamlari va burchaklarda o'ynash uchun o'yinchoqlar - masalan «Sartarosh», «Kasalxona» va "Do'kon" o'yinlari atributlari.

➤ **Til va nutq markazi:** didaktik o'yinlar, tematik mavzuli, katta va kichik formatdagi rasmlar, tasviriy materiallar, voqealar ketma-ketligini belgilash uchun rasm seriyalari, turli mezonlarga ko'ra guruhlash va boshqalar, bolalar kutubxonasi, tematik albomlar, topishmoqlar albomlari, magnit harflar to'plami, "Rasmli Alifbo" kubiklari.

➤ **Ilm, fan va tabiat markazi:** atrof-muhit madaniyati bo'yicha didaktik materiallar, «Tabiat va odam» rasmlari va illyustratsiyalari, valiologiya bo'yicha maketlar, tabiiy materiallarning xususiyatlarini o'rganish uchun materiallar, to'plamlar, tadqiqotlar va tajribalar uchun, bilim to'plamlari, o'ynash uchun o'yin mavzular to'plamlari - uy va yovvoyi hayvonlar, dengiz hayoti, hasharotlar, qushlar.

➤ **San'at markazi:** tasviriy faoliyat zarur jihozlar, xalq hunarmandchilik mahsulotlari tasvir etilgan albomlar va illyustratsiyalar, dekorativ-amaliy san'at, turli xil xalqlarning hayoti, madaniyati, urf-odat aks ettirilgan rasmlar, bolalar yozuvchisi va O'zbekiston shoirlari portretlari, tematik rang-barang kitoblar, erkin ijod uchun rasm chizish albomlari.

Markazlardagi bolalar faoliyati: o'yin, mustaqil nutq, kognitiv, kommunikativ, kognitiv-tadqiqot, eksperimental, ijodiy, kommunikativ, mehnat, samarali, musiqiy va badiiy.

Pedagogning-faoliyati:

bolalarni tabiat, musiqa va ijod dunyosiga jalb qilish va bolani o'rgatish;

✓ mustaqil ravishda bilimlarni egallash, bilimga bo'lgan qiziqishni rivojlantirishga, yangi bilimlarni olishga bo'lgan ehtiyoj, o'rganish va rag'batlantirish, shu bilan birga sub'ekt bo'lish;

✓ Bolalar bilan birga uyushgan tadbirlar tashkil etish;

✓ qiyinchiliklar yuzaga kelganda, bolaga beg'araz va o'z vaqtida og'zaki va amaliy yordam ko'rsatish;

✓ bolaning shaxsiy qiziqishini rag'batlantirish;

Bolaning rivojlanishi faqat o'quv faoliyatida emas, balki o'yin tarzida ham amalga oshiriladi. Markazlardagi bolalarning o'yin va kognitiv faoliyati davomida tarbiyachi

bolalarning ishini kuzatib boradi, tavsiya etilgan materiallar bolalar uchun qanchalik qiziq, qulay va xavfsiz ekanligiga e'tibor qaratadi. Agar kerak bo'lsa, tarbiyachi didaktik materiallarni to'ldiradi yoki o'zgartiradi.

Tarbiyachi guruhdagi barcha bolalar besh kun davomida har bir markazga tashrif buyurishini ta'minlaydi. Kuzatish va tahlil asosida kutilayotgan natija, muammolar, echimlar tarbiyachi har hafta oxirida bolalarning o'z maqsadlariga erishgan yutuqlarini qayd etadi, agar shunday bo'lsa, muammolar pedagogning va bolalarning va uning ota-onalarining shaxsiy ishi bilan belgilanadi.

Shunday qilib, rivojlanish markazlarida to'g'ri tashkil etilgan ishlar har bir bolaga o'ziga yoqadigan narsani topishga, uning kuchli va qobiliyatiga ishonishga, kattalar va tengdoshlar bilan o'zaro munosabatlarni o'rganishga, tushunishga imkon beradi va ularning his-tuyg'ularini va xatti-harakatlarini baholashga imkon beradi va aynan shu rivojlanayotgan ta'lim asosida yotadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun "ILK QADAM" davlat o'quv dasturi /takomillashtirilgan ikkinchi nashr. 2022 yil.
2. Alimova Z.K. "Maktabgacha pedagogika" O'quv qo'llanma. Ilm ziyo zakovat. T.; 2021.
3. Qodirova F.P, Toshpo'latova Sh.Q, Qayumova N.M, Agzamova M.N. "Maktabgacha pedagogika" Darslik, T.; Tafakkur. 2019
4. Sh.A.Sodiqova. "Maktabgacha pedagogika" O'quv qo'llanma. Tafakkur sarchashmalari T.:2013.
5. O.Xasanboyeva. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi. Darslik. 2012
6. B.Babayeva. Nutq o'stirish metodikasi Darslik.
7. R.Djurayeva, H.M.Tojiboyeva, G.M.Nazirova. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning zaqmonaviy tendensiyalari Toshkent 2015

SIGN SYSTEMS, STRUCTURE AND TYPOLOGY OF LETTERS IN THE EVOLUTION OF TURKIC LANGUAGES

Komilov Javokhir Kozimjon ugli
Kokand State University

Annotatsiya. Turkiy tillardagi yozuv tizimlarining rivojlanishi madaniy, siyosiy va lisoniy ta'sirlarning natijasini aks ettiradi. Ushbu maqolada qadimdan to hozirgi davrgacha turkiy tillardagi yozuvlarning rivojlanishini shakllantirgan harflarning belgi tizimlari, tuzilish tamoyillari va tipologik o'zgarishlari o'rganiladi. Runik yozuvlari, arab yozuviga asoslangan imloviy o'zgarishlar, kirill yozuvlari va zamonaviy lotin yozuvlarini o'rganib chiqqan holda, ushbu maqola turkiy tillar doirasidagi grafik muloqotning dinamik o'zgarishini ochib beradi.

Kalit so'zlar: taraqqiyot, harflar tuzilishi, ishora tizimlari, tipologiya, turkiy tillar, kirill, lotin.

Introduction. Turkic languages, spoken across a vast geographic area from Eastern Europe to Central Asia and Western China, have undergone significant evolution in their writing systems. These shifts are not merely historical phenomena but represent deeper linguistic and semiotic transitions. Sign systems in this context include symbolic representations of sounds, meanings, and cultural identities. The structural and typological aspects of letters – how they are formed, grouped, and function within scripts – are essential for understanding both linguistic development and cultural continuity.

Origins. The Old Turkic runic script, particularly known through the Orkhon and Yenisei inscriptions (8th–10th centuries CE), represents the earliest documented form of Turkic writing. These inscriptions, discovered in Mongolia and Southern Siberia, were primarily used for monumental and commemorative purposes. The script is often referred to as the Göktürk script, and it embodies both a phonetic and ideographic system [4].

The sign system of the Orkhon script consisted of around 38 distinct symbols, each generally representing a phoneme. However, the writing system also featured signs that hinted at syllabic tendencies, especially in the treatment of vowel harmony and consonantal clusters. The structure was relatively systematic, displaying a high level of phonological congruence with the Old Turkic language of the time [2]. This script was written from right to left and tailored to the angular forms suitable for carving on wood or stone.

Typologically, the script was innovative for its time, representing a non-Semitic phonemic system in a region dominated by ideographic or logographic scripts like Chinese. It is likely that the script was influenced by Sogdian or Aramaic scripts, but the degree of

influence remains debated among scholars [11]. The Orkhon script thus exemplifies an early, culturally specific semiotic system that laid the groundwork for later developments in Turkic orthographies.

Islamic Influence: Arabic Script Adaptation. With the spread of Islam among Turkic-speaking peoples from the 10th century onward, most notably following the Islamization of the Karakhanid dynasty, the Arabic script was gradually adopted for Turkic languages. This transition marked a significant cultural and semiotic shift, moving from a local, ideologically neutral runic system to one heavily embedded in religious identity [5].

The Arabic script, originally designed for Semitic phonology, presented challenges for representing Turkic sounds. Turkic languages include phonemes absent in Arabic, such as front vowels and velar nasal /ŋ/. Consequently, modified versions of the script emerged. For instance, Chagatai Turkish – a literary language of Central Asia – used added diacritic marks and new letter forms to approximate native sounds [3]. Similarly, the Ottoman Turkish script incorporated Persian innovations such as the use of "پ" (p), "چ" (ch), and "ژ" (zh) to accommodate its phonetic inventory [8].

Structurally, the Arabic-based script for Turkic languages was highly context-dependent, with each letter changing form based on its position in the word (initial, medial, final, or isolated). This made the orthography complex and literacy relatively harder to achieve compared to phonemic Latin scripts.

Despite these challenges, the Arabic script remained in widespread use for over 900 years and facilitated the development of an extensive body of Islamic literature, historiography, and poetry in Turkic languages.

Soviet Influence: Cyrillic Script Transformation. The 20th century brought a radical change with the Soviet imposition of the Cyrillic script on many Turkic-speaking republics of the USSR. This move, beginning in the 1930s and extending into the 1940s, was part of a broader strategy of cultural Russification and ideological control [10 : 126].

The Cyrillic alphabet, initially ill-suited to represent Turkic phonology, was extensively modified. New graphemes or additional diacritics were introduced to denote Turkic-specific sounds. For example, in Kazakh, the characters "Ә", "Ғ", "Қ", "Ң", and "Ө" were added to reflect vowel distinctions and consonantal variations not present in Russian [6 : 672]. Uzbek and Kyrgyz experienced similar adaptations.

Unlike the Arabic script, Cyrillic provided a transparent one-to-one sound-letter correspondence, enhancing phonemic accuracy and facilitating state-controlled mass education. However, the political motivations behind the script change cannot be ignored. The shift to Cyrillic also created a generational and ideological divide between pre-Soviet Islamic traditions and the secular Soviet present [7 : 1070].

Typologically, the Cyrillic versions used for Turkic languages were distinct from the Russian original but retained core structural features like left-to-right writing, fixed letter shapes, and consistent orthographic rules. These adaptations served not only linguistic but also ideological functions.

Modern Reforms: Latinization and Digital Adaptations. The collapse of the Soviet Union in 1991 marked a new era for Turkic nations, many of which began moving toward Latin-based scripts. This reform was inspired by earlier efforts in Turkey, where the adoption of a Latin alphabet in 1928 under Mustafa Kemal Atatürk was seen as a step toward modernization and Westernization [8].

In Azerbaijan, the Latin alphabet was reintroduced in 1991, followed by Uzbekistan, Turkmenistan, and Kazakhstan. These reforms aimed to reclaim cultural identity, simplify orthographic systems, and improve global integration through digital technology [10 : 127].

From a sign system perspective, Latinization involved crafting graphemes or digraphs that closely represented Turkic phonemes. For instance, Turkish uses "ç", "ş", and "ğ", while Azerbaijani includes "ə" and "ö". Uzbek opted for digraphs such as "sh" and "ch", while Kazakhstan's most recent reforms propose a Latin alphabet that balances phonemic clarity with user familiarity [1].

Structurally, Latin scripts for Turkic languages often pursue orthographic minimalism, aiming for a one-letter-one-sound principle. However, differences in implementation across nations reflect political, regional, and cultural divergences. Digital compatibility, especially in internet communication and Unicode standards, has also influenced character selection [9 : 50].

Typologically, modern Latin scripts favor simplicity, accessibility, and international legibility. Still, transitional issues remain, including public resistance, generational literacy gaps, and institutional inertia.

Table 1. Comparative Typological Overview

Script	Direction	Phonemic Coverage	Letter Contextual Forms	Cultural Role
Orkhon	RTL	Moderate	No	Ethnic identity
Arabic-based	RTL	High (with mods)	Yes	Religious, literary
Cyrillic	LTR	High (with mods)	No	Soviet integration
Latin-based	LTR	High	No	Modernization

Socio-Linguistic and Technological Impacts. The choice of writing system impacts literacy rates, cultural identity, language preservation, and digital communication. Modern Latinization often seeks to:

- Standardize Turkic linguistic features across nations.

- Enhance access to global information technologies.
- Reinforce national identity and cultural independence from former imperial powers.

However, script reforms can also lead to generational divides and transitional literacy challenges.

Conclusion. The evolution of sign systems and letter typologies in Turkic languages illustrates the intricate relationship between language, writing, and sociopolitical context. Each script transition – whether from runic to Arabic, Cyrillic, or Latin – represents more than a technical change; it signifies a broader transformation in identity, ideology, and communication. Understanding these dynamics offers deeper insights into the resilience and adaptability of Turkic linguistic heritage.

References:

1. Akhatova, B., Smagulova, J., & Zharkynbekova, S. Script reform in Kazakhstan: Cultural identity and global integration. *Journal of Language and Politics*. – 2020.
2. Clauson, G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press. – 1972.
3. Eckmann, J. *Chagatay Manual: Introduction, Grammar, Reader, and Vocabulary*. Bloomington: Indiana University. – 1966.
4. Erdal, M. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill. – 2004.
5. Johanson, L., & Csató, E. Á. (Eds.). *The Turkic Languages*. London: Routledge. – 1998.
6. Komilov J. K. The crucial role of information technology in studying historical graphic signs of central Asia // *Science and innovation*. – 2024. – T. 3. – №. Special Issue 3. – C. 671-674.
7. Komilov J. K. U., Dehkonov B. A. INFLUENCING FACTORS FOR THE EVOLUTION OF THE GRAPHICAL SYSTEM IN THE INTERNET LANGUAGE // *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. – 2022. – T. 2. – №. Special Issue 4-2. – C. 1067-1078.
8. Lewis, G. *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*. Oxford: Oxford University Press. – 1999.
9. Ugli J. K. K. Modern graphic communication in the internet discourse // *Архивариус*. – 2020. – №. 2 (47). – C. 47-53.
10. ugli Komilov J. K. Process Of Forming Latin Script And Its Impact On Graphic Communication Of Internet Language // *Academic Leadership-Online Journal*. – 2020. – T. 5. – №. 21. – C. 124-130.
11. Vovin, A. Once Again on the Reading of the Old Turkic Runic Inscriptions. *Studia Etymologica Cracoviensia*. – 2007.

NEMIS TILIDAGI ANTONIMIK BIRLIKLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI VA ULARNING KONTEKSTUAL FAOLLIGI

Boboqulova Gullola
Osiyo texnologiyalar universiteti

Annotatsiya: Maqolada nemis tilidagi antonimik birliklarning semantik tabiati, turlari va kontekstga bog'liq o'zgarishlari tahlil qilinadi. Turli sohalaridagi matnlarda antonimlarning funksional roli, semantik qarama-qarshilikning darajalari va ekspressivlik vositasi sifatidagi imkoniyatlari filologik yondashuv asosida o'rganiladi.

Kalit so'zlar: antonimiya, nemis tili, semantik qarama-qarshilik, kontekst, ekspressivlik.

Til orqali inson tafakkuri va dunyoqarashi ifodalanadi. Har qanday tilda antonimik munosabatlar tushunchalarning nisbiyligini, mavjudotlar va hodisalarning bir-biriga qarama-qarshi mohiyatini aks ettiruvchi semantik hodisadir. Antonimiya nafaqat lug'aviy tizimda, balki inson tafakkurida mavjud bo'lgan kategorik qarama-qarshiliklarning til tizimidagi ifodasidir. Nemis tilida antonimlarning mavjudligi juda boy va diversifikatsiyalangan shaklda ko'zga tashlanadi. Bu tilning leksik boyligi, stilistik imkoniyatlari, matn darajasida semantik intensivligi aynan antonimik birliklar orqali yaqqol namoyon bo'ladi. Ayniqsa, zamonaviy nemis publitsistikasi, siyosiy nutqlar va badiiy matnlarda antonimlar fikrning keskinligiga, ritorik ta'sirga va emotsional kuchga xizmat qiluvchi vosita sifatida ishlatiladi. Shu jihatdan, nemis tilidagi antonimlar tizimini o'rganish ularning nafaqat morfologik va leksik tuzilmasini, balki konseptual qarama-qarshilik, kontekstga bog'liqlik, semantik tarmoqlanish hamda stilistik qo'llanilish nuqtai nazaridan tahlil qilishni talab etadi. Mazkur maqola aynan shu vazifani amalga oshiradi: nemis tilida faol ishlatiladigan antonimik birliklarni struktur-semantik, funksional va kontekstual nuqtai nazardan ilmiy tahlil qilish va ularning matndagi kommunikativ vazifalarini ochib berish.

1. Nemis tilida antonimlarning semantik tasnifi (kengaytirilgan). Nemis tili antonimlari bir necha semantik guruhlarga ajratiladi. Ularning har biri semantik qarama-qarshilikning o'ziga xos mezoniga asoslanadi:

1.1. Gradatsion antonimlar (Gradable antonyms). Bu turdagi antonimlar o'zaro bir mezon asosida qarama-qarshi bo'lib, oraliq darajalarni ham qamrab oladi.

warm – kalt

schnell – langsam

leicht – schwer

Ushbu antonimlar semantik continuumda joylashadi, ya'ni ikki qutb orasida gradatsiya mavjud.

1.2. Komplementar antonimlar (Complementary antonyms), Bu juftliklar o'zaro mutlaq qarama-qarshilikni ifodalaydi; ulardan birining mavjudligi boshqasining yo'qligini anglatadi:

lebendig – tot
männlich – weiblich
an – aus

Bunday antonimlar yaqqol dikhotomiyali xarakterga ega bo'lib, ko'pincha mantiqiy kategoriyalar bilan bog'liq bo'ladi.

1.3. Konversiv antonimlar (Conversive antonyms). Bular harakat yoki munosabatning ikki qirrali ifodasidir, ya'ni har bir element boshqa elementga bog'langan:

kaufen – verkaufen
über – unter
geben – nehmen

Bunday antonimiyalarda harakatning subyektiv va obyektiv qirralari teskari ifodalanadi, bu esa ularning kommunikativ ko'lamini kengaytiradi.

1.4. Vektorli (yo'nalishga asoslangan) antonimlar. Bu guruhda antonimlar harakat yo'nalishi yoki dinamik ko'rsatkichlar asosida qarama-qarshi bo'ladi:

steigen – sinken
aufstehen – hinlegen
hinauf – hinunter

Bunday birliklar, ayniqsa, fizikaviy harakat, iqtisodiy tendensiyalar, ijtimoiy jarayonlar tavsifida keng ishlatiladi.

2. Kontekstda antonimlarning faolligi va semantik kengayishi (kengaytirilgan). Antonimlar kontekstga kirgach, nafaqat o'zining asosiy semantik funksiyasini bajaradi, balki matnning ichki strukturasi tashkil etuvchi semantik oppozitsiyalarni yaratadi. Masalan: „Das Leben ist schön, doch der Tod ist die letzte Ruhe.“ Bu yerda Leben – Tod oppozitsiyasi nafaqat faktlarni ifodalaydi, balki hayot falsafasiga oid g'oyaviy izlanishni ham bildiradi. Shuningdek, adabiyotda antonimlar matnning semantik dramatisatsiyasini kuchaytiradi. Masalan, Tomas Mann, Hermann Hesse, Bertolt Brecht asarlarida qarama-qarshiliklar orqali ideologik, psixologik va ekzistensial g'oyalar beriladi:

„Er war stark, doch innerlich zerbrechlich.“ (kuchli – zaiflikning bir tanadagi mavjudligi) Jurnalistikada esa antonimlar hodisalarni baholashda, muallif pozitsiyasini anglatishda foydalaniladi:

„Die Regierung verspricht Stabilität, doch die Gesellschaft spürt Instabilität.“

Bu yerda Stabilität – Instabilität juftligi orqali real holat va rasmiy nutq o'rtasidagi ziddiyat ochiladi.

Xulosa. Nemis tilidagi antonimik birliklar faqat semantik qarama-qarshilik emas, balki kontekstda emotsional va ritorik ta'sir vositasi sifatida faol ishlatiladi. Ular turli funksional uslublarda, ayniqsa publitsistik va adabiy matnlarda o'ziga xos lingvistik yuklama hosil qiladi. Semantik tipologiyasi va kontekstual faolligi bu birliklarni lingvistik tadqiqotlarda alohida ahamiyatli ob'yektga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Duden Online. <https://www.duden.de>
2. Cruse D. A. Lexical Semantics. Cambridge: CUP, 1986.
3. Lehrer A. Semantic Fields and Lexical Structure. Amsterdam: North Holland, 1974.
4. Ullmann S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. Oxford: Blackwell, 1962.
5. Galperin I. R. Stylistics. Moscow: Higher School, 1981.
6. DWDS – Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. <https://www.dwds.de>
7. Helbig G., Buscha J. Lehrbuch der deutschen Grammatik. Leipzig: Enzyklopädie, 2001.

EVOLUTION OF ALPHABETS AND ORTOGRAPHY NORMS IN TURKIC LANGUAGES

Avazova Lobar Buriyevna,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi

Abstract: *The study explores the historical and contemporary challenges related to alphabet and orthography (spelling systems) within the development of Turkic languages. It analyzes how script reforms, political influences, cultural identity, and technological changes have impacted the writing systems of various Turkic-speaking communities. The paper also examines the role of script unification or diversification in language standardization and literacy, highlighting the transitions from Arabic to Latin, Cyrillic, and modern Latin-based alphabets across different regions. Special attention is given to the linguistic, educational, and sociopolitical implications of orthographic reforms and their influence on the mutual intelligibility and unity of Turkic languages.*

Keywords: *Evolution, Turkic languages, alphabet reform, orthography, script change, cyrillic script, latinization, language development, language policy, standardization, linguistic identity, language modernization, literacy, cultural influence. intelligibility and unity of Turkic languages.*

Introduction. The Turkic language family, one of the most widely spoken and historically rich linguistic groups in Eurasia, has experienced a remarkable evolution in its writing systems over the centuries. From the ancient Orkhon script to the Arabic, Cyrillic, and Latin alphabets, the transition of alphabets in Turkic languages reflects not only linguistic development but also complex sociopolitical, cultural, and religious transformations. Each shift in script and orthographic convention has been influenced by external powers, internal reforms, and the ongoing quest for cultural identity and linguistic unity among Turkic-speaking nations.

This study explores the historical trajectory and contemporary challenges related to alphabet and orthography in Turkic languages. It examines how orthographic norms—rules governing spelling and writing—have changed alongside shifts in political regimes, technological advancements, and educational policies. By analyzing script reforms in various Turkic-speaking regions such as Turkey, Uzbekistan, Kazakhstan, Azerbaijan, and others, this research aims to understand the motivations behind these changes and their impact on literacy, communication, and national identity.

The topic holds significant relevance in the modern context, especially as several Turkic countries have recently undertaken alphabet reforms to transition from Cyrillic to Latin scripts. These efforts not only represent linguistic modernization but also symbolize broader geopolitical reorientation and cultural revival. Understanding the evolution of alphabets and orthographic norms within Turkic languages thus provides valuable insights into language planning, identity formation, and intercultural communication across the Turkic world.

Research Object: The object of this research is the writing systems, specifically, the alphabets and orthographic norms that have been used in Turkic languages over time. This includes the various scripts adopted by different Turkic-speaking communities (such as Arabic, Cyrillic, Latin, and Old Turkic scripts), as well as the rules and standards governing spelling, punctuation, and usage (orthography).

The study focuses on the historical development and transitions between different scripts (e.g., from Arabic to Latin, from Latin to Cyrillic, and modern reforms returning to Latin). The linguistic features that influenced orthographic changes and adaptations. The sociopolitical, cultural, and educational factors that shaped script reforms across various Turkic regions. The role of standardization and normalization in enhancing literacy, communication, and cultural identity. The challenges and debates surrounding current orthographic reforms in countries like Uzbekistan, Kazakhstan, and Azerbaijan. [3.256]

The research object encompasses both the technical systems of writing and the broader linguistic and sociocultural processes tied to script evolution among Turkic peoples.

Applied Methods: In this research, a variety of **qualitative** and **historical analysis methods** have been employed to explore the evolution of alphabets and orthographic norms in Turkic languages. The primary methods applied include historical linguistic analysis, comparative Linguistic Analysis, documentary analysis. This method focuses on examining historical documents, linguistic texts, and records that trace the evolution of writing systems across Turkic-speaking regions. It helps identify key phases of script transition, such as the shift from Arabic to Latin and Cyrillic scripts, as well as the socio-political and cultural contexts influencing these changes. A comparative approach has been used to study the similarities and differences in orthographic practices across different Turkic languages. This includes analyzing the orthographic conventions of languages such as Turkish, Uzbek, Kazakh, Azerbaijani, and others, particularly focusing on how these languages adapted their writing systems to meet modern communicative needs. A thorough review of legal and governmental documents, educational materials, and policy papers has been conducted. This allows for an understanding of how national language policies and reforms have impacted the standardization of orthography, literacy development, and script adaptation.

Clarification and Explanation of Evolution of Alphabets and Orthographic Norms in Turkic Languages

The evolution of alphabets and orthographic norms in Turkic languages refers to the historical development and transformation of writing systems used by Turkic-speaking

peoples. Over centuries, these languages have undergone several changes in their scripts, each influenced by political, cultural, and technological factors. The first significant phase in the evolution of Turkic alphabets began with the Old Turkic script (often referred to as the Orkhon script), used in inscriptions from the 8th century. Over time, due to the spread of Islam and the influence of the Arab world, many Turkic languages adopted the Arabic script. This was later followed by the adoption of the Cyrillic script during the Soviet era and more recently, the Latin script in several Turkic countries such as Turkey, Azerbaijan, and Uzbekistan.[2.97] Each transition reflects shifts in national identity, modernization efforts, and sociopolitical changes. Orthographic norms refer to the set of rules governing the correct writing of a language. These include spelling, punctuation, and capitalization rules, which ensure consistency and clarity in written communication. In the context of Turkic languages, orthographic norms have evolved alongside the alphabet changes, as each new script required the establishment of new orthographic standards. For instance, the shift from Arabic to Latin required significant adjustments in spelling rules, as the Arabic script did not represent certain phonemes found in Turkic languages, and Latin script had to account for these differences. The evolution of alphabets and orthography has often been driven by external political forces and internal reform movements. For example, the decision to shift to the Latin alphabet in Turkey was part of a broader push for modernization and secularization initiated by Mustafa Kemal Atatürk in the 1920s. Similarly, the adoption of the Cyrillic alphabet in Soviet Central Asia was a strategic move to solidify the influence of the Soviet Union. Today, several Turkic countries are undergoing reforms to transition back to the Latin alphabet, reflecting an ongoing process of cultural and linguistic revitalization. The ongoing transition of Turkic languages to different alphabets raises debates about linguistic identity, literacy, and accessibility. Critics argue that frequent changes in writing systems can lead to confusion and hinder literacy, while proponents suggest that these reforms help modernize languages and strengthen national identities. The study of this evolution is essential for understanding the broader relationship between language, culture, and politics in the Turkic-speaking world. The way in which Turkic languages have adapted their writing systems reflects not only linguistic necessity but also shifts in national consciousness, geopolitical factors, and the desire to maintain cultural independence.[6.112]

Conclusion. The evolution of alphabets and orthographic norms in Turkic languages is a multifaceted process that reflects the deep interplay between linguistic development, cultural identity, and sociopolitical change. Over the centuries, the Turkic-speaking world has witnessed significant shifts in writing systems—from the ancient **Old Turkic script** to the **Arabic, Cyrillic, and Latin alphabets**. Each transition was influenced by external forces such as religious, political, and cultural changes, as well as internal desires for modernization and national unity.

The adoption of new scripts has been more than just a matter of language reform—it has also been a powerful tool for shaping national identity, enhancing literacy, and responding to geopolitical challenges. The changes in orthographic norms accompanying these script shifts have been essential for ensuring clarity and consistency in communication. However, the ongoing alphabet reforms in countries like Turkey, Uzbekistan, and Kazakhstan demonstrate the complexities and challenges involved in balancing tradition with modernization, and in fostering linguistic unity while respecting regional and cultural differences.[7.43]

In conclusion, the **evolution of alphabets and orthographic norms in Turkic languages** is not just a linguistic phenomenon but also a reflection of the broader historical, cultural, and political landscapes of the Turkic-speaking nations. Understanding this evolution helps us appreciate the dynamic relationship between language, identity, and nation-building in the Turkic world, and provides insight into the ongoing efforts to modernize and preserve these languages for future generations.

References:

1. Baskakov, N. A. (1966). *The Turkic Languages*. Moscow: Nauka Publishers.
2. Kashgarli, Mahmud (2001). *Divanu Lugat-it-Turk* (translated by Robert Dankoff).
3. Cohen, A. (2017). *Alphabet Reforms and National Identity: The Case of Turkic Languages*. *Journal of Linguistic Politics*, 15(3), 256-277.
4. Bozdoğan, S., & Kasaba, R. (2001). *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*. University of Washington Press. 304
5. Anderson, B. (2006). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso.
6. Murat, G. (2008). *The Role of Script Reforms in the Turkic World*. *Central Asian Studies Review*, 25(4), 112-130.
7. Nedjalkov, V. P. (1982). *Turkic Writing Systems and Their Evolution*. *Soviet Linguistics*, 7(2), 43-61.

"ALPOMISH" DOSTONINING JANUBIY O'ZBEKISTON VARIANTLARI: QIYOSIY TIPOLOGIK VA POETIK TALQIN

Kamolova Navbahor

Osiyo texnologiyalar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. O'zbek xalqining bebaho og'zaki ijod namunalaridan biri – "Alpomish" dostoni asrlar davomida xalqning jasorati, vatanparvarligi va sadoqati timsoli sifatida yashab kelmoqda. Ushbu doston nafaqat epik yodgorlik, balki xalq tafakkuri, urf-odatlar va madaniy merosining yorqin ifodasidir.

Kalit so'zlar: *Alpomish dostonining variantlari, janubiy O'zbekiston epik ijodi, baxshichilik an'analari, qiyosiy tipologik tahlil, poetik va epik unsurlar*

O'zbek xalqining bebaho og'zaki ijod namunalaridan biri – "Alpomish" dostoni xalq qahramonlik eposining yuksak timsolidir. Ushbu doston asrlar davomida og'izdan og'izga, avloddan avlodga o'tib kelgan bo'lib, xalqning tarixiy xotirasi, milliy g'ururi va madaniy merosi ifodasi hisoblanadi. "Alpomish" dostoni turli mintaqalarda o'ziga xos shaklda rivojlangan bo'lib, uning Qashqadaryo va Surxondaryo hududlarida shakllangan variantlari ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Janubiy O'zbekistonda tarqalgan ushbu variantlar epik va poetik jihatdan farqli xususiyatlarga ega bo'lib, qahramonlik hamda oilaviy qadriyatlar masalalarini o'zida aks ettiradi. Ushbu maqolada dostonning janubiy O'zbekiston variantlari qiyosiy tipologik va poetik jihatdan tahlil qilinadi, ularning umumiy va farqli tomonlari yoritiladi.

1. "Alpomish" Dostonining Janubiy O'zbekiston Variantlari.

Janubiy O'zbekiston – Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari uzoq yillar davomida dostonchilik va baxshichilik an'analari rivojlangan hududlardan biri hisoblanadi. Ushbu hududlarda dostonning turli variantlari baxshilar va xalq ijodkorlari tomonidan o'ziga xos yo'sinda kuylanib, taraqqiy etib kelgan.

1.1. Qashqadaryo varianti

- ✓ Qahramonlik va epik ruh kuchliroq.
- ✓ Jang sahnalari va mardlik timsollari asosiy o'rinni egallaydi.
- ✓ Alpomish obrazi ideal qahramon sifatida tasvirlanadi, u kuch-quvvat va jasorat namunasi.

- ✓ Epik uslub va poetik vositalar (metafora, hyperbola) keng qo'llanadi.

1.2. Surxondaryo varianti

- ✓ Muhabbat, oilaviy qadriyatlar va insoniy fazilatlar asosiy mavzu sifatida ilgari suriladi.

✓ Barchinoy obrazi kengroq yoritilib, uning ma'naviy go'zalligi va sadoqati ta'kidlanadi.

✓ Epik va lirik unsurlar uyg'unlashgan, she'riy ta'sirchanlik kuchli.

✓ Baxshilar tomonidan ixchamroq va yumshoqroq ohangda ijro etiladi.

✓ Ushbu ikkala variant bir-biridan syujet, qahramon tasvirlari va poetik uslub jihatidan farq qiladi, lekin ularning asosiy mazmuni bir – xalqning milliy qahramonlik ruhi va qadriyatlarini ulug'lashdir.

2. Qiyosiy Tipologik Tahlil

Dostonning janubiy variantlarini strukturaviy, semantik va badiiy jihatdan qiyoslash quyidagi asosiy xususiyatlarni ochib beradi:

Xususiyatlar	Qashqadaryo varianti	Surxondaryo varianti
Asosiy syujet	Qahramonlik va jang sahnalari oldingi o'rinda	Muhabbat, sadoqat va oilaviy qadriyatlar yetakchi mavzu
Baxshichilik uslubi	Qattiqroq epik ohang, kuchli ritm	Yumshoqroq lirika, hissiyotga boyroq
Poetik bezaklar	Tasviriy vositalar ko'proq kuchli, jang sahnalari keng yoritilgan	Emotsional so'zlar va ifodalarga e'tibor katta
Qahramon obrazi	Alpomishning qahramonlik fazilatlari oldingi o'rinda	Uning insoniyligi, oilaviy burchi, sadoqati muhim o'rinda
Doston davomiyligi	Uzoqroq, ba'zan epizodlar kengroq beriladi	Nisbatan ixcham, muhabbat va oilaviy mavzular yetakchi

3. Poetik Talqin

3.1. She'riy Tuzilma. Qashqadaryo variantida: 7, 8 yoki 11 bo'g'inli she'riy o'lchovlar ishlatiladi, epik ohang ustun. Surxondaryo variantida: 6, 7 va 8 bo'g'inli she'rlar ko'proq, lirik va hissiy ifoda kuchli.

3.2. Poetika va Obrazlar. Qashqadaryo variantida jang sahnalariga urg'u berilib, Alpomishning jasorati bo'riday, kuchi tog'day tasvirlanadi. Surxondaryo variantida esa Barchinoyning nozikligi, uning sadoqat va go'zalligi tasvirlanadi.

4. "Alpomish" Dostonining Janubiy Variantlarining Madaniy Ahamiyati

Ushbu variantlar:

✓ O'zbek xalq dostonchilik an'alarini saqlab qolishda muhim rol o'ynaydi.

✓ Qahramonlik va muhabbat timsollarini ifoda etib, xalq ma'naviyatiga xizmat qiladi.

✓ Baxshilar ijodi orqali folklor san'atining boyligini ko'rsatadi.

✓ Epik va poetik tafakkurning rivojlanishida muhim o'rin tutadi.

"Alpomish" dostonining janubiy O'zbekiston variantlari – Qashqadaryo va Surxondaryo mintaqalarida shakllangan baxshichilik an'alarining yorqin namunalaridan biri bo'lib, ular xalq ruhiyati, dunyoqarashi va ma'naviy qadriyatlarini aks ettiradi. Ushbu variantlarning

qiyosiy tipologik va poetik tahlili shuni ko'rsatadiki, har bir mintaqaviy talqin o'zining betakror uslubiga ega, lekin ularning barchasi xalq qahramonlik eposi an'alariga asoslangan. Qashqadaryo varianti jangovar ruh, epik syujet va qahramonlik obrazlarini oldinga chiqaradi. Unda Alpomishning qudrati, jasorati va vatanparvarligi asosiy mavzu bo'lib, xalqning tarixiy shijoati va kurashchan ruhini ifodalaydi. Bu variant xalq orasida qahramonlik dostonlari va epik an'analarni rivojlantirish nuqtayi nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi.

Surxondaryo varianti esa asosan muhabbat, sadoqat va insoniy fazilatlar kabi mavzularga urg'u beradi. Bu variantda Barchinoy obrazi kengroq yoritilib, undagi sadoqat, sabr-toqat va fidoyilik xususiyatlari oldingi planga chiqadi. Ushbu variant o'zining lirik va poetik nozikligi bilan ajralib turadi va xalq og'zaki ijodida epos va lirikaning uyg'unlashgan shakli sifatida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, "Alpomish" dostonining janubiy variantlari baxshilar ijrochilik san'atining rivojlanishi va avlodlardan avlodga yetib kelishida katta rol o'ynagan. Dostonchilik an'alarini asrab-avaylash, folklor va epik madaniyatni kelajak avlodlarga yetkazish, milliy o'zlikni anglash nuqtayi nazaridan ushbu variantlar bebaho manba hisoblanadi. Shu sababli, "Alpomish" dostonining janubiy O'zbekiston variantlari xalq tafakkurining chuqur ildizlarini aks ettiruvchi adabiy-ma'naviy yodgorlik bo'lib, o'zbek xalqining epik an'alarini saqlash va rivojlantirishga xizmat qiluvchi milliy madaniy boylik sifatida alohida o'ringa ega.

Ushbu variantlarni o'rganish va tahlil qilish xalq og'zaki ijodi, epik dostonlarning o'ziga xos jihatlari anglash hamda zamonaviy folklorshunoslik va adabiyotshunoslik uchun ilmiy asos yaratish nuqtayi nazaridan ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Kelajakda "Alpomish" dostonining janubiy variantlarini yanada chuqur o'rganish, ularni yozib olish va ilmiy tadqiq qilish milliy madaniyatimiz va folklor merosimizni yanada boyitish imkonini beradi. Ushbu doston xalqimiz tarixining, ma'naviy qadriyatlarining va milliy g'ururining ajralmas qismidir va u kelajak avlodlarga mukammal tarzda yetkazilishi kerak bo'lgan bebaho ma'naviy xazinadir.

Foydalanilgan Adabiyotlar:

1. Qodirov, R. (2000). O'zbek xalq dostonchiligi. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Qayumov, A. (1999). Epik an'analarning shakllanishi va rivoji. Toshkent: Sharq nashriyoti.
3. Karimov, O. (2010). Baxshichilik san'ati va xalq dostonlari. Toshkent: Akademnashr.
4. Ismoilov, N. (2015). O'zbek xalq dostonlari poetikasi. Toshkent: Universitet nashriyoti.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI IJODIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH

Esanova Maysara Umirovna

Osiyo texnologiyalar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqola, bolalarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish uchun amalga oshiriladigan faoliyatlarning ahamiyatini tushuntiradi. Bundan tashqari maktabgacha yoshdagi bolalarning mustaqil ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishning turli yo'nalishlarini ko'rsatib, bolalarning mustaqil fikrlash, tasavvurni kengaytirish va muammolarga ijodiy yondashuvni to'g'ri yo'lga qo'yish haqida ta'kidlaydi. Ushbu maqola O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 22 dekabrda „Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standarti“ 802 qarori hamda „Ilk qadam“ Davlat o'quv dasturi (takomillashtirilgan ikkinchi nashr 2022 yil) asosida ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Ijodiy qobiliyatlar, maktabgacha yosh, bolalar tarbiyasi, tasavvur rivojlantirish, pedagogic faoliyat, san'at va qo'lda ishlash, rolli o'yinlar, musiqa va ritm, eksperimentlar va ixtirolar, kreativ faoliyat, innovatsion fikrlash.

Bugungi kunda M T T tarbiyachilarining eng ustuvor vazifalaridan biri “ Ijodkor bolani” tarbiyalashdir. Bu jarayon qanchalik erta boshlansa sam arasi shunchalik barvaqt nam oyon bo'lad i va bolaning butun hayotiga ijobiy ta'sir qiladi. Ijodkorlik yangi tadqiqot predmeti emas. Biroq, ilgari jamoiy atd a odamlarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga alohida ehtiyoj yo'q edi. Iste'dodlar o'z-o'zidan paydo bo'ld i, adabiyot va san'at durdonalari, ilmiy kashfiyotlar, ixtirolar yaratildi va shu bilan rivojlanayotgan insoniyat madaniyati ehtiyojlarini qondirdi. Bizning davrim izda vaziyat tubdan o'zgardi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti davrida hayot tobora rang-barang va murakkablashib bormoqda. Bu esa odamlardan qoliqlashgan odatiy harakatlarni em as, balki harakatchanlikni, fikrlashning murakkablashuvchanligini, tez yo'naltirilganligini va yangi sharoitlarga moslashishini, katta va kichik muammolarni hal qilishda ijodiy yondashuvni talab qiladi.

Maktabgacha yosh – bu bolalar uchun tasavvur, ijodkorlik va yangi g'oyalarni yaratishning asosiy davri hisoblanadi. Ushbu davrda bolalarga san'at, musiqa, o'yinlar, tabiat bilan tanishish va ilmiy eksperimentlar kabi faoliyatlar orqali ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatlari yaratiladi. Bu faoliyatlar, bolalarda innovatsion fikrlash, muammolarni hal qilish va erkin ifoda etish qobiliyatlarini shakllantiradi. Bu jarayon bolalar uchun o'ziga ishonch, ijodkorlik va shaxsiyatni rivojlantirishning muhim tarkibiy qismidir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish

Maktabgacha yoshdagi bolalar – bu hayotning eng faol, qiziquvchan va o'rganishga chanqoq davri. Bu yoshdagi bolalar uchun ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, ularning fikrlash tarzini kengaytirish, tasavvurlarini boyitish va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirish juda muhimdir. Ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishi, nafaqat kelajakda muvaffaqiyatli va baxtli shaxslarni tarbiyalashga yordam beradi, balki bolalarda o'ziga ishonchni, mustaqil fikrlashni va yangi narsalarni sinab ko'rishga bo'lgan ishtiyoqni rivojlantiradi.

Ijodiy qobiliyatlarning mohiyati

Ijodiy qobiliyatlar – bu yangi g'oyalarni yaratish, yangi yechimlarni topish va muammolarni yangi usullar bilan hal qilish qobiliyatidir. Bolalar o'zlarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishi uchun ko'plab imkoniyatlarga ega bo'lishlari kerak. Ularning ijodiy fikrlashlari faqatgina ma'lum bir sohada yoki faoliyatda cheklanmasdan, kengroq doirada – san'at, ilm-fan, musiqiy faoliyat va boshqa ko'plab sohalarda o'zini namoyon qiladi.

Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishda o'yinlarning roli

O'yin maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda eng samarali vositalardan biridir. O'yinlar orqali bolalar o'z dunyoqarashlarini shakllantiradilar, tasavvurlarini kengaytiradilar va o'ziga xos muammolarni hal qilishda yangi yondashuvlarni ishlab chiqadilar. Masalan, rolli o'yinlar bolalarga turli shaxslar va rollarda o'zlarini tasavvur qilish imkonini beradi. Ular daldalash, hamkorlik qilish va yangi xarakterlar yaratish orqali ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradilar.

San'at va qo'lda ishlash faoliyatlari

San'at faoliyati, masalan, rasm chizish, loy va plastilindan dan shakllar yasash yoki kollajlar yaratish bolalarning tasavvurini va ijodkorligini rivojlantiradi. Bolalar o'zlarini erkin ifoda eta olishlari uchun rasm chizish yoki loydan ishlash kabi mashg'ulotlar juda samarali bo'ladi. Ushbu faoliyatlar bolalarga yangi shakllar, ranglar va kompozitsiyalarni yaratishda yordam beradi. Har bir rasm yoki loy asari bolalarning shaxsiy tasavvuri va ijodkorlik salohiyatini aks ettiradi.

Musiq va ritmik faoliyatlar

Musiq tinglash, qo'shiq kuylash va raqs qilish bolalarning ijodiy qobiliyatlarini yanada oshiradi. Musiq nafaqat bolalarning eshitish sezgilarini rivojlantiradi, balki ritmni anglash va o'z hissiyotlarini ifoda etish qobiliyatini mustahkamlaydi. Bolalar uchun musiq mashg'ulotlari ularning kreativ fikrlashini kuchaytiradi va estetik hissiyotlarni rivojlantiradi. Shuningdek, musiqali o'yinlar va ijodiy musiqiy mashg'ulotlar bolalarga ijodiy tafakkurda yangi imkoniyatlarni ochadi.

Tabiat va tashqi muhit bilan muloqot

Tabiatda sayr qilish, o'simliklar va hayvonlar bilan tanishish, ularni kuzatish va ularga asoslangan hikoyalar yaratish bolalarning tasavvurini oshiradi. Bolalar tabiatni o'zlarining

ilhom manbai sifatida qabul qilib, yangi fikrlar va g'oyalar yaratishga harakat qilishadi. Tabiat bilan muloqot, shuningdek, bolalarning kuzatuvchanlik qobiliyatlarini rivojlantiradi va ularga tabiatning go'zalligini anglashga yordam beradi.

Eksperimentlar va ilmiy faoliyatlar

Bolalar uchun oddiy ilmiy eksperimentlar o'tkazish, ularni yangi narsalarni sinashga va o'rganishga undaydi. Masalan, suvning, havo yoki o'sish jarayonlari kabi tabiiy jarayonlarni kuzatish, bolalarda ilmiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Bolalar shuningdek, turli xil materiallar bilan tajriba o'tkazib, o'z ijodiy yechimlarini topishga intilishadi.

Nutq va hikoyalar

Bolalarning nutqi va kommunikativ qobiliyatlari ularning ijodiy salohiyatini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Bolalarga hikoyalar o'qish va ular asosida o'z hikoyalarini yaratishni taklif qilish, tasavvurlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, bolalar o'z fikrlarini erkin ifoda eta olishadi va nutqiy qobiliyatlarini rivojlantiradilar. Bunday faoliyatlar bolalarning mantiqiy fikrlashini ham yaxshilaydi.

Kooperativ faoliyat va jamoaviy ish

Guruhda ishlash, birgalikda ijodiy faoliyatlarni amalga oshirish bolalarning hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Jamoaviy ish orqali bolalar bir-birlarining fikrlariga hurmat bilan yondashish, fikr almashish va birgalikda yechimlar topish qobiliyatlarini shakllantiradilar. Bu esa ularning ijtimoiy va ijodiy qobiliyatlarini o'stiradi. Guruhda ishlash, birgalikda ijodiy faoliyatlarni amalga oshirish bolalarning hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Jamoaviy ish orqali bolalar bir-birlarining fikrlariga hurmat bilan yondashish, fikr almashish va birgalikda yechimlar topish qobiliyatlarini shakllantiradilar. Bu esa ularning ijtimoiy va ijodiy qobiliyatlarini o'stiradi.

Xulosa: Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, nafaqat ularning yuksak intellektual salohiyatini oshiradi, balki kelajakda mustaqil, ijodkor va muvaffaqiyatli shaxslarni tarbiyalashga yordam beradi. Bolalar ijodiy faoliyatlarga keng imkoniyatlarga ega bo'lishlari kerak, chunki bu ularning tasavvurlarini kengaytiradi va o'z shaxsiyatlarini shakllantiradi. Ijodiy faoliyatlar bolalarni yangi imkoniyatlarga ochib berib, ularni doimiy o'qish va o'rganishga, yangiliklarni sinab ko'rishga undaydi. Bu jarayonni bolalar o'zlariga qulay va qiziqarli tarzda o'zlashtiradilar, natijada ular nafaqat ilmiy, balki ijodiy sohalarda ham yuksak natijalarga erishadilar. Hozirgi zamon talabiga javob beradigan har bir tarbiyachi pedagog maktabgacha yoshdagi bolalarni samarali tashkil etilgan mashg'ulotlarda ijodiy qobiliyatlarini yuzaga chiqarishga harakat qilsalar biz kelajak avlodni buyuk shaxslarini jamiyatga tayyorlab bergan bo'lamiz.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI IMLOSINI SHAKLLANTIRISHDA GRAMMATIK MASHQLARNING O'RNI

Zokirov Javohir G'aybullo o'g'li

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarining imlo savodxonligini shakllantirishda grammatik mashqlarning muhim o'rnini yoritib beradi. Unda imlo qoidalarini o'zlashtirish jarayonida grammatik bilimlarining ahamiyati, turli xil grammatik mashqlarining imlo ko'nikmalarini rivojlantirishdagi ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, o'qituvchilar uchun dars jarayonida samarali foydalanish mumkin bo'lgan amaliy tavsiyalar va mashq namunalar keltirilgan. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida imlo savodxonligini oshirishda grammatik mashqlarni tizimli va maqsadli qo'llash zarurligi asoslab berilgan.

Tayanch so'zlar: boshlang'ich sinf, o'quvchi, imlo, imlo savodxonligi, grammatik mashqlar, grammatik bilimlar, o'qitish metodikasi.

Bugungi kunda ta'lim tizimida boshlang'ich sinf o'quvchilarining har tomonlama rivojlanishiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu jarayonda ularning nutqiy kompetensiyasini shakllantirish, xususan, savodxonlik asoslarini mustahkam o'zlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Savodxonlikning tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan imlo, o'quvchilarning fikrlarini aniq, ravon va grammatik jihatdan to'g'ri ifodalashlarida muhim rol o'ynaydi. Imlo qoidalarini puxta egallash orqali o'quvchilar nafaqat xatosiz yozish ko'nikmasiga ega bo'ladilar, balki ularning til sezgirligi, mantiqiy fikrlash qobiliyati ham rivojlanadi.

Shu o'rinda, boshlang'ich sinf o'quvchilarining imlo savodxonligini shakllantirishda turli pedagogik usullar va vositalardan foydalanish dolzarb masala hisoblanadi. Tilshunoslik va pedagogika fanlarida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, grammatik bilimlar imlo ko'nikmalarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Grammatik qoidalarni anglash va ularni amalda qo'llay olish o'quvchilarga so'zlarning to'g'ri yozilishini ongli ravishda eslab qolishga yordam beradi.

Mazkur maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarining imlo savodxonligini shakllantirishda grammatik mashqlarning o'rnini ilmiy-nazariy jihatdan asoslashga qaratilgan. Maqolada grammatik mashqlarning imlo ko'nikmalarini rivojlantirishdagi roli, ularning turlari va ulardan dars jarayonida samarali foydalanish yo'llari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Maqsadimiz –

boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustahkam imlo ko'nikmalarini shakllantirish orqali ularning kelgusi ta'lim faoliyatida muvaffaqiyatga erishishlariga ko'maklashishdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining imlo savodxonligini shakllantirish masalasi pedagogika va tilshunoslik fanlarida ko'plab tadqiqotlar obyekti bo'lib kelgan. Ushbu yo'nalishdagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, imlo o'rgatish metodikasi doimiy ravishda takomillashib, o'quvchilarning yosh xususiyatlari va o'zlashtirish darajasiga moslashib bormoqda.

O'zbek tilshunosligida S.I. Lisenko, M.S. Tojiboyeva, Sh.S. Safarov kabi olimlarning boshlang'ich sinflarda imlo o'rgatishga oid metodik ishlanmalari va tadqiqotlari muhim o'rin tutadi. Ushbu tadqiqotchilarning ishlarida imlo qoidalarini o'zlashtirishda onglilik, sistemalilik va izchillik prinsiplariga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, imlo mashqlarining turlari, ularni tashkil etish metodlari va samaradorligini oshirish yo'llari chuqur tahlil qilingan.

Pedagogika sohasida esa O. Qodirova, N. Muslimov, M. Xolbekov, Sh. Yoqubov kabi olimlarning boshlang'ich ta'lim metodikasi bo'yicha yaratilgan asarlarida imlo o'rgatishning psixologik-pedagogik asoslari, o'quvchilarning kognitiv rivojlanish xususiyatlari hisobga olingan holda imlo ko'nikmalarini shakllantirish strategiyalari yoritilgan. Jumladan, ularning ishlarida o'yinli mashqlar, didaktik o'yinlar, vizual vositalar va interaktiv metodlarning imlo o'zlashtirishdagi ijobiy ta'siri alohida qayd etilgan.

Xorijiy adabiyotlarda ham boshlang'ich sinf o'quvchilarining imlo savodxonligini rivojlantirishga bag'ishlangan ko'plab tadqiqotlar mavjud. Bu tadqiqotlarda imlo o'rgatishning turli modellari, jumladan, fonetik, morfemik va vizual usullarining samaradorligi o'rganilgan. Shuningdek, imlo xatolarining sabablari, ularni bartaraf etish yo'llari va differensial yondashuvning ahamiyati tahlil qilingan. Misol uchun, amerikalik olimlar D. Gunning va B. Shayvitsning tadqiqotlarida imlo o'rganishda multisensor yondashuvning, ya'ni ko'rish, eshitish va harakatni birgalikda qo'llashning afzalliklari ko'rsatib o'tilgan.

Grammatik mashqlarning imlo savodxonligiga ta'siriga oid adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, grammatik qoidalarni tushunish so'zlarning to'g'ri yozilishini eslab qolishga yordam beradi. So'z tarkibi (o'zak, qo'shimchalar), so'z turkumlari, so'z birikmalari va gap tuzilishini bilish imlo xatolarining oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, grammatik mashqlarni imlo o'rgatish jarayoniga integratsiya qilish o'quvchilarning nafaqat grammatik bilimlarini mustahkamlaydi, balki ularning imlo ko'nikmalarini ham sezilarli darajada yaxshilaydi.

Umuman olganda, mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining imlo savodxonligini shakllantirish murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, o'qituvchidan chuqur nazariy bilimlar, metodik mahorat va ijodiy yondashuvni talab etadi. Grammatik mashqlarni o'quv jarayoniga samarali tatbiq etish orqali o'quvchilarning imlo ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning maqsadi boshlang'ich sinf o'quvchilarining imlo savodxonligini shakllantirishda grammatik mashqlarning o'rnini aniqlash va ularning samaradorligini baholashdan iboratdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi metodologik yondashuvlar va usullardan foydalanildi:

Nazariy tahlil: Tadqiqot mavzusiga oid ilmiy-pedagogik va metodik adabiyotlar, dissertatsiyalar, maqolalar va boshqa manbalar tahlil qilindi. Bu orqali mavzuning nazariy asoslari o'rganildi, muammoning dolzarbligi va o'rganilganlik darajasi aniqlandi. Shuningdek, imlo o'rgatishning turli xil metodlari va grammatik mashqlarning imlo ko'nikmalariga ta'siri bo'yicha mavjud qarashlar o'rganildi.

Pedagogik kuzatuv: Boshlang'ich sinflarda olib borilayotgan ona tili darslari, xususan, imlo mashqlari bajarilish jarayoni bevosita kuzatildi. Kuzatuv davomida o'qituvchilarning grammatik mashqlardan foydalanish usullari, o'quvchilarning mashqlarni bajarish faolligi va ularning imlo ko'nikmalaridagi o'zgarishlar qayd etib borildi.

Suhbat: Boshlang'ich sinf o'qituvchilari bilan tadqiqot mavzusi bo'yicha suhbatlar o'tkazildi. Suhbatlar davomida o'qituvchilarning imlo o'rgatishdagi tajribalari, grammatik mashqlarning samaradorligi haqidagi fikrlari, duch kelayotgan muammolar va ularni hal etish yo'llari aniqlandi.

Test sinovlari: Boshlang'ich sinf o'quvchilarining imlo savodxonlik darajasini aniqlash uchun diagnostik va nazorat testlari o'tkazildi. Test topshiriqlari o'quv dasturiga mos ravishda tuzilib, turli xil imlo qoidalarini tekshirishga qaratildi. Test natijalari statistik usullar yordamida tahlil qilinib, grammatik mashqlarning o'quvchilarning imlo ko'nikmalariga ta'siri baholandi.

Pedagogik tajriba-sinov: Tadqiqotning amaliy qismini amalga oshirish maqsadida eksperimental va nazorat sinflari tashkil etildi. Eksperimental sinflarda imlo o'rgatish jarayonida grammatik mashqlardan kengroq va tizimli ravishda foydalanildi. Nazorat sinflarida esa an'anaviy o'qitish usullari qo'llanildi. Tajriba-sinov davomida o'quvchilarning imlo savodxonlik darajasidagi o'zgarishlar muntazam ravishda kuzatib borildi va yakuniy natijalar taqqoslandi.

Statistik tahlil: To'plangan empirik ma'lumotlar (kuzatuv natijalari, suhbat yozuvlari, test natijalari) matematik statistika usullari yordamida tahlil qilindi. Bu orqali grammatik mashqlarning imlo ko'nikmalariga ta'siri miqdoriy jihatdan aniqlandi va olingan natijalarning ishonchliligi baholandi.

Ushbu metodologik yondashuvlar va usullarning majmui tadqiqotning maqsadiga erishish, qo'yilgan vazifalarni hal etish va ishonchli natijalar olish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Olib borilgan tadqiqot davomida to'plangan ma'lumotlar tahlili boshlang'ich sinf o'quvchilarining imlo savodxonligini shakllantirishda grammatik

mashqlarning muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Quyida tadqiqotning asosiy tahlil natijalari keltirilgan:

Pedagogik kuzatuv natijalari: Kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, o'qituvchilarning aksariyati imlo o'rgatish jarayonida grammatik mashqlardan foydalanadilar, ammo ularning qo'llanilish darajasi va metodikasi turlicha. Ba'zi o'qituvchilar grammatik mashqlarni asosan imlo qoidalarini mustahkamlash uchun epizodik tarzda qo'llasalar, boshqalari ularni darsning ajralmas qismi sifatida tizimli ravishda olib boradilar. Tizimli ravishda grammatik mashqlardan foydalanadigan sinflarda o'quvchilarning dars davomidagi faolligi yuqori bo'ldi va ular imlo qoidalarini o'zlashtirishda yaxshiroq natijalarni namoyish etdilar.

Suhbat natijalari: O'qituvchilar bilan o'tkazilgan suhbatlar shuni ko'rsatdiki, ularning fikricha, grammatik mashqlar o'quvchilarga so'zlarning tarkibini, grammatik shakllarini va ular o'rtasidagi aloqalarni tushunishga yordam beradi. Bu esa, o'z navbatida, imlo xatolarining kamayishiga olib keladi. O'qituvchilar, ayniqsa, so'z yasash, so'z o'zgartirish, gap tahlili kabi grammatik mashqlarning imlo ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali ekanligini ta'kidladilar. Biroq, ular, shuningdek, ayrim grammatik mavzularning boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun murakkabligi va mashqlarni qiziqarli tarzda tashkil etish zarurligini ham qayd etdilar.

Test sinovlari natijalari: Diagnostik test natijalari boshlang'ich sinf o'quvchilarining imlo savodxonlik darajasi turlicha ekanligini ko'rsatdi. Grammatik tushunchalarni yaxshi o'zlashtirgan o'quvchilar imlo testlarida ham yuqori natijalarni qayd etdilar. Nazorat testlari esa grammatik mashqlardan tizimli ravishda foydalanilgan eksperimental sinf o'quvchilarining imlo ko'nikmalarida sezilarli o'sish kuzatilganini ko'rsatdi (1-jadvalga qarang). Nazorat sinfida esa imlo ko'rsatkichlari unchalik o'zgarishsiz qoldi.

1-jadval: Eksperimental va nazorat sinflari o'quvchilarining test natijalari (foizda)

Sinflar	Diagnostik test (o'rtacha ball)	Nazorat testi (o'rtacha ball)	O'sish (%)
Eksperimental	65.2	82.5	17.3
Nazorat	63.8	68.1	4.3

Izoh: Jadvalda ko'rsatilgan ballar o'rtacha ko'rsatkichlardir.

Pedagogik tajriba-sinov natijalari:

Tajriba-sinov davomida eksperimental sinfda qo'llanilgan grammatik mashqlarning xilma-xilligi (so'z lug'atini boyitishga qaratilgan mashqlar, so'zning morfemik tahlili, so'z turkumlarini aniqlash, gap tuzish va tahlil qilishga oid mashqlar) o'quvchilarning imlo qoidalarini ongli ravishda o'zlashtirishlariga yordam berdi. O'quvchilar nafaqat alohida so'zlarning to'g'ri yozilishini eslab qolishni o'rgandilar, balki grammatik qoidalarni qo'llash orqali so'zlarning yozilishini tushunishga ham erishdilar. Nazorat sinfida esa imlo o'rgatish asosan mexanik yodlashga asoslanganligi sababli, o'quvchilarning imlo ko'nikmalaridagi o'sish sekinroq bo'ldi.

Statistik tahlil natijalari: Olingan test natijalarining statistik tahlili eksperimental va nazorat sinflari o'quvchilarining nazorat testidagi natijalari o'rtasida statistik jihatdan sezilarli farq borligini ko'rsatdi ($p < 0.05$). Bu esa eksperimental sinfda qo'llanilgan grammatik mashqlarning o'quvchilarning imlo savodxonligini oshirishda samarali bo'lganligini tasdiqlaydi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining imlo savodxonligini shakllantirishda grammatik mashqlarning o'rni beqiyosdir. Tizimli va metodik jihatdan to'g'ri tashkil etilgan grammatik mashqlar o'quvchilarga imlo qoidalarini ongli ravishda o'zlashtirishga, so'zlarning tuzilishini tushunishga va natijada xatosiz yozish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. Boshlang'ich ta'limning davlat ta'lim standarti. Toshkent, 2020.
2. Boshlang'ich sinf ona tili dasturi (1-4-sinflar). Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022.
3. Tojiboyeva M.S. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida imlo ustida ishlash. Toshkent: Fan, 2005.
4. Safarov Sh.S. Ona tili o'qitishning zamonaviy metodlari. Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2015.
5. Qodirova O. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi. Toshkent: TDPU nashriyoti, 2017.
6. Muslimov N. Boshlang'ich ta'lim metodikasi. Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2019.
7. Xolbekov M. Boshlang'ich sinf ona tili o'qitishda interaktiv metodlar. Qarshi: Nasaf, 2021.

O'ZBEK LUG'ATCHILIGINING SHAKLLANISH TARIXI VA BOSQICHLARI

Maftunaxon Murodjonova
FarDU magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Mahmud Koshg'ariy tomonidan yozilgan “Devonu lug'otit turk” asarining tilshunos olimlar tomonidan o'rganilganligi hamda asar yuzasidan qilingan tadqiqot ishlari haqida fikr-mulohazalar aks etgan.

Lug'atchilik tarixi ya'ni, dunyo lug'atchiligi tarixi qadim mingyilliklarga borib taqaladi. Jumladan, o'zbek lug'atchiligi tarixi ham bir necha ming yillar avval shakllana boshlagan. O'zbek lug'atchiligi shakllanishining ilk bosqichlari XI asrda buyuk bobokalonimiz Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit-turk” asari bilan boshlangan. Mahmud Koshg'ariy “Devonu lug'otit-turk” asarini yaratib, o'zbek lug'atchiligining shakllanishiga ilk tamal toshini qo'ygan, desak mubolag'a bo'lmaydi. “Devonu lug'otit-turk” asari turkiy tilshunoslikning bizga ma'lum bo'lgan ilk yirik, shuning bilan birga, tengi yo'q ulug' yodgorligidir. O'z zamonida asar arablarga, qolaversa, arab tili orqali Sharq-u G'arb xalqlariga qadimgi turklarning tili, madaniyati, urf-odatlar va tarixi to'g'risida to'liq ma'lumot beruvchi qomusiy kitob sifatida yaratilgan. Asar arabchada “Divanu lug'ati-t-turki” deb atalgan. Ushbu atamada: divan- “devon” bu o'rinda so'zlarning muayyan izchillikdagi to'plami; lug'at - “so'zlar” degani; uning izohlovchisi bo'lmish turki -” turk ma'nosida bo'lib, o'sha zamondagi turkiy tilni bildiradi. “Divanu lug'ati-t-turki” ning so'zma-so'z tarjimasi “Turk so'zlari devoni” bo'ladi.¹

“Devonu lug'ati-t-turk” asari ikki qismdan iborat bo'lib, u muqaddima va lug'at qismlaridan tuzilgan. Muqaddimada asarning yaratilish sababi, o'sha davrda turklar ishlatgan yozuv, ot yasalishi, otlar va fe'llardagi orttirmalar, lug'atning tuzilish usullari, turkiy xalqlarning bayoni, joylashuv o'rni, turkiy tilning xususiyatlari, laxchalardagi farqlar to'g'risida so'z yuritilgan².

Asarning lug'at qismi sakkiz bo'limdan iborat bo'lib, bo'limlarning har biri kitob deb atalgan. Morfologiya qismida so'zlar arab tilshunosligi an'alariga ko'ra uchga ajratiladi: fe'l, ism va bog'lovchi. So'zlarning yasalish va bog'lanish xususiyatlari haqida ham aytib o'tiladi.

¹Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луготит турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. - Тошкент, 1960. Т.І; - Тошкент, 1961. Т.ІІ; - Тошкент, 1963. Т.ІІІ.–Б.3.

²Муталлибов С.М. «Дивану лугат ит-турк» Махмуда Кашгарского (перевод, комментарии, исследования). АДД. - Ташкент, 1967.

“Devonu lug‘otit-turk” ning lug‘at qismida 7500 so‘z sakkiz bo‘limda izohlanadi. Mahmud Koshg‘ariy turkiy tillar qurilishini tasvirlashda qiyosiy usuldan foydalanib, tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metodning asoschilaridan biri bo‘lib qoldi.

Alisher Navoiy asarlariga tuzilib bizgacha yetib kelgan lug‘atlarning eng qadimiysi “Badoyi al-lug‘at” idir. Bu lug‘at muallifi Tole al-Imoniy al-Haraviy haqida deyarli ma‘lumotlar yo‘q. Ushbu lug‘at qo‘lyozmasi bilan tanishgan kishi Tole Haraviyning o‘qimishli kishi bo‘lganiga ishonch hosil qiladi. Uning fors, turk va arab tillarini bilgani adab ilmlarini egallagani lug‘at kirishining qofiyali saj bilan yozilganidan ko‘rinib turibdi.³

Haraviy lug‘atni Husayn Boyqaro topshirig‘i bilan 1500-yillarda tuzgan. Bu haqida muallif asarning muqaddima qismida ma‘lumot berib o‘tadi. Hozircha lug‘atning ikki nusxasi ma‘lum bo‘lib biri Eronda, Sipohsolar kutubxonasida, ikkinchisi Sankt-Peterburg xalq kutubxonasida saqlanmoqda.

Kirish epistolyar janr namunasi. U qofiyali proza - saj bilan yozilgan. Orada she‘riy parchalar ham keltiriladi. Muqaddimadan ma‘lum bo‘lishicha, Tole Haraviy Navoiy she‘rlarini tushunish uchun zarur ba‘zi qiyin eski o‘zbek so‘zlarini o‘z ichiga oluvchi qisqa lug‘at tuzish kerak bo‘lgan.

“Badoyi al-lug‘at” Navoiy asarlarida uchraydigan, avvalo, turkiy va mo‘g‘ulcha so‘zlarni, so‘ng esa juda kam miqdorda arabiy so‘zlarni ham o‘z ichiga olgan lug‘atdir.

Shuning bilan birga, lug‘atni tashkil qiluvchi bu so‘zlarning ma‘nolari fors tilida izohlangani yoki tushuntirilgani uchun “Badoyi al-lug‘at” ikki tilli lug‘atlar turiga ham kiradi. O‘sha davrga, ya‘ni XV asrga kelib, bunday ikki tilli lug‘atlarni tuzishda katta tajriba yig‘ilgan edi. Arabcha-forscha, forsha-turkcha, shuningdek, turkcha-arabcha lug‘atlar ko‘plab tuzilgan bo‘lib, katta izohli lug‘atlar qatori tarjimali lug‘atlar tuzish bo‘yicha ham boy leksikografik traditsiyaning mavjudligi “Badoyi al-lug‘at”ni yaxshi leksikografik saviyada tuzish imkonini berdi. Lug‘atdan jami 854 so‘z o‘rin olgan bo‘lib, ular 24 bobga joylashtirilgan. Har bir so‘z o‘zining ma‘nolari va shu ma‘nolar tasdig‘i uchun keltirilgan misollar illyustratsiyalar bilan birga mustaqil lug‘at maqolani tashkil qiladi hamda qo‘lyozmada uning bosh so‘zi sifatida lug‘at tekstidan ajratilib, qizil siyoh bilan bitilgan, ba‘zan ustiga chiziq ham tortib qo‘yilgan.

“Badoyi al-lug‘at” tuzilishidagi eng muhim shartlardan biri – so‘zlarning ma‘nolarini tasdiqlovchi misollarning keltirilishidir. Tole Haraviy bu uslubni lug‘atning kirish qismidayoq ta‘kidlab o‘tgan. Bu misollar “shohid”, deb ataladi va ular, asosan, Alisher Navoiy “Xamsa” sining “Hayrat ul-abror”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sabbayi sayyor”, “Saddi Iskandariy”, va “Lison ut-tayr” dostonlari, “Mahbub ul-qulub”, “Majolis un-nafois” asarlaridan olingan. Bundan tashqari, Tole Haraviy misollarning “Chor devon” dan olinganini ham ta‘kidlab o‘tadi. Lug‘atda Lutfiy, Husayn Boyqaro she‘rlaridan

³Botirov.H “Javohir xazinalari”. -Toshkent: G‘afur G‘ulom, 1989. B.4.

va Mir Haydarning “Maxzan ul-asror” asarlaridan ham misollar olingan. Shuningdek, Suhayliy va Azraqiy she’rlaridan bittadan misollar keltirilgan.

Shunday qilib, bu lug‘at o‘zidan keyin tuzilgan lug‘atlar uchun ajoyib manba vazifasini o‘tadi. Hozirgi kunda esa tilshunos, adabiyotshunos olimlar, yozuvchi va shoirlar uchun unutilgan yoki unutilayozgan, lekin Haydar Xorazmiy, Lutfiy, Navoiy, Bobur kabi ulug‘ allomalar iste’molida bo‘lgan so‘zlarni o‘z sahifalarida saqlab turgan bebaho xazinadir. Navoiy asarlariga tuzilgan yana bir lug‘at “Abushqa” lug‘atidir.

Lug‘at bundan 450 yil muqaddam ilgari tuzilgan bo‘lib, uni o‘zbek tilida yaratilgan birinchi izohli lug‘at deyish mumkin. Ushbu lug‘atning fanda o‘ndan ortiq nusxalari bo‘lib, ularning eng qadimgi nusxalari chet el xazinalarida. Lug‘atning 1552-yilda kitob qilingan Vena nusxasidan foto ko‘chirma olingan edi. Endi Tehron nusxasidan ham ko‘chirma olindi. Foto nusxasidan ko‘rinib turibdiki, qo‘lyozma to‘liq va yaxshi saqlangan.

Lug‘at yirik nasta’liq xatida yozilgan. Hajmi 201 sahifa, ya’ni 402 betdan iborat. Har bir betda to‘rttadan sakkiztagacha so‘z misollar bilan izohlangan. Lug‘atning bu nusxasi Tehrondagi Malak kutubxonasida “Farhangi devoni Alisher Navoiy” nomli qo‘lyozma tarkibida saqlanmoqda. Hozirgacha bu lug‘at muallifi noma’lum edi. Vena va Tehron nusxalarini solishtirish natijasida uning muallifi turk olimi Mustafo Binni Sodiq ekanligi ma’lum bo‘ldi. Ammo uning tartib berilgan yili hali ham noma’lum. Hozircha lug‘atning bizga ma’lum eng qadimgi Vena shahridagi nusxasi 1552-yilgi tarixga ega. Lug‘atda so‘z ma’nosi, asosan, 2 xil usulda ochib berilgan. Birinchi usulda lug‘atshunos so‘z ma’nosini bir so‘z bilan lo‘nda ifodalaydi.

Chunonchi, *ko‘kumtul* so‘zi ko‘m-ko‘k deb izohlangan. Ikkinchi usulda so‘z ma’nosi tushuntirish yo‘li bilan ochib berilgan: qirov – qirag‘u demakdurki, savuq ayyomda gecha ila havodan era dushar eri ag‘arduri “Navodir - ush-shabob” da kelur, bayt:

“Xullai kofurg'un ul xil'ati xuzro uza,

Sabzai xuzroya go‘yo tushti rahmatdir qirov”.

Alisher Navoiy asarlariga tuzilgan lug‘atlardan “Abushqa” o‘zining leksik materialni qamrab olishi jihatidan “Badoyi al-lug‘at” ga nisbatan boyligi va keng o‘quvchilar ommasi foydalanishi uchun qulayligi tufayli uning qo‘lyozma nusxalari keng tarqalgan. Bu esa lug‘atni ilmiy muomalaga kiritish ishini, birinchi navbatda, amalga oshirishning omili bo‘ldi. Natijada “Abushqa” navoiyshunoslar, turkologlar va o‘zbek klassik adabiyoti mutaxassislari uchun tez-tez murojaat qilib turiladigan kitobga aylanishiga olib keldi. Shunday qilib, “Abushqa” lug‘ati ham boshqa lug‘atlar kabi Navoiy asarlariga yaratilgan mukammal asarlardan biridir.

“Abushqa” lug‘ati Navoiy davridan boshlab hozirgi kunga qadar Navoiy asarlarini o‘rganishda qimmatli manba hisoblanadi. “Abushqa” dan so‘ng ikki asr davomida Alisher Navoiy asarlariga bag‘ishlangan katta lug‘at tuzilgani ko‘zga tashlanmaydi. Bu davr ichida Navoiy asarlari qo‘lyozmalari hoshiyalariga bitilgan kichik lug‘atlarga shu qo‘lyozmalar bilan birga bizgacha yetib kelgan.

TURKIY TILLAR TARAQQIYOTIDA ALIFBO VA IMLO MASALALARI

Dadajonova Mohinur Mirzaolim qizi
Altmisheva Yorqinoy Majidovna
ADCHTI

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy tillarning rivojlanish jarayonida alifbo va imlo masalalarining ahamiyati ochib beriladi. Har xil tarixiy yozuvlar, ularning o'zgarish sabablari va zamonaviy yozuvning tizimlariga o'tish jarayonlari ko'rib chiqiladi. Qadimgi yozuvlardan boshlab, arab, kirill va lotin yozuvlariga o'tish bosqichlari tahlil qilinadi. Umumturkiy yozuv g'oyasi, imlo me'yorlari va ularning standart shaklga keltirilishi haqida fikr yuritiladi. Alifbo islohotlarining ijtimoiy, siyosiy va madaniy jihatlarini ko'rib chiqilib, til birligi va taraqqiyotdagi ahamiyati ilmiy asosda yondashilgan. Yozuvdagi uyg'unlik madaniy integratsiya, til birligi va taraqqiyot uchun muhim omil sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: Turkiy tillar, alifbo islohotlari, imlo qoidalari, yozuv tizimi, lotin yozuvi, kirill yozuvi, arab yozuvi, umumturkiy yozuv, til siyosati, standartlashtirish, yagona imlo, madaniy integratsiya, til birligi, yozuv tarixi.

Til - millat ruhi, yozuv esa uning xotirasi ekani bois, bu masalalar milliy o'zlik va taraqqiyot bilan chambarchas bog'liqdir. Turkiy tillar - tarixan bir ildizdan o'sib chiqqan, ko'p asrlik taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan va bugungi kunda turli mustaqil davlatlarning rasmiy tili sifatida faol rivojlanib borayotgan tillar guruhidir. Ularning shakllanishida, yozuv tizimlarining almashuvi, alifbo islohoti va imlo qoidalari bo'yicha olib borilgan muhim ilmiy-amaliy ishlar til taraqqiyotida beqiyos o'rin egallaydi. Bu tillarda so'zlashuvchi xalqlar, asosan, Markaziy Osiyo, Kavkaz, Volgabo'yi, Sharqiy Yevropa va Sibir hududlarida yashaydi. Qadimgi turkiy til davri barcha turkiy urug' va qabilalarning umumiy tili sifatida V-X asrlarni o'z ichiga oladi. Qadimgi turkiy til kelib chiqishi va rivojlanishi jihatidan oltoy va xun tili davrlari bilan uzviy bog'langan. Bu davr tili haqida B.Vladimirsov quyidagi fikrlarni bayon qiladi: [Mo'g'ul tili turk va tungus tillari bilan birga o'zlarining bir umumiy ajdodiga ega bo'lganki, uni shartli ravishda oltoy tili deb atash mumkin. Oltoy tilining rivojlanishi jarayonida tashkil topgan mo'g'ul, turk, tungus tillari ma'lum. Bu davr turkiy tillar taraqqiyotining birinchi, eng qadimgi bosqichi bo'lib, fanda u oltoy til birligi nomi bilan yuritiladi.

Bu davrda hali turkiy tillar mo'g'ul tillaridan mo'g'ul tillari esa, o'z navbatida, tungus-manchjur tillaridan ajralib chiqmagan edi, ular bir til birligi sifatida qo'llanar edi. Shunday qilib, qandaydir eng qadimgi tilning bo'lganligi taxmin qilinadi. Bu tilga xos umumiy leksik,

fonetik va grammatik belgi va xususiyatlar esa hozirgi mo'g'ul, turkiy va tungus-manchjur tillarida saqlanib qolgan].

Oltoy nazariyasiga ko'ra turkiy tillarning, jumladan o'zbek tilining tarixi, oltoy tillarning qadimda bir til bo'lgan - oltoy davridan boshlanadi. Tarixiy hujjatlarning yo'qligi sababli bu davrning sanalari noma'lum. Oltoy bobo tili dastlab tungus-manjur va turk-mo'g'ul tillariga; turk-mo'g'ul tili esa turk va mo'g'ul tillariga ajralgan. Shundan so'ng turkiy tillar tarixida xun davri (miloddan avvalgi III asrdan milodning IV asrigacha) boshlanib turkiy tillar ikki tarmoqqa - sharqiy xun va g'arbiy xun tillariga bo'linadi. Turkiy tillar tarixida xun davrining alohida ko'rsatilishiga o'sha davrda Markaziy Osiyodan Sharqiy Yevropagacha bo'lgan hududni ishg'ol qilgan xun xonligining vujudga kelib keyinchalik uning ikkiga ajralishi asos qilib olinadi.

Arab yozuvi yoki Arab alifbosi - G'arbiy Osiyo, Shimoliy Afrika mamlakatlarida qo'llanadigan yozuv turi. O'ngdan chapga tomon yoziladi va o'qiladi. Arabistonda milodiy IV asrgacha amalda bo'lgan oromiy yozuvi asosida paydo bo'lgan. Hozirgi arab alifbosida 28 ta harf va 12 ta yordamchi belgi bor. Arab alifbosining oldingi shakli „kufiy yozuv“ deb atalgan. Furot daryosi yoqasida joylashgan Kufa shahri olimlarining bitiklari bunga asos bo'lgan. Arab alifbosida 12 ta yordamchi belgining kashf etilishi, harflarni bir-biridan farq qildiruvchi nuqtalarning qo'llanishi, ularning miqdori va joylashuvi, ya'ni ustki yoki ostki nuqtalar bo'lishining tayin etilishi bevosita Qur'oni Karim bilan bog'liq. Islomshunos olimlarning guvohlik berishicha, islom yuzaga kelib tarqalguncha arablarda qo'llangan yozuv hijoziy deb atalgan, uni qurayshiylardan Harb ibn Umayya o'rgangan va o'rgatgan. Bu ham aslida anboriy-himyoriy yozuv turi bo'lib, Hijozda tarqalgan Qur'oni Karimning ilk oyatlari shu yozuvda bitilgan.

Darhaqiqat, sho'rolar hokimiyati sharoitida faoliyat ko'rsatgan Fitrat boshliq «Chig'atoy gurungi» uyushmasi til-imlo masalalari bilan teran shug'ullandi va ulkan ishlarni amalga oshirdi. Aniqlanishicha, «Chig'atoy gurungi» 1918-yilning oxirlarida tashkil qilingan. Bu madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy tashkilot 1919yilning boshida Milliy ishlar komissarligi tomonidan rasman tasdiq qilingan.

«Chig'atoy gurungi» madaniy merosimizni to'plash, o'rganish va ulardan xalqni bahramand etish, o'zbek adabiy tili, milliy yozuv va adabiyotimizni yaratish va yuksaltirish masalalari bilan shug'ullangan. Jamiyat a'zolaridan Qayum Ramazon, Elbek, Shokirjon Rahimiy, Shorasul Zunnun, Oltoy va Botu imlo masalalari bilan maxsus shug'ullanuvchi «Chig'atoy gurungi»ning «Imlo to'dasi»da ish olib borganlar. Yangi imlochilar o'zlari isloh etgan imloni gazeta sahifalarida e'lon qilib, targ'ib qila boshladilar. Ikki oylik o'qituvchilar tayyorlash kurslari ochib, yangi imloni o'rgata boshladilar. «Chig'atoy gurungi» «Imlo to'dasi»ning o'qituvchilar uchun imlo qo'llanmasi - «Bitim yo'llari» nomli bitikchasi 1919yilda Maorif komissarligi ruxsati bilan chop etildi. Ko'pchilik yosh ziyolilar, o'qituvchilar «Chig'atoy gurungi» imlosini yoqladilar va ularga ergashdilar.

“Chig‘atoy gurungi” a‘zolari ilk bor o‘zbek tilini ilmiy asosda o‘rganishga kirishdilar. Ular til qoidalarini rus yoki arab tili grammatikalari asosida emas, balki shu tilning ichki xususiyatlari asosida yoritish kerakligini tushunib yetganligi sababli tarixiy asarlar, xalq og‘zaki ijodi namunalari, shevalar asosida material to‘plab, ularni ilmiy jihatdan o‘rgana boshladilar. 20-yillarga kelib matbuot sahifalarida Elbek, Qayyum Ramazon, Shokirjon Rahimiy, Shorasul

Zunnunlarning o‘zbek tili tovushlari, singarmonizm masalalaridan bahs yurituvchi maqolalari ko‘rina boshladi. Bular o‘zbek tilshunosligidagi dastlabki jajji ilmiy tadqiqotlar edi.

1919-yili Fitrat, Q.Ramazon va Sh.Rahimiy o‘zbek tili nazariy

masalalariga bag‘ishlangan "Bitim yo‘llari" qo‘llanmasini tuzdilar. Bu asar keyingi til saboqliklarining yuzaga kelishiga ijobiy ta'sir qildi. Shu tariqa Abdurauf Fitrat o‘z davrining ilg‘or ziyolilari, xususan, o‘zi rahbarlik qilgan uyushma a‘zolari milliy yozuvimizni yaratish borasida faol ishtirok etdilar. Fitratning arab alifbosini isloh qilish xususidagi nazariy qarashlari professor M.Qurbonovanning "Fitrat - tilshunos" nomli risolasida o‘rganilgan. O‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlarini mukammal bilgan Fitrat arab yozuvini isloh qilish muhimligini birinchilardan bo‘lib tushunib yetdi. Negaki, amaldagi arab yozuvi o‘zbek tilining fonetik xususiyatlarini o‘zida to‘la ifodalay olmas edi va bu imloda, savod chiqarishda ko‘p qiyinchilik hamda murakkabliklar keltirib chiqarar edi. Bu xususda Fitrat shunday deydi: [Boshqalarning alifbolari, yozuvlari tartibli, intizomli, qulay. Bizniki tartibsiz, buzuq ham qiyin!]. Savod chiqarishni yengillashtirish uchun esa arab grafikasiga ayrim fonetik o‘zgartirishlar kiritish lozim edi. Shunday qilib, keng omma uchun o‘zlashtirish va foydalanish oson, qulay bo‘lgan yozuvni yaratish masalasi kun tartibiga qo‘yildi. Sho‘rolar hukumati o‘zining dastlabki davridan boshlab savodsizlikni tugatishishlariga katta e’tibor bilan qaradi. 1919yil 26-dekabrda savodsizlikni tugatish to‘g‘risida Dekret chiqardi. Shuningdek, TASSRda alifbo va imlo masalalarini tezroq hal qilish vazifalari belgilandi.

Turkiy tillar taraqqiyotida kirill alifbosidan foydalanilgan. Bu, ayniqsa, XX asrning ikkinchi yarmida Sovet Ittifoqi tarkibida bo‘lgan turkiy xalqlar uchun xosdir. 1920–1930-yillarda turkiy tillar (masalan, o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, tatar va boshqalar) arab alifbosidan lotin alifbosiga o‘tkazilgan edi. 1939–1940-yillardan boshlab, Sovet siyosati tufayli ko‘plab turkiy tillar majburiy tarzda kirill alifbosiga o‘tkazildi. Masalan, o‘zbek tili 1940-yilda kirillga o‘tdi. Kirill alifbosining ta’siriga kelsak, bu o‘zgarish madaniy va lingvistik taraqqiyotga ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatdi. Buning ijobiy tomoni shundaki, yozuv savodxonligi kengaydi, nashriyotlar rivojlandi, ko‘plab asarlar chop etildi. Salbiy tomoni esa turkiy xalqlar o‘rtasidagi yozma aloqa murakkablashdi, buning boisi, har biri kirill

alifbosining turlicha variantlaridan foydalana boshladi. 1990-yillardan so'ng sobiq SSSR tarkibidagi ko'plab turkiy respublikalar yana lotin alifbosiga o'tishni boshladi.

Masalan, O'zbekiston, Ozarbayjon, Turkmaniston. Biroq hali ham qozoq, qirg'iz, tatar, qoraqalpoq kabi tillarda kirill yozuvi keng tarqalgan. O'zbekiston hukumati 1993-yilda o'zbek tilini lotin grafikasiga o'tkazishni rasmiy ravishda e'lon qildi. Bu jarayon tilni modernizatsiya qilish va xalqaro maydonda o'zbek tilining o'qilishi va yozilishining osonlashishi maqsadida amalga oshirildi. Lotin alifbosining tuzilishiga kelsak, o'zbek tili uchun lotin alifbosi 30 ta harfdan iborat. Bu alifbo harflari quyidagilardir: A, B, D, E, F, G, G', H, I, J, Z, Z', I, K, L, M, N, O, O', P, R, S, S', T, U, F, X, Y, Sh, Ch, H', Yu, Ya. Harflar ba'zan eski ruscha yozuvdan farq qiladi, masalan, "O'" va "G'" kabi o'zgarishlar mavjud. Ushbu yildan boshlab, rasmiy hujjatlar, kitoblar, gazeta va jurnal matnlari, shuningdek, ta'lim tizimida lotin alifbosiga o'tish bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Hozirgi vaqtda, ko'plab tashkilotlar va davlat idoralari tomonidan lotin alifbosi keng qo'llanilmoqda, ammo ba'zi sohalarda hali ham kiril alifbosi ishlatiladi. Lotin alifbosiga o'tish ko'plab afzalliklarga ega: o'qish va yozish jarayonining soddalashishi, xalqaro til va ma'lumotlar almashinuvi bilan o'zbek tilining uyg'unligi, internetda qo'llanilishini osonlashtirish. Bundan tashqari, lotin alifbosi yozish va o'qish uchun global tizim bilan mos keladi, bu esa O'zbekistonning xalqaro maydondagi o'rnini mustahkamlaydi. Biroq o'tish jarayonida ba'zi muammolar mavjud. Masalan, eski matnlarni yangi alifboga o'tkazish, eski kitob va hujjatlarni yangilash zaruriyati. Shuningdek, lotin alifbosini to'g'ri o'zlashtirishda ba'zi tushunmovchiliklar va xatoliklar yuzaga kelgan. Bularning oldini olish maqsadida o'zbek tilidagi lotin alifbosiga o'tish uchun maxsus dasturlar va qo'llanmalar ishlab chiqilgan. Masalan, alifbo o'zgartirish uchun avtomatik tizimlar, elektron manbalar va dasturlar mavjud. Yozish va o'qishdagi asosiy qoidalar va amaliyotlar haqida batafsil qo'llanma mavjud bo'lib, bu til o'rganish jarayonini osonlashtiradi.

Ma'lumki, arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvi uzoq tarixiy davrni bosib o'tdi. Turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek xalqi ham qariyb 1300 yil shu yozuvdan foydalanib keldi. O'tgan vaqt mobaynida ma'rifatparvarlar arab harflarini o'zbek tili qonuniyatlariga ma'lum darajada moslashtirishga harakat qildilar. Ammo 20-asrning boshlariga qadar arab alifbosi asosidagi eski o'zbek yozuvining imlo qoidalari yo'q edi, unga aloqador bo'lgan masalalar o'rganilmadi. Bu yozuvning imlo qoidalari yaratilmadi. Aytish kerakki, tatar madaniyati tarixida alifbo - imloni tuzatish yo'lida kechgan harakatlar, turli yo'nalishlar, anjumanlarda qabul qilingan qarorlar o'zbek ma'rifatparvarlari faoliyatida chuqur iz qoldirdi.

O'tgan asr boshlarida jadidlar sa'y-harakati tufayli milliy o'lkalarda, jumladan, Turkistonda alifbo va imloni isloh qilish harakati boshlandi. Chunki Fitrat, Munavvar qori, Ashurali Zohiriy, Elbek, Qayum Ramazon, Shokirjon Rahimiy singari jadid ziyolilari millat tarbiyasini, taraqqiyotini yosh avlodni tarbiyalashdan boshlash kerak, deb hisobladi.

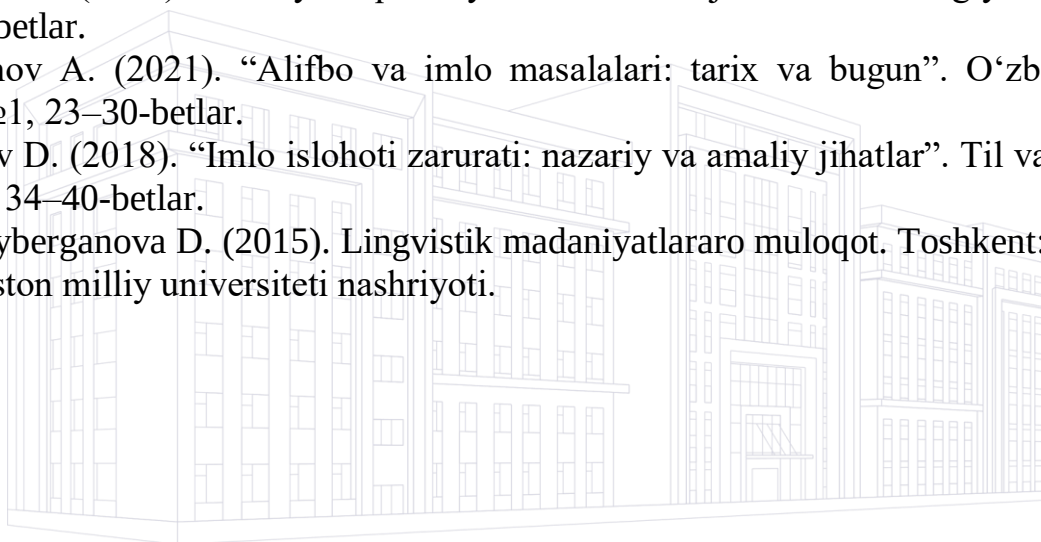

1921-yilning boshida Til va imlo quriltoyi bo'ldi. Qurultoyda eski alifbo - imlo savod chiqarishga, maktab-maorif rivojiga, madaniy taraqqiyotga to'sqinlik qilayotgani sababli rasmiy isloh etilib, "Chig'atoy gurunigi" ning imlo asoslari qabul qilindi.

Xulosa qilib aytganda, arab alifbosi 1921-yildan boshlab uch bor isloh qilinishiga qaramay, uni tuzatib, bu sohada yagona fikrga kelib bo'lmadi. Shu sababli, turkiy xalqlar, jumladan, o'zbeklar ham o'z tillari uchun ancha sodda va ancha qulay bo'lgan lotin alifbosiga o'tdilar. Turkiy tillarda alifbo va imlo islohotlari uzoq tarixiy jarayonni o'z ichiga oladi va bu jarayonlar tillarning rivojlanishi, xalqaro aloqalarga chiqish va milliy madaniyatni mustahkamlash uchun katta ahamiyat kasb etgan. Alifbo islohotlarining har bir bosqichi turli siyosiy, madaniy va ilmiy sabablar bilan belgilandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bozorov M. (2020). Zamonaviy o'zbek adabiy tili. Toshkent: Akademnashr.
2. Jorayev O. (2017). "Turkiy xalqlarda yozuv islohoti tajribalari". Filologiya masalalari, №4, 45–52-betlar.
3. Karimov A. (2021). "Alifbo va imlo masalalari: tarix va bugun". O'zbek tili va adabiyoti, №1, 23–30-betlar.
4. Saidov D. (2018). "Imlo islohoti zarurati: nazariy va amaliy jihatlar". Til va adabiyot ta'limi, №2, 34–40-betlar.
5. Xudoyberganova D. (2015). Lingvistik madaniyatlararo muloqot. Toshkent: O'zbekiston milliy universiteti nashriyoti.

TURKCHAGA ARABCHADAN O'ZLASHGAN SIYOSIY TERMINLAR SEMANTIKASIGA DOIR

Xayrulla HAMIDOV

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti professori,

filologiya fanlari doktori,

Durdona DAVRONOVA

magistrant

Hozirgi turk tilida arabcha leksik o'zlashmalar, asosan, yuridik va diniy-falsafiy atamalar, ijtimoiy tushunchalar orasida ko'p uchraydi va ular ilmiy va maxsus atamashunoslikka oiddir. Badiiy adabiyot, xususan poeziya (Devon adabiyoti) orqali ham turk tiliga ko'plab arabcha va forsha so'zlar o'zlashib qolgan. Arabcha leksik birliklarning kichik bir qismi fors tili vositasida o'zlashgan va turk tilining turli vazifadosh uslublariga sizib o'tgan.

Hozirgi zamon turk adabiy tili bugunga kelib, to'la shakllandi va endilikda turk tilining uslubiy va atamashunoslik tizimlari me'yorlashtirildi, deyish mumkin. Lekin shuncha samarali ishlar olib borilayotganiga qaramay, tilning ba'zi vazifadosh (funksional) uslublarida, ayniqsa professional uslublarda – tibbiyot, huquq, harbiy va boshqa sohalarida hozirgi zamon turk tiliga xos so'z va atamalar bilan parallel shaklda ko'p arxaik arabcha-forsha so'z va terminlar ham qo'llanilmoqda.

Ta'kidlash joizki, arab va fors tillarining turk tiliga ta'sirini bir qator omillar, xususan, turk tili fonetik qoidalariga amal qilinmaslik yoki mavjud qoidalarning buzilgan holda qo'llanilishida kuzatish mumkin. Bu, asosan, so'zlarning talaffuz qilinayotganda turkiy singarmonizm qonuniga bo'ysunmasligi, turkchaga xos bo'lmagan unli va undosh tovushlar ketma-ketligi va shunga o'xshash tovush (fonetik) hodisalardir. Morfologik nuqtai nazardan, arab va fors tillarining jiddiy ta'siri turkchaga yot bo'lgan ba'zi grammatik kategoriyalar (bog'lovchilar, old qo'shimcha, fe'l-masdar, sifatDOSHLAR) ning o'zlashganligida namoyon bo'lgan.

Ma'lumki, Turkiyada XX asrning 50-60-yillarida har sohada bo'lgani kabi, til sohasida ham jiddiy islog'atlar boshlandi. Til sohasidagi islohatlar (so'zlarni turkchallashtirish jarayoni) *özleştirme hareketi* nomini oldi. Bu davrda, turkchada qo'llanilayotgan arabcha va forsha unsurlar qayta ko'rib chiqila boshlandi. Yevropa tillaridan kirib kelayotgan, yozma va og'zaki nutqda yaxshi joylashib olgan va sof turk tilida muqobili bo'lmagan unsurlarga esa unchalik to'sqinlik qilinmadi. Lekin, ba'zi turkolog olimlar evropa tillaridan o'zlashgan so'z va atamalar xususida qizgin bahslarni davom ettirishdi, ba'zi evropacha so'zlarni iste'moldan chiqarib tashlash va o'rniga turkiy so'zlar qo'yishga urindilar. Shunday bir

davrda uzoq vaqt qo'llanib kelingan arabcha atamalar evropacha shakllar bilan almashtirishga harakat qilingan [5,156]. Masalan, *iktisat* so'zi evropacha *ekonomi* so'zi bilan, arabcha *siyaset* so'zi evropacha *politika* so'zi bilan almashtirilgan, lekin baribir, nutqda ularning har ikkala shakli ham saqlanib qolgan. Bugungi kunda turk tilida *iktisat* so'zidan ko'ra *ekonomi*, *siyaset* so'zidan ko'ra *politika* so'zi faolroq qo'llanib kelinmoqda.

Masalan, ***siyaset*** termini arab tilidan o'zlashgan bo'lib, turk singarmonizmi, ya'ni "unli uyumi" qoidasiga bo'ysunmaydi (*siyAset*). Chunki singarmonizm qoidasiga ko'ra bir so'z tarkibida yo ingizka (yumshoq) unlilar (e, i, ö, ü), yo qalin (qattiq) unlilar (a, ı, o, u) bo'lishi kerak. "Siyosat" so'zida esa ingichka va qalin unlilar birga kelgan. ***Siyaset*** terminining turk tilida ikki xil muqobili mavjud: *siyaset* (arab.) va *politika* (ital.). Ma'nosi: 1. Bir davlatda hukmron doiralar tomonidan ma'lum bir sohada amalga oshiriladigan nuqtayi nazarlar majmui; 2. Bir hukumatning boshqaruvda tutgan yo'li, hukmronlik shakli; 3. Hukumatning muayyan sohada tutgan yo'li: pul siyosati (para politikasi), soliq siyosati (vergi politikasi) va b. Hozirgi zamon turk tilida ***politika*** atamasi ***siyaset*** atamasiga nisbatan faolroq qo'llaniladi, lekin ularning sifat shakllarini olsak, politik (siyosiy) so'zi deyarli qo'llanilmaydi. Nutqda siyasi (siyosiy) sifati qo'llaniladi: siyasi partiler (siyosiy partiyalar), siyasi çekişmeler (siyosiy tortishuvlar) kabi [3,257].

Turkchaga arab tilidan o'zlashgan terminlardan yana biri *devlet* terminiga sinonim bo'lgan ***kamu*** (davlat, jamiyat) so'zidir. «Kamu sektörü» tushunchasi «devlet sektörü» (iqtisodiyotning davlat sektori) tushunchasiga sinonimdir. Bu yerda kamu so'zi "devlet" ma'nosini to'la bera oladi, lekin kamuoyu (jamoatchilik fikri) so'zida kamu "jamiyat", "jamoatchilik" ma'nosiga ega [1:267].

Turkcha ijtimoiy-falsafiy va davlat qurilishi bilan bog'liq atamalardan yana biri *devlet* (davlat) atamasining sinonimi hisoblangan arab tilidan o'zlashgan «*iktidar*» termini bo'lib, u hozirgi turk tilida "davlat boshqaruvini o'z qo'lida tutish, ya'ni hokimiyat sifatida davlatning kuchini qo'llash vakolati" ma'nosini ifodalaydi: *Turgut Özel iktidarı* (Turgut O'zal hukumati), AK Parti iktidara geldi (AT partiyasi hokimiyat tepasiga keldi) [3,259-260].

Turkiy tillar, jumladan hozirgi turk tiliga o'zlashgan siyosiy terminlardan biri ***şekil*** so'zi va undan hosil bo'lgan "teşkil" so'zi negizidan yasalgan "teşkilat" so'zidir: *Türk Devletleri Teşkilatı*, *Milli İstihbarat Teşkilatı* kabi. "Teşkilat" so'zi aslida fe'lidani tashkil topgan hisolanadi. *Şekil*, *teşkil*, *teşkilat* leksemalari arab tilidan turk tiliga hech qanday ma'no o'zgarmagan holda o'tgan va odatda "Teşkil etmek" birikmasi holida ko'p ishlatiladi va "qurish, tashkil etish, tartibga solish" ma'nolarini ifodalab keladi. Shunday qilib, "Teşkilat" so'zi nafaqat tashkilot yoki tuzilmani, balki tizim yoki narsaning tartibli tuzilishini ham anglatadi.

M.: *Teşkilatın Asya'da çok taraflılık hedefine katkı sağlamaya, güvenlik, enerji ve bağlantısallık başta olmak üzere birçok alanda iş birliğimizi sürdürmeye devam edeceğiz* [2:

1]. Tarjiması: *Biz Tashkilotning Osiyodagi ko'p tomonlama maqsadiga hissa qo'shishda va ko'plab sohalarda, xususan, xavfsizlik, energetika va asosiysi aloqalar bo'yicha hamkorligimizni davom ettiramiz.*

Yana bir misol: *İstişarelerimizin ve alacağımız kararların başta ülkelerimiz ve Türk dünyası olmak üzere tüm insanlık için hayırlara vesile olmasını temenni ediyorum* [2: 1]. Ushbu misol-jumlada kelgan "istişare" so'zi arabchadan o'zlashgan soiyosiy termin bo'lib, u "شَارَ" (shâra) o'zagidan hosil bo'lgan va "maslahatlashmoq", "fikir almashmoq", "o'zaro kengashmoq" ma'nolar'ini ifodalaydi. Turk tilida ham "istişare" so'zi, "qaror qabul qilishdan oldin biror masala yuzasidan o'zaro fikir almashishni bildiradi. Jumlaning tarjiması quyidagicha: *Kengashlarda qabul qilinadigan qarorlarimiz avvalo mamlakatlar va turk dunyosi, shuningdek, butun insoniyat uchun ezguliklarga vasila bo'lishini tilab qolaman.*

Turk tiliga arab tilidan ma'lum bir madaniy yoki diniy aloqalar vositasida o'zlashgan "mücadele" مُجَادَلَة (mujādala) so'zi "**jang qilish**", "**qarshilik ko'rsatish**", "**kurash**" yoki "**bahs**" ma'nolarini ifodalaydi. "Mücadele" so'zi **Usmonli imperiyasi hukmronligi davrida** turklar va arablar o'rtasidagi yaqin aloqa tufayli yuzlab arabcha so'z va unsurlar turk tiliga kirib, jiddiy o'zgarishlarsiz qo'llanila boshlagan so'zlardan biri bo'lib, nafaqat jismoniy kurashni, balki ruhiy, siyosiy yoki ijtimoiy kurash ma'nosini ham ifodalab keladi.

Turk tilida "mücadele" so'zi "güreş" (Hasmini yere sermek için göğüs göğüse yapılan çarpışma¹) so'zining sinonimi ham hisoblanadi. M.: *Güreşçilerin mücadelesi seyircileri heyecanlandırdı*" Tarjiması: *Polvonlarning kurashi tomoshabinlarni hayajonlantirdi*".

"Mücadele" so'zi o'zbek tilida ham qo'llaniladi, biroq ushbu so'z o'zbek tilining izohli lug'atida berilmagan [3], uni faqat A.Madvaliyev nashr ettirgan "O'zbek tilining imlo lug'ati"da uchratish mumkin [4: 245].

"Mücadele" so'zi **siyosiy termin sifatida qo'llaniladi**: O, özgürlük için mücadele etti" (U ozodlik uchun kurashdi). R.T.Erdog'anning Turkiya Milliy xavfsizlik tashkiloti (MİT – Milli İstihbarat Teşkilatı)ning 97 yilligi bayramidagi nutqidan bir misol: *MİT'in terörle mücadele, dış istihbarat, istihbarata karşı koyma, teknik ve kiber istihbarat alanlarında ürettiği bilgiler karar alma mekanizmamıza güç katarken, krizlerin önlenmesi ve yönetilmesinde de kritik rol oynuyor.* Tarjiması: *MXTning terrorizmga qarshi kurash, tashqi razvedka, razvedkaga qarshi kurash, texnik va kiber razvedka sohalarida ishlab chiqqan ma'lumotlari qaror qabul qilish mexanizmlarimizga kuch-quvvat qo'shgan holda, inqirozlarning oldini olish va boshqarishda ham muhim rol o'ynaydi.*

Mücadele terminiining keng kontekstda ishlatilishi uning turk tilidagi muhim ahamiyatini ko'rsatadi.

Arab tilidan o'zlashgan "**İstikrar**" "استقرار" (istiqrār) so'zi "sobitlik", "barqarorlik" yoki "mustahkamlik" ma'nolarini ifodalaydi. "قَرَر" (q-r-r) o'zagi, biror narsaning mustahkam, barqaror o'rnashganligini anglatadi va so'z-termin turk tiliga ham xuddi shi ma'nosi, ya'ni

¹ Dushmanini yiqitish uchun olib boriladigan kurash (polvonlar to'qnashuvi)

biror narsaning uzluksiz, barqaror va o'zgarmas holatda bo'lishi ma'nosida, ko'proq siyosat, iqtisodiyot yoki jamiyat kontekstlarida qo'llaniladi. M.: *Bölgesel çatışmalar, siyasi istikrarsızlıklar ve yoksulluk tarafından tetiklenen uluslararası göç hareketleri de temel kırılanlıklardan birisi haline geldi*. Tarjimasi: Mintaqaviy mojarolar, siyosiy beqarorliklar va kambag'allik tufayli bo'layot xalqaro migratsiya harakatlari ham asosiy muammolardan biriga aylandi [5:1].

“**Istihbarat**” so'zi ham arab tilidan turk tiliga o'zlashgan. Arab tilidagi “استخبارات” (istikhbārāt) so'zi, “ma'lumot yig'ish”, “maxfiy ma'lumot olish” yoki “razvedka” ma'nolarini anglatadi. U arab tilidagi “خبر” (khabar) so'zidan olingan bo'lib, unga to'liq ma'nodoshdir (“xabar” yoki “ma'lumot”). Usmonli Imperiyasi davrida arab tilidan kirgan bu so'z, hozirgi kunda turkchada asosan xavfsizlik, davlat va harbiy sohalarda keng qo'llaniladi. *Dış istihbarat alanında teşkilatımız diğer ülkelerin terörle mücadelesine katkı sağlamaktan rehine kurtarmaya, arabuluculuktan esir takasına kadar pek çok başarılı çalışmaya imza atıyor*”² Jumlaning turkcha tarjimasi: Tashqi razvedka sohasida tashkilotimiz boshqa davlatlarning terrorizmga qarshi kurashiga hissa qo'shishdan tortib, vositachilikdan tortib garovga tutilgan kishilarni almashishgacha ko'plab muvaffaqiyatli ishlarni amalga oshirmoqda.

Yuqorida keltirilgan misollardan arab tilidagi *teşkilat, istişare, mücadele, istihbarat* kabi terminlar asosida siyosatga oid onlab sodda va murakkab siyosiy turg'un birikmalar yuzaga kelganligiga guvoh bo'lish mumkin.

Xulosa. Ushbu maqolani tayyorlash chog'ida arab tilining turkiy tillarga qanchalik ta'sir ko'rsatgani, xususan, turkcha siyosiy terminlarning shakllanishiga qisman asos bo'lganligi kuzatildi. Shu bilan birga turkiy tillar arabcha unsurlar asosida qanchalik boyiganiga ham ishonch hosil qilindi. Bu esa tilning tirik mavjudot ekanligi, bir joyda to'xtab turmasligi, doimiy ravishda taraqqiyot ichida ekanligini yana bir bor namoyon qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

[1] – Hamidov X., Davronova D. Sinxron tarjimada siyosiy terminlarni o'g'irishning leksik-frazeologik muammolariga doir // “VIII tarjimashunoslari forumi” (Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari). –Toshkent: TDSHU, 2024. -352 b.

[2] – Turkiya Respublikasi Prezidenti Recep Tayyip Erdog'anning Turkiy Davlatlar Tashkilotining 03.11.2023 sanada bo'lib o'tgan Sammitidagi nutqidan (Türk Devletleri Teşkilatı 10.Zirvesi'nde Yaptıkları Konuşma 03.11.2023).

[3] – O'zbek tilining izohli lug'ati: 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. J.III. N-Tartibli/Tahrir hay'ati: T.Mirzayev (rahbar) va b.; O'zR FA Til va adabiyot in-ti. -Toshkent: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.

[4] – Мадвалиев А. Ўзбек тилининг имло луғати. – Тошкент, Akademnashr, 2013. – Б. 245.

[5] – Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Milli İstihbarat Teşkilatı'nın 97. Kuruluş Yılı Dönümü Töreni'nde Yaptıkları Konuşma 10.01.2024.

² Milli İstihbarat Teşkilatı'nın 97. Kuruluş Yılı Dönümü Töreni'nde Yaptıkları Konuşma 10.01.2024

ONOMASTIKA VA UNING TADQIQI MASALALARI XUSUSIDA

Islomov Ikrom Xushboqovich,
Filologiya fanlari doktori,
Renessans ta'lim universiteti dotsenti

Zamonaviy tilshunoslik va adabiyotshunoslikda **lingvopoetika** va **onomapoetika** tushunchalarini, ularning orasidagi chegara va o'zaro munosabatini aniqlashtirish masalasi ham dolzarb sanaladi. Har ikki tushuncha ham badiiy matnning estetik va semantik imkoniyatlarini o'rganadi, biroq ularning tadqiqot obyekti va yondashuv uslublari o'zaro farqlanadi.

Lingvopoetika badiiy matndagi til birliklarining poetik (badiiy ifoda) jihatlarini, xususiyatlarini o'rganadi, asosiy e'tibor markazida sintaksis, leksika, stilistika, obrazlilik uyg'unlashadi. Lingvopoetika umumiy planda keng ko'lamni nazarda tutadi, matn darajasidagi til poetikasi tadqiqi bilan shug'ullanadi, bunda onomastik birliklar ham uning tadqiq obyekti doirasiga mansub bo'ladi.

Onomapoetika – poetik onomastikaning alohida tarmog'i sifatida faqat ismlar, nomlar, ularning badiiy konnotatsiyasi bilan cheklanadi. Badiiy matndagi onomastik birliklarning (ism, joy nomi, taxallus, laqab...) poetik ifodadagi o'rni va vazifasini tadqiq qiladi. Bu soha nomlarning badiiy matndagi timsoliy, emotsional, ramziy funksiyasini ochib beradi. Mazkur sohaning diqqat markazida atoqli otlar hamda ularning estetik-badiiy imkoniyatlari, vazifasi, ahamiyati kabilar o'rin egallaydi.

Dunyo tajribasida mazkur tushunchalar doirasidagi masalalar yuzasidan aniq ilmiy dalillar, mutaxassis va tadqiqotchi olimlarning munosabatlari ham mavjud. Xususan, V.M. Kalinkin bu masalada quyidagicha munosabat bildiradi: "Onimlar poetikasi" asarida onomapoetikani alohida soha sifatida qayd qiladi. "Lingvopoetika matnning umumiy poetik strukturasini tekshirish bilan shug'ullansa, onomapoetika atoqli otlar, nomlar orqali yuzaga keladigan poetik hodisani tahlil qiladi." [3: 36] Kalinkin yondashuviga asoslanilsa, onomapoetika – lingvopoetikaning ichki, tor ixtisoslashgan yo'nalishi sifatida barqaror o'rin egallaydi. Yana bir tilshunos A.V. Superanskaya "Obshchaya teoriya onomastiki" asarida onomapoetikani badiiy onomastikaning bir qismi sifatida ko'rsatadi. [7] Shuningdek, u ismlar, atoqli otlar faqat nomlash emas, balki tasviriy, emotsional, funksional imkoniyat va vazifalarga ham egaligini alohida ta'kidlaydi.

Chex-Amerika strukturalisti R.Yakobson lingvopoetikani "poetik funksiya" asosida har bir til birligining badiiy kuchini ifodalovchi mezon sifatida baholaydi. [7] Uning qarashlari onomastika masalasiga bevosita tatbiq qilinmagan bo'lsa-da, uning modeli onomapoetik tadqiqotlarga yetakchi nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekistonlik tadqiqotchi D.Andaniyazova “lingvopoetika” va “onomapoetika” tushunchalari o'rtasida farq bo'lishi shart degan yondashuvni qo'llab-quvvatlash bilan birga, lingvopoetik yo'nalishlar doirasida “fonopoetika”, “morfopoetika”, “onomapoetika” kabilarni ajratish, tasniflash lozimligini alohida ta'kidlaydi. [1]

Lingvopoetika – umuman til birliklarining poetik o'rni va vazifasi bilan bog'liq masalalarni o'rganadigan keng ko'lamli ilmiy soha sanalsa, onomapoetika – badiiy matndagi nomlar (ism, joy, laqab va b.)ning poetik vazifasini tadqiq va tahlil qiluvchi tor mutaxassislik sohasi sifatida namoyon bo'ladi.

Onomapoetika – lingvopoetikaning tarkibiy bo'lagi, ya'ni poetik onomastikaning maxsus sohasidir, mustaqil ilmiy ixtisoslashuv darajasiga ega. Bu ilm-fanda mustahkam nazariy asoslangan yondashuvdir. Lingvopoetika va onomapoetika terminlari o'zaro gipergiponimik munosabat hosil qiladi, bu ikkilasi soha sifatida bir-biri bilan iyerarxik munosabatda bo'ladi. Ana shu jihatdan ham mazkur tushuncha, termin va sohalar o'rtasida umumiylik va farqlilik aniq chegaralarda qayd qilinadi. Tilning obrazlilik, emotsionallik, uslubiy qatlamlari lingvopoetik tadqiqotlarning markazida turadi.

Lingvopoetika va onomapoetika munosabatini sxematik farqlash uchun quyidagi jadvalga murojaat qilishimiz mumkin:

Asosiy mezon	Lingvopoetika	Onomapoetika
Obyekt	Butun til birliklari (leksika, sintaksis, fonetika)	Faqat onomastik birliklar (ism, joy, laqab)
Tadqiqot sohasi	Tilning badiiy, obrazli imkoniyatlari	Ism va nomlarning badiiy semantik imkoniyatlari
Masalan tahlil qilinadi	Epitetlar, metaforalar, sintaktik qurilmalar	Ismlar, joy nomlari, laqablar orqali tasvir
Olamshumul konsepsiya	Tilning poetik funksiyasi (Yakobson konsepsiyasi)	Nomlarning poetik-emotsional tasviri
Fan ichidagi o'rni	Mustaqil ilmiy soha	Lingvopoetikaning maxsus sohasi

Teonim va unga yondosh nomlar tizimi

Zamonaviy onomastika doirasida **teonim** tushunchasi ham diniy-madaniy manbalarda juda muhim o'rinni egallaydi. Teonimlar – xudo (iloh) nomlarini ifodalovchi onomastik birliklar bo'lib, ular bilan yondosh bo'lgan **mifonim**, **demononim**, **biblikal onyom**,

antroponim kabi birliklar ham matnda diniy va madaniy belgi, vazifalarni bajarishga xizmat qiladi.

Teonim tushunchasi va unga xos yoki aloqador sanalgan asosiy xususiyatlarni belgilash, baholash, albatta, uning boshqa yondosh hodisalari bilan bo'lgan munosabati asosida ham hal qilinishi mumkin.

Teonim (yunoncha *theos* – xudo, *onyma* – ism) – bu **xudo yoki ilohlarning nomlarini** ifodalovchi lingvistik-onomastik birlikdir. Masalan: *Yahova, Alloh, Zeus, Ahuramazda, Shiva, Tengri* va h.k. teonim (onomastik birlik, xudo, iloh nomlari, ismlari). Teonimlar **afsonaviy, diniy yoki mifologik matnlarda** ko'p uchraydi va ko'pincha **diniy, rasmiy yoki tarixiy kontekstda** qo'llanadi.

Ilmiy nuqtayi nazar A.V.Superanskaya teonimlarni “**metafizik konseptni bildiruvchi nomlar**” deb ataydi [7: 58]. D.L.Shmelyov, E.M.Meletinskiylar esa ularni **mitologik strukturadagi eng yuqori semantik birliklar** sifatida ko'rsatadi.[6]“Mitologik” termini yunoncha *mythos* (rivoya, afsona) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, u muayyan xalqning qadimiy e'tiqodlari, dunyoqarashi, diniy tasavvurlari asosida shakllangan rivoyatlar, afsonalar tizimini anglatadi.

E.M.Meletinskiyga ko'ra, “mitologik” so'zi bu yerda mitologiya doirasidagi tushunchalarga oid, ya'ni ilohiy mavjudotlar, yaratilish ssenariylari, qahramonlar, kosmogoniya (olamning yaralishi) va boshqa diniy-afsonaviy mazmundagi tushunchalarni bildiradi. Mitologik struktura insoniyat qadimiy dunyoqarashini aks ettiruvchi, miflarga asoslangan konseptual tuzilmalarni nazarda tutadi. Bu tuzilmalar esa, Meletinskiy fikricha, eng yuqori semantik birliklar sifatida, ya'ni mazmuniy jihatdan eng muhim, asosiy g'oya va tushunchalarni ifodalovchi birliklar sifatida ko'riladi.[6]

Teonimga yondosh onomastik birliklar sifatida quyidagilarni alohida qayd qilishimiz mumkin:

1. **Mitonim** – afsonaviy obraz nomlari (masalan, *Prometey, Gilgamesh, Umay, Anqabot*).
2. **Demononim** – yovuz ruh yoki jin, iblis ismlari (*Iblis, Shayton, Arximandrit, Azazel*).
3. **Biblikal nom** – diniy matnlarda tilga olingan shaxslar (payg'ambarlar, avliyolar) nomlari (*Muso, Iso, Maryam, Nuh*).
4. **Antroponim** – kishi ismlarining umumiy tizimi (ularning ichida diniy nomlar ham bo'lishi mumkin).

Teonim – **faqat xudo/ilah nomlarini** bildiradi, biblikal nomlar esa **xudoning elchilari yoki aziz-avliyolarning** ismlaridir.

Onomastik birliklar tizimiga mansub bo'lgan teonimlarning badiiy matndagi o'rni va vazifasi, ahamiyati masalasi ham alohida yondashuvni taqozo qiladi. Mazkur birliklar:

timsoliy va ramziy tushunchani ifodalaydi;

matnda **qudrat, muqaddaslik, kuch, abadiylik** g'oyalariga ishora qiladi;

ko'pincha **metafora** vositasi sifatida ishlatiladi (masalan: "u o'zini go'yoki Muso deb bilardi").

Teonimlar – ilohiylik darajasidagi nomlar bo'lib, mitonim, demononim va biblikal nomlar esa turli diniy-madaniy tasavvurlar doirasida shakllangan boshqa yondosh nomlar sirasiga kiradi. Har birining poetik va semantik belgi-xususiyatlari, imkoniyatlari har xil bo'lib, ular **badiiy matnni diniy-estetik konnotatsiyalar bilan boyitishda alohida ahamiyat kasb etadi.**

Teonim va yondosh nomlarning qiyosiy tahlilini jadval ko'rinishida quyidagicha ifodalash mumkin:

Onomastik birlik	Ta'rifi	Misollar	Xususiy belgisi
Teonim	Xudoning (ilohning) nomi	Alloh, Yahova, Zeus, Ahura Mazda	Eng oliy darajadagi diniy nom
Biblikal nom	Diniy matnlarda tilga olingan shaxslar (payg'ambarlar)	Muso, Iso, Nuh, Maryam	Muqaddas shaxs, lekin xudo emas
Mitonim	Afsonaviy yoki mitologik obraz ismlari	Prometey, Umay, Anqabot	Epos va mif asosli timsol
Demononim	Yovuz ruh, jin, shayton nomlari	Iblis, Azazel, Shayton	Salbiy konnotatsiyali onomastik birlik
Antroponim (diniy)	Inson ismlaridan iborat, lekin diniy manbada uchraydi	Sodiq, Abdurahmon, Ismoil	Muqaddaslik yoki e'tiqod ramzi sifatida

Teonim va nekronim-agnonim munosabati

Bu **vafot etgan shaxslar ismlari**, ya'ni o'liklarning nomi sifatida xotirlanadigan otlar. Ular teonimga nisbatan **shaxsiy va tarixiy xarakterga** ega. Ba'zida nekronimlar muqaddas maqom kasb etadi (masalan, *Imom Buxoriy, Shayx Xovandi Tohur*).

Yashirin nomlar, ya'ni o'zining haqiqiy ismini yashirgan, taxallus ostida tanilgan shaxslarning nomi. Bular odatda **so'z erkinligi, xavfsizlik yoki ramziylik** asosida shakllangan. Misollar: *Navro'z, Shumqayt, Muhtor* (aksariyat hollarda taxalluslar yoki kod ismlar sifatida).

Nekronim va agnonim – inson nomlari (antroponimlar) doirasida, **teonim esa – ilohiy mavjudot nomi**, ya'ni ular turli semantik pog'onada turadi.

Nekronim	Vafot etgan shaxs nomi	Shayx Xovandi Tohur	Muqaddaslashgan antroponimga aylanishi mumkin
Agnonim	Yashirin/taxallusli nomlar	Xurshidbek Do'stmuhammad	Teonimga bevosita aloqasi yo'q

Badiiy matnda teonim va yondosh birliklarning o'rne va vazifasi alohida mavqe egallaydi. Teonimlar va ularning yondosh birliklari semantik pog'onalar orqali badiiy matnni ramziy, falsafiy va madaniy yuk bilan boyitadi. Masalan, yozuvchi qahramonini "go'yoki Muso kabi elatni yetakladi" deyishi bilan uni biblikal nomga bog'laydi, biroq teonimga emas.

Onomastik birliklar tizimi chuqur qatlamli, ijtimoiy, diniy va madaniy konnotatsiyalarga ega murakkab tizimdir.[2; 8] **Teonimlar** onomastik tizimning **eng yuqori darajasidagi birliklari** bo'lib, boshqa nomlar bilan yaqin semantik maydon hosil qilsa-da, ularning **tushunchaviy chegarasi qat'iy** ajralib turadi. Ayniqsa, **biblikal nom, nekronim, agnonim** kabi birliklarning **semantik sohalarini farqlash** monografik tarzda ilmiy izlanishlar uchun muhim asos bo'la oladi.

Quyida onomastika fanida teonim, mitonim, nekronim, agnonim, poetonim tushunchalari doirasida mavjud ilmiy-amaliy muammolarni alohida bandlarda qayd qilishimiz mumkin:

Turli madaniyatlardagi xudo nomlarining semantik va funksional tahlilini yagona uslubda amalga oshirish qiyin. Tarixiy-rekonstruktiv tahlillar (xususan, turkiy xalqlarda) yetarli emas, ko'plab teonimlar arxaik qatlamda saqlanib qolgan, ammo ularning lingvistik va semantik kelib chiqishi aniqlanmagan. O'zbek tilshunosligida teonimlarni leksik-semantik guruhlariga ajratib tadqiq qilish masalasi ham dolzarblik kasb etadi.

Mitonimlarning turkiy xalqlardagi shakllanishi va evolyutsiyasi yetarli darajada o'rganilmagan. Adabiy til va folklordagi mitonimlarning o'zaro almashuvi (intertekstual holatlar) murakkablik tug'diradi. Mitonimlarning zamonaviy diskursdagi transformatsiyasi (kino, reklama, brendlar) bilan bog'liq semantik siljishlar yetarlicha tadqiq qilinmagan.

Marhumlar xotirasini anglatuvchi ism yoki nomlar (masalan, maqbara, tosh yozuvi, xotira lavhalari, marhumlarga atalgan joy nomlari) – nekronimlar va ularning ijtimoiy xotira bilan bog'liqligi (xalq xotirasi, meros) doirasida ilmiy izlanishlar kam. Ko'plab nekronimlar rivojlanayotgan urbanizatsiya fonida yo'qolib bormoqda yoki o'zgartirilmoqda. Ularning antropologik va madaniy qadriyat sifatidagi o'rne va ahamiyatini ilmiy jihatdan o'rganish maqsadga muvofiq.

Muallif yoki shaxs tomonidan maxfiy, sir tutilgan yoki o'zgartirilgan ism, ko'pincha taxallus sifatidagi agnonimlarning lingvopoetik vazifasi kam o'rganilgan, ya'ni ularning estetik va psixologik ma'nosi yuzasidan jiddiy ilmiy tadqiqotlar bajarilmagan. Ko'pgina tarixiy agnonimlar hozirgacha shifrlanmagan yoki noto'g'ri talqin qilingan. Jins, ijtimoiy maqom, siyosiy bosimlar tufayli yaratilgan agnonimlar (ayollar, dissidentlar) haqida tadqiqotlar yetarli emas.

Ism va nomlarning badiiy matndagi estetik, semantik vazifa va imkoniyatlarini onomapoetik tahlil qilish metodikasi shakllanmagan. Kishi ismlarining badiiy asardagi semantik xususiyati, psixologik motivini tahlil qilish hali keng joriy etilmagan.

Yuqorida qayd qilingan masalalar mazkur tushunchalar doirasidagi hodisa, jarayonlarni onomastik aspektda keng, chuqur tadqiq qilishning dolzarbligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Andaniyazova D. Badiiy matndagi onomastik birliklar lingvopoetikasi. -Toshkent: TDPU, 2020.
2. Бегматов Э. Номшунослигимизнинг тадқиқ йўллари//Тил ва адабиёт таълими. 1992, 2-сон. –Б. 3-5.
3. Калинин В.М. Поэтика онима. – Донецк: Юго-Восток, 1999.
4. Kilichov B. Onomastika. O'quv qo'llanma. – Buxoro, 2023. - 180 b.
5. Jakobson R. Linguistics and Poetics. In: Style in Language. - Cambridge, MA: MIT Press, 1960.
6. Meletinskiy E.M. От мифа к литературе. – М., 2001.
7. Суперанская А.В. Общая теория ономастики. – М.: Наука, 2007.
8. Xudoyberganova D. O'zbek adabiy matnlarida onomastik birliklarning lingvopoetik tahlili. – Toshkent, 2018.

**ҚАРИНДОШЛИК НОМЛАРИНИНГ ЯҚИНЛИК МАЪНОЛАРИДА
ҚЎЛЛАНИШИ ҲАҚИДА**

Жабборов Баҳромжон Абдурасулович

“Академик Б.Ғафуров номидаги Хўжанд давлат университети”
доценти филология фанлари номзоди, (Тожикистон)

Қариндошлик ва яқинлик атамалари функционал жиҳатдан фарқланади. Яқинликнинг қон умумийлиги билан алоқадор – алоқадор эмаслик маъносига кўра қариндошлик номлари (ота, она, бобо, буви; амаки, амма, тоға; ака, ука, опа, сингил; жиян, набира, эвара, чевара ва б.) яқинлик маъносидаги ном ва атамалардан фарқ қилади. Бундан ташқари, ўзаро бу икки микротизим луғавий birlikлари уларнинг функционал-услубий хусусиятларига кўра ҳам фарқланиб туради. Бу фарқ шундаки, қариндошлик атамаларининг кўпи (амма, эвара, чевара ва б. бундан мустасно) бир лаҳзалик (барқарор бўлмаган) яқинлик маъносини касб эта олади. Шунчаки таниш ёхуд нотаниш кишиларга ота, бобо, амаки, тоға ёки ака, ука, опа, она, хола, буви сўзлари орқали мурожаат қилинганда (адресат – тингловчига қарата шу атамалар ёрдамида гап айтилганда), бу сўзлар қариндошлик маъносидан узоқлашади, тингловчи – адресатга нисбатан сўзловчининг ҳурмати, унинг ёши ёки ҳолатини улуғлаш муносабати ифодаланади. Бундай коммуникатив-прагматик лаҳзада сўзловчи ўзини тингловчига яқин олган бўлади.

Бир лаҳзалик, барқарор бўлмаган ижобий муносабат маъноси нуктаи назаридан ёндошилганда, мурожаат шаклига айланган қариндошлик номлари чин маънода яқинликни билдирувчи функционал-семантик микротизим луғавий бирликлари даражасида қаралмаса ҳам, бўлади. Мурожаат шаклига айланиш қариндошлик атамаларининг лисоний вазифаларидан бири сифатида қаралиши керак.

Қариндошлик атамаларининг бир лаҳзалик, барқарор бўлмаган яқинлик маъноси тожик тили қариндошлик атамалари учун ҳам хос хусусият (бошқа тилларда ҳам айти шу ҳол кузатилади).

Бизнинг кузатишларимиз шу нарсага гувоҳлик берадики, яқинлик маъносидаги функционал-семантик микротизимга қарашли бирорта ҳам луғавий бирлик қариндошлик маъноларини касб этмайди. Бундай сўзлар, қариндошлик номлари каби, коммуникация жараёнида мурожаат шаклидаги лисоний бирлик мақомини касб этса-да, айти қондошлик билан алоқадор яқинлик маъносидан узоқ бўлади.

Мурожаат шаклидаги лисоний мақомга кўчишнинг фаоллиги – нофаоллиги жиҳатидан қариндошлик атамалари билан яқинлик атамалари орасида сезиларли фарк кўзга ташланади. Бундай мақомда қўлланиш қариндошлик атамаларида, яқинлик маъносидаги атамаларга қараганда, анча фаол ва барқарор. Яқинлик маъносидаги атамалардан божа, овсин, куда, келин, куёв сўзлари мурожаат шаклига тез ўтади, лекин қайнота, қайнона, қайнсингил, қайноға синигариларнинг мурожаат шаклидаги лисоний бирликка айланиши урф эмас. Бундай ҳолларда мурожаат шаклидаги сўз вазифасида қариндошликни билдирувчи ота, она, опа, ака сингари сўзлардан фойдаланилади.

Қуйидаги таблицада қариндошлик атамаларининг яқинлик маъносида ишлатилиши ифодаланган.

Таблица № 1

Шахсларо яқинлик маънолари	Кимганисбагланган	Қариндошлик атамалари												Яқинлик номлари	
		Ота (дада)	Она (ойи)	Бобо	Буви	Амаки	Амма	Тоға	Хола	Ака	Ука	Опа	Сингил		Жиян
Эрнинг отаси	хотин	+													Қайнота
Эрнинг онаси	-//-		+												Қайнона
Эр отасининг отаси	-//-			+											

Эр онасининг отаси	-//-			+											Қайнота
Хотиннинг отаси	Эр	+													Қайнота
Хотиннинг онаси	-//-		+												Қайнона
Хотин отасининг отаси	-//-			+											
Хотин отасининг онаси	-//-				+										
Хотин онасининг отаси	-//-	+													
Хотин онасининг онаси	-//-		+												
Эр отасининг ака-укаси	ХОТИ Н					+									
Эр онасининг ака-укаси	-//-							+							
Эр отасининг опа- синглиси	-//-						+								
Эр онасининг опа- синглиси	-//-								+						
Эрнинг акаси	-//-									+					Қайноға
Эрнинг укаси	-//-										+				Қайни

Эрнинг опаси	-//-												+			Қайнопа
Эрнинг синглиси	-//-													+		Қайнсинг ил
Хотиннинг г акаси	Эр											+				Қайноға
Хотиннинг г укаси	-//-											+				Қайни
Хотиннинг г опаси	-//-												+			
Хотиннинг г синглиси	-//-													+		Қайнсинг ил
Эр ака- укалари фарзандла ри	хоти н														+	
Эр опа- сингиллар и фарзандла ри	-//-														+	
Хотин ака- укалари фарзандла ри	Эр														+	
Хотинопа- сингил фарзандла ри	-//-														+	

Келтирилган таблицанинг мазмунидан шу нарса сезиладики, қариндошлик атамалари яқинлик маъносидаги функционал-семантик микротизимда полифункционал, полисемантик қиймат касб этади. Чунончи, биргина ота сўзи яқинлик маъносидаги икки луғавий бирлик (луғавий мазмуний вариант – ЛМВ)ка тенглашади, икки ЛМВнинг маъносини ифодалаш учун хизмат қилади. Яъни:

1) эрнинг отаси (хотинга нисбатан);

2) хотиннинг отаси (эрга нисбатан). Она сўзи ҳам ана шундай. Бу сўз «эрнинг онаси» (хотинга нисбатан) ва «хотиннинг онаси» (эрга нисбатан) маъноларини англатиш хусусиятини касб этади. Қариндошлик атамалари тизимидаги айрим

луғавий бирликлар яқинлик маъносидаги иккитадан ортиқ луғавий-мазмуний вариант (лексик-семантик вариант) – ЛМВга тенглашади. Масалан, жиян сўзи куйидаги тўрт луғавий-мазмуний вариантнинг маъносини рўёбга чиқаради:

- 1) эр ака-укаларининг фарзандлари (хотинга нисбатан);
- 2) эр опа-сингилларининг фарзандлари (хотинга нисбатан);
- 3) хотин ака-укаларининг фарзандлари (эрга нисбатан);
- 4) хотин опа-сингилларининг фарзандлари (эрга нисбатан);

Яқинлик маъносидаги функционал-семантик микротизимда жуда кўп маъноларнинг номи алоҳида сўз (лексема) сифатида йўқ. Масалан, «эр отасининг отаси» (қариндошлик номи сифатида; катта ота // катта), «эр отасининг онаси» (катта она), «хотин отасининг отаси» (бобо), «хотин онасининг онаси» (буви), «хотин отасининг отаси» (буви), «эр онасининг отаси» (бобо), «эр онасининг отаси» (бобо), «хотин онасининг отаси» (бобо), «эр отасининг ака-укаси», «эр отасининг опа-сингиллари», «хотин отасининг ака-укалари», «хотин отасининг опа-сингиллари», «эр ака-укасининг фарзандлари», «эр опа-сингилларининг фарзандлари»; «хотин ака-укаларининг фарзандлари», «хотин опа-сингилларининг фарзандлари», «эр ака-укаларининг набиралари», «эр опа-сингилларининг набиралари», «хотин ака-укаларининг набиралари», «хотин опа-сингилларининг набиралари» ва шунга ўхшаш бошқа маъноларни англатувчи махсус номлар мавжуд эмас. Бундай маънолар тасвирий йўл билан сўз бирикмалари орқали берилади: эр(им)нинг акасининг набираси; эр(им)нинг онасининг набираси; хотинимнинг укасининг набираси, хотинимнинг онасининг набираси каби.

Ўзбекча ота сўзига муқобил падар, она сўзига муқобил модар ва қариндошлик маъносидаги бошқа атамалар ҳам икки ва ундан ортиқ маъно билан яқинлик маъносидаги луғавий-мазмуний вариантлар мақомига киради. Масалан, падар «эрнинг отаси» (хотинга нисбатан), «хотиннинг отаси» (эрга нисбатан); модар «эрнинг онаси» (хотинга нисбатан), «хотиннинг онаси» (эрга нисбатан) маъноларида ишлатилади.

Ўзбек тилидаги жиян сўзига ҳам шаклий-перцептив, ҳам маъно ва вазифада тенглашувчи муқобил (лъян) ҳам, ўзбек тилида қандай маънолар касб этса, тожик тилида ҳам ўшандай маънолар касб этади.

Адабиёт:

1. Бердиалиев А., Машрабов А. Семантическое строение функционально-семантических микросистем терминов родства с инвариантным значением «тётя-племянник», «тётя-племянница» в кыргызском и узбекском языках. // Туркий тилшунослик масалалари. Илмий мағолалар теплами. 12-китоб. Хежанд, 1998.

2. Джафаров Г. Термины родства в семантической системе и грамматической структуре языка. // СТ. 1974. № 3 –с.29-32.

3. Исмоилов И. Езбек тилида гавм-гариндошлик терминлари –Т.: Фан, 1966. 150 с.
4. Искандарова Ш.М. Лексикани мазмуний майдон асосида ерганиш. Тошкент, 1998.
5. Кузнецов А.М. Сопоставительно-типологический анализ терминов родства английского, датского, французского и испанского языков. // Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. –М.: Наука, 1971.–с.269-277.

INTERPRETING PREPOSITIONAL VERBS IN ENGLISH-UZBEK PHRASAL VERB DICTIONARIES: A LEXICOGRAPHIC APPROACH

Sherali Saliyevich Ruzimov

PhD Student, Nukus State Pedagogical Institute
Uzbekistan, Karakalpakstan

Introduction. Prepositional verbs, formed by combining a verb with a preposition, are a cornerstone of English grammar. These multi-word units often acquire idiomatic meanings, making their accurate representation in bilingual dictionaries critical for effective translation and language learning. In the context of English-Uzbek lexicography, prepositional verbs present challenges due to syntactic shifts, particularly in passive voice constructions, and the need to convey nuanced meanings in Uzbek. This paper examines the role of prepositional verbs in English, their representation in English-Uzbek phrasal verb dictionaries, and the lexicographic strategies required to address translation and usage challenges.

Prepositions in prepositional verbs serve as critical links between the verb and its object, shaping the sentence's structure and meaning. In the English-Uzbek phrasal verb dictionary analyzed, approximately 41% of the 4,189 entries are prepositional verbs, underscoring their significance. In active voice, the object follows the preposition, while in passive voice, this object becomes the subject, requiring careful lexicographic notation to reflect syntactic shifts. For example, the verb *care for* illustrates this complexity. According to the *Oxford Phrasal Verbs Dictionary* (2001), *care for* encompasses meanings such as *to like or love someone* and *to take care of someone or something vulnerable*. A proposed dictionary entry for *care for* in an English-Uzbek dictionary is as follows:

'care for v prep

1. sevmoq, xushlamoq: [IØ + *for* (simple tenses old-fashioned)] *She truly cares for her team, always looking out for their well-being.* → see also **care about**. [NOTE] *Care for sb* majhul nisbat shaklga ham ega bo'la oladi: *Children just want to be cared for by their grandparents.*

2. **not care for sb/sth** (formal) yoqtirmaslik, sevmaslik: *He doesn't care for the weather during winter months.*

3. qayg'urmoq, parvona bo'lmoq: [IØ + for (simple tenses)] *My sister cares only for animals, not for material possessions.*

*4. istamoq, xohlamoq: [T1 (simple tenses, spoken formal)] *Would the guests care for a little more tea?* [V3 (simple tenses)] *This old chair seems fragile; I wouldn't care for it to break while you're sitting on it.*

*5. parvarishlamoq, g'amxo'rlik qilmoq: [T1] *He cares for his grandmother, helping her with daily chores.* [OBJ] **children, the sick, the elderly.** [NOTE] Bu ma'noda *care for sb/sth* birikmasini majhul nisbatda ishlatish mumkin: *The pets were fed and carefully cared for by their owner.*

*6. g'amini yemoq, batartib tutmoq: [T1] *She always cares for her plants, making sure they are properly watered.* → see also **look after, take of.** ► **uncared-for** adj besaranjom, betartib: *The garden appeared neglected and uncared for after weeks of no maintenance.*

As demonstrated in the fourth meaning, the symbol [V] indicates a transitive verb that can be followed by a direct object and another verb. The sentence given for the passive voice of the fifth sense has the form *Their owner fed and carefully cared for the pets* in the active voice. As shown, the phrase *care for* remains unchanged, but *the pets*, which is the object of the preposition *for* in the active voice, becomes the subject in the passive voice.

Prepositional verbs differ from free combinations, where the verb and preposition retain their literal meanings (e.g., *put down*). In contrast, prepositional verbs like *look for* often acquire idiomatic meanings. In the *English-Uzbek dictionary of phrasal verbs* by Abduraxmonova (2017), *look for* is translated as "qidirmoq, izlamoq". A proposed entry is:

'look for v prep

1. qidirmoq, izlamoq, axtarmoq: [IØ + for] *The detectives are looking for the missing person in the city.* [NOTE] *Seek sb/sth* bu ma'noda faqatgina rasmiy uslubda qo'llaniladi.

*2. kutib qolmoq: [T1 (often continuous tenses)] *What results are you looking for in this new test?*

*3. esp. old use kutmoq: [T1 (often continuous tenses)] *She is looking for a new job opportunity.*

[IDM] (informal) **look for trouble** ko'ngilsiz voqeaga duch kelmoq, o'ziga ko'ngilsizlik (noxushlik) orttirmoq: [T1 (usu. continuous tenses)] *I'm not looking for trouble, but I'm ready to face it.* ► **un'looked-for** adj (formal) kutilmagan.

The second and third meanings in this entry are idiomatic. From the note on the first meaning, a stylistic difference is revealed regarding the situation in which *look for* is used with the verb *seek*. The idioms related to this combination are provided with their translation and examples, following the second meaning, which often appears in continuous tenses, and

the third, which is typical of Old English. Additionally, a formal adjective derived from the phrase has been included.

Prepositional verbs that take direct objects are categorized into groups A, B, and C based on their syntactic behaviour. In Group A, verbs like *thank for* take both a direct object and a prepositional object. Courtney (2000) defines *thank for* as “благодарить (кого-л.) за (что-л.).” A proposed entry is:

'thank for v prep minnatdorchilik (tashakkur) bildirmoq: [T1 + for] *Ahmed thanked them for helping with the project.*

In the example sentence, *Ahmed thanked them for helping with the project*, the word *them* is a direct object, and *for helping* is a prepositional object. If the sentence is changed to passive voice, the direct object becomes the subject: *They were thanked by Ahmed for helping with the project*

Group B verbs, like *take of*, allow optional attributive modifiers. A proposed entry includes:

'take of v prep

1. take care of: **a.** g'amxo'rlik qilmoq (ko'rsatmoq): *The car will run smoothly if you take (proper) care of it. ◇ (Good) care was taken of the patients.* **b.** ehtiyot (sergak) bo'lmoq: [usu. simple tenses] *The workers need to take (more) care of the machinery while operating it.* **c.** not fml to'lamoq: [usu. simple tenses] *Has the catering for the event been taken care of?* **d.** (biror narsa bilan) shug'ullanmoq: [often simple tenses] *This new policy should take care of issues we've been facing with customer complaints.* **e.** esp. AmE not fml pora berib sotib olmoq: [often simple tenses] *Have the safety measures in this area been taken care of yet?* **f.** not fml o'ldirmoq: [often simple tenses] *You take care of the intruder, and I'll call for help.*

2. take command of often mil qo'mondonlikni qabul qilmoq: *Every leader should be prepared to take command of their team in emergencies.*

3. take control of nazoratiga olmoq: *Finally, the moment arrived when she took (complete) control of the project, assigning tasks to the entire team.*

So, in the above entry combinations, this can be observed that nouns such as *care*, *control* appear as direct objects. The words *proper*, *good*, *more* in the sentences given for the meanings of *a* and *b* in the combination *take care of* of the entry, words such as *complete* in the example sentences of the construction *take control of* are optional attributes. These examples can form two types of passive constructions, one where the direct object becomes the subject and one where the prepositional object becomes the subject. *(Good) care was taken of the patients* in this usual construction the direct object in active voice is used as a subject, the next form *The patients were taken (good) care of* the object of preposition becomes a subject in the passive construction, however this construction is uncommon in standard usage. The abbreviation *mil* in the entry *take command of* indicates that the prepositional verb is typically used in a military context.

In the passive for Group C, the only valid passive form is the irregular one, where the prepositional object is transformed into the subject. This phenomenon can be illustrated with the prepositional verb *catch of*. In the *Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs* by Richard A. Spears, the verb is illustrated with nouns like *hold* and *glimpse*, as shown in the following examples: “**catch a glimpse of** someone or something <...>. **catch (a)hold of** someone or something to grasp or seize someone or something [9: 90]. Based on this, the following entry could be recommended for the English-Uzbek dictionary of phrasal verbs:

'catch of v prep

1. catch hold of: a. tutib olmoq: *She caught hold of the handle before it could fall.*

b. tushuna boshlamoq: *Once she caught hold of the teacher's explanation, the problem became clear.* **2. catch sight of** ko'zi tushmoq: *As they reached the hilltop, they caught sight of the city below.*

If the last example sentence is turned into the passive, then the prepositional object (*the city*) acts as the subject of the sentence in the passive construction: *As they reached the hilltop, the city below was caught sight of.*

Prepositional verbs with reflexive pronouns, such as *pride oneself on*, are typically idiomatic and resist passive voice transformations. *The Longman Phrasal Verbs Dictionary* (2000) defines *pride oneself on* as *being proud of an achievement*. A proposed entry is:

pride /praɪd/ *prided, prided, priding*

'pride oneself on sth; 'pride oneself on doing sth v pron prep faxrlanmoq: [*usu. simple tenses*] *I had always prided myself on my achievements.*

'pride oneself on doing sth *He prides himself on completing tasks ahead of time.*

[NOTE] *Pride oneself on* ga qiyoslaganda *pride oneself upon* asosan rasmiy uslubga xos.

Reflexive pronouns cannot serve as subjects in passive constructions, making entries like *Myself had always been prided on my achievements* invalid.

The prepositional passive is reflected in *-ed* participle clauses, as in: *The issues dealt with last month have been resolved.* The dictionary entry for *deal with* (meaning *to handle or address matters appropriately*) illustrates how passive prepositional constructions and *-ed* participle structures are formed.

'deal with v prep shug'ullanmoq: [T1 (*often simple tenses*)] *The issues dealt with last month have been resolved.* [OBJ] **problems, matter, situation, crisis.**

As seen in the example, the sentence combines a prepositional passive (*dealt with*) and a participle II construction (*resolved*).

Placing a detailed direct object at the end of a sentence can add emphasis and improve effectiveness.

prepare for v prep tayyorla(n)moq: [IØ + for] *The students are preparing for their final exams.* [T1 + for] *She prepared a strategy for the upcoming competition.*

Though one is transitive and the other intransitive, the meaning remains the same. In the second example (*a strategy for the upcoming competition*), the complex object is placed at the end for emphasis, just as *the upcoming board meeting next week a detailed report* would be structured for impact.

Certain verbs, like *deprive*, *rob*, and *cheat*, form idiomatic expressions with *of*, following restricted patterns. For example:

rob of v prep

1. o'g'irlamoq: [T1 + of] *The burglars robbed the store of its valuables.*
2. mahrum qilmoq: [D1] *The storm robbed the village of its power supply.*

In these phrases, *of* indicates something taken away: *rob them of their valuables* (valuables stolen), *cheat him of his prize* (prize denied), or *deprive her of her rights* (rights removed). The [D1] marker in the second sense shows *rob* takes a direct object (noun/pronoun) and an indirect object with a preposition.

For some Group A second-type prepositional verbs, the prepositional phrase is optional, but with *come to grips with*, it's essential for the idiomatic meaning:

come to v prep come to grips with (muammo yoki vaziyatni) anglab yetmoq va shug'ullanmoq: *She has started trying to come to grips with her anxiety issues.*

List *come to grips with* under the *come to* entry for easy retrieval.

While prepositional verbs in Type C Group 2 typically resist modification of their objects with determiners or adjectives, exceptions exist where changes align with the phrase's fixed structure. This can be seen in the entry for *keep tabs on*:

keep on v prep

1. (ot, velosipedda) yurmoq; ushlab turmoq: [L9 + on (usu. simple tenses)] *How does he keep on his bicycle when it's raining?* [X9 + on] *He kept his gloves on his hands despite the heat.* → see also **be on, stay on.**

2. (yo'lda) davom etmoq, davom ettirmoq: [L9 + on (simple tenses)] *He kept on his way despite the heavy rain.* [X9 + on] *The driver managed to keep the car on the road despite the fog.* → see also **be on, remain on, stay on.**

3. uzaytirmoq, qilishda davom etmoq: [X9 + on] *The teacher wants to keep the students on the current lesson for another week.* [L9 + on] *Will they keep on the therapy until he feels better?* → see also **be on, stay on.**

4. **keep tabs on** infml kuzatmoq: *The manager kept tabs on the project's progress every week.*

Modification, as in *keep close tabs on*, aligns with the phrase's fixed structure, while unusual phrases like *cross violent swords with* are typically rejected.

When analyzing syntactic criteria, beyond idiomatic meaning, consider how sentence components combine and relate, using phrase boundaries to clarify structure. The phrase *call on* illustrates this:

'call on/upon v prep

1. tashrif buyurmoq, ko'rishga bormoq: [T1 (especially BrE)] *On whom has the student called? (On) her team leader. She's called unexpectedly on her professor. ♦ Did she call on her assistant or (on) her supervisor? She calls on her assistant more often than (on) her supervisor. [SYN] drop in (on sb/at ...).*

2. jalb qilmoq; undamoq, da'vat qilmoq: [T1 (for)] *The teacher called on John (for an answer). [V3 (often simple tenses)] She feels called upon to participate in the discussion. [NOTE] Call on/upon sb to do sth majhul nisbatda qo'llash mumkin: The witness was called on to testify in court. [G] v + prep + n/pron + to inf.*

In the first sense, the prepositional phrase can shift (e.g., *Whom has the student called on?*) without changing meaning. Adverbs (e.g., *called unexpectedly on*) and isolated phrases in responses (e.g., *(On) her team leader*), coordinate constructions (e.g., *assistant or (on) supervisor*), or comparative constructions (e.g., *more often than (on) her supervisor*) show the prepositional phrase's separability, indicating the verb and particle are distinct elements.

Prepositional verbs often allow flexible interrogative structures. A proposed entry is: '**die of** v prep vafot etmoq, o'lmoq, nobud bo'lmoq: [L9 + of] *What did the soldier die of? The soldier died of his injuries sustained during the battle.*

In this dictionary entry, the sentence *The soldier died of his injuries sustained during the battle* can be an answer to the question *How did the soldier die?*

Similarly, *go with* supports multiple interrogative forms: '**go with** v prep bormoq: [L9 + with] *Who(m) did Emily go hiking with? (also possible With whom did Emily go hiking?). Emily went hiking with her guide. → see also go together.*

Conclusion

The lexicographic treatment of prepositional verbs in English-Uzbek phrasal verb dictionaries requires careful attention to syntactic transformations, semantic nuances, and stylistic variations. By proposing standardized dictionary entries that account for passive voice constructions, idiomatic meanings, and contextual usage, this study aims to enhance the accuracy and usability of bilingual dictionaries. These efforts are particularly relevant in the context of Turkic language development, aligning with the goals of the international conference on "The Development of Turkic Languages in the Era of Globalization."

REFERENCES

1. Abduraxmonova, N. (2017). *English-Uzbek dictionary of phrasal verbs*. Toshkent: Turon zamin ziyo.
2. Courtney R. (2000). *Английские фразовые глаголы. Англо-русский словарь. (English Phrasal Verbs. English-Russian Dictionary.)* 2-е изд., стереотип. М.: Рус. яз.
3. Spears, Richard A. (2005). *McGraw-Hill's dictionary of American idioms and phrasal verbs*. New York: McGraw-Hill.

**НЕКОТОРЫЕ ЗНАЧЕНИЯ ТЕРМИНОВ РОДСТВА
И ИХ ВЫРАЖЕНИЕ В КЫРГЫЗСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ
ОРУС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ТУУГАНЧЫЛЫКТЫ
БИЛДИРҮҮЧҮ ТЕРМИНДЕРДИН МААНИЛЕРИ
SOME VALUES OF RELATIONSHIP TERMS
AND THEIR EXPRESSION IN KYRGYZ AND RUSSIAN LANGUAGES**

Эржигитова Шааргуль Жамалидиновна

Баткен мамлекеттик университети,
Баткен шаары, филология илимдеринин кандидаты,
доценттин милдетин аткаруучу (Кыргыз Республикасы)

Аннотация. Одним из пластов древней лексики являются слова, составляющие лексико-семантическое поле терминов родства и свойства. Формирование системы терминов родства как культурного компонента в языковой семантике напрямую связано с понятием этноса. Поэтому терминология родства как составная часть лексики любого народа имеет два аспекта изучения. С одной стороны, как часть лексики, она изучается лингвистами, а с другой стороны с позиций семейно-брачных отношений – этнологами (историками).

В статье рассматриваются выражения значений «родителя женского пола по отцу и матери», которые являются одним из распространённых значений плана содержания терминов родства в тюркских языках и языках народов мира.

Ключевые слова: значение, мать отца, мать матери, реализация, лексикографические данные, кыргызский язык, русский язык, эквивалент, гетероним, эквоним, гипоним, лексикографические данные, синтагматико-парадигматическое отношение,

Значения «мать отца», «мать матери» - одним из широко распространенных значений в тюркских языках, а также в языках других народов мира.

В тюркских языках, в том числе, в кыргызском, выражение значения «мать отца» различается от выражения значения «мать матери», они реализуются с помощью разных словарных единиц, о которых свидетельствуют лексикографические данные тюркских языков. Так, в словаре В.В.Радлова встречается многозначное слово *Lolo* в значении «родитель женского пола» («мать»), которое, кроме значения «родителя женского пола» («мать»), обозначало и «родителя родителей женского пола», т.е. «бабушка» [1, 2084].

В письменных памятниках тюркских языков в значении «родителя родителей женского пола» («бабушка», «старуха») употреблена и лексема *куртга* [2, 328]. Лексикографические данные тунгусо-маньчжурских языков свидетельствуют о том, что в языках тунгусо-маньчжурской группы значения «мать отца», «мать матери» выражаются с помощью слов *аба, абай // эбечи // энечи // эмгээн, мама, найна* [3: 433, 452, 578]. Данное значение в сарыг-югурском языке выражается словами *anigam, aneka* [4, 171-122].

В современном кыргызском литературном языке значение «*мать отца*» выражается лексемой *чоң эне*, значение «*мать матери*» – лексемой *тай эне* [5, 33; 6, 688].

Элемент *тай* в кыргызском языке употребляется, в основном, по отношению к родственникам со стороны матери и входит в состав многих терминов в качестве одной из морфем, с помощью которых выражаются значения «*родителей по матери*».

«Тай» с разными родственными значениями встречается и в других тюркских языках, об этом свидетельствуют лексикографические данные этих языков. Так, например, в тунгусо-маньчжурских языках элемент *тай* обозначает «родственник» вообще. Все значения родства по матери в якутском языке выражаются с помощью сложных слов с компонентами «*тай*» в их составе.

В отличие от якутского, в эвенкийском языке, «*тай*» имеет и форму *тар* в значениях «*двоюродные братья*», «*сыновья брата и сестры*» [6, 151]. Функционирование элемента *тай* в кыргызском языке свидетельствует о том, что между кыргызскими и тунгусо-маньчжурскими языками имеются значительные сходства, что не характерно для других тюркских языков.

По поводу элемента «*тай*» (один из его вариантов: *дайы*) Л.А.Покровская пишет, что в терминологии родства в языках тюркских народов термин *тай* // *дайы* занимает очень важное место: им обозначается все родство по линии матери [7, 47]. Она утверждает, «...что в кыргызском языке, где существуют одновременно два фонетических варианта *тай* и *тага*, между ними имеется и семантическое различие, *тай* является общим термином для обозначения родства по матери и употребляется главным образом в составе сложных терминов родства, обозначающих отдельных родственников со стороны матери; такие сложные термины родства имеются и в других тюркских языках. Вариант же *тага* в кыргызском языке имеет специализированное значение – «дядя со стороны матери» [7, 48].

Значения «*родитель отца и матери женского пола*» («мать отца и матери»), в кыргызском языке выражаются и с помощью лексем *кемтир*, *эбай*, *эме*, функционально-семантическими их эквивалентами в русском языке является лексема «*старуха*».

Семантическая структура лексем *кемтир*, *эбай*, *эме* намного сложнее, чем семантическая структура «*тай эне*» («родитель матери женского пола» // «бабушка по матери»). Сложность семантической структуры лексем *кемтир*, *эбай*, *эме* объясняется тем, что в ней нейтрализованными являются семы «*по отцу*», «*по матери*». Поэтому в семантической структуре этих лексем одновременно совмещены два значения: а) значение «*родитель отца женского пола*» («мать отца»); б) значение «*родитель матери женского пола*» («мать матери»).

Лексемы *чон эне, тай эне, кемпир, эбай, эме* образуют синонимическую парадигму, в качестве доминантного ее члена функционирует две лексемы одновременно: 1) *чон эне*; 2) *тай эне*

В отличие от кыргызского языка, в русском языке значения «родитель отца женского пола» («мать отца») и «родитель матери женского пола» («мать матери») выражаются с помощью одной и той же лексемы – лексемой *бабушка*. Значения «родитель отца женского пола» в русском языке выражается словосочетанием «бабушка по отцу» (*чоң эне*); а значение «родитель матери женского пола» -- словосочетанием «бабушка по матери» (*тай эне*).

Лексема *бабушка* в русском языке представляет собой как гипероним (и гиперосем) по отношению к двум словосочетаниям-гипонимам: а) «мать отца»; б) «мать матери».

В отличие от русского, в кыргызском языке *чоң эне* («мать отца»), *тай эне* («мать матери») представляют собой характер **эквонимов** по отношению друг к другу.

Термины-словосочетания «бабушка по отцу», «бабушка по матери» являются гипонимами гиперонима «бабушка» в русском языке и они образуют парадигму одной функционально-семантической микросистемы (ФСМС) со значением «родители отца и матери женского пола».

Значение «мать родителей» является интегральной семой для семантических структур компонентов «мать отца» и «мать матери» данной ФСМС в русском языке. В качестве дифференциальной семы для семантических структур компонентов - словосочетаний-гипонимов «мать отца» и «мать матери» функционирует как отношения родства «к отцу» и «к матери»

Как нам известно, гиперо-гипонимические отношения входят в круг семантических отношений, возникающих между единицами плана содержания. Эти отношения бывают парадигматико-семантическими и синтагматико-семантическими. Термины родства кырг. *чоң эне, тай эне*, русс. «мать отца», «мать матери» с инвариантным значением «бабушка» имеют семантическую связь с лексемами *чоң ата, тай ата* в кыргызском языке, «дед (дедушка) по отцу», «дед(дедушка по матери)» -- в русском.

Эта семантическая связь относится к парадигматико-семантическим отношениям между семантическими единицами, которые противопоставляются синтагматико-семантическим отношениям. Различие между этими функционально-семантическими отношениями заключается в том, что парадигматико-семантические отношения имеют место между семантическими единицами безотносительно к их совместному употреблению в пределах фиксированного речевого отрезка. Синтагматико-семантические отношения связывают семантические единицы в пределах одного и того же речевого отрезка.

Так, парадигматико - семантические отношения возникают между терминами-гетеронимами типа кырг. *ата* «отец» и *эне* «мать» (*ата-эне*), *эже* «старшая сестра» и *сиңди* «младшая сестра» (*эже-сиңди*) и т.п. Гетеронимический характер носят кырг. термины *чоң эне* (*чоң эне – чоң ата*) «бабушка и дед по линии отца», *тай эне* (*тай эне, тай ата* «бабушка и дед по линии матери»).

Лексема *кемпир*, выступая в качестве одного из компонентов гетеронимической парадигмы (*ата-эне*), в кыргызском языке употребляется и в значении «родители женского пола». Синтагматико-семантические отношения возникают между словами разных частей речи, что называется **супплетивом лексического плана**: кырг. *катын* («жена», «женщина»), *алуу* («взять», «брат»), *эр* «муж», «мужчина», *чыгуу* «выйти», «выходить»: *катын алуу* «жениться», *эрге чыгуу* «выйти замуж».

Следует вывод о том, что при парадигматико-семантическом отношении образуются парные слова, при синтагматико-семантическом отношении - устойчивое словосочетание—фразеологизм. Парадигматико-семантические отношения основываются на гетеронимическую связь слов, синтагматико-семантические отношения на супплетивную связь слов. К этому можно добавить, что основой парадигматико-семантического отношения служит сочинение синтагматико-семантического отношения – подчинение. Ср. кырг. *чоң ата – чоң эне* «дед и бабушка по отцу», *чоң ата – тай ата* «деды по линии отца и матери» – парадигматико-семантические отношения: *аял* «жена», *катын* «жена», *алуу* «брат», «взять», *аял алуу*, *катын алуу* «жениться» – синтагматико-семантические отношения.

Лексема с инвариантным значением «родитель женского пола» в кыргызском и русском языках входит в состав нескольких функционально-семантических микросистем (далее: **ФСМС**) со значениями: 1) «*чоң эне—чоң ата*» («бабушка по отцу – дед по линии отца»); 2) «*тай эне—тай ата*» («бабушка по матери – дед по матери»); 3) «*чоң эне – тай эне*» («мать матери»//«бабушка по отцу – «мать отца»//«бабушка по матери»); 4) «*мать отца*»//«*чоң эне—брат отца*»//ага» («бабушка по отцу – дядя по отцу»); 5) «*чоң эне—эже*» («мать отца»//«бабушка по отцу – «сестра отца»//тетя по отцу»); 6) «*тай эне—таяке*» («мать матери»//«бабушка по матери – брат матери»//дядя по матери»); 7) «*тай эне—таяке*» («мать матери»// «бабушка по матери – «брат матери»//дядя по матери»); 8) «*чоң эне—мемире*» («мать отца»//«бабушка по отцу – сын сына//внук»); 9) «*чоң эне—мемире*» («мать отца»//«бабушка по линии отца –дочь сына// внучка»); 10) «*тай эне—мемире*» («мать матери»//«бабушка по матери –сын сына// внук»); 11) «*тай эне—мемире*» («мать матери»//«бабушка по матери –дочь сына//внучка») и т.п. Каждая из перечисленных ФСМС выражается с помощью разных лексем. Например, ФСМС со значением «мать и отец отца» («мать и отец отца») в кыргызском языке, как было сказано выше,

выражается словами *чоң эне* – *чоң ата*; ФСМС со значением «мать и отец матери» («бабушка и дед по матери») – словами *тай эне* – *тай ата*. ФСМС со значением «мать по отцу и матери» в кыргызском языке выражается с помощью лексем *чоң эне* – *тай эне*, которая в русском языке выражается синтаксическими способами – словосочетаниями: *мать моего отца* – *мать моей матери*. ФСМС в значении «бабушка отца—дядя отца» в кыргызском языке реализуется словами *чоң эне* – *ага//аба*, в русском *бабушка моего отца* – *дядя моего отца*. ФСМС в значении "бабушка по отцу--тетя по отцу" в кыргызском языке выражается лексической парой *чоң эне* – *эже*, в русском – *бабушка моего отца* – *тётя моего отца*.

ФСМС со значением «мать матери—дядя матери» – в кыргызском языке – *тай эне* – *тай аке*, в русском – *мать матери//бабушка по матери* – *брат матери//дядя по матери*; ФСМС со значением «мать отца—дядя отца» – в кыргызском языке – *чоң эне* – *ага//аба*, в русском – *бабушка по отцу* – *дядя по отцу*. ФСМС со значением «мать отца—сын отца» *чоң эне--мемире*, «мать отца—дочь отца» -- тоже *чоң эне--мемире*, а в русском -- "*бабушка по отцу* – *внук*», «*бабушка по отцу--внучка*». ФСМС со значениями «мать матери – сын матери», "бабушка по матери – дочь матери", в кыргызском языке выражаются одной и той же лексической парой *тай эне* - *мемире // небере*. В русском языке ФСМС со значениями «мать отца—сын отца» выражается с помощью двух коррелятивных словосочетаний *бабушка по отцу--сын отца*, а «мать отца—дочь отца» -- *бабушка по матери--внучка*.

Значения «мать отца» и «мать матери» в русском языке выражаются одной и той же лексемой--лексемой *бабушка*. Имеется в русском языке лексико-фонетический вариант этого слова в форме *бабы* в значении «старые женщины вообще», но в не значении «мать отца и матери»: *Бабы возненавидели друг друга! В итоге хозяйка отторгала даже очевидно разумное* (А.Супрун).

Таким образом, в заключении следует отметить, что в выражении значений «родитель родителей женского пола» в обеих языках наблюдается асимметрия: каждое значение имеет свое выражение: «родитель отца женского пола» выражается сложной лексемой «*чоң эне*»//«*бабушка по отцу*», значение «родитель матери женского пола» - лексемой «*тай эне*»//. «*бабушка по матери*».

Выводом данной статьи пришли к следующему заключению о том, что сама классификация значений терминов родства и свойства в кыргызском и русском языках в корне отличается, которое прослеживается предложенными таблицами 1 и 2.

Таблица №1

Классификация значений терминов родства и свойства женского пола в кыргызском языке [9]

Таблица №2

Классификация значений терминов родства и свойства женского пола в русском языке [9]

В статье рассмотрены выражения значений «родитель женского пола по отцу и матери» ассиметричны, так как в менталитете этих языков связи родства и свойства в корне отличаются, поэтому и терминология передает эти особенности языкового восприятия.

В обществе, где сохранились родо-племенные отношения, в языковом сознании его членов система терминов родства представлена как более разветвленная система, в которую в качестве актуальных включаются и отношения дальнего родства[8]. В частности в данной статье в кыргызском языке наблюдается использования отдельных лексем бабушка по линии отца, бабушка по линии матери – чоң эне//таэне. В русской речи наблюдается ограничение числа терминов родства и характерна тенденция замены некоторых терминов со значением побочного родства синонимичными описательными оборотами [8] бабушка по линии отца//бабушка по линии матери.

ЛИТЕРАТУРА

1. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.4., ч. 1. –С-Петербург, 1911.
2. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. –Тошкент: Фан, 1067.
3. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. В двух томах. Т.1. –Ленинград, 1975; т.2. –Ленинград, 1977.
4. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка.-М.: Наука, 1076.
5. Кыргызско-русский словарь. Составитель проф. К.К. Юдахин. –М. : Советская энциклопедия, 1965.
6. Русско-кыргызский словарь. Под редакцией акад. АН КР К.К.Юдахина. –М., 1957.
7. Покровская Л. А. Термины родства в тюркских языках // В кн. Историческое развитие лексики тюркских языков. –М.: Издво АН СССР, 1961.
8. Мурадымова Е.Н. Термины родства в лингвокультурологическом аспекте Автореферат кандидатской диссертации. / Мурадымова Е.Н. - Бишкек, 2011. -С.17
9. Эржигитова Ш.Ж. Ономастический аспект изучения терминов родства и свойства женского пола в кыргызском и русском языках Автореферат кандидатской диссертации. [Текст] / Эржигитова Ш.Ж. - Бишкек, 2018. -С.9-10

**ОРУС ТИЛИНИН ОКУТУУНУН ЖАНЫ ЫКМАЛАРЫ ЖАНА АНЫН
ЖОЛДОРУ**
**НОВЫЕ МЕТОДЫ И ПУТИ ОБУЧЕНИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ В РУССКОМ
ЯЗЫКЕ**
**INNOVATIVE APPROACHES AND METHODS OF TEACHING IN THE
TEACHING OF THE RUSSIAN LANGUAGE**

Дусалиева Гульмира Шергалиевна
Баткен мамлекеттик университети,
Сүлүктү ш., Кыргыз Республикасы, окутуучу.

Аннотация. Бүгүнкү кундө орус тилин окутуунун ыкмалары жана аларды ишке ашыруунун жаны жолдорун, орус тилин окутуу жолдору алдында жаны милдеттерди койот. Бул студенттердин окутуунун педагогикалык технологияларында изилдөө ишмердүүлүгүнүн элементтерин жана интерактивдүү ыкмаларын колдонууга байланыштуу. Мында орус тилин окутуунун жаны усулдарын башкача көз карашта кароону каалар элек. Канткенде ар бир сабак кызыктуу, өзүнө тарта турган жана студенттердин ой жүгүртүү активдүүлүгүн жана алардын таануу кызыгуусун өнүктүрө турган болот. Эффективдүү жолдордун бул биринчиден – окутуунун жаны ыкмалары жана алардын жолдору. Интерактивдүү окутуу- билим берүү процессинин катышуучуларынын диалогдук тыгыз байланышы – катнашына негизделген таануу ишмердүүлүгүнүн жолу. Бул ыкмал аркылуу “ баардыгы ар бирин окутуу жана ар бири баардыгын ” окутат.

Негизги сөздөр: коллективдин потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн активдештирүү усулдары, интерактивдүү окутуу, технологияларынын процесси, сынчыл, ой-жүгүртүү, медиакаражаттар, компетенттүү жолдор,

Как известно, одно из основных требований, предлагаемых к сегодняшней школе, - «на первый план выдвинуть качество знаний». Чтобы положительно решить вопрос, нам необходимо уже при подготовке учителя уделять большое внимание профессиональной направленности обучения. Реализовать профессиональную направленность будущих учителей – словесников – значит дать им те умения и навыки в изучении русской речи, которые будут им необходимы при работе с учениками.

Чему же мы можем научить будущих учителей русского языка? Одно из необходимых умений – умение владеть новыми методами и путями обучения преподавания русского языка, а также владеть научным стилем речи, рассуждать,

выполняя ту или иную лингвистическую задачу, т.е. применять изученные правила конкретным языковым явлениям.

Методика, на наш взгляд, имеет объектно-предметную область, содержание и систему фундаментальных понятий, методов исследования, которыми она отличается от других наук. Методика преподавания обеспечивает такую систему обучения русскому языку, которая соответствует современной теории лингвистики о сущности языка и его социальной функции и является важным средством человеческого общения. Некоторые высказывают мнение о методике преподавания, как прикладной, практической отрасли педагогики, дающей рекомендации по обучению русского языка и по конкретной теме и требует на уроке новые профессиональные качества учителя русского языка. В задачу учителя входит организация отобранного языкового материала в систему, которая могла бы обеспечить обучение учащихся. Учитель должен правильно оценивать новые методы и пути обучения русскому языку.

Методика, действительно дает такие рекомендации, и она имеет и теоретические и практические решения, которые опираются на познанные закономерности формирования грамматических понятий, овладению новых инновационных технологий³. В развитии методики большая роль принадлежит таким ученым как, В.В.Виноградов, Л.В.Щерба, Ф.Ф. Фортунатов, который выступил в 1903 г. с речью «О преподавании грамматики русского языка в средней школе»; А.А.Шахматов – один из организаторов съездов преподавателей русского языка в 1904 – 1917 гг., и др⁴.

К концу XX века меняется мир: язык из средства частной сферы общения превращается в инструмент осуществления прогресса во всех сферах человеческой деятельности, где стало часто использоваться такие методы, как методы исследования, эксперимент, изучение истории языка в смежных областях, - в учебных целях. Сейчас широкая компьютеризация школьного обучения идет нарастающими темпами. Обучение родному языку в школе именно та область, где компьютеризация может изменить и методы работы, и, что самое главное, ее результаты.

Совершенствование методики преподавания русского языка с использованием новых методов и путей обучения русскому языку дает повышение интенсифицировать процесс обучения: повысить темп урока, увеличить долю самостоятельной работы учащихся. Для проведения эффективного урока влияет множество факторов, в первую очередь это личностные качества самого учителя, его знания, эрудиция, и особое внимание уделяется владению профессионально – методическим умениям. В

³ М.Т.Баранов, Т.А.Ладыженская, М.Р.Львов, Н.А.Ипполитова, П.Ф.Ивченков - Методика преподавания русского языка – М. – Просвещение – 1990 г. – с.6.

⁴ М.Т.Баранов, Т.А.Ладыженская, М.Р.Львов, Н.А.Ипполитова, П.Ф.Ивченков - Методика преподавания русского языка – М. – Просвещение – 1990 г. – с.19.

настоящее время современный урок рассматривается не как статический, а как вариативный, регулярно изменяющую форму организации учебной деятельности школьников. Для проведения эффективных уроков складываются две определенные силы: это хорошо продуманная учителем тактика ведения урока, которая состоит на основе учета научно – методических положений режиссура занятия и личностное выполнение учителем этой режиссуры, т.е. составленного им плана.

Хотелось бы предложить вам посмотреть на новые, инновационные пути в решении преподавания русского языка, с другой точкой зрения. А именно: зададим вопрос, как и чему мы, собственно, учим наших детей? Одной из самых первых острых проблем обучения это нет интереса современных учащихся изучению русского языка и, как следствие, мы можем заметить снижение грамотности, а также неумение правильно и логично выражать свои мысли.

По мнению некоторых учителей, интерес к изучению языка - это «такое эмоциональное отношение учащихся к предмету, в котором должно вызывать большое желание изучать и стимулировать увлечение к обучению этого предмета. С другой стороны это отношение к предмету может быть выражено активностью и любознательностью учащихся, в их внимании и сосредоточенности на уроке русского языка». Урок - эта та часть учебного процесса, в котором реализуются все основные проблемы обучения, воспитания и развития личности. Эффективный и творческий урок требует серьезной психолого – педагогической и методической подготовки учителя, и какими бы хорошими ни были программы, учебники и методические пособия, плохой урок все испортит⁵.

Еще раз нам хотелось бы остановиться на том, что любой урок, будь он традиционный или проблемный, интересный или скучный он имеет свое строение т.е. структуру проведения урока (этапы). В основу данной технологии характеризуется трёхэлементная структура урока (вызов, осмысление, рефлексия), где повторяется процесс восприятия полученной учеником информации: это прежде всего,

1. Актуализация прежних знаний и способов действий;
2. Формирование новых знаний и способов действий;
3. Применение полученных знаний и формирование умений и навыков.

Первый компонент (актуализация знаний) наряду с воспроизведением ранее изученного предлагает и установление преемственности связей прежних и новых знаний и применение их в новых ситуациях.

Второй компонент общедидактической структуры урока предполагает раскрытие сущности новых понятий, усвоение новых способов учебной и умственной деятельности учащихся.

⁵ Е.Г.Шатова – Урок русского языка в современной школе – Бишкек – 2014 г. с.3.

Третий компонент дидактической структуры обеспечивает обобщение и систематизацию знаний и формирование рациональных способов которые применяются на практике. Все это характеризует общую (трехэлементную) дидактическую структуру современного урока.

Систематичность в преподавании русского языка постоянно требует четкого и целенаправленного действия на уроках.

Для того чтобы урок был интересным, нам необходимо придерживаться следующих правил:

- положительный эмоциональный настрой, с улыбкой легче решать проблемы;
- главным на уроке считается – ученик, который должен знать, что его в школе любят, ему верят, его прощают;
- учитель должен не только учить, а сколько помогать ученику учиться;
- учитель на уроке – «дирижер», который создает условия для развития и активизации познавательной деятельности ученика.

Так не будем же забывать, что на уроке жизнь ученика продолжается.

В данное время мы придаем особое значение тем идеям и направлениям, которые могут быть реализованы в системе технологий личностно – ориентированного и развивающего обучения. Обновление и модернизация – это не ломка всего и вся и замена его чем – то новым и неординарным. Это прежде всего новый взгляд на всю систему профессионально – методической работы учителя, предполагающий:

- новый подход к системе традиционных средств и методов обучения, усиление их на воспитательную и развивающую функцию с учетом запросов современного общества и особенностей сложившихся реалий;
- использование новых технологий и инноваций, в основу которого положен передовой опыт учителей и исследования ученых-методистов и педагогов, представителей смежных наук;
- новая стратегия организации учебно – познавательной деятельности учащихся на уроке русского языка, как основной форме учебного процесса в школе;
- повышение уровня профессионально – методической подготовки учителя, осуществляемой на уровне научных знаний⁶;

Что нам нужно сделать, чтобы каждое занятие было интересным, увлекательным и добиться того, чтобы проводимые нами занятия могли свободно развивать мыслительную активность учащихся, и их познавательный интерес? В новой системе существует множество разнообразных методов и путей организации учебного процесса, которые помогают ученикам проявить свои индивидуальные способности. Метод обучения является процессом взаимодействия между педагогом и учащимися

⁶ Е.Г.Шатова – Урок русского языка в современной школе – Бишкек – 2014 г. с.3.

в результате которого происходит передача и усвоение знаний, умений, навыков, ценностей и опыта, предусмотренных содержанием обучения. Но с методической точки зрения очень важным является то, что при разработке новых моделей обучения русскому языку необходимо опираться как на общие закономерности процесса усвоения знаний и формирования умений и навыков, так и на специфические особенности языка как системы. Применение нового подхода к изучению языкового материала на уроке дает в сочетании с традиционными средствами и методами обучения, как мы сможем увидеть опыт, который дает нам обнадеживающие результаты. И мы считаем, что одним из таких эффективных форм обучения является – интерактивное обучение учащихся.

Инновационное обучение - способ познания, основывающаяся на диалогах участников образовательного процесса; обучение, в ходе которого у учащихся формируются навыки совместной деятельности. Интерактивность – это находиться постоянно в режиме беседы, диалога с кем – либо, или с чем – либо. Особенность интерактивных методов – высокий уровень активности субъектов взаимодействия, эмоциональное, духовное объединение участников⁷. Приобретенные знания, ценности и умения формируются на основе таких опытов. Интерактивное обучение основано на психологии человеческих взаимоотношений и взаимодействии.

Работа, которую проводим мы при интерактивном взаимодействии, строится в парах или же в малых группах. При групповой форме обучения мы можем решить сразу 3 основные задачи:

- 1 – коммуникативно-развивающая, способствующую развитию умения анализировать, сравнивать и обобщать изученные явления;
- 2 – социально - ориентационная, способствующую совершенствовать процесс усвоения знаний и умений, и развивать устную и письменную речь школьников;
- 3 – познавательную задачу, развивающую навыки работы с лингвистической справочной литературой и т.д.

В поисках новых форм мы обращаемся к опыту коллективного обучения на уроке. Эта форма очень удобна и эффективна при подготовке к модулю. При ее использовании каждый получает возможность, во – первых, устно проговорить весь заданный материал, во – вторых к концу независимо от домашней подготовки усвоить пройденную тему.

Весь наш процесс обучения на уроке ориентируется на реализацию принципов сотрудничества, взаимоуважения и соучастия, обеспечивающих атмосферу успеха, благоприятный эмоциональный фон и психологический комфорт для каждого ученика. Вот эти наиболее часто используемые методы интерактивного обучения: *проблемно - поисковая беседа; метод дискуссия; «мозговой штурм»; метод «деловой*

⁷ Интерактивные методы, формы и средства обучения – (методические рекомендации) – Ростов на Дону 2015 г. с.5.

игры»; работа в малых группах. И вот в такой атмосфере ученик чувствует себя свободно, учится высказывать и отстаивать свою собственную точку зрения, прислушиваться к мнению других, тем самым приобретая бесценный опыт построения диалога, умения жить в мире и согласии с окружающими его людьми и, прежде всего, в мире с самим собой.

В целях достижения нового качества подготовки учащихся по русскому языку за последние годы становится очень популярным, активно внедряются в учебный процесс новые технологии критического мышления, сущность которого заключается в создании условий для творческой самореализации школьников.

В последнее время в теории и практике обучения наблюдается интерес к более широкому использованию инновационных методов проведения уроков – это урок – праздник, урок – семинар, урок – зачет, урок – дискуссия, урок – практикум и др. Как использует практика, эти формы и методы вызывают интерес учащихся, оказывают развивающее воздействие и дают хороший результат.

- усвоение знаний творческих и познавательных способностей ученика, развитие его личности в целом;

- усвоение способов применения основанных на поисково-исследовательской деятельности учащихся;

В настоящее время стремительно растет объем изучаемого материала и его теоретический уровень. Метод заучивания, текстуального запоминания порождает отрицательное отношение к учению. Наш опыт показывает, что если теоретический материал группируется в блоки и опорные конспекты, то появится возможность значительно увеличить объем изучаемого материала без перегрузки учащихся.⁸

Введение в обучение новых информационно – коммуникативных технологий в элементы исследовательской деятельности учащихся позволяют учителю не только учить, а направлять познавательную деятельность на учащихся и на целенаправленность обучения.

Наиболее распространенным видом исследовательского труда учеников на сегодня является метод проектов.

Метод проекта - это деятельность ученика или нескольких учеников, в которой обучающиеся самостоятельны и активны на протяжении всего цикла, которые сами придумывают и планируют работу, находят необходимые ресурсы, из других учебных областей. При проведении таких занятий возрастает значимость самостоятельной, индивидуальной, дифференцированной работы каждого ученика. В условиях работы возникает реальная возможность нагрузить каждого ученика, чаще предоставлять слово для сообщений. Таким образом, завершая работу над проектом создается

⁸ Е.Г.Шатова – Урок русского языка в современной школе – Бишкек – 2014 г. с.13.

условие для развития творческой познавательной активности учащихся и решение задач дифференцированного обучения, которое вполне реально, и дает положительный практический результат.

В настоящее время средством оценивания учебных достижений учащихся, наиболее соответствующим компетентностному подходу, мы считаем портфолио, которое наглядно показывает продвижение в обучении ученика в развитии ключевых компетенций. Кроме того, накопленный материал будет являться основанием оценивания результатов обучения и динамики развития компетенций учащегося в завершении курса на момент экзамена.

В данное время наша жизнь не стоит на месте и вносит свои изменения в методику преподавания. Сегодня нет такого преподавателя, который не мечтал бы о том, чтобы его общение с учащимися было бы увлекательным, интересным, эмоциональным, а главное - тем ценным приобретением, которое бы ученики смогли преобразовать в собственное мировосприятие и мироощущение. Эффективным средством активизации познавательной, рефлексивной деятельности учащихся является использование информационных технологий в образовательном и самообразовательном процессе.

Основные преимущества информационно – коммуникационных технологий: позволит разнообразить формы работы, деятельность учащихся, активизировать внимание, повысить творческий потенциал личности.

Информационно – коммуникационные технологии повышают процесс обучения, способствует эффективному усвоению: темпа урока, увеличение доли самостоятельной работы, которые позволяют мобилизовать внимание, дисциплинирует ум, усиливают познавательную активность учащихся.

Использование на уроках информационно – коммуникационных технологий, безусловно, способствует повышению мотивации к обучению. Сейчас стало нормой применение на уроках, приготовленных учителем или учениками отдельных слайдов как фрагментов будущих презентаций⁹. Целесообразно на уроках активно использовать мультимедийные средства. Использование мультимедийных средств позволяет учитывать возрастные и психологические особенности учащихся разных классов, создавать благоприятный психологический климат на занятиях, сохранять интерес учеников к предмету, поддерживать условия для самовыражения учащихся, позволяющие разнообразить работу на уроке, применять научную организацию труда учащихся, а также использовать такой немаловажный элемент обучения, как игра.

Как и любое техническое средство, компьютер не может использоваться весь урок и, согласно санитарно-гигиеническим нормам, с ним разрешается работать не более

⁹ Н.В.Окунева – Использование информационно-коммуникационных технологий на уроках русского языка и литературы – школьная педагогика – 2015 г. - №2 – с.3.

двадцати минут. Остальное время на уроке должно использоваться по усмотрению учителя. Согласно мнению родителей и наблюдению учителей, у учащихся сократилось время на выполнение домашнего задания. Представление теоретического материала в виде интерактивного учебника резко повысило интерес учащихся.

Электронное тестирование позволяет проверить умение ответственно, сосредоточенно и внимательно работать, применяя приемы самоконтроля, и которое позволило выявить не только количественный объем знаний, но и их качественный состав.

Очевидно, что компьютерные тестовые программы являются значимой частью обучения, а их достоинства - конкретность, четкость, большой объем материала, оперативный контроль, существенно повышают уровень обучения.

Применение средств информационно – коммуникационных технологий в системе образования направлено на совершенствование существующих технологий обучения за счет усиления исследовательских, информационно-поисковых и аналитических методов работы с информацией. Итак, из всего сказанного выше, очевидна необходимость использования существующих возможностей для применения информационных технологий при оптимизации организации и обеспечении прочного и осознанного усвоения учебного материала – знаний и умений. При использовании всех этих данных методов в сочетании с традиционными вызывают интерес учащихся к изучению родного языка, оказывают развивающее воздействие и дают хороший обучающий эффект.

Литература:

1. Зинина Т.Ф. Инновационные подходы к преподаванию русского языка. - М., «Молодой ученый» №8 (112), 2016.
2. Н.В.Окунева – Использование информационно-коммуникационных технологий на уроках русского языка и литературы – школьная педагогика – 2015 г. - №2 – с.3.
3. Интерактивные методы, формы и средства обучения – (методические рекомендации) – Ростов на Дону 2015 г. с.5.
4. Сысоева Е.Ю.Инновационные методы обучения профессионального образования. - Самара, 2018.
5. Методика преподавания русского языка. Под редакцией М.Т.Баранова. - М., 1990.
6. Дусалиева Г.Ш. Актуальность использования нетрадиционных уроков русского языка как форма повышения познавательного интереса к предмету. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №8, - Бишкек, 2016.
7. Дусалиева Г.Ш. Активизация методов обучения на уроках русского языка. Известия вузов Кыргызстана №10. - Бишкек, 2016.
8. Е.Г. Шатова Урок русского языка в современной школе. Бишкек.2014.

ЎЗБЕК ТИЛИДА СЎЗ БИРИКМАСИ ШАКЛИДА ҲОСИЛ ҚИЛИНГАН ҲУҚУҚИЙ АТАМАЛАР LEGAL TERMS EDUCATION IN THE FORM OF PHRASES IN THE UZBEK LANGUAGE

Мирзоаҳмедов Мухтор Мавлонович

Академик Б.Ғафуров номидаги Хужанд давлат университети доценти,

Равшанов Комилжон Мизробович

ўқитувчиси

XX асрнинг биринчи чораги ва унинг кейинги даврларида тилшунослик жаҳон миқёсида мустақил фан сифатида ривожланди. Бу даврда тилнинг ички қурилиши билан боғлиқ масалалари ўрганилди ва бу анъанавий тилшунослик сифатида баҳоланди ҳамда қадрланди.

Эндиликда унинг янги тармоқлари пайдо бўла бошлади. Тилшунослик таркибида интралингвистика, психоллингвистика, социоллингвистика, менталлингвистика, этнолингвистика, паралингвистика, лингвосинергетика каби номлар билан аталувчи мустақил оралик тармоқлар пайдо бўлди. Шулар қаторида юрислингвистика тармоғи юзага келди.

Юрислингвистика тармоғининг юзага келиши сабаби шундан иборатки, XX асрнинг 90-йилларида дунё давлатлари миқёсида қонун устуворлиги мустаҳкамланди. Натижада қонун ва қонунчиликнинг жаҳон миқёсида мустаҳкам ўрин тутганлиги боис жаҳон тилшунослигида яна бир янги соҳа – юрислингвистика юзага келди. Жаҳон тилшунослигида юрислингвистика ва лингвоюрислика атамалари кенг қўлланила бошлади.

Ҳақиқатан, инсоният ҳаёти ва жамият фаолияти ҳамиша ҳуқуқий масалалар билан чамбарчас боғлиқ. Жамият ҳаётининг ҳар бир куни давлат қонунчилиги асосида иш юритишни талаб қилади. Шу боис барча ҳуқуқий атамалар ва уларнинг моҳияти оммага тушунарли бўлиши, мазкур соҳага оид ҳужжатлар ҳуқуқий ва лисоний меъёрларга мос келиши шарт ва зарур. Мазкур масала эса фақатгина тилшунослик илми ёки ҳуқуқшунослик илми томонидан ўз ечимини топмайди, яъни ҳуқуқий атамаларнинг лисоний хусусиятларини лингвоюрисдик тадқиқотларсиз амалга ошириб бўлмайди. Бу борада тилшуносликнинг янги соҳаси ҳисобланмиш юрислингвистика муҳим аҳамият касб этади.

Юрислингвистика ҳуқуқшунослик атамаларини, уларнинг луғавий маъноларини, морфологик, синтактик, услубий хусусиятлари ва вазифаларини ўрганиш масалалари билан шуғулланади. Ҳуқуқий атамалар луғавий маъноларининг тилшунослик нуқтаи

назаридан ўрганилиши мазкур соҳа атамаларининг тўғри талқин қилинишига, мавжуд муаммоларнинг ўз ечимини топишига ёрдам беради.

Бу соҳада мустақиллик йилларида ҳуқуқшунос ва тилшунос олимлар томонидан бир қанча илмий-тадқиқот ишлари яратилди [1].

Мазкур мақолада асосий эътибор сўз бирикмаси характеридаги ҳуқуқий атамаларнинг структур-семантик хусусиятларини ўрганишга қаратилди.

Кузатишлардан маълум бўладики, ўзбек тили ҳуқуқий атамалари соҳасида бирикма характеридаги атамаларнинг салмоғи катта. Бу ҳолат атамаларни ўзбек тилига қабул қилишда калькалаш усулидан унумли фойдаланганлиги билан алоқадор.

Маълумки, атамалар қайси соҳага мансуб бўлишидан, шунингдек, синтагматик таркибидаги содда ва мураккабликдан қатъий назар, от сўз туркумига мансуб бўлади, чунки атамалар номинацияси бу тушунчалар номи, уларнинг атамасидир.

Маълумки, сўз бирикмалари нутқнинг сўз шаклларидаан кейинги бирлиги ҳисобланади ва уларнинг тизими синтаксиснинг алоҳида мустақил сатҳларидаан бирини ташкил қилади [2, 45].

Терминологик тизимга хос “сўз бирикмалари” эса, тилшуносликнинг синтаксис ўрганадиган ҳодисалари саналмайди, чунки бундай ҳодисаларнинг ифода сатҳи синтаксис ўрганадиган сўз бирикмаларининг ифода сатҳига ўхшаса-да, мазмун сатҳи синтаксис объекти саналган сўз бирикмаларининг мазмун сатҳидан тубдан фарқ қилади.

Синтаксис ўрганадиган сўз бирикмаларини ташкил қилувчи функционал компонентлар ҳар бири ўз маъносини сақлаган сўз шакллари характерида бўлади: улар неча қисмдан таркиб топган бўлса, ўшанча луғавий маънога эга бўлади. Терминологик тизимга хос “сўз бирикмалари” да эса, уларнинг шакли, модели синтаксис ўрганадиган сўз бирикмалариникига ўхшайди, бироқ улар неча сўз шаклидан ташкил топган бўлишларидаан қатъий назар, атиги бир тушунчани билдиради ва уни номлайди. Бошқача айтганда, синтаксис объекти саналган сўз бирикмалари неча қисмдан ташкил топган бўлса, уларда ўшанча номинатив бирлик бўлади; терминологияда эса, ундай эмас: сўз бирикмаси шаклидаги атама, неча компонентдан ташкил топган бўлишидаан қатъий назар, уларда номинативлик (номинатив бирлик) битта бўлади. Масалан, **Маҳаллий ўз-ўзини бошқарув органи** термини беш сўз шаклидан иборат (*маҳаллий, ўз, ўзини, бошқарув, органи*), бироқ унинг ном сифатидаги миқдори биттадир. Шунингдек, синтаксис ўрганадиган сўз бирикмалари гап таркибида келганда, улар таркибидаги ҳар бир қисм (компонент) гапда мустақил гап бўлаги вазифасини бажаради, терминологик тизимга хос “сўз бирикмаси” шаклидаги атамалар эса, неча қисмдан иборат бўлишидаан қатъий назар, шу таркибда гапнинг битта бўлаги вазифасини бажаради. Масалан, **Маҳаллий ўз-ўзини бошқарув органи ижро**

этувчилик вазифасини амалга оширади гапида *Маҳаллий ўз-ўзини бошқарув органи* шу комплексда гапнинг эгаси вазифасида ажратилади.

Сўз бирикмаси шаклида ҳосил қилинган ҳуқуқий атамалар ўзбек тили ҳуқуқшунослик соҳаси терминологиясининг асосини ташкил қилади дейиш мумкин, яъни мазкур тизимда сўз бирикмаси шаклидаги атамалар содда сўз шаклидаги атамаларга нисбатан катта ва салмоқли миқдорни ташкил этади.

Терминологик тизимда фан ва техника ҳамда уларнинг тегишли соҳаларига мансуб тушунчалари номинацияси жараёнида сўз бирикмалари моделидаги лисоний бирликларнинг ишлатилиши тилдаги *лексикализация* деб аталмиш қонун-қоидалар таъсирида юз беради. Бу жараёнга кўра, синтактик бирлик ижтимоий лисоний талаблар асосида луғавий бирлик мақомига эга бўлади. Негаки, бундай жараёнда фан ва техника ҳамда уларнинг тегишли соҳаларига оид тушунчаларни номлаш учун тил лексик тизимидаги муносиб “сўз” топилмайди, натижада мазкур тушунчаларни тасвирий йўсинда, яъни сўзлар бирикмаси воситасида аташ эҳтиёжи пайдо бўлади. Фан ва техниканинг муайян соҳасига қарашли тушунча номи қандай таркибдаги сўзлар бирикувидан иборат бўлишидан қатъий назар, уларнинг мазмун планида умумхалқ тилига хос луғавий бирликлар, яъни одатдаги якка, ёлғиз сўзларнинг мазмун планидан фарқ қилмайди. Бундай хусусият, яъни муайян бир тушунчаларнинг лексикализациялашган мураккаб синтактик бутунликлар воситасида ифодаланиши (номланиши) ҳуқуқшунослик соҳаси терминологик тизимида ҳам кам эмас. Масалан, *Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Тоҷикистон Жумҳуриятининг маъмурий-ҳудудий тuzилиши, Тоҷикистон Жумҳурияти Олий Мажлиси Қонунчилик Палатаси* ва б.

Лексикализация ҳодисасига ҳамма вақт *морфологизация* деб аталувчи лисоний жараён ҳамроҳлик қилади. Морфологизация ҳодисаси туфайли лисоний бирликлар синтактик сатҳдан морфологик сатҳга кўчади. Сўз бирикмаси андазасида ҳосил қилинган атама таркибида неча сўз шакли бўлишидан қатъий назар, муайян тушунчанинг номи, атамаси бўлишлиги нуқтаи назаридан, лисоний жиҳатдан от туркумига хос бир лисоний бирлик (битта сўз, битта лексема) ҳисобланади. Юқорида келтирилган атамаларнинг ҳар бири от сўз туркумига хос алоҳида-алоҳида луғавий-морфологик бирликлардир.

Қисқаси, юридик тилда тушунчаларни аташ вазифаси юқори бўлганлиги сабабли от туркумига оид сўзлар бошқа сўз туркумларига нисбатан кўпчилиكنи ташкил қилади [3, 161].

Сўз бирикмаси шаклидаги атамалар таркибий функционал қисмларининг миқдори хусусиятларига кўра, содда сўз бирикмалари шаклидаги ва мураккаб сўз бирикмалари шаклидаги атамалар сингари икки гуруҳга ажралади.

Содда сўз бирикмаси шаклидаги ҳуқуқий атамалар таркибий қисмларининг морфологик хусусияти (қайси сўз туркумига оидлиги) га кўра қуйидаги кўринишларга

эга бўлади:

1) **“от+от” моделида шаклланган атамалар:** *давлат суверенитети, фуқаролик ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, меҳнат шартномаси, меҳнат кодекси, иш вақти; жиноят ҳуқуқи, жиноят кодекси; оила ҳуқуқи, оила кодекси; тадбиркорлик ҳуқуқи; ер кодекси, сув кодекси, сайлов тизими, сўз эркинлиги, солиқ тизими, халқ ҳокимияти, суд ҳокимияти, қонун лойиҳаси, фуқаролик масалалари, ҳуқуқий ёрдам, суд ҳукми, мерос ҳуқуқи, виждон эркинлиги, божхона брокери, солиқ тўловчи ва б.*

Юридик тилда атоқли ва турдош отларнинг иштироки бир хил эмас. Бунда турдош отлар кўп, атоқли отлар эса кам миқдорда иштирок этади.

Юридик тилда атоқли отларнинг қўлланиши ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, унда атоқли отларнинг барчаси ҳам ишлатилмайди, фақатгина давлат, муассаса ва корхоналарнинг, тарихий ва жуғрофий номларни учратиш мумкин.

Юридик тилда мавҳум отларга нисбатан конкрет отлар кўпчиликини ташкил этади. Юқорида келтирилган далиллар бу фикрларни тасдиқлайди.

2) **“сифат+от” моделида шаклланган атамалар:** *Олий Мажлис, ҳуқуқий давлат, демократик давлат, дунёвий давлат, ижтимоий давлат, ижтимоий адолат, ташиқи сиёсат, ички сиёсат, конституциявий ҳуқуқ, конституциявий тузум, ижтимоий ҳуқуқ, сиёсий ҳуқуқ, сиёсий бошпана, иқтисодий ҳуқуқ, иқтисодий суд, ҳарбий суд ва б.*

3) **“фёълнинг ҳаракат номи шакли+от” моделида шаклланган ҳуқуқий атамалар:** *сайлаш ҳуқуқи, сайланиш ҳуқуқи, яшаш ҳуқуқи, таълим олиш меҳнат ҳуқуқи ва б.*

4) **“от+фёълнинг ҳаракат номи” моделида шаклланган терминлар:** *солиқ тўлови, божхона тўлови, жарима тўлови, солиқдан қочиш.*

Мисоллардан билиш мумкинки, қонун тилида асосан -(и)ш кўшимчаси орқали ясалган ҳаракат номи кенг қўлланар экан.

5) **“сон+от” моделида шаклланган атамалар:** *бир никоҳлик, икки палатали. икки ҳокимиятчилик.*

Мураккаб сўз бирикмалари шаклидаги ҳуқуқий атамалар эса қуйидаги тартибда юзага келган:

1) **уч сўздан тузилган ҳуқуқий атамалар:** *Тоҷикистон Жумҳурияти Ҳукумати, меҳнат ҳуқуқи субъектлари, меҳнат ҳуқуқи объектлари, меҳнат ҳуқуқи манбалари, меҳнат қилиш ҳуқуқи, касб танлаш ҳуқуқи, халқ вакиллари мажлиси.*

Юридик тилга хос бундай бирикмаларнинг шаклланишида қаратувчи-қаралмиш муносабати муҳим ўрин тутди.

2) **тўрт сўздан тузилган атамалар.** Тўрт компонентли атамалар ҳам ҳуқуқшунослик соҳасидаги таянч тушунчаларни номлайди, шу билан бирга уларга янада кенгроқ тавсиф бериш вазифасини бажаради. Бундай атамаларнинг маъно моҳияти тавсифий маълумотлар орқали янада равшанлашади. Масалан: *Тоҷикистон*

Жумҳурияти Олий Мажлиси, Божхона ҳамроҳлигида кузатиб бориш (автотранспорт воситаларининг божхона органлари томонидан божхона назорати остида кузатиб борилиши) ва бошқалар.

3) беш сўздан тузилган атамалар. Беш компонентли атамаларда тушунча тавсифининг тобора мураккаблашуви кузатилади. Атама қанчалик узун бўлса, у тушунча моҳиятини шу тарзда кенг ёритишга қаратилган бўлади. Масалан: *Тоҷикистон Жумҳурияти Мухтор Вилояти ҳудуди, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқи.*

4) олти сўздан тузилган атамалар. Олти компонентли атамаларда ҳам ҳуқуқшунослик соҳасига оид таянч тушунчаларнинг тавсифий усулда қайд этилиши кузатилади. Бундай атамалар ҳам мавҳумликдан анча йироқлашади. Масалан: *Тоҷикистон Жумҳурияти Олий Мажлисининг Миллий Мажлиси, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, Тоҷикистон Жумҳурияти Олий Мажлисининг Намояндалар мажлиси.*

5) етти сўздан тузилган атамалар. Ҳуқуқшунослик соҳасида учрайдиган бу турдаги атамалар ҳам бошқа кўп компонентли атамалар каби тавсифий характерга эга. Масалан: *Тоғли Бадахшон Мухтор вилояти ҳарбий суди судьялари, Тоғли Бадахшон Мухтор вилояти иқтисодий суди судьялари* ва бошқалар.

е) саккиз сўздан тузилган атамалар. Саккиз ва ундан ортиқ компонентли атамалар мураккаб тушунчани номлаш вазифасини бажариши билан ажралиб туради. Бундай атамалар орқали тушунча кенг ва батафсил тавсифига эга бўлади, аммо атамаларнинг узунлиги уларни нутқда қўллашда бирмунча қийинчилик туғдиради. Масалан: *Маҳаллий давлат ҳокимияти ва ўз-ўзини бошқариш органи.*

Кузатишлардан маълум бўладики, ҳуқуқшунослик атамалари тизимида икки, уч ва тўрт компонентли бирикма характеридаги атамалар кўпчиликни ташкил этади. Назаримизда, беш, олти, етти ва саккиз компонентли атамаларни нафақат қўллаш, балки хотирада сақлаш ҳам соҳа эгаларига қийинчилик туғдиради. Шу боис бундай таркибли атамаларни тартибга солиш, уларни ихчамлаштириш мақсадга мувофиқ.

Шунингдек, юридик тилда аниқликни таъминлаш учун нутқда содда ва тушунарли терминларни, ҳаммага маълум бўлган ва кенг қўлланадиган грамматик конструкцияларни ишлатиш зарур.

Адабиётлар:

1.Каримова Л.А. Правовые и нравственные аспекты законов о языке. Дисс. канд.юрид.наук. - Т.:1991.; Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили. Фил.фанл.номз.дисс. -Т.: 1996; Ҳуқуқий нормаларни ўзбек тилида ифодалашнинг илмий-назарий муаммолари (лингво-юридик таҳлил). Фил.фанл.докт.дисс. -Тошкент,2004; Ғуломова Г. Ўзбек юридик терминологиясининг истиқлол даври таракқиёти. Фил.фанл.номз.дисс. -Т.: 2004 ва б.).

2. Бердиалиев А. Ўзбек тилида таркиби синтагматик номуносив сўз бирикмалари. -Хужанд: “Меърож”, 2019.

O'ZBEK TILI O'SIMLIKSHUNOSLIK TERMINOLOGIYASINING SHAKLLANISH VA TARAQQIYOT MANBALARI

Xo'jamurodova Oydin
Osiyo texnologiyalar universiteti filologiya fanlari doktori

O'simlikshunoslik (botanika) — biologiya fanining mustaqil tarmog'i sifatida qadimdan shakllanib kelgan va o'simliklar olamini o'rganishga qaratilgan ilmiy sohaga kiradi. Ushbu fan doirasida shakllangan terminologiya esa uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. O'simlikshunoslik atamaları ilm-fanning rivojlanishi, tarjima jarayonlari, milliy til imkoniyatlari va xalq og'zaki ijodi bilan bevosita bog'liq holda shakllangan. O'simlik terminologiyasi tilshunoslikda nafaqat ixtisoslashgan leksik qatlam sifatida, balki xalq tafakkurining, madaniy xotiraning, konseptual dunyoqarashning tildagi in'ikosi sifatida chuqur ahamiyatga ega. Uning lingvistik tahlili leksikologiya, semantika, tarjimashunoslik, etnolingvistika, konseptologiya, folklorshunoslik va kognitiv tahlil yo'nalishlarida keng ilmiy imkoniyatlar yaratadi. Ushbu sohani izchil o'rganish nafaqat til boyligini, balki xalq tafakkurining o'ziga xos qirralarini ham ochib beradi.

O'zbek tilida o'simliklar bilan bog'liq terminlar ilk bor xalq tilida mavjud bo'lgan nomlardan (*kekirik, do'landa, zirk, qandim*) boshlab shakllangan. Qadimgi yozma manbalar, "Qutadg'u bilig", "Devoni lug'otit turk" kabi asarlar tilimizda mavjud bo'lgan o'simlik atamalarining ilk shakllarini saqlab qolgan. Masalan, "devona giyoh" degan ibora "Devoni lug'otit turk"da uchraydi[1:41]. Bu so'zlarning ko'pchiligi o'zbek tilining etnobotanik qatlamiga kiradi va qadimgi turkiy til yodgorliklarida ham uchraydi.

Bundan tashqari, bugungi kunda o'zbek tilidagi o'simlikshunoslik terminologiyasini taraqqiyot manbalari va zamonaviy rivojlanish jihatidan bir necha manbalar asosida ham ko'rish mumkin. O'simliklar haqidagi bilimlar dastlab qadimgi sharq mutafakkirlari — Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Ahmad al-Farg'oniy asarlarida uchraydi va bu davrdagi terminlar ko'proq arabcha va forsha ildizlarga ega bo'lgan. Beruniy o'z asarlarida o'simlik nomlarini arab, fors, hind, yunon va suryoniy tillaridagi variantlari bilan birgalikda keltiradi. U ko'pincha nomning semantik asosini tushuntirib, u bilan bog'liq bo'lgan xalqona atamalarni ham eslatib o'tadi. Masalan: "**Asfuryon**" – bu o'simlik nomini Beruniy shunday izohlaydi: "Uning urug'i sariq va achchiq, yurakni tinchlantiradi." Bu hozirgi ilmda **ashvagandha** yoki **gulsafed** deb yuritiladi [2: 84]. "**Anisun**" – anis urug'i sifatida tanilgan, u Beruniy tomonidan nafas ochuvchi, yurakni kengaytiruvchi vosita sifatida tavsiflangan [3:73]. Beruniy **o'simliklarning** Beruniy ilmiy uslubda o'simliklarni **tasniflaydi va**

guruhlaydi: dorivor, zaharli, hidi uchun yetishtiriladigan (aromatik), **taomlarga qo'shiladigan** (ziravor) turlarga ajratgan. Uning yozishicha, "har bir o'simlikning o'ziga xos mohiyati bor, uni tanimagan tabib bemorga zarar yetkazadi" [3: 122].

Keyinchalik, rus tilidagi botanika adabiyotlari asosida XIX–XX asrlarda o'zbek tilida ilmiy asarlar tarjima qilinishi bilan **"fan tilining shakllanishi"** bosqichi boshlanadi. Shu davrda ko'plab **slavyancha yoki lotincha atamalar** to'g'ridan-to'g'ri yoki ma'no asosida o'zbek tiliga o'girilgan. Masalan, *chlorophyll* – "xlorofill", *photosynthesis* – "fotosintez" kabi.

O'zbek tilida o'simliklar bilan bog'liq terminlarni tarjimaviy lug'atlarda, so'z yasash va o'zbek tiliga moslashishda ham uchratish mumkin. Sovet davri o'zbek terminologiyasi tarixida muhim davr bo'lib, bu yillarda ko'plab botanik va biologik atamalar rus tilidan tarjima qilindi yoki uyg'unlashtirildi. Masalan, *angiosperm* – **gulli urug'li o'simlik**, *xlorofill* – **yashil rangli pigment**, *rhizome* – **ildizpoyali o'simlik** shaklida o'zlashtirilganini ko'ramiz. Yangi neologizmlar, so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida sohalarga oid terminlar milliy til imkoniyatlari asosida boyitildi [3:128]. Sovet davridagi ruscha-o'zbek lug'atlar orqali ko'plab ilmiy atamalar o'zbekchalashtirildi va yangi terminlar yaratish tendensiyasi kuchayib bordi, masalan: "iltan", "shoxcha barg", "ildizmeva".

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, o'zbek tilining davlat tili sifatida rivojlanishi bilan bir qatorda tabiiy fanlar terminologiyasini milliylashtirishga alohida e'tibor qaratildi. Bu davrda quyidagi yondashuvlar kuzatildi:

- **Kalkalash:** xorijiy terminni so'zma-so'z tarjima qilish. Masalan, *water plant* – **suv o'simligi**.

- **Adaptatsiya:** xalq orasida ishlatiladigan so'zlardan ilmiy atama sifatida foydalanish. Masalan, **boshqoli, tikanli, piyozbargli** kabi.

- **Yangi terminlar yasash:** tilimizda mavjud so'zlar orqali mutlaqo yangi terminlar yaratish. Masalan, *angiosperm* – **gulli urug'li o'simlik** deb yuritiladi.

Bugungi kunda o'simlikshunoslik terminologiyasi ikki asosiy manbadan oziqlanmoqda: **Xalqaro terminlar** (lotincha, inglizcha): ilmiy anjumanlar va adabiyotlarda qo'llanishi uchun muhim, **milliy terminlar:** ta'lim va ommaviy axborot vositalarida oson qabul qilinadigan shakllari.

Respublika Fanlar akademiyasi huzuridagi **Terminologiya qo'mitasi** tomonidan botanika sohasiga oid bir qator yangi atamalar **rasmiy tasdiqlangan**. Masalan, *vascular plants* – **tomirli o'simliklar**, *non-vascular plants* – **notomirli o'simliklar** kabi.

Xulosa qilib aytganimizda, o'zbek tilidagi o'simlikshunoslik terminologiyasi uzoq tarixiy va lingvistik jarayonlar asosida shakllangan. Qadimgi yozma yodgorliklardagi nomlar, tarjima lug'atlari, zamonaviy fan yutuqlari va xalq tili ombori ushbu terminlarning asosiy manbalaridir. Yangi fanlararo yondashuvlar, tabiat va texnologiyaning integratsiyasi esa bu sohadagi terminologiyani yanada rivojlantirmoqda.

FAVQULODDA VAZIYATLAR SOHASI MAXSUS LEKSIKASI QO'LLANILISHI BILAN BOG'LIQ TANQIDIY MASALALAR

Maloxat Badalbayeva

Favqulodda vaziyatlar vazirligi akademiyasi dotsenti, podpolkovnik

“Ona tilimiz – milliy ma’naviyatimizning bitmas tuganmas bulog‘idir. Shunday ekan unga munosib hurmat va ehtirom ko‘rsatish barchamizning nafaqat vazifamiz, balki muqaddas insoniy burchimizdir”. *Shavkat Mirziyoyev*

“Davlat tiliga hurmatni Adliya vazirligidan o‘rganaylik!” sarlavhasi ostida “O‘zbek tilida bo‘lmagan hujjatlar davlat reyestridan chiqarib tashlanmoqda” degan yozuvlar internetni xuddi atom bombasidek portlatdi.

Bir oz avval Adliya vaziri bitta emas, ikkita emas, uchta yoki to‘rtta ham emas, naqd 50 ta meyoriy huquqiy hujjatlarni birgina buyrug‘i bilan davlat reestridan chiqarib yubordi. **Sababini bilasizmi? O‘zbek tilida bo‘lmagani uchun!** To‘g‘ri talabda! Chunki, “Davlat tili to‘g‘risida”gi Qonunga binoan, davlat organlari va boshqaruv idoralarining hujjatlari davlat tilida (o‘zbek tilida) qabul qilinishi va e‘lon qilinishi kerak.

Favqulodda vaziyalar vazirining 2020-yil 16-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining davlat tilini rivojlantirish departamentining 2020-yil 15-apreldagi 30/18-159-sonli ko‘rsatmasi talablarini bajarish maqsadida”, Bosh boshqarma, boshqarma, mustaqil bo‘lim va xizmatlar, hududiy Favqulodda vaziyatlar boshqarmalari hamda tarkibiy tuzilmalarga yuborgan yuqoridagi ko‘rsatmasi 4-bandida “Ishlab chiqilishi ko‘zda tutilgan huquqiy-meyoriy hujjat yoki yuqori tashkilot va idoralarga yuboriladigan xatning matni o‘zbek tilida, davlat tili talablari – grammatik, uslubiy, tinish belgilari va imlo qoidalariga muvofiq ravishda yaratilsin va imzolansin.” deyilgan edi. 2021-yilda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Ma’naviyat va davlat tilini rivojlantirish masalalari departamenti ko‘rsatmasiga favqulodda vaziyatlar vaziri javob xati yuqoridagi ko‘rsatma bo‘yicha bajarilgan ishlar yuzasidan ma’lumotnomalar, infografikalar bilan ilova qilinib yuborilgan edi.

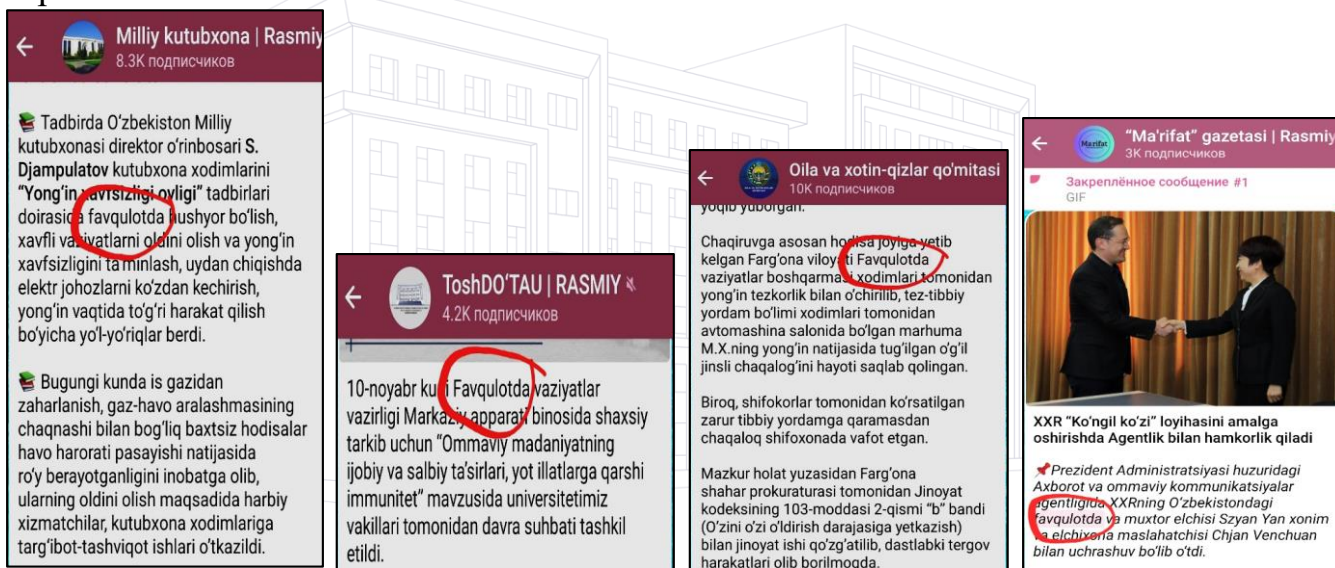

Bu bilan nima demoqchimiz? Shu bilan vazirlik tizimida davlat tiliga to'liq o'tish va savodxonlikni oshirish masalalari bo'yicha mavjud muammolar butkul hal etildimi, degan savol tug'iladi? Afsuski, hanuzgacha xali o'z yechimini topmagan ayrim muammolarimiz bor. Bular favqulodda vaziyatlar sohasida ishlatiladigan terminlar, atamalar, leksik birliklardagi chalkashliklar, noto'g'ri (so'zma-so'z) tarjimalar, texnik va imloviy xatolar, nutq shtamlari va kanselyarizmlarning mavjudligi bilan belgilanmoqda, deb olsak to'g'ri bo'lardi.

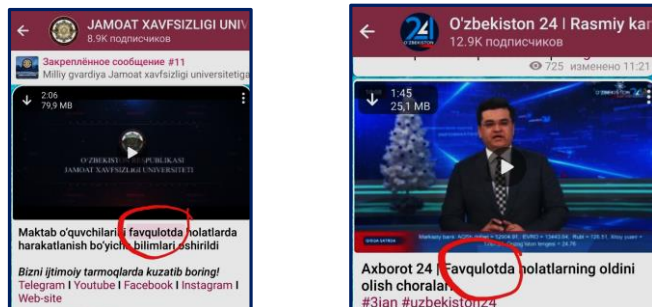
Eng achinarlisi, buni Ommaviy axborot vositalarida ham, ijtimoiy tarmoqlarda ham ana shunday xatoliklar bilan ommaga olib chiqilayotgani (ommalashtirilayotgani) va yetkazilayotgani!

Soha egalarining xatolarga yo'l qo'yishayotgani tushunarli, ammo bu xatoliklarga yirik vazirliklar va tilshunos mutaxassislar, jurnalistlarning o'zlari ham yo'l qo'yayotgani savodxonlikdanmi? Birgina **"favqulodda"** so'zini **"favqulotda"** deb keltirilgan holatlarga ko'plab misollar keltirish mumkin.

"Favqulodda vaziyat"mi yoki "favqulotda holat"?

Yana boshqa bir misolga e'tiboringizni qaratmoqchimiz. Ko'pincha yuqoridagi ikkita tushunchani hayotda bir-biriga almashtirib ishlatish kabi chalkashliklar ham mavjud. Jumladan,

Senat tomonidan 2021-yil 19-noyabrda ma'qullangan "Favqulodda holat to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy Qonuni mavjud bo'lib, unda "favqulodda holat"ga quyidagicha ta'rif berilgan: **"Favqulodda holat** - O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining, chet el fuqarolarining hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning huquq va erkinliklariga, shuningdek yuridik shaxslarning huquqlariga nisbatan ushbu Konstitutsiyaviy Qonunda nazarda tutilgan ayrim cheklovlar belgilashga yo'l qo'yadigan hamda ularning zimmasiga qo'shimcha majburiyatlar yuklaydigan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasining butun hududida yoki ayrim joylarida vaqtincha joriy qilinadigan davlat boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari hamda tashkiliy-huquqiy va mulkchilik shaklidan qat'iy nazar, boshqa tashkilotlar, ularning mansabdor shaxslari faoliyatining alohida huquqiy rejimi".

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 93-moddasi 19-bandiga asosan, **O'zbekiston Respublikasi Prezidenti respublikaning butun yoki uning ayrim joylarida favqulodda holat joriy etadi** va qabul qilgan qarorini 7 kun ichida Oliy majlisning palatalari tasdiq'iga kiritadi.

Favqulodda vaziyat esa O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 27-oktabrdagi "Texnogen, tabiiy va ekologik tushdagi favqulodda vaziyatlarning tasnifi to'g'risida"gi 455-son qaroriga ko'ra, **"favqulodda vaziyat** bu – muayyan hududda o'zidan so'ng odamlarning qurbon bo'lishi, odamlar sog'ligi yoki atrof-muhitga ziyon yetkazishi, kishilarning hayot faoliyatiga kattagina moddiy zarar va uning buzilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan yoki olib kelgan avariya, halokat, stixiyali ofat, epidemiyalar, epizotiyalar natijasida yuzaga kelgan holat".

Shu ta'riflarga mos kelmagan **"Maktab o'quvchilarini favqulodda holatlarda harakatlanish bo'yicha bilimlari oshirildi"**, **"Favqulodda holatlarning oldini olish choralari"**, **"Favqulodda holat yuz berdi"** emas, balki barcha jumalarda (o'rinlarda) **"favqulodda vaziyat"** deb olish mantiqan va mazmunan mos keladi va o'rinli.

"Britaniya samolyoti favqulodda qo'nishni amalga oshirdi" (*yangiliklardan*).

Fikrimizcha, ushbu jumlaning "Britaniya samolyoti **favqulodda qo'ndi**" deb olinsa, ham struktur, ham semantik jihatdan to'g'ri tuzilgan bo'lar edi.

Yana bir yorqin misol. 1990-yilning boshlariga qadar neft mahsulotlarini tashishga mo'ljallangan sisternali mashinalarning biqiniga **"огнеопасно"** degan yozuv bitilgan bo'lardi.

Tilimizga davlat tili maqomi berilgach, bu ta'kid ham o'zbekchalashdi. Shu so'zni o'zbek tiliga so'zma-so'z **“yong‘indan xavfli”** (olovga xavfli) deb olingan. Sizning fikringizcha qanday?

Biz esa bu so'zni o'zbekcha **“xavfli yonilg‘i”** degan muqobilini olishni ma'qul dedik. Chunki avtoullovning katta temir idishi (sisterna)ning ichida yonuvchi (yengil alanganuvchi) suyuqlik turi tashiladi. Bu o'rinda yuqoridagi “yong‘indan xavfli” deb o'girilgan to'g'ridan-to'g'ri (so'zma-so'z) tarjima yaramaydi!

Leksik birliklardagi chalkashliklarga yana bir misol. **Yonilg‘i** gaz, kerosin, benzin kabi yonuvchi suyuqliklar. **Yoqilg‘i** esa issiqlik energiyasi uchun yoqiladigan o'tin, ko'mir kabi qattiq mahsulotlar.

“Qizil O'zbekiston” gazetasida ishlayotgan paytida yozuvchi Said Ahmad “топливо”ni yoqilg‘i, “горючее”ni yonilg‘i deb rus tilidan o'zbek tiliga o'g'irgandi.

Bu ikki so'z mazmun jihatidan bir-biriga yaqin. Lekin ma'no qirralari farqlanadi.

Yonilg‘i yonadigan suyuq modda, suyuq yoqilg‘ini bildiradi. Benzin, kerosin, solyarka va shu kabi mahsulotlar yonilg‘i sanaladi. Asarlardan misollar keltiramiz:

1. Yonilg‘i to'la bochkalar, traktorlarning ehtiyot qismlari ko'chma qum tagidan chiqariladi. (*Sh. Rashidov, Bo'rondan kuchli*)

2. Gazniqob oldida bir shisha yonilg‘i ham turibdi. (*Nazarmat, Jo'rlar baland sayraydi*)

Yoqilg‘i esa issiqlik energiyasi olish uchun yoqiladigan ashyoni anglatadi. Bunga ham turli manbalardan misollar keltiramiz:

1. Shu suvning quvvatidan

Uyimiz yorug'ligi.

Suv, ko'mir, o'tin – asl,

Mamlakatga yoqilg‘i. (*Q. Muhammadiy*)

2. - Biz materiallarni, yoqilg‘ini, vaqtni tejash bilan juda ko'p mablag' to'plashimiz mumkin... – dedi Yefim Danilovich. (*A. Muxtor, Opa-singillar*)

Yuqoridagi ta'riflaru misollardan kelib chiqib, **yonilg'i o'rnida yoqilg'i so'zini ishlatish tahrir nuqtai nazaridan xato.**

Deylik, non ham, sho'rva ham mohiyatiga ko'ra bir ishni bajaradi – qorin to'yg'azadi. Sho'rvani ichish mumkin, ammo nonni aslo ichib bo'lmaydi.

Shu singari “yoqilg'i - moylash mahsulotlari”, “avtomobillarga yoqilg'i quyish shoxobchasi”, “jamoat transporti yoqilg'isini tejash” kabi iboralarda **yoqilg'i o'rnida yonilg'i so'zini ishlatish yaxshiroq va to'g'riroqdir.**

Demak, to'g'ri qo'llanilishi quyidagicha:

Yonilg'i – moylash mahsulotlari, avtomobillarga yonilg'i quyish shoxobchasi, benzin yonilg'isi.

O'zbek tilida favqulodda vaziyat sohasiga oid leksikamizda bunday muammolarimiz talaygina. **Turkiy tillar sirasiga kiradigan go'zal va jozibali, jarangdor rasmiy tilimizda semantik-struktur jihatdan noto'g'ri va xatò qo'llanilib kelinayotgan atama, termin, so'z va so'z birliklariga ko'plab misollar keltirishimiz mumkin.**

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, quyidagi takliflarni berish orqali mazkur maqolaga xulosa yasaymiz:

1. Sohada davlat tilini rivojlantirishga va til siyosatini takomillashtirishga oid ilmiy-tadqiqot ishlarini qo'llab-quvvatlash;
2. Ilmiy asoslangan yangi so'z va atamalarni iste'molga kiritish masalalariga jiddiy e'tibor qaratish;
3. Zamonaviy atamalarning o'zbekona muqobillarini yaratish va bir xilda qo'llanishiga erishish;
4. Favqulodda vaziyatlarga oid atamalarning alohida o'zbekcha izohli lug'atini O'zRes Fanlar Akademiyasi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti bilan hamkorlikda ishlab chiqish.
5. Kundalik faoliyatda sohaga oid maxsus atama va terminlar, so'z birliklari va iboralar ifodalangan tashqi yozuv, peshlavhalar, reklama va e'lon matnlarining davlat tili to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiqlashtirish ishlarini yanada izchillik bilan davom ettirish;
6. Yuqoridagilarni jamoatchilik orasida ommalashtirish ishlarini keng targ'ib qilish.

Foydalanilgan manbalar

1. Orif Tolib. *So'z. Tahrir. Savodxonlik*. Ijtimoiy tarmoq ma'lumotlaridan olindi.
2. B.O. Valiyev. “Idorada iboralar to'g'ri qo'llansa...”. “Yangi O'zbekiston” gazetasi. 2020-yil 5-may. 75-son.
3. B.O. Valiyev. “Ma'naviyati yuksak xalq sinovlarni matonat bilan yengadi”. FVVning “Feysbuk”dagi sahifasi. 2020-yil 3-may.
4. Rasmiy manbaalar turli ijtimoiy tarmoqlardan keltirildi.
5. <http://til.gov.uz/>
6. www.lex.uz

THE INTERNET AND COMPUTER JARGONS IN LINGUISTICS

Nasrulloeva Nasiba Sadulloevna

(PhD), associate professor of University of economics and pedagogy

Abstract. *This article will discuss the investigation of the Internet and computer jargons, analysis of computer and Internet jargons as one of the actual problems within the Uzbek and English languages in comparative way, which is considered to be the first step in Uzbek linguistics.*

Keywords: *terminology, linguistic phenomenon, terminology, jargon, slang, internet, computer, technology, language, professional*

The development of computer and Internet technologies influences the emergence of new lexical units in the language, such as the development of other areas related to human activity. The rapid development of science, the media, and high technologies will have an impact on the expansion of the nomenclature of the older sectors and the emergence of new industries. However, the development of the nominative function of the language is reflected in the expansion and renovation of the names of concepts, as well as in the modification of the nomenclature. The bulk of the new units are formed by word-processing tools. Understanding speech is not only as a source of knowledge, but also as a rule for making certain rules and schemes allow us to identify the effects of the various principles (analogy, associative processes, etc.) that form the basis of these rules.

Certain features of word and word formation in the computer and on the Internet are greatly influenced by the differences between word game and seriousness, high-level expression in new words, globalization and virtualization of communication (such as hacking language), computer and Extra linguistic (nonlinguistic) characteristics of Internet jargon technical capabilities of modern computer networks, character of information technologies, general socio-political and socio-psychological context

Linguists have begun to talk about the beginning of the formation of social computer language, "its development is in two directions. First of all, a lot of new words are coming out to describe things and events on the Internet, that is, creating terminological lexicons used by computer professionals, and secondly, there is an increase in the number of users around the world, using specific vocabulary and word-processing tools for online communication. Through his native language." The lexical content of the second communicative aspect of the computer language differs from that of the former and has its own peculiarities. It is well known that the development of the Internet and computer technologies, as well as the development of other areas of human activity, have the potential influence on the emergence

of new lexical units in language. According to M.M. Bakhtin, the activities of people in all areas are related to the use of language, and the Internet is no exception.

D.Saidkadirova: "The global computer network stores unlimited information and data. The Internet is a diverse database. It is enough to have access to the data warehouse to use this data. This is what attracts Internet users".

The current state of computer and Internet development has activated many processes in the language, first of all,

affecting its lexical system, which led to the creation of a special terminological system that represents a diverse professional understanding. Such concepts were known only to experts at first, but later became known as PC and Internet users. Nevertheless, they use jargons to explain terms. This is what makes computers and Internet jargons today. The rapidly growing jargons of computer and Internet users have remained the focus of linguists.

The jargon is a relatively open social or professional group discourse that differs from the literary language by the composition of words and expressions.

Jargon is a vocabulary specific to a particular profession or activity. Computer jargon is a rich vocabulary of individuals (professional programmers and some users) who have become professionally interested in computer technology and it has become their lifestyles (and sometimes life-forms).

T.G. Nikitina describes jargon as: "A kind of public speech characterized by distinctive vocabulary and phraseology, opposed to (often expressively redefined) by the national language," and the specific use of word-means. Yu.M. Skrebnev refers to jargon, the words of professional and social groups in the neutral field of literary language that are informal and interchangeable with the humor of words. In his view, formal and even neutral words are called by the creators of jargon as superficial and even superficial. The use of jargon requires a certain disobedience to linguistic behavior.

Jargon (or social dialect, dialect) is "the type of national language used in verbal communication of a relatively stable social group that unites individuals by their occupation, status, interests and age."

The linguistic essence of the jargon is also the metaphorization of word meanings in order to play a word game to create expressive, emotionally colored linguistic means.

If we look at the definitions given to jargon in modern scientific linguistics, it is argued that a jargon is a type of social discourse that differs from the national language with its specific vocabulary and phraseology.

The modern Russian Dictionary defines it as "the language of any social group that has many and only specific words, including artificial and sometimes conditional words."

The main function of the jargon is to express belonging to a relatively independent social group using specific words, forms and turnovers. The term jargon is sometimes used to

denote distorted, inaccurate speech. It is a conditional language that can only be understood in a particular environment, where there are many artificial and sometimes conditional words and phrases.

There is, however, a tendency for jargon to go out of professional or social circles, on the one hand, and to a great extent, the increasing discrepancy between literary and jargon, and on the other hand, to the democratization and vulgarization of social life.

S.Ojegov and A. According to Shvedova's "Explanatory Dictionary of the Russian Language," it is "a group speech, united by any social or other common interest that has many words and expressions that are different from the common language, including artificial and sometimes conditional."

From the notion of jargon in modern linguistics, it is important to note that in all descriptions, jargon is expressed in the discourse of a particular social group, united by their common interest in age.

Jargon is a set of features of speech that occurs between people who have a common interest and who spend their time in similar professional and domestic environments; it is the nonsense, mobility of other language tools, and a large field of language tools that can change in a short period of time. Jargon is a rich source of lexical resources of modern language.

Krisin L.P. differentiates three types of jargons: professional, group and youth. Professional languages are lexical systems specific to any occupation, profession, production in addition to the existing language form. "Professional jargon, by its social and communicative status, differs from other subsystems of the national language: carriers of these jargons also know another subsystem - special language, literary language and dialect. They use professional jargon in professional environments, for free professional communication, and for official communication - they use special language, and for non-professional communication, they use literary language, and rarely use local dialects or common language."

Professional languages cannot be the language in the fullest sense of the word. The linguistic part of them is limited to specialized vocabulary, partly word formation, and does not reach the vocabulary and grammar structure. One of the features of professional speech words is that they do not compress terminological equivalents, but are present in the same conditions as their analogs.

In all scientific definitions, jargon is interpreted as speech, not language. Language is a system of characters (orthographic, grammatical, lexical, etc.) belonging to a particular social community. Language is the most important part of speech activity, but not exactly the same. Speech is the use of language by specific language users, so the speech is individual.

REFERENCES

- Бахтин, М. М. Собрание сочинений: в 7 т. Т. 5. Работы 1940-х – начала 1960-х гг. / ред.: С. Г. Бачаров, Л. А. Гоготишвили ; Ин-т мировой лит. – М., 1997. – С. 159.
- Заботкина Е.Н. Новая лексика современного английского языка. -Москва, ВШ. 1999, -126 с.
- Крысин Л.П. Социоллингвистические аспекты изучения современного русского языка. М.: Наука, 1989. –С.326.
- Никитина Т.Г. Толковый словарь молодежного сленга: Слова, непонятные взрослым. -М.: Астрель: АСТ, 2003. –С. 4. 736 с Ходакова А.Г. Системная семантика термина (на материале англоязычных терминов интернета). Автореф... кан. филол.наук. –Тула, 2010. -Б. 12.
- Ожегов.С. Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. Москва: Азъ.1992.Саидкодирова Д.С. Инглиз ва ўзбек тиларида интернет терминларининг лингвистик тадқиқи. Филол.фанлари номзоди...дис.-Тошкент, 2017. – С.10.
- Скребнев Ю.М. Основы стилистики английского языка. М., 2000. – С. 66-72.

О ПРОИСХОЖДЕНИИ НАЗВАНИЙ УЗБЕКСКИХ И РУССКИХ НАРОДНЫХ ИГР

Хомидова Нигора Уриновна
доктор философии (PhD) по филологическим наукам,
и.о.доцента Навоийского государственного горно-технологического университета

Народные игры на протяжении веков создавались и назывались людьми свободными, имеющими светлое будущее. Неоценимым национальным богатством являются народные игры. Они вызывают интерес не только как жанр устного народного творчества. В них заключена информация, дающая представление о повседневной жизни наших предков – их быте, труде, мировоззрении. Игры были неперенным элементом народных обрядовых праздников.

Если принять во внимание, что узбекский народ, его этносы и роды являются потомками тюркских народов, то следует признать, что формирование и развитие народных игр у тюрков восходит к глубокой древности [1.]. По этой причине узбекские народные игры представляют собой уникальный продукт коллективной и индивидуальной творческой деятельности, склонности к ответственности, решительности, верности национальным традициям, обычаям и ценностям,

свойственным тюркским народам. Примерами тому являются такие народные игры, как «Kurkari» (игра всадников), «Kurash» (борьба) и «Merganlik» (стрельба из лука), которые олицетворяют силу, интеллект, опыт, потенциал и подвижность в целом. Именно поэтому они были созданы народными представителями и смогли сохранить их на протяжении тысячелетий.

Узбекские игры прошли определенный исторический процесс развития. Это можно определить по изменениям мотивного состава, структуре, игровым припевам и т.д. Как и другие жанры узбекского фольклора, традиционные детские игры имеют свои историко-генетические корни. На их формирование в значительной степени повлияли примитивные представления древних людей, ранние мифологические воззрения, религиозные верования, различные символические формы поведения, образ жизни, обычаи, обряды.[2.1-5.]

Русские народные игры представляют собой сознательную инициативную деятельность, направленную на достижение условной цели, установленной правилами игры, которая складывается на основе русских национальных традиций и учитывает культурные, социальные и духовные ценности русского народа. Народные игры являются неотъемлемой частью интернационального, художественного и физического воспитания. Радость движения сочетается в народных играх с духовным обогащением игрока.

Русский народ всегда трепетно относился к природе, берег ее, прославлял. Игры воспитывают доброе отношение к окружающему миру. Сюда относятся русские народные игры: "Гуси-лебеди", "Волк во рву", "Волк и овцы", "Вороны и воробьи", "Змейка", "Зайцы в огороде", "Пчелки и ласточки", "Кошки-мышки", "У медведя во бору", "Коршун и наседка", "Стадо", "Хромая лиса", "Филин и пташки". "Лягушата", "Медведь и медовый пряник", "Зайки и ежи", "Ящерица", "Хромой цыпленок", "Оса" и их различные варианты.

Узбекские национальные народные игры развивались в глубокой древности как полевые представления, празднества и способы борьбы, несколько сотен лет назад. Подтверждением этому служат археологические раскопки и не только этнографические материалы древнеримского писателя Элиана, но и исторические памятники и источники, найденные в различных регионах нашей страны, тюркские надгробия, диалектные образцы ряда научно-исторических трудов, например, «Девону лугат-ит турк», которые обосновывают как этнографическое, так и диалектологическое содержание. История их возникновения связана с развитием народных национальных игр, в частности спортивных, театральных, танцевальных и цирковых искусств в нашей стране.

У племен и родов узбеков были знаменитыми такие игры как, игра с музыкальными инструментами "Карнайми, сурнай", означающая свадебную церемонию, такие игры как "Нина, ип ва тугунча" (иголка, нить и узел), "Тапир-

тўпур кайрағоч”(шумная сосна), “Қовоқ экиш” (посадка тыквы) представляют различные стороны общественно-бытовой жизни народа, чтобы защитить свою жизнь и странутакые игры как, “Хўрозлар жанги” (петушинный бой), “Хўроз ва товук” (петух и курица) “Қоч болам, куш келди” (Беги детка, прилетела птица) показывали реалистичные картины вступления в бой, игра как “Оқ теракми-кўк терак”(выбей из круга) выражает взаимное равноправие и беспристрастное сотрудничество.

Изучение традиционного социально-культурного уклада узбекского народа, как одного из тюркских народов с древней историей, на основе научных теоретических и практических основ показывает, что территория современной Республики Узбекистан когда-то была заселена в основном кочевыми и полукочевыми народами. Основными их занятиями были скотоводство и земледелие. Скотоводством занимались не только полуоседлые, но и оседлые земледельцы. Они использовали лошадей, овец и крупный рогатый скот для вспашки земли, молотбы пшеницы и добычи воды из рек и колодцев. Также скот использовали торговцы и ремесленники. Именно поэтому возник ряд узбекских народных игр, таких как “Подачи”(Пастух), “Оқсоқ бўри ва кўйлар”(Хромой волк и овца), “Эчкилар ва чўпонлар” (Козы и пастухи), “Оқ туя”(Белый верблюд), “Бўри келди” (Волк пришел), правила которых также стали более изощренными и сложными и со временем развивались.

Чтобы подготовить прочный и надежный фундамент для своего будущего, узбекский народ обеспечил широкую популярность среди молодёжи ряда народных танцевальных игр, полных разнообразных движений, таких как очень интересные игры “Каптар ўйини”(Голубиная игра), “Чағалак”(Чайка), “Юмронқозик”(Суслик), “От ўйини”(Конная игра) на тему животных и птиц. Таким образом, люди прививали своим детям мысль, что они должны быть бдительными и сильными, как животные, и невинными, прилежными и трудолюбивыми, как птицы.

Народные игры также можно рассматривать как пример процесса, который развивался и совершенствовался на протяжении тысячелетий. Ведь в каждой игре нашего народа запечатлена уникальная суть мудрости, потенциала и ценности традиций нашего народа [3.21-27.]. Это также свидетельствует о том, что народные игры сыграли значительную роль в его истории и судьбе.

Русские народные игры очень многообразны: детские игры, настольные игры, хороводные игры для взрослых с народными песнями, плясками. Характерная особенность русских народных игр - движения в содержании игры (бег, прыжки, метания, броски, передачи и ловля мяча, сопротивления и др.). Эти двигательные действия мотивированы сюжетом игры. Специальной физической подготовленности играющим не требуется, но хорошо физически развитые игроки получают определенное преимущество в ходе игры (так, в лапте хорошо ловящего мяч ставят в

поле у линии кона, а хорошо бьющего выбирают капитаном и дают дополнительный удар по мячу).

Правила в играх определяются самими участниками в зависимости от условий, в которых проводятся игры (в городках - расстояние до города от кона или полукона, в лапте - количество игроков, длина и ширина площадки, в салках - условия осаливания и т.д.). Также может варьироваться и инвентарь (в "Лапте" - размеры биты, мяча, в "Жмурках" - размеры повязки, в "Чижике" - размеры чижики, биты или кона и т.д.).

Народные игры были созданы еще в очень древние времена, но на каждом историческом этапе своего развития они менялись по содержанию и выполняли различные социальные задачи. Ценности, традиции, науки, в том числе национальные игры народа, связаны с жизнью нашего народа и передаются из поколения в поколение.

Таким образом, в неповторимых формах узбекских народных игр находят отражение как социальная сущность узбекских народных игр в исторические периоды, так и современная социально-экономическая жизнь, трудовая деятельность и образ жизни народа. Их целостная система, наличие принципов именования, возможность именования и переименования, а также существование ономастических проблем в форме теоретических и практических вопросов означают, что у них также есть ономастические проблемы [4.3-7.].

Среди народных игр встречается достаточно много названий игр в виде словосочетаний как *Oqsoq turna*, *Chori chambar*, *Yog'och oyoq*, *Yelkada kurash*, *Bel olish kurashi*, *Piyoda poyga*, *Milliy kurash*, *Oltin toboq*, *Qiz quvish*. Их можно изучить, классифицировав их следующим образом:

1. Название игр в виде словосочетаний, связанные с примыканием: *Oqsoq turna*, *Chori chambar*, *Yog'och oyoq*, *Piyoda poyga*, *Milliy kurash*, *Oltin toboq*, *Besh qarsak*, *Chor qarsak*.

2. Названия игр в виде словосочетаний, связанных с согласованием: *Qushim boshi*, *Ilon dumi kabi*.

3. Названия игр в виде с управлением.: *Qiz quvish*, *Xo'roz urishtirish*, *Yelkada kurash*, *Chim otish*, *Durra solish*.

Названия русских народных игр имеют следующие особенности:

Во-первых, лексико-семантическая группа названий русских народных игр характеризуется богатством своих лексических единиц, оригинальностью и общедоступностью, так как в формировании лексики народных игр участвуют сами исполнители.

Во-вторых, терминология русских народных игр представляет собой пример лексической группы общего распространения, не знающей территориальных границ.

Основной же состав терминологии народных игр на каждой конкретной территории, безусловно, свой и зависит от особенностей региона.

В-третьих, диалектные названия русских народных игр обладают большой словообразовательной активностью: многие из них представлены несколькими словообразовательными вариантами (берёза — берёзка, вдова - вдовушка, восьмёра - восьмёрка - восьмёрочка, крест - крестик), из всех словообразовательных средств наиболее употребительными являются словообразовательные суффиксы.

Итак, причины возникновения узбекских и русских народных игр следующие:

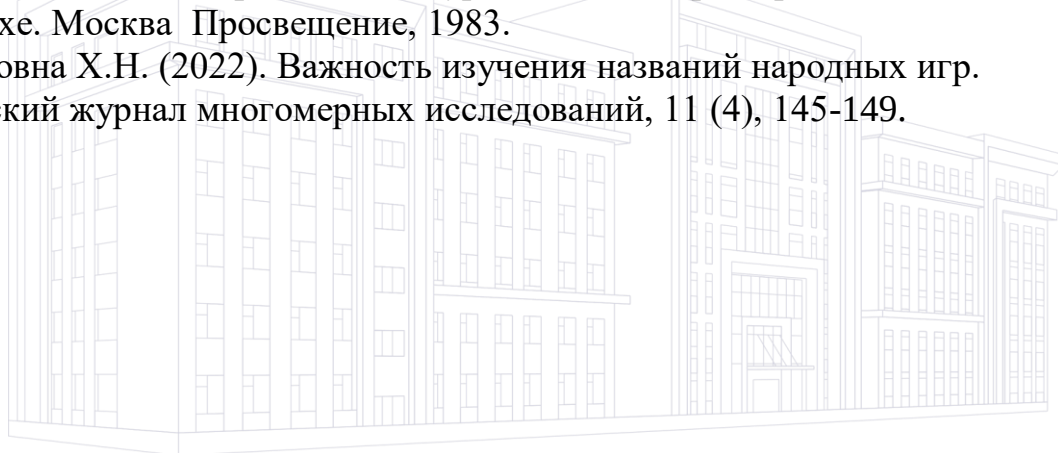
1. С историческими памятниками связаны многовековые события, они хранят в себе историю и настроения людей того времени.
2. Люди заботились о будущем своих детей и стремились создать для них полезные вещи, в том числе игры.
3. Формировали сложные черты характера человека, особенно сложные сценические игры, чтобы сделать свое потомство сильным, выносливым, умным и смелым.
4. Так как в каждой игре существуют определенные непреложные правила и законы, нужно научиться осознанно и умело реагировать на тенденцию изменений в природе и обществе своим мастерством.
5. Психическая адаптация к тому, что общественные отношения, как и правила народных игр, деликатны и противоречивы.
6. Целостная система народных игр, наличие принципов именования, возможность именования и переименования, а также существование ономастических проблем в форме теоретических и практических вопросов означают, что у них также есть ономастические проблемы
7. Принимая во внимание наличие в содержании народных игр мужества, отваги, трудолюбия, уважения к другим и духовного поощрения, обучение их детям как в форме игры, так и в качестве серьезного занятия.
8. Игры являются одним из образовательных и воспитательных процессов, которые формируют чувство патриотизма, смелости, трудолюбия и честности.

Народные игры - естественный спутник жизни, источник радостных эмоций, обладающий великой воспитательной силой. К сожалению, сегодня народные игры исчезают как среди узбекского, так и русского народа. Наша задача — сделать этот вид деятельности частью жизни человека.

Литература

1. Хўжаев Ф, Муродов М, Мирсолихов С. Халқ миллий ўйинлари. 1-қисм. Тошкент, ХТХМОМИ, 2001. 3-47-бетлар.
2. Д.Х. Темирова. Историко-генетические корни игры «Белый тополь, зеленый тополь». Бухара, 2021. Стр. 1-5
3. И.Усмонов. Одобрни ҳаётдан ўргандим. — Т., Ўқитувчи, 1995. 21-27-бетлар.
4. Эназаров Толиб, Ҳусанова Мақсуда, Есенмуродов Абдумурод. Ўзбек номшунослиги. Т., 2015. 3-7-бетлар.
5. Насриддинов Ф.Н. Ўзбек халқ миллий ўйинлари. Тошкент, 1993. 3-7-бетлар. Усмонхўжаев.Т.С, Мелиев Х. Миллий ҳаракатли ўйинлар. Тошкент, Ўқитувчи, 2000.
6. Литвинова М.Ф. Русские народные подвижные игры. Под редакцией Руссковой Л.В. Москва «Просвещение» 1986.
7. Князева О.Л, Маханёва М.Д. Приобщение детей к истокам народной культуры С. Петербург Издательство «Акцидент» 1997.
8. Осокина Т.И., Тимофеева Е.А., Фурмина Л.С. Игры и развлечения детей на воздухе. Москва Просвещение, 1983.
9. Уриновна Х.Н. (2022). Важность изучения названий народных игр. Азиатский журнал многомерных исследований, 11 (4), 145-149.

EGAM – UMUMTURKIY TEONIM

Sharafutdinova Nilufar Xursandovna
FarDU f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Maqolada teolingvistikaning fan sifatida shakllanishi, teonim terminiga turli olimlar tomondan berilgan nisbat, shuningdek, lugʻat boʻyicha terminga berilgan izoh haqida hamda qadimlardan turkiy tillarda qoʻllanib kelingan Tangri, Bayot, Ugʻon, Koʻk teonimlari qatorida faol boʻlgan Ega(m) teonimi haqida gap boradi.

Kalit soʻzlar: tilshunoslik, teolingvistika, teonim, diniy tushuncha, muqaddas dargoh, Yataguvchi.

Tilshunoslikning fan sifatida vujudga kelish yoʻllari qadimdan – eradan oldingi IV asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Shu davrda hind vedalarining tilini tasvirlashga boʻlgan ehtiyoj tufayli Panini grammatikasi yaratilgan; II asrda Gomer asarlarini oʻrganishga boʻlgan talab tufayli Yunonistonda grammatikalar yozilgan; Yangi eraning XVII-XVIII asrlariga kelib, til va uning kelib chiqishiga oid J.J.Russoning “Tillarning kelib chiqishi haqida tajribalar”, I.Gerderning “Tilning kelib chiqishi haqida tadqiqot” asarlari dunyoga keldi; XVIII asr oxiriga kelib, Yevropada koʻp tilli va izohli lugʻatlar yaratila boshladi; XIX asrda qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, til falsafasi, tilning ichki va tashqi shakllari haqida bahs etuvchi sohalar, psixologik lingvistika kabi yoʻnalishlar paydo boʻldi [1: 20, 24].

Koʻrinadiki, lingvistik bilimlar evolutsiyasi tasviriy grammatikadan boshlandi va tobora kengayib, chuqurlashib bordi. XX asrning ikkinchi yarmida Yevropa tilshunosligida yana bir yangi soha boʻlgan teolingvistikaga asos solina boshlandi. Teolingvistika termin sifatida “ilk bor belgiyalik tilshunos olim, “teolingvistikaning otasi” Jan-Per vann Noppen tomonidan 1981-yilda ilmiy hayotga olib kirilgan”. Teolingvistika soʻzining terminologik izohi “til bilan diniy qarashlar va diniy amaliyot oʻrtasidagi bogʻliqlikni oʻrganuvchi ilm uchun ishlatiladigan termin” sifatida D.Kristalning “Lingvistika va fonetika lugʻati”da keltiriladi [8:17]. Teolingvistika boʻyicha jahon tilshunosligida qator tadqiqotlar olib borilgan. Bu sohadagi dastlabki qarashlar Devid Kristal, Jan Per van Noppen, Uilyam Samarin kabi tilshunoslar tadqiqotlarida oʻz aksini topgan.

Teonim terminining birinchi qismi “theos” boʻlib, u yunon tilida Yaratguvchi maʼnosini ifodalaydi. Oʻzbek tilida bu soʻzning Tangri, Xudo, Alloh kabi ekvivalentlari mavjud. «Словарь иностранных слов» lugʻatida bu soʻzning quyidagi terminlar tarkibida kelishi koʻrsatiladi, yaʼni *теодицея* – бог+дикё – право, справедливость; богооправдание; *теократия* – бог+ кратос – власть; теология – бог+логос – учение; *теософия* –

бог+софия – мудрость [2: 502]. *Теософия* termini «Философский энциклопедический словарь»da ham ikki soʻzdan iborat termin sifatida (бог и мудрость, богопознание) izohlanadi [7: 680].

Koʻrinadiki, barcha izohlarda “theos” Yaratguvchi maʼnosida beriladi. Oʻzbek tilida mavjud Tangri, Xudo, Alloh soʻzlari yaratguvchi tushunchasini anglatadi. Ana shu asosga koʻra “teonim” termini Yaratguvchini ifodalaydi, deb belgilanadi. Boshqa har qanday diniy maydonga doir soʻzlar – ilohiylashtirilgan buyumlar, rasm-rusumlar, diniy adabiyotlar, ilohiy kuchlar, paygʻambarlar nomlari teonimlar doirasiga kirmaydi. Chunki ular yaratmaydilar. Yuqorida berilganlarga asoslanib aniq aytish mumkinki, teonim faqat Yaratguvchi nomidir.

Oʻzbek tilshunosligida teonimlarni belgilash asoslari turlicha koʻrsatiladi. Jumladan, N.Uluqov shunday yozadi: “Professor E.Begmatov diniy tushuncha va tasavvurlarga, muqaddas dargohlarga, shuningdek, paygʻambar va avliyolarga berilgan maxsus nomlar teonimlar, deb koʻrsatadi. Olimning fikicha, bu tip nomlarga kengroq maʼnoda ilohiylashtirilgan predmet va buyumlar nomlarini, diniy mazmun tashuvchi rasm-rusmlar, diniy adabiyotlar nomini ham kiritish mumkin. “Oʻzbek tili jadvallari” nomli qoʻllanmada ham ilohiy kuchlarga qoʻyilgan atoqli otlar teonimlar, deb koʻrsatilgan va Momo Havo, Odam Ato otlari misol qilib koʻrsatilgan. N.Husanov ham oʻz tadqiqotlarida paygʻambarlar ismlari teonimlarning asosiy boʻlagini tashkil etishini koʻrsatadi... M.E.Umarxoʻja diniy atamalarni 1) diniy tushunchalarni ifodalovchi (Alloh, Ruh), 2) diniy axloqiy-odobiylar tushunchalarni ifodalovchi (savob, gunoh), 3) Allohning goʻzal ismlarini ifodalovchi (Rahmon, Vohid), 4) farishtalar nomlarini ifodalovchi (Jabroil, Azroil), 5) paygʻambarlar nomlarini ifodalovchi (Odam, Idris, Muso), 6) diniy marosimlarni ifodalovchi (xayit, roʻza) turlarga ajratadi. Shu tasnifning uchinchisi – “Alloh Taoloning goʻzal 99 ismlari” [6: 10] teonimlar guruhini tashkil etadi. Chunki teonim termini “xudo nomlari” degan lugʻaviy maʼnoni bildiradi. Bizningcha, teonimlarga Alloh va uning sifatlarini, farishtalarni ifodalovchi otlarni kiritish toʻgʻriroq boʻladi” [5: 79].

Haqiqatan ham, terminning lugʻaviy maʼnosi “xudo nomlari” degan tushunchani ifodalaydi. N.Uluqovning fikriga qoʻshilgan holda taʼkidlash mumkinki, teonimlarni belgilash termin maʼnosini chegaralaydi va aniq ifodalaydi: teonimlar Yaratguvchi nomlarini va Uning sifatlarini otlashgan tarzda ifodalovchi atoqli otlar.

Turkiy tillarda, jumladan, oʻzbek tilida ham diniy va ilohiy tushunchalarni ifodalovchi oʻz qatlamga mansub soʻzlar juda qadimdan boshlab qoʻllanib kelingan. *Egam, Tangri, Bayat//Bayot, Ugʻan//Ugʻon* kabi teonimlar ana shunday tasavvur va tushunalarni ifodalovchi soʻzlar sanaladi.

Maʼlumki, inson qadimda ham, ilk ibtidoiy jamoa sharoitida ham yaratuvchilikdan uzoq boʻlgan. Tiriklik uchun yegulikni tayyor holda tabiatdan olgan. Oʻzini ham ulkan mavjudlik – Tabiatning bir qismi sifatida tasavvur etgan, uning qoʻynida yashab, uning qonunlariga boʻysunishga majbur boʻlgan. Inson hayotining taʼminotchisi tabiat, u oʻz qoʻynidagi alohida olingan har bir narsaning egasi, yaʼni Ega (Владыка). U hech kimni ajratmaydi, tanlamaydi.

Demak, u ibodatga loyiq, inson o'zini ayni shu Ega – ilohiyatning bir qismi deb bilgan va o'z Egasi bilan birgalikda takomillashib borgan. Turkiylar dastlab ana shu Egaga ibodat qilganlar. E'tiqod shu tabiiy tuyg'ular orqali ifodalangan. Ega so'zining teonimik ma'no kasb etishi qadimgi Kalp davriga, ya'ni mif ijod qilish davriga, inson o'zini tabiatdan ajratmagan, aksincha, mavjudlikning boshqa qismlari kabi, o'zini shu tabiatning bir qismi, deb tasavvur qilgan davrlariga bog'lanadi. Ko'rinadiki, hozirda ham o'zbek tilida faol qo'llanadigan bu teonim qadimiy teonimlardan biri hisoblanadi.

“Qutadg'u bilig” dostonida *Egam* faol, lekin *Bayat* teonimiga nisbatan nafaol qo'llangan teonimlardan biri hisoblanadi.

Bayatqa shukr qi(Ы)ldi(Ы) o'gdi o'kush
Ayur ey igim-sa bag'i(Ы)rsaq ko'shush
(Xudoga shukur qildi, behisob amr qildi,

Dedi: Ey Egam, sen o'zing mehribon va azizsan)

Ko'zin ko'kka tikti aydur ey elig

Ayur ey igim sen berigli bilig.

(Ko'zini ko'kka yugurtirdi, ey podsho [ya'ni xudo], dedi,

Aytdi: Ey Egam, sen bilim berguvchidirsan)

Egam teonimi hozirgi o'zbek so'zlashuv nutqida ham, yozma nutqida ham, qo'llanishi bo'yicha, o'ziga xos o'rin egallaydi.

Teran tomir, borar yo'li soz elim,

Egam seni aylasine'zoz elim!

O.Hakimov

Ega so'zi birinchi shaxs egalik qo'shimchasini olgan holda, teonimik ma'no kasb etadi. Lekin og'zaki nutqda bir o'zi Egam shaklida qo'llanishi yozma nutqdagi kabi faol emas. Yaratgan so'zi bilan bir birikma tarkibida esa faol qo'llanadi. Yozma nutqda o'zi, yakka holda ham, ayniqsa, she'riyatda faol qo'llanadi. Demak, yakka holda qo'llanish jihatidan yozma nutqqa xoslangan.

Qoshingda tiz cho'kib turibman shu dam,

Dilimda iltijo, qo'limda qalam.

Shafqating ayama mendan ham, Egam ...

A.Oripov

Keltirilgan misolardan kelib chiqadiki, o'zbek tilida Tangri, Ko'k, Bir, Biru Bor, Bayat//Bayot, Ug'an//Ug'on kabi teonimlar bilan bir qatorda Ega(m) umumturkiy leksikaga doir bo'lgan teonimlar qadimlardan boshlab qo'llab kelingan. Bulardan Ega va Tangri hozirgi tilda ham faol qo'llanadi. Qo'llanish darajasi og'zaki so'zlashuv nutqida va yozma nutq shaklida katta farq qilmaydi. Ega, albatta, birinchi shaxs egalik qo'shimchasi bilan

qo'llanadi, Yaratgan teonimi bilan qo'shilgan holda, ya'ni Yaratgan Egam shaklida faol qo'llanadi.

Adabiyotlar:

1. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1979.
2. Словарь иностранных слов. – Москва: Русский язык, 1979.
3. Улуков Н. Экзотик лексика. – Тошкент: Усмон Носир, 2021.
4. Умархўжа М.Э. Диний атамалар ва иборалар. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016.
5. Философский энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1983.
6. Юсупова Ш. Диний матнларнинг лингвопрагматик хусусиятлари. Филол.фан.б.фалс.док...дисс. – Фарғона, 2021.

INKLYUZIV TA'LIM ORQALI IJTIMOIYLASHUV: MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR HAYOTIDAGI YANGI BOSQICH.

Razzoqov Davron Niyozovich

Osiyo texnologiyalar universiteti dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi.

Ro'ziboyeva Rohat Yangiboy qizi
talaba

Annotatsiya. Ushbu maqolada inklyuziv ta'lim tushunchasi va uning maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiylashuv jarayoniga ta'siri ilmiy-nazariy asosda tahlil etilgan. Inklyuziv yondashuvning mazmuni, ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishdagi ahamiyati xalqaro va milliy tajriba asosida yoritilgan. Shuningdek, maqolada inklyuziv ta'limning ijtimoiylashuv bosqichlari va muhitining o'ziga xos xususiyatlari grafik va jadval shaklida ifodalangan.

Kalit so'zlar. inklyuziv ta'lim, ijtimoiylashuv, maktabgacha yosh, pedagogik muhit, ijtimoiy ko'nikmalar, inklyuziv metodlar.

1. Inklyuziv ta'lim: mazmuni va maktabgacha ta'limdagi ahamiyatli. Inklyuziv ta'lim tushunchasi barcha bolalar, shu jumladan, maxsus ehtiyojli bolalarning ham teng huquqlik asosida ta'lim olishini ko'zlaydi. O.Abdullaeva o'z tadqiqotida shunday ta'kidlaydi: "Inklyuziv ta'lim — ijtimoiy adolat va teng imkoniyatlarni ta'minlashga qaratilgan innovatsion yondashuvdir" [1; 24]. Prezident Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Bola hayotiga to'g'ri yo'nalish berish, uning qobiliyatlarini erta aniqlash va rivojlantirish maktabgacha ta'lim orqali amalga oshiriladi" [2; 15].

2. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiylashuv jarayonining xususiyatlari.

Ijtimoiylashuv — bolaning jamiyat qoidalarini, qadriyatlarini va me'yorlarini o'zlashtirish jarayonidir. V.V.Davydov bu haqida shunday deydi: "Ijtimoiylashuv bolalikning ilk bosqichidan boshlanib, bolaning o'z-o'zini anglashiga va jamiyatda to'laqonli ishtirok etishiga xizmat qiladi" [3; 65]. E.Eriksonning psixososial rivojlanish nazariyasiga ko'ra, maktabgacha yoshdagi bolalar tashabbus va ijodiy faoliyat bosqichini boshdan kechiradilar [4; 72]. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiylashuv bosqichlari va ularning xususiyatlari 1-jadvalda ko'rsatilgan.

1-jadval. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiylashuv bosqichlari.

Bosqich	Tavsif	Asosiy faoliyat turi
Boshlang'ich bosqich (2-3 yosh)	O'z-o'zini anglash boshlanadi	Erkin o'yinlar
O'rta bosqich (4-5 yosh)	Ijtimoiy rollarni o'zlashtirish	Rol o'yinlari, guruhli o'yinlar
Yuqori bosqich (5-6 yosh)	Jamiyat qoidalarini tushunish	Hamkorlikdagi loyihalar

3. Inklyuziv ta'lim sharoitida bolalarning ijtimoiy ko'nikmalarini shakllantirish tajribalari. UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, "Inklyuziv ta'lim muhitida har bir bolaning ehtiyojlari va imkoniyatlari inobatga olinadi, bu esa ijtimoiylashuv jarayonini jadallashtiradi" [5; 33]. S.N.Nazarova tajribasida aniqlanganidek: "Bolalar birgalikdagi faoliyat va loyiha topshiriqlari orqali ijtimoiy ko'nikmalarni samarali shakllantiradilar" [6; 58]. Finlyandiyada olib borilgan tadqiqotlar (Salminen J.) inklyuziv dasturlar bolalarning ijtimoiy faolligini 30-35% ga oshirganini ko'rsatadi [7; 41]. Inklyuziv ta'limda ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish metodlari 2-jadvalda aks ettirilgan.

2-jadval. Inklyuziv ta'limda ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish metodlari.

Metod	Mazmuni	Natijasi
Rolli o'yinlar	Jamiyatdagi rollarni mashq qilish	Empatiya va muloqot qobiliyati rivojlanadi

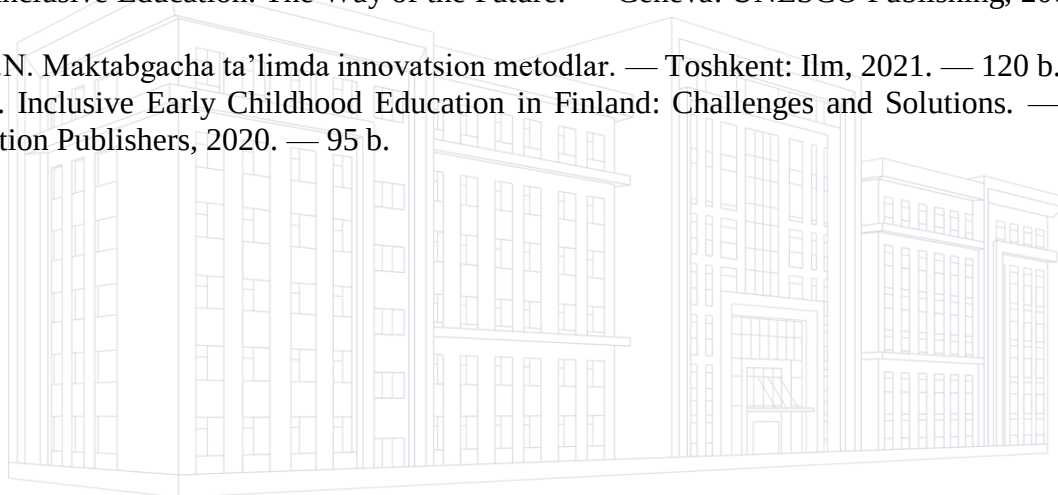

Guruhli loyihalar	Hamkorlikda maqsadga erishish	Jamoaviy ish malakasi shakllanadi
Bahs va munozaralar	Turli fikrlarni eshitish va ifoda qilish	Tanqidiy fikrlash rivojlanadi

Xulosa. Inklyuziv ta'lim maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiylashuv jarayonini jonlantiruvchi, ularning teng huquqlilik va ijtimoiy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi muhim pedagogik omildir. Inklyuziv muhitda har bir bola jamiyatda o'z o'rnini topish, o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullaeva O. Inklyuziv ta'lim: nazariy va amaliy jihatlar. — Toshkent: Fan, 2022. — 140 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston — maktabgacha ta'limdan boshlanadi. — Toshkent: O'zbekiston, 2021. — 256 b.
3. Davydov V.V. Psixologiya i razvitiye lichnosti. — Moskva: Pedagogika, 1996. — 288 b.
4. Erikson E. Childhood and Society. — New York: W.W. Norton & Company, 1950. — 384 b.
5. UNESCO. Inclusive Education: The Way of the Future. — Geneva: UNESCO Publishing, 2009. — 178 b.
6. Nazarova S.N. Maktabgacha ta'limda innovatsion metodlar. — Toshkent: Ilm, 2021. — 120 b.
7. Salminen J. Inclusive Early Childhood Education in Finland: Challenges and Solutions. — Helsinki: Finnish Education Publishers, 2020. — 95 b.

СТРУКТУРНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МИКРОТОПОНИМОВ ПАХТАЧИЙСКОГО РАЙОНА

Эргашева Нодира Абдурайимовна

Навоийский государственный горно-технологический университет, старший преподаватель

Аннотация: *Сегодня перед топонимикой узбекского языка стоит задача создания новых исследований, основанных на современных принципах развития и современных научных парадигмах языкознания, направленных на последовательную и совершенную реализацию языковой, в частности, топонимической политики Республики Узбекистан. В этой статье в основном говорится о компонентах и материальных типах микротопонимов Пахтачинского района Самаркандской области. Лингвистическое изучение топонимов является одним из самых сложных и многогранных направлений ономастического анализа.*

Ключевые слова: *топонимы, микротопонимы, Пахтачийский район, простая основа, глагол, лошадиная основа существительных, качественные топонимы.*

Сегодня перед топонимикой узбекского языка стоит задача создания новых исследований, основанных на современных принципах развития и современных научных парадигмах языкознания, направленных на последовательную и совершенную реализацию языковой, в частности, топонимической политики Республики Узбекистан. «Как бы ни было трудно, мы идем только к новым, высоким рубежам¹⁰» [1:1]

Анализируя топонимы, можно получить важную информацию об исторических этапах развития, природно-географических условиях, политических реалиях, изменении этнического состава, уровне экономического развития, роли в международных отношениях, а также о социально-духовной жизни населения. Лингвистическое изучение названий мест отличается сложностью и уникальностью. Классификация топонимов, раскрытие их смысловых и грамматических особенностей служит глубокому изучению ономастической системы каждого языка и имеет большое значение для языкознания.

¹⁰ Обращение Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису от 28 декабря 2018 года.

Определение слов, составляющих названия мест, по сравнению с выделением простых лексем является более сложным процессом. Потому что такие слова обычно употребляются «в пределах определенной территории или в пределах местного населения», ограничивается в речи. Возможно, они не принадлежат к общенациональному лексикону, что требует особого подхода к их изучению.

Анализ топонимов в лингвистическом аспекте является одним из самых сложных направлений ономастических исследований, где уделяется серьезное внимание морфологическим, синтаксическим, орфографическим, орфоэпическим и лексико-семантическим особенностям языка.

Название каждого места формируется в определенной грамматической и духовной системе и включает в себя «исторические, социальные и культурные факторы».

Морфологическая структура и принципы словообразования топонимов, их грамматические типы, особенности применения составляющих аффиксов, использование исторических слов в качестве составляющих элементов, ареал аффиксов, участвующих в словообразовании, определяют морфологические и синтаксические особенности топонимов. Исследования в этом направлении позволяют выявить источник образования искусственных названий на языке, понять его историческую динамику и в полной мере представить национальную ономастическую систему.

При морфологическом анализе простые топонимы по своему строению можно разделить на две основные группы: простые и искусственные. Коренные топонимы, как правило, состоят из «самого слова», и их происхождение восходит к ранним стадиям языка. Таким образом, по сравнению с искусственными или совокупными топонимами, коренные имена считаются первичными с точки зрения языкового образования.

Коренные топонимы служат лексической и грамматической основой для других видов топонимов - искусственных и совместных.

Например, в создании топонима активно участвуют такие простые слова, как холм, родник, родник, озеро, благоустройство, ручей, ручей, базар, сад, голова, мечеть, отец, дворец. На основе этих слов появилось множество «искусственных» и совместных названий. Такие слова часто служат выражением природных особенностей, культурно - социальной значимости местности.

При морфологическом анализе топонимов основное внимание уделяется их внутреннему строению. Под морфологической структурой понимается то, в какой форме образовано слово, то есть его происхождение, добавленные к нему аффиксы, дополнительные элементы и их взаимосвязь.

Каждое слово имеет определенную морфологическую структуру, которая служит смысловым и грамматическим носителем информации для слушателя или ученика. Он состоит из ряда структурных элементов — звуков, их соединений, форм разума и

основания. Морфологический анализ названий мест помогает выявить особенности формирования и применения этих элементов, что, в свою очередь, является важным фактором полного понимания ономастической системы языка. Структурный элемент корня в словах характеризуется корневыми производными, простыми и сложными.[2:206]. Обычно прилагательные используются для определения различных качественных компонентов имен. В процессе наименования географических объектов прилагательные также выполняют определённую функцию. Иногда корневые прилагательные используются при образовании самостоятельных названий: Белый, Черный, Большой, Нижний, Высокий и так далее. Из приведенных примеров видно, что коренное слово в тюркских словах образует узбекские макро- и микропонимы без каких-либо определяющих знаков.

С добавлением к простым словам аффиксов, образующих конкретные слова, образуются искусственные слова. **Искусственные топонимы** — это изменённые формы корневых слов, образованные с помощью словообразовательных аффиксов. Изучение их структуры представляет собой определённую сложность, поскольку некоторые географические названия формируются из производных слов. Ряд производных существительных в ономастике возникает в процессе образования имён собственных из основы и аффиксов. Например: *Олмазор, Пахтакор, Кумлоқ, Заргар, Шодлик, Учувчи, Тақачи, Аҳиллик, Ипакчи, Уйсоз, Ўрикзор, Қўргонча, Қияли, Безакчилик, Гулистон* и другие. Искусственные топонимы образуются путём присоединения словообразующих аффиксов к основе. В процессе их образования участвуют аффиксы, формирующие существительные: **-чи, -кор, -гар, -лоқ, -чилик, -кент, -истон, -ак, -зор, -соз**, а также прилагательные — с аффиксом **-ли**. Упомянутые аффиксы, присоединяясь к существительным, числительным и прилагательным, формируют географические названия. **Такой способ словообразования не всегда может быть точно адаптирован к топонимике**, поскольку перечисленные выше аффиксы также образуют родственные нарицательные имена. При анализе топонима следует учитывать, возник ли корень сначала как нарицательное производное существительное или же он сразу стал именем собственным.

В заключение можно сказать, что топонимы делятся на корневые и производные, причём **производные топонимы** формируются с помощью словообразующих элементов и аффиксов. Большинство географических названий создано именно с использованием таких аффиксов, и их возникновение связано с особенностями корней и словообразующих аффиксов.

Типология топонимов по их структуре, а также модели топонимических образований в тюркском языкознании, включая узбекское языкознание, исследованы в трудах таких учёных, как Т.А. Бегжанов, К. Абдимуратов, О.Т. Молчанова, Э.М.

Мурзаев, Н. Охунов, З. Дусимов, Т. Нафасов, Т. Эназаров, Н. Улуков, Л.Г. Каримова, Ю. Неъматов и др.

Термин «**топонимический индикатор**» впервые был введён в научный мир узбекской топонимики З. Дусимовым [3.42-47].

Названия географических объектов, встречающихся на территории Пахтакчинского района, анализируются системно — на основе их морфологической структуры и грамматического строения. В результате такого анализа топонимы классифицируются по определённым структурным признакам. В частности, рассматриваются формы, состоящие из простых (корневых), производных, составных и относительных названий, а также анализируются словообразующие аффиксы, лексические основы, морфемы и грамматические формы, участвующие в процессе словообразования. Всё это позволяет определить лингвистическую природу топонимов Пахтакчинского района, принципы их построения и их связь с ономастическими традициями узбекского языка.

Исходя из вышеуказанной классификации, топонимы Пахтакчинского района можно разделить по структуре на следующие типы:

1. Простые по составу топонимы.
2. Объединённые топонимы.
3. Сложные топонимы.

Названия объектов, состоящие из одной лексической основы, считаются **простыми по составу топонимами**. Например: *Хужа* (название кишлака, рода), *Дарга* (кишлак), *Чамбар* (название горы) и др.

Простые по составу топонимы часто формируются на основе **конверсии**. Эти топонимы можно разделить на две группы:

1. Простые корневые топонимы;
2. Простые производные топонимы.

Простые корневые топонимы в основном формируются путём перехода апеллятивов в разряд топонимов с помощью ономастической конверсии. Их можно классифицировать с морфологической точки зрения следующим образом:

1. Топонимы, основанные на существительных:

- *Бодой* (кишлак, род),
- *Исма* (гора),
- *Кўрна* (род),
- *Чаиша* (источник),
- *Ражаб* (род),
- *Хўжа* (род),
- *Найман* (кишлак, род),

• *Можор*¹¹ — названия кишлаков в Самаркандской области (Нарпайский и Пахтачинский районы). Термин *можор* (*можар*) связан с одним из племён, вошедших в состав узбекского народа. В начале XIX века они жили на склонах гор в окрестностях Самарканда, по берегам арыка Нарпай и в Шахрисабзской долине. Некоторые учёные считают можоров кровными родственниками венгерских мадьяр.

В «Толковом словаре географических названий Узбекистана» это топоним объясняется следующим образом:
MOJOR // MOJAR // MAJOR [4-37] — кишлак. Самаркандская область, Нарпайский район; Кашкадарьинская область, Гузарский и Чирокчинский районы. Считается, что племена «мажар» были связаны с мадьярами, основным населением Венгрии.

2. Простые корневые топонимы на основе прилагательных:

- *Полвон* (род),
- *Калта* (род),
- *Семиз* (холм, кишлак),
- *Кал* (род),
- *Узун* (род),
- *Чумичли* и др.

3. Топонимы на основе глаголов:

- *Ўрамас* (род),
- *Кувондиқ* (кишлак, род),
- *Чувиллоқ* (род) и др.

4. Топонимы, основанные на числительных:

- *Юз* (род) и др.

Наблюдения показывают, что в узбекском языке основную часть простых корневых топонимов составляют названия, основанные на существительных.

В топонимии Пахтачинского района также встречаются названия, образованные от простых производных слов:
Болгали, Болтали, Тугали, Урганжи, Эрони, Карнови, Бойли, Пулатчи, Чувиллоқ, Чумичли, Айрончи, Кангли и другие.

В заключение можно сказать, что топонимы — это коренные и искусственные элементы, образующие искусственные топонимы, которые образуются в результате аффиксов. Названия мест, созданных в рамках аффиксов, составляют «большинство», и их происхождение связано с особенностями образующих аффиксов и аффиксов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Обращение Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису от 28 декабря 2018 года.

¹¹ Нафасов Т., Нафасова В.Т. Ўзбекистон жой номларининг изоҳли луғати. — С.37.

2. Зоитова Ш.А. Грамматическая структура топонимов. Статья. Республиканский научный журнал «Педагогика». Ташкент, 2024, ст. 206
3. Бегматов Э., Худайбергенов Р. Первый исследователь топонимических индикаторов. Изоз. Сборник научных работ. - Ташкент, 2006. ст. 42-47
4. Нафасов Т., Нафасова В.Т. Толковый словарь топонимов Узбекистана. Ст. 37.
5. Караев С. Топонимика. Ташкент, 1978, с. 31
6. Худойбергенов Р.Ю. Толковый словарь местных названий Узбекистана. Ташкент, «Донишманд зиёси», 2022, с. 255.

QO'SHMA VA BIRIKMALI TOPONIMLARNING ONOMASTIK, STRUKTURAVIY VA SEMANTIK TAHLILI (Paxtachi tumani materiallari asosida)

Ergasheva Nodira Abdurayimovna

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Paxtachi tumanida uchraydigan qo'shma va birikmali toponimlar onomastik, morfologik, strukturaviy va semantik jihatdan ilmiy tahlil etiladi. Toponimlarning yasalish usullari, ulardagi grammatik qurilish, onomastik kategoriyalar va semantik tarkib ochib beriladi. Maqolada o'zbek toponimikasidagi ilmiy manbalar asosida ilmiy mulohazalar, tilak va xulosalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: toponim, qo'shma toponim, birikmali toponim, onomastika, morfologiya, semantika, struktura, grammatik qurilish, onomastik kategoriya.

Har bir millatning madaniy merosi, tarixi va milliy tafakkuri uning toponimlarida o'z ifodasini topadi. Toponimlar orqali ma'lum bir hududning tabiiy-geografik xususiyatlari, etnik tarkibi, ijtimoiy-iqtisodiy holati, tarixiy bosqichlari, xalq og'zaki ijodi va nutq madaniyati haqida ma'lumot olish mumkin. Paxtachi tumanidagi qo'shma va birikmali toponimlarni o'rganish orqali ushbu nomlarning lingvistik xususiyatlari, tuzilish tamoyillari va onomastik belgilarini anglash imkoni yaraladi. O'zbek onomastikasi sohasida qo'shma va birikmali toponimlarning ilmiy tahlili bilan T.A. Begjanov, K. Abdimuratov, N. Oxunov, Z. Do'simov, Y. Ne'matova, L.G. Karimova kabi tilshunos olimlar izchil ravishda shug'ullanib kelmoqdalar.

Mamlakatimizda o'zbek tili toponimikasi ancha rivojlangan bo'lsa-da, respublikamizning barcha hududlari, jumladan, Samarqand viloyatining Paxtachi tumani makrotoponimiyasi va mikrotoponimiyasi semantik jihatdan tadqiq etilmagan.

“Vatanimizning qadimiy va boy tarixini o‘rganish, bu borada ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish, gumanitar soha olimlari faoliyatini har tomonlama qo‘llab-quvatlashimiz lozim”[1:22]. Bu, albatta, o‘zbek tili toponimikasiga ham taalluq-lidir. Bugungi kunda o‘zbek toponimikasi oldiga barcha viloyatlar mikrotoponimiyasini zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida tadqiq etish vazifasi qo‘yilmoqda. Toponimlarning semantik xususiyatlarini lisoniy, tarixiy, geografik, etnologik, sotsiolingvistik yondashuvlar uyg‘unligida o‘rganish ham ana shunday vazifalar sirasiga kiradi. Hozirgi kunga qadar o‘zbek toponimikasining taraqqiyoti meyoriy-huquqiy hujjatlar asosida tizimlashtirilgan [2:1]. Keyingi yillarda toponimlarning tilshunoslik, tarix, geografiya fanlari nuqtai nazaridan tadqiqi borasida bir qator ilmiy ishlar amalga oshirildi va 20 dan ortiq nomzodlik, doktorlik dissertatsiyalari himoya qilindi. Ularda o‘zbek onomastik terminlari, toponimlari lingvistik aspektida tahlil etildi. Tarkibi birdan ortiq lug‘aviy asosdan iborat toponimik birliklar qo‘shma tarkibli birliklar sanaladi. Bunday tarkibli onomastik birliklar asosan kompozitsiya usuli bilan yasaladi: Xudoyberdi, Toshko‘prik, Oqtepa, Zarafshon, Nahripay kabi.

Paxtachi tuman toponimlarining asosiy qismini qo‘shma va soda etnonimlardan shakllangan joy nomlari tashkil etadi. Joy nomlarida aks etgan etnonimlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, ko‘pincha qabila yoki urug‘ nomi, ba‘zan ularning atrofida joylashgan aholidan etnografik jihatlari bilan farqlangan etnonimlarning toponimlarga aylanishi kuzatildi. Masalan: Boltali, Bolg‘ali, Qo‘shnamg‘ali, Mesit, Nayman, Mitan, Mavr, Uzun, Qarnovi, Boymat, Boyto‘p, Urganji, Qayishfurush, Rajabali, Qoraxitoy, Bahrin, Bog‘olon, Biya, Urg‘uch, Ukrach, Uramas, Momoy, Jag‘albayli, Tumor, Polvon, Chuvilloq, Kal, Qangli, Qorasiyroq, Boyqut, Ochamayli, Mo‘ltoni, Mir, Yuz, Ko‘rpa, Qirg‘iz, Quvondiq, Toma, Xudoyberdi, Qo‘ng‘irot, Sanchiqul, Uchuruv, To‘g‘ali, Barlos, Qul, Eroni.

Qo‘shma toponimlarning onomastik va strukturaviy xususiyatlari

Qo‘shma toponimlar ikki yoki undan ortiq lug‘aviy birlikning birlashuvi orqali hosil bo‘ladigan nomlardir. Morfologik jihatdan ular, asosan, tub otlar, sifatlar yoki fe‘l shakllari asosida yaratiladi. Masalan, Olmazor, Qoratepa, Navbahor, Sho‘rqo‘rg‘on, Saritepa, Qizilqum kabi toponimlarda birinchi qism atrof-muhitning xossasini ifoda etsa, ikkinchi qism geografik obyekt turini bildirishga xizmat qiladi. Qo‘shma tarkibli toponimik birliklarni morfologik asosi va shakllanish modeliga ko‘ra yana kichik guruhlariga ajratib o‘rganish mumkin [3:85]. Qo‘shma toponimlar tuzilishida keng tarqalgan modellardan biri – [sifat + ot] modeli hisoblanadi. Masalan, Qoraqamish, Oqsoy, Sariko‘l kabi nomlarda sifat komponentlar rang, shakl, o‘lcham va xususiyat kabi ma‘nolarni ifodalaydi hamda toponimning semantik mazmuniga asos bo‘ladi. Ushbu modellarga e‘tiborni qaratamiz: 1. [ot + ot] (Iskandar+tepa, Toshbaqa +tepa, Nahri+pay, Eshmat+jobi, Niyozjobi, Xayr+obod, Dehqon+obod. Sulton+obod, Maysa+zor); 2. [ot + sifat] (Meva+zor, Qamish+zor); 3. [ot + fe‘ldosh] (Qorasiyroq, Qoraqalpoq, Qo‘ng‘ir+ot, Qora+tepa, Oqtepa,

Bekto'p, Boy+qut,); 4. [son + ot] (Beshquduq, Oltio'g'il, To'qqiz+o'g'il, Sakkiz-urug', Qora+nayman, Qora+siyrog, Qo'sh+tamg'ali, Olti+ota). Birikmali toponimlarning leksik va semantik xususiyatlari. Birikmali toponimlar — ikki yoki undan ziyod so'zlardan iborat, sintaktik jihatdan birikkan joy nomlaridir. Ular grammatik jihatdan erkin birikmalar bo'lib, muayyan hudud yoki obyektning nomini aniq va tushunarli qilib ifodalashga xizmat qiladi. Birikmali toponimlar tuzilishida asosiy rol o'ynaydigan birikmalar: 1. [ot + ot] (Paxtachi tumani, Navbahor qishlog'i, Rajab qishlog'i, Jag'albayli urug'i); 2. [sifat + ot] (Kattaqishloq yo'li, Yangiobod mahallasi, Olmazor ko'chasi, Chorshanba bozori, Payshanba bozori); 3. [ot + joy nomlari] (Toshko'prik mahallasi, Sarbozor qishlog'i, Kenagas mahallasi); 4. [ot + ot + ot] (Olmazor qishlog'i, Nahripay suv kanali). Bunday toponimlar o'z ichida nomlash funksiyasini bajarish bilan birga, ma'lum tarixiy, ijtimoiy va tabiiy ma'lumotlarni ham saqlaydi. Masalan, Paxtachi tumani — paxtachilik bilan bog'liq tarixiy-iqtisodiy xususiyatga ega bo'lgan nom. Toponimlar aslida uch turga bo'linadi va ular 1. Tub affikssiz toponimlar 2. Yasama affiksli toponimlar 3. Murakkab tarkibli toponimlar. Murakkab tarkibli toponimlar o'z navbatida birikmali yoki gap shakliga teng holda bo'ladi. Birikma shaklidagi toponimlar: Qiroshar. Gap shaklidagi toponimlar: Sotiboldi, Xudoyberdi arig'i, Qo'shtamg'ali qishlog'i, Qorasiyrog qishlog'i, Qo'ziboqar qishlog'i, Toshquvur arig'i, Toshbaqa tepa, Sutqaytdi qishlog'i va arig'i.

Birikmali toponimlarning semantik tahlili. Bu turga kiruvchi atoqli otlar sodda va qo'shma tarkibli onomastik birliklardan farq qiladi. Ular ko'proq birikma va gapga teng bo'lishi mumkin.

Semantik tahlil toponimdagi komponentlar ma'nolarini ochish va ular orqali berilgan axborotni anglash imkonini beradi. Masalan: 1. Qoratepa — "qora" (rang) + "tepa" (geografik obyekt); 2. Navro'ztepa — "Navro'z" (bayram, fasl) + "tepa" (tuzilish shakli); 3. Guliston — "gul" (o'simlik) + "iston" (sarzamin, yurt), Nurafshon — "nur" (tabiat hodisasi), +afshon (sochuvchi, tarqatuvchi).

Ayrim nomlarda turkiy va forsiy elementlarning aralashishi ham kuzatiladi: Oltintepa, Qizilbayrog, Shodliktepa kabi. Bu hol onomastikada interlingvistik ta'sir namunasidir [4: 24]. Qo'shma va birikmali toponimlar — tilning boy manbai, xalq tafakkuri, madaniy merosini ifoda etuvchi muhim leksik-onomastik qatlamdir. Ular tuzilish jihatidan turli modellarga ega bo'lib, semantik jihatdan ma'lum ma'nolarni uzata oladi. Paxtachi tumani misolida tahlil qilingan toponimlar o'zbek tilidagi toponim yasaliş an'analariga xos uslubda vujudga kelganini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – B 22.

2. 1996 yil 31 maydagi "O'zbekiston Respublikasidagi ma'muriy-hududiy birliklar, aholi punktlari, tashkilotlar va boshqa toponimik obyektlarining nomlarini tartibga solish to'g'risida"gi 203-sonli qaror; 1996 yil 30 avgustdagi "O'zbekiston Respublikasidagi

ma'muriy-hududiy tuzilish, toponimik obyektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalarini hal etish tartibi to'g'risida"gi qonun; 2004 yil 11 avgustdagi "O'zbekiston Respublikasidagi ma'muriy-hududiy birliklar, aholi punktlari, tashkilotlarga va boshqa toponimik obyektlariga nom berish ishlarini tartibga solish to'g'risida"gi 383-sonli qaror; O'zbekiston Respublikasining "Geografik obyektlarning nomlari to'g'risida"gi qonuni. Xalq so'zi, 2011, 13 oktabr, № 198. – B.1.

3. Oxunov N. Joy nomlari ta'biri. – Toshkent: O'zbekiston, 1994. – 85 b.

4. Murzayev E.M. Geograficheskiye nazvaniya mira. – M., 1984. - 24 b.

FORMATION OF DISH NAMES IN ENGLISH AND THEIR CURRENT STATE: A LINGUISTIC PERSPECTIVE

Babamuradov Oybek
teacher of the Languages Department
of Asian University of Technologies

Annotation: *The English language's culinary lexicon has evolved over centuries through a multi-faceted process influenced by historical events, cultural exchanges, and linguistic transformations. From the earliest borrowings during the Roman occupation of Britain to the rapid dissemination of new food terms through social media today, the history of English dish names reflects dynamic social, economic, and technological changes. In this article, we will explore the formation of dish names in English and examine how they function in today's globally interconnected world, all through a linguistic lens.*

Key words: *Culinary Lexicon, Colonial Exchanges, Immigration, Globalization, Modern Culinary Diversity, "Bottom-up Approach".*

One of the earliest milestones in shaping English dish names can be traced to the Roman occupation of Britain (43–410 CE). Latin words relating to food and culinary techniques entered the local dialects of Britain, which would eventually evolve into Old English. Words such as **“cheese”** (from Latin *caseus*) and **“butter”** (from Latin *butyrum*) exemplify how Roman culture left an indelible mark on English culinary vocabulary. Over time, these borrowings became so ingrained that many speakers today remain unaware of their Latin roots.

Following the Roman departure, the Anglo-Saxons (5th to 11th centuries) added their own layer of gastronomic terms, reflecting Germanic culinary traditions. While many of

these words have not survived in their original form, they laid the groundwork for a distinctively English lexicon. Even in these early periods, it is evident that cultural contact—via trade or conquest—was a powerful impetus for linguistic exchange. For example, Anglo-Saxon feasts were dominated by roast meats and barley-based dishes, and many Old English words related to these practices have remnants or reflexes in Modern English.

The Norman Conquest of England in 1066 is widely regarded by linguists as a pivotal event in the development of the English language, especially in the culinary domain. The Normans, speaking a variant of Old French, imposed their language on England's upper classes, courts, and administration. Over time, French culinary terms seeped into everyday speech, leaving a permanent imprint on English dish names.

A prime example of this phenomenon is the distinction between **“cow”** (the animal, of Germanic origin) and **“beef”** (the food, from Old French *boef*). Similar pairs include **“pig”** and **“pork”** (French *porc*), **“sheep”** and **“mutton”** (French *mouton*), and **“calf”** and **“veal”** (French *veau*). Linguists interpret these dual lexemes as reflective of the social stratification of medieval England: Anglo-Saxon peasants tended the animals in the fields, while Norman nobles dined on the prepared meats. Hence, the resulting culinary terms in English often favor French loanwords for cooked or refined dishes.

Beyond meat names, numerous French-derived terms in English (e.g., **“poultry,”** **“venison,”** **“sausage”**) continue to shape both home cooking and haute cuisine menus. Linguistically, these borrowings highlight how power differentials between speakers and the prestige of French cultural practices helped entrench new gastronomic expressions in English.

From the 16th to the 19th centuries, England's maritime expansion and subsequent colonial empire drastically expanded the horizons of the English culinary lexicon. Contacts with the Americas, Africa, Asia, and other regions introduced previously unknown foods, spices, and cooking methods, prompting new dish names and loanwords.

A notable early example is **“potato,”** from Spanish *patata*, itself derived from an indigenous Taino term. Similarly, **“tomato,”** **“chili,”** and **“chocolate”** (from Nahuatl *xocolatl*) entered English via contact with the New World. As trade routes stretched to the Indian subcontinent, China, and the Middle East, English speakers integrated a multitude of lexemes such as **“tea”** (from Chinese *cha*), **“coffee”** (from Arabic *qahwa*), and **“curry”** (from Tamil *kari* or a related South Indian term).

Linguistically, these borrowings mirror the complex routes of exchange and their subsequent cultural impact. Spices like **“cinnamon,”** **“pepper,”** **“nutmeg,”** and **“clove”** gained widespread English acceptance because they were intimately tied to evolving culinary practices. Each loanword also encapsulates a story of cultural adaptation: as soon as a new dish or ingredient gained a foothold in English kitchens, its foreign name would become an accepted part of the lexicon, occasionally undergoing shifts in pronunciation or spelling to fit English phonological norms.

In the late 19th and early 20th centuries, waves of immigration into English-speaking countries—especially the United States, Canada, and Australia—dramatically shaped local cooking traditions and associated terminology. Italian immigrants popularized “**pizza**,” “**pasta**,” and “**espresso**,” while German settlers introduced or reinforced terms like “**hamburger**,” “**bratwurst**,” and “**pretzel**.” Jewish diasporic communities brought “**bagel**” and “**lox**” into everyday speech, and Chinese immigrants spurred the widespread adoption of terms like “**dim sum**” or “**chow mein**.”

These loanwords illustrate what sociolinguists call “**cultural assimilation through gastronomy**.” As soon as an ethnic community’s cuisine becomes popular beyond the community itself, its dish names and culinary terminology tend to cross over into mainstream usage. Indeed, these borrowed terms often maintain vestiges of their original pronunciation, though sometimes adapted to match English phonetic patterns.

The acceleration of globalization in the late 20th and early 21st centuries further diversified English dish names. Japanese cuisine, for instance, contributed “**sushi**,” “**ramen**,” “**tempura**,” and “**umami**”—terms that now feature prominently not only in specialized contexts but also in everyday English dialogues. Likewise, Spanish and Latin American influences introduced “**taco**,” “**burrito**,” “**quesadilla**,” “**ceviche**,” and “**guacamole**” to a global market.

With the advent of the internet and social media, linguistic borrowings related to dishes have expanded at an unprecedented pace. Platforms like Instagram, TikTok, and YouTube have become conduits for viral food trends, spurring the near-instant diffusion of innovative dishes and their names.

Millennial and Gen Z consumers, in particular, have heightened expectations for novel, “Instagrammable” foods, driving cross-cultural fusion cuisine. Dish names such as “**poke bowl**” (from Hawaiian origins) and “**bubble tea**” (transliterated from Taiwanese *boba nai cha*) gained popularity worldwide through a combination of visual appeal and digital storytelling. The linguistic adoption of these terms often bypasses formal culinary literature, spreading primarily through viral posts, hashtags, and influencer endorsements.

This rapid proliferation of dish names highlights what linguists might call a “**bottom-up approach**” to lexical change: rather than trickling down from elite institutions or recognized cultural gatekeepers, many of today’s culinary terms spread via grassroots user-generated content. Once a dish name becomes entrenched in online discourse and food culture, it acquires a recognized place in English usage.

In the contemporary English-speaking world, dish names reflect broader societal shifts, particularly concerning health, sustainability, and ethical consumption. Terms like “**organic**,” “**free-range**,” “**farm-to-table**,” and “**plant-based**” speak to emerging attitudes about sourcing, environmental impact, and personal well-being. Likewise, descriptors such

as “**vegan**” and “**gluten-free**” have become integral parts of the culinary lexicon, signifying dietary choices and health considerations.

From a linguistic standpoint, these terms illustrate the adaptability of English in coining new words and phrases or in repurposing existing ones. “**Vegan**,” derived from “vegetarian,” exemplifies how morphological alterations can generate new concepts that quickly gain acceptance. Meanwhile, “farm-to-table” is a compound phrase adopting a hyphenation style to emphasize its holistic, direct-sourcing ethos.

Furthermore, the language now includes broader conceptual categories linked to modern society’s priorities: “**superfood**” suggests a nutrient-rich ingredient with purported health benefits, while “**fusion cuisine**” captures the blending of multiple culinary traditions into a single dining experience. Each of these phrases demonstrates how new lexical items can reflect cultural values and consumer trends.

Looking ahead, dish names in English are likely to evolve alongside advancing food science, technology, and global crises. Innovations in “**lab-grown meat**,” “**vertical farming**,” and “**hydroponic agriculture**” are already prompting changes in culinary vocabulary. For instance, the term “**cultured meat**” has surfaced to describe cell-based protein products. As soon as these technologies become commercially viable, the associated terms will likely solidify their places in everyday English usage.

Meanwhile, pressing issues such as climate change and resource scarcity could catalyze more linguistic innovations. Concepts like “**zero-waste cooking**,” “**carbon-neutral diets**,” and “**biodiverse ingredients**” may gain traction as consumers and producers alike adapt to environmental challenges. From a linguistic perspective, these emerging expressions demonstrate how English continuously morphs to convey evolving social and scientific realities.

The popularity of local and indigenous cuisines will also bring new terms into the mainstream. As underrepresented culinary traditions reach global audiences, names of unique dishes, traditional preparation methods, and region-specific ingredients will be adopted into English—often retaining a measure of their original linguistic identity.

Conclusion

The journey of English dish names is a testament to the language’s constant evolution, driven by cultural contact, social stratification, economic forces, and technological progress. From the earliest influences of Latin during the Roman occupation to the rapid, internet-fueled spread of new global cuisines, the English culinary lexicon has proven remarkably adaptable and inclusive.

For linguists, these dish names offer a compelling microcosm of how languages expand and transform. They reveal power dynamics, highlight social tastes and taboos, and chart the legacy of migration and empire. In an era of increasing globalization and digital interconnectivity, English will continue to assimilate novel terms, mirroring shifts in food production, dietary preferences, and cultural identity. As new generations cultivate their own

food cultures, they will inevitably shape the next wave of lexical innovations, ensuring that the English culinary vocabulary remains dynamic, expressive, and globally relevant.

References

1. Baugh, A. C., & Cable, T. (2002). *A History of the English Language* (5th ed.). Routledge.
2. Freedman, P. (2007). *Food: The History of Taste*. University of California Press.
3. Montanari, M. (2015). *A Cultural History of Food in the Middle Ages*. Bloomsbury Academic.
4. Oxford English Dictionary. (2010). (3rd ed.). Oxford University Press.
5. Trudgill, P. (2000). *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. Penguin Books.

SPECIFIC AND DIFFERENTIAL CHARACTERISTICS OF REALIA AND NEOLOGISMS

Yavkocheva Feruza Husan qizi

Assistant-teacher, Asian technologies university

Annotation. *This study explores the concepts of realia and neologisms in translation, particularly their challenges in oral translation and interpreting. Realia are culturally specific terms without direct equivalents in other languages, requiring adaptation or explanation, while neologisms emerge due to technological and social changes, often needing creative solutions. The discussion includes classifications of realia, translation strategies, and the role of AI in handling such terms. The research emphasizes the need for further studies on real-time translation strategies and interpreter training.*

Keywords. *Realia, neologisms, oral translation, interpreting, cultural equivalence, translation strategies, AI in translation, linguistic adaptation.*

Realia and **neologisms** are important linguistic and translational concepts with distinct characteristics.

Realia are words and expressions used to denote culture-specific items. Carrying a very local specific overtone, realia often present a challenge for translators and have been in the center of linguistic research and discussions for decades (S.I. Vlakhov, S.P. Florin, Z.H. Proshina, O. Denti, A.F. Guerra, A.G. Macedo, M.E. Pereira, S. Maitland, P. Newmark). Though, they are not to be confused with terminology, the latter being predominantly characteristic of scientific literature to nominate notions pertaining to the scientific sphere, only appearing in other kinds of texts to serve a very specific stylistic purpose. Realia, in their turn, arise out of popular culture, and are increasingly found in all kinds of discourse, serving their predominant purpose of conveying an exotic flavor.

The literature on **oral translation**, particularly concerning the handling of **realia** and **neologisms**, is a niche yet essential area within the broader field of translation studies. The current unit explores foundational texts, key theories, and current research that address the translation of culturally specific terms and newly coined expressions in oral contexts, emphasizing their lexical characteristics and challenges.

Realia are words or expressions that reflect specific cultural objects, practices, or phenomena that do not have direct equivalents in other languages. These include items like local customs, food, landmarks, or historical events [2:89].

The concept of realia broadly encompasses material objects, culture-specific notions, phenomena, and other terms [5:126]. In translation studies, however, realia specifically refer to “concepts found in a source culture but absent in a target culture” [5:126]. As globalization facilitates cultural exchange, the definition of realia can become ambiguous due to the introduction of loanwords and calques into target languages [5:126]. Once these borrowed words or concepts integrate fully into the target language, they are no longer seen as unfamiliar, even though their cultural origins remain evident [5:127].

Realia in texts helps distinguish a work from those of other cultures and ties it closely to a specific cultural context, embedding it within a broader cultural framework. However, due to significant linguistic and cultural differences, nuances can often be lost during translation. According to Leppihalme [5:127], translating realia poses challenges because of lexical gaps in the target language or the translator's limited cultural knowledge. Depending on the translator's approach and goals, cultural elements can either be emphasized or downplayed [5:128].

Furthermore, factors such as commercial considerations, sociocultural dynamics, and the genre of the text also shape how realia is translated [5:128]. For instance, when translating a children's picture book, the age of the target audience and visual cues play a significant role in guiding the translation of realia.

As realia refers to words or expressions unique to a specific culture, often denoting objects, customs, or phenomena that do not have direct equivalents in other languages, they have **characteristics of cultural specificity, that is** realia are deeply tied to the source culture, for **example: Samovar** (Russian tea urn) or **Chapan** (traditional Uzbek garment). In these examples the **translation challenge is that** lack of equivalent terms in the target language often requires **adaptation and explanation**. For **example**, translating *do'ppi* (Uzbek head wearing) into English may involve adding an explanation like “national uzbek cap”.

Realia often appear in areas like cuisine, geography, traditions, or social customs, for **example, Sumalak** (Central Asian spring dish) or **dasht** (Uzbek plainland).

Neologisms, on the other hand, are newly coined terms, often arising from technological advancements, social trends, or specific jargon from fields like science, media, or politics.

They often arise to describe new concepts, technologies, trends, or phenomena that lack existing terms.

Over time, some neologisms become widely adopted and integrated into mainstream vocabulary, while others remain niche or fade away.

Origins of neologisms are the followings:

- Technological Advances;
- New inventions or processes (e.g., *smartphone*, *online*, *selfie*);
- Social, Cultural, Environmental Changes;
- Shifts in societal norms or behavior (*Carbon footprint*, *upcycling*);
- Scientific Discoveries;
- Concepts in science and medicine (CRISPR, dark matter);
- Media and Pop Culture: Influences from films, books, or memes (*stan*, *binge-watch*).

Frequently we come across the following types of neologisms:

- 1) **Lexical Neologisms**: Entirely new words (e.g., *googling*, *podcast*).
- 2) **Semantic Neologisms**: Existing words with new meanings (e.g., “cloud” in computing, “mouse” for a computer device).
- 3) **Phraseological Neologisms**: New idioms or fixed expressions (e.g., “cancel culture,” “climate emergency”).
- 4) **Borrowings**: Terms adopted from other languages, sometimes with modifications (e.g., “emoji” from Japanese).
- 5) **Blends**: Words formed by merging parts of others (e.g., “brunch” from “breakfast” + “lunch”).
- 6) **Affixations**: Adding prefixes or suffixes to existing words (e.g., “unfriend,” “microblogging”).
- 7) **Acronyms and Initialisms**: Formed from abbreviations (e.g., “FOMO” for “fear of missing out”).
- 8) **Hybrid neologisms**: Partially borrowed words combining elements from two languages may be confusing. Translators must decide whether to preserve the hybrid form or fully adapt it.

Example: Source (English): “**Infotainment**” (*information + entertainment*). Translation: “Инфотейнмент” (*transliteration*) or *ko'ngilochar axborot (развлекательная информация)* (*adaptation*).

In their seminal work on translation studies, **Nida and Taber** in *The Theory and Practice of Translation* highlight the importance of **cultural equivalence** when translating realia. They stress that realia can be difficult to translate because they carry specific cultural meanings that are not always translatable without loss of meaning. The authors discuss

strategies such as **adaptation** and **cultural substitution**, where realia may be replaced with a similar concept in the target culture to maintain the message's cultural significance.

Meanwhile, **Munday** in *Introducing Translation Studies* outlines the challenges of translating **neologisms**, which often lack established equivalents in the target language. He argues that neologisms can be categorized as **borrowings**, **calques**, or **newly created terms**, depending on how they are adapted for the target language. Neologisms present a particular challenge in oral translation, where real-time decisions need to be made to find an appropriate rendering that captures the essence of the new term.

Oral translation, particularly interpreting, presents specific challenges when dealing with realia and neologisms due to its real-time nature and the immediate need for clarity. **Gile [6:146]** in *Basic Concepts and Models for Interpreter and Translator Training* outlines the unique difficulties interpreters face with lexical items that are deeply rooted in culture or recently coined. He points out that the interpreter must decide almost instantly whether to preserve the original term, adapt it, or substitute it with an equivalent from the target culture. In many cases, interpreters need to employ strategies such as **explanation, paraphrasing, or borrowing** when faced with realia or neologisms.

As technology advances, machine translation and AI have begun to play a larger role in oral translation. However, these technologies still struggle with **cultural specificity** and **linguistic creativity**, making the translation of realia and neologisms particularly challenging. According to **Yamada** in *AI and Translation*, the current generation of AI systems is capable of translating standardized text but is less effective when dealing with complex, culturally dense terms such as realia or newly coined expressions. He emphasizes the importance of integrating **human intervention** into the AI translation process, especially for real-time translation where cultural and contextual understanding is key.

While much has been written on the theoretical aspects of realia and neologisms in translation, fewer studies have focused on **real-time oral translation**. The **immediacy** of the task, the **complex cognitive load** required, and the **instant cultural mediation** make oral translation a unique setting for studying these lexical challenges.

Moreover, there is a growing need to research the **effectiveness of different strategies** employed by professional interpreters when handling realia and neologisms. Future research could explore the **impact of interpreter experience, cultural competence, and training methods** on how well these terms are conveyed in live settings.

Depending on the criteria used several classifications of realia are distinguished in the current linguistic research. According to the semantic fields, realia are classified into:

- toponyms, or geographical terms (Cologne, Mount Kosciusz- ko, Shanghai);
- anthroponyms, or people's names (Michael Riffaterre, Democrates, Aristotle Onassis);
- zoonyms, or animal names (kangaroo, grizzly, cougar);
- social terms (Верховна Рада, House of Parliaments);
- military terms (сотник, отаман, Brigadier General);

- education terms (junior high school, CPA test, группа продвинутого дня);
- tradition and customs terms (Jack-o'-lantern, Водохреща);
- ergonyms, or names of institutions and organizations (Облдержадміністрація);
- history terms (Майдан, War of Independence)
- words for everyday life (cuisine, clothing, housing, etc.) (sushi, kilt, шаравари).
- titles and headlines [6:86].

Olga Denti outlines three types of realia:

1. Geography:

- a) physical geography (pampa, fjord, mistral, steppe, tornado, tsunami);
- b) geographic objects tied to man's activity (polder);
- c) endemic species (kiwi, koala, sequoia).

2. Ethnography:

- a) everyday life (paprika, spaghetti, empanada, sauna, kimono);
- b) work (carabinieri, concierge, machete, trade union);
- c) art and culture (tarantella, banjo, gong, commedia, allegro, Santa Claus, vampire, murals);
- d) ethnic characterizations (cockney, gringo, yankee);
- e) measures and money (mile, kilometer, lira, peseta, talent).

3. Politics and society:

- a) administrative divisions (region, province, county, department, state, promenade);
- b) organs and functions (agora, forum, дума, senate, chancellor, царь, pharaoh);
- c) political and social life (Ku Klux Klan, lobbying, lord, untouchables, samurai);
- d) military (cohort, phalanx, marines) [6:115].

Peter Newmark suggest the classification of foreign cultural words, establishing such categories:

- 1. ecology (flora, fauna, winds, climate, etc.);
- 2. material culture (food, clothes, houses, towns, transport);
- 3. social culture (work and leisure);
- 4. organizations, customs, activities, procedures or concepts (which include artistic, religious, political and administrative subcategories);
- 5. gestures and habits [5:48].

The procedures or strategies discussed in academic publications serve both to analyze and catalogue translation equivalence and to improve the acquisition of translation competence, since knowing them and being able to compare them is unarguably necessary to complete an adequate translation.

The linguists suggest various approaches to translating realia, some of which overlap and can be summed up in a more or less comprehensive classification.

As a short conclusion we can say that while existing theories provide a foundational understanding, the specific challenges posed by **oral translation** remain a largely underexplored area. This research seeks to fill this gap by focusing on the **lexical characteristics** of realia and neologisms in real-time translation contexts, and by analyzing the strategies employed by interpreters to address these challenges effectively. The combination of theoretical frameworks and empirical data in this study will further the understanding of how oral translation can be optimized for culturally specific and newly coined terms.

SEMANTIC ANALYSIS OF SOCIAL MEDIA MARKETING TERMS

Ismoilova Mamlakat Qurbonovna
Asian technology university

Annotation. *The evolution of social media marketing terminology reflects broader linguistic trends, including semantic shifts, lexical innovation, and contextual adaptation. This article examines the semantic development of key social media marketing terms, focusing on meaning changes, usage patterns, and linguistic influences. By applying semantic theories, such as lexical semantics, metaphorical extension, and domain-specific jargon formation, this study highlights how digital marketing language evolves to meet the demands of technological advancements and consumer engagement strategies. Additionally, it explores the impact of artificial intelligence, algorithm-driven content dissemination, and cross-cultural adaptations in shaping the semantic trajectory of social media marketing terminology.*

Keywords. *Social media marketing, semantic analysis, digital marketing language, lexical adaptation, semantic shift, neologisms, metaphorical extension, discourse analysis, marketing terminology, globalization of marketing language, algorithmic influence on language, AI-driven content marketing*

Introduction

Social media marketing (SMM) has rapidly grown into a dominant force in digital commerce, necessitating the continuous evolution of its terminology. The study of these terms through a semantic lens allows for a deeper understanding of how language adapts to new technological landscapes. This paper explores the semantic categories and shifts of SMM terms, analyzing their linguistic transformations over time. Understanding the changes in meaning, pragmatic functions, and contextual variations of these terms provides insight

into how digital marketers communicate effectively in a rapidly evolving online environment.

Methods

To explore the semantic development of social media marketing terms, this study employs:

1. **Lexical Semantics Analysis** – Examining word meanings, their evolution, and shifts in connotation.
2. **Corpus-Based Analysis** – Using datasets from marketing texts, social media content, and academic papers to track term frequency and contextual usage.
3. **Metaphor and Jargon Analysis** – Identifying metaphorical extensions and the role of specialized language in SMM.
4. **Discourse Analysis** – Assessing industry discussions and user-generated content to understand semantic standardization.
5. **Computational Linguistics** – Using AI-driven tools to analyze large-scale textual data and detect emerging trends in SMM terminology.

Results

The study reveals several significant patterns in the evolution of social media marketing terminology:

- **Semantic Broadening:** Terms like "engagement" have expanded from general interpersonal interactions to include multiple forms of digital interaction, such as likes, shares, comments, and watch time metrics.
- **Semantic Narrowing:** Terms like "organic reach" originally referred to a broad range of unpaid brand visibility but are now specific to algorithmic content prioritization.
- **Metaphorical Extension:** The term "viral" originally denoted biological contagion but now describes rapid digital content dissemination. Similarly, "influencer" has evolved from a broad concept of impact to a profession within digital marketing.
- **Neologisms and Technological Influence:** Words like "clickbait," "algorithmic engagement," and "micro-influencer" illustrate how technology-driven changes create new terminology. Additionally, emerging terms such as "AI-generated content," "data-driven personalization," and "metaverse branding" reflect current digital marketing trends.
- **Globalization and Localization:** Many marketing terms originate in English but undergo adaptation in different linguistic and cultural contexts, leading to hybridized expressions. For example, "social commerce" has regional adaptations in markets such as China, where it is deeply integrated with WeChat and Douyin, compared to Western platforms like Instagram and Facebook.
- **Algorithmic Influence on Terminology:** Terms such as "shadowbanning," "engagement farming," and "algorithmic bias" highlight the increasing role of platform-

driven content visibility strategies, influencing how marketers adapt their language to optimize reach and audience interaction.

Evolution of Key Terms

Early Terminology (2000–2010)

In the early 2000s, social media marketing terms emerged as businesses adapted to Web 2.0. The term "user-generated content (UGC)" gained prominence as brands sought consumer participation in content creation. "Word-of-mouth marketing (WOM)" transitioned from offline to digital spaces, while "community management" became essential for fostering online brand engagement (Kaplan & Haenlein, 2010). During this period, marketing language borrowed heavily from traditional advertising and public relations.

Growth and Standardization (2010–2020)

The 2010s saw the refinement and standardization of marketing language. "Influencer marketing" became a dominant term, with a clear distinction between macro- and micro-influencers. "Engagement metrics" evolved to include quantitative indicators such as "click-through rate (CTR)," "cost per click (CPC)," and "return on ad spend (ROAS)" (Zarrella, 2013). Semantic shifts also occurred, as terms like "organic reach" and "brand advocacy" were redefined within digital marketing. The introduction of paid social advertising led to new terminologies such as "programmatic advertising" and "native advertising."

Modern Trends and Innovations (2020–Present)

The 2020s have introduced highly specialized marketing terms, reflecting technological advancements and changing user expectations. "Predictive analytics," "sentiment analysis," and "chatbot marketing" illustrate the growing influence of AI-driven marketing strategies. "Ephemeral content" has emerged as a response to disappearing stories and temporary posts on platforms such as Instagram and Snapchat (Dijck & Poell, 2021). Additionally, terms like "NFT marketing," "decentralized branding," and "phygital experiences" (a blend of physical and digital marketing) signal the increasing role of blockchain technologies and immersive digital experiences in branding.

Discussion

The semantic evolution of social media marketing terminology illustrates how language adapts to technological and cultural changes. The expansion of SMM terminology demonstrates a growing reliance on data-driven and AI-enhanced marketing strategies, reflected in new terms such as "predictive analytics" and "programmatic advertising." The continual refinement and institutionalization of marketing terms through platform guidelines and digital discourse reinforce linguistic stability within the field. Additionally, language standardization through industry reports, whitepapers, and academic publications plays a critical role in defining accepted meanings of marketing terms.

The integration of semantic analysis into marketing studies provides a deeper understanding of how language shapes consumer perception and industry standards. By recognizing how terms evolve, marketers can better anticipate trends and communicate

effectively with diverse audiences. Furthermore, the interplay between marketing jargon and public discourse highlights how linguistic changes are driven by both industry professionals and everyday users engaging with digital platforms.

Future Prospects

As artificial intelligence, blockchain, and immersive technologies shape the next phase of digital marketing, new terminology will emerge. Understanding these semantic shifts will be crucial for marketers, linguists, and digital strategists alike. Future studies should examine the role of automation in language standardization and the interplay between human and AI-generated marketing language. The growing influence of augmented reality (AR), virtual reality (VR), and the metaverse will likely introduce terms such as "virtual storefronts," "AI-powered influencers," and "immersive brand experiences."

Conclusion

The study of social media marketing terms through a semantic perspective reveals important linguistic trends, including meaning shifts, metaphorical adaptations, and industry-driven neologisms. As digital landscapes evolve, so too will the lexicon of social media marketing, necessitating ongoing scholarly inquiry into its semantic development. The adaptation of new terminologies reflects both technological progress and evolving consumer behaviors, making semantic analysis an essential tool for understanding the future trajectory of marketing communication.

References

1. Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). "Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media." *Business Horizons*, 53(1), 59-68.
2. Zarrella, D. (2013). *The Science of Marketing: When to Tweet, What to Post, How to Blog, and Other Proven Strategies*. Wiley.
3. Dijck, J., & Poell, T. (2021). *Social Media and the Transformation of Public Space*. Cambridge University Press.

THE LEXICAL –SEMANTIC MEANINGS OF TRANSLATIONS RELATED TO PETROLEUM PRODUCTS AND GROUND TRANSPORTATION VEHICLES.

Mexriya Kurbonova

English teacher of Asian Technology University

Annotation: This article explores the labyrinthine nature of translating petroleum and land vehicle terminology, highlighting the hurdles translators face and examining strategies for navigating them.

Key words: petroleum, vehicles, fracking, crude oil, asphalt, roads and parking, lubricating Oil, to reduce, friction, machinery, natural gas, flammable gas, heating, electricity, generation, reservoir

The world of petroleum and land vehicles is a complex one, filled with specialized terminology and technical jargon that can be a translator's worst nightmare. While the goal of translation is to convey meaning accurately and effectively, these domains present unique challenges due to the interplay of technical knowledge, cultural nuances, and linguistic complexities. The first challenge lies in the sheer volume of technical terminology specific to these industries. From "fracking" to "catalytic cracking" in the petroleum realm, and "transmission" to "differential" in the world of land vehicles, translators must master a vast vocabulary. The constant evolution of technology further complicates matters, with new terms and concepts emerging regularly. Finding accurate equivalents in the target language requires extensive research and a deep understanding of the underlying processes and technologies.

The linguistic differences between source and target languages pose further challenges. Words can have multiple meanings (polysemy), synonyms with subtle variations in connotation, and antonyms that carry cultural baggage. Translators must carefully navigate these linguistic nuances to avoid misinterpretations and ensure that the intended meaning is accurately conveyed. For example, translating "crude oil" into Uzbek as "xom neft" is straightforward, but "fracking" requires a more nuanced approach, potentially needing clarification as "gidravlik sindirish" (hydraulic fracturing).

Here are words related to petroleum with their definitions:

Petroleum: A naturally occurring, flammable liquid found beneath the Earth's surface, composed mainly of hydrocarbons.

Crude Oil: Unrefined petroleum, extracted from the ground.

Refining: The process of converting crude oil into usable products like gasoline, diesel, and kerosene.

Fracking: A method of extracting natural gas and oil from shale rock by injecting high-pressure fluids.

Drilling: The process of creating a hole in the ground to access oil and gas deposits.

Well: A hole drilled into the earth to extract oil or gas.

Pipeline: A system of pipes used to transport oil and gas over long distances.

Tanker: A ship designed to transport oil in bulk.

Petrochemicals: Chemicals derived from petroleum, used in plastics, fertilizers, and other products.

Gasoline: A highly flammable liquid used as fuel for internal combustion engines.

Diesel: A type of fuel used in diesel engines, typically more efficient than gasoline.

Kerosene: A flammable liquid used as fuel for jet engines and lamps.

Asphalt: A black, sticky substance used for paving roads and parking lots.

Lubricating Oil: Oil used to reduce friction between moving parts in machinery.

Natural Gas: A flammable gas found alongside petroleum, used for heating, cooking, and electricity generation.

Reservoir: A geological formation that contains oil or gas.

Exploration: The search for new oil and gas deposits.

Production: The process of extracting oil and gas from the ground.

Extraction: The process of removing oil and gas from a reservoir.

Processing: The steps involved in refining crude oil into usable products.

Distillation: A process used to separate different components of crude oil based on their boiling points.

Cracking: A process that breaks down large hydrocarbon molecules into smaller ones.

Reforming: A process that alters the structure of hydrocarbons to improve their properties.

Blending: The process of mixing different petroleum products to create specific fuels.

Additives: Substances added to petroleum products to improve their performance or stability.

Fossil Fuels: Fuels derived from the remains of ancient organisms, including oil, gas, and coal.

Energy Security: The ability of a country to meet its energy needs reliably and affordably.

OPEC (Organization of the Petroleum Exporting Countries): A group of oil-producing countries that coordinate oil production and pricing.

Oil Spill: The accidental release of oil into the environment, often causing significant damage.

Oil Shale: A rock formation containing kerogen, a solid form of petroleum.

Tar Sands: A deposit of sand containing bitumen, a thick, viscous form of petroleum.

Methane: A greenhouse gas that is a major component of natural gas.

Carbon Dioxide: A greenhouse gas that is a major contributor to climate change.

Greenhouse Effect: The warming of the Earth's atmosphere caused by the trapping of heat by greenhouse gases.

Global Warming: The gradual increase in the average temperature of the Earth's atmosphere.

That's a fascinating look into the world of bitumen! It's amazing how such a dense and sticky substance can exist naturally. It's clear that extracting and refining bitumen comes with significant environmental challenges. The high sulfur and heavy metal content, along with the need for hot steam and large amounts of water, make it a more complex and potentially harmful process than conventional oil extraction.

It's important to consider these environmental impacts when evaluating the use of bitumen as an energy source. Finding ways to mitigate these challenges and develop more sustainable methods for extracting and refining bitumen would be a crucial step towards minimizing its environmental footprint.

Offshore drilling is much more expensive than drilling onshore. It usually uses the same drilling techniques as onshore, but requires a massive structure that can sustain the tremendous strength of ocean waves in stormy seas.

Offshore drilling platforms are some of the largest manmade structures in the world. They often include housing accommodations for people who work on the platform, as well as docking facilities and a helicopter landing pad to transport workers.

The platform can either be tethered to the ocean floor and float, or can be a rigid structure that is fixed to the bottom of the ocean, sea, or lake with concrete or steel legs.

Oil platforms can cause enormous environmental disasters. Problems with the drilling equipment can cause the oil to explode out of the well and into the ocean. Repairing the well hundreds of meters below the ocean is extremely difficult, expensive, and slow. Millions of barrels of oil can spill into the ocean before the well is plugged.

When oil spills in the ocean, it floats on the water and wreaks havoc on the animal population. One of its most devastating effects is on birds. Oil destroys the waterproofing abilities of feathers, and birds are not insulated against the cold ocean water. Thousands can die of hypothermia. Fish and marine mammals, too, are threatened by oil spills. The dark shadows cast by oil spills can look like food. Oil can damage animals' internal organs and be even more toxic to animals higher up in the food chain, a process called bioaccumulation.

Now, oil platforms are either toppled (by underwater explosion), removed and towed to a new location, or partially deconstructed. This allows the marine life to continue flourishing on the artificial reef that had provided habitats for decades. The environmental impact of the Rigs-to-Reefs Program is still being studied. Oil platforms left underwater can pose dangers

to ships and divers. Fishing boats have had their nets caught in the platforms, and there are concerns about safety regulations of the abandoned structures.

Environmentalists argue that oil companies should be held accountable to the commitment they originally agreed upon, which was to restore the seabed to its original condition. By leaving the platforms in the ocean, oil companies are excused from fulfilling this agreement, and there is concern this could set a precedent for other companies that want to dispose of their metal or machinery in the oceans. Directional drilling is a technique used to access oil resources that are not directly below the drilling site. It involves drilling vertically to a known source of oil, then veering the drill bit at an angle to access additional resources. Oil can be drilled on land using an oil rig or drilling rig. Offshore, oil is drilled from an oil platform.

Primary Production

Most modern wells use an air rotary drilling rig, which operates 24 hours a day. This process involves engines powering a drill bit, which is a cutting tool used to create a circular hole. The drill bits used in air rotary drilling rigs are hollow steel, with tungsten rods used to cut the rock. As the drill bit rotates and cuts through the earth, small pieces of rock are chipped off. A powerful flow of air is pumped down the center of the hollow drill, and comes out through the bottom of the drill bit. The air then rushes back toward the surface, carrying with it tiny chunks of rock. Geologists on site can study these pieces of pulverized rock to determine the different rock strata the drill encounters. When the drill hits oil, some of the oil naturally rises from the ground, moving from an area of high pressure to low pressure. This immediate release of oil can be a “gusher,” shooting dozens of meters into the air. It is also one of the most dangerous extraction activities, and a piece of equipment called a blowout preventer redistributes pressure to stop such a gusher. Pumps are used to extract oil. Most oil rigs have two sets of pumps: mud pumps and extraction pumps. “Mud” is the drilling fluid used to create boreholes for extracting oil and natural gas. Mud pumps circulate drilling fluid. The petroleum industry uses a wide variety of extraction pumps, depending on the geography, quality, and position of the oil reservoir. Submersible pumps, for example, are submerged directly into the fluid. A gas pump, also called a bubble pump, uses compressed air to force the petroleum to the surface or well. One of the most familiar types of extraction pumps is the pump jack, the upper part of a piston pump. Pump jacks are nicknamed “thirsty birds” or “nodding donkeys” for their controlled, regular dipping motion. A crank moves the large, hammer-shaped pump jack up and down. Far below the surface, the motion of the pump jack moves a hollow piston up and down, constantly carrying petroleum back to the surface or well. Successful drilling sites can produce oil for about 30 years, although some produce for many more decades.

The weight of the water in the boreholes forced oil out of the reservoirs and into nearby wells, increasing their production. Oil producers soon began intentionally flooding wells as a way to extract more oil. The most prevalent secondary recovery method today is gas drive. During this process, a well is intentionally drilled deeper than the oil reservoir. The deeper well hits a natural gas reservoir, and the high-pressure gas rises, forcing the oil out of its reservoir.

Oil Platforms

Petroleum, or crude oil, is found in underground pockets called reservoirs. These reservoirs form when oil, pushed by pressure from deep within the Earth, encounters layers of rock it can't penetrate. The oil then collects in these pockets, often hundreds of meters below the surface. There are two main types of traps that hold petroleum: structural traps, formed by shifts in the Earth's crust, and stratigraphic traps, created by differences in the layers of rock. Geologists use seismic reflection, a process that involves sending sound waves into the Earth and analyzing their echoes, to locate these traps. The amount of oil in a reservoir is measured in barrels or tons. This oil is often found alongside natural gas, which is now captured and used as a fuel source. Most oil is extracted from underground reservoirs through drilling. This can be either developmental drilling, where oil has already been found, or exploratory drilling, where there is no known oil. Petroleum, a fossil fuel, formed over millions of years from the remains of ancient marine life buried under sediment and immense pressure. It's found in vast underground reservoirs, both on land and beneath the ocean floor. Crude oil, the raw form of petroleum, varies in color and chemical composition. Lighter, clearer oil typically has fewer metals and sulfur. Petroleum is a vital resource, used to create gasoline, plastics, and countless other products. However, burning petroleum releases harmful gases and carbon dioxide, a greenhouse gas that contributes to climate change.

While vast reserves of petroleum exist, it's a nonrenewable resource. As we deplete these reserves, we'll eventually reach "peak oil," the point of maximum production. Finding alternative energy sources is crucial for the future. The formation of petroleum began with the accumulation of organic matter in ancient seas. Over time, this material was buried and transformed under intense heat and pressure into kerogen, a waxy substance. Further transformation led to the creation of hydrocarbons, including petroleum. Crude oil itself is not uniform. Its chemical composition varies, leading to differences in color and properties.

Translating texts related to petroleum and land vehicles is a challenging but rewarding endeavor. By understanding the technical complexities, cultural nuances, and linguistic intricacies of these domains, translators can navigate the labyrinth of terminology and ensure accurate and effective communication across languages. This process requires a combination of technical expertise, cultural sensitivity, and linguistic proficiency, ultimately contributing to the global exchange of knowledge and innovation in these crucial industries.

O'ZBEK TILI MELIORATSIYA TERMINLARINING O'RGANILISH TARIXI VA UNING TADQIQIGA DOIR.

Xojiyeva Shahnoza Asror qizi

Osiyo texnologiyalar universiteti stajyor-o'qituvchisi

Mustaqillik davri o'zbek tilshunosligida turli sohaviy terminologik sistemalarni o'rganish muammolari birinchi darajali ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayon esa mustaqillik davri milliy til talablaridan kelib chiqqan holda davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanib bormoqda. Bu esa jamiyatda ona tilimiz o'zbek tilini nufuzi va mavqeini yanada ko'tarishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir. O'zbek tilining o'rganishga bo'lgan qiziqishning ortib borayotganligi, xorijiy mamlakat vakillarining O'zbekistonda turli sohalarida ish olib borayotganligi, o'zbek tilini bilishga bo'lgan talab va ehtiyojning o'sib borayotganligi, ayniqsa, fan va texnika, qishloq xo'jaligi, irrigatsiya va melioratsiya sohalarining tez sur'atlar bilan rivojlanishi bilan bog'liqdir.

Melioratsiya lotincha so'z bo'lib, yaxshilash degan ma'noni anglatadi. Melioratsiya ishlarini xalq xo'jaligining turli sohalarida olib borish mumkin [1:6].

Demak, melioratsiya tabiiy sharoitlarni o'zgartiruvchi vositadir. Qishloq xo'jaligida yuqori va sifatli mahsulotlar olish maqsadlari uchun insoniyatning tabiiy sharoitlarni o'zgartirish tajribasini umumlashtiruvchi va nazariy jihatdan rivojlantiruvchi fan qishloq xo'jalik melioratsiyalari to'g'risidagi fan yoki, oddiy til bilan aytganda, melioratsiya fani deyiladi.

Melioratsiya obyektlariga esa kollektor-drenaj va yer usti tashlama suvlari-ni to'plash hamda ularni sug'oriladigan yerlardan tashqariga chiqarib tashlashga ko'maklashadigan, kollektorlarni va kollektor-drenaj tarmog'ini, vertikal drenaj quduqlarini, melioratsiya nasos stansiyalarini (agregatlarini) va kuzatuv tarmog'ini o'z ichiga oladigan suv xo'jaligi obyektlari kiradi.

Melioratsiyaning asosiy vazifalaridan biri – tuproqning suv rejimini rostlash. Shu jihatdan melioratsiya ikkiga bo'linadi:

1. Sug'orish melioratsiyasi (sug'orish va suvsiz yerlarga suv chiqarish).
2. Zax qochirish melioratsiyasi.

O'rta Osiyo va janubiy Qozog'istonda melioratsiyaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- a) Sug'orishni rivojlantirish, ariq va kanal suvlarini oqimini rostlash hamda qo'shimcha manbalarni (chorvachilik yaylovlari uchun) qidirish;
- b) Sug'oriladigan yerlarda sho'rlanish va botqoqlanishni oldini olish;

v) Sho'rlangan, sho'rlanmagan, chuchuk sizot suvlari bilan botqoqlanayotgan sug'oriladigan yerlarni tubdan yaxshilash;

g) Foydalanilmaydigan partov, bo'z va qo'riq yerlardan foydalanish;

d) Mahalliy joylarning iqlimiy sharoitini yaxshilash, shamol va garmisel, tuproq eroziyasi va sel oqimi (suv toshqini, qumlarning ko'chishi va boshqalar)ga qarshi kurashishdan iborat [2:5–6].

Melioratsiya tushunchasi fani mavjud darslik, qo'llanmalar va boshqa adabiyotlarda quyidagi tarmoqlarga bo'linishi ko'rsatilgan:

1. "Gidrotexnika melioratsiyasi".

2. "Agrotexnika melioratsiyasi".

3. "Madaniy texnika melioratsiyasi".

4. "O'rmon texnikasi melioratsiyasi".

"Gidrotexnika melioratsiyasi" esa yoki oddiy qilib aytganda "Gidromelioratsiya" ikki bo'limga bo'linadi:

1. "Sug'orish melioratsiyasi".

2. "Zax qochirish melioratsiyasi".

Umuman olganda, melioratsiya tizimi — barqaror dehqonchilikning asosi. Uni vena qon tomirlariga o'xshatish o'rinli, chunki tuzlar va ortiqcha suvlarni haydaydi. Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining tarkibida ko'p yillar davomida gidrogeologik-melioratsiya ekspeditsiyalari mavjud bo'lgan esa-da, ularning faoliyati butun suv xo'jaligi kompleksi ishi bilan to'liq ravishda bog'liq bo'lmagan. Sirasini aytganda, aynan o'shalar yer osti suvlarining holati va yerlar sho'rlanishi bo'yicha olib boriladigan kuzatuvlar natijasiga qarab, drenajni davom ettirish va rivojlantirish ishlarini rejalashtiradilar. Buning uchun kuzatuv tarmog'i o'ta aniqlikda, mukammal asbob-uskunalar va masofaviy o'lchov usullaridan foydalangan holda ishlashi kerak bo'ladi.

O'zbekistonda melioratsiyaning tarixi, rivojlanish bosqichlari va xususiyatlari tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, dehqonchilik madaniyati, yerlarni sug'orish Sharq mamlakatlarida (O'rta Osiyo, Kavkaz orti va boshqalar), asosan, daryolarning yuqori qismidan quyi qismiga qarab rivojlanib kelgan. Sug'oriladigan dehqonchilik rivojlanishining qadimda 3 ta bosqichi mavjud bo'lib, bular:

1. Mavjud qabilalarda birlamchi oddiy sug'orish ishlarini olib borishgan.

2. Quldorlik jamoalarining tashkil qilinishi munosabati bilan va qullar sinfi paydo bo'lishi natijasida, quldorlar nisbatan kattaroq kanallar qurishni boshlashgan.

3. Markazlashgan quldorlik davlatlari vujudga kelishi va ularning sug'orish tarmoqlarini qurishi va kengaytirishi, ularni bir sug'orish manbasidan suv olishi va markazlashgan holda boshqarilishi bosqichlaridir [3:8].

Endi melioratsiya terminlarining o'zbek tilida paydo bo'lishi, uni o'rganilish tarixi haqida fikr yuritamiz.

O'rta Osiyo mamlakatlarida melioratsiya qadimgi davrlardan qo'llanila boshlangan. Miloddan avvalgi 6–5 ming yilliklarda tog' oldi hududlarda liman va qayir usulida dehqonchilik qilingan. O'zbekistonda sug'orma dehqonchilik meliorativ jihatdan eng qulay bo'lgan joylar bundan 3–3,5 ming yil muqaddam paydo bo'lgan va keyinchalik ishlab chiqaruvchi kuchlar taraqqiy etgan sari yerlarning meliorativ holati yaxshilangan [4:5].

O'zbek tilshunosligida o'zbek terminologiyasi materiallari asosida hali butunlay qo'l urilmagan terminologiya sohalari ham mavjud. Shunday sohalar terminologiyalaridan biri – o'zbek tilining melioratsiya terminologiyasidir. Garchi bu sohaning ingliz va o'zbek tillaridagi qiyosiy tadqiqi [5] amalga oshirilgan bo'lsa-da, o'zbek tilshunosligida o'zbek tilining melioratsiya terminologiyasi yaxlit tizim sifatida monografik rejada o'rganilmagan.

Zamonaviy tilshunoslikda irrigatsiya va melioratsiya sohasiga oid terminlarini o'rgangan S.P. Tolstov ta'kidlaganidek: “Qadimgi davrlarda O'rta Osiyo sharoitida jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning takomillashishi, ilk yerga egalik, mulkchilik shakllari, ilk dehqonchilikning va ishlab chiqarish tuzilmalarining tarkib topishi hamda ularning tarkibiy tuzilmalariga oid ma'lumotlarni umumlashgan holda tadqiq etishda, shubhasiz, arxeologik, etnografik, paleoantropologik, shuningdek, lingvistik ma'lumotlarning o'rni beqiyosdir.” [6]

O'tgan davr mobaynida sohaviy terminologik tizimdagi terminlarni tadqiq etish muammolari bo'yicha rus tilshunosligida B. Golovin, V. Danilenko, T. Kandelaki kabi olimlar, o'zbek tilshunosligida U. Tursunov, S. Usmonov, R. Turniyozov, A. Mamatov, Ibrohimov, J. Bo'ronov, N. Mamatov, M. Mirtojiev, R. Doniyorov, A. Abduazizov, T. Bushuy, Sh. Safarov, I. Mirzayev, B. Yo'ldoshev, S. Akobirov, H. Jamolxonov, H. Baqoyeva, L. Reshetova, N. Qosimov, M. Qosimova, A. Hojiev, H. Dadaboyev, N. Mahkamov, A. Madvaliev, H. Shamsiddinov, Z. Mirahmedov, X. Jabborov va boshqa olimlarning tadqiqotlari amalga oshirilgan bo'lsa ham, hali o'zbek tili sohaviy terminologiyasi bo'yicha tadqiqotlab, dolzarb mavzular ko'plab topiladi.

Yozma manbalar, ya'ni tarixiy, meliorativ, arxeologik, gidrologik, irrigatsiyaga oid adabiyotlar, o'zbek xalq so'zlashuv nutqining melioratsiya bilan bog'liq terminologiyasini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu soha terminologiyasi o'zbek tilida so'z va birikmali terminlarga ancha boy: melioratsiya, koriz, damba, mola, o'qarik, sug'orish, botqoqlik, suv ombori, tuproq, yer, band, darak, oqova suv, hovuz, girdob suv, sharshara, quvur, shlang, drenaj, kollektor, zah, zovur, akveduk, agregat, gidron, lotok, kanal va boshqalar.

Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, bu soha terminologiyasida tub terminlarga nisbatan ikki va uch komponentli birikmali terminlar katta miqdorni tashkil etadi:

O'zbekiston melioratsiyasi, sho'rsuv, zaxsuv, gidromelioratsiya, gidrotexnika melioratsiyasi, agrotexnika melioratsiyasi, madaniy texnika melioratsiyasi, o'rmon texnikasi melioratsiyasi, irrigational melioration - sug'orish melioratsiyasi, zax qo'chirish melioratsiyasi, qishloq xo'jalik melioratsiyasi, agrotexnika melioratsiyasi, yerning

meliorativ holatini yaxshilash, ekin maydonlari melioratsiyasi, sug'orish va zax qo'chirish melioratsiyasi, suv olish inshooti va boshqalar.

Yuqorida keltirilgan so'z va birikmalar genetika jihatidan arab, fors-tojik, lotin, rus va o'zbek tillarga mansub. Ba'zilar iste'moldan chiqqan, tarixiy asarlarda qayd qilingan, qadimiy toponim va gidronimlar tarkibida saqlanib qolgan.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilining melioratsiya terminologiyasini tadqiq etishda "melioratsiya" va "irrigatsiya" terminlari va uning ma'nolarini izohlash, sinonimiya, polisemiya, omonimiya, antonomiya hodisalarini tadqiq etish, meliorativ terminlarning genetika asosi, struktura jihatdan tavsifi, yasash usullari, melioratsiya obyektlarining motivlanish belgilari bo'yicha nomlanishi, tarixiy etimologik qatlamlari, bu soha terminologiyasini tartibga solish yuzasidan tavsiyalar berish ishning maqsad va vazifalari doirasiga kiradi.

Adabiyotlar:

1. Кулеш Н.П. Мелиорация асослари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1968.
2. Мухамедов А. Сув хўжалиги ва мелиорацияга кириш. – Тошкент: Университет, 2008. – Б.5-6.
3. Мухамедов А. Мелиорация асослари. – Тошкент – 2007. –Б. 8.
4. Раззоков А. Ўзбекистон мелиорацияси: ўтмиш, бугун, келajak. –Тошкент: Фан, 1988. – Б.5.
5. Omonova M. "Meliorativ terminlarning leksik-semantik xususiyatlari" (ingliz va o'zbek tillari misolida). Filolog. fan. b. falcafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2023. 48 b.
6. Толстов С.П., "Основное вопрос древнейшей истории Средней Азии". М.: 1938. – С. 45.

ANALYSIS OF COMMON TECHNIQUES USED BY INTERPRETERS IN TRANSLATING REALIA AND NEOLOGISMS

Yavkocheva Feruza Husan qizi

Assistant-teacher, Asian technologies university

Mirzakulova Shakhnoza

Student, Asian technologies university

Annotation. *Interpreting realia and neologisms is challenging as it requires both linguistic and cultural accuracy. Interpreters use techniques like borrowing, descriptive translation, substitution, and calques to ensure clarity. The choice of strategy depends on audience familiarity, cultural context, and time constraints. As global communication evolves, interpreters must continuously adapt to new terms and cultural concepts.*

Keywords. *Realia, neologisms, interpreting, translation strategies, cultural adaptation, loanwords, descriptive translation, substitution.*

Interpreting is a challenging task, especially when dealing with **realia** (culture-specific terms) and **neologisms** (newly coined terms). Interpreters must convey meaning not only linguistically but also culturally and contextually, which requires specialized techniques to ensure that the message is understood by the target audience.

Translation problems of neologisms come from several linguistic and extralinguistic factors, such as:

Lack of equivalents: *Blockchain – tarmoqlararo ma'lumotlar bazasi.*

Cultural Specificity: Cultural differences may necessitate **adaptation** or **paraphrase**: “*Ghosting*” (suddenly ending communication without explanation).

Idiomatic Expressions and Phraseological Neologisms. For example: “Throwing shade” (indirect criticism) – *istehzo*.

In this section, we will explore the most common techniques used by interpreters to address the difficulties posed by realia and neologisms, taking into account the immediate, real-time nature of oral interpretation.

Direct translation or **loanwords** is one of the most common techniques used when interpreting realia and neologisms, especially if the term has been widely adopted or has equivalent recognition in the target culture. This technique involves borrowing the original term without any modification or providing a direct translation [4:120].

For realia, interpreters often borrow the term directly from the source language when the concept is familiar to the target culture. For example, *sushi*, *yoga*, *ballet*, or *salsa* are all terms

borrowed from other languages due to their cultural recognition. If the target audience is familiar with the concept, the interpreter will use the original term with minimal or no explanation.

Neologisms like *hashtag*, *selfie*, *meme*, or *smartphone* are typically borrowed into many languages. Interpreters may use the English term directly, especially when these neologisms have become globally recognized and are understood by the target audience.

Borrowing terms allows interpreters to convey the message quickly and accurately without the need for further explanation.

If the term is widely recognized, borrowing ensures that the target audience understands the meaning immediately but if the target audience is unfamiliar with the borrowed term, it might cause confusion or lead to a misunderstanding. Some cultures or languages may resist borrowing foreign terms, preferring to create their own equivalents.

In cases where there is no direct equivalent or where a borrowed term might be misunderstood, **descriptive translation** (also known as **explication**) is a common strategy. This involves providing an explanation or description of the term to convey its meaning.

When translating realia, interpreters often describe the term in a way that makes sense to the target audience. For example, the Japanese term *bento* could be described as "a traditional Japanese meal packed in a box, typically consisting of rice, fish, and vegetables." Similarly, the term *Thanksgiving* might be explained as "a national holiday in the United States where people give thanks for the harvest and spend time with family."

For newly coined terms like *cryptocurrency* or *cloud computing*, interpreters might describe the technology or concept involved. For example, *cloud computing* could be explained as "a system where data and applications are stored on remote servers and accessed via the internet rather than locally on a computer."

This technique ensures that the target audience understands the meaning of a term, even if they are unfamiliar with it.

It can be used for terms that are deeply cultural or specialized, allowing the interpreter to adjust the explanation based on the audience's knowledge.

As a negative side, describing a term can take up more time than simply using the borrowed term, which may be problematic in fast-paced interpreting situations.

While providing a description can clarify meaning, it may not fully capture the

Substitution involves replacing a term with a culturally relevant equivalent from the target language or culture. This technique is often used when a direct equivalent is not available, and the interpreter needs to find a concept that resonates with the target audience's experience.

For realia, this may involve substituting a local term with one that is culturally relevant. For example, if translating a Japanese *onsen* (hot spring) to a culture without a similar practice, an interpreter might substitute it with a local term for "spa" or "thermal bath."

For neologisms that may not have a direct equivalent, the interpreter could substitute the term with a phrase or a more familiar expression. For instance, the English term *streaming* might be substituted with "live internet broadcasting" in a context where the target language is less familiar with the digital media landscape.

Substitution ensures that the term is understood in the cultural context of the target audience, making the interpretation more relatable.

This technique is faster than describing a term and more effective when a direct equivalent exists.

Some cultural or linguistic nuances may be lost in the substitution process, which can alter the intended meaning.

Substituting terms can be challenging if the target audience's familiarity with the culture or concept is uncertain.

A **calque** involves translating the components of a term literally, either word-for-word or using equivalent terms in the target language. This is a more precise form of translation than borrowing, as it seeks to create an entirely new term based on the source language.

For some realia, a calque might involve breaking down the original term into its elements. For example, the French term *gratte-ciel* (literally "scratch-sky") has become the English term *skyscraper*.

New terms like *skateboard* or *smartphone* can be created in the target language by translating the components. In French, *smartphone* is sometimes translated as *téléphone intelligent*, which is a calque of the English term.

This technique allows for the creation of a term that fits linguistically within the target language.

It helps maintain the conceptual integrity of the source term while adapting it for the target language.

The calque might not be immediately understandable if the concept or structure of the term is unfamiliar to the target audience.

Literal translations may not always convey the full meaning, especially in cases where the source language uses a metaphorical or idiomatic expression.

In certain cases, **omission** might be used when a term is too culturally specific or too unfamiliar to translate effectively. This technique involves leaving out the term entirely if it does not serve a significant role in the message or can be implied in other ways.

If translating a complex cultural reference or object doesn't change the overall message, an interpreter may omit it. For example, a reference to a specific local dish or regional term may be omitted if it does not affect the context of the message.

In cases of technical jargon or a term that does not have an equivalent in the target culture, the interpreter might omit the term and focus on conveying the broader concept instead. For

example, the term *hashtag* might be omitted in a casual conversation where the focus is on the idea of "hashtags" rather than the specific term itself.

Omitting overly complex or unnecessary terms can help simplify the message, making it more accessible to the audience.

In high-pressure interpreting situations, omitting terms that are not crucial can save time and maintain the flow of communication.

Omitting terms can lead to the loss of important cultural or linguistic details, potentially making the translation less precise.

The absence of a term might cause confusion if the audience is expecting a full explanation.

Amplification is the process of **adding extra information** to a term or concept to ensure that the meaning is fully understood in the target language. This technique is particularly useful when dealing with terms that are culturally rich or technologically complex.

For example, the Uzbek term **sayl** (a kind of public celebration) might be amplified as “a kind of traditional Uzbek public picnic like gathering, designed to make people happy and joyful offering them some dishes.”

A term like *Bitcoin* might be amplified as “a type of cryptocurrency that allows people to make transactions without using traditional banks.”

Amplification ensures that the audience fully understands the concept behind the term, especially in cases where the term is unknown or unfamiliar.

This technique can help engage the audience by providing context and encouraging deeper understanding.

Amplifying terms can slow down the pace of interpretation, which may not be ideal in fast-paced settings.

If overused, amplification can lead to unnecessary verbosity and reduce the natural flow of conversation.

Examples for strategies to translate neologisms:

1) Transliteration. Preserve the original pronunciation and form (blog → блог): **Laptop** → *Leptop*, **Startup** → *Startap*, **Selfie** → *Selfi*, **Hashtag** → *Xeshteg*

Email → *Imeil*.

2) Calque. Translate parts of the word literally: **Brainstorming** → *Aqliy hujum*, **skyscraper** → *osmono'par*, **Web page** → *Veb sahifa*, **Time management** – *vaqt taqsimoti*, **Social network** → *ijtimoiy tarmoq*, **Generation gap** → *yoshlar muammosi*, **Carbon footprint** → *Uglerod asorati*, **Sustainable development** → *Barqaror rivojlanish*.

3) Adaptation. Modifying the term to fit the linguistic and cultural norms of the target language: **Wi-Fi** → *Vay-fay* (Phonetically adapted), **Briefing** → *Brifing*, **App** → *Ilova*, **Fitness** → *Fitnes*, **Cashback** → *Keshbek*.

Lexical adaptation: Streaming → *Передача данных по сети*, Efirda namoyish etilmoq, **Greenwashing** → *Eko-aldov*, **Blog** → *Веб-журнал*, *Veb-zhurnal*, **Carbon footprint** → *Karbonat angidrid asorati*.

4) **Paraphrase**: Explain the concept if a direct equivalent is unavailable: **Cloud computing** → *ma'lumotlarni saqlash va hisoblash uchun masofaviy serverlardan foydalanish*. **Podcast** → *Muhokama yoki intervyularni o'z ichiga olgan internet orqali yuklab olish mumkin bo'lgan audio fayl*. **Sustainability** → *Atrof-muhitga zarar yetkazmasdan resurslardan barqaror foydalanish*, **Business incubator** → *Startaplarni rivojlanishining dastlabki bosqichida qo'llab-quvvatlovchi tashkilot*, **App** → *Mobil qurilmalar uchun dastur/ilova*.

Linguistic neologisms: Lexical gap → Leksik bo'shliq, ma'lum bir tushunchani ifodalovchi so'zning yetishmasligi, **Spanglish** → Spanish English, **Semantic drift** → semantik o'zgarish, Vaqt o'tishi bilan so'z yoki ibora ma'nosining o'zgartirish, **Eponym** [ep.ə.nim] → Odatda biron bir kashfiyot yoki ixtiro bilan mashhur bo'lgan shaxs nomidan olingan so'z, **Columbia** – from Christopher Columbus, **Mesmerize** - derived from **Franz Anton Mesmer**, a German physician who practiced hypnosis.

5) **Hybridization**: Combine borrowing and localization: **transnational** – transmilliy, **Телемагазин** – teledo'kon, **Cyber threats** – Kiber tahdidlar, **Electronic wallet** – Elektron hamyon, **Mobilization** – Mobillashtirish,

6) **Applying a new meaning to the word**: **egg** (tuxum) - aviabomba, **summit** (baland nuqta) - oliy darajadagi uchrashuv, **domino** (o'yin) - organlarni almashtirish bo'yicha operatsiya, **colour-blind** (adj) – (ranglarning farqiga bormaydiga odam), “odamlarni millati va irqiga qarab ajratmaydigan kishi”.

7) **Borrowings**: **Chef** – bosh oshpaz, **Tandoor** – tandir, **Sandal stove** – sandal, **Tolerantlik** – from tolerance, **Superpower** – hukmron davlat.

8) **Neologisms through abbreviations. Abbreviations** – Shortened words that are read in letters: **UNO**, **PC** [pi:si] - **personal computer** (shaxsiy kompyuter).

9) **Acronyms**: Shortened words that are read like words: **NATO**.

The techniques used by interpreters in translating realia and neologisms require a balance between maintaining accuracy, cultural relevance, and audience understanding. **Direct translation, descriptive translation, substitution, calque, omission** and **amplification** are among the most common strategies, each with its own strengths and limitations.

Effective interpretation depends on the context, the familiarity of the target audience with the term, and the interpreter's ability to choose the best technique to convey meaning without distorting the original message. As the world continues to evolve, particularly with the rapid growth of technology and global interconnectivity, interpreters must remain adaptable and continually refine their strategies for handling realia and neologisms.

BOLALARNI MAKTABGA TAYYORLASHDA OTA-ONALARNING O'RNI.

Esanova Maysara Umirovna

Osiyo texnologiyalar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqola "Bolalarni maktabga tayyorlashda ota-onalarning o'rni" mavzusida ota-onalarning bolalarning maktab hayotiga muvaffaqiyatli kirishiga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabga tayyorlash jarayonida ota-onalar ma'suliyati, har tomonlama bola kamolotidagi to'g'ri yondoshuvlar haqida zaruriy ma'lumotlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Bolani maktabga tayyorgarligi, ILK QADAM davlat o'quv dasturi emotsional va psixologik tayyorgarlik, intellektual va kognitiv tayyorgarlik, bolaning ijtimoiylashuvi.

Bolalarni maktabga tayyorlashda ota-onalarning o'rni juda katta va muhimdir. Ota-onalar bolalarining maktab hayotiga muvaffaqiyatli kirishi uchun nafaqat amaliy yordam ko'rsatish, balki psixologik, emosional va ijtimoiy tayyorgarlikni ham ta'minlashlari kerak. Shaxsning ma'naviy sifatlarga ega bo'lishi, unda ma'naviy bilimlarni egallashga nisbatan ehtiyoj va qiziqishning paydo bo'lishida oila tarbiyasi asosiy rolni bajaradi. Oilada qaror topgan sog'lom ma'naviy-ruhiy muhit farzandlarning yetuk, barkamol bo'lib voyaga yetishlari uchun beqiyos ahamiyatga egadir. Darhaqiqat, oilaning farzandlar o'quv faoliyatiga g'amxo'rlik qilishi tarbiyadagi bosh masalalardan biri bo'lib, ota-onalar farzandlarining ta'lim jarayonida bilimlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishlari yo'lida mas'uliyatni chuqur his etishlari zarur. Ota-onalar bolani maktabga tayyorlashda quyidagi asosiy mezonlarga rioya qilishlari kerak.

1. Emotsional va psixologik tayyorgarlik

O'qishga bo'lgan ijobiy munosabatni shakllantirish: Ota-onalar bolalarga o'qishning qiziqarli va foydali jarayon ekanligini tushuntirishlari kerak. Maktabga borishdan oldin bolaning o'qishga nisbatan ijobiy munosabatini rivojlantirish, uni yangi bilish va o'rganish uchun rag'batlantirish muhimdir.

Qo'llab-quvvatlash va ishonch: Maktabga tayyorlanayotganda, bolaning yangi muhitga o'tishi va yangi qoidalar bilan tanishishi unga stress va xavotir tug'dirishi mumkin. Ota-onalar bolaga ishonch berish, uni qo'llab-quvvatlash va yangi vazifalarni yengib o'tishga yordam berishlari kerak.

Mustahkam o'z-o'zini hurmat qilish: Ota-onalar bolalarga o'zini qadrlash va ishonchli bo'lishni o'rgatishlari kerak. Bu bolaga o'z kuchlariga tayanish va yangi muhitga tez moslashish imkonini beradi.

2. Intellektual va kognitiv tayyorgarlik

O'qish va yozishga tayyorlash: Maktabda bolalar o'qish va yozish bo'yicha asosiy ko'nikmalarni o'rganadilar. Ota-onalar uyda bolaning tovushlarni, harflarni va so'zlarni tanishiga yordam berishlari mumkin. Bu orqali bola maktabda o'qish jarayoniga tezda moslashadi.

Hisoblash va matematika asoslari: Bolaga raqamlar, shakllar, va oddiy hisoblashlarni o'rgatish uning matematik tafakkurini rivojlantirishga yordam beradi. Ota-onalar bu borada oddiy o'yinlar yoki kundalik faoliyatlar orqali yordam ko'rsatishlari mumkin.

Yangi bilimlarni qiziqarli qilish: Ota-onalar bolaga yangi narsalarni o'rganishda qiziqarli va o'yin shaklida yordam berishlari mumkin. Masalan, ko'p narsalar o'rganish uchun bolalar bilan kitoblar o'qish, tabiatni o'rganish yoki oddiy eksperimentlar qilish.

3. Ijtimoiy tayyorgarlik

Jamoadagi faoliyat va o'zaro muloqot: Maktabda bola ko'pincha guruhda ishlaydi, boshqa bolalar bilan o'yinlar o'ynaydi va o'z fikrlarini ifoda etishi kerak. Ota-onalar bolaga muloqot qilish, o'z fikrini ifoda etish va boshqalar bilan ishlashni o'rgatishlari kerak.

Qoidalar va tartibga rioya qilish: Maktabda qat'iy qoidalar, tartib va tartibni tushunish muhimdir. Ota-onalar bolaga kun tartibi, vaqti-vaqti bilan tanaffuslar, darslarga e'tibor berish kabi odatlarni shakllantirishlari kerak.

4. Tashkiliy tayyorgarlik

Maktab uchun zarur narsalarni tayyorlash: Ota-onalar bolalariga maktabga borish uchun kerakli narsalarni tayyorlashlari kerak. Masalan, ruxsatnomalar, kitoblar, qalamlar, rasm chizish asboblari va boshqa materiallar. Bola kerakli narsalarni o'z vaqtida va to'g'ri topishni o'rganadi.

Maktabga borish tartibini o'rgatish: Maktabga tayyorlanayotganda, ota-onalar bolaning kundalik hayotini rejalashtirishga yordam berishlari zarur. Masalan, maktabga qanday borishni, poyabzal va kiyimlarni to'g'ri tanlash, vaqtni samarali boshqarish kabi ko'nikmalarni rivojlantirish.

5. Salomatlik va sog'lom turmush tarzini qo'llab-quvvatlash

Tuna uchun sog'lom odatlar: Ota-onalar bolaning sog'lom turmush tarzini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Masalan, muntazam ovqatlanish, sport bilan shug'ullanish va yaxshi uyquni ta'minlash.

Sog'lom psixologik muhit yaratish: Ota-onalar bolalarga xavfsiz, mehribon va qo'llab-quvvatlovchi muhitda yashash imkoniyatini yaratishlari kerak. Bu bolaning maktabga nisbatan psixologik tayyorgarligini oshiradi va uning salomatligi hamda umumiy ruhiy holatini yaxshilaydi.

6. Maktab haqida musbat tasavvur yaratish

Maktabni qiziqarli va foydali joy sifatida tasvirlash: Ota-onalar bolalarga maktabni o'rganish, do'stlar orttirish va yangi narsalarni kashf etish joyi sifatida ko'rsatishlari kerak. Bu, bolaning maktabga qiziqishini oshiradi va kelajakda yaxshi natijalarga erishishiga yordam beradi.

Xulosa: Ota-onalar bolalarining maktabga tayyorlanishida o'tkazadigan roli juda katta. Ular bolaga psixologik, ijtimoiy, intellektual va tashkiliy jihatdan tayyorgarlikni ta'minlash orqali uning muvaffaqiyatli ta'lim olishiga yordam beradi. Bolaning maktabga moslashishi uchun ota-onalar qo'llab-quvvatlashi, muhabbat va ishonch hissini shakllantirish lozim. Hamkorlikning turli shakllarini mohirona uyg'unlashtirish, bu ishga maktabgacha ta'lim muassasasi jamoasining barcha a'zolari va tarbiyalanuvchilarning oila a'zolarini faol jalb etish orqali ham bolalar tarbiyasida ijobiy natijalarga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ismoilova, D. M. (2020). Maktabgacha ta'lim jarayonida ota-onalarning o'rni. Toshkent: Ta'lim nashriyoti.
2. Rahmonova, F. X. (2019). Bolalarni maktabga tayyorlashda ota-onalarning psixologik ro'li. Samarqand: O'qituvchi nashriyoti.
3. Akramov, J. H., & Murodov, S. A. (2018). Maktabgacha ta'lim va tarbiya: nazariya va amaliyot. Toshkent: Xalq ta'limi nashriyoti.
4. Tursunova, G. N. (2021). Ota-onalarning ta'limdagi ro'li va maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlash. Tashkent: O'qituvchi nashriyoti.
5. Karimov, A. A. (2022). Ta'lim va tarbiyada ota-onalarning psixologik yondashuvlari. Buxoro: Buxoro davlat universiteti nashriyoti.
6. Akhmedova, R. M. (2017). Maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabga tayyorlashda ota-onalarning ta'siri. Tashkent: Ta'lim va fan.
7. ILK QADAM davlat o'quv dasturi 2022 yil 4.02.

ONOMASTICS, TERMINOLOGY, AND LEXICOLOGY OF TURKIC LANGUAGES: A FOCUS ON SOCIAL MEDIA TERMINOLOGY

Ismoilova Mamlakat Qurbonovna
Asian technology university

Annotation. *The rapid evolution of language, particularly in the digital era, has significantly influenced the ways we understand and use terminology, especially in the realms of onomastics, lexicology, and terminology in Turkic languages.*

Key words: *onomastics, terminology, lexicology, turkic languages, social media terminology, neologisms, language evolution.*

Onomastics, the study of proper names, plays a pivotal role in reflecting the cultural and linguistic identity of a community, and as language interacts with new domains such as social media, this field faces new challenges. Social media terminology, as part of this ongoing evolution, introduces neologisms that shape both the lexicon and the broader linguistic framework of modern languages, including Turkic languages. This article explores the relationship between social media terminology and the traditional branches of linguistics, emphasizing the need for a comprehensive understanding of onomastics, lexicology, and terminology within this context.

Onomastics in Turkic languages, which includes the study of personal names, place names, and other proper nouns, is vital to understanding the sociolinguistic features of a community. Historically, Turkic onomastics has reflected the cultural, religious, and social structures of Turkic-speaking peoples. The integration of social media, however, has brought new dimensions to onomastics. As individuals increasingly use social media platforms to construct online identities, personal names are often modified or adapted to fit virtual environments. This process is not limited to just usernames but also extends to the creation of digital personas and aliases that may not conform to traditional naming conventions. The influx of digital and global influences has thus led to a diversification of onomastic practices in Turkic-speaking regions (Yılmaz, 2020).

As an example, the development of online gaming and influencer culture has resulted in the emergence of names and pseudonyms that deviate from traditional Turkic norms. These digital names are often short, stylized, and easier to remember or pronounce, reflecting the fast-paced nature of online interaction. Moreover, names on platforms like Instagram, Twitter, and TikTok are sometimes selected based on their availability or uniqueness, further complicating the study of onomastics in contemporary Turkic languages (Demir, 2021).

Terminology and lexicology are two closely related subfields of linguistics concerned with the meaning and formation of words. In the context of social media, the use of new terminology has become an essential feature of contemporary communication. Social media platforms, as spaces for rapid exchange and innovation, have given rise to a wealth of neologisms. Terms such as “hashtag,” “viral,” “meme,” “influencer,” and “like” are examples of how social media has introduced new words and meanings that were not present in traditional language use. For Turkic languages, the adoption of such terms often leads to debates about language purity, borrowing, and the adaptation of foreign terms.

Social media terminology, much like in other languages, has brought about lexical shifts in Turkic languages. Many of these terms are borrowed directly from English, reflecting the dominance of English in global digital communication. While some words, like “selfie” or “hashtag,” have been incorporated without significant modification, others, such as “influencer” or “viral,” have led to the creation of new, Turkicized versions (Aydın, 2022). Lexicographers and linguists are faced with the challenge of documenting these changes and determining their place within the evolving lexicon of Turkic languages.

Additionally, social media's role in the development of terminologies related to virtual reality, digital marketing, and online communities has further complicated the lexicological landscape. New terms such as “influencer marketing,” “content creator,” and “viral challenge” are now part of everyday discourse. These terms not only shape how people communicate but also affect how language evolves within the broader cultural context.

Neologisms, or new words and expressions, are integral to understanding how languages evolve. The rapid development of the internet and social media has accelerated this process. In Turkic languages, social media has contributed significantly to the creation of neologisms. Terms that describe internet culture, technology, and social interactions, such as “emoji,” “like,” and “share,” are just a few examples of this phenomenon. Many of these words, though borrowed from English, are often adapted into the phonetic and grammatical structure of Turkic languages.

As a result, lexicologists face the challenge of categorizing and defining these new terms, which often do not fit into traditional dictionaries. For instance, the term “emoji” has not only been adopted by speakers of Turkic languages but also transformed in various ways, depending on local cultural context. In Turkish, for example, the word has been integrated into everyday speech, often in the plural form, even though it originally came from a Japanese context (Çelik, 2020). The use of these neologisms highlights how digital language is reshaping the lexicon and challenging traditional lexicographic practices.

The influence of social media on language is not just about the introduction of new words but also about how existing words are adapted to fit new contexts. In the case of Turkic languages, social media has pushed for a more flexible, adaptable use of language. This has included modifications in syntax, semantics, and pragmatics, which reflect the dynamics of online communication. Abbreviations, acronyms, and new forms of written communication,

such as the use of emojis to replace words or punctuation, are common in social media contexts.

One major issue is the loss of linguistic accuracy in informal communication, particularly in languages like Turkish, where there is a rich vocabulary for expressing nuanced ideas. Social media's demand for brevity and immediacy often leads to the simplification of language. While this may be seen as a positive development in terms of accessibility and convenience, it also raises concerns about language degradation and the erosion of linguistic diversity in Turkic-speaking regions (Karakış, 2021).

Social media does not just impact linguistic aspects; it also plays a crucial role in cultural shifts. In the context of Turkic languages, social media facilitates the spread of global ideas, trends, and movements, which in turn influences how people from various regions communicate. For example, hashtags like #MeToo or #BlackLivesMatter, which originated in English-speaking cultures, have found resonance in Turkic-speaking communities, leading to the creation of localized versions and the incorporation of these movements into local discourse (Gürpınar, 2021).

Moreover, the proliferation of social media has given rise to influencers, who not only shape the way people consume content but also have a profound impact on the evolution of language. Influencers often create new slang, catchphrases, and terminology that quickly gain traction and spread across platforms, becoming part of the everyday lexicon. These developments illustrate the powerful influence social media has on language change in Turkic communities, both online and offline.

The intersection of onomastics, terminology, and lexicology with social media is a fascinating and complex field, particularly in the context of Turkic languages. As social media continues to influence language, it brings both challenges and opportunities. The adaptation of new terminology, the creation of neologisms, and the evolution of existing words are all part of a dynamic process that reflects the changing nature of communication in the digital age. Turkic languages, like many others, are undergoing a transformation influenced by global digital culture. Linguists, lexicographers, and educators must pay attention to these changes in order to document, preserve, and understand the role social media plays in shaping language and culture.

References

1. Aydın, M. (2022). "The Adaptation of Social Media Terms in Turkish." *Journal of Linguistics and Social Media Studies*, 15(2), 128-145.
2. Çelik, H. (2020). "Neologisms and Language Borrowing in Turkic Languages: A Case Study of 'Emoji'." *Linguistic Trends*, 5(3), 89-105.
3. Demir, N. (2021). "Onomastics in the Digital Era: The Influence of Social Media on Naming Practices." *Turkic Linguistic Studies*, 14(1), 56-72.

METAPHOR AS AN OBJECT OF LINGUISTIC RESEARCH: A COMPARATIVE STUDY OF ENGLISH AND UZBEK METAPHORS

Muborak Hazratqulova

English teacher of Asian University of Technolog,

Annotation: This article explores the linguistic approaches to the comparative study of English and Uzbek metaphors: its role in linguistics, general and specific metaphors in both languages by highlighting how cultural and historical influences shape metaphorical expressions in both languages. Translation of metaphor from English into Uzbek is the main challenge that readers often confront. The main reason for this is metaphor is translated directly from one language into another which loses meaning in target language. To address the issue, it is necessary to have deep understanding between general and specific metaphor and how to compensate while translating. By analyzing these differences, the study underscores the importance of understanding metaphor for linguistic research, translation, and cross-cultural communication.

Key words: metaphor, linguistic approach, general and specific metaphor, metaphorical expressions, cross-cultural communication.

Metaphor is a fundamental cognitive and linguistic phenomenon that has been widely studied in linguistics, philosophy, and cognitive sciences. Traditionally, metaphor was regarded as a mere stylistic device, but modern linguistic research, especially influenced by cognitive linguistics, sees metaphor as an essential tool for understanding human thought and perception (Lakoff & Johnson, 1980).

Lakoff and Johnson's (1980) conceptual metaphor theory suggests that metaphor is not just a rhetorical embellishment but a structural component of thought. According to this theory, our conceptual system is largely metaphorical, shaping how we perceive and interact with the world. Metaphors structure abstract concepts by linking them to more tangible and familiar experiences. This idea has significant implications for linguistic studies, as it suggests that metaphor is deeply embedded in the way we think and communicate.

The study of metaphor in linguistics can be approached from multiple perspectives, including cognitive, structural, and functional approaches. The cognitive approach emphasizes how metaphors reflect mental processes and categorization, while the structural approach examines metaphor as a linguistic phenomenon that affects syntax and semantics. The functional approach, on the other hand, looks at the pragmatic and communicative role of metaphor in discourse (Gibbs, 1994).

Research has shown that metaphors are prevalent across different languages and cultures, but the way they are constructed and understood can vary significantly. For example, while some metaphors are nearly universal—such as associating light with knowledge and darkness with ignorance—others are culturally specific and deeply tied to the social and historical experiences of a given community (Kövecses, 2002). In both English and Uzbek, metaphors serve as a means of conceptualizing abstract ideas through more concrete experiences, but the sources and meanings of these metaphors are shaped by cultural and linguistic contexts.

Furthermore, metaphor plays a crucial role in shaping discourse and ideology. Political speeches, advertisements, and literary texts frequently employ metaphor to frame arguments and evoke emotional responses (Steen, 2007). The ability to recognize and interpret metaphors is therefore an essential skill for effective communication, translation, and language learning.

Linguistic approaches to metaphor vary, with structural, cognitive, and functional perspectives offering different insights. In English, metaphors often draw from widely shared cultural and historical narratives, such as "time is money," emphasizing the economic-driven mindset of English-speaking societies (Gibbs, 1994). In Uzbek, metaphors frequently derive from nature, family, and traditional customs, reflecting the agrarian and community-oriented heritage of Uzbek culture (Steen, 2007).

Metaphors in different languages also reflect unique thought processes and conceptual frameworks. English metaphors are often analytical and abstract, influenced by technological and industrial advancements. Uzbek metaphors, on the other hand, are frequently tied to tangible, everyday experiences, reflecting a strong connection to nature and social relationships. For example, in Uzbek, phrases like "*boshini qotirmoq*" (literally "boiling one's head") are used to mean "thinking deeply," whereas in English, the equivalent might be "wracking one's brain."

Additionally, metaphors play a significant role in idiomatic expressions. In English, "the ball is in your court" metaphorically means that it is someone's turn to take action, drawing from the world of sports. In Uzbek, a similar idea is expressed through metaphors from communal and agricultural settings, such as "*endi navbat sendami*" ("now it's your turn"). These differences highlight how metaphorical thought is influenced by the socio-cultural environment of each language community.

For instance, in English, "He has a heart of stone" implies emotional coldness, while the Uzbek equivalent "*Uning yuragi tosh*" carries a similar meaning but may be used in more emotionally charged contexts (Littlemore, 2001). Similarly, while English has the metaphor "Life is a journey," Uzbek speakers may say "*Hayot bir daryo*" ("Life is a river"), highlighting fluidity and adaptability rather than a structured path. Such conceptual

differences demonstrate how cultural values and historical contexts shape metaphorical usage in different languages.

Moreover, linguistic studies have found that metaphor is essential for language learning and translation. Understanding metaphors in both languages allows for more accurate and nuanced translations. For instance, translating idioms and proverbs requires not only linguistic accuracy but also cultural knowledge to preserve their meaning and impact. A direct translation of an English metaphor into Uzbek might not always make sense, and vice versa, necessitating a deep understanding of metaphorical thinking in both languages (Kövecses, 2002).

General metaphors are those that appear universally across different languages, often tied to fundamental human experiences. Examples include metaphors of nature ("*rising prices*" in English, "*narxlar ko'tarildi*" in Uzbek), war ("*fighting a disease*" in English, "*kasallikka qarshi kurashmoq*" in Uzbek), and embodiment ("*cold-hearted person*" in English, "*sovuq yurakli odam*" in Uzbek) (Lakoff & Johnson, 1980).

Specific metaphors, on the other hand, are deeply rooted in cultural contexts and may not have direct equivalents in other languages. For example, in English, "barking up the wrong tree" means pursuing a mistaken line of reasoning, while Uzbek has "*tog'ora tagini qoqmoq*" ("knocking the bottom of a tub"), which means looking for something that does not exist. These culturally specific metaphors highlight differences in perception and social norms between English and Uzbek speakers (Kövecses, 2002).

The presence of culturally specific metaphors suggests that language shapes cognition in different ways. Uzbek metaphors often reflect the importance of collectivism and traditional values, while English metaphors frequently convey individualism and efficiency. For instance, English uses the metaphor "pull yourself up by your bootstraps" to imply self-sufficiency, while Uzbek speakers might say "*o'z bilganingni qil*" ("do what you think is best") in a more communal or advisory sense.

Additionally, metaphors in both languages serve different rhetorical functions. In Uzbek poetry and folklore, metaphors are often used to convey wisdom and life lessons, while in English literature, they can serve to construct identity and personal narratives. For instance, metaphorical expressions in the works of Alisher Navoi often draw from nature and Islamic philosophy, whereas in English literature, Shakespearean metaphors frequently explore themes of ambition and fate.

Understanding general and specific metaphors is essential for cross-cultural communication and language translation. Since direct translation of culturally bound metaphors can lead to misunderstandings, translators must find equivalents that preserve the intended meaning while respecting cultural contexts.

Conclusion

A comparative study of English and Uzbek metaphors reveals both universal cognitive patterns and culturally specific metaphorical expressions. While both languages use

metaphor to structure thought and communication, the specific imagery and source domains vary, reflecting different worldviews and cultural values. Understanding these differences is crucial for linguists, translators, and language learners, as it enhances cross-cultural communication and deepens the appreciation of metaphor's role in shaping human cognition and discourse.

Additionally, the study of metaphor contributes to translation studies by emphasizing the challenges of conveying metaphorical meanings across languages. Direct translations of metaphors often lead to misinterpretations if cultural context is not considered. Recognizing these differences can improve translation accuracy and foster more effective intercultural dialogue.

Furthermore, metaphors influence not only language but also social cognition and identity. How a language conceptualizes abstract concepts through metaphor reveals underlying cultural attitudes and values. Studying metaphors across languages provides deeper insight into human cognition and cultural diversity.

Future research can explore how metaphor usage evolves in a globalized world where linguistic and cultural exchanges are becoming more frequent. Investigating how new metaphors emerge and how traditional ones adapt in bilingual or multilingual speakers can further enhance our understanding of metaphor's role in language development.

By continuing to analyze metaphorical expressions across different languages, linguists and scholars can contribute to more nuanced cross-cultural understanding and linguistic theory development, ultimately improving global communication.

References

- Gibbs, R. W. (1994). *The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding*. Cambridge University Press.
- Kövecses, Z. (2002). *Metaphor: A practical introduction*. Oxford University Press.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
- Littlemore, J. (2001). *Metaphor as a source of misunderstanding in intercultural communication*. *Pragmatics & Cognition*, 9(1), 79-106.
- Steen, G. (2007). *Finding metaphor in grammar and usage: A methodological analysis of theory and research*. John Benjamins Publishing.

O'ZBEK TILIDA TARZ-HOLAT SEMALI TIL BIRLIKLARI XUSUSIDA

Jo'rayeva Mahliyo Nosirovna
Xalqaro innovatsion universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada, avvalo, fanlararo “maydon” terminining qo'llanilishi, uning tilshunoslikka kirib kelishi haqida so'z boradi. Bu borada tilshunoslar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy ishlar, o'zbek tilida harakat tarzi shakllarining maydon nazariyasi bilan bog'liq qarashlari borasida atroflicha fikr yuritilgan. Maqola o'zbek tilida tarz-holat semali til birliklarining maydonning yadro (markaz) va chegara (periferik) hududlarda qay o'rinda joylashuvi bayoni bilan nihoyasiga yetadi.

Kalit so'zlar: maydon, tarz, harakat tarzi, funksional-semantik maydon, yadro, periferik.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ham o'z faoliyatlarining dastlabki kunlaridayoq davlat ahamiyatiga molik vazifalar qatorida ushbu masalaga diqqatlarini qaratib: “Biz yoshlarga doir davlat siyosatini hech og'ishmasdan, qat'iyat bilan davom ettiramiz. Nafaqat davom ettiramiz, balki bu siyosatni eng ustuvor vazifamiz sifatida bugun zamon talab qilayotgan yuksak darajaga ko'taramiz.

Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz”, - deya to'xtalgan edilar [1].

Maydon (fizikada) – fizikaning asosiy tushunchalaridan biri sanaladi. Uni fanga fizik olim Maykl Faradey olib kirdi. Fizika ta'limida maydon tushunchasi keng qo'llaniladi, masalan, elektr maydon, magnit maydon, elektromagnit maydon, gravitatsion maydon. Fizika sohasida “maydon” termini “biror fizik hodisa ro'y beradigan yoki uning ta'siri seziladigan fazo” degan ma'noni ifodalaydi. Fizikadagi maydon nazariyasiga ko'ra, harakatdagi har qanday elektr zaryadi atrof fazoda magnit maydon hosil qiladi. Magnit maydoni fazoda uzluksiz harakatdagi boshqa elektr zaryadlariga ta'sir o'tkazadi. Maydon doirasidagi elektr zaryadi uning markazi atrofida aylanma harakatda bo'ladi. Zaryad maydon markaziga qanchalik yaqin joylashgan bo'lsa, uning maydon ta'siri shuncha kuchli bo'ladi, uzoqlashgan sari ta'sir susaya boradi. Xullas, zarralar orasida bo'ladigan o'zaro ta'sirning katta masofalarga uzatilish jarayonini izohlash maqsadida ushbu termin fizika fani olamiga kirib kelgan” [2]. Keyinchalik qator boshqa sohalarda ham bu termin qo'llanila, o'rganila boshlandi.

Maydon (algebra) – “...har bir noldan farqli elementi teskarilanadigan birli assosiativ halqa jism deyiladi. Agar shu bilan birga ko'paytirish amali kommutativ ham bo'lsa, maydon

deyiladi. Maydon tushunchasining juda muhim ekanligini nazarda tutib uning halqa tushunchasiga asoslanmaydigan ta'rifini keltiramiz.

Agar: a) $(K, +)$ – abel halqa; b) $(K, \cdot)$ – gruppoid, $(K \setminus \{0\}, \cdot)$ – abel gruppasi; s) qo'shish bilan ko'paytirish amallari distributivlik qonuni bilan bog'langan (uni ikki formasining ixtiyoriy bittasi bilan ifodalash mumkin) bo'lsa algebraik sistema maydon deyiladi" [3].

Maydon (lingvistikada) – ma'no umumiyliги bilan birlashgan va belgilanayotgan hodisalarning tushunchaviy, predmetlik yoki vazifaviy (funksional) o'xshashligini aks ettiruvchi til birliklari (asosan, leksik birliklar) yig'indisi maydon sifatida belgilanadi. Tilshunoslikda "maydon" so'zi atama sifatida XX asrning birinchi choragidan boshlab ishlatilib kelinmoqda. Bu atama umumiy ma'noga ega bo'lib, o'zaro munosabatga kirishadigan muayyan vositalar sistemasini bildiradi.

Turli tilshunoslar tomonidan maydon, uning vositalari, chegarasi, tarkibi kabi masalalar turlicha talqin qilingan. "Funksional-semantik maydon (xususan, A.B.Bondarko tadqiqotlarida) haqida ham fikrlar bo'lib, ularda maydon bir sath doirasidan chiqib, butun tilni qamrab olishi aytiladi"[4].

O'zbek tilida tarz (holat) semali til birliklari quyidagilar:

Holat bildiruvchi ravishlar.

Holat ravishi ish-harakatning qanday holatda va qanday kimga va nimaga o'xshatib bajarilishini ifodalaydi. U qanday? qanday qilib? qay holda?, qay tarzda? kabi so'roqlarga javob bo'ladi. Sekin, asta, bemalol, qalban, arang, ochiqchasiga, yakkama-yakka, bafurja, yayov, qat'iyan, qardoshlarcha, piyoda, xomligicha, darhol, birdan, qo'qqisdan, tasodifan, qatorasiga, qushday kabi so'zlar holat ravishlari sanaladi.

*Vodiyarlarni **yayov** kezganda,
Bir ajib his bor edi manda.*

Holat ravishi gap tarkibida, asosan, ravish holi vazifasida keladi: Muxlisa arab tilini o'rganishga **astoydil** kirishdi. Ba'zan, holat ravishi kesim vazifasida ham kelishi mumkin. Masalan, Dalalarda ishlar **jadal**.

Holat ravishi sifat so'z turkumidan harakatning qay tarzda (holatda) bajarilishini ifodalashi bilan farqlanadi (sifat esa harakatning belgisini ifodalaydi). Qoidadan kelib chiqadigan bo'lsak, **chiroyli** yurmoq- sifat, **tez** yurmoq- ravish.

Holat bildiruvchi sifatlar.

O'zbek tilida holat anglatuvchi sifatlar narsa-buyumning va mavjudotlarning holati va vaziyatini turg'un belgi sifatida ifodalab keladi. Quvnoq, odobli, iliq, issiq, bexabar, guldor, xursand, osuda, kir, toza, yopishqoq kabi so'zlar holat bildiruvchi sifatlar sanaladi. Holat bildiruvchi sifatlar tuzilishiga ko'ra: **tub** (*farovon, osuda, tashna, xursand*), **yasama** (*gavdali, azador, sersalom, porloq, quvnoq*), qo'shma (*kamgap, boshqorong'i, kechpishar, sohibjamol*), **juft** (*saramjon-sarishta, soya-salqin, kuydi-pishdi* (fe'ldan ko'chgan), *chala-*

chulpa), **takroriy** (biq-biq, burda-burda, yo 'l-yo 'l (otdan ko'chgan) bo'ladi.

Holat bildiruvchi sifatning sintaktik vazifasi quyidagicha: a) kesim bo'lib kelishi: *Maktabning tomi eski va teshik edi*; b) ravish holi bo'lib kelishi: *Kerri bu gapni eshitdi-da, orqasiga beso'naqayroq tislani, tashqariga chiqdi*. (T.Drayzer); c) aniqlovchi bilan: *Bunda odamlar ko'p edi chog'i: yaxshi kiyingan, yoshlari qirq va undan balandda bo'lgan erkaklar mis to'siq ortida nimalar haqidadir gaplashishardi*. (T.Drayzer).

Holatga taqlid so'zlarning tasnifi:

a) kishilarning holatiga taqlidni bildiruvchi so'zlar: dir-dir, alang-jalang, lang, zirq-zirq, lo'q-lo'q, shart-shurt, yum-yum (yig'lamoq), sim-sim (og'rimoq), g'ij-g'ij (aql), g'ing-ping, zir-zir, shartta-shartta, shuv, mo'lt, dik-dik, shov-shuv, pish-pish, hang-mang, lop, g'ivir. Masalan, *U yum-yum yig'ladi*;

b) kishilarning xususiyatlarini ifodalovchi holatga taqlidni bildiruvchi so'zlar: jilpang-jilpang, jirt-jirt, qilpang-qilpang, lik-lik, liking-liking. Masalan, *Qizlarning jilpang-jilpang qilishi judayam yomon ko'rinadi*;

d) harakatning holatini ifodalovchi holatga taqlidni bildiruvchi so'zlar: pildirpildir, lapang-lapang, gir-gir... Masalan, *Nozima onasining tepasida gir-gir aylanardi*;

e) ob-havo ta'siri natijasida paydo bo'ladigan holatga taqlidni bildiruvchi so'zlar: dag'-dag', dir-dir, qalt-qalt, lov-lov, jiz-jiz. Masalan, *Sovuqdan tanamiz dag'-dag' qaltirardi*;

f) yorug'lik, nur ta'sirida paydo bo'luvchi holatga taqlidni bildiruvchi so'zlar: lip-lip, milt-milt, jimir-jimir, yalt-yalt, yalt-yult, yaraq, yal-yalt. Masalan, *Chirog'imiz lip etib o'chib qoldi*;

g) tabiat hodisalarining holatiga taqlidni bildiruvchi so'zlar: guppa-guppa, guv-guv, gup, jimir-jimir, sharros. Masalan, *Birdaniga yomg'ir sharros quydi*;

h) o'simliklarning holatiga taqlid bildiruvchi so'zlar: g'uj-g'uj, g'ir-g'ir, hilhil, duv-duv. Masalan, *Mevalar duv-duv to'kildi*;

Holat bildiruvchi fe'llar.

Fe'l arab tiliga oid so'z bo'lib, "harakat" degan ma'noni anglatadi. U qanday jarayonni ifodalashiga ko'ra bir nechta turlarga bo'linadi, nima bo'lmoq? umumiy so'rog'iga javob bo'luvchi so'zlar holat sanaladi. Harakat fe'llari faqat jonli yaratilarga xos bo'lib, ularning jismoniy harakatini ifodalaydi. Holat fe'llari esa jonli va jonsiz yaratilarning holatini bildiradi. Holat fe'llariga: *titramoq, xursand bo'lmoq, seskanmoq, jovdiramoq* kabi so'zlar misol bo'ladi. Masalan, *Umidaning javobidan onasi seskanib ketdi*.

Holat bildiruvchi ravishdosh shakllari.

Holat ravishdoshlari harakatning holatini bildirib, fe'llarga -ib, -b, -a, -y, -gancha (-kancha, -qancha) kabi qo'shimchalarni qo'shish orqali hosil qilinadi. Masalan, *kulib gapirdi, yig'lay-yig'lay so'zlab berdi, tikilgancha qaradi* kabi.

Holat bildiruvchi sifatdosh shakllari.

Holat sifatdoshlari shaxs va narsalarning harakat belgisini ifodalab keladi. Hosil bo'luvchi qo'shimchalari nutqimizda faol bo'lgan -gan, (-kan, -qan) shakllaridir va ular

shaxs-narsalarning o'tgan zamonga xos harakat belgisini ifodalaydi. Sifatdosh fe'lining funksional shakllaridan biri bo'lib, narsaning harakat va holati belgisini ko'rsatadi va sifatlovchi vazifasida keladi: *Do'stlik bo'lmagan joyda ishning rivoji ham bo'lmaydi* (S.Zunnunova). Sifatdoshning yana bir asosiy belgisi harakat tushunchasi anglatishidir: *Madina doimo izlanadigan, yuksak marralarni qo'lga kiritishga chog'langan talabalarimizdan*.

Harakat tarzi shakllari.

O'zbek tilida harakat tarzi shakllari xalqimizga xos milliy mental xususiyatlarni ifodalash xususiyati bilan ham xarakterlidir. Harakat tarzi shaklining yetakchi fe'lining -(i)b ravishdosh shakli yordamida ko'makchi fe'l bilan qo'shiluvdan hosil bo'lgan morfologik shakli faol qo'llanuvchi bir ko'rinishidir. Masalan: ketib qolmoq ("kutilmaganda"), berib turmoq ("vaqtincha"), kutib turmoq ("davomli harakat") kabi.

Holat bildiruvchi ko'makchi.

Odatda ko'makchilar yetakchi so'zga bog'lanib unga: sabab, yo'nalish, mavzu, o'xshatish, chegara kabi ma'nolarni yuklaydi. Ayrim ko'makchilar matn tarkibida qo'llanganda bir nechta ma'nolarni ifodalashi mumkin. Masalan, **bilan** ko'makchisi: holat, birgalik, payt, sabab, vosita, to'siqsizlik kabi ma'nolarni ifodalab kelishi mumkin. U holatni ifodalaganda harakatning qay tarzda bajarilishini ko'rsatib keladi: *Darsimni diqqat bilan tinglang*.

Holatni ifodalovchi kelishik shakllari.

O'rin-payt kelishigi shakli (-da) harakatning bajarilish holatini ifodalab, qanday? qay tarzda? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ravish holi vazifasida keladi. Masalan, *Ular ma'ruzani chuqur sukutda tinglar edilar*.

Chiqish kelishigi shakli (-dan) ham harakatning bajarilish holatini ifodalab keladi. Qanday? qay holatda? so'roqlaridan biriga javob bo'ladi va gapda ravish holi vazifasida keladi. Masalan, *dildan kulmoq*.

Ohang bilan holatning ifodalanishi.

Ohang fors tilidan olingan bo'lib *tovush, nag'ma, kuy* degan ma'nolarni ifodalaydi. Musiqiy ifoda vositasi sifatida eng kichik kuy bo'lagi sanaladi. Ohang bir nechta tovushlarning mantiqan ulanib borishidan hosil bo'lib, vokal musiqada ruknga mos keladi. Tarz (holat) ma'nosi fonetik ifodalanganda tovushning ikkilanishi, urg'u muhim rol o'ynaydi. Masalan, A-a-aytibdi, O'-o'-o'ttiribsizmi? (bemalol, uzoq, bema'ni o'ttirish ma'nosida). Bu misollarda asosiy zarbni birinchi bo'g'inga berish orqali muallif o'zidagi bir nechta his-tuyg'ularni yuzaga chiqishiga erishyapti.

Ravish ergash gapli qo'shma gaplarda holat mazmunining ifodalanishi.

Bosh gapdagi voqea-hodisaning, ish-harakatning qay tarzda, qanday vaziyatda yuzaga kelishini bildiruvchi qo'shma gap shakllarini ravish ergash gapli qo'shma gaplar deymiz.

Ravish ergash gapning kesimi -b, -ib, qo'shimchalari bilan yasalgan ravishdosh yordamida ifodalanadi. Masalan,

Qorong'i kechada ko'kka ko'z tikib,

Eng yorug' yulduzdan seni so'rayman. (Ch).

Maqolada tilshunoslikdagi holat anglatuvchi til birliklariga maydon nuqtai-nazaridan yondashdik hamda tarz (holat) ifodalovchi lisoniy hamda g'ayrilisoniy vositalarning barchasini qamrab olishga harakat qildik. Chunki bu sistem yondashuvning asosiy va zaruriy shartlaridan biridir.

O'zbek tilida tarz (holat) semali til birliklarini funksional-semantik maydon nuqtai-nazaridan o'rganish mavzuning yanada takomillashgan ko'rinishga kelishiga zamin yaratadi. "Funksional-semantik maydon termini, hodisaning lingvistik aspektda tekshirilishini ham ko'rsatadi"[5]. "Lingvistikada funksional-semantik maydon tushunchasiga asos solinganidan buyon til xodisalarini ushbu yondashuvda tadqiq etish tobora ommalashmoqda. Bugungi kunga qadar tilshunoslar tomonidan zamon, aspektuallik, modallik, taksis, miqdor-daraja, harakat tarzi kabi funksional -semantik maydon turlari aniqlangan" [6].

Fizikadagi elektr maydonida bo'lgani kabi til birliklari ham tarz ma'nosini qay darajada ifodalashiga ko'ra markaziy (yadro) va chegara (periferik) hududlarda joylashadi. Tarz mikromaydonini ifodalovchi vositalar ham tarz funksional-semantik maydoni tushunchasining qaysi qismlarini hosil qilishiga ko'ra uch qismga bo'linadi: yadro, markaz va chekka qism.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh.Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent – "O'zbekiston", 2016
2. Narzullayev U.X. Algebra va sonlar nazariyasi: O'quv qo'llanma. Samarqand – 2020.
3. G'aniev A.G., Avliyoqulov A.K., Almardonova G.A. Fizika. I qism. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik. Buxoro – 2002
4. Bondarko A.B. Грамматическая категория и контекст. – Л.: Наука, 1971.
5. Elmuradova L. O'zbek tilida daraja funksional-semantik maydoni: Filol. fanlari nomzodi. ..diss. avtoref. - Toshkent, 2011.
6. Safarov F.S. O'zbek tilida son-miqdor mikromaydoni va uning lisoniy-nutqiy xususiyatlari: Filol. fanlari nomzodi. ..diss. – Samarqand, 2004

ASPECTS OF INTERACTIVE COMMUNICATION

**Jo'rayeva Mohira
Xudoyqulova Setora**
Osiyo texnologiyalar universiteti

Abstract: For developing learners' speaking skills there are many interactive activities such as discussion, simulations, role playing and so on. These activities will help students to feel more confident in speaking and while working with their partners they will try to correct their mistakes in their speech in order not to make mistakes repeatedly. In this article interactive activities for developing speaking skill are discussed with their beneficial sides.

Key words: speaking skill, interactive, activities, communication, narrating.

What exactly is Interactive Communication? Although the term can occasionally intimidate people, Interactive Communication is a relatively straightforward concept, and the clue to what it is is very much in the title. Let's begin by explaining it to students through a little task: ask them to identify those speaking sub-skills that are present in a dialogue but not in a monologue.

The students will invariably produce a list of sub-skills like this:

- ✓ asking questions
- ✓ responding to questions or suggestions
- ✓ making offers
- ✓ asking for opinions
- ✓ asking for clarification or repetition

And herein lies the key to what Interactive Communication is: the collection of sub-skills that are utilised to successfully interact with another person, such as those in the list above. It's a discipline that is as much down to a person's social abilities as much as their language knowledge. To take what is stated in the B1 Preliminary and B2 First for Schools marking criteria, it's the ability to initiate, respond, maintain, develop, and negotiate whilst in conversation with another person.

But why is Interactive Communication important? As previously mentioned, all Cambridge exams look to progress skills that are essential for real-world communication. Most real-world speaking occasions are dialogues (Taylor, 2021), therefore Interactive Communication is as essential as they come: pupils would be almost defenseless in the real world without the skills that allow them to successfully interact with another person.

Consequently, it features in all four parts of the speaking exam. And none more so than in Part 3 of both exams, the discussion task, where Interactive Communication sub-skills are vital to be able to complete the task successfully...just see the numerous references to them in the Cambridge handbook below.

How do we develop Interactive Communication in our classroom? The golden rule is that any classroom activity that looks to develop Interactive Communication should be a collaborative one. However, simply placing students together and telling them to talk about something may not necessarily develop it sufficiently. This is because sometimes, for a variety of reasons, speaking sub-skills may not automatically transfer to an L2. Plus, don't forget that teenagers are at an age where they are still forming, or possibly yet to form, the somewhat 'social' sub-skills that are Interactive Communication.

Consequently, you need to actively structure activities to ensure sub-skill development.

The below webinar demonstrates several examples of how to do this. The most notable example was using information gaps: this is an activity where students address a question/situation together, but each with limited information. This means that to complete the task, students must actively listen and appropriately respond to one another, as each student has information the other needs, and vice versa. This adaptation can be done in every kind of activity, whether it be an exam task or a simple class-o

However, as mentioned previously, executing an Interactive Communication skill involves a certain level of language knowledge, and so every sub-skill will need a certain amount of associated functional language. This means that activities should be done in class which allows pupils to both memorise, and then use, such language.

And in addition to collaborative activities and functional language, it is worthwhile taking a more explicit approach to developing Interactive Communication by guiding pupils through assessing online examples such as watching practice Speaking tests, and also examples from their peers. To begin, conduct a class-wide activity and teach the students what to look for and how to assess it. In time, they can grow to be mini-examiners, trained in the art of assessing this criteria. Doing this will give them both a deeper understanding of what it is and make them more likely to repeat it themselves when speaking.

The usage of such activities help teachers for organizing effective lessons and students will have great interest for the lessons as the main thing in ineffective lessons is boredom. Many scholars such as Nunan and Harmer emphasize that teachers should select activities and materials according to learners' interest as pre-intermediate learners can use a series of phrases and sentences to describe in simple terms their family and other people, living conditions, their educational background and their present or most recent job. By doing above mentioned activities they can practice all topics

THE ROLE OF ORAL INTERPRETATION IN CROSS-CULTURAL COMMUNICATION

Yavkocheva Feruza Husan qizi

Assistant-teacher, Asian technologies university

Suyunova Jasmina Siroj qizi

Student

Annotatsiya. Ushbu maqola og'zaki tarjimonlikning madaniyatlararo kommunikatsiyadagi muhim rolini tadqiq etib, uning siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalardagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Tadqiqotda tarjimonlarning manba va maqsad tillarini chuqur tushunishi bilan birga, madaniy xabardorlikka ega bo'lishi zarurligi ko'rsatilib, bu omillar aniq va mazmunli tarjima qilish uchun muhim ekani ta'kidlanadi. Tarjimonlar duch keladigan asosiy muammolar, jumladan, lingvistik va madaniy tafovutlar, amaliy misollar yordamida o'rganiladi, xususan, o'zbek tiliga xos iboralar va ularning ingliz tilidagi ekvivalentlari misol sifatida keltiriladi. Tadqiqotda ko'p ma'nolilik (polisemantik birliklar bilan ishlash), semantik moslashuv va vaziyatga qarab xulosa chiqarish kabi turli tarjima strategiyalari tahlil qilinib, tarjimonlikning kognitiv va pragmatik jihatlari yoritiladi. Shuningdek, tarjimonlarning madaniy vositachi sifatidagi o'rni, ayniqsa diplomatiya va xalqaro tashkilotlardagi faoliyati muhokama qilinadi, chunki aniq va to'g'ri tarjima global hamkorlik va o'zaro tushunishni rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar. Og'zaki tarjima, madaniyatlararo kommunikatsiya, lingvistik moslashuv, madaniy vositachilik, semantik moslashuv, polisemantika, kognitiv tarjima, diplomatik tarjima, madaniyatlararo muloqot, tarjima strategiyalari.

Globalization today represents the worldwide integration of political, economic, cultural and religious spheres. It is undeniable that the process of internationalization raises challenges related to the cultural cohesion of the global community. The dialogue of cultures necessitates rethinking intercultural connections and individual cultural identities, emphasizing tolerance, an accurate understanding of cultural differences, and fostering effective relationships and mutual understanding between members of different cultures.

As the theory of interpretation has developed into a scientific discipline, it has become evident that professional interpreters need not only a profound knowledge of the foreign language and culture they work with but also a strong foundation in their native language. A skilled interpreter must understand the structural peculiarities of both languages and the interplay of their elements to represent them accurately in their full complexity. One

significant challenge interpreters face arises from the differing perceptions and cultural norms of language users, particularly regarding what is considered appropriate to express.

For example, the phrase “*xavotir uyg‘otmasdan qolmaydi*” in the example taken from the speech of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the participants of the international conference “Afghanistan: Security and Economic Development” held on July 26, 2022, fully complies with the norms of the Uzbek language. The use of two negative forms of affirmation and their widespread use in speech are linguistically and culturally specific to the Uzbek language. However, the use of two negative constructions to express a single affirmation is not actively used in English. In the English version of this example, it can be said that the use of the combination “*it is alarming*” is linguistically specific to English:

Shu sababli o‘zining yangi tarixida chuqur ijtimoiy-iqtisodiy va gumanitar inqirozga duch kelayotgan Afg‘onistonga nisbatan dunyoda e’tibor susayib borayotgani xavotir uyg‘otmasdan qolmaydi [3:104].

Consequently, *it is alarming as the world displays less interest in relation to Afghanistan which faces serious social-economic and humanitarian crisis in its new history.*

Initially focused on finding lexical correspondences between source and target languages, translation studies have evolved to view interpretation as a multidimensional process. This process aligns linguistic forms with a broader linguistic worldview, communication context, and various non-linguistic factors. The creative insight of the interpreter plays a vital role here.

For example, the Uzbek term *to‘y* (wedding) is understood by those unfamiliar with Uzbek culture as simply “*wedding*”. However, interpreters who have deeper knowledge about Uzbek cultural essence reveal its richer meaning – a public celebration rooted in historical traditions where the Uzbek customs and traditions hold profound significance. Through proper interpretation, this deeper cultural layer and the Uzbek worldview were brought to light [3:120].

Interpretation involves not only converting speech from one language to another but also navigating the psychophysiological processes occurring in the interpreter’s mind during their work. The creative aspect of translation lies in tailoring communication to cultural contexts—something no theoretical framework can entirely prescribe. However, mastery of interpretation theory is essential to ensure both the communicative function and translation accuracy.

The interpreter's primary goal is to convey the original content as fully as possible. This involves distinguishing between *potential equivalence* – the maximum content overlap achievable despite language differences – and *translation equivalence*, the actual semantic alignment the interpreter achieves during the process. A key characteristic of professional interpretation is its individual nature. Interpreters must address intellectual challenges and stressful situations that arise, evaluate the complexity of issues, and find effective solutions.

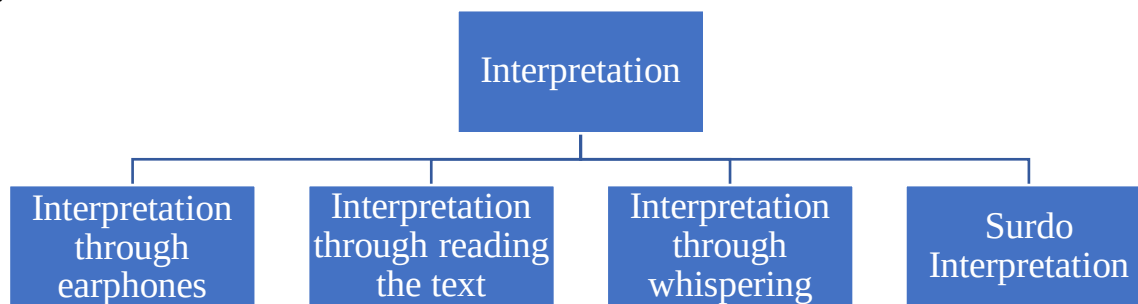
Moreover, interpreters must gauge their audience's reactions while maintaining neutrality, avoiding becoming the persona they translate.

Interpretation can be understood as a communicative act in which the interpreter serves as an intermediary, transforming linguistic elements and structures from one language to another while adhering to specific rules. This role requires deep knowledge of the languages, cultures, and traditions of the communities involved. Interpreters play a critical role in intercultural communication, as the success of these exchanges often hinges on the quality of interpretation. This makes their work an essential, though often invisible, component of international relations across political, cultural, and economic levels.

In intercultural communication, where participants come from different cultural backgrounds, misunderstandings can easily arise due to varying cultural expectations and customs. Interpretation serves a dual purpose in such situations—linguistic and cultural. Since language reflects cultural realities, the meaning of any linguistic element can only be understood within its cultural context. Ultimately, interpreters act as linguistic mediators, facilitating understanding between two parties and ensuring effective communication. Their cultural awareness and sensitivity help bridge gaps, fostering mutual understanding and enabling participants to see through each other's perspectives, thereby enriching the intercultural experience [5:197].

Oral interpretation plays a critical role in *cross-cultural communication*, serving as a bridge between different languages and cultures. It is the process by which spoken messages are rendered from one language to another in real time, typically during face-to-face interactions, conferences, meetings, or broadcasts. Given its immediacy and interactive nature, oral interpretation goes beyond mere language translation; it involves understanding, conveying, and negotiating meaning within a cultural context.

The uzbek researcher N. Daminov structurally classified interpretation as the followings [1:87]:

Types of interpretation

Oral interpretation enables people from different linguistic and cultural backgrounds to engage in dialogue, share ideas, and collaborate effectively. Whether in international conferences, diplomatic negotiations, or business meetings, interpreters facilitate

communication between parties who might otherwise be unable to understand one another due to language barriers.

In diplomatic settings, interpreters are essential for conveying the nuances of political discourse, cultural values, and strategic priorities. They ensure that each side fully understands the other's position, thereby promoting mutual respect and effective negotiation.

In global organizations like the United Nations or the European Union, interpreters ensure that delegates from various countries can communicate without misunderstanding, fostering peace, cooperation, and problem-solving on a global scale.

Oral interpreters play an important role in *cultural mediation*. When conveying a message from one language to another, interpreters must also interpret the cultural context that accompanies the language. This includes recognizing idiomatic expressions, cultural norms, humor, and references that are specific to the source culture.

Effective interpreters must be aware of the cultural connotations of the words they are translating and ensure that the message is appropriately conveyed to the target audience, maintaining both linguistic accuracy and cultural relevance.

Often, certain phrases or terms (realia or neologisms) may not have a direct equivalent in the target language. Interpreters must find ways to explain, adapt, or substitute these terms without distorting their original meaning, ensuring the listener receives a culturally appropriate and understandable message.

Simultaneous interpreter, of course, often comes across cross-cultural communication. In rendering culture bound notions and in solving culture bound problems interpreter must pay attention to and use the following strategies:

- working with **polysemy** and **synonymy** (taloq - divorce),
- working with **semantic adaptation** (sandal – coal sandal stove),
- **working with theme and rheme** of the context,
- coming to **semantic conclusions** from linguistic implicatures,
- coming conclusions using the **cognitive-thesaurus method**,
- drawing **situational** and **pragmatic** conclusions.

Translating by deriving **situational conclusions** requires knowledge of the time, context, and circumstances of the conversation.

“Could you please pass the salt?” (They are asking for the salt).

“Who left the door open?” (They are asking for the door to be closed).

Interpreter should understand any information in **explicit** and in **implicit** methods, based on logical analysis and his statement in another language.

“An example of understanding and conveying information through the implicative method can be given as follows:

- Where is Anna Ivanovna now?
- She lives somewhere in Siberia.
- How can we contact her?

– *Her eldest son studies at Bauman.*

A simultaneous interpreter hearing this example might interpret the dialogue as follows:

1. Anna Ivanovna is an elderly woman, as she is referred to by her name and patronymic.
2. Anna Ivanovna has two sons, as the information indicates she has an “eldest son.”
3. The eldest son has already graduated from high school and is studying at the Bauman

Institute.

4. Anna Ivanovna’s eldest son lives in Moscow.

5. It is possible to find him and obtain Anna Ivanovna’s address.

This single logical content constitutes the presupposition of the information (factors and conditions aiding understanding) and is referred to as implicatures.

The process of understanding the content of information occurs quickly and consciously, meaning that the interpreter conveys in another language that Anna Ivanovna’s address can be obtained through her eldest son.

The semantic conclusion can be understood through various sources. These can be studied by dividing them into ***cognitive-thesaurus, situational, and pragmatic sources*** [4:160].

Oral interpretation plays a **vital role in cross-cultural communication**, allowing people from different linguistic and cultural backgrounds to communicate effectively and share ideas. Whether in diplomacy, business, healthcare, education, or media, interpreters serve as key cultural mediators who bridge gaps in understanding. Their work ensures that not only words but also the deeper cultural meanings behind them are preserved, contributing to global dialogue, cooperation, and mutual respect.

REFERENCES

1. Daminov N.K. Simultaneous interpreting. – SamChTI, 2023. – 180 p.
2. Ismatullayeva N. Sinxron tarjima masalalari. Ma’ruza matnlari. T., 2013. – 55 b.
3. Kuldoshov U.U. Translation theory. Manual. – Samarkand: SamSIFL Press, 2024. – 181 p.
4. Catford J.C. A Linguistic Theory of Translation. Oxford: Oxford University Press, 1965. – p 105.
5. Barik H.C. Simultaneous Interpretation: temporal and quantitative data, in Language and Speech, London, Kingston Press Services, 16, 1973. – p 270.

CROSS-CULTURAL AND TEXTUAL ASPECTS OF LACUNA
МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ И ТЕКСТОВЫЕ АСПЕКТЫ ЛАКУНЫ
LAKUNANING MADANIYATLARARO VA MATN ASPEKTLARI

Dilnoza Tursunova Alisherovna
Qarshi Davlat universiteti tayanch doktoranti

Abstract The purpose of this article is to study the relations between peoples who communicate in different languages in a separate way and to analyze the main communicative principles of intercultural communication. These principles are explained in terms of lacuna theory, the most prominent research area of psycholinguistics. Lacunae are phenomena that systematically reveal differences in cognitive structures inherent in different languages and cultural traditions. The article uses lacunae theory as a powerful tool to explain the intercultural dissonance that occurs in the interpretation of contemporary literary texts.

Keywords: cultural context, phatic communication, language artifacts, etos, logos, paphos.

INTRODUCTION. In theory, Intercultural Communication Studies Cognitive-pragmatic principles and specific contexts based on maintaining phatic communication as a field of study, as well as direct and indirect interpersonal communication between speakers of different languages. The application of universal sociopragmatic principles of interpersonal interaction illuminates the importance of individual speech actions, since they have a dominant influence on everyday communication based on the actualization of the meanings of the words, phrases and structures used. In other words, in every natural language, in every speech movement and cultural context, a basic communicative space is created not only to transmit relevant information, but also to ensure mutual understanding of the interlocutors.

The main concept under consideration is culture, which predetermines the relevant communicative roles of members of the language society. Culture affects the form of vision of the world around it; it is a nationally specific model of perception of the world and its subsequent interpretation. In the article, it is possible to fully identify the meanings of a single linguistic unit that naturally correlates with culture, tasted as a social phenomenon embedded in it, and therefore taking into account the cultural context.[2]

RESEARCH METHODOLOGY

From linguistic scientists, Nida says that it is important to study a people's language, as well as its culture. He argues that language and culture are a similar system that has evolved

in an interdependent way. He comments that: "Cultural factors are deeply interwoven with the language, and that are morphologically and structurally reflected in the forms of the language. "The famous linguist Sapir notes that the vocabulary in the language was born through the physical and social atmosphere of humanity. And based on this theory, we can cite language as part of culture. In general, on the example of cultural factors, linguist V. Telia explains the knowledge, traditions and values belonging to a particular people and its history, everyday habits and other cultural indicators of the fundamental foundations of mankind and their understanding of the world through them. He also mentions that the language underlying each culture is never studied separately from culture, and that humanity uses language to represent every point of culture. As a linguist and folklorist scholar, Telia particularly emphasizes the role of the field of paremiology in the connection of culture with language. He said that since language expresses an entire culture in itself, without a doubt, the field of paremiology can also very beautifully and deeply express the culture of the people who are the owners of the language. Such a situation can be substantiated by a mixed field of language and culture, namely linguoculturology. So, as one of the most active tools in the display of folk culture, lacunae are becoming one of the most important topics in the process of linguocultural research in linguistics today. It is being developed as the main object of a lot of research.[5, 13-14]

In the framework of the theory of linguistic relativity, opposite thoughts are expressed, the lexicon of Language, linguistic structures influence the thinking of the individual, the formation of his worldview and behavior. The idea that the native language manifests itself as a constructive source of cognitive and behavioral predetermination goes back to German idealistic philosophy and reveals an autonomous creative symbolic organization as the most consistently formulated, linguistic system by von Humboldt, who promoted this idea- "energeia" (Kislitsyna, 2018). In modern linguistics, it is widely recognized that the spiritual structure of language reflects in a multifaceted way the peculiarities of psychic processes in the minds of representatives of a given society, each language functions at the intersection of objective reality and the conceptualization of this reality.

Intercultural communication can be viewed as a symbolic process, including the "assimilation" of meaning and feelings in everyday communication between representatives of different cultural traditions. Consumers of carriers of one culture produce a message that is carriers of another culture. Since, intercultural communication reveals the peculiarities of interaction between interlocutors, they have a different cultural perception of reality, values and connotative systems, which inevitably have a significant impact in the form of communication dissonance or communicative phenomena, the "clash" of two cultures, consequently, the development of the theoretical foundations of intercultural communication, determines the foundations of successful interaction between representatives of In Russian

linguistics, the following approaches to the study of the problems of intercultural communication have been identified:

- a contrasting approach analyzing intercultural interaction based on the communicative perspective of the participants in this interaction [4, 383–386] ;
- structuralist-semiotic approach that considers communication to be a manifestation of discursive activity [3];
- lacunar approach aimed at semantic "gaps" that lead to misunderstanding, misinterpretation of certain concepts in the intercultural context of the moment ;

A decisive factor in intercultural interaction is the perception of various concepts in each socio-cultural community and the situational dependence of the semantic content of these concepts. The cultural context provides optimal conditions for entering into communication some common universal values, or at least common fragments of the value system, on the basis of which the speaker and listener, writer and reader take advantage of the opportunities to implement the category of politeness. The similarity in the worldview of speakers of different languages leads to the existence of different concepts in the minds of these speakers. Cultural differences between different languages can be theoretically "leveled" on the basis of ethnographic knowledge. In a broad cultural aspect, meanings and senses are interpreted as phenomena defined and structured in context. The idea is rooted in the views of Russian formalists, the Prague linguistic school, American sociology of language, the theory of colloquial acts, and discourse analysis. In particular, in modern linguistic traditions influenced by the ideas of ethnographer Malinovsky, language is interpreted as a "linguistic phenomenon", and the meaning of any phrase, sentence or sentence is determined in terms of its direct activity. the context of a particular socio-cultural situation. From the point of view of modern linguistic theories and Applied Linguistics, the concept of a person who knows the rules of Code Exchange in cultural equivalents, connotations and communication, speaks as a carrier of intercultural competence is considered.

ANALYSIS AND RESULTS

Culture is implemented in terms of different ideas, verbal/non-verbal behavior, and attitude to the world. In the context of any society, many individual mental representations are found, a certain part of which can be clearly expressed in language and language artifacts. Consequently, such representation is socially significant and participates in the process of communication between members of the language society. Often, spiritual visions of social significance, in turn, form cultural knowledge[1, p 6-9]. The timing of a particular psychic image becoming a culture indicates the beginning of a cultural interpretation, and therefore there is no clearly defined division between mental, social and cultural images.

Representatives of a particular culture are influenced by social and cultural factors in terms of determining their values, norms and traditions. This influence is most consistently achieved through the language used by members of the society in everyday communication. Language as the most effective means of communication, the transmission of relevant

information and the establishment of phatic communication occupy a dominant position in any culture. Language is the main tool by which knowledge about the world is acquired, the formation of mental representations and their social and subjective significance. However, language acts as a tool for classifying cultural experiences and behaviors. Therefore, language and culture interact most intensively at the level of lexical semantics: the vocabulary of the language reflects culture in the form seen by native speakers.

The main methodological principle of the article is the theory of Lacuna, the most popular field of research in psycholinguistics. Lacunae are understood as phenomena that regularly reveal differences in cognitive structures inherent in different languages and cultural traditions. The paper uses lacuna theory as a powerful tool to explain the cross-cultural dissonance that arises in the interpretation of modern literary texts.

For the multifaceted analysis of social and pragmatic principles, the theory of classical rhetoric is used, in particular, the three internal components of classical rhetoric - ethos, logos and pathos. They define a system of understanding, understanding and belief that is characteristic of interlocutors in the process of oral or written communication:

- a) ethos is directly related to the moral relationship of the speaker, the truthfulness of his oral message or written text, and the experience of previous communication;
- b) Logos lies on the basis of the logical structure of an oral message or written text, its internal consistency and integrity;
- c) pathos is associated with the emotional state of the speaker, his ability to arouse the sympathy of the interlocutor, create clear ideas and images in his mind.

CONCLUSION

When analyzed in the aforementioned way, Ethics and pathos are presented as purely subjective categories that are inevitably included in the cultural context of communication; logos are a category that highlights the objective assessment and quality of communication, to a certain extent showing similarity with the transactional content of the existing relationship between the interlocutors.

Iqtiboslar/Сноски/Reference:

1. Azarova, O. A., & Kudriashov, I. A. (2016). Emotions, language, cognition: the problem of interdependence in an interdisciplinary perspective. *Int. Res. J.*, 10-3(52), 6–9
2. Gavrilova, G. F. (2015). Sentence and Text: Consistency and Functionality. *AkademLit*
3. Martynova, O. I. (2006). Intercultural communication as a special type of communication. *Omsk Sci. Bull.*, 8(45), 107–111.
4. Mogilevich, B. R. (2008). Intercultural Communication in the Era of Globalization. *Bull. of the Tambov Univer. Ser. Human.*, 5(61), 383–386

INGLIZ VA O'ZBEK FOLKLORIDA LAKUNALARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Dilnoza Tursunova Alisherovna

Qo'qon universiteti Andijon filiali o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek folklorida uchraydigan lingvomadaniy lakunalar tahlil qilinadi. Lakunalarning lingvistik mohiyati, ularning leksik, frazeologik va madaniy ko'rinishlari har ikki tilda qanday namoyon bo'lishi hamda tarjima jarayonida transformatsiya usullari yoritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, folklor matnlaridagi lakunalar har bir xalqning madaniy va kognitiv xususiyatlarini aks ettiruvchi muhim unsurlardan biri hisoblanadi.

Kalit so'z: lakuna, folklore, lingvokulturologiya, transformatsiya, translatsiya

Kirish. Har bir xalqning folklori uning madaniyati, mentaliteti va tarixiy tajribalarining aksidir. Folklor nafaqat og'zaki ijod namunasi, balki xalq ruhiyatining yuksak ifodasi hisoblanadi. Biroq, turli tillar va madaniyatlar o'rtasida tarjima qilinayotgan folklor matnlarida lingvistik va madaniy tafovutlar ko'p uchraydi. Ana shunday tafovutlarning yorqin ifodasi lakunalardir. Lakunalar bir tilda mavjud bo'lib, boshqa tilda ekvivalenti topilmaydigan tushunchalar, hodisalar yoki iboralaridir. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek folkloridagi lingvomadaniy lakunalar tahlil qilinadi.

Folklor tadqiqotlari tarixi XIX asrdan boshlangan bo'lib, biroq uning ildizlari yanada oldinga borib taqaladi. Maks Mullerning so'zlariga ko'ra, barcha irqlarning shakllanishi qadimgi Midiya yoki Fors qabilalaridan tarqalgan ba'zi asosiy qabilalardan kelib chiqqan. Shunday qilib, ba'zi bir til, jismoniy, ijtimoiy va madaniy ramzlar odatiy holga aylangan. Misol tariqasida ota so'zi nemis tilida hozirgi vaqtda "vater", qadimgi nemis tilida esa "fatar" tarzida, yunon va lotin tilida "pater" va sanskrit tilida "patar" yoki "petri" tariqasida uchraydi. Shunday qilib biz ayrim xalq lug'at tarkibidagi so'zlar kelib chiqishi ba'zi umumiy ildizlarga ega bo'lganligini ko'rishimiz mumkin.

Lakunalarning lingvistik mohiyati

Lakunalar tilshunoslikda muhim fenomenlardan biri bo'lib, ular semantik, leksik va pragmatik jihatdan o'rganiladi. Lakunalarning asosiy turlari quyidagilar:

- *Leksik lakunalar* – Bir tilda mavjud tushuncha yoki atamaning boshqa tilda bevosita ekvivalenti yo'qligi.
- *Frazeologik lakunalar* – Turli tillarda mavjud bo'lgan, ammo mazmunan to'liq mos kelmaydigan iboralar.

• *Madaniy lakunalar* – Muayyan xalqning turmush tarzi, qadriyatlari va urf-odatlar bilan bog'liq tushunchalar.

Har bir xalqning ertaklari, afsonalari va dostonlarida milliy xarakterni aks ettiruvchi *leksik birliklar* mavjud. Masalan:

• O'zbek folklorida "ajdar", "parilar", "dev" kabi mavjudotlar uchrasa, ingliz folklorida ularning o'rniga "dragon", "fairy", "witch" kabi tushunchalar ishlatiladi.[1,67]

• Ingliz tilida mashhur "*fairy godmother*" (sehrli xola) obrazi bor, lekin o'zbek ertaklarida bunday personaj yo'q. Buning o'rniga "oqsoqol dono kishi" yoki "momo havo" kabi qahramonlar uchrashi mumkin.[4,45]

Frazeologik birliklar ham turli tillarda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan:

• O'zbekcha: "Arava qanchalik og'ir bo'lsa, shuncha shovqin qiladi." [8, 89]

• Inglizcha: "*Empty vessels make the most noise.*" (Mazmun jihatidan o'xshash bo'lsa-da, ifoda shakli va konteksti farqlanadi.)

Bundan tashqari, ingliz tilida mashhur "*break a leg*" iborasi omad tilash ma'nosida ishlatiladi, lekin o'zbek tilida unga to'g'ri keladigan ekvivalent mavjud emas. O'zbek tilida shunga yaqin "Oq yo'l!" iborasi qo'llaniladi.

Madaniy lakunalar milliy qadriyatlar va an'analar bilan bog'liq bo'lib, tarjimada muammolarni keltirib chiqaradi. Masalan:

• O'zbek madaniyatida "*mahalla*", "*hashar*", "*suyunchi*" kabi tushunchalar mavjud, lekin ingliz tilida ularning to'g'ridan-to'g'ri ekvivalenti yo'q.

• Ingliz madaniyatida "*Thanksgiving*", "*Boxing Day*", "*Halloween*" kabi bayramlar bor, lekin ularning o'zbek madaniyatida aniq muqobili mavjud emas.

Tarjima jarayonida lakunalarning transformatsiyasi

Folklor matnlarini tarjima qilishda lakunalarni to'g'ri anglash va mos usullar orqali uzatish muhim ahamiyatga ega. Tarjima jarayonida quyidagi usullar qo'llaniladi:

• **Tushuntirish orqali tarjima** – Ma'no ochib beriladi (masalan, "suyunchi" so'zi "*reward for good news*" deb tushuntirilishi mumkin).[3, 134]

• **Adaptatsiya** – Mazmun boshqa tilda tushunarli bo'ladigan shaklda ifodalanadi.

• **Transliteratsiya yoki asliyatni saqlash** – Ba'zi madaniy atamalar o'z shaklida qoldiriladi (masalan, "Navro'z" so'zi tarjima qilinmaydi).

Xulosa

Lakunalar til va madaniyat o'rtasidagi tafovutlarni aks ettiruvchi muhim omildir. Ingliz va o'zbek folkloridagi lakunalarni o'rganish milliy o'ziga xoslikni, madaniy tafovutlarni va tarjima jarayonidagi muammolarni chuqur anglashga yordam beradi. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, lingvomadaniy lakunalar faqat lingvistik hodisa emas, balki xalq madaniyati va tafakkurining o'ziga xos ifodasi hamdir.

TURK ISMLARIDAGI SEMANTIK VA MA'DANIY XILMA-XILLIK (INGLIZ LEKSIKOGRAFIYASIGA QO'SHGAN HISSASI)

Charos Ismoilova Shuhrat qizi
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot Turk ismlaridagi semantik va madaniy o'zgaruvchanlikni tahlil qiladi hamda til aloqasi va assimilyatsiyadan so'ng bu ismlarning ingliz tilidagi leksikografik manbalarga ta'sirini o'rganadi. Tavsifiy sifatli metodologiyaga tayanilgan ushbu izlanishda turk tilining agglutinativ tuzilmasi kontekstida bu ismlarning ingliz tilida qanday qabul qilinishi va talqin qilinishi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bu ismlar turli onomastik toifalar — fitonimiya (o'simlik nomlari), ergonimiya (kasb yoki lavozim nomlari), zoonimiya (hayvon nomlari), antroponimiya (inson ismlari) va toponimiya (joy nomlari) orqali ingliz tilida semantik va madaniy anglash darajasini oshirish bilan birga turk xalqi o'zligini va dunyoqarashini aks ettiruvchi madaniy oynalarga aylanadi.

Kalit so'zlar: Onomastika, Turk ismlari, Leksikografiya, Madaniy o'zlik, Til aloqasi, Fitonimiya, Ergonimiya, Zoonimiya, Antroponimiya va Toponimiya

Kirish. Ismlar til va madaniyat tizimlarida ajralmas rol o'ynaydi. Ular faqatgina identifikator emas, balki ijtimoiy, tarixiy va mafkuraviy tuzilmalarni ifodalovchi belgilar sifatida xizmat qiladi [1:151]. Til — bu o'zlikni aks ettiruvchi vosita bo'lib, madaniy ifodalarni aniq leksik birliklarga, xususan, shaxs, narsa, joy nomlari va boshqa ismlarga aylantiradi, o'zlik tushunchasi til bilan chambarchas bog'liq bo'lib, insonlarga o'zlarini ijtimoiy va madaniy makonlarda joylashtirish imkonini beradi [2:465].

Onomastika — yunoncha *ὀνομαστικός* (onomastikós) so'zidan olingan bo'lib, “nomlashga oid” degan ma'noni bildiradi [3:299]. Bu soha to'g'ri ismlarni, ayniqsa, shaxsiy ismlarni ilmiy o'rganish bilan shug'ullanadi. Turk tilida onomastika, asosan, chuqur semantik, madaniy va ramziy mazmunga ega bo'lgan shaxsiy ismlarni o'rganishga qaratilgan. Bunday ismlar oddiy nomlash vositasi bo'lishdan tashqari, pronominal va predikativ shakllar kabi sintaktik tuzilmalar shakllanishiga ham ta'sir ko'rsatadi [4:174].

Ismlar shu bilan birga jamiyat qadriyatlari, rollari va tasvirlarini ham o'zida aks ettiradi. Ular insonlarning o'zlarini va boshqalarni qanday idrok etishini ko'rsatadi hamda madaniy kutishlarni bitta leksik birlik orqali kodlaydi [5:7]. Ko'p tilli muhitlarda, ayniqsa, turk ismlari ingliz tiliga o'tgan hollarda, bu jihatlar leksikografiya va madaniyatlararo muloqot uchun muhim imkoniyatlar va qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi.

Ushbu tadqiqot tavsifiy-analitik metoddan foydalanadi, ya'ni sotsiolingvistika va leksikografiya sohalarida sifatli kuzatuvlar asosida olib boriladi. Tahlil ikkilamchi manbalarga — tilshunoslik tadqiqotlari va etimologik manbalarga tayanadi. Maqsad — ingliz leksikoniga kirib kelgan turk ismlarining semantik va tuzilmaviy o'zgarishlarini aniqlashdir.

Tadqiqot davomida turk shaxsiy ismlari an'anaviy onomastik sohalar: fitonimiya (o'simlik nomlari), ergonimiya (kasb yoki lavozim nomlari), zoonimiya (hayvon nomlari), antroponimiya (inson ismlari) va toponimiya (joy nomlari) asosida tasniflanadi [5:17]. Bu orqali madaniy kontekst nomlash amaliyotiga qanday ta'sir ko'rsatishi, shuningdek, bu amaliyot ingliz tilida qanday saqlanib qolishi yoki moslashtirilishi tizimli tarzda baholanadi. Shuningdek, turk tilining agglutinatив morfologik xususiyatlari nom yasashdagi derivatsiyalar va ularning ingliz tilida tushunilishi nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi.

Natejada tadqiqot shuni ko'rsatadiki, turk ismlari chuqur madaniy kodlarni o'zida mujassam etadi, ko'pincha jinsiy rollar va ijtimoiy qadriyatlarni aks ettiradi. Masalan, *Aslan* (arslon) [6:55] kuch va jasorat bilan bog'liq bo'lib, odatda erkaklarga beriladi. *Kizilbash* (qizil bosh) esa tarixiy va ijtimoiy-siyosiy qatlamlarga ega bo'lgan ko'p ma'noli nomdir. Bunday ismlar semantik vosita sifatida jamoaviy xotira va o'zlikni ifodalashda xizmat qiladi [7:47]. Agglutinatив til bo'lganligi sababli, turk tilidagi shaxsiy ismlarga ko'pincha grammatik yoki semantik funksiyalarni o'zgartiruvchi qo'shimchalar qo'shiladi. Masalan, jasorat ma'nosini anglatuvchi *Bahadur* ismi qo'shimchalar orqali turli shaxsiylik darajalari yoki munosabatlarga moslab o'zgartirilishi mumkin. Ko'plab turkcha kelib chiqishga ega ismlar ingliz lug'atlari va adabiyotlariga kirib kelgan. Bu, ayniqsa, tarixiy matnlar, ekzotik qahramon ismlari yoki madaniy tasvirlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, *Aslan* ismi C.S. Lyuisning adabiy asarlari orqali ingliz tilida mashhur bo'lgan [8]. *Karabagh* va *Shagreen* kabi nomlar esa leksik birliklar va madaniy artefakt sifatida qabul qilingan. Bunday o'zlashuvlar ingliz tilining semantik va ramziy boyligiga sezilarli darajada hissa qo'shgan [9].

Onomastik tasniflar va semantik maydonlar

Turk ismlarining leksik doirasi bir nechta onomastik tarmoqlarga to'g'ri keladi:

- **Fitonimiya:** Kamroq uchrasa-da, ba'zi ismlar o'simliklar yoki tabiiy resurslardan olingan bo'lib, ular tiriklik, chidamlilik kabi xususiyatlarni ifodalaydi.
- **Ergonimiya:** *Atabek* yoki *Bahadur* kabi nomlar kasbiy sharaf va tarixiy obro'ni ifodalaydi [10].
- **Zoonimiya:** *Karabash* (it zotlari) yoki *Karakal* (yovvoyi mushuk) kabi hayvon asosidagi ismlar jasorat yoki chaqqonlikni bildiradi.
- **Antroponimiya:** *Shagreen* kabi ingliz tiliga moslashtirilgan to'g'ri ismlar hunarmandchilik va moddiy madaniyat bilan bog'liq.

• **Toponimiya:** *Astrakhan* yoki *Karakal* kabi joy nomlari geosiyosiy va etnomadaniy ahamiyatga ega bo'lib, til merosini shakllantirishda geografiyaning rolini ko'rsatadi [11].

Bu misollar tilda ifoda shakli, madaniy ramzlar va ijtimoiy-siyosiy kontekst o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni yoritadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, turk shaxsiy ismlari faqatgina lingvistik birliklar emas, balki tarixiy va ramziy jihatdan boy madaniy artefaktlardir. Ularning ingliz tiliga o'tishi semantik saqlanish, moslashuv va ba'zan transformatsiya jarayoni orqali kechadi. Turk tilining agglutinatib tabiati ingliz tilidagi foydalanuvchilar uchun grammatik murakkabliklarni yuzaga keltiradi, chunki bu tuzilmalar ingliz sintaksisiga har doim mos kelavermaydi. Shunga qaramay, *Aslan*, , *Caramoussal* [12], va *Bagatur* kabi nomlar til ko'priklari sifatida xizmat qiladi. Ular ingliz tilida so'zlashuvchilarni turklarning jasorat tizimi, geografiyasi, ijtimoiy tuzilmasi va dunyoqarashi bilan tanishtiradi. Bunday ismlarning ingliz leksikografik manbalariga qo'shilishi tilning tavsiflash imkoniyatlarini kengaytiradi va madaniyatlararo anglashuvni rag'batlantiradi.

Onomastik o'zlashuvlar ingliz lug'atini boyitibgina qolmay, balki unda yashiringan madaniy hikoyalarni qadrlashga yordam beradi. Globalizatsiya jarayonida til aloqalari kuchaygan sari, bunday ismlarning semantik ildizlarini tushunish lingvistika, tarjima va madaniyatlararo tadqiqotlar bilan shug'ullanuvchi olimlar uchun tobora dolzarb bo'lmoqda.

Xulosa. Ushbu tadqiqot turk shaxsiy ismlarining semantik va madaniy boyligini, shuningdek, leksik o'zlashuv va moslashuv jarayonlari orqali ingliz leksikografiyasiga qanday hissa qo'shishini yoritadi. Onomastik sohalar bo'yicha ismlarning strukturaviy va madaniy funksiyalarini tahlil qilish orqali til va o'zlik o'rtasidagi chuqur bog'liqlik ochib beriladi. *Aslan*, *Karabash* [13], va *Shagreen* kabi ismlar boshqa tillarga o'zlashgan holda madaniy elchilar sifatida harakat qiladi — ular qadriyatlar, tarixlar va o'zliklarni bir tildan boshqasiga ko'chirishga xizmat qiladi. Demak, turk ismlarining ingliz tiliga qo'shilishi oddiy lug'aviy kengayish emas, balki chuqur ma'noga ega madaniy almashuv jarayonidir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Völkel, S. 2023. Named entities, naming practices, and their meanings: Linguistic types and cultural contexts. *Journal Name, Volume(Issue)*, 151-175. Johannes Gutenberg University Mainz, Germany.
2. Aksholakova, Z. (2014). Onomastics and Identity in Language. *Journal of Linguistic Studies*, pp. 465–467.
3. Colman, A. M. (2008). *A dictionary of psychology* (3rd ed.). Oxford University Press.
4. Anashkina, M., & Konkova, O. (2018). Proper Names and Their Role in the Structuring of Meaning. *Linguistic Insights*, pp. 174–175.

TILSHUNOSLIK TERMINLARINING O'QUV ADABIYOTLARIDA BERILISHI

Salomova Gulshoda Alixanovna
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Tezida tilshunoslik terminlarining o'quv adabiyotlarida berilishi, maktab darsliklarida berilgan tilshunoslik terminlarining o'rganilishi va ayrim tilshunoslik bo'limlariga oid terminlar statistikasi haqida fikr yuritilgan. Ushbu tadqiqot mazkur sohada olib boriladigan lingvistik terminlarining o'rganilishi mavzusidagi izlanishlarga o'z hissasini qo'shadi.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, termin, o'quv adabiyoti, darslik, terminologiya, izohli lug'at

Tilshunoslik terminlarining o'quv adabiyotlarida berilishini izohlashdan oldin, maktab darsliklaridan o'rin olgan tilshunoslik terminlarining o'rganilishi xususida bir oz to'xtalib o'tishni lozim topdik. Maktab darsliklaridagi tilshunoslik terminlari qiyosiy aspektda ayrim ishlarda o'rganilgan. Masalan, B.I.Qodirovaning dissertatsion ishi shu yo'nalishdagi ishlar sirasiga kiradi. Tadqiqotchi "O'zbek va qozoq tilshunoslik terminlarining qiyosiy-tipologik tahlili"[1] bo'yicha falsafa doktori darajasini olish uchun dissertatsiya himoya qildi. B.I.Qodirova ikki qardosh tildagi maktab darsliklarining tilshunoslik terminlarini fonetik, leksikologik, morfologik, sintaktik, stilistik sathlarda tadqiq qilishga harakat qilgan. Olimaning aniqlashicha, o'zbek tilidagi darsliklarda fonetik sath bo'yicha 31 ta termin berilgan. Shuningdek, o'zbek tili darsliklarida gap bo'laklariga oid terminlar 45 ta ekanligi haqidagi ma'lumot qayd etilgan[1:48]. Boshqa sathlarning statistik ma'lumotlari ishda ko'rsatilmagan.

Tilshunoslik terminlarining qiyosiy aspektda tadqiq etishga qaratilgan boshqa ishlar ham mavjud. I.M.Yakubov[2:20], A.N.Rajabov[3:19], D.I.Xodjaeva[4:146], I.R.Ermatov[5:52], Sh.A.Sultonovlarning dissertatsiyalarini[6:302] misol sifatida keltirib o'tish mumkin.

Shuni alohida qayd etish joizki, maktab ona tili darsliklari yaqin yillarda yaratilmagan. Ularning yaratilib, o'qitila boshlanganiga ham qariyb bir asr bo'lmoqda. Shu davr ichida ona tili darsliklari terminologiyasi bir necha bor yangilandi, taraqqiy etdi. Birgina jadid adabiyotining eng ko'zga ko'ringan vakili yozuvchi, dramaturg, adabiyotshunos va tilshunos olim Abdurauf Fitrat tomonidan yaratilgan darslik bilan keyingi yillardagi darsliklarni taqqoslaganda ham bu boradagi o'sish va o'zgarish nechog'li katta ekaniga guvoh bo'lish mumkin. Olimning "O'zbek tili qoidolari to'g'risida bir tajriba: Sarf. Nahv" asari XX asr 20-yillaridan 30-yillariga qadar maktablarning asosiy darsligi sifatida o'qitilgan. Ushbu

darsliklarda quyidagi tilshunoslik atamaları qo'llanilgan: *unli tovush, unsiz tovush, yo'g'onlik, ingichkalik, tovush o'zgarishlari, bosim, so'z, ot, sifat, fe'l, olmosh, tub so'z, yasama so'z, yasama otlar, o'rin oti, qurol oti, ish oti, kichiklangan otlar, qo'shma otlar, birlik, ko'plik, tub sifat, yasama sifat, tub son, yasama son, sara son, ulush son, chama son, sanalmishsiz son, o'rtoqlik son, oshirma son, o'lchov sonlar, fe'l, birlik, ko'plik, bo'lishli, bo'lishsiz, so'nggi zamon, buyruq fe'li, kelajak fe'li, shart fe'li, o'tinch fe'li, qo'zg'atish fe'li, hozirgi (zamon) fe'llar, o'tgan (zamon) fe'l, ko'rilgan fe'l, eshitilgan fe'l, hikoya fe'li, qo'shma fe'llar, boshlov fe'li, yaqinlik fe'li, oshiqma fe'li, dovom fe'li, bo'ldirish fe'li, ko'makchi fe'llar, majhul fe'l, o'rtoqlik fe'li, salt fe'li, ot olmoshlari, ko'rsatish olmoshlari, so'rash olmoshlari, ko'makchi so'zlar, kuchaytish ko'makchilari, o'rin ko'makchilari nisbat ko'makchilari, zamon ko'makchilari, belgilar, gap, bosh so'zlar, kesim, ega, to'ldirg'ich so'zlar, tushum to'ldirg'ichi, borish to'ldirg'ichi, chiqish to'ldirg'ichi, o'rin to'ldirg'ichi, chog' to'ldirg'ichi, birgalik to'ldirg'ichi, nechunlik to'ldirg'ichi, nechuklik (hol) to'ldirg'ichi, ko'makchi so'zlar, kelishkanlik, gapning uyushg'on bo'laklari, aniqlov uyushmasi, sifat uyushmasi, xususiy uyushmalar, tugal gap, eksik gap, so'rash gapi, xabar gapi, tilak gapi, qayg'urishli gap, kinoya gap, kuchaytma gap, undashli gap, shartli gap, teskari sharti gap, kirish so'z, uyushgan gaplar, turish belgilari, nuqta, bir tinish belgisi, yarim tinish belgisi, so'rash belgisi, undash belgisi, qo'sh nuqta, tirnoqlar, yoylar, chiziq, nuqtalar kabi.*

Abdurauf Fitrat o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish, har bir lingvistik hodisaning mohiyatini ifodalay oladigan qat'iy qoidalar yaratish lizimligini ta'kidlaydi. Bu haqda yozadi: «tilimizning iste'dodli, boy til bo'lg'onini qichqirib so'yladik. Bu til do'qqidir (qo'poldir), buning o'rniga turkchanning adabiy bir shevasini olaylik degan til bilmaslar bilan kurashdik, unlarni yengdik. Biroq hanuz tilimizning belgili qoidalarini maydonga qo'ya olmadik»[7:354].

Abdurauf Fitratning yuqoridagi darsligida 109 ta termin qo'llanilganini aniqladik. Olimning tilshunoslik qarashlari M.Qurbonovanova M. Fitrat – tilshunosyu[8] tomonidan maxsus o'rganilgani bois ortiqcha tahlillardan o'zimizni tiyamiz.

Maktab darsliklarida qo'llanilgan tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati ham yaratilgan. N.Mahkamov va I.Ermatovlarning lug'at so'zboshisida bergan ma'lumotlariga ko'ra unda 1500 ta tilshunoslik terminlari kiritilgan[9:144]. Ushbu bobning birinchi bo'limida maktab tilshunoslik terminlarining tadqiqida ana shu lug'at va maktab darsliklari asos vazifasini o'taydi, deya olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qodirova B.I. O'zbek va qozoq tilshunoslik terminlarining qiyosiy-tipologik tahlili (o'zbek va qozoq maktab darsliklari asosida). Filol. fan. fals. doktori. Avtoref. – Samarqand, 2921. – 48 b.
2. Якубов И.М. Анализ эквивалентности лингвистических терминов русского и узбекского языка: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1991. – 20 с.;

3. Ражабов А.Н. Вопросы узбекской лингвистической терминологии в сопоставлении с русской: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1993. – 19 с.
4. Xodjaeva D.I. Tilshunoslik terminlarining leksikografik tahlili. (ingliz, rus va o'zbek tillari izohli lug'atlari materiallari asosida): Falsafa doktori ...diss. – Toshkent, 2018. – 146 b.
5. Ermatov I.R. O'zbek tilshunoslik terminlarining shakllanishi va taraqqiyoti (umumiy o'rta ta'lim maktablarining darsliklari asosida): Falsafa doktori ...diss. avtoref. – Toshkent, 2019. – 52 b.
6. Sultonova Sh.A. Grammatik terminlar elektron lug'atini yaratishning lingvistik asoslari (o'zbek va ingliz tilidagi materiallar asosida): Falsafa doktori ... dissertatsiyasi. – Toshkent, 2020. – 302 b.
7. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. / Танланган асарлар. 3 жилдли. 2-жилд. Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 354.
8. Курбонова М. Фитрат – тилшунос. Тошкент: Университет, 1996.
9. Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. Umumta'lim maktablari hamda akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun. – Toshkent: Fan, 2013. -144 b.

ВЕРОЯТНОСТНО-ПРОГНОСТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ В СИНХРОННОМ ПЕРЕВОДЕ

Эъзога ТУРАПОВА

магистрант Ташкентского государственного университета
востоковедения.

Научный консультант:

Д.ф.н. проф.

Хайрулла Хамидов

Синхронный перевод представляет собой сложную и высокоинтеллектуальную деятельность, в которой переводчик должен обеспечивать точность и своевременность передачи информации в условиях ограниченного времени, часто без возможности повторного прослушивания исходного текста. Это требует высокой степени когнитивной нагрузки, быстрого принятия решений и способности к многозадачности. В синхронном переводе одновременно переводится текст с одного языка на другой, при котором переводчик следя за звучащей речью. Такой вид перевода выполняется одновременно с восприятием исходного текста на слух, и суть его заключается в том, что переводчик произносит перевод параллельно с оригиналом.

Самой эффективной стратегией СП является вероятностное прогнозирование, которая представляет собой перспективное направление, позволяющее интегрирование алгоритмов и моделей машинного обучения для оценки вероятности определенных лексических и грамматических конструкций, что может значительно

улучшить качество перевода в реальном времени. Применение таких технологий позволяет не только повысить скорость и точность перевода, но и снизить уровень стресса и когнитивной нагрузки на переводчика, обеспечивая большую предсказуемость при интерпретации речи.

Вопросы ВП в мировой науке изучались в работах европейских [1], русских [2] и узбекских [3] ученых-исследователей.

В словаре Л.Л.Нелюбина термину «вероятностное прогнозирование» дано следующее определение 1. «Умственные действия или операции в синхронном переводе, выражающиеся в предугадывании поступающих единиц исходного текста. 2. Предвосхищение субъектом возможных вариантов развития ситуации и подготовка к реакции на ситуацию, вероятность наступления которой представляется максимальной. 3. В психологии модель выбора того или иного способа деятельности, основанная на предположении о возможных исходах из наличной ситуации. 4. Речевой механизм, способный предвосхищать появление тех или иных элементов языка в воспринимаемой речи. Такое прогнозирование может иметь место на различных уровнях языка, и оно определяется языковыми и смысловыми факторами. К языковым факторам относятся правила орфографии и грамматики, узус, а также структурное оформление фразеологических единиц. К смысловым факторам — ситуативная информация и контекст.» [4:28-29].

Современный мир характеризуется глобализацией и растущим обменом информацией между различными культурами и языковыми сообществами, что повышает спрос на качественные услуги синхронного перевода. При этом традиционные методы перевода, ориентированные на прямой перевод текста, сталкиваются с рядом ограничений, связанных с особенностями восприятия и когнитивной нагрузкой переводчиков. Вероятностные модели могут эффективно учитывать многозначность слов, различные контексты и даже потенциальные ошибки, что способствует более гибкому и точному прогнозированию того, как именно должна быть интерпретирована информация.

Вероятностное прогнозирование помогает справляться с недостаточной информацией или временными ограничениями в синхронном переводе, а также существуют факторы, которые влияют на точность вероятностного прогнозирования в синхронном переводе. Кроме того, при разработке моделей синхронного перевода необходимо учесть лингвистические, когнитивные и технические аспекты перевода, а также влияние контекста, скорости речи и сложности языка на эффективность прогнозирования.

По словам Г.В.Чернова, реальный синхронный перевод осуществляется, во-первых, при одновременности процессов слушания и говорения и, во-вторых, часто до завершения поступающего к переводчику предложения-высказывания [5]. Гипотеза о функционировании механизма вероятностного прогнозирования в процессе

синхронного перевода основывается на принципах психологии деятельности, согласно которым восприятие всегда сопровождается активностью мозга. Ключевым элементом вероятностного прогнозирования является идея о предварительном отражении реальности – концепция, предложенная советской физиологической школой. Это понятие трактуется как основная форма адаптации живых существ к пространственно-временной структуре окружающего мира, где последовательность и регулярность событий являются важнейшими характеристиками. Работы советских ученых, в частности физиологов и психологов, показали, что механизм вероятностного прогнозирования является основой многих аспектов психической деятельности человека, включая речь.

На уровне грамматических значений. Например, при переводе с русского языка на турецкий в предложении *«Поскольку повторяющиеся элементы любой взаимосвязанной цепи событий не несут новой информации...»* мы видим, как часто повторяются элементы, такие как род, число и падеж в согласующихся словах. Например, в словах «-щиеся -енты» повторяется мужской род, множественное число и именительный падеж. Также мы видим, как форма слов (например, «несут» в множественном числе) согласуется друг с другом. Еще один пример — это структура предложения, где союз «поскольку» требует обязательно появления предложения, которое выражает следствие, что также показывает высокую вероятность повторяющихся элементов в языке.

Перевод на турецкий: *“Çünkü birbirine bağlı olaylar zincirinin tekrarlanan unsurları yeni bilgi taşımaz...”*

В словаре А.Ф.Ширяева термину «вероятностное прогнозирование» дано следующее определение: Вероятностное прогнозирование — предвосхищение субъектом возможных вариантов развития ситуации и подготовка к реакции на ситуацию, вероятность наступления которой представляется максимальной [6: 11].

Согласно А.Ф.Ширяеву вероятностное прогнозирование понимается как «...иерархическая система трех уровней — уровня лингвистической вероятности сочетания двух слов как наименьшей смысловой единицы..., уровня вероятности смысловых связей внутри предложения и уровня вероятности предикативных отношений во всем сообщении.». Механизм вероятностного прогнозирования формулирует встречные гипотезы развития или завершения смысловой структуры высказываний оратора, на основе подтверждения которых в ходе прослушивания речи в сознании переводчика формируется программа высказывания на языке перевода. Этот механизм предполагает не сплошное слушание, а выборочное в целях проверки прогнозов [6: 54].

Вероятностные модели, которые полностью основываются на марковских цепочках, не соответствуют современным представлениям о языке и речи. Есть мнение о том, что на некоторых этапах создания высказывания (например, когда формируется внутренняя мысль) работает более сложная схема – матричная. Чтобы обойти эту проблему, можно ввести некоторые ограничения на вероятностную модель по Фейгенбергу. Самое важное ограничение в том, что такой механизм прогнозирования должен быть многоуровневым и иерархически организованным. Это значит, что нужно учитывать связи не только между отдельными словами, но и между более крупными единицами речи на разных уровнях восприятия. Другими словами, вероятностные модели лучше подходят для объяснения того, как человек воспринимает речь, чем для описания процесса создания высказывания. По мнению Ледерера существуют три фактора, которые позволяют осуществлять вероятностное прогнозирование. Это:

- а) раннее опознавание языковой структуры переводчиком;
- б) логическая последовательность мыслей, делающая восприятие слов практически ненужным явлением;
- в) логические цепочки или мысли выступающего, выслушанные переводчиком до настоящего момента, только выраженные другими словами [7: 248].

Английский ученый-переводовед Робин Сеттон разделяет вероятностное прогнозирование на два типа: логическое (дедуктивное) и тематическое. Совершенно очевидно, что по ходу перевода синхронисту приходится поддерживать макроконтекст, развивающий дискурсивную структуру повествования. Переводчик делает умозаключения на основе дедукции, которая в свою очередь основана на логических посылах высказывания: в этом случае синхронист может спрогнозировать заключение какого-либо аргумента докладчика заблаговременно, до того момента, как это заключение сделано самим докладчиком [8]. Приведем пример, записанный во время синхронного перевода саммита Организации тюркских государств в Бишкеке (Астане), в котором выступил с речью Глава государства: *«Авваламбор, гўзал Бишкек шаҳрида саммитимиз юксак **даражада ташиқил этилгани** ва кўрсатилаётган анъанавий меҳмондўстлик учун Қирғиз Республикаси Президентини **ҳурматли** Садир Нурғожоевич Жапаровга самимий миннатдорлик изҳор этаман. Сўнгги йилларда Қирғизистонда барча соҳаларда олиб **борилаётган** жадал ислохотлар ва туб ўзгаришларга ҳаммамиз гувоҳ бўлиб турибмиз. Бугун тадбиримиз ўтаётган ушбу мухташам мажмуа ҳам бу сўзларимизнинг яққол далилидир»*.

Как видно, выделенные слова могут быть спрогнозированы синхронистом во время речи оратора, что облегчает его труд. Так, после слова «юксак» контекст требует слово «даражада», после слова «ташиқил» – «этилгани», после слова «Президентини» переводчик точно знает, что следует сказать слово «*ҳурматли*» (ёки «мухтарам», «жаноб»), так как, обычно перед именем президента или другого государственного

лица в русском языке обычно используется слово «уважаемый» (или «господин»). Следовательно, благодаря стратегии ВП труд переводчика в данном случае облегчен на 8-10 %.

Перевод данного текста на турецкий язык: *İlk olarak, güzel Bişkek şehrindeki zirvemizin yüksek kalitede organize edilmesi ve gösterilen geleneksel misafirperverlik için Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın Sadır Nurgozhojeviç Caparov'a içten teşekkürlerimi sunuyorum. Son yıllarda Kırgızistan'da tüm alanlarda gerçekleştirilen hızlı reformlar ve köklü değişikliklere hepimiz tanık olmaktadır. Bugün etkinliğimizin yapıldığı bu muhteşem kompleks de bu sözlerimizin somut bir kanıtıdır.*

Известно, что стратегия вероятностного прогнозирования заключается в раннем выявлении лингвистических компонентов текста, которые могут появляться в индивидуальных высказываниях переводчика. Для создания моделей вероятностного предсказания Г.В.Чернов также рассматривает данный процесс с точки зрения совместного проектирования. В рамках таких моделей исследуется перевод текстов как ораторского произведения, используя внутренние возможности для вариативности, то есть рассматривая такие понятия, как эквивалентность и альтернативность. Специалисты, занимающиеся теорией и практикой синхронного перевода, разрабатывают универсальные правила прогнозирования.

В процессе работы переводчик иногда бывает незнакомым с докладом выступающего, не знает в деталях его речевой стиль, риторику, культурное и социальное происхождение. Однако, опираясь на общий тон речи, интонацию и эмоциональную окраску, он может предугадать некоторые фразы, которые собирается сказать докладчик.

Когда докладчик выходит на трибуну, переводчик наблюдает за его поведением и, учитывая затронутые темы, старается выявить основные мысли, отражающие его индивидуальный речевой стиль. Приведем пример: *Can Azerbaycan, vatan muharebesinin ardından Karabağ'da 30 yıldır süregelen işgale tamamen son **verdi**. Bu tarihi başarıdan büyük bir gurur ve sevinç **duyuyoruz**. Böylece bölgemizde kalıcı barışa bir adım daha yaklaşmış **olduk**. Açılan fırsat penceresinin değerlendirilmesi en büyük arzumuzdur. Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik yükümlülüklerini yerine **getirmesi** mühimdir. Azerbaycan'ın Batı bölgeleriyle Nahçıvan'ı birbirine bağlayacak ulaştırma hattının hayata **geçirilmesi** de büyük önem **taşıyor**. Hattın açılması, tüm bölge ülkelerinin refahına ciddi katkı **sağlayacağı** gibi, Türkiye'yi de ata **yurdumuz** olan Orta Asya'ya bağlayacaktır. Bu sürecin başarıyla tamamlanması için Türk dünyası olarak Azerbaycan'a olan desteğimizi sürdürmeliyiz [9].*

В данном примере выделены слова, которые могут быть прогнозированы переводчиком в ходе речи оратора. Например, после слова (*işgale*) «son» должен

следовать глагол **vermek** (son vermek – положить конец), или же после слов «gurur ve sevinç» по контексту должен следовать глагол **duymak** (gurur ve sevinç duymak – испытывать гордость и радость). Кроме того, выделенные слова в тексте (**yerine getirmek** – **yerine getirmemek**; **hayata geçir(il)mek** – **hayata geçir(il)memek**) являются устойчивыми словосочетаниями. И в данном случае возникает проблема выбора слова либо в их положительном значении, либо в отрицательном.

Перевод на русский язык: *Азербайджан после Отечественной войны в стране полностью положил конец 30-летней оккупации Карабаха. Мы испытываем огромную гордость и радость за этот исторический успех! Таким образом, мы еще на шаг приблизились к устойчивому миру в регионе. Воспользоваться открывшимися перед нами возможностями – наше самое большое желание. Важно, чтобы Армения выполнила свои обязательства перед Азербайджаном. Кроме того, большое значение имеет создание транспортного коридора, который соединит западные регионы Азербайджана с Нахичеваном. Открытие этого маршрута не только внесет значительный вклад в процветание всего региона, но и укрепит связь Турции с нашим историческим родным краем — Центральной Азией. Будучи тюркским миром мы должны продолжать поддерживать Азербайджан, чтобы успешно завершить начавшийся процесс.*

Для более совершенного применения стратегии вероятностного предсказания переводчик, когда докладчик свободно выражает свои мысли, разбивает его слова на коды. Он старается не только понять интонацию и скорость речи, но и уловить способы использования языковых структур и выражений. Со временем он начинает все глубже проникать в мыслительный мир говорящего [10: 859].

Как уже отмечалось, в основе стратегии вероятностного предсказания лежат различные аспекты психической деятельности человека и речевого процесса. Вообще, суть вероятностного предсказания заключается в том, что в процессе восприятия оригинальной речи мозг переводчика выдвигает гипотезу о значении, возможном вербальном развитии или завершении авторского замысла.

Список использованной литературы:

- [1] – Brown, P., Cocke, J., Della Pietra, S., Della Pietra, V., Jelinek, F., Lafferty, J., Mercer, R., & Roossin, P. (1990). A Statistical Approach to Machine Translation. Computational Linguistics.16 (2), 79-85; Gil, D. (1995). Basic Concepts and Models of Translator and Interpreter Training. John Benjamins Publishing; (2009). Research and Training in Interpretation: A Practical Guide. John Benjamins Publishing; Pöschhacker, F. (2004). Introducing Interpreting Studies. Routledge и др.
- [2] – Чернов Г. Теория и практика синхронного перевода. – М., 1978. – 208 с.; Сдобников В. 20 уроков устного перевода. – М., 2006; Кузнецова Г, Веретенникова В. Стратегии в синхронном переводе. – М., 2017.
- [3] – Hamidov X, Ismatullayeva N, Ergasheva S. Sinxron tarjima masalalari. – Toshkent: ToshDShI, 2013; Hasanova Sh, Hamidov X Ruscha sinxron tarjima terminlarining o'zbekcha izohli lug'ati. – Toshkent: ToshDShI, 2020; Ismatullayeva N. Tarjima amaliyoti. O'quv- uslubiy majmua. – Toshkent: TDShI, 2017.

- [4] – Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. “Флинта, Наука”. – М:2003. – 162 с.
- [5] – Чернов Г. Теория и практика синхронного перевода. – М., 1978. – 208 с.
- [6] – Ширяев А.Ф. Синхронный перевод: деятельность синхронного переводчика и методика преподавания синхронного перевода. “Военное издательство”. – М.: 1979. –182 с.
- [7] – Lederer M. La tradaction simultanee. – Paris:Min. Let Modernes, 1981.
- [8] – Setton, R. A Pragmatic Theory of Simultaneous Interpretation / doctoral dissertation, Ann Arbor, Michigan, 1997.
- [9] – T.C. Cumhurbaşkanlığı: Türk Devletleri Teşkilatı 10. Zirvesi'nde Yaptıkları Konuşma. <https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/150063/turk-devletleri-teskilati-10-zirvesi-nde-yaptiklari-konusma>.
- [10] – Roseann Dueñas González, Victoria F. Vásquez, Holly Mikkelsen: University of Arizona Agnese Haury Institute for Interpretation Series Fundamentals of Court Interpretation Theory, Policy, and Practice. 2012. – P. 859.

**METAFORADA TIL VA MADANIYAT UYG'UNLIGI VA MUSHTARAKLIGI.
СООТВЕТСТВИЕ И ОБЩНОСТЬ МЕТАФОРЫ, ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ.
THE CORRESPONDENCE AND COMMONALITY OF METAPHOR,
LANGUAGE, AND CULTURE**

Dilorom Asliddinova
Turon universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada metafora hodisasi til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik, ularning uyg'unligi va mushtarakligi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Metaforaning kognitiv va madaniy jihatlari yoritilib, uning jamiyatda shakllangan madaniy qadriyatlar, urf-odatlar va tafakkur bilan bog'liqligi ilmiy manbalar asosida ochib beriladi.

Tayanch so'zlar: metafora, til, madaniyat, madaniy uyg'unlik, til va madaniyat o'rtasida aloqadorlik, kognitiv tilshunoslik, madaniy metaforalar va milliy tafakkur.

Kirish. Til insoniyat uchun aloqa vositasi va madaniyatining ajralmas qismidir. Til orqali nafaqat axborot uzatiladi, balki tilda xalqning tarixi, dunyoqarashi, urf-odatlari, qadriyatlari ham ifodalanadi. Metafora esa tilda mavjud bo'lgan eng chuqur ma'no qatlamlaridan biri bo'lib, til va madaniyat o'rtasidagi uyg'unlik va mushtaraklikni yorqin namoyon etadi. Til va madaniyat o'zaro chambarchas bog'langan. Metaforalar bu bog'liqlikning yorqin ifodasi hisoblanadi. Chunki har bir madaniyatda shakllangan metaforalar o'sha jamiyatning tarixiy tajribasi, urf-odati, diniy qarashlari va atrof-muhit bilan munosabatida shakllanadi. Tilshunoslikda jahon olimlardan E.Ortoni, J.Lakoff, M. Jonson, M.Temslar Va J.Fokonyelar, o'zbek tilshunoslardan Jo'ayeva.B, Xo'jamqulov.A.Sharipov.S, Karimov. A,

kabilar olimlar metaforaning til va madaniyatdagi o'rni hamda mushtarakligi haqida salmoqli hissa qo'shganlar. Ma'salan, o'zbek tilida "ko'ngil oynasi", "dil izhori", "qalbmida gul ochildi" kabi metaforalar faqat til nuqtayi nazaridan emas, balki o'zbek xalqining nozik didi, estetik qarashlari va hissiyotlarga bo'lgan e'tiborini ham ko'rsatadi. Ushbu o'xshatishlar faqat o'zbek madaniyatiga xos bo'lib boshqa tillarda bu kabi metaforalar bo'lmasligi mumkin. Til bilan madaniyat shu jihatdan bir-biriga uzviy bog'langan. Ya'ni til istalgan madaniyatni aks ettirishda bevosita xizmat qiladi. Til va madaniyat o'zaro uzviy bog'liq tizimlar bo'lib, birining o'zgarishi ikkinchisiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, metafora orqali bu aloqadorlik yaqqol namoyon bo'ladi. Metaforalar nafaqat til birligi, balki milliy tafakkur, tarixiy-madaniy tajriba, ijtimoiy ongni ko'rsatadi.. Shu bois, metaforalarni tahlil qilish orqali biror xalqning madaniy xususiyatlari va dunyoqarashi haqida tez va oson su'ratda ma'lumotga ega bo'lish mumkin.

Metafora atamasi ilk bor Izokrat tomonidan "Evagorus" asarida qo'llangan. Ko'chimning bu turi ikki narsa yoki hodisa o'nasidagi har qanday jihatdan o'xshashlikka asoslanadi. Metaforik ma'nolar insonning tashqi ko'rinishiga, ta'na a'zolari harakatiga, jismoniy va ruhiy holatiga,, hayot bosqichlariga, kiyim-kechaklari va ularning qismlarida asosan yuzaga kelishi mumkin.

Ingliz olimi E.Ortoni kundalik hayotda metaforadan foydalanishning quyidagi uch asosiy sababni ko'rsatgan:

- I. Ular bizga qisqacha gapirishga yordam beradi.
- II. Ular bizning nutqimizni yorqin qiladi.
- III. Ular ifodalab bo'lmaydigan narsani ifodalalashga yordam beradi.

Metafora millatning ijtimoiy-siyosiy onglik darajasini aniqlaydi. Shunga mos xulosalarni chiqarish imkonini beradi. Uni o'rganish orqali xalqlarning milliy, madaniy qarashlariga ham baho berish mumkin. Jahon zamonaviy metaforologiya ilmiga katta ta'sir ko'rsatgan olimlardan j. Lakoff va M. Jonsonning "Metaphors we live by" asarida bildirgan ushbu fikrida ham shunga ishora bor: "Metaforalar kundalik hayot, til, balki tafakkur faoliyatimizga kirib boradi. Kundalik tushunchaviy tizimingiz ham mohiyatiga metaforikdir". Metafora misolida gnoseologik mohiyat yechiladi. Odamning ruhiy dunyosiga aloqador bo'lgan belgi anglatuvchi so'z shakllanadi. Shu boisdan ham unga "ideal mohiyat" sifatida qaraladi.

Turli denotatlarni semantik taqqoslashga imkon yaratib beradigan belgilar va majoziy obrazning mavjudligi metaforaning asosiy xususiyatlaridandir. Matn tarkibigi denotatidan "uzoqlashib" ko'chma — metaforik ma'no anglatayotgan so'zni aniqlash uchun quyidagi usullardan foydalanish tavsiya etiladi.

Original (asl) metaforalar va ularning tarjimalarini qiyoslash usuli.

Bunday turdagi lingvomadaniy birliklarni qiyoslashda yoki ularni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda o'sha davr madaniyati, asosan, xalq og'zaki ijodining o'ziga xos xususiyatlarini ham inobatga olish darkor. Metaforada asosiy ikki jihatni bir-biridan farqlash

lozim bo'ladi: 1) metafora — bilishning asosiy uch mexanizmlaridan biri (bilish: rasional, empirik va metaforik turlarga bo'linadi); 2) metaforik tafakkur bilishning ma'lum bosqichi. Matn tarkibida metaforaning ikki turini uchratish mumkin:

1) Muallif tomonidan qo'llangan individual metaforalar. Bunday turdagi metaforalar okkazional xarakterda bo'lib, metaforik ma'no tashiyotganda birlikning ma'nosi faqat shu matn tarkibidagina anglashiladi, boshqa matnlarda uchrovchanligi o'ta chegaralangan bo'ladi:

2) Umumxalq yoki turg'un (doimiy) metaforalar.

Bunday turdagi metaforalar anglatadigan ma'no til foydalanuvchilarining barchasi uchun tushunarli va keng qo'llanish chastotasiga egadir. Tildagi metaforalarni tadqiq etgan tilshunoslarning aksariyati turg'un metaforalarning idiomalarga yaqin turishini yoki idioma maqomida bo'lishini, Ular ko'p asrlar mobaynida kishilar nutqida qo'llanishi natijasi sifatida turg'unlashib, so'zlovchilar ongida muayyan detallar shaklida mustahkamlanib qolishi mumkin.

Inson nutqida metaforalarning tez-tez uchrab turishi mazkur mexanizmning ma'lum bir tizim asosida o'rganilishi kerakligini taqozo etgan. Shuning uchun ham olimlar ularni alohida tizimga birlashtirgan holda tahlil qilib, metaforik konseptlar" yoki "konseptual metaforalar" deb atashgan.

"Blending nazariyasi" asoschi laridan M.Temslar Va J.Fokonye kognitiv (konseptual) metaforalarni murakkab dinamik birlashtiruvchi jarayonni namoyon etuvchi, yangi — qorishiq mental maydonlar yaratilishiga sabab bo'luvchi sifatida baholaydilar, Kognitiv metaforalarning diskursiv tadqiqi ularning publitsistik va siyosiy diskursda alohida hosill qila olish imkoniyatini isbotlaydi. Bunda metaforik model atamasi; 1) metaforaning o'zini; 2) freym (mavhum tasvirning model, obyekt, hodisa, jarayon mohiyatining eng kichik tavsifi)li tahlilga asoslangan metaforik ifodalarning tizimli konstruksiyasini ifodalaydi.

Metafora — bu til vositasi bo'lib, bir predmetni boshqa bir predmet orqali ifodalash tufayli namoyon bo'ladi. Bu ifoda shakli nafaqat tilning badiiy imkoniyatlarini kengaytiradi, balki madaniyatga xos tafakkur tarzini, qadriyatlarni va dunyoqarashni ham o'zida mujassam etadi. Metafora vositasida ifodalangan tushunchalar ko'pincha madaniy jihatdan mushtarak bo'ladi. Ya'ni, bir til jamoasida yashovchi insonlar o'xshash hayotiy tajribaga ega bo'lganlari sababli, ular bir xil metaforalardan foydalanadilar. Bu esa madaniyat ichidagi mushtaraklikni ifodalaydi.

Shuningdek, metafora orqali boshqa madaniyatlarni tushunish imkoniyati ham yuzaga keladi. Til o'rganishda metaforik ifodalarni tushunish va ulardagi madaniy kontekstni anglash, nafaqat lingvistik bilimni, balki madaniyatlararo muloqot ko'nikmasini va bilimni ham oshiradi.

Metafora til va madaniyat o'rtasidagi ko'prikdir. U nafaqat estetik ifoda vositasi, balki madaniyatni anglash va uni boshqalar bilan baham ko'rish vositasi sifatida ham xizmat

qiladi. Til va madaniyat uyg'unligi hamda mushtarakligi aynan metaforalarda o'zining yorqin aksini topadi. Metaforalarda so'z yoki iboralarning bevosita ma'nosidan chekinib, boshqa bir ob'ekt, holat yoki tushuncha bilan qiyoslash orqali yangi ma'no yaratish mavjud. Masalan, "yurakda olov" degan ifoda sevgining kuchli hissiyotlar bilan kechayotganini bildiradi. Bunday iboralar zamirida tilda yashiringan madaniy konnotatsiyalar yotadi.

Har bir xalqning metaforalari o'z madaniyati, hayot tarzi, atrof-muhitga bo'lgan munosabati bilan bog'liq. Masalan, o'zbek tilidagi "ko'ngli toza" metaforasi insonning ko'ngli halol va pok ekanini bildirsa, bu xalqning axloqiy qadriyatlariga urg'u beradi. Shu bilan birga, boshqa xalqlarda ham "tozalik" g'oyasi bilan bog'liq metaforalar mavjud bo'lishi mumkin, ammo ularning ifoda shakli va ma'naviy og'irligi o'ziga xos bo'ladi.

Mushtaraklik jihatlari

Turli xalqlarning metaforalarida ko'p hollarda umumiyliklar uchraydi. Bu mushtaraklik insoniyatning global madaniy tajribasi va psixologiyasi ham bilim va tajribasiga borib taqaladi. Masalan, yurakni his-tuyg'ular markazi sifatida ko'rish ko'plab madaniyatlarda mavjud. "Yuragi sinmoq" iborasi o'zbek tilida ham, ingliz tilida ham (broken heart) g'am-anduh yoki muhabbatdagi omadsizlikni bildiradi. Bu holat til va madaniyatlar o'rtasida umumiy insoniy tajribalar bo'lishini ko'rsatadi.

Metafora tilda yashiringan madaniyatni yuzaga chiqaradi. U milliy o'zlikni ifodalovchi vosita sifatida xizmat qiladi va shu bilan birga, turli madaniyatlar o'rtasidagi mushtaraklikni ochib beradi. Til va madaniyat o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, metafora bu bog'liqlikni chuqur va obrazli tarzda ifoda etadi. Shu boisdan, metaforalarni o'rganish tilshunoslik va madaniyatshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

Kognitiv tilshunoslikda metafora inson tafakkuri va dunyoni anglash usulining ifodasidir. Amerikalik tilshunos olim J.Lakoff va mashhur faylasuf M.Jonsonlarning "Metaphors We Live By" asarida kognitiv metaforalar nazariyasiga asos soldi. Tadqiqotchilar metaforani dastlab konseptual konstruktsiya sifatida ko'rib chiqdi hamda uning inson tafakkurining rivojlanish jarayonidagi asosiy o'rnini aniqlab berdi. Ushbu asarda aytilishicha konseptual metafora bu shunchaki stilistikaning metodi bo'libgina qolmasdan, tafakkur va fikrlashning usulidir.

Jorj Leykoff va Mark Jonsonning fikricha, "Metaforalar orqali biz fikr yuritamiz, harakat qilamiz va dunyoni tushunamiz" [Lakoff & Johnson, 1980]. Bu degani, metafora shunchaki badiiy ifoda emas, balki inson tajribasining umumlashtirilgan shaklidir.

1. Madaniy metaforalar va milliy tafakkur

Turli xalqlarda bir xil tushunchalar turlicha metaforik ifoda etiladi. Masalan, ingliz tilida "time is money" (vaqt – pul), deb ifodalansa, o'zbek tilida vaqt ko'proq sabr, baraka, sinov kabi tushunchalar bilan bog'lanadi: "Vaqt davo", "Sabr qilgan – omad topar". Bu farq har bir xalqning tarixiy-madaniy tajribasida va qadriyat tizimida namoyon bo'ladi [Kövecses, 2005]. Metaforalarning madaniyatdagi o'rni shuni ko'rsatadiki, ular milliy identitetni

yangilashda muhimdir. Har bir mahalliy metafora o'z xalqining tarixiy xotirasi va qadriyatlari bilan to'la. Misol uchun, o'zbek tilidagi "dardning dardi" metaforasi, og'riqni tushunish jarayonini ifodalaydi. Shunga o'xshash, o'zbek tiliga xos bo'lgan, o'zbek milliy madaniyatini yaqqol aks ettiradigan metaforalar:

- Yurt - Ona: "Yurtim - onam" - bu metafora O'zbekistonning o'z yeriga bo'lgan chuqur muhabbatini aks ettiradi.
- Hayot - Sayohat: "Hayot - bir sayohat" - bu hayotning o'zgaruvchanligini va qiyinchiliklarni yengib o'tishni bildiradi.
- Yoshlik - Gul: "Yosh - guldagi tomchilar" - bu yoshni vaqt o'tishi bilan yo'qoladigan go'zallik sifatida ifodalaydi. Yosh o'tgani sari gul singari yoshlik ham so'lib borishini ifoda etadi.
- Oltin kuz- bu ham kuz fasilining rangi, hosili, yig'im-terimni sifatida oltinga qiyoslangan.

2. Metaforaning madaniy konnotatsiyasi

Metaforalarda milliy madaniyat, urf-odat, e'tiqodlar o'z ifodasini topadi. Masalan, o'zbek tilida "yurak yonmoq", "ko'ngli sinmoq" kabi iboralar inson holatini anglatuvchi emotsional metaforalardir. Bu holatlar jamiyatda yurak va ko'ngilning muqaddas, ma'naviy markaz sifatida talqin etilishini ko'rsatadi. Demak, metafora orqali madaniyatga xos axloqiy va ruhiy qadriyatlar til sathida aks etadi.

3. Metaforalar orqali madaniyatlararo tafovutni tahlil qilish

Tilshunos olim Z. Kövecsesning tadqiqotlariga ko'ra, madaniyatlararo metaforalar universal va o'ziga xos bo'lishi mumkin. Masalan, "hayot – sayohat" metaforasi ko'plab tillarda uchraydi, ammo u turli milliy madaniyatlarda turlicha talqin etiladi. Bu esa har bir madaniyatning metaforikdunyoqarashini o'rganish orqali xalqlarning tafakkurini solishtirish imkonini beradi [Kövecses, 2005].

Xulosa. Metafora – til va madaniyatning uyg'unlashgan shaklidir. U tufayli inson tafakkuri, hayotiy tajribasi, ijtimoiy va madaniy qadriyatlari til vositasida ifodalanadi. Metaforalarning madaniyatga bog'liqligi ularni nafaqat lingvistik, balki madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan ham bog'liklikni taqozo etadi. Demak, metaforadan til va madaniyat mushtarakligini anglashda muhim ilmiy manba va tahlil vositasi sifatida foydalaniladi.

ADABIYOTLAR:

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
2. Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge University Press.
3. Sharipov, S. (2019). "Til va tafakkur uyg'unligi: metafora fenomeni". *O'zbek tili va adabiyoti*, №3.
4. Karimov, A. (2020). "Milliy madaniyat va metaforik tafakkur". *Til va adabiyot ta'limi*, №1.
5. "Til va imlo" muammolari mavzusidagi ilmiy anjuman materiallari. Toshkent (2023)
6. Abdurahmonov X. O'zbek xalq og'zaki ijodi asarlarining sintaktik xususiyatlari bo'yicha kuzatishlar. — Fan. 1971.
7. Jo'ayeva B.M. xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari: Filol.fan.dok. — Samarqand, 2019. 20 b.

ANALYSIS OF METAPHORS USED IN DAILY CONVERSATIONS
KUNDALIK HAYOTDA FOYDALANILADIGAN METAFORALARNING
TAHLILI

АНАЛИЗ МЕТАФОР, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ПОВСЕДНЕВНЫХ РАЗГОВОРАХ

Nargiza Uralova Eshmurod qizi

Karshi State University Master 2nd year student

Eshankulova Charos Najmiddinova

Turon universiteti magistranti Master 1st year student

Abstract. *This article provides information about the phenomenon of metaphor, which is one of the ways of conveying meaning, and its place in our daily lives. We also examined its specific features, the phenomenon of metaphor observed in daily life, and the relationship between the meaning created when metaphor occurs and the derived meaning. At the same time, examples from the Uzbek languages were analyzed and examples from the opinions of several linguists were given.*

Keywords. *Metaphor, linguistics, research, cognitive theory, linguistics, process.*

Introduction. Despite the fact that there is sufficient knowledge and skills about metaphor in linguistics today, interest in it is growing. This is due to the transition of metaphorology to a qualitatively new stage due to the relevance of research on the interaction of language and mental phenomena. Recently, philosophers, logicians, sociologists, psychologists, linguists, literary critics, and representatives of the humanities have also been regularly addressing the phenomenon of metaphor. The impetus for this metaphorological boom was new ideas about the essence of metaphor, which found expression in the cognitive theory of metaphor.

Metaphors are one of the important linguistic tools that reveal the complex relationship between human thinking and language. Metaphors are important not only as a means of expression in language, but also as a cognitive tool that reflects human thinking and worldview.

The main task in the cognitive process is performed by metaphors as a manifestation of the analogical abilities of the human brain. Metaphor plays an important role in cognitive processes as a manifestation of the analogical capabilities of the human mind. In modern cognitive science, metaphor is considered the basis of such mental processes as explanation, evaluation, perception and perception. A person not only expresses his thoughts with the help of metaphors, but also uses their aesthetic capabilities, and also thinks with metaphors, with the help of which he studies the world in which he lives. Metaphors help us change the linguistic picture of the world in the mind of the recipient, introduce familiar phenomena into

new categories. The aesthetic potential of metaphors, the ability to emotionally assess existence, play an important role in this. The increasing number of new modifications of the theory of cognitive metaphors requires a comprehensive understanding of the history, current state and future development prospects of this scientific direction.

Many studies have been conducted to study metaphor from a linguistic perspective, to determine its place, structure and semantics in the language system. The main function of metaphor is a method of explaining one thing or concept by comparing it with another, which is often used to express imagination and feelings. Metaphor facilitates the understanding of this concept and enhances imagination. Abstract, complex or difficult concepts are expressed more clearly and figuratively with the help of metaphor. Metaphors, in their lexical aspect, are a stylistic tool of the language that expresses a rich and imaginative nature. The use of metaphors in the lexical system develops the language by creating new words and expressions, and by assigning new meanings to existing words. Through the linguistic analysis of metaphors in English, it is possible to study their use, content and what social or cultural meanings are expressed through them. Metaphor is used to convey many meanings from the social, cultural, psychological, and linguistic aspects of language. The role of metaphors in English reflects not only the language itself, but also the thinking, culture, and conceptual patterns of the people who use it. Metaphors are widely used in fiction, everyday conversation, and scientific and professional writing.

Literature review. As is known, modern publications on the theory and practice of cognitive metaphor research are based on the classic study of J. Lakoff and M. Johnson “Metaphors by which we live” [1]. According to this theory, metaphorization is based on the process of interaction between two knowledge structures (conceptual domains: source domain and target domain).

Also, at the end of the last century, E.S. Kubryakova wrote that “Cognitive science is a science that studies the reflection and storage of knowledge within the framework of perception, classification, evaluation and understanding of the world.” [5,].

It is unlikely that any researcher conducting research in the field of metaphor will be able to correctly select the necessary and important works in this field without turning to N.D. Arutyunova’s work “Theory of metaphors”. In the introduction to the collection, N.D. Arutyunova emphasizes that metaphor is a universal feature of language. She emphasizes the importance of understanding the metaphorical nature of language, stating that “Metaphor is an integral part not only of literary discourse, but also of everyday communication.”[2]

Research methodology. The occurrence of metaphor in many genres of artistic, every day and scientific speech forces authors to pay more attention to the productive meanings that it expresses than to its aesthetic value. The idea of the ubiquity of metaphor has relegated the problem of limitations in its use in various discourses to the second level. This has blurred

the boundaries of the concept of metaphor: any indirect and figurative way of expressing meaning in a literary text and in the visual arts - painting, cinema, theater - has begun to be called metaphor. Less attention has been paid to the difference between metaphor used as a naming method and a true metaphor that represents different classes of objects in two ways. In many studies, metaphor as a technique and metaphor as an ideology are analyzed together.

Metaphors are a common form of meaning transfer that we encounter and use in our lives. If you look up what a metaphor is in a dictionary or on the Internet, you will know that it is "a rhetorical or metaphorical method of expressing by hiding the true meaning of an object and presenting only auxiliary ideas." In fact, the act of using one word to describe another based on the similarity of two things is called metaphor (from the Greek *metaphore* - transfer), which serves to enhance the meaning of the word. A thing takes the name of another thing that has the same property according to its characteristic, shape, movement, color, smell, size, etc. When the meaning of one word is transferred to another through the metaphor method, the characteristic common to that object is preserved in the concept. The transfer of meaning through the metaphor method is mainly found in fiction. This makes the writer's idea impressive and demonstrates his artistic aesthetic ability.

Analysis and Results. As in the example of the bed, you are a firecracker, and I am a butterfly, the metaphor in the form of "A – B" is called a nominal metaphor and is also a very simple type of metaphor. It is often used in our society. How do people understand these metaphorical expressions? According to the model of language comprehension, people always approach the direct meaning first of all in the process of understanding language. When they cannot understand the meaning, they think about the figurative meaning. Let's give an example. If among Uzbek readers the phrase "Iron Woman" is understood as a drama or a film by Isamat Ergashev filmed in 1990, among linguists it is a metaphor. This metaphor reflects not that a woman is made of iron, but that she combines such qualities as firmness of will, tirelessness, and a thirst for work. A similar metaphor exists among Korean readers. Most Korean readers are familiar with the drama "Teacher Tiger." This can be imagined as a metaphor in the form of "Teacher Tiger."

As for the figurative meaning, a teacher is understood as a tiger, that is, a teacher who strictly regulates students, has a fiery character, and is full of enthusiasm. In other words, even if the figurative interpretation of a certain sentence seems quite appropriate, it should first be interpreted literally.

In Uzbek, the metaphorical image of time emphasizes its value and careful use.

Time is equated with valuable wealth or values: "Time is more valuable than gold" - One should know the value of time, because it is more valuable than gold.

"Do not waste time" - It is used as an admonition not to waste time. These metaphors show that in Uzbek culture it is very important to spend time carefully, not to waste it.

The value of time is more related to collective values and the responsibility of the individual to society.

Social status and respect: In Uzbek, human dignity and respect are compared to gold or other valuable things:

"Golden man" - A very good, valuable, respected person.

"Golden word" - A serious and wise saying, that is, a word of great importance.

These metaphors show that in Uzbek society, great emphasis is placed on human dignity and respect. The value of a person is measured by their place and respect in the community.

According to the British philosopher Herbert Paul Grice, there are four principles that people use to facilitate communication with others, which are called conversational maxims. To briefly introduce them, first, the maxim of quality - to say the truth, second, the maxim of quantity - to say something new, third, the maxim of relevance - to say something relevant to the current topic, and fourth, the maxim of method - to speak clearly. Based on this maxim, the phrase "I am not a flower" in the song sung by Korean artist Kim Tae-jong, if interpreted literally, would violate the maxims of quantity and method.[4] Since the literal meaning contradicts Grice's maxim, it is appropriate to interpret it figuratively. The results of this empirical study suggest that the interpretation of metaphorical meaning can occur very quickly and automatically during human language processing. In fact, the results of the study, which we will discuss, also show that metaphorical meaning is processed as quickly as literal meaning.

Cognitive metaphors regularly serve to create a vocabulary of "invisible worlds" - this is the spiritual principle of a person, his inner world, behavioral models, moral qualities, states of mind, emotions, actions. The internal characteristics of a person can also be characterized by physical characteristics, such as hot and cold, soft and hard, open and closed, light and heavy, dark and bright, deep and superficial, bright and gray, etc. The following attributes refer to different aspects of a person: bright (light) personality, calm mood, deep mind, light character, low deeds, etc. Metaphors of this type are usually based on similarity and form their own "metaphorical fields".

Conclusion. Metaphor also plays a large role in expressing a person's psychological state and emotions. People often use metaphors to describe their inner state and worldview. Metaphor is also widely used in literature, art, poetry and artistic works. They are used to describe human experience, express emotions, and convey powerful messages. In literary works, metaphors help the reader or listener to convey deep meanings and create visual experiences, and are used to develop imagination and creative thinking. Metaphors help language and thought develop, allowing people to gain a deeper understanding of their feelings and worldview. Metaphors are also one of the most powerful tools of language for expressing creativity and imagination.

REFERENCES

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live by*. Chicago, 1980. 242 p

2. Arutyunova, N. D., & Zhurinskaya, M. A. (Eds.). (1990). "Teoriya metafory: Sbornik" (1st ed.). Progress
3. Кравцова Ю. В. Метафорическое моделирование мира в художественном тексте: семантико-когнитивный анализ, Киев. 2014. с-120.
4. Uzbek Linguistics Institute. (2022). Uzbek language and cultural semantics. Tashkent: Fan Publishing House.
5. Кубрякова Е.С. Языкизнание: на пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. М., 2004. 560 с
6. Richards I. A. The Philosophy of Rhetoric // Philosophical perspectives on metaphor / by M. Johnson. - Minneapolis: University of Minnesota Press, 1981. -P. 48-62.
7. Black M. More about metaphor // Metaphor and thought / by A. Ortony. - 2nd ed. - Cambridge, 1993. - P. 19-41.
8. Kenneth Burk. A Rhetoric of Motives. University of California press. Berkeley and Los Angeles. 1969. -177 p.
9. Roman Jakobson. Linguistics and Poetics. The Harvard university press Cambridge, Massachusetts London, England, - 1987. – 216 p.

GIDROTEXNIKA INSHOOTLARINI IFODALOVCHI TERMINLAR VA ULARNING LUG'AVIY-MA'NOVIY GURUHLARI

Allayeva Shaxribonu Ilhom qizi
Osiyo texnologiyalar universiteti magistranti

Ma'lumki, gidrotexnika [gidro..+texnika] terminidagi gidro (yun. rydor- suv, suyuqlik, namlik). Baynalmilal o'zlashgan so'zlar tarkibida kelib, suvga, suv havzalariga, namlik va vodorodga aloqadorlikni bildiradi. Masalan gidrologiya, gidrogeologiya, gidrolog kabi [1,498]. **Texnika** termini esa (yun. technike — mohir, usta < techne — san'at, mahorat). 1. Jamiyatning inson faoliyatidagi ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshiruvchi va noishlab chiqarish ehtiyojlari uchun xizmat qiluvchi vositalar yig'indisi. Ilg'or texnika. Aviatsiya texnikasi. Paxta terish texnikasi. Texnika fanlari. 2. Ishlab chiqarishning biror sohasida qo'llanadigan mashina. mexanizm. asbob, qurol, moslama va sh.k. lar majmui. **Texnikaviy** ayn. **texnik**. Texnikaviy yordam. Texnikaviy tadbirlar [2, 80-81].

Gidrotexnika inshootlarini ifodalovchi terminlar va ularning lug'aviy-ma'noviy guruhlarini uch kichik guruhga bo'lib o'rganish mumkin:

1. Suv yo'llarida o'rnatiladigan inshootlarni anglatuvchi terminlar: band, bo'g'ot, darak, dahana, jo'n//jo'na, surjo'na, to'g'on, suv darvoza, suv to'siq, suv yopgich, quloq, sepoya, chilpoya, taltay, shlyuz kabi.

2. Suv chiqargich inshoot va qurilmalar hamda qurollarning nomlari: chig'ir, charx, parrak, charpalak, tig'ir, vodoqashqa//vodokachka, nasos, dor, qovg'a, paqir va shu kabilar.

3. Suv yo'llarini to'sish uchun ishlatiladigan ashyolar, materiallarning nomlari: chim, xos, xashak, loy, tosh, dastak, no'g'ala, qamish, beton, xula//g'ula va boshqa jinslarni kiritish mumkin.

Ma'lumki, suv chiqish manbaidan to ekin maydonigacha o'z yo'lida qanchadan qancha suv qaytargich va suv bo'lgichlarga duch kelib, olib kelinadi. Qadimda va hozirda ham Qashqadaryo, To'polondaryo, Surxondaryo, Zarafshon daryolaridan suv olish uchun to'g'on va bandlar, suvayirg'ichlar o'rnatilgan. Sepoya va chorpoya katta suvni qaytarish uchun, insonga xizmat qildirish maqsadida daryolarga tashlangan.

"Ingliz va o'zbek tillarida gidrotexnika inshootlariga oid terminologiyani o'rganishga doir" deb nomlangan birinchi maqolamiz[3]da suv yo'llarida o'rnatiladigan inshootlarni ifodalovchi band, damba, darak, jo'n, surjo'na, quloq, dahana, sepoya, chorpoya, beldachik, taltay kabi terminlar haqida fikr yuritganligimiz sababli mazkur maqolada suv yo'llarini to'sish uchun ishlatiladigan ba'zi qurilmalar, ashyo va materiallar, suv chiqargich inshoot va qurilmalar hamda qurollarning nomlari haqida so'z yuritishga harakat qilamiz.

To'g'on – suvni to'sish, bo'g'ish uchun xizmat qiladigan qurilma. Tuproq to'g'on, bosh to'g'on, to'g'onboshi, suv oqimini to'sish uchun qurilgan katta to'g'on-r.-platina (4:1-543). DLTda qir (5:1-314), shevalarida o'ltang-suv taqsimlovchi. A.Muhammadjonovning ko'rsatishicha, kanallarning bosh qismiga o'rnatiladigan to'g'onlar Zarafshon vodiysida varaq, varq, band nomi bilan atalgan.

Bo'g'ot – o'zbek adabiy tilida ishlatiladigan bu so'z – suv yo'lining bo'g'ilgan, suv ayriladigan joy ma'nosina anglatadi. Bo'g'ot – qirshov (And), bag'ot, bag'at//bo'g'ma (Farg')-ariqning bo'g'ilgan joyi (6:276), Xorazmda bo'g'at//buvat, to'g'on, to'siq (7:121).

Ikkinchi guruhdagi so'zlar turkumi suv chiqarish inshootlarining atamalaridir. Ular sug'orish uchun turli vositalar yordamida har xil manbalar va chuqurliklardan suv chiqadi:

Chig'ir – oqar suvning oqim bilan aylanadigan 1,5-2 metr diametrli g'ildirakli, aylana, uchlariga ko'za, paqirlar o'rnatiladigan, ba'zan odam yo hayvon kuchi bilan harakatga keltiriladigan qadimiy va oddiy suv chiqargich moslama. Misr, Hindiston, Xitoy, O'rta Osiyo va boshqa o'lkalarning sug'orish sistemalarida qo'llanib, oqar suv sathi sug'oriladigan yer sathidan past bo'lgan joylarda suvni yuqoriga ko'tarib bergan (8:12-565).

Qashqadaryodachig'ir, chiqiniq, tig'ir, dig'ir, charx, charxpalak, parrak, chanqarog' kabi qo'llanishlarga ega. Chig'ir leksemasi DLTda chig'ri – suv chiqaradigan chig'riq parragi (9,1-397), V.V.Radlovda chig'ir (10: 3t, 1q-1188-2107), tat.chig'ir,

Xorazmiy X asrda Marv vohasida chig'irlar haqida gapirganda oltita so'zni ishlatgan: do'lob, daliya, g'arrafa, zurnuk, naura, manjunan. V.V.Bartoldning fikricha, bu so'zlarning

har qaysisi chig'irlarning turli xillaridan bo'lib, alohida ma'noni anglatgan hamda baland yerlarni sug'orish uchun suv chiqaradigan inshoot hisoblangan (11:26).

To'g'in – suv olib chiquvchi idishlar mahkamlanadigan, chig'ir parragingning uch qismi. Chig'irning to'g'iniga bog'langan va mahkamlangan bu idishlar g'ildirak aylanishi bilan suv oqimidan suv olib, uni yonidagi novga yoki boshqa suv yo'llariga to'kkan.

Qovg'a – suv chiqarish uchun chig'ir qasnog'iga bog'lanadigan idish. Kavush, xumcha, paqir leksemalari ham shu tur idish atamasi hisoblangan.

Poyga – quduqdan ot, eshak, tuya yordamida suv chiqarilgan paytda bu hayvonlar borib qaytadigan yo'l. Bellig' – otoyil – suv tortib chiqarishda hayvonlarning beliga bog'lanadigan ip (Qr, Chir).

Suv qo'narg'a – nasos stansiyasining mahalliy nomi, suvmakoni.

Vodoqashqa//vodokachka (r) – suvchiqaruvchi nasoslar o'rnatiladigan maxsus bin ova shu binoda joylashgan suv chiqargichlar majmui.

Uchinchi kichik LMGning yana bir qismini suv yo'llarini to'sishda qo'llanadigan materiallarning nomlari tashkil etadi:

Chim – ajirqli va boshqa o'tlar qalin o'sgan yerdan ketmon yoki bel bilan chopib, o'yib olingan yerning kichik bo'lagi. Quloq va bandlarni yopishda ishlatiladigan louli o't, chimto'siq. Hamma vaqt ko'm-ko'k maysa bilan qoplangan yer – chimgan (Dehq), chimtoli (Chir), sevarguzar (Shahr).

Xulosa qilib shuni aytish joizki, gidrotexnik inshootlar va ularni ifodalovchi terminlarning lug'aviy-ma'noviy guruhlari tahlili shuni ko'rsatdiki, suv o'zanlaridagi to'siq yo suv taqsimlanadigan joy vazifasini bajaruvchi yasalma (qurilma)larni ifodalovchi LMGga mansub birliklarning aksariy qismi turli xil tovush va morfema tuzilishiga ega (band, bo'g'ot, darak, dahana, to'g'on), kelib chiqishiga ko'ra mansubligi turkiy (darak, quloq, to'g'on) va eroniy (band, dahana, sepoya), ma'lum bir birliklarning paradigmatic va sintagmatic munosabatlarida bir xillik mavjud (suvayirg'ich, suvuyopgich, suvbo'lgich, suv taqsimlagich, suvto'siq, suvto'sma). Bu guruh birliklari sirasida band o'zinig yasallash va sintagmatic imkoniyatlari barqaror, faol bo'lgan (ko'rband, g'ishtband, xokband, nishband, chilband). O'zbek tilining eng qadimiy o'tmishiga xos so'zlar ham saqlangan (darak, dara//tara+k/q). Ma'noviy o'girmalar ham xos (sepoya – uchamak – uch oyoq).

ONOMASTIKA MASALALARINING O'RGANILISH TARIXIDAN

Beknazarova Latofat Boboyarovna
Osiyo texnologiyalar universiteti magistri

Dunyo til ilmida tarixiy va zamonaviy onomastik materiallar turli funksional aspektlarda: apellyativizatsiya, onimizatsiya, transonimizatsiya hodisalari L.A.Vvedenskaya, E.M.Murzayev, N.P.Kolesnikov, D.S.Mgeladze, T.N. Kondratyev tomonidan ko'rib chiqildi.

Onomastika sohasining asosiy tarixiy jarayonlariga A.M.Selishev, P.T. Porotnikov, V.K.Chichagov, L.M. Shetinin, O.N. Trubachevning ishlarida tavsif berildi, onimlarning alohida turlariga N.A. Petrovskiy, A.V.Superanskaya, B.O. Unbegaun, Y.A. Fedosyuklar tadqiqotlarida leksikografik ta'rif berildi. Atoqli otlarning badiiy matndagi o'rni, faolligi S.I.Zinin, E.B.Magazanik, V.N. Mixaylov, O.I. Fonyakovalarning ishlarida qayd etildi[1.3].

Onomastika sohasi rivojiga G. Y.Sizranovanning ma'lumoticha, Dj.Mill, B.Rassel, O.Yespersen, YE.Kurilovich, P.A.Florenskiy, A.F.Losev, A.A. Reformatskiy, V.V.Vinogradov va boshqalar o'zlarining salmoqli hissalarini qo'shganlar. Onomastikaning umumiy muammolari A.V.Superanskaya, N.V. Podolskaya, V.A. Nikonov, N.I. Tolstoy, O.N.Trubachev, V.D.Bondaletov, M.V.Gorbanevskiylar tomonidan tadqiq etilgan va etilmoqda. S.I.Zinin, M.V.Karpenko, YE.L.Berezovich, A.K.Matveyev, V.I.Suprun, Y.A.Karpenko, I.V.Kryukovalar tomonidan atoqli otlarning asosiy turlariga ta'rif berildi.

Rus tilshunosi G.Y. Sizranova "Onomastika" nomli o'quv qo'llanmasida o'tgan asrning 60-chi yillarini fanda atoqli otlarning zamonaviy mavqega ega bo'lgan davri deb ataydi. U aynan shu davrdan boshlab tilshunoslikning onomastika sohasi bo'yicha tadqiqotlar muntazam olib borila boshlanganligi, ilmiy izlanishlar jarayonida tadqiqotning obyekti va predmeti aniqlanganligini, onomastika fanining metodologiyasi ishlab chiqilganligini alohida ta'kidlaydi.

Tadqiqotchi N.Mo'minova jahon tilshunosligida antroponimlarning o'rganilish darajasini bayon qilar ekan, u atoqli otlarni, xususan, tarixiy antroponimlarni o'rganish bo'yicha juda qadimgi davrlardan buyon turli soha olimlari ilmiy izlanishlar olib borishganini qayd etib, ko'plab olimlarning ishlariga munosabat bildiradi. Jumladan, olima "Qadimgi yunon olimlari Aristotel, Demokrit, Geraklitning asarlarida ham atoqli otlarning xususiyatlari haqida xilma-xil fikr-mulohazalar bildirilgan. Aristotel "Poetika" asarida otni nutq bo'laklaridan biri deb hisoblaydi va unga quyidagicha ta'rif beradi: "Ot murakkab ma'no anglatuvchi, zamonni bildirmaydigan, qismlari o'z-o'zidan ma'no anglatmaydigan so'zdir"[2.41].

Turkiy tillar onomastikasi, xususan, tarixiy antroponimikaning shakllanishi va taraqqiyotiga turkiyshunoslardan o'zbek tilshunosi E.Begmatov, qozoq tilshunoslari T.Januzaqov, B.Dosjanov, tatar tilshunoslari G.F.Sattarov, A.G.Shayxulov, boshqird tilshunosi T.X.Kusimova, qirg'iz tilshunosi A. Idrisov, turkman tilshunosi S.Ataniyazov, ozarbayjon tilshunosi Z.Sadixovlar, jumladan, tojik tilshunosi A.G'afurov va boshqalar munosib hissa qo'shdilar.

Turkiyshunoslikda onomastika va antroponimika bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarning o'rganilish tarixi mustaqillik yillarida himoya qilingan doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalarida ham talqin etilgan.

Turkiy tillar, xususan, qozoq tarixiy antroponimiyasini tizimli va izchil tadqiq etishga muhim ulush qo'shgan tadqiqotchilardan biri qozoq tilshunosi T.Januzaqovdir. Uning antroponimlarga bag'ishlagan tadqiqotining asosiy yo'nalishlari "Qazaq yesimderinih tarixi" nomli monografiyasida o'z ifodasini topgan. Ushbu fundamental tadqiqotda bir qator ismlarning paydo bo'lishi va qo'yilish asoslari haqida fikr-mulohazalar bildirilgan. U 1960 yilda "Qozoq tilida shaxs atoqli otlari" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yozdi. Ushbu ishning asosiy mazmuni uning "Qazaq tilindegi jalqi yesimder" kitobida berilgan. Ushbu ishda qozoq xalqi tarixida uchraydigan va hozirda ham keng iste'molda bo'lgan ko'pgina ismlarning chaqaloqqa qo'yilish omillari talqin qilingan. O'zbek onomastikasi, ya'ni nomshunosligi 20-asrning ikkinchi yarmidan keyin jadal rivojlangan sohalardan hisoblanadi. Aslida o'tmish davrlarda ham onomastika sohasiga oid ishlar amalga oshirilganligini qayd etish lozim. Bunda Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi allomalarning ilmiy-badiiy faoliyatini misol sifatida qayd etish mumkin.

Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida bevosita tarixiy-badiiy matnlarda onomastik va antroponimik birliklarni o'rganish bo'yicha Sh.Yoqubovning "Navoiy asarlari onomastikasi", N.Husanovning o'zbek yozma adabiy yodgorliklaridagi antroponimlarning leksik-semantik va uslubiy xususiyatlari, M.Turdibekovning Abulg'oz Bahodirxonning "Shajarayi turk" onomastikasi hamda S.Raximov, R.Xudoyberganov, M. Tillayeva, I.Xudoynazarov, Q.Olloyorov, Y.Avliyoqulov, R.Nuriddinova, S.Kenjayeve, D.Yuldashevlar shular jumlasidandir. Mazkur tadqiqotlar o'zbek nomshunosligida o'zbek tarixiy onomastikasi va antroponimikasi materiallarini tadqiq etishda qimmatbaho manba vazifasini o'taydi.

Yozma manbalardagi onomastik materialni o'rganishga bag'ishlangan ba'zi ishlar, asosan, o'zbek folklori onomastikasigayoki o'zbek badiiy adabiyotidagi obrazlarning atoqli otlarini tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lib, uslubiy xarakterdadir. Biz keyingi ma'noda Y.Solijonov va S.Mo'minov, E.Qilichev, U.Qosimov, R.Qo'ng'urov va M.Mo'minova, SH.Qozoqov va boshqalarning maqolalarini ko'zda tutmoqdamiz. Ushbu yo'sindagi izlanishlar haqida gap borar ekan, B.Choriyev va F.Eshimovlarning "G'afur G'ulom" asaridagi toponimlar va o'zbek xalq dostonlaridagi zoonimlar yuzasidan ba'zi kuzatishlarni qayd etib o'tish o'rinlidir.

Tarixiy-badiiy matnda tarixiy onomastik va antroponimik birliklarni tarixiy-etimologik jihatdan tadqiq etish ishlarida tarixshunoslar va geograflar ham o'z hissalarini qo'shmoqda. Akademiklar B.Ahmedov, A.Muhammadjonov, zahmatkash nomshunos S.Qorayevlarning ayrim tarixiy toponimlarning etimologiyasiga doir kuzatishlari buning yaqqol dalilidir.

A.Muhammadjonov umrining oxirgi yillarida toponimist-tilshunos sifatida toponimlar, etnonimlar, antroponimlarning ma'no va motivlarini, ularning asliyatda, to'g'ri va aniq shakllarini ilmiy-ommabop tarzda tushuntirib berishga bag'ishlangan 10 dan ortiq maqolalar yozdi. Uning bir qator ishlarida toponimlarni o'rganishning nazariy muammolari, toponimik tadqiqotning o'ziga xos xususiyatlari yuzasidan original mulohazalar bildirilgan.

Fikrimizning isboti sifatida uning birgina "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalida nashr etilgan "Burchmulla", "Mullabuloq", "Qoryog'di" va "Baytqo'rg'on" toponimlarining etimologik asoslari", "Sohibqiron va Zulqarnayn atamalari haqida", "Toshkent darvozalari nomlari xususida"[3.34] kabi maqolalarini misol sifatida keltirish mumkin.

E. Begmatov va N. Uluqovlar tomonidan tuzilgan "O'zbek onomastikasi" nomli bibliografik ko'rsatkichda 1254 nomdagi toponimlar, 413 ta antroponimlar haqidagi monografiya, lug'at, ilmiy maqolalar mualliflarining ismi va familiyalari keltirilgan. Ma'lum bo'ladiki, o'zbek tarixiy va zamonaviy onomastikasida eng ko'p o'rganilgan yo'nalishlar toponimika va antroponimika hisoblanadi. Lekin o'zbek tili tarixiy onomastikasi materiallari asosida amalga oshirilgan ishlarimiz talablar darajasida emas. Shunday bo'lsa-da, o'zbek tili tarixiy onomastikasi, xususan, antroponimikasi va toponimikasi bo'yicha mamlakatimizda ayrim ishlar qilinganligini e'tirof etish lozim. Bu borada tilshunoslardan E.Begmatov, A.Rustamov, B.Bafojev, H.Dadaboyev, G'.Sattorov, E.Qilichev, B.Yo'ldoshev, N.Husanov, N.Uluqov, Sh.Yoqubov, M.Tillayeva, tarixchilardan, T. Fayziyev, temurshunos H. Sattorov va boshqalarning ayrim ishlarini ko'rsatish mumkin.

Xullas, jahon, turkiyshunoslik va o'zbek tilshunosligida onomastika masalalarini o'rganish jadal rivojlanmoqda. Ammo muammolar ham kam emas. Tilshunoslikda onomastik va antroponimik birliklarni o'rganilish tarixidan ma'lum bo'ladiki, hali bu borada bajarilishi lozim bo'lgan tadqiqotlar tadqiqotchilarini kutib turibdi. Shu o'rinda alohida ta'kidlash joizki, dunyo tilshunosligida yetakchi paradigmalardan biri hisoblangan antropotsentrizm asosida o'zbek tarixiy onomastikasi tizimi tadqiq etilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Сызранова, Г.Ю. Ономастика. Учебное пособие. – Тольятти: Изд-во ТГУ, 2013. – С. 3-4.
2. Аристотель. Поэтика. Русчадан М.Махмудов, У.Тўйчиевлар таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – Б. 41.
3. Муҳаммаджонов А. Соҳибқирон ва Зулқарнайн атамалари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2005. 3-сон, – Б. 34; "Бурчмулла", "Муллабулоқ", "Қорёғди" ва "Байтқўрғон" топонимларининг этимологик асослари" // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2005, 1-сон. – Б. 46-50; "Тошкент дарвозалари номлари хусусида" // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. 2-сон, – Б. 29-34.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING OG'ZAKI NUTQINI SHAKLLANTIRISHDA TEZ AYTISHLARNING O'RNI

Dilshoda Xursanova

Osiyo texnologiyalar universiteti talabasi

Tez aytishlar zamonaviy tilshunoslikda muhim o'ringa ega. Odatda, ular tahlil qilinmaydigan yoki ko'p hollarda e'tiborsiz qoladigan til elementlari sifatida qaraladi. Biroq, ularning o'rni va rolini tahlil qilish, til o'rganish, muloqot va nutqning samaradorligini yaxshilash uchun muhimdir. Tez aytishlar tilda ba'zi bir holatlarda ma'no o'zgarishlarini keltirib chiqarishi mumkin, shuningdek, ular lingvistik tizimning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi.

Nutq – inson tafakkurining ifodasi, shaxsiy fikr va hissiyotlarni ifodalash vositasi. Boshlang'ich ta'limda bolalarning og'zaki nutqini rivojlantirish pedagogik jarayonning muhim yo'nalishlaridan biridir. Ayniqsa, og'zaki nutq madaniyatini shakllantirishda xalq og'zaki ijodining o'ziga xos janrlari, xususan, tez aytishlar muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Tez aytishlar — bu nutqning tezligi yoki sur'ati orqali shakllanadigan lingvistik hodisalardir. Bu fenomenning eng muhim xususiyati shundaki, u til o'rgatuvchi yoki muloqot qiluvchi shaxsning nutqning to'g'ri anglanishiga ta'sir o'tkazadi. Tez aytishlar ba'zan til o'rganuvchining qiyinchiliklarga duch kelishiga sabab bo'ladi, chunki so'zlarni tez aytish ularning to'liq tushunilishi uchun imkoniyatlarni cheklaydi.

Pedagogik nuqtayi nazardan, tez aytishlar o'quvchilarning nutqini rivojlantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Tez aytishlar o'rgatish jarayonida talabalarni nutqning "aqlli" va "sermazmun" bo'lishini ta'minlash uchun ishlatiladi. Ushbu yondashuv orqali, o'quvchilar tilni tez va to'g'ri ishlatish ko'nikmalarini rivojlantirishi mumkin. O'quvchilarni tez aytishga o'rgatish, ularning muloqot tezligini oshiradi va real hayotdagi situatsiyalarga tez moslashuvchanlikni rivojlantiradi.

Shuningdek, tez aytishlar o'quvchilarning diqqatini va eshitish ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. O'quvchilar o'zlarini qiyin vaziyatlarda to'g'ri va tez muloqot qilishga tayyorlashlari kerak. Bu ularning notiqlik qobiliyatini va o'z fikrlarini aniq ifodalashda yordam beradi.

Og'zaki nutqini shakllantirishda tez aytishlarning o'rni haqida gapirishdan oldin tez aytishlarning mohiyati va lingvistik xususiyatlari haqida fikr yuritsak. Tez aytishlar – talaffuz qiyin bo'lgan tovushlar va so'zlar ketma-ketligidan iborat bo'lib, ularning asosiy maqsadi – nutq apparatini mashq qildirish, diqqatni jamlash, tovushlar eshituvini rivojlantirishdir. Tez aytishlar fonetik jihatdan boy, undosh va unli tovushlarning murakkab kombinatsiyasiga

asoslangan bo'lib, tovushlar almashinuvi va fonetik o'xshashliklar orqali og'zaki nutq malakasini rivojlantiradi.

Tez aytishlar nafaqat bolalar, balki barcha yoshdagi insonlar uchun foydalidir. Ular o'zining o'ziga xos til o'yinlari va murakkab talaffuz tizimi orqali nutq, tafakkur, eslab qolish va diqqatni rivojlantirishga xizmat qiladi. Tez aytishlar boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki nutqini shakllantirishda **nutq apparatini rivojlantiradi**, diqqat va eslab qolish qobiliyatini oshiradi, aqliy faollikni oshiradi hamda ijodiy va estetik didni rivojlantiradi. Ijtimoiy va muloqot ko'nikmalarini shakllantiradi. O'z fikrini erkin va aniq ifoda etishga o'rgatadi. Til o'rganishda doimo yordam beradi hamda talaffuz va urg'u ustida ishlash imkonini beradi.

Bundan tashqari, tez aytishlar, nutq muammolari bo'lgan bolalar uchun maxsus tanlangan terapiya vositasi sifatida ishlatiladi va shu bilan birga logopedik mashqlarda ham faol qo'llaniladi. Masalan, **artikulyatsiya organlarini rivojlantirishga** xizmat qiladi. Lab, til, tanglay, jag' mushaklarini mashq qildirish orqali ularni kuchaytirib beradi. **Aniq talaffuzni shakllantirishda ham qo'llaniladi.** Ayniqsa, R, S, SH, L kabi tovushlarda muammolar bo'lsa, tez aytishlar foydali hisoblanadi. **Nutq ravonligini oshirishda, diqqatni jamlash va fonematik eshitishni rivojlantirish, logofobiya (gapirishdan qo'rquv)ni kamaytirish** orqali qiziqarli va o'yinli tarzda mashq qildirish orqali bolaning ishonchini oshirishda qo'llash ham mumkin.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun tez aytishlarning ahamiyatli ekanligini quyidagicha tasniflash mumkin.

1. Artikulyatsiya apparatini rivojlantirish-Tez aytishlar bolalarning til, lab, jag' kabi so'zlashuv a'zolarini faollashtiradi. Bu esa to'g'ri talaffuz va ravon so'zlashuvga asos bo'ladi.

2. Diqqat va eshituvni faollashtirish-Tez aytishlar bilan ishlashda bola e'tiborini jamlaydi, tovushlar o'rtasidagi farqlarni sezadi, eshituv differensiasiyasini rivojlantiradi.

3. Leksik va grammatik boylikni kengaytirish-Tez aytishlar orqali bolalar yangi so'zlarni o'rganadilar, bu esa ularning nutqiy zaxirasini boyitadi.

4. Ijodiy va estetik tafakkurni faollashtirish-Ko'plab tez aytishlar obrazli va qiziqarli bo'lganligi sababli bolalarning tilga, estetik ifodaga bo'lgan qiziqishini orttiradi

O'quvchilar bilan har kuni dars oldidan yoki fonetik mashg'ulotlar vaqtida 2-3 daqiqa tez aytish mashqlari o'tkazish foydali bo'ladi. Misollar:

“Shahzoda shirin shokolad sharbatini shosha-pisha ichdi ”

“Bozordan bir boq qop, bir qop boq olib keldim.”

Ushbu mashqlar o'qituvchining izchil metodikasi asosida, asta-sekinlik bilan murakkabligi oshirilgan holda olib borilishi zarur.

Tez aytishlar ogʻzaki nutqni rivojlantirishning sodda, ammo samarali vositasi hisoblanadi. Ular orqali boshlangʻich sinf oʻquvchilarining talaffuz madaniyati, fonematik eshituv, soʻz boyligi va diqqat qobiliyatlari izchil shakllanadi. Pedagogik jarayonda ushbu janrning salohiyatidan toʻliq foydalanish boshlangʻich taʼlim sifatini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashurova D. T., Joʻrayev E. B. Nutq madaniyati. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2019. – 156 b.
2. Islomova Z. Sh. Boshlangʻich taʼlimda ogʻzaki nutqni rivojlantirish metodikasi. – Toshkent: Fan, 2021. – 204 b.
3. Gʻanieva M. S. Ona tili darslarida fonetik mashqlar tizimi. // Boshlangʻich taʼlimda innovatsiyalar, 2022. – №4. – B. 33–37.
4. Rasulov A. Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodi. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2020. – 240 b.
5. Karimova N. B. Oʻyinli mashgʻulotlar orqali nutqni rivojlantirish. // Taʼlim va rivojlanish, 2021. – №6. – B. 17–21.

XORAZM SHEVASIDA ISHLATILADIGAN AYRIM SUGʻORISH TERMINLARI

Atayeva Muqaddas Isakovna
Urganch innovatsion universiteti magistri

Annotatsiya. Mazkur gidronimlar xususiyatlariga koʻra maʼlum guruhlariga ajratilishi, ularlarning Xorazm hududida shevada uchraydigan ayrim sugʻorish terminlari va ularning oʻziga xos xususiyatlari kabi maʼlumotlar oʻrganilgan.

Kalit soʻzlar: gidronimlar, sunʼiy sugʻorish, irrigatsiya, koʻlcha, oyoqsu, doʻloba, asvok, oyoq solma va chigir solma

Onomastika, toponimika, antroponimika, gidronimika, oronimika sohalari boʻyicha tadqiqotlar olib borgan yetuk mutaxassislar E.Begmatov, Z.Doʻsimov, T.Nafasov, B.Oʻrinboyev, B.Yoʻldoshev, N.Oxunov, N.Uluqov, S.Qorayev, S.Naimov, Gʻ.Sattorov, T.Enazarov, I.Xudoynazarov, R.Nuriddinova va boshqa olimlarning ilmiy-nazariy qarashlarini oʻrganish orqali tilshunoslik fani doirasida yetuk ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish uchun eng ishonchli manba boʻla oladi.

Mamlakatimizda aholining koʻpchilik qismi qishloqlarda istiqomat qiladilar. Ularning kundalik turmushi dehqonchilik bilan bogʻliq. Bunda albatta ular suvdan foydalanishlari tabiiydir. Xorazm hududida yildan yilga suv kamayib kelishi asnosida, sugʻorishda

muammolar yuzaga kelmoqda va sun'iy sug'orish inshootlariga ehtiyoj tug'ilgan. Bu borada anchagina terminlar ham ishlatilgan. Ushbu terminlar haqida bir qancha ilmiy tadqiqotlar qilingan va tadqiqotlar yuzasidan kitoblar yozilgan. Masalan, tarixchi, arxeolog olim Yahyo G'ulomovich G'ulomovning "Xorazmning sug'orilish tarixi" (Qadimgi zamonlardan hozirgacha) mavzusidagi monografiyasida qadimgi zamonlardan to bizning zamonimizgacha bo'lgan davrda Amudaryo etaklarida sun'iy sug'orishning vujudga kelishi, rivojlanishi haqida ma'lumotlar beriladi va ularni material sifatida Xorazmning siyosiy-iqtisodiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'lab asoslab beradi.

Amudaryoning quyi qismida joylashgan viloyat Xorazm bo'lganligi sababli u yerda gidronimlar boshqa joylarga nisbatan ko'proqni tashkil qiladi. Ushbu uchraydigan gidronimlar xususiyatlariga ko'ra ma'lum guruhlariga ajratiladi. Bu guruhlarni quyidagicha o'rganishimiz mumkin:

- Joyning geografik o'rni, o'ziga xos xususiyatlari hamda relf bilan bog'liq gidronimlar;
- Xalq, urug-qabila, shaxslar bilan bog'liq etnogidronimlar;
- Tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda landshaft tulari bilan bog'liq bo'lgan gidronimlar ;
- Foydali qazilmalar va tog' jinslari bilan bog'liq gidronimlar.

Irrigatsion terminlarni o'rganish asnosida suv va yer xo'jalik ishlariga va ularning texnikasiga ham ahamiyat qaratishga to'g'ri keladi.

"Irrigatsion" (inglizcha: Irrigation) – qishloq xo'jaligida ekinlarni sug'orish jarayonini ifodalovchi termin. Bu suvni sun'iy ravishda yerga yetkazib berish tizimidir. Irrigatsiya turli tarmoqlar bilan ish ko'radi: Yuzaki sug'orish – suv ochiq ariqlar orqali ekin maydonlariga yo'naltiriladi. Tomchilatib sug'orish – suv o'simliklarning ildiz qismiga tomchilab beriladi, suv tejankor usul. Sprinkler (yomg'irlatib) sug'orish – maxsus moslamalar orqali suv yomg'ir shaklida tarqatiladi. Yer osti sug'orish – suv yer osti quvurlari orqali yetkaziladi.

Irrigatsiya qurg'oqchil hududlarda hosildorlikni oshirish va suv resurslaridan samarali foydalanish uchun muhim hisoblanadi.

Sun'iy sug'orish va uni rivojlanish sohaviy irrigatsion ishlar o'z yo'liga, lekin qishloq joylarida suniy sug'orish ishlari ko'pincha eski usullarda amalga oshiriladi. Shunday bo'lsa-da, suv qishloqlarda turli usullar bilan chiqarib olinadi va bunda maxsus asboblardan foydalaniladi. Jumladan, quduq qazish, ya'ni suvni yer ostidan chiqarib olishda har xil asboblardan foydalaniladi. Bunda quduq burg'ulash uskunalaridan nasoslar, chelak va arqon kabilarni aytib o'tishimiz mumkin. Chuqur burg'ulash orqali suv nasoslari, filtrlar orqali; buloqlar va soylar esa tabiiy suv manbalaridan suv quvurlari, suv saqlash idishlari orqali; kanallar va daryolar orqali esa, suvni nasoslar yoki tabiiy oqim yordamida nasos stansiyalari va kanallar qazish texnikasi yordamida olinadi.

Suv chiqarish uchun ishlatiladiga shunday qurilma bor, buning nomi - chiqir.

Chiqir – suv chiqarish uchun ishlatiladigan oddiy qurilma bo‘lib, u asosan qishloq xo‘jaligida quduqlardan suv olishda qo‘llaniladi. U quyidagi asosiy qismlardan iborat:

1. Tayanch ustun (do‘ngak yoki yog‘och ustun) – chiqirning asosiy tayanch qismi.
2. Charxpalak yoki uzun tayanch yog‘och. Bu g‘ildirak yoki qiya qo‘yilgan tayoq bo‘lib, uning bir uchiga chelak bog‘lanadi.
3. Chelak yoki idish – suvni tortib olish uchun ishlatiladi.
4. Tortish tizimi (arqon yoki zanjir) – chelakni pastga tushirish va yuqoriga ko‘tarish uchun kerak.

Odam chiqirning qarshi tomonini pastga tushirganda, chelak suvga tushadi.

So‘ngra qarama-qarshi tomon ko‘tarilganda, chelakdagi suv yuqoriga chiqadi va idishga quyiladi.

Chiqir qadimdan quduqlardan suv olishda qo‘llanib kelgan va hanuzgacha ba’zi qishloqlarda ishlatiladi.

Olim Y.G‘.G‘ulomov bu haqda shunday ma’lumotlarni yozib qoldirgan: “faykal” termini Marv vohasida suvdan foydalanishdagi navbatchilikni anglatga, Movarounnahrning bir qancha rayonlarida, Xorazmda bu so‘zning o‘rniga “asvok” termini ishlatiladi; suv chiqaruvchi charxpalak Marvda “do‘loba” deb atalsa,

Xorazmda u “chiqir” (chig‘ir) deb ataladi” [1].

Professor Zaribboy Do‘simov Xorazm viloyati toponimlarini o‘rganish jarayonida faqat shu viloyatda uchradigan ba’zi geografik terminlar, jumladan gidronimlar bilan bog‘liq nomlarga ham alohida ahamiyat qaratgan.

Z.Do‘simovning yozishicha, gidronomik terminlarni Amudaryodan suv saqa orqali arnalarga va undan yoplarga undan badoq deb atalgan o‘rtacha ariqlar orqali ajralib chiqishida uchramiz. Vohadagi ayrim mahalliy shevalarda ko‘pincha badoqni "solma" termini bilan ham yuritadilar. Solma Xorazmning sug‘orish tarmoqlari tizimida eng kichik suv yo‘li hisoblanadi. Solma ikki xildir: oyoq solma va chigir solma. Umuman Xorazmda o‘zi oqar tarmoq “oyoqsu”, yoki suv oyog‘i, etagiga ya’ni suv solmaning nishabligidan kelib chiqib o‘zi oqadigan degan ma’noda. Chig‘ir solma faqat chig‘ir yordami bilan vjudga keltirilgan[2]. Hozirda Chig‘irning nomi qoldi xolos, o‘rnida elektr va yoqilg‘i evaziga ishlaydigan naso‘slar yordamida suv chiqariladi va naso‘s solma iborasi ishlatiladi.

Amudaryoning quyi deltasida (Orol) o‘zbeklar, qoraqalpoqlar va qozoqlar uncha uzoq bo‘lmagan davrlarda ham katta chuqurliklarni suv bilan bostirib, avval foydalanib kelgan eski usul bilan donli ekinlar ekib kelganlar.

Abulg‘ozi davrida (XVII asr) Orolning g‘arb qismidagi Quyg‘un chuqurlik

yerlari kuzda Amudaryodan chiqarilgan maxsus kanal bilan suvga bostirilardi.

Sentyabrda kanal yopildi edi va quyosh ta’siri ostida suvning parlanishi tugagach, har tomondan to‘plangan yer haydovchilar bu katta ko‘lda har biri o‘ziga ajratilgan uchastkada keltirilgan urug‘larni cho‘kindi loyqaga ekkanlar. So‘ngra ular o‘z

qishloqlariga ketib, o'rimyig'im davrida yana to'planganlar. Urim tugagach ko'lining hamma joyi» yana suv bilan qoplangan. Bu tajriba butun Xorazm dehqonchiligidan asosi hisoblanadi: hozirga qadar suv bilan sun'iy ravishda bostirishga moslashtirilgan kichkina ekin maydonchasi «ko'lcha» termini bilan gorityaladi. Bu terminda Xorazmda sug'orish dehqonchiligi paydo bo'lishi va

rivojlanishining butun tarixi ifoda etilgandir. 6-son makon joylashgan Jonbosqal'a rayonining sharqiy mintaqasida sun'iy sug'orishning hech qanday qoldiqlari yo'q va bu ibtidoiy dehqonlarning yashash sharoitlari Suvyorgan irmog'ining

toshqinlaridan paydo bo'lgan hovuzlar (liman, ko'llar)ga asoslangan edi[1].

Xorazm viloyatida gidronimlar bilan bog'liq nomlarni ilmiy o'rganish borasidagi tadqiqotlar davomli ishdur. Chunki, bular nafaqat ayni yaqin o'tmishdagi qishloq xo'jaligi bilan bog'liq, balki ular uzoq o'tmishdagi afsona va rivoyatlar bilan ham bog'lanadi. Ularning tag zamirida xalqning moddiy turmush tarzini taxminiy manzarasini ko'z oldimizda jonli gavdalanitirib berish, tasavvur hosil qilish maqsadigina emas, balki, ayrim nomlarni o'rniga suniy ravishda boshqalarni tiqishtirishni cheklash va ijtimoiy-ijtisodiy jihatdan turmushning qay darajada rivojlanishi ko'rsatishga xizmat qila oladi. U nafaqat ko'rsata oladi, balki, xarakterlab beradi va bu bilan ayrim hollarda ba'zi ilmiy ishlardagi chalkashliklarni ochishga ham xizmat qila oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ya. G'ulomov "Xorazmning sug'orilish tarixi" Toshkent -1959 y.
2. Z.Do'simov "Xorazm toponimlari" Toshkent-1985 y.
3. Бартольд В.В. Сочения Т II. -М.1963, 122-6.

TOPONIMLAR LINGVOMADANIY BIRLIK SIFATIDA

Polvonov Abbas Ulug'bekovich
Qarshi davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada toponimlar ya'ni joy nomlari lingvomadaniy birlik sifatida o'rganilgan. Toponimlarni faqatgina onomastik birlik sifatida emas, balki antroposentrik yondashuv asosida ham o'rganish mumkinligi haqida muallif fikrlari aks etgan. Toponimlarning nomlanish jarayoni hududning geografik imkoniyatlari, aholisining turmush-tarzi, mashg'uloti, urf-odatlar, milliy tafakkuri bilan ham bo'g'liq ekanligi ayrim joy nomlari misolida izohlangan.

Kalit so'zlar: toponim, antroposentrik paradigma, madaniy kod, landshaft, lingvomadaniyatshunoslik, antroponimlar, madaniy bo'yoq, milliy-madaniy tafakkur, sotsiomadaniy omil, tendensiya, landshaft, stereotip, diaxron va sinxron aspekt.

Antroposentrik paradigmaning bir tarmog'i bo'lgan Lingvomadaniyatshunoslik keng tadqiq etilayotgan aspektlardan biridir. Bu sohaning obyekti o'zaro aloqadorlikdagi til va madaniyat, predmeti esa o'zida madaniy sema (madaniy kod) ni aks ettiruvchi til birliklari hisoblanadi. Mazkur birliklar qatoriga ramz, mifologema, arxetip, metafora, ibora, maqol kabi madaniy bo'yoqqa ega vositalar kirishi allaqachon isbotlangan.

Fanda ko'pchiligimizga ma'lum bo'lib ulgurgan, ulkan madaniy va tarixiy axborotlar bazasiga ega bo'lgan, ammo yetarlicha o'rganilmagan yana bir nominativ birliklar borki, u ham bo'lsa, toponimlardir. Siz-u biz bilgan shahar va qishloqlar, ovul, ziyoratgoh-u ko'chalar, tog', daryo, ko'l, sharshara va dengizlar, ko'priklar, umuman, joy va o'rin mohiyatli barcha obyektlar fanda umumiy nom ostida "Toponimlar" deb yuritiladi. Muxtasar qilib aytganda, Toponimlar joy va hudud nomlaridir. Mutaxassislar tomonidan toponimlarning etimologik, struktur va semantik jihatlariga, diaxron va sinxron aspektlariga oid tadqiqotlarga ko'proq urg'u berilgan. "Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, "Devonu lug'otit-turk", "Buxoro tarixi", "Hududul-olam" jildlari so'zsiz, benazir toponimik manbalardir. Xususan, Sharofiddin Ali Yazdiy va Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma" lari, Boburning "Boburnoma" si, Hofiz Tanishning "Abdullanoma" asari va boshqa yodnomalarda ko'plab shahar va qishloqlar, daryo, soylar tilga olingan". [1:3]

"Har qanday geografik nom- bu dunyoni anglash mahsuli, unda muayyan bir hududdagi kishilarning kundalik hayoti, turmush-tarzi, madaniyati, urf-odatlarini o'z ifodasini topadi. Binobarin, ijtimoiy zarurat mahsuli bo'lgan nomlar insoniyatni geografik muhitdagi obyektiv voqea-hodisalarni qanchalik anglab olish jarayonini o'zida aks ettiradi. Bu jarayon, albatta, kishilarni ijtimoiy hayoti, milliy va ma'naviy qadriyatlarini, mahalliy aholini etnik tarkibi, migratsiyasi hamda ularni o'rab turgan tabiiy-geografik muhit bilan chambarchas bog'liq". [2:4]. Til birligi sifatidagi toponimlar va til egasiga xos milliy-madaniy tafakkur, urf-odat, ruhiyat o'rtasidagi aloqadorlikni aniqlashning usul va mexanizmlari yetarlicha ishlab chiqilmagan, nazarimizda. Onomastik birliklar sirasida antroponimlarda madaniy bo'yoq (sema) darajasi birmuncha ko'proq bo'lsada, toponimlar hama antroposentrik paradigm uchun tadqiqot predmeti bo'la oladi. Demoqchimizki, toponimik birliklarning nominatsiya jarayoni bir qancha tabiiy va inson faoliyati bilan bog'liq nolisoniy omillar, shaxsga xos milliy-madaniy tafakkur va boshqa motivatsion asoslar bilan aloqador.

Lingvomadaniy jamoaning o'ziga xos tafakkur tarzi, borliqni ayriicha idrok etishining natijasi o'laroq toponimlar paydo bo'ladi. Odam bolasi biror narsa, hudud yoki shaxsga nom berishni hayotidagi eng muhim ijtimoiy faoliyatlardan biri deb biladi. Toponimlarni o'rganar ekanmiz ularni nomlash jarayoni hudud aholisining hunarmandchiligi, hududiy xoslangan kasb-kori va mashg'ulotlari, geografik o'ziga xosliklar, mahalliy aholining urf-odat va

an'analari, orzu-umidlari, ruhiyati bilan bog'liq holda kechishini sezish mumkin. Azaldan dono xalqimiz kishi ismlaridan tortib o'zi qo'nim topgan shahar, qishloq, ovul, mahalla, ko'cha va hattoki oddiygina ko'priklargacha nom berishda millatga xos yuksak aql-idrok va tafakkur bilan yondashgan. Umuman o'z ijtimoiy hayotiga aloqador har qanday obyektga nom berishni qadryat darajasigacha ko'targan.

Atoqli nomshunos Prof. Ernest Begmatov 2013-yilda e'lon qilingan maqolasida o'z etiborini "antropnimik va toponimik birliklarda antroposentrik usul uchun material beradigan xususiyatlarni aniqlashga qaratgan. Joy nomlari xalqning ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy-maishiy turmushi bilan bog'liq ekanligi ularni antroposentrik paradigma asosida o'rganish uchun sabab bo'la oladi"[3:115] deya ta'kidlagan. Bundan tashqari S.Qorayev, A.Ernazarov, T.Nafasov, Z.Do'simov singari nomshunoslar ham toponimlarning struktur xususiyatlarini o'rgangan holda shunga o'xshash fikrlarga urg'u berib o'tishgan. Bu qarash nafaqat o'zbek, balki bir qancha tillar tabiatiga ham xos bo'lishi mumkin.

Misol uchun, rus tilshunoslari Vereshchagin va V.G.Kostomarov nomlar, xususan, toponimlarning lingvomadaniy xususiyatlari haqida to'xtalib, shunday ta'kidlashadi: "to'g'ri, nomlar yorqin milliy-madaniy semantikaga ega, chunki ularning guruh va individual ma'nosi to'g'ridan-to'g'ri ona tilida so'zlashuvchi xalq madaniyati tarixidan kelib chiqadi"[4:1040]. Dunyo toponimikasida toponimlarni sotsiomadaniy omillarga ta'sirchan birliklar hamda o'zi vujudga kelgan ijtimoiy muhit va davrga doir axborotni tashuvchi, shu makonning lingvomadaniy belgilari bilan "muhrlangan" birliklar sifatida tekshirish tendensiya holatiga kirgan.

Uzoq tarixga nazar soladigan bo'lsak, inson yashagan joy nomlarining atalishi dastlab hududning landshaft va geografik imkoniyatlari bilan bog'liq ekanligiga amin bo'lish mumkin. Yuqoridagi omillar asosida hududga nom berish o'zbek lingvomadaniy hamjamiyatiga ham xos milliy o'ziga xoslikdir. Quyida bazi toponimlarga e'tibor qaratmoqchimiz:

QIZILBULOQ – G'uzor t. qishloq. Shu buloq quyisi yoki tevaragida joylashgani uchun "Qizilbuloq" nomini olgan.

TOLZOR – Kitob t. qishloq. Tol daraxti qalin, zich va g'uj o'sgan joy bo'lganidan hudud shu tarzda nomlangan.

TOSHGUZAR – G'uzor t. mahalla. Toshli joydagi ovul, mahalla. Atrofning toshloq ekanligi hudud nomining motivatsion asosi bo'lgan deyish mumkin.

UCHTEPA – Qamashi t. qishloq. Yonma – yon joylashgan, bir-biriga tutash bo'lgan uchta tepa atrofidagi qishloq.

CHUQURQISHLOQ – Shahrisabz t. shaharcha. Chuqur, xalqob joyda joylashganligi uchun Chuqurqishloq deya nomlangan.

SHAKARBULOQ – G'uzor t. qishloq. Iste'mol uchun yaroqli suvli buloq. Shakarbuloq – buloq yonida tashkil etilgan qishloq.

O'RTACHO'L – Koson t. qishloq. Yangi yerlarni o'zlashtirish maqsadida cho'lning o'rtasida barpo etilgan qishloq.

Hudud aholisining mashg'uloti va kasb-kori bilan bog'liq ravishda nomlangan toponimik birliklar:

HALVOGAR-Qarshi sh. joy. Halvo –shirinlik. Halvogar –shirinlik tayyorlovchi hunarmand kishi. Kishi kasbi bilan bog'liq ravishda joy nomi paydo bo'lgan.

ASPIJALLOB –Shahrisabz t. qishloq. Ot savdosi bilan shug'ullanuvchi kishilar nom motivi vazifasini bajargan.

BO'ZCHI – Koson sh. mahalla. Bo'zchi– bo'z to'qish bilan shug'ullanuvchi hunarmandlar.

BO'YRACHI – Chiroqchi, Shahrisabz t. qishloq. Bo'yra–gilam sifatida to'shaluvchi ro'zg'or ashyosi. Bo'yra to'quvchi hunarmandlar yashagan.

GEOLOG –Qarshi sh. mahalla. Er osti va yer usti tuzilishini o'rganuvchi olimlar yashagani uchun ular sharafiga atab qo'yilgan joy nomi.

TEMIRCHI –Shahrisabz t. shaharcha. Temirga ishlov berib, uy-ro'zg'or va boshqa buyumlar yasaydigan kishilar yashagan hudud.

O'TINCHI–Nishon t. qishloq. Asosan, o'tinchilik, xorkashlik bilan shug'ullanadigan kishilar yashaydigan hudud bo'lgan. Shuningdek:

“*ALISHER NAVOIY ko'chasi*”, “*G'AFUR G'ULOM xiyoboni*”, “*OYBEK maktabi*” “*SOBIR RAHIMOV metro bekati*”, “*USMON YUSUPOV tumani*”, “*ISOQ OTA ziyoratgohi*”, “*ISLOM KARIMOV ko'chasi*”, “*XOTIRA XIYOBONI*” singari toponimlarning bu shaklda atalishi esa millatga xos shaxsni ulug'lash, nomini barhayot qilish, xotirasini abadiylashtirish kabi madaniy stereotiplar bilan bog'liq deyish mumkin.

Shu bilan birga *OQMACHIT* (qishloq), *QIZILTEPA* (qishloq), *KO'KGUMBAS* (jome masjid), *OQJANGAL* (qishloq), *QORATEPA* (qishloq), *QORAQO'NG'IROT* (qishloq), *YASHIL BOZOR* (kichik bozor), *OQSAROY* (me'moriy yodgorlik), *OQDARYO* (daryo), *QORADARYO* (daryo) kabi toponimlar nomining rang bilan bog'liqligi o'zbek madaniy hayotida ranglar o'ziga xos mohiyat kasb etishi va bir qancha ramziy ma'nolarga egaligining belgisidir.

Mazkur fikrlar va misollardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, toponimlar ma'lum hudud yoki joyning shunchaki nomi bo'libgina qolmay, hudud aholisining madaniy tafakkurini, urf-odat va turmush-tarzini, xarakterini o'ziga singdiruvchi nominativ birliklardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qorayev. S. Toponimika, "O'zbekiston faylasuflari"- 2006, 3-b.
2. Hakimov Q.M, Mirakmalov M.T. Toponimika "Tafakkur avlodi" – 2020, 4-b.
3. Madrahimov Z. Tarixiy toponimika, T. 2017, 130-b.

O'ZBEK TILI ANTROPONIMLARIGA XOS XUSUSIYATLAR VA UNING O'RGANILISHI

Doniyeva Xurshida

Osiyo texnologiyalar universiteti magistri

Mazkur maqolani shartli ravishda ikki guruhga ajratib o'rganishga harakat qilamiz: 1. Antroponimlarga xos xususiyatlar. 2. Tilshunoslikda antroponimlarning o'rganilishi.

1. Antroponimlarga xos xususiyatlar.

O'zbek tili antroponimikasi sohasida antroponimlar katta miqdorni tashkil qiladi. Antroponim – bu kishilarni o'zga shaxslardan farqlash uchun xizmat qiladigan insonning (atoqli ot) nomi. Kishi ismlaridan tashqari, familiyalar, otasining ismi (yoki patronimlar), laqablar, taxalluslar, kriptonimlar (yashirin ismlar) ham mavjud bo'lib, ularning barchasi insonga ism, familiya, laqab, taxallus berish hisoblanadi. Antroponimiyadagi birliklarning barcha turlari shaxsni atash va unga murojaat qilish vazifasini bajaradi.

Tildagi atoqli otlarning katta bir guruhini kishilarga qo'yiluvchi maxsus nomlar, ya'ni antroponimlar tashkil etadi. Kishilarning atoqli otlari fanda antroponimlar deb yuritiladi. Grekcha *antropos* – odam, *inson*, *nomos* – ot, *ism*, *nom* demakdir[1.10].

Til lug'at tarkibining ajralmas bir qismi hisoblangan antroponimlar morfologik va sintaktik jihatdan ma'lum til normalariga, qonun-qoidalariga bo'ysunadi. Ammo turdosh otlardan konkret shaxs-individual odamni boshqa ko'pchilik odamlardan ajratish bilan farq qiladilar.

O'zbek tili leksik sistemasining bir qismi hisoblangan antroponimlarning o'zi ham o'ziga xos yana bir tuzilmani tashkil qiladi. Bular:

1. Ismlar: *Kumush, Feruza, Dilshod, Alisher*.
2. Laqablar: *suluv, kar, cho'loq*.
3. Taxalluslar: *Navoiy, Gulxaniy, Julqunboy*.
4. Familiyalar: *Saidnosirova, Qahhorova, Mo'minova*.
5. Patronimik nomlar: *Rasulovna, Nusratovich, Axtam o'g'li*.
6. Shartli nomlar: *Bahrom-Baxi, Shohruh-Shoxi*[2.4].

Antroponimlar xuddi boshqa so'zlar singari tildagi qadimiy hodisalardan. Buni insoniyatning qadimiy o'tmishiga oid xalq og'zaki ijodi namunalari va yozma yodgorliklar tilida saqlanib qolgan kishi nomlari, afsonaviy va mifologik qahramonlarning nomlari yaqqol ko'rsatadi.

Antroponimlarning vazifalariga kelsak, olimlar turli funksiyalarini e'tirof etadi. Misol uchun, V.D.Bondaletov "Rus onomastikasi" asarida antroponimlarning nominativ, aniqlash

va farqlash kabi asosiy vazifalarini belgilab berdi. U antroponimlarning qo'shimcha funksiyalariga ijtimoiy, hissiy, akkumulyativ, ko'rsatuvchi, maqsadli, ifodali, estetik va uslubiy vazifalarini kiritdi[3.18]. V.I.Suprun antroponimlar aloqalarni o'rnatishda muhim rol o'ynaydi[4.92], deb hisoblaydi.

Antroponimlarni tadqiq maqsadiga qarab bir necha sinflarga ajratish mumkin. Jumladan, milliy, hududiy, ijtimoiy, yoshga oid, jins (gender), diniy. Masalan, yuqorida keltirilgan xususiyatlarga ko'ra Aziz antroponimi jinsi bo'yicha erkak va etnik tomonidan o'zbek tilida so'zlashuvchi jamoaning a'zosi. Antroponimlarning boshqa vazifalariga tilning akkumulyativ, xalqning madaniyati haqidagi ma'lumotlarni saqlovchi vazifasini kiritish mumkin[5.28].

A.V.Suslova va A.V.Superanskaya "Ruscha nomlar haqida" kitobida shaxs ismlari turli xil millatlar tarixini ifodalaydi, ularda urf-odatlar, madaniy qadriyatlar, tarixiy bosqichlar, millatlarning hayot tarzi, odamlarning ijodi, dinlar va aqidalar o'z aksini topadi, deb ta'kidlaydi[6.3].

Tadqiqotchi V.A.Nikonov atoqli otlarning ijtimoiy va tarixiy shartlarining to'g'ri ekanligini ta'kidlaydi: "Shaxs ismlari faqat жамиятда ва жамият учун mavjud, zero, ular har doim ijtimoiydir"[7.69]. V.I.Suprun antroponimlar aloqalarni o'rnatishda muhim rol o'ynaydi[4.96], deb hisoblaydi.

Tadqiqotchi M. Hamroeva "antroponimlarda belgi va farqlash xususiyati mavjud bo'lganligi uchun ma'noga ega. Bu ma'no bir necha belgilar bilan ifodalanishini alohida ta'kidlaydi va turli tadqiqotchilarning fikrlarini keltiradi:

1. Antroponimning tashuvchisi ayrim boshqa bir ob'ekt emas, balki inson ekanligini tushunish.
2. Biror kishining qaysi etnik guruhga mansubligi yoki qaysi bir millatga tegishli ekanligini ko'rsatish.
3. Insonning qaysi genderga qarashlilikini aniqlash: erkak yoki ayol[8.45].

O'zbek tili bugungi kunda o'zbek millatining fikr almashuv quroli sifatida katta ijtimoiy vazifa bajarmoqda. Millat vakillarining ijtimoiy aloqasini to'liq ta'minlashga xizmat qilmoqda. Bir so'z bilan aytganda, ona tilimiz o'zbek xalqining har jihatdan kamol topishi va taraqqiyotiga xizmat qilmoqda. O'zbek tilining bugungi taraqqiyotiga tilshunos olimlarimiz, yozuvchilarimiz, shoirlarimizning xizmatlari beqiyos. Ularning mehnatlari tufayli o'zbek tilining ko'pchilik sohalarida qat'iy normalar belgilandi, til birliklarining aloqa jarayonidagi lisoniy namunalari tavsiya etildi.

Xullas, tilimizdagi antroponimlarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish til tarixi va xalq tarixi uchun asosiy manba hisoblanadi.

2. Tilshunoslikda antroponimlarning o'rganilishi.

Tilshunoslikda antroponimlarning o'rganilishi deb nomlangan ikkinchi bo'limni maqolaning hajm imkoniyatini hisobga olib, u haqda qisqacha fikr yuritamiz.

Ma'lumki, kishiga ism berish urf-odatlar va kishilarning atoqli otlari qadimiy tarixga ega. Tug'ilgan chaqaloqni nomlashda ma'lum tarixiy davr, iqtisodiy-siyosiy hayot, ma'naviy turmush doirasining turli-tuman urf-odatlar muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, diniy tasavvur bolaning nomlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Til ilmda antroponimlar, ya'ni kishi ismlarini o'rganish uzoq davrlarga borib taqaladi. Turkiy xalqlarning V-VII asrlar tarixini o'zida ifodalagan O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklari matnlarida uchrovchi bir qator ismlar (Burisangmusht, Oqbosh, Qoraxon, Qorakur, Kultegin, Bilkaxoqon va boshqalar) turkiy xalqlarning eng qadimgi ismlaridir.

Professor T. Nafasov "O'zbek tarixiy badiiy onomastikasi" nomli salmoqdor va ilmiy faktlar asosida dalillangan maqolasida Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridagi onomastik birliklarni tahlil qilar ekan quyidagicha yozadi: "onomastikaning muhim amaliy va nazariy masalalari haqida mulohaza yuritgan adib, so'z san'atkor, nomshunosdir. IX – XI va hatto XII – XIII asrlardagi lisoniy, adabiy an'anaga ko'ra, asarlarning nomi arab tili grammatikasi talabi va qonun-qoidalar asosida qo'yilgan. Asarlarning qahramonlari ismlari ham arab ismlaridan yoki arab so'zlaridan tanlangan. Bu borada Yusuf Xas Hajib hukmron va mavjud, amaldagi an'ana va jarayonga amal qilmagan. Yangicha, o'zicha ish tutgan. Asariga turkiy nom qo'ygan. "Kitab atı tyzygin avuchg'alyqyny ayur" (112 – 118) bo'limida faxr-iftixor bilan "Kitab atı urdum Qutadg'u bilig" (112) deb ta'kidlaydi.

Yusuf Xos Hojib dostonning shu qismida "Bu Kuntug'dy elig tedim soz bashy" deb ta'kidlagan holda Kuntug'dy, Aytoldy, θgdulmish, Odg'urmysh ismlari zahirida turgan tushuncha va mazmunni qisqa, ixcham tarzda ta'riflagan. Shoir misralarining lo'nda bayoni: Kuntug'dy – chin adolat, Aytoldy – baxt, θgdulmish – zakovat, Odg'urmysh – ofiyat (112). Shoirning bu tavsifi dostonning bosh qismidagi arabcha *davlat, aql, qanoat ramz adl*, timsollariga, asarning bosh g'oyasi va maqsadini mash'aldek ko'rsatib turuvchi ramziy obrazlarga turkcha nom berdim deb yozgan. "“adlqa Kuntug'dy elig at berib, padshah ornig'a tutmysh, davlatqa Aytoldy at berib, vazir ornig'a tutmysh, 'aqlqa θgdulmish at berib, vazirny og'ly yerinda tutmysh turur, qana'atqa Odg'urmysh at berib, qarindashy teb aymysh turur" (48).

Yusuf Xos Hojib turkiy nazmiy adabiyotga birinchi bo'lib ramziy timsollarni kiritdi: 'adl, davlat, 'aql va qana'at. Bu timsollarga maxsus ismlar qo'ydi: 'adl – Kuntug'dy, davlat – Aytoldy, aql – θgdulmish, qana'at – Odg'urmysh. To'rt ismning tuzilishi, shakli, grammatik tarkibi, qariyb, bir xil. Barchasi ega+kesim qolipida: Kun+tug'dy, Ay+toldy, θg+dulmish, Od+g'urmysh. Morfema tarkibi: Kun+tug'+-dy, Ay+tol+-dy, θg+dul+-mish, Od+g'ur+-mysh. Davrlar o'tishi bilan bir qator ismlar eskiradi va iste'moldan chiqadi, ularning o'rniga yangi-yangi atoqli otlar kirib keladi. Kishilarning orzu-umidlari, intilish va ideallari bilan bog'liq ismlar uzoq yashaydi. Hozirgi davr kishilari ismlarining asosiy qismini ana shunday nomlar tashkil qiladi.

Antroponimlar masalasi rus tilshunosligida ancha keng va har tomonlama o'rganilgan. Bu soha doirasida T.F.Vedina[9.10], I.M.Ganjina[10.10], Yu.Fedosyuk[11.240], A.V.Superanskaya[12.366], M.V.Karpenko[13.40], A.V.Suslova[14.185], T.V.Toporova[15.253], N.A.Baskakov[16.280], O.I.Fonyakova[17.103] lar bir qator qimmatli tadqiqotlarni amalga oshirishgan. Turkologiya va o'zbek tilshunosligida esa Sh.Zafarov, M.Odilov, Ya.Menajiev, X.Azamatov, E.Begmatov, E.Qilichev, M.Shamsieva, I.Xudoynazarov, U.Nosirov [18.25] va boshqa olimlar bu borada qimmatli tadqiqotlar amalga oshirishgan.

Xullas, o'zbek tilidagi antroponimlarning mavjud tiplari ularning o'ziga xos xususiyatlari, hajmi va chegarasi, o'rganilish tarixi hozirga qadar aniq belgilangan emas. E.Begmatov aytganidek, "Atoqli otlar hisoblangan antroponimlarni har tomonlama o'rganish o'z tadqiqotlarini kutmoqda"[19.21]. Shuning uchun bu sohada amalga oshirilgan tadqiqotlarni umumlashtirib, nazariy asoslarni tizimlashtirib, antroponimlarga xos xususiyatlar va ularning o'rganilish tarixini atroflicha o'rganish va tahlil etish zarurati mavjud.

Nomshunoslik sohasida erishilgan nazariy xulosalar va qo'lga kiritilgan ashyoviy, daliliy materiallar o'zbek antroponimlarning izohli, etimologik, imloviy lug'atlarni yaratish uchun xizmat qilmog'i kerakki, hozirga qadar bunday til lug'atlarning mukammal varianti tuzilgani yo'q.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. –Б.264. – 10-6.
2. Бондалетов В.Д. Русская ономастика: Учебное пособие для студентов педагогических институтов. – М.: Просвещение, 1983. – 224 с. – С. 18.
3. Супрун В.И. Антропонимы в вокативном употреблении // Известия Уралского государственного университета, 2001. – № 20. – С.92–96.
4. Намрова М. Тоҳир Малик бадий асарларидаги антропонимларнинг лингвистик хусусиятлари. Филол. фан. номзоди дисс. – Қарши, 2022. – Б.28-29
5. Суслова А.В., Суперанская А.В. О русских именах. – Л.: Лениздат, 1991. – 222 с. – С. 3.
6. Никонов В.А. На пути к теории собственных имен // Конференция по топонимике Северо-Западной зоны СССР. – Рига, 1966. – С. 69-73.
7. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: курс лекций. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. 284 с. – С. 45.
8. Топорова Т.В. Культура в зеркале языка: древнегерманские двучленные имена собственные. – М., 1996. – 253 с.
9. Ведина Т.Ф. Словарь личных имен. – М., 2000.
10. Ганжина И.М. Словарь современных русских фамилий. – М., 2001.
11. Федосюк Ю. Русские фамилии. – М., 1986. – 240 с.
12. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М., 1973. – 366 с.
13. Карпенко М.В. Русская антропонимика. – Одесса, 1970. – 42 с.; Имя собственное в художественной литературе // *Филологические науки*. 1986. № 4. – С. 34-40.
14. Суперанская А.В., Суслова А.В. Современные русские фамилии. – М., 1991. – 176 с.; Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М., 1985. – 185 с.
15. Топорова Т.В. Культура в зеркале языка: древнегерманские двучленные имена собственные. – М., 1996. – 253 с.
16. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. – М., 1979. – 280 с.
17. Фонакова О.И. Имя собственное в художественном тексте. – Л., 1990. – 103 с.

PASTDARG'OM TUMANIDAGI TOPONIMLAR HAQIDA BA'ZI FIKR- MULOHAZALAR

Ro'ziyev Sherzod Yashinboy o'g'li

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Samarqand viloyati Pastdarg'om tumanidagi toponimlarning qo'yilish sabalari va ma'nolari yoritib berilgan. Shuningdek, toponimikaning fan sifatida shakllanish tarixi va ushbu soha bo'yicha olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar haqida ham ba'zi fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Toponimika, toponim, O'zbek tilshunosligi, qishloq, Samarqand, Pastdarg'om.

Olamda eng ulkan predmetlardan tortib ko'zga ko'rinmas zarrachalarning ham o'z nomi mavjud. Nomsiz bu dunyoda mavjud bo'lish mumkin emas, chunki nom narsa va hodisalarni bir-biridan farqlash uchun zarurdir. Tushunchalarni farqlash joy nomlariga ham bevosita taalluqli. Har qanday joining nomi, uni boshqalardan farqlaydigan atamasi hamda shu atama bilan bog'liq so'zlar guruhi mavjud bo'ladi. Joy nomlarini bir-biridan farqlashga xizmat qiladigan birlik-toponimdir. Toponim yunoncha so'z bo'lib, topos-joy, onoma-nom. Demak, toponim-joy nomi. [2:27].

Toponimikaning fan sifatida shakllanishi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Olim S. Qorayevning "Toponimika" (T.2006) o'quv qo'llanmasida toponimika tarixiga to'xtalar ekan, quyidagilarni yozadi: "Atoqli otlar, jumladan geografik nomlar, ayniqsa ularning ma'nolari qadimdan olimlar e'tiborini tortgan. Toponimika atamasining paydo bo'lganiga hali bir asr bo'lgani yo'q. Lekin toponimika masalalari tarix, geografiya, tilshunoslikka oid asrlarda qadim zamonlardan boshlab uchraydi.

Har qanday fan amaliyot talablari ta'sirida paydo bo'ladi va rivojlanadi. Toponimika birinchi galda geografiyaning amaliy ehtiyojlari asosida vujudga keldi. Dastlabki sayyohlar o'zlari kashf etgan yerlarga nom berdilar, uzoq o'lkalar va shaharlarning nomlarini hammaga ma'lum qildi. Geografik nomlarni to'plab o'rganganlar ham geograflar edi" [4:38].

Toponimika O'zbek onomastikaning yirik yo'nalishi sifatida XX asrning ikkinchi yarmidan alohida soha sifatida shakllana boshlangan bo'lsa, shu davrning, ya'ni o'tgan asrning 60-yillaridan boshlab o'zbek tilshunoslari tomonidan O'zbekiston toponimikasini o'rganish borasida ishlar amalga oshirildi.

Toponimikaga oid ishlarning dastlabki muallifi taniqli o'zbek geograf olimi, professor H. Hasanov hisoblanadi. Olim O'rta Osiyo toponimiyasini keng qamrov bilan o'rganganligi

bilan ajralib turadi. Uning "O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan" asarida toponimikaning nazariy masalalariga doir qarashlari hamda ko'plab joy nomlarining izohi keltirilgan [3:3].

O'zbek toponimikasini o'rganishda o'zbek tilshunoslari S.Qorayev, O.Begimov, T.Nafasov, Z.Do'simov, Sh.Qodirova, S.Naimov, T.Rahmatov, N.Oxunov, N.Mingboyev, N.Begaliyev, A.Turopov, Sh.Temirov va boshqalarning xizmatlari katta.

Samarqand viloyatidagi joy nomlari ham tilshunos toponimist olimlarning e'tiboridan chetda qolmagan. Xususan, N.Begaliyevning "Samarqand viloyati gidronimlari" (1994) A.Turopovning "Samarqand viloyati etnonim va etnotoponimlarining tahlili" (1999), Sh.Temirovning "Samarqand viloyati oronimlarining lisoniy tadqiqi" (2019) kabi dissertatsiyalarda tadqiq etilgan.

Bundan tashqari, SamDU o'zbek tilshunosligi kafedrası professori bo'lgan Bozorboy O'rinboyevning ham Samarqand viloyati toponimikasini o'rganishga qo'shgan xizmatlari tahsinga sazovordir. Olimning "Samarqand viloyati toponimlarining izohi" (Samarqand, 1997), "Asrlardek barhayot nomlar" (Samarqand, 2003), "Jizzax toponimlarining ta'biri" (Samarqand, 2007) kabi Samarqand toponimikasiga bag'ishlangan kitoblari mavjud. Ushbu maqolani yozishda ham olimning "Asrlardek barhayot nomlar" kitobidan unumli foydalanib, Samarqand viloyati Pastdarg'om tumanidagi joy nomlarini izohlashga harakat qildik. Pastdarg'om tumani-O'zbekiston Respublikasi Samarqand viloyatidagi tuman. 1926-yil 29-sentabrda tashkil etilgan. 1929-1938-yillarda Akmal Ikromov tumani deb atalgan. 2001-yilda Pastdarg'om tumaniga Go'zalkent tumani qo'shildi. Maydoni 0,87 ming km². Pastdarg'om tumanida 1 shahar (Juma), 12 shaharcha, 107 mahalla fuqarolari yig'ini, 151 qishloq aholi punktlari bor. Markazi-Juma shahri.

Pastdarg'om tuman nomining kelib chiqishini mahalliy tilshunos, toponimistlar daryo (Darg'om)ning quyisi (quyisidagi yer, hudud) deb izohlaydilar. Darhaqiqat, Zarafshon daryosining pastki qismida joylashgan Darg'om kanali tuman hududidan oqib o'tadi. 1141-yilning 9-sentabrda Kotvon dashtida Saljuqiylar va Qoraxitoylar o'rtasidagi jang Darg'om daryosi bo'yida bo'lib o'tgan va tarixchilarning ta'kidlashicha, "...jangda Saljuqiylardan 30 ming kishi halok bo'lgan, 10 ming kishini Darg'om daryosi oqizib ketgan". Daryo nomi "Boburnoma" da ham uchraydi. Pastdarg'om tumanida 151 qishloq aholi punktlari mavjud. Shulardan, ayrimlarining nomlarini keltirib o'tsak: Qayirma, Sanchiqul, Oytomxol, Mo'ri, Mevali, Mehnat, Zarbdor, Zorman, Zangiboy, Juz, Juma, Go'zalkent, Qozoq, Birlik, Beklar, Baqqol, Islomobod, Arabxona, Qo'shquduq va boshqalar.

1. Arabxona toponimi haqida olimlarning qarashlari:

Olim S.Qorayev "Toponimika" o'quv qo'llanmasida xona so'zli toponimlar haqida fikr yuritarkan, quyidagilarni yozadi: "Xona so'ziga "O'zbek tilining izohli lug'ati" da "Uy yoki binoning devor bilan ajratilgan har bir alohida qismi, bo'lma" deb ta'rif berilgan. Aslida forscha-tojikcha bo'lgan xona so'zidan biron narsa saqlanadigan joy ma'nosidagi ko'plab so'zlar yasalgan: choyxona, oshxona, otxona va Toponimiyada xona so'zining funksiyasi keng. Biron xalq yoki qabila -urug' yashaydigan qishloq nomlariga ham xona so'zi

qo'shilgan. Zarafshon vodiysida arablar yashaydigan Arabxona degan qishloqlar ko'p. Bular juda qadimiy aholi punktlaridir. Chunki arablarning ancha qismi O'rta Osiyoga VIII-IX asrlarda, bir qismi esa keyinroq kelgan.

Olim B. O'rinboyev o'zining "Asrlardek barhayot nomlar" lug'atida esa quyidagi fikrlarni bayon qilgan: "Arabxona-Pastdarg'om, Kattaqo'rg'on, Samarqand, Ishtixon, Narpay tumanlaridagi qishloq. "Arabxona" arablar yashaydigan joy" ma'nosidadir. Bu qishloqlarda arablar yashaganlar". 2. Baqqol-arabcha so'z bo'lib, mayda-chuyda ro'zg'orbop mollar bilan savdo-sotiq qiluvchi savdogar, do'kondor. Kasb-hunarga oid so'z joy nomiga aylangan.

3. Mo'ri-oshxona, o'choq, tandir va shu kabilarning tutun chiqib ketadigan yeri, dudbo'ron.

4. Mevali-mevali daraxtlar bilan band joy. Mevali bog' demak.

5. Mehnat-biron maqsad uchun sarflangan kuch, harakat nomi bilan atalgan joy.

6. Zarbdor-mehnat musobaqasi jarayonida ilg'or ishchilarga zarbdor nomi berilgan. Toponim ana shundan olingan. Hozir bu joy Qo'shquduq deb ataladi.

7. Juma-shahar nomi. Juma arabcha haftaning beshinchi kuni.

8. Qayirma toponimi haqida: Z. Do'simov, X. Egamovlarning "Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati" da Qayirma toponimiga quyidagicha izoh berilgan: "Qayirma -qishloq. Andijon viloyatining Andijon tumanida. Toponimning asosini qayrilmoq fe'li emas, qayir "qayir yer, sug'orma yer" so'zi bilan bog'lash mumkin. -ma toponimik terminlar yashaydi.

Tilshunos B. O'rinboyevning fikricha, Qayirma-nomli qishloq Samarqand viloyatining Pastdarg'om, Ishtixon tumanlarida ham mavjud. Tarkibi qayirma+ma. Qayir-xayr turkiy va mo'g'ul tillariga xos so'z. O'zbek tilida qayir -daryo qirg'og'ida suv oqmaydigan, usti mayda qum bilan qoplangan, suv toshqinida suv oqadigan o'zan. Mo'g'ulcha xayr-mayda shag'al, qumloq tosh demak. -ma gidronim yashovchi shakl. Demak, Qayirma -daryo o'zani yoki qirg'og'i bo'ylab chiqarilgan ariq yonidagi qishloq.

9. Go'zalkent-chiroyli ochilib, tobora go'zal bo'lib, tobora ko'rkamlashib, go'zal, obod bo'lib borgan qishloq. Bugungi kunda esa mahalla fuqarolar yig'ini nomi.

10. Juz toponimi haqida qarashlar: Z. Do'simov, X. Egamovlarning "Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati" da Juz toponimiga berilgan izohiga to'xtalsak: "Juz-qishloq. Samarqand viloyatining Pastdarg'om tumanida. Toponim etnik nom asosida vujudga kelgan. Juz-o'zbek qabila uyushmalaridan biri Yuz ning fonetik o'zgarishga uchragan variantidir. Juz va Yuz terminining kelib chiqishi to'g'risida turli qarashlar bor. V. V. Radlov Juz "yuzta urug'ning birlashmasi, qabilalar ittifoqi ma'nosida bo'lsa kerak, deb hisoblaydi. V. Grigorev juz arab tilida "tarmoq, bo'lak, biror narsaning qismi" ma'nolarini bildiradi deb yozadi va juz termini xuddi shu ma'noda bo'lsa kerak, deb hisoblaydi.

Xulosa qilib aytganda, Pastdarg'om tumanidagi qishloqlar geografik o'rni, aholining etnik tartibi, kasb-koriga ko'ra nomlanganligini ko'rishimiz mumkin.

ZOONIMLARNING ANTROPONIMLARGA KO'CHISHI

Munisa Shavkatova

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada zoonimlar va ornitonimlarning antroponimlarga ko'chish holati ifodalangan va bir qancha misollar orqali tahlil qilingan. Shu bilan birgalikda, zoonimlarga etimologik jihatdan ham nazar tashlanib, badiiy asarlardan olingan misollar yordamida asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: zoonimlar, ornitonimlar, antroponimlar.

Ma'lumki, insoniyat olami g'oyat murakkabdir. Inson yaratilibdiki, u ism-u jismdan to ichki dunyosigacha bir-biridan ajralib turadi, farq qiladi. Ota-onalar ham farzandining tug'ilish vaqti, holatini hisobga olgan holda bolaga ism beradi. Bu holat qadim-qadimdan davom etib, hozirgi kunimizda ham ba'zi bir oilalarda uchratishimiz mumkin. Ba'zi bir insonlarning ismini eshitganda, uning qay ma'no bilan ko'zlanib qo'yilganini ko'pchilik farqlay oladi, ma'nosini anglay oladi. Ba'zilar esa aksincha, zamonaviy ism tarafdorlaridan bo'lib, ismning ma'no-mazmunini umuman o'ylamay farzandiga qo'yishadi. Qarabsizki, inson xohlaydimi yoki yo'q, yillar mobaynida ismiga moslashadi. Shuning uchun ham chaqaloqlarga to'g'ri ism bergan ma'qul. Bundan tashqari, atoqli otlar o'z tabiatiga ko'ra turg'un, kam holatda o'zgarishi mumkin va chet tillarga ham tarjimasiz kiritiladi. Shu xususdan kelib chiqib, antroponimni to'g'ri tanlash lozim. Bu bilan esa onomastika bilan yuzlanishimiz darkor.

Kuzatishimiz mumkinki, ba'zi bir insonlarning ismlari zoonimlar bilan bir xil. Uning ba'zi birlari urug' nomi, qabila nomidan kelib chiqqan bo'lishi mumkin yoki o'tkir, epchil bo'lishini inobatga olgan holda qo'yilgan bo'lishi mumkin. Quyidagi misol va tahlillar fikrimiz tasdig'ini ko'rsatadi:

Barchaga ma'lumki, zoonimlar tarkibiga *bo'ri* ham kiradi va eng qiziqarlisi shundaki, bu ism bo'lib kelish xususiyatiga ham ega.

Bo'ri yashirinishga usta, juda ehtiyotkor hayvon. Ba'zan hatto eng tajribali ovchilar ham bolalarini katta qilayotgan urg'ochi bo'ri uyasini topa olmaydilar. Xavf-xatarni sezgan bo'ri o'z bolalarini boshqa joyga ko'chirib, yaxshilab yashirib qo'yadi. Kuzga borib bo'ri bolalari voyaga yetadi va ota-onasi bilan bir galikda qishki safarga o'tlanadi. Ovchilar qordagi izlardan bo'ri to'dasi qachon o'tganligini darrov aniqlashadi, lekin bu tez kor va ehtiyotkor to'dani qidirib topish oson bo'lmaydi. Qishda bo'rilar odamlardan chetroqda yuradi, qopqon qo'yilgan va xatarli joylardan aylanib o'tadi. Ko'pincha ular to'satdan paydo bo'lib, odamlarni esankira tib qo'yadi va og'ildagi qo'yni olib qochadi. O'rta Osiyoning cho'l, dasht va tog'oldi

hududlarida cho'l bo'risi, Pomir tog'larida tibet bo'risi yashaydi. Ba'zan qora bo'ri ham uchrab turadi.¹²

Tilshunoslik sohasiga o'zining ulkan hissasini qo'shgan olim Ernest Begmatov ismlarning ma'nosi haqida bir qancha asarlarini yaratgan. Shu jumladan, "O'zbek ismlari ma'nosi", "Ismingizning ma'nosini bilasizmi?", "Ism chiroyi" va boshqalar. Mana shu asarlardan "O'zbek ismlari ma'nosi" dan ismlarni ko'rib chiqamiz.

Bo'ri (o'z.) — qadimiy odatga ko'ra sog' bo'lsin, mahkam bo'lsin deb bo'rining jag'idan (terisidan) o'tkazib olingan bola yoki tish bilan tug'ilgan bola. Shakllari: Bo'riboy, Bo'rijon, Bo'ribek, Bo'ritoy, Bo'riqul.¹³ [82-b., Begmatov E. – O'zbek ismlari ma'nosi – T: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2007, 608-b.]

Bundan tashqari bo'ri bilan yasalgan ismlar ham mavjud:

Bo'riberdi (o'z.) – bo'ri in'om qilgan bola, ya'ni yashovchi, o'lmaydigan bola;

Bo'rigul (o'z.) – ayollar ismi shakli (bo'riga qar.) Shakllari: Bo'riniso, Bo'riya, Bo'rixon;

Bo'rijamol (o'z.-ar.) – qar. Bo'ri va Jamol [82-b., Begmatov E. – O'zbek ismlari ma'nosi – T: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2007, 608-b.]

Bu zoonimning etimologiyasiga to'xtaladigan bo'lsak, bo'ri itsimonlar oilasiga mansub. Bu ot qadimgi turkiy tilda "kulrang", "ko'kimtir" ma'nosini anglatgan **bor** | **boz** sifatining **bör** shaklidan -i qo'shimchasi bilan yasalgan; **ö** unlisining yumshoqlik belgisi yo'qolgan **bör + i = böri > bori**. Bu hayvonga nom rangiga ko'ra berilgan. Bu so'z turkiy tilga eroniy tildan o'zlashgan bo'lishi mumkin deyiladi.¹⁴

Barcha sevgan xalq yozuvchisi Said Ahmadning "Qorako'z majnun" asarida ham Bo'ri antroponimi ishtirok etgan: *O'g'li Bo'rixon oltmish yettinchi yili armiyaga ketgan. Harbiy xizmati tugadi hamki uyga qaytmadi. O'sha yoqlarda uylanib, bola chaqali bo'lib, qolib ketdi.*¹⁵

Ma'lumki, zoonimlarga barcha hayvonlar kiradi: *Qo'zi, Qo'chqor, Arslon, Sher, Qunduz, Xo'roz* va boshqalar. Mana shu zoonimlar *antroponim* bo'lishini ko'rib chiqamiz:

Qo'zi - qo'yning 4—5 oylik bolasi. Qo'zilar jinsidan qat'i nazar ona qo'ylar bilan birga asraladi [boqiladi]. Shu sababli ular emizikli [shirvoz ya'ni sut bilan boqiladigan] qo'zilar deb ataladi. Qo'zilatish mavsumida Qo'zi o'sishini to'g'ri yo'naltirish va ular sonini to'la saqlab qolish maqsadida, yoshiga va rivojlanishiga qarab, kichik, o'rta va katta saqmonlar [mini suruv]ga ajratiladi va yordamchi saqmonchilar [cho'ponlar] yordamida qo'zilar emizib turiladi. Qo'zilar 4—5 oylik bo'lgach onalaridan ajratiladi va alohida erkak [Qo'chqor] va urg'ochi [qarang To'qli] qo'zilar guruhi [suruvi]ga bo'lib boqiladi. Yangi tug'ilgan qo'zilarining tirik vazni mayin junli qo'ylarda 3,8—4,2; dumbali qo'ylarda 4,5—5,5; qorako'l

¹² Bolalar ensiklopediyasi - O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, Davlat ilmiy nashriyoti, Toshkent, 117-b.

¹³ Begmatov E. – O'zbek ismlari ma'nosi – T: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2007, 82-b.

¹⁴ Rahmatullayev Sh. – O'zbek tilining etimologik lug'ati, I tom, Toshkent: Universitet, 2000, 77-bet

¹⁵ Said Ahmad Qorako'z majnun - T: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004, 5-b

qo'ylarida 3,8—4,5 kg ga to'g'ri keladi, 4—5 oyligida tirik vazni 35—40 kg ga boradi. Qo'zi go'shti arzon va parhez oziq-ovqat mahsuloti, terisi va juni yengil sanoat uchun qimmatbaho xom ashyo. [Wikipediahttps://uz.wikipedia.org › wiki › Q...Qo'zi]

Bu so'zning etimologiyasi quyidagicha: qadimgi turki tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu ot qozi tarzida talaffuz qilingan; keyinchalik o'zbek tilida i unlisining qattqlik belgisi yo'qolgan: Козы > qozi [Rahmatullayev Sh. – O'zbek tilining etimologik lug'ati, I tom, Toshkent: Universitet, 2000, 582-bet]

Qo'zi (o'z.) — suyukli, erkato'y bola yoki molli-davlatli bo'lsin yoxud qo'ylar qo'zilagan mavsumda tug'ilgan bola. Shakllari: Qo'ziboy, Qo'zibek, Qo'zixon. Bundan tashqari mana shu zoonim bilan turli xil ismlar ham mavjud: *Qo'zibola* (o'z.) – erkato'y, suyukli bola; *Qo'ziboqar* (o'z.) – sog' ulg'ayib qo'zilarni boqsın, boy-badavlat bo'lsin; *Qo'zibu* (o'z.) – Qo'zi+buvi [557-b., Begmatov E. – O'zbek ismlari ma'nosi – T: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2007, 608-b.]

Qo'zi antroponimini Shukur Xolmirzayevning "Yosuman" hikoyasida uchratamiz:

Rassom Qo'ziboyning nazarida, olamdagi insonlarning hammasi ham yaxshi, pok va samimiydir, lekin... ularning orasida qandaydir odambashara yosumanlar borki, shular buzg'unchilik qiladi: kishilar orasiga nifoq soladi, aloqalarini uzadi, g'iybatchilik qiladilar va o'zlari bu qiliqlaridanxursand bo'lib yuradilar [Sh. Xolmirzayev "Saylanma", I jild, 48-b.]

Qo'chqor - sovliqlarni urug'lantirishda foydalaniladigan erkak qo'y. Zotli qo'chqorlar 1,5 yoshidan sovliqlarni qochirishga qo'yiladi. Xo'jalikda 7 yil foydalaniladi. Qo'ychilikda sun'iy urug'lantirish qo'llanishi munosabati bilan qo'chqorlar 2 toifaga — asosiy nasldor qo'chqorlar va sinovchi qo'chqorlar guruhiga ajratiladi. Ayrim shoxdor qo'chqor zotlari urishqoqligi bilan ajralib turadi. O'zbekistonda ommaviy xalq sayillarida qo'chqor urishtirish tomoshalari juda qadimdan o'tkazib kelingan.¹⁶

Bu zoonimning etimologiyasi quyidagicha: qadimgi turkiy tilda *qochunar*, *qochnar*, *qochqar* shakllarida keltirilgan. Mahmud Koshg'ariy maxsus izohlagan yerida bu so'zni *qochnar* shaklida keltirgan, boshqa yerida *qoch* shaklida keltirib, "bu o'g'uzcha. Asli qochunar" deb ta'kidlaydi. Qochqar so'zi asli shu qoch otiga *-(u)n* qo'shimchasini qo'shib yasalgan sifatdan *-a* qo'shimchasi bilan yasalgan fe'liga *-r* qo'shimchasini qo'shib yasalgan; qadimgi turkiy tildayoq ikkinchi bo'g'indagi tor unli talaffuz qilinmay qo'ygan, so'ngra n undoshi q undoshiga almashgan; o'zbek tilida ikkinchi bo'g'indagi a unlisi â unlisiga almashgan: [(qoch + un = qochun) + a = qochuna] + r = qochunar > qochnar > qochqar > qochqâr. [Rahmatullayev Sh. – O'zbek tilining etimologik lug'ati, I tom, Toshkent: Universitet, 2000, 589-590-b.]

Qo'chqor (o'z.) - peshonasi do'ng yoki moyagi kattaroq bo'lib tugilgan bola yoxud sog' ulg'ayib qo'chqordek kuchli yigit bo'lsin. Shakllari: Qo'chqorbek, Qo'chqorboy [558-b.,

¹⁶ <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Qo%CA%BBchqor>

Begmatov E. – O‘zbek ismlari ma’nosi – T: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2007, 608-b.]

Arslon yoki **sher** [[lotincha](#): *Panthera leo*] [mushuksimonlar oilasiga](#) mansub turdir. Uzunligi 240 sm gacha [urg‘ochisi kichikroq], og‘irligi 280 kg gacha bo‘ladi. Yuz qismi cho‘ziq, dumining uchida uzun qora qildan iborat popugi bor. Tanasi kalta jun bilan qoplangan, erkaklari tanasining oldingi qismi [bo‘yni, ko‘kragi va yuzi]dagi uzun yunglari yolni hosil qiladi. Rangi sarg‘ish, yoli qoramtir tusda. Qadimgi areali [Afrika](#) [g‘arbidan tashqari], [Yevropa](#) [[Bolqon yarim oroli](#), Zakavkaze — [Armaniston](#)] hamda [Osiyoni](#) [Arabiston yarim oroli, Kichik, Old va Janubiy Osiyo — Sharqda [Hindistongacha](#)] o‘z ichiga olgan. Individlar soni va areali keskin kamayib ketgan, hozirgi areali, asosan, [Markaziy Afrikaning](#) qo‘riqlanadigan hududlari va qisman Janubiy Osiyodan iborat. Arslon cho‘l, savanna va daryo yaqinidagi o‘rmonlarda istiqomat qiladi. Poligam, oilaviy guruh hosil qiladi. Har 2 yilda bir marta 3—4 tadan bolalaydi. Homiladorlik davri 4—5 oy, 6—7 yoshida voyaga yetadi, erkagidan 3 yoshda yol chiqadi. Arslon kechasi guruh bo‘lib ov qiladi, yirik tuyoqli hayvonlarni ovlaydi. Qari va yarador arslon odamga ham hujum qilishi mumkin. 70 yilgacha yashaydi. Arslon hamma joyda muhofaza qilinadi; hind kenja turi [*P. L. persica*] Tabiatni muhofaza qilish xalqaro tashkilot [Qizil kitobiga](#) kiritilgan. [<https://uz.wikipedia.org/wiki/Arslon>]

Arslon so‘zining etimologiyasini kuzatsak, mushuksimonlar oilasiga mansub bahaybat yirtqich, sutemizuvchi hayvon. Bu so‘z qadimgi turkiy tilda *ars* tovushga taqlid so‘zidan -la qo‘shimchasi bilan yasalgan fe’lga -n qo‘shimchasini qo‘shib yasalgan; o‘zbek tilida birinchi bo‘g‘indagi *a* unlisi ä unlisiga, ikkinchi bo‘g‘indagi *a* unlisi â unlisiga almashgan: [ars + la] = arsla + n = arslan > ärsân.¹⁷

Arslon (o‘z.) – sher, yo‘lbars; kuchli, qudratli, dovyurak [35-b., Begmatov E. – O‘zbek ismlari ma’nosi – T: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2007, 608-b.]

Sher (ft.) — aynan: arslon, arslondek dalir, jasur, qahramon yoki sanskritcha: sher-tosh, ya’ni mustahkam, mahkam. [492-b., Begmatov E. – O‘zbek ismlari ma’nosi – T: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2007, 608-b.] Kuzatishimiz mumkinki, bu birgina so‘z bilan bir qancha antroponim hosil bo‘ladi: *Sherabek*, *Sherazim*, *Sherali*, *Sherazim*, *Sherarslon*, *Sherafg‘on*, *Sherahmad*, *Sherbadal*, *Sherbek*, *Sherberdi*, *Sherboy* va *boshqalar*. Bularning har biri o‘z ma’nosiga ega.

¹⁷ Rahmatullayev Sh. – O‘zbek tilining etimologik lug‘ati, I tom, Toshkent: Universitet, 2000, 32-bet

Etimologiyasiga diqqat qaratadigan bo'lsak, sher so'zi o'zbek tiliga tojik tilidagi shakli olingan; arslon ma'nosini anglatadi. Bu otdan o'zbek tilida sherlan – [o'zini bahodir his qil] fe'li yasalgan.¹⁸

Qunduzlar — [suvsarsimonlar oilasiga](#) mansub [sutemizuvchilar urug'i](#). [Yevropa](#), [Osiyo](#), Shimoliy-G'arbiy Afrikada [cho'llardan](#) boshqa joylarida tarqalgan. [Gavdasining](#) uzunligi 55—95 sm, nisbatan ingichka va egiluvchan, vazni 10 kg gacha, [dumi](#) 45 sm gacha. [Oyoqlari](#) kalta, [barmoqlari](#) orasida suzgich parda bo'ladi. [O'zbekistonda](#) qunduzning faqat 1 turi tarqalgan. Qunduzlar chuchuk [suv havzalari](#) yaqinidagi inlarida yashaydi. Suvga sho'ng'iganida [quloq](#) va [burun](#) teshiklari maxsus [klapanlar](#) bilan berkiladi.

Qunduz (o'z.) — Qunduzdek, go'zal, zebo bola. Shakllari: Qunduzbeka, Qunduzoy, Qunduzxon.

Qunduzali (o'z.-ar.) — Qunduzdek, chiroyli, go'zal yigitni Ali o'z panohida asrasin.

Qunduzbeka (o'z.) — qunduzdek go'zal va baland martabali, aslzoda qiz.

Qunduzboy (o'z.) — qunduzdek chiroyli yigit [552-b., Begmatov E. – O'zbek ismlari ma'nosi – T: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2007, 608-b.]

Ma'lumki, zoonim tarkibidan qushlar, ya'ni ornitonimlar ajralib chiqqan. Bu xususda ham antroponimlarni ko'rib chiqadigan bo'lsak, aniqroq qilib aytganda ba'zi bir ornitonimlar antroponimlarga ko'chish holati ham mavjud. Quyida ornitonimlarning antroponim bo'lib kelganini kuzatamiz:

Lochin [*Falco peregrinus*] – [yirtqich qushlar turkumining lochinsimonlar oilasiga](#) mansub [qush](#), 40 ga yaqin turni o'z ichiga oladi. Lochinlarning uzun va tor qanotli ba'zi kichik turlari hobby(lochin turi), ba'zilari esa ov paytida uchib yuradiganlar kestrellar deb ataladi. Lochinlar Antarktidadan tashqari dunyoning barcha qit'alarida keng tarqalgan, Eotsen davrida (poleogen davrining ikkinchi geologik davri) bir-biriga yaqin bo'lgan yirtqich hayvonlar kabi, lochinlarning ham 20 dan ortiq kenja turi mavjud bo'lgan

Lochin (o'z.) — lochindek ziyrak, dovyurak bola yoki lochin urug'iga mansub bola.

Lochinbek (o'z.) — beklar nasliga mansub va lochin dek ziyrak, dovyurak bola.

Lochinbu (o'z.) — lochindek ziyrak, jasur qiz.

Lochinoy (o'z.) — lochindek ziyrak va oydek ko'rkam qiz.

Lochinxon (o'z.) — lochindek ziyrak va baland martabali, suyukli qiz [197-b., Begmatov E. – O'zbek ismlari ma'nosi – T: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2007, 608-b.]

Quyida *lochin* so'zining etimologiyasiga nazar tashlaymiz: ov qilishga o'rgatiladigan yirtqich qush. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu ot dastlab, tarzida talaffuz qilingan, keyinchalik ikkinchi bo'g'indagi *u* unlisi *i* unlisiga, o'zbek tilida *a* unlisi

¹⁸ Rahmatullayev Sh. – O'zbek tilining etimologik lug'ati, III tom, Toshkent: Universitet, 2009, 263-bet

â unlisiga almashgan: lachun > lachin > lâchin [Rahmatullayev Sh. – O‘zbek tilining etimologik lug‘ati, I tom, Toshkent: Universitet, 2000, 235-bet]

Lochin ornitonimi hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasining “Qizil kitob”iga kiritilgan. Yashash joylari tekisliklar va tog‘ etaklarida. Yevropa parvarishxonalarida ko‘paytiriladi. Ovlash taqiqlangan.[O‘zbekiston Respublikasining Qizil kitobi, II jild – Toshkent: 2019, 248-b.]

To'tiqushlar (Psittaciform es) turkumi vakillari yer sharining tropik va subtropik o'rmonlarida yashovchi mevaxo'r qushlardir. Ustki jag'i bosh skeleti bilan harakatchan qo'shilgan, pastki jag'i esa yuqori va pastga hamda yon tomonga qarab harakat qiladi. Tumshug'i katta bo'lib, uchi ilmoq hosil qiladi. Oyoqlarida 4 tadan barmog'i bor, ikkita barmog'i oldinga, ikkitasi orqa tomonga qaratilgan. Jig'ildoni bor. To'tiqushlarning tipik vakillariga Am erikada ara to'tisi, qafasda boqiladigan ko'k to'ti, Avstraliyada kokildor kakadu, Afrikada jako, Yangi Zelandiyada nestor to'tisi va boshqalar kiradi ¹⁹.

To'ti (o‘z.) — shirinsuxan, notiqa bo‘lib o‘ssin; tili chiqib gapirib ketsin yoki onasining ismi berilgan qiz. Shakllari: Tutibuvi, Tutibu, Tutibibi, Tutijon, Tutioy, Tutixon.

To'tibibi (o‘z.) — shirinsuxan, biyron tilli hamda baland martabali, e'zozli qiz yoki onasi yoxud opasining ismi berilgan qiz.

To'tigul (o‘z.) — shirinsuxan, biyron tilli va guldek chiroyli kiz yoki onasi yoxud onasining ismini olgan qiz.

To'tiyo (ft.) — to‘tiyodek nodir, noyob qiz.

To'timomo (o‘z.) — qar. To‘ti va Momo yoki Momo(buvi)si ismi bilan nomlangan qiz.

To'tiniso (o‘z.-ar.) — ayollarning shirin, biyron tillisi; notiqa.

To'tixol (o‘z.-ft.) — xol bilan tug‘ilgan qiz, biyron, shirintil bo‘lsin yoki onasining ismi berilgan xolli qiz (437-b., Begmatov E. – O‘zbek ismlari ma‘nosi – T: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2007, 608-b.)

Burgut — yirik, chaqqon va kuchli. Tanasining uzunligi 95 sm gacha. Qanoti 62—72 sm, yoyganda 2 m ga yetadi. Burgutlarning ko'zlari juda kuchli. Burgutning ko'rish keskinligi odamlarnikidan 8 baravar yuqori. Pat rangi to‘q qo‘ng‘ir, boshi malla . Burgut Amerikada keng tarqalgan. Tog‘ va cho‘llarning odam yashamaydigan uzoq joylarida, qoyalar orasida, saksovulzorlarda uchraydi. Odatda, bir-biriga yaqin 2—3 uyasi bo‘lib, bittasidan foydalanadi. Xira oq va qo‘ng‘ir xollar bilan qoplangan 1—2 ta tuxum qo‘yadi. Burgut parrandalar (kaklik, dudoq), yumronqoziq, toshbaqa, quyon va boshqa hayvonlar bilan oziqlanadi.

Burgut so‘zining etimologiyasiga e’tibor beradigan bo‘lsak, eng katta yirtqich qush. Bu ot qadimgi turkiy tildagi “qayir”, “burma hosil qil” ma’nosini anglatgan *bör* fe’lining “changali bilan ushla” ma’nosidan kuchaytirish ma’nosini ifodalovchi -gö qo‘shimchasi

¹⁹ 149-b., Dadayev S., Mavlonov O. Zoologiya – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2008, 184-b.

bilan hosil qilingan shakliga -t qo'shimchasini qo'shib yasalgan; o'zbek tilida ö unlilarining yumshoqlik belgisi yo'qolgan. (bör + gö = börgö) + t = börgöt > burgut.²⁰

Burgut (o'z.) — burgutdek kuchli, olg'ir va chaqqon bo'lsin yoki burgut qabilasiga mansub bola.

Burgutali (o'z.-ar.) — burgutdek kuchli, olg'ir bo'lsin yoki xalif Ali qo'llab yursin yoki Ali dovyurak, jasurdir.

Burgutoy (o'z.) — kuchli, jasur qiz bo'lsin yoki burgut qabilasiga mansub qiz [79 -b., Begmatov E. – O'zbek ismlari ma'nosi – T: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2007.]

Burgut ham hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasining "Qizil kitob"iga kiritilgan. Hisor qo'riqxonasida tur soni 1997-yildan 2003yilgacha bo'lgan davr ichida 35 tadan 137 tagacha ko'paygan. Hozirgi vaqtda Surxon qo'riqxonasi va unga tutash joylarda 20ta atrida bor. So'nggi yillarda elektr uzatish liniyalari va Qizilqum cho'ldagi yirik kanallarning sariq tuproqli jarliklariga in quradi. Taxminan 200 jufti uyalashi taxmin qilinadi. Dunyodagi populyatsiyasi 300 ming bo'libholatiga ko'ra barqaror hisoblanadi.²¹

Qumri — kaptarsimonlar turkumi, kaptarlar oilasiga mansub qush. Afrika, Osiyo [jumladan, O'rta Osiyo]da, Yevropada Bol-qon yarim orolidan Boltiq bo'yi mamlatlarigacha bo'lgan hududlarda tarqalgan. Kagtaligi musichadek. Usti qo'ng'ir-qulrang. Tomog'ida yarim oysimon qora yo'li bor. Bo'yni va ko'kragi kulrangpushti, bosh va qorni ko'kish-kulrang. Dum patlarining uchi oq. Qanotlari kaltaroq. Aholi punktlarida, shaharlarda yashaydi. O'troq hayot kechiradi. Uyasini daraxt, binolarga yasab, 1— 2 ta tuxum qo'yadi. Tuxumini nari va modasi navbatlashib 15—16 kun bosadi. Jo'jasi 15— 17 kunda uchirma don, urug', ba'zan hasharotlar bilan oziqlanadi. Keyingi yillarda soni ko'payib bormoqda.

Qumri (ar.) - qumri [qush]dek yovvosh, beozor bola. Shakllari: Qumribibi, Qumrigul, Qumrijon, Qumrixon, Qumriboy [552 -b., Begmatov E. – O'zbek ismlari ma'nosi – T: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2007.]

Qumri antroponimi ham "Qorako'z majnun"da ishtirok etgan: *Qumrixon itning boynidan bosib turdi, kampir yaralariga yod surta boshladi* [Said Ahmad Qorako'z majnun - T: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004, 5-b]

Qaldirg'ochlar uchayotganida og'zini keng ochib, havodagi hasharotlarni tutishadi. Xalqimiz orasida qaldirg'och pastlab uchadigan bo'lsa yomg'ir yog'adi, baland uchsa havo ochiq bo'ladi, degan aqida bor. Bu gap bejiz aytilmagan. Lekin gap qaldirg'ochlarning havo aynashini oldindan sezishida emas. Havodagi namlik ortishi bilan hasharotlar qanoti nam bo'lib birmuncha og'irlashishi tufayli pastlab uchadi. Shu bois hasharotlar bilan oziqlanadigan qaldirg'ochlar ham yer bag'irlab parvoz qiladi. Qaldirg'ochlar zararkunanda pashshalar, chivin, qo'ng'iz va boshqa hasharotlarni qirib, katta foyda keltiradi.

²⁰ Rahmatullayev Sh. – O'zbek tilining etimologik lug'ati, I tom, Toshkent: Universitet, 2000, 69-bet

²¹ O'zbekiston Respublikasining Qizil kitobi, II jild – T: 2019, 238-b.

Qaldirg'ochlarning qishloq qaldirg'ochi, shahar qaldirg'ochi, sohil qaldirg'ochi degan uch turi keng tarqalgan. Qishloq qaldirg'ochi dumining ayrisi shahar qaldirg'ochiga nisbatan uzun bo'ladi. Qaldirg'ochlar binolarning chordoqlari va bog'otlariga so'lak bilan aralashgan loydan yarim doirasimon kosaga o'xshash in quradi. Shahar qaldirg'ochi odam yashaydigan binolarning yo'laklariga, ba'zan ochiq qoldirilgan tuynuk va derazadan uyga kirib olib, shift ostiga yaqin joyda devorga in quradi. Iniga 3-6 tuxum qo'yib, erkagi va urg'ochisi ikki haftacha bosib yotadi. Jo'jalari uch haftadan so'ng uchirma bo'ladi. Yoz oxirlarida qaldirg'ochlar uchib ketishga tayyorgarlik ko'rishadi, yosh qaldirg'ochlar galasi simyog'ochlar va daraxtlarning shoxiga qo'nib olib, chug'urlashib sayrashadi. Tez orada ular o'zlari tug'ilib o'sgan o'lka bilan xayrlashib uzoq safarga yo'lga chiqishadi. Sohil qaldirg'ochlari suv havzalari bo'yidagi jarliklardagi tuproqni tumshug'i bilan kovlab in quradi [396-397-b., Bolalar ensiklopediyasi - O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, Davlat ilmiy nashriyoti, Toshkent, 664-b.]

Qaldirg'och (o'z.) - qaldirg'ochlar uchib kelganda tug'ilgan qiz yoki qoshlari qaldirg'och qanotidek ingichka, nozik qiz [538 -b., Begmatov E. – O'zbek ismlari ma'nosi – T: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2007, 608-b.]

Barchaga ma'lumki, Qaldirg'och antroponimi tilga olinsa, eng avvalo, xalqimizning xazinasidan o'rin olgan "Alpomish" dostoni ko'z o'ngimizda gavdalanadi:

*Ot topib ber, amma, men ham borayin,
Yo'lbars otamdan qolgan ko'lni ko'rayin,
Qayg'u soldi Qaldirg'ochning boshiga,
O'kinib ko'z to'lgan, xumor yoshiga,
Bir ot topib ber, deb yig'lab turibdi*

Mulla Hakimbekning emikdoshiga ["Alpomish" T: Fan, 2018, 166-b.]

Ushbu ornitonimning etimologiyasiga to'xtaladigan bo'lsak, qanoti ingichka va uzun, juda tez uchadigan, qora-ola rangli chumchuqsimon qush. Qadimgi turkiy tilda ham shu ma'noni anglatgan bu ot asli *qarg'ig'ach* tarzida va *qarlig'ach* tarzida talaffuz qilingan; Древнетюркский словарь kitobida *qarlig'ach* bir ma'noli ekani, *qarg'ilach* so'zi esa *ko'rshapalak*ni ham anglatishi haqida aytib o'tgan. Bu so'z dastlab *qarg'ilach* shakliga ega bo'lgan, g' va l undoshlari o'rin almashib, *qarlig'ach* shakli, shundan keyin l undoshi d undoshiga almashib, *qardig'ach* shakli yuzaga kelgan; o'zbek tilida *qardig'ach* shaklining ikkinchi bo'g'ini oxiriga r undoshi l undoshiga almashgan; oxirgi birinchi bo'g'indagi a unlisi ä unlisiga, uchinchi bo'g'indagi a unlisi â unlisiga almashgan. [Rahmatullayev Sh. – O'zbek tilining etimologik lug'ati, I tom, Toshkent: Universitet, 2000, 516-bet]

Xulosa qilib aytganda, zoonimlar, ornitonimlarda antroponimga ko'chish holati yuz bersada, ularning ma'nolari o'rtasida yer bilan osmoncha farq mavjuddir. To'g'ri, zoonimlarning donoligi, zukkoligi, chaqqonligiga nisbat berib bunday ismlar qo'yilishi

mumkin, lekin shunday bo'lishiga qaramay, umuman boshqa ma'noni ham berishi mumkin. Buni turli xil misollar orqali tahlilini ko'rib chiqdik. Ochig'ini aytganda, zoonimlardan ko'chgan antroponimlarni hozirgi hayotimizda deyarli uchratmaymiz. Barcha ota-onalar zamon bilan hamnafas bo'lib, milliyligimizni unutib qo'yishmoqda. Zamonaviy ismlarga havas qilishdan ko'ra ota-bobolarimizdan qolgan ismlarni yosh avlodga qo'ygan ming marta afzalroqdir. Faqatgina antroponim emas, balki aytish joizki, tilimizda mavjud va majud bo'layotgan atoqli otlarni to'g'ri qo'llash lozim. Inson nom orqali uzoq yashaydi. Faqatgina inson bilan emas, turli xil do'kon, bozor, rastalarga berilyotgan nomlar bilan ham bog'liq. Nom orqali inson tafakkurida ishlab chiqarish va savdo-sotiq obyektlari, mahsulotlar, ularning markasi (brendi)ga xos eng muhim jihatlar tasavvuri shakllanadi. Bunday tasavvurlar yig'indisi inson ongida mahsulot, uning brendi yoki ishlab chiqarish obyekti obrazining yuzaga kelishiga olib keladi. Albatta, muayyan mahsulot yoki ishlab chiqarish obyekti, savdo markalarining bu tarzda obrazi milliy-madaniy qarashlar, dunyoqarash, tasavvurlar, subyektiv munosabat bilan boyitilgan mazmuniy obraz hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "Alpomish" T: Fan, 2018, 368-b.
2. Begmatov E. O'zbek ismlari ma'nosi – T: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2007, 608-b.
3. Bolalar ensiklopediyasi. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, Davlat ilmiy nashriyoti, Toshkent, 664-b.
4. Dadayev S., Mavlonov O. Zoologiya – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2008, 184-b.
5. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Qo%CA%BBchqor>
6. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Arslon>
7. O'zbekiston Respublikasining Qizil kitobi, II jild – Toshkent: 2019
8. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati, I tom, Toshkent: Universitet, 2000
9. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati, III tom, Toshkent: Universitet, 2009
10. Said Ahmad. Qorako'z majnun - T: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004, 160-b.
11. Xolmirzayev Sh. "Saylanma", I jild
12. Лутфуллаева Д., Сапарниязова М. Номимиз – юзимиз // Ёшлар овози. 2019 йил 23 октябрь.

QASHQADARYO HAVZASI SUN'IY SUV TIPLARINING BARPO ETILISHI VA INVAZION TURLAR AREALLARI O'ZGARISHI

Jabborova Tozagul Xujamurodovna

Osiyo texnologiyalar universiteti

Biologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), v.b.dotsent

Annotatsiya. Maqolada Qashqadaryo havzasida sun'iy suv omborlarining barpo etilishi natijasida yuzaga kelgan invazion ikki pallali mollyuskalar turlarining tarqalishi, ularning ekotizimlarga ta'siri va areallarining antropogen omillar ta'sirida qanday kengaygani ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda suv omborlarining tarixi, gidrologik ko'rsatkichlari va bu omborlar orqali tarqalgan molluska oilalari (Unionidae, Euglesidae, Pisididae, Corbiculidae) turlariga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: invazion turlar, Qashqadaryo, sun'iy suv omborlari, antropogen omillar, ikki pallali mollyuskalar, zoogeografik to'siqlar.

XX asrda sanoat va qishloq xo'jaligi rivoji bilan birga, antropogen faoliyat natijasida yangi organizmlarning turli hududlarga tarqalishi, ya'ni biologik invaziya jarayonlari kuchaydi. Ekotizimlar tabiiy muvozanatining buzilishi, suv havzalariga yangi turlar kirib kelishi global ekologik muammolardan biridir. Bu maqolada Qashqadaryo havzasida barpo etilgan sun'iy suv turlarining (omborlar, kanallar, baliqchilik xo'jaliklari) ikki pallali mollyuskalar areallariga ta'siri o'rganiladi.

1. Antropogen omillar va invazion jarayonlar.

Adventiv turlarni antropogen ta'sir ostida yangi hududlarga kirib borishi Y.I. Starobogatov, Elton, Carlton, Mirkin va boshqa olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan[3]. Ekotizimlarda bunday o'zgarishlar nafaqat turlar xilma-xilligini oshiradi, balki mahalliy biologik muvozanatni izdan chiqarishi ham mumkin [2].

2. Qashqadaryo havzasi suv omborlari va invazion molluska turlari.

Qashqadaryo havzasi sun'iy suv infratuzilmalari orqali mollyuskalarning (Sinanodonta, Colletopterum, Euglesa, Corbicula) yangi hududlarga tarqalishiga sabab bo'lgan[6]. Quyidagi asosiy omborlar tahlil qilindi:

Chimqo'rg'on suv ombori: Xitoy baliqlari (Ctenopharyngodon idella, Hypophthalmichthys molitrix) bilan kirib kelgan turlar: Sinanodonta gibba, S. orbicularis, Colletopterum ponderosum volgense, Corbicula cor va boshqalar [5].

Pachkamar suv ombori: 1967 yilda barpo etilgan. Tarqalgan asosiy turlar: Sinanodonta gibba, C. bactrianum, Euglesa obliquata, Corbicula fluminalis va h.k.

Qamashi suv ombori: 1957 yilda qurilgan. Tarqalgan turlar: *S. gibba*, *C. cyreum sogdianum*, *Corbiculina tibetensis*.

Hisorak suv ombori: 1983–1988 yillarda qurilgan. Tarqalgan turlar: *S. orbicularis*, *Euglesa turkestanica*, *Kuiperipisidium sogdianum*, *Corbicula fluminalis*.

Dehqonobod suv ombori: 1981 yilda tashkil etilgan. *Euglesa hissarica*, *Corbicula purpurea* kabi turlar tarqalgan.

Nug'ayli suv ombori: 1975 yilda barpo etilgan. Tarqalgan turlar: *C. cor*, *C. fluminalis*, *C. ferghanensis*.

Yangiqo'rg'on suv ombori: 1975 yilda qurilgan. Tarqalgan turlar: *Euglesa obliquata*, *Corbicula purpurea*, *C. tibetensis*.

3. Tarqalish yo'llari va biologik bosqinlar

Turlar kanallar, baliqchilik xo'jaliklari va boshqa sun'iy suv inshootlari orqali keng tarqalmoqda[8]. Qarshi magistral kanali, Pachkamar kanali, Eski Anhor, Mirishkor va Xitoy kanallarida ham mollyuskalarning turli oilalariga mansub turlari qayd etilgan[1].

4. Ekologik guruhlar va monitoring natijalari

Peloreofil, reofil va pelolimnofil ekologik guruhlarga mansub mollyuskalar Qashqadaryo havzasidagi ko'plab suv havzalarida aniqlangan[7]. Baliqchilik xo'jaliklari, omborlar va kanallarda jami 30 dan ortiq turdagi ikki pallali mollyuskalar aniqlandi. Bu holat antropogen ta'sir ostidagi biologik invaziyalarni chuqur o'rganish zarurligini ko'rsatadi[4].

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Qashqadaryo havzasida sun'iy suv omborlarining barpo etilishi bilan invazion mollyuskalarning tarqalish areallari kengaydi. Antropogen omillar asosiy biologik bosqin manbasi bo'lib xizmat qilmoqda. Unionidae, Euglesidae, Pisididae, Corbiculidae oilalariga mansub ikki pallali mollyuskalar bu hududda ekotizimlarga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Kelajakda bu jarayonlarning monitoringi va nazorat mexanizmlari ishlab chiqilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Elton, C.S. (1958). *The Ecology of Invasions by Animals and Plants*. London: Methuen & Co.
2. Lodge, D.M. (1993). Biological invasions: Lessons for ecology. *Trends in Ecology & Evolution*, 8(4), 133–137.
3. Starobogatov, Ya.I. (1970). *Zoogeography of Freshwater Mollusks*. Moscow: Nauka. – 312 b.
4. Кузнецова Д.М., Чертова Н.С. (2016). Инвазивные виды моллюсков и их роль в экосистемах искусственных водоёмов // *Биология внутренних вод*. №3. – С. 25–33.
5. Karimov, A.K., Turaev, S.I. (2022). Changes in aquatic mollusk diversity due to anthropogenic factors in Southern Uzbekistan. *Journal of Applied Ecology and Environmental Research*, 20(2), 1907–1921.
6. Abdurakhmonov, Z.T. (2020). Monitoring of invasive mollusks in artificial water bodies of Qashqadaryo Basin. *Uzbek Journal of Ecology*, No. 1. – B. 67–72.
7. Musakulov, B. & Saydullayev, R. (2021). The spread of Corbiculidae species in irrigation systems of Uzbekistan. *Ecology and Evolutionary Biology*, 10(4), 204–210.

QASHQADARYO HAVZASIDA IKKI PALLALI MOLLYUSKALARNING BIOLOGIK XILMA-XILLIGI VA TARQALISHIGA ANTROPOGEN OMILLARNING TA'SIRI.

Jabborova Tozagul Xujamurodovna

Osiyo texnologiyalar universiteti

Biologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), v.b.dotsent

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonning janubiy hududi – Qashqadaryo havzasida joylashgan tabiiy va sun'iy suv havzalarida ikki pallali mollyuskalarning (*Bivalvia* sinfi: *Unionidae*, *Pisididae*, *Euglesidae*, *Corbiculidae* oilalari) biologik xilma-xilligi va ekologik tarqalish holati o'rganildi. Tadqiqot natijalari suv resurslarining kamayishi, qurg'oqchilikning kuchayishi, sun'iy suv havzalarining kengayishi va antropogen bosim natijasida mollyuska faunasi tarkibining sezilarli o'zgarishlarga uchraganini ko'rsatdi. Xususan, invaziv turlar areali kengayayotgan bo'lsa-da, mahalliy turlar qisqarib bormoqda. Mavjud vaziyat suv ekotizimlari barqarorligini xavf ostiga qo'yadi va ilmiy monitoring hamda muhofaza choralari kuchaytirish zaruratini taqozo etadi.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo havzasi, ikki pallali mollyuskalar, malakofauna, biologik xilma-xillik, invaziv turlar, antropogen ta'sir.

O'zbekiston Respublikasining janubida joylashgan Qashqadaryo viloyati qurg'oqchil iqlim sharoitida joylashgan bo'lib, suv resurslariga bo'lgan talab yuqori. So'nggi yillarda global iqlim o'zgarishi, suv manbalarining kamayishi, qishloq xo'jaligining kengayishi va antropogen yuklamaning ortishi suv ekotizimlarining ekologik barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Suv havzalarining gidrobiologik resurslarini tashkil qiluvchi ikki pallali mollyuskalar (*Bivalvia* sinfi) bu jarayonlardan bevosita ta'sirlanadi. Ular suv ekotizimlarining ekologik barqarorligi va sog'lomligi ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Tabiiy va sun'iy suv havzalarida tarixan shakllangan mollyuska turlarining ekologik, iqtisodiy va ilmiy ahamiyati yuksak bo'lib, bu organizmlar suv havzalarining bioindikator sifatida ham xizmat qiladi. Shu sababli Qashqadaryo havzasida ikki pallali mollyuskalar faunasini o'rganish, ularning hozirgi ekologik holatini baholash, invaziv turlar tarqalishini nazorat qilish va iqtisodiy jihatdan foydali turlarni aniqlash – dolzarb masaladir.

Tadqiqot ishlari 2021–2024 yillar mobaynida Qashqadaryo viloyatining quyidagi tabiiy va sun'iy suv havzalarida amalga oshirildi:

• **Tabiiy suv omborlari:** Qamashi, Nug'ayli, Chimqo'rg'on, Pachkamar, Hisorak, Dehqonobod, Yangiqo'rg'on;

• **Sun'iy suv havzalari va baliqchilik xo'jaliklari:** Luxliko'l, Sho'rsoy, Qizilsuv;

• **Kanallar va ariqlar:** Qarshi magistral kanali, Eski Anhor, Pachkamar kanali, Mirishkor, Xitoy ariqlari.

Mollyuskalar maxsus gidrobiologik to'rlar yordamida suv havzalarining turli qatlamlaridan va tubidan yig'ildi. Har bir nuqtada suvning fizik-kimyoviy ko'rsatkichlari (harorat, pH, elektr o'tkazuvchanlik, eritilgan kislorod darajasi) ham qayd etildi [3]. Yig'ilgan namunalar laboratoriyada stereoskop ostida morfologik va taksonomik belgilar asosida aniqlashtirildi (muqobil adabiyotlar va identifikatsiya kalitlari asosida). Tur tarkibi, ularning nisbiy miqdori, ekotizimlar bo'yicha tarqalishi GIS dasturlari yordamida xaritalashtirildi. Statistik tahlillar uchun Excel va Past software paketlari qo'llanildi [6].

Tadqiqot natijalariga ko'ra, Qashqadaryo havzasida ikki pallali mollyuskalarning quyidagi oilalariga mansub turlar aniqlandi:

• **Unionidae oilasi:** *Sinanodonta gibba*, *S. orbicularis*, *S. puerorum*

• **Pisidiidae oilasi:** mayda ikki pallali turlar (*Pisidium* spp.)

• **Euglesidae oilasi:** ekologik jihatdan muhim turlar

• **Corbiculidae oilasi:** *Corbicula fluminea* va unga yaqin turlar

Qashqadaryo sun'iy suv havzalarida ilgari uchramagan, Osiyo mintaqasiga xos bo'lgan **Sinanodonta avlodiga mansub turlar** aniqlangan. Ushbu turlar O'zbekistonga Xitoydan olib kelingan baliqlar – *Ctenopharyngodon idella* (oq amur) va *Hypophthalmichthys molitrix* (do'ngpeshona) larvalari bilan birga kirib kelgan. *Sinanodonta* turlarining gloxidiyalari ushbu baliqlar tanasida parazitlik qilib, yangi suv havzalariga tarqalgan [5].

So'nggi yillarda Qashqadaryoning tabiiy suv havzalarida suv manbalari hajmining kamayishi, qishloq xo'jaligi uchun suvdan ortiqcha foydalanish, suv havzalarining ifloslanishi kabi omillar natijasida:

• mahalliy mollyuska turlari qisqardi;

• ko'plab turlar faunasidan butunlay yo'qolgan;

• yangi invaziv turlar arealini kengaytirgan;

• ayrim turlar hozirgi holati bilan xavf ostida ekanligi aniqlangan.

Ba'zi suv havzalarida iqtisodiy ahamiyatga ega mollyuska turlarining mavjudligi aniqlanib, ularni parvarishlash va ko'paytirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilmoqda [1].

Tadqiqot natijalari Qashqadaryo havzasida ikki pallali mollyuskalar faunasining jiddiy o'zgarishlarga uchraganini ko'rsatdi. Ekotizimlar holatining yomonlashuvi nafaqat mollyuska turlariga, balki butun gidrobiotsenozga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda [4].

Invaziv turlar, xususan, *Sinanodonta* avlodiga mansub turlar, mahalliy turlarning arealini qisqartirib, ular bilan oziq-ovqat va yashash joyi uchun raqobatga kirishmoqda. Bu holat suv havzalarining tabiiy ekologik muvozanatini buzmoqda [2].

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 25-sentabrdagi PQ-3286-sonli qarori asosida suv resurslarini muhofaza qilish, suv ekotizimlarining

monitoringini yuritish va biologik xilma-xillikni saqlash bo'yicha ilmiy asoslangan chora-tadbirlar amalga oshirilishi kerakligi yana bir bor o'z isbotini topdi.

Xulosa qilganda, Qashqadaryo havzasida ikki pallali mollyuskalarning hozirgi holati qoniqarli emas. Qurg'oqchilik, gidrologik rejimlarning buzilishi, antropogen yuklama va invaziv turlar tarqalishi mavjud mollyuska jamoalarini transformatsiyalamoqda. Bu jarayonlarning oldini olish uchun:

- Suv ekotizimlarida biologik monitoringni kuchaytirish;
- Tabiiy faunani tiklash bo'yicha reabilitatsiya dasturlarini ishlab chiqish;
- Iqtisodiy ahamiyatga ega mollyuska turlarini selektiv ravishda ko'paytirish;
- Suv havzalarining ekologik xavfsizligini ta'minlovchi qonunchilik asoslarini kuchaytirish zarur.

ADABIYOTLAR:

1. Boymurodov X.T. Ikki pallali mollyuskalarning inson tomonidan barpo etilgan suv havzalarida tarqalishi va biologik xilma-xilligi // O'zbekiston biologiya jurnali. – Toshkent, 2011. – №3. – B. 41-44.

2. Boymurodov X.T. Ikki pallali mollyuskalarning adir mintaqasida barpo etilgan suv omborlarida tarqalishi va biologik xilma-xilligi // O'zbekiston biologiya jurnali. – Toshkent, 2013. – №2. – B. 29-32.

3. Boymurodov X.T. Chimqo'rg'on suv ombori ikki pallali mollyuskalari faunasi xususida ilk ma'lumotlar // O'zbekiston biologiya jurnali. –Toshkent, 2013. – №5. – B. 43-45.

4. Боймуродов Х.Т. Двустворчатые моллюски водоёмов Узбекистана как объект экологического мониторинга // Бюллетен Московского общества испытателей природы. – Москва, 2015. – № 2. – С. 9-11.

5. Izzatullayev Z.I. O'zbekiston mollyuskalari va ularning xo'jalikdagi ahamiyati // Fan yutuqlari va qishloq xo'jaligini rivojlantirish istiqbollari. – Samarqand, 2005. – B. 130-131.

6. Izzatullayev.Z.I. Results of a study of Bivalve moluscs of Certral Asia // Вестник Житомирского педагогического университета. Житомир, 2002.–№. – С. 21-23.

MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONDA IRRIGATSIYA VA MELIORATSIYA ISHLARI TARIXI

Iqbol Jabbarova,

Qarshi davlat universiteti doktoranti,
dotsent, t.f.f.d. (PhD)

Bugungi kunda dunyoda ro'y berayotgan siyosiy jarayonlar natijasida ko'plab mamlakatlar o'rtasida harbiy ixtiloflar mavjud va bu kabi ixtiloflarning, shubhasiz suv muammosida o'z ifodasini topmoqda. Albatta global havo isishi natijasida mintaqalarda suvga bo'lgan ehtiyoj ortib ba'zi mamlakatlar o'rtasida transchegaraviy daryolardan foydalanish masalasida hukumatlar o'rtasida kelishmovchiliklarni yuzaga chiqarmoqda. Ba'zi davlatlarning buni qurol kuchi bilan yechishga urinishi esa harbiy ixtiloflarga yo'l ochmoqda. Masalan, Eron va Afg'oniston o'rtasida paydo bo'lgan Helmand daryosidan foydalanish borasidagi kelishmovchilikni bunga misol tariqasida keltirib o'tishimiz mumkin [1]. Shu bilan birga, tahlillar shuni ko'rsatadiki, bunday holat Markaziy Osiyoda ham yuz bermasligiga hech kim kafolat bermaydi.

Ma'lumki, O'rta Osiyo gidrografik tarmog'ining o'ziga xos xususiyati uning suv havzalarining nihoyatda notekis taqsimlanishi bilan belgilanadi. Mintaqaning barcha respublikalariga yetqazib beriladigan hamda foydalaniladigan asosiy suv manbalari ikki davlat chegarasida joylashgan. Orol dengizi havzasining asosiy arteriyalari oqimi asosan Qirg'iziston – Sirdaryo (80%) va Tojikiston – Amudaryo (83%) hududlarida hosil bo'ladi. Ikkinchisi O'rta Osiyodagi eng katta daryo bo'lib, uzunligi 2540 km. Amudaryo havzasi taxminan 62,9 kubometrni tashkil qiladi. km jami suv zahiralarning (64 kub km) Tojikiston hududida hosil bo'lgan. Bundan tashqari, respublika muzliklarida katta hajmdagi suvni o'z ichiga oladi - Markaziy Osiyo zahiralarning 60% dan ortig'i mintqa daryolari muvozanatini tartibga soladi. Sirdaryo Farg'ona vodiysining sharqiy qismida Norin va Qoradaryoning qo'shilish joyida hosil bo'lib, uzunligi 2337 km; uning gidroresurslari 40,6 kubometrni tashkil etadi [2] va bu aynan xuddi Eron va Afg'oniston o'rtasida sodir bo'lgan holat biz va qo'shnilarimiz o'rtasida ham sodir bo'lishi ehtimoli yo'q emasligini anglatadi.

O'zbekiston — suv ta'minotiga kuchli ehtiyoj sezadigan mamlakatlardan biridir. Mamlakatning iqlim sharoiti, asosan, qurg'oqchil va yarim qurg'oqchil bo'lgani uchun irrigatsiya tizimlari qishloq xo'jaligi, iqtisodiy barqarorlik va aholi turmush darajasi uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. 1991-yilda O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng irrigatsiya infratuzilmasining rivoji va qayta qurilishi davlat siyosatining muhim yo'nalishiga aylandi. Mazkur maqolada O'zbekistonda 1991–2025 yillarda irrigatsiya qurilishi va modernizatsiyasi jarayonlari tarixiy bosqichlarda tahlil qilindi.

Mustaqillik yillarining boshida irrigatsiya infratuzilmasi deyarli to'liq Sovet Ittifoqidan qolgan merosga tayangan edi:

- Amudaryo va Sirdaryo tizimlaridagi magistral kanallar, drenaj tarmoqlari va nasos stansiyalari eskirgan, qisman ishdan chiqqan holatda edi.
- Markazlashtirilgan boshqaruv tizimining parchalanishi natijasida irrigatsiya boshqaruvi sustlashdi.
- Moliyaviy resurslar yetishmasligi sababli irrigatsiya tizimining texnik xizmat ko'rsatishi va ta'mirlanishi o'zgarmasdan qoldi.

Ushbu davrda irrigatsiya tizimining uzluksiz ishlashini ta'minlash uchun asosiy e'tibor mavjud inshootlarni saqlab qolishga qaratildi, yangi yirik irrigatsiya loyihalari esa deyarli amalga oshirilmadi.

2000-yillarning boshlaridan boshlab irrigatsiya sohasida islohotlar boshlanadi:

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 11-dekabrdagi 982-son qarori¹ asosida Suv iste'molchilari uyushmalari (WUA) tashkil etildi, natijada irrigatsiya xizmatlarini qisman xususiylashtirish va o'zini o'zi boshqarish tamoyili joriy qilindi [World Bank, 2005].

- Sug'orish samaradorligini oshirish uchun kichik va o'rta nasos stansiyalari modernizatsiya qilindi².

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 22-02-fevraldagi PQ-4204-son qarori asosida qurg'oqchilik va yerlarning sho'rlanishiga qarshi kompleks meliorativ chora-tadbirlar ishlab chiqildi³.

Bu yillarda irrigatsiya tizimlarining texnik qismi qisman yangilandi, biroq umumiy modernizatsiya ko'lami cheklangan bo'lib qoldi

2010-yillardan boshlab irrigatsiya sohasida tub islohotlar va modernizatsiya jarayonlari faollashdi:

- Melioratsiya va irrigatsiya jamg'armalari tashkil etildi.
- Jahon Banki, Osiyo Taraqqiyot Banki, Yevropa Ittifoqi kabi xalqaro tashkilotlar ko'magida irrigatsiya infratuzilmasini yangilash loyihalari boshlandi.
- Tomchilatib sug'orish, purkagich sug'orish kabi suv tejovchi texnologiyalar kengroq joriy qilina boshlandi.
- Yerlarning degradatsiyasiga qarshi kurash dasturlari doirasida drenaj tarmoqlari qayta tiklandi.
- Qishloq xo'jaligi sektorining liberallasuvi natijasida fermer xo'jaliklari irrigatsiya xizmatlariga faol jalb qilindi.

¹ 982-coh 11.12.2019. Suv iste'molchilari uyushmalari faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida

² O'zbekistonda nasos stansiyalari modernizatsiya qilinadi

³ PQ-4204-coh 22.02.2019. O'zbekiston Respublikasida cho'llanish va qurg'oqchilikka qarshi kurashish bo'yicha ishlar samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida

Bu bosqichda irrigatsiya qurilishi yangi sifat darajasiga ko'tarildi — ilgari asosan kanallar va kollektorlar ta'miri bilan cheklangan ishlar endi to'liq kompleks rekonstruktsiyalarni ham o'z ichiga oldi.

2020–2025 yillar: Raqamlashtirish va zamonaviy boshqaruv

So'nggi yillarda irrigatsiya tizimida quyidagi yutuqlar qayd etildi:

- Raqamli suv monitoringi tizimlari o'rnatildi (GPS, masofaviy sensing, dronlar orqali nazorat).
- Smart irrigation dasturlari ishlab chiqildi, buning natijasida suv sarfi va suv taqsimoti aniq va adolatli bo'lib bormoqda.
- Sun'iy intellekt va big data texnologiyalari asosida suv taqsimoti optimallashtirila boshlandi.
- Quyosh energiyasida ishlaydigan nasoslar orqali energiya sarfini kamaytirish choralari ko'rilmoqda [ADB, 2022].

Shuningdek, Aralbo'yi hududlarida irrigatsiya inshootlarini ekologik qutqarish loyihalari (Orol dengizi mintaqasida) amalga oshirilmoqda

1991–2025 yillar mobaynida O'zbekistonda irrigatsiya qurilishi bosqichma-bosqich rivojlandi: mustaqillikdan keyingi infratuzilma parchalanishidan zamonaviy raqamli tizimlarga qadar. Bugungi kunda irrigatsiya sohasida suv tejash, ekologik barqarorlik va transchegaraviy suv siyosatini muvofiqlashtirish asosiy strategik yo'nalishlar bo'lib qolmoqda. O'zbekiston irrigatsiya tizimlarini rivojlantirish orqali qishloq xo'jaligini barqaror qilish, suv resurslarini samarali boshqarish va iqlim o'zgarishiga moslashish yo'lida muhim natijalarga erishmoqda.

1. Mohammad Assem Mayar "The long winding river: Unravelling the water dispute between Afghanistan and Iran" Afghanistan Analysts Network-2023
2. Bekdurdiyeva Gulmira Axmatjonovna "Markaziy Osiyoda ekologik siyosatning konseptual asoslari" Buxoro Davlat Universiteti ilmiy axboroti. Buxoro-2024-yil, 5-son.
3. Sanjar Umirzoqov "O'zbekistonning transchegaraviy suv resurslaridan foydalanish bo'yicha siyosati" Aqua Xalqaro ilmiy-ommabop jurnali 2024-yil may-iyun soni.
4. President.uz "Shavkat Mirziyoyev Orol dengizining qurigan tubiga bordi"
5. 982-coH 11.12.2019. Suv iste'molchilari uyushmalari faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekistonda nasos stansiyalari modernizatsiya qilinadi
6. PQ-4204-coH 22.02.2019. O'zbekiston Respublikasida cho'llanish va qurg'oqchilikka qarshi kurashish bo'yicha ishlar samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida
7. World Bank. (2005). *Irrigation and Drainage in Central Asia: Issues and Options*.
8. FAO. (2017). *Assessment of Irrigation Infrastructure in Uzbekistan*.

9. Asian Development Bank (ADB). (2022). *Smart Water Management Projects in Central Asia*.
UNDP Uzbekistan. (2020). *Water Resource Management and Sustainable Development*

TOPONIMLARDA USLUBIY XUSUSIYATLAR (SADRIDDIN AYNIY ASARLARI MISOLIDA)

Majidova Shahnoza Komilovna
Termiz davlat pedagogika instituti,
F.f.f.d (PhD) katta o'qituvchi

Annotatsiya: maqolada toponimik leksika S.Ayniy asarlarida o'z mazmun boyligi va xilma-xilligi bilan ajralib turishi, yozuvchi asarlaridagi toponimlar badiiy tasvirini real chiqishi uchun xizmat qilganligi ifoda etilgan. Hamda kitobxonada feodal davri shahar tuzilishi, geografiyasi haqida konkret tasavvur qoldirilganligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: nom, joy nomi, toponim, toponimiya, Sadridin Ayniy, asar, qahramon, qatag'on, saroy, urug' nomi, uslubiy, mifologik nomlar, diniy to'qima nomlar, sinxron-tarixiy, diaxron-tarixiy.

Badiiy asar tilidagi geografik joy nomlarini o'rganish, avvalo, toponimika ilmini rivojlantirish uchun muhim bo'lsa, so'ngra yozuvchi uslubi manerasini belgilash uchun ham ahamiyatlidir. Bu jihatdan qaraganda, Sadridin Ayniy asarlaridagi toponimlar, ularning ma'no va tuzilish turlari, leksik va uslubiy xususiyatlari diqqatga sazovordir. Davr bilan hamnafas bo'lgan yozuvchi S.Ayniy o'tmish davr voqealarini hikoya qilar ekan, bevosita tasvirlanayotgan voqealar yuzaga kelgan joy, sharoit bilan kitobxonni to'liq tanishtirishga harakat qiladi. Shuning uchun ham uning asarlarida Buxoro amirligining ma'muriy bo'linishi, shaharning tuzilishi, turli xil joy nomlarini ifodalovchi so'zlar anchagina uchraydi. Uning asarlarida jami 571 ta geografik nom qo'llangan. Shundan 158 ta qishloq nomi 98 ta ko'cha (mahalla), 78 ta shahar, 33 ta rayon (tuman), 25 ta oblast (viloyat), 39 ta gidronim, 18 ta oronim va 122 ta turli geografik (madrassa, masjid, mozar, qal'a) nomlari ishlatilgan. Yuqorida keltirilgan toponimlar, asosan, Buxoro va uning tumanlari hududidagi geografik joy nomlaridir. Bunday real toponimik nomlar tasvirning jonli va badiiy chiqishini ta'minlash uchun xizmat qilgan. Ba'zan yozuvchi turli harakat va voqea-hodisalar bo'lib o'tgan, ro'y bergan joy nomlarini yashirishi, ya'ni shu joy nomining bosh harfi yoki boshqa yashirin nom bilan atashi mumkin. Buning turlicha sabablari bo'ladi. Jumladan, siyosiy jihatdan

taqiqlangan yoki yozuvchiga yaqin, tegishli joy bo'lishi mumkin. S.Ayniy ham Shofirkon tumanidagi bir qishloq nomini faqat bosh harfi "M" bilan ataydi: Shofirkon tumaniga qarashli "M" qishlog'ida Abdurahimboy hovlisida ishlar qizigan edi [1:49]. Fikrimizcha, "M." qishlog'i adibning "Kunjaki domlasi va asosiy xo'jayini Mulla Abdusalom yashaydigan Mahalla nomli qishloqdir. Chunki o'zining "Esdaliklar" epopeyasida bu qishloqning to'liq nomini eslatib o'tadi: Men "Kunjaki domlam" va asosiy xo'jayinim Mulla Abdusalom bilan birga uning qishlog'i bo'lgan "Mahalla" qishlog'iga chiqdim va u yerdan Mahallayibolo qishlog'iga – bobomning uyiga bordim[1:218]. Yozuvchi o'z asarlarida ayrim toponimlarning ma'nosini ochib bergan. Bunda ma'lum bir joy nomi nega shunday atalganligiga kitobxonning diqqati tortiladi: Akromboy to'pchiboshi sarbozlar kuchi bilan bog' qilmoqchi edi. Shuning uchun u bo'lajak chorbog'ning nomini "Zo'robod" qo'ygan edi. Ammo xalq u chorbog'ga "Zulmobod" nomini munosib ko'rdi[1:177]. Ayrim hollarda shu toponim bilan bog'liq bo'lgan rivoyatlar, afsonalar keltirib xalq etimologiyasini beradi. Bu jihatdan "Tezguzar" qishlog'i "Childuxtaron" mozori nomlarining izohlanishi xarakterlidir[1:222]. Bu afsona va rivoyatlar o'z navbatida asar tilini shirali va jozibador bo'lishini ta'minlaydi. Yozuvchini faqat yirik joy nomlari emas, balki eng kichik dala nomlari ko'cha, mahalla, ariq va tepaliklar nomlari ham qiziqtirgan. Ana shunday kichik obyektlar nomi mikrotoponimiyada o'rganiladi. S.Ayniy asarlaridagi mikrotoponimlar anchagina o'rinni egallagan. O'zining 20 yildan ortiq umrini Buxoro shahrida o'tkazgan adib shahar mikrotoponimiyasini ataylab sanamay, voqealar tasviriga bog'lab olib boradi. Jumladan, "Esdaliklar" asrining IV qismida bir begunoh aravakashning amir amaldorlari tomonidan toshbo'ron qilinishni tasvirlar ekan, shaharning ichki tuzulishi mikrotoponimlari bilan tanishtirib o'tadi: ...Toshbo'ron qiluvchilar aravakashning tuyada osilib qolgan o'ligini Naddofon va To'qimdo'zlik katta ko'chasi orqali Bozori Nav, Labi Rud ko'chasigacha, undan Xo'ja Kalon masjidi, Madrasayi Nav oldidan Sesu ko'chasiga va Bazzozlik rastasi, Sarafon gumbazi, Chorsu, Xiylabofon, Kuyimurg'kush guzarlari orqali Qavola darvozasigacha to'xtamay toshbo'ron qilib o'tkazganlar... Madaxon, Arabon guzarlaridan Mirzo G'ofur guzarigacha o'tganlar, undan katta ko'cha bilan Imom darvozasiga yetganlar...[1:115] Misoldan ko'rinadiki, yozuvchi bir kichik voqeani tasvirlash orqali butun ko'hna Buxoroning qadimiy geografiyasini ko'z oldimizda yaqqol gavdalandira olgan. Shu misoldan aniqki, S.Ayniy asarlarini o'z navbatida tarixiy geografik asar sanasa ham bo'ladi. Toponimiyaga oid asarlardan ma'lumki, qadim zamonda ko'cha va mahalla nomlari shu ko'cha yoki mahallada yashovchi kishilarning kasb-kori, millati, turmushi va mashg'ul bo'lgan hunariga qarab nomlangan. S.Ayniy asarlaridagi ko'pgina joy nomlari ham shu mahallada yashovchilarning kasb-kori bilan bog'lab qo'yilganligidan dalolat beradi. Boshqacha qilib aytganda, ma'lum ko'cha yoki mahalla nomidanoq bu yerda yashovchi aholining mashg'ulotini bilish mumkin. Masalan, Gavkushon – mol so'yuvchilar, qassoblar ko'chasi, Kemuxtgaron nomli mahalla. Kemuxt eng chidamli, qattiq charm (ruscha: shagren). Bu maxsus chidamli charm qadim vaqtlarda sag'r deb yuritilgan [2:398].

Kemuxtgar – kemuxt ishlab chiqaruvchi usta. Kemuxtgaron ko‘chasining nomi ham ana shundan olingandir. Sobunfurushon (sovun ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar ko‘chasi). Bo‘yrabofon (bo‘yra to‘quvchilar), (Shonataroshlik (taroq yo‘nuvchilar) So‘zangaron (igna bilan ishlovchilar, tikuvchilar), Tagbandbofon (ot, eshaklarning egar va to‘qimlarini ishlab chiqaruvchilar) va boshqalar. Turli kasb-hunar nomlari bilan atalgan yuqoridagi kabi nomlar til taraqqiyotining keyingi davriga kelib eskirib iste’moldan chiqib qoldi. Hozirgi paytda ularni qayta tiklash chora-tadbirlari ko‘rilmoqda. S.Ayniy ba’zi personajlarning nutqini individuallashtirish maqsadida ayrim rus tili va u orqali kirgan toponimlar talaffuzini o‘zgacha qilib bergan. Ya’ni eski o‘zbek tili talaffuzi va orfografiyasi shaklida berilgan: Islom davlatlaridan boshqa besh davlat, chunonchi: Jirmon (Germaniya) Itoliyo, Ameriko, Farangiston, Anglis davlatlari ittifoq bo‘lib, boshevik tuxmini quritmoqchi bo‘lib, jang e’lon qilganlar [1:405]. Xuddi shuningdek, Buxoro toponimi ayrim din vakillari nutqida yoki tantanali uslubda yozilgan xatlarda Buxoroyi sharif, ya’ni “muqaddas Buxoro” nomi bilan yuritilgan: Taqsir, Buxoroyi sharif to‘ylari juda botartib bo‘ladi-da, – deb Hojiyoqubboy gap boshladi[1:60]. S.Ayniy asarlaridagi toponimlar tuzilishiga ko‘ra sodda, lekin asosiy ko‘pchiligini ikki va undan ortiq mustaqil so‘zlarning turli xil sintaktik munosabatlar vositasida birikishi va qo‘shilishidan tarkib topgan qo‘shma toponimlar tashkil etadi. Etimologik jihatdan, asosan, arabcha, forsha va umumiy turkchadir. Shunday qilib, toponimik leksika S.Ayniy asarlarida o‘z mazmun boyligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Yozuvchi asarlaridagi toponimlar badiiy tasvirini real chiqishi uchun xizmat qilgan. Hamda kitobxonada feodal davri shahar tuzilishi, geografiyasi haqida konkret tasavvur qoldiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ayniy Sadriddin Asarlar. Sakkiz tomlik. – T., 1968.
2. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. 3 jildlik. – T., 1963.

TURKIY TILLARDAGI SHEVALARDA LEKSIK ARXAIZMLARNING SAQLANISHI VA FUNKSIYASI

Jalolova Shaxnoza Muhamedjanovna

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti PhD, dotsent

Ismoilova Nigora Mirzoaliyevna

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy tillar shevalarida saqlanayotgan leksik arxaizmlarning lingvistik funksiyasi sosiolingvistik, tarixiy-komparativ va lingvogeografik metodlar asosida tadqiq etildi. Dialektologik materiallar, og'zaki nutq yozuvlari va folkloriy matnlar tahlili orqali arxaizmlarning saqlanish sabablari va kommunikativ vazifalari ochib berildi. Muammo — arxaizmlarning passiv nutqiy qatlamga o'tishi — ularni lingvokulturologik meros sifatida hujjatlashtirish orqali hal etiladi. Tadqiqotning dolzarbligi, shevalarning til merosini saqlashdagi ahamiyatini ilmiy asoslash zaruratidadir.

Kalit so'zlar: turkiy tillar, shevalar, leksik arxaizmlar, dialektologiya, sosiolingvistika, lingvokulturologiya, tarixiy-komparativ metod, arxaik birliklar, til merosi, funksional yondashuv.

Turkiy tillar o'zining qadimiy ildizlari, boy leksik boyligi va keng hududiy tarqalishi bilan jahon tilshunosligida alohida o'ringa ega. Bu tillar oilasi Markaziy Osiyo, Sharqiy Yevropa, Sibir, Kavkaz, Yaqin Sharq va hatto Skandinaviya hududlariga qadar yoyilgan bo'lib, turli tarixiy, ijtimoiy va madaniy omillar ta'sirida ichki taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Turkiy tillarning tarixiy rivojlanishida shevalarning o'rni beqiyosdir, chunki ular o'zida nafaqat zamonaviy tilning variantlarini, balki qadimgi til unsurlarini ham aks ettiradi. Ayniqsa, shevalarda leksik arxaizmlarning saqlanib qolganligi ushbu til qatlamining tarixiy va madaniy ahamiyatini yanada oshiradi. Leksik arxaizmlar — bu bugungi adabiy til tizimidan chiqib ketgan yoki cheklangan sohalarida qo'llaniladigan, biroq tarixiy jihatdan muhim bo'lgan so'zlardir. Ular ko'pincha tildan to'liq chiqib ketmagan, balki mahalliy shevalarda, xalq og'zaki ijodida yoki diniy, marosimiy nutqda yashab qolgan bo'ladi. Shevalarda bunday arxaik birliklarning saqlanishi bir necha lingvistik va ekstralingvistik omillar bilan bog'liq bo'lib, ulardan eng asosiylari tarixiy izolyatsiya, ijtimoiy qatlamlararo nutqiy farqlar, madaniy urf-odatlar, diniy an'analar hamda o'ziga xos mintaqaviy tafakkur tarzidir. Bunday arxaizmlar tilshunoslikning turli sohalarida, xususan tarixiy-lingvistika, dialektologiya, etnolingvistika, sosiolingvistika va lingvokulturologiyada chuqur tahlilni talab etadi. Ularning izchil o'rganilishi til tarixining rekonstruksiyasi, qadimgi til qatlami unsurlarining tiklanishi hamda xalq tafakkurining lingvistik ko'rinishlarini yoritish uchun

asos bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, arxaik birliklarning shevalarda qanday funksiyalarga ega ekani, ya'ni ular faqat semantik yodgorlik sifatida mavjudmi yoki kommunikativ ehtiyojni ham qondirayotganmi, bu ham alohida e'tiborga loyiq masala hisoblanadi. Mazkur maqolada aynan mana shu omillarni o'rganish, turkiy tillar shevalarida leksik arxaizmlarning saqlanish sabablari, ularning tildagi faol yoki passiv funksiyalari, zamonaviy nutqdagi roli va qadriyatlar tizimidagi akslanishi tahlil etiladi. Shu bilan birga, bu jarayon orqali til taraqqiyotida an'anaviylik va innovatsiyaning nisbatini belgilash, tilning tarixiy qatlamlarini zamonaviy til bilan bog'lovchi oraliq bo'g'in sifatida baholash ko'zda tutiladi.

Muhokama va natijalar: Turkiy tillar oilasi ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, ularning shevalari til taraqqiyotining qadimiy bosqichlarini o'zida saqlagan muhim lingvistik qatlamni tashkil etadi. Shevalar tilning rasmiylashmagan, ammo xalq orasida faol yashayotgan shakli sifatida ko'plab tarixiy, madaniy va sotsiolingvistik jihatlarni ifodalaydi. Ayniqsa, shevalarda leksik arxaizmlarning mavjudligi – bu so'zlarning adabiy til tizimidan chiqib ketgan bo'lsa-da, xalq nutqida yoki mintaqaviy tillarda yashab qolganligini ko'rsatadi. Tadqiqot davomida lingvistik dalillar sifatida turkiy tillarning — xususan, o'zbek, qoraqalpoq, qozoq, qirg'iz va boshqalar — turli shevalaridan olingan leksik materiallar tahlil qilindi. Arxaik birliklar fonetik, semantik, funksional va stilistik xususiyatlari nuqtayi nazaridan o'rganildi. Bunda tarixiy-komparativ metod asosida qadimgi turkiy yozma yodgorliklar (masalan, “O'rxun-Enasoy bitiklari”, “Qutadg'u bilig”, “Devonu lug'otit-turk”) bilan zamonaviy shevalar orasidagi leksik bog'liqlik aniqlashtirildi. Shevalarda saqlanayotgan arxaizmlarning aksariyati maishiy, mehnat faoliyati, tabiat hodisalari va marosimiy atamalarga tegishli bo'lib, bu ularning funksional va ijtimoiy ahamiyatini ko'rsatadi. Masalan, o'zbek tilining ayrim janubiy shevalarida “suvog'on” (hozirgi adabiy tildagi “ariqchi”), “tahmon” (eski “devor”), “so'ri” (ayvon yoki platforma) kabi arxaik birliklarning faol nutqda ishlatilishi kuzatiladi. Ular hozirgi adabiy tilda kam ishlatiladi yoki unutilgan bo'lsa-da, shevalarda hali ham kommunikativ vosita sifatida mavjud. Sotsiolingvistik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, arxaizmlarning saqlanishi ko'p hollarda ijtimoiy izolyatsiya, ya'ni ayrim hududlarning madaniy markazlardan uzoqligi, shuningdek, avlodlararo til uzviyligining kuchli ekanligi bilan bog'liq. Bu jarayon tilni modernizatsiya qilishga qarshi bo'lgan lingvistik konservatizm ifodasidir. Shu bilan birga, ayrim arxaizmlar yangicha kontekstda qayta semantizatsiyalanib, o'zining yangi funksional yuklamasini olgan. Sotsiolingvistik tahlil natijalariga ko'ra, shevalarda saqlanayotgan arxaizmlar ijtimoiy tengsizlik va mintaqaviy farqlarni ham aks ettiradi. Ba'zi shevalarda, ayniqsa, tashqi ta'sirlarga nisbatan o'zgarmagan yoki kam o'zgargan so'zlar mavjud bo'lib, ular bu hududlarda “tilning konservativ shakllari” sifatida qabul qilinadi. Boshqa tomondan,

ba'zi shevalar yanada zamonaviylashgan va til o'zgarishlariga tezda moslashgan, bu esa arxaizmlarning ma'lum ijtimoiy guruhlar orasida saqlanishini yoki yo'qolishini ta'minlaydi.

Dialektologik yondashuv doirasida bu so'zlarning geografik tarqalishi ham o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ayrim arxaizmlar faqat bir yoki ikki shevada uchraydi, bu esa ularni lokal arxaizmlar deb atash imkonini beradi. Boshqalar esa umumturkiy xususiyat kasb etgan bo'lib, bir necha tillar va shevalarda parallel shakllarda uchraydi, bu ularning genetik ildizini yanada chuqurroq o'rganishni taqozo etadi.

Leksik arxaizmlarning tildagi funksiyalari faqatgina tarixiy yodgorliklar emas, balki ular orqali mintaqaviy o'zlik, madaniy meros, va hatto tilshunoslikda tafakkur tarzi ham aks etadi. Shu sababli, arxaik birliklarni faqat "eskirgan" so'zlar sifatida emas, balki tildagi semantik va stilistik boylikni ta'minlaydigan birliklar sifatida ham baholash zarur. Bu ma'lumotlar asosida xulosa qilish mumkinki, turkiy tillar shevalarida leksik arxaizmlarning saqlanishi tasodifiy hodisa emas, balki muayyan lingvistik, sosiomadaniy va tarixiy omillarning natijasi sifatida qaralishi lozim. Ularni tizimli tahlil qilish til tarixini anglash, xalq tafakkurini o'rganish va til madaniyatini saqlab qolish yo'lida muhim qadam hisoblanadi. Tadqiqotda olingan natijalar turkiy tillar shevalarida leksik arxaizmlarning saqlanishining ijtimoiy va madaniy kontekstlarda muhim rol o'ynashini tasdiqlaydi. Arxaik birliklarning saqlanishi nafaqat tilning tarixiy rivoji haqida, balki xalqning o'ziga xos dunyoqarashi, qadimiy urf-odatlar va madaniy qadr-qiymatlarini aks ettiradi. Bu birliklarning saqlanishi tilda an'anaviylik va madaniy merosning tasdiqi sifatida xizmat qiladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot turkiy tillardagi shevalarda leksik arxaizmlarning saqlanishi va ularning funksiyalari masalasini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, turkiy tillar shevalarida arxaizmlarning saqlanishi, ularning tarixiy va madaniy ahamiyati, hamda nutqdagi rolini aniqlash o'ta muhimdir. Shevalarda saqlanayotgan arxaizmlar faqat o'tmishdagi til qatlamlarini aks ettirmay, balki xalqning madaniy va ijtimoiy tarixining ham nozik ko'rinishi hisoblanadi. Yakuniy xulosada, leksik arxaizmlar turkiy tillar shevalarining tilshunoslikdagi ahamiyatini yanada oshirib, ularning o'ziga xos xususiyatlarini, tarixiy va madaniy o'zgarishlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Ushbu tadqiqotning natijalari turli tillar va shevalarda o'xshash arxaik birliklarni taqqoslash, ularning o'zaro aloqalari va ta'sirlarini o'rganish uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Tilda saqlanayotgan arxaizmlar faqat lingvistik boylik sifatida emas, balki xalqning tarixiy xotirasi sifatida ham qadrlanishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Berdimuratov, A. *Turkiy tillarda arxaizmlar va ularning fonetik o'zgarishlari.*, Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti. 2015, 145 b.
2. Davronov, K. *Turkiy tillar va ularning shevalari.*, T.: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi. 2017, 180 b.

3. Karakalpakova, R. *Dialektologiya va sotsiolingvistika: Teoriya va amaliyot.*, Nukus: Qoraqalpoq Davlat Universiteti. 2009, 122 b.
4. Kholikov, A. *Lingvistik arxaizmlar va ularning soʻz boyligidagi oʻrni.*, Toshkent: Sharq. 2014, 158 b.
5. Koʻchkarov, D. *Turkiy tilshunoslikda metodologik yondashuvlar.*, T.: Fan. 2012, 195 b.
6. Nurmuhamedov, B. *Oʻzbek tilining tarixiy rivoji va arxaizmalar.*, Toshkent: Oʻzbekiston Davlat Nashriyoti. 2013, 165 b.
7. Salimov, S. *Sheva va dialektologiya masalalari.*, Andijon: Andijon Davlat Universiteti. 2016, 135 b.
8. Tursunov, A. *Turkiy tillarning leksik tizimi.*, Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti. 2010, 200 b.
9. Usmonov, E. *Turkiy tillar va madaniyatning lingvistik aloqalari.*, Toshkent: Akademnashr. 2018, 230 b.

PLANT-BASED METAPHORS AS CULTURAL MARKERS IN LANGUAGE

Nekboeva Ra'no Zokirovna

Osiyo texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi

Abstract: *This article examines the role of plant-based metaphors as cultural markers in linguistic systems. It emphasizes how metaphorical expressions involving plants reflect the values, symbols, and traditional perceptions embedded in a nation's worldview. The research compares examples from English and Uzbek to reveal the distinctive ways each culture uses botanical imagery in conceptualizing abstract ideas. These metaphors serve not only as linguistic tools but also as indicators of collective memory, natural surroundings, and identity.*

Key-words: *linguaculture, metaphor, plant symbolism, cultural markers, botanical imagery, Uzbek, English, collective memory, worldview.*

Language not only conveys thoughts but also preserves cultural identity. In metaphorical expressions, plants frequently serve as culturally shaped vehicles of meaning. These metaphors reflect the ways people interpret their environment, emotions, and relationships. As cognitive linguists point out, metaphors are not merely decorative but conceptual tools that frame understanding [Lakoff & Johnson, 1980, p. 35].

In both English and Uzbek, plant-based metaphors offer a window into cultural logic and ecological consciousness. This study explores how these metaphors function as cultural markers, revealing values, emotions, and attitudes embedded in different worldviews.2. Conceptual Metaphors and Cultural Symbolism

Plant metaphors are rooted in the embodied experience of nature. They often associate physical features of plants with human behavior, social norms, or philosophical thought. The metaphor “deeply rooted in tradition” in English suggests something strong, unshakable, and linked to heritage — with the root as a cultural anchor [Manser, 2002, p. 147].

Similarly, in Uzbek, the metaphor “yaproqdek titramoq” (to tremble like a leaf) connects natural fragility to fear, indicating emotional vulnerability [Islomova, 2019, p. 93]. This illustrates how metaphors both mirror and shape cultural perception.

Plant-Based Metaphors in English and Uzbek

English Metaphors:

“A late bloomer” – someone who succeeds later in life.

“To put down roots” – to settle in a place and feel at home.

“To branch out” – to expand one's interests or activities.

“To weed out” – to eliminate unwanted elements.

“To blossom into something” – to grow or transform beautifully.

These metaphors highlight growth, development, and personal transformation, echoing Western notions of individualism and progress [Ter-Minasova, 2000, p. 119].

Uzbek Metaphors:

“Guldek qiz” – a girl as beautiful as a flower, symbolizing youth innocence.

“Tuproqqa singib ketmoq” – to become one with the soil (death), reflecting harmony with nature.

“Qovunini ko‘tarmoq” – to become arrogant, literally "to carry a melon" – derived from the weight and pride associated with harvest.

“Novdaga o‘xshamoq” – to be like a twig – meaning someone fragile, naïve, or inexperienced.

“Shoxlab ketmoq” – to branch excessively, used metaphorically to criticize over-complication or deviation [Karimov, 2022, p. 102].

These metaphors emphasize moral values, nature-based thinking, and community-oriented evaluations of character.

Cultural Memory and Environmental Context

The environment shapes metaphorical thinking. In Uzbek culture, metaphors often emerge from agricultural life and oral tradition. Wheat, melon, poplar, and cotton are frequent symbols due to their economic and spiritual roles.

In English, garden plants, oak trees, and flowers like roses and lilies dominate metaphorical language — rooted in literary and religious imagery.

Plant-based metaphors thus preserve collective memory: the Uzbek metaphor “bug‘doydek bola” (a child like wheat) implies health and prosperity — ideas born from centuries of farming heritage [Ganieva, 2021, p. 87].

Cross-Cultural Distinctions

English metaphors tend to emphasize personal development, aesthetic beauty, and emotional depth, often derived from romanticism and literature.

Uzbek metaphors often reflect moral evaluation, practicality, and integration with nature, inspired by oral tradition and communal living.

While both languages use nature-based metaphors, the intent and emotional weight differ due to cultural expectations and historical experience.

Conclusion

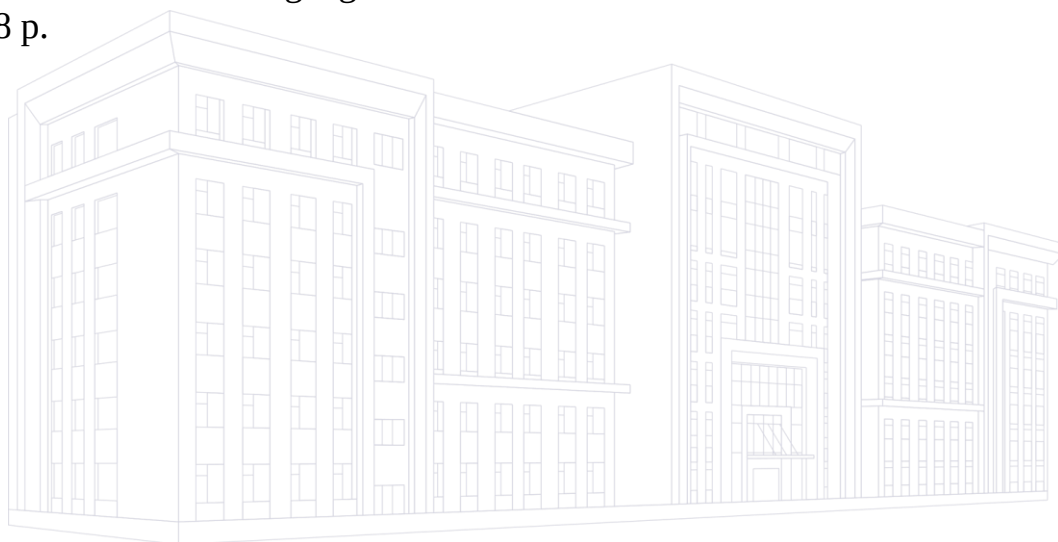
Plant-based metaphors function not only as linguistic decorations but as cultural signposts. They encapsulate how people relate to nature, to each other, and to their society. Their study allows for a deeper understanding of cognitive diversity and linguistic heritage.

By analyzing such metaphors across languages, we gain insights into how language encodes memory, moral values, and emotional expression — all of which are rooted in the symbolic power of plants.

References:

1. Ganieva E. R. Lingvomadaniyat va metafora. — Toshkent: Fan, 2021. — 132 b.
2. Islomova Z. S. O'zbek tilida fitonim komponentli frazeologizmlar. — Samarqand: SamDU, 2019. — 156 b.
3. Karimov N. T. Maqollar va iboralar ramziyati. — Buxoro: Ilm ziyo, 2022. — 110 b.
4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.
5. Manser M. H. The Facts on File Dictionary of Proverbs. — New York: Checkmark Books, 2002. — 372 p.
6. Ter-Minasova S. G. Language and Intercultural Communication. — Moscow: MSU, 2000. — 248 p.

O'QUVCHILARNING IMLO SAVODXONLIGINI OSHIRISH OMILLARI

X. Beknazarova,

Osiyo texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning imlo savodxonligini oshirish yo'llari, o'quvchilarning to'g'ri va xatosiz yozuvini ta'minlovchi mashqlar to'g'risida fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: yozuv, imlo, savodxonlik, ta'lim, o'quvchi, metod, mashq.

Bugungi kunda ta'lim sifatini oshirishning eng muhim omillaridan biri sifatida o'quvchilarning imlo savodxonligini oshirish masalasi katta o'rin egallaydi. O'quvchilarni yozma savodxonligini oshirish lug'at ustida ishlashni tashkil etish, ularning nutqini o'stirish bilan uzviy bog'liqdir. Ta'lim jarayonida imlo savodxonlikni oshirishning bir necha omillari bo'lib, bularga mantiqiy fikrlash, xotira ziyrakligi kabilar kiradi. O'quvchilarni yozma savodxonligini oshirishda so'zlarni to'g'ri yozishga o'rgatish muhim rol o'ynaydi, ya'ni bu o'rinda yozma mashqlarning ahamiyati katta.

Boshlang'ich sinflardanoq o'qituvchi o'quvchilarga so'zlarning qanday yozilishi haqida izchillik bilan bilim berib boradi. Natijada ularning lug'at boyligi o'tilgan mavzularga oid so'zlar hisobiga boyiydi. Imlo savodxon bo'lish o'qituvchi va o'quvchilardan katta mehnat talab qiladi. Bunda takrorlash darslari orqali yaxshi natijalarga erishish mumkin. Ba'zi so'zlar ayrim matnlarda bir necha marta takrorlanadi. Ularni o'quvchi bir necha marta yozadi va shu orqali endi o'tilgan qoidani eslamasdan ham to'g'ri yozib keta oladi, demak yozuv ko'nikmaga aylanadi. Bunga birdan erishib bo'lmaydi, albatta, sababi bu uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, tinimsiz mashqlar samarasida yuzaga chiqadi.

Yozuvning ko'nikmaga aylanishi o'quvchining yetarli savodli bo'lganligidan dalolat beradi. Biroq, ayrim hollarda o'quvchi ba'zi so'zlarni yozishda xatolikka yo'l qo'yishi mumkin. Bu hol boshlang'ich sinf o'qituvchisi tomonidan muntazam mashq o'tkazmaslik, shu bilan birga o'quvchining ham o'z ustida ishlamasligi natijasida kelib chiqadi. Mashqsiz savodxon bo'lish, savodxonlik ko'nikmasini saqlab qolish yoxud uni rivojlantirish mumkin emas. O'quvchilarni yozma savodxon qilib tarbiyalashda quyidagi qoidalarga amal qilinsa, ijobiy natijaga erishish mumkin:

1. Ongli o'qitish.
2. Nutq madaniyatini o'stirish.
3. Yozma va og'zaki nutq mashqlarini uyg'un holda olib borish.
4. O'quvchilarning mustaqil ishlashini tashkil etish va bunga sharoit yaratib berish.

Imlo savodxonlikni oshirishda o'qituvchining xilma-xil metodlarni tanlay bilishi, mashqlardan o'rinli foydalana olishi, har bir darsni ko'rgazmali vositalar asosida o'tishi muhim. Psixologik tomondan u yoki bu usulni qo'llashda o'quvchilarning xotira, diqqat, qabul qilish, tushunish qobiliyati, yoshi, individual xususiyatlari hisobga olinadi. Metodik tomondan esa qaysi usulni qo'llash afzalligi quyidagi holatlarga bog'liq:

- matnning berilayotgan mavzuga mos bo'lishi;
- o'quvchilarning berilayotgan bilim va ma'lumotlarni qabul qilishga tayyorligi, masalan, grammatika bo'yicha yangi mavzuni o'tish uchun o'quvchi ilgari o'tilgan qoidalarini bilishi shart;
- yozma ishlar uchun tanlangan matn mazmuni jihatdan DTS talablariga mos bo'lishi;
- matnlarda imlo qoidalariga amal qilinishi;
- mashqlar o'quvchilarning mustaqil ishlash malakasiga mos bo'lishi;
- matnlarning izchil bo'lishi, ya'ni nazorat diktantdan oldin ko'chirib yozish, ta'limiy diktantdan oldin mustahkamlash uchun mashqlar o'tkazilishi;
- yozma mashqlardan oldin og'zaki mashqlar bajarish;
- tanlangan matn hajmi sinfga mos bo'lishi lozim.

To'g'ri va xatosiz yozishga o'rgatishda yozma mashqlar bilan og'zaki mashqlarning mutanosibligiga erishish lozim. O'quvchilarning yozma va og'zaki nutqini o'stirishda, ayniqsa, diktantlarning ahamiyati katta. O'quvchi diktant yozayotganda xato qilmaslik uchun orfografik va punktuatsion qoidalarini eslashga, ularni ko'z oldiga keltirishga harakat qiladi. Diktantlar o'quvchilarning savodxonligini aniqlab qolmay, ta'limiy xarakterga ega, ya'ni bunda ko'pgina imlo qoidalarini esga tushiriladi.

Diktantda yo'l qo'yilgan xatolar o'rganiladi. Barchaga ma'lumki, diktantlar vazifasiga ko'ra ikki turga ajratiladi:

1. Ta'limiy diktant.
2. Nazorat diktant.

Bu diktantlarni o'tkazishda har birining o'z qonun-qoidalarini bor. Ta'limiy diktant turlaridan biri izohli diktant bo'lib, o'quvchilar savodxonligini oshirishda ahamiyatga ega. Bu diktant turida o'qituvchi matnni o'qib berib, o'quvchilar uni yozib bo'lganidan so'ng suhbat tashkil qiladi.

Imlo savodxonlikni oshirish borasidagi yana bir usul "Imlo lug'ati" bilan ishlashdir. "Imlo lug'ati" bilan ishlash o'quvchilarni to'g'ri yozishga o'rgatishning muhim vositalaridan hisoblanadi. Ta'limning bu turi o'quvchilarda kuzatuvchanlikni tarbiyalaydi, ularning nutq madaniyatini, fikrlash qobiliyatini o'stiradi, lug'at boyligini kengaytiradi, o'quvchilarda savodli yozish malakasini takomillashtiradi. "Imlo lug'ati" bilan ishlashga alohida e'tibor berilishi kerak. "Imlo lug'ati" ustida ishlash alifboni o'rganish bilan bog'liq. O'quvchilar alifboni o'rganib olgach, "Imlo lug'ati" bilan ishlashga o'tiladi. Bunda ko'proq imlosi qiyin so'zlarni o'rgatish ko'zda tutiladi. Masalan, "allaqaysi", "allaqaer", "parvona", "vazifa", "insof" kabi so'zlar tanlanadi. O'quvchilarda "Imlo lug'ati" bor-yo'qligi aniqlanadi, kimda

lugʻat boʻlmasa, tayyorlab qoʻyilgan lugʻat beriladi. Darsda “allaqaysi” soʻzini topish topshirigʻi berilsa, oʻquvchi alifboni yaxshi bilsa, tezda topadi va yozish-oʻqishni yaxshi oʻzlashtirib oladi. Bunda shunday ham boʻladiki, oʻquvchi ayrim soʻzlarning birinchi harfini bilmaganligi uchun topishda qiynaladi. Bu koʻproq “**p**” yoki “**f**”, “**x**” va “**h**” harflari bilan boshlanuvchi soʻzlarda kuzatiladi.

Taʼlim jarayonida yozma savodxonlikni oshirishdagi yana bir usul “Lugʻat doskasi”dir. Oʻquvchilarning savodxonlikni oshirishda “Lugʻat doskasi”dan ham keng foydalaniladi. Oʻquvchilarning yozma ishlarida koʻpincha xato yozilgan soʻzlar, yozilishi har xil boʻlgan soʻzlar, ruscha va internatsional soʻzlar “Lugʻat doskasi” orqali oʻrgatiladi va har haftada yangilab turiladi. Oʻquvchilar koʻproq qoʻshma otlarda adashishlarini inobatga olib, mashqlarni shunga qaratish kerak. Masalan, “olaqargʻa”, “qizilishton”, “achchiqtosh”, “koʻzoynak”, “nosqovoq” kabilar.

Bugungi kunda texnika tez surʼatlar bilan rivojlanib borayotganligi sababli boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlarni ham yozib borish talab etiladi. Masalan, “akademik”, “akkordeon”, “aksionerlik”, “kalkulyator”, “kaleydoskop” kabilar. Mana shu usullar yordamida ham oʻquvchilarning yozma savodxonligini oshirish mumkin. Ayni damda shuni unutmasligimiz lozimki, oʻquvchining yozma savodxonlikni oshirishda uyda mustaqil ishlash juda ham yaxshi samara beradi. Bu borada oʻquvchilarning ota-onalari bilan doimiy hamkorlik qilib turish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. “Milliy taraqqiyot yoʻlimizni qatʼiyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga koʻtaramiz”. 1-jild.-T.; “Oʻzbekiston”. 2017.
2. Gʻulomov A.Q., Neʼmatov H. “Ona tilidan taʼlim mazmunini yangilashning asosiy yoʻnalishlari”.-T.; “Oʻqituvchi”. 2019.
3. Qosimova K. va boshqalar. “Ona tili oʻqitish metodikasi”.-T.; “Noshir”. 2009.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA LUG'AT USTIDA ISHLASH

X.Beknazarova,

Osiyo texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini boyitish va lug'atini faollashtirish masalalari haqida fikrlar bayon etilgan.

Tayanch tushunchalar: leksikologiya, lug'at, lug'atni boyitish, lug'atni faollashtirish, so'z ma'nosi, ko'p ma'noli so'zlar.

Har qanday nutqiy bayon grammatik jihatdan o'zaro bog'langan, mazmunga mos so'z va so'z birikmalarining ma'lum izchilligida tuziladi. Kishining lug'ati qanchalik boy va rivojlangan bo'lsa, uning nutqi ham shunchalik boy bo'ladi: o'z fikrini aniq va ifodali bayon etishiga keng imkoniyat yaratiladi. Shuning uchun lug'atning boyligi, xilma-xilligi, harakatchanligi nutqni muvaffaqiyatli o'stirishning muhim sharti hisoblanadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili ulkan lug'at boyligiga ega. Besh jildlik "O'zbek tilining izohli lug'ati" da 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi berilgan bo'lib, bular umumiy qo'llaniladiganlaridir. Bunga o'zbek tilida nashr etilgan turli terminologik lug'atlarda, o'zbek tili sinonimlari, antonimlari, frazeologik lug'atlarida va turli izohli lug'atlarda berilgan so'zlar qo'shilsa, lug'at boyligi yana ming-minglab oshadi. Bulardan tashqari, jnda ko'p so'zlar ko'p ma'noni bildiradi. Masalan, shu izohli lug'atda bosh so'zining 40 dan ortiq asosiy va frazeologizm bilan bog'langan ma'noda ishlatilishi berilgan.

Boshlang'ich sinflarda nutq o'stirishning muhim vazifalaridan biri lug'at ustida ishlashni yaxshilash, tartibga solish, uning asosiy yo'nalishlarini ajratish va asoslash, o'quvchilarning lug'atini boyitish jarayonini boshqarish hisoblanadi.

Maktabda lug'at ustida ishlash to'rt asosiy yo'nalishni ko'zda tutadi:

1. *O'quvchilar lug'atini boyitish*, ya'ni yangi so'zlarni, shuningdek, bolalar lug'atida bo'lgan ayrim so'zlarning yangi ma'nolarini o'zlashtirish. Ona tilining lug'at boyligini bilib olish uchun o'quvchi o'z lug'atiga har kuni 8—10 ta yangi so'zni, shu jumladan, ona tili darslarida 4—6 so'zni qo'shishi, ya'ni shu so'zlar ma'nosini o'zlashtirishi lozim.

2. *O'quvchilar lug'atiga aniqlik kiritish*. Bu o'z ichiga quyidagilarni oladi;

a). o'quvchi puxta o'zlashtirmagan so'zlarning ma'nosini to'liq o'zlashtirish, ya'ni shu so'zlarni matnga kiritish, ma'nosi yaqin so'zlarga qiyoslash, antonim tanlash yo'llari bilan ularning ma'nosiga aniqlik kiritish;

b). so'zning kinoyali ma'nosini, ko'p ma'noli so'zlarni o'zlashtirish;

s). so'zlarning sinonimlarini, sinonim so'zlarning ma'no qirralarini o'zlashtirish; d). ayrim frazeologik birliklarning ma'nosini o'zlashtirish.

3. Lug'atni *faollashtirish*, ya'ni o'quvchilar ma'nosini tushunadigan, ammo o'z nutq faoliyatida ishlatmaydigan nafaol lug'atidagi so'zlarni faol lug'atiga o'tkazish. Buning uchun shu so'zlar ishtirokida so'z birikmasi va gaplar tuziladi, ular o'qiganlarni qayta hikoyalash, suhbat, bayon va inshoda ishlatiladi.

4. *Adabiy tilda ishlatilmaydigan so'zlarni o'quvchilar faol lug'atidan nafaol lug'atiga o'tkazish*. Bunday so'zlarga bolalarning nutq muhiti ta'sirida o'zlashib qolgan adabiy til me'yoriga kirmaydigan, ayrim adabiy asar va so'zlashuv tilida qo'llanadigan sodda so'z va iboralar, sheva va ijtimoiy guruhga oid so'zlar kiradi. Adabiy til me'yori degan tushunchani o'zlashtirgach, o'quvchilar yuqorida izohlangan so'zlar o'rniga adabiy tildagi so'zlardan foydalana boshlaydilar. Adabiy tilga oid malakalari mustahkamlangan sayin shevaga, jargonga oid so'zlar, so'zlashuv tilida ishlatiladigan sodda so'z va iboralar o'quvchilarning faol lug'atidan chiqib keta boshlaydi.

O'quvchilar lug'ati quyidagi manbalar asosida boyitiladi va takomillashtiriladi:

1. Atrof-muhitni: tabiatni, kishilarning hayoti va mehnat faoliyati, bolalarning o'yini va o'qish faoliyatini, kattalar bilan munosabatni kuzatish. Tabiat qo'yniga, turli joylarga, muassasalarga ekskursiya vaqtida bolalar narsa va hodisalarni kuzatish bilan ko'pgina yangi nom va iboralarni o'rganadilar. Bu ekskursiyalar yuzasidan o'tkazilgan suhbat vaqtida ularning bilimi chuqurlashtiriladi, ayrim so'zlar ma'nosiga aniqroq kiritiladi. O'quvchilar lug'atini va nutqini boyitishda eng ishonarli manba badiiy asarlar hisoblanadi.

Bolalar mustaqil o'qishga o'rganganlaridan keyin ular lug'atiga kitob, gazeta, jurnal materiallari katta ta'sir qiladi. Shuning uchun ham sinfdan tashqari mustaqil o'qish va unga rahbarlik shakllari o'quvchilar lug'atini boyitishning, nutqini o'stirishning eng muhim manbalaridan hisoblanadi.

2. Maxsus mashqlar yordamida grammatika va imloni o'rganish darslari ko'pgina so'z va atamalarni o'zlashtirishga yordam beradi, o'quvchilar predmet, belgi, harakat, sanoq, tartib ifodalaydigan so'zlarni bilib oladilar. Bu darslarda o'quvchilar lug'ati tartibga solinadi, so'z turkumlarini o'rganish jarayonida gunihlanadi, so'z tarkibi, so'z yasalishi, so'zlarning o'zgarishini o'rganish bilan esa lug'atga aniqroq kiritiladi; ular o'rgangan so'zlaridan o'z nutqlarida foydalana boshlaydilar, natijada lug'atlari faollashadi. O'quvchilar lug'ati maxsus lug'aviy-mantiqiy mashqlar yordamida ham boyiydi, tartibga tushadi. Bulardan tashqari, kinofilm va tele ko'rsatuv matnlari, o'qituvchi va boshqa maktab hamda maktabdan tashqari muassasalar xodimlarining nutqlari ham o'quvchilar lug'atini boyitish va takomillashtirish manbalari hisoblanadi.

Lug'atni boyitishda turli lug'atlar juda foydali qo'llanmadir. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun „Imlo lug'ati“ mavjud. O'qituvchi ma'lumot uchun ham, material

tanlash uchun ham turli lug'atlardan (o'zbek tilining sinonimlar, antonimlar, frazeologik lug'atlaridan, turli terminologik hig'atlardan) muvaffaqiyatli foydalanadi.

So'z ma'nosini tushuntirish. So'zlarning ma'nosini tushuntirish o'quvchilar lug'atini boyitadi, nutqini o'stiradi. Boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan fanlarining atamaları ham tushuntirilishi lozim bo'lgan so'zlar qatoriga kiritiladi. Atamalarning ma'nosini tushuntirish mazkur so'z anglatgan tushunchani yaxshi fahmlab olishga yordam beradi. Masalan, predmet atamasining ma'nosini tushuntirish bilan o'quvchilar predmet keng ma'noda qo'llanishini, tabiatdagi barcha narsa, hodisa, tushunchalar predmet deyilishini bilib oladilar. Bu ot, sifat, son, fe'l kabi atamalarni tez fahmlab olishda ularga yordam beradi.

So'zning ma'nosini tushuntirish juda kam vaqt olishi va darsning asosiy mavzusidan o'quvchilar diqqatini chalg'itmasligi kerak. Buning uchun o'qituvchi har bir darsga tayyorlanish jarayonida ma'nosi tushuntirilishi lozim bo'lgan so'zlarni, uni tushuntirishning eng qulay usullarini va darsning qaysi o'rnida tushuntirishni belgilab oladi.

O'qish kitoblaridagi matniarda birinchi marta uchragan, bolalar ma'nosini bilmaydigan ayrim so'zlar matnni o'qishdan oldin tushuntiriladi. Matnni o'qish jarayonida so'z ma'nosini tushuntirishga chek qo'yish kerak. Agar biror so'zni matnni o'qish vaqtida tushuntirish zaruriyati tug'ilsa, matn mazmunidan o'quvchilar diqqatini chalg'itmagan holda shu so'z ma'nosi qisqacha tushuntiriladi.

Ko'chma ma'noda ishlatilgan obrazli so'zlar va badiiy nutq biriiklari matn o'qilgandan keyin tushuntiriladi, chunki ularning ma'nosi matn mazmunidan, kontekstdan yaxshi tushuniladi. Ayniqsa, masallar o'qilganda, undagi allegorik, ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlarni asarni o'qishdan oldin yoki o'qish jarayonida tushuntirib bo'lmaydi.

So'z ma'nolarni tushuntirishning quyidagi usullaridan foydalaniladi:

1. *So'zni kontekst asosida tushuntirish.* Bunda o'quvchilar tushunmaydigan so'z ularga tushunarli so'zlar qo'llangan gap (yoki matn) yordamida tushuntiriladi.

2. *So'z ma'nosini lug'aldan va o'qish kitoblarida matn ostida berilgan izohdan foydalanib tushuntirish.* Bunda o'quvchilarni izohdan mustaqil foydalanib, so'z ma'nosini mustaqil tushunib olishga o'rgatish muhim ahamiyatga ega.

3. *So'z ma'nosini shu so'zning ma'nodoshi yordamida tushuntirish.* Masalan, sabo — shabada, mudofaa — himoya, sozanda — musiqachi, diyor - vatan, inshoot — bino, same — osmon kabi. So'zni sinonim tanlash bilan tushuntirganda, shu so'zning stilistik (uslubiy) ahamiyatini ham ko'rsatish zarur.

4. *Tanish bo'lmagan so'z bilan ifodalangan tushunchani tanish bo'lgan so'z bilan ifodalangan tushunchaga (uning antonimiga) taqqoslash orqali tushuntirish.* Masalan, ishchan tushunchasini dangasa tushunchasiga, rostgo'y so'zini yolg'onchi so'ziga taqqoslab tushuntirish mumkin.

Ko'chma ma'noda ishlatilgan so'z va so'z birikmalari, tasviriyy vositalar, maqollar ham taqqoslash usulidan foydalanib tushuntiriladi.

5. *So'zni o'ziga yaqin tushuncha — boshqacha ifoda etish bilan tushuntirish.* Bunda tushuntiriladigan so'zning izohi qisqa va aniq bo'lishi kerak. Masalan, o'zboshiinchalik — o'z xohishicha ish tutish, ishni o'zi xohlaganicha bajarish; mutaxassis — biror hunar egasi; shiinqor — uzoq uchadigan ko'zi o'tkir qush; mesh — mol terisidan tikilgan idish; guidon — gul solib qo'yiladigan idish va boshq.

Ba'zi so'zlar ularning vazifasini izohlash orqali tushuntiriladi. Masalan, kombayn — bir vaqtning o'zida donni o'radigan, yanchadigan, tozalaydigan qishloq xo'jalik mashinasi; ekskavator - bir vaqtning o'zida erni qazib tuproqni yuk mashinasiga ortadigan mashina; aerodrom — samolyotlar turadigan, uchib ketadigan yoki kelib qo'nadigan joy va hokazo.

6. *So'zni predmetning asosiy belgisini izohlash orqali tushuntirish.* Masalan, yantoq — suvsiz joyda o'sadigan ninasimon tikanli o'simlik; akula — okeanlarda yashaydigan juda katta yirtqich baliq.

7. *Axloqiy, mavhum tushunchalarni ifoda etuvchi so'zlarning ma'nosini misollar yordamida tushuntirish.* Buning uchun o'quvchilar o'rgangan badiiy asardan axloqiy fazilatga ega bo'lgan asar qahramonining qilgan ishlari tahlil qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, so'z ma'nosini tushuntirish ustida ishlash o'quvchilar lug'atini boyitadi, nutqini ravonlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qosimova K., Matjonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh Ona tili o'qitish metodikasi. Darslik. Toshkent, Noshir, 2009
2. G'ulomova A va boshqalar Ona tili o'qitish metodikasi. Toshkent, Fan va texnologiya 2012

LINGUACULTURAL ANALYSIS OF PLANT-BASED PHRASEOLOGY

Nekboeva Ra'no Zokirovna

Osiyo texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi

Abstract: *This paper investigates the linguacultural characteristics of phraseological units involving plant elements in the English and Uzbek languages. It explores how cultural values, beliefs, and traditions are reflected in idioms, proverbs, and metaphors based on phytonyms. Through comparative analysis, it reveals the symbolic and semantic roles of plant lexemes in forming national identity and collective consciousness. The study contributes to cross-cultural phraseology and cognitive linguistics by illustrating the cultural specificity and universality of plant-based imagery.*

Key words: *linguaculture, phraseology, phytonyms, symbolism, metaphor, cultural worldview, idioms, English, Uzbek*

The integration of linguistic and cultural studies has emphasized the importance of linguacultural analysis, especially in relation to phraseology. Plants, as symbols, permeate language through phytonym-based phraseological units – stable expressions where plant names reflect specific cultural meanings [Ter-Minasova, 2000, p. 107]. Idioms like “to spill the beans” or “gulday yashamoq” do more than convey figurative meaning – they encode collective values and mentalities.

This article aims to explore how plant elements contribute to idiomatic and cultural expression in English and Uzbek, uncovering universal patterns and unique traits in each culture's worldview.

Phytonyms in Language and Culture

Phytonyms often carry metaphorical weight beyond their literal referent. Cognitive linguists argue that metaphor serves as a mental framework through which humans interpret reality [Lakoff & Johnson, 1980, p. 23]. Plants are ideal metaphorical sources due to their visual, emotional, and symbolic associations.

In English, the oak tree may represent strength and endurance, while rose represents love. In Uzbek, the willow often symbolizes sadness, appearing in expressions like “yaproqdek titramoq”. Phytonyms thus help bridge linguistic expression and cultural imagination [Ganieva, 2021, p. 82].

Phraseological Units with Plant Elements

English Examples

“To beat around the bush” – avoid direct communication.

“Pushing up daisies” – euphemism for death, implying a peaceful return to nature.

“The grass is always greener on the other side” – expresses dissatisfaction and idealization.

“To go bananas” – suggests erratic behavior.

“A late bloomer” – someone who develops skills or maturity later than others [Manser, 2002, p. 112].

These expressions illustrate how plant metaphors serve emotional, behavioral, and temporal functions in English-speaking cultures.

Uzbek Examples

“Gulday yashamoq” – to live a peaceful, beautiful life.

“Yaproqdek titramoq” – trembling like a leaf, indicating extreme fear.

“Bug‘doy yuzli” – literally “wheat-faced,” meaning someone with a healthy, radiant complexion.

“Qarg‘aning miya yemaydigan yong‘og‘i bor” – idiomatic expression referring to something extremely difficult or unachievable.

“Zirangidan qovun bo‘libdi” – said sarcastically to mean someone has become unexpectedly important or big-headed [Islomova, 2019, p. 121].

Such expressions show that agricultural practices, folk beliefs, and daily life contribute to the formation of phraseological meanings in Uzbek.

Symbolic Meaning of Selected Phytonyms

Rose. In English: Symbol of romance, delicacy, and sometimes secrecy (“sub rosa” – in confidence).

In Uzbek: Less frequent in idioms but present in literature as a poetic symbol of beauty [Mirzaeva, 2023, p. 62].

Wheat (bug‘doy)

Central to Uzbek food culture. Its symbolic role as a source of life and abundance results in positive idioms and blessings (e.g., “non yetishsin” – may bread be plentiful)

Tree Metaphors

In English: “To bark up the wrong tree” – to make a false assumption.

In Uzbek: “Daraxt tagida daraxt bo‘lmas” – two similar leaders can't thrive in the same space.

Cross-Cultural Comparison: Similarities and Differences

Common phytonyms used in English: rose, oak, daisy, banana, tree

Common phytonyms used in Uzbek: wheat, willow, poplar, melon

Origins of imagery in English: literary tradition, mythology, Christianity

Origins of imagery in Uzbek: agrarian culture, oral tradition, Sufi thought

Symbolic tendencies in English: romanticism, individualism, abstraction

Symbolic tendencies in Uzbek: practicality, morality, collectivism

Cultural expressions in English: dominated by idioms and creative metaphors

Cultural expressions in Uzbek: more reliant on proverbs, blessings, and didactic expressions

Pedagogical and Lexicographic Implications

Teaching phraseology with plant components helps develop intercultural competence. Creating bilingual phraseological dictionaries with cultural notes enriches both language teaching and lexicography. For instance, the Uzbek expression “giyoh o’smasin” (may no plant grow – used as a curse) requires cultural background for accurate translation and interpretation.

Phraseological dictionaries may benefit from cross-referencing equivalent expressions, showing their functional and emotional equivalents across cultures [Ganieva, 2021, p. 109].

Conclusion

The linguacultural analysis of plant-based phraseology highlights the deep connection between language, thought, and environment. While certain plant metaphors appear across cultures, their meanings are shaped by local traditions, beliefs, and lived experiences. Such research bridges linguistic and anthropological perspectives and contributes to cognitive linguistics, translation studies, and language pedagogy.

Future research may further explore the gender, spiritual, or ecological dimensions of phytonyms across languages.

References:

1. Ganieva E. R. Lingvomadaniyat va metafora. — Toshkent: Fan, 2021. — 132 b.
2. Islomova Z. S. O‘zbek tilida fitonim komponentli frazeologizmlar. — Samarqand: SamDU, 2019. — 156 b.
- Karimov N. T. Maqollar va iboralar ramziyati. — Buxoro: Ilm ziyo, 2022. — 110 b.
3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.
4. Manser M. H. The Facts on File Dictionary of Proverbs. — New York: Checkmark Books, 2002. — 372 p.

LATIFALARDA VOQELIKNING KOMIK TALQINI

Mardonov Maxmud Sobir o'g'li

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
katta o'qituvchi

Har qanday xalqning ma'naviy qiyofasi uning folklori bilan belgilanadi. Jahon folklorshunosligida xalqlarning dunyoqarashi tafakkur tadriji va badiiy estetik qarashlarini aniqlash uchun bir necha xalq og'zaki ijodi namunalarini qiyosiy asnoda tadqiq etish tendensiyasi mavjud. Dunyoning turli burchaklarida istiqomat qiluvchi xalqlar folkloridagi muayyan janrlar va adabiy hodisalarni o'zaro qiyosiy tadqiq qilish hamda o'rganish muhim yo'nalishlardan biridir. Madaniyatlar o'rtasidagi mushtarak va farqli jihatlar boshqa madaniyatlar bilan qiyoslanganda folklor mansub xalqning ma'naviy qiyofasi aniqlanadi. Xalq latifalari inson hayoti mavjud ijtimoiy muammolarni badiiy bo'yoqdorlikda aks ettiruvchi folklor namunalari hisoblanadi. Ularni o'zbek va Amerika xalqlari latifalari misolida tadqiq qilish va qiyosiy o'rganish mamlakatlar o'rtasidagi har tomonlama aloqa va munosabatlarning rivojiga o'z hissasini qo'shib, uni yanada rivojlantirish uchun asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek va Amerika latifalarini tipologik tadqiq etish orqali kelib chiqqan ilmiy qarash va xulosalar nafaqat ikki xalq og'zaki ijodining kichik epik janrlarini yanada chuqur anglash, balki Amerikaning nomoddiy va ma'naviy madaniyatini o'rganishda foydali bo'lishi mumkin. Shuningdek, Amerika latifalarini nashr etishda, latifalar poetikasi, Amerika va o'zbek madaniyati, tarixi va o'lkashunosligini o'rgatish amaliyotida, Amerika folklori, qiyosiy folklorshunoslik kabi fanlar bo'yicha darsliklar, Amerika xalq og'zaki ijodi va madaniyatini o'qitishga oid turli, maxsus kurslar ishlab chiqishda, o'zbek va Amerika xalqlari badiiy-estetik qarashlari hamda tafakkur rivojini o'rganishga doir ilmiy tadqiqotlarga muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qilishida namoyon bo'ladi.

Latifalarda voqelik — ya'ni kundalik hayot, ijtimoiy munosabatlar, siyosiy holatlar, madaniy me'yorlar — komik talqinda aks ettiriladi. Latifachilar bu voqelikni bevosita emas, balki bilvosita, ya'ni obrazlar, vaziyatlar va nutq orqali tanqidiy ko'z bilan ko'rsatib, uni kulgi vositasi orqali yengillashtiradi. Bu yengillik esa nafaqat auditoriyaning hissiy holatini ko'taradi, balki ijtimoiy muammolarga e'tibor qaratadi. Komediya san'ati doirasida kulgi ko'pincha muqaddas, jiddiy yoki taqiqlangan mavzularni osonroq muhokama qilish imkonini beradi. Shuning uchun ham latifalar inson ongiga bevosita ta'sir qiluvchi qudratli ijtimoiy vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Amerikalik folklor latifalarida ayniqsa oddiy odamlarning turmushi, siyosatchilarning g'alati yoki ba'zan absurd harakatlari, jamiyatdagi tabaqalanish, irqiy va gender ziddiyatlar, zamonaviy texnologiyalarga nisbatan inson munosabati kabi mavzular kulgili shaklda aks ettiriladi. Latifalar hayotiy voqelikni bo'rttirib ko'rsatgan holda, unga yangicha nigoh bilan qarashga undaydi. Misol uchun, "redneck" latifalari Amerikadagi janubiy shtatlarda yashovchi, ko'pincha, past darajadagi ta'lim olgan, konservativ qarashlarga ega insonlar obrazida stereotiplarni kulgi vositasida namoyon etadi. Ularning bilimsizligi, zamonaviy dunyoqarashga yot munosabatlari va mahalliy urf-odatlariga ortiqcha sadoqatlari komik manba sifatida ishlatiladi.

Masalan:

**"How do you know a redneck has been using your computer?
There's tobacco juice on the mouse!"**

Ushbu latifada "redneck" stereotipi orqali zamonaviy texnologiya va an'anaviy, ko'chmanchi yoki ishchi sinf odatlarining mos kelmasligi kulgi obyektiga aylantirilgan. Bu yerda bir qarashda sodda tuyulgan hazil aslida jamiyatda mavjud bo'lgan texnologik tafovutlar va madaniy tafakkurdagi farqlarga e'tibor qaratadi.

Shunga o'xshash tarzda "blonde jokes" — ya'ni sarg'ish sochli ayollar haqidagi latifalarda esa gender stereotiplari ustida kulinadi. Bu latifalarda sarg'ish sochli ayollar ko'pincha aqldan yiroq, sodda va holatlarga to'g'ri baho bera olmaydigan tarzda tasvirlanadi. Masalan:

**"Why did the blonde stare at the orange juice container for hours?
Because it said 'Concentrate'!"**

Bu latifada "concentrate" so'zining ikki ma'nosi — birinchisi "diqqatni jamlash", ikkinchisi esa "kontsentrat" (ya'ni siqilgan sharbat) o'rtasidagi so'z o'yini orqali komik effekt hosil qilingan. Bu hazil soddalik va tushunmovchilik orqali kulgini yuzaga chiqaradi, ammo u orqasida til va tafakkurdagi tafovutlarni ham namoyon etadi.

Albatta, bunday stereotipik latifalarning ma'lum darajada ijtimoiy yoki axloqiy xavfi ham mavjud. Ular ba'zi guruhlarini kamsitish yoki kulgi obyektiga aylantirish orqali muayyan fikrlar mustahkamlanishiga xizmat qilishi mumkin. Shu bois, latifalarni tahlil qilishda nafaqat kulgi elementiga, balki ularning ijtimoiy va madaniy ta'siriga ham jiddiy yondashish lozim.

Xulosa qilib aytganda, voqelikning komik talqini orqali latifalar insonlarning jamiyatga, o'zaro munosabatlarga, hokimiyatga va madaniy stereotiplarga bo'lgan munosabatini ochib beradi. Kulgi vositasi orqali aytilgan fikr ko'proq qabul qilinadi, ya'ni latifalar nafaqat kuldiradi, balki o'rgatadi, o'ylantiradi va ko'ngil ko'zgusida jamiyat manzarasini aks ettiradi.

Komiklik manbai ko'pincha haqiqatni bo'rttirish (ekzagjeratsiya), noadekvat mantiqiy xulosa, kutilmagan natija yoki ijtimoiy me'yorlarning buzilishi kabi vositalar orqali yaratiladi[1]. Bu usullar kulgi yaratuvchi asosiy mexanizmlardandir va ular auditoriyaga tanish voqealarni yangicha, kulgili nuqtai nazardan ko'rsatadi. Aynan shu orqali latifalar

faqatgina kuldiruvchi vosita emas, balki tanqidiy tafakkurni shakllantiruvchi madaniy fenomen sifatida xizmat qiladi. Boʻrttirish vositasi orqali biror obraz yoki vaziyat odatdagidan haddan tashqari oshirib koʻrsatiladi, bu esa uning asl mohiyatidagi kamchilik yoki gʻalati jihatlarni yaqqolroq ilgʻashga imkon beradi.

Noadekvat mantiqiy xulosa esa odatda mantiqan notoʻgʻri yoki kutilmagan fikrga olib keladigan qahramonlar orqali yaratiladi. Bu usul tinglovchining intellektual faoliyatini faollashtirib, unga kulgining negizini tushunishga undaydi. Kutilmagan natija esa auditoriya kutgan yoʻnalishdan butunlay boshqa tomonga burilishi bilan komiklik hosil qiladi — bu "punchline" deb ataluvchi dramatik yakun orqali latifani esda qolarli qiladi.

Ijtimoiy meʼyorlarning buzilishi esa jamiyatdagi umumiy qabul qilingan qadriyatlarga zid harakatlar orqali yuzaga keladi. Bu turdagi hazillar jamiyatdagi noqulay haqiqatlarni ochib beradi, biroq buni bevosita emas, balki kulgi orqali qiladi. Masalan, siyosiy latifalarda davlat rahbarlari, senatorlar yoki boshqa amaldorlarning rasmiy bayonotlari va harakatlari koʻpincha haddan ortiq darajada boʻrttirib koʻrsatiladi[5]. Bu boʻrttirish esa ularning haqiqiy hayotdagi qarorlarining asossizligi yoki ahmoqligini fosh etadi.

Misol tariqasida quyidagi amerikalik siyosiy latifani olaylik:

"Why did the politician bring a ladder to the bar?

Because he heard the drinks were on the house!" [3]

Bu yerda "drinks on the house" (yaʼni ichimliklar tekin) iborasining soʻzma-soʻz talqin qilinishi orqali yetakchining til va madaniyatdagi koʻp maʼnolilikni tushunmasligi, yoki undan xabarsizligi kulgili tarzda ifodalanadi. Latifadagi boʻrttirish — siyosatchining mutlaqo befarosat obrazini yaratish orqali — uni tanqidiy nuqtai nazarda aks ettiradi. Bu kabi usullar siyosiy voqelikni oddiy tinglovchi uchun ham tushunarli va esda qolarli qiladi.

Shunday qilib, kulgi yaratuvchi vositalar nafaqat latifalarning estetik mazmunini boyitadi, balki ularni ijtimoiy-tanqidiy kuchga ega boʻlgan matnga aylantiradi. Komiklik orqali voqelikning koʻzga koʻrinmas jihatlari yoritiladi, meʼyorlar soʻroq ostiga olinadi va bu orqali auditoriya nafaqat kuladi, balki oʻylaydi, fikr yuritadi, tahlil qiladi.

Shuningdek, latifalarda voqelik faqatgina tasvir darajasida emas, balki uning **talqini** orqali **komik vaziyatlar** yaratiladi. Bu degani, latifa yaratuvchisi yoki soʻzlovchisi mavjud hayotiy holatni oddiy shaklda emas, balki unga oʻz munosabati, bahosi, qiziqarli yoki tanqidiy nigohi orqali ifodalaydi. Talqin davomida voqea yoki obrazlar oʻzining **odatiy kontekstidan chiqarilib**, yangi, kutilmagan kontekstga joylashtiriladi. Natijada, tanish voqelik gʻayritabiiy koʻrinishga ega boʻladi, bu esa kulgili effektini yuzaga keltiradi[6].

Masalan, soddaligi yoki jiddiyligi bilan tanilgan ijtimoiy rollar (masalan, oʻqituvchi, shifokor, prezident) butunlay boshqa, kulgili yoki absurd kontekstda tasvirlanadi. Bu usul orqali latifa **faqat hazil emas**, balki mavjud meʼyorlar, stereotiplar va hokimiy strukturalar

ustidan **bilvosita tanqidiy tahlil** olib boradi[4]. Shu jihatdan latifa — bu nafaqat kulgu, balki **ijtimoiy ongni aks ettiruvchi madaniy matn**, oʻziga xos **ijtimoiy tahlil vositasidir**.

Masalan, quyidagi latifani olaylik:

"Why did the teacher go to school with sunglasses on? Because her students were too bright!"

Bu yerda "bright" soʻzining ikki maʼnosi (1. yorqin, 2. aqlli) oʻrtasidagi oʻyindan foydalangan holda, real kontekstdan butunlay chetga chiqilgan. Natijada oddiy oʻqituvchi-obraz kutilmagan, gʻayrioddiy vaziyatga tushadi. Shunday qilib, hazil voqelikni yangicha talqin qilish orqali kulgi yaratadi [2].

Xulosa qilib aytganda, latifa ijtimoiy voqelikni bevosita aks ettirmaydi, balki uni **simvolik, satirik va kulgili talqin orqali** oʻzgartirib taqdim etadi. Bu esa auditoriyaga voqelikni boshqa burchakdan koʻrish, unga tanqidiy nazar bilan qarash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Attardo, S. (1994). Linguistic Theories of Humor. Berlin: Mouton de Gruyter.
2. Attardo, S. (2001). Humor Theory beyond the Joke: Humor as Interaction. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
3. Dundes, A. (1987). Cracking Jokes: Studies of Sick Humor Cycles and Stereotypes. Berkeley: Ten Speed Press.
4. Kuipers, G. (2006). Good Humor, Bad Taste: A Sociology of the Joke. Berlin: Mouton de Gruyter.
5. Mintz, L. E. (1985). Standup Comedy as Social and Cultural Mediation. American Quarterly, 37(1), 71–80.
6. Oring, E. (2003). Engaging Humor. Urbana: University of Illinois Press.

LIVESTOCK TERMINOLOGY IN THE ENGLISH LANGUAGE

Muxammadiyev Suxrob Baxtiyor o'g'li

Osiyo texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi

Abstract. *This article explores the evolution of livestock terminology in the English language, tracing its development from Old English to modern usage. It argues that the changing lexicon reflects shifts in agricultural practices, cultural values, and the increasing specialization of animal breeding. By analyzing the etymology and semantic development of key terms, the paper reveals how language has adapted to accommodate new breeds, management techniques, and evolving societal perceptions of livestock.*

Keywords: *Livestock Terminology, English Language, Etymology, Agricultural History, Cultural Values, Animal Breeding, Specialization*

The English language, like many others, contains an extensive system of livestock-related terminology, much of which has roots in Old English and other Germanic languages. These terms evolved in response to changes in agriculture, the role of livestock in the economy, and cultural perceptions of animals. A key aspect of the formation of livestock terms is their connection to specific activities, such as cattle breeding, hunting, milk production, and meat processing.

In English livestock terminology, great emphasis is placed on the classification of animals by species, gender, and age. For example, terms like *bull* (буқа), *cow* (сизур), and *calf* (бузоқ) represent a system where a clear hierarchy based on gender and age is evident. These terms also carry cultural and economic nuances. For instance, *cash cow* in modern English is used to refer to a business that generates steady income, highlighting the important role that cattle play in the economies of English-speaking countries.

The modern development of livestock terminology in English reflects globalization and the influence of scientific and technological progress. In recent decades, new terms related to genetics and biotechnology have entered the lexicon, such as *genetically modified organism* (генетик жиҳатдан модификацияланган организм), pointing to the important role of science in transforming livestock farming. English livestock terminology increasingly incorporates international vocabulary, a result of the globalization of agricultural markets and the development of international trade relations.

Livestock terms in English have also undergone significant changes due to social and cultural factors. For example, the term *ox* (хукиз), which was once widely used in the context of farm labor, has become less relevant in modern times due to the mechanization of

agriculture. Nonetheless, many traditional terms continue to be used, demonstrating the connection of language to historical and cultural heritage.

One of the key studies dedicated to livestock terminology in the English language is the work of V.N. Mandzhieva. In her research, she thoroughly analyzes the influence of the geographical and economic conditions of Great Britain on the development of a rich system of zoonymy, which reflects the country's historical heritage in livestock farming.

For centuries, Great Britain has developed intensive agriculture, and this has inevitably left its mark on its vocabulary. Particular attention is paid to the dairy and meat livestock industries, which have given rise to such key terms as *cattle* (йирик шохли қорамол), *cow* (сигир), *bull* (бука), and *calf* (бузоқ). These words not only designate species differences but also clearly differentiate animals by gender and age, which is a distinctive feature of English terminology in livestock farming.

Mandzhieva highlights the important role of sheep farming in English culture, where the language is enriched with specialized terms, such as *sheep* (қўй) and *lamb* (қўзичоқ). Historically, England has been one of the leading global suppliers of sheep's wool, which has also influenced the development of specific terms for various breeds of sheep, such as *mutton sheep* (гўшти қўй) and *fine-fleece sheep* (юпка жунли қўй).

Another significant aspect is pig farming, particularly characteristic of the eastern regions of England. Terms like *pig* (чўчка), *adult female pig* (зотдор чўчка) and *bacon pig* (бекон чўққаси) demonstrate the precision of English terminology, which helps distinguish animals by age and purpose in farming. As the researcher notes, up to 30% of pork is used for bacon production, making this sector especially important for the country's economy.

The terminology related to horse breeding also deserves particular attention. Terms such as *horse* (от), *gelding* (сучка от), and *stallion* (жўшқин от) not only refer to different categories of animals but also indicate their use in agriculture, transportation, and horseback riding. Mandzhieva emphasizes that the natural conditions of Great Britain contributed to the development of livestock farming, which in turn enriched the language with numerous terms reflecting the diversity and specificity of the livestock species that played a significant role in the life and culture of the country.

The history and development of animal names in the English language have been significantly influenced by the various stages of colonization and conquests that England experienced. During these events, elements from different peoples and cultures were incorporated into the language. For example, early Latin terms include words like *anser*, evolving into *goose* (ўрдақ), *ovis* into *sheep* (қўй), and *gallīna* into *hen* (товук). A large number of English zoonymes are derived from ancient Germanic languages. Norman influence introduced words such as *ox* (бука), *cow* (сигир), *calf* (бузоқ), *sheep* (қўй), and *pig* (чўчка) into English. Meanwhile, the aristocracy, fluent in French, used French terms for the meat of these animals: *beef* (говурма гўшти), *veal* (бузоқ гўшти), *mutton* (баранина), *pork* (чўчка гўшти).

With the arrival of the Normans in 1066, numerous French words entered the English language, significantly impacting the field of livestock farming. For instance, the aristocracy used French terms to refer to the meat of animals: *beef* (говурма гўшти from Fr. *boeuf*), *pork* (чўчка гўшти from Fr. *porc*), and *mutton* (баранина from Fr. *mouton*). This lexical division between shepherds and the aristocracy created a bilingualism that persisted in the English language for many centuries.

Education and science during the Middle Ages in Europe were conducted in Latin, which led to numerous borrowings from this language. Terms in veterinary science and animal anatomy often originate from Latin or Greek, such as *veterinary* from Lat. *veterinae* (йирик қорамол). Moreover, many scientific names of animals in biology, such as *Canis lupus* for the wolf, are also based on Latin or Greek.

The Renaissance brought new knowledge about the world and nature to Europe, which was reflected in the English language. Scholars and writers, such as Shakespeare, introduced new words and terms, including those related to livestock. The development of printing and the spread of books contributed to the standardization of language and terminology.

During the time of the British Empire, the English language spread across the world, along with its livestock terminology. As a result of colonial interactions, new words from languages like Hindi entered English. Words such as *bungalow* (бунгало) or *jungle* (жангл) may not be directly related to livestock but illustrate the influence of English in naming realities and objects from other cultures.

As S.V. Chernyshov highlights in his research, the ancestors of modern English people—the Germanic tribes of the Angles, Saxons, and Jutes—began their migration to the British Isles in the mid-5th century, which is considered the starting point of the formation of the English language. The indigenous inhabitants of the islands, the Celts, fought bravely but unsuccessfully for their territories, eventually retreating to the more remote regions of Wales, Cornwall, Ireland, and the Highlands of Scotland. In these hard-to-reach areas, Celtic languages such as Welsh and Gaelic survived, in contrast to most of the country, where Germanic influence nearly eradicated Celtic and Latin elements from the language. As a result, the Celtic element in the English language remained minimal: no more than eighty Celtic words have survived in English, including some animal names, such as *hog* (чўчка). The majority of terms were borrowed from ancient Germanic languages, and later from Old Icelandic with the arrival of the Vikings in Britain.

Animals have always played a significant role in human life, especially in the early stages of societal development when humans were closely connected to the natural world. This is reflected in the language through *zoonyms*, which are widely used not only in literary works but also in everyday communication. These terms often serve to describe human characteristics, expressing various human qualities through metaphors and comparisons.

Examples of colloquial use of zoonymy show how embedded they are in idiomatic expressions. In the evolution of any linguistic system, zoonymy brings emotional richness to the language and can act as a mirror of culture, reflecting the peculiarities of the national mentality, psychological nuances, and social traditions of a particular language group. The use of animals to describe people often emphasizes specific traits, both positive and negative. In English, for instance, one can find such zoomorphic expressions as "*as blind as a bat*" (кўр бўлганидек), "*like a bear with a sore head*" (ўткир ачкикли), or "*play cat and mouse*" (мушук-учкун ўйин қилаётгандай), which vividly illustrate this aspect.

Any terminological system, despite its unique characteristics, is integrated into the lexical structure of the corresponding language, which defines its systematic nature as a key property. Such a system represents a set of terms that are closely connected at the conceptual, lexical-semantic, word-formation, and grammatical levels, and are oriented towards a specific field of knowledge, subject matter, or scientific school.

In livestock farming, specific terminological groups can be identified, reflecting various branches of the industry, such as *dairy management* (сигирчилик бошқаруви), *beef management* (қорамолчилик бошқаруви), *small ruminants management* (майда шохли қорамол бошқаруви), *sheep raising* (қўйчилик), and others.

Each of these directions has its own terminological system, where both general and specific terms can be found. For instance, general terms include *adaptation* (москланиш), *reference flock culling* (назоратдаги қўйларни сораш), *fodder unit* (ем моддаси), *balanced ration* (мувозанатланган озукавий рацион), *methods of animal breeding* (хайвонларни кўпайтириш усуллари), *heritability* (ирсийлик), *nutritional deficiency* (озик модда етишмаслиги), and *climate-controlled pen* (иқлим назорат қилинган қорамолхона), which are relevant to many branches of livestock farming.

At the same time, highly specialized terms such as *dairy cow* (сигир), *milking barn* (сигир дояш сарайи), *colostrum* (молозиво), *suction cup* (доилгич), *raw milk* (хом сут), *calve* (бузок), *bred heifer* (туқувчи мола), and *high-producing dairy cow* (юқори ҳосилдор сигир) are used exclusively within the context of dairy management. These specific terms emphasize the uniqueness and characteristics of each particular livestock sector.

V.M. Raspolyukhina, in her work, defines *zoonyms* as "lexical units that are direct names for animals," which belong to a lexical-semantic group of words that encompass names for various subgroups of animals, such as birds, fish, or reptiles. This approach underscores the semantic importance of zoonymy, which not only designates specific animal species but also creates generalized categories based on biological characteristics.

I.V. Katsitadze views zoonymy as the core element of *zoometaphors*—the figurative use of animal names to create vivid descriptions of human characteristics. The research highlights that zoometaphors, including idiomatic expressions with zoonym components, serve to qualitatively assess human traits and behavior. This aspect illustrates the crucial role of zoonymy in shaping cultural and social stereotypes.

Special attention is given to the fact that zoonymy in different languages reflects varied imagery, associated with the unique associative representations of animals in each culture. As Raspolyukhina notes, cases of coincidence in these representations between languages are rare and are usually attributed to a common source or similarity in world perception, cultural, and historical features of the peoples.

The analysis of V.S. Senyukhina's work demonstrates a significantly higher frequency of zoonymy based on the names of domestic animals compared to terms describing wild animals. The main goal of this study is to show how zoonymy enriches the language by providing diverse ways to characterize individuals. These names can convey both abstract ideas and concrete personal values. The qualities attributed through zoonymy reflect key aspects of human thought and often carry negative connotations, describing a person as "foolish" or "cruel."

The study by N.S. Orynbasarov and G.Sh. Orazgaliyeva focuses on the specifics of zoonyms in the English language. The authors emphasize that zoonyms in English not only have a nominative function but also carry important cultural and social connotations. They analyze the origins of zoonyms, showing that their formation is influenced by various sources, such as anthroponyms, geographical names, trademarks, and even computer slang. This demonstrates the broad semantic and cultural foundation upon which zoonyms in the English language are built.

One of the key aspects of the study is the exploration of how zoonyms reflect the perception of animals in English culture. For example, many animal names are derived from popular figures or literary characters, adding cultural significance to zoonyms and integrating them into the wider cultural context. This highlights the importance of cross-cultural understanding when translating zoonyms, as English zoonyms often contain references to cultural aspects that may not be immediately apparent to speakers of other languages.

Moreover, there is a tendency in the English language to use zoonyms in a figurative sense, where animal names are employed to describe people or objects. This practice creates *zoometaphors*, which are crucial for image creation in both language and culture. Orynbasarov and Orazgaliyeva point out that such zoometaphors serve as an important tool for conveying qualitative characteristics in the English language, adding elements of expressiveness and imagery to the language.

The analysis of translation challenges presented by English zoonyms is particularly valuable. The authors note that when translating, it is important not only to preserve the nominative function of the terms but also to retain the cultural connotations, which can be lost in a literal translation. They provide examples where English terms require a special approach in translation to avoid losing their meaning or cultural significance.

Conclusion

The evolution of livestock terminology in the English language is a testament to the dynamic relationship between language and culture. The changing lexicon reflects the development of agricultural practices, the shifting values of society, and the increasing specialization of animal breeding. By analyzing the etymology and semantic development of key terms, we gain insights into the history of agriculture and the evolving relationship between humans and animals.

References:

1. Махмутова А. Н., Юрова М. А. Тенденции в переводе терминов в сфере информационных технологий: сравнительный анализ разновременных англо-русских переводных словарей (1990 г. и 2011 г.) //Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2023. – Т. 16. – №. 6. – С. 1937-1943.
2. Могилевцева С. Э. Перевод биомедицинских терминов с русского языка на английский в контексте учебной межкультурной коммуникации //Язык. Культура. Коммуникация: Изучение И Обучение. – 2020. – С. 199-204.
3. Нейман С. Ю., Дальке С. Г. Современные тенденции в процессе заимствования и унификации англоязычных слов в новых глобальных коммуникативных условиях //Вестник Омского государственного педагогического университета. Гуманитарные исследования. – 2019. – №. 2 (23). – С. 67-71.
4. Никитенко, Элина Сергеевна, and Куляндам Жумагуловна Джолчибекова. "Проблемы унификации и перевода юридической терминологии с английского языка права на русский язык права." Научная перспектива (2015): с. 40.
5. Манджиева Г. Г. Сравнительный анализ сервисов онлайн-перевода //Экономика, финансы, проектное управление и социальная система России: подходы и перспективы в условиях устойчивого цифрового развития. – 2022. – С. 455-460.
6. Очиров О. Р., Линь Ч. Вопросы китайского терминоведения: от традиции «Упорядочения названий» к современной теории //Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2015. – №. 3. – С. 192-199.
7. Фокина С. П., Романова Е. Н. Лексико-семантические аспекты перевода юридического текста в международно-правовом контексте (на материале английского языка) //Мир науки, культуры, образования. – 2021. – №. 3 (88). – С. 479-481.
8. Алексеева, Валерия Николаевна. "Способы перевода медицинских терминов с английского и французского языков на русский (на материале научных статей): выпускная бакалаврская работа по направлению подготовки: 45.03. 02-Лингвистика." (2024). С. 122-166
9. Хайдаров К. Ш. Проблема понимания и перевода научной терминологии из англоязычных источников //тинчуринские чтения-2021 «энергетика и цифровая трансформация». – 2021. – С. 419-422.
10. Чернышов М. Ю. О семантико-лексических принципах построения и употребления медицинских терминов-эпонимов в испанском, английском и русском языках //Russian Journal of Linguistics. – 2013. – №. 2. – С. 70-79.
11. Мельников В. А., Кацитадзе И. М. К вопросу об использовании креолизованного текста на занятиях иностранного языка (на примере комиксов) //Балтийский гуманитарный журнал. – 2019. – Т. 8. – №. 4 (29). – С. 286-288.
12. Оразгалиева Г. Ш. Русские фразеологизмы, отражающие мимику, и их английские соответствия //Филологический аспект. – 2019. – №. 1. – С. 211-223.

TURKIY TILLARDA METAFORA VOSITASIDA KONNOTATIV MA'NONING IFODALANISHI

Mirzaabdullayeva MahliyoXon Xosiljon qizi
Andijon davlat texnika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada turkiy tillarda, ayniqsa o'zbek tilida metaforik ifodalar orqali konnotativ ma'nolar qanday yuzaga chiqishi keng tahlil etilgan. Metaforik ifodalarning semantik, madaniy, kognitiv va stilistik xususiyatlari misollar bilan izohlangan. Turli kontekstlardagi metaforalarning konnotativ yuklamasi, ularning baholovchi va emotsional funksiya bajarishi ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *metafora, konnotatsiya, semantika, baholovchanlik, obrazlilik.*

Til inson tafakkurining, madaniyatining va ijtimoiy ongining ifodasidir. Ayniqsa, turkiy tillar singari qadimiy tarixga ega bo'lgan tillarda so'z boyligi, semantik qatlamlar va uslubiy vositalarning ko'pligi tilshunoslik tadqiqotlarining markazida turadi. Tilshunoslikda "konnotatsiya" tushunchasi so'zning emotsional, baholovchi yoki madaniy-ijtimoiy ma'nolarini ifodalaydi. Bu holat, ayniqsa, metaforik iboralarda yaqqol ko'rinadi. Metafora orqali obrazli, estetik va baholovchi ma'nolar yuzaga chiqadi, bu esa konnotativ qatlamning shakllanishida muhim rol o'ynaydi [1:14].

Metafora dastlab badiiy adabiyotda estetik ifoda vositasi sifatida qaralgan bo'lsa-da, bugungi kunda u fikrlash modeli, kognitiv jarayon sifatida ham o'rganilmoqda [2:11]. Xususan, turkiy tillarda xalq og'zaki ijodi, maqollar, matallar, adabiy asarlar va kundalik nutqda keng qo'llaniladigan metaforik iboralar orqali tilning konnotativ imkoniyatlari kengayib boradi. Maqolada aynan ana shu jarayon – metafora orqali konnotativ ma'noning ifodalanishi turli kontekstlarda tahlil etiladi.

METAFORA VA KONNOTATSIYA: NAZARIY ASOSLAR

Metafora – bir narsa yoki hodisani boshqa narsa orqali tushuntirish vositasi bo'lib, tilshunoslikdagi eng qadimiy va fundamental tushunchalardan biridir. Aristotelning "Poetika" asarida metafora "bir narsa o'rniga boshqa narsani qo'llash" sifatida izohlangan [1:26]. Keyingi davrlarda G. Lakoff va M. Jonson singari olimlar metaforani inson tafakkurining ajralmas qismi sifatida baholadilar. Ularning fikricha, inson ko'pincha abstrakt tushunchalarni konkret tajriba asosida anglaydi va bu anglash metafora orqali yuz beradi [2:33].

Konnotatsiya esa F. de Sossyur tomonidan til birliklarining ikkilamchi darajasi sifatida ta'riflanadi [3:18]. Ya'ni, biror so'z denotativ (asosiy) ma'nodan tashqari, emotsional, baholovchi yoki madaniy yuklamaga ham ega bo'ladi. Metafora aynan shu konnotativ qatlamni kuchaytirish, uni yanada obrazli va ta'sirchan qilish uchun xizmat qiladi. Bu jarayon tilning nafaqat semantik, balki uslubiy va madaniy xususiyatlari bilan ham bog'liqdir.

TURKIY TILLARDA METAFORIK IFODALAR VA ULARNING KONNOTATSIYASI

Turkiy tillarda, ayniqsa o'zbek tilida metaforik iboralar xalq tafakkurining mahsuli bo'lib, ko'pincha madaniy kodlar, ijtimoiy qadriyatlar va tarixiy tajribalarni o'zida mujassam etadi. Masalan, "ko'ngli tog'dek" iborasi faqatgina sabrli yoki bardavomlikni emas, balki mustahkamlik, metinlik, salobatli kayfiyatni ham anglatadi. Bu yerda "tog'" metaforasi nafaqat real ob'ektni, balki baholovchi va ruhiy kuchni ifodalaydi [4:44].

Yana bir misol, "ko'zlari yulduzdek porladi" iborasi insonning quvonchli holatini tasvirlash bilan birga, obrazli tasavvur orqali o'quvchiga ta'sirchan emotsional ma'no beradi. "Ko'ngli yarim" degan ibora esa majoziy ifoda orqali ruhiy tushkunlik, iztirob, armon hissiyotlarini yetkazadi [5:39].

Ushbu metaforik iboralar har doim ham asosiy (denotativ) ma'noda ishlatilmaydi. Aksincha, ular ko'pincha madaniy va psixologik konnotatsiyaga ega bo'lib, muayyan kontekstga qarab baholovchi funktsiya bajaradi [6:28]. Shuningdek, bu kabi metaforalar turli ijtimoiy guruhlar tilida ham turlicha ishlatilishi mumkin – bu hol esa ularning diskursga bog'liqligini ko'rsatadi.

METAFORANING DISKURSDA KONNOTATIV FUNKSIYASI

Metafora, avvalo, til birliklarining diskursdagi faol ishtirokchisi sifatida ko'riladi. Diskurs bu yerda nafaqat matn, balki nutqdagi ijtimoiy-ma'naviy muhit, kontekst, mavzu va ishtirokchilar o'rtasidagi munosabatlarni ham o'z ichiga oladi [7:14]. Shu bois, metaforik iboralar yordamida bildirilayotgan konnotativ ma'nolar turli ijtimoiy diskurslarga ko'ra turlicha anglanadi.

Masalan, siyosiy nutqda "temir qo'l" metaforasi qat'iyatli rahbarni bildirsa, badiiy adabiyotda bu obraz zo'ravon yoki shafqatsiz shaxs sifatida talqin qilinishi mumkin. Yoki "olovli yurak" iborasi siyosiy notiqlikda sadoqatli va vatanparvar insonni, sevgi diskursida esa emotsional va ehtirosli shaxsni bildiradi [3:23].

Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlardagi til (internet diskursi) ham metaforalarning yangi shakl va konnotativ yuklamalarini yuzaga keltirmoqda. Masalan, "bugun mental charchoqdan o'lib turibman" degan ibora o'z-o'zidan zo'ravonlikka ishora qilmaydi, balki ruhiy holatni majoziy tarzda ifodalovchi konnotatsiyadir [8:12].

Demak, konnotativ metafora faqat til birliklarining semantik kengayishi emas, balki ularni ishlatish kontekstiga ko'ra shakllanadigan ijtimoiy hodisadir.

O'ZBEK VA QARDOSH TURKIY TILLARDA METAFORANING QIYOSIY TAHLILI

Turkiy tillar umumiy ildizga ega bo'lgani bois, ko'plab metaforik iboralar semantik va konnotativ jihatdan o'xshashdir. Masalan, o'zbek tilidagi "ko'ngli yorildi" iborasi qirg'iz tilida "könül açıldı", turk tilida esa "gönlü açıldı" shaklida qo'llanadi. Bularning barchasi insonning ichki ruhiy holatini bildiradi, ammo har bir tilda ularning ifoda etish usuli va stilistik ta'siri biroz farq qiladi [9:55].

Ozon tatarlarida esa "küñele batqan" (ko'ngli cho'kdi) iborasi qayg'u yoki tushkunlikni ifodalaydi. Bu ibora o'zbek tilidagi "ko'ngli cho'kdi" bilan yaqin, ammo bu xalqning mintaqaviy madaniy kodlari ta'sirida ifodaning ohangi va qo'llanish joyi boshqacharoq [6:31].

Shuningdek, uyg'ur tilidagi "yüregi köz boldi" (yuragi ko'z bo'ldi) iborasi orqali yurak va ko'z metaforalari birlashtirilib, ruhiy holat obrazli ravishda beriladi. Bu ibora sevgi, iztirob yoki havotirni bildiruvchi konnotatsiyani anglatadi. O'zbek tilida esa shunga yaqin ifoda "yuragi ko'zyoshga to'ldi" shaklida mavjud [4:41].

Bunday qiyosiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, metaforik iboralar turli tillarda konnotativ jihatdan umumiylik va o'ziga xoslikni mujassamlashtiradi.

XULOSA

Yuqoridagi tahlillardan ko'rinadiki, metafora turkiy tillarda nafaqat semantik boylik manbai, balki konnotativ qatlamning faol shakllanish vositasi hisoblanadi. Metafora orqali til birliklari baholovchi, emotsional va madaniy yuklamalarga ega bo'lib, bu holat turli diskurslarda aniq ko'zga tashlanadi. Konnotativ ma'nolar metafora yordamida ko'proq ruhiy holat, baho, ijtimoiy nuqtai nazar yoki estetik ta'sirni ifodalash uchun xizmat qiladi.

O'zbek tili va boshqa turkiy tillarda metaforaning konnotativ imkoniyatlarini o'rganish tilshunoslikda muhim yo'nalish bo'lib, bu nafaqat semantik tahlilni, balki kognitiv, madaniy va stilistik yondashuvni ham talab qiladi. Kelgusida bu boradagi izlanishlar turkiy tillarning o'zaro semantik aloqalarini chuqurroq anglash imkonini beradi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aristotel. Poetika. – T.: Fan, 1990. – 112 b.
2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
3. Saussure F. de. Course in General Linguistics. – London: Duckworth, 1983. – 245 p.
4. Bozorov M. Stilistika va pragmalolingvistika. – T.: O'zMU, 2012. – 150 b.
5. G'ulomov A. Til va obraz. – T.: Fan, 2004. – 200 b.
6. Rajabov T. Turk tillari qiyosiy stilistikasi. – T.: Fan, 2019. – 184 b.
7. Yusupova D. Nutq va diskurs. – T.: O'zbekiston, 2011. – 138 b.
8. Qodirov A. Zamonaviy matn tilshunosligi. – T.: Ma'naviyat, 2020. – 210 b.

9. Ibrahimov N. Turk tillarida frazeologik birliklar semantikasi. – T.: Fan, 2016. – 167 b.

IMPROVING THE METHODOLOGY OF USING COGNITIVE MODELING IN PREPARING STUDENTS TO SOLVING PEDAGOGICAL PROBLEMS

Tursunova Sevara Yusuf qizi

Asian University of Technologies, Assistant-teacher

Abstract. *Problem-solving is one of the competencies in the learning innovation that students must possess to prepare life challenges in the 21st century. This study aimed to improve student problem-solving skill and cognitive learning outcome through the implementation of problem-based learning (PBL) model in learning biology at the senior high school. This research is a quasi-experimental research with pretest and posttest design. Two classes were chosen randomly from five classes of 10th-grade students for conducting research by implementing PBL and direct instruction learning models as an experiment and control (conventional) class, respectively. The problem-solving skill was measured by the essay test as well as the cognitive learning outcome at the end of the research and was analyzed by t-test. The result showed that students in the PBL class have a higher improvement in problem-solving skill. The student skill to problem-solving in the PBL class was also significantly higher than the conventional class. In addition, students in the PBL class have a higher cognitive learning outcome than the conventional class. This finding indicates that the PBL model can be implemented in the learning practices, especially in biology, to develop the problem-solving skill of students.*

Keywords: *cognitive style, concept mapping, creativity in writing, expository writing creativity, problem-based learning.*

In the modern era, education is a necessity that must be fulfilled in the process of life because the advance of a country is a reflection of their educational quality. The high quality of education will produce qualified and reliable human resources in solving and anticipating problems encountered. Problem-solving is one of the learning skills in the 21st century that students should have besides critical thinking, creative thinking, collaborative and communicative skills (Bialik, Fadel, Trilling, Nilsson, & Groff, 2015; Trilling & Fadel, 2009). Formal education includes teaching and learning processes that involve teachers and students to have the largest portion of developing human resources. Education, in essence, is an absolute requirement for the development of human resources towards a better future. A qualified human resource, who can build himself, society and his people, can be developed through a process of quality education (Sunhaji, 2014). Therefore, the quality of education must always, according to the dynamics

of the current world development. Learning is a process that carried out by someone to obtain a change in the form of new behavior that gained from his/her own experience as interaction with the environment (Slameto, 2013). A high-quality education will be able to guide students optimally for learning and gaining high achievements. Students are the subject and object in learning activities. Therefore, students are the core of learning activities to achieve certain goals. The activeness of students is not only demanded physically but also psychologically. If only students are physically active, but their minds and mental are less active, then the learning objectives are not likely to be achieved.

The precise learning strategy that teachers used in the classroom affect the learning quality, including in biology (Kusumaningtias, Zubaidah, & Indriwati, 2013). Using the right learning strategy can increase efficiency and effectiveness in the teaching and learning process. The reality in the field was found that many ways to teach biology that teacher use less varies of learning strategy. Most teachers still used conventional teacher-center learning, such as the lecture and question and answer methods. In addition, the teacher has not fully utilized the potency that students have. Thus, it leads students to tend to be passive and less stimulated to think creatively and to solve problems fluently. Students need to develop their problem-solving skills to face overcome the problems encountered. The teacher is expected to provide sufficient opportunities for students to learn through problem-solving. Through well-designed learning, it is hoped that these abilities can be quickly and more easily mastered by students, so they can solve problems that are well-given and master concepts. In reality, students have difficulty to connect and apply the theoretical knowledge that has been obtained to real problems.

Learning model plays important role in the learning process. It does not only affect a positive influence on learning outcomes, but also create a fun, meaningful learning atmosphere, and can improve students' understanding and learning outcomes. The problem is in Senior High School 1North Bengkulu currently that conventional learning models still dominate the learning processes such as lecture, regular discussions methods, and direct instruction. These student-centered learning make students passively in receiving information from the teacher, lack mastery of concepts, and tend only memorize the material given by the teacher. It causes students to be less able to solve problems and the low of students' cognitive learning outcome. This condition was reflected by the average of midterm test results of the last biology subjects (62.65) below the minimum completeness criteria (70) of schools for biology subject. The application of suitable student-centered learning models is needed to be relevant and support the achievement of teaching goals so that students can think actively and be allowed to try their abilities in various activities (Hasan, Lukitasari, Darmayani, & Santoso, 2019; Siswanto, Maridi, & Marjono, 2012). One of the learning models that can make students learn actively is PBL. This model has been applied elsewhere that enable to improve student

critical thinking (Rusdi Hasan & Syatriandi, 2018), problem-solving in mathematics (Kudsiah, Dantes, & Sariyasa, 2013; Minarni, 2012) and science process skill (Handika & Wangid, 2013). According to Widodo & Widayanti (2013), the PBL model is focused on selected problems so that students not only learn concepts related to the problem but also the scientific method in solving the problem. Therefore, to improve the skill of problem-solving and cognitive learning outcome of students in Senior High School 1 North Bengkulu, PBL model was implemented in biology learning. The learning topic in this research was Environmental Pollution, the exciting topic that student face either contextually at their environment or globally on our planet.

Conclusion

The PBL model improved problem-solving skill of students than the conventional model due to the students in PBL class were encouraged to solve problems by using the knowledge they already have, explore to find new knowledge, and elaborating the knowledge to find explanations of existing problems. Cognitive learning outcomes of students in the experimental class are superior to the conventional class because students acquire essential knowledge and concepts from the subject matter and students are also more skilled at developing ideas. The activity of students influenced the learning outcomes because it makes them more aware of the material being studied. Students who were active in the learning process both at the time of observation, discussion and giving ideas for problem-solving and during the presentation, the level of understanding will be better knowledge and learning outcome gained. This result shows that PBL successfully to improve the student problem-solving skill and cognitive learning outcome in the environmental pollution topic. Further implementation of PBL on other suitable topic needs to be approved.

References

1. Aluri, V. L. N., & Fraser, B. J. (2019). Students' perceptions of mathematics classroom learning environments: Measurement and associations with achievement. *Learning Environments Research*, 22, 409–426. <https://doi.org/10.1007/s10984-019-09282-1>
2. Amorim Oliveira, A. M. C., Santos, dos S. C., & Cardoso Garcia, V. (2013). PBL in teaching computing: An overview of the last 15 years. In *Proceedings of 2013 IEEE Frontiers in Education Conference (FIE)*. IEEE. <https://doi.org/10.1109/FIE.2013.6684830>
3. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (Eds.). (2001). *A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of bloom's taxonomy of educational objectives*. Longman.
4. Arends, R. I. (2012). *Learning to teach*. McGraw-Hill.
5. Ausubel, D. P., & Fitzgerald, D. (1961). The Role of discriminability in meaningful learning and retention. *Journal of Educational Psychology*, 52(5), 266–274. <https://doi.org/10.1037/h0045701>
6. Bechara, A., Damasio, H., & Damasio, A. R. (2000). Emotion, decision making and the orbitofrontal cortex. *Cerebral Cortex*, 10(3), 295–307. <https://doi.org/10.1093/cercor/10.3.295>

СОВОКУПНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В РОМАНАХ Ч.АЙТМАТОВА «И ДОЛЬШЕ ВЕКА ДЛИТСЯ ДЕНЬ», «ПЛАХА»

Хаитова Феруза Салохиддиновна

Самаркандский государственный университет
имени Шарофа Рашидова

Аннотация: в статье речь идет о фразеологических единицах в романах Ч. Айтматова «Плаха», «И дольше века длится день». Ч. Айтматов является мастером слова. Объектом исследования являются фразеологизмы в романах Ч. Айтматова, которые показывают картину жизни, поведение, характер народа в определенных ситуациях. Для придания красочности речи героев в своих романах автор использует фразеологизмы. Устанавливается, что количество выявленных фразеологических единиц более 20.

Ключевые слова: фразеологизмы, Чингиз Айтматов, мастер слова, традиции, культура народа, пословица, поговорка, мудрость народа.

Известный писатель Ч. Айтматов является мастером слова. Посредством использования пословиц, поговорок, фразеологизмов Ч. Айтматов в своих произведениях отражает культуру, традиции своего народа. Более яркими являются устойчивые выражения – фразеологизмы, пословицы и поговорки, – в которых показываются поведения, характер людей в определенных ситуациях. В ходе исследования было выявлено более 20 фразеологизмов.

Исследование проводилось по романам Ч. Айтматова «Плаха», «И дольше века длится день». Из этих источников были проанализированы фразеологические единицы.

1. **Не в коня корм** Разг. Ирон. Не идёт на пользу кому-либо. О пище, еде. Фразеологический словарь Федорова. <https://gufo.me/dict/fedorov>

Для сарозеков дождь-не в коня корм [1,с150]

2. **Сам себе голова** Разг. Совершенно независимый, самостоятельный человек, который волен поступать так, как ему хочется. <https://gufo.me/dict/fedorov>

Я ведь тоже сам себе голова. [2, с 119]

3. **Работа кипела** Разг над чем-то начали работать очень активно и скоро. <https://gufo.me/dict/fedorov>

Работа кипела -как ни страшно было в безводных сарозеках. [1, с 79].

4. По миру не пойдешь Разг. Нищенствовать, просить милостыню.
<https://gufo.me/dict/fedorov>

Конечно, **по миру не пойдешь**, -думал Едигей.

[1, с 120]

5. Пыль пустили в глаза. Разг. Ирон. Создавать ложное впечатление о себе у кого-либо, пытаюсь представить себя, своё положение значительно лучше, чем оно есть в действительности, на самом деле. <https://gufo.me/dict/fedorov>

Насчет газет и журналов приезжие, конечно, **пыль пустили в глаза** боранлинцам.[1, с 86]

6. Мокрая курица Разг Человек, имеющий жалкий вид, подавленный чем-либо, растерянный. <https://gufo.me/dict/fedorov>

-То –то, я гляжу, уподобился,-усмехнулась укоризненно Укубала.-Ну раздевайся, не стойте, **как мокрые курицы**. [1,с 151.]

7. Одним миром мазанные Ирон. Похожи друг на друга по характеру, по поведению, по своим качествам. <https://gufo.me/dict/fedorov>

Он окинул сидящих благодарным взором таинственно засиявших глаз, ведь все присутствующие были свои, родные люди, **одним миром мазанные**. [1,с218]

8. Как ветер в поле Разг заниматься чем-то бесполезным, работать над тем, что не даст никакого результата. <https://gufo.me/dict/fedorov>

Однако были иные крепкие, состоятельные люди, которые не любили его,-беспутно, мол, бестолково прожил жизнь, **как ветер в поле**.

[1,с358]

9. Как снег на голову Разг. Экспрес. 1. Внезапно, совершенно неожиданно.

<https://gufo.me/dict/fedorov>

Бедка свалилась **как снег на голову**. [1,с168]

10. Бросить на ветер слова. Разг. Экспрес. Говорить впустую, без толку.
<https://gufo.me/dict/fedorov>

Каялся Буранный Едигей, крепко каялся, что зря затеял разговор, напрасно **бросил слова на ветер**. [1,с412]

11. Путаться под ногами Разг. Находясь рядом, поблизости, мешать своим присутствием, отвлекая от дела. <https://gufo.me/dict/fedorov>

-Ты еще мне тут путаешься под ногами!-недовольно высказался хозяин. [1,с414]

12. Плевать в душу Экспрес. Оскорблять самое дорогое для кого-либо, самое сокровенное в ком-либо. <https://gufo.me/dict/fedorov>

А ты в душу плюешь. [2,с168]

13. Не за горами. Экспрес. 1. Очень близко; неподалёку. 2. Не так долго; скоро, в ближайшее время. <https://gufo.me/dict/fedorov>

Давно все оплачено сполна-и кровью, и лагерями, уже **не за горами время**.

[1,с 208]

14. В воду канул Экспрес. То же, что будто в омут канул. <https://gufo.me/dict/fedorov>

И с тех пор как в воду канули. [1,с 75]

15. Глаза на лоб лезут у кого. Прост. Экспрес. Кто-либо приходит в состояние удивления, недоумения. <https://gufo.me/dict/fedorov>

-Я в тулупе, а под тулупом стеганая одежда, в валенках, в шапке, и то, пока сдам перегон, **глаза на лоб лезут**. [1,с 165]

16. Рукой подать до чего. Разг. Экспрес. Очень близко, совсем рядом. <https://gufo.me/dict/fedorov>

Турция, **рукой подать**, а чуть в стороне, за хребтом, над которым поднимается луна. [2,с84]

17. Худо-бедно Прост. Экспрес. Самое малое, самое меньшее. <https://gufo.me/dict/fedorov>

Худо-бедно, но сами по себе. [2,с 79]

18. Мутить воду Разг. Неодобр. 1. Умышленно запутывать какое-либо дело, вносить неразбериху в какое-либо начинание, дело. 2. Вносить смуту, раздор в отношения между кем-либо. <https://gufo.me/dict/fedorov>

Чего ты все **воду мутить**? [2,с 138]

19. Как на ладони Разг. Экспрес. Очень ясно, совершенно отчётливо (видеть, быть видимым) <https://gufo.me/dict/fedorov>

Все было видно как на ладони. [2,с 33]

20. Ни конца ни края чему. Разг. Экспрес. О чём-либо бесконечном, беспредельном. <https://gufo.me/dict/fedorov>

И ни конца, ни края [1,с 79]

21. Морочить голову Разг. обманывать, дурачить, запутывать, вводить в заблуждение <https://gufo.me/dict/fedorov>

-А я думаю, понятия у тебя никакого нет!-возмутился Едигей.-Что значит –голову не морочь! [1,с 20]

22. Мал, да удал. Про невысокого, но ловкого и сильного человека. <https://gufo.me/dict/fedorov>

Мал, да удал [2,с 93]

Фразеология помогает глубже понять, узнать культуру и историю страны сквозь призму национального языка [3,с 84]. Известный русский языковед Б.А. Ларин писал: «Фразеологизмы всегда косвенно отражают воззрения народа, общественный строй, идеологию своей эпохи [4,с 224].

Вывод

Таким образом, проведя исследование, можно сделать вывод, что Чингиз Айтматов для придания красочности речи героев в своих романах использует фразеологические единицы. Художественное произведение не будет интересным и живым, если в нем не будут фразеологизмы. Посредством фразеологизмов мы узнаем характер героев, мудрость народа. Автор через фразеологические единицы хочет сблизить читателя с народом. В основе многих устойчивых выражений лежат метафора, гипербола, аллегория, поэтому фразеологизмы украшают нашу речь, делают ее яркой и выразительной.

Литература

Первоисточники:

Айтматов Ч.Т «И дольше века длится день» Т.,2018.С.416.

Айтматов Ч.Т «Плаха» Т.,2019.С. 407.

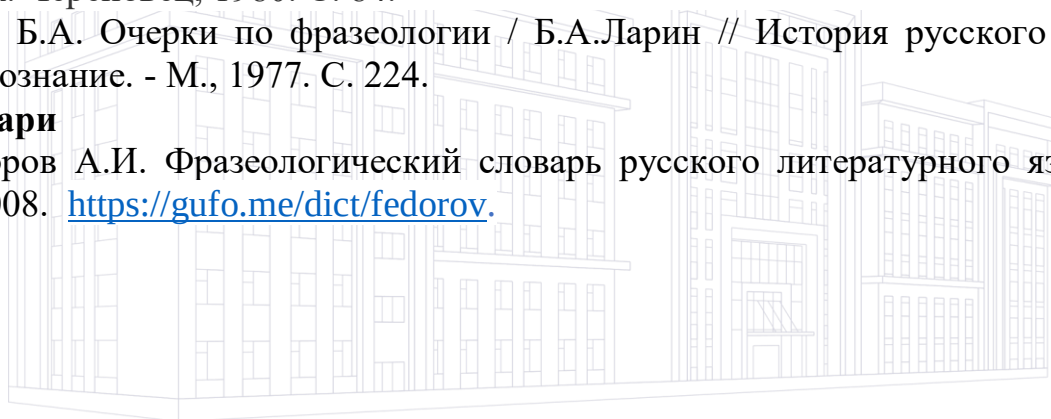
Научная литература

Бабкин А.М. Русская фразеология как объект исследования: автореф. дисс...канд. филол. наук. Череповец, 1980. С. 84.

Ларин, Б.А. Очерки по фразеологии / Б.А.Ларин // История русского языка и общее языкознание. - М., 1977. С. 224.

Словари

Федоров А.И. Фразеологический словарь русского литературного языка М.: Астрель, 2008. <https://gufo.me/dict/fedorov>.

USE OF SOMATIC OBJECTS IN ENGLISH AND UZBEK PAREMIOLOGY: LINGUISTIC AND STRUCTURAL DIFFERENCES.

Zokirova. D. Z

International Innovation University, teacher

This article examines the role of somatic objects in English and Uzbek paremiology, focusing on their linguistic, cultural, and structural differences. Somatic objects, referring to parts of the human body, frequently appear in proverbs and idiomatic expressions, shaping the way people conceptualize emotions, behaviors, and moral values. A comparative analysis highlights how somatic metaphors contribute to the vividness and expressiveness of proverbial discourse in both languages. The study aims to identify patterns of similarity and contrast in how somatic elements are used across different linguistic and cultural contexts.

Language serves as a mirror of human cognition and culture, encoding the worldview, traditions, and values of a society. In phraseology and paremiology, the use of somatic objects—words related to body parts—plays a crucial role in shaping idiomatic and metaphorical expressions. Somatic metaphors are widely used in both English and Uzbek proverbs to depict various human traits, emotions, and experiences. This study explores the linguistic patterns, cultural relevance, and psychological impact of somatic objects in English and Uzbek paremiology, comparing their usage to uncover both universal and language-specific elements.

1. The Role of Somatic Objects in Proverbs

Somatic objects are commonly employed in proverbs to enhance figurative meaning and conceptual richness. These expressions reflect deep-seated cultural perceptions of the human body and its functions.

1.1 Common Somatic Proverbs in English and Uzbek

Both English and Uzbek paremiology contain numerous proverbs involving body parts, each carrying a distinct meaning:

English: "Actions speak louder than words." (Emphasizing deeds over speech.)

Uzbek: "Qo'l qo'ldan madad kutadi." (One hand helps another.)

English: "Keep an eye on something." (To closely monitor something.)

Uzbek: "Ko'z yetmagan joyga, so'z yetadi." (Words reach where eyes cannot.)

English: "A heart of stone." (A cold and unfeeling person.)

Uzbek: "Yurakdan chiqmagan so'z, yurakka yetmaydi." (Words that don't come from the heart don't reach the heart.)

English: "Give someone a hand." (To offer assistance.)

Uzbek: "Qo'l berib ko'maklashmoq." (To lend a helping hand.)

1.2 Conceptual and Metaphorical Significance

Somatic expressions function as conceptual metaphors, mapping physical experiences onto abstract ideas. In both languages, the "heart" symbolizes emotions, "hands" denote action, and "eyes" represent perception and awareness. However, Uzbek proverbs often emphasize collective responsibility and wisdom, whereas English proverbs tend to highlight individual effort and observation.

2. Linguistic and Structural Differences in Somatic Proverbs

2.1 Cultural Context and Interpretation

Somatic proverbs embody cultural beliefs and attitudes. For instance, the phrase "Keep an eye on something" underscores the value of vigilance in English-speaking societies. Similarly, "Qo'l qo'ldan madad kutadi" highlights the Uzbek emphasis on mutual support and cooperation. These differences illustrate how cultural priorities shape proverbial expressions.

2.2 Linguistic Differences

From a linguistic perspective, English somatic proverbs are often shorter, more idiomatic, and rely on metaphorical extension. Uzbek proverbs, on the other hand, tend to preserve a more descriptive and explanatory nature, often following rhythmic and poetic patterns. Additionally, English somatic proverbs frequently involve phrasal verbs (e.g., "keep an eye on"), whereas Uzbek proverbs lean towards compound sentences and intricate syntactic structures.

2.3 Structural Comparison

A structural comparison reveals notable differences in syntax and morphology:

Word Order: English proverbs generally follow Subject-Verb-Object (SVO) order, while Uzbek proverbs often use Subject-Object-Verb (SOV) structure.

Verb Usage: English proverbs often rely on auxiliary verbs or modal verbs (e.g., "speak louder," "keep an eye"), whereas Uzbek proverbs incorporate more inflectional verb endings.

Poetic and Rhythmic Elements: Uzbek proverbs tend to have internal rhyme and alliteration, making them more rhythmic and easier to memorize. **Idiomatic Expressions and Fixed Structures:**

English proverbs frequently employ fixed expressions based on historical and literary influences, such as "The eyes are the window to the soul", which metaphorically equates eyes with inner truth.

Uzbek proverbs utilize culturally bound fixed expressions, often rooted in traditional wisdom, for example, "Ko'z bilan ko'r, quloq bilan eshit", which emphasizes careful observation and active listening as means to acquire knowledge.

Grammatical Structures:

English paremiology often exhibits shorter and rhythmically balanced structures, such as "Many hands make light work", making them easier to remember and repeat.

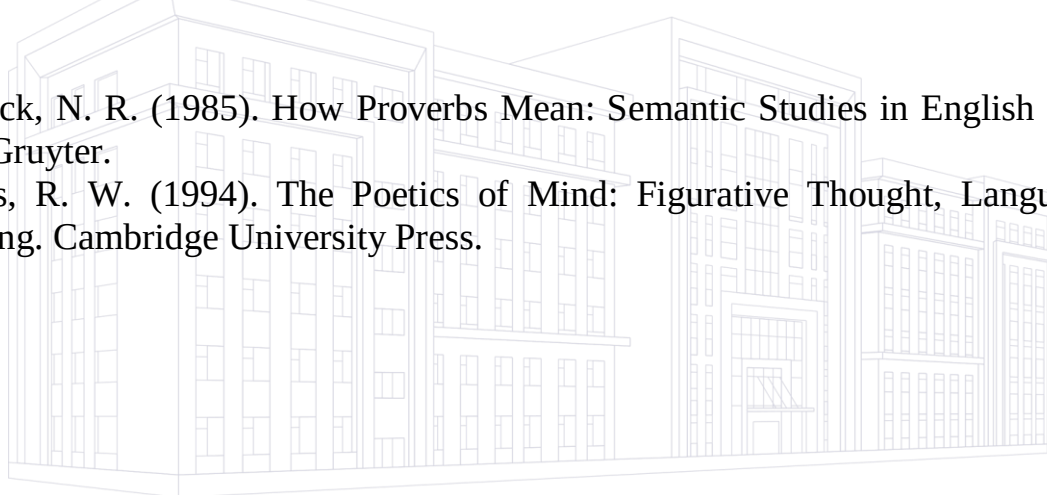
Uzbek proverbs frequently employ longer sentence structures with internal rhyming or parallelism, such as "Qo'l qo'lni yuvadi, qo'l yuzni yuvadi", which implies the interdependence of people helping each other.

Conclusion

The presence of somatic objects in both English and Uzbek paremiology illustrates the deep connection between language, culture, and human cognition. By analyzing these expressions, linguists and translators can better understand how metaphorical thought influences communication across languages. Further research could explore additional linguistic families to identify broader cross-cultural trends in somatic paremiology.

Used Literature:

1. Mieder, W. (2004). Proverbs: A Handbook. Greenwood Press.
2. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. University of Chicago Press.
3. Norrick, N. R. (1985). How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. Mouton de Gruyter.
3. Gibbs, R. W. (1994). The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. Cambridge University Press.

SOMATIK OB'EKTLARNING PARAMIOLOGIK MATNLARDAGI ROLI.

Zokirova D.Z.

QarDu, Lingvistika kafedresi o'qituvchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada somatik ob'ektlarning paramiologik matnlardagi qo'llanilishi tahlil qilinadi. Somatik ob'ektlar inson tanasi qismlari bilan bog'liq bo'lib, ular ko'plab maqollar va iboralarda ishlatiladi. Maqolada somatik iboralarning madaniy va psixologik xususiyatlari, shuningdek, ularning lingvistik o'ziga xosliklari qiyosiy tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *somatik ob'ektlar, paremiologiya, frazeologiya, ingliz tili, o'zbek tili, madaniy xususiyatlar, psixologik tahlil, lingvistik qiyoslash, metaforalar, maqollar va iboralar.*

Til inson tafakkuri va madaniyatining muhim ifodasi bo'lib, unda xalqning dunyoqarashi, an'ana va qadriyatlari aks etadi. Tilshunoslikning turli sohalari, jumladan, frazeologiya va paremiologiya (maqollar va hikmatli iboralar haqidagi fan) tahlil qilinganida, somatik ob'ektlarning qo'llanilishi alohida ahamiyat kasb etadi. Somatik ob'ektlar – inson tanasining qismlari (ko'z, qo'l, bosh, yurak, oyoq va boshqalar) bilan bog'liq bo'lgan leksik birliklar bo'lib, ularning semantik maydoni keng va xilma-xildir. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida somatik ob'ektlarning paramiologik matnlardagi qo'llanilishi, ularning lingvistik, madaniy va psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi.

1. Somatik ob'ektlarning paramiologik matnlardagi roli

Somatik ob'ektlar ko'plab maqollar va iboralarda asosiy komponent sifatida ishlatiladi. Bu holat tilning obrazlilik darajasini oshiradi hamda insonning biologik va ruhiy jihatlari bilan bog'liq fikrlarni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Har bir til o'ziga xos somatik metaforalarga ega bo'lsa-da, ba'zi o'xshashliklar ham kuzatiladi.

1.1 Ingliz tilidagi somatik ob'ektlarning qo'llanilishi

Ingliz tilida somatik ob'ektlar bilan bog'liq maqollar va iboralar ko'p uchraydi. Quyida ayrim misollar:

“Actions speak louder than words.” (Harakatlar so'zlardan ko'ra kuchliroq.)

“Keep an eye on something.” (Biror narsani diqqat bilan kuzatmoq.)

“A heart of stone.” (Sovuq, rahmsiz inson.) “Give someone a hand.” (Yordam bermoq.)

“To be at someone's feet.” (Kimnidir hurmat bilan tinglamoq.)

Ko‘rinib turibdiki, somatik ob‘ektlar orqali insonning ichki holati va hissiyotlari ifodalanadi. Masalan, “A heart of stone” ifodasi insonning rahmsizligini bildirsa, “Give someone a hand” iborasi yordam berishni anglatadi.

1.2 O‘zbek tilidagi somatik ob‘ektlarning qo‘llanilishi

O‘zbek tilida ham somatik ob‘ektlar keng qo‘llanilib, xalqning an‘anaviy dunyoqarashi bilan bog‘liq holda shakllangan:

“Ko‘zi ochilgan.” (Haqiqatni tushungan.)

“Qo‘li ochiq.” (Saxovatli.)

“Yuragi tosh.” (Rahmsiz.)

“Tili zahar.” (Haqoratli, og‘ir so‘z aytadigan.)

“Boshidan kechirmoq.” (Tajriba orttirgan.)

Ko‘rinib turibdiki, o‘zbek tilida ham somatik ob‘ektlar insonning xatti-harakatlari va ruhiy holatini ifodalashda muhim rol o‘ynaydi.

2. Somatik ob‘ektlarning madaniy va psixologik xususiyatlari

2.1 Madaniy kontekst

Somatik ob‘ektlar har bir xalqning urf-odatlarini va madaniyatini aks ettiradi. Masalan, o‘zbek tilida “Qo‘li ochiq” iborasi saxovatli odamni tasvirlasa, ingliz tilida “Give someone a hand” iborasi yordam berish bilan bog‘liq.

Ingliz madaniyatida “A heart of stone” kabi iboralar shaxsning sovuq xatti-harakatlarini ifodalashda ishlatiladi. O‘zbek tilida esa “Yuragi tosh” deya ta’rif beriladi. Bunday o‘xshashliklar til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi.

2.2 Psixologik tahlil

Psixologik nuqtai nazardan somatik ob‘ektlar bilan bog‘liq iboralar insonning ichki dunyosini ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, o‘zbek tilida “Ko‘zi ochilgan” iborasi insonning yangi narsani tushunib yetganini bildirsa, ingliz tilida bu holat “To see the light” iborasi bilan ifodalanadi. Bu esa tildagi universal va milliy o‘ziga xosliklarni anglatadi.

Xulosa

Ingliz va o‘zbek tillaridagi somatik ob‘ektlarning paramiologik matnlardagi qo‘llanilishi tildagi madaniy va semantik xususiyatlarni ochib beradi. Somatik iboralar inson ruhiyati, jamiyat qadriyatlari va tarixiy an‘analar bilan bog‘liq bo‘lib, ularning tarjimai ham muayyan lingvistik yondashuvni talab qiladi.

Tilshunoslar va tarjimonlar uchun somatik ob‘ektlarning paremiologik qo‘llanilishini o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalish bo‘lib, bu sohada kelgusida yana chuqur tadqiqotlar o‘tkazish mumkin.

Used Literature:

1. Mieder, W. (2004). Proverbs: A Handbook. Greenwood Press.

2.Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. University of Chicago Press.

3.Norrick, N. R. (1985). How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. Mouton de Gruyter.

3.Gibbs, R. W. (1994). The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. Cambridge University Press.

TARBIYA DARSIDA DEFORMATSIYALARGA QARSHI O'QUV MASHQLARI VA METODIKASINI AMALGA OSHIRISH YO'LLARI

Xolliyeva Maftuna Baxtiyor qizi
Osiyo texnologiyalar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada dars davomida o'quvchilarga to'g'ri mashq qilish, mushaklarni mustahkamlash va jismoniy faoliyatni oshirish orqali deformatsiyalarning oldini olish mumkinligi haqida to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: tarbiya, tarbiya darsida deformatsiyalar, aerobik mashqlar, individual, psixologik va motivatsion yondashuvlar

Tarbiya — shaxsda muayyan jismoniy, ruhiy, axloqiy, ma'naviy sifatlarni shakllantirishga

qaratilgan amaliy pedagogik jarayon hisoblanadi. Insonning jamiyatda yashashi uchun zarur bo'lgan xususiyatlarga ega bo'lishini ta'minlash yo'lida ko'riladigan chora tadbirlar yig'indisi. Tarbiya insonning insonligini ta'minlaydigan eng qadimiy va abadiy qadriyat hisoblanadi. Tarbiyasiz alohida odam ham, kishilik jamiyati ham mavjud bo'la olmaydi. Chunki odam va jamiyatning mavjudligini ta'minlaydigan qadriyatlar tarbiya tufayligina bir avloddan boshqa avlodga o'tadi. Tarbiyaning milliyligiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Tarbiya darsida deformatsiyalar — bu tananing noto'g'ri rivojlanishi yoki jismoniy deformatsiyalarining oldini olish, tuzatish va profilaktikasi bilan bog'liq muammolarni ifodalaydi. Tarbiya darslari va sport mashg'ulotlarida deformatsiyalarning oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshiriladi. O'quv mashg'ulotlarini amalga oshirish usullari va ta'lim darslarida deformatsiyalarga qarshi kurash usullari masalasi kontekstni yanada aniqroq tushuntirishni talab qiladi. Ammo, agar biz jismoniy tarbiya yoki maxsus ta'lim

haqida gapiradigan bo'lsak, unda foydali bo'lishi mumkin bo'lgan bir nechta yondashuvlar mavjud.

1. Jismoniy tayyorgarlikni yaxshilash uchun trening mashqlar

Jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirishga qaratilgan turli xil mashg'ulotlardan foydalanish mumkin, masalan:

- aerobik mashqlar (yugurish, suzish, velosipedda yurish, arqondan sakrash) chidamlilikni oshirish.

- Mushaklar kuchi va chidamliligini oshirish uchun kuch mashqlari (masalan, surish, tortish, cho'zish).

- Moslashuvchanlik (cho'zish, yoga, gimnastika) bo'g'imlarning harakatchanligi va mushaklarning moslashuvchanligini yaxshilash.

- Muvofiqlashtiruvchi mashqlar harakat ko'nikmalarini va harakatlarni muvofiqlashtirishni yaxshilash.

2. Deformatsiyalarga qarshi kurash usullari (turish, turish buzilishi)

Jismoniy tarbiyaning muhim jihati - o'murtqa egrilik, yomon holat yoki tekis oyoq kabi deformatsiyalarning oldini olish va tuzatish. Buning uchun quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

- Oz turish uchun maxsus mashqlar:

Bu mashqlar orqa mushaklarini kuchaytirishga yordam beradi, bu esa holatni normallashtirishga yordam beradi. Masalan, "suzish" (orqani mustahkamlash uchun mashq), "tog' pozasi" (orqani to'g'rilash uchun yoga mashqi).

- Massaj va qo'lda terapiya: tarang mushaklarni bo'shashtirish va postural muammolarni tuzatish uchun massajdan foydalanish.

- Ortopedik asboblardan foydalanish: Masalan, tekis oyoqlarga qarshi kurashish yoki maxsus belbog'lar yoki tuzatuvchi kamarlar yordamida holatni tuzatish uchun maxsus ichki tagliklar.

- Uzilish texnikasi: noto'g'ri holat yoki zo'riqish tufayli taranglashgan mushaklarni bo'shatish uchun.

3. Individual xususiyatlarni hisobga olgan holda o'qitish usullari

Ta'lim darslarida (ayniqsa, jismoniy tarbiya) o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish kerak, masalan:

- jismoniy tayyorgarligi, yoshi va jinsiga qarab mashqlarni tanlash.

- har bir talabaning jismoniy imkoniyatlarini hisobga olgan holda yuklamani bosqichma-bosqich oshirish.

- Jarohatlarning oldini olish va mashqlarni to'g'ri bajarishga e'tibor.

4. Psixologik va motivatsion yondashuvlar

Muhim element bu sinfda to'g'ri psixologik muhitni yaratish, shunda o'quvchilar o'zlarining jismoniy tayyorgarligini yaxshilash va deformatsiyalarga qarshi kurashish uchun g'ayratli bo'lishadi:

- ijobiy motivatsiya va maqtovdan foydalanish.
- o'quvchilarning natijalari va yutuqlarini muntazam nazorat qilib borish
- jarayonga qiziqishni oshirish uchun o'yin elementlari va musobaqalarni kiritish

Ushbu usul va yondashuvlar o'quvchilarning jismoniy salomatligini mustahkamlash va deformatsiyalarga qarshi kurashishga qaratilgan jismoniy tarbiya dasturlari doirasida samarali qo'llanilishi mumkin. Tarbiya darsida deformatsiyalarni oldini olish va tuzatish metodikasini amalga oshirishda mashqlarni to'g'ri tanlash, o'quvchilarning tana holatiga e'tibor berish va individual yondashuvni amalga oshirish zarur. Darslar davomida o'quvchilarga to'g'ri postura saqlash, mushaklarni mustahkamlash va jismoniy faoliyatni oshirish orqali deformatsiyalarning oldini olish mumkin.

Shunday qilib, deformatsiyalarni oldini olish uchun darslarni muntazam ravishda va ehtiyotkorlik bilan o'tkazish kerak, bu esa o'quvchilarning umumiy jismoniy rivojlanishiga katta yordam beradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. R.S.Salomov Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati Toshkent-2014 yil
2. Sh.S.Usmonova, D.M.Yoqubova Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi Toshkent-2019
3. R.A.Mavlonova, N.H.Rahmonqulova Umumiy pedagogika Toshkent-2018
4. Abduraxmanov A. Tarbiyaviy muloqot va ta'lim. Toshkent: O'qituvchi-2017
5. www.ziyouz.com kutubxonasi
6. www.inter-pedagogika.

LITERARY ANALYSIS OF WUTHERING HEIGHTS BY EMILY BRONTË

Bekmurodova Yulduz

Xalqaro innovatsiya universiteti o'qituvchisi

Abstract: Mention its publication date (1847), its main themes, and its importance in English literature. For instance, to focus on the novel's exploration of complex emotions, the theme of revenge, or the portrayal of social class, isolation, and love.

Key words: cultural landscape, Victorian era, highlighting the role of class, gender, family.

Introduction. Emily Brontë's Life: Briefly touch upon Emily Brontë's background, her life in isolation, and how this influenced her writing and the development of *Wuthering Heights*. The Victorian era (1837–1901), during the reign of Queen Victoria, was a period of immense social, cultural, and industrial transformation in England. This era was marked by significant changes in society, including urbanization, the rise of the middle class, and the impact of the Industrial Revolution. The following are key aspects of Victorian society that influenced literature, including Emily Brontë's *Wuthering Heights*.

Class Structure: The Victorian era was characterized by rigid class divisions. The British class system was defined by wealth, occupation, and social status, with a distinct separation between the aristocracy, the middle class, and the working class. The **aristocracy** (landowners, gentry) held significant power and privilege, while the **middle class** (professionals, merchants) began to rise in importance due to the industrial revolution. Meanwhile, the **working class** (laborers, factory workers) lived in poorer conditions, often facing harsh living and working environments.

In *Wuthering Heights*, the class structure plays a significant role in shaping characters' relationships and societal positions. For instance, Heathcliff, born to a poor family and adopted into the Earnshaw household, is socially inferior to Catherine Earnshaw, whose family belongs to the landed gentry. His rise to wealth and status later in the novel allows him to exert power, yet his social origin remains a significant factor in how other characters perceive him. Brontë critiques the Victorian class system by presenting Heathcliff's struggles against it and his obsession with revenge for perceived injustices.

Gender Roles and Women's Place in Society. In Victorian society, gender roles were strictly defined. **Women** were often confined to domestic spheres, expected to uphold moral values, and were considered subordinate to men in most social, legal, and professional aspects of life. Their primary roles were as wives and mothers, and their identities were often linked to the family and household. **Marriage** was viewed as an essential institution for women's social standing and security.

In *Wuthering Heights*, Catherine Earnshaw's struggle with societal expectations of femininity is central to her character. She is portrayed as both a passionate and impulsive character, which is at odds with the more passive and obedient ideal of a Victorian woman. Catherine's desire to marry Edgar Linton for status while also loving Heathcliff for his emotional connection exposes the tension between societal expectations and personal desire. Her eventual breakdown can be seen as the result of this internal conflict. The novel also reveals the consequences of marriage and relationships based on societal expectations. Catherine's marriage to Edgar Linton, which is meant to elevate her social standing, contrasts sharply with her intense and destructive relationship with Heathcliff, which defies class boundaries.

Family Dynamics and Inheritance: The Victorian period placed immense value on family structure, inheritance, and legacy. **Inheritance laws** were patriarchal, meaning that property and wealth often passed through male heirs. This system often led to tensions, especially when there were no male heirs or when individuals like Heathcliff, who lacked a noble birth, sought to claim what they believed was rightfully theirs.

In *Wuthering Heights*, the theme of inheritance plays a critical role, especially in the conflict over Wuthering Heights itself. The Earnshaw family estate becomes a point of contention between Heathcliff and Hindley Earnshaw, and later between Hindley's son Hareton and the Linton family. Heathcliff's eventual acquisition of Wuthering Heights symbolizes his triumph over the social order and his desire to control the material and emotional inheritance of the Earnshaw family.

Emily Brontë's Life and How It Influenced Her Writing

Emily Brontë (1818–1848) was born in the remote village of Thornton, Yorkshire, and grew up in a somewhat isolated environment. She was one of six children born to Patrick Brontë and Maria Branwell Brontë. Her mother passed away when Emily was just three years old, and her father raised the children with the help of their aunt. The Brontë family moved to Haworth, a small village in the Yorkshire moors, when Emily was young. The rugged, isolated landscape of the moors would become central to her writing, especially in *Wuthering Heights*, where the harsh terrain mirrors the emotional intensity and isolation of the characters.

Isolation and Influence on Writing. Emily's early life was marked by both intellectual stimulation and isolation. The Brontë children were homeschooled, and the family's remote location meant that they had limited social contact with the outside world. Emily, along with her sisters Charlotte and Anne, developed a passion for reading and writing, often creating imaginative worlds and stories in their spare time. They wrote stories and poetry together, creating elaborate fictional universes that influenced their later works.

Emily was known for her reclusive nature, and she rarely left the confines of her home in Haworth. This seclusion allowed her to cultivate a deep introspection and an intense connection with the natural world, which is reflected in her writing. The moors, in particular, feature prominently in *Wuthering Heights* as both a setting and a symbol. The desolate, untamed landscape mirrors the emotional turbulence of the characters and their chaotic relationships.

Themes of Isolation in Wuthering Heights. Emily's own feelings of isolation and her limited personal experiences with the world outside her home informed the dark, gothic atmosphere of *Wuthering Heights*. The novel's protagonists, particularly Heathcliff and Catherine, live in emotional isolation, cut off from society and each other. Heathcliff's abandonment and subsequent return as a wealthy man can be read as an attempt to regain control over his life, just as Emily herself may have sought to control her inner world through her writing.

Moreover, the complex relationships and emotions of *Wuthering Heights* may have been influenced by Emily's own experiences with loss and grief. She lost her mother at a young age, followed by her two older sisters, Maria and Elizabeth, both of whom died from tuberculosis. This exposure to death and grief likely shaped her understanding of human suffering, which is a dominant theme in the novel.

Rejection of Victorian Norms. In *Wuthering Heights*, Emily Brontë challenges the norms of the Victorian era by creating characters who defy traditional gender roles and expectations. The novel's portrayal of passionate, sometimes destructive love and the rejection of social propriety in favor of individual desire can be seen as a critique of Victorian societal values. Catherine's dual nature—her love for Heathcliff, which transcends the boundaries of class and social expectations—reflects Emily's own rejection of the limited roles available to women in Victorian society. *The novel was initially met with mixed reviews due to its unconventional themes and intense emotional content, which shocked many readers of the time. However, over time, Wuthering Heights became recognized as one of the greatest novels in English literature, celebrated for its exploration of complex human emotions, social commentary, and unique narrative style.*

Key Themes and Motifs:

Love and Obsession: Analyze the unconventional, intense love between Heathcliff and Catherine Earnshaw. Discuss how their relationship transcends typical notions of romantic love and how obsession is portrayed.

Revenge and Destruction: Explore how Heathcliff's desire for revenge drives much of the plot. Examine how his pursuit of vengeance impacts the characters and the settings.

Nature and the Supernatural: Discuss the role of the moors and the symbolic connection between the landscape and the characters. Explore supernatural elements in the novel, such as ghosts and eerie occurrences, and how they contribute to the mood and themes.

Character Analysis:

Heathcliff: Provide a detailed analysis of Heathcliff as both a villain and a tragic figure. Consider his psychological complexity and the causes of his bitterness and cruelty.

Catherine Earnshaw: Discuss Catherine's dual nature as both passionate and destructive, and how her internal conflict shapes the story.

Narrators: Examine the role of the novel's narrative structure, focusing on the reliability of Lockwood and Nelly Dean. Discuss how their perspectives shape our understanding of the characters and events.

Narrative Structure and Style:

Unconventional Narrative: Analyze the use of multiple narrators (Lockwood and Nelly), how the story is presented in layers, and the impact of this on readers' interpretation.

Gothic Elements: Explore the gothic elements of the novel, such as its atmosphere, setting, and psychological torment, and how Brontë uses these elements to build tension and mystery.

Symbolism:

The Moors: Discuss the symbolic meaning of the moors as both a physical and psychological space. The isolation of the moors mirrors the emotional isolation of key characters like Heathcliff and Catherine.

The Weather: Analyze how the weather (storms, coldness, etc.) reflects the emotional turmoil of characters and the overall dark tone of the novel.

Conclusion. The societal and cultural context of Victorian England, with its rigid class structures, gender roles, and emphasis on family and inheritance, deeply influenced the themes and character dynamics of *Wuthering Heights*. Emily Brontë's isolated upbringing and her introspective nature allowed her to craft a novel that challenges societal norms while exploring the complexities of love, obsession, and revenge. Through *Wuthering Heights*, Brontë critiques Victorian social structures and creates a timeless work that continues to resonate with readers today.

Literature

1. Shirley, Michelle. "Social Class and the Gothic in *Wuthering Heights*." *Victorian Studies Journal*, vol. 34, no. 1, 1991, pp. 1-20.
2. Barker, Juliet. "The Meaning of the Moors: A Psychoanalytic Reading of *Wuthering Heights*." *Journal of Literary Psychology*, vol. 22, no. 2, 1987, pp. 178–198.

3. Rowland, Richard. "The Unreliable Narrators of *Wuthering Heights*." *Studies in Narrative Structure*, vol. 19, no. 3, 1998, pp. 91–110.
4. Schwarz, Frances. "Feminist Readings of *Wuthering Heights*." *Feminist Literary Criticism Quarterly*, vol. 5, no. 1, 2002, pp. 45-60.
5. Bell, Daniel. "Gothic Love and Revenge: *Wuthering Heights* and the Anti-Romantic Tradition." *The Modern Language Review*, vol. 77, no. 4, 1982, pp. 769-784.
6. Jones, G. A. "The Tragic Heroism of Heathcliff: A Marxist Approach." *Studies in English Literature*, vol. 35, no. 3, 1996, pp. 212–230.
7. Jalilovna, K. S. (2022). Common Similarities and Differences of Uzbek and English Fairy Tales. *European Journal of Innovation in Nonformal Education*, 2(1), 366-369.
8. Jalilovna, K. S. (2022). COMPARATIVE ANALYSIS OF UZBEK AND ENGLISH FAIRY TALES. *IJTIMOIIY FANLARDA INNOVASIYA ONLAYN ILMIY JURNALI*, 80-83.
9. Jalilovna, K. S. (2022, February). A CASE STUDY ON VOCABULARY LEARNING THROUGH READING FAIRY TALES. In *E-Conference Globe* (pp. 5-6).

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI TARBIYACHISINING RIVOJLANISH MARKAZLARIDA TA'LIMY FAOLIYATGA RAHBARLIK QILISH METODLARI

Muratova Shaxnoza Ibatovna
Osiyo texnologiyalar universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyachining rivojlanish markazlari faoliyatini samarali tashkil etish va unga rahbarlik qilish metodlari tahlil qilinadi. Ta'lim jarayonida bolalarning qiziqishlari, yoshiga mos faoliyat turlari va erkin tanlovga asoslangan o'yin metodlari asosida rivojlanish markazlarining mazmunli ishlashi uchun tarbiyachining roliga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: tarbiyachi, rivojlanish markazi, rahbarlik, maktabgacha ta'lim, o'yin metodlari, ilg'or tajriba.

Zamonaviy maktabgacha ta'lim tizimi bolaning har tomonlama rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan. Shu boisdan har bir bola o'z qiziqishlari asosida erkin faoliyat olib boradigan rivojlanish markazlari faoliyatining to'g'ri yo'lga qo'yilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda tarbiyachining roli beqiyos bo'lib, u nafaqat muhitni tashkil etuvchi, balki ta'limiy faoliyatga rahbarlik qiluvchi sifatida ham ko'zga tashlanadi.

Asosiy qism

1. Rivojlanish markazlarining mohiyati

Rivojlanish markazlari — bu bolalarning mustaqil o'rganish, tajriba orttirish, ijodiy fikrlash va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus tashkil etilgan maydonlardir. Ular quyidagi yo'nalishlarda tashkil etiladi:

- **Qurish-yasash, konstruksiyalash va matematika markazi**
- **Til va nutq markazi**
- **Syujetli-rolli o'yinlar va sahnalashtirish markazi**
- **Fan va tabiat markazi**
- **San'at markazi**

2. Tarbiyachining rahbarlik metodlari

Tarbiyachining rivojlanish markazlaridagi faoliyatni samarali tashkil etishi uchun quyidagi metodik yondashuvlar zarur:

a) Nazoratdan ko'ra yo'naltirish: Tarbiyachi bolalarning mustaqil tanlov qilishiga imkon berib, faqat kerakli vaqtda yo'naltiruvchi sifatida ishtirok etadi.

b) Faollashtiruvchi savollar berish: “Nima deb o'ylaysan?”, “Qanday bo'lishi mumkin?”, “Boshqa qanday usulni sinab ko'ramiz?” kabi savollar orqali bolani o'ylashga undaydi.

c) **Model ko'rsatish:** Tarbiyachi o'zi namunaviy faoliyatni ko'rsatib, bolalarga izohlar beradi, keyin ularni mustaqil ishga jalb qiladi.

d) **Refleksiya metodi:** Har bir faoliyatdan so'ng bolalar bilan suhbat o'tkaziladi: nimalar yoqdi, nimani boshqacha qilish mumkin edi.

e) **Integratsiyalashgan yondashuv:** Rivojlanish markazlaridagi faoliyat boshqa yo'nalishlar bilan uyg'unlashadi (masalan, til – matematika – san'at integratsiyasi).

3. Muvofiqlashtirish va monitoring

Tarbiyachi faqat metodik rahbar emas, balki tashkilotchi va muvofiqlashtiruvchi sifatida ham rivojlanish markazlaridagi faoliyatni baholaydi:

- Bolalarning qiziqishini doimiy monitoring qilish
- Markazlar mazmunini yangilab borish
- Faoliyatni differensial yondashuv asosida tashkil qilish
- **Har bir markaz bo'yicha maxsus yondashuvlar**
- **Bolalar yoshiga mos faoliyat shakllari**
- **Innovatsion metodlar**
- **Hamkorlik va ota-onalarni jalb qilish**
- **Real hayotiy misollar**

4. Har bir rivojlanish markazi bo'yicha metodik yondashuvlar

a) Til va nutq markazi

- **Metodlar:** Hikoya tuzish, topshiriqli suhbat, rol o'ynash, ertak to'qish.
- **Tarbiyachining vazifasi:** So'z boyligini oshirish, muloqot ko'nikmasini shakllantirish, ifodali gapirishni o'rgatish.

b) Matematika markazi

- **Metodlar:** Didaktik o'yinlar ("Top va ayt", "Kim tezroq sanaydi?"), konstruktorlardan son shakllar yasash, o'lchov ishlari.
- **Vazifa:** Mantiqiy fikrlash, qiyoslash, sanash, o'lchash ko'nikmalarini rivojlantirish.

c) Ijodiy markaz

- **Metodlar:** Kollaj tuzish, loydan shakllar yasash, bo'yash, qog'ozdan shakllar kesish.
- **Vazifa:** Estetik did, noan'anaviy fikrlash va tasavvurni rivojlantirish.

d) Tabiatshunoslik markazi

- **Metodlar:** Eksperimentlar, tabiat burchagiga kuzatuv, mini-loyihalar, tabiatga oid suhbatlar.
- **Vazifa:** Atrof-muhitga mehr, tabiat qonuniyatlarini tushunish, ekologik tarbiya.

e) Rolli o'yin markazi

- **Metodlar:** Dramalashtirish, ijtimoiy rollarni bajarish (doktor, do'konchi, haydovchi).
- **Vazifa:** Ijtimoiylashuv, hissiy holatlarni tushunish va boshqarish, jamoadagi o'rinni anglash.

5. Bolalar yoshiga mos faoliyat turlari

Yosh guruhi	Faoliyat turi	Tarbiyachining roli
Kichik guruh (3-4 yosh)	Oddiy takrorlovchi o'yinlar, sensorik mashqlar	Namuna ko'rsatish, qo'llab- quvvatlash
O'rta guruh (4-5 yosh)	Qisqa topshiriqlar, guruhli o'yinlar	Faollashtirish, mustaqillikni rag'batlantirish
Katta guruh (5-6 yosh)	Eksperimentlar, ishlanmalar	Ijodiy Yo'naltirish, muammoni yechishga undash

6. Innovatsion metodlar

• **STEAM yondashuvi** – fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematikaning uyg'unligi asosida integratsiyalashgan faoliyat.

• **Loyiha metodlari** – “Kichik olimlar”, “Qiziqarli raqamlar haftaligi” kabi mini-loyihalar.

• **Kichik guruhlar bilan ishlash** – Differensial yondashuv, har bir bolaning individualligini inobatga olish

7. Ota-onalar bilan hamkorlik

Tarbiyachi rivojlanish markazlaridagi faoliyatga ota-onalarni ham jalb qilishi mumkin:

• “Ochiq eshiklar kuni” orqali markazlardagi ishlarni ko'rsatish.
• Ustaxona shaklida birgalikda ijodiy ishlar bajarish (masalan, bolalar bilan birga maketlar yasash).

• Uyda bajariladigan o'yinli topshiriqlar orqali bog'chadagi bilimni mustahkamlash.

8. Real hayotiy misol

Misol: “Kitob va hikoya markazi”da ertalabki mashg'ulot davomida tarbiyachi bolalarga “Jirafa bilan do'stlik” ertagini o'qib berdi. So'ng bolalarga savollar orqali hikoya syujetini tahlil qildirdi. Har bir bola ertakka boshqa yakun yasadi va bu syujet asosida kichik sahna ko'rinishini o'ynashdi. Ushbu faoliyat davomida bolalarda nutq, tasavvur, rolli o'yin ko'nikmalari, eshitib tushunish va ifodalash qobiliyatlari shakllandi.

Ilova 1. Dars ishlanmasi (namuna)

Faoliyat turi: Nutq rivojlantirish

Guruh:	Katta	guruh	(5-6	yosh)
Mavzu:	“Mening do'stim”			
Maqsad:	Bolalarda do'stlik haqida tushuncha shakllantirish, og'zaki nutqni rivojlantirish, izchil fikr bildirishga o'rgatish.			
Vositalar:	Do'stlikka oid rasmlar, kartochkalar, mimika o'yinlari uchun o'yinchoqlar.			

Dars bosqichlari:

	<i>Bosqich</i>	<i>Faoliyat mazmuni</i>	<i>Tarbiyachining harakati</i>
1	<i>Kirish</i>	<i>Bolalarni aylana shaklida to'plash, suhbat</i>	<i>Motivatsiya, rag'batlantirish</i>
2	<i>Asosiy qism</i>	<i>"Do'stim kim?" savoli asosida bolalarning fikrini olish, hikoya aytish topshirig'i</i>	<i>Yo'naltiruvchi savollar beradi, namuna ko'rsatadi</i>
3	<i>Mustahkamlash</i>	<i>"Men va do'stim" nomli kichik sahna ko'rinishlari, do'stlik haqida rasm chizish</i>	<i>Baholaydi, rag'batlantiradi</i>
4	<i>Yakuniy bosqich</i>	<i>Savol-javob, qisqacha xulosa</i>	<i>Refleksiya: "Bugun nimani o'rganding?"</i>

Ilova 2. Rivojlanish markazlari uchun namunaviy haftalik jadval

<i>Kun</i>	<i>Markaz nomi</i>	<i>Faoliyat turi</i>	<i>Maqsad</i>
<i>Dushanba</i>	<i>Matematika markazi</i>	<i>"Kim tezroq sanaydi?" o'yini</i>	<i>Sonlarni tartibda sanash</i>
<i>Seshanba</i>	<i>Til va nutq markazi</i>	<i>Hikoya tuzish kartochkalari</i>	<i>So'z boyligini oshirish</i>
<i>Chorshanba</i>	<i>Tabiatshunoslik markazi</i>	<i>Tabiat burchagida kuzatuv</i>	<i>Tabiiy jarayonlarni tushunish</i>
<i>Payshanba</i>	<i>Ijodiy markaz</i>	<i>Loydan hayvoncha yasash</i>	<i>Tasavvur va barmoqlar motorikasini rivojlantirish</i>
<i>Juma</i>	<i>Rolli o'yin markazi</i>	<i>"Do'kon" o'yini</i>	<i>Ijtimoiy rol va muloqot ko'nikmalarini shakllantirish</i>

9. Xulosa

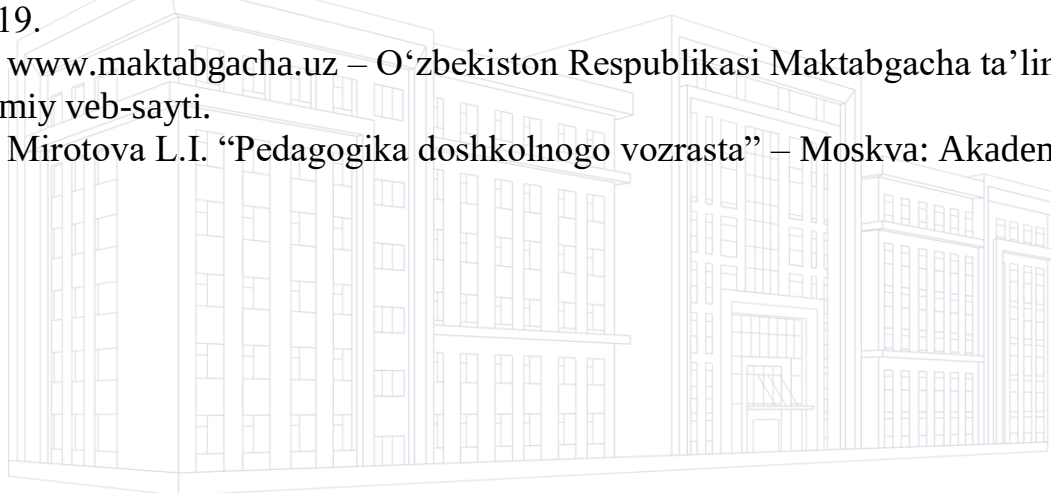
Rivojlanish markazlarida ta'limiy faoliyatga samarali rahbarlik qilish tarbiyachidan puxta tayyorgarlik, bolalarning yosh psixologiyasini chuqur tushunish va metodik yondashuvlarni to'g'ri qo'llashni talab qiladi. Metodik rahbarlik bolaning erkin fikrlovchi, ijodiy va faol shaxs sifatida shakllanishida muhim omildir. Shu bois tarbiyachi o'z faoliyatini doimiy ravishda yangilab borishi va ilg'or tajribalarni o'rganishi zarur. MTTdagi rivojlanish markazlari — bu oddiy mashg'ulot emas, balki bola shaxsini har tomonlama rivojlantirish vositasidir. Tarbiyachi ushbu jarayonda bolalarning ichki potentsialini ochuvchi, motivatsiyani shakllantiruvchi va o'zini anglashga yo'naltiruvchi rahbar bo'lishi kerak.

Faoliyatni rejalashtirishda esa ilg'or tajribalar, metodik adabiyotlar va zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanilishi lozim.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent: Adolat, 2021.
2. Maktabgacha ta'lim vazirligi. "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi. – Toshkent, 2021.
3. M.N. G'ulomova. Maktabgacha ta'lim muassasalarida rivojlanish markazlari. – Toshkent: Fan, 2020.
4. Shodmonova Z., To'xtaeva M. "Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda innovatsion yondashuvlar". – Samarqand: Zamonaviy Ta'lim, 2022.
5. Vygotsky L.S. "Psixologik rivojlanish nazariyasi". – Moskva: Pedagogika, 1996.
6. Montessori M. "Bola hayoti va uni tarbiyalash metodlari". – Toshkent: Ma'rifat, 2019.
7. www.maktabgacha.uz – O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim agentligi rasmiy veb-sayti.
8. Mirotova L.I. "Pedagogika doshkolnogo vozrasta" – Moskva: Akademiya, 2015.

O'QUVCHILARNING TIL KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY METODLAR

Muqaddasxon Jalolova
Xursanova Ruxshona Yusufjon qizi
Andijon Davlat Chet Tillari Instituti talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'quvchilarning chet tili ko'nikmalarini rivojlantirishda zamonaviy metodlarning roli tahlil qilinadi. Interfaol uslublar, kommunikativ yondashuv, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish va gamifikatsiya elementlari orqali o'quvchilarning tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish ko'nikmalarini shakllantirish yo'llari yoritiladi. Shuningdek, til o'rganish jarayonida motivatsiyani oshirish hamda mustaqil ta'limga yo'naltirishda innovatsion metodik yondashuvlarning samarasi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: chet tili, til ko'nikmalari, zamonaviy metodlar, interfaol yondashuv, kommunikativ uslub, axborot texnologiyalari, gamifikatsiya, motivatsiya, mustaqil ta'lim.

Bugungi globallashuv davrida chet tillarini o'rganish zarurati tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, ta'lim sohasida o'quvchilarning chet tiliga bo'lgan qiziqishini oshirish va ularning til ko'nikmalarini samarali shakllantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. An'anaviy yondashuvlar bilan bir qatorda, zamonaviy metodlardan foydalanish o'quv jarayonini yanada qiziqarli, interfaol va samarali qilish imkonini beradi. Til o'rgatishda kommunikativ uslublar, texnologiyalardan foydalanish, guruhli ishlar, o'yin elementlari va multimedaviy vositalar kabi metodlar o'quvchilarning bilim olishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu maqolada aynan shu zamonaviy metodlar yordamida o'quvchilarning tinglab tushunish, so'zlashish, o'qish va yozish kabi asosiy til ko'nikmalarini rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida chet tilini o'rgatish bo'yicha ko'plab innovatsion metodlar ishlab chiqilgan bo'lib, ular o'quvchilarning til ko'nikmalarini har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan. Til o'rgatishdagi an'anaviy yondashuvlar ko'proq grammatik qoidalarni yodlashga asoslangan bo'lsa, zamonaviy metodlar esa o'quvchini faol ishtirok etuvchi, o'rgatuvchi va mustaqil fikrlovchi shaxs sifatida shakllantirishga intiladi.

Interfaol metodlar — bu o'quvchilarning bilim olish jarayonida bevosita qatnashishini ta'minlaydigan uslublar bo'lib, ular orqali o'rganilayotgan tilga bo'lgan qiziqish oshadi. Masalan, "rol o'ynash" (role-play) mashqlari orqali o'quvchilar turli ijtimoiy vaziyatlarda qanday muloqot qilishni o'rganadilar. Bu metod o'zaro fikr almashinuvi orqali so'z boyligini oshirishga xizmat qiladi. Ingliz tilshunosi Diane Larsen-Freeman ta'kidlashicha, interfaol metodlar "o'rganuvchining tilga bo'lgan tabiiy ehtiyojini yuzaga chiqaradi", bu esa ta'lim jarayonini yanada samaraliroq qiladi.

Kommunikativ yondashuv esa o'quvchining kundalik hayotda tilni faol qo'llay olishiga qaratilgan. Bu uslubda o'rgatuvchi grammatikani emas, balki muloqotni ustuvor deb hisoblaydi. Masalan, "Find someone who..." kabi mashqlar o'quvchilarni dars davomida faol harakat qilishga undaydi. Bu borada nemis olimi Karl Brandining fikricha, "har bir chet tili darsi bu kichik hayotiy vaziyat bo'lishi kerak", ya'ni dars real hayotga imkon qadar yaqinlashtirilishi zarur.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) ham chet tilini o'rganishda keng qo'llanilmoqda. Interaktiv doskalar, onlayn platformalar (Quizlet, Duolingo, Kahoot va boshqalar), videodarslar o'quvchilarni mustaqil o'rganishga yo'naltiradi. Ta'lim texnologiyalari bo'yicha mutaxassis Marc Prensky "bugungi o'quvchi — raqamli avlod vakili, u vizual va tezkor o'rganishga o'rgangan" deya ta'kidlaydi. Shu sababli, AKT vositalaridan foydalanish o'quvchining individual ehtiyojlariga mos keladi.

Shuningdek, gamifikatsiya, ya'ni o'yin elementlarini o'qitish jarayoniga kiritish, o'quvchilarda sog'lom raqobat va motivatsiyani kuchaytiradi. Masalan, o'quvchilar orasida "Kim ko'proq so'z eslaydi?", "Tez-tez tarjima" kabi musobaqalar o'tkazish orqali ularning eslab qolish qobiliyatini oshirish mumkin.

Yuqorida keltirilgan usullar o'quvchilarning tinglab tushunish, so'zlashish, o'qish va yozish kabi asosiy til ko'nikmalarini kompleks tarzda rivojlantirish imkonini beradi. Muhimi, bu metodlar o'quvchilarni faollikka, mustaqil fikrlashga va real hayotga tayyorlaydi.

Xulosa qilib aytganda, o'quvchilarning til ko'nikmalarini rivojlantirishda zamonaviy metodlar muhim o'rin egallaydi. Interfaol yondashuvlar, kommunikativ uslublar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda gamifikatsiya elementlaridan oqilona foydalanish nafaqat til o'rganish samaradorligini oshiradi, balki o'quvchilarda mustaqil fikrlash, muloqot qilish va ijodiy yondashuv kabi ko'nikmalarni ham shakllantiradi. Ta'lim jarayonini hayotga yaqinlashtirish, o'quvchini markazga qo'ygan metodikalar orqali til o'rganish jarayoni tabiiy va qiziqarli tus oladi. Shunday ekan, chet tili o'qituvchilari zamonaviy metodik yondashuvlarni chuqur o'rganib, amaliyotda keng qo'llashlari zarur. Bu esa o'z navbatida, til o'rgatish sifati va o'quvchilarning natijalarini sezilarli darajada yaxshilaydi.

REFERENCES:

- 1.Bax, S. (2003). CALL – Past, Present and Future. System, 31(1), 13–28.
- 2.Brandi, K. (2008). Kommunikative Methoden im Fremdsprachenunterricht. Berlin: Langenscheidt Verlag.
- 3.Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education.
- 4.Larsen-Freeman, D. (2000). Techniques and Principles in Language Teaching. Oxford University Press.

5.Mavlonova, R. X. (2015). Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: Fan va texnologiya.

6.Oxford, R. L. (1990). Language Learning Strategies: What Every Teacher Should Know. Newbury House Publishers.

7.O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. (2021). Ingliz tili o'qitish metodikasi bo'yicha uslubiy qo'llanma. Toshkent.

8.Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. On the Horizon, 9(5), 1–6.

9.Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press.

10.www.teachingenglish.org.uk – British Council sayti, zamonaviy til o'qitish metodikasi haqida ma'lumotlar.

MADANIY STEREOTIPLAR, ARXETIPLAR VA MULOQOT JARAYONI HAMDA ULAR O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK

M.Tursunova

ISFT instituti Samarqand filiali o'qituvchisi

A.Omonova

ISFT instituti Samarqand filiali talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada madaniy stereotiplar, arxetiplar va muloqot jarayoni o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilinadi. Madaniy stereotiplarning shakllanishi va ularning kommunikatsiyaga ta'siri chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, arxetiplarning jamiyatdagi roli, ular inson ongiga qanday ta'sir qilishi va ularning muloqot jarayonidagi o'rni haqida ilmiy yondashuv asosida bahs yuritiladi. Tadqiqot natijalari madaniy muloqot jarayonida stereotiplar va arxetiplarning ta'sirini to'g'ri anglash va ulardan ongli foydalanish zarurligini ochib berishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: madaniy stereotiplar, arxetiplar, muloqot jarayoni, madaniyat, kommunikatsiya, ijtimoiy ong.

Kirish. Madaniyat – inson hayotining ajralmas qismi bo'lib, u muloqot jarayonida muhim rol o'ynaydi. Har qanday jamiyatda stereotiplar va arxetiplar insonlar o'rtasidagi muloqotni belgilab beruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ular kommunikatsiyaning shakllanishi va rivojlanishida sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Shu nuqtai nazardan, stereotiplarning qanday shakllanishi, ularning jamiyatdagi o'rni va insonlarning muloqotiga qanday ta'sir ko'rsatishi masalalarini o'rganish muhimdir. Tadqiqot davomida madaniy stereotiplarning qanday rivojlanishi, ularning ijobiy va salbiy jihatlari hamda arxetiplarning ularni qanday mustahkamlashi tahlil qilinadi.

Madaniy stereotiplar va ularning shakllanishi. Madaniy stereotiplar – bu ijtimoiy guruhlar, millatlar yoki madaniyatlar haqidagi umumiy tasavvurlar bo'lib, ular ba'zida sub'ektiv va noto'g'ri bo'lishi mumkin. Ular insonlar ongida uzoq vaqt davomida shakllanadi va ijtimoiy omillar natijasida barqaror holga keladi.

Stereotiplarning shakllanishiga quyidagi omillar ta'sir qiladi:

Tarixiy tajriba – o'tmishda yuz bergan voqealar, urushlar yoki ijtimoiy o'zgarishlar stereotiplarga asos yaratishi mumkin.

Ommaviy axborot vositalari – filmlar, yangiliklar va reklamalar orqali stereotiplar mustahkamlanadi.

Ijtimoiy institutlar (oilalar, maktab, jamiyat) – bolalikdan berilgan tarbiya stereotiplarning rivojlanishiga asos bo'ladi.

Shaxsiy tajriba va ijtimoiy aloqa – insonlarning shaxsiy hayot tajribasi stereotiplarning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Stereotiplar ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Ijobiy stereotiplar odatda muayyan guruh yoki jamiyat vakillariga nisbatan hurmat va ijobiy munosabatni shakllantiradi. Salbiy stereotiplar esa noto'g'ri tushunchalarni keltirib chiqarishi va diskriminatsiya yoki kamsitishlarga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, ayrim madaniyatlar mehnatsevarlik yoki mehmondo'stlik bilan bog'lanadi, boshqalari esa an'anaviy yoki innovatsion xarakterga ega deb qabul qilinadi.

Arxetiplar va ularning jamiyatdagi roli

Arxetiplar – bu inson ongining chuqur qatlamlarida saqlanib kelayotgan universal obrazlar va naqshlar bo'lib, ularni Karl Gustav Yung ilmiy asarlarida keng tahlil qilgan. Arxetiplar madaniyat va san'atda turli obrazlar orqali namoyon bo'ladi. Masalan:

Qahramon arxetipi – jasorat va fidoyilik timsoli;

Donishmand arxetipi – bilim va donolik ramzi;

Ona arxetipi – g'amxo'rlik va mehribonlik ifodasi.

Jamiyatda arxetiplar kishilar tomonidan muayyan shaklda qabul qilinib, turli madaniy va muloqot jarayonlarida aks etadi. Ular insonlar orasidagi muloqotning semantik asosini tashkil etib, stereotiplar bilan chambarchas bog'liqdir. Masalan, «qahramon» arxetipi ba'zan stereotip sifatida shakllanib, erkak kishilarga ko'proq yuklatiladi, bu esa gender tengsizligiga olib kelishi mumkin.

Muloqot jarayoni va stereotiplarning ta'siri. Muloqot jarayoni stereotiplarsiz kechishi juda qiyin. Insonlar bir-birlari bilan muloqotda bo'lish chog'ida oldindan shakllangan stereotiplarga tayanadi. Bu holat ayrim vaziyatlarda ijobiy natija berishi mumkin, chunki u tezkor fikrlash imkonini yaratadi. Biroq, stereotiplar noto'g'ri talqin va tushunmovchiliklarga sabab bo'lishi ham mumkin.

Masalan, turli madaniyat vakillari o'rtasidagi muloqot jarayonida stereotiplar noto'g'ri tushunish yoki noto'g'ri talqin qilishga olib kelishi mumkin. Shu sababli madaniyatlararo muloqotda stereotiplarning ta'sirini kamaytirish uchun quyidagi strategiyalar qo'llaniladi:

Ochiq muloqot va tushunish – insonlarning bir-birlarini yaxshiroq tushunishi uchun ochiq fikrlash muhim;

O'zaro hurmat va tolerantlik – muloqot davomida bir-birining madaniyatiga hurmat bilan yondashish;

Madaniy savodxonlikni oshirish – turli madaniyatlar haqida bilimga ega bo'lish;

Shaxsiy tajriba asosida yangi bilim olish – odamlar bilan bevosita muloqot qilish orqali stereotiplarni buzish.

Xulosa. Madaniy stereotiplar va arxetiplar jamiyatning muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Ular insonlarning muloqot jarayoniga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Stereotiplar odamlarning dunyoqarashi va ijtimoiy munosabatlarini shakllantirsa, arxetiplar esa ong

ostida yotuvchi qadriyatlarni ifodalaydi. Shu bois, jamiyatda muloqotni samarali tashkil etish uchun stereotiplar va arxetiplarning ta'sirini to'g'ri anglash va ularga mos yondashish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jung, C. G. (1964). Man and His Symbols. New York: Dell.
2. Lippmann, W. (1922). Public Opinion. New York: Harcourt, Brace and Company.
3. Hall, E. T. (1976). Beyond Culture. Garden City, NY: Anchor Press.
4. Hofstede, G. (2001). Culture's Consequences. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
5. Giddens, A. (2006). Sociology. Cambridge: Polity Press.

LANGUAGE SIMILARITIES: DIFFERENCES IN THE TURKISH LANGUAGE AND KHOREZM DIALECT

Saparbayev Jakhongir Alimbay ugli
Karakalpak State University

Abstract: *This article discusses the similarities and differences between the Khorezm dialect of the Uzbek language and the Ottoman Turkish dialects of the Turkish language. In particular, the similarities between the Turkish and Uzbek languages are considered with practical examples. At the same time, the lexicon of some languages included in the Turkic language is also compared and demonstrated with practical examples.*

Keywords: *Oghuz, Kipchak, dialect, Turkish, Khorezm dialect, linguistics, journalism, style*

During the years of independence, special attention was paid to the study of language issues and the expansion of its areas of application. The development of science in our country, along with the deeper study and teaching of the basics of linguistics, has become of great importance. The reason is that in the Decree of the President of our country Sh.M.Mirziyoyev "On the Action Strategy for the Further Development of the Republic of Uzbekistan" dated February 7, 2017 No. UP-4947, special attention is paid to improving the sphere of science and education. Indeed, language, including native language, is taught in preschool and school educational institutions. First of all, special attention should be paid to the teaching profession. Thus, the future of our Motherland, the future of our people, and raising the worthy contribution and place of our country in world civilization are directly related to the education and upbringing of young people, their level of knowledge, and how

they develop into well-rounded individuals. In this scientific work, we will also discuss dialects in Turkic-speaking countries, as well as literary language norms, and analyze existing problems.

Language plays an important role in the development of humanity, especially in establishing communication. In particular, in addition to spoken language, it is advisable to know the rules of the literary language. If we pay attention, in the development of any language, there should be a large number of speakers of that language. Within this, a good knowledge of the literary language, adherence to its rules, and simultaneously increasing the number of its speakers contribute to the development of that language. In any language, there should be many synonyms for words. The more synonymous words there are, the richer the language becomes. If we pay attention, styles in the Uzbek language are mainly studied by dividing them into two types. There are oral and written styles, and oral style includes the language style that people use for conversation in everyday life. Written style is divided into artistic, scientific, journalistic, and official styles. Artistic style is more often used in fiction. In the scientific style, it was used by scientists and researchers, and the works they create can be called dissertations, articles, manuals, theses, collections. Journalistic style is often used by journalists. In this case, the journalistic spirit is strong, and it is possible to give the reader or viewer a journalistic spirit. Official style is often used by employees of government agencies, and their written work is written in an official style. For example: application, certificate, recommendation, etc. Thus, along with reflecting on the similarities and differences between the Khorezm dialect and the Turkish language, which belongs to the colloquial style of the Uzbek language, we present evidence from a scientific point of view. The concepts of Turkish, Uzbek, or Karakalpak did not exist until the 18th century, i.e., such languages were called common Turkic. Currently, as a result of the development of science and knowledge, the lexicon, grammar, punctuation, and other linguistic tools of each Turkic language have been studied and scientifically proven.

In the Turkish language, there is the word "gordum," which in the Khorezm dialect is pronounced as "gördim," and this word has become a means of communication for speakers in some areas of the Ellikkala, Turtkul, and Beruni districts of the Khorezm region and the Republic of Karakalpakstan. Moreover, the word "ata" is a Turkic word, but it is used in the same form in the Khorezm dialect. In addition, "geldi - galdi," "yok-yo'q," "iç-ich," "dil-dil," "baş-bosh," "içmek-ichish," "kulak-kulak," "su-suv," "kiz-kiz," "ogul-o'g'il," "erkek-arkak," and other words. There are many similarities between the Turkish language and the Khorezm dialect, and sometimes they differ slightly in one or two letters and sounds, but in pronunciation they are still interpreted the same way. The words "degdi-dagdi" also differ by one letter, but are used identically in pronunciation.

The Uzbek language is one of the languages among the Turkic languages, distinguished by its multi-dialectal nature, with dialects that differ sharply from each other. The Uzbek language has forms belonging to the Karluk, Kipchak, and Oghuz dialects, and the Khorezm

dialect, which belongs mainly to the Oghuz dialect, differs from other dialects in phonetic, lexical, and morphological aspects. The study of the lexicon of Uzbek dialects remains one of the most pressing issues today. The Khorezm dialect belongs to two dialects: Kipchak and Oghuz, which are still used in the Oghuz dialect in this article. Although Khorezmian words are given in the Kipchak dialect, some words are still actively used in modern Oghuz dialects. In these aspects, it resembles some words in the Turkish language. However, in the Khorezm dialect, there are some words in the Kipchak dialect, which are completely different from the words in the Turkish language. For example: "kizladi" (to hide), "kirpi" (eagle), "karaarik/karali" (plum), "o'tkurdi" (to cough), "saldi" (to throw), "sallandi" (to hang), "salinadi" (to sway, sway), "salkim" (water vessel, Russian крышка), "asriq/yesirdi" (to get drunk), "esrik/asrik" (intoxicated), "baqir" (copper), "bulashti" (to stain), "bulanak" (muddy), "bulashtirdi" (to stain), "gashor/gashir" (carrot), "jumruqladi" (to punch), "avrundi" (to fall ill), "angildi" (to bend), It was noted that such words as "al" (hand), "arik/aruk" (apricot), "jumurtqa/yumurta" (egg), "kechi" (goat), "kizladi" (secret), "simg'urdi" (to remove, to blow one's nose), "tamaqsav" (in relation to a person who eats a lot), "tongdi" (to freeze), "hali" (carpet), "chekush" (hammer), "sho'shko'rdi" (sneezed) also exist in the Kipchak language. The above-mentioned words are actively used words of the Khorezm dialect, belonging not only to the Oghuz, but also to the Kipchak dialect. These words do not exist in the modern Uzbek literary language, their synonyms are used instead, that is, for the literary language these words have become archaic. Some of the listed words are used in this form, some undergo phonetic changes, some are used in the meaning given in the dictionary, and some are used in an expanded or narrowed form. Based on these characteristics, they can be classified differently. The above-mentioned words belonging to the Khorezm dialect, which do not exist in the modern Uzbek literary language, can be classified according to their meaning as follows:

- Words used in the same sense. Such words are also used in the Khorezm dialect in the meaning given in the dictionary: kirpi, bulashti, avrundi, tamaqsav, tāmān, tongdi.
- Words whose meaning has changed. The meaning of such words given in the dictionary differs from the meaning expressed in the Khorezm dialect: kizladi (secret), hali (carpet), baqir (copper), gozoydin (addressed to a person who arrives after a long time).

Speaking about some words in the Turkish language, words such as "göz," "burun," "kulak," "insan," "Mutale," "inanmak," "buzlamak" are similar to the words of the Khorezm dialect. In addition, such words as "ancak," "gökyüzi" do not exist in the Khorezm dialect. If we turn to the history of the dialects of the Turkish language, their history goes back many centuries. They also have dialects such as Oghuz, Ottoman Turks, Karadeniz. Therefore, the words in their dialects are pronounced differently. The dialects of the Uzbek language are similar to the languages of Turkic-speaking peoples in terms of their different pronunciations.

For example, in the Khorezm dialect of the Turkmen language, almost 70-80% of words are identical. Their history goes back to the wars and close neighborly relations of past centuries Mahmud Kashgari also expressed the following opinion about the closeness of Turkic languages. "The peculiarities, similarities and differences, and mutual influence of Turkic languages have been studied for a long time. Mahmud Kashgari was the first scholar to study these issues, and in his work "Dīwān Lughāt al-Turk" there is much information about Turkic languages, their dialects, in particular, Oghuz languages and dialects" [2:468]. Taking into account phonetic and morphological features, he divides Turkic languages into two groups:

- Languages of tribes from the Chigil, Yaghma, Tukhsi, Karluks, Uyghurs to Upper China (in science, it has become standard to refer to them as the languages of the eastern group). Oghuz, Argu, Kipchak, Tatar, Jamachi, Suvor, and Russian.

- Languages of tribes located before Byzantium (in science, it is relatively standard to call them languages of the eastern group) [3:14]. In addition, researchers of the Uzbek language also studied our language by dividing it into the following groups.

Gozi Olim Yunusov divides Uzbek dialects into three main groups:

- o'zbek-qipchoq shevalari;
- turk-barlos shevalari yoki "chig'atoy" shevalari;
- Xiva-Urganch shevalari.

The scholar writes the following about the phonetic features of the Khiva-Urgench dialects: "The Khiva dialect... is distinguished by the preservation of its sound harmony and long vowels. In the Khiva dialect, the division of the middle "k, g" sounds and the use of "g" instead of "k" are among the noteworthy phonetic features"[4:22].

In conclusion, the pronunciation of some letters in the Khorezm dialect, undergoing phonetic changes, is similar to Turkic languages. According to scholars, the letter q in the Oghuz dialect is pronounced as k, and the letter k as g. In these aspects, the words of the Turkish language and the Khorezm dialect are compared. Regardless of the language, words in the oral style are used to communicate people and to reveal and illuminate the language and speech of a certain region in works of art. Moreover, words in the literary style help more in language development than in the conversational style. Because the more synonymous words there are in the language, the higher the level of enrichment. In this case, the role and importance of dialects may be weaker, however, poets and writers use dialect words more often. This will make the work even more beautiful. Therefore, dialectal words also play a significant role in the development of language and literature. Moreover, the languages of the Turkic languages, including those speaking the Oghuz dialect, are close to each other, pronounced almost identically, and only appear different in their written form. However, since there are many similarities, it is incorrect to use it in written form as in oral pronunciation. Some words of Turkic-speaking states repeat each other in terms of dialect, but sometimes they differ in terms of changing their meanings. Thus, the Turkic languages,

including the Khorezm dialect of the Uzbek language and some words in the Turkish language, are similar in pronunciation and differ in writing. But since the dialects of the languages are the same, we can say that these two languages are close and comparable to each other.

REFERENCES:

- 1) Mirziyoyev SH.M. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmoni
- 2) Кошғарий М. Девону луғотит турк (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов). Т. I-II-III. Тошкент: Фан, 1960-1963. Т. I. 1960. – 529 б.; Т. II. 1961. – 488 б.; Т. III. 1963. – 468 б.
- 3) Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Т.: Ўқитувчи, 1996. -14 б.
- 4) Ғози Олим Юнусов. Ўзбек лахжаларининг таснифида бир тажриба. –Т.: Ўздавнашр, 1935. (лотин алифбосида). -Б. 22.

THE ROLE OF ALISHER NAVOI IN SOCIETY

Rabbimova Maftuna Olimovna, Qilichova E'zoza Xolpo'lat qizi

Student Of Navoi Innovations University,

Teacher of Navoi Innovations University.

Abstract: *This article provides information on the study of Alisher Navoi's life and work in the secondary and higher education system, and the place of Navoi's figure in the life of our society. Opinions were expressed about the education of the great thinker.*

Keywords: *"Navoi Khanlik", mushoira, bahru bayt, literature, textbook, program, philology*

Such persons have lived in history, whose place is incomparable. One such person is Alisher Navoi. The name of the Sultan of Ghazal property has not lost its value in the life of our society, even though centuries have passed. Every year, February 9 is celebrated with a big celebration, various events, commemorative parties, and celebrations are held in many places. A member of society who considers himself educated and cultured knows Alisher Navoi's ghazal or rubai by heart and can reflect on his life and work. But only a few people can analyze the wise words of our poet, which have not lost their value even after nearly 6 centuries have passed. In different places of our country, "Navoi Khanlik", mushoira, bahru bayts are still held, and their participants are people with professions not related to literature and poetry. We can see their activities in the analysis and interpretation of ghazals, as the hafiz who are even a little related to the literary literature, pay attention to the content of classical songs and sing them. During our lifetime, we witnessed that representatives of fields not related to literature, for example, specialists in exact sciences, medicine or law, were able to express their independent opinions about Alisher Navoi's life and work. Some of them even wrote reviews of Navoi's works. During his school days, Alisher actively participated in parties dedicated to Navoi's work. They will be able to recite the poems they have performed on stage. So, what percentage of our people, our nation, do you think has this feature? How effective is the knowledge gained in high school about Alisher Navoi? What methods do we use to retain the information we have learned? Why most people do not remember even one ghazal from Alisher Navoi? Or not everyone can correctly tell the arrangement of epics in "Khamasa"? Does the story "Mehr and Suhayl" included in the school program consider "Sabai Sayyor" not a fragment, but the main plot line of the epic? In order to find answers to these questions, we conducted a survey among people's representatives and set ourselves the goal of drawing the necessary conclusions. There are such cultured, educated and spiritual representatives of our people who always refer to the poet's work

because of their endless love for Hazrat Alisher Navoi. Even if their fields of activity are far from literature and poetry. Doctor of physical and mathematical sciences, professor Abdulla Azamov can be included in this sentence. Despite the fact that our scientist is an expert in the field of exact sciences, his love for literature, especially the work of Alisher Navoi, is commendable. Abdulla Azamov's "Book? Book... Book!" article has the following opinion: "Navoi is difficult to read. "Why? You can enjoy the starry sky even without a telescope." If the sky points to literature, the stars point to Navoi's works, and the telescope points to dictionaries and comments, the author means to understand the works of Alisher Navoi by heart. In the course of the article, a similar conclusion is also given: "There have been many great people in history. Have you ever regretted that you were not a contemporary with them, that you did not have the opportunity to meet them and enjoy their conversation? No regrets: read their books, books about them. I guarantee that they will not come back to you and talk to you. Abdulla Azamov was able to show his love for literature and His Holiness Alisher Navoi not only as a publicist, but also scientifically. Our scientist has pamphlets entitled "Aruz (Lessons of Alisher Navoi and Zahiriddin Muhammad Babur)" and "Humor-Mutoyiba in Alisher Navoi's Ghazals". In them, the works of Alisher Navoi and Zahiriddin Muhammad Babur, as well as Aruz, are well researched. The importance of the change of verb forms, the use of inversion (exchange of parts of speech), and the exchange of hyja (syllable) types is reflected. In addition to the above, Abdulla Azamov also wrote dramatic works about Alisher Navoi. The first dramatic work is called "Dugohi Hosseini". In addition to Alisher Navoi and other historical figures, there is an image of Guli. Guli is described as the qii of Alisher's uncle, Mirsaid Kabuli, whose weddings were not performed, but their marriages were read. Due to the tyranny of Abu Saeed Mirza, who ascended the throne after Abul Qasim Babur, both Mirsaid Kabuli and Guli perished. It is a historical fact that Navoi's uncles were killed by Abu Said Mirza. In our opinion, the image of Guli is influenced by Uygun and Izzat Sultan drama. The second drama is called "The Man Who Searched and Found Himself". The drama shows Alisher Navoi's career in the palace. Artist Husayn Boykaro tried to shed light on the animosity and character of the people around Navoi. It is mentioned in the narration about Navoi in the stage work

Кўкрагимдур субҳнинг пироханидин чокроқ,
Кипригим шабнам тўкилган сабадин намноқроқ

The history of the verse is also presented. In the narration, it is said that Alisher Navoi bought it from a poor man. Maulana Lutfi was praised

Оразин ёпқач, кўзимдин тўкилур ҳар лаҳза ёш,
Ўйлаким, пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғач қуёш

verse is also cited. As a fan of our respected scientist Abdulla A'zamov Alisher Navoi's work, he also admired his ghazal:

Мисли хонақоҳингизни айламак зиёратим –
Ҳар куни девонингизни қўлга олмоқ одатим.
Бу ғазални ўқиганда ҳаддан ошмиш ҳайратим:
“Бўлмиш андоқ мунқатиъ аҳли замондин улфатим
Ким, ўзум бирла чиқишмас ҳам замоне суҳбатим”.

Or we can cite the famous rubai of Alisher Navoi:

“Кўз бирла қошинг яхши, қабоғинг яхши,
Энг бирла менгинг яхши, сақоғинг яхши.”

Уммонда қошинг мисли даракчи қушдек,

Кўзинг – йўл ёритгувчи маёғинг яхши.

Ўхшатса қоматинг гар дарахту гулга,

Ғунчаю гулинг не дей? Бутоғинг яхши.

Фироғинг ширин, аммо висолга етмас:

“Юз бирла сўзинг яхши, дудоғинг яхши.”

Бу мисрани ким айтган – билибми, билмай

Чимрилган қошинг, уйган қовоғинг яхши.

Таърифинг Навоийдин ўтказиб бўлмас:

“Бир-бир не дейин, бошдин аёғинг яхши.”

Another scientist of ours - Doctor of Physics and Mathematics, Professor Mansurkhan Toirov is also distinguished by his special attention to literature. We want to talk about the article "Mad Schools" by Ustoz. The article was published in "Vatanparvar" newspaper in 2013. It talks about the history of creation of epics about Layli and Majnun in Uzbek classical literature. It is known that Nizami is the first creator of the epic "Layli and Majnun". But the author mentions that Rodakiy was the first to write such an epic, which probably has not reached us. 95 Again, quoting Fuzuli's words, "Layli and Majnun are a mirage in Persian, but this narration does not exist in Turkish" and tries to find the reason for his ignorance of Navoi's epic "Layli and Majnun". Our scientist talks about two of the works dedicated to the story "Layli and Majnun". The first one is Hazrat Inayat Khan's narration is based on the edition and foreword of B. Shidfar, published in Kiev in 1976. According to Hazrat Inayat Khan's narration, Majnun's parents, who could not find a cure for his madness, wrote a letter to Laila's parents and asked them to agree to their marriage. In this narration, Majnun wants to convey his greetings to Laila by a camel carrier. But he could not finish what he had to say to his lover, so he went with the letter carrier to the place where Layli lived. The author of the article cites the fact that Layli and Majnun are not figures invented by poets, that the poet Qays ibn al-Mulawwah, nicknamed "Layli's Majnun" by his contemporaries, was a child of the Banu Amir tribe of northern Arabs. Our scientist, who examined the historical sources mainly in Russian, comments: "I relied more on Lipkin's translation into Russian in understanding Navoi's epic "Layli and Majnun" written in Chigatoi (old Uzbek language). If our linguists, who have been working on the formation of our language for almost a hundred

years, gradually develop our language in the direction of being able to fully understand Navoi's works, perhaps our language would be more beautiful than it is now, and we would enjoy reading Navoi's works without stuttering. Our respected scientist Alisher Navoi paid special attention to the fact that he finished his epic "Layli and Majnun" before his teacher Abdurahman Jami.

Another compatriot who is not indifferent to Uzbek literature is Komiljon Sindarov, a doctor of jurisprudence, the author of many works of art. He also referred to classical literature. Alisher Navoi's comments on his ghazals can be a proof of our opinion.

Бизни бир парвонаю, ўзни анга шам қилдингиз,
Не балолиғ бўлсаким, қошимизда жам қилдингиз.
Қадримизни ер билиб, кўзимизни нам қилдингиз,
Бизни, эй ишқу жунун, расвои олам қилдингиз,
Ҳар не расволиғдин афзунроқ бўлур ҳам қилдингиз.

Or:

Қомати кўзни олар сарви равоним бор эмиш,
Сочи сунбул, юзи ол, қоши камоним бор эмиш,
Тенги йўқ соҳибжамол, моҳи тобоним бор эмиш,
Сени кўргач, дер эдим, бир меҳрибоним бор эмиш,

Both of the above mukhammas are written in the same weight - the most common weight in our classical literature - ramali khumsamuli mahzuf weight. Only in the verse "The husband knows our worth, you moistened our eyes", according to Alisher Navoi's definition, "there is a fault" in its weight. If we pay attention to other clauses of muhammas, we can find poetic arts such as tashbeh, talmeh, tazad, and exaggeration, as in classical literature. This means that the author is not only a lover of literature, but also an expert who has mastered its rules well. Among our people, there are many spiritual people like the above. What should we do so that such lovers of literature, lifelong fans of Alisher Navoi inspire our people in the future? In our opinion, we should start teaching the younger generation about our great-grandfathers even earlier than school age. This should coincide with the time when the child's language is fully developed and he begins to be interested in the meaning of words. When talking about the development of the child's speech reserve, psychologists have given the following opinion: the vocabulary of a 2-year-old child is 250-400 words, and the vocabulary of a 3-year-old child is 1000-1200 words. The speech reserve of a 7-year-old child is up to 4000 words. From these statistics, it can be concluded that a child who has reached kindergarten age, that is, 3 years old, opens up to get to know the world. Memory is very well developed in children aged 3-7 years. For this reason, many of our scholars expressed the opinion that children should be memorized examples of Alisher Navoi's works from kindergarten age. We agree with these comments, and we would like to emphasize that it is

one of the most effective ways to memorize our poet's simple words and wise words to children. Because the poems stored in this memory serve as a source for a deeper understanding of their meaning later. In addition, in the period of kindergarten age, models of character traits are formed in children, and the foundations of moral character are formed. A child who understands the meaning of a poem and a wise word memorized at such a responsible time will now try to follow them for the rest of his life. After all, it is not for nothing that the words "knowledge acquired in youth is a pattern carved in stone" are said. In all classes of secondary general education schools, information about the life and work of Alisher Navoi is given, examples of his works are presented. Alisher Navoi's works and stories about him are included in the textbook of each class, adapted to the age of the students of that class. In addition to Alisher Navoi's lyrics, "Hayrat ul-Abror" "Farhad and Shirin", "Sabai Sayyor", "Saddi Iskandari" by "Khamasa" excerpts from his works are presented.

References:

1. С.Ахмедов ва бошқалар // Адабиёт. Дарслик. Умумий ўрта таълим мактабларининг 5-синф ўқувчилари учун. – Т.: “Шарқ”, 2015
2. С.Олим ва бошқалар // Адабиёт. Дарслик. Умумий ўрта таълим мактабларининг 8-синф ўқувчилари учун. – Т.: Гафур Ғулом нашриёти, 2019
3. Қ.Йўлдошев ва бошқалар // Адабиёт. Дарслик. Умумий ўрта таълим мактабларининг 9-синф ўқувчилари учун. – Т.: “Ўзбекистон”, 2019
4. Б.Тўхлиев ва бошқалар // Адабиёт. Дарслик. Умумий ўрта таълим мактабларининг 11-синф ўқувчилари учун. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2018
5. Ш.Сирожиддинов ва бошқалар // Навоийшунослик. Дарслик. – Т.: “Тамаддун”, 2019
5. Абдулла Аъзам // Тажрибалар. – Т.: “Шарқ”, 2007.

TURKIY TILLARDA SHEVASHUNOSLIK VA ADBIY TIL ME'YORLARI

Solijonova Gulnoza Sherzodjon qizi

Fargʻona davlat universiteti talabasi

Karimjonova Shahlo Ravshanovna

Fargʻona davlat universiteti katta oʻqituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkiy tillarda shevashunoslik va adabiy til meʼyorlari masalasi tarixiy-tilshunoslik nuqtai nazaridan koʻrib chiqiladi. Turkiy tillar oilasining ichki xilma-xilligi, mintaqaviy shevalarning lingvistik xususiyatlari, ularning adabiy til shakllanishiga taʼsiri tahlil qilinadi. Maqolada oʻzbek, turk, qozoq tillari misolida shevalarning fonetik, leksik va grammatik jihatlari solishtirma asosda yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy davrda globallashuv, ommaviy axborot vositalari va raqamli platformalarning adabiy tilga taʼsiri hamda shevalarning saqlanishi va rivojlanishiga oid muammolar muhokama etiladi. Tadqiqot natijasida adabiy til meʼyorlarini saqlagan holda, shevalarni lingvistik boylik sifatida oʻrganish va qoʻllash zarurligi asoslanadi.

Kalit soʻzlar: turkiy tillar, shevashunoslik, adabiy til, dialect, til meʼyorlari, lingvistik tahlil.

Turkiy tillar — hozirgi va qadimgi turkiy ellar va elatlarning tillari. Asosan, Oʻzbekiston, Turkiya, Ozarbayjon, Qozogʻiston, Qirgʻiziston, Turkmaniston, XXR, Afgʻoniston, Eron, Tojikistonda, shuningdek, Bolgariya, Ruminiya, Ukraina, Germaniya, Kipr, Shimoliy Makedoniya, Albaniya, AQSh, Saudiya Arabistoni va boshqa bir qancha mamlakatlarda tarqalgan. Oʻtgan asr oxiridagi maʼlumotlarga koʻra, Turkiy tillarda

soʻzlashuvchilarning umumiy soni 130 million kishidan ortiq. Turkiyada koʻpchilik bilan turkiy tillar oʻrniga turk lahjalari atamasi qabul qilinadi. Turkiya, Ozarbayjon, Oʻzbek va shuningdek hammasi turk tilining lahjalari hisob qilinadi. Turk tili deganda Turkiya turkchasi emas, butun lahjalarni qamraydigan til sifatida tushuniladi. Baʼzi olimlar Turkiy tillarni

mo'g'ul tillari hamda tungus manjur tillari bilan birga qo'shib, oltoy tillari oilasiga birlashtiradilar. Ye.D.Polivanov, G.Y. Ramstedt kabi tilshunoslarning fikricha, ushbu tillar oilasi koreys va yapon tillarini qo'shish hisobiga kengayishi mumkin. Oltoy nazariyasiga ko'ra, Turkiy tillarning tarixi oltoy tillari bir til bo'lib tashkil topgan qadim zamondan — oltoy davridan boshlanadi. Oltoy bobotili (asos til) dastlab 2 ga — tungusmanjur va turkmo'g'ul tillariga, so'ngra turkmo'g'ul tili ham 2 ga — turk va mo'g'ul tillariga ajralgan. Lekin Turkiy tillarning oltoy tillariga genetik aloqadorligi haqidagi masala hamon faraz darajasida qolmoqda. Turkiy tillar deganda, Sibirdan Bolqon yarim oroligacha bir chiziq bo'ylab cho'zilgan ulkan geografik hududda tarqalgan o'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, saxa (yoqut), tuva, xakas, oltoy, karagas, shor, turkman, ozarbayjon, turk, gagauz, tatar, boshqird, chuvash, qo'miq, no'g'ay, qorachoybolqor, tofalar, chuvash kabi 25 dan ortiq til tushuniladi. Turkiy tillar hozirgi tarqalish geografiyasiga ko'ra, quyidagi mintaqalarga ajratiladi: O'rta va Janubiy.

Adabiy til — bu me'yorlangan, ijtimoiy jihatdan tan olingan til shakli bo'lib, muloqot, rasmiy yozishmalar, adabiyot va ta'lim sohalarida faol qo'llanadi. Shevalar esa ko'proq og'zaki nutqda, kundalik muloqotda ishlatiladigan, mintaqaviy xususiyatlarga ega bo'lgan til shakllaridir. Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashuv davrida adabiy til me'yorlarini saqlab qolish bilan birga, shevalarni o'rganish, tahlil qilish va qadrlash ham zamonaviy til siyosatining ajralmas qismiga aylangan.

Shevashunoslik — tilning hududiy ko'rinishlari bo'lgan shevalarni o'rganadigan tilshunoslik sohasi hisoblanadi. Nazar Rajabovning tadqiqotlarida o'zbek shevalari fonetik, morfologik va leksik jihatdan chuqur tahlil qilinadi. Unga ko'ra, o'zbek shevalari uch asosiy guruhga: shimoliy, janubiy va sharqiy guruhlarga bo'linadi. Har bir guruh o'zining fonetik va grammatik jihatlari bilan ajralib turadi, bu holat esa adabiy til me'yorlarining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Rajabov shevalarning tarixiy ildizlarini qadimiy turkiy manbalar, xususan, Mahmud Koshg'ariy asarlari orqali yoritadi. U, shuningdek, adabiy til va shevalar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni, til siyosati kontekstida o'rganib, shevalarning faqat og'zaki nutq shakli emas, balki yozma til taraqqiyotida ham muhim o'rin tutishini asoslaydi. Turkiy tillarning tarixiy taraqqiyotida shevalarning tutgan o'rni alohida e'tiborga loyiqdir. Qadimgi yozma manbalarda uchraydigan ko'plab leksik birliklar bugungi o'zbek shevalarida o'z aksini topgan. Bu holat tilning uzviyligi, meros davomiyligi va tarixiy qatlamlarning zamonaviy muloqotda yashab kelayotganini ko'rsatadi. Qadimgi turkiy yodgorliklar — “Qutadg'u bilig”, “Devonu lug'otit-turk”, “Orxon-Yenisey bitiklari” tilshunoslik tarixida muhim manba hisoblanadi. Bu asarlar o'sha davrdagi xalq tilini, adabiy me'yorni va shevalarning izlarini saqlagan. Jumladan: “Qutadg'u bilig”da qo'llangan **“qonuq”* so'zi *“mehmon”* ma'nosida keladi. Hozirda bu so'z Qashqadaryo va Surxondaryo shevalarida aynan shu ma'noda ishlatiladi. “Devonu lug'otit-turk”da **“arig”* so'zi *“toza”* degan ma'noni bildiradi. Bu shakl Xorazm shevalarida saqlanib qolgan. Bu so'zlarning

fonetik va semantik o'zgarishlari tahlil qilinganda, til evolyutsiyasi davomida ularning bir qismi adabiy tilga singib ketgan, ayrimlari esa faqat shevalarda saqlanib qolgan.

Bu hodisa Markaziy Osiyo xalqlarining tarixiy-madaniy migratsiyalari bilan izohlanadi.

Qadimgi shakl	O'zbekcha (shevada)	Turkcha	Qozoqcha	Ma'nosi
Qonuq	Mehmon (Qashqadaryo)	Misafir	Qonaq	Mehmon
Arıĝ	Toza (Xorazm)	Arı	Taza	Pok, toza
Baĝram	Qumtepa	Kumtepe	Qumsha	Qumlik, tepa
Yaruk	Yorug' (Surxondaryo)	Işık	Jaryq	Yorug'lik, nur
Bilig	Bilim (Buxoro)	Bilgi	Bilik	Bilim, ma'lumot

Shevashunoslik faqatgina mintaqaviy nutqni emas, balki tarixiy til qatlamlarini, adabiy tilga o'tgan yoki unda saqlanmagan so'zlarni o'rganish imkonini beradi. Turkiy yozma yodgorliklardagi so'zlarning o'zbek shevalarida saqlanib qolishi bu shevalarning qadimiylilik darajasini ko'rsatadi. Bu jihatdan o'zbek shevalari — turkiy tillar tarixining tirik guvohi hisoblanadi. Kelgusida turli mintaqalarda o'tkaziladigan ekspeditsiyalar, matnlar korpuslarini solishtirish, va yozma manbalar bilan qiyosiy tahlil qilish orqali til taraqqiyoti va tarixini chuqurroq o'rganish mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rajabov, N. (2004). O'zbek shevashunosligi. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
2. Nizamov, I. (2010). O'zbek tili shevalari va ularning adabiy tilga ta'siri. Toshkent: Fan.
3. Iskandarov, O. (2002). Turkiy yozma yodgorliklarning tilidagi ayrim so'zlarning o'zbek shevalarida qo'llanishi. Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti.
4. Maxmudov, M. (2001). Qutadg'u bilig va uning tilshunoslikdagi o'rni. Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilari.
5. Shomurodov, F. (2003). Devonu lug'otit-turk va uning o'zbek tili bilan bog'liq jihatlari. Toshkent: Sharq.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA BA'ZI EFEMIZMLAR: O'XSHASHLIKLAR VA FARQLAR

Mahammadjonova Dildoraxon Ahmadjon qizi

Farg'ona davlat universiteti talabasi

Karimjonova Shahlo Ravshanjonovna

FDU, f.f.f.d. (PhD), katta o'qituvchi

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi efemizmlar ya'ni og'ir, noqulay, nomaqbul yoki hissiy jihatdan ta'sirli holatlarni bilvosita, yumshoq ifodalovchi so'z va iboralar tahlil qilinadi. Efemizm til madaniyatining muhim unsurlaridan biri bo'lib, jamiyatda axloqiy me'yorlarga mos holda fikrni nozik yetkazish vositasi sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: efemizm, ingliz tili, o'zbek tili, semantik yumshatish, tabu, ifoda, ibora.

Har bir tilda odamlar orasidagi muloqotni yanada muloyim va madaniyatga mos tarzda olib borish uchun maxsus ifodalar – efemizmlar mavjud. Evfemizm atamasi grek tilidan olingan bo'lib, ko'pchilik mualliflar fikriga ko'ra, noo'rin birlikning o'rinli birlikka almashinuvi sifatida qaraladi. A.A.Reformatskiy “Evfemizmlar taqiqlangan (tabulangan) so'zlar o'rniga qo'llanishga ruxsat berilgan so'zlar” deya ta'rif beradi. “Лингвистический энциклопедический словарь”da esa “Evfemizm – bu so'zlovchi nazarida qo'pol, noqulay bo'lgan so'z va ifodalar o'rnida qo'llangan, ularga ma'nodosh bo'lgan emotsional betaraf so'z va ifodalar” deyiladi.

Ingliz tili tarixini o'rgangan olim R.Byorchfild Choser nazmining evfemik birliklari misolida tadqiqot olib borar ekan, evfemizm she'riyatning juda qulay uslubiy vositasi ekanligini e'tirof etadi. R.Byorchfild Choserni birinchi bor o'z ijodida intim munosabatning evfemik shaklini berganligini ta'kidlaydi. Shekspir esa bu yo'nalishni buzgan holda, o'zining obrazlarini his-hayajonli birliklar bilan ifodalab, evfemizmdan faqatgina stilistik bo'yoqni kuchaytirish vositasi sifatida foydalanadi.

Evfemizmlarni tasniflash uning mohiyatini chuqurroq o'rganishga, turli nuqtai nazardan kuzatishga, tadqiq etishga, ushbu hodisaning tuzilishini aniqroq yoritishga xizmat qiladi, xilma-xil tasnif esa evfemizmlarning ko'p qirraliligidan va murakkab jarayon mahsuli ekanligidan dalolat beradi. Evfemik birliklar serqirra hodisa, bu ularni har bir belgisi asosida turlicha tasnif qilish imkonini beradi. Zero, individual nutqga xos evfemizmlar lisoniy va nolisoniy omillar qorishuvidan iborat yaxlitlik bo'lib, bu omillar asosida qo'lga kiritilgan natijalarni umumlashtirishgina har bir evfemizmning o'ziga xos, shuningdek, shaxs

idiolektiga xos evfemizmlarning individual mohiyatini aniqlash imkonini beradi. Quyida nutqga xos evfemizmlarning tasnifiy belgilarni ikki katta guruhga ajratamiz:

- 1) lisoniy belgilar;
- 2) nolisoniy belgilar.

Lisoniy belgilar asosidagi tasnifda evfemik birliklarning mavzuviiy, semantik, shaklii (struktur), uslubiiy xususiyatlariga tayaniladi. Nolisoniy belgilar asosidagi tasnifda esa evfemik birliklarning nutqiiy voqelanishida dialektik birlikda yuzaga chiquvchi tashqi omillar e'tiborga olinadi. Bular sirasida so'zlovchi va tinglovchi shaxsning dunyoqarashi, saviyasi, ijobiiy yoki salbiy obrazligi, jinsi, yoshi kabi sof

lisoniy omillar bilan birgalikda nutq sharoiti va vaziyati bilan bog'liq pragmatik omillarni sanash mumkin. Evfemizmlarning implitsit ko'rinishlari ham nolisoniy xarakterga egadek tasavvur uyg'otadi. Biroq implitsit evfema qiymati denotatning asl atamasi asosida idrok etilishi sababli uni ham lisoniy vosita sifatida qarash ma'qul.

Quyida "o'lmoq" fe'li orqali efemizmning ingliz va o'zbek tillaridagi o'xshashliklari ko'rib chiqiladi: "o'lmoq" tushunchasining evfemalarini badiiiy asarda muallif qahramon yoki o'z tilidan turli vaziyat va shaklda ifodalaydi. Salbiy yoki hajviiy qahramon nutqidan ijobiiy, madaniyatli obraz nutqi farqlangani bois, o'z navbatida, evfemik ma'nolar ham bir necha turga ajraladi. Ma'lum guruh kishilarigagina tushunarli bo'lgan argotik evfema, shu voqelikka aloqador suhbatdoshgagina ma'lum qarg'ish, haqoratni aks etuvchi evfemik birliklar farqlanadi. Bular sinonimik qatorni tashkil qilgan bo'lsa-da, birlamchi ma'no bilan ko'chim orasidagi bog'liqlik ma'lum ma'noda uzilganini kuzatish mumkin.

O'limni ifodalashda efemizmlar ingliz tili va o'zbek tili o'rtasida o'limni ifodalashda ishlatiladigan efemizmlar juda o'xshash. Har ikkala tilda ham, o'limni to'g'ridan-to'g'ri aytmaslik, uni yumshoqroq tarzda ifodalash uchun maxsus ifodalar ishlatiladi. Ingliz tilida "passed away" yoki "gone to a better place", o'zbek tilida esa "vafot etdi", "bandalikni bajo keltirdi" kabi muloyim ifodalar ishlatiladi.

O'lim va kasalliklar haqidagi efemizmlar ingliz tilida "passed away" kabi efemizmi keng qo'llanilsa, o'zbek tilida esa bu ifodaning o'rniga ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri "vafot etdi" ishlatiladi. O'zbek tilida o'lim haqida gapirganda, nozik ifodalar ishlatish ko'proq diniy va madaniy kontekstga bog'liq bo'ladi. Ingliz tilida esa "passed on" yoki "gone to sleep" kabi boshqa alternativalar ko'proq ishlatiladi.

Xushmuomalalik va hurmatni ifodalash o'zbek tilida ko'pincha hurmat yoki ijtimoiy mavzularda muloyimlik ko'rsatish uchun maxsus so'zlar va qo'shimchalar ishlatiladi. Misol uchun, yoshi katta odamni "keksaygan" yoki "katta yoshdagi" deya ta'riflash o'rni borki, bu ingliz tilida faqat "elderly" yoki "senior" sifatida ishlatiladi.

Efemizmlar nafaqat o'lim, balki boshqa hayotiiy holatlar haqida ham qo'llaniladi. Masalan, ingliz tilida "unemployed" (ishga ega emas) o'rniga "between jobs", "laid off" kabi

yumshoq iboralar ishlatiladi. O'zbek tilida esa "ishga ega emas" o'rniga "ish izlayotgan", "bo'sh" kabi iboralar afzal ko'riladi. Shu tarzda efemizm nafaqat semantik, balki pragmatik va sotsiolingvistik funktsiyani ham bajaradi – ya'ni tinglovchining hissiyotini inobatga olib, ijtimoiy munosabatni ehtiyotkorlik bilan shakllantiradi.

Shuningdek, efemizmlar madaniy xususiyatlarga ham bog'liq. Har bir til o'z jamiyatining qadriyatlariga mos ifodalarni shakllantiradi. Masalan, ingliz tilidagi "mentally challenged" (aqliy qiyinchiliklarga ega) o'zbek tilidagi "aqlan zaif" yoki "rivojlanishida muammo bor" degan iboralarga mos keladi. Bunda til orqali shaxsga hurmat saqlangan holda salbiy holatni yumshoq tarzda aytishga harakat qilinadi.

Badiiy adabiyotlarda esa efemizmlar obrazli va estetik funktsiyani ham bajaradi. Ular asarga yumshoqlik, ko'rsatmaslik orqali ifoda kuchi, ruhiy ta'sir beradi. Misol uchun, Ernest Hemingueyning "The Old Man and the Sea" asarida "he was gone" iborasi o'limni bevosita emas, balki hissiy ohangda bildiradi. O'zbek adabiyotida esa Abdulla Qahhor yoki Cho'lpon asarlarida "qudratli olamga ketdi", "bu dunyo bilan vidolashdi" kabi yumshoq ifodalar tez-tez uchraydi.

Quyida badiiy adabiyotlardan olingan misollar orqali efemizmlarni ko'rib chiqamiz: "Although Mall longs to see Thomas, she remains steadfast in her resolution, until one day Thomas runs into the center of Eyam, knowing that he will not be allowed to leave, yet fearing that Mall has died." Bu jumlada "passed away" iborasi Mallning vafot etganini semantik yumshatish uchun ishlatilgan.

"Atticus said Calpurnia had more education than most colored folks. When her mother passed away, she went to live with her mother's people in a small town near Mobile." Bu jumlada "passed away" iborasi Calpurnianing onasi vafot etganini muloyim tarzda ifodalash uchun ishlatilgan.

"...passing messages to the audience from their dearly departed". Bu romanda "departed" so'zi vafot etgan yaqinlarini ifodalash uchun ishlatiladi.

Bu iboralar turli ohang va kontekstlarda ishlatiladi: ayrimlari diniy (masalan, resting in peace, eternal rest), ba'zilar norasmiy va ba'zan yumoristik (pushing up daisies), ayrimlari esa shunchaki hissiy ta'sirni kamaytirish uchun tanlanadi (slipped away, gone). Ayniqsa, badiiy adabiyotlarda bu efemizmlar ko'p ishlatiladi, chunki ular o'quvchining tuyg'ulariga bevosita ta'sir qiladi va o'lim mavzusini chiroyli ifoda etadi.

Shunday qilib, efemizmlar nafaqat tilning boyligini, balki insonning o'ta nozik hissiyotlarga bo'lgan e'tiborini ham namoyon etadi. Bunday iboralarni o'rganish bizga til madaniyatini, insoniylikni va estetik ifoda usullarini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qodirova X. O'zbek tilida efemizm va disfemizm.—Bookmany print:Tosh,2022
2. Rawson, H. A dictionary of Euphemisms and other doubletalk. Crown Publishers,1981.
3. Neaman, J. S. va Silver, C. G. Kind Words: A Thesaurus of Euphemisms. Facts on File, 1990.
4. Ayupova, D. O'zbek tilida efemizmlarning lingvopragmatik xususiyatlari. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2018.

O'ZBEK TILI VA ADABIYOTINING TARAQQIYOT YO'NALISHLARI

Madumarova Muhayyo Djurayevna
Farg'ona davlat texnika universiteti o'qituvchisi
Qobilov Muhammadrasul Ikromjon o'g'li
talaba

Lingvistikaning asosiy ob'ekti insonlarga xos bo'lgan tildir. Til tizimi qonuniyatlari, uning faoliyati va taraqqiyoti ushbu fanning predmeti hisoblanadi.

Jamiyatni tilsiz tasavvur qilib bo'lmaydi; darhaqiqat, bizga "odamiylikni" tuhfa qilayotgan tildir yoki, aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, kommunikatsiya vositasi sifatida foydalanish uchun simvollar tizimini yaratish qobiliyati. Tilsiz adabiyot, muloqot, diplomatiya, savdo, san'at, qonun va biz bilgan jamiyat bo'lmaydi. Tilni (og'zaki yoki yozma, ichki yoki ochiq aytilgan) o'rganish yo'nalishida olib borilgan izlanishlar jamiyatda faol, mustaqil va hamkorlik faoliyatini olib bormoqchi bo'lganlar uchun muhimligi aniq. Bu ularga qulay va baxtliroq hayot kechirishga imkon beradi.

Til, biroq, o'zining asl tabiatiga ko'ra ikkiyuzlamachi: ko'p olimlar tomonidan aytib o'tilganidek, til o'ziga bo'ysindirish, nazorat qilish va chegarlashga qodir bo'lgani bilan u bizni ozod qiladi va bizning imkoniyat va salohiyatimizni oshiradi.

Grammatikaga doir ilk ishlar dastlab har qanday til tizimi uchun xos deb hisoblangan. Ko'pgina xalqlarning mutaffakirlari bir til grammatikasini ikkinchisiga nisbatan tadbiq qilishni tabiiy hol deb qabul qilishgan. Qiziqarli tomoni shundaki, XVIII asrda yunon-lotin tillaridagi ko'pgina fe'l zamonlarini rus tili grammatikasi ko'chirib olgani kabi, XX asrning 50- yillarigacha turkiy tillar grammatikalarida ham rus tili grammatikasi an'analarga xos bo'lgan fe'lning zamon shakllari haqidagi ma'lumotlarni qayd etishga harakat qilingan.

Tilning insonga xosligi tufayli individual va butun xalqqa tegishli bo'lganligi uchun ijtimoiy ekanligini e'tirof eta turib, Humboldt tildagi sub'ektivlik va ob'ektivlik yaxlitligini hamda tarixiy taraqqiyot va faoliyat hamohangligini ta'kidlab o'tadi. Humboldt til va madaniyat, til va yozuv munosabatlari haqidagi masalaga e'tibor qaratdi va tilning bilish quroli sifatidagi o'rnini ko'rsatib berdi.

Humboldtning g'oyalari Avgust Shleyxer (1821-1868), Aleksandr Afanasevich Potebnya (1835-1891), Ivan Aleksandrovich (Yan) Boduen de Kurtene (1845- 1929) kabi yirik tilshunoslarning lingvistik qarashlariga katta ta'sir ko'rsatdi.

Humboldt tilning faoliyat ekanligini ta'kidlab o'tadi. Lekin u tilni faoliyat quroli sifatida qo'llanishi va lisoniy faoliyatning o'zi o'rtasidagi aniq chegarani ajratib bera olmadi. «Til-

nutq» dixotomiyasini lingvistikaga bir necha yillardan so'ng zamonaviy lingvistikaga asos solish borasida I. A. Boduen de Kurtene bilan bir

qatorda turgan olim Ferdinand de Sossyur (1857-1913) kiritdi.

Sossyurning muhim xizmati – tilni belgilar tizimi sifatida tushunishning asosiy tamoyillarini shakllantirganligi, sinxronlikni aniq chegaralaganligi, ya'ni tilni o'zgarish va taraqqiyot jarayonida tahlil etganligi va tilning tizimli xarakteri haqidagi masalani aniq qo'ya bilganligidadir. Shuni alohida ta'kidlab o'tish zarurki, Sossyur til tizimi haqida Humboldt va ayniqsa Shleyxer kabi organizm sifatida emas, balki aynan tizim sifatida fikr yuritadi. Tilshunoslik fanining predmeti tushunchasi tarixiy nuqtai nazardan o'zgaruvchan xarakterga egadir. Ma'lumki, til haqidagi fan to'g'ri yozish va o'qish haqidagi ta'limotlar bilan boshlangan edi. Ushbu ta'limot grammatika, ya'ni «yozuv san'ati» deb atalgan. Ammo ana shunday aniq amaliy maqsadga erishish juda keng qamrovli masalalarni hal qilishni talab etdi. Masalan, til o'zgaruvchanligi, tillardagi farqlar, qadimiy matnlar yoki xorijiy tildagi yozuvni o'qishga o'rgatish kabi masalalar shular jumlasidandir.

Yozuvning yaratilishi esa tovushlar va harflar munosabati haqidagi masalani hal qilishni taqozo etdi. Bundan tashqari, tovushlarning barcha turlari emas, balki faqat ma'noni ajratishga xizmat qiladigan vaijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan tovush belgilari uchungina harflar yaratish zarur edi.

So'z o'zgarishi va gapdagi so'zlarning bog'lanish qoidalarini bilmasdan turib to'g'ri o'qish va yozish mumkin emas. Shunday qilib, asta-sekinlik bilan grammatika «yozuv san'atidan» so'zlarning o'zgarishi va bog'lanishi, tovushlardan so'zlar tuzish va ularning ma'noga ega qismlar (morfemalar)dan tashkil topishi haqidagi fanga aylanib bordi. Ma'lumki, bunday yondashuvda tilning juda muhim elementi – so'z til haqidagi fan qiziqishi doirasidan chetda qoladi. Shunday bo'lsada, amaliyot lug'atlar tuzish zaruratini tug'dirdi. Natijada, til haqidagi fan o'z tarkibiga leksikologiya fanini, ya'ni lug'at tarkibi haqidagi fanni ham kiritdi. To'g'ri o'qish va yozishga o'rgatishda til tizimi va yozuvni bilish yetarli emas. Tilning qanday harakat qilishi va faoliyatini anglash ham juda muhim hisoblanadi. Shu asosda til faoliyati muammolari – avvaliga namunaviy nutq ta'limoti bo'lgan ritorika va keyinchalik, uslublar haqidagi ta'limot – stilistika bilan bog'liq holda til haqidagi fan predmeti tarkibiga kiritildi.

Lingvistikaning bugungi holati deduktiv va induktiv yondashuvlarning

lingvistik tadqiqotlarda amalda birlashtirilishi va kuzatishlar, tajribalar va olingan ma'lumotlarni yig'ishni o'zaro bog'lashni talab etmoqda.

«Umumiy tilshunoslik» fanining ikki mustaqil tarmoqqa bo'lingan. Tarmoqlardan biri umumiy tilshunoslik bo'lib u dunyoning turli tillari doirasida olib borilgan kuzatishlarni umumlashtirish va ana shunday umumlashtirilgan xulosalar asosida tillarning strukturasi, faoliyati va taraqqiyotiga xos umumiy qonuniyatlarni aniqlash kabi vazifalarni o'z oldiga qo'ysa, umumiy tilshunoslikning ikkinchi tarmog'i bo'lgan nazariy tilshunoslikda esa tillarning strukturasi, faoliyati va taraqqiyotining modellari yaratiladi.

Umumlingvistik tadqiqotlar tizimida tipologik lingvistika o'ziga xos o'rinni egallaydi. Dunyodagi turli tillarning qiyosiy tahlili muayyan belgilarga ko'ra tillarni, ularning tovush va grammatik tizimlari, lug'at boyligi va uslubiy turlarini ma'lum tiplarga birlashtirish imkoniyatini beradi. Humboldt davridayoq tillarning morfologik strukturasidagi fundamental xususiyatlarni e'tiborga olishga asoslangan tipologik tasniflash keng tarqalgan edi. Ushbu tasnifga muvofiq tillarning

quyidagi tiplari ajratilgan:

1. So'z tarkibida yordamchi morfemalar ishlatilmaydigan amorf tillar;
2. Yordamchi morfemalarning o'zakda sezilarli o'zgarishlarni yuzaga keltirmasdan unga aglyutinatsiya (ya'ni yelimlash) yo'li bilan birikadigan aglyutinativ tillar;
3. Yordamchi morfemalar o'zak bilan juda yaqin birikadigan va bunda o'zakda ham, yordamchi morfemada ham sezilarli o'zgarishlar yuz beradigan flektiv tillar.

Ushbu tiplar guruhiga yana bir tipni, ya'ni polisintetik tillarni kiritish mumkin. Bu tillardagi o'zak va yordamchi morfemalar birikib, muayyan darajada so'z-gap yagona tuzilmasiga aylanadi (Amerika hindulari tillari va Osiyodagi ba'zi tillar – chukot, koryak va h.k.). Ushbu tasniflashni taniqli amerikalik lingvist Eduard Sepir (1884–1939) aniqlashtirgan va bunda u ko'pgina notanish tillardan to'plangan faktlarni inobatga olgan.

Umumiy va amaliy tilshunoslik o'zining nazariy aspektlarida yaqin aloqadadir. Tarixdan tilshunoslikning maqsadi til va to'g'ri yozishni o'rgatishga qaratilganligini aytdik. Keyingi davrlarda ushbu vazifalar qatoriga insonning mashina va kompyuter bilan o'zaro muloqoti bilan bog'liq vazifalar ham qo'shildi.

Umumiy tilshunoslik lingvistikaning nazariy yadrosi hisoblanadi. Til nazariyasi insoniyat muloqotining muhim vositasi sifatida har qanday tabiiy til doirasida olib boriladigan tadqiqot ishining asosini tashkil etadi. Dunyoning turli tillari strukturasini, faoliyati va taraqqiyotida yuz beradigan har qanday hodisaning to'laqonli tahlilini amalga oshirish ishonchli nazariy asos va metodologik tamoyillar bilan ta'minlanishi zarurdir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. To'xliyev B.. Adabiyot o'qitish metodikasi. Toshkent, Yangi asr avlodi, 2006.
2. Niyozmetova R.. Uzluksiz ta'lim tizimida o'zbek adabiyotini o'rganish metodikasi. Toshkent, Fan, 2007
3. Mirqosimova M.. O'qituvchilarga adabiy tahlil malakasini shakllantirish va takomillashtirish asoslari Toshkent, Fan, 2006.

O'ZBEK XALQ SHEVALARI

Qurbonova Gavhar Xurramovna

Termiz davlat pedagogika institute o'qituvchisi

Toshturdiyeva Fazilat

Termiz davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya: maqolada o'zbek tili shevasining muhim xarakterli jihatlari hamda shevaga xos bo'lgan ba'zi so'zlarning manoviy izohlari va nazariy malumotlar keltirib otilgan.

Kalit so'zlar: Sheva, lahja, tuppa, checha, inak, juvoz, lapanglamoq, sholdir-shuldir, poldir, shoti, patinjon.

Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy ma'naviy qadriyatimiz hisoblanadi. Aslida ham ona tili deganda sheva tushunilishi haqiqatga yaqindir [1:3.].

Dialekt so'zi yunoncha bo'lib, sheva degan ma'noni anglatib (aslida qabila tili demakdir), aksariyat til xususiyatlari o'xshash bo'lgan shevalarni birlashtiradi.

Lahja arabcha so'z bo'lib u ham *ravish*, *tarz*, *yo'sin*, *sheva* ma'nolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida qadimdan o'zbek tilining taraqqiyotiga asos bo'lgan sheva va dialektlarning eng yirik to'ldasini anglatadi.

O'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyotida uchta lahjaning birligidan tarkib topgan. Ular: *qarluq-chigil-uyg'ur tahjasi*, *qipchoq lahjasi*, *o'g'uz lahjasidir* [1:5.].

Turkiy millatlar va illatlar o'zlarining boy xalq og'zaki ijodi namunalari qadimiyligi o'ziga xos jihatlari bilan mashhurdir. Yozma manbalarning dastlabki O'rxun Enasoy bitiklari nomi bilan Markaziy Osiyo va, Sibir va Mo'giliston zominlaridan topilganligi bizga tarixdan ma'lum. Bundan tashqari "Qutadg'u bilig", "Devonu lug'otit turk" asarlaridan ham bilishimiz mumkin.

Ma'lumki, ajdodlarimiz dastlabki davrlarda guruh-guruh, urug'-urug' bo'lib yashaganlar. Bulardan qabilalar va qabila ittifoqlari, so'ng esa xalk va millatlar paydo bo'lgan. Har bir xalk yoki elatning uziga xos tillari mavjud edi. Shevalarning paydo bulishi va rivojlanishi urur xamda kabilalarning, milliy tillarning yuzaga kelishi va tarakkiyoti esa qabilalar hamda qabila ittifoqlari va xalqlarning aniq tarixi bilan izohlanadi [2:9.].

Ma'lumki, Turkiy xalqlar deyilganda 40 dan ortiq bir-biriga qardosh bo'lgan millat va illatlar tushuniladi. Shevaga oid so'zlar ma'lum bir hududa yashovchi xalq o'rtasida saqlanib qolgan. Ularning har biri o'z tili madaniyatiga ega. Shunday ekan har bir tilning o'ziga yarasha tuzilishi, etimologiyasi ya'ni kelib chiqishi o'rganishimiz uchun xos bo'lgan, shevasi bilan o'zga tillardan harakterli hisoblanadi. O'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p

shevaliligi bilan farqlanadi. O'zbek tili o'tgan tarixiy davr ichida o'zbek shevalari to'xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrini tushunish va izohlashda sheva, diolekt, lahja degan terminlar qo'llaniladiki, ularning lug'aviy va terminalogik ma'nolarini bilish juda zarurdir. O'zbekiston hududidagi jami 14 ta viloyatlarning har birini, o'ziga yarasha turlicha shevalarda gaplashadi. Bu esa tilimizning yanada boyishiga ta'sir korsatmay qolmaydi. Bunday shevaga xos bo'lgan sozlarning ba'zilar o'zbek tili izohli lug'atidan joy olgan bevosita bunday sozlarni adabiy tilga kochgan sozlar ekanligini hamda tilimiz taraqqiyoti lug'at sastovi boyishiga asos bolayotganini bilish mumkin.

Quyida esa o'zbek tili izohli lug'atidan joy olmagan. Hozirda ma'lum doiradagi egalari uchungina, tushunarli bo'lgan va faqat ular foydalana oladigan sozlar va ularning qisqacha izohi keltiriladi.

Tuppa - ugra oshi nomi. Enliroq bo'lgan xamirdan tayyorlanadigan o'zbek milliy taomi. Bu so'z hozirgi kunda Farg'ona viloyatining ba'zi hududlaridagi kishilar uchungina ma'lum bo'lgan ya'ni Farg'ona shevasiga oid so'z [3:192.].

Inak – sigir dalada o'tlatib boqiladigan hayvon nomi bu Qashqadaryo viloyatining ayrim hududlari kishilari uchun ma'lum bo'lgan so'z [6.].

Checha – Kelinoyi, Yanga Surxondaryo viloyati ba'zi hududlarda ishlatiladi.

Shoti – narvon vazifasini bajaradi Vodiylarida ishlatiladi [3:477.].

Lapanglamoq – suzilmoq, maqtanmoq ma'nolarida qo'llaniladi Farg'ona viloyatining ma'lum hududi kishilari uchun ishlatiladigan so'z.

Sholdir-shuldir barcha bilan tez kirishib gaplashib ketaveradigan hamisha yaxshi kayfiyatda yuruvchi insonlarga nisbatan Andijon viloyatiga mansub bo'lgan Andijonliklar keng qollanadigan so'zlar.

Piypiq – hech narsani eplolmaydigan, hatto o'zini ham eplab, boshqarolmaydigan va qilgan ishlarida hamisha muommo keltirib chiqaradigan insonlarga nisbatan. Andijon shevasida keng qo'llaniladi.

Opoqi – bu so'z o'tgan asrning 60-yillarida katta yoshi o'tib qolgan onaxonlarga nisbatan ishlatilgan [5:131.]. Hozirgi kunda yoshi ulug' otaxonlarga nisbatan murojaat sifatida vodiydagi viloyatlarda shunday tushuniladigan so'z.

Ag'- bag' - bu so'z, bu er Farg'ona viloyatining ko'p hududlari, kishilar uchun tushuniladigan so'z, Samaqdandning ba'zi hududida ham bu so'z ishlatiladi.

Karvuch – g'isht, peshirilgan loydan yasaladigan g'isht Xorazm viloyati hududida ishlatiladi.

Gashir – sabzi, meva-- sabzavot guruhiga mansub bo'lgan bu so'z ham, asosan hozirgi kunda faqatgina Xorazm hududida ishlatiladi [4:490.].

Qopi - turli xil temir hamda taxtadan yasaladi Xorazm hududida ishlatiladi.

Ma'lumki har qanday til leksikasi 2 xil yo'l bilan boyidi birinchisi ichki manba, ikkinchisi tashqi manba ichki manba mamlakat hududidagi ma'lum hududidagi shevalardan so'z olish orqali.

Tashqi manba o'z o'zidan chet eldan olish orqali, hozirgi kunda "o'zbek tili izohli lug'ati" ning bir qanchasi aynan sheva icbidan ya'ni izohli lug'atga kiritilgan, bu esa tilning taraqqiy topishiga yanada tayanch bo'lib xizmat qiladi. Yuqorida o'rganishga asos bo'lgan shevaga oid sozlar ma'lumki, nafaqat o'zi foydalaniladigan hudud balko boshqa kishilar uchun tushunarli bo'lib qolmasdan Dialektalogiyaning anchagina qismiga aylanadi keyinchalik umumiste' moldagi sozlar doirasiga kirishi ham kutulmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. S.Ashirboyev. "O'zbek dialektalogiyasi". – Toshkent: 2016. – 136 b.
2. Н.Ражобов. "Ўзбек шевашунослиги". – Тошкент: 1996.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. IV-jild.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. I-jild.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. III-jild.
6. <https://uz.wiktionary.org/wiki/inak>

TIL – DAVLAT TIMSOLI

Madumarov Ravshanbek Abdirahmonovich

Farg'ona davlat texnika universiteti

Oxunova Shaxloxon Anvarlon qizi talaba

Til – davlat timsoli, mulki, ruhi, millatning madaniy va ma'naviy boyligi, xalqning madaniyati, urf-odati, uning turmush tarzi, tarixidir. Til bor ekan millat barhayot. Tilni mo'tabar zot-onaga qiyoslanishi bejiz emas, inson o'z onasini ko'rmasdan, uning sof muhabbatini, mehrini to'ymasdan yashay olmaydi

Shunday ekan har bir tilning saqlanishi hamda yosh avlodga yetkazilishi, xalq taraqqiyoti va uning kelajagini belgilaydi. Birgina til ko'plab xalqlarni o'zaro birlashtiradi, tarbiyalaydi, o'qitadi, urf-odat, an'ana va madaniyatlarini saqlaydi, uni avloddan avlodga o'tishini ta'minlaydi.

Dunyo xalqlari tarixi, ayniqsa, XX asr tarixini kuzatar ekanmiz, ularning ko'pchiligi o'z milliy mustaqilligi uchun kurashni o'z ona tiliga davlat tili maqomini berish uchun kurashishdan boshlaganiga guvoh bo'lamiz. Xususan, Hindiston, Pokiston, Bangladesh kabi Angliyaning, Afrikadagi Fransiyaning, Amerikadagi Ispaniyaning mustamlakalari bo'lgan davlatlarda mustaqillik yo'lidagi dastlabki kurashlar aynan o'z ona tiliga davlat tili maqomi berish uchun kurashlardan boshlangan.

Dunyoda **7 mingdan** ortiq tillar muomalada bo'lib, dunyo aholisining **90 foizi 70** ta tilda so'zlashadi. **200** ta til davlat tili yoki rasmiy til maqomiga ega. Bugungi kunda dunyoning **50,0** milliondan ortiq aholisi o'zbek tilida so'zlashib, bu tilda so'zlashuvchilar soni bo'yicha dunyoda **27-o'rinda** turadi. **6** ta (o'zbek, turk, qozoq, qirg'iz, ozarbayjon, turkman, uyg'ur) barqaror turkiy tillardan biri hisoblanadi. O'zbek tili dunyoning **60 dan** ortiq universitetlarida, 200 dan ortiq maktablarida o'qitiladi

Dunyoda eng ko'p so'zlashiladigan 5ta til bor:

1. ingliz tili -1milliard 137 million kishi.
2. Xitoy tili -1 milliard 117 million kishi.
3. Hind tili-615 million kishi.
4. ispan tili-534 million kishi.
5. Fransuz tili 280 million kishi.

Bu tillarning tashuvchilarining ko'pligi aholi sonidan va mustamlaka etilgan davrlarlar xisobidan kelib chiqadi. Til-millatning ruhi, til o'lsa, millat ham tamom bo'ladi. Shunday bir buyuk ehtirom va e'zozga sazovor bo'lgan tillarning kechmishi bir xil emas, albatta. Tarix sahnasida o'zbek tili ne mashaqqatlar bilan omon qolganiga guvohlik beruvchi dalillar ko'p.

Bugun ularni tilga olish istagidan yiroqmiz. Bugun Ona tilimizning qadri, qimmatini tiklangan, maqomiga yarasha darajaga ega bo'lgan kun. Tilimizning bugunga qadar omon-eson kelishining asosiy boisi xalqimizning o'z ona tilini jonidan sevishi, ardoqlashidadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning ta'biri bilan aytganda: "Hozirgi kunda yangi O'zbekistonni barpo etishga qaratilgan ezgu intilish va harakatlarimiz hal qiluvchi bosqichga ko'tarilmoqda. Bu yo'lda milliy o'zligimiz, g'urur-iftixorimiz timsoli bo'lgan ona tilimiz, hech shubhasiz, beqiyos kuch-qudrat va ilhom manbai bo'lib xizmat qiladi".

1989 yil 21 oktabrda O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni qabul qilindi. Bu Qonun xalqimizning mustaqillik uchun qo'yilgan dastlabki qadami bo'ldi. Ushbu Qonunning 1-moddasi va Bosh Qomusimizning 4-moddasida "O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tili" ekanligi va O'zbekiston Respublikasi o'z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlar va an'analari hurmat qilinishini ta'minlanishi ham belgilab qo'yilgan.

Biz birinchi navbatda o'zbek tilini halokat yoqasidan qaytardik. Sobiq ittifoq davrida rusparastlik, rus tilini birinchi til darajasiga ko'tarish kuchayib ketgandi. Bunday holat XVIII asrda Rossiyada ham sodir bo'lgan. Rus aristokratlari rus tilida gaplashishga or qilishgan va ko'proq fransuz tiliga e'tibor bera boshlagan. Oddiy xalq rus tilida gaplashgan. Ularda ham mana shunday til inqirozi ro'y bergan. Bu holat bizda 1980 yillar arafasida bo'lgan, ya'ni rus tiliga katta e'tibor berilgan. Uni nufuz deb hisoblab, rus tilida gapirish elita darajasida urf bo'lgan. Bu holat tilimizni g'ariblashtirdi, o'z tilimizda gapirishdan uyaladigan bo'ldik. O'sha paytda ziyolilar qatlami bunga qarshi qattiq kurashdi. Hanuzgacha tilimizni asrash va rivojlantirish jarayoni bosqichma-bosqich davom etib kelyapti.

Shu o'rinda Prezidentimizning 2020 yil 20 oktabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 6084-sonli farmonini alohida ta'kidlashni xohlardim. Mazkur farmon bilan o'zbek tilini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlangan. Konsepsiyada ko'zda tutilgan har bir topshiriq belgilangan muddatda bajarilsa, ko'zlangan maqsadga erishamiz va tilimiz Qizil kitobga tushib qolmaydi.

Bugungi kunda biz yangi O'zbekistonni, yangi Renessans poydevorini barpo etishdek ezgu maqsadlarimizga erishishda, hech shubhasiz, ona tilimizning hayotbaxsh qudratiga tayanamiz. Chunki, necha asrlar osha ajdodlarimizdan bizga bezavol o'tib kelayotgan ona tilimizning ravnaqi va istiqboli haqida qayg'urish – bu millatning o'zligini anglashi, uning ma'naviy kamolotini yuksaltirish uchun kurash demakdir. Davlat tilining obro'-e'tibori – butun xalq, butun jamiyatning obro'-e'tiboridir". Bu fikrlar O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning O'zbek tili bayrami munosabati bilan mamlakatimiz xalqiga yo'llagan tabrigida qayd etilgan.

O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi xalqimizning milliy mustaqillikka erishish yo'lidagi muhim siljishlardan biri bo'lib, ona tilimizning bor go'zalligi va jozibasini to'la namoyon etish bilan birga, uni ilmiy asosda rivojlantirish borasida ham keng imkoniyatlar yaratdi. Shuningdek, davlat o'zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta'minlabgina qolmay O'zbekiston hududida istiqomat qiluvchi va mamlakatimizga xorijdan kirib kelayotgan barcha millat va elatlarning tillarini hurmat qilinishini ta'minladi, ya'ni chegara bojxona postlari orqali yurtimizga kirib kelayotgan chet el fuqarolari o'zbek tilida yoki boshqa jahon tillarida yo'lovchi bojxona deklaratsiyalarini to'ldirishlari va muloqotda bo'lishlari mumkin bo'ldi. Bugun Chegara bojxona postlarida fuqarolarga ko'rsatmalar, ma'lumotlar, xabarlar va yo'lovchi bojxona deklaratsiyalari o'zbek, rus va ingliz tillarida yetkazilishi yo'lga qo'yilgan. Bu ham boshqa davlatlardan tashrif buyuruvchilarga qulaylik va ularning tillariga nisbatan hurmatni bildiradi.

O'zbek tili – O'zbekiston Respublikasi aholisining mutlaq ko'pchiligi bo'lmish o'zbek xalqining ona tilidir. U O'zbekiston birligi va yaxlitligi, jamiyat jipsligining muhim omili ham hisoblanadi.

Mamlakatimizda 150 ta milliy madaniy markaz ish yuritayotgani, o'zbek tili bilan birga, qoraqalpoq, rus, qozoq, qirg'iz, tojik, turkman tillarida ommaviy axborot vositalari faoliyat ko'rsatayotgani, maktablarimizda ta'lim-tarbiya jarayoni 7 ta tilda olib borilayotgani dunyo amaliyotidagi noyob tajriba ekanini ta'kidlash o'rinlidir. Yurtimizda chet tillarga ixtisoslashgan hamda o'quv mashg'ulotlari xorijiy tillarda o'tiladigan ta'lim maskanlari soni ortib borayotgani ham shu sohadagi muhim o'zgarishlar natijasidir.

Ma'lumki, davlat tili siyosiy, ijtimoiy va madaniy sohalarida xalqni birlashtiruvchi qudratli vosita sanaladi. Ona tilimiz so'zlashuvchilar soni ko'pligiga ko'ra, sayyoramizda eng keng tarqalgan 40 ta tildan biri ekani ham quvonarli voqelik. Yer yuzida o'zbek tilida so'zlashuvchilar soni qariyb 60 million kishini tashkil etishi esa uning dunyodagi yirik tillardan biriga aylanib borayotganidan dalolat beradi.

Til-ijtimoiy hodisa. U insonlarning o'zaro muloqotga kirishuviga va munosabatda bo'lishiga xizmat qiladi. Hamma tildan birdek foydalana oladi. Hamma uchun til barobardir. Shuning uchun ham til jamiyatga tegishli. U jamiyatda paydo bo'ladi, shakllanadi, vaholanki, uning umrboqiyligi ham, qadrsizlanib izsiz yo'q bo'lishi ham shu jamiyatga bog'liq. Ferdinand de Sosyur talqinida shunday deyilgan: "Til hamma uchun barobar xizmat qiluvchi ijtimoiy, ruhiy hodisadir. Nutq esa ma'lum bir muayyan shaxs tomonidan o'z imkoniyatlaridan kelib chiqib fikrini bayon etishdir".

Dunyoda tillar ko'p, ammo har bir xalqning, har bir jamiyatning o'zi uchun qadrlil bo'lgan qadim-qadimdan shakllanib, sayqallanib kelayotgan tili mavjud. Til aynan jamiyatga, millatga tegishli bo'lganligi uchun ham uning xususiyatlarini jamiyat a'zolari ochib beradilar va bu tilning xalq orasida, jamiyatda qanday o'rin tutishini ham belgilab

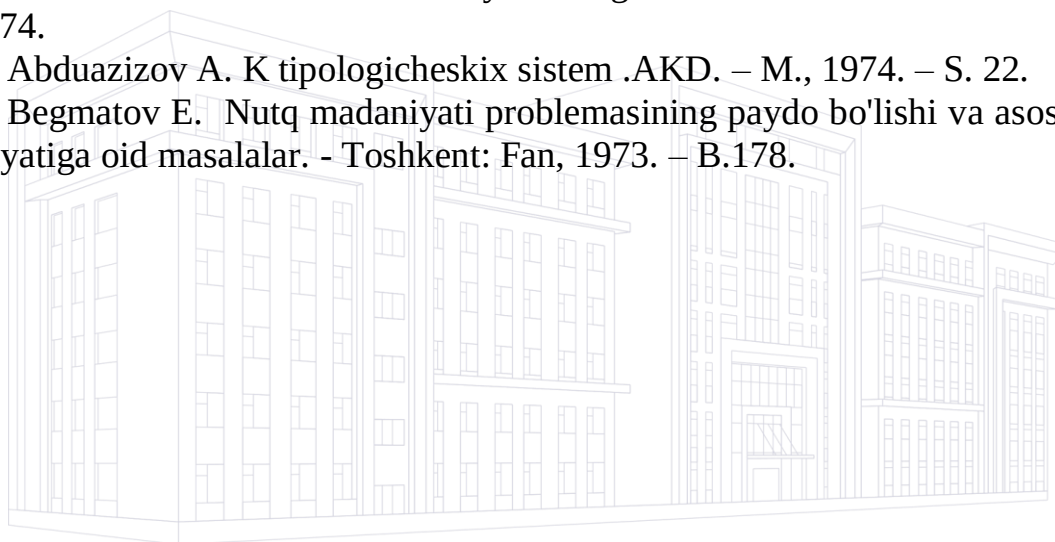

beradilar. O'z ona tilini anglab, qadrlab, uning yuksalishi uchun, boshqa xalqlar tillari orasida ham o'z o'rniga ega bo'lishi uchun oz bo'lsa ham o'z hissasini qo'shgan insonni adashmay xalqparvar, chinakam ma'naviyatli insonlar qatoriga qo'sha olamiz. Aksincha, tilimiz boyliklariga putur yetkazib, o'zining tiliga, oilasiga, jamiyatiga, xalqiga, qolaversa, o'ziga, o'zligiga hurmatsizlik qilayotgan inson esa faqat jaholat botqog'iga botadi, bu ham yetmaganidek yon-atrofidagilarni ham qo'shib shu botqoq tomon olib ketadi. Biz ota-bobolarimizdan qolgan ushbu muqaddas merosni asrab-avaylamog'imiz lozim. Zero, til jamiyatning ma'naviyati va madaniyati ko'zgusidir.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, tilimizni e'zozlash, uning davlat tili sifatidagi maqomi, jamiyatdagi mavqeini yuksaltirish, yosh avlodni ona tiliga hurmat ruhida tarbiyalash hamisha dolzarb ma'naviy burchimiz bo'lib qoladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – B. 174.
2. Abduazizov A. K tipologicheskix sistem .AKD. – M., 1974. – S. 22.
3. Begmatov E. Nutq madaniyati problemasining paydo bo'lishi va asoslanishi // nutq madaniyatiga oid masalalar. - Toshkent: Fan, 1973. – B.178.

MAKTABGACHA TA'LIM VA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA MATEMATIK TASAVVURLARNI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI.

Amanov Asliddin

Osiyo texnologiyalar universiteti o'qituvchisi

Ko'pgina ota-onalar bolalarning uyda o'tkazadigan vaqtlari tufayli boshlang'ich maktabda kamroq texnologiyani talab qila boshlaydilar. Bu texnologiya darsda yordam beradimi, o'qishga xalaqit beradimi yoki matematikani o'qitish uchun ishlatilishi kerakmi degan savolni tug'diradi. Ko'pincha bolalar boshlang'ich maktablarda kalkulyatorlardan foydalanish tufayli oddiy hisob-kitoblarni amalga oshirish qobiliyatini yo'qotganliklari haqida shikoyatlarni eshitamiz. Bu imkoniyat emas. Aslida 80-90-yillardan boshlab sinflarda kalkulyatorlardan foydalanish bo'yicha juda kam tadqiqotlar olib borilgan, chunki ular boshlang'ich maktabda matematik darslarning ajralib turadigan xususiyati emas. Hisoblagichlar boshlang'ich sinflarda qo'llanilganda, ular odatda bolalarga hissiyotni rivojlantirishga yordam beradi, sonli naqsh va munosabatlarni o'rganadi yoki aqliy yoki yozma hisob-kitoblarning to'g'riligini tekshiradi. Shuningdek, bolalar kalkulyatordan foydalanishda yanada moslashuvchan bo'lib qolishayotgani haqida dalillar mavjud. Bu ularga an'anaviy algoritmdan emas, balki kosmik narxlar va boshqa sonlar bilan bog'liq tushunchalar to'g'risidagi bilimlarini qo'llashga imkon beradi. O'quv dasturi shunchaki mexanikani emas, balki matematikani ("ko'nikmalar" deb ataladi) fikrlash va bajarishga yordam beradi.

Matematikada hisoblashdan ko'ra ko'proq narsa. Bu erda ko'proq zamonaviy texnologiyalar boshlang'ich matematikani yaxshilashi mumkin. Matematikani o'qitishda texnologiyaning ahamiyati. Shuni ta'kidlash kerakki, bu ko'plab bolalar uyda allaqachon mavjud bo'lgan bir xil qurilmalar, bu maktabdagi matematika va sinfdan tashqaridagi hayot o'rtasidagi tafovutni bartaraf etishga imkon beradi. Raqamli texnologiya va matematikaga oid adabiyotlar yangi texnologiyalar o'qitish va o'qishni potentsial ravishda o'zgartirib, an'anaviy nuqtai nazardan ko'proq muammolarni hal qilishga o'tish imkoniyatini beradi, degan fikrni ilgari suradi. Ushbu kontseptsiya matematikaning yodlash va yodlashga qaratilgan an'anaviy qarashlari endi maqsad va qo'llanishga ega bo'lgan qarash bilan almashtirilganligini ta'kidlaydigan tadqiqotlar bilan tasdiqlangan. To'g'ri qo'llanilsa, texnologiyalar o'quvchilarning matematika bilan o'zaro munosabatlarini yaxshilaydi va ularning matematik tushunchalarni tushunishlarini yaxshilashga yordam beradi. Qo'shimcha bonus bolalar matematik mashg'ulotlarni o'tkazish uchun uyda o'zlarining ekrandagi vaqtdan foydalanishga ko'ngilli ravishda jalb qilinganliklari bo'ldi. Sinovdan oldin va keyin

olingan ma'lumotlar, shuningdek, texnologiyadan foydalanish matematikaning natijalarini yaxshilashga yordam berganligini ko'rsatdi. Bizning yangi 21-asrimiz - bu axborot texnologiyalarining rivojlanishi muhim davrga aylangan davr. Bir oydan kamroq vaqt ichida bu sohada ba'zi yangi ixtiro dunyoning biron bir joyida e'lon qilinmadi. Endi inson hayotining katta qismi aqlli gadjetlar tomonidan boshqariladi. Ma'lumki, bu barcha yangi ixtiro qilingan ixtirolarning asosi hisoblash va aniq hisoblash, aniqrog'i matematik bo'lib, uni barcha fanlar malikasi deb atashadi. Tan olish kerakki, ushbu fan o'rta maktab predmetlaridan fanlarni o'rganish uchun eng qiyinlardan biridir. Ushbu fan o'qituvchilari o'quv jarayonidagi boshqa o'qituvchilarga nisbatan talabalarning qiziqishlarini uyg'otish uchun kattaroq tartibga ega. Ayniqsa, boshlang'ich sinflarda siz ixtirochi o'qituvchi bo'lishingiz kerak.

Ko'plab tadqiqotlar va kuzatuvlar davomida maktabda o'rganilayotgan mavzularga moyillik bolalarda ijobiy tomonga rivojlanishi mumkinligi aniqlandi. Masalan, maktabda harflar yoki imo-ishoralarni yozishda muayyan qiyinchiliklarni boshdan kechirgan bola ushbu yo'nalishdagi ish faoliyatini sezilarli darajada yaxshilaydi. O'qish darslari haqida ham shunday deyish mumkin – maktabgacha yoshdagi harflarning nomlarini eslab qolish yoki turli xil matnlarni qayta o'qish qiyin bo'lgan o'quvchi, maktabda u har qanday matnni tezda o'qishni va xotiradan qayta o'qishni o'rganishi mumkin. Ammo matematikaga nisbatan bir xil narsani aytish mumkin emas. Ta'kidlanganidek, bolalar bog'chasida ushbu mavzu bilan bog'liq qiyinchiliklarga duch kelgan bolalar o'zlarining muammolarini boshlang'ich sinflar haqiqatida yanada kuchaytirdilar. Oddiy qilib aytganda, oddiy matematik operatsiyalarni to'g'ri bajarishni bilmagan bola maktabda ham shu kabi muammolarni boshdan kechirgan. Matematikada keyingi o'qitish dasturi asoratlar yo'nalishini o'zgartirishni o'z ichiga olganligi sababli, matematikaning eng oddiy harakatlarini bajarish ko'nikmalariga ega bo'lmagan o'quvchi, bu holda qo'shimcha va ajratish kabi muammolarga duch kelmaydigan sinfdoshlarini qoldirishni davom ettirishi aniq va bu ishlamay qolgan o'quvchilarning o'zini o'zi qadrlashiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi va natijada ularning maktab ishlariga bo'lgan qiziqishini pasaytirishi mumkin, bu esa o'z navbatida umumiy etishmovchilikka olib keladi. Tan olishim kerakki, agar o'rta maktabning boshlang'ich sinflarida o'qitish usullarini o'rganishga qaratilgan juda ko'p tadqiqotlar mavjud bo'lsa, ular orasida ma'lum davrda matematikani o'qitish muammolariga bag'ishlangan juda kam sonli odamlar bor. Bundan tashqari, ta'lim texnologiyalarining samaradorligini jiddiy baholash yo'q.

O'qitish usullari dastur orqasida turgan talabalarga qanday ta'sir qilishi mumkinligi haqida kamroq odam o'ylaydi. Nega matematikani o'qitish bilan bog'liq masalalarni o'rganish shunchalik muhim? Chunki ushbu fanni, avval boshlang'ich maktabda, keyin o'rta maktabda kam o'qigan o'quvchi keyingi bosqichlarda umidsizlik natijalarini ko'rsatishda davom etganligi aniqlandi. Natijada, kelajakda bunday talaba o'z kasbiga matematikadan chuqur bilim talab qilmaydigan faoliyat turlarini tanlashga majbur bo'ladi. Bu shuni anglatadiki, dastlab bunday talaba tashqi ishlar bo'yicha ish olib borgan va bunday ish uchun

kam maosh to'lashga rozi bo'lishi kerak. Natijada, ular kelajakda o'zlarining past malakalari tufayli tezda ishlaridan ayrilishlari mumkin bo'lgan guruhga tushib qolishlariga ishonch hosil qilishlari mumkin. Bularning barchasi bizning davrimizda har bir kishi uchun matematik bilim qanchalik muhimligini ko'rsatadi. Ushbu fan bo'yicha muvaffaqiyat qozonmagan ko'plab o'quvchilariga ega bo'lgan boshlang'ich maktab o'qituvchilari ortda qolgan o'quvchilar faoliyatini yaxshilashga qaratilgan turli xil uslubiy uslublardan foydalanishga intiladilar. Ammo, tan olishim kerak, bu usullar yoki talabalarning muvaffaqiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatmaydi yoki ular faqat matematikani yaxshi bilgan va zaif sinfdoshlarini orqada qoldirgan bolalarga yordam beradi. Ma'lumki, matematikani o'qitishda shartli ravishda to'rt guruhga bo'lingan usullar qo'llaniladi: 1) Boshqaruv usuli: bu bizning an'anaviy o'qitish usulimiz bo'lib, unda o'qituvchilar birinchi navbatda muammolarni qanday hal qilish kerakligini ko'rsatib berishdi va keyin talabalardan shu kabi muammoni mustaqil hal qilishga harakat qilishlarini so'rashdi. Ushbu texnologiya hamma joyda qo'llaniladi. Uning afzalliklari va kamchiliklari bor. Ushbu usulning ijobiy tomoni shundaki, talaba matematik masalaga yechimning vizual namoyishini va ushbu mavzuda o'rganilgan dars mavzusi qoidalarini amalda qo'llashni ko'radi.

O'qituvchi tomonidan hal qilingan muammoni namuna sifatida ishlatib, u bunday muammolarni osonlikcha hal qilishni o'rganadi. Ushbu texnologiyaning salbiy tomonlarini shuni ta'kidlash mumkin, ko'p hollarda kambag'al talabalar bunday holatlar etakchilar soyasida qolgandek. Ularning barcha harakatlari boshqalar tomonidan hal qilingan vazifalarni bekor qilish bilan bog'liq. Shu bilan birga, bunday o'quvchi hech qachon darsda o'qitiladigan materialni o'rganmasligi aniq. Nima uchun bu usul menejer deb ataladi? Chunki unda o'qituvchi asosiy fikrlarni hisobga olib, darsning butun jarayonini boshqaradi. 2) Shaxsga yo'naltirilgan model: Ushbu usul talabalarga guruhlariga bo'lingan holda o'z ichiga oladi. Bu guruhda ishlaydigan bolalarga matematik farazlarini tuzish va ularni haqiqiy hayotda qo'llash imkonini beradi. 3) Manipulyativ hisoblash usuli. Bu jismoniy ob'ektlar bilan ishlaydigan bolalarning matematik muammolarni yoki ishlatilgan kalkulyatorlarni echish uchun ishlashini anglatadi. 4) "Musiqaning harakati" usuli. Bu o'quvchilarni o'zlarini harakatga keltiradigan va musiqiy hamrohligidan foydalanadigan usullarni o'z ichiga oladi. Ushbu usullarning barchasi matematik dasturda mavzularni tushunishni yaxshilashga qaratilgan.

Boshlang'ich maktabda ushbu fanni o'qitishda boshqaruv usuli va "musiqiy harakat" texnologiyasi samaraliroq bo'ladi. Yuqorida aytib o'tilgan birinchi usul afzalroqdir, chunki boshlang'ich sinflarda bola haligacha muammoni hal qilish uchun to'g'ri yo'lga boshlab borishga qodir bo'lgan va murabbiyga ishtiyoqini rag'batlantiradigan murabbiyga ehtiyoj sezadi. Bu yoshda, bolalar tashqi tanqidga qarshi turishadi, o'qituvchining barcha ko'rsatmalariga rioya qilishadi va ko'pincha uning ko'rsatmalariga ko'r-ko'rona itoat

qilishadi. Ammo ushbu usuldan muntazam foydalanish bilan talaba zerikib ketishi mumkin: monoton tushuntirish va muammoni mustaqil hal qilish kundan-kunga takrorlanadi. Bolada o'rganilayotgan materialga e'tibor kamayadi, u masalaning mohiyatini o'rganishni to'xtatadi. Shuning uchun tajribali o'qituvchi bunday lahzani his qila olishi kerak. Bunday holatlarda "harakatmusiqasi" usuli yordamga keladi, bu texnologiyada musiqa bilan birga harakatlanish elementi mavjudligi e'tiborga olinadi. Boshlang'ich sinflarda hali maktabgacha ta'lim muassasalarida qabul qilingan qoidalar ta'siri ostida bo'lgan o'quvchilar o'qishadi. Va ular juda ko'p harakatlarni o'z ichiga oladi. Bolalar bog'chalari o'qituvchilari, o'quv jarayonini bolani shubhasiz qiziqtiradigan qiziqarli o'yinga aylantirish bo'yicha yaxshi buyruqlarga ega. Bu shuni anglatadiki, boshlang'ich sinflar o'qituvchilari ham shunga o'xshash usullar bilan tanishishlari kerak. Shu bilan birga, o'qituvchilar improvizatsiya qobiliyatlariga ega bo'lishlari kerak, chunki bolalar ushbu o'yin haqiqatan ham ular uchun mo'ljallanganligiga ishonishlari kerak. Matematika darslarida qanday o'yinlardan foydalanish mumkin? Boshlang'ich sinflarda, ayniqsa o'qishning birinchi yilida, o'quvchilarga qo'shish va olib tashlash haqida tushunchalar beriladi. "Harakat musiqasi" usulidan foydalansangiz, stullar o'yinidan muvaffaqiyatli foydalanish mumkin: bolalar bolalardan kam bo'lgan stullar joylashtirilgan doirada bo'lishadi. Musiqa o'chadi va bolalar yurishadi yoki stullar atrofida yugurishadi. Musiqani o'chirib qo'yganingizda, ular tezda stullarni ko'tarishlari kerak. Kamroq bitta stul borligi sababli, o'tira olmaydigan talaba o'yindan tashqarida. O'qituvchi doskada o'yinda qatnashgan bolalarning umumiy sonini yozadi va ulardan birini olib tashlaydi, masalan: $15-1 = 14$. Keyin o'yin boshlanadi. Har safar bitta stul olib tashlanadi va har safar, qolgan talabalar soni namuna sifatida doskaga yozib qo'yiladi. Oxirida – davraning o'rtasida bitta stul va ikkita ishtirokchi bor. Ulardan biri bu o'yinda albatta g'alaba qozonadi. Shu bilan birga, doskada ta'sirchan miqdordagi matematik misollar hosil bo'ladi. O'yin g'olibini mukofotlagan va yutqazganni rag'batlantirgan holda, o'qituvchi o'quvchilarning e'tiborini taxtaga qaratadi va har bir misolda har bir raqam qaerdan kelganini eslashni taklif qiladi. Buni kollektiv va yakka tartibda, har bir talabadan so'rash orqali qilish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ishmuxamedov R., Abdukadirov A., Pardaev A. "Ta'limda innovatsion texnologiyalar", Toshkent, 2008. — 182 b.
3. D. K. Abdurahmonova "Boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun bolaga ta'lim berish bilan birgalikda ularning hayotiy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan mashqlar to'plami", Toshkent, 2008. -36 b.

TURKIY TILLAR ADABIY TIL ME'YORLARINING YOSHLAR MA'NAVIYATIDAGI O'RNI

Ergashbayev Shohbozbek

Namangan davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqola turkiy tillar adabiy til me'yorlarining yoshlar ma'naviyatiga ta'sirini o'rganishga qaratilgan. Maqolada turkiy tillar doirasidagi adabiy til me'yorlari, uning shakllanishi va rivojlanishidagi asosiy omillar tahlil qilinadi. Xususan, adabiy til me'yorlarining yoshlarning ma'naviy qadriyatlari va madaniy identitetiga bo'lgan ta'siri, tilni o'rganish jarayonida yoshlar orasida to'g'ri til va madaniyatning shakllanishi masalalari yoritiladi. Shu bilan birga, turkiy tillarda til me'yorlarining o'zaro ta'siri va yoshlarning tilga bo'lgan munosabati o'rganiladi. Maqolada, yoshlar ta'limida adabiy til me'yorlarining ahamiyati va ularga qarshi qilingan ba'zi ijtimoiy tahdidlar haqida ham fikr yuritiladi. Turkiy tillar adabiy tili va uning ma'naviy ta'siri borasida ilmiy yondashuvlar va praktika asosida yangi nazariy qarashlar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: turkiy tillar, adabiy til me'yorlari, yoshlar ma'naviyati, til va madaniyat, tilni o'rganish, madaniy identitet, ma'naviyat va qadriyatlar, ijtimoiy tahdidlar, tilning rivojlanishi, yoshlar va til me'yorlari.

Turkiy tillar adabiy til me'yorlari va yoshlar ma'naviyati o'rtasidagi o'zaro aloqalar zamonaviy jamiyatda dolzarb ilmiy va ijtimoiy mavzulardan biridir. Adabiy til me'yorlari tilning normativ asoslarini tashkil etib, uning estetik, madaniy va axloqiy jihatlarini belgilaydi. Yoshlar ma'naviyati esa, o'z navbatida, milliy qadriyatlar, axloqiy me'yorlar va madaniy identitetni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Shu bois, adabiy til me'yorlarining yoshlar ma'naviyatiga ta'siri, tilshunoslik, psixologiya, pedagogika va madaniyatshunoslik kabi sohalarda chuqur o'rganilishi zarur[1]. Adabiy til me'yorlari nafaqat tilning grammatik va leksik jihatlarini, balki uning estetik va axloqiy o'lchamlarini ham o'z ichiga oladi. Bu me'yorlar yoshlarning tilga bo'lgan munosabatini, tilni o'zlashtirish jarayonini va til orqali dunyoqarashini shakllantiradi. Yoshlar orasida adabiy til me'yorlariga rioya etish, ularning madaniy va axloqiy darajasini ko'rsatadi hamda milliy identitetni mustahkamlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Turli mamlakatlarda yoshlarning tilga bo'lgan munosabati va adabiy til me'yorlariga rioya etish darajasi o'zgarib turadi. Masalan, 2020-yilda Turkiyada o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, yoshlarning 65% dan ortig'i adabiy til me'yorlariga rioya etishning muhimligini ta'kidlagan[2]. Bunday ma'lumotlar yoshlarning tilga bo'lgan munosabatini va adabiy til me'yorlarining yoshlar ma'naviyatidagi o'rnini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Turkiy tillar adabiy til me'yorlari va yoshlar ma'naviyati o'rtasidagi aloqalar

har jihatdan dolzarb ahamiyatga ega. Adabiy til me'yorlari – bu nafaqat tilning grammatik, leksik va stilistik jihatlarini belgilovchi qoidalar, balki uning estetik va axloqiy jihatlarini ham o'z ichiga oladi[3]. Yoshlar ma'naviyati esa, o'z navbatida, milliy qadriyatlar, axloqiy me'yorlar va madaniy identitetni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Shu sababli, turkiy tillar adabiy til me'yorlari va yoshlar ma'naviyatini shakllantirishdagi o'zaro bog'liqlikni mustahkamlash uchun amalga oshirilishi kerak bo'lgan islohotlar jiddiy e'tiborga loyiqdir. Adabiy til me'yorlarini zamonaviy talablarga moslashtirish, tilning rivojlanishini ta'minlashning muhim omili hisoblanadi. Bu jarayon turkiy tillar doirasidagi adabiy tilning o'ziga xos xususiyatlarini, shuningdek, uning o'zgaruvchan ijtimoiy sharoitlarga moslashuvini ta'minlashni o'z ichiga oladi. Misol uchun, yangi so'zlar va iboralar qo'llanishi bilan birga, adabiy til me'yorlarini to'g'ri o'zlashtirish va ularni zamonaviy tilshunoslik talablari asosida yangilash kerak[4]. Shu bilan birga, yoshlar orasida adabiy til me'yorlariga rioya etishning muhimligini oshirish uchun, maktablarda, oliy ta'lim muassasalarida va boshqa ta'lim tizimlarida tilni o'rganish dasturlarini qayta ko'rib chiqish lozim. Bu nafaqat tilning grammatik jihatlariga, balki uning estetik va axloqiy o'lchovlariga ham ta'sir qiladi. Yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda tilning roli katta ahamiyatga ega. Til, milliy madaniyat va qadriyatlarni saqlashda asosiy vosita bo'lib, yoshlarning dunyoqarashini shakllantirishda muhim omildir[5]. Adabiy til me'yorlari, nafaqat tilning to'g'ri ishlatilishini ta'minlaydi, balki yoshlar orasida ma'naviy, axloqiy va madaniy qadriyatlarni shakllantiradi. Shu bois, adabiy til me'yorlarining yoshlar ma'naviyatidagi ahamiyatini ta'minlash uchun turli ijtimoiy tadbirlar va ommaviy axborot vositalaridan foydalanish zarur. Yoshlarning madaniy va axloqiy qadriyatlarini mustahkamlashda, ayniqsa, adabiyot va san'at vositalari, shuningdek, til o'rganishning zamonaviy usullari muhim rol o'ynaydi. Bu o'zgarishlar yoshlarni o'z tilini hurmat qilishga, uni saqlashga va rivojlantirishga undaydi[6]. Yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda ta'lim tizimi asosiy o'rin tutadi. Ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, yoshlarni adabiy til me'yorlariga mos ravishda tarbiyalashda alohida o'rin tutadi. Ta'lim muassasalarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash, interaktiv metodlarni tatbiq etish, o'qituvchilarning malakasini oshirish kabi chora-tadbirlar tizimli yondoshuvni ta'minlaydi. Ta'lim jarayonida yoshlarning tilni o'rganishiga alohida e'tibor qaratilishi lozim, chunki bu ularning ma'naviy, axloqiy va madaniy jihatdan shakllanishiga yordam beradi. Yoshlarni adabiy til me'yorlariga rioya etishga undash, ularning tilga bo'lgan hurmatini oshiradi va madaniy identitetlarini mustahkamlaydi. Madaniy identitetni mustahkamlashda adabiy til me'yorlarining roli juda katta. Madaniy identitet yoshlarning o'z milliy madaniyatini, an'alarini va qadriyatlarini tushunishiga yordam beradi. Adabiy til, o'z navbatida, yoshlarni o'z milliy adabiyoti, san'ati va madaniy merosi bilan tanishtirishda muhim vosita bo'ladi. Shu maqsadda, yoshlarni madaniy merosni o'rganishga jalb etish, ularni milliy adabiyot va san'atga qiziqtirish lozim[7]. Madaniy identitetni shakllantirishda adabiy til me'yorlarining roli katta bo'lib, bu ularning milliy tiliga bo'lgan hurmatini oshiradi va tilning jamiyatdagi o'rnini mustahkamlaydi. Ommaviy axborot vositalari yoshlar orasida

til me'yorlariga bo'lgan munosabatni shakllantirishda muhim vosita bo'ladi. Televidenie, radio, internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali adabiy til me'yorlarini targ'ib qilish yoshlar orasida ularning to'g'ri ishlatilishini ta'minlashga yordam beradi. Yoshlarni til me'yorlariga rioya etishga rag'batlantirish uchun ommaviy axborot vositalarida tanlovlar, konkurslar va boshqa tadbirlar tashkil etish mumkin. Ommaviy axborot vositalari orqali adabiy til me'yorlarini targ'ib qilish yoshlarni tilga bo'lgan munosabatini ijobiy yo'nalishda o'zgartiradi.

Adabiyotlar tahlili: Turkiy tillar adabiy til me'yorlari va yoshlar ma'naviyatining o'zaro bog'liqligi va bu jarayondagi ta'limning roli haqida bir qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ushbu sohadagi ilmiy ishlar, turkiy tillarning tarixiy rivojlanishi, ularning adabiy til me'yorlari, yoshlar ma'naviyatini shakllantirishdagi roli va ta'lim tizimi orqali bu jarayonlarni takomillashtirishga qaratilgan. Turli mamlakatlarda olib borilgan tadqiqotlar, adabiy til me'yorlarining yoshlar orasida qanday shakllanishini va ularning ma'naviy va axloqiy qadriyatlarini qanday ta'sir qilishini o'rganishga qaratilgan. Masalan, O'zbekistonning o'zida amalga oshirilgan tadqiqotlarda, tilning yoshlar ma'naviyatiga ta'siri, uning adabiy norma va me'yorlariga rioya qilish orqali milliy kimlikni shakllantirishga yordam berishi o'rganilgan. Zaynab Tursunova (2020) o'zining tadqiqotida turkiy tillar adabiy til me'yorlarining yoshlarning dunyoqarashini shakllantirishdagi rolini o'rganib, tilning axloqiy qadriyatlarni targ'ib qilishdagi o'rnini ta'kidladi. Uning ishi, til me'yorlari va ma'naviyat o'rtasidagi bog'liqlikni yoritishda muhim manba hisoblanadi[8]. Bundan tashqari, Nargiza Yuldasheva (2018) adabiy tilning yoshlar ma'naviyatiga ta'sirini tahlil qilar ekan, til me'yorlariga rioya etishning yoshlarning axloqiy xulq-atvorini qanday shakllantirayotganini aniqladi. Yuldasheva o'zining "Adabiy til va yoshlar" nomli tadqiqotida, yoshlarning tilga bo'lgan munosabati, uning axloqiy rivojlanishiga qanday ta'sir qilishini tahlil etdi. Bu ishda tilning nafaqat kommunikativ vosita, balki ma'naviy qadriyatlarni o'zida aks ettiruvchi omil sifatida ishlatilishi ko'rsatildi[9]. Husanbek To'laganovning (2017) "Til me'yorlari va yoshlar" nomli ilmiy ishlari, adabiy til me'yorlarining yoshlar o'rtasida qanday qabul qilinishi va uning ma'naviyatdagi ahamiyatini o'rganishga qaratilgan. Uning tahlili, yoshlarning til me'yorlarini o'zlashtirishda o'qituvchilarning ta'lim metodlari va bu metodlarning ta'sirini ko'rsatib berdi. To'laganov yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda ta'lim tizimining o'rnini muhim omil sifatida ta'kidlab, adabiy tilni o'rganish orqali axloqiy va madaniy qadriyatlarni mustahkamlashga yordam berishini ko'rsatdi[10]. Turkiy tillar doirasida, turkiy xalqlarining adabiy til me'yorlari va yoshlar ma'naviyatini shakllantirishdagi roli bo'yicha qilgan ishlar, ko'plab ilmiy tadqiqotlar asosida chuqur tahlil qilingan. Bu tadqiqotlar adabiy tilning yoshlarning madaniy va axloqiy rivojlanishidagi o'rnini, ularning milliy va umumjahon qadriyatlarini qabul qilishdagi roli, hamda ta'limning bu jarayondagi ahamiyatini chuqur yoritadi. Shuningdek,

Adabiyotshunoslikdagi eng muhim tadqiqotlardan biri – Ilhami Kaya (2020) tomonidan olib borilgan "Yoshlar va til me'yorlari" nomli ilmiy ish bo'lib, u turkiy tillarda adabiy til me'yorlarining yoshlarning ma'naviy qiyofasini qanday shakllantirishi, tilning ijtimoiy xulq-atvorni qanday o'zgartirishi haqidagi savollarga javob berishga qaratilgan[11]. Kaya, o'zining tadqiqotida, yoshlar orasida til me'yorlarini kengaytirish va uni ma'naviy rivojlanishda samarali vosita sifatida ishlatishning ahamiyatini ko'rsatadi. Bundan tashqari, Turkiyada amalga oshirilgan tahlillar ham, turli ijtimoiy va pedagogik tadqiqotlar orqali yoshlarning adabiy til me'yorlari va axloqiy qadriyatlarini o'zlashtirish jarayonlarini o'rganishga alohida e'tibor qaratgan.

Metodologik qism: Ushbu tadqiqotning metodologik asosi, turkiy tillar adabiy til me'yorlari va yoshlar ma'naviyatining o'zaro bog'liqligini o'rganishga qaratilgan bo'lib, u bir nechta ilmiy metodlardan foydalanish orqali amalga oshiriladi. Tadqiqot jarayonida qo'llaniladigan metodlar, mavjud ilmiy nazariyalar va empirik tadqiqotlarga asoslanadi va quyidagi asosiy usullarni o'z ichiga oladi: adabiyotlar tahlili, so'rovnoma, intervyu, hamda statistik tahlil usullari. Adabiyotlar tahlili metodini qo'llash orqali, turkiy tillar adabiy til me'yorlari va yoshlar ma'naviyati bilan bog'liq mavjud ilmiy ishlar va nazariyalar o'rganiladi. Bu metod, tadqiqotning ilmiy asosini yaratish va mavjud nazariyalarni tizimlashtirishga yordam beradi. Shuningdek, adabiyotlar tahlili orqali, turkiy tillar adabiy til me'yorlarining yoshlarning ma'naviy rivojlanishiga ta'sirini yoritishga qaratilgan ilg'or tadqiqotlar va ilg'or amaliyotlar o'rganiladi. Ushbu usul yordamida, o'rganilgan mavzuga oid avvalgi ilmiy ishlardan kelib chiqqan holda yangi ilmiy nuqtai nazar ishlab chiqiladi. Yoshlarning til me'yorlariga bo'lgan munosabati va ularning ma'naviy rivojlanishini o'rganish uchun so'rovnoma va intervyu metodlari qo'llaniladi. So'rovnomalar yoshlar o'rtasida o'tkazilib, ulardan til me'yorlari, ma'naviyat va axloqiy qadriyatlar bilan bog'liq fikr va qarashlari haqida ma'lumotlar to'planadi. Intervyu usuli esa yoshlar bilan bevosita suhbatlar o'tkazib, ularning tilga bo'lgan munosabati va ma'naviyatni shakllantirishdagi adabiy til me'yorlarining roli haqida chuqurroq tahlil olishga imkon beradi. Ushbu metodlar yordamida yoshlarning til me'yorlariga rioya etish darajasi va ularning ma'naviy rivojlanishiga bo'lgan ta'siri haqida aniqroq tasavvur hosil qilinadi.

Natijalar: Ushbu tadqiqot natijalari, turkiy tillar adabiy til me'yorlari va yoshlar ma'naviyatining o'zaro bog'liqligini o'rganish jarayonida olingan empirik va statistik ma'lumotlarga asoslanadi. Tadqiqotda yoshlarning adabiy til me'yorlariga bo'lgan munosabati, bu me'yorlarning ularning ma'naviyatiga ta'siri va bu jarayonda ta'lim tizimining o'rni aniqlanishi maqsad qilingan edi. Tadqiqot davomida o'tkazilgan so'rovnomalar va intervyularda ishtirok etgan yoshlarning 62% dan ortig'i, adabiy til me'yorlariga rioya qilishni o'z ma'naviy va axloqiy rivojlanishlari uchun muhim deb bilishdi. Shuningdek, 48% yoshlar, o'z tilida adabiy norma va me'yorlarga e'tibor berish, ularga yuksak madaniy qadriyatlarni singdirishga yordam berishini ta'kidlashdi. Tadqiqotda yoshlarning aksariyati (78%) til me'yorlarining ma'naviyat shakllanishida bevosita o'rni borligini ta'kidlashdi, lekin

faqat 32% yoshlar o'z ta'lim muassasalarida bu me'yorlarga asoslangan alohida mashg'ulotlar o'tkazilayotganini bildirishdi. Shuningdek, adabiy til me'yorlari yoshlarning ijtimoiy xulq-atvorini va axloqiy qadriyatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. 84% yoshlar, o'zining ma'naviy rivojlanishiga doir talablarni adabiy til me'yorlaridan olishganini bildirishgan. Bu yoshlar, tilning noto'g'ri ishlatilishi, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy munosabatlarga salbiy ta'sir qilishini ta'kidlagan. Bunday natijalar, til me'yorlari orqali yoshlarni axloqiy va ma'naviy jihatdan tarbiyalashning muhimligini ko'rsatmoqda. Yoshlarning 56%i ta'lim tizimida adabiy til me'yorlarini o'rganish va ularga amal qilish bo'yicha qo'shimcha kurslar, treninglar va metodik materiallar mavjudligini istashgan. Tadqiqot natijalari, ta'lim tizimining adabiy til me'yorlariga asoslangan ta'lim usullarini ishlab chiqish va yoshlarni bu me'yorlar asosida tarbiyalashga qaratilgan qo'shimcha mashg'ulotlarni amalga oshirish zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, 70% yoshlar, ta'lim muassasalarida mavjud bo'lgan til me'yorlari haqidagi bilimlarni kengaytirish va yuksaltirish bo'yicha dasturlarni qo'llab-quvvatlashga tayyor ekanliklarini bildirishgan. So'rovnoma natijalariga ko'ra, yoshlar orasida tilga bo'lgan munosabat o'zgarishi tendensiyasi mavjud. 10 yil ichida yoshlarning 35%i til me'yorlariga nisbatan salbiy munosabatni o'zgarishini bildirishgan, bu esa milliy madaniyat va axloqiy qadriyatlarni yaxshilashga qaratilgan o'zgarishlarning ijobiy samarasini ko'rsatadi. Olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, yoshlar orasida til me'yorlari va ma'naviyatga bo'lgan e'tibor ortib bormoqda, bu esa adabiy tilning axloqiy va madaniy rivojlanishda qanday katta rol o'ynashini tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari asosida kelajakda, ta'lim tizimi va ijtimoiy muhitda amalga oshiriladigan islohotlar yoshlar ma'naviyatining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini bashorat qilmoqda.

Muxokama: Ushbu tadqiqotda turkiy tillar adabiy til me'yorlarining yoshlar ma'naviyatiga ta'siri va ta'lim tizimining o'rni o'rganildi. Natijalar, yoshlarning adabiy til me'yorlariga nisbatan ijobiy munosabatini ko'rsatdi va bu me'yorlarning ma'naviyatni shakllantirishda muhim rol o'ynashini ta'kidladi. Biroq, shu bilan birga, ta'lim tizimi va ijtimoiy muhitda ushbu me'yorlarga nisbatan yanada ko'proq e'tibor berish zarurligi ma'lum bo'ldi. Tadqiqotning birinchi muhim natijasi shuki, yoshlarning 62% dan ortig'i adabiy til me'yorlariga rioya qilishni o'z ma'naviy va axloqiy rivojlanishlari uchun zarur deb bilishadi. Bu ko'rsatkich, yoshlarning tilni to'g'ri ishlatishning axloqiy va ma'naviy jihatlarini tushunib, uni hayotda qo'llashga qiziqishini bildiradi. Bu holat, yoshlar o'rtasida til me'yorlarini o'rgatishga, ularni kundalik hayotda amalda qo'llashga ehtiyoj borligini anglatadi. Biroq, so'rovnoma natijalari shuni ko'rsatadiki, yoshlarning faqat 32%i o'z ta'lim muassasalarida adabiy til me'yorlarini o'rganish bo'yicha alohida mashg'ulotlar olib borilayotganini bildirgan. Bu holat, ta'lim tizimida til me'yorlariga alohida e'tibor berilishi zarurligini ko'rsatadi. Yoshlar o'z ta'lim jarayonida, tilni to'g'ri va aniq ishlatish, adabiy normaga asoslangan nutqni shakllantirishda ko'proq bilim olishga intilishmoqda. Shuning

uchun, adabiy til me'yorlariga bag'ishlangan alohida kurslar, seminarlar va treninglar joriy etilishi kerak. Shuningdek, tadqiqotda yoshlar ma'naviyatiga til me'yorlarining ta'siri haqidagi xulosalar muhimdir. Yoshlarning 84% dan ortig'i adabiy til me'yorlari ularning ma'naviy rivojlanishiga bevosita ta'sir qilishini ta'kidlashgan. Bu, o'z navbatida, til me'yorlarining axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy munosabatlarga bo'lgan ta'sirini isbotlaydi. Masalan, adabiy tilning noto'g'ri ishlatilishi ijtimoiy muhitda salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Shu bois, til me'yorlariga rioya qilish yoshlarning faqat nutqi emas, balki ijtimoiy xulq-atvori va madaniy qadriyatlariga ham ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari, shuningdek, ta'lim tizimida til me'yorlarini o'rgatishning samaradorligini oshirish zaruriyatini ko'rsatdi. 56% yoshlar ta'lim muassasalarida adabiy til me'yorlarini o'rganish uchun qo'shimcha resurslar va treninglar mavjudligini xohlaydilar. Bu esa ta'lim tizimining mavjud imkoniyatlarini oshirish va yoshlarni til me'yorlariga nisbatan yanada kengroq yo'naltirish uchun o'zgartirishlar kiritish zaruriyatini tug'diradi. Shu bilan birga, yoshlar o'rtasida til me'yorlari va ma'naviyatga bo'lgan munosabatning ijobiy o'zgarishi sezilarli darajada rivojlanmoqda. So'rovnoma natijalari, yoshlarning 35% dan ortig'i, kelajakda adabiy til me'yorlari bo'yicha ijobiy o'zgarishlar bo'lishini kutayotganlarini bildirishdi.

Xulosa: Ushbu tadqiqot, turkiy tillar adabiy til me'yorlarining yoshlar ma'naviyatiga ta'sirini o'rganish, shuningdek, ta'lim tizimining bu jarayondagi o'rni va ahamiyatini tahlil qilishga qaratilgan edi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, yoshlar o'rtasida adabiy til me'yorlariga bo'lgan munosabat ijobiy rivojlanayotgan bo'lsa-da, bu borada ta'lim tizimida yanada ko'proq e'tibor berish zarur. Yoshlarning 62% dan ortig'i adabiy til me'yorlarini o'z ma'naviyatlarini rivojlantirish uchun zarur deb bilishadi va ularning aksariyati til me'yorlariga nisbatan ijobiy munosabatni namoyon etadi. Shu bilan birga, olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, ta'lim tizimi adabiy til me'yorlariga asoslangan alohida kurslar va metodik materiallar orqali yoshlar o'rtasida bu me'yorlarning ahamiyatini yanada oshirish zarur. Yoshlar o'rtasida til me'yorlari va ma'naviyatga bo'lgan munosabatning ijobiy o'zgarishi, ularning madaniy va axloqiy qadriyatlarni tushunishi va ularga amal qilishga bo'lgan intilishining ko'payayotganini ko'rsatadi. Bu esa til va madaniyatni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Sodiqov Q. Turkiy til tarixi //Toshkent: TDShI. – 2009. – T. 368.
2. Ergashbayev, S. (2025). YOSHLARNING MA'NAVIYAT DUNYOQARASHINI RIVOJLANTIRISHDA UZLUKSIZ TA'LIM JARAYONLARINING O'RNI (RIVOJLANGAN DAVLATLAR TAJRIBASI MISOLIDA). Universal xalqaro ilmiy jurnal, 2(2), 3-9.
3. Mominjanovna, H. F., & Shohbozbek, E. (2025). MAKTABGACHA TA'LIM VA BOSHLANGICH TALIM O'RTASIDA MANAVIY TARBIYANING UZVIYLIGI. INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM, 6(50), 314-318.

TALABALARDA MASALLAR ORQALI OBRAZLI TAFKURNI SHAKLLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO TARIQASIDA

Hasanova Volida Erkin qizi
Osiyo texnologiyalar universiteti, o'qituvchi

Annotatsiya: Mazkur maqolada ta'lim jarayonida obrazli tafakkurni shakllantirish masalasi pedagogik muammo sifatida ko'rib chiqiladi. Obrazli tafakkur — bu insonning tasavvur va obrazlar orqali fikrlashi bo'lib, u talabalarning muammolarni hal qilish, ijodkorlik va innovatsion fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Masallar esa ushbu jarayonda samarali vosita sifatida xizmat qilishi mumkin. Maqolada masallarning didaktik imkoniyatlari, talabalarning obrazli tafakkurini rivojlantirishdagi o'rni va ularni ta'limda qo'llash usullari tahlil etilgan. Shuningdek, masallar orqali axloqiy tarbiya berish, ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish va ijodiy fikrlashni rivojlantirish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: obrazli tafakkur, pedagogik muammo, masallar, tanqidiy fikrlash, ijodiy tafakkur, ta'lim jarayoni, ramziy tafakkur, mantiqiy fikrlash, badiiy tafakkur, o'qish motivatsiyasi, pedagogik usullar, zamonaviy ta'lim, interaktiv metodlar, innovatsion yondashuv.

Talabalarning obrazli tafakkurini rivojlantirishda masallar muhim rol o'ynaydi. Masallar orqali ramziy tafakkur, tanqidiy fikrlash, ijodiy tafakkur va mantiqiy tahlil ko'nikmalarini shakllantirish mumkin. Bugungi ta'lim jarayoni doirasida masallarning ahamiyati yetarlicha o'rganilmagan bo'lib, bu pedagogik muammo sifatida qaralmoqda.

Masallar talabalarni fikrlashga undaydi, ularga hayotiy tajribalarni ramziy shaklda yetkazadi. Ayniqsa, obrazlar orqali tafakkur qilish qobiliyatini rivojlantirishda masallar samarali vositadir. Masallar mazmuni chuqur bo'lgani uchun talaba ularni tahlil qilish jarayonida turli qiyoslash va xulosalar chiqarishga o'rganadi. Bu esa mantiqiy fikrlash va ijodiy tafakkurni kengaytirishga xizmat qiladi.

Pedagogik muammolar va ularning sabablari

Masallar orqali obrazli tafakkurni shakllantirishda bir qancha muammolar mavjud:

1. *An'anaviy yondashuvlarning samarasizligi* – Aksariyat ta'lim muassasalarida masallar faqatgina darslik doirasida o'qitiladi. Talabalar ularni chuqur tahlil qilish imkoniyatidan mahrum bo'lib, ijodiy fikrlashga yetarlicha e'tibor berilmaydi.

2. *Texnologik ta'sir va o'qish motivatsiyasining pasayishi* – Bugungi kunda talabalarning aksariyati tezkor axborot iste'moliga o'rganib qolgan. Bu esa ularning badiiy tafakkur va obrazli tahlil qilish ko'nikmalarining susayishiga olib kelmoqda.

3. *Pedagogik usullarning yetarli darajada rivojlanmagani* – Masallar asosida ijodiy tafakkurni shakllantirish bo'yicha maxsus metodik qo'llanmalar kam, o'qituvchilar esa masallarni dars jarayonida samarali ishlatish usullarini yetarlicha bilmaydi.

4. *O'quv dasturlarida masallarga yetarlicha e'tibor berilmasligi* – Ko'plab o'quv rejalari masallarni faqatgina adabiyot darsi doirasida o'rganishni ko'zda tutadi. Holbuki, masallar orqali psixologik va mantiqiy tafakkurni rivojlantirish imkoniyati mavjud.

5. *Masallarni zamonaviy talabalarga moslashtirish muammosi* – Ba'zan masallar mazmuni talabalarga qiziq tuyulmaydi yoki ularning bugungi hayotiy tajribasi bilan bog'lanmagan bo'ladi. Natijada, talabalar masallarni faqatgina o'qilishi kerak bo'lgan matn sifatida qabul qiladi.

Muammolarni hal etish yo'llari

Bu pedagogik muammoni bartaraf etish uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim:

Masallar asosida interaktiv darslar tashkil qilish;

Talabalarni masallarni ijodiy talqin qilishga undash;

Masallar va zamonaviy texnologiyalar uyg'unligini ta'minlash;

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun masallardan foydalanish;

Masallarning bugungi zamonaviy muammolar bilan bog'liqligini ochib berish;

Pedagogik usullarni boyitish va innovatsion yondashuvlarni qo'llash.

Agar ta'lim jarayonida masallar keng qo'llanilsa, talabalar tafakkuri yanada kengayib, ularning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi. Shu sababli, masallar orqali obrazli tafakkurni shakllantirishga ko'proq e'tibor berish zarur.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdullayeva G. "Didaktik masallar va ularning o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirishdagi roli". – Toshkent: O'qituvchi, 2019.

2. Karimov B. "Pedagogik texnologiyalar asoslari". – Toshkent: Fan, 2020.

3. G'ofurov N. "Ijodiy tafakkurni shakllantirish metodikasi". – Samarqand: Ma'naviyat, 2018.

4. Krilov I.A. "Masallar". – Toshkent: Gafur G'ulom nomidagi nashriyot, 2010.

5. Qodirova M. "Obrazli tafakkurni rivojlantirishda adabiyotning o'rni". // "Yangi O'zbekiston ilm-fan yangiliklari" jurnali, 2021, №3.

6. Toirova D. "Pedagogik muammo va uni hal etish yo'llari". – Buxoro: Ilm ziyo, 2022.

7. Vygotskiy L.S. "Pedagogik psixologiya". – Moskva: Pedagogika, 1991.

“UYAT” TUSHUNCHASINING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI VA ULARNING TARJIMADA AKS ETISHI

Xolmurodova Gulhayo Ne'matovna
O'zDJTU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek lingvomadaniyatida muhim o'rin tutuvchi "uyat" tushunchasining lingvokulturologik xususiyatlari va ularning tarjimada aks etish masalalari tadqiq etilgan. Maqolada "uyat" konseptining etimologik, semantik va pragmatik jihatlari tahlil qilinib, uning o'zbek milliy mentalitetidagi o'rni, boshqa tillardagi ekvivalentlari bilan qiyosiy tahlili hamda tarjima jarayonida yuzaga keladigan muammolar va ularning yechimlari ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijasida "uyat" tushunchasining lingvomadaniy xususiyatlari va ularning turli tillarga tarjima qilishdagi transformatsiyalari aniqlangan.

Kalit so'zlar: tarjima, etimologiya, sinonim, tushuncha, transkripsiya, ma'no kengayishi.

Lingvokulturologiya tilshunoslikning nisbatan yangi yo'nalishi bo'lib, til va madaniyat o'rtasidagi aloqalarni o'rganadi. Milliy-madaniy xususiyatlarga ega bo'lgan tushunchalar tarjima jarayonida alohida e'tibor talab etadi, chunki ular faqat so'zma-so'z tarjima bilan to'liq ma'nosini saqlab qola olmaydi. Bunday tushunchalardan biri o'zbek madaniyatida muhim o'rin tutuvchi "uyat" konseptidir.

"Uyat" tushunchasi o'zbek xalqining axloqiy-ma'naviy qadriyatlar tizimida markaziy o'rinlardan birini egallaydi. U shaxsning jamiyatdagi o'z-o'zini boshqarish mexanizmi, ijtimoiy nazorat vositasi va ma'naviy kompas vazifasini bajaradi. Shu bois, ushbu maqolada "uyat" tushunchasining lingvokulturologik xususiyatlari va ularning tarjima jarayonida namoyon bo'lishi masalalariga e'tibor qaratiladi.

Tadqiqotning maqsadi "uyat" tushunchasining o'zbek lingvomadaniyatidagi o'rini aniqlash, uning semantik-pragmatik xususiyatlarini tahlil qilish va bu tushunchaning boshqa tillarga tarjima qilishda yuzaga keladigan muammolarni tadqiq etishdan iborat.

Metodologiya

Ushbu tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- Tarixiy-etimologik tahlil metodi - "uyat" tushunchasining kelib chiqishi va tarixiy rivojlanishini o'rganish uchun;
- Komponent tahlil metodi - "uyat" leksemasining semantik tarkibini aniqlash uchun;
- Qiyosiy tahlil metodi - "uyat" tushunchasini boshqa tillardagi ekvivalentlari bilan solishtirib o'rganish uchun;

• Tarjima materiallarining tahlili - "uyat" tushunchasining tarjima jarayonida transformatsiyalanish xususiyatlarini aniqlash uchun.

Tadqiqot materiallari sifatida o'zbek tilidagi lug'atlar, badiiy adabiyot namunalari, maqollar va iboralar, shuningdek o'zbek tilidan rus, ingliz va boshqa tillarga tarjima qilingan matnlar tanlandi.

"Uyat" so'zi etimologik jihatdan turkiy tillarga xos bo'lib, "O'zbek tilining etimologik lug'ati"ga ko'ra, "uya" (uyalmoq) fe'lining ot shaklidan kelib chiqqan. Tarixiy manbalarda bu so'z "uyat", "uyatlik", "uyalish" shakllarida qo'llanilgan.

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da "uyat" tushunchasi quyidagicha ta'riflanadi: "Axloq-odob qoidalariga zid ish tutganlik yoki shu kabi holat yuzaga kelganligidan kelib chiqadigan noqulay, ko'ngilsiz, xijolat his-tuyg'usi; hayâ, sharm, nomus". Bu ta'rif "uyat"ning axloqiy kategoriya va emotsional his-tuyg'u sifatida ikki tomonlama tabiati borligini ko'rsatadi.

Semantik jihatdan "uyat" tushunchasi quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi:

1. Ijtimoiy-axloqiy me'yorlarga zid harakat natijasida paydo bo'ladigan his-tuyg'u;
2. Jamiyat oldidagi mas'uliyatni his qilish;
3. O'z xatti-harakatlarini tan olish va ulardan pushaymon bo'lish;
4. Jamoat fikridan qo'rqish yoki jamiyatning salbiy bahosidan cho'chish;
5. Tarbiya va axloq bilan chambarchas bog'liqlik.

"Uyat" tushunchasi o'zbek tilida bir qator sinonimlar bilan ifodalanadi: "nomus", "or", "hayo", "andisha", "sharm". Biroq bu tushunchalar o'rtasida nozik semantik farqlar mavjud. Masalan, "nomus" tushunchasi ko'proq oila sha'ni va jinsiy axloq bilan bog'liq bo'lsa, "andisha" esa ko'proq ehtiyotkorlik va boshqalarning fikri bilan hisoblashish ma'nosini anglatadi.

"Uyat" tushunchasining lingvokulturologik xususiyatlari

"Uyat" tushunchasi o'zbek madaniyatida faqat axloqiy me'yor emas, balki shaxsning ichki regulyatori ham hisoblanadi. U quyidagi lingvokulturologik xususiyatlarga ega:

1. **Milliy mentalitetning markaziy elementi.** "Uyat" tushunchasi o'zbek milliy mentalitetining muhim tarkibiy qismi bo'lib, shaxsning jamiyatdagi o'rnini belgilashda muhim rol o'ynaydi. "Uyatli" bo'lish o'zbek xalqining eng muhim fazilatlaridan biri hisoblanadi.
2. **Tarbiya tizimining asosi.** O'zbek oilalarida bolalar tarbiyasida "uyat" tushunchasi tez-tez qo'llaniladi: "Bu uyat bo'ladi", "Uyat-e", "Uyaling" kabi iboralar yordamida bolalarga jamiyatda o'zini qanday tutish kerakligi o'rgatiladi.
3. **Ijtimoiy nazorat mexanizmi.** "Uyat" odamlar orasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi mexanizm vazifasini bajaradi. Jamiyat oldida uyatga qolish qo'rquvi ko'pincha qonuniy jazolardan ko'ra samaraliroq to'siq bo'lib xizmat qiladi.

4. **Gender aspekti.** "Uyat" tushunchasi o'zbek madaniyatida ko'pincha ayollar va qizlarga nisbatan ko'proq qo'llaniladi. "Qizga uyat", "kelinlik uyati" kabi iboralar ayollar xulq-atvorining qattiqroq nazorat qilinishini ko'rsatadi.

5. **Kontekstualligi.** "Uyat" tushunchasi kontekstga qarab turlicha talqin qilinishi mumkin. Ba'zi hollarda u ijobiy ma'noda (axloqiy kompas sifatida), ba'zida esa salbiy ma'noda (ijtimoiy bosim vositasi sifatida) namoyon bo'ladi.

6. **Verbal va nonverbal ifoda shakllari.** "Uyat" tushunchasi nafaqat so'z orqali, balki nonverbal vositalar (ko'z yumish, bosh egish, yuzni berkitish) orqali ham ifodalanadi.

7. **Diniy aspekt.** Islam dinining ta'sirida "uyat" tushunchasi imon, halollik va axloq bilan chambarchas bog'langan. "Uyat - iymondandir" degan hadis bunga yaqqol misol bo'la oladi.

"Uyat" tushunchasini tarjima qilish muammolari va ularning yechimlari

"Uyat" tushunchasini tarjima qilish jarayonida quyidagi muammolar yuzaga keladi: **To'liq semantik ekvivalentlikning yo'qligi.** Ko'p tillarda "uyat" tushunchasining barcha ma'no qirralarini to'liq qamrab oladigan so'z yo'q. Masalan, ingliz tiliga tarjima qilganda "shame", "embarrassment", "disgrace" kabi so'zlar "uyat"ning ma'nosini to'liq ifodalamasdan, uning faqat bir jihatini aks ettiradi.

Madaniy kontekstni saqlash qiyinchiligi. "Uyat" tushunchasi o'zbek madaniyatidagi oila tuzilishi, ijtimoiy iyerarxiya, diniy qarashlar va gender rollari bilan chambarchas bog'liq. Bu kontekstni boshqa tillarga to'liq ko'chirib o'tkazish amalda qiyin.

Emotsional komponentni saqlash muammosi. "Uyat" so'zi o'zbek tilida kuchli emotsional yukka ega, bu emotsional ta'sirni tarjimada saqlash tarjimondan alohida mahorat talab etadi.

Pragmatik maqsadning o'zgarishi. O'zbek tilidagi "uyat bo'ladi" kabi iboralar ko'pincha ogohlantirish, taqiqlash yoki ma'qullamaslik ma'nosida ishlatiladi. Bu pragmatik maqsadni boshqa tillarda to'g'ridan-to'g'ri ifodalash qiyin bo'lishi mumkin.

Bu muammolarni hal qilish uchun tarjimonlar quyidagi usullardan foydalanishlari mumkin:

Funksional ekvivalentlar yoki analoglarga murojaat. Bunda tarjimon tarjima qilinayotgan tildagi eng yaqin konseptni topishga harakat qiladi. Masalan, ingliz tiliga tarjima qilishda kontekstga qarab "shame", "guilt", "embarrassment", "disgrace" yoki "dishonor" kabi so'zlardan maqsadga muvofiq holda foydalanish.

Tarjima izohlar kiritish. Badiiy adabiyot tarjimasida "uyat" tushunchasining madaniy xususiyatlarini izohlash uchun izohlar yoki so'nggi so'z kiritish mumkin.

Transkripsiya/transliteratsiya va sharhlash. Ilmiy va tahliliy matnlarda "uyat" so'zini o'z holicha saqlab, uni sharhlash usulidan foydalanish.

Kontekstual kompensatsiya. "Uyat" tushunchasining ayrim ma'no qirralarini tarjimada yo'qotilganda, ularni matnning boshqa qismlarida kompensatsiya qilish.

Kengaytirish yoki tasvir usuli. "Uyat" tushunchasini bitta so'z bilan emas, balki tavsif yoki tushuntirish orqali ifodalash.

Misol uchun, "Uyat o'limdan qattiq" maqolini ingliz tiliga tarjima qilishda bir necha variant bo'lishi mumkin:

- "Shame is worse than death" (so'zma-so'z tarjima)
- "Dishonor is harder to bear than death" (funktional analog)
- "The pain of disgrace outlives death" (pragmatik adaptatsiya)
- "Uyat (the feeling of shame and social disgrace in Uzbek culture) is worse than death" (transkripsiya va sharhlash)

Xulosa

"Uyat" tushunchasi o'zbek lingvomadaniyatida muhim o'rin tutuvchi, murakkab va ko'p qirrali konsept bo'lib, u shaxsning ichki regulyatori, ijtimoiy nazorat mexanizmi va axloqiy kompas vazifasini bajaradi. Bu tushunchaning lingvokulturologik tahlili, uning o'zbek milliy mentalitetidagi o'rni chuqur va o'ziga xos ekanligini ko'rsatadi.

"Uyat" tushunchasining tarjimada aks etishi muammosi tadqiqotimizning markaziy masalalaridan biri edi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, bu tushunchani tarjima qilish jarayonida muayyan qiyinchiliklar yuzaga keladi. Bu qiyinchiliklar asosan to'liq semantik ekvivalentlikning yo'qligi, madaniy kontekstni saqlash muammosi, emotsional komponentni saqlashning murakkabligi va pragmatik maqsadning o'zgarishi bilan bog'liq.

Tarjimonlar bu qiyinchiliklarni hal qilish uchun funksional ekvivalentlardan foydalanish, izohlar kiritish, transkripsiya va sharhlash usuli, kontekstual kompensatsiya hamda kengaytirish yoki tasvir usuli kabi strategiyalarni qo'llashadi. Bu strategiyalar "uyat" tushunchasini tarjimada imkon qadar to'liq aks ettirishga yordam beradi.

Shunday qilib, tilshunoslik va tarjimashunoslik nuqtai nazaridan "uyat" tushunchasi o'zbek lingvomadaniyatining muhim elementi bo'lib, uning to'liq va adekvat tarjimasi uchun nafaqat lingvistik, balki madaniy, tarixiy va diniy kontekstni ham hisobga olish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abdullayev F. "O'zbek xalq maqollarida uyat tushunchasi". – Toshkent, 2018.
2. Ismoilov I. "O'zbek milliy mentalitetining shakllanishida uyat tushunchasining o'rni". – Samarqand, 2019.
3. Karimov N. "O'zbek madaniyatida uyat konsepti tahlili" // O'zbek tili va adabiyoti. – 2020. – №3. – B. 45-52.
4. Mahmudov N. "Tilni o'zlashtirish, madaniyatni o'zlashtirish demakdir" // O'zbek tili va adabiyoti. – 2019. – №2. – B. 3-8.
5. Mirtojiyev M. "O'zbek tilida uyat bilan bog'liq frazeologik birliklar semantikasi" // Filologiya masalalari. – 2017. – №4. – B. 25-32

ODIL YOQUBOV ASARLARIDA MA'NONING IMPLITSIV IFODALANISHI

Ergasheva Dilrabo Allanazarovna
Termiz davlat universiteti doktranti (DSc)

Annotatsiya. Maqolada Odil Yoqubov asarlarida ma'noning implitsiv ifodalanishi yoritilgan. O'zbek tilining o'ziga xos jozibasi, estetik kuchi yozuvchi asarlaridan olingan matnlar asosida leksik va pragmatik implitsivlik asosida tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar. Badiiy matn, implitsiv ifoda, yashirin ma'no, leksik implitsivlik, pragmatik implitsivlik.

Noyob badiiy asarlar insoniyat tafakkurining oliy maxsuli hisoblanadi. Ular tilning imkoniyatlari, qudrati va nafosatini, estetik kuchini namoyon qiluvchi hodisadir. O'tgan asrda yangi tadqiq yo'nalishi sifatida dunyoga kelgan, bugungi kunda o'zining tadqiq qonuniyatlarini belgilab olgan lingvopoetika ana shunday badiiy asar (badiiy matn) lar tilini o'rganuvchi sohadir. [1; 14] Badiiy matn tilini o'rganishda til birliklari va uning estetik vazifasi muhim sanaladi. Badiiy ta'sir kuchi eng avvalo so'zda mujassamlashgan. Muallifning badiiy maqsadiga ko'ra so'z mutlaqo rangin va turfa buyoqlarda namoyon bo'ladi. Implitsiv ma'no ana shu badiiy maqsadga yo'naltirilgan so'z qudratini ko'rsatishda ifoda usullaridan biri hisoblanadi.

Implitsiv tushunchasi – bu biror narsa yoki holatning to'g'ridan-to'g'ri ifodalanmagan, lekin kontekst yoki kelishuv orqali anglashiladigan ma'nosidir. Bu tushuncha ko'pincha muloqotda, ijtimoiy munosabatlarda yoki ma'naviy masalalarda uchraydi. Biror gapda yoki jumlada aniq aytilmagan, lekin eslatilayotgan, kutilayotgan ma'nolar implitsiv tushunchani hosil qiladi. Bu esa tilning nozik va murakkab jihatlarini o'rganishda ham muhim sanaladi.

Tilshunoslikda implitsivlik – bu ma'lum bir so'z yoki ifodaning to'g'ridan-to'g'ri ma'nosidan tashqari, kontekst orqali qabul qilinadigan qo'shimcha ma'no yoki tushunchalarni anglatadi. Bu tushuncha muloqotda noaniqliklarni, ijtimoiy kontekstni hisobga olib, ma'lum bir ma'noni o'z ichiga oladi. Implitsivlik asosan ikki turga bo'linadi: 1. Leksik implitsivlik – so'zlarning ma'nosi va ularning kontekstda ishlatilishi o'rtasidagi munosabat. 2. Pragmatik implitsivlik – muloqot jarayonida ishtirokchilar o'rtasida yuzaga keladigan ijtimoiy va madaniy kontekst. Bu tushuncha muloqotda qatnasuvchilarning qaysidir fikrini, hissiyotini yoki holatini berish imkonini beradi.

Odil Yoqubov asarlarida o'zbek tilining betakrorligini, jozibadorligini ko'rsativchi turli xil ma'noning implitsiv ifodalariga duch kelamiz. Ulardan biri ma'noning implitsiv ifodasidir: – *O mavlono, mavlono! Sizday yetuk donishmand bu ishda sabiylik qilibdur. U*

qari tulki bu sir-asrorni bilib olmoqchi? Lekin Salohiddin zargar!.. Yo 'q bu darvesh yolg'on so'zlamas! ("Ulug'bek xazinasini" 78-b) Ushbu matnda leksik implitsivlikni *qari tulki* so'zi ifodalagan. O'zbek mentalitetida *tulki* ayyorlik, ochko'zlik ramzi sanaladi. Yaponiya milliy madaniyatida bu so'z donolik, donishmandlikni aks ettiradi. Yozuvchi hayvon leksemasiga oid *tulki* so'zi orqali qahramonning harakter-xususiyatini yoritish bilan birga o'zbekona ifoda usulini ko'rsatib bergan.

Leksemaning mohiyati uning ichki tomoni orqali va shunga ko'ra boshqa til birliklari bilan munosabatga, aloqaga kirishuvi orqali belgilanadi. [2; 55] Ma'noning implitsiv ifodasida leksema mohiyati uning ichki tomoni orqali so'z yoki ifodaning to'g'ridan-to'g'ri ma'nosidan tashqari, kontekst orqali qabul qilinadigan qo'shimcha ma'no yoki tushunchalarni anglatadi. Masalan: – *Ont ichmog'ingizga ne sabab bo'ldi, otajon?* – dedi Ali Qushchi.

– *E-e, buning hangomasi uzoq, inim. Bir kuni sohibqiron bir qilich buyurdi. Sopi olitindan, o'zi po'latdan bo'lsin, chopganda toshni kessin, dedi. Yasadim. Shunday qilich bo'ldikim, Amir Temur qo'lida to'nkadaytoshni yog'dek kesdi. Ammo falakning gardishini qarang, mavlono, sal o'tmay ul shohi beshafqat osiy banda yasagan shul qilich bilan Ko'ksaroy maydonida yolg'iz og'am, birdan-bir jigargo'shamning kallasini oldi!..* – Chol ko'zlarini yumib, lablarini pichirlatib tilovat qildi va yuziga fотиha tortdi. ("Ulug'bek xazinasini" 81-b) Ushbu matnda berilgan "hangoma" so'zi aslida ijobiy ma'noga ega bo'lgan so'z hisoblanadi. Ammo nutqda yashirin "fojea", bo'lib o'tgan nohush voqea haqidagi xabar ma'nosi implitsiv ifodalangan. O'zbek tilining izohli lug'atida hangoma – *olomon, yig'in, gurunglashish, xushchaqchaq suhbat*. 1. *Bir necha kishi o'rtasida ko'tarinki ruhdagi, shirin, xushchaqchaq suhbat* kabi ma'nolarga ega. [3; 504] Yozuvchi "hangoma" so'zi orqali hayotiy voqelik (fojea) ni implitsiv ifoda etgan.

Badiiy matnda ma'noning implitsiv ifodalanishi bilan bog'liq mazmuniy tahlil ifodaning shakliy jihatidan qat'iy nazar nutq ishtirokchilarining "nima demoqchi ekanliklari" haqidagi yashirin bayoni bilan xarakterlanadi: – *Nima balo? Bitta-yarimtasi bilan topishib qo'ptimi uyoqda? Fazilat yalt etib o'g'liga qaradi.* – *Qayoqdagi gaplarni topasan-a, bolam?* – *Qayoqdagi gaplar emish!* – *Uning bunaqa bo'lishiga... siz ham aybdorsiz! Qizingizni yo'lga solish o'rniga o'z fe'lingiz bilan uni... ja!* ("Diyonat" 103-b) Matnda aynan so'zlovchi nazarda tutgan axborot boshqa nutq ko'rinishi orqali implitsiv ifodalanligi yozuvchining mahoratini ko'rsatadi.

Pragmatik implitsivlikda matndagi asl ma'no ko'p hollarda oshkora bayonga ega bo'lmaydi. So'zlovchilar o'zaro ijtimoiy, hissiy, madaniy niyatini metaforik buyoqqa ega bo'lgan so'zlar bilan yoki maqol, matal, ibora asosida bildiradi: – *Nega indamaysan?* – dedi Qodirjon. – *Pishgan oshni buzmoqchimisan yo? Buyoqda biz, u yoqda dadamlar... hamma xursand bo'p turganda...* ("Diyonat" 103-b) Ushbu matnda "bo'lishi kutilayotgan to'yni buzma, hammasi hal bo'lgan" mazmunli ma'no implitsiv ifodalangan.

Tilshunos olim Nizomiddin Mahmudov o'rtaga tashlangan "g'ayrioddiy birikmalar", "o'ziga yot stilda qo'llangan so'zlar", "so'zning aniqligi" kabi mavzularning tahlil natijasi pragmatik to'siq xususidagi hodisaning mavjudligi haqida ma'lumot beradi [4; 61] Bizningcha badiiy matnda ma'noning implitsiv ifodalanishi nazariy jihatdan o'rganilmagan, ma'lum til faktlari yordamida tahlillarga muhtoj. Odil Yoqubov asarlarida bunday yopiq ifodalar turfa nutq shakllari bilan berilganki, yozuvchi o'zining so'z qo'llash uslubini yaqqol namoyon eta olgan: – *Esimda, profisor, esimda. Ammo-lekin... – Bas yetar, ko'tar jiyda xaltangni! – o'shqirdi Normurod Shomurodov. – Endi haligi... ishonib yurgan pulsirot ko'prigingda duch koelmagunimizcha qorangni ko'rmay sening!* ("Diyonat" 132-b) Berilgan matnda bu yerdan yo'qol, endi u dunyoda ko'rishamiz ma'nosi implitsiv ifodalangan.

Badiiy asar leksikasining lug'at tarkibi, leksik-semantik va tematik guruhlari, so'zlarning uslubiy hamda ma'no qirralari, birinchi navbatda asar uchun xos bo'lgan mavzuga bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan asar muallifi bo'lmish adibning lisoniy mahoratiga, qobiliyatiga bog'liqdir. [5; 252] Odil Yoqubov asarlarida ana shunday o'ziga xoslik uning so'zni tanlab qo'llashida ko'rinadi: *Haydar xushnud kayfiyatda Qodirjonni chetga chiqarib, – Sengayam hayronman, Latofat o'z jigaram-ku, lekin... sening o'rningda bo'lsam allaqacho haligidaqa... tilini qisib qo'yardim uning! Haydar beixtiyor ijirg'anib, teskari burilib ketdi.* ("Diyonat" 165-b) Ushbu matnda hayosizlik, hudbinlik, tubanlik ma'nolari implitsiv ifodalangan. Tashqi nutq aniq moddiy ifodalanmay, nutq vaziyati bilan, so'zlovchi maqsadi, imkoniyatlari ostida tashkil topgan. Bu esa implitsivlikni hosil qiladi.

Har qanday matnda axborot so'zlovchining ichki maqsadi boshqaruvida ikki mazmuniy ko'rinishdan iborat bo'ladi. Bular yoyiq va yig'iq mazmun shakllaridir. Bunday mazmun shakllari so'zlovchining kommunikativ niyati bilan bog'liq ravishda matnning u yoki bu qismlarida namoyon bo'ladi. Yig'iq-yashirin axborot kontekstlari turlicha shakllardan iborat bo'lganligi uchun unga nisbatan lingvistikaga oid nazariy adabiyotlarda "bir umumiy tushunchani ifoda etuvchi umumiyashirin ("implikatsiya") atamasini qo'llaydilar. [6; 31] Zamonaviy tilshunoslik yo'nalishlari pragmalingsvistika, psixolingsvistika, kognitiv tilshunoslikda ma'noning implitsiv ifodalarini o'rganish bugungi kunda tilning yangi bosqichga ko'tarilganidan dalolat bermoqda. Badiiy matn tahlilida esa ma'noning implitsiv ifodasi ham pragmalingsvistik, ham psixolingsvistik tahlilini amalga oshirish mumkin. Yozuvchi Odil Yoqubov asarlarida ana shunday yopiq ifodalar ko'pchilikni tashkil etadi: *Shomurodov, nihoyat hushini yig'ib, cho'qmorday mushti bilan yog'och karavotni qarsillatib urdi. – Nimalar deyapsan o'zi ahmoq?*

– *Siz aralashmang mening ishingam! – Haydar g'azabi jo'sh urib, domlaga yuzlandi. – Bir marta chalib yiqitganingiz ham yetar! Yo yana oyog'imdand olib, go'rga tiqmoqchimisiz meni aziz tog'ajonim?..* ("Diyonat" 169-b) Ushbu matnda kesatq ma'nosi implitsiv

ifodalangan. Uslubiy tagma'no ko'rinishlarida so'zlovchi o'z ichki maqsadini boshqa uslubiy shaklda ifoda etgan.

Yozuvchi asarlarida shunday yopiq ifodalarni ham qo'llaganki, unda so'zlovchilar o'rtasida madaniy konsept, ya'ni o'ziga xos yashirin ifodalar o'zbekona mentalitetga asoslanadi. Masalan, o'zbek oilasida ota va qiz suhbatida andisha, or, nomus birinchi o'rinda turadi. O'zbekona hurmat, izzat oilaviy nutqda saqlanadi: *Fazilat, nihoyat, o'pkasini bosib, ko'zini artdi. – Kechiring otajon. Eski gaplarni qo'zg'ab ko'nglingizga ozor berdim shekilli. Men bu gaplarni qo'zgamoqchi emasdim, shunchaki, qudam, jiyaningizning qiliqlari...*

– Qaysi qiliqlarini aytasiz?

– Qaysi birini aytay? O'sha odam... o'sha odamning shuncha nopok ishlari... axir men ham, biz ham odammiz-ku, otajon?

– O, qizim, qizim-a! – dedi o'ksib. – U faqat seni emas, o'z tog'asini ham odam deyapgani yo'q. O'g'li... bo'lg'usi kuyovimiz ko'rsatgan nag'malarini aytmay qo'ya qolay. Bir chetini o'zingiz ko'rdingiz. (“Diyonat” 175-b) Matnda eridan hiyonat, zulm ko'rgan qizning o'z otasiga suhbat mohiyatini yopiq implitsiv ifodalar asosida berilganini kuzatishimiz mumkin. Asl ma'noning implitsiv ifodalanishi millatning ko'zgusi, tarbiya-axloqini namoyon etadi.

Odil Yoqubov shunday qalam sohibi ediki, uning qalb tug'yonlarini, dil nidolarini, har bir yozgan asaridan ham o'qib, ham uqib olish mumkin. So'zdan foydalanish, qahramonlar nutqidagi ma'noning implitsiv ifodasini takrorlanmas darajada kitobxon ko'z oldida gavdalandirib beradi. O'zbek tilshunosligida ma'noning implitsiv ifodasini o'rganish bugungi zamonaviy tilshunosligimizning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Муқимова З. Ўткир Ҳошимов асарлари тилининг лингвопоэтик ва лингвомаданий хусусиятлари. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 2020. – В. 160.

2. Nematov B., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. O'qituvchi. Toshkent, 1995. – В. 55.

3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик, 4-том. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2006–2008. – В. 504.

4. Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. Тошкент. 1981. – В. 61.

5. Умуркулов Б. Ўзбек бадий насрининг лингво-услубий шаклланиш асослари: филол. фан. док. дисс. – Тошкент, 2020. – В. 252.

6. Ҳақимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини. Филол. фанл. док. дисс... автореф. – Тошкент, 2001. – В. 31.

BARDOSHLIK TUSHUNCHASINING LINGVOKULTUROLOGIK ASOSLARI

Isroilova O'. I.
QarDU doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada bardoshlik tushunchasining lingvokulturologik jihatlari ko'rib chiqilib, uning turli diskurslardagi namoyon bo'lish xususiyatlari tahlil qilinadi. Bardoshlikning milliy mentalitet va madaniy qadriyatlar bilan bog'liqligi lingvistik va kognitiv yondashuvlar asosida izohlanadi.

Kalit so'zlar: bardoshlik, lingvokulturologiya, diskurs, konsept, tilshunoslik, mentalitet, madaniy kontekst, semantik tahlil, kommunikativ hodisa, pragmatik aspekt.

Bardoshlik – insonlarning bir-biriga nisbatan bag'rikengligi, turli madaniy va ijtimoiy guruhlarga hurmat bilan munosabatda bo'lishi bilan bog'liq tushuncha. Ushbu maqolada bardoshlik tushunchasining lingvokulturologik jihatlari, uning turli tillarda qanday ifodalanishi hamda madaniy kontekstga bog'liqligi tahlil qilinadi.

Ko'pgina olimlarning ta'kidlashicha, bardoshlik insoniyat taraqqiyoti davomida shakllangan ijtimoiy va madaniy hodisa bo'lib, u turli jamiyatlarda turlicha talqin qilinadi. Masalan, Wierzbicka (1997) fikriga ko'ra, bardoshlik konsepti har bir millatning tilida turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi va u jamiyatning madaniy kodlariga bog'liq holda shakllanadi.

Bardoshlikning Lingvistik Xususiyatlari

Bardoshlik tushunchasi til tizimida turli semantik va pragmatik vositalar orqali ifodalanadi. Masalan, o'zbek tilida "sabrlik", "kengfe'llik", "bag'rikenglik" kabi sinonimik birliklar bardoshlikning turli jihatlarini aks ettiradi. Ingliz tilida esa "tolerance", "forbearance" va "acceptance" kabi so'zlar ushbu tushunchani ifodalovchi asosiy birliklar hisoblanadi.

Lakoff va Johnson (1980) o'z tadqiqotlarida metaforalar inson tafakkurini shakllantirishda muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. Bardoshlik bilan bog'liq metaforalar turli tillarda turlicha ifodalansa ham, ularning asosiy mohiyati insonlarning o'zaro hurmat va tushunishiga qaratilgan. Masalan, o'zbek tilida "katta yurakli inson" iborasi bardoshlikni ifodalasa, ingliz tilida "broad-minded person" iborasi shunga yaqin ma'noni anglatadi.

Madaniy Ta'sirlar va Bardoshlik

Har bir jamiyatda bardoshlik tushunchasining shakllanishi tarixiy va ijtimoiy omillar bilan bog'liq. Masalan, G'arb madaniyatida bardoshlik ko'proq individuallik va erkinlik

bilan bog'liq bo'lsa, Sharq madaniyatlarida u ijtimoiy uyg'unlik va hamjihatlik bilan ifodalanadi.

Hofstede (2001) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra, madaniy individualizm va kollektivizm darajasi bardoshlik tushunchasiga ham ta'sir ko'rsatadi. Uning fikricha, kollektivistik jamiyatlarda bardoshlik ko'proq guruh manfaatlarini inobatga olish bilan bog'liq bo'lsa, individualistik madaniyatlarda esa shaxsiy erkinlik va huquqlarga asoslangan holda shakllanadi. Masalan, Yevropa mamlakatlarida bardoshlik odatda shaxsiy erkinlikning uzviy qismi sifatida qaralsa, Osiyo mamlakatlarida u ijtimoiy uyg'unlik va hurmat bilan bog'liq tushuncha sifatida talqin etiladi.

Apresyan (1995) esa bardoshlikni til tizimidagi konseptual makon orqali tahlil qilib, uning pragmatik jihatlarini o'rganadi. Unga ko'ra, bardoshlik tushunchasi kommunikativ vaziyatga bog'liq ravishda turlicha namoyon bo'ladi va ijtimoiy muhitga qarab yangicha ma'no kasb etishi mumkin.

Bardoshlik va Diskurs

Diskurs tahlili bardoshlik tushunchasini chuqurroq tushunish uchun muhim vositadir. Bardoshlik turli diskurslarda – siyosiy, diniy, ilmiy va ommaviy axborot vositalari diskurslarida har xil namoyon bo'ladi. Masalan, siyosiy diskursda bardoshlik turli mafkuralar va g'oyalarga hurmat sifatida tushunilsa, diniy diskursda u boshqa dinlarga nisbatan bag'rikenglikni anglatadi.

Karimov (2015) o'zbek tilida lingvokulturologik tadqiqotlar olib borib, bardoshlikning matn va nutqiy jarayondagi namoyon bo'lishini o'rganadi. Unga ko'ra, bardoshlik pragmatik jihatdan muayyan jamiyatning ma'naviy qadriyatlariga asoslanadi va bu qadriyatlar til vositasida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy diskursda bardoshlik

Ijtimoiy diskursda bardoshlik madaniy xilma-xillik, ijtimoiy barqarorlik va insonlar o'rtasidagi o'zaro hurmatning muhim elementi sifatida namoyon bo'ladi. Bu tushuncha jamoaviy hamkorlik, bag'rikenglik va millatlararo totuvlik kabi mavzularda muhokama qilinadi. Ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalari va turli nutqiy muloqotlarda bardoshlik o'ziga xos kontekstda ifodalanadi.

Siyosiy diskursda bardoshlik

Siyosiy diskursda bardoshlik ko'p madaniyatli jamiyatlar va inson huquqlari bilan bog'liq muhim tushuncha hisoblanadi. Siyosiy notiqlik, rasmiy chiqishlar va hujjatlarda bardoshlik ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, gender va etnik tenglikni qo'llab-quvvatlash vositasi sifatida qo'llaniladi. Demokratik jamiyatlarda bardoshlik tushunchasi nutq erkinligi, siyosiy plyuralizm va inson huquqlariga asoslangan yondashuv bilan bog'liqdir.

Adabiy diskursda bardoshlik

Adabiy diskursda bardoshlik obrazlar, voqealar rivoji va badiiy vositalar orqali ifodalanadi. O'zbek adabiyotida bardoshlik sabr-toqat, mehr-oqibat va insoniylik bilan bog'liq bo'lib, xalq og'zaki ijodi, dostonlar va zamonaviy adabiyotda ham muhim

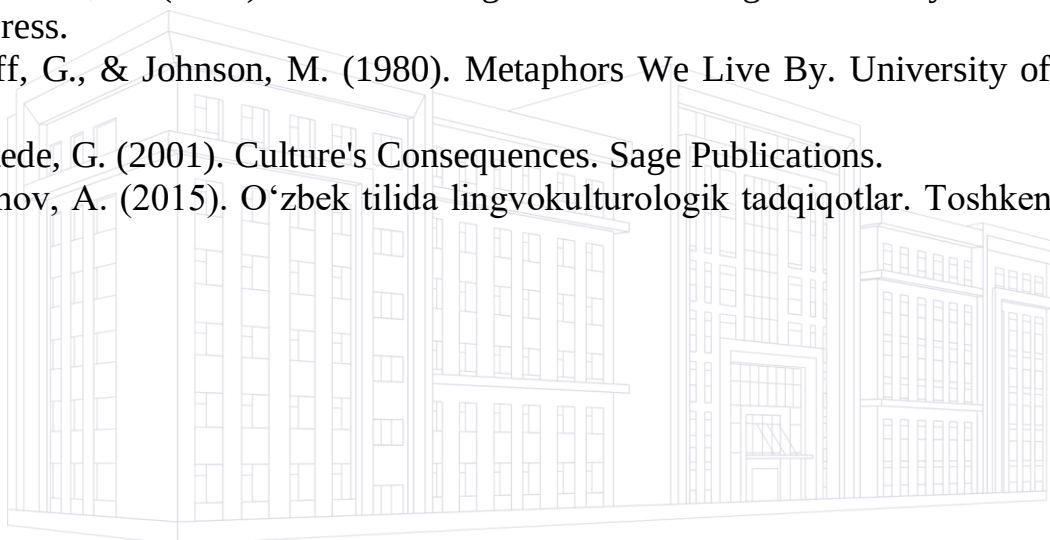
mavzulardan biri sifatida ko'riladi. Sharq adabiyotida bardoshlik axloqiy fazilat sifatida ko'rsatilib, g'arb adabiyotida esa insonning murakkab tanlovlar jarayonidagi bardoshli munosabati sifatida aks etadi.

Xulosa

Bardoshlik tushunchasi lingvokulturologik nuqtayi nazardan o'rganilganda, uning tilda va madaniyatda qanday shakllangani hamda turli jamiyatlardagi ta'siri chuqur anglanadi. Ushbu maqola bardoshlik tushunchasining til va madaniyat kontekstidagi roli haqida batafsil tushuncha beradi. Turli olimlarning fikrlari va tadqiqotlari asosida bardoshlik nafaqat individual fazilat, balki jamiyatning madaniy va lingvistik shakllanishida muhim o'rin tutuvchi hodisa ekanligi tasdiqlanadi.

Foydalanilgan Adabiyotlar

- 1.Wierzbicka, A. (1997). Understanding Cultures Through Their Key Words. Oxford University Press.
- 2.Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. University of Chicago Press.
- 3.Hofstede, G. (2001). Culture's Consequences. Sage Publications.
- 4.Karimov, A. (2015). O'zbek tilida lingvokulturologik tadqiqotlar. Toshkent: Fan va texnologiya.

TALABALARNI PEDAGOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISHGA TAYYORLASHDA KOGNETIV MODELLASHTIRISHDAN FOYDALANISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Tursunova Sevara Yusuf qizi
Osiyo texnologiyalar universiteti o'qituvchi

Annotatsiya: Talabalarni pedagogik muammolarni hal etishga tayyorlashda kognitiv modellashtirishdan foydalanish metodikasini takomillashtirish, ta'lim jarayonida talabalarning mustaqil fikrlash va ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan muhim yo'nalishdir.

Ushbu tadqiqotlar va takliflar, kognitiv modellashtirish metodikasini takomillashtirish orqali, talabalarning pedagogik muammolarni hal etish qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi. Natijada, ta'lim jarayoni yanada samarali va innovatsion usullar bilan boyitiladi.

Kalit so'zlar: kognitiv modellashtirish, pedagogik tayyorgarlik, pedagogik muammolarni hal qilish, analitik fikrlash, tanqidiy fikrlash.

«Talabalar tayyorgarligini oshirish uchun, kurslar orqali axborot va kommunikatsiya texnologiyalari bo'yicha o'z-o'zini samaradorlik va munosabatlarni yaxshilash foydali bo'lishi mumkin [2]». (Shahin, 2018)

Bugungi kunda pedagogik tizimlarda talabalarning ta'lim jarayoniga faolligini oshirish, bilimlarni o'zlashtirishni samarali amalga oshirish va ularni turli pedagogik muammolarni hal etish jarayonlariga tayyorlash dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Shu bilan birga, zamonaviy ta'lim metodlari talabalarning kognitiv (bilish) jarayonlariga e'tibor qaratishni talab etmoqda. Kognitiv modellash, bilimlarni qayta ishlash va ongli ravishda o'zlashtirish jarayonlarini tashkil etish orqali talabalarga pedagogik muammolarni hal etishda yuqori samaradorlikni ta'minlash mumkin. Ushbu maqolada talabalarning pedagogik muammolarni hal etishga tayyorlashda kognitiv modellash metodikasini takomillashtirish masalalari yoritiladi.

Kognitiv modellash – bu insonning bilish jarayonlarini va ma'lumotlarni qayta ishlashni o'rganish va shunga mos ravishda ta'lim jarayonlarini takomillashtirishga qaratilgan metodologiyadir. Kognitiv model o'zida bilimlarni saqlash, o'zlashtirish, muammolarni hal etish va qarorlar qabul qilish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Pedagogikada bu model talabalarning analitik fikrlashini rivojlantirish, muammolarni tez va samarali hal qilishni o'rgatish uchun foydalaniladi (Anderson, 2005).

Talabalar o'z bilimlarini to'g'ri ishlatishlari va o'zgaruvchan sharoitlarga moslashishlari uchun kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish muhimdir. Bu esa, o'z navbatida,

pedagogik muammolarni hal qilishda talabalarning kreativligini va tizimli fikrlashini oshirishga imkon yaratadi. Kognitiv modelda ma'lumotni tezda qayta ishlash, diqqatni jamlash va xotira jarayonlarini samarali boshqarish uchun maxsus metodlar ishlab chiqiladi [257:285].

Bu borada amalga oshirilgan tadqiqotlar bir qator asosiy jihatlarni o'z ichiga oladi:

1. **Pedagogik dasturiy vositalardan foydalanish:** Talabalar mustaqil o'z-o'zini rivojlantirishini ta'minlashda pedagogik dasturiy vositalardan foydalanish samaradorligini oshirishga qaratilgan strategiyalar ishlab chiqilgan. Ushbu vositalar ta'lim jarayonini shaxsiylashtirish, interfaol yondashuvlarni qo'llash va ta'lim samaradorligini oshirishga yordam beradi.

2. **Bilim olish motivlarini takomillashtirish:** Talabalarni bilim olishga bo'lgan motivatsiyasini oshirish uchun turli ta'lim usullari, interaktiv metodlar va o'qituvchilarning rag'batlantirish tizimi tahlil qilingan. Bu usullar talabalar o'rtasida akademik ko'rsatkichlar va darsga qatnashish darajasini oshirishga yordam beradi.

3. **Kongruentlik sifatlarini rivojlantirish:** Pedagogik ta'lim jarayonida talabalarning fikr, his-tuyg'ular va xatti-harakatlarining uyg'unligini rivojlantirish metodikasi takomillashtirilgan. Bu o'quvchilarda muvofiqlikni oshirish orqali ularning kasbiy va shaxsiy rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan.

4. **Innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish:** Talabalar ijodkorligini rivojlantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish usullari o'rganilgan. Texnologiya va ijodkorlik o'rtasidagi munosabatlar tahlil qilinib, pedagoglar uchun ijodiy salohiyatni oshirish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Pedagogik muammolarni hal etish – bu talabalarga har xil ta'lim jarayonlarida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etish, yangi bilimlarni o'zlashtirish va amaliy vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish jarayonidir. Kognitiv modellash, ayniqsa, talabalarning tanqidiy va tizimli fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Muammolarni hal etish jarayonida kognitiv yondashuv talabalarga quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

1. **Tizimli yondashuv:** Talabalar ta'lim jarayonida har bir muammoni tahlil qilish va yechimlarni izlashda tizimli yondashuvni o'zlashtiradilar (Zhang & Patel, 2006).

2. **Muammolarni aniqlash va echimini topish:** Talabalar muammolarni aniq aniqlash va turli xil yechimlarni sinab ko'rish orqali o'z fikrlashini mustahkamlashadi (Heathcote & Muir, 2010).

3. **Analitik fikrlash:** Talabalar o'z bilimlarini amaliyotda qo'llash orqali analitik va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradilar [707:718].

Kognitiv modellash metodikasi pedagogik jarayonlarda ko'plab usullarni o'z ichiga oladi. Bu metodlar orqali talabalarga pedagogik muammolarni hal etishda yordam berish mumkin. Quyidagi metodlar kognitiv modellashda samarali qo'llaniladi:

1. **Muammo asosida o'qitish:** Talabalarga real hayotdagi muammolarni yechishga qaratilgan topshiriqlar berish, ular muammoni hal qilish jarayonida kognitiv ko'nikmalarini rivojlantiradilar (Schunk, 2008).

2. **Samarali refleksiya:** Talabalar o'rgangan bilimlarini tahlil qilish va ularni amaliyotda qo'llash orqali o'z-o'zini baholash va refleksiya qilishni o'rganadilar [64:70].

3. **Jamoaviy o'qitish:** Talabalar birgalikda ishlash orqali muammolarni hal qilishda kognitiv yondashuvni samarali qo'llay olishadi [365:379].

4. Ushbu metodlarning takomillashtirilishi uchun quyidagi yo'nalishlar taklif etiladi:

- **Ko'proq interaktiv metodlar:** Talabalar o'rtasida o'zaro munosabatlarni yaxshilash va fikr almashish imkoniyatlarini yaratish.

- **Metakognitiv yondashuvlarni rivojlantirish:** Talabalarga o'z bilimlarini va o'rganish jarayonlarini tahlil qilishga yordam beradigan metodlar o'rgatish.

- **O'yinlar va simulyatsiyalar:** Pedagogik muammolarni hal etish jarayonlarini o'yinlar va simulyatsiyalar orqali yanada samarali qilish.

Xulosa

Talabalarni pedagogik muammolarni hal etishga tayyorlashda kognitiv modellashning o'zni beqiyosdir. Kognitiv modellash pedagogik jarayonlarda talabalarning bilish jarayonlarini, fikrlash va muammolarni hal etish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Bu metodika yordamida talabalar o'z bilimlarini tizimli ravishda o'zlashtirishi, analitik fikrlashni rivojlantirishi va amaliyotda muammolarni samarali hal etish ko'nikmalarini egallaydi.

Kognitiv modellashning metodikalarini takomillashtirish, talabalarga yanada samarali o'qish va o'rganish imkoniyatlarini yaratadi. Muammo asosida o'qitish, jamoaviy ish, refleksiya va o'yinlar kabi interaktiv metodlar talabalarning bilimlarni yaxshilashga, ularga ta'lim jarayonida yuzaga keladigan muammolarni tezda aniqlash va hal qilishga yordam beradi. Shuningdek, metakognitiv yondashuvlar talabalarga o'z-o'zini tahlil qilish va o'rganish jarayonlarini boshqarishni o'rgatadi, bu esa ularning mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyatlarini oshiradi.

Kelajakda kognitiv modellash metodikalarini yanada takomillashtirish, ta'lim tizimida innovatsion va interaktiv metodlarni kengaytirish, talabalarga pedagogik muammolarni hal etishda yuqori samaradorlikni ta'minlash uchun muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuv talabalarning kreativligini oshiradi va ularni zamonaviy ta'lim tizimiga mos ravishda tayyorlashga yordam beradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Anderson, J. R. (2005). *Cognitive Psychology and Its Implications* (6th ed.). W.H. Freeman and Company.
2. Sweller, J. (1988). *Cognitive load during problem solving: Effects on learning*. Cognitive Science, 12(2), 257–285.

ADABIY MATNLARDA “BARDOSHLIK” KONSEPTINING ESTETIK VA AXLOQIY BAHOSI.

Isroilova O'. I.
QarDU doktoranti

Annotatsiya. Ushbu tezisda o'zbek adabiy merosida “bardoshlik” tushunchasining estetik va axloqiy bahosi yoritiladi. Ma'lumki, bardoshlik (sabr, chidam, toqat) konsepti adabiyotda ko'p asrlardan buyon badiiy talqin qilinib, milliy mentalitet va qadriyatlar ifodasi sifatida qaralgan. Mazkur izlanish o'zbek adabiy merosi namunalaridan misollar keltirgan holda, bardoshlik motivining badiiy-estetik funksiyasini ochib beradi va uning jamiyatdagi axloqiy ahamiyatini tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: Bardoshlik, sabr, chidam, toqat, o'zbek adabiy merosi, badiiy-estetik baho, axloqiy ahamiyat, milliy mentalitet, qadriyatlar, badiiy ifod, motiv, ma'naviy tarbiya.

Insonning ijtimoiy hayotida bardoshlik (yoki sabr-toqat, chidam, bag'rikenglik) tushunchasining o'rni beqiyos. U shaxsning ichki ruhiy holati, ijtimoiy munosabatlar, axloqiy qarashlar va estetik didini shakllantirishda muhim omil sifatida gavdalanadi. Xususan, adabiy ijodda bardoshlik konsepti bir necha qirralarda – inson ruhiy kechinmalari, jamiyat bilan murosa qilish yo'llari, hayot sinovlariga javob berish shakllari orqali ifodalanadi. O'zbek adabiyotida esa bu tushunchaning badiiy-estetik talqini chuqur tarixiy ildizlarga ega.

O'zbek adabiyotida bardoshlik (sabr-toqat) konseptining asosiy estetik ko'rinishlarini aniqlash; Bardoshlikning axloqiy jihatlarini adabiy matnlar misolida o'rganish; Bardoshlik motivining personajlar xulq-atvoridagi o'rni, konflikt yechimlariga ta'sirini tahlil qilish;

Adabiy asarlarda bardoshlik va sabr-konsepti orqali milliy mentalitet va qadriyatlarning namoyon bo'lishini ko'rsatish. Metodologik asoslar. Tadqiqotda asosan adabiyotshunoslik, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, axloqshunoslikka oid tadqiqot usullari qo'llaniladi. Badiiy matnlarning qiyosiy-tahliliy, kontekstual va interpretatsion usullariga tayangan holda, bardoshlik konseptining estetik hamda axloqiy bahosi ochib beriladi.

O'zbek adabiy merosida bardoshlik tushunchasi bevosita “sabr”, “chidam”, “toqat” kabi so'zlar orqali ifodalanib, ko'plab asarlar syujeti va personajlar xulqida markaziy o'rinni egallaydi. Xususan:

Alisher Navoiy ijodida bardoshlik tushunchasi tasavvufiy-estetik mazmun bilan boyitiladi. “Lison ut-Tayr”, “Hayrat ul-Abror” kabi asarlarida sabr, matonat, ruhiy poklanish kabi g'oyalar bardoshlik konsepti bilan uzviy bog'lanadi.

Bobur, Mashrab, Ogahiy kabi shoirlarning ijodida ham bardoshlik, o'zini tutish, sinovlarda toblanish motivlari qudratli badiiy ifodaga ega.

Abdulla Qodiriy, Oybek, G'afur G'ulom kabi XX asr o'zbek adiblarida esa bardoshlik tushunchasi ijtimoiy-ma'naviy muammolar, shaxsiy tragediya va ijtimoiy ziddiyatlar fonida gavdalanadi. Masalan, Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida personajlar ruhiy iztiroblariga bardoshlik bilan qarshi turishi, Oybekning "Nur qidirib" romanida qiyinchiliklarga bardosh berish orqali qahramonlarning kamol topishi mavzuning badiiy-estetik ifodasiga misol bo'ladi.

Xulosa qilish mumkinki, o'zbek adabiyotida bardoshlik motivi milliy mentalitetning ajralmas qismi sifatida aks etib, adabiy qahramonlar xarakterini shakllantiradigan yetakchi unsurlardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Badiiy-estetik qimmat sifatida bardoshlik.

Adabiy asar yaratilishida muallif hayotiy voqelikni estetik mezonlar asosida qayta talqin qiladi. Bardoshlik bu mezonlar ichida insonning ruhiy, hissiy, axloqiy jihatdan o'sishi va yuksalishi uchun bir poydevor vazifasini o'taydi. Shuningdek, bardoshlik motivi qahramonlar ruhiy olamining zil-zilalari, ularning tanlovlari va qarorlarida estetika bilan uyg'un holda namoyon bo'ladi.

Obraz yaratishda bardoshlik: Qahramonning ichki ziddiyatlari, dard-u quvonchi, sinovlari, tasavvufiy kechinmalari badiiy ifodaga ega bo'lar ekan, bardoshlik uning shakllanish yo'lida muhim bosqichga aylanadi. Masalan, Navoiy qahramonlari murshid ko'rsatmasi va ishq sinovlari orqali sabr va chidamni estetik ruhda aks ettiradi.

Syujet rivoji va konflikt yechimida bardoshlik: Asar syujetidagi ziddiyatlar, to'qnashuvlar, qiyinchiliklar bartaraf etilishida qahramonning bardoshli bo'lishi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Masalan, ijtimoiy-ruhiy romanlarda asosiy konfliktida qahramon yaqinlarini yo'qotishi, ma'naviy sinovlar bilan yuzma-yuz kelishi ortidan bardosh ko'rsatishi orqali syujet tugallikka erishadi.

Poetika va ifoda usullarida bardoshlik

Bardoshlik konsepti adabiy asarlarda nafaqat mavzu, balki badiiy-estetik ifoda vositalari orqali ham namoyon bo'ladi:

Poetik ramzlar: Sabr, toqat, chidamni ta'kidlash uchun shoirlar tabiat tasvirlari (tog', daraxt, tosh, suv) bilan bog'liq metafora va ramzlardan foydalanadilar. Tog' sinovga bardosh bersa, suv eshiklarni, toshlarni yemiradigan kuch sifatida bir tomondan chidam, boshqa tomondan bardoshsiz harakat ramziga aylanadi.

Stilistik figuralar: Takror, parallelizm, gradatsiya kabi uslublar bardoshlik holatini kuchaytirib ko'rsatadi, shu bilan birga qahramonning sabr pallasidagi ichki monologlariga urg'u beradi. Bardoshlik konsepti o'zbek adabiy merosida doimiy yangilanish va rivojlanish jarayonida turli davrlar ruhiy-estetik talablari bilan boyib borgan.

Hozirgi globalashuv zamonida ham bardoshlik insonlar o'rtasidagi murosa, bag'rikenglik, hamkorlik, tinch-totuvlikni mustahkamlovchi asosiy qadriyat sifatida

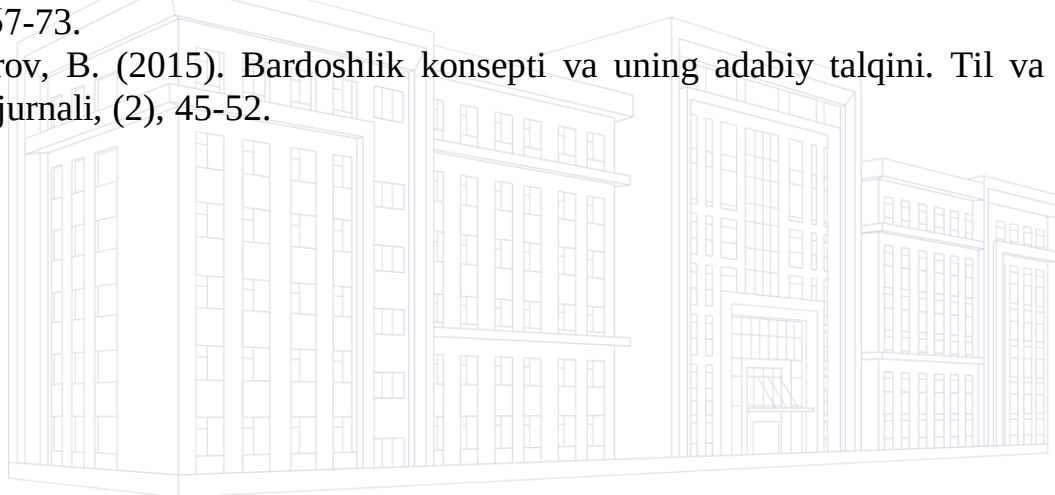

namoyon bo'lishi mumkin. Shunday ekan, bu mavzuda tadqiqotlarni yanada chuqurlashtirish, zamonaviy adabiyot misolida bardoshlik konseptining yangi qirralarini o'rganish muhimligi ayon bo'ladi.

Dialoglarda badiiy til: Personajlarning bir-biriga qilgan nasihatlari, matonatga undovchi so'zlar, maqol-va-naql ishlatishlar bardoshlikni targ'ib qilishning bevosita usuli sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Navoiy, A. (1991). Mukammal asarlar to'plami. 15 jildlik. Toshkent: Fan.
2. Qodiriy, A. (2017). O'tkan kunlar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot.
3. Oybek (1987). Nur qidirib. Toshkent: Sharq.
4. G'afur G'ulom (1966). Shum bola. Toshkent: O'zfan nashriyoti.
5. Mirziyoyev, Sh. M. (2017). Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent: O'zbekiston.
6. Mamatov, A. (2018). O'zbek adabiyoti estetikasida sabr-toqat motivi. Adabiyot va san'at, (4), 67-73.
7. Safarov, B. (2015). Bardoshlik konsepti va uning adabiy talqini. Til va adabiyot tadqiqotlari jurnali, (2), 45-52.

STRATEGIES FOR EFFECTIVE LISTENING COMPREHENSION IN EDUCATION

Yusufova Munira Yusufvna
English teacher

Annotation. *This article aims to explore key strategies that educators can employ to improve listening comprehension skills among students. These strategies include active listening, multisensory approaches, structured listening activities, pre-teaching vocabulary, providing processing time, and encouraging note-taking.*

Keywords: *listen, strategie, active, listening, classroom, comprehension, vocabulary, podcasts, ability, skill.*

Listening comprehension plays a fundamental role in education, impacting students' ability to understand, retain, and apply auditory information. In classroom settings, students are frequently required to process spoken content, whether it is delivered through lectures, discussions, podcasts, or multimedia resources. The ability to effectively comprehend and engage with spoken material is a vital skill that extends beyond academic success to broader life skills, including effective communication, problem-solving, and critical thinking. Despite its importance, listening comprehension often receives less attention than other areas such as reading, writing, and speaking.

The Importance of Listening Comprehension

Listening comprehension is more than just the ability to hear. It is a complex process that involves interpreting and making sense of spoken information. In educational settings, this skill is critical for understanding lectures, grasping complex ideas, and participating in classroom discussions. Moreover, listening comprehension supports the development of other cognitive skills such as critical thinking, memory retention, and the ability to synthesize information from various sources.

Research has shown that students who possess strong listening comprehension skills tend to perform better on standardized tests, retain more information from lectures, and exhibit greater problem-solving abilities. Effective listening also facilitates active engagement in the classroom, as students who can comprehend spoken content are more likely to participate in discussions and ask insightful questions. In contrast, students with weak listening comprehension skills may struggle to understand material, leading to frustration, disengagement, and lower academic achievement.

Active Listening Techniques

Active listening is one of the most effective strategies for enhancing listening comprehension. It requires students to go beyond merely hearing words to actively engage with the speaker and the content. Active listening involves several key components:

1. **Focused Attention:** To listen effectively, students must eliminate distractions, such as phones or side conversations, and focus entirely on the speaker.

2. **Feedback:** Active listeners provide feedback to the speaker, either verbally (e.g., "I understand," "That makes sense") or non-verbally (e.g., nodding, maintaining eye contact). This feedback signals that the listener is engaged and processing the information.

3. **Reflection:** After receiving information, students should reflect on what they heard, summarize key points, and, if necessary, ask clarifying questions. This ensures that the listener has a clear understanding of the material and can retain it more effectively.

Teachers can encourage active listening by modeling these behaviors and providing structured opportunities for students to practice. For example, teachers can ask students to listen to a podcast or video clip and then engage in a group discussion or write a summary of the key points. These activities promote active engagement and ensure that students are not passively absorbing information but are actively processing and understanding it.

Multisensory Approaches to Listening

One effective way to enhance listening comprehension is through multisensory approaches. These approaches engage more than one sense—combining auditory input with visual, kinesthetic, or tactile elements—thus reinforcing understanding and retention.

1. **Visual Aids:** Using visual aids such as slides, charts, and diagrams can help students link spoken content with visual representations. This is particularly beneficial when dealing with abstract or complex concepts that are difficult to convey through words alone.

2. **Gestures and Body Language:** Teachers can use gestures, facial expressions, and body movements to reinforce spoken words. These non-verbal cues provide additional context and meaning, helping students understand the content more thoroughly.

3. **Interactive Activities:** Pairing listening tasks with hands-on activities can further enhance comprehension. For example, after listening to a set of instructions, students could participate in a group project or a role-playing activity. These types of multisensory experiences help students internalize the material and apply it in practical contexts.

Research has shown that multisensory learning, which integrates auditory, visual, and kinesthetic elements, can significantly improve retention and understanding. This approach is especially beneficial for students with learning disabilities, as it provides multiple pathways for processing information.

Structured Listening Activities

Structured listening activities offer students the opportunity to practice their listening skills in a controlled environment, encouraging them to engage more deeply with the

material. These activities not only enhance comprehension but also promote critical thinking and problem-solving.

1. Dictogloss: In this activity, the teacher reads a passage aloud, and students listen carefully to reconstruct the passage in their own words. This task requires students to pay attention to both the content and the structure of the passage. Dictogloss enhances memory, listening, and collaborative skills, as students often work in pairs or small groups to reconstruct the material.

2. Listening Comprehension Quizzes: After listening to a passage, students answer a series of questions that assess their understanding of the material. These questions can test various aspects of comprehension, such as detail recall, main ideas, and the ability to make inferences.

3. Story Reconstruction: Students listen to a story and then retell it in their own words. This task allows students to practice both their listening comprehension and narrative skills. It also encourages them to focus on key details and structure while filtering out less important information.

Structured listening activities provide students with opportunities to develop their listening skills in a systematic and organized manner. They promote active engagement, help students organize information, and allow for meaningful reflection on what was heard.

Pre-Teaching Vocabulary

A common challenge students face during listening tasks is encountering unfamiliar vocabulary. When students come across unknown words, their attention can shift from understanding the overall message to trying to decipher individual terms. To overcome this barrier, teachers can pre-teach essential vocabulary before the listening task begins.

1. Introducing Key Terms: Teachers can introduce and define key vocabulary that will be encountered during the listening activity. This ensures that students are familiar with important concepts and terms before they hear them in context.

2. Contextual Clues: Students can be taught strategies for inferring the meaning of unfamiliar words by using contextual clues, such as surrounding sentences or visual aids, to determine the meaning.

3. Pronunciation Practice: Ensuring that students are familiar with the pronunciation of key terms before the listening activity can help them recognize and understand these words when they are spoken.

Pre-teaching vocabulary helps students focus on the overall message during the listening task, rather than getting distracted by unfamiliar terms. It also reduces anxiety and fosters confidence, enabling students to engage more fully with the content.

Providing Processing Time

Effective listening requires not only hearing the message but also processing and interpreting it. Many students struggle to comprehend fast-paced or complex auditory material, especially when they are expected to respond immediately. To mitigate this

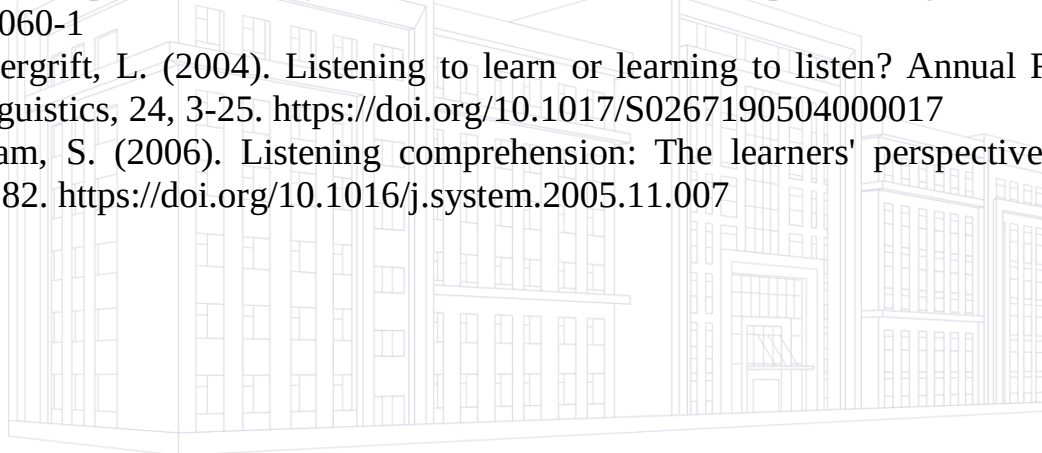
challenge, teachers can provide students with adequate processing time during and after the listening task.

Conclusion

Listening comprehension is a vital skill for student success, yet it is often neglected in favor of reading, writing, and speaking. By employing strategies such as active listening, multisensory learning, structured listening activities, pre-teaching vocabulary, providing processing time, and encouraging note-taking, educators can help students improve their listening comprehension abilities. These strategies foster deeper understanding, enhance retention, and support overall academic achievement. By incorporating these methods into the classroom, teachers can create a more inclusive and engaging learning environment that prepares students for success in both academic and real-world settings.

References

1. Anderson, A., & Lynch, T. (2015). Listening (2nd ed.). Oxford University Press.
2. Goh, C. C. M. (2020). A cognitive perspective on language learners' listening comprehension problems. *System*, 28(1), 55-75. [https://doi.org/10.1016/S0346-251X\(99\)00060-1](https://doi.org/10.1016/S0346-251X(99)00060-1)
3. Vandergrift, L. (2004). Listening to learn or learning to listen? *Annual Review of Applied Linguistics*, 24, 3-25. <https://doi.org/10.1017/S0267190504000017>
4. Graham, S. (2006). Listening comprehension: The learners' perspective. *System*, 34(2), 165-182. <https://doi.org/10.1016/j.system.2005.11.007>

ENHANCING YOUNG STUDENTS' WRITING SKILLS THROUGH EFFECTIVE SPELLING INSTRUCTION: A CLASSROOM-BASED STUDY.

Turdiyeva Iroda Gayratovna

Secondary school №96, Kashkadarya, Kitab region,
English teacher

Annotation. *This article explores the importance of systematic spelling instruction in enhancing young learners' writing abilities. Over a six-week period, short, targeted spelling mini-lessons were integrated into daily writing activities for first- and second-grade students. Results indicate that focused spelling practice not only improved the students's accuracy in written words but also led to more coherent and fluent composition. These findings underscore the critical role of integrating spelling instruction as a fundamental element of early writing development.*

Keywords: spelling instruction, writing skills, young learners, early literacy, phonics, word study, classroom-based research, spelling accuracy, writing fluency, balanced literacy

Writing proficiency is widely acknowledged as a cornerstone of early academic success, facilitating learners' capacity to articulate thoughts, convey information, and engage critically with text. However, many children encounter hurdles when transitioning from oral language to written language, often due to undeveloped spelling skills (Gentry, 2000). Spelling may appear a minor mechanical detail at first glance, but in reality, it interacts profoundly with broader literacy processes: poor spelling can constrain a young writer's fluency and hamper creative expression (Bear, Invernizzi, Templeton, & Johnston, 2020).

Building on previous empirical studies—including classroom-based interventions demonstrating improved writing outcomes tied to explicit spelling instruction—this paper refrains from introducing new experimental data. Instead, it synthesizes existing theoretical and conceptual frameworks to highlight why spelling instruction is crucial during early literacy instruction. By discussing phonics, morphological awareness, and the importance of a balanced literacy approach, this review offers insights for educators and researchers invested in enhancing writing performance among young learners.

Phonics and Orthographic Knowledge

Phonics-based instruction, a longstanding pillar in early literacy, stresses the relationships between phonemes (sounds) and graphemes (letters or letter groups). Researchers assert that as children master letter-sound correspondences, they become less reliant on guesswork, investing more cognitive resources in higher-level compositional tasks (Ehri, 2005). The mastery of a language's orthographic structure, therefore, empowers budding writers to produce text with greater fluidity, accuracy, and confidence.

Balanced Literacy and Integrated Spelling

While direct phonics instruction offers a strong start, many scholars advocate for a **balanced literacy** model combining decoding and encoding with meaningful reading and writing activities (Bear et al., 2020). Instead of treating spelling as a series of disconnected worksheets or weekly “spelling lists,” an integrated approach weaves spelling instruction into authentic writing exercises. This method not only reinforces immediate application of spelling rules but also provides learners with a sense of purpose in mastering orthographic conventions (Graham & Santangelo, 2014).

Morphological Awareness

A growing body of research suggests that an emphasis on **morphological awareness**—recognizing prefixes, suffixes, and root words—can accelerate spelling mastery (Henry, 2010). Morphological instruction ensures that children understand spelling patterns at the level of meaningful word parts, thereby equipping them to tackle increasingly complex vocabulary. When integrated into writing tasks, such instruction helps children recognize patterns like plural forms or verb tense endings, reducing common errors and enriching their written expression (Nunes & Bryant, 2006).

Cognitive Load and Writing Fluency

One of the primary obstacles in early composition is the **cognitive load** required to simultaneously retrieve vocabulary, structure sentences, and manage spelling (Graham, 2019). If spelling is overly challenging, young writers may limit themselves to simple words or abruptly halt the writing process. By making spelling more automatic, educators give students the mental bandwidth to concentrate on organization, content development, and stylistic choices.

Motivation, Confidence, and Self-Perception

Motivation and self-perception play pivotal roles in literacy. Children who continually struggle with spelling often experience frustration and reluctance to write (Gentry, 2000). Conversely, explicit instruction that clarifies how letters form words—and how words follow particular patterns—can build a sense of mastery. This empowerment then translates into longer, more complex written outputs and higher engagement in writing tasks.

Recommendations for Pedagogy and Curriculum

Phonics-Infused Writing Sessions. Incorporate short lessons on specific phonemes or spelling rules directly before a writing block.

Encourage immediate application via short compositions, guided journaling, or story prompts.

Morphological Mini-Lessons

1. Teach high-frequency prefixes, suffixes, and common roots, weaving them into writing assignments.

2. Use brainstorming activities where students list variations of a root word, exploring how meaning shifts.

Peer Collaboration and Interactive Editing

1. Promote small-group editing where children identify and correct each other's spelling errors based on the week's focus rule.

2. Provide scaffolds, such as spelling charts or word walls, to reduce anxiety and support peer-based learning.

Structured Feedback

1. Differentiate feedback on spelling from feedback on overall content, helping students see both as integral to effective writing.

2. Recognize patterns in errors—isolating if they stem from phonics, morphology, or memorization gaps.

Conclusion

This article underscores the theoretical underpinnings behind the integration of **systematic spelling instruction** into a comprehensive writing curriculum. By reducing cognitive load, sharpening orthographic awareness, and boosting motivation, spelling instruction emerges as a potent catalyst for early writing development. Future research efforts might explore larger-scale comparative studies, cross-linguistic investigations, or the application of emerging technological tools to amplify this synergy between spelling and writing. Ultimately, a deeper appreciation of spelling as an essential building block in the writing process can inspire more nuanced and effective pedagogical strategies, paving the way for stronger literacy foundations in our youngest learners.

References

1. Bear, D. R., Invernizzi, M., Templeton, S., & Johnston, F. (2020). *Words Their Way: Word Study for Phonics, Vocabulary, and Spelling Instruction* (7th ed.). Pearson.
2. Ehri, L. C. (2005). Learning to read words: Theory, findings, and issues. *Scientific Studies of Reading*, 9(2), 167–188.
3. Gentry, J. R. (2000). A retrospective on invented spelling and a look forward. *The Reading Teacher*, 54(3), 318–332.
4. Graham, S. (2019). Changing how writing is taught. *Review of Research in Education*, 43(1), 277–303.
5. Graham, S., & Santangelo, T. (2014). Does spelling instruction make students better spellers, readers, and writers? A meta-analytic review. *Reading and Writing*, 27(9), 1703–1743.
6. Henry, M. (2010). *Unlocking literacy: Effective decoding & spelling instruction*. Paul H. Brookes Publishing.

ANALYSIS OF COLLOCATIONS AND IDIOMS IN CHARLOTTE BRONTË'S JANE EYRE FROM A COMPARATIVE PERSPECTIVE

Yaratov Komil Olimovich

Osiyo texnologiyalar universiteti magistri

Abstract. *This article examines the use of collocations and idioms in Charlotte Brontë's novel Jane Eyre and their comparative analysis in the Uzbek language. The research aims to identify the linguistic and cultural challenges in translating collocations and idioms, assessing how effectively they retain their original meaning and stylistic nuances. Drawing on previous studies in translation studies and corpus linguistics, this paper highlights key differences in phraseology between English and Uzbek. The findings suggest that while some collocations and idioms retain their essence in translation, others undergo shifts in meaning due to linguistic and cultural differences.*

Key words: *collocations, idioms, translation studies, stylistic, linguistic equivalence, phraseology.*

Collocations and idioms are fundamental aspects of any language, shaping its phraseological richness and expressiveness. According to Baker (2011), idioms and fixed expressions pose significant challenges in translation due to their cultural and contextual dependency. Similarly, Sinclair (1991) emphasizes the role of collocations in natural language use, arguing that they form the backbone of fluency and idiomaticity.

Charlotte Brontë's *Jane Eyre* serves as an ideal text for studying collocations and idioms in literary translation, given its extensive use of figurative language and expressive phrasing. This study aims to analyze selected idioms and collocations in *Jane Eyre*, comparing their translation into Uzbek and assessing the shifts in meaning that occur.

Theoretical Background.

Collocations and Idioms in Linguistics. Collocations, as defined by Firth (1957), refer to words that frequently co-occur in natural discourse. McCarthy (2005) highlights that collocations contribute to language fluency and native-like proficiency. On the other hand, idioms are fixed expressions whose meanings are often non-compositional (Fernando, 1996). These linguistic phenomena are crucial for understanding translation challenges.

Challenges in Translating Idioms and Collocations

Newmark (1988) notes that translating idioms involves three main strategies: literal translation, paraphrasing, or finding an equivalent expression in the target language.

However, as Mona Baker (2018) argues, cultural differences often necessitate modifications in idiomatic expressions, resulting in semantic shifts.

Hatim and Munday (2004) assert that translators face the dilemma of preserving either meaning or cultural connotation, leading to inevitable trade-offs in translation strategies. Additionally, corpus-based translation studies, such as those conducted by Laviosa (2002), indicate that idioms often undergo simplification in translation due to structural constraints and stylistic preferences of the target language.

Analysis of Collocations and Idioms in Jane Eyre

Selected Collocations and Their Translation. Collocations in Jane Eyre often reflect Victorian English patterns. For instance:

"Kindred spirit" (Brontë, 1847) is a frequently used collocation indicating a deep emotional connection. In Uzbek, it is often translated as "o'xshash ruh" (literally, "similar soul"), which conveys a comparable meaning but lacks the connotative depth of the English phrase. "Gloomy silence" is another common collocation. The Uzbek equivalent, "qorong'i sukunat", while semantically similar, emphasizes darkness rather than emotional depth.

In many cases, collocations require adaptation to fit the natural phrasing patterns of the target language. As Vinay and Darbelnet (1995) emphasize, translation techniques such as modulation and transposition are often employed to achieve linguistic equivalence.

Idiomatic Expressions and Cultural Equivalence. Idioms in Jane Eyre are often deeply rooted in English culture and thus difficult to translate directly. Consider: "To keep one's head above water" (Brontë, 1847) is an idiom meaning to survive under financial or emotional distress. The Uzbek equivalent, "og'ir kunlarni yengish" (literally, "overcoming hard days"), conveys a similar idea but lacks the water-based metaphor present in English.

"A wolf in sheep's clothing" describes deception. While Uzbek has a similar expression ("qo'ylarga kirgan bo'ri"), slight variations in connotation exist.

The challenge in translating idioms lies in maintaining both meaning and stylistic impact. As Nida and Taber (1969) argue, achieving dynamic equivalence is essential in literary translation, as direct translations often result in unnatural phrasing.

Additionally, idiomatic expressions in Jane Eyre sometimes undergo complete restructuring in Uzbek to retain their impact. For example, "spill the beans" (to reveal a secret) has no direct equivalent in Uzbek and is often paraphrased as "sirni oshkor qilish" (literally, "revealing a secret"). This demonstrates how translators must navigate between literal meaning and cultural interpretation.

Discussion and Conclusion.

This analysis reveals that collocations and idioms in Jane Eyre often undergo semantic shifts when translated into Uzbek. As Hatim and Munday (2004) point out, these shifts are inevitable due to linguistic asymmetry and cultural specificity. While some collocations retain their meaning in translation, idioms frequently require adaptation to ensure comprehensibility in the target language.

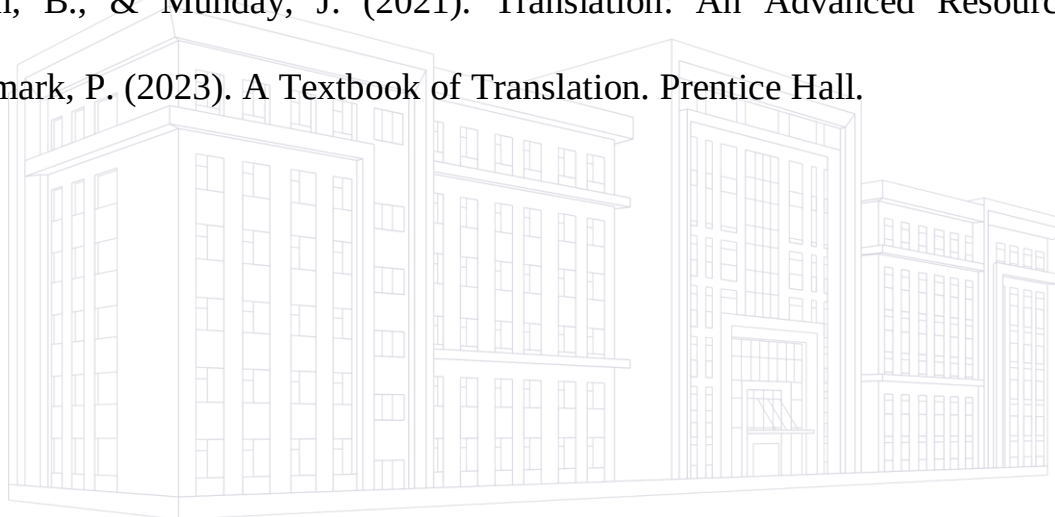

Furthermore, translation scholars such as Baker (2011) and Newmark (1988) emphasize the importance of balancing linguistic fidelity with cultural fluency. This study supports their findings, highlighting that while literal translations are sometimes effective, idiomatic expressions often demand creative reinterpretation.

Future research could extend this study by analyzing idiomatic expressions in other Victorian novels or exploring their adaptation in audiovisual translations, such as dubbing and subtitling. Moreover, corpus-based approaches could provide deeper insights into phraseological patterns across languages.

References:

1. Baker, M. (2022). In Other Words: A Coursebook on Translation. Routledge.
2. Baker, M. (2022). Translation and Conflict: A Narrative Account. Routledge.
3. Firth, J.R. (2019). Papers in Linguistics 1934–1951. Oxford University Press.
4. Fernando, C. (2020). Idioms and Idiomaticity. Oxford University Press.
5. Hatim, B., & Munday, J. (2021). Translation: An Advanced Resource Book. Routledge.
6. Newmark, P. (2023). A Textbook of Translation. Prentice Hall.

SIGN SYSTEMS, STRUCTURE AND TYPOLOGY OF LETTERS IN THE EVOLUTION OF TURKIC LANGUAGES

Komilov Javokhir Kozimjon ugli
Kokand State University Master's student

Abstract. *The evolution of writing systems in Turkic languages reflects a complex interplay of cultural, political, and linguistic influences. This article explores the sign systems, structural principles, and typological variations of letters that have shaped the development of Turkic scripts from ancient to modern times. By examining runic inscriptions, Arabic-based orthographies, Cyrillic adaptations, and contemporary Latin scripts, this study highlights the dynamic transformation of graphic communication within the Turkic linguistic sphere.*

Keywords: evolution, letter structure, sign systems, typology, Turkic languages, Cyrillic, Latin.

Turkic languages, spoken across a vast geographic area from Eastern Europe to Central Asia and Western China, have undergone significant evolution in their writing systems. These shifts are not merely historical phenomena but represent deeper linguistic and semiotic transitions. Sign systems in this context include symbolic representations of sounds, meanings, and cultural identities. The structural and typological aspects of letters – how they are formed, grouped, and function within scripts – are essential for understanding both linguistic development and cultural continuity.

Origins. The Old Turkic runic script, particularly known through the Orkhon and Yenisei inscriptions (8th–10th centuries CE), represents the earliest documented form of Turkic writing. These inscriptions, discovered in Mongolia and Southern Siberia, were primarily used for monumental and commemorative purposes. The script is often referred to as the Göktürk script, and it embodies both a phonetic and ideographic system [4].

The sign system of the Orkhon script consisted of around 38 distinct symbols, each generally representing a phoneme. However, the writing system also featured signs that hinted at syllabic tendencies, especially in the treatment of vowel harmony and consonantal clusters. The structure was relatively systematic, displaying a high level of phonological congruence with the Old Turkic language of the time [2]. This script was written from right to left and tailored to the angular forms suitable for carving on wood or stone.

Typologically, the script was innovative for its time, representing a non-Semitic phonemic system in a region dominated by ideographic or logographic scripts like Chinese. It is likely that the script was influenced by Sogdian or Aramaic scripts, but the degree of

influence remains debated among scholars [11]. The Orkhon script thus exemplifies an early, culturally specific semiotic system that laid the groundwork for later developments in Turkic orthographies.

Islamic Influence: Arabic Script Adaptation. With the spread of Islam among Turkic-speaking peoples from the 10th century onward, most notably following the Islamization of the Karakhanid dynasty, the Arabic script was gradually adopted for Turkic languages. This transition marked a significant cultural and semiotic shift, moving from a local, ideologically neutral runic system to one heavily embedded in religious identity [5].

The Arabic script, originally designed for Semitic phonology, presented challenges for representing Turkic sounds. Turkic languages include phonemes absent in Arabic, such as front vowels and velar nasal /ŋ/. Consequently, modified versions of the script emerged. For instance, Chagatai Turkish – a literary language of Central Asia – used added diacritic marks and new letter forms to approximate native sounds [3]. Similarly, the Ottoman Turkish script incorporated Persian innovations such as the use of "پ" (p), "چ" (ch), and "ژ" (zh) to accommodate its phonetic inventory [8].

Structurally, the Arabic-based script for Turkic languages was highly context-dependent, with each letter changing form based on its position in the word (initial, medial, final, or isolated). This made the orthography complex and literacy relatively harder to achieve compared to phonemic Latin scripts.

Despite these challenges, the Arabic script remained in widespread use for over 900 years and facilitated the development of an extensive body of Islamic literature, historiography, and poetry in Turkic languages.

Soviet Influence: Cyrillic Script Transformation. The 20th century brought a radical change with the Soviet imposition of the Cyrillic script on many Turkic-speaking republics of the USSR. This move, beginning in the 1930s and extending into the 1940s, was part of a broader strategy of cultural Russification and ideological control [10 : 126].

The Cyrillic alphabet, initially ill-suited to represent Turkic phonology, was extensively modified. New graphemes or additional diacritics were introduced to denote Turkic-specific sounds. For example, in Kazakh, the characters "Ә", "Ғ", "Қ", "Ң", and "Ө" were added to reflect vowel distinctions and consonantal variations not present in Russian [6 : 672]. Uzbek and Kyrgyz experienced similar adaptations.

Unlike the Arabic script, Cyrillic provided a transparent one-to-one sound-letter correspondence, enhancing phonemic accuracy and facilitating state-controlled mass education. However, the political motivations behind the script change cannot be ignored. The shift to Cyrillic also created a generational and ideological divide between pre-Soviet Islamic traditions and the secular Soviet present [7 : 1070].

Typologically, the Cyrillic versions used for Turkic languages were distinct from the Russian original but retained core structural features like left-to-right writing, fixed letter shapes, and consistent orthographic rules. These adaptations served not only linguistic but also ideological functions.

Modern Reforms: Latinization and Digital Adaptations. The collapse of the Soviet Union in 1991 marked a new era for Turkic nations, many of which began moving toward Latin-based scripts. This reform was inspired by earlier efforts in Turkey, where the adoption of a Latin alphabet in 1928 under Mustafa Kemal Atatürk was seen as a step toward modernization and Westernization [8].

In Azerbaijan, the Latin alphabet was reintroduced in 1991, followed by Uzbekistan, Turkmenistan, and Kazakhstan. These reforms aimed to reclaim cultural identity, simplify orthographic systems, and improve global integration through digital technology [10 : 127].

From a sign system perspective, Latinization involved crafting graphemes or digraphs that closely represented Turkic phonemes. For instance, Turkish uses "ç", "ş", and "ğ", while Azerbaijani includes "ə" and "ö". Uzbek opted for digraphs such as "sh" and "ch", while Kazakhstan's most recent reforms propose a Latin alphabet that balances phonemic clarity with user familiarity [1].

Structurally, Latin scripts for Turkic languages often pursue orthographic minimalism, aiming for a one-letter-one-sound principle. However, differences in implementation across nations reflect political, regional, and cultural divergences. Digital compatibility, especially in internet communication and Unicode standards, has also influenced character selection [9 : 50].

Typologically, modern Latin scripts favor simplicity, accessibility, and international legibility. Still, transitional issues remain, including public resistance, generational literacy gaps, and institutional inertia.

Table 1. Comparative Typological Overview

Script	Direction	Phonemic Coverage	Letter Contextual Forms	Cultural Role
Orkhon	RTL	Moderate	No	Ethnic identity
Arabic-based	RTL	High (with mods)	Yes	Religious, literary
Cyrillic	LTR	High (with mods)	No	Soviet integration
Latin-based	LTR	High	No	Modernization

Socio-Linguistic and Technological Impacts. The choice of writing system impacts literacy rates, cultural identity, language preservation, and digital communication. Modern Latinization often seeks to:

- Standardize Turkic linguistic features across nations.
- Enhance access to global information technologies.
- Reinforce national identity and cultural independence from former imperial powers.

However, script reforms can also lead to generational divides and transitional literacy challenges.

Conclusion. The evolution of sign systems and letter typologies in Turkic languages illustrates the intricate relationship between language, writing, and sociopolitical context. Each script transition – whether from runic to Arabic, Cyrillic, or Latin – represents more than a technical change; it signifies a broader transformation in identity, ideology, and communication. Understanding these dynamics offers deeper insights into the resilience and adaptability of Turkic linguistic heritage.

References:

1. Akhatova, B., Smagulova, J., & Zharkynbekova, S. Script reform in Kazakhstan: Cultural identity and global integration. *Journal of Language and Politics*. – 2020.
2. Clauson, G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press. – 1972.
3. Eckmann, J. *Chagatay Manual: Introduction, Grammar, Reader, and Vocabulary*. Bloomington: Indiana University. – 1966.
4. Erdal, M. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill. – 2004.
5. Johanson, L., & Csató, E. Á. (Eds.). *The Turkic Languages*. London: Routledge. – 1998.
6. Komilov J. K. The crucial role of information technology in studying historical graphic signs of central Asia // *Science and innovation*. – 2024. – T. 3. – №. Special Issue 3. – C. 671-674.
7. Komilov J. K. U., Dehkonov B. A. INFLUENCING FACTORS FOR THE EVOLUTION OF THE GRAPHICAL SYSTEM IN THE INTERNET LANGUAGE // *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. – 2022. – T. 2. – №. Special Issue 4-2. – C. 1067-1078.
8. Lewis, G. *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*. Oxford: Oxford University Press. – 1999.
9. Ugli J. K. K. Modern graphic communication in the internet discourse // *Архивариус*. – 2020. – №. 2 (47). – C. 47-53.

"FEMINIST PERSPECTIVES IN 20TH-CENTURY AMERICAN LITERATURE: ANALYZING FEMALE CHARACTERS IN THE AWAKENING AND THE BELL JAR"

Shoymardonova Gulandom Elbek kizi
Osiyo texnologiyalar universiteti magistri

Annotation. *This article explores feminist dimensions of American literature in the 20th century by examining The Awakening by Kate Chopin and The Bell Jar by Sylvia Plath. Though separated by time and literary movement, both novels explore women's struggle for identity, agency, and freedom in male-dominated societies. Through a comparative analysis of protagonists Edna Pontellier and Esther Greenwood, the article reveals how both authors foreground the emotional and psychological consequences of gender oppression, while also demonstrating how female characters resist, subvert, or succumb to their sociocultural environments.*

Key words: *feminist literature, american literature, 20th century, gender oppression, identity, agency, freedom, Edna Pontellier, Esther Greenwood, emotional consequences, psychological consequences, male-dominated societies.*

Feminist literary criticism, particularly from the late 20th century onward, seeks to examine how literature reinforces or challenges the marginalization of women. While feminist movements were gaining strength socially and politically, literary narratives often anticipated, reflected, or contributed to these shifts in thought. In American literature, *The Awakening* (1899) by Kate Chopin and *The Bell Jar* (1963) by Sylvia Plath are two groundbreaking texts that present the internal experiences of women struggling with societal expectations. Although published over sixty years apart, both novels share a radical feminist impulse to represent women's psychological and emotional conflicts in a patriarchal world.

Both Edna Pontellier and Esther Greenwood are literary embodiments of rebellion against traditional gender roles. Their stories reveal how oppressive norms around sexuality, motherhood, marriage, and ambition shape female identity. This article applies feminist literary theory—drawing on the works of Elaine Showalter, Sandra Gilbert, Susan Gubar, Simone de Beauvoir, and others—to examine how these characters reflect the sociocultural anxieties and feminist aspirations of their respective periods.

2. Edna Pontellier: The Early Feminist Heroine

Kate Chopin's *The Awakening* is often heralded as one of the first feminist novels in American literature. Set in the late 19th century, the novel tells the story of Edna Pontellier, a young wife and mother who begins to question her role within marriage and society. Chopin portrays Edna's growing consciousness through subtle psychological realism, capturing her

desire for autonomy and emotional authenticity. Edna's "awakening" unfolds in stages: her sensual experience while swimming alone in the sea, her growing dissatisfaction with domestic life, and her pursuit of romantic and sexual freedom. According to Elaine Showalter, early feminist narratives often present "a woman's education in selfhood," and *The Awakening* embodies this by portraying Edna's slow and painful realization that societal structures deny her the freedom to live authentically (Showalter, 1977).

In defying the conventions of the "mother-woman" archetype—as embodied by characters like Madame Ratignolle—Edna disrupts patriarchal expectations. Chopin writes, "She was beginning to realize her position in the universe as a human being, and to recognize her relations as an individual to the world within and about her." This recognition of individuality, rare in female protagonists of her time, positions Edna as a proto-feminist character. However, her journey ends in tragedy, as she takes her own life—an act that is simultaneously a surrender and an assertion of control.

Sandra Gilbert and Susan Gubar argue in *The Madwoman in the Attic* (1979) that female characters in literature often internalize the conflict between self-expression and societal constraint. Edna's suicide, while controversial, can be read as her final act of self-determination in a world that offers her no viable alternatives.

3. Esther Greenwood: Feminist Alienation in Mid-20th Century America Sylvia Plath's *The Bell Jar* introduces a more explicitly psychological portrait of feminine alienation. Published in 1963—the same year as Betty Friedan's *The Feminine Mystique*—the novel reflects the disillusionment of women who, despite access to education and careers, felt confined by rigid expectations of femininity, marriage, and motherhood.

Esther Greenwood is a gifted and ambitious young woman who spirals into mental illness as she confronts the limitations imposed by her gender. Her internal monologue is filled with frustration and irony, as she critiques the superficiality of beauty standards, the absurdity of marriage proposals, and the pressure to conform. The "bell jar" metaphor, which gives the novel its title, symbolizes Esther's psychological entrapment—her sense of being observed, judged, and suffocated by societal norms.

Plath's novel aligns with second-wave feminist concerns, particularly the psychological toll of conformist gender roles. Simone de Beauvoir's assertion that "one is not born, but rather becomes, a woman" (1949) resonates deeply with Esther's struggle to define herself outside of cultural scripts. Her fear of sexual intimacy, disgust at traditional motherhood, and critique of male-dominated institutions expose the contradictions embedded in mid-20th-century gender ideology.

Unlike Edna, Esther survives her ordeal. The ending of *The Bell Jar* remains ambiguous—while she emerges from the psychiatric hospital and resumes her life, the specter of recurrence looms. Yet the very act of telling her story is empowering. Plath gives

voice to what many women of her time could not articulate publicly: the silent, personal suffering inflicted by cultural expectations.

3. Comparative Feminist Readings: Two Eras, Shared Struggles

Though separated by over six decades, *The Awakening* and *The Bell Jar* share striking thematic parallels. Both protagonists are middle-class women who confront the social constructions of womanhood and attempt to forge new paths for themselves. Each woman faces a moment of crisis when she realizes that fulfillment, freedom, and identity cannot be achieved within the bounds of conventional roles.

However, there are notable differences in tone, style, and feminist emphasis. *The Awakening*, influenced by realism and naturalism, uses lyrical prose and symbolic imagery—especially the sea—as metaphors for freedom and loss. Chopin's narrative is more restrained and internalized, reflecting the limitations of the time. In contrast, Plath's *The Bell Jar* is infused with dark humor, psychological introspection, and a sharper critique of institutions like psychiatry, media, and marriage. Plath draws upon confessional modes of writing, anticipating postmodern feminism's focus on language, identity, and trauma.

Critics such as Toril Moi have argued that feminist literature must be analyzed not only in terms of what it says about women, but also how it speaks—its narrative voice, structure, and use of language (Moi, 1985). In this sense, both novels experiment with form to mirror the fragmented or evolving consciousness of their heroines.

The central question in both works—Can a woman truly be free in a patriarchal society?—remains unresolved. Edna finds no path forward except in death, while Esther's future is uncertain. These open endings reflect a realistic feminist vision: that systemic change is slow, that personal awakening can be painful, and that resistance does not guarantee liberation.

Conclusion. *The Awakening* and *The Bell Jar* remain essential texts in the feminist literary canon for their bold and honest portrayal of female subjectivity. Both novels challenge the reader to confront uncomfortable truths about gender, identity, and mental health. Through Edna and Esther, Chopin and Plath articulate the often invisible struggles of women who seek to escape the roles imposed upon them. Their stories serve as historical documents of feminist resistance—Chopin's work foreshadowing first-wave feminism's demand for autonomy, and Plath's novel echoing second-wave critiques of gender and mental illness. Together, they mark critical points in the literary and cultural evolution of female voices. In contemporary discussions of feminism, these works still resonate. They ask us to listen closely to the voices of women—especially those whose pain, dreams, or truths have been ignored. As long as societal structures continue to limit women's self-expression, the feminist messages of Chopin and Plath will remain relevant, urgent, and transformative.

References

1. Arce Álvarez, M. L. (2024). Revisiting Sylvia Plath's *The Bell Jar* as a feminist response to McCarthyism. *Revista de Análisis Económico*, 40(3), 85–100. (rua.ua.es)

2.Goulimari, P. (2020). Feminist Theory. In *Oxford Research Encyclopedia of Literature*. (oxfordre.com)

3.Mambrol, N. (2022). Feminist Literary Criticism. In *Literary Theory and Criticism*. (literariness.org)

4.Mambrol, N. (2022). Aspects of Radical Feminism in the Fiction of the 21st Century: A Theoretical Study. *Human Sciences of the Twenty First Century: New Perspectives*. (researchgate.net)

O'ZBEK XALQ MAQOLLARIDA DEYKTIV BIRLIKLARNING IFODALANISHI

Keldiyorova Ziyoda Hamza qizi
Qarshi davlat universiteti magistri

Annotatsiya: Ushbu maqolada deyksis hodisasining o'ziga xos xususiyatlari va uning o'zbek xalq maqollarida ifodalanishi pragmatik askeptda o'rganilgan. Har bir deyksis hodisa turlariga alohida misollar orqali yondashilgan. Maqollarda qay hollarda va qaysi ma'noviy turi ko'proq ishlatilishi haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: maqol, deyksis, deyktiv birliklar, semantik-sintaktik, kontekst, nutqiy akt, shaxs deyksisi, zamon deyksisi, makon deyksisi, xalq og'zaki ijodi.

Maqollar xalq tafakkurining aks-sadosi bo'lib, unda asrlar davomida ajdodlarimiz hayotining yengil- og'iridan olgan saboqlarini kichik bir jumla orqali asrdan asrga, avloddan avlodga yetkazib berilgan folklorning eng kichik turlaridan biri bo'lib, u qisqa va lo'nda hamda ma'lum bir mavzuga oid bo'ladi. Unda biror hikmat yashirin va oshkora ifodalangan bo'lishi ahamiyatlidir. . Izohli lug'atda shunday izoh keltiriladi:

MAQOL- [a. – maqola, kichik asar, so'z, nutq]. Hayotiy tajriba asosida xalq tomonidan yaratilgan, odatda, pand-nasihatmazmuniga ega bo'lgan ixcham, obrazli, tugal ma'noli va hikmatli ibora, gap.⁴

Maqollarni pragmatik tahlil qilish ularni semantik jihatdan tushunishni yanada osonlashtirdi. O'zbek maqollarida ko'pincha obrazlilik kuchli bo'lganligi sababli, ular kontekstda qaysi ma'noda kelishi podtekst orqali aniqlanadi. Maqollar til va madaniyatda kommunikatsiya bajaruvchi nutqiy birliklar bo'lib, ijtimoiy qadriyatlar va axloqiy me'yorlarni ifoda etadi. Pragmatik jihatdan qaraganda, maqollar nutqiy vaziyatga bog'liq bo'lgan kontekstual ma'no, nutqiy aktlar va implikaturalarni yuzaga chiqaradi. Pragmatikaning asosiy birligi bo'lgan deyktiv birliklar yuqoridagi jihatlarni ochiq berish uchun qulf vazifasini bajaradi.

Tilshunoslikda deyksis tushunchasi nutqiy aktda ma'lum bir referentga, shaxsga, makon-zamonga, ijtimoiy munosabatlarga ishora qiluvchi til birliklari sifatida qoraladi. Deyksis (yunoncha , deixis ko'rsatish, ishora qilish)- nutq jarayonida yuzaga chiquvchi til hodisasi bo'lib, ularsiz kontekst o'z ma'nosini to'liq ifoda etolmaydi. Rus tilshunoslardan biri B.A Serebrennikovning quyidagi fikrlari fikrimizni yanada dalillaydi: “Deyksis inson nutqiy faoliyatining o'ziga xosligidir. Jonsiz narsalar olamida hech qanday deyktiv vositalar uchramaydi va bunga ehtiyoj ham mavjud emas. Bir predmetning boshqa predmetlardan ajratib kpo'rsatilishi, uning o'rniga ishora qilinishi bilan predmet o'z xususyatini

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А. Мадвалиев таҳрири остида. Тошкент- 2006. 6-жилдлик. 2-жилд. Б-569

o'zgartirmaydi. Insonga deysis nutq mo'ljali olish zarur. Deyktik birliklardan mahrum etilgan nutq tinglovchi uchun umuman tushunarsiz bo'lib qolishi mumkin"⁵. Deyktiv birliklar obyektini yanada yaqqol ifoda etishi uchun nutqiy vaziyat, kommunikatsiya ishtirokchilari, kontekst ham muhim sanaladi. Real muloqotda bunday ishoralardan foydalanishni asl deysis deyilsa, matn qismlarida kelib semantik-sintaktik jihatdan bog'lanishini ta'minlaydigan birliklar anafora deysis deb hisonlanadi. Buni tilshunos A.A. Kibrik va O.L. Mukovskiy kabi olimlar nazariy jihatdan asoslab berganlar ⁶.

Maqollarda anaforik hamda kataforik holatlar maqol matnining birinchi qismini keyingi qismlari bilan bog'lash yoki keyingi qismni birinchi qism bilan bog'lash orqali matnning semantik-sintaktik tuzilishini o'zida aks ettiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLIGIYA

Hozirgi kunda deysis hodisasi pragmalingsvistikada keng miqyosda o'rganilayotgan muhim tarmoqlari sirasiga kiradi. Muayyan muloqot vaziyatida so'zlovchi ma'lum bitta maqsadda nutqiy faoliyatga kirishadi, shu maqsadni ro'yobga chiqarishda u til birliklari o'rtasida sintaktik-semantik aloqani yuzaga chiqaradi. Shu bog'liqlikni aniqlashtirish uchun kontekstga yuzlaniladi. Bu kontekstda deyktiv birliklar asosiy o'rin tutadi. "kontekst qurshovining kuchi, ayniqsa, deysis hodisasi talqinida namoyon bo'ladi"⁷ - deb ta'kidlaydi Sh.Safarov.

Deysis muammosini o'rganishga ilk bor nemis tilshunoslaridan biri K.Brugmann (1904) jiddiy yondashgan. Uning ishlarini keyinchalik K.Byuler tomonidan rivojlantirildi. U o'zing "Til nazariyasi" nomli asarida deysisning mohiyati, turlari, deyktik birliklarning vazifasi kabilarni o'z qarashlarida bayon etdi.⁸

Uzoq vaqt davomida deyktik birliklar sifatida, asosan, kishilik, ko'rsatish olmoshlari, o'rin va payt ravishlari kiritilgan. Bu esa o'z o'rnida makon, zamon va shaxs deysisiga ajratilgan. Ammo so'znggi yillarda deysis chuqurroq tadqiq etilishi natijasida predmet, miqdor, diskurs, me'yoriy holat va baho, emotsional, sotsial, kommunikativ, denotativ kabi bir qancha yangi turlari yuzaga chiqa boshladi. Bu haqida o'zbek tilshunos olimi R.Davlatovaning "O'zbek tilining deyktik birliklari" doktorlik dissertatsiyasida yanada to'liqroq yoritilgan.⁹

ASOSIY QISM

O'zbek xalq maqollari misolida shaxs deysisiga ishora qiluvchi birliklarni ko'rib chiqamiz.

⁵ Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. – М.: Наука, 1988. – С.146

⁶ Кибрик А.А. Об анафоре, дейксисе и их соотношении. // Разработка и применение лингвистических процессоров: сб.науч.тр. – Новосибирск: Вычислительный центр СО АН СССР, 1983. – С.107-129; Муковский О.Л. Дейксис и анафора в русском, английском и испанском языках. Дисс. ... канд.филол.наук. – Санкт-Петербург, 2015. – С.14-47.

⁷ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Б.167.

⁸ Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. – М. 2000. С. 203.

⁹ R.Davlatova. O'zbek tilining deyktik birliklari. DSc Diss. Avtoreferat. Bet- 16.

1. Atoqli otlar orqali ifodalangan maqollar. Ularga ism-shariflar kiradi. Masalan:
Aql- Hasan, odob- Husan.

Bu o'rinda Hasan va Husan kishi ismlari qatnashgan. Odatda Hasan va Husan egizak, doim birga yurganligi uchun, maqolda ham aql va odobni yonma-yon tushuncha sifatida talqin etilyapti.

Otasini so'rasang – Ahmadi forig',

Onasini so'rasang – tovonni yoriq.

Bu maqolda Ahmad atoqli oti qatnashgan. Ushbu maqol Tog'ay Murodning "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" romanida ham o'rinli keltirilgan. "– *Otangni ko'rdim Ahmadi forig', enagni ko'rdim, tovonni yoriq, deydilar. Otang shul, nima qilasan, osmonga chiqib? Tush pastga, tush...*"¹⁰ Forig' so'zi bekorchi degan ma'noni bildiradi. Ahmad esa xalq og'zaki ijodidagi uydirma obraz.

2. O'zlik olmoshi orqali shaxs deyksisi. Masalan:

O'zi - yemas, itga bermas.

O'ziga boqmagan o'zgaga yoqmas. Ushbu ikki maqolga ham o'zi o'zlik olmoshi kim? so'rog'ini olib, shaxs deksisini ifodalagan.

3. Men, sen, u kishilik olmoshlari orqali. Masalan:

Men-men deganning manglayi qora.

Sendan harakat, mendan barakat.

4. Qarindoshchilik, kasb va boshqa kishini bildirib kelgan so'zlar orqali shaxs deyksisini ifoda etish mumkin. Masalan:

Qaynog'a qayin bo'lar, qaynini mayin bo'lar.

Ota – xazina, aka-uka – tayanch, do'st esa har ikkovi.

Ustozsiz shogird – jonsiz kesak.

Bog'bon bog'ini tuzar, dehqon dalasin suzar.

5. Kishilarning ijtimoiy holati, yoshi va jinsi haqida xabar beruvchi shaxs deyksisini bildiruvchi so'zlar qatnashgan maqollar ham mavjud. Masalan:

Boy bo'lib boltasi yo'q, gadoy bo'lib – xaltasi.

Qul bo'lsin, qulochi yog'lik bo'lsin.

Mulla folbinni ko'rolmas, eshon – ikkalasini ham.

Qozi rishvasiz bo'lmas.

Ushbu maqollarda *boy, gadoy, qul, mulla, eshon, qozi* so'zlari aynan kishilarning ijtimoiy kelib chiqishiga ishora qiladi.

To'g'ri bola o'stirsang, el ichida sher bo'lar.

Yigit husni – mehnatda.

Qari bilganini pari bilmas.

Kattani katta _ bil, kichikni – kichik.

¹⁰ Tog'ay Murod. Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi. Roman – Toshkent "Sharq" 2001 yil. Bet-2.

Ushbu o'rinlardagi *bola, yigit, qari, katta, kichik* so'zlari kishilarning yoshiga ishora qiluvchi dekytik birliklar.

Qiz ammaga o'xshar, o'g'il - tog'aga.

Xotin – uyning ziynati, er – mehnati.

Yuqorida keltirilgan maqollarda *qiz, o'g'il, er, xotin* so'zlari jinsga ishora qiluvchi dekytik birlik sifatida ishtirok etmoqda.

Zamon deyxsisini hosil qiluvchi so'zlar maqollarda keng va o'rinli qo'llanilgan. Ulardan ba'zilarini tahlil qilib ko'ramiz. Masalan:

Ertaning rejasini bugun tuz.

Jumadan umiding bo'lsa, Payshanbadan harakat qil.

Yozda ishlamagan, qishda tishlamas. Ushbu maqollarda zamon deyxsisiga ishora qiluvchi payt ravishlari, kun va fasl nomlari orqali ishora qilingan.

Makon deyxsisini ko'rsatuvchi o'rin ravishlari, ko'rsatish olmoshlari va atoqli va turdosh joy otlari bildiruvchi so'zlar maqollarda o'ringa ishora qiladi. Masalan:

Fil tushida Hindistonni ko'rar.

Har yerni qilma orzu, har yerda bor tosh-u tarozi.

Uzoqdagi qarindoshdan yaqindagi qo'shni yaxshi.

Bundan tashqari, o'zbek tili pragmalingsvistikasida miqdorga ishora qiluvchi dekytik birliklar ham mavjud bo'lib, ular sonlar, miqdor-daraja ravishlari, kishilik olmoshlarining birlik va ko'plik kategoriyalari, songa aloqador gumon olmoshlari(necha?, qancha? nechadir?). Masalan:

Oz gapir – soz gapir.¹¹

Yigit kishiga qirq hunar oz.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, barcha dekytik birliklar, xoh makon, xoh zamon, xoh shaxs-narsa, xoh miqdor bo'lsin, agar ular kontekstda qo'llanmasa yoki nuqtii vaziyatga moslab tanlanmasa, muloqotning anglab yetilishiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Ikki tomonga ham teng miqdorda tushunarsiz bo'lishi ham mumkin. Bunda olmosh va ravishning o'zni qanchalik muhim ekanligini yuqoridagi misollarda ko'rib o'tdik. Maqollarda bundan birliklarning qo'llanilishi kontekstning o'quvchiga yaqqolroq ifoda etishni maqsad qilib olingan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А. Мадвалиев таҳрири остида. Тошкент- 2006. 6-жилдлик. 2-жилд. Б-569

2. Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. – М.: Наука, 1988. – С.146

¹¹ O'zbek xalq maqollari. Toshkent "Sharq" – 2013.

3.Кибрик А.А. Об анафоре, дейксисе и их соотношении. // Разработка и применение лингвистических процессоров: сб.науч.тр. – Новосибирск: Вычислительный центр СО АН СССР, 1983. – С.107-129; Муковский О.Л. Дейксис и анафора в русском, английском и испанском языках. Дисс. ... канд.филол.наук. – Санкт-Петербург, 2015. – С.14-47.

4. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Б.167.

5. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. – М. 2000. С. 203.

6 .R.Davlatova. O'zbek tilining deyktik birliklari. DSc Diss. Avtoreferat. Bet- 16.

7.Tog'ay Murod. Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi. Roman – Toshkent “Sharq” 2001 yil. Bet-2.

8. O'zbek xalq maqollari. Toshkent “Sharq” – 2013.

9. www.ziynet.uz

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA KOLLOKATSIYA VA IDIOMALARNING O'RNI

Yaratov Komil Olimovich

Osiyo texnologiyalar universiteti magistri

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida kollokatsiya va idiomalarning o'ziga xos xususiyatlari, ularning lingvistik tizimdagi roli va tarjima jarayonidagi o'rni tahlil qilinadi. Har ikki til o'zining madaniy va tarixiy omillariga asoslangan holda kollokatsiyalar va idiomalarga ega bo'lib, ularning ekvivalentlarini topish tarjimashunoslar uchun muhim ilmiy muammo sanaladi. Maqolada ushbu til birliklarining o'zaro farqlari, o'xshash jihatlari va amaliy qo'llanilishi yoritiladi.

Kalit so'zlar: kollokatsiya, idioma, frazeologiya, tarjima, ekvivalentlik, ingliz tili, o'zbek tili, lingvistika.

Til – bu nafaqat muloqot vositasi, balki madaniy merosni, xalqning tarixiy va ijtimoiy tajribalarini o'zida aks ettiruvchi muhim elementdir. Har bir til o'ziga xos lug'aviy boylikka ega bo'lib, undagi so'z birikmalari ma'lum bir qonuniyatlarga asoslanadi. Ingliz va o'zbek tillarida ham kollokatsiyalar va idiomalar muhim o'rin tutadi. Ushbu maqolada kollokatsiyalar va idiomalarning ta'rifi, ularning farqlari, ingliz va o'zbek tillaridagi o'rni va ahamiyati, shuningdek, ularni o'rganishning afzalliklari keng yoritiladi.

Kollokatsiyalar va idiomalar: ta'rif va farqlar. Kollokatsiya

Kollokatsiya – bu ikki yoki undan ortiq so'zning doimiy yoki odatiy tarzda birgalikda ishlatilishi. Kollokatsiyalar lingvistik jihatdan barqaror bo'lib, ularning o'rniga boshqa sinonim so'zlarni qo'shish tilning tabiiyligini buzishi mumkin. Masalan, ingliz tilida strong tea (quyuq choy) deyiladi, lekin powerful tea emas. O'zbek tilida esa "qattiq choy" yoki "achchiq choy" kabi birikmalar mavjud bo'lib, bu ham kollokatsiyaga misol bo'la oladi.

Tilshunos olimlar (Carter & McCarthy, 2006; Nation, 2001) ta'kidlaganidek, kollokatsiya va idiomalarni o'zlashtirish til o'rganish jarayonini sezilarli darajada yengillashtiradi va tabiiy nutqni shakllantiradi. Shuningdek, ular til egalari orasidagi kommunikatsiyani soddalashtirib, madaniy kontekstni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

O'zbek tilshunoslari (Yo'ldoshev, 2015; Rahimov, 2018) ham kollokatsiyalar va idiomalarni til o'rganishning ajralmas qismi sifatida baholaydilar. Ularning tadqiqotlariga ko'ra, barqaror birikmalar va iboralar milliy tafakkurning ajralmas qismi bo'lib, ularni bilish tilni o'zlashtirish jarayonini tezlashtiradi.

Kollokatsiyalar soʻz birikmalari tizimini shakllantirishda muhim rol oʻynaydi. Ular ikki asosiy turga boʻlinadi:

Erkin kollokatsiyalar – soʻzlarning oʻzaro birikishida qatʼiy chegaralar mavjud emas. Masalan, "katta uy", "kichik qadam", "tez yordam" kabi birikmalar.

Barqaror kollokatsiyalar – maʼlum bir soʻz birikmalarining oʻzgarmasligi. Masalan, "koʻz yumdi" (vafot etdi), "yuragi betlamoq" (qoʻrqmoq).

Idiomalar. Idiomalar esa tilning ifodaviy vositalari boʻlib, ular soʻzma-soʻz tarjima qilinsa, asl maʼnosini yoʻqotishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi kick the bucket idiomasi "vafot etmoq" maʼnosini bildiradi, lekin soʻzma-soʻz tarjima qilinganda "chelakni tepmoq" degan maʼno chiqadi. Oʻzbek tilida esa "quloq solmoq" (diqqat bilan tinglamoq) yoki "qoʻl qovushtirib turmoq" (harakatsiz qolmoq) kabi idiomalar uchraydi.

Idiomalar muloqot jarayonida tinglovchilarga chuqurroq maʼno yetkazishga yordam beradi. Ularning asosiy xususiyatlari:

Obrazlilik – maʼnoni yanada taʼsirchan qilish uchun majoziy ifodalardan foydalanish.

Barqarorlik – tarkibiy qismlarining oʻzgarmasligi.

Madaniy oʻziga xoslik – har bir tilga xos madaniyat va anʼanalarning aks etishi.

Ingliz va oʻzbek tillarida kollokatsiyalarning oʻrni

Kollokatsiyalar har bir tilning tabiiyligini saqlab turadigan elementlardan biri hisoblanadi. Ingliz tilida kollokatsiyalar soʻz boyligini oshirish va tabiiy nutq hosil qilishda muhim ahamiyatga ega. Masalan:

Make a decision (qaror qabul qilmoq)

Heavy rain (kuchli yomgʻir)

Do homework (uy vazifasini bajarmoq)

Oʻzbek tilida ham koʻplab kollokatsiyalar mavjud:

"yoʻl ochmoq" (yangi imkoniyat yaratmoq)

"chiroq oʻchmoq" (umr yakun topmoq)

"koʻngil bermok" (biror narsaga qiziqish bildirmok)

Ushbu kollokatsiyalar tilni yanada jonli va tabiiy qilishga yordam beradi.

Ingliz va oʻzbek tillarida idiomalarning oʻrni.

Idiomalar har qanday tilning madaniy boyligini ifodalovchi unsurlardan biri hisoblanadi. Ingliz va oʻzbek tillarida idiomalarning oʻxshashlik va farqlari bor. Masalan, ingliz tilidagi Break a leg! idiomasi "omad tilayman" degan maʼnoni anglatadi, oʻzbek tilida esa "qovun tushirmok" degan idiom "uyatli holatga tushmok" maʼnosida qoʻllaniladi.

Baʼzi oʻxshash idiomalar:

Bite the bullet (qiyin narsani qabul qilmoq) – "tishini tishiga qoʻymoq"

The ball is in your court (navbat sizda) – "endi sizning qoʻlingizda"

A piece of cake (oʻta oson ish) – "qoʻl uchida bajariladigan ish"

Olimlarning fikriga ko'ra (Nation, 2001; Rahimov, 2018), idiomalar tilni yanada boyitib, uning obrazlilik darajasini oshirishga yordam beradi. Ular real hayotdagi muloqot jarayonida ham katta ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Kollokatsiyalar va idiomalar tilning ajralmas qismi bo'lib, ularning to'g'ri ishlatilishi nutqni tabiiy va boy qiladi. Ingliz va o'zbek tillarida ham kollokatsiyalar, ham idiomalar keng qo'llaniladi, ularning o'rganilishi esa til egallash jarayonini osonlashtiradi. Ularni o'rganish orqali nafaqat so'z boyligini oshirish, balki tilning madaniy jihatlarini ham chuqurroq anglash mumkin.

Shu sababli, kollokatsiyalar va idiomalarni puxta o'zlashtirish nafaqat til o'rganish jarayonini tezlashtiradi, balki muloqot samaradorligini ham oshiradi. Ushbu elementlarni o'rganish til o'rganuvchilar uchun muhim ahamiyat kasb etadi va ularning tilga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi.

Bundan tashqari, kollokatsiyalar va idiomalar o'rganish nafaqat grammatik jihatdan to'g'ri gapirishga yordam beradi, balki tabiiy ifoda shakllantirishga ham xizmat qiladi. Tilni o'rganayotgan shaxslar uchun bunday birliklarni kontekst asosida o'zlashtirish samaradorlikni oshiradi. Shu sababli, ushbu maqolada ko'rib chiqilgan tushunchalar nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy qo'llash nuqtai nazaridan ham dolzarb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Carter, R., & McCarthy, M. (2006). Cambridge Grammar of English. Cambridge University Press.
- 2.Nation, I. S. P. (2001). Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge University Press.
- 3.Baker, M. (2018). In Other Words: A Coursebook on Translation. Routledge.
- 4.Yo'ldoshev, A. (2015). O'zbek tilshunosligi asoslari. Toshkent: Fan.
- 5.Rahimov, S. (2018). Til va nutq birliklari tizimi. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.

XALQ OG'ZAKI IJODIDA PULNING MAVHUM VA ANIQ IFODALANISHI

Abdullayeva Sabo Isroilovna,
Osiyo texnologiyalar universiteti magistri

Annotatsiya. *Xalq og'zaki ijodi insoniyatning tarixiy, ijtimoiy va madaniy tajribasini o'zida aks ettiruvchi noyob xazinadir. Ushbu ijodning eng muhim va keng tarqalgan shakllaridan biri maqollar bo'lib, ular jamiyatning qadriyatlarini, axloqiy me'yorlarini va hayotga qarashlarini ifodalovchi qisqa, lekin ma'noli iboralardan tashkil topgan. Maqollarda ko'pincha pul va mol-mulk masalalari ham o'z aksini topadi. Ushbu maqolada, xalq og'zaki ijodida pulning mavhum va aniq ifodalari tahlil qilinadi. Pul nafaqat iqtisodiy resurs sifatida, balki axloqiy, ma'naviy va ijtimoiy tushunchalar bilan bog'liq holda ifodalanadi.*

Kalit so'zlar: *Xalq og'zaki ijodi, maqollar, mavhum ifodalar, aniq ifodalar, pul, axloqiy qadriyatlar, iqtisodiy qadriyatlar.*

Xalq og'zaki ijodi insoniyatning tarixiy, ijtimoiy va madaniy tajribasini o'zida aks ettiruvchi noyob xazinadir. Har bir millatning o'ziga xos til va madaniyati bo'lib, xalq og'zaki ijodi bu madaniyatning eng muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Xalq og'zaki ijodining eng keng tarqalgan shakllaridan biri maqollardir. Maqollar xalqning dunyoqarashi, axloqi, qadriyatlari va hayotga qarashlarini ifodalaydi. Shu bilan birga, maqollar xalqning iqtisodiy holati, pulga bo'lgan qarashlari va mehnatning qiymati haqida ham ko'p ma'lumotlar beradi. Maqollarda pulning mavhum va aniq ifodalari o'z aksini topgan, bu esa xalqning pul va mol-mulkka bo'lgan qarashlarini ochib beradi.

Xalq og'zaki ijodida pulning mavhum va aniq ifodalanishi, asosan, ikki jihatdan tahlil qilinadi: birinchi jihat pulning axloqiy va ma'naviy qiymatini ifodalovchi mavhum iboralarda, ikkinchisi esa uning iqtisodiy va moddiy qimmatini ko'rsatuvchi aniq iboralarda. Ushbu maqolada bu ikki jihat batafsil tahlil qilinadi, va pulning xalq og'zaki ijodida qanday tasvirlanganligi haqida fikrlar yuritiladi.

Pulning mavhum ifodalari

Maqollarda pul ko'pincha axloqiy va ma'naviy nuqtai nazardan ifodalanadi. Bu iboralar jamiyatning axloqiy qadriyatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Pulning mavhum ifodalari uning materialistik jihatlaridan ko'ra, uning qanday ishlatilishi, insonning pulga bo'lgan munosabati va uning orqasidagi ma'naviy qadriyatlarni ifodalashga qaratilgan. Maqollarda quyidagi mavhum iboralar keng tarqalgan:

"Pulni pul bilan o'lchama" - Bu maqol pulning o'zini emas, balki uni qanday ishlatish va odamning pulga bo'lgan axloqiy munosabatini ifodalaydi. Bu ibora, shuningdek, pulni

faqat iqtisodiy qiymat sifatida emas, balki uning to'g'ri yoki noto'g'ri ishlatilishini ko'rsatishda ham ishlatiladi.

"Pul yomon emas, uni ishlatish yomon" - Bu maqol, pulning o'zining yomonligini emas, balki uning noto'g'ri ishlatilishidan kelib chiqadigan noxush holatlar haqida so'zlaydi. Pulni noto'g'ri ishlatish odamning axloqiy me'yorlarini buzishi mumkin.

"Pulni topish oson, lekin saqlash qiyin" - Ushbu maqolning ma'nosi, pulning topilishi osonligi haqida, ammo uni to'g'ri saqlash va o'rnida ishlatish qiyinligini ta'kidlaydi. Bu maqol pulni o'rinsiz ishlatmaslikka va mehnatning qiymatini to'g'ri baholashga chaqiradi.

"Pul ishlash oson emas" - Maqol, pulni halol va mehnat orqali topish zarurligini ta'kidlaydi. Odamlarni o'z mehnatidan ehtiyotkorlik bilan foydalanishga va halollikni qadrlashga undaydi.

Maqollarda pulning mavhum ifodalari jamiyatda axloqiy qadriyatlarni rivojlantirish, mehnatni qadrlash va to'g'ri yashashni targ'ib qilishda muhim rol o'ynaydi. Bu ifodalar, ayniqsa, yosh avlodni tarbiyalashda va axloqiy me'yorlarga rioya qilishda katta ahamiyatga ega.

Pulning aniq ifodalari

Maqollarda pulning aniq ifodalari ko'pincha iqtisodiy va moddiy qiymatga qaratilgan bo'lib, bu ifodalar pulning o'zi va uning qanday topilishi haqida ma'lumotlar beradi. Aniq ifodalarda, asosan, pulning iqtisodiy ahamiyati, boylikni yig'ish va uning saqlanishi masalalari ko'rsatiladi. Quyidagi maqollarni keltirish mumkin:

"Mehnat - boylikning kaliti" - Ushbu maqol pulning topilishi faqat mehnat orqali amalga oshirilishini ifodalaydi. Bu ibora, insonni mehnatsevarlikka undaydi va halol yo'l bilan boylik topishni o'rgatadi.

"Pulni topish oson, lekin saqlash qiyin" - Maqol pulning iqtisodiy jihatlarini aks ettiradi va uning o'zini saqlashda, boshqarishda qiyinchiliklar borligini ko'rsatadi. Bu maqol, odamlarni pulni boshqarishga, uni tejashga va mehnatning ahamiyatini tushunishga chaqiradi.

"Pulni ortiqcha sarflama" - Bu maqol pulni behuda ishlatmaslikka, ehtiyotkorlik bilan foydalanishga va faqat zarur bo'lganda sarflashga chaqiradi. Odamlarni mehnatga qiymat berishga va boylikni saqlashga undaydi.

"Boylikni topish uchun ko'p mehnat qilish kerak" - Bu maqol pulni topishning juda ko'p mehnat talab qilishini anglatadi. Shuningdek, bu ibora pulning real qiymatini va uning o'ziga tegishli mas'uliyatni anglatadi.

"Agar pulga ega bo'lsang, uni ishlatish san'ati kerak" - Ushbu maqol pulni ishlatishning san'ati, uning saqlanishi va zarur bo'lgan joyda ishlatilishi haqida fikr yuritadi. Bu maqol orqali odamlar pulni iqtisodiy jihatdan oqilona ishlatishning ahamiyatini tushunadilar.

Pulning ijtimoiy roli va jamiyatdagi ahamiyati

Maqollarda pulning aniq ifodalari jamiyatning iqtisodiy holatini aks ettiradi. Ular jamiyatda pulning ijtimoiy roli, pulga bo'lgan munosabat va puldan foydalanishning ijtimoiy me'yorlari haqida ko'p ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Bu maqollar orqali jamiyatda mehnatsevarlik, halollik, boylikni o'rinsiz sarflamaslik va pulni aqlli ishlatish haqida tushunchalar shakllantiriladi.

Shuningdek, maqollarda pul va boylikning insonlar o'rtasidagi aloqalarni va ijtimoiy tartibni qanday shakllantirishi ham ko'rsatiladi. Maqollar odamlarni pulni faqat materialistik nuqtai nazardan emas, balki axloqiy nuqtai nazardan ham qadrlashga chaqiradi. "Pulni topish - bu mehnat, lekin uni saqlash - bu axloq", degan ibora, pulning faqat iqtisodiy emas, balki axloqiy qadriyatlarni saqlashda ham muhimligini ta'kidlaydi.

Xulosa

Xalq og'zaki ijodida pulning mavhum va aniq ifodalari ko'p jihatdan axloqiy, iqtisodiy va ijtimoiy qadriyatlar bilan bog'liqdir. Pulning axloqiy jihatlari, uning qanday ishlatilishi va mehnat orqali topilishi, shuningdek, boylikni oqilona ishlatish maqollarda keng tarqalgan. Maqollar nafaqat insonni iqtisodiy jihatdan rivojlantirish, balki uning axloqiy qadriyatlarini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Shunday qilib, xalq og'zaki ijodida pulning mavhum va aniq ifodalari orqali jamiyatda to'g'ri axloqiy va iqtisodiy qadriyatlar shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shumayev, T. (2007). Xalq og'zaki ijodida iqtisodiy tushunchalar. Tashkent: Fan va texnologiya.
2. Mirzayev, T., & Musoqulov, A. (2005). O'zbek xalq maqollari. Toshkent: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi.
3. Turaeva, J. I. (2020). Xalq maqollarida iqtisodiy qadriyatlar va axloqiy me'yorlar. Toshkent: O'zbekiston universiteti nashriyoti.
4. Nizamova, D. (2012). Xalq og'zaki ijodining lingvistik xususiyatlari. Tashkent: O'zbekiston davlat pedagogika universiteti.

“THE STRUCTURE AND MEANING OF WELL-WISHING, BLESSING, AND CURSING SPEECH FORMS IN THE UZBEK LANGUAGE”

Jo'rabekova Feruza Jo'ra qizi
Osiyo texnologiyalar universiteti magistri

Annotation. *The paper explores the structural and sociolinguistic characteristics of three critical speech genres in the Uzbek language: well-wishing (tilak), blessing (olqish), and cursing (qarg'ish). These speech acts not only serve as a means of expressing emotions but are deeply embedded in Uzbek social norms and cultural values. Through a qualitative analysis, the study examines the linguistic structures, contexts of usage, and the role these forms play in maintaining social solidarity, resolving conflicts, and affirming social hierarchies. The article also compares these forms with similar speech acts in other cultures, illustrating how they function across different social and religious contexts. The findings emphasize the significance of these speech genres in shaping identity, reinforcing moral values, and preserving cultural traditions in Uzbekistan.*

Key words: *well-wishing, blessing, cursing, speech genres, social norms, cultural values, linguistic structure, social solidarity, social hierarchy, conflict resolution, cultural traditions, Uzbekistan, speech analysis, social and religious contexts.*

Speech acts are an essential part of communication in any language. In the Uzbek language, certain speech genres such as well-wishing (tilak), blessing (olqish), and cursing (qarg'ish) hold a central place in both social and cultural life. These speech acts go beyond simple expressions of emotion; they reflect and reinforce the social norms, values, and hierarchical structures within Uzbek society. The paper examines these three critical speech genres, analyzing their linguistic structures, contexts of usage, and their roles in maintaining social solidarity, resolving conflicts, and affirming social hierarchies. Through comparative analysis, this study also explores how these forms function in other cultures, drawing attention to the social, cultural, and religious nuances they convey.

The objective of this article is to provide an in-depth understanding of these speech genres in the Uzbek language, focusing on their linguistic characteristics and sociocultural functions. By examining the structures of well-wishing, blessing, and cursing in relation to social practices, this paper also aims to highlight the emotional, social, and religious dimensions that shape these speech forms in Uzbekistan.

Theoretical Background. To understand the importance of well-wishing, blessing, and cursing in Uzbek communication, it is necessary to delve into the theoretical concepts of

speech act theory and sociolinguistics. Speech act theory, introduced by philosophers such as J.L. Austin and John Searle, categorizes utterances based on their intended effect on the listener. According to Searle, speech acts can be classified as illocutionary acts (performing an action), locutionary acts (utterances themselves), and perlocutionary acts (the effect of the utterance on the listener).

Well-wishing, blessing, and cursing all function as illocutionary acts in that they perform specific social roles. For example, well-wishing expresses positive emotions towards someone, while cursing typically invokes negative emotions. Blessing, on the other hand, often involves invoking a higher power for the well-being of an individual. These speech acts are not just personal expressions but are deeply embedded in social norms and cultural practices that govern behavior in Uzbekistan.

Sociolinguistically, these speech acts are powerful tools for reinforcing social solidarity and hierarchies. Erving Goffman's concept of face (1967) further enriches our understanding of these speech forms. Well-wishing and blessing are considered face-enhancing acts that promote positive social relationships. In contrast, cursing can be a face-threatening act, particularly when used in moments of conflict or anger.

Linguistic Structure of Well-wishing, Blessing, and Cursing.

Well-wishing (Tilak). Well-wishing (tilak) in the Uzbek language typically takes the form of positive statements that convey hopes for an individual's future happiness, health, or success. Common structures include phrases like "Baxtli bo'ling" (Be happy) or "Yaxshi kunlar sizni kutmoqda" (Good days await you). The syntax of these utterances usually involves imperative or subjunctive verb forms, which convey a sense of hope or desire for the recipient.

In addition to simple phrases, well-wishing may also involve the use of metaphors or religious references, such as "Alloh sizga baraka bersin" (May Allah bless you). This not only expresses a positive desire but also invokes religious authority, reinforcing the connection between language and cultural/religious values.

Blessing (Olqish). Blessings (olqish) are similar to well-wishing but tend to carry a stronger element of divine intervention. They often include references to a higher power, especially in Islamic contexts, such as "Alloh sizni baraka bilan to'ldirsin" (May Allah fill you with blessings). The structure of blessings is generally more formal than that of well-wishing, with many using the future tense or conditional constructions to express hope for future outcomes.

In some cases, blessings are offered in ritualistic settings, such as during weddings or religious ceremonies. Here, the blessing may take the form of a prayer or a ritualistic phrase, further embedding the act in social and religious practices.

Cursing (Qarg'ish). Cursing (qarg'ish) involves invoking negative consequences or harm upon someone. Unlike well-wishing and blessing, cursing is often a direct expression

of anger or frustration and can be considered a face-threatening act. Examples of curses include "O'limni tilayman" (I wish you death) or "Xayr-yo'q boling!" (Get lost!).

The linguistic structure of curses in Uzbek often involves imperative forms or direct commands, which make them more forceful. In some instances, curses may include specific threats related to the person's behavior, such as "Siz xiyonat qilganingiz uchun jazo tortasiz" (You will suffer the consequences of your betrayal). The use of negative verbs or violent imagery is common in cursing, reflecting the intensity of emotion involved.

Social and Cultural Context of Well-wishing, Blessing, and Cursing.

In Uzbek society, well-wishing and blessing play crucial roles in maintaining social solidarity. They are used to express positive emotions and to reinforce social bonds. For instance, well-wishing is often exchanged during life events such as birthdays, weddings, and holidays, marking these moments as significant and emotionally uplifting. By wishing others well, individuals demonstrate empathy and kindness, fostering a sense of unity and mutual support within the community.

Blessings, particularly in religious contexts, are also powerful tools for social cohesion. The exchange of blessings in family settings or during public events strengthens communal ties and highlights the importance of shared values.

Role in Social Hierarchy. Both well-wishing and blessing are used to affirm social hierarchies. Elders or authority figures often bless younger people or those in subordinate positions, reinforcing the respect and reverence due to them. On the other hand, cursing can disrupt social harmony and challenge established hierarchies, especially when used in a disrespectful manner.

For example, a blessing from a respected elder holds greater significance than one from a peer. It reflects the hierarchical structure of Uzbek society, where age and social position often dictate the terms of communication.

Conflict Resolution. Well-wishing and blessing can also play a role in conflict resolution. In cases of tension or disagreement, offering a blessing or expressing well-wishes can defuse hostility and help restore peace. Cursing, however, is typically associated with anger or conflict and can escalate situations, making it a tool for emotional release rather than resolution.

Comparative Analysis with Other Cultures. Comparing Well-wishing and Blessing. In many cultures, well-wishing and blessings are deeply embedded in language. In Arabic-speaking cultures, for example, blessings often invoke the name of God, similar to their use in Uzbek. However, while the phrasing may differ, the intent behind blessings remains the same: to convey goodwill and invoke divine favor.

In Western cultures, well-wishing is less formal and often lacks religious overtones. Instead, phrases like “Good luck” or “Take care” are used, reflecting a more secular approach to expressing positive intentions.

Conclusion

The speech genres of well-wishing, blessing, and cursing in the Uzbek language play significant roles in expressing social emotions, maintaining cultural traditions, and reinforcing social hierarchies. These speech acts are not merely linguistic expressions but are deeply intertwined with the values and norms of Uzbek society. They reflect the importance of community, respect, and religious beliefs in shaping how individuals communicate with one another.

By analyzing the structure and context of these speech forms, we gain valuable insight into how language functions not just as a tool for communication but as a means of reinforcing social and cultural identity. Further research into the regional variations of these speech acts and their evolution over time could offer even more nuanced perspectives on their role in contemporary Uzbek society.

References:

- 1.Yuldashev, A. (2023). Interpretation of Blessings in the Genres of Uzbek and English Folklore. Bukhara State University.
- 2.Mirzayeva, F. (2021). Linguistic Features of Blessings and Curses in Uzbek Language. Tashkent State University of Uzbek Language and Literature.
- 3.Rakhmonov, Z. (2020). Cultural and Linguistic Aspects of Speech Genres in Uzbek Folklore. Samarkand State University.
- 4.Kremshokalova, G. (2019). Comparative Analysis of English, German, and Ossetian Formulas of Blessings and Curses. European Proceedings.
- 5.Qodirov, A. (2022). The Impact of Social Hierarchies on the Use of Blessings and Curses in Uzbekistan. Namangan State University.

"THE AWAKENING" ASARIDA FEMINISTIK ADABIY MAVZULARNI O'RGANISH

Shoymardonova Gulandom Elbek qizi
Osiyo texnologiyalar universiteti magistri

Annotatsiya. Ushbu maqola Keyt Chopinning *The Awakening* asaridagi feministik adabiy mavzularni tahlil qiladi. Unda gender rollari, ayollarning mustaqilligi va jamiyat tomonidan qo'yilgan cheklovlar tasvirlanishi o'rganiladi. Asar feministik tanqid nuqtai nazaridan tahlil qilinib, bosh qahramon Edna Pontellierning patriarxal jamiyat doirasida o'zini izlash jarayoni va shaxsiy ozodlikka erishish harakatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: feministik adabiyot, Keyt Chopin, *The Awakening*, gender rollari, ayollarning mustaqilligi, o'zini anglash, ramzlar, feministik tanqid, XIX asr feminizmi.

Keyt Chopinning *The Awakening* (1899) romani ayollarning mustaqilligi va jamiyat bosimiga qarshi kurashi bilan mashhur bo'lgan feministik adabiyotning muhim namunalaridan biridir. Asar bosh qahramoni Edna Pontellierning shaxsiy istaklari va XIX asr oxiri AQSh jamiyatidagi qat'iy gender normalari o'rtasidagi ziddiyatni yoritadi. Dastlab tanqid va senzura bilan qarshilangan bo'lsa-da, bugungi kunda ushbu roman feministik adabiyotshunoslikning ajralmas qismi sifatida baholanadi.

1. Gender rollari va jamiyat talablari. Romanda patriarxal tuzum ostidagi jamiyat aniq tasvirlangan bo'lib, unda ayollardan ideal rafiq va ona bo'lish talab etiladi. Ednaning bu talablardan noroziligi *The Awakening*ning asosiy mavzularidan biridir. Uning boshqa ayol qahramonlar bilan munosabatlari – ideal onalik timsoli bo'lgan Madam Ratignolle va ijodiy mustaqillikni tanlagan Mademuazel Reisz bilan bog'liq jihatlar – Chopinning ayollar erkinligi cheklanganligini ko'rsatish usulidir.

2. Ayollarning mustaqilligi va o'zini anglash jarayoni. Ednaning san'atga qiziqishi, nikoh institutidan uzoqlashishi va o'z ehtiyojlarini anglashga intilishi ayollarning shaxsiy erkinlikka bo'lgan talabini aks ettiradi. Robert Lebrun bilan muhabbati hissiy erkinlikni, eri Léonce bilan munosabati esa jamiyat cheklovlarini ko'rsatadi. Edna mustaqillikka intilar ekan, uning bu qarorlari jamiyat tomonidan norozilik bilan kutib olinadi. Uning o'z xohishlarini anglash jarayoni ayollarning patriarchal normalarga bo'ysunmay, o'z yo'lini topishga bo'lgan intilishining yorqin ifodasidir.

Shuningdek, asarda tasvirlangan ayollarning iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan erkaklarga bog'liq bo'lishi ham muhim masala sifatida ko'tariladi. Edna o'z mustaqilligini anglagach,

san'at bilan shug'ullanishni boshlaydi, o'zining shaxsiy qarorlarini qabul qiladi va jamiyatning ayollar borasidagi an'anaviy qarashlariga qarshi chiqadi. Bu jarayon faqat Ednaga xos bo'lmay, balki XIX asr ayollarining keng qamrovli muammolarini ham o'zida aks ettiradi. Chopinning asari o'zligini anglash, mustaqillikka erishish va ayollar erkinligiga bo'lgan ehtiyojni keng yoritadi.

3.Ramzlar va feministik diskurs. Dengiz erkinlik timsoli bo'lib, Ednaning daryoda cho'kish jamiyat cheklovlariga qarshi kurashning fojiaiy yakunini bildiradi. Bu hodisa ayollar ijtimoiy qoidalarga qarshi chiqishining murakkab oqibatlarini anglatadi. Shuningdek, qushlar asarda muhim ramzlardan biri hisoblanadi. Masalan, qanotlari jarohatlangan qush Ednaning jamiyat tomonidan cheklanganligini, uning erkinlikka bo'lgan intilishi esa ayollarning o'z yo'lini topishdagi qiyinchiliklarini aks ettiradi. Bundan tashqari, uy va san'at ham muhim belgilar sifatida talqin qilinadi. Uy - jamiyat tomonidan yuklatilgan an'anaviy gender rollarining timsoli bo'lsa, san'at - Ednaning ichki erkinligi va individuallik sari intilishining ifodasidir. Ushbu ramzlarning tahlili The Awakening ni feministik adabiyotning chuqur qatlamlari bilan bog'laydi.

4.The Awakening ning feministik adabiyotdagi o'rni.Keyt Chopinning The Awakening romani feministik adabiyotning muhim asarlaridan biri hisoblanadi. U XIX asr oxiri va XX asr boshidagi feministik harakatlar bilan bevosita bog'liq bo'lib, ayollar huquqlari, shaxsiy mustaqillik va gender tengligi masalalariga oid muhim fikrlarni ilgari suradi. Asarda ayollarning ijtimoiy rollarini inkor etishi va jamiyat tomonidan belgilangan cheklovlarga qarshi kurashi feministik nazariyaning asosiy tamoyillaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Bu roman dastlab chop etilganida, jamoatchilik tomonidan salbiy qabul qilindi va axloqiy jihatdan bahsli deb topildi. Biroq, XX asrning o'rtalaridan boshlab, feministik adabiyotshunoslik rivojlanishi bilan The Awakening qayta kashf etildi va ayollarning o'zini anglash jarayoni haqidagi eng muhim asarlardan biri sifatida qadrlana boshlandi. Bugungi kunda asar feministik adabiyot bo'yicha ko'plab tadqiqotlarda tahlil qilinmoqda va u The Yellow Wallpaper, The Bell Jar kabi feministik romanlar bilan bir qatorda baholanadi.

Shuningdek, Chopinning romani ayollarning erkinligi haqidagi universal mavzularni o'z ichiga olganligi sababli, u faqat XIX asr jamiyatiga emas, balki zamonaviy dunyoga ham tegishli ekani isbotlangan. Feministik nazariyalarga asoslangan holda olib borilgan adabiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, The Awakening ayollar individualligini qadrlash va gender tengligi masalalarini targ'ib qiluvchi muhim asarlardan biridir. Shu sababli, u nafaqat adabiyotshunoslar, balki gender tadqiqotchilari va sotsiologlar uchun ham dolzarb manba hisoblanadi.

5.XIX asr kontekstida feministik g'oyalar.Romandagi feministik g'oyalarni yaxshiroq tushunish uchun XIX asr oxiri AQSh jamiyatidagi gender rollari va ayollar huquqlari bilan bog'liq muammolarni ko'rib chiqish muhimdir. O'sha davrda ayollar ko'p hollarda uy bekasi va ona rolida cheklangan bo'lib, ularning iqtisodiy va huquqiy

mustaqilligi deyarli mavjud emas edi. Bu kontekst The Awakeningda Ednanning o'z hayotini nazorat qilishga bo'lgan intilishini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi.

6.Zamonaviy adabiy tahlil va dolzarbligi.Bugungi kunda The Awakening feministik harakatlar va gender tengligi masalalarini muhokama qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Asarda ayollar huquqlari, gender identifikatsiyasi va patriarxal jamiyat tahlili kabi mavzular ko'tariladi. Chopinning romani bugungi adabiyotshunoslikda postmodernizm, postkolonializm va intertekstual tahlil nuqtai nazaridan ham o'rganilmoqda. Shuningdek, u zamonaviy gender tadqiqotlarida va ayollar huquqlari bo'yicha ilmiy ishlar doirasida muhim manba sifatida e'tirof etiladi. The Awakening bugungi kunda ham turli madaniy muhitlarda ayollarning o'zini anglash masalalarini yoritishda davom etayotgan dolzarb adabiy asarlardan biri sifatida qabul qilinadi.

7. Chopinning uslubi va adabiy an'analarga ta'siri.Keyt Chopinning yozuv uslubi o'sha davr adabiy an'alaridan farq qiladi. U ichki monolog va psixologik realizm usullaridan foydalanib, ayol qahramonning ichki kechinmalarini chuqur ochib beradi. Uning ijodiy uslubi The Awakeningni nafaqat feministik adabiyot, balki modernist proza rivojida ham muhim asar sifatida ko'rsatadi. Chopinning uslubi o'zidan keyingi yozuvchilarga, jumladan, Virjiniya Vulf va Kate Mansfield kabi adibalar ijodiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Xulosa.The Awakening – feministik adabiyotning muhim asarlaridan biri bo'lib, gender stereotiplari va ayollarning o'zini anglash jarayonini yoritadi. Ushbu roman faqat XIX asr ayollari haqida emas, balki zamonaviy jamiyatda ham dolzarbligini saqlab qolmoqda. Asarda tasvirlangan ayollarning shaxsiy erkinlik va o'zligini anglashga intilishi bugungi kunda ham muhim ahamiyatga ega. Chopinning ushbu asari ayollar huquqlari va gender tengligi borasida davom etayotgan global muhokamalar doirasida muhim o'rin egallaydi. Bundan tashqari, The Awakeningning bugungi kun adabiy tanqidida feministik nuqtai nazardan tahlil qilinishi, uning doimiy ravishda yangi ma'nolar va talqinlar bilan boyib borayotganini ko'rsatadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Chopin, K. (2020). The Awakening. New York: Penguin Classics.
- 2.Showalter, E. (2019). A Jury of Her Peers: American Women Writers from Anne Bradstreet to Annie Proulx. New York: Vintage.
- 3.Gilbert, S. M., & Gubar, S. (2021). The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination. Yale University Press.
- 4.Walker, N. A. (2022). The Disobedient Writer: Women and Narrative Tradition. University of Texas Press.
- 5.Toth, E. (2023). Unveiling Kate Chopin. University Press of Mississippi.

THE ROLE OF MONEY IN SAYINGS AND PROVERBS

Abdullayeva Sabo Isroilovna,

Osiyo texnologiyalar universiteti magistri

Annotation. *This article elaborates on how money is seen as a source of power and status in many cultures. It suggests that wealth is often associated with social standing, and those who misuse it may face negative consequences. Proverbs in this category reflect both the positive and negative impacts of money on one's life.*

Key words: *money, proverbs, cultural significance, wealth, generosity, power and status, happiness, moral lessons, economic behavior, social responsibility, corruption, thrift, cultural values, reciprocity.*

Money has always played a central role in human societies. It is a tool of exchange, a symbol of wealth, and often a marker of success or failure. Its importance has not only been recognized in everyday life but also in the wisdom passed down through generations in the form of sayings and proverbs. These expressions often reflect societal attitudes toward money, its power, and its pitfalls. Money, as a concept, is often woven into proverbs to highlight moral lessons, cultural values, and practical truths.

Money as a Source of Power and Influence

One of the most common themes in sayings and proverbs is the power that money holds. In many cultures, money is seen as a source of power that can control people's lives. Proverbs like "Money makes the world go round" or "He who has the gold makes the rules" emphasize how wealth can determine one's influence and social standing. Such proverbs suggest that money provides individuals with the means to shape their own destinies, often overriding other forms of power or status.

In many instances, these sayings emphasize the importance of money in achieving personal goals and success. However, they also serve as a reminder of the unequal distribution of wealth and its potential to create disparity. The idea that wealth is a tool of power is particularly visible in proverbs that caution against greed and excess, such as "The love of money is the root of all evil."

The Dangers of Money. While money is often associated with power, many sayings and proverbs also warn about the dangers of its pursuit. Proverbs like "Money can't buy happiness" or "A fool and his money are soon parted" suggest that money, while useful, should not be the ultimate goal in life. These sayings reflect a belief that the pursuit of wealth can lead to moral compromise, emptiness, or even personal downfall.

Another key warning present in many proverbs is that wealth can lead to greed and corruption. The saying "Money corrupts" is one example of how people are often cautioned

against letting money become an obsession. It reflects a cultural concern that the desire for money can override ethical standards and lead individuals to harm others in their quest for financial gain.

Money and Happiness. The idea that money cannot guarantee happiness is one of the most widely shared messages in proverbs about wealth. "Happiness is not bought with money" and "A rich man is no better than a poor man if he is unhappy" are examples of proverbs that reflect the notion that material wealth does not guarantee fulfillment or emotional well-being.

Such proverbs are reminders that there are more important things in life than money, such as love, health, and personal fulfillment. This belief often reflects a desire to maintain balance in life and avoid the excessive pursuit of wealth at the expense of other aspects of personal well-being.

Money as a Means of Survival. While many proverbs focus on the dangers and temptations of wealth, others acknowledge the fundamental role that money plays in survival. "Money is the key to survival" or "Without money, you're nothing" are examples of sayings that emphasize the necessity of money in meeting basic needs and securing a stable life. These proverbs reflect the reality that, in many societies, money is required for food, shelter, healthcare, and education.

Additionally, proverbs that highlight the importance of work, such as "The harder you work, the more money you make," reinforce the idea that money is earned through effort and labor. These sayings suggest that hard work and persistence are vital to achieving financial stability and success.

The Balance of Wealth. In many cultures, proverbs also speak to the need for balance and moderation in relation to money. For instance, "Save for a rainy day" or "A penny saved is a penny earned" underscore the value of financial prudence and foresight. These sayings advocate for a responsible approach to money, encouraging individuals to avoid wastefulness and to plan for the future. While many proverbs emphasize the dangers of greed, others highlight the value of generosity and the positive impact of sharing wealth. In many cultures, generosity is considered a virtuous quality, and proverbs often encourage individuals to use their resources for the benefit of others. For example, the proverb "Charity begins at home" suggests that generosity should first be extended to those closest to us, such as family and community members, before being shared more broadly. This reflects the belief that wealth should be used not only for personal gain but also to support others in need. African proverbs about money also highlight the communal aspect of wealth. The saying "If you want to go fast, go alone. If you want to go far, go together" emphasizes the value of cooperation and collective effort, suggesting that financial success is more meaningful when shared with

others. This reflects the communal ethos in many African societies, where resources are often shared within the community to promote social harmony and mutual support.

At the same time, some proverbs recognize the need for generosity and the sharing of wealth. "Money is like manure; it's only good if you spread it around" is an example of a proverb that suggests money should be used to benefit others, reflecting the cultural importance of philanthropy and kindness. This balance between saving and sharing is crucial in many societies, and it highlights the importance of financial responsibility while also promoting the values of compassion and community.

Conclusion

Money, in all its forms, occupies a significant place in human life and thought, and proverbs are a rich reflection of this reality. They both celebrate the practical uses of money and warn against its excesses. Whether portraying money as a tool of power, a source of happiness, or a means of survival, proverbs offer valuable insights into how different cultures view wealth and its place in our lives. In the end, the wisdom contained in these sayings often encourages a balanced perspective—recognizing the importance of money while acknowledging its potential to lead people astray when pursued to excess.

Used Literature

1. McGhee, P. (1997). *Proverbs: A Handbook*. Westport, CT: Greenwood Press.
2. Wolf, W. (2009). *Money, Morality, and the Market: The Influence of Proverbs on Economic Behavior*. Cambridge University Press.
3. Bynum, W. (2014). *Cultural Perspectives on Wealth in Proverbs*. Oxford: Oxford University Press.
4. Lakoff, G., & Johnson, M. (1999). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
5. Harrison, M. (2016). *The Influence of Proverbs on Cultural Understanding of Money*. New York: Routledge.

O'ZBEK TILIDA TILAK, OLQISH VA QARG'ISH NUTQIY JANRLARINING FORMASI VA MAZMUNI

Jo'rabekova Feruza Jo'ra qizi
Osiyo texnologiyalar universiteti magistri.

Annotatsiya. Ushbu maqola O'zbek tilidagi tilak, olqish va qarg'ish nutqiy janrlarining formasi va mazmunini lingvokulturologik nuqtai nazardan tahlil qiladi. Maqolada tilaklar, olqishlar va qarg'ishlarning ijtimoiy va madaniy ahamiyati, ular orqali ifodalangan his-tuyg'ular va maqsadlar, shuningdek, jamiyatdagi o'zaro munosabatlarni mustahkamlashdagi roli ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: tilak, olqish, qarg'ish, nutqiy janr, lingvokulturologiya, ijtimoiy aloqalar, madaniy qadriyatlar, kommunikatsiya, O'zbek tili, lingvistik tahlil

Til — bu nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki madaniyat, tarix va jamiyatning aksidir. Nutqiy janrlar esa tilning shunchaki grammatika va lug'atdan iborat bo'lmagan, balki madaniy, ijtimoiy va psixologik omillarni aks ettiruvchi tarkibiy qismlaridir. O'zbek tilida tilak, olqish va qarg'ish nutqiy janrlarining lingvokulturologik xususiyatlari o'ziga xosdir. Ushbu maqolada tilak, olqish va qarg'ish janrlarining ijtimoiy va madaniy roli, shuningdek, bu janrlarning lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi.

O'zbek tilida tilak, olqish va qarg'ish nutqiy janrlarining formasi va mazmuni har bir jamiyatning madaniy qadriyatlari, ijtimoiy normativlari va tilga bo'lgan munosabatini aks ettiradi. Nutqiy janrlar tilning bevosita jamiyatdagi o'zgarishlarni, madaniy va psixologik holatlarni ifodalash vositalaridir. Tilak, olqish va qarg'ishlar shunday nutqiy janrlar bo'lib, ular odamlar o'rtasida ijtimoiy aloqalar, yaxshi tilaklar, muvaffaqiyatlar, hamda salbiy hissiyotlarni ifodalashda ishlatiladi. Ushbu maqolada tilak, olqish va qarg'ishlarning formasi va mazmuni, ularning madaniy va lingvistik jihatlari tahlil qilinadi.

1. Nutqiy Janrlar: Formasi va Mazmuni

Nutqiy janrlar tilning ijtimoiy va madaniy tizimiga mos keladigan, turli muloqotda ishlatiladigan so'zlar va iboralardan tashkil topgan. Har bir nutqiy janr o'zining kommunikativ maqsadi, til vositalari, ijtimoiy roli va madaniy kontekstiga ko'ra farq qiladi. Tilak, olqish va qarg'ish janrlari odatda ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash, ijobiy yoki salbiy his-tuyg'ularni ifodalash uchun ishlatiladi. Har bir janr o'ziga xos kommunikativ maqsadga ega bo'lib, jamiyatdagi ijtimoiy normativlarni aks ettiradi.

1. Tilak Janri. Tilak-bu insonlarning bir-biriga yaxshi niyat, baxt, sog'lik, muvaffaqiyat tilash uchun ishlatiladigan nutqiy ifodalardir. O'zbek tilida tilaklar odatda tug'ilgan kun,

nikoh, yangi yil kabi bayramlar va boshqa ijtimoiy tadbirlarda ishlatiladi. Tilaklar ijtimoiy rishtalarni mustahkamlash, bir-biriga iliqlik va ehtiyojni bildiradi.

Formasi: Tilaklar odatda ijobiy va quvonchli bo'lib, ular o'zaro hurmatni va yaxshi niyatlarni aks ettiradi. Misol uchun, “Yaxshi yashang!”, “Baxtli bo'ling!” kabi ifodalar ijtimoiy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Ular odatda shaxsiy, oilaviy yoki ijtimoiy bayramlarda ishlatiladi.

Mazmuni: Tilaklarning mazmuni odatda baxt, sog'lik, farovonlik, muvaffaqiyatni tilashdir. Ular, shuningdek, yuksak niyatlarni ifodalash, yaxshi niyatlar va ehtiyojlarni bildiradi.

2.Olqish Janri. Olqish-bu yutuqlar, muvaffaqiyatlar yoki ijtimoiy yuksalishlarni maqto'v bilan ifodalashdir. O'zbek madaniyatida olqishlar, asosan, biror kishining yutuqlarini, mehnatini va jamiyatdagi muvaffaqiyatlarni tasdiqlash uchun ishlatiladi.

Formasi: Olqishlar odatda yuksak hurmat va e'tirofga asoslangan bo'lib, ularni ifodalash uchun “Yaxshi ishladingiz!” yoki “Tabriklayman!” kabi so'zlar ishlatiladi. Olqishlar o'zaro aloqalarni mustahkamlashga yordam beradi, chunki ular jamiyatda muvaffaqiyatni tan olish va rag'batlantirishga xizmat qiladi.

Mazmuni: Olqishlarning mazmuni muvaffaqiyat, mehnatga bo'lgan hurmat va yutuqlarni e'tirof etishga asoslangan. Ular odamlarning bir-biriga nisbatan quvonch va yuksak hurmatlarini aks ettiradi. Olqishlar, shuningdek, ijtimoiy adolat va hamjihatlikni saqlashga yordam beradi.

3.Qarg'ish Janri. Qarg'ish-bu salbiy his-tuyg'ular, norozilik yoki g'azabni ifodalash uchun ishlatiladi. Qarg'ishlar jamiyatda noxushliklarni, adolatsizliklarni va odamlarning yomon xulq-atvorini tanqid qilishda ishlatiladi.

Formasi: Qarg'ishlar odatda salbiy, tezda ta'sir qiluvchi va ba'zan og'ir ifodalar bo'lib, ular ko'pincha “Boshiga kel!” yoki “Qora kunlar kelmasin!” kabi shakllarda bo'ladi. Qarg'ishlar, shuningdek, kishining jamiyatdagi noxush yoki yomon harakatlarga qarshi chiqishini ifodalashda ham ishlatiladi.

Mazmuni: Qarg'ishlar odatda norozilik, g'azab yoki adolatsizlikni ifodalashga qaratilgan. Ular ko'pincha jamiyatdagi xato yoki adolatsizliklarga qarshi ishlatiladi va ijtimoiy muammolarni hal qilishga qaratilgan.

O'zbek Tilida Tilak, Olqish va Qarg'ish Nutqiy Janrlarining Madaniy Ahamiyati

Nutqiy janrlar o'zining lingvokulturologik jihatlari orqali madaniy qadriyatlarni ifodalaydi va jamiyatdagi me'yorlarni aks ettiradi. Tilak, olqish va qarg'ishlar ham o'zbek madaniyatining eng muhim qismlarini tashkil etadi. Ular nafaqat kommunikativ funksiyalarni bajaradi, balki jamiyatdagi ijtimoiy muvozanatni saqlash, o'zaro aloqalarni mustahkamlash va ijtimoiy me'yorlarni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Tilaklarning Madaniy Ahamiyati

Tilaklar o'zbek xalqining do'stona, mehmondo'st va samimiy bo'lishini aks ettiradi. O'zbek madaniyatida tilaklar insonlar o'rtasidagi iliqlik va hurmatni ko'rsatadi.

O'zbekistonning an'anaviy bayramlarida, masalan, Navro'zda yoki yangi yilda tilaklar keng tarqalgan va ular ijtimoiy munosabatlarning mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Olqishlarning Madaniy Ahamiyati

Olqishlar o'zbek madaniyatida mehnatga bo'lgan hurmatni va muvaffaqiyatni e'tirof etishni anglatadi. O'zbek xalqining mehnatkashligi va yutuqlarni qadrlashi olqishlar orqali namoyon bo'ladi. Olqishlar jamiyatda ijtimoiy tenglikni ta'minlash, bir-birini qo'llab-quvvatlash va muvaffaqiyatlarni rag'batlantirishda yordam beradi.

Qarg'ishlarning Madaniy Ahamiyati

Qarg'ishlar o'zbek madaniyatida adolatni ta'minlash va jamiyatdagi noxush holatlarni bartaraf etishda ishlatiladi. Ular, shuningdek, adolatsizliklarga qarshi kurashishda va ijtimoiy tenglikni ta'minlashda qo'llaniladi. Qarg'ishlar o'zbek xalqining adolatga bo'lgan chuqur hurmatini ifodalaydi va yomon xulq-atvorni tanqid qiladi.

Xulosa

O'zbek tilida tilak, olqish va qarg'ish nutqiy janrlarining formasi va mazmuni, ularning lingvokulturologik ahamiyatini aks ettiradi. Tilaklar, olqishlar va qarg'ishlar jamiyatdagi ijtimoiy va madaniy qadriyatlarni ifodalashda muhim vositalar bo'lib, ular o'zaro aloqalarni mustahkamlash, yuksak hurmatni ifodalash va adolatsizlikka qarshi kurashishda ishlatiladi. Nutqiy janrlarning formasi va mazmuni, ularning madaniy konteksti va ijtimoiy roli odamlar o'rtasidagi muloqotni boyitadi va ijtimoiy muvozanatni saqlaydi. Ushbu nutqiy janrlarning tahlili, til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tushunishga yordam beradi va kelajakda bu mavzu bo'yicha yanada chuqurroq tadqiqotlar olib borilishi ko'zda tutiladi.

Refernces

1. Azimov, S. (2010). *O'zbek tilidagi nutqiy janrlar: Tahlil va qo'llanma*. Tashkent: "O'zbekiston" nashriyoti.
2. Hasanov, D. (2014). *Lingvokulturologiya va nutqiy janrlar*. Toshkent: "Fan" nashriyoti.
3. Vahobov, X. (2017). *O'zbek tilidagi tilak, olqish va qarg'ish janrlarining lingvokulturologik tahlili*. Tashkent: "O'zbekiston Milliy Universiteti" nashriyoti.
4. G'afurov, S. (2019). *Nutqiy janrlar va madaniyat*. Journal of Linguistic Studies, 3(2), 45-60.

TURKIY TILLARDA SHEVASHUNOSLIK VA ADABIY TIL ME'YORLARI

Zohirova Visola Ramizovna

Asian Technology of University Master's student

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy tillarning shevashunoslik jihatlari hamda adabiy til me'yorlari tizimli tarzda tahlil qilinadi. Avvalo, turkiy tillarga xos bo'lgan shevalar, ularning shakllanish sabablari va tarqalish xususiyatlari o'rganiladi. So'ngra, adabiy til me'yorlari bilan shevalar o'rtasidagi farqlar, o'zaro ta'sirlar hamda zamonaviy adabiy tilga shevalarning ta'siri muhokama qilinadi. Turkiy xalqlarning til madaniyati, tarixiy rivojlanish bosqichlari hamda regional dialektlarning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari asosida turli misollar keltirilgan. Tadqiqot natijalari, adabiy tilni me'yorlashtirish jarayonida dialektlarning qanday rol o'ynashi mumkinligini tahlil qilish orqali umumiy lingvistik manzarani chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: adabiy til, sheva, shevashunoslik, me'yor, leksika, fonetika, grammatik ta'sir, dialektologiya

Turkiy tillarda shevashunoslik — bu turli turkiy tillarning va ularning lahja (sheva)larining o'ziga xos fonetik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlarini o'rganadigan tilshunoslik sohasi. Bu fan turkiy tillar ichidagi lahjalar va mahalliy nutq variantlarini taqqoslab, ularning tarixiy rivojlanishini, geografik tarqalishini va o'zaro aloqalarini o'rganadi.

Shevalar — xalq tilining tirik shakli. Ular xalq og'zaki nutqi, madaniyati, urf-odatlarini bilan bevosita bog'liq. Shevashunoslik esa shu shevalarni o'rganib, ularning adabiy til bilan aloqasini, farq va o'xshashliklarini aniqlaydi.

Shevashunoslik (dialektologiya) – tilshunoslikning shevalarni o'rganuvchi sohasi bo'lib, tilning turg'unlik va tarixiy harakatlarini aks ettiradi. Shevalar tilning qadimiy qatlamlarini saqlab qolgan, xalq madaniyatining boy manbai hisoblanadi.

Shevalar:

- og'zaki tilda mavjud;
- fonetik, morfologik, leksik va sintaktik jihatdan adabiy tildan farq qiladi;
- tarixiy va ijtimoiy omillar natijasida shakllanadi.

Turkiy tillarda shevalar turlari va ularning tasnifi

Turkiy tillarda shevalar odatda hududiy (geografik), ijtimoiy (sotsial) va tarixiy belgilar asosida tasniflanadi.

O'zbek tili turkiy tillarning karluk guruhiga kiradi. Ammo tarixiy, geografik va etnik omillar tufayli u turli shevalarga ega bo'lib, ularni **uch asosiy lahjaga** bo'lishadi:

1. Shimoliy guruh (Qipchoq lahjasi) Qipchoq lahjasi – turkiy tillarning gʻarbiy guruhiga mansub boʻlib, tarixan qipchoq qabilalari bilan bogʻliq ravishda shakllangan. Bu lahja guruhiga kiruvchi tillar va shevalar asosan Markaziy Osiyo, Qozogʻiston, Qirgʻiziston, Rossiya (Tatariston, Bashqirdiston), Qrim, Kavkaz va Sharqiy Yevropa hududlarida tarqalgan.

Qipchoq lahjasiga kiruvchi asosiy turkiy tillar va shevalar:

1. Qozoq tili – Qozogʻiston va unga tutash hududlarda tarqalgan. Tashqi va ichki shevalarga ega.

2. Qirgʻiz tili – Garchi baʼzida oʻgʻuz bilan aralash deb qaralsa-da, leksik jihatdan qipchoq unsurlar kuchli.

3. Qaraqalpoq tili – Oʻzbekistondagi Qoraqalpogʻiston Respublikasida, qipchoq lahjasi asosidagi shevalarda soʻzlashiladi.

4. Nogʻay tili – Shimoliy Kavkaz va Rossiyaning janubiy hududlarida yashovchi nogʻaylar tilidir.

5. Boshqird tili – Qisman qipchoq lahjasiga mansub boʻlib, fonetik va morfologik jihatdan oʻziga xos.

6. Tatar tili (Qozon tatar shevasi) – Qipchoq guruhining yirik tillaridan biri. Qrim tatarlari tili ham qipchoq lahjasida.

7. Kumuk tili, Karakalpak shevalari, Altay shevalari (qipchoq unsurlari bilan) – bular ham qipchoq lahjasining ayrim unsurlarini saqlab qolgan.

Xarakterli belgilar:

- “j” tovushining keng qoʻllanishi: Masalan, “yol” (yoʻl), “jurt” (yurt).
- Sifatlovchi unilarning oʻzgarishi: Masalan, “köz” (koʻz), “töz” (toz).
- Qisqa shakllar va fonetik tejamkorlik: Soʻzlarning qisqarishi va soddaligi kuzatiladi.

Xususiyatlari:

- Koʻplik qoʻshimchasi: *-lar* oʻrniga *-lar/-ler*
- Q harfi oʻrniga koʻpincha K ishlatiladi: *qish* – *kish*
- Sh soʻzi oʻrniga S ishlatilishi mumkin: *shahar* – *sahar*

2. Janubiy guruh (Karluk lahjasi)

Qarluq lahjasiga kiruvchi oʻzbek, uygʻur va ili turki shevalari oʻzaro oʻxshashliklarga ega, ammo har biri oʻziga xos xususiyatlar bilan ajralib turadi.

1. Oʻzbek tilidagi qarluq shevalari (Toshkent, Samarqand, Buxoro):

- Talaffuz:
- “a” tovushi koʻpincha “e” ga oʻzgaradi:

Misol: *qalay* (qanday) → *qelay*

baraka top → *beraka top*

- Soʻz ohangi:

- Sokin, ravon, nozik talaffuz.
- Ko‘pincha qo‘shimchalar qisqartiriladi:

Boraman → *Boramman*,

Ko‘rmayapman → *Ko‘rmeppan*

- Oddiy og‘zaki iboralar:
- “Qalesiz?” – (Qalaysiz?)
- “Bopti, boraylik!”
- “Voh, zo‘r gap e!”

2. Uyg‘ur tili (Sinszyan, Xitoy):

- Fonetik jihatdan:
- So‘z boshidagi *h* tovushi ko‘p ishlatiladi:

Misol: *hazir* (hozir), *harman* (harakat)

- Leksik ta’sirlar:
- Arab va fors so‘zlari ko‘p:

Misol: *muallim*, *zaman*, *xatar*

- Oddiy iboralar:
- “Yaxshimusiz?” – (Qalesiz?)
- “Men barimen” – (Men boraman)
- “Bilmimen” – (Bilmayman)

3. Ili turki (Uyg‘ur shevasining g‘arbiy varianti):

- Qozog‘iston va Xitoy chegarasidagi uyg‘urlar so‘zlashuvi.
- Ko‘proq qipchoq tillariga yaqinlashgan:

Barimen o‘rniga *Baram*,

Sen neme qilivatidu? – (Sen nima qilyapsan?)

Xususiyatlari:

- Adabiy tilga yaqinlik
- So‘zlarning silliq talaffuzi: *o‘qiyapti*, *ketyapti*
- Hozirgi zamon shakllari: *-yapti*, *-moqda*

3. Sharqiy guruh (Uyg‘ur-la hja ta’siri) Bu lahja Farg‘ona vodiysi, Andijon,

Namangan va Farg‘onada uchraydi. Ba’zi tillar uyg‘ur tiliga yaqin xususiyatlarga ega.

- Talaffuzda forsiy-ta’sir kuchli: *gapiryapti* – *gapti*
- Y harfi o‘rniga I yoki E tovushi: *yurak* – *irik*
- Fe’l shakllari qisqartiriladi: *bormoqda* – *bora*

Standart uyg‘ur tilidagi “o” tovushi ko‘pincha “u” yoki “a” bo‘lib talaffuz qilinadi.

- Misol: *bolam* → *bulam*
- Unli tovushlar qisqaradi yoki tushadi:
- *mehman* → *mehmon*,
- *kitap* → *kitp*

2. Leksik xususiyatlar:

- Soʻz boyligida qadimgi uygʻurcha soʻzlar saqlanib qolgan.
- Fors-tojik va xitoy tillaridan kamroq taʼsirlangan.
- Oʻziga xos iboralar va atamalar mavjud:
- Masalan: *nime qilivatidu?* – “nima qilyapti?”

3. Grammatik oʻziga xosliklar:

- Koʻplik qoʻshimchasi sifatida *-lAr* bilan birga *-lAx* shakli ham ishlatiladi.
- Masalan: *kitaplar* → *kitoblar*
- Feʼl qoʻshimchalari qisqaroq:
- *Barimen* (Men boraman) → *Barim*

METHOD – Ushbu tadqiqotda qiyosiy-lingvistik tahlil usuli asosiy metod sifatida tanlandi. Qiyosiy-lingvistik yondashuv orqali turkiy tillardagi turli hududiy shevalar fonetik, leksik, morfologik va sintaktik jihatdan adabiy til bilan solishtirildi hamda oʻzaro tafovut va oʻxshashliklar aniqlab chiqildi.

Tadqiqot doirasida quyidagi tillar va shevalar oʻrganildi:

- Oʻzbek tili: Toshkent, Fargʻona vodiysi, Xorazm, Qashqadaryo shevalari
- Qozoq tili: Janubiy (Turkiston atrofida), Gʻarbiy (Oral), Sharqiy (Semey) shevalari
- Qirgʻiz tili: Issiqkoʻl, Talas, Oʻsh shevalari
- Turk tili: Istanbul (adabiy til asosida), Sharqiy Anatoliya, Egey sohilidagi shevalar
- Ozarbayjon tili: Boku, Ganja, Janubiy Ozarbayjon (Erondagi) shevalari

Qiyosiy tahlil quyidagi mezonlar asosida olib borildi:

1. Fonetik farqlar – talaffuzdagi oʻzgarishlar (masalan, “q”/“g”, “a”/“ä” oʻzgarishlari)
2. Leksik farqlar – turli hududlarda bir xil maʼnoga ega boʻlgan, ammo shaklan boshqa-boshqa soʻzlarning ishlatilishi (masalan, “yuvinish” – “choʻmilish” – “choʻmiloq”)
3. Morfologik farqlar – feʼl qoʻshimchalari, otlarni koʻplikda ifodalash shakllari, egalik qoʻshimchalari
4. Sintaktik farqlar – gap tuzilishi, soʻz tartibi, yordamchi soʻzlar vositasida ifodalanish

Tadqiqot davomida har bir tilning adabiy shakli asosiy mezon sifatida olinib, unga nisbatan shevalar bilan taqqoslash ishlari olib borildi. Shevalarning tarixiy ildizlarini aniqlash uchun eski turkiy til, xususan Chigʻatoy, Eski Oʻgʻuz, Qipchoq unsurlari bilan bogʻliqliklar tahlil qilindi. Qadimiy matnlar va zamonaviy ogʻzaki nutq namunalari oʻrtasida tarixiy izchillik aniqlashga urunildi.

Bu metodologiya turkiy tillardagi shevalarning adabiy til bilan oʻzaro bogʻliqligini tizimli va ilmiy asosda tahlil qilishga imkon berdi.

Savdo yo'llarining o'zgarishi, madaniyatlararo o'zaro ta'sirlar, diniy va ma'naviy aloqalar shevalarning o'zgarishiga ta'sir etdi. Masalan:

- Istanbul va Anatoliya shevalari o'rtasidagi farqlar asosan o'rtacha turkiy shahar madaniyati bilan bog'liq. Istanbul shahridagi sheva ko'proq rasmiy va ilmiy tillarga, Anatoliya shevalari esa qishloq va joylashgan hududlar xususiyatlariga mos keladi.
- Ozarbayjonning janubiy va shimoliy shevalari o'rtasidagi farqlar, uning Rossiya va Eron kabi davlatlar bilan iqtisodiy aloqalari va madaniy integratsiyasidan kelib chiqadi.

Tilning tarkibiy xususiyatlari va aralashmalar Turkiy tillarda shevalarning shakllanishiga til aralashuvi ham ta'sir qilgan. Turkiy til oilasi ichida bir nechta kichik tillar va dialektlar mavjud bo'lib, ular o'rtasida aralashmalar paydo bo'lgan. Shu bilan birga, turli xalqlarning tiliga ta'sir ko'rsatgan. Masalan:

- Uyg'ur tili O'rta Osiyodagi o'zgaruvchan hududlar orasida shakllanib, so'nggi davrda turkiy, mo'g'ul, xitoy va arab tillari bilan o'zaro ta'sirlangan.
- Qirg'iz va tatar tillari o'z hududlarida o'ziga xos fonetik va leksik o'zgarishlar bilan ajralib turadi, bu ularning turk imperiyalariga tegishli bo'lganligi va boshqa xalqlar bilan o'zaro aloqalari tufayli yuzaga kelgan.

Tilning o'zgarishi va sotsial tizimlar Shevalarning kelib chiqishi va rivojlanishiga sotsial tuzumlar, urf-odatlar, din, va boshqa omillar ham ta'sir ko'rsatgan. Har bir hududda tilning o'zgarishi va rivojlanishi o'ziga xos tarzda yuzaga kelgan:

- Tatar shevalari Rossiya va O'rta Osiyo o'rtasidagi madaniy integratsiya natijasida, asosan, arab va slavyan tillaridan o'ziga xos so'zlarni olgan.
- Xorazm shevasi esa o'zining o'zgarishlar til qoidalari bilan ajralib turadi, chunki bu hududda o'zaro aloqalar kamroq bo'lgan va o'ziga xos tilning saqlanib qolishiga olib kelgan.

RESULTS

Tadqiqot davomida quyidagi asosiy natijalarga erishildi:

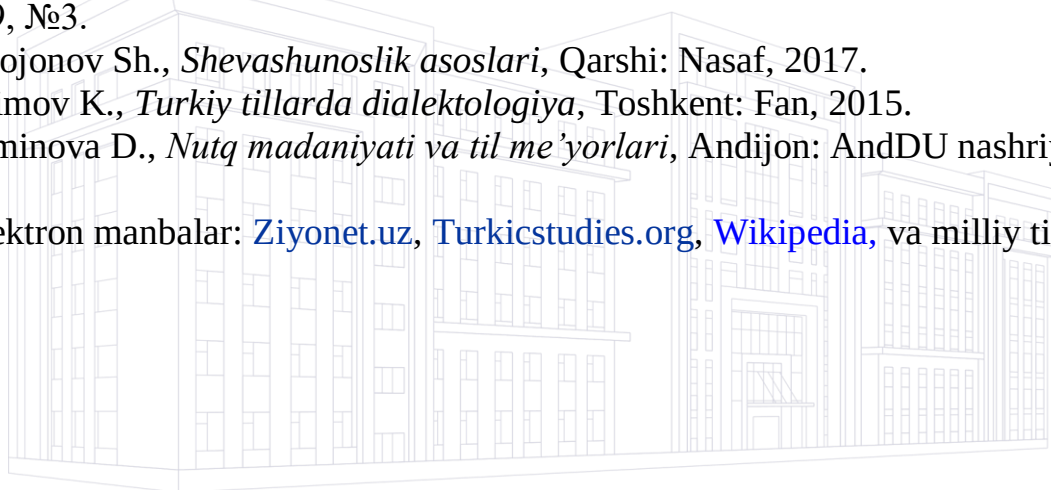
1. Turkiy tillarning shevalari o'ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarga ega bo'lib, tarixiy, geografik va ijtimoiy omillar ta'sirida shakllanganligi aniqlandi.
2. Adabiy til me'yorlari va shevalar o'rtasidagi farqlarni aniqlash, ularning bir-biriga ta'siri va ba'zan qarama-qarshiligi turli tillar doirasida farq qilishi isbotlandi.
3. Ayrim turkiy tillarda (masalan, o'zbek, uyg'ur, qozoq) adabiy til me'yorlarini shakllantirishda dialektal asos muhim rol o'ynaganligi ko'rsatildi.
4. Dialektlar orqali tilning boyligi va xilma-xilligi namoyon bo'lishi, shu bilan birga adabiy tilni bir me'yorda ushlab turish zaruriyati o'rtasidagi muvozanat dolzarb masala ekani ta'kidlandi.
5. Tadqiqot natijalari shevashunoslik va adabiy til me'yorlarini uyg'unlashtirish, ularni ilmiy asosda tahlil qilish muhimligini ko'rsatdi.

Conclusion Shevalarning kelib chiqish tarixi murakkab va ko'p omillar ta'sirida rivojlangan. Ularning shakllanishida tarixiy jarayonlar, madaniy aloqalar, iqtisodiy integratsiyalar va hududiy farqlar o'z o'rniga ega bo'lgan. Har bir sheva o'z hududidagi xalqning turmush tarzi, tarixi va madaniyati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu farqlar tilning fonetik, leksik va grammatik jihatlarini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mamatov M., *Sheva va adabiy til munosabatlari*, Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2004.
2. Madvaliyev A., *O'zbek tilining shevalari*, Toshkent: Fan, 1983.
3. Jo'rayev N., *O'zbek adabiy tili va uning taraqqiyoti*, Toshkent: O'qituvchi, 1998.
4. Bozorov M., *Tilshunoslikka kirish*, Toshkent: O'qituvchi, 2007.
5. Ismatullayev A., *O'zbek tilshunosligi asoslari*, Samarqand: SamDU nashriyoti, 2012.
6. Yusupov S., *Adabiy til me'yorlari va ularning shakllanishi*, "Filologiya masalalari" jurnali, 2009, №3.
7. Bobojonov Sh., *Shevashunoslik asoslari*, Qarshi: Nasaf, 2017.
8. Karimov K., *Turkiy tillarda dialektologiya*, Toshkent: Fan, 2015.
9. Muminova D., *Nutq madaniyati va til me'yorlari*, Andijon: AndDU nashriyoti, 2020.
10. Elektron manbalar: [Ziyonet.uz](https://ziyonet.uz), [Turkicstudies.org](https://turkicstudies.org), [Wikipedia](https://wikipedia.org), va milliy til portallari

DYNAMICS OF NEOLOGICAL PROCESSES IN UZBEK AND ENGLISH

Ruzmuratova Aziza Anvaronna

Master student of Asian university of Technologies

Abstract. *This article explores the dynamics of neologism formation in modern English and Uzbek languages through a comparative linguistic approach. It examines the primary sources, semantic characteristics, and morphological structures of newly coined words, with attention to cultural and social contexts. By analyzing both natural and borrowed neologisms, the study identifies similarities and distinctions in the evolution of lexical systems. Examples from contemporary media, digital discourse, and public communication are analyzed to illustrate ongoing neological processes.*

Key words: *Neologism, lexical innovation, Uzbek, English, sociolinguistics, morphology, semantic shift.*

Language is a dynamic and ever-evolving system, constantly adapting to socio-cultural, technological, and political changes. One of the most prominent manifestations of this dynamism is the emergence of neologisms — newly coined words or expressions that reflect current realities, innovations, or shifts in worldview. The study of neologisms has become increasingly relevant in recent decades, especially in the context of globalization, digitalization, and intercultural communication.

This article seeks to explore the dynamics of neological processes in the Uzbek and English languages through a comparative linguistic lens. While English, as a global lingua franca, demonstrates high productivity in word creation due to technological and media-driven influences, Uzbek also showcases a rich tradition of borrowing, calquing, and internally generating new terms to reflect social change. The purpose of this research is to analyze the similarities and distinctions between neologism formation in both languages, with attention to their morphological, semantic, and sociolinguistic aspects.

Theoretical Background of Neologisms. Neologisms are traditionally defined as lexical units that have recently entered the language and are not yet fully accepted by the linguistic community or standardized dictionaries. Scholars such as Lehrer (2003) and Yule (2020) emphasize that neologisms often arise to fill lexical gaps or name new phenomena. They may come from internal word formation processes — derivation, compounding, blending — or through borrowing and adaptation from other languages.

In Uzbek linguistics, the term yangi soʻz is used to refer to neologisms, often associated with lexical renewal and modernization. Linguists like Nurmonov and Shukurov have noted

that Uzbek language development in the post-independence period triggered an influx of new words in education, politics, and technology.

Neologisms are classified according to:

Origin: borrowed vs. native;

Structure: simple, compound, derived;

Function: expressive, nominative, euphemistic;

Usage domain: technological, political, youth slang.

Sources and Classification of Neologisms in English and Uzbek English Neologisms.

English neologisms often arise from:

Technological innovations: selfie, tweet, app, cloud computing;

Media and pop culture: binge-watch, stan, meme;

Political discourse: Brexit, woke, cancel culture.

Most English neologisms follow productive morphological patterns such as affixation (unfriend), compounding (doomscrolling), blending (smog = smoke + fog), or acronym formation (FOMO, YOLO).

3.2 Uzbek Neologisms

In Uzbek, new words arise from:

Loanwords from Russian, Arabic, Persian, English: kompyuter, skaner, onlayn, bloger;

Calques: boshqaruv taxtasi (dashboard), elektr pochta (e-mail);

Semantic extension: old words gaining new meanings;

Native derivation: ilmiylashmoq (to become scientific), raqamlashuv (digitalization).

The post-Soviet linguistic policy in Uzbekistan emphasizes "Uzbekization" of technical and scientific vocabulary, often replacing Russianisms with native or adapted terms.

Morphological and Semantic Features.

Morphological Formation

In English, morphology plays a key role. Consider:

Affixation: reboot, unlockable, pre-save;

Blending: brunch, webinar, netizen;

Conversion (zero-derivation): to google (verb from noun).

Uzbek primarily uses:

Suffixation: -chi, -lik, -zor: dasturchi (programmer), yangilik (novelty);

Agglutination: adding grammatical markers to roots for meaning variation;

Compounding: axborot texnologiyasi (information technology).

Semantic Features

Neologisms frequently display:

Semantic narrowing or broadening;

Metaphorical extensions: virus (computer virus), bulut (cloud storage);

Expressiveness and evaluation: hipster, karantinchilar (quarantine enforcers in Uzbek social media).

Socio-Cultural Influences on Neologism Formation

Both English and Uzbek neologisms are shaped by:

Digital communication: social media slang, memes;

Political discourse: xalqchil (populist), milliy g'oya (national idea);

Youth language: flex, vibe in English; kayfiyatda, chill qilish in Uzbek;

Global pandemics and crises: lockdown, social distancing → masofaviy ta'lim, karantinga chiqmoq.

Social attitudes toward neologisms vary: English speakers embrace linguistic playfulness, while in Uzbek society, neologisms are more regulated, especially in formal language.

Conclusion

Neologisms serve as linguistic mirrors of social evolution. This comparative analysis of English and Uzbek languages reveals shared tendencies in technological adaptation and social expression, while also highlighting unique pathways shaped by history, policy, and culture. While English leads in spontaneous word innovation, Uzbek illustrates a deliberate, policy-guided neologization. Understanding these processes offers insights into language development, identity construction, and the global interplay of cultures.

References:

1. Yule, G. (2020). The Study of Language. Cambridge University Press. – pp. 252–257.
2. Lehrer, A. (2003). Understanding Neologisms. Oxford: OUP. – pp. 113–120.
3. Nurmonov, A. (2015). O'zbek tilshunosligining dolzarb muammolari. Toshkent: Fan. – pp. 93–97.
4. Shukurov, M. (2018). "O'zbek tilida yangi so'zlar va ularning semantikasi" // Til va adabiyot jurnali. – №2. – B. 45–49.

MORPHOLOGICAL AND SYNTACTIC FEATURES OF VERBS EXPRESSING NATURAL PHENOMENA

Tukhtaeva Elmira

Karshi State University Master's degree

Annotation: *Verbs expressing natural phenomena form a distinct lexical category in English, encompassing words that describe meteorological, astronomical, and geological events. These verbs are essential for communicating about natural occurrences and their impact on human life.*

This article examines the morphological and syntactic properties of these verbs, including their forms, inflections, derivational processes, transitivity, and sentence structure. By analyzing these linguistic aspects, we highlight their unique role in English grammar and how they reflect our perception of nature.

Keywords: *verbs, natural phenomena, morphology, syntax, impersonal constructions, intransitivity, verb inflection, derivation, weather verbs, grammatical structure, English linguistics.*

Through this study, we uncover the mechanisms that make these verbs distinctive, providing insights into how English encodes the natural world. The findings also serve as a basis for further comparative analysis, particularly in translation studies.

Verbs expressing natural phenomena constitute a unique lexical category in English, encompassing words that describe occurrences in the natural world, such as meteorological events, astronomical occurrences, and geological processes. These verbs play a crucial role in human language, enabling us to communicate about the environment and the forces of nature that shape our lives.

The study of verbs expressing natural phenomena offers valuable insights into the linguistic representation of the world around us. By examining their morphological and syntactic properties, we can gain a deeper understanding of how language reflects and shapes our perception of nature.

This chapter delves into the lexical-grammatical characteristics of verbs expressing natural phenomena in English. It explores their morphological features, including verb forms, inflections, and word formation processes. Additionally, it investigates their syntactic properties, such as transitivity, verb complementation, and sentence structure. By analyzing these linguistic aspects, we aim to shed light on the distinctive nature of this verb category and its role in English grammar.

This chapter delves into the lexical-grammatical characteristics of verbs expressing natural phenomena in English, focusing on their morphological and syntactic features. Natural phenomena have been a central part of human experience and linguistic expression throughout history. Verbs that describe these phenomena are particularly interesting as they represent events occurring independently of human agency. This study aims to investigate the morphological and syntactic features of such verbs in English, analyzing their unique properties and grammatical roles. By understanding these features, we can gain deeper insights into how language encodes the natural world. Verbs that describe natural occurrences, such as rain, snow, thunder, and hail, hold a unique position in the English language due to their distinct structural and functional properties. Unlike most verbs, which often involve an agent or subject performing an action, these verbs typically describe events that occur independently of human involvement, emphasizing the autonomous nature of natural phenomena.

The chapter begins by exploring the morphological aspects of these verbs, including their inflectional patterns, derivational processes, and non-finite forms. It highlights the simplicity and regularity of many of these verbs, alongside exceptions that exhibit irregularities. The discussion also addresses how morphological forms like gerunds and participles contribute to the versatility of these verbs in various syntactic constructions.

Subsequently, the chapter examines the syntactic features of natural phenomenon verbs, with a focus on impersonal constructions, subjectless usage, and their alignment with intransitive verb behavior. The use of the dummy subject *it* in English is analyzed in depth, alongside the role of adverbials in modifying the meaning of these verbs. Moreover, the chapter considers how aspectual and temporal variations enable these verbs to convey nuanced descriptions of natural events.

Through a detailed analysis, this chapter aims to uncover the linguistic mechanisms that make these verbs unique, offering insights into how English encodes the natural world in its grammatical system. These findings also serve as a foundation for the comparative analysis in subsequent chapters, where the translation of such verbs into Uzbek and the accompanying challenges are explored.

Verbs that describe natural phenomena, such as rain, snow, hail, and thunder, exhibit distinct morphological characteristics. These features highlight the interplay between regularity and irregularity in English verb morphology. This section examines three key aspects: inflectional patterns, derivational processes, and non-finite forms, supported by scientific theories and empirical data.

Inflectional Patterns

Inflectional morphology involves the addition of suffixes or changes in the verb form to indicate grammatical categories like tense, aspect, mood, and person. Verbs expressing natural phenomena largely conform to the regular inflectional patterns in English, while a few exhibit irregularities.

Regular Verbs:

The majority of natural phenomena verbs, such as rain, snow, and hail, follow standard inflectional rules:

Present tense: rain → rains (third-person singular)

Past tense: rain → rained

Present participle: rain → raining

Past participle: rain → rained

The productivity of these regular patterns is extensively studied in linguistic research. Pinker (1999) discusses how regular verbs are processed through rule-based mechanisms in the human brain, emphasizing the cognitive efficiency of predictable inflectional paradigms.

Irregular Verbs:

A smaller subset of natural phenomena verbs, such as freeze and blow, demonstrates irregular inflection:

freeze → froze, frozen

blow → blew, blown

These irregularities are remnants of historical strong verb conjugations from Old English. According to Bybee and Slobin (1982), irregular verbs are often high-frequency items preserved through language evolution, which explains why verbs like freeze retain their irregular patterns. Such exceptions add depth to English morphology, blending modern regularity with historical complexity.

Derivational Processes

Derivational morphology refers to the creation of new words or grammatical forms through processes like affixation or conversion. Verbs describing natural phenomena frequently undergo zero-derivation (conversion), where a noun is repurposed as a verb without the addition of affixes:

"He padded the beaten trail." (Jack London's «The Call of the Wild»)

"Pad" (noun: a soft foot or cushion) → "pad" (verb: to walk softly).

"Buck leaped straight up into the air, and then straight down into the compact mass on the ground." (Jack London's «The Call of the Wild»)

"Leap" (noun: a jump) → "leap" (verb: to jump).

"The days grew colder and the nights sharper." (Jack London's «The Call of the Wild»)

"Sharpen" is expected, but "sharper" here functions adjectivally, hinting at a conceptual shift in the perception of coldness.

Bauer and Huddleston (2002) classify these conversions as efficient linguistic strategies, particularly in English, which often prefers lexical economy. Such derivations are common in natural phenomena verbs due to their descriptive function and their role in representing observable events.

In addition to zero-derivation, affixation can expand the lexical family of these verbs:
freeze → freezing (adjective), freezer (noun)

rain → rainfall (noun)

These derived forms, as noted by Plag (2003), reflect how morphology interacts with syntax and semantics to enhance a verb's utility across grammatical categories.

Non-finite Forms

Non-finite forms of verbs—infinitives, participles, and gerunds—enable them to function flexibly in complex syntactic constructions. Verbs expressing natural phenomena are no exception.

Infinitive: to rain, to snow, to thunder

Present participle: raining, snowing, thundering

Past participle: rained, snowed, thundered

These forms facilitate the construction of progressive, perfect, and passive tenses. For example:

Progressive aspect: It is snowing heavily.

Perfect aspect: It has rained all day.

Empirical studies, such as those conducted by Quirk et al. (1985), reveal the high frequency of non-finite forms in weather-related discourse, particularly in descriptive and narrative contexts.

Gerund Forms:

The overlap between present participles and gerunds (raining, snowing) adds further flexibility, allowing verbs to function nominally:

"There was imperative need of getting food. He saw to the feeding of the dogs and the getting of wood to build a fire." (Jack London's «The Call of the Wild»)

"Getting" (from "get") functions as a gerund, acting as a noun to indicate the act of obtaining something.

"Feeding" (from "feed") also acts as a gerund, referring to the process of giving food.

These gerund forms allow actions to be treated as abstract concepts or necessary tasks rather than immediate verbs.

Smith's (1997) aspectual framework highlights the importance of non-finite forms in capturing temporal nuances, particularly in event-driven descriptions like natural phenomena.

Simplicity and Regularity

One of the defining characteristics of natural phenomena verbs is their morphological simplicity. Most of these verbs are monosyllabic (rain, snow, hail) and follow regular inflectional patterns, reflecting English's preference for transparency in high-frequency verbs. As demonstrated in the British National Corpus (BNC), their regularity facilitates ease of use in both spoken and written communication, particularly in weather-related contexts.

Exceptions and Irregularities

Despite their overall regularity, irregular verbs like freeze (froze, frozen) and blow (blew, blown) stand out. These irregular patterns have been preserved due to their frequency and historical significance, as described by Lieberman et al. (2007), who analyzed the evolution of irregular verbs through computational models. Their findings suggest that high-frequency verbs are less likely to regularize over time, maintaining irregular forms as linguistic artifacts.

Scientific Implications

Cognitive Processing:

Regular and irregular verbs activate distinct cognitive processes, as shown in neuroimaging studies (e.g., Ullman et al., 1997). Regular forms rely on rule-based computations, while irregular forms are stored as lexical entries. This dual-mechanism model explains the coexistence of simplicity and exceptions in natural phenomena verbs.

Diachronic Linguistics:

Historical studies (Bybee, 2007) trace the morphological evolution of these verbs, revealing how natural phenomena verbs reflect broader patterns of language change, including the gradual loss of strong verb conjugations in English.

"He sprang from the midst of the sprawling men, and with a bound reached the dog."
(Jack London's «The Call of the Wild»)

"Sprang" (past tense of "spring") is a strong verb, maintaining an older, irregular conjugation pattern.

The verb "sprawl" (used in "sprawling men") historically underwent regularization, forming its participle with -ing, aligning with the trend where older strong verbs became weak over time.

This example reflects broader patterns of morphological change in English, as strong verb forms have gradually diminished in favor of regularized patterns.

Typological Comparisons:

Cross-linguistic studies (Comrie, 1989) highlight differences in how languages morphologically encode natural phenomena. While English relies on zero-derivation and regular inflection, languages like Uzbek incorporate explicit auxiliary verbs, offering insight into universal versus language-specific strategies.

The morphological aspects of verbs expressing natural phenomena in English illustrate a balance between regularity and linguistic complexity. Their predictable inflectional patterns and derivational processes align with principles of cognitive efficiency, while irregularities offer a glimpse into the historical evolution of English. Supported by empirical evidence and linguistic theory, these features reveal the adaptability of English morphology in encoding universal natural experiences.

Natural phenomena verbs, such as shine, storm, drizzle, freeze, and fog, possess distinctive syntactic properties that make them unique in English grammar. These properties include transitivity, verb complementation, and sentence structure, reflecting the impersonal and event-driven nature of the phenomena they describe. This exploration is grounded in linguistic theories and supported by empirical data, highlighting the scientific basis of these features.

Transitivity

Most natural phenomena verbs are intransitive, meaning they do not require a direct object. This property aligns with their semantic role as descriptors of events that occur without human agency. For instance:

"The sun had risen brightly and the day was full of promise." (Jack London's «The Call of the Wild»)

"Risen" (from "rise") is an intransitive verb—it does not take a direct object, as the action occurs independently.

This aligns with the nature of natural phenomena verbs, which describe events (e.g., "snow falls," "wind blows") that happen without a direct agent acting upon them.

"The river froze solid during the long winter." (Jack London's «The Call of the Wild»)

"Froze" (from "freeze") functions intransitively, as the freezing occurs without an external force acting upon it.

According to Huddleston and Pullum (2002) in *The Cambridge Grammar of the English Language*, intransitive constructions are characteristic of verbs denoting weather and natural phenomena. The absence of an agent or object reflects the inherent autonomy of these events. Moreover, corpus studies, such as those conducted using the British National Corpus (BNC), show that natural phenomena verbs overwhelmingly occur without direct objects in both spoken and written English.

Optional Transitivity in Metaphorical Use:

In metaphorical contexts, some of these verbs adopt transitivity, taking objects for poetic or descriptive purposes:

A cold fear froze the very depths of his being." (Jack London's «The Call of the Wild»)

"Freeze" is typically intransitive ("The river froze"), but here it takes the object "the very depths of his being", intensifying the emotional effect.

"Silence fell upon the camp." (Jack London's «The Call of the Wild»)

"Fall" is often intransitive ("The snow falls"), but here, it takes "silence" as a direct object, creating a poetic image of quiet settling over the camp.

This flexibility is documented in Langacker's (1991) work on cognitive grammar, which highlights how metaphorical extensions allow verbs to adopt new syntactic roles while preserving their core meanings.

Verb Complementation

Natural phenomena verbs often pair with adverbials to specify the manner, time, or place of the event, rather than requiring true complements. For example:

The drizzle continued through the night.

The frost settled on the fields.

Scientific Support:

Complementation patterns are analyzed extensively in Quirk et al. (1985), which identifies natural phenomena verbs as part of a broader category of verbs with simple syntactic requirements. These verbs tend to pair with adverbials rather than clausal complements, emphasizing the descriptive rather than relational nature of their usage.

Prepositional Complements:

Occasionally, these verbs combine with prepositions to provide additional locative or causal information:

"The snow fell on the sleeping land." (Jack London's «The Call of the Wild»)

"Fell" (intransitive) is complemented by "on the sleeping land", specifying where the action occurs.

"Darkness settled over the frozen landscape." (Jack London's «The Call of the Wild»)

"Settled" is enhanced by "over the frozen landscape", reinforcing the atmospheric shift.

Leech et al. (1994) in their work on English grammar note that such prepositional phrases are common adjuncts that enhance the informational content without altering the verb's syntactic simplicity.

Sentence Structure

A hallmark of natural phenomena verbs in English is their use in impersonal constructions featuring the expletive subject *it*:

"It was raining when they broke camp." (Jack London's «The Call of the Wild»)

The verb "raining" (from "rain") is intransitive and naturally occurs in impersonal constructions with *it*.

"It grew colder as the night deepened." (Jack London's «The Call of the Wild»)

"Grew colder" describes a change in temperature, with *it* as the grammatical subject rather than an explicit agent.

Scientific Basis:

The use of expletive *it* is a syntactic strategy that satisfies English's requirement for overt subjects in finite clauses. Huddleston and Pullum (2002) describe these constructions as "weather *it*" clauses, designed to encode impersonal, agentless events efficiently. Linguistic studies, such as those by Krifka et al. (1995), emphasize that these constructions are semantically vacuous but syntactically necessary, reflecting English's subject-prominent grammar.

Sentence Variations:

In informal or poetic contexts, the expletive *it* may be omitted, resulting in subjectless constructions:

"Raining all night, the trail turned to slush." (Jack London's «The Call of the Wild»)

Instead of "It was raining all night", London drops "it", making the sentence more fluid and direct.

Such omissions, while rare, are documented in stylistic analyses like Biber et al. (1999), which explore variation in grammar across different registers.

Interaction with Aspect and Modality

Natural phenomena verbs demonstrate unique behaviors with respect to aspect and modality:

Progressive Aspect:

It is fogging up outside.

The wind is blowing fiercely. (Jack London's «The Call of the Wild»)

The progressive aspect highlights the ongoing, dynamic nature of these phenomena. Comrie (1976) in *Aspect* notes that such usage underscores the durative and evolving nature of events described by these verbs.

Modality:

It might drizzle later.

The sun could shine tomorrow.

Palmer (2001) in *Mood and Modality* explains that modal verbs frequently accompany natural phenomena verbs to convey uncertainty or prediction, reflecting the inherent unpredictability of natural events.

Cross-Linguistic Comparisons

The syntactic features of natural phenomena verbs in English contrast with those in other languages, providing additional insight:

In Uzbek, explicit subject-verb agreement is maintained even for natural phenomena verbs (e.g., *Qor yog'moqda* — "Snow is falling"), as noted by Ismatullaev (2007) in studies of Turkic languages.

In Spanish, subject omission is typical for weather-related verbs (e.g., *Llueve* — "It rains"), demonstrating syntactic economy.

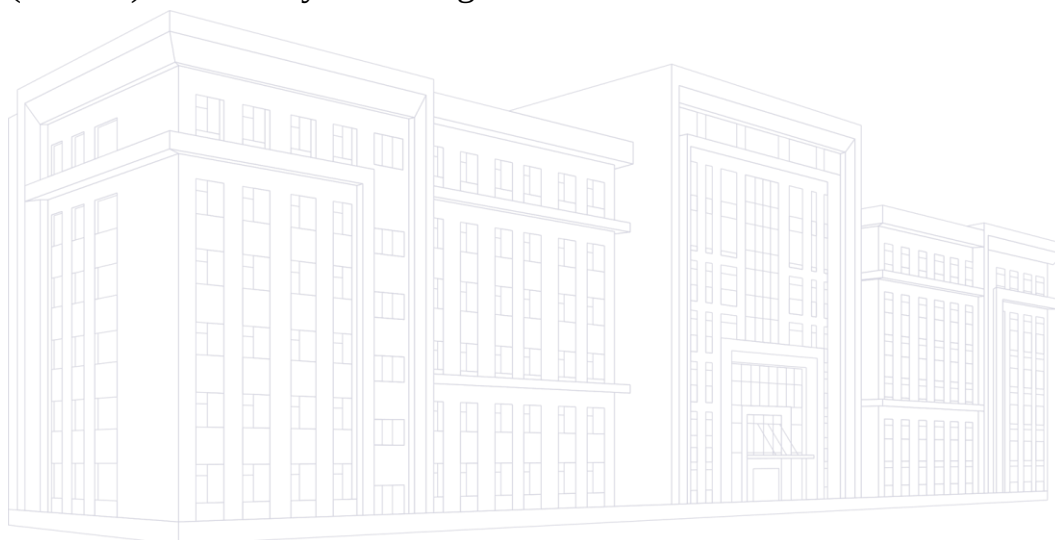
These cross-linguistic variations emphasize English's reliance on expletive constructions as a unique strategy for expressing impersonal events.

The syntactic properties of natural phenomena verbs in English are supported by both linguistic theory and empirical research. Their intransitivity, reliance on simple adverbial complements, and use of impersonal constructions illustrate their distinct role in the language. Studies by Huddleston and Pullum, Bybee, and others provide scientific evidence for these features, while cross-linguistic comparisons underscore their specificity to English. Through these verbs, English efficiently encodes universal natural experiences, balancing syntactic simplicity with expressive depth.

References:

1. Bauer, L., & Huddleston, R. (2002). *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge University Press.
2. Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., & Finegan, E. (1999). *Longman Grammar of Spoken and Written English*. Longman.
3. Bybee, J. (2007). *Frequency of Use and the Organization of Language*. Oxford University Press.
4. Bybee, J., & Slobin, D. I. (1982). Rules and schemas in the development and use of the English past tense. *Language*, 58(2), 265–289.
5. Comrie, B. (1976). *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. Cambridge University Press.
6. Comrie, B. (1989). *Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology* (2nd ed.). University of Chicago Press.

UMUMIY GRAMMATIK MA'NONI OCHISH YO'LLARI

Shahloxon Baxtiyorova Hamza qizi

Buxoro davlat pedagogika instituti talabasi

Latifova Maftuna Yashin qizi

Buxoro davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya : *Ushbu tezisimda umumiy grammatik ma'no tushunchasi va uni ochish yo'llari tahlil qilinadi. Xususiy va umumiy ma'nolar bir –biridan farqlanishi yoritiladi. So'z turkumlarining shakl va tuzilishidagi grammatik ma'nolar – predmetlik, harakatlik, belgilik, miqdorlik kabi umumlashtirilgan ma'nolar sifatida izohlanadi. Tezisda umumiy grammatik ma'noni ochishning asosiy vositalari sifatida leksik-grammatik vositalar, qo'shimchalar, sintaktik qurilmalar ko'rib chiqilgan. Har bir usul misollar bilan yoritilib, ularning grammatik vazifalari ochib berilgan.*

Tayanch so'zlar: UGM ,XGM ,UGM ni ochish, morfologik tahlil, grammatik bog'lanishlar.

Umumiy grammatik ma'no — bu grammatik birliklar (so'z turkumlari, so'z shakllari, gap bo'laklari va h.k.) orqali ifodalanadigan, leksik ma'nodan farqli bo'lgan, umumlashtirilgan til birliklarining grammatik xususiyatlaridir.

Masalan: **Ismlarning umumiy grammatik ma'nosi – predmetlik;**

• **Fe'llarning umumiy grammatik ma'nosi – harakat, holat;**

• **Sifatlarning umumiy grammatik ma'nosi – belgilik va h.k.**

1. So'z turkumlari orqali. Har bir so'z turkumi o'zining umumiy grammatik ma'nosiga ega:

- Ot – predmetni bildiradi;
- Sifat – belgini bildiradi;
- Fe'l – harakatni bildiradi;
- Ravish – harakatning belgisini bildiradi;
- Olmosh – predmet, belgi yoki sonni ko'rsatadi va h.k.

2. So'z shakllari orqali (morfologik tahlil). So'zlarga qo'shimcha qo'shish orqali ularning grammatik ma'nosi o'zgaradi.

• Masalan: "bor" – harakat; "borg'an" – bajarilgan harakat; "boradi" – kelajakdagi harakat.

3. Sintaktik muhit orqali. So'zning gapdagi vazifasi ham uning umumiy grammatik ma'nosini ochadi:

• Masalan: “Kitobni o‘qidim” – bu yerda “kitobni” so‘zi to‘ldiruvchi bo‘lib, otning predmetlik ma‘nosi sintaktik jihatdan ham namoyon bo‘lmoqda.

4. Qo‘shimchalarning tahlili orqali. Grammatik qo‘shimchalar (kishi, zamon, kelishik, nisbat) orqali so‘zlarning grammatik ma‘nosi aniqlanadi.

• Masalan: "yazgan" – o‘tgan zamon shakli, bu yerda "-gan" qo‘shimchasi grammatik zamonni ifodalamoqda.

5. Paradigmatik tizim orqali. So‘zlarning grammatik shakllar tizimi (masalan, otlarning birlik-ko‘plik shakllari) orqali umumiy grammatik ma‘noni ochish mumkin.

Grammatik shaklning fahmiy his qilinadigan alohida ma‘nasi xususiy grammatik ma‘no XGM deyiladi. Masalan, egalik qo‘shimchalari umuman “keyingi so‘zni oldingi so‘zga bog‘lash” vazifasini bajaradi. Bu umumiy grammatik ma‘no qisq. UGM bo‘lib, u nutqiy birlik bo‘lgan *Halimaning kitobi* birikuvida *kitob* so‘zini *Halima* so‘ziga bog‘lash. Umumiy grammatik ma‘no – so‘z turkumlari yoki grammatik shakllar orqali ifodalanadigan *keng, mavhum, zaruriy, barqaror, invariant, usual, ijtimoiy* grammatik ma‘nolar ifodalaydi. Xususiy grammatik ma‘no – aynan bir grammatik shakl orqali ifodalanadigan *aniq, tor, tasodifiylik, beqarorlik, grammatik ma‘no*.

So‘z turkumlari orqali umumiy grammatik ma‘no ifodalanadi. Ot –predmetlik, fe‘l-harakat-holat, sifat-belgilik, son-miqdorlik, ravish-harakatning belgisi, olmoshishoraviylikni ifodalaydi. Qo‘shimchalar orqali, so‘z yasovchi va shakl yasovchi qo‘shimchalar grammatik ma‘no ochadi.

Ko‘plik: kitoblar – -lar orqali ko‘plik ma‘nosi

Zamon: boradi, bordi – fe‘l zamonlari

Shaxs: boraman, borasan – fe‘l shaxs-son qo‘shimchalari

Egalik: kitobim, kitobing – egalik qo‘shimchalari.

Sintaktik vositalar orqali. Gapda so‘zlar o‘rtasidagi grammatik bog‘lanishlar orqali ma‘no yuzaga chiqadi:

So‘z tartibi: *Men maktabga ketdim.*

Kelishiklar: *maktabga* – yo‘nalish kelishigi

Ergash gaplar: *Agar kelsang, kutaman.*

Kelishik kategoriyasining UMGsi. “ Oldingi mustaqil so‘zni o‘zidan keyingi so‘zga bog‘lash vazifasini bajaradi. Bu kategoriya umumiylik alohida shakllarning ma‘nosiga nisbatan belgilanadi. Boshqacha aytganda, UGMsi uning tarkibiga kiruvchi 6 ta kelishiklar ma‘nosida sintezlanadi, ya‘ni keltirib chiqariladi.

Quyidagi -moqda fe‘l shakli hozirgi zamon davomiy fe‘l shakli va umuman zamon kategoriyasida Uchida beramiz .

1-bosqichda -moqda fe‘lini matniy va uslubiy holda qo‘llanilishini tahlil etish asosida bu shaklning nutqiy, matniy ma‘no turlari, yani XGMlari aniqlanadi:

- 1) Suv egatlarda jildirab oqmoqda .
- 2) umr o'tmoqda.3-zamin aylanmoqda.
- 3) badiiy uslubda obrazli ifodalamoqda.
- 4) badiy uslubda ko'tarinkilik ifodalamoqda.
- 5) badiiy uslubda tantanavorlik ifodalamoqda. UGM ish- harakat nutq paytida

davom etayotganini ifodalaydi.

2-bosqichda -moqda feli UGM –yotir,-yap,-ay kabilar bilan almashib qo'llana olishligidir.

3- bosqichda oldingi bosqich xulosalar asosida “sodir bo'lmagan va bo'layotgan harakat –holatni” ifodalashi.

4-bosqichda xulosalar asosida hozirgi,kelasi va o'tgan zamon shakllari ma'noviy xususiyatlar bilan munosabatlarni aniqlash asosida zamon va mayl kategoriyalarining UGMlari tiklanadi.

Xulosa: Umumiy grammatik ma'no til birliklarining grammatik xususiyatlarini ifodalovchi keng qamrovli ma'nodir. U so'z turkumlari, morfologik shakllar, sintaktik qurilmalar Har bir grammatik vosita orqali umumlashtirilgan grammatik kategoriya – predmetlik, harakatlik, belgilik, miqdorlik kabi ma'nolar ifodalanadi. Umumiy grammatik ma'nolarni tahlil qilish til tizimidagi grammatik kategoriyalarni chuqur o'rganish, ularning shakl va mazmun birligini aniqlashda muhim metodik asos bo'lib xizmat qiladi. Mazkur ma'noni yuzaga chiqaruvchi vositalarning har biri mustaqil til birliklarining grammatik jihatdan tizimlilikini ta'minlaydi. Shu bois umumiy grammatik ma'no ochish yo'llarini o'rganish tilshunoslikda nazariy va amaliy izlanishlar uchun zarur ahamiyat kasb etadi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Sayfullayeva.R ''Hozirgi o'zbek adabiy tili''2010
2. Latifova, M. (2024). FILOLOGIK TADQIQOTLARNING YANGI BOSQICHI: ZAMONAVIY TENDENSIYALAR VA ISTIQBOLLAR: IQBOL MIRZONING “BONU” ROMANIDA ERKIN O 'XSHATISHLARNING LINGVOKULTUROLOGIK VA LINGVISTIK TAHLILI. *Buxoro davlat pedagogika instituti jurnali*, 4(4).
3. Bafoyeva, N. (2025). THE RELATIONSHIP OF PERSONAL NAMES TO THE VOCABULARY LAYER IN THE NOVEL “DAYS GONE BY”. *TAMADDUN NURI JURNALI*, 1(64), 305-308.

LANGUAGE SIMILARITIES: DIFFERENCES IN THE TURKISH LANGUAGE AND KHOREZM DIALECT

Saparbayev Jakhongir Alimbay ugli
Karakalpak State University, student

Abstract: *This article discusses the similarities and differences between the Khorezm dialect of the Uzbek language and the Ottoman Turkish dialects of the Turkish language. In particular, the similarities between the Turkish and Uzbek languages are considered with practical examples. At the same time, the lexicon of some languages included in the Turkic language is also compared and demonstrated with practical examples.*

Keywords: *Oghuz, Kipchak, dialect, Turkish, Khorezm dialect, linguistics, journalism, style*

During the years of independence, special attention was paid to the study of language issues and the expansion of its areas of application. The development of science in our country, along with the deeper study and teaching of the basics of linguistics, has become of great importance. The reason is that in the Decree of the President of our country Sh.M.Mirziyoyev "On the Action Strategy for the Further Development of the Republic of Uzbekistan" dated February 7, 2017 No. UP-4947, special attention is paid to improving the sphere of science and education. Indeed, language, including native language, is taught in preschool and school educational institutions. First of all, special attention should be paid to the teaching profession. Thus, the future of our Motherland, the future of our people, and raising the worthy contribution and place of our country in world civilization are directly related to the education and upbringing of young people, their level of knowledge, and how they develop into well-rounded individuals. In this scientific work, we will also discuss dialects in Turkic-speaking countries, as well as literary language norms, and analyze existing problems.

Language plays an important role in the development of humanity, especially in establishing communication. In particular, in addition to spoken language, it is advisable to know the rules of the literary language. If we pay attention, in the development of any language, there should be a large number of speakers of that language. Within this, a good knowledge of the literary language, adherence to its rules, and simultaneously increasing the number of its speakers contribute to the development of that language. In any language, there should be many synonyms for words. The more synonymous words there are, the richer the language becomes. If we pay attention, styles in the Uzbek language are mainly studied by dividing them into two types. There are oral and written styles, and oral style includes the

language style that people use for conversation in everyday life. Written style is divided into artistic, scientific, journalistic, and official styles. Artistic style is more often used in fiction. In the scientific style, it was used by scientists and researchers, and the works they create can be called dissertations, articles, manuals, theses, collections. Journalistic style is often used by journalists. In this case, the journalistic spirit is strong, and it is possible to give the reader or viewer a journalistic spirit. Official style is often used by employees of government agencies, and their written work is written in an official style. For example: application, certificate, recommendation, etc. Thus, along with reflecting on the similarities and differences between the Khorezm dialect and the Turkish language, which belongs to the colloquial style of the Uzbek language, we present evidence from a scientific point of view. The concepts of Turkish, Uzbek, or Karakalpak did not exist until the 18th century, i.e., such languages were called common Turkic. Currently, as a result of the development of science and knowledge, the lexicon, grammar, punctuation, and other linguistic tools of each Turkic language have been studied and scientifically proven.

In the Turkish language, there is the word "gordum," which in the Khorezm dialect is pronounced as "gördim," and this word has become a means of communication for speakers in some areas of the Ellikkala, Turtkul, and Beruni districts of the Khorezm region and the Republic of Karakalpakstan. Moreover, the word "ata" is a Turkic word, but it is used in the same form in the Khorezm dialect. In addition, "geldi - galdi," "yok-yo'q," "iç-ich," "dil-dil," "baş-bosh," "içmek-ichish," "kulak-kulak," "su-suv," "kiz-kiz," "ogul-o'g'il," "erkek-arkak," and other words. There are many similarities between the Turkish language and the Khorezm dialect, and sometimes they differ slightly in one or two letters and sounds, but in pronunciation they are still interpreted the same way. The words "degdi-dagdi" also differ by one letter, but are used identically in pronunciation.

The Uzbek language is one of the languages among the Turkic languages, distinguished by its multi-dialectal nature, with dialects that differ sharply from each other. The Uzbek language has forms belonging to the Karluk, Kipchak, and Oghuz dialects, and the Khorezm dialect, which belongs mainly to the Oghuz dialect, differs from other dialects in phonetic, lexical, and morphological aspects. The study of the lexicon of Uzbek dialects remains one of the most pressing issues today. The Khorezm dialect belongs to two dialects: Kipchak and Oghuz, which are still used in the Oghuz dialect in this article. Although Khorezmian words are given in the Kipchak dialect, some words are still actively used in modern Oghuz dialects. In these aspects, it resembles some words in the Turkish language. However, in the Khorezm dialect, there are some words in the Kipchak dialect, which are completely different from the words in the Turkish language. For example: "kizladi" (to hide), "kirpi" (eagle), "karaarik/karali" (plum), "o'tkurdi" (to cough), "saldi" (to throw), "sallandi" (to hang), "salinadi" (to sway, sway), "salkim" (water vessel, Russian кувшник), "asriq/yesirdi" (to get drunk), "esrik/asrik" (intoxicated), "baqir" (copper), "bulashti" (to stain), "bulanak" (muddy), "bulashtirdi" (to stain), "gashor/gashir" (carrot), "jumruqladi" (to punch), "avrundi" (to fall

ill), "angildi" (to bend), It was noted that such words as "al" (hand), "arik/aruk" (apricot), "jumurtqa/yumurta" (egg), "kechi" (goat), "kizladi" (secret), "somg'urdi" (to remove, to blow one's nose), "tamaqsav" (in relation to a person who eats a lot), "tongdi" (to freeze), "hali" (carpet), "chekush" (hammer), "sho'shko'rdi" (sneezed) also exist in the Kipchak language. The above-mentioned words are actively used words of the Khorezm dialect, belonging not only to the Oghuz, but also to the Kipchak dialect. These words do not exist in the modern Uzbek literary language, their synonyms are used instead, that is, for the literary language these words have become archaic. Some of the listed words are used in this form, some undergo phonetic changes, some are used in the meaning given in the dictionary, and some are used in an expanded or narrowed form. Based on these characteristics, they can be classified differently. The above-mentioned words belonging to the Khorezm dialect, which do not exist in the modern Uzbek literary language, can be classified according to their meaning as follows:

- Words used in the same sense. Such words are also used in the Khorezm dialect in the meaning given in the dictionary: kirpi, bulashti, avrundi, tamaqsav, tāmān, tongdi.

- Words whose meaning has changed. The meaning of such words given in the dictionary differs from the meaning expressed in the Khorezm dialect: kizladi (secret), hali (carpet), baqir (copper), gozoydin (addressed to a person who arrives after a long time).

Speaking about some words in the Turkish language, words such as "göz," "burun," "kulak," "insan," "Mutale," "inanmak," "buzlamak" are similar to the words of the Khorezm dialect. In addition, such words as "ancak," "gökyüzi" do not exist in the Khorezm dialect. If we turn to the history of the dialects of the Turkish language, their history goes back many centuries. They also have dialects such as Oghuz, Ottoman Turks, Karadeniz. Therefore, the words in their dialects are pronounced differently. The dialects of the Uzbek language are similar to the languages of Turkic-speaking peoples in terms of their different pronunciations. For example, in the Khorezm dialect of the Turkmen language, almost 70-80% of words are identical. Their history goes back to the wars and close neighborly relations of past centuries Mahmud Kashgari also expressed the following opinion about the closeness of Turkic languages. "The peculiarities, similarities and differences, and mutual influence of Turkic languages have been studied for a long time. Mahmud Kashgari was the first scholar to study these issues, and in his work "Dīwān Lughāt al-Turk" there is much information about Turkic languages, their dialects, in particular, Oghuz languages and dialects" [2:468]. Taking into account phonetic and morphological features, he divides Turkic languages into two groups:

- Languages of tribes from the Chigil, Yaghma, Tukhsi, Karluks, Uyghurs to Upper China (in science, it has become standard to refer to them as the languages of the eastern group). Oghuz, Argu, Kipchak, Tatar, Jamachi, Suvor, and Russian.

• Languages of tribes located before Byzantium (in science, it is relatively standard to call them languages of the eastern group) [3:14]. In addition, researchers of the Uzbek language also studied our language by dividing it into the following groups.

Gozi Olim Yunusov divides Uzbek dialects into three main groups:

- o'zbek-qipchoq shevalari;
- turk-barlos shevalari yoki "chig`atoy" shevalari;
- Xiva-Urganch shevalari.

The scholar writes the following about the phonetic features of the Khiva-Urgench dialects: "The Khiva dialect... is distinguished by the preservation of its sound harmony and long vowels. In the Khiva dialect, the division of the middle "k ,g" sounds and the use of "g" instead of "k" are among the noteworthy phonetic features"[4:22].

In conclusion, the pronunciation of some letters in the Khorezm dialect, undergoing phonetic changes, is similar to Turkic languages. According to scholars, the letter q in the Oghuz dialect is pronounced as k, and the letter k as g. In these aspects, the words of the Turkish language and the Khorezm dialect are compared. Regardless of the language, words in the oral style are used to communicate people and to reveal and illuminate the language and speech of a certain region in works of art. Moreover, words in the literary style help more in language development than in the conversational style. Because the more synonymous words there are in the language, the higher the level of enrichment. In this case, the role and importance of dialects may be weaker, however, poets and writers use dialect words more often. This will make the work even more beautiful. Therefore, dialectal words also play a significant role in the development of language and literature. Moreover, the languages of the Turkic languages, including those speaking the Oghuz dialect, are close to each other, pronounced almost identically, and only appear different in their written form. However, since there are many similarities, it is incorrect to use it in written form as in oral pronunciation. Some words of Turkic-speaking states repeat each other in terms of dialect, but sometimes they differ in terms of changing their meanings. Thus, the Turkic languages, including the Khorezm dialect of the Uzbek language and some words in the Turkish language, are similar in pronunciation and differ in writing. But since the dialects of the languages are the same, we can say that these two languages are close and comparable to each other.

REFERENCES:

- 5) Mirziyoyev SH.M. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni
- 6) Кошғарий М. Девону луғотит турк (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов). Т. I-II-III. Тошкент: Фан, 1960-1963. Т. I. 1960. –529 б.; Т. II. 1961. – 488 б.; Т.III. 1963. – 468 б.
- 7) Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. -Т.: Ўқитувчи, 1996. -14 б.

TEACHING READING FOR SPECIFIC PURPOSES. ROLE OF AUTHENTICITY

Anorboyeva Makhbuba Sobirovna

Scientific supervisor

Abdusalomova Mokhlara Azizbek qizi

Student of Andijan state institute of foreign languages

Annotation. *This article explores the teaching of reading for specific purposes (RSP), a targeted approach in language instruction that addresses learners' needs for reading in specific contexts, such as academic, professional, or technical fields. The role of authenticity in materials used for RSP is examined, emphasizing how authentic texts enhance learners' comprehension, engagement, and applicability of knowledge. Key findings suggest that incorporating authentic materials in RSP fosters relevant language skills, critical thinking, and real-world application.*

Key words: *Reading for specific purposes, authenticity, language instruction, targeted reading, authentic materials, comprehension, engagement.*

Teaching reading for specific purposes (RSP) has become increasingly relevant in the context of English for Specific Purposes (ESP) and English for Academic Purposes (EAP). Unlike general reading instruction, RSP targets the unique needs of learners within specific fields or professions, aiming to equip them with the skills needed to understand specialized content. The concept of authenticity, particularly through the use of real-world materials, plays a critical role in making reading instruction practical and meaningful. This paper discusses the benefits and challenges of using authentic materials in RSP and how these resources can improve language learning outcomes.

Definition and Scope are RSP is a targeted approach to reading instruction tailored to help learners comprehend texts related to specific areas like science, business, law, or technical fields. Importance of Contextual Learning is RSP promotes contextualized learning, helping students focus on vocabulary, grammar, and discourse patterns specific to their areas of interest or need.

Defining Authenticity in language instruction refers to using texts that are naturally produced for native speakers, with a specific communicative purpose outside the classroom.¹² Benefits of Authentic Materials are authentic materials provide students with realistic

¹² Dudley-Evans, T., & St John, M. J. (1998). *Developments in English for Specific Purposes: A multi-disciplinary approach*. Cambridge University Press.

language exposure, familiarize them with natural language structures, and increase motivation and engagement.¹³ Challenges of Authentic Materials are teachers may face challenges like the complexity of texts, cultural references, or students' lack of background knowledge, which can hinder comprehension. ¹⁴Selection of Authentic Texts are teachers should carefully select materials that align with students' proficiency levels and specific learning objectives. Strategies for Using Authentic Materials are techniques include simplifying complex vocabulary, providing scaffolding, and developing activities that support comprehension, such as summarizing or identifying key terms. Adapting to Learner Needs are teachers must balance the authenticity of texts with accessibility, sometimes modifying content to ensure learners can engage effectively.

Increased Comprehension is authentic texts can help students understand real-life language usage, especially technical jargon and terminology relevant to their field.

Skill Transfer and Application are using authentic materials improves students' ability to transfer language skills from the classroom to real-world situations. ¹⁵Critical Thinking and Analysis are authentic materials often require learners to think critically, interpret data, or evaluate arguments, fostering analytical skills beneficial in their specific areas.¹⁶ Academic Settings are using research articles, academic journals, and case studies for students in EAP programs. Professional Training is technical manuals, business reports, and legal documents as materials for specialized professional development. Vocational and Technical Education are using job-specific texts, such as construction blueprints, medical charts, or software manuals, to train learners in technical fields.

Teaching reading for specific purposes focuses on helping students extract targeted information or develop specialized skills. There are some approaches, examples, and strategies. When teaching students to read for specific information, such as a schedule or timetable, encourage them to scan for key details. Provide a bus timetable or an event schedule and ask questions like, "What time does the last bus leave?" This helps students practice skimming and scanning without needing to read the entire text. Use a news article on a relevant topic, like climate change, and guide students to quickly identify the main idea. Ask students to summarize the article in one or two sentences after a brief read-through. This builds their ability to focus on essential information without getting lost in details. For students preparing for exams or academic work, use a scientific article or academic text and discuss its structure. Assign them to identify key sections (introduction, methodology, results, etc.) and summarize each. This helps them navigate complex texts. Provide students

¹³ Berardo, S. A. (2006). "The use of authentic materials in the teaching of reading." *The Reading Matrix*, 6(2), 60-69.

¹⁴ Basturkmen, H. (2010). *Developing Courses in English for Specific Purposes*. Palgrave Macmillan.

¹⁵ Hyland, K. (2006). *English for Academic Purposes: An advanced resource book*. Routledge.

¹⁶ Gilmore, A. (2007). "Authentic materials and authenticity in foreign language learning." *Language Teaching*, 40(2), 97-118.

with a technical article that includes challenging vocabulary. Instead of providing definitions, encourage them to deduce meanings based on context. Ask students to identify unknown words, discuss the surrounding context, and propose meanings. They can then check their guesses in a dictionary, reinforcing independent learning and contextual analysis skills. When using opinion pieces or editorial articles, such as those related to current social issues, encourage students to identify the author's perspective and any potential bias. Have students highlight persuasive language, then discuss how certain words or phrases convey bias. This teaches students to be discerning readers, particularly with non-neutral sources.

In fields like economics or science, students often need to interpret data. Provide texts that include graphs, tables, or charts, and guide students in connecting written information to visual data. Ask students to summarize what the data illustrates and compare it with the accompanying text. This builds the skill of integrating textual and visual information, crucial for many professional fields. When teaching students to research or analyze a topic comprehensively, provide several articles on a single issue (e.g., renewable energy sources). Assign students to read each article, note the main points, and then combine the information to form a balanced view. This skill is essential in both academic and professional settings where drawing conclusions from multiple sources is necessary. For students training for specific careers, provide job-related texts like manuals, reports, or project plans. Give them real-world tasks (e.g., "Identify the safety procedures for operating equipment") and have them extract relevant details. This approach develops practical reading skills directly applicable to their future work.

Each of these strategies helps students develop a targeted approach to reading, whether for academic, professional, or personal purposes, enhancing both their efficiency and comprehension in various real-world contexts.

To effectively improve the teaching of reading, a comprehensive approach is essential, focusing on phonics, vocabulary, comprehension, fluency, and fostering a love of reading.

Phonemic Awareness is integrating engaging activities to help students identify and manipulate sounds within words. Use rhyming games, sound blending, and segmenting exercises to build this crucial skill. Phonics Instruction is explicitly teaching letter-sound relationships using systematic phonics instruction. Incorporate interactive tools such as flashcards, phonics puzzles, and songs to make learning dynamic and enjoyable. Multisensory Techniques include tactile activities, such as tracing letters in sand or forming letters with clay, to strengthen phonics connections through touch and movement. Pre-Teaching Vocabulary introduces key vocabulary before reading and discuss words in context. Use visuals, real-life objects, and examples to bring new words to life. Interactive Vocabulary Practice implements word maps, where students connect new words to synonyms, antonyms, and example sentences. This strategy builds both understanding and retention. Contextual

Learning encourages students to identify and infer the meanings of unfamiliar words using context clues, which improves critical thinking and deepens their understanding. Teach students to ask questions before, during, and after reading to engage critically with the text. Model this by thinking aloud to show how questioning improves understanding. Regularly practice summarizing main ideas and key details to ensure comprehension. Encourage students to paraphrase sections in their own words to build deeper connections with the material. Use story mapping to help students predict story developments and make inferences. This promotes active reading and builds logical thinking skills. Teach students to visualize scenes and characters based on descriptive text, enhancing comprehension and memory.

Use paired reading (students read together or alternate paragraphs) or choral reading (students read together aloud) to build confidence and rhythm in reading. Incorporate scripts and storytelling that allow students to practice reading aloud with expression, which improves intonation, pacing, and comprehension.

Encourage students to read short, familiar passages multiple times, aiming to improve speed, accuracy, and prosody (natural expression) with each read-through. Decorate the classroom with engaging book displays, genre-based sections, and student-made book recommendations. This makes reading feel accessible and inviting. Choose reading materials that align with students' interests and experiences, making reading more relatable and enjoyable. Allow students to select their books for independent reading time. Offering choice builds intrinsic motivation and responsibility. Provide time for students to discuss what they've read with peers. Book clubs or reading circles help students explore different perspectives and appreciate diverse viewpoints. Listening to audiobooks while following along in text helps students understand pacing and expression while building listening and comprehension skills. Encourage students to create digital book reports, reviews, or storyboards. This activity strengthens comprehension and gives them a creative outlet to express what they've learned.

By combining these strategies, teachers can address various aspects of reading development, build essential skills, and create a supportive environment that helps students become confident and enthusiastic readers. Regular assessment and individualized support ensure each student's needs are met, making reading an accessible and enjoyable skill for all.

CONCLUSION

Authentic materials play a vital role in teaching reading for specific purposes by making learning more relevant, engaging, and applicable. While there are challenges in implementing authentic materials, such as linguistic complexity and cultural specificity, the benefits in terms of skill development, motivation, and transfer to real-world contexts outweigh these difficulties. Educators are encouraged to explore and adapt authentic resources to support RSP, enhancing learners' competence and confidence in using language within their chosen domains.

THE ROLE OF MODALITY IN ENGLISH GRAMMAR

Bakhtiyorov Sarvar Ikhtiyor ugli,
Student of Karshi state university

Annotation: *This article provides a comprehensive theoretical exploration of modality in English grammar. Modality is used to express the speaker's attitude toward actions, events, or states, and it plays a crucial role in conveying meanings such as necessity, possibility, permission, and obligation. The article explains the distinction between epistemic modality (conveying certainty or possibility) and deontic modality (conveying permission, obligation, or necessity). The article emphasizes the importance of modality in communication, showing how it helps to convey nuanced meanings and enhances clarity and precision in both spoken and written discourse.*

Key words: *Modality, English grammar, Modal verbs, Epistemic modality, Deontic modality, Necessity, Possibility, Permission, Obligation, Speaker's attitude, Communication, Nuanced meaning, Clarity, Precision, Linguistic structure, Semantic function,*

Modality is a fundamental aspect of English grammar that enables speakers to express attitudes toward the reality or possibility of events or actions. It is primarily realized through modal verbs, but can also be conveyed via various other linguistic structures. Modality allows speakers to convey necessity, possibility, permission, obligation, ability, and various shades of meaning related to their perception of an event. Understanding modality in English is crucial for achieving clarity, precision, and nuanced expression in both written and spoken language. This theoretical article explores the concept of modality, the different types of modality, its syntactic realization, and its importance in communication.

In linguistics, modality refers to the grammatical and lexical means by which a speaker conveys their attitude toward the event or state described in a sentence. It plays a critical role in expressing the speaker's perception of the likelihood, necessity, or desirability of an action. Modality in English primarily involves the use of modal verbs such as can, may, must, should, and will, among others. These verbs modify the meaning of the main verb and allow for a wide range of meanings concerning the possibility, necessity, and obligation of actions.

Modality helps speakers express different layers of meaning that go beyond simple factual statements, allowing them to convey uncertainty, permission, ability, and more. This article delves into the different types of modality and the specific modal verbs used to express them in English grammar. By using modality, speakers can communicate a range of meanings beyond simple facts, conveying uncertainty, permission, necessity, or a subjective view of

reality. Mastering modality is essential for expressing subtleties in language and facilitating more effective and nuanced communication.

Functions of Modality:

Expressing possibility (e.g., *may, might, could*)

Expressing permission (e.g., *can, may*)

Expressing necessity (e.g., *must, have to*)

g obligation (e.g., *should, ought to*)

Expressing ability (e.g., *can, could*)

Defining Modality

Modality is a grammatical and semantic category that expresses the speaker's attitude toward the truth of a proposition. It is concerned with the necessity, possibility, or desirability of an event happening. Modality can be divided into two primary categories: epistemic modality and deontic modality. These categories represent different ways in which a speaker can relate to the action or state expressed in a sentence.

Epistemic Modality

Epistemic modality refers to the speaker's assessment of the likelihood, certainty, or possibility of an event. It expresses how probable or possible an event is from the speaker's perspective, based on their knowledge or belief.

Example:

It may rain tomorrow.

Here, the modal verb *may* expresses the possibility of rain from the speaker's point of view.

Deontic Modality

Deontic modality concerns necessity, permission, and obligation. It deals with what is required, allowed, or forbidden according to norms, rules, or laws. This type of modality is concerned with the speaker's stance toward the action in terms of permission or obligation.

Example:

You must submit the report by 5 PM.

The verb *must* expresses an obligation imposed on the listener.

Annotation (English): This section defines the concept of modality and its two primary categories: epistemic and deontic modality. It explains how each category serves a different function in expressing the speaker's attitude toward the action.

In conclusion, modality is an essential part of English grammar that plays a vital role in expressing the speaker's attitude toward the possibility, necessity, or permission of actions and events. Modal verbs provide the means to express epistemic and deontic modality, which convey the speaker's degree of certainty, obligation, and permission. Mastery of modality enhances communication, offering speakers a way to convey subtleties and nuances, making their language use more precise, polite, and clear.

THE ROLE OF SYNTAX IN LANGUAGE PROCESSING

Zokirova Sevinch Sirojiddin kizi,
Student of Karshi state university

Annotation. *This article explores the critical role of syntax in language processing, focusing on its impact on sentence comprehension and production. It discusses how the brain processes syntactic structures during real-time language processing, including how syntactic complexity and ambiguity are handled. The paper examines how working memory interacts with syntactic processing and the role of syntax in semantic interpretation.*

Key words: *Syntax, language processing, sentence comprehension, sentence production, syntactic parsing, working memory, Syntactic ambiguity, Neural basis of syntax, Sentence processing.*

Syntax, the structure governing the arrangement of words within sentences, plays a crucial role in language comprehension and production. Recent advances in psycholinguistics and neurolinguistics have provided significant insights into how the human brain processes syntactic structures in real-time. This article explores the cognitive mechanisms involved in sentence processing, focusing on the interaction between syntactic structure and semantic interpretation. We examine the processing of syntactic complexity, syntactic ambiguities, and the impact of working memory and attention on language processing. The article also discusses the role of syntax in sentence production and the effects of syntactic structure on communication efficiency.

Syntax refers to the set of rules that govern the structure of sentences, including word order, agreement, and the relationships between different components within a sentence. It allows speakers to construct meaningful utterances that others can understand. Understanding how syntax is processed in the brain is crucial for a comprehensive theory of language. Recent research in cognitive science, particularly psycholinguistics, has provided new insights into how individuals process syntactic structures as they read, hear, or produce language.

The role of syntax in language processing has been studied through both behavioral experiments and neuroimaging techniques. Psycholinguists seek to understand how syntactic structures are parsed during real-time language processing, while neuroscientists aim to identify the neural substrates involved in these processes. This article reviews key findings from these fields, highlighting the importance of syntax in both comprehension and production of language.

Syntactic Parsing and Sentence Comprehension

Sentence comprehension involves the parsing of syntactic structures, where the brain breaks down a sentence into its components to derive its meaning. This process involves both syntactic analysis (determining the grammatical relationships between words) and semantic interpretation (assigning meaning to these grammatical structures). In fluent language comprehension, syntactic parsing occurs almost automatically, with little conscious effort. However, certain sentence structures—especially those with syntactic ambiguities or increased complexity—require more cognitive resources for accurate interpretation.

One well-known model of syntactic parsing is the garden-path model, which suggests that individuals initially parse sentences using the simplest possible syntactic structure, often leading them to a "garden-path" (a syntactic ambiguity that requires reanalysis later in the sentence). For example, in the sentence "The old man the boats," the reader is momentarily misled into thinking "old" is an adjective describing the man, but it is actually a verb in this case, with "man" functioning as a verb meaning "to staff."

Another model, the constraint-based approach, posits that syntactic parsing occurs in parallel, considering multiple possible syntactic structures at once, with constraints such as lexical knowledge, context, and prior expectations guiding the process. Both models agree that syntax is an integral part of sentence processing, facilitating the construction of meaning.

Syntactic Ambiguity and the Role of Working Memory

Syntactic ambiguity occurs when a sentence can be parsed in more than one way due to structural ambiguity. For example, the sentence "The chicken is ready to eat" can be interpreted as either "The chicken is prepared to be eaten" or "The chicken is prepared to eat something." Resolving such ambiguities requires cognitive resources, particularly working memory. Working memory allows the temporary storage and manipulation of information, which is essential when processing complex syntactic structures that involve multiple possible interpretations.

Research has shown that when individuals are presented with syntactically ambiguous sentences, they rely on working memory to hold onto the competing interpretations until further syntactic or semantic cues resolve the ambiguity. The brain continuously updates the syntactic structure during the parsing process to ensure that it aligns with the overall meaning of the sentence. Studies using brain imaging techniques, such as functional magnetic resonance imaging (fMRI), have indicated that regions of the prefrontal cortex are activated during syntactic ambiguity resolution, highlighting the role of higher cognitive functions in language processing.

The Interaction Between Syntax and Semantics

Syntactic structures are closely linked to semantic interpretation, and an understanding of syntax is essential for accurately processing meaning. For example, the sentence "The cat chased the dog" follows a typical Subject-Verb-Object (SVO) word order in English, and the brain processes it as having a subject (the cat), a verb (chased), and an object (the dog). The

syntactic structure helps to disambiguate the meaning of the sentence, ensuring that the subject performs the action of the verb on the object.

However, when the syntactic structure is disrupted, as in "The dog chased the cat," or in the case of more complex sentence structures such as passive constructions (e.g., "The cat was chased by the dog"), the brain still needs to parse the syntax in order to process the meaning correctly. Disruptions to the expected syntactic structure may slow down processing time, indicating that syntax plays an essential role in ensuring the coherence of the sentence's meaning.

Syntax in Sentence Production

The process of producing grammatically correct sentences is another area where syntax plays a critical role. Psycholinguistic theories of sentence production suggest that speakers rely on an internalized syntactic structure to produce utterances. In real-time speech production, speakers must assemble words and phrases into a syntactically well-formed structure while also ensuring that the sentence is semantically coherent.

Research has shown that syntactic structure influences how speakers choose words and arrange them in a sentence. For example, studies on structural priming have demonstrated that speakers are more likely to produce sentences with similar syntactic structures to those they have recently heard or used. This suggests that the syntactic structure of previous sentences primes subsequent language production, indicating that syntax is a key determinant of sentence formation.

The Neural Basis of Syntax Processing

Neuroimaging studies have identified several brain areas involved in processing syntax, including regions in the left hemisphere, such as Broca's area, which is associated with syntactic processing and language production. Damage to these areas, particularly in individuals with Broca's aphasia, results in difficulties with syntactic structure, even though individuals may retain the ability to understand and produce individual words.

More recent studies using fMRI and event-related potentials (ERPs) have revealed that syntactic processing involves multiple neural systems, including areas involved in memory, attention, and cognitive control. The processing of syntactic structure is dynamic, with early stages of processing relying on more automatic mechanisms, and later stages involving higher-level cognitive functions to resolve ambiguities and integrate meaning.

Conclusion

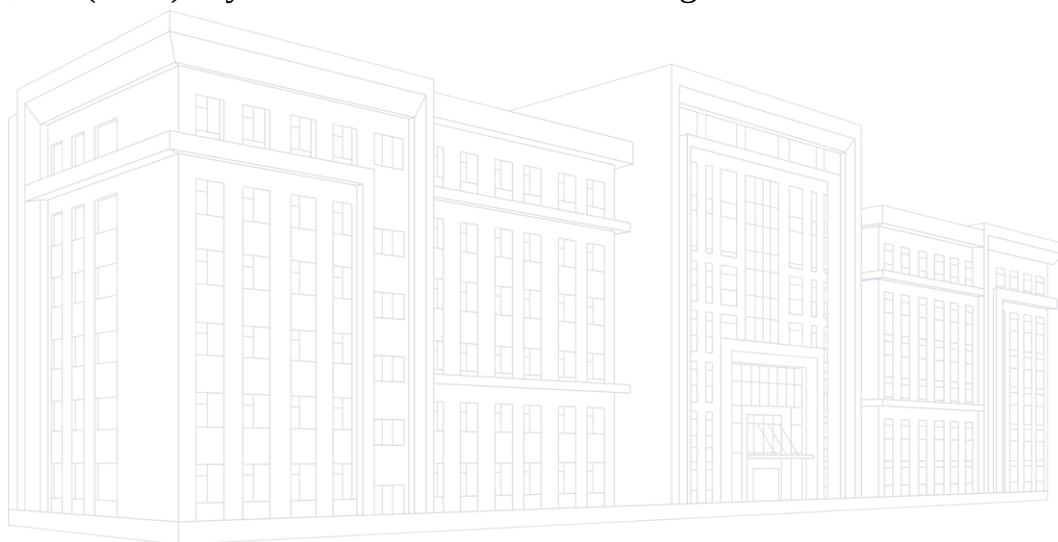
Syntax plays a fundamental role in language processing, from comprehension to production. It is integral to sentence parsing, enabling the brain to interpret the relationships between words and construct coherent meanings. As research progresses, our understanding of how syntax is processed in the brain continues to evolve. The interaction between syntax

and semantics, the cognitive load imposed by syntactic complexity, and the neural substrates involved in syntactic processing remain central topics in cognitive neuroscience and psycholinguistics. Future research will continue to shed light on the intricate processes underlying language comprehension and production, further advancing our understanding of how the human brain processes syntactic structures in real time.

References:

1. Friederici, A. D. (2011). The brain basis of language processing: From structure to function. *Trends in Cognitive Sciences*, 15(5), 198-207.
2. Grodzinsky, Y., & Santi, A. (2008). The battle for Broca's area. *Trends in Cognitive Sciences*, 12(12), 481-486.
3. Marten, L., & Maier, H. (2010). Syntax and language processing: Insights from neuroimaging. *Language and Linguistics Compass*, 4(11), 1040-1056.
4. Smith, M. (2003). *Syntax and Semantic Processing in the Brain*. Oxford University Press.

ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ.

Сулайманов Бахадыр Курбанович
Азиатский университет технологий
Турдыева Мадина
Студентка

Аннотация: В данной статье рассматривается влияние западноевропейской терминологии в сфере государственного управления на современный узбекский язык. Особое внимание уделяется заимствованиям из английского, французского и немецкого языков, а также их адаптации в лексическую и грамматическую систему узбекского языка.

Ключевые слова: государственное управление, терминология, заимствования, узбекский язык, западноевропейские языки, неологизмы, адаптация.

С начала XX века и особенно после обретения независимости Узбекистаном в 1991 году, страна начала активную интеграцию в международное сообщество, что повлекло за собой интенсивное заимствование лексики, в том числе терминов, связанных с государственным управлением. Наибольшее влияние оказали английский, французский и немецкий языки — ключевые источники международной управленческой терминологии. Это отразилось на развитии узбекской официально-деловой лексики и формировании новых понятий в сфере политики, экономики и права. В советский период основным источником заимствований для узбекского языка был русский язык. Однако после обретения независимости начался переход к более прямому заимствованию из западноевропейских языков. Ускорение процессов глобализации, расширение международного сотрудничества, участие в международных организациях, таких как ООН, ВТО и ОИС, потребовали активной адаптации международной терминологии в национальную языковую систему.

Основные источники заимствований

Английский язык: Является доминирующим источником современных терминов управления. Примеры:

anagement → *menedjment / menejment* (менеджмент)

governance → *governance* (гавернанс)

audit → *audit* (аудит)

strategy → *strategiya* (стратегия)

Французский язык: Французские термины чаще попадают в узбекский через русский язык. Например:

bureaucratie → *byurokratiya* (бюрократия)

diplomatie → *diplomatiya* (дипломатия)

Немецкий язык: Немецкое влияние ощущается в таких терминах, как *Rechtstaat* (правовое

государство), которые активно используются в научной и правовой литературе.

Заемствованные термины претерпевают адаптацию в соответствии с фонетическими и морфологическими нормами узбекского языка. Например, английское *policy* в официальных документах может быть передано как *siyosat*, но в узком управленческом контексте встречается и калькирование: *public policy* → *otmaviy siyosat*. Некоторые термины теряют точность при переводе или заимствовании. Одновременное использование оригинала и перевода: *audit* и *tekshiruv*. Отсутствие единых стандартов Создание специализированных глоссариев и словарей. Создание терминологической базы в рамках Академии наук Республики Узбекистан. Развитие Сотрудничество с международными структурами в области стандартизации терминологии. В официальных документах Республики Узбекистан за последние десятилетия наблюдается устойчивая тенденция к внедрению терминов, заимствованных из западноевропейских языков. Рассмотрим несколько конкретных примеров:

В законе «О стратегическом управлении» (*Strategik boshqaruv to'g'risida Qonun*), термин *strategik rejalashtirish* напрямую калькирует английское *strategic planning*. В нормативных актах Министерства финансов часто встречается термин *audit va nazorat*, где *audit* сохраняется как иноязычный термин. В концепции развития цифрового правительства используется термин *e-hokimiyat* как адаптация *e-government*. Такие термины всё чаще не переводятся дословно, а включаются в текст в адаптированном или транслитерированном виде, особенно в деловой, правовой и академической лексике. Значительное распространение западных управленческих терминов также наблюдается в вузовских программах. В университетах, таких как Университет мировой экономики и дипломатии (WEDU) или Университет управления в Ташкенте, используются учебные курсы с названиями вроде:

Public Administration

Governance and Leadership

Project Management

Это не просто кальки, а элементы новой профессиональной культуры, формирующие мышление будущих управленцев. Преподавание зачастую ведётся на английском языке, что способствует закреплению оригинальной терминологии.

Интересен и социолингвистический аспект: заимствованные термины используются в разной степени в зависимости от социального слоя и уровня

образования: В бюрократической среде и в научных кругах преобладает использование англоязычных терминов. В СМИ и в повседневной речи они часто подаются с пояснением или адаптацией (например, *startup* → *yangi tadbirkorlik tashabbusi*). Кроме того, молодежная аудитория быстрее осваивает новые слова благодаря цифровой среде, в то время как старшее поколение предпочитает традиционные аналоги или русские кальки. Национальные лингвистические учреждения начали работу по унификации новых терминов. В частности, Институт узбекского языка и литературы при Академии наук публикует: Терминологические словари (напр. *Davlat boshqaruvi atamalari lug'ati*)

Должны быть разработаны методические рекомендации по переводу управленческой лексики онлайн-базы данных новых слов и выражений. Тем не менее, работа усложняется скоростью изменений и активным внедрением неологизмов из английского без промежуточного этапа перевода. В процессе адаптации западноевропейской терминологии в узбекском языке наблюдаются два основных механизма:

Прямое заимствование: Пример — *monitoring, outsourcing, branding*. Эти слова заимствуются без перевода и минимальной адаптации:

monitoring → *monitoring*
outsourcing → *outsourcing*
→ *branding*

Калькирование: Некоторые термины переводятся дословно или через описание:

rule of law → *qonun ustuvorligi*
civil service → *davlat fuqarolik xizmati*
human resources → *inson resurslari*

Прямые заимствования чаще встречаются в деловом и академическом контексте, в то время как кальки популярны в официальных речах и документах, направленных на широкую аудиторию. Это объясняется необходимостью сохранить понятность и доступность языка. Это говорит о типовой модели заимствования среди тюркоязычных стран Центральной Азии, где английские и русские источники играют доминирующую роль. Развитие цифровых платформ, онлайн-обучения и государственных информационных систем в Узбекистане также влияет на ускоренное внедрение новой терминологии:

Digital transformation → *raqamli transformatsiya*
E-government → *e-hokimiyat*
Smart city → *aqlli shahar*

Эти выражения активно используются в официальных программах (например, *"Raqamli O'zbekiston – 2030"*) и служат индикатором технологических и управленческих изменений в стране.

В будущем возможны следующие направления: Повышение квалификации переводчиков и госслужащих в части современной управленческой терминологии. Интеграция международных стандартов (ISO, UNDP) в национальные программы подготовки специалистов. Стимулирование научных исследований по вопросам терминологической политики, особенно в аспекте языкового баланса между заимствованием и сохранением идентичности.

С переходом Узбекистана на латиницу и усилением роли узбекского языка в управленческой, юридической и образовательной сферах усилилось внимание к вопросу создания единообразной и научно обоснованной терминологии.

Президентские указы (например, о развитии узбекского языка как государственного) призывают к внедрению современного терминологического аппарата. Государственная комиссия по языковой политике осуществляет надзор за правильностью использования новых терминов в СМИ, документах и образовании. Разрабатываются терминологические базы данных, такие как *"Davlat tilida ish yuritish lug'ati"*, с целью стандартизации и унификации понятий.

Интерес представляет отношение носителей узбекского языка к заимствованным терминам: Молодёжь (18–35 лет): в основном положительно воспринимает англицизмы как признак современности и профессионализма. Старшее поколение: чаще требует перевода или замены на привычные узбекские или русские слова. Госслужащие: в официальной документации предпочитают кальки или пояснительные конструкции. Такое восприятие влияет на темпы адаптации терминов: слова, не вызывающие трудностей в понимании, быстрее закрепляются и в речи, и в текстах. Это поднимает вопрос о необходимости психолингвистического сопровождения терминологической реформы.

Интересной тенденцией является начало экспорта узбекской терминологии в рамках международных программ и академических сетей. В проектах ООН, реализуемых в Узбекистане, узбекские термины включаются в англоязычные отчёты: *"The role of mahalla in local governance"*. В международных конференциях участники из Узбекистана все чаще используют термины: *"xalqaro hamkorlik"*, *"mahalliy boshqaruv"*, *"inson kapitali"* как обозначения уникальных национальных понятий, не имеющих прямых аналогов в западной модели. Это подчёркивает важность двусторонней терминологической адаптации — не только заимствования, но и представления собственных реалий миру.

Провести корпусный анализ официальных узбекских текстов (постановлений, законов) с целью выявления частотности и стабильности новых терминов.

Разработать учебные пособия для госслужащих и студентов с пояснением происхождения и контекста употребления западных терминов. Создать онлайн-платформу с двуязычным терминологическим глоссарием (англо-узбекским), обновляемую в реальном времени. Стимулировать перевод оригинальных западных учебников по государственному управлению на узбекский язык с научной адаптацией терминологии. Оценить влияние социальной сети и медиа на скорость распространения терминов (например, TikTok, Telegram-каналы о политике и образовании). Влияние международных организаций на терминологическое развитие. Международные организации, такие как ООН, Всемирный банк, ЮНЕСКО, ОБСЕ и ЕС, оказывают значительное влияние на формирование государственной терминологии в Узбекистане. Через проекты, меморандумы, техническую помощь и рекомендации они приносят новую лексику, особенно в сферах: Управление проектами (Project management), Бюджетная прозрачность (Fiscal transparency), Инклюзивное развитие (Inclusive development), Цифровая трансформация (Digital transformation). Например, в документах ООН в Узбекистане уже с 2018 года широко используются термины: *barqaror rivojlanish maqsadlari (SDGs)*, *davlat xizmatlari modernizatsiyasi*, *tahlilga asoslangan siyosat (evidence-based policy)*. Такая практика приводит к тому, что эти выражения закрепляются не только в профессиональной среде, но и в медиа, образовании и общественном дискурсе.

При переводе терминов государственного управления с английского, французского или немецкого на узбекский возникают следующие сложности:

Юридическая точность: Например, термин *accountability* сложно перевести однозначно: возможны варианты *javobgarlik*, *hisobotlilik*, *mas'uliyat*. Каждый из них имеет разные юридические и культурные оттенки.

Разница в институциональных понятиях: Понятие *ombudsman* в странах Европы и его эквивалент в Узбекистане — *inson huquqlari bo'yicha vakil* — имеют различное содержание и полномочия, что требует адаптационного перевода, а не кальки.

Культурные реалии: Понятия *governance*, *civil society*, *public participation* требуют интерпретации с учётом местной специфики, так как в узбекской модели акцент часто делается на традиционные формы самоуправления — махалли, жамоатчилик кенгашлари и т.д.

Для комплексного понимания процессов проникновения и адаптации западноевропейской терминологии в узбекский язык необходимо привлечь инструментарий из смежных дисциплин:

Политология: Термины вроде *good governance, decentralization, transparency* напрямую связаны с процессами реформ в управлении и не могут быть изучены без учёта политического контекста.

Юриспруденция: Правовая база закрепляет терминологию через законы, кодексы, указы. Например, термин *fuqarolik jamiyati* впервые институционализирован в правовых документах после 2000-х годов.

Социология: Восприятие новых терминов населением, их проникновение в бытовой язык, адаптация в образовательной и информационной среде — предмет эмпирического исследования.

Лингвистика: Аспекты фонетической, морфологической и семантической адаптации.

Таким образом, терминология управления — не только языковое, но и социально-политическое явление.

Влияние западной терминологии проходит условно через три фазы: Импорт (прямое заимствование):— активное после 1991 года, особенно в экономике и международных отношениях.

Адаптация и гибридизация:— сочетание заимство *policy*.
— пример: *marketing, budgeting*, ваний с местными рями:
— *innovatsion boshqaruv, strategik tahlil*.

Институционализация:— закрепление в законодательстве, образовании, госпрограммах.— пример: “*Raqamli O‘zbekiston — 2030*” закрепляет термин *raqamlashtirish*.

Каждая фаза сопровождается социолингвистическим и нормативным креплением, формируя новую управленческую лексическую норму.

Термин *innovatsiya* стал одним из ключевых в стратегических документах Узбекистана последних лет. Его использование значительно расширилось:

Innovatsion rivojlanish vazirligi — министерство, само название которого представляет заимствованный термин. *Innovatsion ekotizim, innovatsion yechimlar, startup ekotizimi* — примеры гибридных выражений.

Однако на практике возникает противоречие между термином и его содержанием: не все учреждения, в названиях которых фигурирует *innovatsiya*, соответствуют понятию в западном смысле (технологическая новизна, венчурность, риск). Это указывает на необходимость **семантической донастройки терминов** в узбекском языке.

В эпоху цифровых коммуникаций ключевыми каналами внедрения новых слов стали: Telegram-каналы (например, “*Huquqiy axborot*”, “*Reforma.uz*”) Онлайн-платформы госуслуг (*my.gov.uz, anticorruption.uz*) Электронные версии СМИ (*Gazeta.uz, Kun.uz*) YouTube и TikTok — блогеры объясняют политические и

экономические процессы, используя термины типа: *budjet ochiqligi, audit hisobotlari, liderlik ko'nikmalari*.

Таким образом, медиа не только транслируют, но и формируют языковую норму, особенно в молодёжной среде. Это подчёркивает необходимость грамотной терминологической политики в медиaprостранстве.

Западноевропейская терминология оказывает значительное влияние на развитие узбекского языка, особенно в сфере государственного управления. В условиях глобального и политического и административного устройства. Задачей лингвистов оптимизация формирование новой лексической базы, отражающая современные реалии и специалистов по государственному управлению, является гармоничное внедрение этих терминов с сохранением национальной языковой идентичности. Процесс адаптации западноевропейской терминологии в сфере государственного управления в узбекском языке отражает стремление страны к модернизации и интеграции в мировое сообщество. Несмотря на наличие определённых трудностей — разночтения, отсутствие стандартов, влияние русского и английского языков — можно говорить о формировании новой терминологической парадигмы, адекватной реалиям XXI века. Гармоничное сочетание национальных языковых традиций с современными лексическими заимствованиями может стать фактором укрепления как управленческой культуры, так и языковой самобытности Узбекистана. Западноевропейская терминология государственного управления, прежде всего англоязычная, оказывает устойчивое и нарастающее влияние на узбекский язык. Этот процесс

обусловлен глобализацией, цифровизацией, международным сотрудничеством, проходит через механизмы заимствования, калькирования, трансформации. Влияет на образование, управление, медиа, законодательство. Несмотря на определённые лингвистические и нормативные вызовы, в Узбекистане постепенно формируется системный подход к интеграции новой терминологии: через работу научных институтов; нормативные акты и официальную политику; развитие специализированных словарей и учебников.

В будущем, при условии координации усилий между государством, академическим сообществом и международными партнёрами, Узбекистан может не только адаптировать, но и обогащать глобальный дискурс управления своей уникальной лексикой, отражающей местную специфику. Таким образом, западноевропейская терминология, особенно англоязычная, глубоко проникает в различные уровни узбекского языка — от официальных документов до образовательной и профессиональной среды. Этот процесс неизбежен и отражает глобализационные тенденции, в которых Узбекистан должен быть готов к адаптации

и стандартизации лексики. Это требует взаимодействия между государственными структурами, образовательными учреждениями и научным сообществом.

Список литературы:

- 1.Karimov I. A. “O‘zbekiston – bozor munosabatlariga o‘tish yo‘lida”. – T., 1993.
- 2.OECD Public Governance Reviews – Uzbekistan 2020.
- 3.Sharipov S. “Davlat boshqaruvi atamalari lug‘ati”. – T.: FAN, 2021.
- 4.Crystal D. “English as a Global Language”. – Cambridge University Press, 2003.
- 5.Abdullaeva M. “Terminlarning zamonaviy o‘zbek tilidagi shakllanishi”. – “Filologiya masalalari” jurnali, 2022.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТЕРМИНОЛОГИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ(ТГУ) В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ.

Сулайманов Бахадыр Курбанович
Азиатский университет технологий

Терминология государственного управления играет важную роль в обеспечении точности и единообразия коммуникации в области государственного устройства и функционирования различных органов власти. Одна из интересных проблем в лингвистике и переводе касается того, как различные языки, в частности русский и узбекский, отражают структуры терминов в сфере государственного управления. В статье рассматриваются особенности структуры терминологии государственного управления в русском и узбекском языках, а также факторы, которые влияют на их развитие и использование. Терминология государственного управления включает в себя специализированные слова и выражения, которые используются для описания процессов, институтов и авторов, связанных с управлением государством. Это касается, прежде всего, терминов, обозначающих органы государственной власти, их функции, права и обязанности, а также различные виды документов, процедур и технологий управления.

Русский язык, как язык многонациональной страны с развитой государственной системой, обладает богатой и разнообразной терминологией, которая отражает специфику государственной власти и управления. В структуре терминов государственного управления можно выделить несколько категорий:

Обозначения органов власти: Например, «Президент», «Государственная дума», «Сенат», «Министерство» и другие. Эти термины часто происходят от латинских или греческих корней, а также имеют старорусские и народные элементы.

Юридические термины: Включают такие понятия, как «законодательство», «акты», «права человека», «глобализация» и другие. Эти термины могут быть заимствованы из международных источников, что придает им двуязычную или многозначную природу.

Процессуальные термины: Например, «административный процесс», «государственная программа», «публичное управление» и другие. Они отражают различные стадии функционирования органов власти и взаимодействия с гражданами.

Термины, связанные с социальной политикой: Термины, такие как «права граждан», «глобальные вызовы», «демократизация» и другие, определяют важные аспекты взаимоотношений государства и общества.

Русский язык в своей структуре терминов государственного управления часто использует заимствования, при этом активно развивает собственные термины и понятия, что свидетельствует о взаимопроникновении культур и влиянии международных стандартов.

Узбекский язык, как официальный язык Узбекистана, также развивает свою терминологию в сфере государственного управления. Несмотря на то, что узбекский язык использует арабские, персидские и русские заимствования, его система терминов имеет свою уникальную структуру, адаптированную к особенностям социального и политического устройства Узбекистана.

Обозначения органов власти: Узбекский язык включает термины, аналогичные русским, но с некоторыми адаптациями. Например, «Президент» в узбекском языке также сохраняет форму, заимствованную из русского, но в контексте политической системы Узбекистана используется слово «Президент» (президент) или «Oliy Majlis» (Высший Совет) для обозначения высшего законодательного органа.

Юридические и процессуальные термины: В узбекском языке можно встретить термины, такие как «конун» (закон), «хукумат» (правительство), «маъмурий» (административный) и другие, которые также имеют заимствования, но адаптированы к специфике узбекской правовой системы.

Термины, связанные с социальной политикой: Например, такие выражения, как «аҳолининг ҳуқуқлари» (права населения), «демократия» (демократия), «таълим» (образование) активно используются в узбекской терминологии государственного управления, что отражает стремление к демократизации и реформированию общественного устройства.

Обе языковые системы, русская и узбекская, имеют схожие элементы в структуре терминологии государственного управления, однако существуют и заметные различия, обусловленные историческими и культурными особенностями. Терминология государственного управления в русском и узбекском языках отражает исторические, социальные и культурные особенности каждой из стран. Несмотря на влияние друг на друга, оба языка развивают свои уникальные структуры в рамках политической и юридической системы. Русский язык, с его заимствованиями и международными стандартами, и узбекский язык, с акцентом на национальную идентичность и реформирование, предлагают различные подходы к терминологии государственного управления. Тем не менее, оба языка продолжают развиваться, обеспечивая точность и ясность в сфере управления и правового регулирования.

Языковые системы, как русский, так и узбекский, находятся под влиянием внешних факторов, таких как международные отношения, глобализация, а также

политические и экономические изменения, что в свою очередь оказывает значительное влияние на структуру и развитие терминологии государственного управления. Глобализация и расширение международных связей между странами требуют использования международных стандартов в области государственного управления. Как в русском, так и в узбекском языках активно используются заимствования и кальки, которые соответствуют международным практикам. Примеры таких заимствований включают термины «глобализация», «демократия», «права человека», «финансовая стабильность», которые становятся неотъемлемыми составляющими в терминологии государственного управления обеих стран. Для узбекского языка характерна специфика адаптации этих терминов с учетом грамматических и фонетических особенностей языка. В последние десятилетия в Узбекистане проводится активная работа по реформированию политической системы, а также экономических и социальных структур. Это находит свое отражение в изменении терминов и понятий, связанных с государственной политикой. Реформы в области государственного управления, прав человека, децентрализации власти влияют на создание новых терминов и понятий. Например, создание нового типа управления на местах, изменение роли исполнительных органов власти и участие граждан в процессе управления требуют разработки новых терминов и адаптации существующих. В ответ на эти изменения узбекский язык разрабатывает новые термины, такие как «хукумат органлари» (органы власти), «маъмурий ислохот» (административные реформы), что подчеркивает стремление к улучшению государственного управления. Одним из значимых аспектов при сравнении терминологии государственного управления в русском и узбекском языках является проблема перевода и адаптации терминов. Процесс перевода может столкнуться с рядом трудностей, таких как культурные различия между Россией и Узбекистаном также влияют на то, как терминология государственного управления используется и воспринимается в этих странах. Например, термин «демократия» может вызывать различные ассоциации в русскоязычных и узбекскоязычных сообществах, поскольку в историческом контексте эти понятия могут восприниматься по-разному. В ответ на изменения в политической жизни и развитие новых форм государственного управления, необходимо создавать новые термины, которые будут соответствовать особенностям узбекской реальности. Этот процесс является важной частью работы лингвистов и государственных органов, занимающихся вопросами стандартизации и унификации терминов.

Введение в использование электронных государственных услуг, цифровая трансформация управленческих процессов и развитие «умных городов» требует создания новых терминов. В русском языке уже активно используются такие термины, как «электронное правительство», «цифровизация», «блокчейн в управлении»,

«цифровая трансформация» и другие. Аналогичные термины появляются и в узбекском языке, например, «raqamli boshqaruv» (цифровое управление), «elektron hukumat» (электронное правительство), «raqamli iqtisodiyot» (цифровая экономика). Важно, чтобы эти термины точно отражали процессы, происходящие в государственной сфере и были понятны гражданам, а также соответствовали международным стандартам. В последние годы в Узбекистане наблюдается активная модернизация и реформа системы государственного управления. Развитие института президентской власти, децентрализация, улучшение социального обеспечения, права и свободы граждан – все это порождает необходимость создания новых терминов, отражающих изменения в структуре государственной власти. Такие термины, как «мудирият» (управление), «mahalliy hokimiyat» (местное самоуправление), «rivojlanish» (развитие), активно используются в правовых актах и социальных инициативах. Важно, что эти термины часто разрабатываются с учетом особенностей культурной и социальной жизни, что подчеркивает уникальность системы государственного управления Узбекистана. В условиях международного взаимодействия и глобализации важно поддерживать обмен опытом в разработке и стандартизации терминов между странами. Это помогает не только улучшать понимание между различными государствами, но и способствует созданию единой базы для совместной работы в области государственного управления. Одной из главных проблем при развитии терминологии государственного управления является трудность перевода и адаптации терминов в различных языках. Для обеих стран важно правильно адаптировать международные термины, чтобы они соответствовали юридической и политической культуре каждой страны. В обеих странах используется большое количество заимствованных терминов, что создаёт проблемы в их переводе и адаптации. Некоторые термины, заимствованные из других языков (особенно из английского), могут иметь различные значения в контексте политической и правовой системы каждой страны. Поэтому важно, чтобы термины не только точно передавали смысл, но и были понятны для широкой аудитории.

Вопрос структуры терминологии государственного управления в русском и узбекском языках остается актуальным и многогранным. Несмотря на сходства в основе терминов, существует множество уникальных особенностей, связанных с историей, культурой и политической системой каждой страны. Активные процессы модернизации, цифровизации и реформирования государственной власти продолжают стимулировать появление новых терминов и понятий. В этом контексте особое значение имеет роль национальных языков в сохранении идентичности и обеспечении точности правовых и административных процессов.

Терминология государственного управления в русском и узбекском языках представляет собой динамичную и многослойную систему, которая постоянно развивается и адаптируется к изменениям в политической, экономической и

социальной сферах. Важными аспектами этого процесса являются влияние новых технологий, образовательных программ, а также СМИ и глобализация. Важно, чтобы процесс создания и распространения терминов был ориентирован на точность, ясность и понимание среди граждан. Сохранение и развитие языковой идентичности, а также учет международных стандартов играют ключевую роль в формировании эффективной и доступной системы терминов государственного управления.

Литература:

1. Волков С. С. Сематические неологизмы в общественно-политической лексики судебных актов начала XVII В. ЛГУ 1960 №-2.стр.110-118.
2. Смирнова Н.А. Западное влияние на русский язык в Петровскую эпоху. М. 1980 стр. 56.
3. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР Вопросы терминологии.-М., 1961. - С.57.
4. Бархударов С.Г. О значение и задачах научных исследований в области терминологии. // Советская терминология. 1989. №1. с.63-71.

RANG NOMLARINING LEKSIK-SEMANTIK TASNIFI, TASNIF ASOSLARI VA ULARNI AJRATISH MUAMMOLARI

Axmedova Go'zal,
QarDU doktranti

Ranglarning ramziy ma'no-mohiyati, semantik tabiati xususida hozirga qadar bahs-munozaralar to'xtamagan. Negaki rang ijtimoiy, mafkuraviy, estetik jihatdan asoslangan tavsifiy axborotlarni saqlovchi vosita bo'lib, u yoki bu millatning uni qurshab olgan olam, urf-odat, marosim, ijtimoiy-madaniy hayot, adabiyot va san'atga doir qarashlari bilangina emas, balki, mifologik, kosmogonik, diniy-ilohiy tasavvurlari bilan ham chambarchas bog'lanib ketgan. Shu bois zamonaviy tilshunoslik rangga mental lingvomadaniy fenomen sifatida qaramoqda: "Rang – moddiy olamdagi mavjudliklarning o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflaydigan, ko'rish vositasida idrok etiladigan va muayyan nomlar orqali tilda ifodalanadigan universal mental kategoriyadir" [1:5]. U insonning tashqi va ichki olamini jonlantiradigan, to'ldiradigan, ruhlantiradigan, boyitadigan keng qirrali hodisa.

Rang bildiruvchi leksemalar tizimi sistema a'zolarining semantik jihatdan nisbiy tabiatga egaligi sababli o'ta yopiq va struktural aniq qurilma bo'lib, u ayni paytda struktural

jihtadan mukammal sistemaning klassik namunasi bo'lib xizmat qiladi. Bu esa rang nomlari tizimining inson uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan va ranglarning obyektiv xilma-xilligini aks ettirgan leksik-semantik guruh ekanini ko'rsatadi. Shunga ko'ra O.B.Yermakova rang nomlari tasnifiga konnotativ aspektda yondashish lozimligini ta'kidlaydi [2:11].

Tilshunoslikda rang nomlarini tasniflash birmuncha murakkab bo'lib, odatda, aksariyat tadqiqotchilar ularning etimologiyasini asos qilib olishadi. Sababi semantik jihatdan ham, morfologik struktur jihatdan ham hozirgacha rang nomlarini tartiblash va tasniflashning yagona va mukammal tamoyili mavjud emas [3:220].

Rang leksikasiga tarixiy nuqtayi nazardan yondashgan N.B.Baxilina, Y.V.Normanskaya va boshqalar rangni nomlovchi maxsus so'zlar va so'z guruhlarini ajratishda til taraqqiyotining muayyan davridagi tarkibini o'rganish asosida tarixiy yondashish lozimligini ta'kidlashadi. N.N.Kozlova esa olimlarning tilda ma'lum rang nomlarining paydo bo'lish va rivojlanishini xalqning tarixiy va madaniy rivojlanishi bilan bog'lashlariga e'tiroz bildiradi. Uningcha, tilning tarixiy-madaniy taraqqiyoti bilan predmet nomlaridan hosil bo'ladigan rang nomlarining paydo bo'lishi o'rtasida bog'liqlikni izlash mushkul. "Gap shundaki, deydi u, – tilning rivojlanish bosqichini unda mavjud bo'lgan ma'lum turdagi rang nomlarining umumiy soniga qarab baholash masalasi juda ziddiyatli"[4:87]. Biroq kuzatishlardan ma'lum bo'ladiki, jamiyatdagi o'zgarishlar, insonlarning hayot tarzi, diniy qarashlarining o'zgarishi ranglarning semantikasiga ham o'zgarish bo'lishiga olib keladi.

N.B.Baxilina XI asrdan XVIII asrgacha bo'lgan uzoq tarixiy davr misolida rang nomlarini uchta asosiy jihat – kelib chiqishi, ma'nosi va qo'llanilishiga ko'ra tasnif qilgan holda o'rganadi. Uning fikricha, bularning ichida eng murakkab va muhimi ranglarni ma'nosi – semantik jihatiga ko'ra tasniflashdir. Negaki muayyan davrda ezgulik yoki jo'shqinlik ramzi bo'lgan rang davrlar o'tishi bilan boshqa tushunchaning ramziga aylanishi mumkin. U buni qizil, ko'k, jigarrang, to'q sariq va binafsha ranglar misolida rang semantikasidagi o'zgarishlarni yoritib beradi [5:286].

Insonlarning dunyoqarashi, hayot tarzi, diniy e'tiqodining o'zgarishi bilan ranglarga bo'lgan munosabat ham o'zgarib borishini o'zbek tili materiallari misolida ham kuzatishimiz mumkin. Masalan, bugungi o'zbek lingvomadaniyatida *oq* – yorug'lik, poklik, beg'uborlik ramzi hisoblanib, bu *oq ko'ngil*, *oq yo'l*, *oppoq orzular*, *oq ko'ylak (nikoh ko'ylagi)*, *oq-qorani ajratmoq (yomon bilan yaxshini, do'st bilan dushmani, foyda bilan ziyonni farqlamoq, tushunmoq)*, *oq fotiha bermoq* kabi jumalalarda ko'rinadi. Qora esa zulmat, omadsizlik, ayriliq, g'am-anduh ramzi. Buni ushbu misralarda ham yaqqol ko'rishimiz mumkin:

Toleing toabad bo'lmasin qora,

Manglaying oq bo'lsin, yarqiroq bo'lsin. (A.Oripov, Yillar armoni).

Biroq **oq** – **qora** oppozitsiyasi har doim ham qat'iy semantik asosga ega bo'lavermaydi. Qora yevropa mumlakatlarida motam rangi bo'lsa, o'zbek xalqi orasida *ko'k*, ba'zan *oq* ham

motam rangi hisoblanadi. Masalan, *Ro'zimurodning onasi aza ochdi. Qarindoshlar oq kiyib, ovoz chiqardilar.* (Sh.Ashurova, Yanga). Shuningdek, xalqimiz orasida “bo'ysunmas, itoatsiz, so'zga kirmaydigan, hurmat qilishni bilmaydigan farzandni la'natlamoq, nafrat o'qib undan yuz o'girmoq, voz kechmoq” [6:176] ma'nosidagi *oqpadar, oq qilmoq* kabi birikmalar ham uchraydiki, bu **oq – qora** ziddiyatini jiddiy qarab chiqish lozimligini taqozo etadi.

I.Haqqulovning ta'kidlashicha, olis o'tmishda turkiy qavmlarda *oq rang* motam, musibat hatto qurg'oqchilik alomati, oltoyliklarda *oq rang* motam ramzi hisoblangan. Manbalar Chinda yashagan turk tilli solorlar uchun oq rangning boshqa ma'nolar bilan bir qatorda, motam timsoli bo'lganligidan ham xabar beradi. Faqat turkiylarda emas, boshqa ayrim xalqlarda ham *ko'k* va *oq* motam, qayg'u ramzi sanalgan. Vaqt o'tishi bilan ahvol o'zgargan. Buni qora rangga munosabatlarning o'zgarishidan ham anglash qiyin emas. Chunki qadimda turkiylarning dunyoqarashi va fikr olamida oq rangga qaraganda qora rang e'tiborliroq mavqega ega edi. Shu bois ularning diniy ishonchlarida qora so'zi ko'proq o'rin egallagan. Xoqoniya shohlari qora dab atalishini (Bug'ro Qora Xoqon deyilgani kabi) Mahmud Qoshg'ariy sharhlab qoldirgan. Keyingi paytlarda, hatto, Qoshg'ar etnonimining yuzaga kelishi ham *qora* kalimasiga borib taqalishini anglatadigan izohlar bayon etildi. Qoraqalpoq olimi D.Aytmurodov yozadi: “Qoshg'ar toponimini E.M.Mirzayev quyidagicha izohlaydi: “Qoshg'ar – nefrit toshi, nefrit tog'i; “qash” – nefrit, “g'ar” – tosh. Bizningcha, “Qoshg'ar” toponimining ikkinchi qismi “g'ar”, “qar” aslida oxirgi “a” tovushi tushib qolgan “qora” so'zi bo'lib, qora ma'nosini bildiradi. Ushbu fakt va dalillar qora (rangiga ham) alohida bir diqqat bilan qarashni taqozo etadi [7:].

Rang nomlarining tarixiy evolyutsiyasiga bag'ishlangan ishlarda ta'kidlanishicha, dastlabki bosqichlarda ranglar faqat ikki guruhga ajratib tasnif qilingan:

- a) *qora* – barcha to'q ranglar;
- b) *oq* – barcha yorug' ranglar.

Keyinchalik rang nomlari bilan bog'liq uchinchi guruh – *qizil* va uning ottenkalari bilan bog'liq rang nomlari ajratilgan [8:216].

Qora – *oq* oppozitsiyasi keyinchalik aksariyat tilshunoslarning munozarasiga sabab bo'ladi. Bu ayrim xalqlarda *rangsiz* – *rangli*, *yorug'* – *to'q*, *rangli* – *oq* oppozitsiyalarining ham mavjudligi bilan bog'liq. Masalan, O'rta Osiyo va Eron xalqlarining mushtarak yodgorligi hisoblangan “Avesto”da *oq* – yorug'lik, *qora* – qorong'ulik, ya'ni yorug'lik va qorong'ulik oppozitsiyasi yaxshilik va yomonlik ramziy ma'nosida qo'llanadi. Asarda Axriman qorong'ulikning yomonlik, yovuzlik sifatidagi boshlang'ich quvvati – ilk manbai sifatida talqin etiladi.

Xuddi shuningdek, ruscha *белый* ni ayrim etimologlar qadimgi hind-yevropa tillaridagi *bhā* – yoritmoq, yaltiramoq (*светит, блестит*) so'zining asosi bilan bog'laydilar, *bhel* – yaltiroq, yorug' (*блестящий, светлый*) [9:379].

Bevosita tilshunoslikda rang nomlarining ilk tasnifi va tavsifi taniqli amerikalik tilshunos, etnolingvist B.Uorf (*Benjamin Lee Whorf*, 1897-1941) nomi bilan bog'lanadi. U vatandoshi – XX asrning eng yirik va eng taniqli tilshunoslaridan biri, lingvistik tipologiya, fonologiya va sotsiolingvistikaning yetakchi vakili, antropolog E.Sepir (*Edward Sapir*, 1884-1939) bilan hamkorlikda shakllantirgan va fanda “Sepir – Uorf gipotezasi” nomi bilan mashhur bo'lgan “lingvistik nisbiylik” tamoyilini ishlab chiqishda tabiatdagi ranglar va ularning nomlanishiga doir ayrim qarashlarini bildiradi. Unga ko'ra, “o'xshash fizik hodisalar tilning sistemaviy qonuniyatlariga mos yoki yoki hech bo'lmaganda uning tabiatiga o'xshash bo'lgan taqdiridagina olamning haqiqiy tasvirini yaratishga imkon beradi” [10:175].

Taniqli ingliz antropologi, etnograf va etnolog V.Tyorner (*Victor Witter Turner*) o'tgan asrning o'rtalarida turli madaniyatlarga xos urf-odat, an'analarni o'rganish jarayonida ranglar va ularning nomlanishi, taraqqiyoti masalasiga ham diqqat qaratadi. U 1967-yilda chop etilgan “Colour Classification in Ndembu Ritual. A Problem in Primitive Classification” (“Ndembu marosimida ranglar tasnifi. Ibtidoiy madaniyatlarda ranglarni tasniflash muammosi”) va “The forest of symbols: Aspects of Ndembu ritual” (“Ramzlar olami: Ndembu marosimining xususiyatlari”) [11:38] deb nomlangan asarlarida Zambiyadagi Ndembu qabilasi nutqida faqat **white, red, black** – oq, qizil va qora rang nomlari mavjud ekani, ushbu rang nomlari “primary terms” (asosiy nomlar, terminlar) ekanligini ta'kidlaydi va rang tasnifi uchun ushbu uch rang asosiy mezon, tayanch bo'lishini, ya'ni **oq – qora – qizil** triadasini taklif qiladi.

Xulosa qilib aytganda, rang semantikasi nisbiy tushuncha bo'lib, ularning ma'nosi turli madaniyatlarda farq qiladi, oq va qora ranglarning talqini bunga misol bo'la oladi. Ranglarni tasniflash evolyutsiyasiga kelsak, dastlab faqat qora va oq ranglar mavjud bo'lgan bo'lsa, keyinchalik boshqa ranglar ham paydo bo'lgan degan fikrni ilgari surish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Охрицкая Н.М. Лингвокультурологический аспект многозначности цветоименований: Автореф. канд. филол. наук. – Челябинск, 2012. 24 с. – Б. 5
2. Ермакова О.Б. Концептуализация цвета в русском языке: дис. ... канд. филол. наук. – М., 2007. 345 с. – Б.11
3. Дюпина Ю. В., Шакирова Т. В., Чуманова Н. А. Классификация цветообозначений в лингвистической литературе // Молодой ученый. [Тюмень]. 2013. № 1 (48). С. 220–221. – С.220
4. Козлова Н.Н. Цветовая картина мира в языке / Н.Н. Козлова // Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия: Филология, история, востоковедение. - 2010. - №3. - С. 82-88. – Б. 87
5. Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. – М., Наука, 1975. – 286 с.
6. Ўзбек тилининг изохли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2006. – 688 б. – Б.176
7. Ҳаққулов И. Яна қора ранг талқини ҳақида / <https://adabiyot.islamonline.uz/adabiyotshunoslik/832-maqola.html>

8. Василевич А. П., Кузнецова С. Н., Мищенко С. С. Цвет и названия цвета в русском языке. – Москва: URSS, 2005. – 216 с.
9. Норманская Ю.В Генезис и развитие систем цветообозначений в древних индоевропейских языках. – М.: С&К, 2005. – 379 с.
10. Language, thought, and reality: Selected writings of Benjamin Lee Whorf. THE M.I.T. PRESS, 1956, Technology Press of Massachusetts Institute of Technology. P.288. – Б. 175 // https://jasonzuzga.com/wpcontent/uploads/2020/03/LANGUAGE_THOUGHT_and_REALITY_Whorf.pdf.
11. Turner V. Colour Classification in Ndembu Ritual. A Problem in Primitive Classification // Anthropological Approaches to the Study of Religion. – London, 1966. 224 p. – P. 38

ТИББИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ FAOLIYATI

Райимова Наргиза
Осиё технологиялар университети магистранти

Ўзбекистонда даволаш муассасаларини ўрта тиббиёт ходимлари билан асосан тиббиёт билим юртлари таъминлаб келди. Ўзбекистонда 1991 йили 41 та, 2008 йили эса 74 та шу турдаги таълим муассасаси фаолият кўрсатди¹⁷. Бизга маълумки, Республикадаги бу турдаги таълим масканлари ўқитувчиларининг ҳам, ўқувчиларининг ҳам катта қисмини аёллар ташкил этади. Тиббиёт билим юртида асосан акушерлик иши, ҳамширалик иши, фармацевтика, ортопедия стоматология йўналишлари фаолияти йўлга қўйилди. Коллеж ўқитувчилари амалиётни фан билан узвийликда олиб борди. Масалан, Самарқанд таянч тиббиёт билим юртида Н.Я. Аллаёрова, Ф. Қ. Асқаровалар тиббиётнинг педиатрия ва акушер-гинекология йўналишлари бўйича диссертация ишлари тайёрлади. Мазкур коллежда 14 та кафедра фаолият кўрсатиб, уларда И.М. Калонova, Р. Ҳамраева, М. Чоршанбаева, А. Мусамуродова, Д.Тошева, Д.Ў.Юсупова, Д.Ш.Шарипова, Г.Б.Облоқулова, М.А. Рахмонова, Ф. Одилова, Л.Н.Турсунқулова, С.Садинова каби хотин-қизлар ўқувчиларга таълим тарбия берди. Коллежда 20 га яқин дарслик ва 50 дан ортиқ ўқув қўлланмалари, 21 та ўқув дастурлари ишлаб чиқилди¹⁸. Ўрта махсус тиббий таълим муассасалари ўқувчиларининг 58 фоиздан ортиғи ҳамширалик иши йўналишида (58,1%) тахсил олди¹⁹.

¹⁷Образование Узбекистана 2008. Статистический сборник.– Ташкент, 2008.–С.138-139.

¹⁸Самарқанд таянч тиббиёт коллежи жорий архиви материаллари.

¹⁹ЎЗР Ўрта махсус, касб-хунар таълими маркази жорий архиви материаллари.

Маъмурахон Юсупова меҳнат фаолиятини Тошкент шаҳридаги П.Ф.Боровский номидаги тиббиёт коллежида терапия фани ўқитувчилигидан бошлади. Бўлажак ҳамшираларга сабоқ бериб, ўз тажрибасини ортирди. У коллежнинг амалиёт бўлими, кейинчалик маънавият ва маърифат бўлими раҳбари муовини лавозимига тайинланди. 1997 йилдан эътиборан эса Маъмурахон Юсупова коллежга раҳбар бўлди. Коллежнинг даволаш иши, ҳамширалик иши, акушерлик иши ва фармация бўлимларини ҳар йили 700 га яқин талаба битириб чиқди. Маъмурахон Юсуповага 2002 йилда фидойи меҳнати учун «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маориф ходими» фахрий унвони берилди. У коллеждаги илмий-маърифий ишларини жамоат ишлари билан қўшиб олиб боради. Устоз-муаллим Ўзбекистон тиббиёт коллежлари директорларраёсати мувофиқлаштириш кенгашининг раиси, МарказийОсиё ҳамширалик иши бўйича мувофиқлаштириш кенгашиаъзоси бўлди. Қолаверса, «Хамшира» журнали фаолиятида унинг таҳририят аъзоси сифатидаги вазифаларни бажарди²⁰.

Ўзбекистонда тиббиёт йўналишидаги олий таълим муассасаларида аёллар етакчи ўринлардан бирини эгаллаб келди. Буни биз Тошкент тиббиёт академияси, Тошкент давлат педиатрия институти, Самарканд давлат тиббиёт университети, Андижон ва Бухоро давлат тиббиёт институти ва филиаллари фаолияти мисолида таҳлил этганда кўришимиз мумкин. Биринчи ва Иккинчи Тошкент давлат тиббиёт институтлари фаолиятида ҳам олима аёллар муҳим роль уйнади. Масалан, Иккинчи Тошкент тиббиёт институтида 1991-2000 йиллар давомида фаолият кўрсатган 51 та кафедра аъзоларининг аксариятини хотин-қизлар ташкил этди. Улар институтнинг клиникаларида тиббиётнинг турли ихтисосликлари бўйича даволаш ва бевосита тиббиёт фанининг турли йўналишлари бўйича тадқиқотлар олиб борди. Бу эса ўз ўрнида тиббиёт институтларида илмий педагогик кадрлар тайёрлаш кўламининг ортиб боришига хизмат қилди.

Мустақиллик йилларида хотин-қизларнинг жамиятдаги маъқеи янада мустаҳкамланиши билан бирга, уларнинг тутган ўрни ва самарали фаолияти кенгайиб борди. Бу жиҳатларни Тошкент тиббиёт академиясининг нуфузи ошиб боришида хотин-қизлар жамоасидан аниқлаш мумкин. Академияда аёллар жамоаси 55,8 фоизни ташкил этди.

Амалга оширилаётган ислохотларда хотин-қизлар олдинги ўринларда турди. Тошкент Тиббиёт академиясининг асосий қисмини олима аёллар ташкил қилди. Жумладан, академия профессор-ўқитувчиларининг 58%, фан докторларининг 55%, фан номзодларининг 60,1%и хотин-қизлар эди. Ушбу кўрсаткичлар факультетлар кесимида 139 та олимааёллардан иборат бўлди²¹.

²⁰Каримова М. Аёл яратган дунё. I китоб, Тошкент: «Шарқ», 2005. –Б. 426.

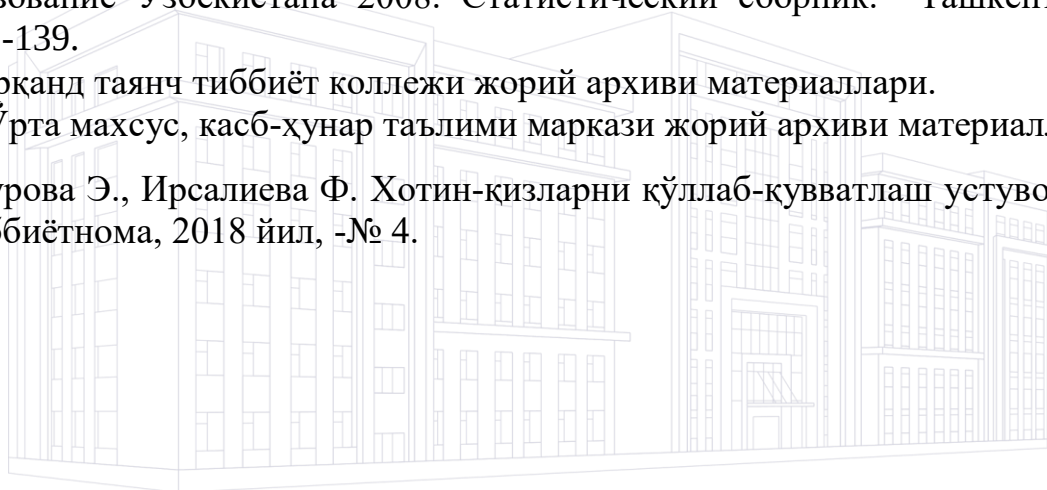
²¹Шукурова Э., Ирсалиева Ф. Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш устувор вазифа // Тиббиётнома, 2018 йил, -№ 4.

Мустақиллик йилларида тиббиёт институтларида олий ҳамширалар тайёрлаш иши йўлга қўйилди. Масалан, 1999 йили Тошкент Тиббиёт Академиясида “Олий ҳамширалик” йўналиши очилди. Институтларининг даволаш факультетлари қошида «Олий малакали ҳамшира» бўлимлари бир-кетин ташкил этилди. Бу йўналишга асосан ўрта махсус тиббий таълим негизида талабалар қабул қилинди. Олий ҳамширалик бўлимга қабул қилинган талабалар асосан хотин-қизлардан иборат эди. Шунингдек, йўналишда ўқув машғулотларини олиб борган педагогларнинг катта қисмини ҳам аёллар ташкил қилди. Тошкент тиббиёт академиянинг “Олий ҳамширалик” факультети талабаларига 23 та кафедра профессор-ўқитувчилари дарс берди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Бобомуратов Т. Спортчи, шифокор, педагог ва олима аёллар эътирофи // Тиббиётнома, 2017, -№3. –Б. 6.
2. Каримова М. Аёл яратган дунё. I китоб, Тошкент: «Шарқ», 2005. –Б. 426.
3. Образование Узбекистана 2008. Статистический сборник.– Ташкент, 2008.– С.138-139.
4. Самарқанд таянч тиббиёт коллежи жорий архиви материаллари.
5. ЎзР Ўрта махсус, касб-хунар таълими маркази жорий архиви материаллари.
6. Шукурова Э., Ирсалиева Ф. Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш устувор вазифа // Тиббиётнома, 2018 йил, -№ 4.

SOMATIK BIRLIKLARNING TARIXIY TARAQQIYOTI

BAYNAZAROV Zokir.
SamDU dotsenti, PhD

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola o'zbek tili tarixiy taraqqiyotida somatik birliklarning shakllanishi, fonetik va semantik barqarorligi, shuningdek, ularning xalq tafakkuri, madaniyati va leksik tizimidagi o'rni bilan bog'liq masalalarga bag'ishlangan. Qadimgi turkiy bitiktoshlar, "Devonu lug'atit-t-turk" va "Qutadg'u bilig" kabi manbalardagi somatik birliklar zamonaviy o'zbek tili materiallari bilan qiyosiy-tarixiy, lingvostatistik va lingvomadaniy usullar asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda bosh, ko'z, yurak, til, qo'l, oyoq kabi birliklarning ko'chma ma'no kasb etishi, frazeologik va maqolalardagi ishlanmasi, xalq ma'naviy-madaniy kodining yadro elementlari sifatida namoyon bo'lishi ko'rsatib beriladi. Maqola, shuningdek, somatik birliklarning til taraqqiyoti va xalq tafakkuri bilan uzviy bog'liqligini asoslab beradi.

Kalit so'zlar: inson uzv nomlari, somatizmlar, antroposentrizm, bitiktoshlar, Qutadg'u bilig, Devonu lug'ati-t-turk.

KIRISH. Ushbu maqola o'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti jarayonida somatik birliklarning (ya'ni inson tana a'zolarini bildiruvchi leksik birliklar) shakllanishi, semantik yuki, madaniy tafakkurdagi o'rni va lingvistik barqarorligini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqot asosiy manbalar sifatida qadimgi turkiy bitiktoshlar, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-t-turk" asari va Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonini qamrab oladi. Bu manbalar asosida somatik birliklarning fonetik, semantik va lingvomadaniy o'zgarishlari qiyosiy-tarixiy metod asosida tahlil etildi.

Somatik birliklar (masalan, *bosh, ko'z, yurak, til, oyoq, qo'l, burun, bel, quloq, ichak* va h.k.) har qanday tilda universal bo'lib, odamzod tafakkurining eng qadimiy qatlamiga mansub. Ular nafaqat anatomik nomlash vositalari, balki hissiy holatlar, axloqiy tushunchalar, ijtimoiy maqomlar, madaniy va diniy qadriyatlar ifodachisidir. Tilshunos olimlar M.I. Gadoyeva, U. Rashidova, M. Navruzova va M. Batirxanova asarlarida somatik birliklarning madaniyatshunoslik, psixolingvistik va frazeologik tahlili o'z aksini topgan.

Tadqiqot quyidagi metodlarga tayandi:

- Qiyosiy-tarixiy metod – qadimgi matnlardagi birliklar bilan zamonaviy tilni taqqoslash orqali o'zgarishlarni aniqlash;
- Lingvostatistik metod – somatik birliklarning chastotasi va ularning semantik faoliyat doirasini aniqlash;

• Lingvomadaniy metod – birliklarning xalq tafakkuridagi oʻrni va ularning obrazli maʼnodagi ishlanmasini tahlil qilish.

Manba sifatida qadimgi turkiy bitiktoshlar (VII–VIII asrlar), “Devonu lugʻatit-t-turk”, “Qutadgʻu bilig” (XI asr), zamonaviy paremiologik lugʻatlar, maqollar va iboralar korpusi, shuningdek tilshunoslikka oid zamonaviy tadqiqotlar jalb qilindi.

Maqolaning asosiy maqsadi – oʻzbek tilining turli bosqichlarida somatik birliklarning barqarorligi, semantik kengayishi va lingvomadaniy yuki orqali til tarixidagi ahamiyatini koʻrsatishdir. Bu tadqiqot natijalari tilning konseptual asosini tahlil qilishda muhim manba boʻlib xizmat qiladi.

NATIJALAR. Tahlillar natijasida qadimgi bitiktoshlarda jami 27 ta somatik birlik aniqlandi. Ular orasida bosh (baş), koʻz (köz), yurak (yürek), qoʻl (älig), oyoq (adak), quloq (kulkak), burun (burun), til (til) kabi asosiy uzv nomlari mavjud boʻlib, jami 58 marotaba takrorlangan. Bu birliklarning fonetik shakllari qadimgi matnlarda qanday boʻlsa, zamonaviy oʻzbek tilida ham deyarli oʻsha koʻrinishda saqlanib qolgan. Masalan, “köz” – “koʻz”, “baş” – “bosh”, “yürek” – “yurak” tarzida [8].

“Devonu lugʻatit-t-turk” asarida esa bu birliklarning turlari kengroq qamrab olingan. Mahmud Koshgʻariy bu birliklarni arab tilidagi ekvivalentlari bilan izohlab, ularni baʼzida sheva jihatidan ham farqlaydi. Jumladan, “til” soʻzining muqobil maʼnolari “soʻz”, “aql”, “dono soʻz” sifatida ifodalangan. “Kaft”, “suyak”, “ichak”, “yurak”, “tomoq”, “burun” kabi birliklarning ishlatilishi esa somatik birliklarning boy semantik imkoniyatga egaligini koʻrsatadi [1].

“Qutadgʻu bilig”da somatik birliklar poetik va falsafiy qatlamlarda ishlatilgan. Masalan, “Yüräk – yurak” ifodasi qalb, fidoyilik, ishonch kabi tushunchalarni anglatadi: “Köni tutsa ötrü köñül, ög, yüräk” – yaʼni, insonning toʻgʻri yurishi uchun yurak, aql va koʻngil uygʻunligi zarur. “Elig – qoʻl” iborasi jamiyatdagi faoliyat va mehnat bilan bogʻliq ishlarda ishtirokni bildiradi: “Elig qarşu tut sen, adaqñ tüzä” – qoʻlingni tut, oyoqlaringni toʻgʻrila. Shuningdek, “ayiz – ogʻiz” – soʻz, nutq, hikmat; “köñül – koʻngil” – xotira, fikr, niyat; “köz – koʻz” – koʻruvchanlik, nazar, donolik; “boyuz – boʻgʻiz” – rizq, tiriklikning oʻzagi sifatida ishlatilgan. Bu birliklar zamonaviy oʻzbek tilidagi “tilingni tiygin”, “koʻnglidan oʻtdi”, “koʻzi toʻymadi”, “quloq tutdi”, “bosh aylantirdi” kabi frazeologik birikmalarda ham oʻz aksini topadi [2].

Bundan tashqari, maqollar va matallarda ham bu birliklar keng qoʻllangan. Masalan: “Bosh omon boʻlsa, doʻppi topilar” – boshning barqarorligi hayotning asosiy sharti sifatida talqin etiladi. “Ichagini salla qilmoq” – dard-alamni boshidan kechirish, hafagarchilik holati; “Yuragi siqildi”, “qorni ochdi”, “belini bogʻladi”, “quloq tutdi” kabi iboralar tilimizda yashovchanlik kasb etgan.

MUHOKAMA. Somatik birliklar til tarixida semantik yadroni tashkil etuvchi eng barqaror unsurlar sifatida qaraladi. Ular tilning rivojlanishida izchil tarzda qatnashib, leksik qatlamlarning shakllanishi va kontseptual tafakkurning taraqqiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatgan.

“Qutadg‘u bilig”da “*meñä*” (miya, aql), “*köz-qulaq*” (kuzatuv va idrok ramzi), “*köngül*” (ko‘ngil, xotira, ruhiy holat), “*yüräk*” (qalb, fidoyilik, ishonch markazi) kabi birliklar faqat nomlash emas, balki axloqiy, ma’naviy, psixologik ma’nolarni ham yuksak ifodalagan. Bu holat ularning ko‘chma ma’noli iboralar, badiiy obrazlar, didaktik saboqlarda ishlatilganini ko‘rsatadi. Jumladan, “*boshini ikki qilish*” - nikoh, “*quloq tishlash*” - kelishilgan ish, “*og‘zidan olmoq*” - chidab bo‘lmas ishtaha, “*ichagini sug‘urib tashlamoq*” - qattiq g‘azab, nafrat ifodalarini bildiradi.

Somatik birliklar turli konseptual sohalarda qo‘llaniladi: *axloq* (yurak – fidoyilik), *rahbarlik* (bosh – boshliq), *ogohlik* (ko‘z – diqqat), *itoat* (quloq – eshitish, buyruqqa itoat), *mehnat* (qo‘l – harakat), *hayotiy zarurat* (bo‘g‘iz – rizq), *hissiy holat* (ko‘ngil – his), *o‘lim va hayot* (oyoq uzatmoq, yurak to‘xtamoq).

Somatik leksika til madaniyati va xalq tafakkurining barqaror qatlamini tashkil qiladi. Tilshunos olimlar tadqiqotlarida ham bu birliklarning semantik guruhlariga ajralishi, frazeologik va lingvomadaniy vosita sifatida shakllanishi ko‘rsatilgan. Mavjud tadqiqotlar asosida somatik birliklarni quyidagi asosiy yo‘nalishlarda guruhlash mumkin:

1. Anatomiya va fiziologiya asosidagi nomlash (ko‘z, yurak, oyoq, bo‘g‘iz);
2. Emotsional holatga oid birliklar (ko‘ngil, yurak, til, ko‘z);
3. Harakat va faoliyat belgisi sifatida (qo‘l, oyoq, bel);
4. Ruhiy, axloqiy tushunchalar ifodasi (bosh, yurak, meñä);
5. Estetik va tashqi qiyofa ifodalari (yuz, qosh, bo‘y).

Somatik birliklar tarixan o‘zgaruvchan bo‘lmaydi. Bunday birliklar insonga eng yaqin, dunyoni o‘zlashtirish va nomlash funksiyasini bajaradi. Shu nuqtayi nazardan inson tana a‘zolari nomlar ilk konseptlar sanaladi. Konsept antroposentrik tushuncha bo‘lib, uning markazida inson “yashaydi”. “Inson markazli” lingvistik tadqiqotlarda markaziy o‘rinni inson uzv nomlari turadi, aslida. Bashariat dunyoqarashining shakllanishida ilk til vositasi somatizmlardir. Olamning lisoniy manzarasida esa somatik birliklar markaziy o‘rinni egallaydi. Somatizmlar (*soma* – tana (*yunoncha*) inson tana a‘zolarining nomlari bo‘lib, tilshunoslikning tadqiq obyektlaridan biridir. Bu termin biz kuzatgan o‘zbek ilmiy lingvistik lug‘atlarida izohlanmagan. Boshqa manbalarda, jumladan, meditsina va biologiyada, shuningdek, falsafa va psixologiyada ham qo‘llaniladi. “Insonga oid”, “tana va uning a‘zolari” “somatik kasalliklar”, “somatik hujayralar” kabi mazmunni ifodalashga xizmat qiladi. “Tilshunoslik tushuncha va terminlar lug‘ati”da “somatik texnika” iborasi quyidagicha izohlangan: *instrumental-fonetik usulning usullaridan biri bo‘lib, u tanani (gaplashishning fiziologik jarayonlarining somatik ifodalarini) o‘rganish orqali fonetik*

hodisa haqida xulosa chiqarishga asoslangan [9:436]. Bu o'rinda qo'llanilgan "somatik..." birligi nutq organlarining nomlarini ifodalashga xizmat qiladi. Bundan xulosa qilish mumkinki, somatik birliklar inson tana a'zolari - uzvlarining nomlari hisoblanadi. O'zbek tilshunosligida somatik birliklar, asosan, frazeologik tadqiqotlarda tahlil qilibgan bo'lib, ularning tarixiy-tadrijiy jarayonlari alohida monografik planda o'rganilmagan.

Tillarning mustaqil til ekanligini bildiruvchi asosiy faktorlardan biri somatik birliklar sanaladi. Bu xususiyat har bir rivojlangan tilga xos belgidir. O'zbek lingvistik tadqiqotlari, ayniqsa, frazeologik birliklarni o'rganish bo'yicha olib borilgan ishlardan kelib chiqib aytish kerakki, somatizmlarga nafaqat inson, balki hayvonlarning tana a'zolarining nomlari kiradi. Busiz mumkin ham emas. Chunki, tilning tadrijiy rivojlanishida ko'chim va o'xshatishlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ya'ni, inson o'z nutqida boshqa predmetni o'ziga eng yaqin birliklarga harakati, shakli, rangi, vazifasini qiyoslab, solishtirib, o'xshatib nomlaydi. Buning natijasida tilshunoslikda metofarik birliklarni o'rganuvchi alohida soha vujudga kelgan.

XULOSA. Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki:

1. Somatik birliklar o'zbek tili tarixiy taraqqiyotining semantik markazi bo'lib, qadimiy manbalardan tortib zamonaviy tildagi ishlanmalargacha doimiy, uzviy va barqaror bo'lib kelgan. Ular faqat jismoniy uzvlar emas, balki xalq ruhiyati, dunyoqarashi, qadriyatlari va axloqiy me'yorlarini ifodalovchi lingvosemantik kod hisoblanadi;

2. Somatik birliklarning "Qutadg'u bilig"dagi poetik ishlanmasi, "Devonu lug'atit-turk"dagi leksik izohlari va zamonaviy o'zbek tilidagi frazeologik birliklar shaklida kengayib borayotgan semantik spektri ularning til rivoji, madaniyat va tafakkur tarixidagi ahamiyatini yana-da mustahkamlab beradi.

3. Somatizmlar faqat frazeologiyada emas, balki, avvalo, leksik birlik sifatida tadqiq etilishi, turlarga tasniflanishi, tadrijiy taraqqiyoti tadqiq etilishi lozim. Masalan, yurak-ko'ngil-qalb-dil. Qaysi biri somatik birlik, somatizmlarni turlarga ajratishda faqat maddiylik birlamchimi? Bu kabi masalalarga lingvistik baho berish lozim.

Shunday ekan, somatik birliklar o'zbek tili lug'at boyligining ildizli va semantik asosini tashkil etuvchi muhim qatlam bo'lib, ularning tarixiy evolyutsiyasi tilshunoslikda nafaqat leksik, balki kognitiv, lingvomadaniy va semantik tahlil nuqtai nazaridan ham davomiy tadqiqotni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Devonu lug'ati-t-turk [Turkiy so'zlar devoni]. Nashrga tayyorlovchi Q.Sodiqov. Toshkent: 2017.

2. Sodiqov Q. "*Qutadg'u bilig*" so'zligi. Akademnashr: 2020. -304 b.

1. Gadoyeva M.I. *Somatik leksikaning xususiyatlari*. // Scientific Progress. – 2021. – №6.
2. Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. -Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti nashri, 2009.
3. Navruzova M.G. *Maqollarda somatik birliklar*. // “Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar” xalqaro konferensiyasi materiallari. – Buxoro, 2022.
4. Rashidova U.M. *O'zbek tilida somatik frazeologizmlar* // Ilmiy maqola. Buxoro davlat universiteti. – Buxoro, 2022.
5. Batirxanova M.O. *Somatik iboralarining tarjimada ifodalanishi*. – Andijon: 2022.
6. H.Şirin. Eski türk yazıtları söz varlığı incelemesiçTDK yayınları. Ankara. 2020.
7. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов и понятий. Изд. 6-е, испр. и доп. – Назрань: Пилигрим, 2016. – 610 с. 436

ISLOM KARIMOVNING 1986-1989-YILLARDA QASHQADARYO VILOYATIDAGI RAHBARLIK FAOLIYATI VA IJTIMOY-IQTISODIY RIVOJLANISHDAGI O'RN

Ernazarova Feruza Imomnazarovna
Osiyo texnologiyalar universiteti
Tarix yo'nalishi 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Abdug'aniyevichning 1986-1989-yillarda Qashqadaryo viloyatida viloyat partiya qo'mitasi birinchi kotibi sifatida olib borgan faoliyati tahlil qilinadi. Islom Karimovning rahbarlik faoliyati davrida viloyatda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar, sanoat korxonalarining qurilishi' sug'orish tizimlarini yangilashdagi amaliy ishlar, ijtimoiy infratuzilma va boshqaruv tizimidagi o'zgarishlar haqida asosli ma'lumotlar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Islom Karimov, Qashqadaryo, suv ombori, sanoat, tamirlash, iqtisodiy islohotlar, paxta, infratuzilma

1980-yillarning ikkinchi yarmi sobiq Sovet ittifoqida ijtimoiy-iqtisodiy muammolar chuqurlashgan davr bo'lib, bu O'zbekiston SSR hududlarida ham sezildi. O'zbekiston SSRning bir qancha viloyatlaridam iqtisodiy ham ijtimoiy jihatdan juda og'ir ahvolga tushib qolgan edi. Jumladan Qashqadaryo viloyati bu sohalarida respublikadagi viloyatlar orasida eng oxirgi o'rinlarda turgan, aholining turmush darajasi nihoyatda og'ir, viloyatdagi paxtachilikda qatorasiga bir necha yillab davlat plani bajarilmagan, ijtimoiy sohalaridagi ahvol ham achinarli holda, Sanoat soxasi ham inqiroz yoqasiga kelib qolgan edi. Ana shunday qaltis davrda 1986-yil dekabr oyi oxiriga kelib O'zbekistonning birinchi Prezidenti Islom Abdug'aniyevich Karimov Qashqadaryo viloyati partiya qo'mitasi birinchi kotibi vazifasiga tayinlandi.

Islom Karimov qisqa vatq ichida viloyatdagi vaziyatni yaxshilashga va Qashqadaryoni Respublikaning eng ilg'or viloyatlari qatoriga qo'shilishi muhim hissa qo'shdi. Birinchi navbatda viloyatda agrar sohani yaxshilash, paxtachilik va dehqonchilikning sifatini oshirish uchun zarur chora tadbirlar ko'rildi, bu borada

albatta ekin maydonlarining unumdorligini oshirish va suv resurslaridan oqilona foydalanish, suv inshootlarini modernizatsiya qilish muhim ahamiyatga ega edi. Ekin yerlarining unumdorligini oshirish uchun zarur zarur choralar ko'rib dalalarga ko'proq tabiiy o'g'itlar bilan ishlov berish yo'lga qo'yildi, sho'rhok yerlarning sho'rlanish darajasini pasaytirish uchun ham zarur ishlar amalga oshirildi. Paxta ekinlarini nobud qiladigan hashoratlarga qarshi kurashishning yangi usullaridan foydalanish boshlandi, viloyatning barcha tumanlarida paxta ekinlari bilan ishlanadigan laboratoriyalar tashkil qilindi. Qashqadaryo viloyatining kata hududi asosan cho'lli va suv tanqis hududlardan iborat shuning uchun ham viloyatning ayrim tumanlarida paxtachilikda suv tanqisligi doimo muammo bo'lib kelgan, mavjud suv inshootlari uzoq yillar mobaynida modernizatsiya qilinmay kelgan natijada suv tanqisligi muammosi yildan yilga ortib boravergan. Islom Karimovning tashabbusi bilan viloyatdagi mavjud suv omborlari va boshqa suv inshootlari modernizatsiya qilindi. Jumladan Tallimarjon suv omborida suv sathini barqarorlashtirish, nasos stansiyalarining quvvatini oshirish bo'yicha ishlar olib borildi. Chimqo'rg'on suv omborida gidrotexnik xavfsizlik choralari kuchaytirildi. Qarshi magistral kanaliga ulangan ikkilamchi kanallar, drenaj tizimlari, ta'mirlandi. Bu suv yo'qotilishini kamaytirdi.

Islom Abdug'aniyevich viloyatda vujudga kelayotgan ijobiy o'zgarishlardan mamnun edi. Nihoyat tinimsiz izlanishlar, kechani kunduzga ulab qilingan mehnatlar samara bera boshlagan edi. Bu haqdagi xulosalarni shunday qayd etgan edi:

“Viloyatda qaror topayotgan yangi vaziyat, odamlar faolligining oshayotganligi, kadrlarning ishga bo'lgan munosabatidagi o'zgarishlar viloyat iqtisodiy taraqqiyotida ma'lum darajada o'z ifodasini topdi” {1}

Viloyatdagi mavjud sanoat korxonalari qariyb uch yil mobaynida belgilangan rejani bajara olmay kelayotgan edi, Islom Karimov viloyatga kelganidan olti oy o'tib uch yildan keyin birinchi marotaba ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish yarim yillik rejasini bajargan edi. Qurilish korxonalari ham qoloqlikdan chiqib, topshiriqlarni uddalash darajasiga ko'tariladi. Qishloq xo'jaligida tubdan burilish yuz bera boshlaydi. Uzoq tanaffusdan keyin g'alla, pilla, sut, tuxum, go'sht, poliz mahsulotlari yetishtirish talab darajasiga ko'tariladi. Paxtachilikda yuksak ko'rsatkichlarga erishila boshlanadi. Muhimi, ekish-tikish, parvarishlash masalasida ilg'or usullar joriy etiladi. Shu yili birinchi marotaba viloyatda chigit eng qisqa muddat 12-13 kunda ekib tugallandi. Ob-havo sharoitining qulay kelishi dehqonlar kuchiga kuch qo'shadi. {2}

Islom Karimov tashabbusi bilan 1987-yi yoziga kelib, tomorqa va undan oqilona foydalanish masalasi kun tartibiga chiqariladi. Karimovga qadar hali birorta rahbar tomorqa masalasiga bu qadar jiddiy masala sifatida qaramagan edi, to'g'rirog'i avvalgi rahbarlarning yuragi bu masalani ko'tarishga dov bermagan chunki nafaqat viloyatdagi balki butun Respublikadagi ekin ekiladigan yerlar Markaz tomonidan doimiy nazoratda turardi. Aholi o'zi uchun biror ekin ekaolmas, hatto bir kaft keladigan hovlisidagi tomorqasidanam o'zlari istagandek foydalana olishmasdi. Islom Karimov esa shaxsiy xo'jalikdan foydalanish, uni oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish doirasiga tortish masalasini ko'ndalang qo'ydi. Viloyatdagi qishloq joylarda yashovchi aholiga shaxsiy istemol uchun sabzavot va poliz ekinlarini ekish va yetishtirish naqadar zarur ekanligi kundek ravshan edi va aynan shuning uchun ham aholiga tomorqa yerlari ajratib berilishi juda muhim masala hisoblanardi. 1987-yil yoziga kelib tomorqa muammosini ko'tarish va hal etishga intilish tasodifiy emasdi. Chunki, Islom Karimov Qashqadaryo viloyatidagi qishloqlar ahvolini, odamlarning yashash tarzini yurib-ko'rib yaxshi bilgandi. Qishloq aholisi qanchalik og'ir sharoitda, nochor ahvolda yashayotgani unga sira tinchlik bermasdi. Islom Karimov Qashqadaryo xalqining farovon hayot kechirishi uchun imkon qadar eng zarur deb bilgan choralarni ko'di va shu qisqa vaqt mobaynida viloyat aholisining ijtimoiy ahvoli sezilarli darajada oshi.

ZAMONAVIY TA'LIMNING FALSAFIY TAMOIYILLARI VA RAQAMLI MUHIT TRANSFORM ATSIYALARI

Tehron Murodov Furkat o'g'li

Samarqand shahar 3-son bolalar musiqa va san'at maktabi
o'quv-ma'rifiy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy ta'lim falsafasining asosiy tamoyillari (insonparvarlik, konstruktivizm, hamkorlikda o'qish, umrbod o'rganish, tanqidiy tafakkur) raqamli transformatsiya sharoitida qayta talqin qilinadi. Raqamli muhitning ta'lim jarayoniga ta'siri — konnektivizm, aralash (blended) va masofaviy ta'lim, ochiq onlayn kurslar (MOOC), sun'iy intellekt asosidagi adaptiv tizimlar — nazariy manbalar asosida tahlil qilinadi. Global tendensiyalar bilan bir qatorda, O'zbekiston ta'limini raqamlashtirish tashabbuslari (infrastrukturani kengaytirish, LMS, elektron kundalik va boshqalar) falsafiy va metodik nuqtai nazardan muhokama qilinadi. Grafik va jadvalda falsafiy tamoyillarni raqamli muhitda namoyon bo'lishi hamda onlayn ta'limga talabning o'sish dinamikasi ko'rsatiladi. Natijalar ta'lim paradigmasining “o'qituvchi-markaz”dan “talaba-markaz”ga siljishi, media va axborot savodxonligining ahamiyati, ta'lim sifatini ma'lumotlarga tayangan baholash (learning analytics) orqali oshirish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar. ta'lim falsafasi; konstruktivizm; konnektivizm; raqamli transformatsiya; aralash ta'lim; MOOC; sun'iy intellekt; media va axborot savodxonligi; learning analytics; raqamli ta'lim ekotizimi.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi jadal ravishda o'zgarib borayotgan raqamli davrga moslashmoqda. Globallashuv va axborot texnologiyalarining rivojlanishi natijasida ta'lim jarayonining falsafiy asoslarini qayta ko'rib chiqishga ehtiyoj tug'ildi. Ta'lim maqsadlari va tamoyillarini belgilovchi an'anaviy qarashlar bugungi innovatsion muhitda yangicha ma'no kasb etmoqda. Raqamli ta'lim, ya'ni raqamli texnologiyalar vositasida bilim olish, keng jamoatchilikka yangi imkoniyatlar eshigini ochdi. Raqamli ijtimoiylik ham shakllanib, o'quvchilar va o'qituvchilar virtual muhitda o'zaro muloqot qilish imkoniga ega bo'lishdi. Bunday axborot transformatsiyasi — ya'ni axborotni yaratish va tarqatish usullarining tubdan o'zgarishi — nafaqat ta'lim texnologiyasiga, balki ta'lim falsafasiga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu maqolada zamonaviy ta'limning asosiy falsafiy tamoyillari raqamli muhit sharoitida qanday namoyon bo'layotgani, global va mahalliy tendensiyalar, shuningdek, identiklik va ong masalalari yoritiladi.

Nazariy asoslar va falsafiy tamoyillar. Zamonaviy ta'lim falsafasi insonni har tomonlama rivojlantirish, mustaqil fikrlash va umrbod o'qib-o'rganish g'oyalariga tayangan holda shakllangan. An'anaviy ta'lim tamoyillaridan insonparvarlik (humanistik yondashuv), talabaga yo'naltirilganlik (shaxsga qarata o'qitish) hamda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish bugungi kunda ham dolzarbdir. Biroq raqamli muhit ushbu tamoyillarni amalga oshirish usullarini o'zgartirmoqda. Masalan, konstruktivizm nazariyasiga ko'ra, o'quvchi bilimni faol ravishda, tajriba va muloqot orqali o'zi quradi; raqamli vositalar bu jarayonni yanada interaktiv va boy ma'lumotli qilishga xizmat qiladi. Raqamli davr uchun maxsus taklif etilgan konnektivizm nazariyasi (G. Siemens va S. Downes) bilimning tarmoqlar orqali shakllanishini ta'kidlaydi — bunda o'quvchilar turli onlayn manbalar va jamoalarga ulanib, bilish jarayonini olib boradilar. Konnektivizm an'anaviy pedagogik nazariyalar chegaralarini kengaytirib, raqamli ta'limda nima amalga oshayotganini qayta mulohaza qilishga majbur etdi.

Ta'lim jarayonining falsafiy tamoyillari orasida barqaror rivojlanish va innovatsionlik ham muhim o'rin tutadi. Raqamli transformatsiya davrida ta'lim falsafasi innovatsion, texnologiyaga yo'naltirilgan o'quv muhitini yaratishga qaratilishi lozimligi ta'kidlanmoqda. Bunda bilim berishdan ko'ra, bilim olishga o'rgatish, ya'ni o'quvchining o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatini shakllantirish tamoyili ustuvor sanaladi. Zamonaviy ta'lim beruvchi endi nafaqat ma'lumotni uzatadi, balki o'quvchini tanqidiy fikrlashga, mustaqil o'rganishga va ijtimoiy hamkorlikka ilhomlantiradi. Raqamli vositalar bu jarayonda muhim rol o'ynaydi – masalan, onlayn muhokamalar, masofaviy loyiha ishlari va virtual laboratoriyalar o'quvchilarni faol ishtirokga chorlab, konstruktiv o'quv muhitini yaratadi.

1-jadval

Zamonaviy ta'limning asosiy falsafiy tamoyillari raqamli davrda namoyon bo'lishi

Falsafiy tamoyil	Raqamli davrdagi namoyon bo'lishi (misollar)
Insonparvarlik, subyektga e'tibor	Har bir o'quvchining qobiliyat va ehtiyojlarini hisobga olgan holda moslashtirilgan ta'lim (personalizatsiya); masofaviy tutorlik va mentorlik.
Konstruktivizm (faol o'rganish)	O'quvchilar onlayn kurslar, simulatorlar va virtual laboratoriyalar orqali bilimni o'zlari kashf etadi; loyihaviy va muammoli ta'lim platformalari.
Hamkorlikda o'qish (kooperativ)	Raqamli muhitda jamoaviy muhokamalar, forumlar va guruhviy chatlar orqali bilim almashinuvi; masofaviy jamoa loyihalari.
Umrbod o'qish tamoyili	Ochiq onlayn kurslar (MOOC) va vebinarlar orqali har qanday yoshda doimiy ravishda bilim olish imkoniyati; raqamli kutubxonalar.
Tanqidiy tafakkur va axborot savodxonligi	Internetdagi axborot oqimini tahlil qilish, ishonchli manbalarni ajratish ko'nikmalarini shakllantirish; feyk xabarlariga qarshi immunitet hosil qilish.

Yuqoridagi tamoyillar ta'lim tizimining negizini tashkil etsada, raqamli muhitda ularni amalga oshirish shakli va vositalari yangilanmoqda. Masalan, ilgari sinf xonasida yuzma-yuz bahs-munozara asosida shakllangan tanqidiy fikrlash ko'nikmasi endilikda onlayn forumlar va bloglar orqali ham rivojlantirilmoqda. Shu tariqa, ta'lim falsafasi va raqamli texnologiyalar bir-birini to'ldirgan holda, asosiy maqsad – komil insonni tarbiyalashga xizmat qilmoqda.

Raqamli muhit transformatsiyasi: ta'limga ta'siri. Raqamli muhit transformatsiyasi deganda axborot texnologiyalarining jadal rivoji oqibatida jamiyatning barcha jabhalarida, xususan, ta'lim sohasida ro'y berayotgan chuqur o'zgarishlar tushuniladi. Bugungi kunda axborot olish va ulashishning yangi shakllari paydo bo'ldi: internet tarmog'i, ijtimoiy media platformalari, raqamli kutubxonalar va boshqa manbalar ilmiy bilimlarni tarqatish va o'zlashtirishning an'anaviy chegaralarini kengaytirdi.

Ta'lim muhitining raqamlashtirilishi jarayonida raqamli ijtimoiylik tushunchasi ham muhim

ahamiyat kasb etadi. Raqamli ijtimoiylik – bu o'quvchi va o'qituvchilarning raqamli makondagi o'zaro aloqalari majmuasi bo'lib, u onlayn jamoalar, ijtimoiy tarmoqlar va professional tarmoqlarda namoyon bo'ladi. Masalan, talabalar global onlayn forumlarda bir-biri bilan hamkorlik qilib, bilim almashishi yoki o'qituvchilar xalqaro masofaviy konferensiyalarda fikr va tajriba almashishi – bularning barchasi ta'limning ijtimoiy aspektlari geografik chegaralardan mustasno ravishda kechayotganini ko'rsatadi. Bu jarayon, o'z navbatida, ta'lim falsafasida “birga o'rganish” (collaborative learning) va ochiqlik tamoyillarini kuchaytirmoqda.

Raqamli muhitning ta'limga ijobiy ta'sirlari bilan birga, ayrim tahdid va muammolar ham mavjud. Ulardan biri – axborotga boy muhitda diqqatni jamlash qiyinlashuvi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bir vaqtning o'zida ko'p medialardan foydalanish (multitasking) o'quvchilarda diqqatning bo'linishiga va e'tibor susayishiga olib keladi. Bu esa chuqur va izchil o'qib-o'rganish sifatiga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Shuningdek, internetda turli xil sifatsiz axborotning ko'pligi tanqidiy tafakkur va axborot savodxonligi ko'nikmalarini yanada dolzarb qilmoqda – zamonaviy o'quvchi haqiqatdan yiroq yoki yolg'on ma'lumotlarni filtrlay olishni o'rganishi zarur.

Ta'limdagi raqamli transformatsiyaning global tendensiyalari qatorida sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarining joriy etilishini ham alohida qayd etish lozim. Sun'iy intellekt yordamida adaptiv ta'lim tizimlari yaratilmoqda – bular o'quvchining harakatlarini tahlil qilib, unga individual tarzda moslashtirilgan topshiriqlar va ko'rsatmalar beradi. Masalan, ayrim elektron ta'lim platformalari test natijalariga qarab avtomatik ravishda qo'shimcha mashqlar taklif qilishi yoki qiyinchilik darajasini moslab borishi mumkin. Bu yondashuv konstruktivistik tamoyillarni texnologiya asosida amalga oshirishga misoldir. Biroq, sun'iy intellektidan ta'limda foydalanish bilan bog'liq etik masalalar (shaxsiy ma'lumotlarning maxfiyligi, algoritmlarning shaffofligi va hk) ham kun tartibiga chiqmoqda.

Mahalliy (O'zbekiston) raqamli transformatsiya tajribasi. Globallashgan jarayonlar bilan hamnafas ravishda O'zbekistonda ham ta'limni raqamlashtirish bo'yicha katta qadamlar qo'yilmoqda. Xususan, 2020 yilda tasdiqlangan **“Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasi** doirasida ta'lim sohasini raqamli transformatsiya qilish bo'yicha qator vazifalar belgilandi. Ushbu strategiya asosida mamlakatdagi barcha ta'lim muassasalarini yuqori tezlikdagi internet tarmog'iga ulash, elektron hujjat aylanishi va masofaviy ta'lim mexanizmlarini joriy etish ishlari boshlab yuborildi.

O'tgan yillar mobaynida maktab va oliy ta'lim muassasalarini kompyuter texnikasi bilan jihozlash, tarmoqqa ulash ko'rsatkichlari sezilarli darajada oshdi. Jumladan, so'nggi ma'lumotlarga ko'ra, umumta'lim maktablarining 99,9% qismi internetga ulangan bo'lib, 4 700 dan ziyod kompyuter sinflari tashkil etildi, yuzlab interaktiv doskalar va robototexnika to'plamlari yetkazib berildi. Natijada hatto chekka hududlardagi maktablar ham global axborot tarmog'iga chiqish imkoniga ega bo'ldi. Shuningdek, **“Elektron kundalik”** tizimi joriy etilib, respublika bo'yicha 10 mingdan ortiq maktabda o'quvchilarning baholarini elektron tarzda qayd etish yo'lga qo'yildi. Bu o'quv jarayonida shaffoflikni ta'minlash va otanalar bilan aloqani mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Mahalliy darajada raqamli ta'limni rivojlantirish borasida elektron platformalar va ilovalar yaratilmoqda. Masalan, oliy ta'lim muassasalari uchun masofaviy ta'lim platformalari (LMS – Learning Management System) joriy qilinib, professor-o'qituvchilar va talabalar o'rtasida masofadan dars materiallari almashinuvi, vazifalar topshirish va baholash ishlari avtomatlashtirilmoqda. O'zbekiston universitetlari xorijiy onlayn kurslar platformalari (Coursera, edX va boshqalar) bilan hamkorlik qilib, talabalariga global manbalardan foydalanish imkonini bermoqda. Shu bilan birga, milliy raqamli kontentni boyitish, o'zbek tilidagi elektron darsliklar va videodarslar bazasini kengaytirish bo'yicha ishlar olib borilmoqda.

Albatta, raqamli transformatsiya jarayonida duch kelinayotgan muammolar ham yo'q emas. Masalan, ayrim olis hududlarda internet tezligi va sifati talab darajasida emasligi sababli, raqamli

vositalardan to'liq foydalanish imkoni cheklanyapti. Ba'zi ta'lim muassasalarida kompyuterlar eskirgan, ularni yangilash talab etiladi. Pedagog kadrlarning hammasi ham zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha yetarli malakaga ega emas – bu borada ular uchun muntazam treninglar o'tkazish zarur. Raqamli savodxonlik darajasi, ayniqsa, avvaldan kompyuter bilan ishlamagan o'qituvchilar orasida past bo'lishi mumkin. Shu sabab, O'zbekistonda o'qituvchilarning malakasini oshirish kurslarida raqamli pedagogika va onlayn vositalardan foydalanish bo'yicha maxsus dasturlar joriy etilayotir.

Mahalliy tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, raqamli transformatsiya ta'lim sifati va qamrovini oshirishda ulkan imkoniyatlar yaratadi. Maktab va oliy o'quv yurtlarida internetdan foydalanish ortishi bilan o'quvchilar global bilim manbalariga ulanib, dunyo miqyosidagi olimlar va tengdoshlar bilan muloqotga kirishmoqda. Biroq shu bilan birga, raqamli tafovutni (ya'ni, texnologiyalarga ega bo'lganlar va ega bo'lmaganlar o'rtasidagi farqni) kamaytirish, raqamli kontent sifatini nazorat qilish va axborot xavfsizligini ta'minlash masalalari dolzarbligicha qolmoqda.

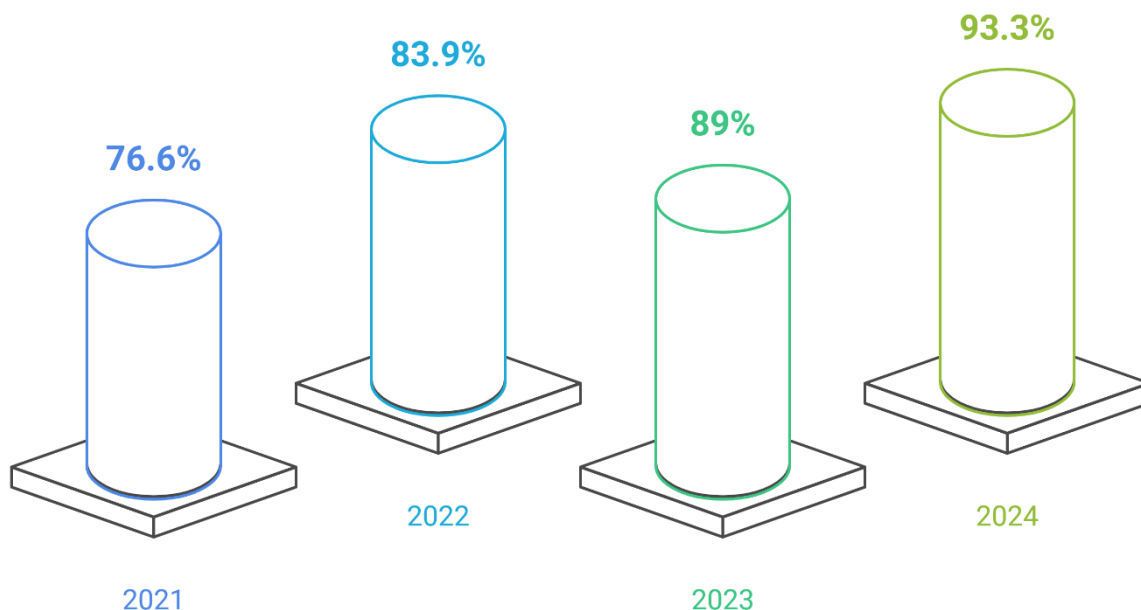
Natijalar va muhokama. Yuqoridagi tahlillardan ko'rinadiki, raqamli muhitga o'tish zamonaviy ta'lim falsafasiga chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Eng avvalo, ta'lim paradigmasi o'zgarishi kuzatilmoqda – axborot texnologiyalari “o'qituvchi-markaz” modelidan “o'quvchi-markaz” modeliga o'tishni jadallashtirdi. O'quvchining o'z-o'zini boshqarishi, mustaqil ta'lim olishi va butun umr davomida o'qib-o'rganishi endi texnologik jihatdan qo'llab-quvvatlanmoqda. Masalan, onlayn kurslar orqali har bir kishi xohlagan vaqtda, xohlagan joyda yangi bilim olishi mumkin, bu esa an'anaviy ta'limning makon va zamonga bog'liq chekllovlarini bartaraf etmoqda.

Bundan tashqari, zamonaviy raqamli ta'lim jarayonida o'qituvchining roli ham o'zgarmoqda. Endilikda o'qituvchi axborotning yagona manbai emas, balki yo'lboshchi, fasilitator sifatida maydonga chiqmoqda. O'qituvchilar o'quv resurslarini kuratorlik qilish (saralash), o'quvchilarga mustaqil o'rganish jarayonida maslahat va ko'mak berish, onlayn muhitda muhokamalarni boshqarish kabi yangi rollarni bajarishmoqda. Bu jarayonda muallimlardan axborot texnologiyalari savodxonligi talab qilinadi va bu borada ko'plab mamlakatlarda katta e'tibor qaratilmoqda.

Raqamli ta'limning joriy etilishi bilan ta'lim sifati va samaradorligi masalalariga yangicha yondashuv paydo bo'ldi. Bir tomondan, texnologiyalar o'qitish usullarini boyitib, qiziqarli va interaktiv mashg'ulotlar yaratishga imkon bermoqda. Masalan, animatsion simulatsiyalar, virtual haqiqat (VR) ilovalari murakkab mavzularni yanada tushunarli qilishga xizmat qiladi. Ikkinchi tomondan esa, ta'lim jarayonini baholash va monitoring qilishning raqamli vositalari (masalan, o'quvchilarning onlayn faolligi va o'zlashtirishini kuzatuvchi tizimlar) paydo bo'lib, ma'lumotlarga asoslangan tahlil qilish amaliyoti yo'lga qo'yilmoqda. Bu esa qaror qabul qilishda (masalan, o'quv dasturini takomillashtirishda) ilmiy yondashuvni kuchaytiradi.

Global tendensiyalarga nazar tashlasak, dunyo bo'ylab raqamli ta'lim bozori keskin o'smoqda. Tadqiqotlarga ko'ra, 2024 yilda global raqamli ta'lim industriyasining hajmi 26 milliard AQSh dollaridan oshib, 2030 yilga borib 130+ milliard dollarga yetishi prognoz qilinmoqda. Bu raqamlar raqamli ta'lim texnologiyalariga investitsiyalar ortib borayotganini anglatadi. Sun'iy intellekt, o'yinlashtirish (gamification), kengaytirilgan va virtual reallik kabi innovatsiyalar ta'lim sohasiga keng kirib kelmoqda. Kelajakda, ehtimol, an'anaviy sinfxonalar o'rnini raqamli va fiziki muhitni birlashtirgan gibrid makonlar egallashi mumkin.

Mahalliy tendensiyalar esa global o'zgarishlarning mintaqaviy aksidir. O'zbekistonda 2020-2024 yillarda internetdan foydalanuvchilar ulushi 76% dan 93% gacha oshgani jamiyat hayotining barcha jabhalari qatori ta'lim tizimi ham jadal raqamlashtanayotganidan dalolatdir

1-rasm. O'zbekistonda internetdan foydalanish darajasi (2021-2024-yillar)

2021–2024 yillarda O'zbekiston aholisining internetdan foydalanish darajasi (% hisobida). Ko'rinib turibdiki, so'nggi yillarda internetdan foydalanuvchilar ulushi sezilarli ravishda oshib, 2024 yilda 93%dan yuqori ko'rsatkichga yetgan.

Yuqori penetratsiya darajasi ta'lim sohasida raqamli texnologiyalardan foydalanish uchun mustahkam asos yaratdi. “Raqamli O'zbekiston–2030” strategiyasi natijasida deyarli barcha maktablarning onlayn tarmoqqa ulanganligi, elektron kundalik kabi tizimlarning joriy etilishi ta'lim jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqmoqda. Bu o'zgarishlar zamonaviy o'quvchilarning **raqamli kompetensiyalarini** (media savodxonlik, axborot bilan ishlash, raqamli kommunikatsiya) shakllantirishga ham zamin yaratmoqda.

Shu bilan birga, milliy darajada e'tiborga molik jihat shuki, raqamli transformatsiya jarayonida milliy madaniy hamda til xususiyatlarini inobatga olish zarur. Masalan, ta'lim platformalarining o'zbek tilida bo'lishi, kontentning mahalliy madaniyatga mosligi ta'lim samaradorligini oshiradi. Hozirda O'zbekistonda yaratilayotgan raqamli ta'lim resurslari tarkibida o'zbek tilidagi materiallar ulushi oshmoqda, lekin hali bu borada ko'p ish qilish lozim.

Xulosa

Raqamli texnologiyalar davrida ta'lim sohasining falsafiy asoslari va amaliyoti qayta shakllanmoqda. Ushbu maqolada keltirilgan tahlillar quyidagicha xulosalarni qilishga imkon beradi:

- **Ta'lim falsafasidagi o'zgarishlar:** Innovatsion texnologiyalar rivoji an'anaviy ta'lim tamoyillarini qayta ko'rib chiqishga undamoqda. Zamonaviy ta'lim falsafasi o'quvchiga yo'naltirilgan yondashuv, umrbod o'qish, hamkorlik va tanqidiy tafakkurga tayanadi hamda raqamli muhitda bu tamoyillar yangi ko'rinishda namoyon bo'lmoqda. Natijada ta'lim jarayonida paradigmatic siljish – axborotni singdirishdan ko'ra, mustaqil o'rganishga o'tish – kuzatilmoqda.

- **Raqamli transformatsiyaning ta'siri:** Raqamli muhit ta'lim imkoniyatlarini kengaytirdi. Onlayn kurslar, virtual laboratoriyalar, elektron kutubxonalar tufayli bilim olish geografik va vaqt doiralaridan chiqib, yanada qulaylashdi. Ayniqsa, pandemiya yillarida masofaviy ta'lim zaruriyati raqamli vositalarning qanchalik samarali bo'lishi mumkinligini ko'rsatib berdi. Shu bilan birga, raqamli transformatsiya diqqatning bo'linishi, axborot sifatini nazorat qilish kabi yangi muammolarni ham keltirib chiqardi, bu esa ta'lim mazmuniga alohida e'tibor bilan yondashishni talab qiladi.

• **Global va mahalliy tendensiyalar:** Dunyo miqyosida raqamli ta'lim bozori kengayib, turli innovatsion yondashuvlar sinovdan o'tmoqda (masalan, sun'iy intellekt asosidagi ta'lim). O'zbekistonda ham ta'limni raqamlashtirish bo'yicha izchil ishlar amalga oshirilmoqda – maktablar internet tarmog'iga ulandi, elektron tizimlar joriy etildi, pedagoglarning AKT savodxonligini oshirish choralari ko'rilmogda. Internetdan foydalanuvchilar ulushining keskin oshishi (93% dan ortiq) aholining raqamli kompetensiyasi o'sayotganini va raqamli ta'limga tayyorlik darajasi yuqori ekanini ko'rsatadi. Bu tendensiyalar davom ettirilsa, raqamli tafovutni kamaytirish, sifatli mahalliy raqamli kontent yaratish va ta'lim sohasida global raqobatbardoshlikni ta'minlash imkoniyatlari oshadi.

• **Identiklik va ongga ta'siri:** (Ikkinchi maqolaning mavzusiga kirish sifatida) Raqamli muhit nafaqat o'qitish-uslubiyatga, balki shaxs shakllanishi aspektlariga ham ta'sir etadi. O'quvchilarning raqamli identikligi – ularning onlayn muhitdagi o'zini namoyon etishi – va raqamli ong (dunyoni raqamli idrok etish) masalalari alohida e'tiborga loyiq. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning raqamli makondagi xulq-atvori, mas'uliyati, axloqiy qarashlarini tarbiyalash ustuvor yo'nalishga aylanib bormoqda. Zero, raqamli avlod nafaqat an'anaviy sinf, balki virtual dunyoda ham o'z o'rnini topishi, u yerda ham ongli va faol shaxs sifatida shakllanishi lozim.

Umuman qilib aytganda, zamonaviy ta'limning falsafiy tamoyillari raqamli transformatsiya sharoitida boyib, yangi ma'no kasb etmoqda. Raqamli muhit ta'lim uchun mislsiz imkoniyatlar ochar ekan, biz ta'limning insonparvarlik mohiyatini saqlagan holda texnologiyalarni ongli va samarali qo'llash yo'lidan borishimiz kerak. Bunda falsafa va texnologiya o'zaro uyg'unlashib, kelajak avlodlarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Castells, M. (2010). *The Rise of the Network Society* (2nd ed.). Wiley-Blackwell.
2. Downes, S. (2012). Connectivism and connective knowledge. *Essays on meaning and learning networks*.
3. Laurillard, D. (2012). *Teaching as a Design Science*. Routledge.
4. OECD (2021). *Digital Education Outlook: Pushing the Frontiers with AI, Blockchain and Robots*. OECD Publishing.
5. UNESCO (2019). *AI in Education: Challenges and Opportunities for Sustainable Development*.
6. Hodges, C., et al. (2020). The difference between emergency remote teaching and online learning. *EDUCAUSE Review*.
7. Garrison, D. R., & Vaughan, N. (2008). *Blended Learning in Higher Education*. Jossey-Bass.
8. Weller, M. (2020). *25 Years of Ed Tech*. Athabasca University Press.
9. Selwyn, N. (2016). *Education and Technology: Key Issues and Debates* (2nd ed.). Bloomsbury.
10. Veletsianos, G. (Ed.). (2020). *Learning Online: The Student Experience*. Johns Hopkins University Press.
11. World Bank (2020). *Remote Learning and COVID-19: The use of educational technologies at scale*.

VAZIFALARGA ASOSLANGAN O'QITISH (TBLT) VA OG'ZAKI NUTQ RIVOJI

Xolqo'ziyeva Madina Azamatjon qizi
Vebster universiteti magistranti

Annotatsiya: *Til o'rganishda vazifalarga asoslangan yondashuv (Task-Based Language Teaching – TBLT) – o'quvchilarning nutqiy kompetentsiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion metodlardan biridir. Bu maqolada Rod Ellis, Jane Willis, David Nunan kabi metodistlarning g'oyalari va so'nggi tadqiqotlar tahlil qilinib, TBLTning og'zaki nutqqa ta'siri chuqur o'rganiladi. TBLT sinflarida o'quvchilar muloqotga yo'naltirilgan vazifalarni bajarish orqali tilni tabiiy kontekstdagi vaziyatlarda qo'llaydi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, topshiriqlar o'quvchilarning og'zaki nutqdagi ravonligini, grammatik aniqligini va ijtimoiy-muloqot qobiliyatlarini oshiradi. Ushbu maqolada analiz qilingan tadqiqotlar global va mahalliy sharoitlarda TBLT samarasini ko'rsatadi, shuningdek o'qitishning zamonaviy strategiyalari bilan bog'liq tavsiyalar taqdim etiladi.*

Kalit so'zlar: *vazifalarga asoslangan o'qitish, kommunikativ yondashuv, og'zaki nutq, til kompetentsiyasi, TBLT.*

Kirish. Til o'rganish jarayonining asosiy maqsadlaridan biri bu – o'rganuvchilarni amaliy muloqotga tayyorlashdir. Og'zaki nutq til kompetentsiyasining ajralmas qismi bo'lib, interfaol faoliyat orqali shakllantiriladi. 20-asr oxirida an'anaviy grammatik-analitik metodlardan farqli ravishda kommunikativ yondashuv keng tarqala boshladi. Vazifalarga asoslangan o'qitish (TBLT) aynan shu kommunikativ yondashuvdan kelib chiqqan yondashuv bo'lib, o'quvchilarga maqsadga yo'naltirilgan til vazifalarini bajarish imkonini beradi. Rod Ellis fikricha, vazifalar til darslarida aloqa yo'nalishidagi mashg'ulotlarga asosiy yondoshuv shaklini beradi. TBLTda o'quvchilar real ijtimoiy vaziyatlarga o'xshash topshiriqlar orqali muloqot qiladi, bu esa ularning tilni to'liq va ma'noli qo'llash qobiliyatini oshiradi.

TBLT konsepsiyasining asoschilari qatorida Rod Ellis, Jane Willis va David Nunan muhim shaxslardir. Ellisga ko'ra, vazifa – bu o'quvchilarning aniq norasmiy natija qilishga qaratilgan ish rejasidir. Jane Willis esa topshiriqli darsni uch bosqichli tuzilma – *pre-task* (tayyorgarlik), *task cycle* va *language focus* – orqali tashkil etishni taklif etadi. David Nunan vazifalarni o'rgatuvchi va o'quvchining norasmiy “task” deb hisoblashi mumkin bo'lgan faoliyatlar deb qaraydi. O'zbekistonda ham so'nggi yillarda TBLTga qiziqish ortmoqda. Masalan, Tursunboyev (2025) zamonaviy ta'lim metodlari tajriba bilan tahlil qilingan maqolasida vazifalarga asoslangan yondashuvni samarali usul sifatida til o'qitish jarayonida qo'llash zarurligini ta'kidlaydi. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqola TBLTning og'zaki nutq ko'nikmalarini qanday rivojlantirishi bo'yicha aniq nazariy va amaliy asoslarni ko'rib chiqadi.

Usul

Ushbu tadqiqot nazariy tahlil metodi asosida olib borildi. Asosiy ma'lumot manbalari sifatida vazifalarga asoslangan o'qitish bo'yicha klassik va zamonaviy adabiyotlar tanlandi. Rod Ellis (2003), Jane Willis (1996, 1998) va David Nunan (2004) singari mutaxassislarning asarlari tahlil qilindi. Shuningdek, Xitoy va Indoneziyada o'tkazilgan eksperimental tadqiqotlar natijalari va O'zbekiston sharoitidagi ta'lim yangiliklari ham o'rganildi. Misol uchun, Indonezianing Surabaya shahrida 2025-yilda chop etilgan tajribada, 7-sinf o'quvchilari ustida TBLT metodologiyasi natijalari tahlil qilingan (Aqila, 2025). Shu kabi tadqiqotlar olingan natijalar asosan o'qishdan oldin va keyin o'lchovlariga (*pre-test* va *post-test*) asoslangan. Adabiyotlarni tahlil qilish jarayonida ma'lumotlar “kommunikativ nutq” hamda “til kompetentsiyasi” jihatlariga qarab ajratildi va solishtirildi. Ularning jahon tajribalari va milliy sharoit

bilan muvofiqligi baholandi.

Natijalar. TBLT metodologiyasi sinflarida o'quvchilarning og'zaki nutq ko'nikmalari an'anaviy metodlarga nisbatan sezilarli yaxshilanishi kuzatilgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, topshiriqlarni bajarish jarayonida o'quvchilar muloqotga ko'proq kirishib, o'z fikrlarini ravon ifodalashga o'rganadi. Misol uchun, Aqila (2025) tadqiqotida eksperimental guruh post-testda an'anaviy guruhga qaraganda ingliz tilidagi og'zaki ko'nikmalari bo'yicha yuqori ball to'plagan. Bu natija o'quvchilarga darsda berilgan topshiriq maqsadini amalga oshirishga intilish ular til resurslarini faol ishlatgani bilan izohlanadi.

Xie va Lan (2025) o'tkazgan meta-tahlilga ko'ra, TBLT T1 da o'quvchilarning til bilimini kengaytirish bilan birga ularning fluency (ravonlik), aniqlik va o'ziga ishonchini oshiradi. Bu esa o'z navbatida ularning muloqotga bo'lgan motivatsiyasini kuchaytiradi. Bundan tashqari, Sabaruddin & Melati (2022) natijalarida topshiriqli mashqlar o'quvchilarning nutqida ko'proq grammatik to'g'rilik va izchil fikr bildirishga olib kelishi qayd etilgan. Bu tadqiqotlar TBLTning og'zaki nutqni nafaqat rivojlantirishini, balki mustaqil ishlash, ijodiy fikrlash va o'z-o'zini ta'minlash ko'nikmalarini kuchaytirishini ko'rsatadi.

Natijalar shuningdek guruhda muloqot qilishning ham samarador ekanini bildiradi. TBLTsinflarda o'quvchilar o'rtoqlari bilan birga topshiriqni bajarish orqali bir-biridan til mahoratini o'rganadi. Masalan, o'quvchilar kichik guruh yoki juft ishlash jarayonida xato qilsa-da o'zaro yordam va fikr almashinuvi tufayli so'z boyligi va jumla tuzilmasi kengayadi. O'z navbatida, muallimning monitoring va takomillashtirish bosqichida berilgan konstruktiv tuzatishlar bu jarayonni mustahkamlaydi. Qayd etilganidek, vazifalarga asoslangan darslarda o'qituvchi ko'proq mushavirasimon rolni egallaydi; u o'quvchilarning faoliyatini kuzatadi, xatolarni aniqlaydi va zarur holatlarda izoh bilan yordam beradidiva-portal.org. Bunday o'qituvchining yo'naltiruvchi roli o'quvchilarga mustaqil muloqot qilish uchun qulay muhit yaratadi.

Muhokama. TBLTning og'zaki nutq rivojiga ijobiy ta'sir qilishiga nazariy poydevor ham mavjud. Ushbu yondashuv tilni funktsional, kommunikativ model asosida o'rgatishga urg'u beradi. Bunda dars mazmuni ustuvor ravishda o'quvchilarning ehtiyojlariga va kommunikativ maqsadlariga qarab tanlanadi. TBLT doirasidagi topshiriqlar real hayotiy kontekstdan olingani sababli talaba tilni ma'no ustida ishlatadi, grammatika qoidalari esa tabiiy muhitda kelib chiqqan tarzda o'zlashtiriladi. Xie va Lan (2025)ning tadqiqotlari ko'rsatishicha, aynan shu amaliy yo'nalish o'quvchilarning tilni ravon va aniqlik bilan qo'llashiga imkon yaratadi.

Ta'kidlash joizki, TBLT sinfida talabalarning bilimi ZPD (proximal rivojlanish zonasi) doirasida kengayadi. Bu jarayonda o'quvchilar guruhda hamkorlikda ishlash orqali mentor (ustoz) yoki yanada bilimli hamkasblar yordami bilan yangi til ko'nikmalarini egallaydidiva-portal.org. Vygotsky nazariyasiga ko'ra, bunday yaqin hamkorlik samarali yondashuv sifatida til mahoratini oshirishga xizmat qiladi. Masalan, Aliqi va Hayes (2024) tadqiqoti natijalari shuni ko'rsatadiki, guruhdagi muloqotli vazifalar o'quvchilarda ijtimoiy muloqotga nisbatan ishonchni oshiradi va lug'at boyligini kengaytiradidiva-portal.org.

Shu bilan birga, TBLTni muvaffaqiyatli qo'llash uchun ba'zi omillarni inobatga olish lozim. Jahon tadqiqotlari TBLTning kontekstga mosligini ta'kidlaydi; ya'ni topshiriqlar talaba madaniyati va maktab tizimi talablariga mos bo'lishi kerak (masalan, Xitoy va O'zbekiston holatlarida). Shuningdek, TBLT samaradorligi o'qituvchining malakasi va darsga tayyorgarlik darajasiga bog'liq. Mavzu usullarini to'g'ri tanlash, o'quvchilarning yoshi va til darajasini hisobga olish ham muhim.

Xulosa qilib aytganda, vazifalarga asoslangan o'qitish til o'rganishda og'zaki nutqni rivojlantirishda yuqori samaradorlik ko'rsatadi. Yuzaga kelgan vazifalar orqali o'quvchilar real muloqot amallarini bajarib, tilni faol ravishda egallashadi. Turli tadqiqotlar natijalariga ko'ra, TBLT

o'quvchilarning og'zaki suzuvchanligi, aniqligi va o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi. Bundan tashqari, topshiriqlar o'quvchilarni ijodiy fikrlashga, muammolarni mustaqil hal etishga yo'naltiradi va ularni tilni o'rgatish jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi. Shu sababli, TBLTni ta'lim amaliyotiga keng joriy etish maqsadga muvofiq. Biroq TBLTni samarali qo'llash uchun o'qituvchilarni mazkur metodologiyaga tayyorlash, dars resurslarini moslashtirish va baholash tizimini qayta ko'rib chiqish zarur. Umuman olganda, vazifalarga asoslangan yondashuv o'rganuvchilarning og'zaki nutq mahoratini keng ko'lamda yaxshilaydi va kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Tursunboyev, J. (2025). Ingliz tilini o'rganishda zamonaviy metodlardan foydalanish. *Fan va Innovatsiya*, 3(34), 122–129.
2. Aqila, A. P. (2025). TBLT Strategies on Students' Speaking Achievement: An experimental study. *Journal of English Teaching*, 11(2), 185–197.
3. Aliqi, A., & Hayes, R. (2024). Task-based learning and oral communication skills: A systematic literature review. (Master's thesis, University of Gävle, Sweden).
4. Xie, C., & Lan, G. (2025). The effectiveness of task-based language teaching in improving communicative competence. *International Journal of Advanced and Applied Sciences*, 12(1), 263–273.
5. Sabaruddin, U., & Amir, R. M. (2022). Task-based language teaching to increase English speaking skill of Indonesian secondary high school students. *Journal of Language Education*, 9(2), 47–53.
6. Lume, E., & Hisbullah, M. (2022). The effectiveness of task-based language teaching to teach speaking skills. *Journal of English Language Teaching and Linguistics*, 7(1), 1–15.

MUNDARIJA

KIRISH	3
1-SHO'BA. TURKIY TILLI DAVLATLARDA MILLIY TILLAR TARAQQIYOTI VA ULARNING ISTIQBOLLARINING DOLZARB MASALALARI	5
1. Pardayev Azamat Baxronovich TURKIY TILLAR TARAQQIYOTIDA EKSTRALINGVISTIK OMILLAR TA'SIRI	5
2. Xo'jamurod Jabborov TURKIY TILLAR TARAQQIYOTI, YANGI O'ZBEK ALIFBOSI VA TURKIY ALIFBO MASALALARI	11
3. Кулжанова Бакытгул Райхановна ҰЛТТЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯ: ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ	17
4. A. A. Mamasydykov, Shukur Adinaev Sydykova, Batyraly Sydykov ON THE PSYCHOLOGICAL PREREQUISITES FOR IMPROVING THE QUALITY OF RUSSIAN LANGUAGE EDUCATION IN UNIVERSITIES AND SCHOOLS OF KYRGYZSTAN AND UZBEKISTAN	25
5. Turdibekov M. ESKI TURKIY TIL LEKSIKASIDA YUZAGA KELGAN O'ZGARISHLAR TAHLILI ("DEVONI LUG'OTIT TURK", "QUTADG'U BILIG", "HIBAT UL-HAQOYIQ" ASARLARI ASOSIDA)	29
6. Эрмухамедов Абдусамад Норматович ҲАЛИМА ХУДОЙБЕРДИЕВАНИНГ «БЕГИМ, СИЗНИ ХУДОЙИМ...» ШЕЪРИДА «СОВУҚ СУЛУВ» ТИМСОЛИ	33
7. Файзуллоев Бахтиёр Бобожонович, Суюнов Мавлонберди Рахмонович ЎЗБЕК ВА ТОЖИК АДАБИЙ АЛОҚАЛАРИ САҲИФАЛАРИДАН	37
8. Мингбоева Ойпарй Абдуворисовна, Махмадшоева Тахмина Максудшоевна РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ В НАШЕ ВРЕМЯ	44
9. Абдуллоев Олимжон Нусратиллоевич АБДУЛЛА ОРИПОВНИНГ ИСТИҚЛОЛ ДАВРИДА ЯРАТГАН ТЎРТЛИКЛАРИДА МИЛЛАТ ВА ЮРТ ДАРДИ	49
10. Razzoqov Davron Niyozovich TURKIY TILLI DAVLATLARDA MILLIY TILLAR TARAQQIYOTIDA TA'LIM TIZIMINING O'RNI (O'ZBEKISTONDA "TEKNOLOGIYA" FANI O'QITILISHI MISOLIDA)	53
11. Пулатова Шоира Салиджановна РОЛЬ УЧЕБНИКОВ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА	55
12. Xo'jamurodova Oydin Xo'jamurod qizi O'ZBEK TILIDA O'SIMLIK NOMLARI VOSITASIDA METAFORALARNING HOSIL BO'LISHI	61
13. Xusanova Maksuda Nishonovna UMUMTURKIY DIGNITONIMLARNING LEKSIK- SEMANTIK XUSUSIYATLARI	

14. Jumayev Eshtemir Toshmamatovich BOLA TILI- ONA TILI	66
15. Xolmurodov Dilmurod Sobir o'g'li TURKIY TILLI MAMLAKATLARDA TURK TILINING MILLIY TARAQQIYOTDAGI O'RNI VA TA'SIRI	68
16. Jo'rayeva Laylo Jiyankulovna TURKIY TAOM NOMLARINING ALISHER NAVOIY ASARLARIDAGI TADQIQI	72
17. Rakhmatova Aziza Rustam qizi PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT AND PROSPECTS OF NATIONAL LANGUAGES IN TURKISH-SPEAKING COUNTRIES	75
18. Jo'raeva Laylo Jiyankulovna, Azimova Nilufar Dilshod qizi ALISHER NAVOIY ASARLARIDAGI MILLIY KIYIM NOMLARINING LINGVOKULTROLOGIK TADQIQI	78
19. Ro'zmatova Nargiza Ollashukur qizi XORAZM FOLKLORIDA ONOMASTIK BIRLIKLAR ASOSIDA SHAKLLANGAN MUROJAAT BIRLIKLARINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI	82
20. Jumayeva Shahrigul Shavkat qizi "XAZOYIN UL-MAONIY" DEVONIDAGI TURKIY MUAMMOLARNING QOFIYA TIZIMI	87
21. Karimova Guzal Xolmurat qizi TIL VA SO'Z ODOBI MASALALARINING ILMIY-NAZARIY VA METODOLOGIK MUAMMOLARI	92
22. Elmirzaeva Zarina Obidin qizi GUL KONSEPTINING LINGVOMADANIYATSHUNOSLIK YO'NALISHDAGI TADQIQI	98
23. Saidnabieva Lobar Xursanovna OLIIY TA'LIM TIZIMIGA OID TERMINLARNI O'RGANILISHIGA DOIR MASALALAR	101
24. Tursunova Muborak Nurmahmatova TOG'AY MURODNING "OTAMDAN QOLGAN DALALAR" ROMANIDAGI IBORALARI HAQIDA	104
25. Javliyeva Guljahon Murodovna O'ZBEK NUTQ MADANIYATIDA ISM VA MUROJAAT ODOBI	106
26. Маматова Мохинур Музаффаровна РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЯЗЫКОВ В ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВАХ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ	109
2-SHO'BA. TURKIY TILLARDA TILSHUNOSLIKNING NAZARIY VA AMALIY MASALALARI	
27. Шеронов Бойир Ғозибекович, Жабборов Баҳром Абдурасулович ТИЛШУНОСЛИКНИНГ ДОЛЗАРБ MASALALARI TADQIQI VA ILM FIDOIYSI	115
28. Суюнов Мавлонберди Раҳмонович НАВОИЙНИНГ МАВЪИЗА ҒАЗАЛНАВИСЛИК МАҲОРАТИ	121

29. Afroza Akhter Tina EMPOWERING LEARNERS THROUGH INNOVATIVE ASSESSMENT: TRANSFORMING CLIL PRACTICES WITH ALTERNATIVE TECHNIQUES	126
30. Yaxshiyeva Zebo Rashidovna INGLIZ VA O'ZBEK SH'ERIYATIDA AMIR TEMUR SIYMOSI YORITILISHINING LISONIY TAHLILI	128
31. Sharipov Bobur Salimovich RECIPROCITY IN THE LANGUAGES OF THE WORLD: TYPOLOGY AND CROSS-LINGUISTIC OVERVIEW	133
32. Rozikova Gulbahor Zaylobidinovna TURKIY TILLARDA SO'Z MA'NO TARAQQIYOTIDAGI O'ZGARISHLAR	138
33. Boymatova Dilnoza Baxtiyorovna O'ZBEK VA TURK TILLARIDA AKSIOLOGIK BIRLIKLARNING LUG'AVIY- SEMANTIK XUSUSIYATLARI	141
34. Bayram BILIR,Sevinch Nizomova TURK, O'ZBEK VA OLTOY LAHJALARIDAGI JO'NALISH KELISHIGI QO'SHIMCHASI HAQIDA LINGVISTIK TAHLIL	145
35. Shodmonova Dildor Ergashevna, Ne'matova Yulduz Odiljanovna TURKIY TILLARGA XOS AYRIM FRAZELOGIZMLARNING QIYOSIY TAHLILI	149
36. Tursunov Akmal Raxmatullayevich YASAMA SO'Z BILAN BOG'LIQ ASOSIY TUSHUNCHALAR.	154
37. Burxanova Mashxuraxon Muhammad qizi OLFAKTOR TIZIMGA OID ILMIY PARADIGMANING SHAKLLANISH TARIXI	159
38. E.T.Jumayev TILSHUNOSLIKNING BUGUNGI KUNDAGI DOLZARB MASALALARI VA ULARNI HAL ETISH	163
39. Kimsanboyeva Basoat Nabiyevna TURKIY TILLARDA SON-MIQDOR MA'NOSINING IFODALANISHI	166
40. Qurbonova Moxinur Abdusoli qizi NOMINATIV MA'NO IFODALOVCHI OKKAZIONAL BIRLIKLAR	170
41. Otayev O'tkirbek Matyoqubovich QADIMGI TURKIY TILLARNING O'ZIGA HOS XUSUSIYATLARI	175
42. Aslanova Ozoda Ibrohimovna SIFAT SO'Z TURKUMINING FUNKSIONAL-SEMANTIK MAYDONI	179
43. Байтлес Тоғжан ТІЛ – ҰЛІТТЫҢ ПУХАНИ ӨЗЕГІ	187
44. Meliqo'ziyev Azimjon Latifjon o'g'li, Sayidov Shukrullo Khaliljonovich THE ROLE OF LANGUAGE IN SOCIAL IDENTITY CONSTRUCTION AND GROUP RELATIONSHIPS	189
45. X.Beknazarova BOSHLANG'ICH SINFLARDA LUG'AT USTIDA ISHLASH	193

46.	X.Beknazarova O'QUVCHILARNING IMLO SAVODXONLIGINI OSHIRISH OMILLARI	197
47.	Яфасова Анжела Анваровна ПРОБЛЕМЫ ТИПИРОВАНИЯ ИМЕННЫХ ИНФИНИТИВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ	200
48.	Xolliyeva Maftuna Baxtiyor qizi PEDAGOGIK MULOQOTDAGI DEFORMATSIYALARNI OLDINI OLISH USULLARI	204
49.	Esanova Maysara Umirovna MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA STEAM LABORATORIYALARINI TASHKIL ETISH	206
50.	Dilnoza Sarbarova Nosirjon qizi, Dinora Ravshanova Jahongir qizi USMON AZIM SHE'RLARIDA BAHO MUNOSABATINING IFODALANISHI	209
51.	Navbahor Kamolova BADIY-TASVIRIY VOSITALARNING "ALPOMISH" DOSTONIDA QO'LLANILISHI	214
52.	Sohiba Usmonova TURKIY TILLARDA CHET SO'ZLAR IMLOSI VA ULARNI MOSLASHTIRISHNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI	218
53.	Nigoraxon Mamajonova TURKIY TILLAR TURKUMIDAGI ONA TILI FANINI TASAVVUR VA ZEHN ASOSIDA O'RGATISH TASNIFI	222
54.	Gavharoy Yormatova O'ZBEK VA INGLIZ DISKURSIDA TOLERANTLIKNING MADANIY JIHATDAN IFODALANISHI	227
55.	Abdiraimova Xusnobod Samat qizi O'QIB TUSHUNISH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISHDA VIZUAL MATERIALLAR VA INTERAKTIV METODLARDAN FOYDALANISH	231
56.	Abdugopporova Odinaxon Hoshimjon qizi NUTQ O'STIRISH TEXNOLOGIYASI USTIDA ISHLASHNING ZAMONAVIY METODLARI	235
57.	Ergasheva Dilrabo Allanazarovna SIFATLASH BADIY NASRNING MUHIM VOSITASI (ODIL YOQUBOV ASARLARI MISOLIDA)	238
58.	Axtamova Bibisora Akram qizi AYNIY ASARLARI TILINING IJTIMOY MOHIYATINI ANIQLASHDA MILLAT OMILINING O'RNI	242
59.	Хайдарова Г.Н. ЗНАЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ	247
60.	Bobonazarova Sevara Odiljon qizi AKMEOLOGIK YONDASHUVNING TALABALARNI IJODIY-PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLASHDAGI AHAMIYATI	249

62. Ismatova Shaxnoza Axror qizi SIYOSIY TIL USLUBI VA UNING NUTQ JANRLARIDA NAMOYON BO'LISHI	256
63. Abdurasulova Dilnoza O'ZBEK AYOLLARI MULOQOTIDAGI KOMMUNIKATIV MAQSADNING LINGVOPRAGMATIK TAHLILI	260
64. G'aniyeva Barchinoy Mahmud qizi "TARJUMON TURKI, AJAMIY, MO'G'ULIY VA FORSIY" – TURKIY XALQLAR YOZMA OBIDASI	264
65. Qo'shbaqova Muhayyo Azamatovna MATN BIRLIKLARINING NAZARIY VA KOMMUNIKATIV TAHLILI	270
66. Temirova Dilnoza Akmaljonovna TILSHUNOSLIKDA SO'Z TURKUMLARI O'RTASIDAGI KO'CHISH HODISASINING TAHLILI	274
67. Xalilova Gulnoza Abdimannonovna TURKIY TILLARDA TILSHUNOSLIKNING AMALIY VA NAZARIY MASALALARI	279
68. Husanova Nilufar Saydulloyevna O'ZBEK TILIDA BAHO MUNOSABATINING TIL SATHLARDA IFODALANISHI	285
69. Ubaydullayeva Mohinur Zayniddinovna THE TYPES OF MEANING IN SEMANTIC AND PRAGMATIC PERSPECTIVES	288
70. Nabiyeva Rohilaxon Sherzod qizi, Xamidova Maxbuba Kaxarovna O'ZBEK VA RUS TILLARIDA SIFAT SO'Z TURKUMI	293
71. Usmonaliyeva Mohidil, Karimjonova Shahlo Ravshanjonovna ZAMONAVIY ADABIY JARAYON (NASR)	297
72. Xasanova Madina Aliqul qizi ODIL YOQUBOVNING "KO'HNA DUNYO" ASARIDA QORA RANG KONSEPTINING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI	301
73. Nabiyeva Rohilaxon Sherzod qizi, Karimjonova Shahlo Ravshanjonovna TURKIY TILLARNING QIYOSIY FONETIKASI	304
74. Hamidaxon Marufova, Yaxyayeva D SEVGI VA VAFO DOSTONI YOHUD SAIDNOSIROVANING MASHAQQATLI UMR YO'LI....	307
75. Farmonova Umida Maxsutaliyevna "QISASI RABG'UZIY" ASARIDA "SO'Z" LEKSEMASI ASOSIDA SHAKLLANGAN FRAZELOGIZMLAR	310
76. Yunusova Sevilya Ruslanovna THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES OF LINGUISTICS OF TURKIC LANGUAGES	

**3-SHO'BA. TURKIY TILLI DAVLATLARDA DAVLAT TILIDA O'QITISH
SAMARADORLIGINI OSHIRISH VA ISH YURITISH MUAMMOLARI**

77. N. Ochilov	DAVLAT TILIDA O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING NAZARIY MASALALARI	320
78. Mubarakova Dilshoda Abduraxmatovna	TEACHER TRAINING EXPERIENCE IN THE 100TH YEAR OF THE REPUBLIC OF TÜRKİYE	325
79. G.Yusupova, U.Almambetova	QARDOSH TILLI SINFLARDA O'ZBEK TILI FONETIKASINI O'QITISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH	330
80. L.O'rimbetova	DAVLAT TILINI O'QITISH: SAMARALI METODLAR VA O'QITUVCHILARGA QO'YILADIGAN TALABLAR	333
81. Razzoqov Davron Niyozovich	TURKIY TILLI DAVLATLARDA DAVLAT TILIDA O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH VA ISH YURITISH MUAMMOLARI (TEXNOLOGIK TA'LIMNI O'QITISH MISOLIDA)	337
82. G.Yusupova, Sh.Polvanova	O'QUVCHILARDA MUSTAQIL VA IJODIY FIKRLASH KO'NIKMASINI SHAKLLANTIRISH USULLARI	340
83. Yo'ldoshev N. O'.	BOSHLANG'ICH SINF ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA O'QUVCHILARNI MANTIQIY FIKRLASHGA O'RGATISH	344
84. M.N.Xo'jamberdiyeva, G.O'.Xolmo'minova	TURKIY TILLARDA SHEVASHUNOSLIK VA ADABIY TIL MEYORLARI	347
85. Raxmatova Nodira Imamovna	BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHILARIDA KREATIV FIKRLARDAN FOYDALANISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI	349
86. Ibragimova Gulobat Raxmat qizi	MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA IJTIMOY-HISSIY KOMPETENTSIYANI SHAKLLANTIRISH	351
87. Рахматова Нодира Имамовна	АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К РАЗВИТИЮ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ	353
88. Elyor Murtazayev	“URUSH” LEKSEMASINING LINGVOPOETIK TASVIRI ERIX MARIA REMARKNING “G'ARBIY FRONTDA O'ZGARISH YO'Q” ROMANIDA	356
89. Файзуллаева Зулфизар	ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТАМИ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ	358
90. Ilxomova Go'zal Ilxomovna	QASHQADARYO VILOYATI MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARIDAGI KADRLAR MASALASI	362

91. Kamolova Navbahor “ALPOMISH” DOSTONINING TURKIY XALQLAR FOLKLORSHUNOSLIGIDA O’RGANILISHI TAHLILI	374
92. Avazova Munisa Sharof qizi INNOVATIVE APPROACHES TO EDUCATIONAL DESIGN IN PROFESSIONAL EDUCATION INSTITUTIONS	377
93. Mahmudova Maftuna Zafar qizi THE APPLICATION OF SECOND LANGUAGE ACQUISITION THEORIES TO ENGLISH LANGUAGE TEACHING	379
94. Яфасова Анжела Анваровна ПОНЯТИЯ ИНФИНИТИВА И ВИДОВ ГЛАГОЛА В УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ	386
95. Файзуллаева Зулфизар ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТАМИ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ	390
96. Komolov Dilshod Pulatovich STRUCTURAL CHANGES IN THE JUDICIAL SYSTEM OF THE UZBEK SSR	394
97. Amanov Asliddin Sunatovich O’QUVCHILAR FAOLIYATINI RAG’BATLANTIRUVCHI ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR	401
98. Boboqulova Gullola NEMIS TILIDAGI POLISEMANTIK BIRLIKLARNING SEMANTIK STRUKTURALARI: KOGNITIV VA KONTEKSTUAL YONDASHUVLAR	405
99. Buzurukov Azbarkhuja Ulugkhuja Ugli TEACHING IN THE STATE LANGUAGE IN TURKIC-SPEAKING COUNTRIES	407
100 Sayidov Shukrullo Xaliljonovich XORIJIY ADABIYOTLARNING O’ZBEK TILIGA TARJIMASI VA ULARNING TANQIDIY MUAMMOLARI	411
101 Avazova Munisa Sharof qizi ZAMONAVIY TA’LIMDA TA’LIM DIZAYNI: NAZARIY ASOSLAR, METODIK MODEL VA AMALIY UYG’UNLIK	415
102 Esanova Maysara Umirovna STEAM TA’LIM TEXNOLOGIYASINI QO’LLASHDA PEDAGOGNING MEDIA SAVODXONLIGI	417
103 Mahmudova Maftuna Zafar qizi INTEGRATING CULTURAL AWARENESS INTO ENGLISH LANGUAGE PEDAGOGY	420
104 Яфасова А.А. ПОНИМАНИЕ СТРУКТУРЫ РУССКОЙ ГРАММАТИКИ: ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ТРУДНОСТИ ОСВОЕНИЯ	424
105 Mahmudova Maftuna Zafar qizi DISTINCTIVE FEATURES OF ENGLISH LANGUAGE INSTRUCTION IN A DISTANCE LEARNING ENVIRONMENT	427

106	Nematova Arofatoy Doniyorbek qizi, Jalolova Muqaddas EFFECTIVE METHODS OF TEACHING ENGLISH IN PRIMARY CLASSES	431
107	Ҳамидова Моҳларбегим Ҳамид қизи ТУПРОҚШУНОСЛИК ТЕРМИНЛАРИНИНГ АФФИКСАЦИЯ УСУЛИ БИЛАН ЯСАЛИШИДА –ЧИ ВА -ЧИЛИК АФФИКСЛАРИНИНГ ЎРНИ	433
108	Dilnoza Altinova Buribayeva, Saida Turgunova Gaziyeva IMPROVING STATE LANGUAGE EDUCATION IN TURKIC-SPEAKING COUNTRIES	437
109	Ibragimova Gulobat Raxmat qizi TALABALARNING IJTIMOY MOSLASHUVCHANLIGIDA IRODAVIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISH	440
110	Бахромова Фаёза Ойбек қизи , Razzoqov Davron Niyozovich ТУРКИЙ ТИЛИ ДАВЛАТЛАРДА ДАВЛАТ ТИЛИДА ЎҚИТИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ВА ИШ ЮРИТИШ МУАММОЛАРИ (МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ ФАНИНИ ЎҚИТИШ МИСОЛИДА)	442
4-SHO'BA. TURKIY TILLAR TARAQQIYOTIDA ALIFBO VA IMLO MASALALARI		
111	Mamarasulova Gulnoz Abdulqosimovna, Safarov Ilyosbek Isroilovich THE EFFECTIVENESS OF TASK-BASED LEARNING IN TEACHING ENGLISH AS A SECOND LANGUAGE	445
112	Jabborova Tozagul Xujamurodovna TALABALARGA EKOLOGIK TERMINLARNI O'RGATISH XUSUSIDA	448
113	Jo'rayeva Mohira Yunus qizi SPEECH PRODUCTION AND ITS FEATURES	452
114	Мавланова Нозик Абдурашидовна МЕТАФОРИЧЕСКИЕ КОНСТРУКЦИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАХХАРА: СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА	454
115	Muratova Shaxnoza Ibatovna МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ TASHKILOTLARIDA RIVOJLANTIRUVCHI MARKAZLARNI TASHKIL ETISH.	458
116	Komilov Javokhir Kozimjon ugli SIGN SYSTEMS, STRUCTURE AND TYPOLOGY OF LETTERS IN THE EVOLUTION OF TURKIC LANGUAGES	462
117	Boboqulova Gullola NEMIS TILIDAGI ANTONIMIK BIRLIKLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI VA ULARNING KONTEKSTUAL FAOLLIGI	466
118	Avazova Lobar Buriyevna EVOLUTION OF ALPHABETS AND ORTOGRAPHY NORMS IN TURKIC LANGUAGES	469
119	Kamolova Navbahor "ALPOMISH" DOSTONINING JANUBIY O'ZBEKISTON VARIANTLARI: QIYOSIY TIPOLOGIK VA POETIK TALQIN	473
120	Esanova Maysara Umirovna МАКТАБГАЧА YOSHDAGI BOLALARNI IJODIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH	476

121	Zokirov Javohir G'aybullo o'g'li BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINI IMLOSINI SHAKLLANTIRISHDA GRAMMATIK MASHQLARNING O'RNI	479
122	Maftunaxon Murodjonova O'ZBEK LUG'ATCHILIGINING SHAKLLANISH TARIXI VA BOSQICHLARI	484
123	Dadajonova Mohinur Mirzaolim qizi, Altmisheva Yorqinoy Majidovna TURKIY TILLAR TARAQQIYOTIDA ALIFBO VA IMLO MASALALARI	487
5-SHO'BA. TURKIY TILLAR ONOMASTIKASI, TERMINOLOGIYASI VA LUG'ATSHUNOSLIGI MASALALARI		
124	Xayrulla HAMIDOV, Durdona DAVRONOVA TURKCHAGA ARABCHADAN O'ZLASHGAN SIYOSIY TERMINLAR SEMANTIKASIGA DOIR	492
125	Islomov Ikrom Xushboqovich ONOMASTIKA VA UNING TADQIQI MASALALARI XUSUSIDA	496
126	Жабборов Баҳромжон Абдурасулович ҚАРИНДОШЛИК НОМЛАРИНИНГ ЯҚИНЛИК МАЪНОЛАРИДА ҚЎЛЛАНИШИ ҲАҚИДА	501
127	Sherali Saliyevich Ruzimov INTERPRETING PREPOSITIONAL VERBS IN ENGLISH-UZBEK PHRASAL VERB DICTIONARIES: A LEXICOGRAPHIC APPROACH	506
128	Эржигитова Шааргуль Жамалидиновна НЕКОТОРЫЕ ЗНАЧЕНИЯ ТЕРМИНОВ РОДСТВА И ИХ ВЫРАЖЕНИЕ В КЫРГЫЗСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ	512
129	Дусалиева Гульмира Шергалиевна ОРУС ТИЛИНИН ОКУТУУНУН ЖАНЫ ЫКМАЛАРЫ ЖАНА АНЫН ЖОЛДОРУ	518
130	Мирзоаҳмедов Мухтор Мавлонович, Равшанов Комилжон Мизробович ЎЗБЕК ТИЛИДА СЎЗ БИРИКМАСИ ШАКЛИДА ҲОСИЛ ҚИЛИНГАН ҲУҚУҚИЙ АТАМАЛАР	526
131	Ho'jamurodova Oydin O'ZBEK TILI O'SIMLIKSHUNOSLIK TERMINOLOGIYASINING SHAKLLANISH VA TARAQQIYOT MANBALARI	531
132	Maloxat Badalbayeva FAVQULODDA VAZIYATLAR SOHASI MAXSUS LEKSIKASI QO'LLANILISHI BILAN BOG'LIQ TANQIDIY MASALALAR	533
133	Nasrulloeva Nasiba Sadulloevna THE INTERNET AND COMPUTER JARGONS IN LINGUISTICS	538
134	Хомидова Нигора Уриновна О ПРОИСХОЖДЕНИИ НАЗВАНИЙ УЗБЕКСКИХ И РУССКИХ НАРОДНЫХ ИГР	541
135	Sharafutdinova Nilufar Xursandovna EGAM – UMUMTURKIY TEONIM	547

136	Razzoqov Davron Niyozovich, Ro'ziboyeva Rohat Yangiboy qizi INKLYUZIV TA'LIM ORQALI IJTIMOIYLASHUV: MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR HAYOTIDAGI YANGI BOSQICH.	550
137	Эргашева Нодира Абдурайимовна СТРУКТУРНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МИКРОТОПОНИМОВ ПАХТАЧИЙСКОГО РАЙОНА	553
138	Ergasheva Nodira Abdurayimovna QO'SHMA VA BIRIKMALI TOPONIMLARNING ONOMASTIK, STRUKTURAVIY VA SEMANTIK TAHLILI (Paxtachi tumani materiallari asosida)	558
139	Babamuradov Oybek FORMATION OF DISH NAMES IN ENGLISH AND THEIR CURRENT STATE: A LINGUISTIC PERSPECTIVE	561
140	Yavkocheva Feruza Husan qizi SPECIFIC AND DIFFERENTIAL CHARACTERISTICS OF REALIA AND NEOLOGISMS	565
141	Ismoilova Mamlakat Qurbonovna SEMANTIC ANALYSIS OF SOCIAL MEDIA MARKETING TERMS	570
142	Mexriya Kurbonova THE LEXICAL –SEMANTIC MEANINGS OF TRANSLATIONS RELATED TO PETROLEUM PRODUCTS AND GROUND TRANSPORTATION VEHICLES.	574
143	Xojiyeva Shahnoza Asror qizi O'ZBEK TILI MELIORATSIYA TERMINLARINING O'RGANILISH TARIXI VA UNING TADQIQIGA DOIR.	579
144	Yavkocheva Feruza Husan qizi, Mirzakulova Shakhnoza ANALYSIS OF COMMON TECHNIQUES USED BY INTERPRETERS IN TRANSLATING REALIA AND NEOLOGISMS	583
145	Esanova Maysara Umirovna BOLALARNI MAKTABGA TAYYORLASHDA OTA-ONALARNING O'RNI.	588
146	Ismoilova Mamlakat Qurbonovna ONOMASTICS, TERMINOLOGY, AND LEXICOLOGY OF TURKIC LANGUAGES: A FOCUS ON SOCIAL MEDIA TERMINOLOGY	591
147	Muborak Hazratqulova METAPHOR AS AN OBJECT OF LINGUISTIC RESEARCH: A COMPARATIVE STUDY OF ENGLISH AND UZBEK METAPHORS	594
148	Jo'rayeva Mahliyo Nosirovna O'ZBEK TILIDA TARZ-HOLAT SEMALI TIL BIRLIKLARI XUSUSIDA	598
149	Jo'rayeva Mohira, Xudoyqulova Setora ASPECTS OF INTERACTIVE COMMUNICATION	603
150	Yavkocheva Feruza Husan qizi, Suyunova Jasmina Siroj qizi THE ROLE OF ORAL INTERPRETATION INCROSS-CULTURAL COMMUNICATION	605
151	Dilnoza Tursunova Alisherovna CROSS-CULTURAL AND TEXTUAL ASPECTS OF LACUNA МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ И ТЕКСТОВЫЕ АСПЕКТЫ ЛАКУНЫ LAKUNANING MADANIYATLARARO VA MATN ASPEKTLARI	610

152	Dilnoza Tursunova Alisherovna INGLIZ VA O'ZBEK FOLKLORIDA LAKUNALARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI	614
153	Charos Ismoilova Shuhrat qizi TURK ISMLARIDAGI SEMANTIK VA MA'DANIY XILMA-XILLIK (INGLIZ LEKSIKOGRAFIYASIGA QO'SHGAN HISSASI)	616
154	Salomova Gulshoda Alixanovna TILSHUNOSLIK TERMINLARINING O'QUV ADABIYOTLARIDA BERILISHI	619
155	Эъзога ТУРАПОВА, Хайрулла Хамидов ВЕРОЯТНОСТНО-ПРОГНОСТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ В СИНХРОННОМ ПЕРЕВОДЕ	621
156	Dilorom Asliddinova METAFORADA TIL VA MADANIYAT UYG'UNLIGI VA MUSHTARAKLIGI. СООТВЕТСТВИЕ И ОБЩНОСТЬ МЕТАФОРЫ, ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ. THE CORRESPONDENCE AND COMMONALITY OF METAPHOR, LANGUAGE, AND CULTURE	627
157	Nargiza Uralova Eshmurod qizi, Eshankulova Charos Najmiddinova ANALYSIS OF METAPHORS USED IN DAILY CONVERSATIONS	632
158	Allayeva Shaxribonu Ilhom qizi GIDROTEXNIKA INSHOOTLARINI IFODALOVCHI TERMINLAR VA ULARNING LUG'AVIY-MA'NOVIY GURUHLARI	636
159	Beknazarova Latofat Boboyarovna ONOMASTIKA MASALALARINING O'RGANILISH TARIXIDAN	639
160	Dilshoda Xursanova BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING OG'ZAKI NUTQINI SHAKLLANTIRISHDA TEZ AYTISHLARNING O'RNI	642
161	Atayeva Muqaddas Isakovna XORAZM SHEVASIDA ISHLATILADIGAN AYRIM SUG'ORISH TERMINLARI	644
162	Polvonov Abbos Ulug'bekovich TOPONIMLAR LINGVOMADANIY BIRLIK SIFATIDA	647
163	Doniyeva Xurshida O'ZBEK TILI ANTROPONIMLARIGA XOS XUSUSIYATLAR VA UNING O'RGANILISHI	651
164	Ro'ziyev Sherzod Yashinboy o'g'li PASTDARG'OM TUMANIDAGI TOPONIMLAR HAQIDA BA'ZI FIKR- MULOHAZALAR	655
165	Munisa Shavkatova ZONIMLARNING ANTROPONIMLARGA KO'CHISHI	658
6-SHO'BA. TURKIY TILLARDA SHEVASHUNOSLIK VA ADABIY TIL ME'YORLARI		
166	Jabborova Tozagul Xujamurodovna QASHQADARYO HAVZASI SUN'YI SUV TIPLARINING BARPO ETILISHI VA INVAZION TURLAR AREALLARI O'ZGARISHI	667

167	Jabborova Tozagul Xujamurodovna QASHQADARYO HAVZASIDA IKKI PALLALI MOLLYUSKALARNING BIOLOGIK XILMA-XILLIGI VA TARQALISHIGA ANTROPOGEN OMILLARNING TA'SIRI.	669
168	Iqbol Jabbarova, MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONDA IRRIGATSIYA VA MELIORATSIYA ISHLARI TARIXI	672
169	Majidova Shahnoza Komilovna TOPONIMLARDA USLUBIY XUSUSIYATLAR (SADRIDDIN AYNII ASARLARI MISOLIDA)	675
170	Jalolova Shaxnoza Muhamedjanovna, Ismoilova Nigora Mirzoaliyevna TURKIY TILLARDAGI SHEVALARDA LEKSIK ARXAIZMLARNING SAQLANISHI VA FUNKSIYASI	678
171	Nekboeva Ra'no Zokirovna PLANT-BASED METAPHORS AS CULTURAL MARKERS IN LANGUAGE	682
172	X. Beknazarova O'QUVCHILARNING IMLO SAVODXONLIGINI OSHIRISH OMILLARI	685
173	X. Beknazarova BOSHLANG'ICH SINFLARDA LUG'AT USTIDA ISHLASH	688
174	Nekboeva Ra'no Zokirovna LINGUACULTURAL ANALYSIS OF PLANT-BASED PHRASEOLOGY	692
175	Mardonov Maxmud Sobir o'g'li LATIFALARDA VOQELIKNING KOMIK TALQINI	695
176	Muxammadiyev Suxrob Baxtiyor o'g'li LIVESTOCK TERMINOLOGY IN THE ENGLISH LANGUAGE	699
177	Mirzaabdullayeva Mahliyo Xosiljon qizi TURKIY TILLARDA METAFORA VOSITASIDA KONNOTATIV MA'NONING IFODALANISHI	705
178	Tursunova Sevara Yusuf qizi IMPROVING THE METHODOLOGY OF USING COGNITIVE MODELING IN PREPARING STUDENTS TO SOLVING PEDAGOGICAL PROBLEMS	708
179	Хаитова Феруза Салохиддиновна СОВОКУПНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В РОМАНАХ Ч.АЙТМАТОВА «И ДОЛЬШЕ ВЕКА ДЛИТСЯ ДЕНЬ», «ПЛАХА»	711
180	Zokirova. D. Z USE OF SOMATIC OBJECTS IN ENGLISH AND UZBEK PAREMIOLOGY: LINGUISTIC AND STRUCTURAL DIFFERENCES.	715
181	Zokirova D.Z. SOMATIK OB'EKTLARNING PARAMIOLOGIK MATNLARDAGI ROLI.	718
182	Xolliyeva Maftuna Baxtiyor qizi TARBIYA DARSIDA DEFORMATSIYALARGA QARSHI O'QUV MASHQLARI VA METODIKASINI AMALGA OSHIRISH YO'LLARI	720
183	Bekmurodova Yulduz LITERARY ANALYSIS OF WUTHERING HEIGHTS BY EMILY BRONTË	723

184	Muratova Shaxnoza Ibatovna MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI TARBIYACHISINING RIVOJLANISH MARKAZLARIDA TA'LIMIY FAOLIYATGA RAHBARLIK QILISH METODLARI	728
185	Muqaddasxon Jalolova, Xursanova Ruxshona Yusufjon qizi O'QUVCHILARNING TIL KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY METODLAR	733
186	M.Tursunova, A.Omonova MADANIY STEREOTIPLAR, ARXETIPLAR VA MULOQOT JARAYONI HAMDA ULAR O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK	736
187	Saparbayev Jakhongir Alimbay ugli LANGUAGE SIMILARITIES: DIFFERENCES IN THE TURKISH LANGUAGE AND KHOREZM DIALECT	738
188	Rabbimova Maftuna Olimovna, Qilichova E'zoza Xolpo'lat qizi THE ROLE OF ALISHER NAVOI IN SOCIETY	743
189	Solijonova Gulnoza Sherzodjon qizi, Karimjonova Shahlo Ravshanovna TURKIY TILLARDA SHEVASHUNOSLIK VA ADBIY TIL ME'YORLARI	748
190	Mahammadjonova Dildoraxon Ahmadjon qizi, Karimjonova Shahlo Ravshanjonovna INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA BA'ZI EFEMIZMLAR: O'XSHASHLIKLAR VA FARQLAR	751
191	Madumarova Muhayyo Djurayevna, Qobilov Muhammadrasul Ikromjon o'g'li O'ZBEK TILI VA ADABIYOTINING TARAQQIYOT YO'NALISHLARI	754
192	Qurbonova Gavhar Xurramovna, Toshturdiyeva Fazilat O'ZBEK XALQ SHEVALARI	757
193	Madumarov Ravshanbek Abdirahmonovich, Oxunova Shaxloxon Anvarlon qizi TIL – DAVLAT TIMSOLI	760
194	Amanov Asliddin MAKTABGACHA TA'LIM VA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA MATEMATIK TASAVVURLARNI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI.	764
195	Ergashbayev Shohbozbek TURKIY TILLAR ADABIY TIL ME'YORLARINING YOSHLAR MA'NAVIYATIDAGI O'RNI	768
196	Hasanova Volda Erkin qizi TALABALARDA MASALLAR ORQALI OBRAZLI TAFFAKURNI SHAKLLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO TARIQASIDA	774
197	Xolmurodova Gulhayo Ne'matovna “UYAT” TUSHUNCHASINING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI VA ULARNING TARJIMADA AKS ETISHI	776
198	Ergasheva Dilrabo Allanazarovna ODIL YOQUBOV ASARLARIDA MA'NONING IMPLITSIV IFODALANISHI	780
199	Isroilova O'. I. BARDOSHLIK TUSHUNCHASINING LINGVOKULTUROLOGIK ASOSLARI	784

200	Tursunova Sevara Yusuf qizi TALABALARNI PEDAGOGIK MUAMMOLARNI HAL ETISHGA TAYYORLASHDA KOGNETIV MODELLASHTIRISHDAN FOYDALANISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH	787
201	Isroilova O'. I. ADABIY MATNLARDA "BARDOSHLIK" KONSEPTINING ESTETIK VA AXLOQIY BAHOSI	790
202	Yusufova Munira Yusufvna STRATEGIES FOR EFFECTIVE LISTENING COMPREHENSION IN EDUCATION	793
203	Turdiyeva Iroda Gayratovna ENHANCING YOUNG STUDENTS' WRITING SKILLS THROUGH EFFECTIVE SPELLING INSTRUCTION: A CLASSROOM-BASED STUDY.	797
204	Yaratov Komil Olimovich ANALYSIS OF COLLOCATIONS AND IDIOMS IN CHARLOTTE BRONTË'S JANE EYRE FROM A COMPARATIVE PERSPECTIVE	800
205	Komilov Javokhir Kozimjon ugli SIGN SYSTEMS, STRUCTURE AND TYPOLOGY OF LETTERS IN THE EVOLUTION OF TURKIC LANGUAGES	803
206	Shoymardonova Gulandom Elbek kizi "FEMINIST PERSPECTIVES IN 20TH-CENTURY AMERICAN LITERATURE: ANALYZING FEMALE CHARACTERS IN THE AWAKENING AND THE BELL JAR"	807
207	Keldiyorova Ziyoda Hamza qizi O'ZBEK XALQ MAQOLLARIDA DEYKTIV BIRLIKLARNING IFODALANISHI	811
208	Yaratov Komil Olimovich INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA KOLLOKATSIYA VA IDIOMALARNING O'RNI	816
209	Abdullayeva Sabo Isroilovna XALQ OG'ZAKI IJODIDA PULNING MAVHUM VA ANIQ IFODALANISHI	819
210	Jo'rabekova Feruza Jo'ra qizi "THE STRUCTURE AND MEANING OF WELL-WISHING, BLESSING, AND CURSING SPEECH FORMS IN THE UZBEK LANGUAGE"	822
211	Shoymardonova Gulandom Elbek qizi "THE AWAKENING" ASARIDA FEMINISTIK ADABIY MAVZULARNI O'RGANISH	826
212	Abdullayeva Sabo Isroilovna, THE ROLE OF MONEY IN SAYINGS AND PROVERBS	829
213	Jo'rabekova Feruza Jo'ra qizi O'ZBEK TILIDA TILAK, OLQISH VA QARG'ISH NUTQIY JANRLARINING FORMASI VA MAZMUNI	832
214	Zohirova Visola Ramizovna TURKIY TILLARDA SHEVASHUNOSLIK VA ADABIY TIL ME'YORLARI	835
215	Ruzmuratova Aziza Anvaronna DYNAMICS OF NEOLOGICAL PROCESSES IN UZBEK AND ENGLISH	841

216	Tukhtaeva Elmira MORPHOLOGICAL AND SYNTACTIC FEATURES OF VERBS EXPRESSING NATURAL PHENOMENA	844
217	Shahloxon Baxtiyorova Hamza qizi, Latifova Maftuna Yashin qizi UMUMIY GRAMMATIK MA'NONI OCHISH YO'LLARI	853
218	Saparbayev Jakhongir Alimbay ugli LANGUAGE SIMILARITIES: DIFFERENCES IN THE TURKISH LANGUAGE AND KHOREZM DIALECT	856
219	Anorboyeva Makhbuba Sobirovna Abdusalomova Mokhlaroy Azizbek qizi TEACHING READING FOR SPECIFIC PURPOSES. ROLE OF AUTHENTICITY	860
220	Bakhtiyorov Sarvar Ikhtiyor ugli THE ROLE OF MODALITY IN ENGLISH GRAMMAR	864
221	Zokirova Sevinch Sirojiddin kizi THE ROLE OF SYNTAX IN LANGUAGE PROCESSING	866
222	Сулайманов Бахадыр Курбанович, Турдыева Мадина ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ.	870
223	Сулайманов Бахадыр Курбанович СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТЕРМИНОЛОГИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ(ТУУ) В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ.	878
224	Axmedova Go'zal RANG NOMLARINING LEKSIK-SEMANTIK TASNIFI, TASNIF ASOSLARI VA ULARNI AJRATISH MUAMMOLARI	883
225	Райимова Наргиза ТИББИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ FAOLIYATI	887
226	BAYNAZAROV Zokir SOMATIK BIRLIKLARNING TARIXIY TARAQQIYOTI	890
227	Ernazarova Feruza Imomnazarovna ISLOM KARIMOVNING 1986-1989-YILLARDA QASHQADARYO VILOYATIDAGI RAHBARLIK FAOLIYATI VA IJTIMOYIY-IQTISODIY RIVOJLANISHDAGI O'RNI	894
228	Tehron Murodov Furkat o'g'li ZAMONAVIY TA'LIMNING FALSAFIY TAMOIYILLARI VA RAQAMLI MUHIT	896
229	Xolqo'ziyeva Madina Azamatjon qizi VAZIFALARGA ASOSLANGAN O'QITISH (TBLT) VA OG'ZAKI NUTQ RIVOJI	902